

६

ŚUKLA-YAJURVEDA-SAMHITĀ
(With the commentaries of Uvaṭa & Mahīdhara)

वाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शुक्ल-यजुर्वेद-संहिता

श्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमहीधराचार्यकृतवेददीपभाष्येण च
समन्विता

सा चेयं

मध्यप्रदेशान्तर्गतमहाकोशलविषयान्तःपातिजावालिपुरवासिना संस्कृताचार्येण
पण्डितजगदीशलालशास्त्रिणा विविधपरिशिष्टैर्मन्त्रानुक्रमणिकया लघुभूमिकया च
समलंकृत्य सम्पादिता

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

वेद १५०

वाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शुक्ल-यजुर्वेद-संहिता

श्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमहीधराचार्यकृतवेददीपभाष्येण च
समन्विता

सा चेयं

मध्यप्रदेशान्तर्गतमहाकोशलविषयान्तःपातिजावालिपुरवासिना संस्कृताचार्येण
पण्डितजगदीशलालशास्त्रिणा विविधपरिशिष्टैर्मन्त्रानुक्रमणिकया लघुभूमिकया च
समलंकृत्य सम्पादिता

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: पटना :: वाराणसी

©मो ती ला ल ब ना र सी दा स

भारतीय संस्कृति साहित्य के प्रमुख प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

मुख्य कार्यालय : बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली-७

शाखाएँ : १. चौक, वाराणसी-१ (उ० प्र०)

२. अशोक राजपथ, पटना-४ (बिहार)

प्रथम संस्करण १९७१.

पुनर्मुद्रण : दिल्ली, १९७८

मूल्य : ₹० ७० (सजिल्द)

₹० ५० (अजिल्द)

१४३२८

श्री नरेन्द्र प्रकाश जैन, मोतीलाल बनारसीदास, बंगलो रोड, जवाहर नगर,
दिल्ली-७ द्वारा प्रकाशित तथा श्री शान्तिलाल जैन, श्री जैनेन्द्र प्रेस, ए-४५,
फेस-१, इंडस्ट्रियल एरिया, नारायणा, नई दिल्ली-२८ द्वारा मुद्रित ।

VĀJASANEYI-MĀDHYANDINA-
ŚUKLA-YAJURVEDA-SAMHITĀ
With the Mantra-Bhāṣya of Uvaṭa, the Vedadīpa-Bhāṣya
of Mahīdhara, Appendices, an Alphabetical list of
Mantras and a short Introduction

Edited by
Pandit Jagdishlal Shastri

MOTILAL BANARSIDASS
DELHI :: VARANASI :: PATNA

© MOTILAL BANARSIDASS

Indological Publishers and Booksellers

Head Office: BUNGALOW ROAD, JAWAHAR NAGAR, DELHI-7

Branches : 1. CHOWK, VARANASI-1 (U.P.)

2. ASHOK RAJPATH, PATNA-4 (BIHAR)

294.59214

SHA

First Edition : Delhi, 1971

Reprint : Delhi, 1978

Price : Rs. 70 (Cloth)

Rs. 50 (Paper)

Printed in India

BY SHANTILAL JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS, A-45, PHASE-1, INDUSTRIAL
AREA, NARAINA, NEW DELHI-28 AND PUBLISHED BY NARENDRA PRAKASH JAIN,
FOR MOTILAL BANARSIDASS, BUNGALOW ROAD, JAWAHAR NAGAR, DELHI-7

भूमिका

एवमनुश्रूयते पुरा सत्यवतीसूनुः पाराशरो वेदव्यासो वेदसंहितां चतुर्धा विभज्य ऋग्यजुस्सामाथर्वव्यांश्चतुरो वेदान् क्रमात् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुमन्तुम्यः स्वशिष्येभ्यो व्यतरत् । ततश्च व्यासशिष्याद् वैशम्पायनाद् याज्ञवल्क्यादयः शिष्या यजुर्वेदमधिजगिरे । अथ कदाचित्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । एवमादिष्टो याज्ञवल्क्यो योगबलाद् मूर्तां विद्यां विधायोद्ववाम । वान्तानि च यजुंषि गुरुक्ता वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा समश्नुवन्, तानि च यजुंषि कृष्णानि समजायन्त । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य शुक्लानि यजुंषि प्राप्नोत् । तस्माच्च महर्षिर्मध्यन्दिनो जग्राह । यद्यपि तानि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टानि तथापि प्रथमं महर्षिर्मध्यन्दिनो जग्राहेति तत्सम्बन्धितया लोके माध्यन्दिनान्युच्यन्ते ।

तानीमानि यजुंषि वाजसनेयादागतानि । वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदाख्यः कश्चिन्महर्षिः, तदपत्यं वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः, तेन प्रोक्तानि यजुंषि तन्नाम्ना व्यवहियन्ते । तदुक्तं शतपथब्राह्मणे—
‘आदित्यानीमानि शुक्लानि यजुंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते’ (१४.९.५.३३) इति ।

सहस्रशाखो वेदः । तत्रैकशतमध्ययुशाखाः । माध्यन्दिनादयः शुक्लयजुर्वेदशाखास्तु पञ्चदशैव । तदुक्तं मन्त्रभाष्योपोद्घाते श्रीमदुवटाचार्येण

आदित्याल्लब्धवान्यस्तु शाखाः पञ्चदशापराः ।

तं याज्ञवल्क्यं वन्देऽहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥

शुक्लयजुर्वेदप्रवक्ता महर्षियाज्ञवल्क्यस्त्रेतायां श्रीरामचन्द्रनृपतिशासनसमये बभूव । स हि मिथिलाधिपतेर्जनक-महाराजस्य परिषदि समवेतान् दिग्दिगन्तरागतान् भूयसो मनीषिणः पराजयतेति शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यको-पनिषदि प्रतिपादितम् । स एव समयो याज्ञवल्क्यस्य यस्मिन्कर्मप्रतिक्रियात्मको ज्ञानप्रचारः क्षत्रसाचिव्येन वैदिकीं प्रतिष्ठां ग्राहितः, यतश्च शुक्लयजुर्वेदस्य चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ईशावास्योपनिषदि ज्ञानमहिमा वर्ण्यते ।

भगवत आदित्यात्प्राप्तानां यजुर्मन्त्राणां शुक्लत्वं वैशम्पायनादधिगतानां पश्चादुज्जितानां यजुर्मन्त्राणां कृष्णत्वमिति पूर्वोक्ता प्राच्यपरम्परा शुक्लकृष्णयजुर्वेदयोरसादृश्यं प्रतिपादयति । पाश्चात्यविद्वन्मतेन तु यजुषां शुक्लकृष्णभेदयोः कारणान्तरमेव । तद्यथा शुक्लयजुर्वेदे केवलं मन्त्रा निगदिताः, तद्व्याख्यानान्तु पृथक् शतपथ-ब्राह्मणे विहितम्, कृष्णयजुर्वेदशाखासु त्वयं विशेषो यन्मन्त्रभागेन सहैव तद् व्याख्यानात्मको ब्राह्मणभागोऽपि विन्यस्तः । अयमेव वस्तुतो यजुर्वेदस्य शुक्लत्वकृष्णत्वभेदः ।

उवटमहीधरो

मन्त्रभाष्यकर्तृरुवटस्य जन्मकालादिपरिचयस्रोतस्तद्भाष्यमेव । तथाहि सोपज्ञमन्त्रभाष्यस्य विशाध्याय-समाप्तौ पठितम्—

आनन्दपुरवास्तव्यजैय्यटाख्यस्य सूनुना ।

उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥

एतेन मन्त्रभाष्यकर्ता उवटाचार्य आनन्दपुरवास्तव्यस्य जैय्यटस्य तनय इति ज्ञायते परं ग्रन्थान्ते चत्वारिंशाध्याय-समाप्तौ पठिता श्लोकद्वयी पूर्वोक्तश्लोकार्थेनांशतो भिद्यते । तत्रोक्तम्—

(२)

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना
उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥

ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुवटो वसन् ।

मन्त्राणां कृतवान् भाष्यं महीं भोजे प्रशासति ॥

अत्र उवटस्य पितुर्नाम वज्रट इति पठितं पूर्वोक्तेन जैय्यटनाम्ना विसंवदति । तच्चोवटपितुर्नामापरं स्या-
दित्युत्प्रेक्षणं तु प्रमाणान्तरमपेक्षते । भोजराजाश्रयत्वेनास्यावन्तिवासोऽसन्दिग्ध एव ।

वेददीपभाष्यकर्ता महीधरस्तु उवटाचार्यादर्वाचीनः । अस्य सरणिरुवटमाधवभाष्यानुसारिणी । एतद्वच-
एवात्र प्रमाणम् । वेददीपभाष्यारम्भे तेनोक्तम्—

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं
भाष्यं विलोक्योवटमाधवीयम् ।
यजुर्मन्त्रानां विलिखामि चार्थं
परोपकाराय निजैक्षणाय ॥

सत्यपि मन्त्रभाष्यवेददीपभाष्ययोस्तारतम्ये कस्यांश्चिद्भेदो दृश्यते । तथाहि मन्त्रभाष्ये पर्यायवाचिभिश्चद्वैदर्थानि
निदिश्यन्ते । निदिष्टार्थसमर्थनाय क्वचिच्छ्रुतय उद्ध्रियन्ते, क्वचिच्छ्रुतय निरुच्यन्ते । वेददीपभाष्ये तु मन्त्राः
सविस्तरं सप्रसङ्गं व्याख्याताः, श्रुतिप्रमाणानि चोद्धृतानि, सलक्षणानि व्याकरणविधानानि निदिष्टानि यानि
मन्त्रभाष्याद् वेददीपभाष्यं विशेषयन्ति । एतद्विशेषमन्तरेण उभयोरपि भाष्ययोस्साम्यं स्पष्टमेव । वेदकालिक-
संस्कृत्यवबोधायैषा भाष्यद्वयी नूनमुपयुक्ता सङ्गता च ।

विषयानुक्रमिका

१. दर्शपूर्णमासमन्त्राः	४	१९. सौत्रामणी	३५९
२. दर्शपूर्णमासमन्त्राः	२२	२०. सेकासन्धादिहोत्रान्ता मन्त्राः	४०४
३. अग्न्याधानोपस्थानचातुर्मास्यमन्त्राः	३६	२१. याज्यादिप्रेषणान्ता मन्त्राः	४०५
४. अग्निष्टोमे सत्त्विग्यजमानस्य शाला- प्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेश- पर्यन्ता मन्त्राः	५९	२२. अश्वमेधः	४२२
५. सौमिकवेदिप्रधाने आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माण- पर्यन्ता मन्त्राः	७६	२३. अश्वमेधः	४३०
६. अग्निषोमीये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्राः	९७	२४. आश्वमेधिकपशूनां देवतासम्बन्धा भिधायिनो मन्त्राः	४४६
७. उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता दक्षिणादानान्ता मन्त्राः	११३	२५. अश्वान्मेधो देवताहोमः	४५५
८. तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्राः	१३२	२६. खिलानि	४७२
९. वाजपेयराजसूययज्ञमन्त्राः	१५४	२७. पञ्चचित्तिकाग्निमन्त्राः	४८०
१०. अभिषेकजलादानादिराजसूयगतचरक- सौत्रामणीमन्त्राः	१६७	२८. सौत्रामण्यां पशुप्रयाजानुयाजप्रेषमन्त्राः	४९१
११. उखासम्भरणादिमन्त्राः	१८३	२९. अश्वमेधः	५०३
१२. उखाधारणादिमन्त्राः	२०९	३०. पुरुषमेधः	५१९
१३. चित्युपधाने पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्राः	२४२	३१. पुरुषसूक्तम्	५२३
१४. द्वितीयादिचित्त्रयोपधानमन्त्राः	२६१	३२. सर्वमेधः	५३०
१५. पञ्चमचित्तिमन्त्राः	२७४	३३. सर्वमेधे पुरोरुचः	५३४
१६. शतरुद्रियहोममन्त्राः	२९३	३४. शिवसंकल्पमन्त्राः	५६०
१७. चित्यारोहणादिमन्त्राः	३१०	३५. पितृमेधः	५७५
१८. वसोर्ध्वारा	३४०	३६. प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्	५८१
		३७. महावीरसम्भरणप्रोक्षणादिमन्त्राः	५८५
		३८. महावीरनिरूपणे धर्मधुदोहनम्	५९३
		३९. प्रवर्ग्ये धर्मभेदे प्रायश्चित्तम्	६०१
		४०. ईशावास्योपनिषत्	६०४

परिशिष्टानि

१. वेदपारायणविधिः	१	५. सर्वानुक्रमिका	७
२. अनश्नत्पारायणविधिः	१	६. अनुवाकसूत्रम्	१७
३. याज्ञवल्क्यशिक्षा	२	७. मन्त्रकोशः	१-१७
४. प्रतिज्ञासूत्रम्	६		

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन- शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

उवटभाष्य-महीधरभाष्यसंवलित ।

प्रथमोऽध्यायः ।

उवटभाष्यम् ।

ॐ नमः श्रीवेदपुराणाय ।

हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं चाधिरुह्य यः ।
चेष्टते तमहं नौमि ऋग्यजुःसामविग्रहम् ॥ १ ॥
आदित्याल्लब्धवान्यस्तु शाखाः पञ्चदशपराः ।
तं याज्ञवल्क्यं वन्देऽहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥ २ ॥
गुरुतस्तर्कतश्चैव तथा शातपथश्रुतेः ।
ऋषीन्वक्ष्यामि मन्त्राणां देवताश्छन्दसं च यत् ॥ ३ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः ।
श्रुतयश्चात्र याः प्रोक्ता योऽर्थवादश्च कर्मणः ॥ ४ ॥

तत्रहि पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारसंता-
नानुच्छित्तिधर्माणः सुसप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः
कल्पादौ सह विद्ययाभिष्यज्यमानाः स्मार्तारो द्रष्टारश्च ऋषय
उच्यन्ते । सोऽयं हिरण्यगर्भपरम्परयाभिष्यक्तो नित्यो वेदः ।
तेच श्रुतौ व्यज्यमाना ज्ञायन्ते । तद्यथा । 'तत् एतं परमेष्ठी
प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ' इति । तत्र दर्शपूर्ण-
मासद्रव्यदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः । तथा 'दध्यङ्

महीधरभाष्यम् ।

प्रणम्य लक्ष्मीं गृह्णति गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेषणाय ॥ १ ॥

दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।

विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्दिजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनु-
ष्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्ववेद्या-
श्चतुरो ब्रह्मन् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुन्युक्त्यः क्रमादुपदिदेश

ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार' इत्युपक्रम्य 'नत-
दुहाधिनोरनु श्रुतमास' इत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां
मन्त्राणां दध्यङ्गाथर्वण ऋषिरिति गम्यते । ऋषिश्च ज्ञातव्य
इति श्रुतिर्दर्शयति 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्' इत्यु-
पक्रम्य 'स यो हैतदेवं चितीनामर्षेयं वेद' इत्यादिना ग्रन्थेन
फलं दर्शयति । अथ देवता मन्त्रवाक्याभिधेयाः । यथा-अग्नि-
सूर्या दिवः ककुदित्यत्राग्निः । इषेत्वेति शाखा । ननु अग्निर्भू-
र्धेत्यत्राग्नेर्महाभाग्यत्वाद्देवतात्वमुपपद्यते शाखादीनां तु स्थाव-
रत्वाद्देवतात्वं दुर्लभमिति यश्चोदयेत्तन्प्रति ब्रूमः । यस्य हि
यत्र हविर्भाक्त्वं स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता ननु
रूढ्या । एवंच सति शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यत एव । यैदुक्तं
स्थावरत्वादित्यादि । अत्र ब्रूमः । अधिष्ठात्र्योऽत्र देवता विद्यन्ते ।
प्रतिमाभूतास्तु शाखादयस्ताः फलं साधयन्तीत्यदोषः । मन्त्रस्य
वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति 'आशुः शिशानो वृषभो न
भीमः' इत्युपक्रम्य 'ऐन्द्र्योऽभिरूपाः' इतीन्द्रस्य देवतात्वं दर्श-
यति । छन्दोपि ज्ञेयमित्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह । 'दक्षि-
णतोऽसुरात्रक्षाः' इति त्वाष्ट्रान्यपहन्ति त्रिष्टुभिरवज्रो वै
त्रिष्टुप्' इत्युपक्रम्य 'ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः संपद्यन्ते तदा-

ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः ।
तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो य-
जुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो
याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्ता
वियां विधायोद्वहाम । वान्तानि यजूंषि गृहीतेति गुरुत्वा अन्ये
वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् । तानि
यजूंषि बुद्धिमालिन्याल्लुण्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् ।
तानि च जाबालबोधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश

श्रेष्ठो भवन्तीति । नष्टच्छन्दोविदेवतामाश्रेयीं सम्पदं वेदेति । ऋचो यजूंषि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिर्भवति 'यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सैवर्क् सा देवता तद्यजुः' रित्युपासनार्थं ऋग्यजुषोः पृथग्रहणं करोत्यतो ज्ञेयमृग्यजुषमिति । अथ पदार्थः । 'तत्र चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति ।

तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति—'धातुजं धातुजाजातं समर्थार्थजमेव च । वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्' । तत्र धातुजं—वन्दारुः, पचमानः, यजमानः । धातुजाजातं तद्धितपदं—आग्नेयः, याजमानं, दैव्याय । समर्थार्थजः समासः । सच संक्षेपतश्चतुःप्रकारः । अव्ययी-भावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिरिति । अथोदाहरणानि—उपरिनाभि, बहिष्पिण्डम् । प्रजापतिः, पशुपतिः । अग्नी-षोमौ, इन्द्राग्नी । कृष्णग्रीवः, शितिकण्ठः । यथासंख्यं द्वे उदाहरणे । वाक्यजं 'क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः' इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपशब्देन व्यवधानं व्यत्यर्थं । व्यतिकीर्णं अन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोच्चार्यते यत्तत् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र शतामत इति । 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशु-क्षणिः' इत्यत्राशुशुक्षणिरिति । तत्र नाम्नां सामान्यतोऽर्थ-वचनं । सत्वप्रधानानि नामानि । सतो भावः सत्त्वं अस्तिता । तद्यत्र प्रधानं तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकं च तानीमानि सत्वप्रधानानि नामानीति नाम्नोऽर्थः ।

अथ भावप्रधानमाख्यातम् । भावो नाम क्रियायाः फलं । तद्यथा । ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताश्रया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता पाकक्रिया । अतो भावप्रधान-माख्यातमित्युच्यते । यद्वा भावप्रधानं भावैनाप्रधानं । भावना

शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथाच श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि । शुक्लानि शु-द्धानि । वाजस्यात्रस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखावि-शेषो माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः, तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसंबन्धितया लोके प्र-ख्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्य-परम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (शत० ब्रा० ११।५।६ ।

७) इति स्वशाखाध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषि-छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् । अन्यथा दोषश्रव-

च पुरुषपरिस्पन्दः पुरुषप्रयत्नः आत्मनो व्यापारः । परिस्प-न्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भाव-प्रधानमाख्यातम् । अथवा भावो धात्वर्थः क्रियेत्येनार्थान्तरम् । सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि पदकारकाणि तदिदं भावप्रधा-नमाख्यातमित्याख्यातार्थः । तानिच पचति पठतीत्यादीनि ॥

अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतो-ऽर्थः । विशेषार्थस्त्वनन्ता इति । तेच प्रपरा अप सम् अनु अव इत्यादयः । अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽसत्त्ववचनाता । सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यं तद्वचनाश्रयादयो निपाता असत्त्व-वचनाः । अत्र त्रैराश्वम् उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति । तत्र उपमार्थीयाः सादृश्यवचना इव न इत्यादयः । तद्यथा—'देव इव सविता सत्यधर्मा । इन्द्रो न' । कर्मोपसंग्रहार्थीयास्त्वसत्त्ववचनाः वा च अह ह इत्यादयः । तद्यथा—'वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी च' इत्यादयः । पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति नत्वर्थान्तरं वदन्ति । अनर्थान्तरवचना इत्यर्थः । ईं कं इत्यादयः । 'सद्योजज्ञानो विहि' 'इमानु कं भुवना' । उक्तं—'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥' इति ॥

अथ वाक्यार्थं व्याख्यास्यामः । नामाख्यातोपसर्गनिपात-समुदायो वाक्यम् । तस्यार्थो वाक्यार्थः । ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वा-क्यार्थस्ततः पृथक्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यश्चोदयेत्तं प्रत्याह । साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । तद्यथा—गौ-रित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षः भवति । ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथ गच्छतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षं भवति । ततो गौरि-त्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते यत्र गौर्व-हदोहादिभ्यो व्यावृत्त्य गमनेऽवतिष्ठते । गमनं चान्यगन्तृभ्यो

णात् । 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वायं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्तं वा-पयते स्थाणुं वर्च्छति प्रवामीयते पापीयान्भवति (अनुक्रम० १।१) इति कात्यायनोक्तेः । ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । 'अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्य-वत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं युज्यते' (अनु० १।१) इत्युक्तेश्च । तस्माद्वेदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकम् । अन्यथा फलवैकल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यव-छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामे-काक्षरादीनां पिङ्गलेन 'दैव्येकम्' इत्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु 'होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि' (अध्या० २१ । ४६) इत्यादीनां नास्ति छन्दःकल्पना ॥—तत्राद्याध्याये

उवटभाष्य-महीधरभाष्यसंवलितम् ।

७

प्रार्थनायां लिङ् । 'तस्थस्थमिपां' (पा० ३।४।१०१) यासुद्
सलोपोऽलोपश्च । 'तिङ्तिङः' (पा० ८।१।२८) । बह्वीः ।
बहुशब्दात् 'वोतो गुणत्रचनात्' (पा० ४।१।४४) इति ङीष् ।
'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति जसः पूर्वसर्वणत्वम् ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । यजमानस्य 'पूज्यजोः शानन्' (पा० ३।
२।१।२८) इति यजतेः शानन् । निच्वादाद्युदात्तः । 'पशन्' ।
पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । 'अर्जिदशिकसि' (उ० १।२७)
इत्यादिना दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥
पाहि 'पा रक्षणे' लोट् । 'तिङ्तिङः' (पा० ८।१।२८)
एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वसोः पवित्रमसि यौरसि पृथिव्यसि मातरि-
श्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि । परमेण धाम्ना
हृह्रस्व मा हामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ २ ॥

उ० तस्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रमसि वसोर्वास-
थितुर्यज्ञस्य यज्ञसाधनभूते पयसि । अत्र यज्ञशब्दः पयसः
पवित्रं परिपावनं भवसीत्यर्थः । उक्तामादत्ते यौरसि पृथिव्यसि
'उपस्तौत्येवैनामेतत्' इति श्रुतिः । सा यद्विवोवयवभूतेनोदकेन
क्रियते तेन यौरित्युच्यते । यत्पृथिव्यवयवभूतया मृदा क्रि-
यते तेन पृथिव्युच्यते । मातरिश्वन इत्यधिश्रयति । उखे-
च्यते । मातरिश्वनो घर्मोऽसि । मातरिश्वा वायुः । मात-
र्यन्तरिक्षे श्वसितीति वायोः संबन्धी त्वं घर्मोऽसि । त्रयो
घर्मा अग्निवायुसूर्यदैवत्याः । तत्र मध्यमो घर्मः साधवे-
त्वेति 'अयं वै साधुर्योयं पवते' इति वायुदेवत्यः स त्वमसी-
त्यर्थः । यतश्च त्वं वायुः अतः । विश्वधा असि सर्वस्य धार-
यिता भवसि । किंच परमेण धाम्ना हृह्रस्व धामानि त्रीणि
भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि च । उत्कृष्टेन
नाम्नाभिहिता सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं हृह्रस्व इदी-
कुरुष्वेत्यर्थः । मा ह्याः । 'ह्र कौटिल्ये' । मा ह्यर्षीः मा कुटि-
ली भूः । इदीभूतायामपि लुटितायां पयःस्कन्दनं भवति ।
तन्माभूदित्येवमुच्यते । माच ते तव यज्ञपतिरधिष्ठानात्प्र-
च्यवतु ॥ २ ॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वध्नाति कुशौ त्रिवृद्धा'
(का. ४।२।१।१६) इति । वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति
विश्वमिति वसुः यज्ञः । 'यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसि' (१।
७।१।९) इति श्रुतेः । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं
लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र, वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः
पयसः शोधकं पवित्रं त्वं असि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा
पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥
'यौरसीति स्थाल्यादानम्' (का० ४।२।१९) इति । यस्यां

स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्गृह्णार्योऽयं मन्त्रः । हे स्थालि,
मृजलाभ्यां निष्पन्ना त्वं यौरसि जलहेतुवृष्टिप्रदयुलोकस्थासि ।
युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृथिव्यसि पृथिव्याः
सकाशादुद्धृतया मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवीरूपत्वम् ॥ 'मातरिश्वन
इत्यधिश्रयति' (का० ४।२।२०) इति । गार्हपत्यादुदी-
चोऽङ्गारान्निरुह्य तेषूखामधिश्रयति । हे उखे, त्वं मातरिश्वनः
वायोः घर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति
निश्वासवच्छेद्यं करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्मः । 'घृ क्षरण-
दीप्त्योः' । घर्मः दीपकः संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽ-
भिव्यजकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि, तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूप-
स्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्त्वमपि वायोर्घर्मरूपासि ॥
यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् ।
अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मा-
देषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्वधा असि विश्वं दधा-
तीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थसि लोकत्रयरूपत्वात् । किंच
परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे
उखे, त्वं हंस्व इडा भव । त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयि-
तुम् । अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । 'हहि वृहि
वृद्धौ' इति धातुर्यद्यपि वृद्धयर्थस्तथापि दाढ्ये सति भग्नाभावेन
चिरमवस्थानाद्दाढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति । किंच । हे उखे,
मा ह्याः कुटिला मा भव । 'ह्र कौटिल्ये' । यद्युखा कुटिला
भवेत्तदानीमवाञ्छुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत् । अतः क्षी-
रधारणाय दाढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते । किंच ते यज्ञपतिः त्वत्सं-
बन्धी यजमानः मा ह्यर्षीत् कुटिलो मा भूत् । त्वन्निष्ठक्षीरस्क-
न्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन
दाढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

तृतीया ।

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवि-
त्रेण शतधारेण सुप्त्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

उ० तस्यां पवित्रं निदधाति । वसोः पवित्रमसि शतधारं
वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं । शतसहस्रशब्दौ संख्योत्तर-
वचनौ । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । अनन्तधारमित्यर्थः ।
आसिच्यमाने जपति । देवस्त्वा सविता । पय उच्यते ।
देवस्त्वा सविता पुनातु दोषात्पृथक्करोतु निर्दोषं करोतु ।
वसोरभिष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन अनेकधारेण अच्छि-
द्रेण पवित्रेण । सुप्त्वा शोभनं पुनातीति सुप्ः तेन सुप्त्वा ।
साधुपवनेन पवित्रेण । अथाह कामधुक्ष इति प्रभोयं । गवां
मध्ये त्वं कां गां अधुक्षः । 'दुह प्रपूरणे' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा' इति ।
 अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्त-
 मिति सिद्धवत्कृतोदगप्रत्वं विकल्प्यते । हे शाखापवित्र, वसोः
 इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम् असि । पवि-
 त्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां
 प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् ।
 शतधारं शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारं सूक्ष्मैः
 पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्या-
 कानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम् । वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः ।
 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते (निरु० १०।४२) इति ।
 'देवस्यत्वेत्यासिच्यमाने जपति' (का० ४।२।२३) इति ।
 पयो देवता । दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमानं हे क्षीर,
 सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या । शतधारेण वसोः
 पवित्रेण । त्वा त्वाम् । पुनानु शोधयतु । सुप्वेति
 पवित्रविशेषणम् । सुष्ठु पुनातीति सुष्ठुः तेन सुप्वा । नुडाग-
 माभाव आर्षः ॥ कामधुक्ष इति प्रश्नः (४।२।२४)
 इति एकस्यां गवि दुग्धयां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत् ।
 हे दोग्धः, विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः
 दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ।
 इन्द्रस्य त्वा आगधसोमेनातनन्ति विष्णो हव्यं
 रक्ष ॥ ४ ॥

उ० अमूमित्युक्ते दोग्ध्रा सा विश्वायुरित्यध्वर्युराह । सा
 गौर्विश्वस्य जगतः आयुषो दात्री । द्वितीयामाह । सा गौर्विश्वस्य
 जगतः कर्मा कर्त्री । तृतीयामाह । सा गौर्विश्वस्य जगतः धायाः
 धयतेर्णिजन्तस्यासुनि रूपम् । पार्ययित्री । यज्ञादेव सर्वाः प्रजा
 उत्पद्यन्ते आयुर्भोजनसहिताः स गवामुपचर्यते । आतनन्ति ।
 इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दध्ना आतनन्ति । तच्चतिः कठिनी-
 करणार्थः । दधिभावमापादयामीत्यर्थः ॥ अपिदधाति विष्णो
 हव्यं रक्ष । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतिः । हविर्गोपाय ॥ ४ ॥

म० प्रोक्ते 'सा विश्वायुरित्याह' (का० ४।२।२५) इति
 पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सति सा विश्वा-
 युरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा
 मया च पृष्टा सा विश्वायुः शब्देनाभिधेया । विश्वमायुर्यस्याः
 सा विश्वायुः । यजमानस्य संपूर्ण आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः ।
 'एवमितरे उत्तराभ्याम्' (का० ४।२।२६) इति । यथा प्रथमा
 गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गवौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष
 इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये । दोग्धा तूतरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा

सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् ।
 या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा, या तृतीया गौस्त्वया
 पृष्टा सा विश्वधायाः । 'दुधाब् धारणपोषणयोः' । विश्वान्स-
 र्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्पातीति विश्वधायाः ।
 असुप्रत्ययो णिच् । णित्वात् 'आतो युक् चिष्कृतोः' (पा० ७।
 ३।३३) इति युक् । यद्वा । 'धेद् पाने' । विश्वानिन्द्रादि-
 देवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः । 'उद्वा-
 स्यातनक्ति प्राग्धुतशेषेणेन्द्रस्य त्वा' (का. ४।२।३२) इति ।
 कथितं क्षीरमग्रेरुद्धास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन
 दध्ना दधिनिष्पत्तये आतनन् कुर्यात् । हे क्षीर, इन्द्रस्य भागं
 त्वां सोमेन सोमवल्लीरसेन आतनन्ति दध्यर्थं कठिनीकरोमि ।
 तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातनन्हेतुर्दधिशेषस्तथापि
 भावनया तस्यैव सोमत्वं संपाद्यते । यथा कश्चित्पुमान्वन्धु-
 त्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च ।
 तदुक्तं वसिष्ठेन 'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः ।
 विषामृतदृशैवैह स्थितिर्भावनिबन्धिनी ॥' इति । भोज्यं वा विष-
 त्वेन भावितं वान्ति करोति । अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्बल-
 हेतुर्भवति । तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ 'सोद-
 केनापि दधाल्यमृष्मयेन विष्णो हव्यमिति' (का० ४।२।३४)
 इति । हे विष्णो, इदं हव्यं क्षीरं रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने
 संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो
 विष्णुं संबोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे
 राध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

उ० व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते । हे भगवन् अग्ने, व्रतस्य पतेः ।
 व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि । तद्व्रतं तव प्रसादात् शक्यं शक्नु-
 याम् । शक्तं च सत् तत् मे मम राध्यतां सिध्यताम् ।
 यज्ञफलसमृद्धिराशास्यते । अनेन वाप्तिरुच्यते । इदमहं त्व-
 त्साक्षिकमनृतादसत्यात्सत्यमुपगच्छामि ॥ ५ ॥

म० 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठजग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य
 व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपते इदमहमिति वा' (२।१।११) इति । हे
 व्रतपते, व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अग्ने, त्वदनु-
 शया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तच्छक्यं तत्कर्मानु-
 ष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यतां मदीयं त-
 त्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्ग्यासुद ।
 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' (पा० ३।१।८६) 'अतो येयः' (पा० ७।२।
 ८०) । गुणः । शक्यम् । 'अग्निं देवानां व्रतपतिः' (१।१।
 १।२) इति श्रुतिः । इदमहम् । अहं यजमानोऽस्माद-
 नृतान्मनुष्यजन्मन उद्गत्य सत्यं देवताशरीरम् उपैमि प्राप्नोमि ।
 सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति वि-
 शिनष्टि । अचृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्न-

उवटभाष्य-महीधरभाष्यसंवलित ।

९

गजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अच्युता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि 'इदमहमच्युतासत्यमुपैमि' (१।१।१४) इति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्याच्युते प्राप्ये । नाच्युतं वदेदिति कर्मण्यच्युतनिषेधात् । अच्युतवदनादुद्रत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अत इदं सत्यवदनं कर्माह्वत्कर्मकाले पालनीयम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

उ० अपः प्रणयति । कस्त्वा युनक्ति । यज्ञस्यारम्भकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह । अत्र चत्वारि सर्वनामानि । तत्र प्रथमवृत्तीये प्रश्नभूते । द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते । कस्त्वा युनक्ति । हे यज्ञ, प्रजापतिः न मनुष्यः स तु यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति । कस्मै प्रयोजनाय युनक्तीत्यध्वर्युराशङ्क्योत्तरं ददाति । तस्मै प्रयोजनाय युनक्ति । यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः । अतोऽनेन सर्वनाम्ना तदेव निर्दिश्यते ॥ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते । कर्मणे यज्ञकर्मणे वां युवां अहं आददे इति वाक्यशेषः । वेषाय । 'विष्ट व्याप्तौ' । यज्ञव्याप्त्यर्थं वां युवां अहमादद इति च ॥ ६ ॥

म० एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । 'ब्रह्मजपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्त्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं संप्रति निदधाति कस्त्वायुनक्ति' (का० २।३।२-३) इति । अत्र मन्त्रं प्रयुज्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र, त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति सः एव परमेश्वरः हे पात्र, त्वां युनक्ति इत्युत्तरम् । पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्ति इति प्रश्नः । तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं त्वा युनक्ति इत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतासुखं प्रति भगवतोक्तम् 'सर्वकर्माण्यपि सदा' (१।८।५६) 'ब्रह्मार्पणं' (४।२।४) इति च परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाय शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चाददे । 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय' (का० २।३।१०) इति । कर्मणे हे अग्निहोत्रहवणि, हे शूर्प, वां युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । वेषाय च । 'विष्ट व्याप्तौ' । घञ् । वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणार्थोदकधारण-

१ प्रजापते.

२ य० उ०

मित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुख्यत्वे व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो निष्टा अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

उ० प्रतपति । प्रत्युष्टं 'उष दाहे' । प्रतिज्ञाय दग्धं रक्षः प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः । न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः । अनेन वा । निष्टं । 'तप संतापे' । निरित्येतस्य स्थाने नितरां तसं रक्षः ननु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः । उक्तमन्यत् । गच्छति उर्वन्तरिक्षं । यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्तरिक्षं तथाप्यनेन यजुषा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रतिगच्छामि ॥ ७ ॥

म० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टमिति वा' (का० २।३।११) इति । रक्षः राक्षसजातिः । प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम् । 'उष दाहे' । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । 'रा दाने' । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धाः । अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टं निःशेषेण तप्तं संतप्तम् । 'तप संतापे' । अरातयश्च निष्टाः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ 'गच्छत्युर्वन्तरिक्षम्' (का० २।३।१२) इति । उरु विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षम् अवकाशम् । अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियत इत्याशयः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान्धूर्वैतितं धूर्वं-यं वयं धूर्वांसः । देवानामसि वह्नितमं सन्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहृतमम् ॥ ८ ॥

उ० धुरमभिमृशति । धूरसि । अनसोऽवयवं धुरं स्तौति । तत्र श्रुतिः 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदलेप्यन्ब्रवीतीति' । हविः प्रहीन्यन् धुर्यमग्निं ब्रवीति । धूरसि । धूर्वंतेर्वधकर्मणः । धूर्वं-ग्निक्रियानिमित्तं हि ते नाम । अतो ब्रवीमि । धूर्वं धूर्वन्तं । हिन्धि हिंसन्तं । धूर्वं तं हिन्धि तं । योऽस्मान्धूर्वैति योऽस्मान् हिनस्ति तं धूर्वं यं वयं धूर्वांसः । तं पुरुषं हिंथि यं वयं हिंसः । अनस उपस्तम्भनमभिमृशति । देवानामसि । अन उच्यते । देवानामभ्यादीनां त्वं भवसि । वह्नितमं वह्निर्वोडा । 'वह प्रापणे' इत्यस्य रूपम् । वोदृतमं । सर्वे तमपः अतिशयार्थाः । सन्नितमं । 'णै वेष्टे' । 'आद्यगमहन' इत्यादिना किन्प्रत्ययः । चर्मणा स्नायुना च परिवृततमम् । अथवा पार्श्वतः कौशेर्गोणि-

१ निरेतस्य स्थाने. २ अभिमृशति. ३ काष्ठेर्गोणिपटे.

पदैश्च परिवृततमं । प्रप्रितमं । 'प्रा पूरणे' । पूर्ववत् किन्प्रत्ययः । हविषा पूर्णतमम् । जुष्टतमं । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते । अभिप्रेततमं सेविततमं वा । देवदूतमं देवानाह्वयतीति देवदूः देवानामाह्वानृतमम् ॥ ८ ॥

म० 'श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठति समञ्जि धूरसीति धुरभिर्मर्शनम्' (२।२।१३।१३) इति । अस्यायमर्थः । श्रपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गाहपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति । तच्च समञ्जि सम्यगज्ञानि यस्य तत्सर्वज्ञोपेतं तस्य धुरं वलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसंबन्धिने युगस्य वलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विस्कोऽभिः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति' (१।१।२।१०) इति श्रुतेः । हे वह्ने, त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । 'तुर्वी धुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः' धुर्वन्तेः क्तिप् । यतो धूरसि अतः धूर्वन्तं हिंसन्तं पाप्मानं धूर्वं विनाशय । किंच यः राक्षसादिर्यागविघ्नेन अस्मान् धूर्वन्ति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्वं विनाशय । यं च वयं धूर्वामः तमपि धूर्वं । यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठितारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्वं विनाशय । शकटस्थिताभ्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपहोतुमभ्याधारभूता शकटस्य धूरेण मन्त्रेण स्पृश्यते 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्' (का० २।३।१४) इति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति । तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट, त्वं देवानां संबन्धि असि भवसि । किंभूतं वहितमम् 'वह प्रापणे' । वहतीति वहि अतिशयेन वहि वहितमम् । व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सन्नितमं 'ष्णा शौचे' अतिशयेन शुद्धम् । 'आह्वगमहन-' (पा० ३।२।१७१) इत्यादिना किप्रत्ययः । यद्वा 'ह्वे वेष्टने' । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । प्रप्रितमम् । 'प्रा पूरणे' व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमं 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । देवानामतिशयेन प्रियम् । देवदूतमम् । 'हेन् सध्यायां शब्दे च' देवानामतिशयेनाह्वानृतम् । व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

नवमी ।

अहुतमसि हविर्धानं दृष्ट्वैहस्व मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्हर्षीत् । विष्णुस्त्वाक्रमतासुरु वातायापहतं रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

उ० अहुतमसि 'हुहरेश्छन्दसि' इति ह्वरेतेलुठनार्थस्य निष्ठायां हुरादेशः । अलुठितं पूर्णमसि । हविर्धानं हविषां निधानम् । अतः आत्मानं दृष्ट्वैहस्व इदीकुरु । ममारुरुक्षते अवहितं अह । मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्हर्षीदिति उक्तार्थः । आरोहति ।

विष्णुर्यज्ञस्त्वां शकट आक्रमतां आरोहतु । अहं त्वसमर्थ इत्यभिप्रायः । प्रेक्षते हविष्यात् । उरुवाताय उरु महत् वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रेक्षते । अपद्रव्यं निरस्यति । अपहतं 'हन हिंसागत्योः' । अत्र गतौ वर्तते । अपगतं अस्माद्विषो रक्षः । आलभते । यच्छन्तां पञ्च 'यम उपरमे' निबध्नन्तु त्वां हविष्यं पञ्च अङ्गुलयः ॥ ९ ॥

म० अहुतमसि । 'हु कौटिल्ये' । कप्रत्ययः । 'हुहरेश्छन्दसि' (पा० ७।२।३१) इति निष्ठायां हुआदेशः । अहुतम् अङ्गुटिलम् असि । आरोहणेऽपि भङ्गमीतिर्नास्तीत्यर्थः । हविर्धानम् । 'डुधान् धारणपोषणयोः' । हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः दंहस्व । मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्हर्षीदिति पूर्ववद्भाष्येयम् । 'विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्' (का० १।३।१५) इति । हे शकट, विष्णुः व्यापको यज्ञः त्वा त्वां । क्रमतां पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः । 'प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यात्' (का० १।३।१६) इति । हे शकट, वाताय उरु भवेति शेषः । तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसंचाराय विस्तीर्णं भव । शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात्संकोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा संकोचं परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपप्राणवेशाद्विः सप्राणं कियते मन्त्रेण । किंच वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्वै किंच वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यसुरवातायेत्याह वारुणमेवैतत्करोति इति तित्तिरिवचनात् 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेत्' (का० २।३।१७-१८) इति । व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् । तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः—रक्षः यज्ञविघातकम् । अपहतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते । 'यच्छन्तामित्यालभते' (का० २।३।१९) इति । पञ्च पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः यच्छन्तां नियच्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन्गृहीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ९ ॥

दशमी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

उ० गृह्णाति । देवस्य त्वा । त्वाशब्देन हविरुच्यते । देवस्य सवितुः प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानः । देवेन सवित्रा प्रसूतः । अश्विनोर्बाहुभ्यां न स्वाभ्यां । अश्विनौ हि देवानामभ्वर्यु । पूष्णो हस्ताभ्यां न स्वाभ्याम् । पूषा हि देवानां

१ विष्णुस्त्वाक्रमतां आरोहतु ।

भागधुक् भागपूरकः । अग्नये जुष्टम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते । तथाहि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः'
इत्यग्निशब्दस्य चतुर्थी संजाता । अग्नये जुष्टं रुचितमभिप्रेतं
गृह्णामि । एतदुक्तं भवति । योऽग्निः सर्वेश्वरः सर्वात्मा तस्य
तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति । नच तथाभूतं मनुष्येण
तद्वहीतुं शक्यते । अतोऽहं सावित्रं प्रसवमास्थायाश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां हविष्यामयेऽभिरुचितं गृह्णामि ।
तथा अग्नीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १० ॥

म० 'देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं
यथादेवतमन्यत्' (का० २ । ३ । २०-२२) इति । हे हविः,
सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् अग्नये जुष्टं
प्रियं त्वा गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवताभ्यां च
जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्याम् । अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हताभ्यां च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः ।
पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा
हि देवानां भागधुक् । अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विवा-
हुभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वा-
त्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवि-
त्रानुज्ञातोऽश्विवाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किंच ।
'सत्यं देवा अमृतं मनुष्याः' (१ । १ । २ । १७) इति श्रुतेः
देवानां सत्यरूपत्वात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायि-
त्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणाममृतरूपत्वा-
त्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादमृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभि-
प्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्य-
तीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवे-
दिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषो-
माभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः १०

एकादशी ।

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविख्येषं हव्य-
हन्तां दुर्याः पृथिव्याम् । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि
पृथिव्यास्त्वा नामौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने
हव्यध्वरक्ष ॥ ११ ॥

उ० भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् । भूताय भवनाय ।
त्वा त्वां परिशेषयामीति शेषः । नारातये न अदानाय । उहं
रोपितं सत् ब्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न
कृपणतायै । स्वरिति प्राङ्गीक्षते । स्वरभिविख्येषं पश्येयम् ।
विपूर्वः ख्यातिर्दर्शनार्थः । स्वशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । स हि
शोभनं प्राङ्गीरितो भवति । यज्ञाहर्देवाः सूर्यः यज्ञोपि
स्वःशब्देनोच्यते । 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' इति श्रुतेः ।

१ सर्वेशः.

हव्यहन्तामित्यवरोहति । 'हहि वृहि वृद्धौ' इति यद्यपि वृद्धयो
धातुस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते । हव्यहन्तामिति प्राप्ते
हव्यहन्तामिति विकरणव्यत्ययः । दिवादिवाच्यप्रत्ययः ।
दुर्याः दुरः द्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उच्यन्ते । दुर्या
दृढा भवन्तु । पृथिव्यां भूम्यां गच्छति । उर्वन्तरिक्षमिति
व्याख्यातम् । पृथिव्यास्त्वेति सादयति । हविर्ख्यते ।
पृथिव्याः त्वा त्वां नामौ मध्ये अवसादयामि । अदित्या
देवमातुः । उपस्थे उत्सङ्गे । अग्ने हव्यं रक्ष । श्रपणं गार्हपत्य-
मग्निमाह ॥ ११ ॥

म० 'भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्' (का० २ । ३ । २३)
इति । हे ग्रीहिशेष शकटावस्थित, भूताय भवनाय यागान्त-
राणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय त्वा त्वां संपरिशेष-
यामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि । 'स्वरिति
प्राङ्गीक्षते' (का० २ । ३ । २४) इति । अहं स्वः अभिविख्येषं
यज्ञं पश्येयं । 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' (१ । १ । २ । २३) इति
श्रुतेः । यज्ञादिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि
स्वःशब्देन यज्ञः । 'ख्या प्रकथने' । अभिविख्येषम् अभितो
विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राञ्चुखो
यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ 'हव्यहन्तामित्यवरोहति' (का० २ । ३ । २५)
इति । पृथिव्यां वर्तमानाः । दुर्याः ग्रहाः । हव्यहन्तां दृढा
भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति
दुर्या गृहाः । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भारेण गृहक्षोभः संभा-
व्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । 'गच्छतुर्वन्तरिक्षम्' (का० २ ।
३ । २६) इति । व्याख्यातम् । 'श्रपणस्य पश्चात्सादयति
पृथिव्यास्त्वा' (का० २ । ३ । २७) इति । हे हविः, पृथिव्या
नामौ मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानं
अदित्या उपस्थ इति । उपस्थेऽङ्के । यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता
खाङ्के स्थापयति एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के
सादयामि । हे अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष ।
सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

पवित्रे श्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसव उत्पु-
नाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवी-
रापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्ने इममद्य यज्ञं नयताग्ने
यज्ञपतिर्ह सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

उ० पवित्रे छिनत्ति । पवित्रे स्थ इति । पवित्रे पवनक्रिया-
शीले युवां भवथः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्याविति लिङ्गव्य-
त्ययः । 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्थ' इति श्रुतिः । अप उत्पुनाति ।
सवितुर्वैः । आप उच्यन्ते । सवितुः प्रसवे वर्तमानः अहं वः
युष्मान् उत्पुनामि ऊर्ध्वं नीत्वा शोधयामि । केन । अच्छिद्रेण

१ रक्ष प्रायस्.

पवित्रेण । 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रं' इति श्रुतिः । वायोः सर्वगतत्वादच्छिद्रत्वम् । सूर्यस्य च रश्मिभिः उद्दिङ्गयति । देवीराप इति । आप उच्यन्ते । हे देव्यः आपः, अग्नेगुवः अग्नेपुवः । अग्नेशब्दः पूर्वपदं द्वयोः । पूर्वस्य गमिरुत्तरपदम् । उत्तरस्य तु पिबतिः । उभयोरपि ह्यप्रत्ययः । अग्ने याः समुद्रं गच्छन्तीत्यग्नेगुवः । अग्ने प्रथमं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीत्यग्नेपुवः । अग्ने उत्कृष्टे स्वर्गो । इमं दर्शपूर्णमासाख्यम् । अद्य अस्मिन् हवि । यज्ञं नयत प्रापयत । अग्ने यज्ञपतिं नयत । सुधातुं शोभनदक्षिणं यज्ञपतिं । देवयुवं देवान्कामयत इति देवयुः । 'इदंयुरिदं कामयमानः' इति यास्कः । एतदुक्तं भवति । यज्ञं यजमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्ने नयत ॥ १२ ॥

म० कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गमौ कुशैश्छिनत्ति 'पवित्रे स्थ इति त्रीन्वा' (का० २।३।३२) इति । वैष्णवे इति प्राप्ते 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति स्त्रीलम् । हे पवित्रे शोधके कुशद्वयरूपे, युवां वैष्णव्यौ यज्ञसंबन्धिनी स्थः भवथः । 'यज्ञो वै विष्णुर्धृज्ये स्थः' (१।१।३।१) इति श्रुतेः । हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति 'सवितुर्वे इति' (का० २।३।३३) इति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपः, वः युष्मान् उत्पुनामि उत्कर्षेण शोधयामि । केन । अच्छिद्रेण छिद्रहीनेन पवित्रेण शोधकेन वायुरूपेण । 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रम्' (१।१।३।६) इति श्रुतेः । सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति संबन्धः । वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् । 'सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापः' (का० २।३।३५) इति । उत्पूताभिरग्निः पूरितामिहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु—हे देवीः आपः द्योतनात्मिका आपः, यूयम् अद्य अस्मिन्दिने इमम् इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञम् अग्ने नयत पुरतः प्रवर्तयत निर्विघ्नं समापयत । किंभूता आपः । अग्नेगुवः अग्ने गच्छन्ति इत्यग्नेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा अग्नेपुवः अग्ने पुनन्तीत्यग्नेपुवः । अग्ने यस्मिन्पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यद्वा । अग्ने पिबन्तीत्यग्नेपुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्तव्यः । गमेः किंप्रत्यये 'गमः कौ' (पा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा कौ 'ऊङ् च गमादीनाम्' (क० ६।४।४० वा० २) इत्युकारः । किंच यज्ञपतिं यजमानमग्ने नयतेत्युवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कथंभूतम् । सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्पातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रुद्ध्या । तथा देवयुवम् । 'यु मिश्रणे' । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम् । किप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तम् । 'इदंयुरिदं कामयमानः' (नि० ६।३।१) इति

यास्कोक्तेः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् 'क्यचि च' (७।४।३३) इतीत्वे प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इतीत्वाभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इति अश्वाघयोरेवालविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उपप्रत्ययः । देवयुशब्दस्यामि परे 'अमि पूर्वः' (पा० ६।१।१०७) इति प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति विकल्पेन 'तन्वादीनां वा इयङ्ङुवजौ' (पा० क० ६।४।६८ वा० १) इत्युवङ् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं प्रोक्षिताः स्थ । अमये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्य-म्रीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

उ० युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं । युष्मान् इन्द्रः साहाय्यार्थमवृणीत । किं पुरस्कृत्य । वृत्रतूर्यं । तूर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रवधाय । यूयं च इन्द्रमवृणीध्वं वृत्रवत्यः । वृत्रतूर्यं तस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया । प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम् । 'उक्ष सेचने' । प्रोक्षिता यूयं तावद्भवथ । न ह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा इति निहवः । हविः प्रोक्षति । अमये त्वा त्वां जुष्टं अभिरुचितं प्रोक्षामि । अग्निशब्दस्य 'रुच्यर्थानां प्रियमाणः' इति चतुर्थी । अग्नीषोमाभ्यामित्युक्तम् । पात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे देवसंबन्धिकर्मणे । तादर्थ्ये चतुर्थी । शुन्धध्वम् । शुध्यध्वमिति कर्मणि यकिं प्राप्ते विकरणव्यत्ययः । देवयज्यायै देवयागाय । एताभिरग्निः शुन्धध्वमिति संबन्धः । किंच यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुः । यद्वः युष्माकं अशुद्धाः रक्षःप्रभृतयः पराजघ्नुः पराहतवन्तः । इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपनयामि ॥ १३ ॥

म० हे आपः, इन्द्रः देवः वृत्रतूर्यं । तूर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रवधे निमित्तभूते सति युष्माः युष्मान् अवृणीत । आकारश्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । यूयम् अपि वृत्रतूर्यं निमित्ते तम् इन्द्रं अवृणीध्वं वृत्रवत्यः सहकारित्वेन । 'प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्' (का० २।३।३६) इति । हे आपः, यूयं प्रोक्षिताः भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति 'हविश्चामये लाम्रीषोमाभ्यां त्वेति यथादैवतमन्यत्' (का० २।३।३७।३८) इति । अन्यदपि हविस्तदैवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम् । अमये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रो-

१ तद्वप्रभृतयः.

क्षामि (का० २ । ३ । ३९) पात्राणि दैव्यायेति । कृष्णाजिनोत्खलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि, यूयं शुन्धध्वम् शुद्धानि भवत । किमर्थम् । दैव्याय कर्मणे अग्न्यादिदेवतासंबन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म विशिष्यते । देव-यज्यायै देवसंबन्धिने यागक्रियायै दर्शादिकार्यै । किंच । अशुद्धाः नीचजातयस्तत्कादयः वः युष्माकं संबन्धि यदङ्गं परा-जम्भुः पराहतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः । तदिदं वः युष्माकमङ्गं शुन्धामि प्रोक्ष-णेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

शर्मासावधूतः रक्षोऽवधूतः अरातयोऽदित्या-
स्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यो
प्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वगवेत्तु ॥ १४ ॥

उ० कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मासि । चर्मासीति प्राप्ते चका-
रस्य शकारः । 'शर्मदेवता' इति श्रुतिः । अवधुनोति । अवधूतं
रक्षः । 'धूज् कम्पने' अवकम्पितं रक्षः । अवकम्पिताश्च
अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । नत्वेतद्यज्ञसाधनमित्य-
पहवः । कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि अदित्याः
पृथिव्यास्त्वं त्वगभवसि । अतः प्रतिवेत्तु । 'विद ज्ञाने' । प्रति-
जानातु त्वाम् । अदितिः पृथिवी । 'प्रति हि स्वः संजानीते'
इति श्रुतिः । तस्मिन्निदधालुलखलम् । अद्रिरसि । आह-
णाति विदारयति आहणात्यनेन वा व्रीह्यादिकमित्यद्रिः । त्वं
अवसि । वानस्पत्यश्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन
वा निदधाति । प्रावासि । हन्ति व्रीह्यादिकमनेनेति प्रावा-
त्वमसि । पृथुबुध्नः बृहन्मूलः । अतः प्रति त्वादित्यास्त्व-
गवेत्तु प्रतिवेत्तु त्वामुलखलम् अदित्यास्त्वक् कृष्णाजिनम् ।
कथम् । अहं पृथिव्यास्त्वक् अयं चोल्खलः पृथिव्यास्त्वगिति ।
त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति ॥ १४ ॥

म० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानम्' (का० २ । ४ । १)
इति । हे कृष्णाजिन, त्वमुलखलस्य धारणार्थं शर्मं सुखहेतुरसि ।
अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । 'अपेय दात्रे-
भ्योऽवधूतोलवधूतमिति' (का० २ । ४ । २) इति । रक्षः
कृष्णाजिने गूढम् अवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम्
एवमरातयोऽपि पातिताः । 'प्रत्यङ्गीवमास्तृणात्यदित्यास्त्व-
गिति' (का० २ । ४ । ३) इति । हे कृष्णाजिन, त्वम्
आदित्याः भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा
त्वां प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु ।
पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णसृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा
तदीयां त्वचमुल्लस्य जग्मुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यसिप्रायः श्रुता-
माम्नातः (१ । १ । ४ । १) । 'सव्याश्रन्ये निदधालुल-
खलमद्रिरसि प्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोः' (का० २ । ४ ।

४-५) इति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योज-
नीयः । हे उल्लखल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढ-
त्वात् अद्रिरसि पाषाणोऽसि । किंभूतः । पृथुबुध्नः स्थूलमूलः ।
मुसलघातोपद्रवेण चाश्वत्थराहियाय मूलस्थूलत्वम् । हे उल्ल-
खल, तथाविधस्त्वं प्रावासि दाब्येन पाषाणसदृशोऽसि । अदि-
त्यास्त्वक् अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा
त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा
गृह्णामि बृहद्वावासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो
हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हविष्कृदेहि हवि-
ष्कृदेहि ॥ १५ ॥

उ० हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि । आहवनीयोऽत्राग्नि-
रुच्यते । तत्र हि हविः प्रक्षिप्तमग्निर्भवति । अत एवमुच्यते
अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन यस्यै देवतायै
हविर्गृह्यते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हविस्तनूर्भवतीति ।
वाचो विसर्जनम् । वाक् यस्मिन्हविषि प्रक्षिप्ते विसृज्यतेऽध्व-
युगा तदिदं वाचो विसर्जनम् । देववीतये देवतर्पणाय ।
त्वा गृह्णामि । आवपामीत्यर्थः । मुसलमादत्ते । बृहद्वावासि ।
दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वम् । हन्त्यपेक्षं प्रायत्वम् । दीर्घप्रावा त्व-
मसि । वानस्पत्यः वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदमित्यव-
दधाति । स त्वभिदं । देवेभ्योऽर्थाय । हविः शमीष्व । शम्यतिः
संस्कारार्थः । सुशमि क्रियाविशेषणमेतत् । साधु यथा संस्कृतं
भवति तथा शमीष्वेति । हविष्कृदेहीति त्रिराहयति ।
हविः करोतीति हविष्कृत् । एहि आगच्छ । अधिदैवं वागु-
च्यते । अधियज्ञं पत्नी ॥ १५ ॥

म० 'हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति' (का० २ । ४ । ६) इति ।
हे हविः, त्वं अग्नेः आहवनीयस्य तनूः शरीरमसि । यतस्तत्र
क्षिप्तं हविरग्नीभवति अतो हविः अग्नेस्तनूः । किंभूतं हविः ।
वाचो विसर्जनम् । अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमा-
नवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्यादिदं
हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः देववीतये देवानां तर्पणाय ।
त्वा त्वां । गृह्णामि आवपामीत्यर्थः । 'बृहद्वावेति मुसलमादत्ते'
(का० २ । ४ । ११) इति । हे मुसल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः
दारुमयस्तथापि प्रावासि दाब्येन पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घ-
त्वेन बृहन्महानसि । 'स इदमित्यवदधाति' (का० २ । ४ ।
१२) इति । हे मुसल, त्वं देवेभ्यः अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् ।
इदं हविर्वाहिरूपं शमीष्व शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन
शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । सुशमि शमीष्व सुष्ठु
शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । 'शमु उपशमे' व्यत्य-
येन शपो लुक् । 'उरुस्तुशम्यमः सार्वधत्वे' (पा० ७ । ३ । १५)

इति ईडागमः । शान्तिर्द्विविधा । बाह्यतुपापनयनादाद्या । सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या । सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । 'हविष्कृदेहीति त्रिराहयति' (का० २ । ४ । १३) इति यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स संबोध्याहूयते । हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् । एहि अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद् त्वया वयं संघातं संघातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः परापूता अरातयः । अपहतं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

उ० आहन्ति अन्यो दृषदुपले । कुक्कुटोऽसि । अत्र 'मनोर्हं वा ऋषभ आस' इत्यादीतिहास उत्प्रेक्षितव्यः । कुत्सितं शब्दमसुरघ्नमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः । अथवा असुरघ्नीं वाचमुपादाय क क असुरा एवं योऽटति असौ कुक्कुटः । अस्मिन्पक्षे कशब्दस्य संसारणम् । अटतेश्चाकारस्य 'संसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । कुक्कुटस्त्वमस्यसुराणां । देवानां मधुजिह्वः । अतः । इषं वृष्टि ऊर्जं अन्नं च । आवद् आभिमुख्येन वद् । त्वया च सहायभूतेन । वयं संघातं । संपूर्वस्य हन्तेः संघातेन संग्रामः समुदायो वाभिधेयः । वीप्सार्थं द्विवचनम् । संग्रामं जेष्य । शूर्पमादत्ते । वर्षवृद्धं वृष्ट्या वृद्धं त्वमसि । हविरुद्रपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु । त्वां वृष्ट्या वृद्धं हे हविः । समानजन्मत्वाद्धविःशूर्पयोर्भाववृत्तार्थं वचनम् । निष्पुनाति । परापूतं रक्षः पराक्षिप्तं रक्षः । परापूताः पराक्षिप्ताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । तुषान्निरस्यति । अपहतं । हन्तिर्गत्यर्थः । अपगतं रक्षः । विविनक्ति । वायुर्वः । तण्डुला उच्यन्ते । वायुः वः युष्मान् विविनक्तु पृथक्करोतु । व्रीहिभ्यः सकाशात् । पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते । देवो वः सविता । वः युष्मान् हे तण्डुलाः । हिरण्यपाणिः । 'तत्सवित्रे प्राशित्रं प्रजहुः । तस्य पाणी परिचिच्छेद । तस्यै हिरण्यमयौ प्रतिदधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते' इति बहुचानां श्रुतिः । प्रतिगृह्णातु प्रतिग्रहं करोतु । अच्छिद्रेण अशिथिलेन हस्तेन ॥ १६ ॥

म० 'आहन्यन्त्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विदेषदं राकृदुपलम्' (का० २ । ४ । १५) इति । हे शम्यारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां । मधुजिह्वः चासि देवा-

नाम् । असुराः क केति तान्हुन्तुमिच्छन्त्योऽटति सर्वत्र संचरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवद्भूनिविशेषमसुरमीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य तद्रूपं हे यज्ञायुध, त्वमसुरान्यराभवन्यजमानस्य इषमूर्जं चावद् । अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति । ततः त्वया कृत्वा वयं सङ्घातं सङ्घातं जेष्य असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्य जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं भास्त्वित्यर्थः । सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् । मनो राज एको वृषभ आसीत्तस्मिन्सुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते । ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेनायाजयतामृषभे हते सा वाञ्छानोर्जायां प्रविष्टा । तौ पुनस्तथापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः (१ । १ । ४ । १४) । 'वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते' (का० २ । ४ । १६) इति । हे शूर्प, त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृष्ट्या तद्रूपजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम् । वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम् । 'प्रति त्वेति हविरुद्रपति' (का० २ । ४ । १७) इति । हे हविः, वर्षवृद्धं शूर्पं त्वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाच्चापलम् । 'परापूतमिति निष्पुनाति' (का० २ । ४ । १८) इति । रक्षः परापूतं निराकृतम् । शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्रूपं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविःप्रतिकूलाः आलस्यादिशत्रवश्च परापूता निराकृताः । 'अपहतमिति तुषान्निरस्यति' (का० २ । ४ । १९) इति । रक्षः अपहतं दूरेऽपनीय मारितम् । भूमौ पतितान्दूरे निःसारयेत् 'वायुर्व' इति विविनक्ति' (का० २ । ४ । २०) इति । हे तण्डुलाः, वायुः शूर्पचालनोत्थः वः युष्मान् विविनक्तु सूक्ष्मकर्णेभ्यः पृथक्करोतु । 'देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते' (का० २ । ४ । २१) इति । हे तण्डुलाः, सविता देवः वः युष्मान् अच्छिद्रेण पाणिना अङ्गुलिविशेषहीनेन खहस्तेन प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु । 'हृषहोर्भेच्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२) इति हस्य भः । पात्रोर्भक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थयते । किंभूतः सविता । हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्यमयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बहुचक्षुतौ कथा ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

धृष्टिरस्यपात्रे अग्निमागदं जहि निष्कृन्वा-
दं सेधा देवयजं वह । भुवमसि पृथिवीं दध्व

ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

उ० उपवेषमादत्ते । धृष्टिरसि । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' ।
अनेनाग्निर्दृष्टमुपचरतीति धृष्टिः । उपवेष उच्यते । धृष्टि-
स्त्वमसि उपवेष । अङ्गारान् प्राञ्चः करोति । अपाप्ते अग्नि-
मामादं जहि अपर्जहि । हे भगवन्ममे, अग्निमामादं आम-
मत्तीत्यामात् तं । येनेदं मनुष्याः अपक्वमन्नमश्नन्ति स उच्यते ।
जहातिस्त्यागार्थः । निष्कव्यादं सेध निःसेध क्रव्यादमग्निं ।
येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् । सेधेतिः परित्यागार्थः । अङ्ग-
रमाहरति । आ देवयजं वह आवह आनय । देवयजमग्निम् ।
देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयज् तं देवयजमग्निम् । कपालेनाव-
च्छादयति ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टुह । त्रिभिः कपालैः त्रीँलो-
कान् यजमानो जयति । चतुर्थेन दिशो यश्चेपु संस्क्रियते
पुरोडाशः सोऽप्याधारवशाद्विलोकविग्रह एव भूत्वा देवताः
प्रीणातीति प्रकरणार्थः । 'यदु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति
तज्ज हिनस्ति' इति श्रुतिः । ध्रुवमसि ध्रुवं स्थिरं त्वमसि । अतः
धृष्टिर्वीं दृष्टुह दृढीकुरु । नहि स्वयमप्रतिष्ठितोऽन्यस्य प्रतिष्ठां
कर्तुं समर्थः । किंच इत्थंभूतं त्वामहमुपदधामि । ब्रह्मवनि
त्वा ब्रह्म एव यद्वनोति संभजते तत्कपालं ब्रह्मवनि । एवं
क्षत्रवनि । सजातवनि समानजाताः सजाताः भ्रातृप्रभृतय
उच्यन्ते । भ्रातृव्यस्य । 'व्यन्सपले' इति आद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्य-
शब्दस्य शत्रुरभिधेयः । शत्रोश्च वधाय त्वामुपदधामी-
त्यनुपङ्गः ॥ १७ ॥

म० 'मूलतः शाखां परिवात्स्योपवेषं करोतीति ।
धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च' (का० २।४।२५) । पलाशशाखाया
मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते । हे उपवेश, त्वम्
धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' । तीव्राङ्गाराणामि-
तस्तत्स्थालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् । 'अपाप्ते इत्यङ्गारान्प्राचः
करोति' (का० २।४।२६) । इति तत्र त्रयोऽमयः सन्ति ।
एकः आमात् आममपक्वमत्तीत्यामालौकिकोऽग्निः । द्वितीयः
क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः ।
तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे
पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावमी आमात्क्रव्या-
त्संज्ञौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे अग्ने हे गार्हपत्य,
आमादमग्निम् अपर्जहि परित्यज । 'व्यवहितश्च' (१।४।८२)
इति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादम् अग्निं नि-
षेध निःशेषं दूरे गमय । परित्यजेत्यर्थः । 'आ देवयजमित्यङ्गार-
माहृत्य' (का० २।४।२७) इति । हे गार्हपत्य, देवयजं देवानां
यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् आवह समीपमानय । देवा इज्यन्ते
यस्मिन्नसौ देवयाज् तं देवयजम् । 'कपालेनावच्छादयति ध्रुव-

मसि' (का० ४।२।२७) इति । देवयजमङ्गारं कपालेनावच्छाद-
येत् । हे कपाल, त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त-
मानमपि इतस्ततो न पतसि । पृथिवीं भूमिं दृढं दृढीकुरु ।
पुरोडाशपाकसमये लल्लुतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं
न भविष्यतीत्यर्थः । किंच त्वाम् उपदधामि अङ्गारे स्थापयामि ।
किमर्थं । भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा वधाय हिंसार्थम् ।
'व्यन्सपले' (पा० ४।१।१४५) इत्याद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्यशब्दः
शत्रुवाची । किंभूतं त्वां । ब्रह्मवनि । 'वनं घणं संभजती' तद्वद्वा
ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि ।
तथा क्षत्रवनि सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः
समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अग्ने ब्रह्मं गृष्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टुह
ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य वधाय । धूर्त्रमसि दिवं दृष्टुह ब्रह्मवर्नि त्वा
क्षत्रवर्नि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ।
विश्वाम्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चित्तः स्थोर्ध्वचित्तो
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

उ० सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधाति । अग्ने ब्रह्म ।
हे भगवन्ममे, ब्रह्म ब्राह्मणं अङ्गुलिप्रदानेन व्यावृत्तमनु-
गृहीष्व । अनुग्रहं कुर्वित्यर्थः । द्वितीयं निदधाति । धरुण-
मिति साधारणं धारकमसि । अन्तरिक्षं दृष्टुह । शेषं पूर्ववत् ।
तृतीयं निदधाति । धूर्त्रमसि धारयितुं असि । दिवं
दृष्टुह । चतुर्थं निदधाति । विश्वाम्यस्त्वा सर्वाभ्यस्त्वां
आशाभ्यो दिग्भ्य उपदधामि । इतराणि कपालान्यु-
पदधाति । चित्तः स्थ । चित् चयने । किंवन्तस्य रूपमिदम् ।
बहुवचनं च पूर्वोपहितकपालविषयम् । चित्तानि यूयं ताव-
न्नवथ । ऊर्ध्वचित्तः ऊर्ध्वं पश्चादुपहितेषु कपालेषु चीयत
इति ऊर्ध्वचित् तस्य ऊर्ध्वचित्तः । उपचीयमानस्येति शेषः ।
अङ्गारैरभ्यूहति । भृगूणामङ्गिरसां । भृगोः अपत्यानि बहूनि
भृगवः । तथाङ्गिरसः । तद्राजस्य बहुषु लुक् । भृगूणां
अङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

म० 'सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति' (का०
२।४।३०) इति । हे अग्ने, निधीयमानाङ्गाररूपं ब्रह्म प्रौढं
कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृष्णीष्व गृहीष्व । नाशकरक्षोवधेनानु-
गृहीष्व । यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृहीष्व । अङ्गुलिदा-
नासक्तं मा दहेत्यर्थः । 'धरुणमिति पश्चात्' (का०
२।४।३१) इति पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं
निदधाति । हे द्वितीय कपाल, त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धार-
कम् असि । अतोऽन्तरिक्षं दृढं दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्न-

१ अपर्जहि परित्यज. २ सेधतिरपि त्यागार्थः. ३ संस्कृतेषु.

ज्वालान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात्तथा कुरु । यद्यप्येतत्
कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरि-
क्षदार्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् ।
'पुरस्ताद्धर्ममिति' (का० २।४।३२) इति । प्रथमस्य पूर्व-
भागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल, त्वं धर्त्र धारकम् अस्ति ।
दिवं दंह । ज्वालाम्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्यम् । अन्यत्
पूर्ववत् । (का० २।४।३३) विश्वाभ्यः इति । दक्षिणत
इति । हे चतुर्थकपाल, विश्वाभ्यः आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्व-
दिग्दार्याय त्वा उपदधामि । एवं कपालत्रयोपधानेन यज-
मानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः पुरो-
डाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः । 'समं
विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चितःस्थेति' (का० २।४।३४)
इति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वाद-
वशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । 'चित्
चयने' क्विन्तस्य चित इति बहुवचनम् । हे कपालविशेषाः,
यूयं चितः स्थ प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ । तथा
ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपका-
रिणो भवथ । 'भृगूणामित्यङ्गारैरभ्युहति' (का० २।४।
३८) इति । अङ्गारैः कपालानि छादयेत् । हे कपालानि,
यूयं भृगूणामङ्गिरसां भृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां
तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत । अस्याग्ने-
स्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

शर्मास्यवधूतः रक्षोऽवधूतऽअरातयोदित्यास्त्व-
गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि पर्वती प्रति
त्वादित्यास्त्ववेत्तु दिवः स्कम्भनीरसि धिषणासि
पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

उ० शर्मासीत्यादीनि त्रीणि यजूषि व्याख्यातानि ।
कृष्णाजिने दृषदं निदधाति । धिषणासि । धीः कर्म बुद्धिर्वा
तदुभयं सीदति सनोति वा कर्माङ्गत्वादुपपत्तौ धिषणोच्यते ।
धिषणा त्वमसि । पर्वती पर्ववती । अतः प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु ।
त्वामदित्यास्त्वक् पृथिव्यास्त्वक् । कृष्णाजिने शम्यामुपद-
धाति । दिवस्स्कम्भनीरसि । दृषदुपलयोः पृथिवीद्युभ्यामुप-
लक्षितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तित्वं उपपद्यते । दिवः
द्यावापृथिव्योः स्कम्भनीः । स्कम्भोतिः स्तम्भनकर्मा । त्वं
स्तम्भनीर्भवसि । 'अन्तरिक्षस्यैव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी विष्टे' इति श्रुतिः । दृषदुपलामुपदधाति । धिषणा-
सीति व्याख्यातम् । पार्वतेयी पार्वत्या अपत्यम् । 'कनीयसी
द्येया दुहितेव भवति' इति श्रुतिः । वेत्तु प्रतिजानातु त्वां
पर्वती माता 'प्रतिहिस्व संजानीत' इति श्रुतिः ॥ १९ ॥

१ सनोति व्याप्नोति ददाति वा.

म० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्' (का० २।५।२) इति
यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधू-
तम् । अदित्याः । इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् । 'तस्मिन्दृषदं
धिषणासीति' (का० २।५।३) तस्मिन्धर्मणि शिलां स्थापयेत् ।
हे शिले पेषणाधारभूते, त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं
धिषणासि धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति व्याप्नोति ददाति वा
धिषणा । हस्त्वमार्षम् । पर्वतवद्धारयन्त्यसि । अदित्याः भूमेः
त्वक् कृष्णाजिनरूपा तादृशीं त्वा त्वां प्रति वेत्तु त्वदवस्थानमनु-
जानातु । 'पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिवः' (का० २।५।
४) इति । दृषदः पश्चाद्भागेऽप्यस्ताच्छम्यां स्थापयेत् । तां
प्रत्युच्यते । हे शम्ये, दिवः द्युलोकस्य स्कम्भनीः स्तम्भनकारिणी
त्वम् अस्ति । व्यत्ययेन द्वितीयावहुवचनम् । पतनवारणा-
यान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । 'अन्तरिक्षेण होमे द्यावापृ-
थिवी विष्टव्ये' (१।२।१।१६) इति श्रुतेः । 'दृषदुपलां
धिषणासीति' (का० २।५।५) । हे उपले, उपरितनशिले,
त्वं धिषणासि पेषणव्यापारधारिकासि । किंभूता । पार्वतेयी
पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा । 'कनीयसी
द्येया दुहितेव भवति' (१।२।१७) इति श्रुतेः । अतः पर्वती
मातृसमा त्वां प्रतिवेत्तु पुत्रीं जानातु ॥ १९ ॥

विंशी ।

धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय
त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमायुषे
धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृ-
भ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां
पयोऽसि ॥ २० ॥

उ० दृषदि तण्डुलानावपति । धान्यमसि । धिनोतेः प्रीण-
नार्थस्य धान्यमिति भवति तदभिप्रायेणैवमाह । यतस्त्वं प्रीण-
नस्वभावमसि अतः प्रीणीहि देवान् । पिनष्टि । प्राणाय त्वा ।
अत्र श्रुतिः । 'जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानामित्युपक्रम्य
दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं धन्तीति प्रतिपाद्य स यदाह प्राणाय
त्वोदानायत्वेति तत्प्राणापानौ दधातीत्येवमादिना ग्रन्थेन यथा
हविषः पुनर्जीवनं क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति । एतदनु-
सारेण व्याख्यानं करिष्यामः । प्राणाय त्वा प्राणदानाय त्वां
पिनप्ति ननु हिंसायै । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्येयौ । कृष्णा-
जिने प्रक्षिपति । दीर्घामनु प्रसिति । 'पह मर्षणे' । प्रसितिः
प्रसहनात्तनुर्वा जालं वा । इहतु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिन-
मभिधीयते । तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति । दीर्घां कृष्णाजि-
नाख्यां प्रसितिमनु । आयुषे आयुर्दानाय । धां दधामि । देवो व
इति व्याख्यातं । ईक्षते । चक्षुषे त्वा चक्षुर्दानाय त्वामहमीक्षे ।

१ स्त्वमेवंस्वभाव.

‘एतानि वै जीवतो भवन्त्येवमुहैतज्जीवितमेव देवानां हविर्भवति’ इति श्रुतिः । आज्यं निर्वपति । महीनां पयोसीति । महीति गोनाम । महीनां गवां पयो भवसि । पयःशब्देन लक्षणया घृतमभिधीयते ॥ २० ॥

म० ‘धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति’ (का० २।५।५) । हे हविः, त्वं धान्यमसि । धिनोति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवान् अग्न्यादीन् धिनोहि प्रीणय । ‘पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति’ (का० २।५।६) । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्ट इति प्राणः श्वासवायुः । उद् अनिति ऊर्ध्वं चेष्ट इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टे इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल, त्वा त्वां प्राणाय प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं कियत इत्यभिप्रायः । ‘दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति’ (का० २।५।७) इति । प्रसयनं प्रसितिः । ‘विष् वन्धने’ । प्रवन्धः कर्मसंततिः । दीर्घामविच्छिन्नां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य । आयुषे यजमानस्यायुरभिद्व्यर्थं हे हविः, त्वां कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्द्धिः ‘बहुलं छन्दस्यमाड्यो-गेऽपि’ (६।४।७५) इति अडागमाभावः । यजमानस्यायुर्द्वौ सत्यां कर्मसंततिः प्रवर्तत इति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम्, अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे हविः, दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि । कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । आयुषे लदीयायुर्द्व्यर्थम् । ‘प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा’ (निरु० ६।१२) इति यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । ‘चक्षुषे लेतीक्षत इति’ (२।५।८) । हे हविः, चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय त्वा त्वां पश्यामीति शेषः । यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियते इति भावः । ‘पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम्’ (का० २।५।९) इति । हे आज्य, त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वाद्गतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सध्वरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तामधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

उ० पात्र्यां पिष्टान्यावपति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । ननु ग्रहणे देवस्यत्वेति यदुक्तं तेनैव दर्शनेना ब्राह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुनर्देवस्य त्वेति । सत्यम् । संस्कारो-

३ य० उ०

ज्वलनार्थं हितं च पथ्यं च पुनः पुनरुपदिश्यमानं न दोषाय भवतीति । संवपामि । समित्येकीभावमाचष्टे । एकत्र क्षिपामि । अपउपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति । समाप ओषधीभिः संपृच्यन्ताम् । ‘पृची संपर्के’ । संगच्छन्ताम् आप ओषधीभिः पिष्टाभिः । समोषधयो रसेन । संगच्छन्तां च ओषधयः पिष्टाख्यरसेन उपसर्जनीभिः । आपो हि ओषधीनां रसः । सध्वरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम् । ‘रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः’ इति श्रुतिः । संपृच्यन्तां रेवत्य आपो जगतीभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः । संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् । मधुशब्दो रसवचनः । संपृच्यन्ताम् मधुस्त्वादोपेता आपः मधुमतीभिः । संपृच्यन्तां वा मधुवत्त्वादोपेताभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः ॥ २१ ॥

म० ‘पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य लेति’ (का० २।५।१०) इति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि । ‘उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति’ (का० २।५।१२-१३) इति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जयः । ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । आपः उपसर्जनीरूपाः ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः संपृच्यन्ताम् । ‘पृची संपर्के’ संगच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा ओषधयः पिष्टाख्याः रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन संपृच्यन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्यः आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः संपृच्यन्ताम् । ‘रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः’ (१।२।२।२) इति श्रुतेः । मधुमतीः माधुर्योपेता आपः मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं च परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्संपर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिवे त्वा घर्मोऽसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिंसीदेवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

उ० संयौति । जनयत्यै त्वा । द्वयोर्यं मन्त्रः । श्रुतिं व्याचष्टे । जनेर्ण्यन्तस्य क्तिन् जनयतिः । यजमानस्य जनयत्यै श्रीप्रजापशुभिर्यजमानं जनयितुं संमिश्रयितुं त्वां संयौमि । अथवा पुरोडाश उच्यते । जनयत्यै उत्पादनाय त्वां संयौमि संमिश्रयामि । यथा त्वं संमिश्रितः पुरोडाशभावमासाद्याधिभ्रतः सन् देवाद्योनेरग्नेरधिजायस इति । नष्टमर्त्यं त्वां मर्त्यो जनयितुमर्हति । असंहरिष्यन्नालभते । इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः । अर्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकलिङ्गः । तदभिप्रायमिदमिति नपुंसकलिङ्गता । आज्यमधिभ्रयति । इषेत्वा व्याख्यातं । पुरोडाशमधिभ्रयति । घर्मोऽसि प्रवर्ग्यस्त्वमसि ।

विश्वायुः विश्वं सर्वं आयुरस्येति विश्वायुः । 'विश्वायुरिति तदायुर्दधाति' इति श्रुतिः । पुरोडाशं प्रथयति । उरु प्रथस्व उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभावतस्तं त्वां ब्रवीमि । उरुप्रथस्व । किंच उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्नपश्चादिभिः प्रथतां विस्तारमामोतु । अङ्गिरभिष्टुति । अग्निष्टे । हे पुरोडाश, अग्निः ते तव त्वचं माहिंसीदिति । श्रपयति । देवस्त्वा । देवः सविता त्वां श्रपयतु । वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अग्नि उपरि स्थितम् । सविता वा नाके स्थितः । सविता नः संस्तरएव । स ह्याधियज्ञिको यज्ञमधिकृत्य वर्तते । देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यज्ञस्यैतज्जन्म यच्छूणं । स यदि देवलोकं जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यते ॥ २२ ॥

म० 'संयौति जनयत्यै त्वेति' (का० २।५।१४) इति । अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं संयवनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थ-द्वय, त्वां संयौमि सम्यङ्मिश्रीकरोमि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । किमर्थम् । जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । जलपिष्टयो-र्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । 'संविभज्यासंहारिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषो-मयोरिति' (का० २।५।१५) इति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्या-वदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् इदमग्नेः अग्नि-संबन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत् । इदमग्नीषोमयोर्भव-त्विति द्वितीयं स्पृशेत् । 'इषे लेलाज्यमधिश्रयति' (का० २।५।१६) इति । हे आज्य, इषे इष्यमाणवृष्ट्यर्थं त्वामधि-श्रयामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनम-धिश्रयणम् । 'घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति' (का० २।५।१७) । हे पुरोडाश, त्वं घर्मोऽसि । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्य उच्यते । श्रप्यमाणतया दीप्यमानत्वात्प्रव-र्योऽसि । तथा विश्वायुः विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात् विश्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुरामोतीति भावः । 'उरुप्रथा इति प्रथ-यति यावत्कपालमिति' (का० २।५।२०) । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश, त्वं स्वभावतः उरु-प्रथाः उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्रख्यातो भव । किंच ते यज्ञपतिः तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्चादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । 'अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिष्टुति' (का० २।५।२१) । हे पुरोडाश, अग्निः श्रपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वचं लक्सदृश-मुपरितनभागं मा हिंसीन्मा विनाशयतु । अतिदाहेन मयीभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अवघातपेषणोत्थः श्रपणाज्जा-यमानश्च हविष उपद्रवो जलस्यशेन शाम्यतीति भावः । 'देवस्त्वेति श्रपणमिति' (का० २।५।२३) । हे पुरोडाश, सविता देवः वर्षिष्ठे अत्यन्तवृद्धे नाके द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ त्वा त्वाम् अधि अधिश्रित्य श्रपयतु पक्वं करोतु । मनु-

ष्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते । 'दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा' इति तित्तिरिवचनाच्चाको नाम स्वर्ग-स्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

मा भेर्मा संविकथा अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयज्ञ-मानस्य प्रजा भूयात् । त्रितायं त्वा द्वितायं त्वै-कतायं त्वा ॥ २३ ॥

उ० पुरोडाशमभिष्टुति । मा भेर्मा संविकथाः । मा त्वं भेयीः । मा च त्वं संविकथाः । 'ओविजी भयचलनयोः' । तत्र भयं प्रतिपिद्धम् । चलनं त्वत्र निषिध्यते । न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः । पुरोडाशमभिवासयति । अतमेरुयज्ञः । 'तमु अभिकाङ्क्षायाम्' । यद्यप्ययं धातुरभिकाङ्क्षामात्रे पठ्यते तथापि श्वासाभिकाङ्क्षायां भविष्यति । तमनशीलस्तमेरुः । न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः । अतमेरुयज्ञमानस्य प्रजा भूयात् भवेत् । पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयति । त्रितायं त्वा द्वितायं त्वा एकतायं त्वा । निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः (?) । निनयामीति शेषः । एवं द्वितायं । एवमेकतायं । तत आह्व्याः संबभूवुः त्रितो द्वित एकत इत्येवमादिरितिहासोऽयमवग-न्तव्यः ॥ २३ ॥

म० 'मा मेरित्यालभत इति' (का० २।५।२४) । हे पुरोडाश, त्वं मा मेः भयं मा कार्षीः । मा संविकथाः चलनं मा कार्षीः । 'यिमी भये' 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यनयोः प्रयोगौ । 'अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवे-षेण वेति' (का० २।५।२५) । यज्ञः यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुः भूयात् । 'तमु ग्लानौ' ताम्यतीति तमेरुः । औषादिक एरुप्रत्ययः । न तमेरुतमेरुः । भस्माच्छा-दनेन ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्र-पौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः कदाचिदुःखं मास्त्वित्यर्थः । 'पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्थस्यन्दमानं त्रितायं त्वेति प्रतिमन्त्र-मिति' (का० २।५।२६) । हे पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक, त्रितायं त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः । तथा द्वितायं त्वा निनयामि । तथा एकतायं त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृ-हुस्तदाग्निना वीर्यमप्यु मुक्तं तत आह्व्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकत-संज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे (१।२।३।१) इति श्रुतिकथानुसंधातव्या ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वोहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य हन्द्रस्य

बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि
तिग्मततेजा द्विपुतो वधः ॥ २४ ॥

उ० स्फ्यमादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातं । आददे गृह्णामि ।
अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति अध्वरकृतं तमध्वरकृतं । देवेभ्यो-
र्थाय । आलभ्य जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि । इन्द्रस्य बाहुर्द-
क्षिणस्त्वमसि । एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः ।
सहस्रभृष्टिः बहुभारः । शततेजाः बहूनि तेजांसि यस्य स
शततेजाः । वायुरसि तिग्मततेजाः । तिग्मं तेजः । तेजतेरु-
त्साहकर्मणः । उत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः । द्विपुतः
शशोर्वधः वधकः ॥ २४ ॥

म० 'देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति' (का० २।६।१२)
देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं
अध्वरं करोति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे
गृह्णामि । 'सृणु' सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य
बाहुरितीति' (का० २।६।१३) । हे स्फ्य, लमिन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा
स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः । किंभूतः स्फ्यः । सहस्रभृष्टिः
भृष्टिर्भर्जनं पाकः । मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां
शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शततेजाः शतं तेजांसि
यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किंच वायुरसि न केवलमिन्द्र-
बाहुसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि । अतएव तिग्मततेजाः
तीक्ष्णतेजाः । यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालासुत्पादयंस्ती-
व्रतेजा भवति एवं स्फ्योऽपि स्तम्बच्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्ती-
व्रतेजा उच्यते । तथा द्विपुतो वधः । हन्तीति वधः कर्म-
द्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

पृथिवि देवयजन्योर्षध्यास्ते मूलं मा हिंसिषं
व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बन्धान देव सवितः
परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं
च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

उ० प्रहरति । पृथिवि देवयजनि । वेदिः संबोध्यते ।
हे पृथिवि देवयजनि । देवा यस्यामिज्यन्ते सा तथोक्ता ।
ओषध्याः ते तव संबन्धिन्याः मूलं माहिंसिषम् ।
'वृह हिंसि हिंसायाम्' । माङ्गि लुङ् । मा विनाशिषम् ।
वज्रेण हरन् पुरीषमादत्ते । व्रजं गच्छ । व्रजन्त्यस्माद्वाव
इति व्रजो घोषः गोवाटो वा उच्यते । गोव्रजो वा परिवृत्तं
वा गवां स्थानं गच्छ । वेदिं प्रेक्षते । वर्षतु ते द्यौः वर्षतु तव
द्युलोकः । शान्त्यर्थं वचनम् । उत्करे करोति । बन्धान । 'बध
बन्धने' । बन्धनं कुरु । हे देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां यत्र
अन्धतामिस्रो नरकः तत्र । 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्याम्' इति श्रुतिः । शतेन पाशैर्बहुभिः पाशैर्योऽस्मा-
न्द्वेष्टि शत्रुः यं च वयं द्विष्मः शत्रुं तं अतः अस्मान् अन्ध-
तमसः मामौक् । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' । मा मुञ्च ॥ २५ ॥

म० 'पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति'
(का० २।६।१५-१६) । हे पृथिवि हे देवयजनि, देवा
इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः संबोधने हे देवयजनि, ते
तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषं मा विनाशयामि ।
'व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते' (का० २।६।१७) इति ।
स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत पुरीषमुच्यते । हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ ।
व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं । किंभूतम् ।
गोष्ठानं गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तं गोयुक्तं तदीयं स्थानं
गच्छेत्यर्थः ॥ 'वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति' (का०
२।६।१८) । हे वेदे, ते तुभ्यं लदर्थं द्यौर्द्युलोकामिदानीं
देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । 'वृष सेचने' वर्षणेन खननजनि-
तदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ 'बधानेत्युत्करे करोतीति' (का०
२।६।१९) । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे लजेत् । हे देव
सवितः, योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभ-
यविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बन्धान । परमा अन्तिमा
पृथिवी । छान्दसः स्याडगमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगू-
ढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो
नरकोऽस्ति । तथाच श्रुतिः 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह
परमस्यां पृथिव्याम्' (१।४।१६) इति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं
तदाह । शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्वन्धनरज्जुभिः । किंच
अस्मादन्धतामिस्राजराकातं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासं व्रजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बन्धान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
स्तमतो मा मौक् । अररो दिवं मा पमो द्रप्सस्ते
द्यां मा स्कन् व्रजं मौक् ॥ २६ ॥

उ० द्वितीयं प्रहरति । अपाररुम् । अररुः असुरः तम-
पनीय । पृथिव्यै पृथिव्याः देवयजनाच्च अपाररुं वध्यासम् ।
व्रजं गच्छेति समानम् । अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिव-
मिति । हे अररो, त्वं दिवं द्युलोकं । मा पमः मा गमः । तृतीयं
प्रहरति द्रप्सस्ते द्याम् । योऽस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो
रसः स द्रप्सः ते तव द्यां द्युलोकम् । मा स्कन् मास्कान्सीत्
मास्कन्तु । व्रजं गच्छेति समानम् ॥ २६ ॥

म० 'अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति' (का० २।६।२१) ।
पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः संबन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्था-
नात् अपाररुम् अररुनामानमसुरमप वध्यासम् अपनीय यथा
हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्वव-

प्रहरेत् । ब्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ 'अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमिति' (का० २ । ६ । २२) । हे अररो असुर, दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे लया न गन्तव्यम् । 'पल्ल गतौ' 'पतः पुम्' (पा० ७ । १ । १९) इति छडि पुमागमे रूपम् ॥ 'द्रप्सस्त इति तृतीयमिति' (का० २ । ६ । २३) । हे वेदिदेवते, ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः वां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' । ब्रजं गच्छेत्त्यादिमन्त्रत्रयप्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

उ० पूर्वं परिगृह्णाति । गायत्रेण त्वा । त्वाशब्देन विष्णु-
रुच्यते । 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य' इति श्रुतिः । गायत्रेण
त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । एवमुत्तरयोः त्रैष्टुभेन जागतेनेति
विशेषः । उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । पूर्वेण परिग्रहेण
विष्णुं यज्ञं परिगृह्णतेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण
परिग्रहेण वक्ष्यमाणैर्गुणैर्योजयन्देवाः । सुक्ष्मा चासि शिवा
चासीति दक्षिणतः । सुक्ष्मा इति पृथिवीनाम । शोभना
पृथिवी त्वमसि । शिवा शान्ता च त्वमसि । पश्चिमतः । स्योना
चासि सुषदा चासि । स्योनमिति सुखनाम । सुखनामरूपा
च त्वमसि । शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुषदा । उत्तरतः
ऊर्जस्वती चासि पर्यस्वती च । अन्नवती चासि पयोविकारै
रसैस्तद्वती च ॥ २७ ॥

म० 'पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० २ । ६ । २५) ।
यस्मात्प्रदेशादरुनिष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणा-
दिदिक्स्थे स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वं परिग्रहः । विष्णुदेवता
मन्त्रत्रयस्य । 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्य-
गृह्णन्' (१ । २ । ५-६) इति श्रुतेः । हे विष्णो, त्वा त्वां
गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिछन्दस्त्रयरूपतया भावितेन
स्फ्येन दिक्स्थे परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरम-
न्त्रयोः । ततः छन्दोदेवताः दिक्स्थेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति ।
पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा
देवा असुराश्च पूर्वं सध्यां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मला
भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुराना-
गत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः । ततोऽसुरा
असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान्भववीयोऽस्ति-

त्युत्तस्ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपाल-
गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति
सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितलाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नाम । (१ । २
५ । १-७) इति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥
'उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति' (का० २ ।
६ । ३१) । वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वं परिग्रहः । पश्चात्कि-
यमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववद्विषये स्फ्येन रेखात्रयं
कार्यम् । हे वेदे, त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता चासि । क्ष्मा
शोभना भूमिः सुक्ष्मा । खननेनास्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभन-
त्वम् । उग्रस्यासुरस्य निष्कासनेन शान्तत्वम् । गुणद्वयस्यान्यो-
न्यसमुच्चयार्थं चकारौ । एकोऽयं मन्त्रः । स्योना सुखरूपासि ।
स्योनमिति सुखनाम । सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा
सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् ।
द्वितीयोऽयं मन्त्रः । ऊर्जस्वती पर्यस्वती चासि । ऊर्जःशब्दो-
ऽन्ववाची । पर्यःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची तदुभयवती । चौ
पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरिञ्चिनुदादाय पृथिवीं
जीवदानुम् । यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तासु धीरा-
सो अनुदिश्य यजन्ते । प्रोक्षणीरांसोऽदय द्विषतो
वधोऽसि ॥ २८ ॥

उ० वेदिमनुमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्येति । निदानवतां मन्त्राणां
पूर्वं निदानं वक्तव्यं पश्चान्मन्त्रार्थः तथा क्षिप्रमवगमो भव-
तीति देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमूचुः-यदस्याः
पृथिव्या अनुपहतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः । तत्र
यदि कथंचिदस्मानसुरा जयेयुस्ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः
प्रतिक्रियां करिष्यामः । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यत
एतदियमृक्त्रिष्टुप् उक्तवती । पुराक्रूरस्य । क्रूरशब्दः संग्राम-
वचनः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प्राक्संग्रामात् । विसृपः 'सृपितृदोः
कसुन्' इति कसुन्प्रत्ययान्तं तुमर्थेऽय्यं पञ्चम्यर्थे । विविधं
सर्पन्ति योद्धारोऽस्मिन्निति विसृपाः । विरिञ्चिन् इति आम-
न्त्रितं महत्तमम् । स च विष्णुर्यज्ञवेदित्वमापन्नः स हि त्रिभि-
र्वेदैर्निर्वर्त्यमानो विविधं रप्ताति शब्दं करोति । हे विरिञ्चिन्
विष्णो, शृणु । उदादाय उद्विष्य प्रकृतत्वाद्देवाः । पृथिवीं
जीवदानुम् जीवितस्य दात्रीम् । सारभूतामित्यर्थः । यामैरयं-
श्चन्द्रमसि स्वधाभिः यां ऐरयन् । 'ईर गतौ' । अनेकार्थत्वा-
द्दातृनामिह स्थापनार्थः । चन्द्रमसि स्थापितवन्तः । स्वधाभिः ।
स्वधाशब्दोऽज्ञवचनः । इह त्वज्जहेतुभूतास्तिष्ठो विद्या गृह्णन्ते ।
'यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' इति श्रुतेः । त्रयीलक्षणे
ब्राह्मणाः संहितां यां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यदधुः । तासु
धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । तां पृथिवीं धीरासो मेधाविनः

अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक्संपाद्य अद्यापि यजन्ते इति दर्शन-
प्रशंसा । प्रैषः । प्रोक्षणीरासादय । प्रोक्ष्यते आभिरिति
प्रोक्ष्यः ता आसादय स्थापय । स्फ्यं प्रहरति । द्विषतो
वधोसि । द्वेष्टुर्वधो विनाशस्त्वमसि ॥ २८ ॥

म० 'पुरा क्रूरस्येत्यनुमाद्येति' (का० २।६।३२) । अत्रे-
यमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता—कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम
उपस्थितस्तदा देवैर्मित्रो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजन-
स्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः
स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देवपराजयं करिष्याम
इति संमध्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्
कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते
(१।२।५।१८) । पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्वा ।
विरपूशीति महन्नाम । विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं
करोतीति विरपूशी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्यते ।
हे विरपूशिन विष्णो परमेश्वर, त्वं शृणु । अनुग्रहाणेति शेषः ।
क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । 'संग्रामो वै क्रूरम्' (१।२।५।१९)
इति श्रुतेः । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टप् तस्येति
क्रूरविशेषणम् । पञ्चम्यथौ षष्ठ्यौ । विष्टपो नानायोधयुतात्क्रू-
राद्युद्धापुरार्थाद्देवाः जीवदानं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां
जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा
स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन्प्राक्षिपन्स्थापया-
मासुः । धीरासः धीरा मेधाविनः । तासु । उ एवाथै । तामेव
चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां
वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधा-
शब्दो यद्यप्यज्ञवाची तथाप्यत्राज्ञहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते ।
'यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' (१।२।५।१९) इति श्रुतेः ।
ब्राह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्ट-
कृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । प्रोक्षणी-
रासादयेति अग्नीध्रंप्रति प्रैषः । प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्ष्य
आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय । 'द्विषतो वध इति स्फ्य-
मुदक्षं प्रहरतीति' (का० २।६।४२) । हे स्फ्य, त्वं द्विषतः
शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रत्युष्टुं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुं रक्षो
निष्टा अरातयः । अनिशितोऽसि सपन्नक्षिद्वज्जिनं
त्वा वाजेध्यायै संमार्जिम । प्रत्युष्टुं रक्षः प्रत्युष्टा
अरातयो निष्टुं रक्षो निष्टा अरातयः । अनि-
शितासि सपन्नक्षिद्वज्जिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्-
जिम ॥ २९ ॥

उ० अथ सुवसादत्ते । तं प्रतपति प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् ।
सुवं संमार्जिम् । अनिशितोसि 'शो तनूकरणे' । निशितस्तीक्ष्णी-

कृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्वमसि । तथापि
सपन्नक्षित् सपन्नक्षिणोतीति सपन्नक्षित् । 'क्षिण क्षिणि
हिंसायाम्' । क्षिण हिंसार्थः । यतश्च त्वं यजमानस्य सपन्नक्षित्
अतो वाजिनं त्वा । वाजशब्दोऽन्नवचनः । इह तु यज्ञवचनः ।
यतोऽसि देवानामन्नम् । 'यज्ञो देवानामन्नम्' इति श्रुतिः ।
तं वाजमन्नं यज्ञार्थं योऽर्हति स वाजी । अर्हार्थे इति णिन् ।
वाजिनं यज्ञियं त्वाम् । वाजेध्यायै 'जिह्न्धी दीप्तौ' । यज्ञो-
ज्वलनार्थम् । संमार्जिम संशोधयामि 'मृजूप शुद्धौ' । सुवं
च प्रतपति प्रत्युष्टमिति । व्याख्याते यजुषी । संमार्जिं सुचम् ।
अनिशितासि व्याख्यातम् । अनिशितेति स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्
प्रत्ययः । वाजिनीमिति ङीप् प्रत्ययः । एतावानेव विशेषः ॥ २९ ॥

म० 'सुवं प्रतप्य पूर्ववदिति' (का० २।६।४५) । यथा
शर्षाभिहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि
कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ 'वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सं-
मार्ज्यनिशित इतीति' (का० २।६।४६) । हे सुव, लम-
निशितोऽसि । 'शो तनूकरणे' । नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो
निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रव-
कारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपन्नक्षित् । 'क्षिण हिंसायाम्' ।
सपन्नानस्मच्छब्रून्क्षिणोति हिनस्तीति सपन्नक्षित् । अतएव
त्वां संमार्जिम सम्यक् शोधयामि । 'मृजु शुद्धौ' । किंभूतं
त्वाम् । वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वा-
दन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् । 'यज्ञो हि देवानामन्नम्'
(५।१।१-२) इति श्रुतेः । वाजं यज्ञार्थमन्नमर्हतीति
वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । किमर्थं संमार्जिम । वाजे-
ध्यायै 'जिह्न्धी दीप्तौ' इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या
वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधि-
तेन सुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अभिर्दीप्यते । तदीष्ट्या-
हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ 'प्रतप्य प्रतप्य प्रय-
च्छत्यनिशितेति सुचा' (का० २।६।४७-४८) इति ।
अनिशितेति मन्त्रेण सुचस्तिस्त्रो जुहूपमृद्भुवाः संमृज्य प्रत्येकं
प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे
प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनि-
शितेत्यपि व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्त्वादादौ सुवसंमार्जनम् ।
सुचां स्त्रीलात्पश्चात् । 'योषा वै सुमृषा सुवः' (१।३।
१।९) इत्यादिश्रुतेः । जुहादीनां सुचां स्त्रीलिङ्गलात्तद्विशे-
षणयोरनिशितावाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अदित्यै राक्षसि विष्णोर्वैष्णोऽस्युर्जे त्वाऽर्द्धवेन
त्वा चक्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्वेभ्यो
धात्रे धात्रे मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

उ० योक्त्रेण पत्नीं संनहति । अदित्यै राक्षसि ।
अदित्याः संबन्धिनी या राक्षा सा त्वमसि । राक्षा रक्षना ।

ऊर्ध्वमुद्रूहति विष्णोर्वेण्योसि । विष्णोर्यज्ञस्य वेण्यः । 'विष्ट व्याप्तौ' 'वेष्ट वेष्टने' । अनयोर्धात्वोरन्यतरस्य रूपम् । यज्ञस्य व्यापनं वेष्टनं वा त्वमसि । वेण्य आवर्त उच्यते इत्यपरम् । आज्यमुद्रासयति । ऊर्जत्वेति व्याख्यातम् । पत्न्याज्यमवेक्षते । अदव्धेनेति आज्यमुच्यते । अदव्धेन । दध्नातिर्हिसार्थः । अनुपहंसितेन त्वां चक्षुषा अर्वाचीनं पश्यामि । किंच अग्नेर्जिह्वासि । यदा वा एतदग्नौ जुहति । अथाग्नेः जिह्वा ह्रवोत्तिष्ठन्ति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सुहृद्वेभ्यः । साधु हूयतेनेनेति सुहृः । अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योऽर्थाय तदाज्यं सुहृः । उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते । धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे । धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि च । धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विर्वचनं वीप्सार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यजूपि तावन्ति व्यामहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

म० 'पत्नी' संनद्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्तेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै राज्ञासीति' (का० २।७।१) इति । हे योक्त, अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं राज्ञासि रक्षणा भवसि ॥ 'दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्रूहति विष्णोर्वेण्य इति न ग्रन्थि करोतीति' (का० २।७।२-३) हे दक्षिणपाश, त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेण्योऽसि व्यापकोऽसि । 'विष्ट व्याप्तौ' ॥ 'ऊर्जत्वेत्याज्यमुद्रास्येति' (का० २।७।४) हे आज्य, त्वामुद्रासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जं उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुखादु भवति । 'पत्नीमवेक्षयत्यदव्धेनेतीति' (का० २।७।४) । दध्नातिर्हिसार्थः । हे आज्य, अदव्धेन अनुपहंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि । अर्वाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किंच हे आज्य, त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा । किंभूतम् । देवेभ्योऽर्थाय सुहृः सुष्ठु हूयन्ते इति सुहृः । पुंस्त्वं छान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणम् । सुष्ठु हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहृर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयान्तीत्यर्थः । अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव । तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची । धाम्ने धाम्ने तत्तयागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव । यजुषे यजुषे तत्तयागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यंदिनीयवाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उ० आज्यमुत्पुनाति । सवितुस्त्वा सवितुः प्रसवे वर्तमानस्त्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरूपुनाति । सवितुर्वै इति व्याख्यातम् । आज्यमवेक्षते । तेजोसि शुक्रमसि अमृतमसि । यो ह्येतद्वक्षयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजःप्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । यद्वा यत एवैतद्गुणयुक्तमाज्यम् । आज्यं गृह्णाति । धामनामासि । धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम् । धीयतेऽस्मिन्निति धाम इति धाम असि । नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम । प्रियं देवानाम् इष्टमभिप्रेतं देवानाम् । अनाधृष्टम् अनाधर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः । देवयजनमसि । देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् ॥ ३१ ॥

इति मन्त्रभाष्ये उवटकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

म० 'सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति' (का० २।७।७) । सवितुर्वैस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः संस्त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् । 'प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति' (का० २।७।८) । सवितुर्वैः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् । 'आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति' (का० २।७।७) । हे आज्य, त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशितम् ॥ 'सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्रं' (का० २।७।११-१२) इति । हे आज्य, त्वं धाम स्थानमसि । धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरेतरेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यनुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टमनभिभूतम् । गतसारत्वादोषेणातिरस्कृतम् । चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शाखायाज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽर्गमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि बर्हिरसि सुगन्धस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

उ० इधं प्रोक्षति । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोऽन्तोदात्तः । अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तः । तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णमृगो गृह्यते । तथाहि श्रुतिः 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार' इति । इधमपूलक

उच्यते । कृष्णमृगो यज्ञस्त्वमसि । यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ इत्युच्यते । आखरेष्टः । आङ्ध्यर्थे । आहवनीयाख्ये खरे खं स्वर्गं राति ददाति तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखरेष्टः । एतदुक्तं भवति । आहवनीयाख्ये खरे स्थितस्त्वं कृष्णमृगो यज्ञो भवसि । अतोऽग्नये त्वा जुष्टमभिप्रेतमभिरुचितं प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति । 'वेदिरसि तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्माद्वेदिर्नाम' इति । तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह वेदिस्त्वमसि । अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति । बर्हिरसि बर्हिस्त्वमसि । अतः सुग्भ्यस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

म० 'इध्मं प्रोक्षति विस्त्रयस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० २।७।१९) इति ॥ इध्मं विस्त्रयस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत् । बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्कमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि । हे इध्म, त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि । इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः । किंभूतः । आखरेष्टः । आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्टः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रासमन्तात् तिष्ठतीत्याखरेष्टः । अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची, अयं तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपकान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ट इति द्वयमुच्यते । 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचकाम स कृष्णो भूत्वा चचार' (१।१।४।१) इत्यादि श्रुतेः । 'स्थे च भाषायाम्' (पा० ६।३।२०) इति स्थे परपदे भाषायां सप्तम्यां अलुमिषेधाद्वेदेश्लुक् । 'पूर्वपदात्-' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः । 'वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति' । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । 'विदुः लाभे' । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्देदिः । अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ, त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्देविर्ब्रह्मणसमर्थमसि । अतः सुग्भ्यो जुष्टं सुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोः स्तुपोऽस्यूर्ध्वदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यो भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानांपतये स्वाहा ॥ २ ॥

उ० शेषं मूलेषूपसिञ्चति अदित्यै व्युन्दनमसि । इयं वै पृथिव्यदिति । पृथ्व्यर्थे चतुर्थी । अदित्याः पृथिव्याः व्युन्दनम् । 'उन्दी क्लेदने' । क्लेदनं सेचनं भवति । उदकमुच्यते । प्रस्तरं

गृह्णाति । विष्णोः स्तुपोऽसि विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः । 'प्र्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' । स्थापयतेः संघातः शिखा असि । वेदिं स्तृणाति । ऊर्णम्रदसम् ऊर्णमिव मृद्वीं त्वां कर्तुं स्तृणामि । 'स्तृष् आच्छादने' । आच्छादयामि । स्वासस्थां साधु मर्यादया यस्यामासीदन्त सा तथोक्ता तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योऽर्थाय । स्कन्नमभिमृशति । भुवपतये स्वाहा । अस्याग्नेयं भ्रातरः पूर्वं त्रयो बभूवुः ते वपट्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् पृथिवीं प्रविष्टाः । अयं चाग्निः प्रपलाय्याप्सु प्राविशत्तत् प्रवेष्टुमैच्छत् । स देवैरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमान एवमुवाच । एतैरग्निभिर्मां परिधत्त त एते परिधयः तेषां चायं भागः क्लृप्तोऽमीनाम् । भुवशब्देन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामिति शब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां येऽधिपतयोऽग्नयस्तेभ्यः स्वाहेति संबन्धः ॥ २ ॥

म० 'शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यै व्युन्दनम्' (का० २।७।२०) इति । हे प्रोक्षणशेषोदक, त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ 'बर्हिर्विस्त्रयस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति' (का० २।७।२१) इति । हे प्रस्तर दर्भमुष्टिरूप, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । 'प्र्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' । औणादिको डुप्प्रत्ययः । दर्भसंघातरूपत्वात्केशसंघातरूपा शिखेव भवसि ॥ 'वेदिर्ध्वस्तृणात्यूर्ध्वम्रदसमिति' (का० २।७।२२) इति । हे वेदे, त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि । किंभूतां त्वाम् । ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्ध्वदीयसी । ईयलोपशब्दस्यः । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात् । पुनः किंभूतां त्वां । देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूतां सुखेन आसेनासेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम् । 'स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति' (का० २।७।२२) इति । एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रति दानवाची । 'स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः । हविर्ग्रहकाले परिधिभ्यो बर्हिर्यद्विः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्यः । अग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशन्स्तुःखेनाभिरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद्यदेतैर्मद्वातृभिर्मां परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्प्यतामिति । ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषां च स्कन्नं हविर्भागः कृत इति कथा ॥ २ ॥

तृतीया ।

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिधत्तु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यमिरिड ईडितः । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यमिरिड ईडितः । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः

परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य
परिधिरस्यमिरिड ईडितः ॥ ३ ॥

उ० परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वस्त्वा परिधिरुच्यते ।
गन्धर्वो विश्वावसुस्त्वा । परिदधातु सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्य
सर्वस्य । अरिष्ट्यै अविनाशाय । 'रिषि रुपि हिंसायाम्' ।
रिपतिर्हिंसार्थः । सा तत्र प्रतिपिद्धा । किंच यजमानस्य
परिधिरसि न केवलमाहवनीयस्य किं तर्हि यजमानस्यापि
परिधिरसि । किंच अग्निरसि आहवनीयस्य भ्राता । अतः
एवमुच्यते । ईडे स्तोत्राय । होत्रभिप्रायमेतत् । ईडितः ।
'ईड स्तुतौ' । स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । इन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिणः । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुप-
मीयते । व्याख्यातः शेषः । उत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ
त्वोत्तरतः । मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः
परिधत्ताम् । ध्रुवेण अचलेन । धर्मणा धारकेण । विश्वस्या-
रिष्ट्या इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० 'परिधीन्परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति
प्रतिमन्त्रम्' (का० २।८।१) इति । आदौ पश्चात् हे
परिधे, विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य
पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति
विश्ववसुः सुलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवस-
दिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । 'रिषि
हिंसायां' रेपणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै । आहवनीयस्था-
नरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य
हिंसन्ति । किंच त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः
परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापि-
तोऽसि । किंच अग्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो
भ्राता भुवपतिनामाग्निरुपस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीडं स्तुति-
योग्यः । अतएव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । 'ईड
स्तुतौ' । दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि ।
हे द्वितीय परिधे, त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्ष-
णसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् ।
अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं
परिधिं परिदधाति । मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधे, मित्रा-
वरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां
दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् ।
अत्राग्निभूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने
बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

उ० आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति । वीतिहोत्रम् ।
अग्नेयी गायत्री । वीतिहोत्रम् । 'वी गतिप्रजननकान्त्यस-

नखादनेषु' । वीतिः अभिलाषः होतृकर्मणि यस्य स वीति-
होत्रः । अथवा विविधा ईतिर्गतिर्होतृप्रशास्त्रादिषु होत्रासु
यस्य स वीतिहोत्रः हे भगवन्नग्ने, वीतिहोत्रं त्वाम् । कवे
क्रान्तदर्शन । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपद्दर्शनं यस्य
सः क्रान्तदर्शनः । द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् । समिधीमहि ।
'इन्धी दीप्तौ' । संदीपयामः । अनेन इध्मकाष्ठेन बृहन्तं
महान्तम् । अध्वरे यज्ञे ॥ ४ ॥

म० 'प्रथमं परिधिं समिधोपसृज्य वीतिहोत्रमित्याद-
धाति' (का० २।८।२) इति । इयमृक् अग्निदेवत्या गाय-
त्रीच्छन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन हे अग्ने, अध्वरे यागे
निमित्ते त्वां वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः ।
अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः ।
किंभूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । 'इण् गतौ' इतिर्गतिः व्याप्तिः
पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं
होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः
स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् ।
तथा द्युमन्तम् । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव
द्युत्युपेतम् तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभि-
शस्त्यै । सवितुर्बाहू स्थ ऊर्णन्नदसं त्वा स्तृणामि
स्वासस्थं देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः
सदन्तु ॥ ५ ॥

उ० द्वितीयमादधाति । समिदसि । अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः
समिन्धनमसि । समित्स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति ।
सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु गोपायतु । गुर्यैवाभितः परिधयो
भवन्ति । 'अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' इति श्रुतिः ।
कस्याश्चिदभिशस्त्यै । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभि-
शस्त्या इति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति ।
सवितुर्बाहू स्थः । अनेन प्रस्तरस्य धारणकर्मणा युवां सवि-
तुर्बाहू भवथः तयोः प्रस्तरं स्तृणाति । ऊर्णन्नदसम् । ऊर्णांमिव
मृदुं त्वां स्तृणामि । स्वासस्थम्, देवेभ्यः साधु अस्मिन्नासी-
दन्ति तिष्ठन्ति इति स्वासस्थः प्रस्तरः । देवेभ्य इति पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिदधाति । आत्वा
वसवः । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' । आसदन्तु त्वां सबनदे-
वता रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥

म० अनुपसृज्य द्वितीयं समिदसीति (का० २।८।३)
इति ॥ हे इध्मकाष्ठ, त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपन-
मसि ॥ 'सूर्यस्येति जपत्याहवनीयमीक्षमाणः' (का० २।८।४)
इति ॥ हे आहवनीय, सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्या-
श्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां

पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या काचिद्विषया प्रसक्ता तां सर्वा परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्कये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः । तथाच श्रुतिः 'गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमिव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' (१।३।४।८) इति । 'वर्हिषस्तृणे तिरश्च्यो निदधाति सवितुरिति' (का० २।८।१५) इति । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे तृणे, युवासुमे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ 'तयोः प्रस्तरं स्तृणात्पूर्णम्रदसमिति' (का० २।८।१०) इति । ऊर्णमिव मृदं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वं स्तृणामि । 'अभिविदधात्या ला वसवः' (का० २।८।११) इति । प्रस्तरं प्रति पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः तामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद प्रियेण धाम्ना प्रियं सद् आसीद । ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

उ० जुहूं निदधाति । घृताच्यसि । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । घृतमन्त्रितं प्राप्तं यस्यां सुचि, घृतं वा अच्यते यया सुचा सा घृताची । जुहूर्नाम्ना । क्रियाभिप्रायमेतत् । हूयते अनयेति जुहूः । सेदं प्रियेण धाम्नेति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । 'एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्' इति श्रुतिः । आज्यसहितेत्यर्थः । अथवा 'धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि वा' । अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम् । उपभृतं सादयति । घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना । उपाभरणादुपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना ध्रुवा स्थिरा । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्विः सादयति । प्रियेण धाम्ना । व्याख्यातमन्यत् । तानि हवींषिष्यभितृशति । ध्रुवा असदन् । ता विष्णो पाहीति तदः संबन्धाद्यदोऽध्याहारः । यान्येतानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि ऋतस्य योनौ यज्ञस्योत्सङ्गे ता विष्णो तानि हवींषि पाहि गोपाय । किंच । पाहि यज्ञम् गोपाय यज्ञम् । किंच पाहि यज्ञपतिं यजमानम् । आत्मानमुपस्पृशति । पाहि नाम्ना । अध्वर्युरा-
४ य० उ०

त्मानं ब्रवीति गोपाय माम् । यज्ञन्यम् यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । गोपाय मां यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः ॥ ६ ॥

म० 'सव्याश्रये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्' (का० २।८।१२-१३) इति । हे जुहू, त्वं घृताची असि । घृतमन्त्रेति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि । नाम्ना च जुहूः । हूयतेऽनयेति जुहूः । 'किपि युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्च' (पा० क० ३।२।१७८) इति द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ । 'एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्' (२।३।२।१७) इति श्रुतेः । प्रियधामशब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभर्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । 'ध्रुव स्यैव' । यथा होमार्थं जुहूपभृतोऽश्वल्लभं तद्वदस्याश्वल्लभभावेन स्थिरलाभान्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् । 'प्रियेण धाम्नेति हवींषिष्येयां कृत्वा' (का० २।८।१९) इति । हे हविः, प्रियेण धाम्नाऽज्येन सह प्रियं सद आसीदित्येकैकं हविः संबोध्य वचनम् । 'ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते' (का० २।८।१९) इति । ऋतस्यावश्यंभाविकलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष, ता तानि हवींषि पाहि रक्ष । यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । 'पाहि मामित्यात्मानम्' (का० २।८।२०) इति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्यु मां पाहि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अग्ने वाजजिद्वार्जं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितं संमार्जिम । नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

उ० अग्नेः संमार्गं करोति । अग्ने वाजजित् । हे भगवन्नाम्ने, वाजजित् वाजस्याज्ञस्य जेतः, वाजं त्वा सरिष्यन्तमिति । 'सु गतौ' । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् । वाजजितं अज्ञस्य जेतारं संमार्जिम । 'मृजूष शुद्धौ' । अज्जलिं करोति । नमो देवेभ्यः देवेभ्यो निहवः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति । स्वधापितृभ्यः पितृभ्यो निहवः । जुहूपभृतावादत्ते । सुयमे मे । सुचाबुच्येते । साधु यमे मे मम भूयास्तं भवतम् ॥ ७ ॥

म० 'इध्मसजह्नैरनुपरिधि संमार्थमे वाजजिदिति त्रिभिः परिक्रामम्' (का० ३।१।१३) इति । वाजमन्त्रं जयतीति वाजजित् । तत्संबुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने, त्वामहं संमार्जिम शोधयामि । किंभूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमजसु-
विश्य गमिष्यन्तमजसंपादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमज-
मुद्दिश्य जयोपेतम् । अजप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः । 'अपरमा-

हवनीयादजलिं करोति नमो देवेभ्य इति' (का० ३।१।१५) इति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । 'स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्' (का० ३।१।१५) इति । प्राञ्चुखेनादौ देवनत्यर्थमजलिः कृतः । इदानीं पितृन-
त्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमजलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्वास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । 'सुयमे म इति जुहु-
पभृतावावाय' (का० ३।१।१६) इति । हे जुहुपभृता मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं संभ्रियासमङ्गिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषं वसुमतीमग्ने ते छायासुप-
स्थेपं विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽ-
ध्वर आस्थात् ॥ ८ ॥

उ० यथाहं सुसंयताभ्यां सुग्भ्याम् अस्कन्नं सकलम् अद्य अस्मिन् कर्मणि देवेभ्योर्थाय आज्यम् । आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते । यज्ञं संभ्रियासं संविभृयाम् । दक्षिणातिक्रामति । अङ्गिणा विष्णो अङ्गेर्गोत्यर्थस्य अङ्गिः पादः । पादेन विष्णो यज्ञ । मा त्वावक्रमिषम् । माङ्गि जुह्व । मात्वामवाचीनं क्रमि-
षम् । वसुमतीमित्यवस्थाय । वसुमतीं धनवतीम् । हे भग-
वन्मग्ने, ते तव छायाम् । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम् । उपस्थेषम् उपति-
ष्ठेयम् । विष्णोर्यज्ञस्थानं भवसि । यज्ञस्य ह्येतत्स्थानं यत्र स्थितैर्यागः क्रियते यत् जुहोति । इत इन्द्रः इत अस्मात् यजतिस्थानाद् । उत्थायेतिशेषः । इन्द्रो वीर्यं वीरस्य कर्म वीर्यम् अकृणोत् । 'कृञ् हिंसाकरणयोः' । कृतवान् । 'अतो हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्पहन्ति' इति श्रुतिः । किञ्च ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । यतश्च यजतिस्थानादूर्ध्वं प्रगुणः यज्ञः आस्थात् आस्थितः । अध्वर्युमुखयागाभिप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

म० तथा सति अयास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारा-
याज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा संभ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशी-
र्लिङ्गि उत्तमे रूपम् । 'दक्षिणातिक्रामत्यङ्गिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् मा कार्षम् । पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । 'वसुमतीमित्यवस्थाय' (का० ३।१।१९) इति । हे अग्ने, ते तव छायां छायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्व-
स्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एवमेवोपकारः कथ्यते । हे वसु-

मति, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तितादस्या भूमे-
र्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने, ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयं उपस्थेपं सेवेय । छाया-
शब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । 'इत इन्द्र इति जुहोति' (का० ३।२।१) इति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसंबन्धि यत्स्थान-
मुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः । इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । अतए-
वाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्यौजस्यम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्ने वेहोत्रं वेदूत्युमवतां त्वां द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत्स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

उ० अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यम् । हे अग्ने, वेः । 'विद ज्ञाने' विद्धि जानीहि अवगतार्थो भव । मया होत्रं कर्तव्यम् । वेदूत्यम् । विद्धि च दूत्यं दूतस्य कर्म मया कर्तव्यम् । 'उभयं वा एतदभिर्देवानां' होता च दूतश्च' इति श्रुतिः । अवतां त्वा द्यावापृथिवी । त्वां कर्मणि प्रवृत्तं पालयेतां द्यावा-
पृथिव्यौ । स्विष्टकृत् साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् । देवे-
भ्योऽन्येभ्यः सकाशात्प्रथमम् । इन्द्र आज्येन 'अज गतिक्षेप-
णयोः' । अजनेन हविषा हवनेन भूत् भूयात् । स्वाहा सुवाक् आह । 'वाचे वा एतमाधारयतीन्द्रो वागित्युवाच आहुः' इति श्रुतिः । 'जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषा ज्योतिः' । संगच्छ-
तामित्यध्याहारः । ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्ग-
च्छताम् ॥ ९ ॥

म० तस्मात् हे अग्ने, होत्रं वेः होतुः कर्म विद्धि । लङ्गि अडभावे रूपम् । दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म । तथाच श्रुतिः 'उभयं वा एतद-
भिर्देवानां' होता च दूतश्च' (१।४।५।४) इति । ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने, त्वमपि द्यावा-
पृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय । इत्यमन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्ट-
कृत् भूत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु । अड-
भावश्छान्दसः । यद्यस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः । स्वाहा सुहुतं अस्तु । इन्द्र देवसुद्दिश्य इद-
माज्यं दत्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ।

‘जुहा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषा’ (का० ३।२।२)
इति । संगच्छतामित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्य-
रूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुहासिच्यमानरूपं ज्योतिः संग-
च्छताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नायो मघवानः
सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः स-
न्त्वाशिष उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता
ह्वयतामभिरामीध्रात्स्वाहा ॥ १० ॥

उ० यजमानो जपति मयीदमिन्द्रः । मयि इदम् इन्द्रः
इन्द्रियं वीर्यम् । आधातु स्थापयतु । किंच अस्मान् रायः
धनानि मघवानः मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः ।
सचन्तां सेवन्ताम् । ‘षच सेवने’ । एतदुक्तं भवति । धनानि
धनिनश्चास्मान् सेवन्ताम् । किंच अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या
अवितथाः नः अस्माकं भवन्तु आशिषः । अमीन् प्राश्नाति ।
उपहूता अभ्यनुज्ञाता पृथिवी माता जगतो निर्मात्री । उप
मां पृथिवी ह्वयताम् । अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता
भक्षणाय । अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि ॥ १० ॥

म० ‘आशासने मयीदमिति यजमानो जपति’ (का० ३।४।
२१) इति । प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये
होतरि आशिषं प्रयुज्जाने सति यजमानो जपति । इन्द्रः
परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् असदपेक्षितम्
इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु । किंच रायो धनानि
दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमा-
नान् सचन्तां सेवन्ताम् । ‘षच सेवने’ । किंच अस्माकं यज-
मानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् ।
किंच नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्या अवितथाः सन्तु ।
मघमिति धननाम तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे
वन्प्रत्ययः (पा० ५।२।१०९) । ‘एकैकमाहरति यावा-
पृथिव्योरुपह्वानेऽमीधे षडवत्तम् । प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति’
(का० ३।४।१८-२०) यदा होता यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति
तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमं षडवत्ते षडवत्ते कृत्वामीधे
ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः । उपहूता
येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता
अभ्यनुज्ञाता । सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भोविता
सती मासुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु ।
अहं चामीध्रात् । अमीध इदं कर्माभीधं तस्माद्धेतोरग्निः
सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठ-
रेऽमौ ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयतामभि-
रामीध्रात्स्वाहा । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाम्यग्नेद्व्यस्येन
प्राश्नामि ॥ ११ ॥

उ० अमीध्व द्वितीयं प्राश्नाति । उपहूतो द्यौः पिता
अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता । उप मां द्यौः पिता ह्वयताम्
उपह्वयताम् । अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता । अहं तु
अग्निः आमीध्रादिति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं
बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत् । प्राशित्रं गृह्णाति देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । प्रतिगृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः । प्राश्नाति ।
अग्नेः संबन्धिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं
प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

म० द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्व-
यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रमृति ‘ओंप्रतिष्ठ’
(ख० १३) इत्यन्तं ब्रह्मलम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः ।
‘देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति’ (का० २।२।१६) इति ।
ब्रह्मा देवस्य लेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः ।
प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । ‘अग्नेद्व्येति प्राश्नाति दन्तै-
रनुपस्पृशन्’ (का० २।२।१८) इति । हे प्राशित्र
अग्नेः आस्य, ते वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्ष-
यामि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

उ० समिदामभितः प्रसौति । एतं ते देव । अध्वर्युराह
ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति । एत यज्ञं ते तव हे देव दानादिगुण-
युक्त सवितः प्रसवितः, प्राहुः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
प्राह ब्रवीति । ‘तत्सवितारं प्रसवायोपधावति’ इति श्रुतिः ।
किंच बृहस्पतये ब्रह्मणे प्राह बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधि-
ष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति तेन यज्ञमव । तेन हेतुना
अज्ञम् अव पालय । तेन च यज्ञपतिं यजमानं च पालय ।
तेन च माम् अव पालय ॥ १२ ॥

म० ‘एतं त इति समिदामभितः प्रसौति’ (का० २।
२।२१) इति समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा
मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः ओंप्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः ।
हे देव दानादिगुणयुक्त, हे सवितः प्रसवितः, एतं यज्ञमि-
दानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः
कथयन्ति । अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः । किंच ब्रह्मा प्रेरितो देवानां

यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः बृहस्पतिर्वै
देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति ।
किंच । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव
हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मां
ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं
तनोत्विरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु । विश्वेदेवास इह
मादयन्तामोऽप्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

उ० किंच मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य मनो जुषताम् सेव-
ताम् आज्यस्य स्वमंशम् । कथंभूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिक-
र्मणो जूतिः । अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु
यद्वन्तु गच्छति । किंच बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु ।
अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु । रिषतिर्हिसार्थः । अरिष्टमविनष्टं
यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । इडाभक्षणेन हि यज्ञो विच्छिन्नः
इत्यत एवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः ।
'आजसेरसुक्' । सर्वे देवा इह कर्मणि मादयन्ताम् । 'मदी
हर्षे' । हर्षं कुर्वन्तु । स्वार्थिको णिच् । अवतेरामोतेर्वा
ओंकार इहाभ्युपगमार्थः । प्रतिष्ठ प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ १३ ॥

म० किंच । मनः आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठी ।
मनः घृतं सेवताम् । हे सवितः, त्वदीयं चित्तं यज्ञसंबन्धि-
न्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किंभूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिक-
र्मणो जूतिरिति किन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् ।
अतीतानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः ।
जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किंच बृहस्पतिरिमं यज्ञं
तनोतु विस्तारयतु ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसार-
हितं कृत्वा संदधातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्नः
इत्येवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः सर्वे देवाः इह यज्ञकर्मणि
मादयन्ताम् । 'मद तृप्तौ' चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः
सविता देवः ओंप्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः ।
तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिदाधानकाले यजमान-
स्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेर-
यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि । अग्ने वाज-
जिद्वाजं त्वा ससुवां स वाजजितुं संमार्जिमि ॥ १४ ॥

उ० एषा ते अग्ने । इतः प्रभृति प्राकृतमार्गम् । आग्नेयी
अनुष्टुप् समिदनुमन्त्रणे विनियुक्ता । हे अगवज्जग्ने, एषा ते

तव । समित् समिन्धनम् । तथा समिधा वर्धस्व च आ च
प्यायस्व । चकारो भिन्नक्रमः । आप्यायस्व च । वर्धमा-
नाप्यायने समिधा कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्प्रसादादयं वर्धि-
षीमहि पुत्रपश्वादिभिः । आ च प्यासिषीमहि । चकारो
भिन्नक्रमः । आप्यासिषीमहि च । प्यायतेर्लिङि सीयुटि
उत्तमपुरुषैकवचने एतद्रूपम् । तत्र सीयुटश्छान्दसोऽभ्यासः ।
अग्निं संमार्जिम् । अग्नेवाजजित् । ससुवांसं सुवन्तमिति
विशेषः ॥ १४ ॥

म० 'एषा त इति होतानुमन्त्रयते' (का० ३।५।२)
इति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्गम् । इयमनुष्टुप्भि-
देवत्या । हे अग्ने, एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठ-
विशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व
च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथाच सति त्वत्प्रसा-
दादयं वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च । अस्-
दीयपुत्रपश्वादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम । 'संमार्जिं पूर्ववदपरि-
कामं स कृत्स्नकृत्ससुवां स' (का० ३।५।४) इति ।
'पूर्वमेव वाजजिदिति' (ख० ७) मन्त्रेण यथेधमसन्नहर्नैरग्नेः
संमार्गः कृतस्तथात्रापि संमार्जिम् । तत्र परिक्रम्य त्रिभिः
कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति
सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने, त्वां
संमार्जिमि । किंभूतं त्वाम् । वाजं ससुवांसमनुद्दिश्य गतवन्त-
मज्ञं संपादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजेषं वाजस्य मा प्रसवेन
प्रोहामि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि । इन्द्राभ्यो-
रुज्जितिमनूजेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।
इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

उ० जुहूपभृतौ न्यूहति । तत्र जुह्वायमानसंस्तपः
अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः उज्जितिमनु ऊर्ध्वजयनमनु ।
उज्जेषम् ऊर्ध्वं जयेषम् । किंच वाजस्य अस्य पुरोडाशादेः ।
मा मां प्रसवेन अभ्यनुज्ञया करणभूतया । प्रोहामि प्रेरयामि ।
प्रकृतत्वाद्दग्नीषोमयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस्य करणत्वेन
विवक्षितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहामीति कर्तृत्वं
चोपपद्यते । उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । अग्नीषोमौ प्रधानह-
विर्भाजौ । तं शत्रुम् । अपनुदताम् । 'पुनः प्रेरणे' । अपगमं
नयताम् । योऽस्मान्द्वेष्टि । 'द्विष अग्नीतौ' । योऽस्माभिरं
प्रीयते । यं च वयं द्विष्मः । येन च वयं न प्रीयेमहि ।
किंच एवमग्नीषोमाभ्यामपनुद्यमानं शत्रुमन्यस्य प्रसवेन

अपोहामि अपाञ्चं प्रेरयामि । अधो नयामीत्यर्थः । उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ ॥ १५ ॥

म० 'जुहूपमृती व्यूह्यन्म्रीषोमयोरिति' (का० ३।५।१७-१८) इति । तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् । अम्रीषोमयोर्द्वितीय-पुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुसृत्याहमुजेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । वाजस्याज्ञस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्तदा-प्युपसर्गवशादुत्साहार्थः । अन्यत्पूर्ववत् । उपमृत्तं प्रतीचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्यादिरूपम-स्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः तमुभयविधं शत्रुमम्रीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किंच । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपमृष्टृपं वाजस्य प्रसवेन पुरो-डाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि । उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

षोडशी ।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वा संजानाथां
द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु
वयोऽक्तं रिहाणा मरुतां पृषतीर्गच्छ वशा पृश्नि-
भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह । चक्षुष्पा
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

सु० परिधीननक्ति अध्वर्युः । वसुभ्यस्त्वा परिधिरुच्यते । वसुभ्योर्थाय त्वामनज्मि । रुद्रेभ्योर्थाय त्वामनज्मि । आदि-त्येभ्योर्थाय त्वामनज्मि । एतदुक्तं भवति । इत्थंभूता यूयं येन युष्मदभ्यङ्गनेन सवनदेवतानां तृप्तिः । प्रस्तरमादत्ते । संजानाथाम् । हे द्यावापृथिव्यौ, युवां संजानाथाम् । अवग-तार्थं भवतम् । युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति । किंच मित्रावरुणौ वां वृष्ट्यावताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे स चाध्यात्मम् । प्राणोदा-नभूतौ मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्येते । तद्योषं वायुरध्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं त्वां वृष्ट्या अवतु पालयतु । 'यज-मानो वै प्रस्तरः' इति श्रुतिः । अनक्ति । व्यन्तु वय इति । छन्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि । वेतिर्गत्यर्थः । व्यन्तु गच्छन्तु । वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेति शेषः । अक्तं द्रुतमेव प्रस्तरम् । रिहाणाः लिहाना आस्वादयन्तः । नीचैर्हरति । मरुतां पृषतीः । बृहती प्रस्तरदेवत्या । चतुर्थः पाद आग्नेयः । आहुतिपरिमाणं त्रिभिः पादैराह । अन्तरि-क्षस्थाना मरुतः तेषामादिष्टोपयोजनं पृषत्यो गावो बाहनं । मरुतां संबन्धिनीः पृषतीर्गच्छ । ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा ।

वशा त्वं पृश्निभूत्वा दिवं गच्छ । 'इयं वै वशापृश्निर्यदिद-मस्यां मूलं चामूलं चाक्षाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृश्निः' इति श्रुतिः । पृथिवीसंबन्धिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयित्वा इत्युक्तं भवति । ततो नो वृष्टिमावह । ततस्तस्मात् द्युलोकान्नः अस्माकं वृष्टिमावह । वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः । आत्मानमुपस्पृशति चक्षुष्पाः । हे भगवन्मन्त्रे, यतस्त्वं चक्षुष्पा अवसि स्वरसप्रवृत्त्या । अतश्चक्षुर्मे पाहि गोपाय ॥ १६ ॥

म० 'जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम्' (का० ३।५।२४) इति । हे मध्यमपरिधे, वसुभ्यः वसुदे-वताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एव दक्षिणोत्तरपरिधि-मन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाजनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इति भावः । 'संजानाथामिति प्रस्तरादानम्' (का० ३।६।३) इति । हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ, युवां संजा-नाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किंच हे प्रस्तर, मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । 'वायुर्वै वर्षस्येष्टे' (१।८।३-१२) इत्युक्तत्वा-द्वर्षाधीशो वायुः । स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरु-णशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । 'यजमानो वै प्रस्तरः' (१।८।१।४४) इति श्रुतेः । 'अनक्तयेनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपमृति मय्यं मूलमितर-स्याम्' (का० ३।६।४-७) इति । इतरस्यां ध्रुवायाम् । वयः पक्षिणः व्यन्तु । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु' । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमा-दायेति शेषः । किंभूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं घृत-लिप्तं प्रस्तरं लिहिनाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ 'मरु-तामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति' (का० ३।६।८) इति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाभौ प्रक्षिपे-दिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिष्ट्या । चतुर्थः पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर, त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ । मरुतामकानां देवानां संबन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वा-श्चित्रवर्णा गच्छ प्रामुहि । वायुवाहनवद्भेगेन गच्छेत्यर्थः । अन्त-रिक्षं वशापृश्निभूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनु-गैर्भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्पृथिवी भूत्वा स्वर्गं गच्छे-त्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । 'इयं वै वशापृश्निर्यदिदमस्यां मूलं चा-मूलं चाक्षाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृश्निः' (१।८।३।१५) इति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते । वशापृश्निभूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ । पृथिवीसंबन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर, त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान्संतर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः । 'चक्षुष्पा इत्यात्मान-मालभते' (का० ३।६।१५) इति । हे अग्ने, त्वं यतश्च-क्षुष्पा असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्पाः । ज्वालयान्धकारं

निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय ।
प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पुणिभिर्गुह्यमानः ।
तं त एतमनु जोषं भराभ्येष नेत्त्वदपचेतयाता अग्नेः
प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

उ० परिधीनुपहरति । यं परिधिम् । त्रिष्टुप्विराड् रूपा यजुरन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । आहवनीयोऽग्निरभिधी-
यते । हे आहवनीय, यं परिधिं पर्यधत्थाः परिहितवान-
सि । अग्ने देव, पुणिभिरसुरैः प्रतिपक्षभूतैः गुह्यमानः ।
'गुह्य संवरणे' । संध्रियमाणः अवरुह्यमानः । तं त एतम् ।
तमेतं परिधिं ते तव अनुजोषं भराभि । अनुरूपसर्गाः भिन्न-
क्रमः भराभीत्येतेन संबध्यते । 'हयहोर्भञ्जन्दसि' इति
हकारस्य भकारः । अनुहरामि जोषमभिप्रेतम् । तथाच
श्रुतिः 'वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति
अथैतमेवाप्येतीति' । एतत्सङ्गमात्प्रीतो भवति । एष नेत्त्वद-
पचेतयातै । एष परिधिः । न इत् नेत् । निपातसमाहारः
परिभवार्थः । त्वत् त्वत्तः सकाशात् । अपचेतयातै । आश-
ङ्कायां पञ्चमो लकारः । 'चिती संज्ञाने' । अपचेतयतु । एत-
दुक्तं भवति । एष परिधिर्मा कथंचित्त्वत्तो वियुक्तः सन्
मास्मान्विगतचेतस्काङ्कुर्यात् मास्मान्विमनस्काङ्करोतु । इत-
रावनुसमस्यति । अग्नेः प्रियम् । अग्नेः संबन्धि प्रियं पाथः ।
पाथ इत्यज्ज्ञानाम । अभिप्रेतमज्ञम् । अपीतम् अपिग-
च्छतम् ॥ १७ ॥

म० 'परिधीनुपहरति यं परिधिमिति प्रथमम्' (का०
३।६।१७) इति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपः
प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुप्विराड् रूपा आग्नेयी यजु-
रन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः देवलहृष्टा । हे अग्ने देव
आहवनीय, पुणिभिरसुरैः गुह्यमानः । 'गुह्य संवरणे' संध्रि-
यमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्य-
धत्थाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवान-
सि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भराभि वह्नौ
प्रक्षिपामि । अनुभिन्नक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत्
त्वत्तः सकाशात् न इत् । इत् एवार्थः । नैव अपचेतयातै मा
अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव
तिष्ठतु । 'चिती संज्ञाने' णिजन्ताद्धेद् तस्यात्मनेपदे प्रथ-
मैकवचनं तान्तम् । 'दित आत्मनेपदानाम्' (पा० ३।४।
७९) इति तस्यैकारः । 'वैतोऽन्यत्र' (पा० ३।४।९६)
इति लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।
९४) इत्याडागमः । गुणयादेशौ अपपूर्वः । अपचेतयातै
अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः ।

'इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति' (का० ३।६।१७) इति
दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत् । हे परिधी, अग्नेः प्रियं
पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यज्ज्ञानाम । (नि०
नै० ९।७) आहवनीयस्याभिप्रेतमज्ञमपिगच्छतम् । अग्नेरज्ञत्वं
भवद्वा प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

संख्वभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधे-
याश्च देवाः । इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आस-
द्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा वाद् ॥ १८ ॥

उ० जुहूपभृत्त्यां संख्वान् जुहोति । संख्वभागाः ।
वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता । स्वाहावाडिति यजुः । संख्वः
भागो येषां ते संख्वभागा विश्वेदेवाः । यद्यपि यूयं संख्व-
वभागाः स्थ भवथ । तथापि इषा अग्नेन संख्वलक्षणेन
बृहन्तो महान्तः । किंच ये च प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः ये च
परिधेयाः परिधिभवा देवास्तानुप शब्दं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रवीमि ।
इमां मदीयां वाचम् । अभिगृणन्तः अभिष्टुवन्तः । विश्वे
सर्वे । आसद्य स्थित्वा । अस्मिन्बर्हिषि । मादयध्वम् तृप्य-
ध्वम् मोदयध्वं वा । स्वाहा व्याख्यातम् । वाद् वषट्कारः
परोक्षम् ॥ १८ ॥

म० 'संख्वभागा इति संख्वान् जुहोति' (का० ३।६।
१८) इति वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः ।
सोमशुष्म ऋषिः । हे विश्वेदेवाः, यूयं संख्वभागाः स्थ ।
विलीनमाज्यं संख्वः स एव भागो येषां ते संख्वभागाः ।
तथाविधा भवथ । तथा इषा संख्वलक्षणेनाग्नेन बृहन्तो
महान्तः स्थ । किंच ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः
प्रस्तरस्थायिनः । ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति ते
विश्वेदेवा इमां मदीयां वाचमभिगृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः ।
अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथ-
यन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं
तृप्यध्वं मोदयध्वं वा । स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दा-
नायौ । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः ।
यद्यपि 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा' इति श्रुतेर्वषट्कारो
दानार्थः तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय
वाडितिशब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

घृताची स्थो धुर्यौ पातध्वं सुम्ने स्थः सुम्ने मां
धत्तम् । यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे संति-
ष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्व ॥ १९ ॥

उ० घृताची इति धुरि सुचौ निदधाति । घृतमञ्जति

ययोस्ते घृताच्याविति प्राप्ते घृताची इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः । ये युवां घृताञ्चने स्थः । ते ब्रवीमि । धुर्यो धुरि भवौ धुर्या-
वनङ्गाहौ तौ पातं गोपायतम् । किंच सुन्नेस्थः । सुन्नमिति
खुखनाम । यस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुन्ने सुखे । मा
माम् । धत्तं धापयतम् । यज्ञ नमश्च ते इति वेदिमालभते
यजमानः । सूर्यं पवमानं ऋषिरुद्वालयान् धनान्नवानित्येते
ऋषयोऽस्य यजुषो यज्ञो देवता । हे यज्ञ, नमश्च ते नमोस्तु
ते नमस्कारश्चास्तु । ते तुभ्यम् । स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण
शमयति । उपच उपचयश्च तेऽस्तु । 'अथ यदूनं करोत्युपचेति
तेन तदन्यूनं भवति' इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व ।
यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति ।
स्विष्टे मे संतिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम संति-
ष्ठस्व समाप्तिं याहि ॥ १९ ॥

म० 'घृताची इति धुरि निदधाति' (का० ३।६।१९)
इति । जुहूपभृतौ शकटधुरि निदध्यात् । हे जुहूपभृतौ, युवां
घृताची स्थः । घृतमश्नतः प्राप्नुत इति घृताच्यौ । पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । तथाविधे युवां धुर्यावनङ्गाहौ पातं रक्षतम् । धुरं वहतस्तौ
धुर्यौ । किंच युवां सुन्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुन्ने सुखे
मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ 'यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते'
(का० ३।६।२१) इति । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यवान्कृषि-
रुद्वालयान् धानान्नवानिति पञ्च ऋषयः यज्ञो देवता । हे
यज्ञ, ते तुभ्यं नमः अस्तु । उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु ।
चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदति-
रिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथाच श्रुतिः 'स
यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप-
चेति तेन तदन्यूनं भवति' इति । किंच । यज्ञस्य शिवे
संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । 'यद्वै यज्ञस्यान्यूना-
तिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति' इति श्रुतेः । मे मम
स्विष्टे संतिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने योगे तिष्ठसि ।
प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्नेऽदब्धायोऽशीतम पाहि मां दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरङ्गान्या अविषं नः
पितुं कृणु । सुषदा योनौ स्वाहावाङ्मये संवेश-
तये स्वाहा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

उ० सुक्लुवं प्रतिगृह्णाति । अग्नेऽदब्धायो । गार्हपत्यो-
मिरुच्यते । हे भगवज्जमे, अदब्धायो । दभ्नोतिर्हिसाकर्मा ।
आयुरिति मनुष्यनाम । अदब्धः अनवखण्डित आयुर्मेनुष्यो
यजमानो यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् अदब्धायो ।
यद्वा अभिरेव अनवखण्डितायुः । अस्मिन्पक्षे छान्दसी पुंलि-

ङ्गता । अशीतम 'अश भोजने' । 'अशू व्याप्तौ' । एतौ धातू
संदिह्येते । अशीतम अतिशयेन भोक्तः । अतिशयेन व्यापक ।
अशीतमेति दीर्घत्वं छान्दसम् । एवं स्तुत्वा याचते । पाहि
मां दिद्योः । दिद्युदिति वज्रनाम । गोपाय मां दिद्युतः ।
पाहि प्रसित्यै । 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' । पाहि
मां वन्धनात् । पाहि दुरिष्ट्यै दुर्यागात् पाहि । पाहि दुरङ्गान्यै ।
अग्नेत्यजनाम । पाहि दुर्भोजनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'
इति सर्वांश्चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । अविषं नः पितुं कृणु । पितुरि-
त्यजनाम । विपरहितमन्नमस्माकं कुरु । सुषदा योनौ । योनि-
रिति गृहनाम । साधु सदने गृहे स्थितानामस्माकमेतद्भवतु ।
स्वाहावाङ्मिति व्याख्यातम् । दक्षिणाग्नौ जुहोति । अग्नये
संवेशपतये । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः ।
तस्य पतिः संवेशपतिः तस्मै । सरस्वत्यै यशोभगिन्यै ।
जीवतः प्रशंसा यशः । भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेत्यु-
च्यते ॥ २० ॥

म० 'सुक्लुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायो' (का० ३।७।१७)
इति । दभ्नोतिर्हिसाकर्मा (निघं० २।१९।१) । आयु-
रिति मनुष्यनाम (निघं० २।३।१७) । अदब्धोऽनुपहिं-
सित आयुर्मेनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायुः । 'अश
भोजने' । अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा 'अशू व्याप्तौ' अश्नुते
व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशीतमः । दीर्घश्छान्दसः ।
हे अदब्धायो अहिंसित यजमान, हे अशीतम भोक्तृतम, यद्वा
व्यापकतम, हे अग्ने गार्हपत्य, मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि । शत्रु-
प्रयुक्ताद्रजसमादायुधान्मां पाहि । दिद्युरिति वज्रनाम (निघं०
२।२०।१) प्रसित्यै प्रसितेर्वन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि ।
'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६।१२) इति
यास्कः । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागस्तस्मान्मां पाहि ।
दुरङ्गनी । अदनमङ्गनी दुष्टा अङ्गनी दुरङ्गनी दुर्भोजनं ततो
मां पाहि । चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे । 'भीत्रार्थानाम्-' (पा० १।
४।२५) इति पञ्चमी । किंच नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं
कृणु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम (निघं० ३।
४) । सुषु सद्यते स्वीयते यस्यां सा सुषदा तस्यां सुषदा ।
विभक्तैराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः ।
यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाङ्मिति
पदे व्याख्याते । 'दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति
च' (का० ४।७।१८) इति । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र
शयनं संवेशः । तस्य पतिर्योऽभिस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् ।
जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाम्रूपा
सरस्वती तस्मै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽर्भव-
स्तेन मह्यं वेदो भूयाः । देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा

गातुमिति । मनसस्पति इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते
धाः ॥ २१ ॥

उ० पत्नी वेदं प्रमुञ्चति । वेदोऽसीति । 'विद ज्ञाने' ।
वेदिता त्वमसि । यो ह्युपग्रहः स संनिकर्षाद्यज्ञं जानाति ।
यतस्त्वं वेदोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि । येन कारणेन त्वं
वेद देवेभ्यो । देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । वेदः अभवः
भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः भवेः । समिष्ट-
यजुर्जुहोति । देवा गातुविद इति । विराडियं त्रिशदक्षरा ।
अस्याः पूर्वोर्णार्धेन देवतां व्यवसृजति । हे देवाः गातुविदः ।
गातुरिति यज्ञनाम । यज्ञविदः । युष्मत्प्रसादात्तथा भवतु ।
यथा आगामिनं गातुं यज्ञं विच्चा विदित्वा । गातुमिति ।
ततोर्वाकालं यज्ञमित भागच्छत । यज्ञपरम्परानुच्छिन्नागमना
यूयं भवतेत्यर्थः । एवं देवान् यथायथं विसृज्य अयेदानीं
मनसस्पतिमाह । हे मनसस्पते मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः ।
हे चन्द्रमः । इमं यज्ञं देव । वाते धाः धारय । वाते हि यज्ञो-
ऽवतिष्ठते । तथाच श्रुतिः । 'वायुरेवाग्निस्साद्यदैवाध्वर्यु-
रुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

म० 'पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसि' (का० ३।८।१)
इति । हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थं, त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्म-
कोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक
वेद, हे वेद, येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यं मम वेदो
भूयाः ज्ञापको भव ॥ 'समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति'
(का० ३।८।४) इति । इयं विराद्रुद्रस्का वातदेवत्या
मनसस्पतिरुद्रा ऋक् । अस्याः पूर्वोर्णार्धेन देवता विसृजति ।
'वै शब्दे' । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति
गातुर्विशः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः
यज्ञवेत्तारो देवाः, गातुं विच्चा विदित्वा । 'विद ज्ञाने' । अस्म-
दीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा । गातुमिति यज्ञं प्रत्यागच्छत ।
यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः
सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे
मनसस्पते, मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रव-
र्तकः परमेश्वरः तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर, हे
देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा लब्धस्ते ददामि । त्वं च तं यज्ञं
वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते ।
तदुक्तं श्रुत्या 'वायुरेवाग्निस्साद्यदैवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथै-
तमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

संबर्हिर्होति । हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः
संमरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो
गच्छतु यत्स्वाहा ॥ २२ ॥

उ० बर्हिर्जुहोति । संबर्हिर्होति । बर्हिर्देवत्या विरा-
ड्रूपा त्रिष्टुप् । संबर्हिर्होति । 'अङ्ग व्यक्तियक्षणकान्ति-
गतिषु' । बर्हिरिति द्वितीया । समङ्गां बर्हिः । क इन्द्र इत्यु-
परिष्ठात् श्रूयते स इहाभिसंबध्यते । इन्द्रः समङ्गां बर्हिः ।
केन । हविषा घृतेन । कैः सहितः समङ्गात् । आदित्यैर्वसु-
भिर्मरुद्भिः विश्वैर्देवैः सहित इन्द्रो बर्हिः समङ्गात् । तच्चाक्तं
सत् दिव्यं नभो गच्छतु । यद्व्यं दिवि भवं नभः । नभ
इत्यादित्यनाम । आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्रच्छतु ॥ २२ ॥

म० 'बर्हिः संबर्हिरिति' (का० ३।८।५) इति बर्हिर्जु-
होति । इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा
हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्गात् सम्यगज-
नोपेतं करोतु । स चन्द्रः केवलो न किंतु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः
विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्गात् । समि-
त्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्गमित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्बो-
द्धव्या । स्वादिसहितेनेन्द्रण समङ्गां तद् बर्हिर्यद्व्यं नभो
आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्रच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं
बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु (निघ० १।४)
पठितम् । दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा
विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति । पोषाय रक्षसां
भागोऽसि ॥ २३ ॥

उ० वेद्यां प्रणीतां निनयति । कस्त्वा विमुञ्चति । व्याख्या-
तम् । अयं तु विशेषः । तत्र यज्ञं युनक्ति इह तु विमुञ्चति ।
पोषाय यजमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः । कणानपा-
स्यति । 'रक्षसां भागोऽसि' इति निगदव्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० 'वेद्यां प्रणीतां निनयति परीत्य कस्त्वेति' (का०
३।८।६) इति । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदेवतः ।
तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः । अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय
यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं
प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः । 'यो वै
यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति' (का० ३।
८।७) इति श्रुत्यन्तरवचनात् । पुरोडाशकपालेन कणान-
पास्यत्यधः कृष्णाजिनं रक्षसामितीति । हे कणसमूह, त्वं
रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निष्ठकणरूपो भागो
युक्तः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

संवर्चसा पर्यसा संतनूभिरगन्महि मनसा सप्त-
शिवेन । त्वष्टा सुदन्नो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नो
यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

उ० इत उत्तरं यजमानं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्णाति । संवर्च-
सेति त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् । समित्युपसर्गः अगन्महीत्याख्यातेन
संबध्यते । समगन्महि । ब्रह्मवर्चसा ब्रह्मवर्चसेन । पयसा
गोभिः तनूभिः भार्यापुत्रादिभिः । मनसा च शिवेन
शान्तेन । यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतदपैति वर्चआदि
अतोऽनेन पुनराप्याययति । किंच त्वष्टा सुदन्नः कल्याणदानः ।
रायो धनानि विदधातु । किंच अनुमाहुं शोधयतु । तन्वः
शरीरस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम् ॥ २४ ॥

म० लघुदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् । 'पूर्ण-
पात्रं निनयति परीत्य सज्जतं यजमानोऽजलिना प्रतिगृह्णाति
सं वर्चसेति सुखं विमृष्टः' (का० ३।८।८-१०) इति ।
समित्युपसर्गोऽगन्महीत्यनेन संबद्धः प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मव-
र्चसेन वयं समगन्महि सज्जता भवामः । पयसा क्षीरादिर-
सेन समगन्महि । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः । यद्वा
तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शान्तेन कर्म-
श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्च-
साद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति । किंच सुदन्नः शोभनदानः
त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य
मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाहुं न्यूनल-
परिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं
करोत्वित्यर्थः । सुष्ठु ददातीति सुदन्नः सुपूर्वाद्दातेः घृन् ।
'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।१६०) इति घृन् । बाहुलकत्वा-
द्वस्वः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

दिवि विष्णुर्व्यक्रभूस्त जागतेन छन्दसा ततो
निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे
विष्णुर्व्यक्रभूस्त वैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रभू-
स्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मोऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः
संज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

उ० विष्णुक्रमान्क्रमते । दिवि विष्णुः द्युलोके विष्णुर्यज्ञो
मदीयः व्यक्रंस्त विक्रान्तवान् । जागतेन छन्दसा ततो
निर्भक्तः । ततो द्युलोकात् निर्भक्तो निर्गतभागः कृतः ।
योऽस्मान्द्वेष्टि हिनस्ति । यं च वयं द्विष्मः हिंसः । अनेनो-
त्तरावपि मन्त्रौ व्याख्यातौ । भागमवेक्षते । अस्मादन्नात्
अस्मात् यज्ञभागात् । निर्भक्त इत्यनुपङ्गः । भूमिमवेक्षते ।
अस्यै प्रतिष्ठायै । अस्या भूमेः प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनु-
पङ्गः । प्राङीक्षते । अगन्म स्वः । अनेन कर्मणा अगन्म
गताः । कम् । स्वर्गं यज्ञं सूर्यं देवान् । स्वरव्ययमनेकार्थम् ।
५ य० उ०

आहवनीयमीक्षते । संज्योतिषाभूम । समित्येकीभावमा-
चष्टे । आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५ ॥

म० 'विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रम्'
(का० ३।८।११) इति । विष्णुपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ
प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्यज्ञपुरुषः जागतेन छन्दसा जग-
तीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रंस्त विशेषेण
क्रमणं कृतवान् । तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागर-
हितः कृत्वा निःसारितः । कः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मः । योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे
स द्विविधोऽपि शत्रुर्द्विवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णु-
क्रममन्त्रौ व्याख्येयौ । 'अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते' (का०
३।८।१३) इति । योऽयं भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमा-
नभागाभिर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः । 'अस्यै प्रतिष्ठाया
इति भूमि' (का० ३।८।१४) इति । अवेक्षत इति चतुर्थं
मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते । अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः
प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् । 'अगन्म
स्वरिति प्राक्' (का० ३।८।१५) इति पूर्वस्यां दिशि स्थितं
स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ।
'संज्योतिषेत्याहवनीयम्' (का० ३।८।१६) इति । ज्योतिषा-
हवनीयलक्षणेन वयं समभूम सज्जता अभूम ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे
देहि । सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्तते ॥ २६ ॥

उ० सूर्यमुदीक्षते । स्वयंभूरसि । अकृतकस्त्वं भवसि ।
श्रेष्ठः प्रशस्ततमः रश्मिः । सप्त रश्मय आदित्यस्य । तत्र चत-
सृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः । एकोधस्तादेक उपरिष्ठात् । मण्डल-
शरीराहंमानी हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठो रश्मिरिति ।
तथाच श्रुतिः 'अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा
लोकः' इति । यस्त्वं स्वयंभूरसि श्रेष्ठश्च रश्मिस्तं त्वां ब्रवीमि ।
वर्चोदा असि । ब्रह्मवर्चसस्य स्वरसेनैव स्वभावेनैव दातासि,
अतो वर्चो मे मह्यं देहि । आवर्तते सूर्यस्यावृत्तम् । आवर्त-
नमावृत् । सूर्यस्यावर्तनमनु अहम् आवर्तते । 'तदेतां गतिमेतां
प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृत्तमन्वावर्तते' इति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'स्वयंभूरिति सूर्यम्' (का० ३।८।१७) इति ।
हे सूर्य, त्वं स्वयंभूरकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि । श्रेष्ठः प्रशस्ततमो
रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि । सूर्यस्य
सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकोधस्ता-
त्सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स
त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे
वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ 'सूर्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम्' (का०
३।८।१९) इति । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्य संबन्धि-

नीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहमपि आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः । अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमाः सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अग्ने गृहपते हे भगवन्ने, गृहपते सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः । अहं त्वया गृहपतिना गृहाणां पलायित्रा भूयासं भवेयम् । किंच सुगृहपतिस्त्वं मया अग्ने, सहायेन गृहपतिना भूयाः भवेः । एवमनेन प्रकारेण । अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु । अन्यतरतो युक्तं शकटं स्थूरीत्युच्यते । तत्त्वतः प्रतिषिध्यते अस्थूरीति । लुप्तोपमं चैतत् । यथा उभयतोर्युक्तं शकटम् । एवं नौ आवयोः गार्हपत्यानि गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि सन्तु । शतं हिमाः शतं वर्षाणि । अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

म० 'गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते' (का० ३।८।२१) इति । हे गृहपते अस्मदीयगृहस्य पालक हे अग्ने, त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा । त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने, त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्यावृत्तिरादरार्थः । एवं सति नौ आवयोगार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुष्पभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु । निरन्तरमवहितानि प्रवर्तन्ताम् । एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरी न स्थूरी अस्थूरी । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (पा० ४।४।९०) इति व्यप्रत्ययः 'सूर्यस्येत्वावर्तते प्रदक्षिणम्' (का० ३।८।२३) इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधी दमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

उ० व्रतं विसृजते । अग्ने व्रतपते हे अग्ने व्रतपते, व्रतमहम् अचारिषं चरितवानस्मि । तदशकं शक्तवानस्मि । तन्मे मम आराधि राष्ट्रं फलम् अभिसमृध्वमित्यर्थः । द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः । इदमहम् हे अग्ने, त्वत्साक्षिकं व्रतं गृहीत्वा इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥

म० 'व्रतं विसृजते येनोपेयात्' (का० ३।८।२९) इति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत् । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक, व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तिवान् । त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम् । त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने, इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

एकोनविंशी ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा । अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

उ० अतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः । प्रजापतेरार्षम् । अग्नौ जुहोति । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा । कवयः क्रान्तदर्शनाः पितरस्तेषां संबन्धि हविः कव्यम् । तद्बोद्धव्यं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः । सोमायपितृमते स्वाहा । पितृमान् पितृसंयुक्तः । वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिङ्गाद्देवावेतौ मन्त्रौ । उल्लिखति । अपहताः । अपहताः अस्मात् स्थानात् असुराः रक्षांसि च वेदिषदः वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

म० 'सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेषकेन जुहोत्यग्नये इति सोमायेति च' (का० ४।१।१७) । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धि कव्यं हविः । तद्बोद्धव्यमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ । 'दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इति' (का० ४।१।८) इति वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि । असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । पुरापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टालोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

उ० उल्लुपकं परस्तात्करोति । ये रूपाणीति त्रिष्टुवाग्नेयी । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः । ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । आत्मनि बन्धन्तः असुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पित्र्येणाग्नेन हेतुभूतेन अस्मा-

भिरेतत्त्वादितव्यमिति चरन्ति संचरन्ति । किंच परापुरः पराक्रान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्तीति । निपुरः निष्कृष्टाः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति विभ्रति धारयन्ति अभिस्तानसुरान् लोकात् स्थानात् प्रणु-दाति प्रणुदतु प्रेरयतु । अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३० ॥

म० 'उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति' (का० ४। १। ९) इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाभिदेवत्या । स्वधया पैतृ-काञ्चन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परा-पुरः स्थूलदेहान् । निष्कृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विभ्रति । अभिरुल्मुकरूपः अस्माद्धोकात् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणु-दाति प्रणुदतु प्रेरयतु । प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् ।
अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥ ३१ ॥

उ० उदङ्गास्ते अत्र पितरः । बृहती । अत्र अस्मिन्बर्हिषि हे पितरः, मादयध्वं मोदध्वम् । किंच यथाभागं यो यस्य भागः तं यथाभागम् । आवृषायध्वम् । आङ्पूर्वाह्वशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । वृष इव स्वेच्छया महद्भि-र्ग्रासैरेतान्पिण्डान्श्रीत । आवृत्यामीमदन्तेति जपति । अमी-मदन्त हर्षं प्राप्तवन्तः पितरो यथाविभागं च आवृषा-यिषत अशितवन्तः । 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' इति श्रुतिः ॥ ३१ ॥

म० 'अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्त आ तमनादावृत्यामीम-दन्तेति जपतीति' (का० ४। १। १३-१४) । आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः । हे पितरः, यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं सम-न्ताद्वषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घांसं प्राप्य तृप्तिप-र्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाह्वशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३। १। ११) इति क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमन-तिक्रम्य वृषवत् स्वीचक्रुः । लुङि रूपम् । 'यथाभागमाशिषु-रित्येवैतदाह' (२। ४। २। २२) इति श्रुतिः । स्वं भागं जक्षु-रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः
शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः
स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो
मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः
पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मैतद्वः पितरो
वास आर्धत्त ॥ ३२ ॥

उ० नमो व इत्यञ्जलिं करोति । षट्कृत्वा नमस्करोति । 'षड्वा ऋतवः पितरः' इति श्रुतिः । व्याख्यातम् । 'नमो वः पितरो रसाय' हे पितरः, वः युष्माकं संवन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । वसन्ते हि मध्वादयो रसाः संभवन्तीत्यत एव नमस्कृत्यते । एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय शोषप्रभावाय ग्रीष्माय नमः । शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे ओषधयः । जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः । स्वधायै 'स्वाहा वै शरत् स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतिः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति । घोराय विष-माय । विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात् । मन्यवे । मन्युः क्रोधः । क्रोध इव हि शिशिर ओषधीर्दहति । नमो वः पितरः पितरो नमो वः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । गृहान्नः पितरो दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते । गृहान्नः अन्नभ्यं हे पितरः, दत्त । किंच तथा युष्मत्प्रमो-दादस्माकं भवतु । यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् वो युष्मभ्यं ददतः । सूत्राणि ददाति । हे पितरः, एतद्वः युष्माकं वासः परिधानम् ॥ ३२ ॥

म० 'नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति' (का० ४। १। १५) । षट्कृत्वा नमस्करोति । 'षड्वा ऋतवः पितरः' इति श्रुतेः । रसादिशब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते । ते च पितॄणां स्वरू-पभूताः अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरः, वो युष्माकं संव-न्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वस-न्ताय नम इत्यर्थः । एवमप्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्यन्त्योषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः । जीवाय जीवनहेतु-भूताय जलाय वर्षर्तवे । स्वधायै शरदे । 'स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति । घोराय विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुर-त्वेन दुःखदत्वात् घोरः । मन्यवे मन्युः क्रोधस्तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु सर्वोषधीर्दहति । हे पितरः, एवंविध-ऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । हे पितरः, वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः, नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः, वो युष्मभ्यं सतः

विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनादि युष्मभ्यमस्माभिर्दो-
तव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्व्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः ॥
'एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्यु-
त्तरे यजमानलोमानि वेति' (का० ४।७।१६-१८) । हे
पितरः, वो युष्मभ्यमेतद्वासाः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

उ० मध्यमं पिण्डं प्राप्नाति पुत्रकामा । आधत्त । गायत्री ।
पितरः, आधत्त गर्भम् । कुमारं पुष्करस्रजम् । स्रक्शब्देन
मुण्डमालोच्यते । पुष्करशब्देन पद्मानि । अश्विनौ पुष्करस्रजौ
अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते । किंच यथा येन प्रकारेण इह
अस्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम् । असत्
भूयात् तथा आधत्तेति संबन्धः ॥ ३३ ॥

म० 'आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राप्नाति पुत्रकामेति'
(का० ४।१।२२) । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः, यथा
इह अस्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणाम-
पेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् । तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं
यूयमाधत्त संपादयत । किंभूतं कुमारम् । येन प्रकारेणेह पुष्क-
रस्रजं पुष्कराणां पद्यानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ ।
अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां
भिषजौ तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यक्य-
नेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ।
स्वधास्य तर्पयत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

उ० अपो निनयति । ऊर्जं वहन्ती अन्दैवत्या विराट् ।
हे आपः, यूयम् ऊर्जमन्नं वहलौ नानाविधं अमृतं घृतं पयः
कीलालम् अन्नरसम् । कीले अलं पर्याप्तः समर्थोऽन्नमिष्टं
कर्तुं रस इति कीलालः । कीलं बन्धनम् । अलमत्यन्तमन्न-
स्येति वा कीलालम् । 'तस्माद्यावन्मात्र इवान्नस्य रसः
सर्वमन्नमवति' इत्यादि श्रुतिः । परिस्रुतं सुराम् । स्वधास्य ।
'स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतिः । 'डुधान् धारणपोष-
णयोः' । स्वमात्मीयं पितृणां धानं पोषणं स्वधास्य तर्पयत
मे पितृन् स्वधा भवथ । ततस्तर्पयत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

इति उवट्कृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० 'ऊर्जमित्यपो निषिद्धतीति' (का० ४।१।१९) ।
अन्दैवत्या विराट् । हे आपः, यूयं स्वधास्य पित्र्यहविःस्व-
रूपा भवथ । अतो मे पितृस्तर्पयत । कथंभूता आपः । परि-

स्रुतं वहन्तीः । पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं
त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् ।
तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुलमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च
त्रिविधमपि कीदृशम् । अमृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च ।
नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदृशम् । कीलालम् 'कील
बन्धने' । कीलनं कीलो बन्धः तमलति वारयतीति कीलालम् ।
'अलं वारणपर्याप्त्योः' इति धातुः । सर्वबन्धनिवर्तकम् । ईदृशस्य
त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकलमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

इधमप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आ-
स्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

उ० समिधाग्निम् । आधानमन्त्राः प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः ।
देवानामर्षे प्रजापतेर्वाग्नेर्वा । आग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः ।
आश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति । समिधाग्निं
दुवस्यत समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत । दुवस्यतिः
परिचरणार्थः । परिचरत । ततो जातं सन्तं पूर्णाहुतिसं-
न्धिभिर्घृतैः बोधयत अवगताथं कुरुत । अतिथिम् अतिथिध-
र्माणम् । ततोऽनन्तरं हविःसंबन्धिनि आस्मिन्हव्या जुहो-
तन । आजुहोत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि ॥ १ ॥

म० अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः ।
अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः (ख० ६) ।
देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वर्षां । आग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः ।
तत्र कालायनः 'अमावास्यायामग्न्याधेयम्' (४।७।१)
इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कार्या-
ण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । 'तं चातुष्पादं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये
कृत्वा सर्पिरुक्षित्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति
समिधाग्निमिति प्रत्यृचम्' (४।८।४।५) इति । अस्यार्थः ।
चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्यौ-
दनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्प्य
तिस्रः समिधस्तस्मिन्सर्पिष्यभ्यज्य तिस्र्भिर्ऋग्भिर्भस्मावभ्याद-
धातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः, यूयं समिधा कृत्वा
अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यग्नि-
ध्यते दीप्यते वह्निर्यथा काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः हो-
ष्यमाणैः पूर्णाहुतिसंबन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं
बोधयत प्रज्वालयत । अस्मिन् प्रज्वालितेऽग्नौ हव्या नानावि-
धानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । 'तत्तनत्तनथनाथ'
(पा० ७।१।४५) इति तनवादेशः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।
अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

उ० जपति । सुसमिद्धाय साधु समिद्धाय । शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । घृतं तीव्रं पटुतरं गव्यं ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः । जुहोतन जुहुत । तेत्यर्थका उपजना भवन्ति कर्तन हन्तन यातनेति । अग्नये जातवेदसे जातप्रज्ञानाय ॥ २ ॥

म० हे ऋत्विजः, अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट्मध्यमबहुवचनस्य तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किंभूतायामग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अतएव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्यै । जातप्रज्ञानाय वा । किंभूतं घृतम् । तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ३ ॥

उ० तं त्वा समिद्धिः यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां समिद्धिः । हे अङ्गिरः । अङ्गतिर्गत्यर्थः । रो मत्वर्थीयः । गमनवन् । 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' इति श्रुतिः । घृतेन वर्धयामसि वर्धयामः । 'इदन्तो मसि' इति सिकारश्छान्दसः । बृहत् महत् शोच दीप्यस्व । यविष्ठय युवतम । इष्टनि परभूते देः 'स्थूलदूरयुव-' इत्यादिना यविष्ठय इति सिद्धम् । स्वार्थिको यकारस्तद्धितः ॥ ३ ॥

म० हे अङ्गिरः, अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्प्रत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागेषु गमनवन्ने । 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' (१।४।१।२५) ति श्रुतेः तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्धिर्यज्ञसंबन्धिकाष्टैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) इति सिकारश्छान्दसः । हे यविष्ठय युवतम, कदाचिदपि स्थविरत्वरहितेत्यर्थः । तथाविधामे, बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोच दीप्यस्व । 'ब्यचोऽस्तस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठयः । इष्टनि परे 'स्थूलदूरयुव-' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वा टिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठय एव यविष्ठयः । स्वार्थे तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत ।
जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

उ० उप त्वा उप यन्तु त्वां हे अग्ने, हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः । घृताचीः घृताञ्चनाः समिधः । हर्यत । 'हर्य कान्तौ' । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सावन्, ताश्च त्वां प्रत्युपगच्छन्तीः जुषस्व आसेवस्व समिधः मम संबन्धिनीः ॥ ४ ॥

म० 'उप त्वेति जपतीति' (का० ४।८।६) हे अग्ने, हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ताः घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा लामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेप्सावन्, 'हर्यतः । आचके' (निघ० २।६।१०) इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् । तथाविध हे अग्ने, मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व । त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः । 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८१-८२) इति । उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्यादौ 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

भूर्भुवःस्वर्द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा ।
तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्टेऽग्निमन्नादमन्नाद्या-
यादधे ॥ ५ ॥

उ० भूर्भुवःस्वः । महाव्याहृतयः । प्रजापतेरार्षम् । गार्हपत्याहवनीययोराधानमन्नाः । पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोका अभिधेयाः, ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः, अन्नप्रजापशवो वा । श्रुतितो व्याख्यातमेतत् । इधमपूर्वार्धं गृहीत्वा यजमानो जपति । द्यौरिव भूम्ना । उपरिष्ठादारभ्यैतद्यजुर्बोध्यैयं । तथाहि सुबोधं भवति । तस्याः ते तव हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संबोधनं क्रियते । हे देवयजनि, ते पृष्टे उपरि । अग्निमन्नादम् अन्नस्यात्तारम् । अन्नाद्याय अन्नादनाय अन्नमंक्षणाय । आदधे स्थापयामि । तस्याः पृथिव्याः पृष्टेऽग्निमाधाय । द्यौरिव भूम्ना । यथा द्यौर्भूम्ना नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्भूयासम् । पृथिवीव वरिम्णा । यथा पृथिवी वरिम्णा उरुत्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । अथवा यथाक्रममेव व्याख्यायते । द्यौरिव भूम्ना भूयासम् पृथिवीव वरिम्णा भूयासम् । हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् । पृथिव्युच्यते । तस्याः ते तव पृथिवि देवयजनि, पृष्टे उपरि अग्निमन्नादमन्नमंक्षणाया आदधे । यस्यास्तव मन्वादयोऽपि अन्नाद्याय संबृताः संजाताः ॥ ५ ॥

म० 'दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेषु' (का० ४।९।१) इति । भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति च' (४।९।१६) अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाखूकरः शर्करेति पञ्च संभारान्संपाद्य स्फयेनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान्संभारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवःस्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्वः इति तृतीया । एतास्तिष्ठो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्थापयन् लोकत्रयमग्नेन स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्म-प्रजापशवो वा । सर्वे मद्रशगा भूयासुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः । 'इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा यौरिव भूमेत्याहेति' (का० ४।९।१७) । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देव-यजनी तथाविधे हे पृथिवि, तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयो-ग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादि-रूपमादधे स्थापयामि । किमर्थम् । अन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्नस्याक्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताग्न्या-दित्वात्परनिपातः (पा० २।२।३७) । यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा तेन । यथा यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रपश्वादिभिर्बहुभूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिना-माश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किंभूतमग्निम् । भूम्ना यौरिव वर्तमानम् । यथा यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तम् । किंच वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्या-श्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अतएव क्वचिद्विधिवक्त्ये अग्नये पावकाये-त्यान्नातम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।
पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

उ० आयं गौः पृश्निः । सार्षपाज्य आर्षम् । गायत्रस्तृचः आहवनीयाभ्युपस्थाने विनियुक्तः । अग्निः परापररूपेण स्तूयते । आयं गौः पृश्निरक्रमीत् । आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणा-यमग्निः गौः गन्ता । सर्वान् तासु तासु क्रियासु पृश्निर्नारूपः असदन्मातरं पुरः इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादि-न्यात्मना सीदति मातरं पृथिवीं परः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि ।

किंच पितरं च प्रयन्त्स्वः पितरं ब्रुलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्तते । स्वः स्वर्गं आदित्यः ॥ ६ ॥

म० 'आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्षपाज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमाद-धातीति' (का० ४।९।१८-१९) । आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्षपाज्ञीति नामधेयम् । सार्षपाज्ञी कद्रूः पृथिव्य-भिमानिनी । तथा दृष्टत्वात् ताभिर्कृमिभराहवनीयमुपतिष्ठते । ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्तृचः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किंभूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः यज्ञनि-ष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । 'गमेडोप्रत्ययः' (उ० २।६६) । तथा पृश्निः चित्रवर्णः । लोहितशुक्लादिवहुविधज्वालो-पेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीम-सदत् आसीदत् आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं संचरन् पितरं च ब्रुलोकमपि अस-दत्प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः (निघ० १।४।१) । ब्रुलो-कभूलोकयोर्मतापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । 'यौः पिता पृथिवी माता' इति ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्य-
न्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

उ० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अथेदानीं वायुरूपेण स्तौति । अन्तश्चरति रोचनास्य । द्यावापृथिव्योरन्तरं चरति अग्नेर्वाय्वाख्या शक्तिः । 'अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवते' इति श्रुतेः । रोचना । 'रुच दीप्तौ' । दीपना अस्य अग्नेः । किं कुर्वाणा चरति । प्राणादपानती । 'अन प्राणने' । सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम् अपानती चरति अपानादनन्तरं प्राणती चर-तीति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वश-क्तिभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनामेवमुपतिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यन्महिषो दिवम् । विविधं तस्य पुरुषस्यो-पभोगार्थमवलोकयति पश्यति भोग्यत्वेन दिवं ब्रुलोकम् । महिषः । 'अग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्' इति श्रुतिः ॥ ७ ॥

म० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्याग्ने रोचना । 'रुच दीप्तौ' दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या । अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । 'अन्तरि-क्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवते' इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपा-नती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापान-योर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठराग्नौ जीवनहेतो-रौष्णस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः

प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिपोऽग्निः दिवं व्यख्यत् । द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः । 'अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महान्' इति श्रुतेः । व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्य 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३ । १ । ५२) इति च्लेरङ् । आलोपः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती । किवन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः । 'उगितश्च' (पा० ४ । १ । ६) इति ङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

त्रिंशद्दाम विराजति वाक् पतङ्गाय धीयते ।
प्रतिवस्तोरह द्युभिः ॥ ८ ॥

उ० त्रिंशद्दाम । त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिव्यत्ययः । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' इति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि । त्रिंशच्चाहोरात्रे सुहृतांस्त इह गृह्यन्ते । त्रिंशत्सु स्थानेषु सुहृतांस्त्र्येषु स्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते । यज्ञे या वाग्विराजति शोभते स्तूयमाना सा वाक् । पतङ्गाय पतन्गच्छतीति पतङ्गोऽग्निः स ह्यरण्यः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना तादर्थ्यं चतुर्थी । पतङ्गार्थं धीयते अर्धयर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरिव स्तूयते । स हि सर्वात्मा । प्रतिवस्तोरह द्युभिः । वस्तोः द्युः भानुः इत्यहर्नामसु पठितम् । अह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः । न केवलं या त्रिंशद्दामसु धामसु वाग्विराजति सा पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं च या स्तुतिलक्षणा वाक् सा च द्युभिः अहोभिरुत्सवभूतैः । उत्सवाः यागपारायणादयः । स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यथैव देवतायै ८

म० 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३२) इत्यादिना त्रिंशच्छब्दाद्दामशब्दाच्च सुपो लुक् । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' (निरु० ९ । २८ । २९) । अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशत्सुहृतां धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु सुहृतांस्त्र्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अर्धयर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छतीति पतङ्गः अग्निः । स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतङ्गाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरिव सर्वात्मत्वात्स्तूयत इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते । किं तर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्स-

वभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते नान्यस्यैव देवतायै । 'वस्तोः द्युः भानुः' (निघ० १ । ९ । १९) इत्यहर्नामसु पठितम् । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवाग्यर्थैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनमेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नोनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायामयै धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किलन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रतिवस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः । द्युद्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यध्याधेयमन्त्राः ॥

नवमी ।

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ज्योतिः । अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपप्रयन्त इत्येतस्मात् । प्रजापतेरार्षम् । अग्निर्वर्च इति द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्चैलकिः । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायन्त्यः । पूर्वाः पञ्चैकपदाः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । 'नमःस्वस्तिस्वाहा-' इत्यादिना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति मन्त्राभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः । अथ कोर्थः । अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुतमस्तु । अथवा स्वस्याहानमस्तु । हानं हाः नहाः स्वस्य अहा अपरित्यागः । आत्मनो द्रव्यस्य वेति । अथवा योऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्यै स्वाहा । सूर्यो ज्योतिरित्यप्यनेनैव व्याख्यातम् । अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य । अग्निर्वर्चः योऽग्निर्वर्चसा अनन्यभूतः यस्य च ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतम् तदप्यं तस्यै हुतमस्तु । अनेनैव सूर्यो वर्च इत्याख्यातः प्रातर्होममन्त्रः । ज्योतिः सूर्य इति व्याख्यातः सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव ॥ ९ ॥

म० अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त (ख० ११) इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिर्विशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्युषी । 'यथाभिर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति'

(अनु० १ । ११) सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः । आद्याः पञ्चैकपदाः । अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इतीमां चेल-कस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः । अथ 'प्रदीप्तामभिजु-होत्यग्निज्योतिरितीति' (का० ४ । १४ । १४) या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिषमिति काण्वशा-खोक्तमन्त्रेण (अध्या० ३ । २ । १) समित्प्रक्षेपः । मन्त्रा-र्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम् । यच्चैदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरू-पायामये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकलीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोम-मन्त्रवद्वाख्येयः । सूर्यसंबन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेऽग्निर्देवसंबन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । 'अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराजक्तं ददृशे । उमे हि तेजसी संप्रयेते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्दूम एवाग्निर्दिवा ददृशे' इति तत्तिरिश्चुतः । 'अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति' (का० ४ । १४ । १५) ब्रह्मवर्च-सकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोनन्यभूतः यस्य तन्न्योतिर्वर्चोनन्यभूतम् तस्मै सुहुतमस्तु । एवं 'सूर्यो वर्च इति ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति' (का० ४ । १५ । ११) प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योति-रेव । तस्मै स्वाहा ॥ ९ ॥

दशमी ।

सजूर्देवेन सवित्रा सजु रात्र्येन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा । सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्र-वत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

उ० अन्यो होममन्त्रे विकल्पः । सजूर्देवेन । अग्निरुच्यते । सजूर्देवेन सवित्रा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । योऽग्निः समा-नप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च । रात्र्या इन्द्रवत्या इन्द्रसंयुक्तया स जुषाणः सेवमानः आस्वा-दयन् आहुतिं वेतु । वेतिरिह पानार्थः स्वादनार्थो वा । स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु । अथ प्रातः सूर्य उच्यते । सजूर्देवेन सवित्रा समानप्रीतिर्देवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च उपसा । उपसाशब्देन सूर्यप्रभोच्यते इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादयन् सूर्यः वेतु पिबतु । स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'सजूरिति वेति' (का० ४ । १४ । ९) जुहोती-त्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् ।

सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु । 'वी प्रजननकान्त्यसनखादनेषु' इति धातोः प्रयोगः । किंभूतोऽग्निः । सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजुः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजुः । तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपे-तया रात्रिदेवतया सजुः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्वयं दत्तम् । प्रातःसूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाम्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

उ० अथ यजमानाभ्युपस्थानम् । उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषैरित्यन्तं देवानामार्षम् । आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञम् । मन्त्रम् आर्षम् । वोचेम जूयाम । अम्रये आरे दूरेऽपि स्थिताय अस्मे च शृण्वते अस्माकं च मन्त्रं शृण्वते अस्मन्मन्त्र-श्रवणादभिमुखायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० 'सायमाहुत्या' हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सरेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो ११ अस्य प्रलां १६ परि ते ३६ चित्रावसविति १८ चेति' (का० ४ । १२ । १—३) आहवनीयगार्हपत्यावमी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं ३७ बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे । आहवनीयोप-स्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽग्नेय्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम । किंभूता वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्त उपगच्छन्तः । किंभूतायाम्रये । आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः । शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय । वोचेमेति वक्तराशीलिङि परस्मैपदो-त्तमबहुवचने परे 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' (पा० ३ । १ । ८६) इत्यङ् । यासुद् 'अतो येयः' (पा० ७ । २ । ८०) 'वच उम्' (पा० ७ । ४ । २०) 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति सार्वधातुकत्वात् 'लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० ७ । २ । ७९) इति सलोपः यलोपः । वोचेम अस्मे 'सुपां सुलुङ्' (पा० ७ । १ । ३९) इति शोआदेश आप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोऽसि जिन्वति ॥ १२ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा । परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्यामृच्यग्निः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयति । योयं 'अग्निर्मूर्धा दिवः'

अहनि आदित्यात्मा द्युलोकस्य मूर्धा भवति । अयमेव ककुत् । ककुदिति महन्नामसु पठ्यते । तस्य कृतान्तलोपस्यैतद्रूपम् । अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयमेव पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णातीत्ययमभिप्रायः । किञ्च अयमेव अपां रेतांसि जिन्वति । या एता द्युलोकात्पतन्ति तासामपां रेतांसि । रेतः कारण-मुच्यते । तानि कारणानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयति परिपुण्यतीति यावत् । आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति । तथाच श्रुतिरग्निहोत्रं प्रकृत्य भवति 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्यारभ्य 'यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः' इत्येवमन्ता आहुतिपरिणाम-वादिनी ॥ १२ ॥

म० अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणयति । वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्पाति । आहुति-परिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । 'ते वा एते आहुती उत्क्रामतः' इत्यादिश्रुतेः । किंभूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथायमग्नि-रहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्व-दादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः । यद्वा ककुदमिति महन्नाम (निघ० ३।३।१९) तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै । उभा दातारविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उ० उभा वामिन्द्राग्नीति । ऐन्द्री त्रिष्टुप् । हे इन्द्राग्नी उभा उभौ वां युवाम् आहुवध्वै । कथ्यैप्रत्ययः आख्यातोत्त-मपुरुषस्यैकवचनस्थाने । आह्वयामि । किमर्थमुभावाह्वयामि । राधसः सहमादयध्वै राधसो धनस्य हविलक्षणस्य । सह एक-स्मिन्नेव प्रदाने । मादयध्वै । माद्यतिर्भोजनार्थः । सह भोज-नाय । किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सहभोजनायेत्यत आह । उभा दातारविषां रयीणाम् । उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशीलौ इषामन्नानां रयीणां धनानां च भवथो युवाम् । उभावाजस्य सातये हुवे वाम् । यतश्चैवं युवां विशिष्टान्नधन-दातारौ अतो भूयो भूय उभावपि वाजस्यान्नस्य सातये लब्धये हुवे आह्वयामि वां युवाम् ॥ १३ ॥

६ य० उ०

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् द्वयूना ॥ इन्द्रशब्देनात्रा-हवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्ने नीयतु इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी, वां युवामुभौ आहुवध्वै आह्वा-तुमिच्छामीति शेषः । ह्वयतेऽनुमर्थे कथ्यैप्रत्ययः । किञ्च राधसः धनाद्धविलक्षणत्वात् सह मादयध्वै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । 'मदी हर्षे' इति, 'मद तृती' इति धातोर्वा णिजन्तानुमर्थे शक्यैप्रत्ययः । गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ । अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्व-यामि । उभा । उभशब्दस्य विभक्त्येकारकारः । सातये 'षण् दाने' अस्य धातोः 'ऊतियूति-' (पा० ३।३।९७) इति क्तिन्तो निपातः । हुवे 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६।१।३४) इति ह्वयतेः शपि संप्रसारणे उवद् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्निं आरोहार्थं नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

उ० अयं ते योनिः । आग्नेयस्त्वित्तोऽनुष्टुब्जगतीगा-यत्र्यः । आहवनीयोऽग्निरुच्यते । हे अग्ने आहवनीय, अयं गार्हपत्योऽग्निः ते तव योनिः उत्पत्तिस्थानम् । कथंभूतो योनिः । ऋत्वियः ऋतावृतौ प्राप्तः काले काले भवति । यतो जातो अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' । यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वङ्गभावमुपगतः सन् दीप्तवानसि तं जानन्नग्ने आरोह । तं तथाभूतं योनिं गार्ह-पत्याख्यं विद्वानारोह पुनरुद्धरणाय । अथानन्तरमेव नः अस्माकं वर्धय स्फीतं कुरु । रयिं धनम् । येन पुनरपि त्वां यक्ष्याम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

म० तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय, ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किंभूतः । ऋत्वियः उत्पादनयोग्यः कालः ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । 'छन्दसि घस्' (पा० ५।१।१०६) इति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इया-देशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मा-दुत्कालोपेतागार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दी-प्तोऽभूः । हे अग्ने, तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्म-दर्थं रयिं धनं वर्धय पुनर्यागाय समृद्धं कुरु । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु
चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

उ० अयमिह । अयमाहवनीयोभिः इह खरस्थाने प्रथमः
मुख्यः । दक्षिणाभ्यभिप्रायं च प्राथम्यम् । धायि । 'डुधाञ् धार-
णपोषणयोः' । निहितः धातृभिः अग्निधातृभिरध्वर्युभिः ।
होता आह्वाता देवानाम् । यजिष्ठः यदृतमः मानुषाद्धोतुः ।
अध्वरेषु यज्ञेषु । ईड्यः स्तुत्यः । यमप्रवानः यमग्निमाधाय
पूर्वेपि ऋषयः अग्रवानप्रभृतयः । भृगवः भृगवश्च भृगो-
रपत्यानि । विरुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । विविधां दीप्तिं प्राप्त-
वन्त इत्यर्थः । द्वावस्थितं सन्तमाधाय विरुरुचुः । वनेषु
अरण्योराधानाभिप्रायम् । चित्रं चयनीयम् । विभ्वं विशे-
विशे । यं च इदानीमपि आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं विशे
मनुष्याय । विश इति मनुष्यनाम ॥ १५ ॥

म० जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्वत्वारः पादा
जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादश-
स्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने
प्रथमो मुख्यः सन्धातृभिर्धायि अधायि आधानकर्तृभिरा-
हितोऽभूत् । 'बहुलं छन्दस्यमाव्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५)
इत्यल्लभावः । दक्षिणाभ्यपेक्षं प्राथम्यम् । किंभूतः । होता
देवानामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । 'अतिशयने तम-
विष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्टनि परे 'तुरिष्ठेमेयःसु'
(पा० ६।४।१५४) इति तृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोम-
यागादिषु ईड्यः ऋत्विभिः स्तुत्यः । अप्रवानो भृगवो विशेविशे-
यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् । रोचयामासुः
दीपितवन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यनामसु पठितः (निघ० २।
२।७) अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यद्वा
अप्रवानृषिः अप्रवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः । विशेविशे
विडिति मनुष्यनाम (निघ० २।३।५) । यजनानरूपाय
तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्बहिर्जना-
ख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म । किंभूतं यम् ।
चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आध्वर्युकारिणम् । अतएव विभ्वं
विभुं विभुत्वशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अस्य प्रत्नामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः ।
पर्यः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

उ० अस्य प्रत्नां गां प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते । 'तामुहा-
ग्निरभिदध्यौ मिथुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः

प्रासिञ्चत्' इत्यादि तदर्थोभिवादिन्येषा ऋग्भवति । अस्यै-
वाग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीं द्युतं दीप्तिं गवि अनुषक्तां शुक्ररूपापत्तां
गाम् । दुदुहे दुदुहिरे दुग्धं रक्षन्ति दुहन्ति । का दुहन्ति
रक्षन्ति काः । अहयः गावः । 'ही लज्जायाम्' अविद्यमानहियः
अलज्जिता उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रं या एता
गावः रक्षन्ति पयः दुग्धम् । सहस्रसां सहस्रसंख्यानां चातु-
र्मास्यपशुसोमानां सनितारं संभक्तारम् । ऋषिद्रष्टु । द्रष्टृत्वं च
गवि सत् पयस्युपचर्यते । 'सा हैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्यु-
पक्रम्य 'ते देवा विदांचक्रुरेप साम्नो हिंकारः' इत्येवमादिना
ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारो दृष्ट इत्येतत्प्रतिपादितम् । स एष
सन्नो गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति ॥ १६ ॥

ध० गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः
प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य अहयः नास्ति
हीर्येषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो
दुदुहे दुदुहिरे । दुहेर्लिटि 'इरयो रे' (पा० ६।४।७६)
इति रेआदेशे रूपम् । 'ऋष गतौ' । अर्षेति दोहनस्थाने
गच्छतीति ऋषिगौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहन-
कालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया
दोग्धृणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्धशङ्कानुदयालज्जा-
भावादहयो दोग्धारः । किंभूतामृषिम् । सहस्रसाम् । 'षोऽन्त-
कर्मणि' । सहस्रसंख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीर-
दध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः किप् ।
यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरं गांप्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते 'तासु
हामिरभिदध्यौ मिथुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः'
प्रासिञ्चत्पयोऽभवत्' (२।२।४।१५) इत्यादि ।
तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अहयः गावः नास्ति हीर्लज्जा
यासां ता अहयः अलज्जाः उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो
हि लज्जते । अहयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानु-
षक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापत्तां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुहे
दुहन्ति क्षरन्ति । अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव
गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषण-
द्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुर्मास्यपशुसो-
मानां संभक्तारम् । पुंस्त्वमर्षम् । 'जनसनखनक्रमगमो विद्र'
(पा० ३।२।६७) इति विद्रप्रत्यये 'विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्'
(पा० ६।४।४१) इत्याकारे वेलौपे सहस्रसा इति रूपम् ।
तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते ।
'सा हैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्युपक्रम्य 'ते देवा विदांचक्रुरेप
साम्नो हिंकारः' इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारो दृष्ट इति प्रत्य-
पादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन
अहय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किंभूता अहयः । सहस्रसाः
ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्या-
युर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने
यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

उ० अथ यजुषि । तनूपा अग्ने । हे भगवन्ममे, यस्त्वं स्वभा-
वत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता
भवसि स त्वं मे मम तन्वं पाहि गोपाय । आयुर्दा अग्नेऽसि
यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने, स आयुर्मे मम देहि ।
वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि स
वर्चो मे देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान्
तपसामिरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्च इत्युच्यते । हे अग्ने,
यत् मे मम तन्वाः शरीरस्य ऊनं न्यूनम् अवखण्डितं तत्
मे मम आपृण आपूरय ॥ १७ ॥

म० अथ यजुषि चत्वार्यग्निदेवत्यानि । हे अग्ने, त्वं स्वभा-
वत एव तनूपा असि अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनू
पाति पालयतीति तनूपाः । उदरामौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालन-
मतो हे अग्ने, मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम्
'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०) इत्यमि पूर्वरूपाभावे
यणादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने, त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता
भवसि । अतो मे ममायुर्देहि अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं
वपुष्युदरामैरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न भ्रियत इति प्रसिद्धम् । हे
अग्ने, त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि ।
वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो
विद्वान्तपसामिरिव ज्वलतीति बुद्धिर्जगां भवति । किंच हे
अग्ने, मे मम तन्वाः मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं
दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इन्धानास्त्वा शतं हिमां धुमन्तं समिधी-
महि । वयस्वन्तो वयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृ-
तम् । अग्ने सपत्नदम्भनमदग्धासो अदाभ्यम् ।
चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

उ० इन्धानास्त्वा महापङ्क्तिस्त्रयवसाना आग्नेयी । हे अग्ने,
इन्धानाः । 'इन्धी दीप्तौ' । आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि धुमन्तं समिधीमहि दीप्ति-
मन्तं त्वां समिधीमहि संदीपयाम इत्यर्थः । वयस्वन्तो वय-
स्कृतम् । कथंभूतं त्वां कथंभूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि ।
वयस्वन्तः । वय इत्यजनाम । अजवन्तः । वयस्कृतम् अजस्य
कर्ताम् । सहस्वन्तः । सह इति बलनाम । बलवन्तः । सह-
स्कृतम् बलस्य कर्ताम् । 'अग्ने सपत्नदम्भनम्' हे भगवन्ममे,

सपत्नदम्भनम् । सपत्नाः शत्रवः । दग्धोतिर्हिसार्थः । सपत्नानां
हिसितारम् । अदग्धासः अदग्धा एव अदग्धासः । 'आज-
सेरसुक्' । अनुपहिंसिताः सन्तः । अदाभ्यम् अनुपहिंस्यम् ।
समिधीमहीत्यनुवर्तते । चित्रावसो रात्रिरुच्यते 'रात्रिर्वै चित्रा-
वसुः सा हीयं संगृह्येव चित्राणि वसति' इति श्रुतिः । हे
चित्रावसो, स्वस्ति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपू-
जितः सु अस्तीति स्वस्त्या । ते तव पारम् अन्तम् । अशीय
अभुयां व्यामृयाम् ॥ १८ ॥

म० अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः
सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अग्ने, शतं हिमाः
शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां
समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किंभूता वयम् ।
इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः । तथा वयस्वन्तः । वय इति
अजनाम (निघ० २।७।७) अजवन्तः । सहस्वन्तः बल-
वन्तः । सह इति बलनाम (निघ० २।९।१७) । अद-
ग्धासः अदग्धाः अनुपहिंसिताः केनापि । दग्धोतिर्हिसाकर्मा ।
'आज्सेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इति असुक् । किंभूतं
त्वाम् । धुमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयं-
स्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् ।
सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिसितारम् । अदाभ्यम् केनापि
हिसितुमयोग्यम् । चित्रावसो, रात्रिदेवस्य यजुर्कृषिदष्टम् ।
रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयं संगृह्येव चित्राणि वसति' (२।
३।४।२२) इति श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि
विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा
चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे, स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते
तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अश्रोतेः 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २।४।७३) इति शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने
रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुषेष् चौरा गृहे प्रविशन्ति
तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय
रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतेन ।
सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया
सं प्रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

उ० सं त्वमग्ने । अथोपविश्य जपति । आहवनीय उच्यते ।
समित्यमुपसर्गः अगथा इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते । सम-
गथाः संगतस्त्वम् अग्ने, सूर्यस्य संबन्धिना वर्चसा तेजसा ।
श्रुतिमन्त्रं विवृणोति 'तद्यदस्त्वं यज्ञादित्य आहवनीयं प्रविशति
तेनैतदाह' इति । समृषीणां स्तुतेन संगतस्त्वमग्ने, ऋषीणां
संबन्धिभिर्मन्त्रैः । 'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' । संप्रियेण धाम्ना
संगतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः । 'धामानि

त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' इति श्रुतिः ।
'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' इति । यथा त्वमग्ने, एतै-
स्त्रिभिः संगतः एवं त्वत्प्रसादादहमपि आयुषा वर्चसा तेजसा
अग्नेन वा प्रजया पुत्रादिकया रायस्पोषेण । राय इति धननाम ।
धनस्य पोषेण पुष्ट्या गमिषीय । गमेरेतद्रूपम् । संगच्छेयम् ।
आयुःप्रभृतीनि मम सन्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

म० 'सं त्वमित्युपविश्येति' (का० ४।१२।४) ।
उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैस्तथानमत्र उपवि-
श्येति विशेषः । हे अग्ने, त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः
रात्रौ सङ्गतोऽसि । 'तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति
तेनैतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः । ऋषीणां मन्त्राणां
स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अभिं स्तुवन्ति ।
'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः ।
प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । 'आहुतयो वा
अस्य प्रियं धाम' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः । यथा
त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्यु-
दोषरहितेन संगमिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यै-
श्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संगमिषीय । यथा प्रजया पुत्रादिकया
संगमिषीय, तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संगमिषीय ।
आयुरादीनि मम सन्वित्यर्थः । समगथाः गमेः 'समो
गम्यच्छ' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तद्ब्रह्ममैकवचने
छुङ्क्ति सिचि 'गमश्च' (पा० १।२।१३) इति सिचिः कृत्वे
'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना मलोपे
'ह्रस्वादङ्गात्' (पा० ८।२।२७) इति सिचो लोपे रूपम् ।
गमिषीय । गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने 'इटोऽत्' (पा०
३।४।१०६) इत्यकारे परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे
'गमहन-' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे रूपम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्थ महो वो
भक्षीयोर्जस्थोर्जो वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोषं
वो भक्षीय ॥ २० ॥

उ० अथ गामस्येति । अन्धस्थ अन्ध इत्यन्ननाम । श्रुत्या
तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम् । यानि वो वीर्याणि यानि वो
महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूतमन्धः स्थ भवथ अतोऽन्धः
चः युष्मत्संबन्धि भक्षीय । भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः ।
भजेयम् । महस्थ । महश्शब्देन तस्यै श्रुतं तस्यै शिर इत्या-
दीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते । यतो महस्थ अतो महो
वीर्यं वो भक्षीय । ऊर्जस्थ ऊर्जशब्दो रसवचनः । यतो
यूयमूर्जस्थ अत ऊर्जं वो भक्षीय । रायस्पोषस्थ । यतो
यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपोषं ऊर्जं वो भक्षीय ।

रायस्पोषस्थ । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपोषं वो
भक्षीय ॥ २० ॥

म० 'गां गच्छत्यन्धस्येति' । (का० ४।१२।५)
अन्धस्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति । गौर्देवता ।
हे गावः, यूयमन्धस्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य
जनकत्वाद्गन्तव्योपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्गो युष्मत्संबन्धि
अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय । 'भज सेवयाम्'
इत्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । तथा यूयं महस्थ पूज्य-
रूपाः स्थ । 'मह पूजयाम्' । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-
दादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्पष्टव्ये-
त्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्या-
ण्युच्यन्ते । तानि यथा 'गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै श्रुतं तस्यै शर-
स्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतन्धनं तस्यै नवनीतं तस्यै
घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्' इति श्रुत्युक्तानि । प्रति-
धुक् तत्कालदुग्धम् । श्रुतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मस्तु
दधिरसः । आतन्धनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् ।
वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः । एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्थ ।
अतो वो महो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः । तथा यूयमूर्जस्थ
बलरूपाः स्थ । गोक्षीरादेर्वलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । 'ऊर्ज
बलप्राणनयोः' । वो युष्माकं प्रसादादूर्जं भक्षीय बलं सेवेय ।
तथा रायस्पोषस्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्या-
दिक्रयेण धनं पुष्णन्ति अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं
प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ
'खर्परे शरि' (पा० ८।३।३६ वा १) विसर्गलोपः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिँल्लो-
केऽस्मिन्क्षये । इहैव स्त मापगात ॥ २१ ॥

उ० रेवती रमध्वम् । हे रेवत्यो धनवत्यः गावः, रमध्वं
रतिं कुरुत । अस्मिन् योनौ । अस्यां गोयूथसंबन्धिन्यां प्रज-
न्यां रमध्वमित्यनुवर्तते । अस्मिन् गोष्ठे अस्मिन् गोवाटे
रमध्वम् । अस्मिँल्लोके । 'लोकं दर्शने' । मदीये अस्मिन्न-
वलोकने रमध्वम् । अस्मिन् क्षये गृहे रमध्वम् । 'क्षयो
निवासे' इत्याद्युदात्तः क्षयशब्दः । किंच 'इहैव स्त माप-
गात । इहैव यजमानगृहे स्त भवत । माऽपगात मा अप-
गच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥

म० हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः, धनहेतुत्वेन धन-
वत्त्वं गवाम् । रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः । रयिशब्दात्
मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' (पा० ६।१।३७ वा ४)
इति रयेर्मतौ परे संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा० ६।
१।१०८) इति पररूपम् । 'आहुणः' (पा० ६।१।८७) ।
'पशवो वै रेवन्तः' (२।३।४।२६) इति श्रुतेः । हे

रेवत्यः, अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसंवन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्वहिविश्रम्येण संचारप्रदेशः । सर्वदास्मिन् लोके 'लोकं दर्शने' यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम् । 'क्षयो निवासे' (पा० ६।१।२०१) इत्याद्युदात्तः । क्षयशब्दो निवासवाची । किंच । इहैव स्त यजमानगृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत । 'इणो गा छुडि' (पा० २।४।४५) इति एतेर्छुडि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

संहितासि विश्वरूप्यूर्जामाविश गौपत्येन ।
उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।
नमोभरन्त एमसि ॥ २२ ॥

उ० गामभिमृशति । संहितासि संलग्नासि यज्ञहोमसंबन्धेन । अथवा संधधाति क्षीणान् प्राणिनः स्वपयोभिरिति संहिता । विश्वरूपी । शुक्लकृष्णादिभेदैः पशूनां वैश्वरूप्यम् । या त्वं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्जा अग्नेन माम् आविश । गौपत्येन च । गवां पतित्वं गौपत्यम् । गार्हपत्यमुपतिष्ठते तिसृभिर्गायत्रीभिः । उप त्वाग्ने । उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह संबध्यते । इमसीति सिद्धे छन्दसि वर्तमानार्थे मसः । लिटि 'इदन्तो मसि' इति रूपम् । उपेम उपेयाम उपगच्छामः त्वाम् । हे अग्ने, दिवेदिवे अहन्यहनि । हे दोषावस्तः । दोषेति रात्रिनाम । 'वस निवासे' रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य संबोधनं हे दोषावस्तः । 'अमौ ह वै देवा' इत्युपक्रम्य 'तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेश' इति यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वा दोषावस्तरिति । धिया बुद्ध्या प्रोक्तं । यतमनस्काः श्रद्धाणाः वयं नमोभरन्तः । नम इत्यञ्जनाम । अन्नं विभ्रतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥ २२ ॥

म० 'संहितेत्यालभते' (का० ४।१२।६) इति । गामित्यनुवर्तते । हे गौः, त्वं संहितासि क्षीराज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किंभूता । विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्याः सा । शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च संपद्यतामित्यर्थः । 'गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४।१२।७) । उप त्वा । तिस्रो गायत्र्य आमेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अग्ने, दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वाज्जोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अमौ हे देवाः, इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ

वसनशील गार्हपत्य, दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः । 'इदन्तो मसि' । किंभूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्त्या बुद्ध्या नमोभरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यञ्जनाम (निघ० २।७।२१) । अन्नं हविर्विभ्रतः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥ २३ ॥

उ० राजन्तमध्वराणाम् । अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नाम्नातमतोऽधस्तनमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्तते । राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वराणां गोपां यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य दीदिविम् सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत् । वर्धमानम् चातुर्मास्यपशुसोमैः । स्वेदमे स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दास्यन्ति हि गृहस्थाः । उप आ इमसीत्यनुवर्तते ॥ २३ ॥

म० क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमभिमुपैमः । कीदृशम् । राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वदिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दास्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् । दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्ङ्वात् द्वित्वम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

स नः पितेर्व सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वानः स्वस्तये ॥ २४ ॥

उ० स नः पितेव । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव सूनवे पुत्राय हे भगवन्मन्त्रे, सूपायनः सुखोपगमनो भव । किंच सचस्वानः स्वस्तये । सचस्व सेवस्व नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥

म० हे अग्ने गार्हपत्य, स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपेतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठूप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किंच नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्व अनेन कर्मणा समवेतो भव । 'षच समवाये' इति धातुः । यद्वा सचस्व सेवस्व । 'षच सेवने' ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।
वसुरभिर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि धुमन्तम रयि
दाः ॥ २५ ॥

जु० अग्ने, त्वं नः । चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः ।
हे भगवन्नग्ने, त्वं नो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः । अन्ति-
कशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । ब्रह्मचर्यप्रभृति अग्निमुपासते
तदभिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा । संनिष्ठो ह्यग्निर्विप्र-
कृष्टा ह्यन्या देवताः । उत त्राता । अपिच स्वभावत एव
सर्वप्राणिनां पालयितासि । यत एवम् अतो ब्रूमः । शिवो
भवा वरूथ्यः । शिवः शान्तो भव । वरूथमिति गृहनाम ।
वरूथाय हितो वरूथ्यः । वसुरभिः । अग्निशब्द आस-
न्नितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसंबन्धात् । हे अग्ने,
यस्त्वं वसुः वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् ।
तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि । वसुश्रवाः
वसुश्रवाश्च वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवाः ।
धनदानैरित्यर्थः । सः अच्छानक्षि । 'अच्छाभेरासुमिति
शाकपूणिः' । नशितराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुहि अस्मान् ।
किंच धुमन्तं दीप्तिमन्तम् । रयि धनम् । दाः देहि ॥ २५ ॥

म० चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा
विराट् वन्धादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य, त्वं नोऽस्माकमन्तमः
अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम् गतौ' भजने शब्दे
अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् किप् अतिशयितोऽम् अन्तमः
अमृशब्दात्तमम् । यद्वा अन्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन साधुः ।
उतापि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरू-
थाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथः ।
यद्वा वरूथं गृहम् । तस्मै हितो भव । किंभूतः लम् । वसुः
वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्ग-
तीत्यग्निः । 'अग्नि गतौ' । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः ।
तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः ।
धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः । किंच हे अग्ने, त्वमच्छा
नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः'
(निरु० ५।२८) । नशिराप्नोतिकर्मा । यद्वा हे अच्छ
निर्मलभाव अग्ने, नक्षि अस्मद्धोमस्थानं गच्छ । 'नक्ष गतौ' ।
यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किंच धुम-
न्तमं रयि दाः अतिदीप्तियुक्तं रयि धनं देहि । वदातेर्लुङि
रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाढ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५)
इत्यडभावः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्राय नूनमीमहे
सखिभ्यः । स नो बोधि शुधी हवमुक्युया गो
अघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

जु० तं त्वा शोचिष्ठ । यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां प्रवीप्सि
हे अग्ने, शोचिष्ठ शोचिष्मन्तमः शोचिरिति ज्वालानामसु
पठितम् । छान्दसो मतुल्लोपः । दीदिवः संदीप्यस्व ।
दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिटि कस्वन्तस्य रूपम् । सुम्राय । द्वितीयार्थे
चतुर्थी । सुम्रम् । नूनं निश्चयेन । ईमहे याचामहे । त्वत्तोऽ-
वयं सुखं भवतीत्यभिप्रायः । सखिभ्यः सखिभ्योऽर्थाय ।
सुम्रं नूनमीमहे इत्यनुपङ्गः । स नो बोधि । यस्त्वमुक्तगुणः
सोऽस्माकं बुध्यस्वाभिप्रायम् । बुध्वा च शुधीहवम् शृणु
अस्मदीयमाह्वानम् । श्रुत्वा चाह्वानम् उरुण्याणः उरुण्यती
रक्षतिकर्मा । रक्ष अस्मान् । कुतो रक्ष । अघायतः अघं
पापं य इच्छति स अघायत् तस्मादघायतः शत्रोः । सम-
स्मात् सर्वस्मात् ॥ २६ ॥

म० हे शोचिष्ठ दीप्तिमन्तम, हे दीदिवः सर्वस्य दीप-
यितः, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्राय ।
द्वितीयार्थे चतुर्थी । सुम्रं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे ।
यद्वा सुम्राय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मात्स्वखीनामुपकाराय च त्वामी-
महे । स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व । हव-
मस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः
शत्रोर्नोऽस्मानुरुध्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः । शोचिरिति
ज्वालानाम् । शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिश-
येन शोचिष्मान् शोचिष्ठः । 'अतिशयने तमविष्टनौ' (पा०
५।३।५५) 'विन्मतोर्लृक्' (पा० ५।३।६५) इतीष्टानि
मतुपो लृक् । दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिङादेशकस्वन्तस्य
रूपम् । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१)
इति रुत्वम् । बोधि । 'बुध ज्ञाने' लोप्स्यमैकवचने 'सेर्ष-
पिच्च' (पा० ३।४।८) इति हिः । 'बहुलं छन्दसि' (पा०
२।४।७३) इति शपो लृक् 'हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६।
४।१०१) । छन्दसि गुणे घलोपो । शुधी । 'श्रुपृक्पृथ्व्यश्छ-
न्दसि' इति हेर्धिः । संहितायाम् 'अन्येषामपि हव्यते' (पा०
६।३।१३७) इति दीर्घः । उरुण्य उरुण्यती रक्षणकर्मा ।
'ऋचि तुनुष—' (पा० ६।३।१३३) इत्यादिना दीर्घः ।
'नश्च धातुस्योरुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यस्य
णत्वम् । अघायतः । अघं परस्यति अघायति । 'सुप आत्मनः
क्यच्' (पा० ३।१।८) इत्यत्र 'छन्दसि परेच्छायामपि
वक्तव्यम्' इति क्यच् 'अन्धाषस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्या-
कारः । अघायतीति अघायन् तस्मात् अघायतः शत्रुप्र-
त्यये रूपम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

इड एह्यदित् एहि काम्या एत । मयि वः
कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

उ० गां गच्छति । इड एहि इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देव-
माता । इडेव मनोरसान्प्रत्येहि । अदितिरिवादित्यानामस्मान्
प्रत्येहि अनिजायामनिदितौ च इडा । अदितिशब्दप्रयोग
उपमार्थः । अतस्मिस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । गामभि-
मृशति । काम्या एत । 'मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः'
इति श्रुतिः । हे काम्याः, आ इत एत आगच्छत ।
मयि वः युष्माकम् । कामधरणम् कामा यस्मिन् ध्रियन्ते
तत्कामधरणम् श्रुतिर्व्याचष्टे अहं वः प्रियो भूया-
समिति ॥ २७ ॥

म० 'गां गच्छतीड एहीति' (का० ४।१२।८) । द्वे
यजुषी गव्ये । हे इडे, एहि । हे अदिते, एहि आगच्छ होम-
स्थानम् । इडा मनोर्दुहिता । अदितिर्देवमाता । इडा मनु-
मिवास्मानेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । अतस्मिस्तच्छ-
ब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । 'काम्या एतेत्यालभते' (का० ४।१२।
९) इति गामालभते । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा
इति काम्याः । हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः, यूयमेत आ
इति आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपे-
क्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातारि भूयात् । युष्म-
त्प्रसादादहममीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः
प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

सोमान्वृत् स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं
य औशिजः ॥ २८ ॥

उ० अभिमीक्षमाणो जपति । सोमानं स्वरणम् । ब्रह्म-
णस्पत्यो गायत्रस्तुचः । बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मण-
स्पते, सोमानम् । 'पूङ्ग अभिषवे' 'आतो मनिन्कनिव्व-
निपः' । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । सोमानं सोतारं
पातारमिति पर्यायाः । केषां सोतारम् । सामर्थ्यात् सोमा-
नाम् । स्वरणम् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । शब्दयितारं सोतारं
च सोमानां सोतारं च देवानाम् । कृणुहि कुरु धनप्र-
दानैः । ब्रह्मणस्पते । कसिव । कक्षीवन्तम् लुप्तोपममेतत् ।
कक्षीवन्तमिव ऋषिं दीर्घतमसः पुत्रम् । यः औशिजः ।
उशिजः पुत्रः उशिक् माता अस्यासीत् ॥ २८ ॥

म० 'सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत्' (का० ४।१२।
१०) । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः ।
सोमानं स्वरणं वृत्तौ गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः ।

अभिमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्पते
वेदस्य पालक, सोमानं सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं 'स्वृ
शब्दोपतापयोः' शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः ।
सुनोतीति सोमा तम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।
७५) इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः । नन्यादित्यात् ल्युः ।
सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः ।
तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमः-
पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां
कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो दृष्टव्यः । कोऽसौ
कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः । उशिक् कक्षीवतो
माता ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः ।
स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

उ० यो रेवान् । रै इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्ध-
नवान् । यश्च अमीवहा । अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता ।
वसुवित् । वसुनो धनस्य सारासारतां वेत्ति विदित्वा च
यथायोग्यं स्तोत्रभ्यो ददाति । पुष्टिवर्धनः । 'पुष पुष्टौ' पुष्टेः
पोषस्य वर्धयिता । सः नः सिषक्तु 'सिषक्ति सचते' इति सेव-
मानस्य । सोऽस्मान् सेवताम् । यस्तुरः यस्त्वरणः अवि-
लम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते । हे ब्रह्मणस्पते, यः पुत्रः
धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् ।
धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् ।
यस्तुरः शीघ्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरत्नं पिब-
तीत्याहुः ॥ २९ ॥

म० यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमी-
वस्य रोगस्य हन्ता । 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' । वसुवित्
वसु धनं वेत्तीति । यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता । यश्च
तुरः 'तुर वेगे' 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः ।
वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु
सेवताम् । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' (निरु० ३।२१)
यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान् धनवान् यश्च
व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः
तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽमेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु
सेवताम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

मा नः शर्षसो अररुषो धूर्तिः प्रणञ्जाल्यस्य ।
रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

उ० मा नः शर्षसः । मा इत्यव्ययं प्रणगित्याख्यातेन
संबध्यते । प्रपूर्वस्य नशोर्वात्यर्थस्यैतद्रूपम् । मा व्याप्तोऽ

नः अस्मान् शंभुः । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम् ।
कस्य संबन्धि, अरूपः । 'रा दाने' । अस्य कसौ पञ्चां
रूप इति भवति, तन्नजा प्रतिषिध्यते । अरूपः अदातुः ।
अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धूर्तिः हिंसा । ध्वरति धूर्वति
इति वधकर्मसु पठितम् । मर्त्यस्य मरणधर्मिणो मनुष्यस्य ।
मास्मान् व्याप्नोतु अरूपो मर्त्यस्य संबन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति
वाक्यार्थः । किंच रक्षणः । रक्ष नः गोपायास्मान् हे
ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

म० 'रा दाने' इति धातोः कसुजन्तस्य षष्ठ्येकवचने रूप
इति रूपम् । ररौ इति ररिवास्तस्य रूपः । दानं कृतवत
इत्यर्थः । तस्य निषेधादरूप इति । कदाचिदपि हविर्दानम-
कृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च
नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः । यद्वा
'नश अदर्शने' । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं
शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । 'ध्वरति धूर्वति' (निघ०
२।१९) इति वधकर्मसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं
शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किंच हे ब्रह्म-
णस्पते वेदस्य पालकाग्ने, नोऽस्मान् रक्ष । 'द्यचोऽतस्तिष्ठः'
(पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

महि त्रीणामवोऽस्तु युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुरा-
धर्ष वरुणस्य ॥ ३१ ॥

उ० महित्रीणाम् । आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रः । पथि
स्वस्त्ययनम् । महि महत् त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम्
अवोस्तु अवनमवः पालनं भवतु । कथंभूतं पालनम् ।
युक्षम् द्युतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति
तत् युक्षम् । किंनान्नामादित्यानाम् । मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य
च । दुराधर्षमित्यवनविशेषणम् । दुराधर्षम् । नजोर्ये दुरूप-
सर्गः । अनाधर्षम् अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥

म० सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रीजपे विनि-
युक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति
त्रीणां त्रयाणां देवानां संबन्धि अवः पालनमस्तु । किंभूत
मवः । महि महत् तथा युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति
निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिर-
स्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्याभि छन्दसि त्रयादेशो वेति
वाच्यम् (पा० ७।१।५३) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे
रिपुरघशंभुः ॥ ३२ ॥

उ० नहि तेषाम् । नहि कदाचित्तेषामादित्यपालितानां
यजमानानाम् अमाचन । अमाशब्दो गृहवचनः । चन-
शब्दोऽप्यर्थः । गृहेऽपि सताम् । नाध्वसु वारणेषु । नच
मार्गेषु सता मम । कथंभूतेषु वारणेषु । यत्रावस्थिताश्चौराः
पथिकान्वारयन्ति ते वारणाः पन्थानः । एतदुक्तं भवति । न
गृहस्थितानां नापि गृहाद्बहिः । ईशे रिपुरघशंभुः ।
'ईश ऐश्वर्ये' । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपः ।
न ईष्टे । रिपुः अयं पापं यः शंसति चौरादिः सोऽ-
घशंसः ॥ ३२ ॥

म० अमाशब्दो गृहनामसु पठितः (निघ० ३।४।
११) । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां
तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति
पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाद्वेषु अध्वसु मार्गेषु
वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यज-
मानानामुपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको
रिपुः शत्रुः नहि ईशे समर्थो न भवति । 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु' (पा० ७।१।४१) इति तलोपः । 'अधीगत्यर्थद-
येशां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति तेषामिति षष्ठी ।
मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

ते हि पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय ।
ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

उ० ते हि पुत्रासः । कस्मात् पुनरादित्यगुप्तानां गृहे
बहिश्च शत्रुनैष्टे, यतस्ते पुत्रा अदितेः । एवं तावदेकम् । इद-
मपरम् । प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति
ददति । कस्मै । मर्त्याय मनुष्याय । किं प्रयच्छन्ति ज्योतिः ।
अजस्रम् अनुपक्षीणम् । किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छन्ति ।
जीवसे चिरंजीवनाय ॥ ३३ ॥

म० कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते
अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता
मित्रार्यमवरुणाः मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तर-
मनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति । किमर्थं जीवसे जीवि-
तुम् । यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

कदाचनः स्तरीरसि नेन्द्र सश्रसि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मधवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते
॥ ३४ ॥

उ० कदाचन । ऐन्द्री बृहती । नकारो भिन्नक्रम आदौ वर्तते । हे इन्द्र, भूयोभूयो याच्यमानस्त्वं न कदाचिदपि स्तरीरसि । स्तृणातेहिंसार्थस्यैतद्रूपम् । न स्तृणासि न कुध्यसि । किंपुनः करोषि । सश्वसि दाशुषे । दाशुष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । सश्वसिः सेवनकर्मा । सेवसे । दाशुषे दाश्वान्सम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् । किंच उप पृच्यते एव क्षिप्रम् । 'पृची संपर्के' संपृच्यते हि दाश्वान्संप्रति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपशब्दः पादपूरणे । इच्छन्द् एवार्थे । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । हे मधवन् । कथंभूतमुपपृच्यते । भूयो बहुतरमेव क्षिप्रम् । इत् नू उक्ताथौ । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य दातुः । एतदुक्तं भवति- न कदाचित्त्वं यजमानं प्रति कुध्यसि । सेवसे च दाश्वान्सम् । उपपृच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाश्वान्सं प्रति ॥ ३४ ॥

म० ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, कदाचन कदापि त्वं स्तरी-र्नासि । 'स्तृञ् हिंसायाम्' स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि । किं तर्हि दाशुषे सश्वसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दाश्वान्सं हवि-र्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे । सश्वसिः सेवनकर्मा । किंच । हे मधवन् धनवन्, देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहु-तरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वान्समुपपृच्यते । 'पृची संपर्के' यजमानेन सह संपर्कं प्राप्नोति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छन्दा-वेवार्थे । नु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति कुध्यसि सेवसे च । तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वान्समुपपृच्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

उ० तत्सवितुः सावित्री गायत्री । तदिति षष्ठ्या विपरिणम्यते । तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः । आदित्यान्तर-पुरूपस्य देवस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानान-न्दस्वभावस्य वा ब्रह्मणः । वरेण्यं वरणीयम् । भर्गः । भर्गोऽशब्दो वीर्यवचनः । 'वरुणाद्वै अभिषिषिचानाङ्गर्गो-ऽपचक्राम वीर्यं वै भर्गः' इति श्रुतिः । तेन हि पापं भृजति दहति । 'भृजी भर्जने' । अथवा भर्गस्तेजोवचनः । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतन्नितयमभिप्रेयते । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य । धीमहि । 'धै चिन्तायाम्' । अस्य छान्दसं संप्रसारणम् । ध्यायामः चिन्तयामः । निदिध्यातं तद्विषयं कुर्म इति यावत् । धियो यो नः । धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनश्च । बुद्धीः कर्माणि वा वाचो वा । यः सविता नोऽस्माकम् । प्रचोदयात् । 'बुद

७ य० उ०

संचोदने' । प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः संबन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्धः । वाक्यभेदेन वा योजना । तत्सवितुर्वरेण्यं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः । यश्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकं तं च ध्यायामः । स च सवितैव भवति । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यद्भर्गः अस्माकं प्रेरयति ॥ ३५ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्रीजपे विनियुक्ता । तदिति षष्ठ्यर्थः । तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्या-न्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरूपस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थ-नीयं भर्गः सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । 'वरुणाद्वै अभिषिषि-चानाङ्गर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्गः' (५।४।५।१) इति श्रुतेः । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियोः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठा-नाय । यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि । यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

परि ते दूडभो रथोऽस्मां र अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ३६ ॥

उ० परि ते । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, पर्यश्रोतु परि-व्याप्नोतु । ते तव स्वभूतो रथः । अस्मान् विश्वतः सर्वतः । कथंभूतो रथः । दूडभः दुर्दभः । दुरूपसर्गः प्रतिपेधार्थीयः । दश्रोतिर्वधकर्मा । अवध्यः । येन रथेन रक्षसि दाशुषः यजमानानाम् । 'यजमाना वै दाश्वान्सः' इति श्रुतिः । स रथोऽस्मान् पर्यश्रोतु इति संबन्धः ॥ ३६ ॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम् ।

म० आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे विनियुक्ता । हे अग्ने, ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्रोतु परितो व्याप्नोतु अस्मदक्षणाया सर्वतस्तिष्ठतु । किंभूतो रथः । दूडभः । दश्रोतिर्वधकर्मा । दुःखेन दम्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः । 'उकारं दुर्दे' (प्रा० का० ३।३।४) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण दुरो रेफस्य उकारः अग्निपदस्य डः । येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि । 'यजमाना वै दाश्वान्सः' (२।३।४।३८) इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम् ।

सप्तत्रिंशी ।

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यां सुवीरौ
वीरैः सुपोषः पोषैः । नर्यं प्रजां मे पाहि शंस्यं
पशन्मे पाह्यर्थं पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

उ० क्षुल्लकोपस्थानमुच्यते । आसुरेरापम् । यजुषि ।
भूर्भुवःस्वः । हे भगवन् अग्ने, यस्त्वं महाव्याहत्यात्मकत्वं
त्वां याचे । शोभनप्रजाः प्रजाभिः स्यां भवेयम् । शोभन-
वीरश्च वीरैः शोभनपोषश्च पोषैः । पोषो भृगोहिरण्यधान्या-
दिभिः । प्रवसन् यजमानः गार्हपत्यमुपतिष्ठते । नर्यं
प्रजां मे पाहि । नरेभ्यो हितो नर्यः । हे नर्य, प्रजां मे
पाहि गोपाय । आहवनीयमुपतिष्ठते । शंस्यं 'शंसु स्तुतौ' ।
हे स्तुत्य, पशन्मे पाहि गोपाय । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।
अथर्यं । अतनवान् अथर्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं
हि दक्षिणाग्निगार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति । हे अतनवान्, अन्नं
मे गोपाय ॥ ३७ ॥

म० अथ क्षुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् । 'भूर्भुवःस्वरिति
वोभौ' (का० ४।१२।१२) इति । वाशब्दो विकल्पार्थः ।
पूर्वोक्तोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवःस्वरित्यादिना
वोभावमी उपतिष्ठते । उभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने,
भूर्भुवःस्वः त्वं व्याहत्यादिप्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको
वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा
सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् ।
तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र-
युक्तो भवेयम् । तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहु-
मूल्याहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

'प्रवत्यन् सर्वाज्येषि प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।११।१३)
इति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं
सर्वानज्येषीत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठते । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो
हितं गार्हपत्यं, मे प्रजां पाहि । आहवनीयमुपतिष्ठते ।
हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय, मे मम प्रजां
पाहि रक्ष । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने, मे
पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । 'अत सातत्यगमने' ।
सततं गार्हपत्यात्त्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति तेनाथर्यः । निपा-
तोऽयम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् ।
अग्ने सन्नादभि शुन्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३८ ॥

उ० प्रत्यागत आहवनीयमुपतिष्ठते । आगन्म । अनु-
ष्टुप् । हे आहवनीय, यं त्वामागता वयम् । 'विश्ववेदसं

सर्वतो धनम् । अस्मभ्यम् । पृथग् चतुर्थी । अस्माकम् ।
वसुवित्तमम् । अतिशयेन धनस्य वेदितारम् । सः त्वं
हे भगवन् अग्ने, सन्नाद । 'राजृ दीप्तौ' सम्यग्दीप्तिमत् ।
अभिद्युन्नम् । युन्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अभिसहः ।
सह इति बलनाम । आयच्छस्व । यमेरेतद्रूपम् । एतदुक्तं
भवति । अस्मानभि अन्नं यशो वा बलं वा गृहीष्व । अग-
मयेत्यर्थः । यद्वा अस्मान् युन्नमभि बलं वाभियच्छस्व
स्थापयस्व समर्पय । आयच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

म० 'समित्पाणिर्पेत्य कंचिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्ह-
पत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।१२।१८)
इति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगत्वेव प्रथममे-
वाग्न्यगारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति
सूत्रार्थः । अनुष्ठुवाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने, सन्नाद सम्यक्
राजते दीप्यते सन्नाद तथाविधाग्ने आहवनीय, वयं त्वामा-
गन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागताः । किंभूतं त्वाम् ।
विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् । विश्वं
वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किंभूतम् ।
अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं
लब्धारम् । किंच । हे अग्ने, युन्नं सहश्च अस्मभ्यमभि आय-
च्छस्व । 'दाण् दाने' । 'पाप्ना-' (पा० ७।३।१८) इत्या-
दिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । 'युन्नं द्योत-
तेर्यशो वा अन्नं वा' (नि० ५।५) । सह इति बलनाम (नि०
२।९) यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय ।
यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मासु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः ।
अग्ने गृहपतेऽभि शुन्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अयमग्निः न्यङ्कुसारिणी बृ-
हती । योऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिशयेन
धनस्य वेदिता तमेतं याचे हे अग्ने, गृहपतिः अभिद्युन्नेति
व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्यां
द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसा-
रिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो
गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्र-
पौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा ।
हे अग्ने, स त्वं युन्नं सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिवर्धनः । अग्ने
पुरीष्याभि शुन्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ४० ॥

उ० दक्षिणाभ्युपस्थानम् । अयमग्निः । अनुष्टुप् । योय-
मग्निः । पुरीष्यः पशव्यः । 'पशवो वै पुरीषम्' इति
श्रुतिः । रयिमान्धनवान् पुष्टैर्वर्धयिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य
याचे । हे अग्ने पुरीष्य, युञ्जं बलं च प्रत्यस्मान्निधेहि ॥ ४० ॥

म० दक्षिणाभिमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः
पशव्यः । 'पशवो वै पुरीषम्' इति श्रुतेः । रयिमान्धनवान्
पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे अग्ने, पुरीष्य
पशुहित, युञ्जं सहस्वाभ्यायच्छस्य देहि ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।
ऊर्जं विभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा
मोदमानः ॥ ४१ ॥

उ० गृहानुपैति । गृहा मा विभीत । त्रिष्टुब्जिरा-
डूपा । हे गृहाः, माविभीत भयं मुञ्चत मा वेपध्वम् ।
'दुवेष्टु कम्पने' । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं मुञ्चत ।
यतो वयम् युष्मान् ऊर्जं अन्नं विभ्रतः धारयमाणान् अनु-
पक्षीणान् अन्नेनैव आहमसि आगताः स्मः । किञ्च अहमपि
ऊर्जं अन्नं विभ्रन् धारयन् वः युष्मान् प्रति सुमनाः शोभ-
नमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन् गृहानैमि गृहान्प्रत्याग-
च्छामि । मनसा मोदमानः हृष्यन् । आ इमः बहुवचनम् ।
एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं स्मर्यत
इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

म० 'गृहा मा विभीतेति गृहानुपैति' (का० ४ । १२ ।
२२) इति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं
प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वासुदेवत्याः शंयुदृष्टाः । त्रिष्टुब्जिराड-
रूपा । यस्या एकादशाणाम्नायः पादा एकोऽष्टाणः सा विरा-
डरूपा । अत्र प्रथमो दशाणस्तेनैकोना । हे गृहाः, यूयं मा
विभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा
च वेपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या
कम्पं मा कार्ष्ण । यतो वयमूर्जं विभ्रतो धारयमाणानक्षीणा-
ज्ञानेव युष्मान् एमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूय-
मूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं विभ्रन् धारयन् सुमनाः शोभ-
नमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः । मनसा दुःखरहितेन
मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि आगच्छामि । एमः
ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनम् 'असदो द्वयोश्च' (पा०
१ । २ । ५९) इत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः । गृहा-
नुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

उ० येषामध्येतीति । अनुष्टुप् । येषां गृहाणामध्येति ।

'इह स्मरणे' इत्येतस्यैतद्वृत्तं ननु 'इह अध्ययने' इत्येतस्य ।
येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः । येषु च सौमनसो
बहुः । येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्य विद्यते तान् गृहानु-
पह्वयामहे आह्वयामः । ते चाहूताः सन्तो नो जानन्तु ।
असद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु । जानतोऽस्मान् प्रत्यभिज्ञाव-
तोऽस्मान् ॥ ४२ ॥

म० अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषा-
मध्येति । 'इह स्मरणे' । यान् गृहान् स्मरति । 'अधीगर्थद-
येशां कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) इति षष्ठी । गृहविषयं
क्षेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः
सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुप-
ह्वयामहे आह्वयामः । गृहान्भिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छ-
लित्यर्थः । ते गृहदेवा आहूताः सन्तः जानतः उपकारा-
भिज्ञानं नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यव-
गच्छन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो
अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः । क्षेमाय वः
शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शमं शंयोः शंयोः ॥ ४३ ॥

उ० उपहूता इह । व्यवसाना महापक्किः । अभ्यनुज्ञाता
इह । गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृष्टमिह संबध्यते ।
इहास्माकं गृहेषु गावः अजा अवयः उपहूताः । अथो अपिच
अन्नस्य कीलालः । कीलालशब्दो रसवचनः । पटुरसमिद-
मन्नमभ्यनुज्ञायते । क्षेमाय वः इति प्रविशति । गृहाः
उच्यन्ते । क्षेमाय अविनाशाय वः युष्मान् शान्त्यै च प्रपद्ये
प्रविशामि । शिवं शमं द्वे अप्येते सुखस्य नाम्नी ।
अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य शंयोः । शमिति
सुखनाम । 'इदंयुरिदं कामयमानः' । सुखकामस्य । नर्यं
प्रजामित्यादि आदित्यार्थम् ॥ ४३ ॥

म० व्यवसाना महापक्किः । यस्या अष्टाणाः षट् पादाः
सा महापक्किः । पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका । इह गृहेषु
गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्तिलेखमनुज्ञाताः ।
यथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः अजात्वाविलज्जातिद्वय-
युक्ताः पशव उपहूताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः ।
अथो अपिच अन्नस्य कीलालः अन्नसंबन्धी रसविशेषो नोऽस्म-
दीयेषु गृहेषु उपहूतः समृद्धो भवत्विलेखमस्माभिरनुज्ञातः ।
'क्षेमाय व इति प्रविशति' (का० ४ । १२ । २३) इति । हे
गृहाः, वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्य-
मानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टश-
मनाय । शंयोः शमिति सुखनाम (निघं० ३ । ६ । १९)
तत्कामयते इति शंयुः । 'इदंयुरिदं कामयमानः' (निघ० ६ ।

३१) इति यास्कोक्तत्वात्तदशस्य मम । शिवं शम्भमिति द्वे सुखनामनी (निधं० ३।६।१८-२२) तत्रायमैहिकं द्वितीयमासुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूतादिति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ४३ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः ।
करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

उ० प्रघासिनो हवामहे । चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापते-
रार्षम् । गायत्रीमारुती । शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त मारुता
गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते । तदेत-
दुच्यते । प्रघास्युपलक्षिता मरुतः प्रघासिनः हवामहे
आह्वयामः । ये च शुक्रज्योतिःप्रभृतयो मरुतस्तांश्च हवा-
महे । रिशादसः । रिशतिर्हिंसार्थः । 'दसु उपक्षये' ।
ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशादसिनः सन्तो रिशा-
दस इत्युच्यन्ते । कथंभूतान्हवामहे । करंभेण सजोषसः
करम्भपात्रैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यमन्त्राः प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मा-
स्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेवरुणप्रघास-
साक्रमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघा-
साख्ये द्वितीये पर्वाणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वैद्योर्हविःष्वासादितेषु
प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति ।
सापि तं ब्रूयात् । 'आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति
नयन्' (का० ५।५।१०) इति । पठ्या जारे कथिते सति
एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति ।
मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयप-
रिचारकाः समुचीयन्ते । किंभूतान्मरुतः । प्रघासिनः 'घस्ल
अदने' प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः । स
एषामस्तीति तान् प्रघासिनः एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्या-
दयः सप्तसप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति
पठ्यते (अध्या० १७।८५) । प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः
आह्वयामः । पुनः किंभूतान् । रिशादसः रिशतिर्हिंसार्थः ।
रिशां वैरिक्तां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः ।
'दसु उपक्षये' किप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः ।
'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । रिशान् हिंस-
कान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्तीति रिशन्तः । शतरि
दीर्घदृष्टान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः ।
अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः
करम्भः तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् तथाविधान्म-
रुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्रिये । यदे-
नश्चक्रमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

उ० पत्नीवाचनो मन्त्रः । पत्नी दक्षिणाग्नौ करंभपात्राणि
जुहोति । अनुष्टुभा मारुत्या । यच्च ग्रामे वसन्तो यच्चा-
रण्ये यच्च सभायामवस्थिताः यच्च इन्द्रिये प्रजननेनाव-
स्थिताः सन्तो यदेनश्चक्रमा वयम् । एनःशब्दः पापवचनः ।
यच्छब्दश्चाधस्तनैः चतुर्भिर्ब्रह्मदेवैरेकीभूय वीप्सार्थो भवति ।
अथ कोऽर्थः । यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं
चक्रम कृतवन्तो वयम् । इदं तदवयजामहे । अवपूर्वो
यजिर्नाशने वर्तते । एतत्पापं नाशयामः । स्वाहा सुहुतं
चैतत् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥

म० मारुत्यनुष्टुप् । 'करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि
कुला दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणेनाह्वय
तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्गाम इति' (का० ५।५।
११) इति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधि-
कानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षि-
णाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः । दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्य-
परः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याह्वय
वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ
मन्त्रार्थः । ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चक्रम
कृतवन्तः । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चक्रम ।
तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम ।
तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलज्भक्षण-
परस्त्रीगमनादिकं चक्रम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः
ताडनावज्ञादिकं चक्रम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाश-
यामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । स्वाहा एतद्धविर्वेदतायै
पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

मो पू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते
शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यन्या हविष्म-
तो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

उ० मो पू णः ऐन्द्रीमारुती विराजं यजमानो जपति ।
'यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेषिरे'
इत्यादिना इतिहासेन निदानवचनं श्रुतिः करोति । मो पू णः ।
मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थः । पुरस्तादाख्यातस्य
भवति । यस्यार्थं प्रतिषेधयति । नचाख्यातं विद्यते । अतः
श्रुत्युक्तमध्याहियते । हे इन्द्र, मा विमन्थीः माहिधुंसीः ।
सू इत्यनर्थकः । नोऽस्माकं प्रजाः । अत्र पृत्सु पृषु संग्रामेषु

वर्तमानः । देवैः मरुद्भिः सहितः । क उपकार इति चेत्, उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते । अस्ति हि यस्मादस्ति । स इत्यनर्थकः । ते तव विषये शुष्मिन् । शुष्म इति बलनाम । हे बलवन्, अवयाः । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । अवयुतो यागः पृथग्भागः तथोगी । किञ्च महश्चिद्यस्य । महतः चित् यस्य तव मीढुषः । 'मिह सेचने' । सेक्तुः वरुणस्य वर्षयितुर्वा । यज्या हविष्मतो मरुतः । यवमयैः करम्भपात्रैः हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः संजाताः त्वदनुग्रहात् । महतो यस्य मीढुषः । वदन्ते गीः । 'वदि अभिवादन-स्तुत्योः' । स्तौति गीः वाक् स्तोतृणाम् ॥ ४६ ॥

म० एन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र । 'मो षू ण इति यजमानो जपति' (का० ५।५।१२) इति । पृत्त्विति संग्रामनाम (निघ० २।११।२१) हे इन्द्र, अत्र पृत्तु एषु संग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुतामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मे विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः । सुशब्दो विनाश-भावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशालेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम (निघ० २।९।११) । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र, ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स विद्यत एव खलु । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । 'मिह सेचने' धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्तेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यज्या यव-मयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपाखल्वं युक्तमिति भावः । किञ्च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन् वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्न-मस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्त्यर्थः । मो सु नः अत्र 'सुवः' (पा० ८।३।१०७) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यन्ते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः । 'नश्च धातुस्योरुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यस्य णः । स इत्यस्यापि 'पूर्वपदात्' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम् । 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' (पा० ८।२।६७) इति विजन्तो निपातः । मीढुषः । 'दाश्वान्सा-ह्वामीद्वांश्च' (पा० ६।१।१२) इति कसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा ।
देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

उ० पत्नी वाचयति । अक्रन्कर्म । अनुष्टुप् । पत्नी ऋत्विजो ब्रवीति । य एते अक्रन् अकार्षुः कृतवन्तः कर्म वरुणप्रघासम् कर्मकृतः ऋत्विजः । सह वाचा मन्त्रेण । मयोभुवा । वाचिशेषणमेतत् । मय इति सुखनाम । सुखेन

या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि । देवेभ्योर्थाय कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत गच्छत मया सहिताः । हे सचाभुवः । सचा सहेत्यर्थः । सहभवनशीला ऋत्विजः ॥ ४७ ॥

म० आमेय्यनुष्टुप् । 'अक्रन्कर्मलेनां वाचयति' (का० ५।५।१३) इति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा । मय इति सुखनाम (निघ० ३।६।७) मयो भवति यया सा मयोभूः तथा मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः, सचेति सहाय्येऽव्ययम् । सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि सहा-वस्थिता हे ऋत्विजः, देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघा-सनामकं कर्मानुष्ठानायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्मिति गृहनाम (निघ० ३।४।५) ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरु-
राणो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

उ० अवभृथ निचुम्पुणः । अवभृथो यज्ञः हे अवभृथ यज्ञ, अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् भ्रियन्त इत्यवभृथः । निचुम्पुण नीचैः कणन । 'उपांश्ववभृतेष्ट्या चरन्ति' इति श्रुतिः । यस्त्वं नीचैश्चरणोसि नीचैः कणनः तं त्वां प्राप्यैव अव देवैर्देवकृतमेनो यासिषम् । अवनीतवानहम् । किमवनीत-वान् । एनः पापम् । कैः, सखिभूतैर्देवैः । किंविषयम्, देव-कृतम् । देवविषये यत्कृतम् । अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । अवनीतवांश्च मर्त्यैर्मर्त्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः । मर्त्यकृतम् मनुष्य-विषये यत्कृतं पापम् । अतस्त्वं हे अवभृथ हे देव, रिषः पाहि । रिषतिर्हिसार्थः किबन्तः । तस्य पञ्चमी । रिषः बन्ध-नात्पाहि गोपाय । कथंभूताद्वन्धनात् । पुरुराणः । 'रा दाने' । बहुकर्मोपभोगसन्तापान्दातुः संसारलक्षणाद्वन्धात् । यद्वा 'रु शब्दे' । रुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन् संसार्यमाणाः स पुरुरावास्तस्मात्पुरुराणः ॥ ४८ ॥

म० यज्ञदेवतं यजुः । 'मज्जयत्यवभृथेति' (का० ५।५।३०) अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति । वरुणप्रघासस्य कर्म-णोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रा-नेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ, अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्संबोधनं हे अवभृथ यज्ञ, हे निचुम्पुण, 'चुप मन्दायां गतौ' । नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः । उण्प्रत्ययो मुमागमश्च । यद्वा नीचै-रस्मिन्कणन्ति नीचशब्देन । कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः ।

‘वीणस्थूणव्रणभ्रूण’ इत्यादिना नीचैः शब्दोपपदात्क्षणतः णक्-
प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुम्भावश्च
निपातितः । तथाविधावभ्यु, यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां
चरतीति निचेरुः नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचु-
म्पुणो भव मन्दगमनो भव । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते ।
देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु
कृतमेनः पापं यदस्ति तदावयासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवा-
नस्मि । तथा मलैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्कृत्विग्भिर्मर्त्यकृतं
मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवशारूपं यदेनोऽस्ति तदप्य-
हमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं पापं यथा त्वां न
व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किंच हे देवावभ्युख्य
यज्ञ, रिषो वधात् पाहि पालय । रिषतोर्हिसार्थस्य क्विबन्तस्य
पञ्चम्यां रूपम् । किंभूताद्रिषः । पुरुराणवः । ‘रा दाने’ ।
पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् । ‘आतो
मनिन्-’ (पा० ३।२।७४) इत्यादिना वनिप् । विरुद्धफ-
लदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

पूर्णां दर्विं परापत सुपूर्णां पुनरापत । वस्त्रेव
विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

उ० दर्व्योपहन्ति । पूर्णादर्वि । द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । हे
दर्वि, अस्याः स्थालीतोऽज्ञं गृहीत्वा पूर्णां सती परा इन्द्रं
प्रति पत गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभने पूर्णा पुनरापत
पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । वस्त्रेव विक्रीणा-
वहै । वस्त्रशब्देन मूल्यमुच्यते । वस्त्राह्व मूल्येनेव आवा-
मध्वर्युयजमानौ विक्रीणावहै । किं तद्विक्रेयं द्रव्यमित्यत
आह । इषमजम् । ऊर्जमुपसेचनम् । हे शतक्रतो
बहुकर्मन् ॥ ४९ ॥

म० द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ । साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते ।
‘स्थाल्याः दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति’ (का० ५।६।३४) ।
दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया । द्वितीयया तं
जुहोति । हे दर्वि, अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते, त्वं
पूर्णां स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णां भूत्वा परा पूर्णत्वा-
देवोक्त्या सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्टु
पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा
इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र, त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव
‘वस्त्रशब्देन मूल्यं तृतीययाः पूर्वसवर्णः’ । मूल्येनेव । इषमसीष्टं
हविःस्वरूपमजमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणा-
वहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै । अहं तुभ्यं
हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं त्रेहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।
निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते
स्वाहा ॥ ५० ॥

उ० इन्द्र उच्यते । देहि मे मह्यं प्रथमं तावत् ततो
ददामि ते तुभ्यं पश्चात् । नि मे धेहि निधेहि मे मम प्रथमम् ।
पश्चात्तिते दधे निदधे ते तव । निहारं च हरासि मे ।
नितरां हरणं निहारः । अवश्यकर्तव्यमुच्यते । मूल्यमिति
पर्यायः । स हरसि मे मम । अहमपि निहारं निहराणि ते
तव । प्रत्यग्रफलतां मन्त्रदगाशास्ते ॥ ५० ॥

म० ‘देहि म इति जुहोतीति’ (का० ५।६।३८) ।
इन्द्रो वदति । हे यजमान, त्वं मे मय्यमिन्द्राय देहि हविः
प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं
पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेना-
दरार्थं पुनरुच्यते । मे मय्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हवि-
नितरां संपादय । ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं
नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान
आह । नितरां हियत इति निहारो मूल्येन केतव्यं पदार्थं
ब्रूते । निहारं मूल्येन केतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमा-
नाय हरासि प्रयच्छ । ‘लेटोऽडाटौ’ (पा० ३।४।९४)
इत्याडागमः । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं
हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहा-
शब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं
प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अक्षन्नीमदन्त हव प्रिया अधूषत । अस्तो-
षत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र
ते हरी ॥ ५१ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । अक्षन्नीमदन्तेति । द्वाभ्या-
मैन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । अक्षन्
अदेर्लुङि घस्लादेशः । अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः ।
कथं ज्ञायत इति चेत् । अमीमदन्त हि ‘मद तृप्तौ’
हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्तृप्तास्तस्माद्भुक्तवन्त इत्यनुमा-
नम् । तृप्तिविशेषणान्युत्तराणि । अवप्रियाः अधूषत । अवा-
चीनमन्नविक्षिप्रियाः (?) । अन्नभक्तीरूपस्मृत्य अधूषत । ‘धूष्
कम्पने’ । धुनन्ति गात्राणि । किंच अस्तोषत स्वभानवः ।
प्रिया अन्नभक्तीरूपस्मृत्य दावन् स्तुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं
स्वाद्भञ्जं बहु इति । स्वभानवः स्वयं दीप्ताः अन्नविस्मयात् ।
विप्राः प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः । नविष्ठया मती नवतमया

अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्तते । एवं पितृनुपलभ्याथे-
त्द्रमाह । योजा । नु क्षिप्रनाम । योजयामि क्षिप्रम् । हे इन्द्र,
ते तव हरी हरितवर्णावश्चौ स्वभूतौ । तवापि गमनकालः
प्राप्तः ॥ ५१ ॥

म० ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि
आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा
पङ्क्तिः । 'यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कम्प्योदञ्चोऽक्षजमीमदन्ते-
त्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति' (का० ५।९।२१) ।
पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविः-
स्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि
यस्मात् । अमीमदन्तं हर्षं प्राप्ताः । अस्मदीयां भक्तिमवगम्य
प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः ।
यद्वा प्रियास्तनून्वाधूषत । किंच स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः
विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्टया नवतमया मती मत्या
बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाद्वज्रं बहु
दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र, नु क्षिप्रं
ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्चौ योज गमनाय रथे
योजय । तवाभीष्टायाः पितृवृत्तेः संपन्नत्वात्तैः पितृभिः सह
लया आगन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्धस्त्' (पा० २।४।३७) इति घस्त्वदेशः । 'मन्त्रे घस-' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुङ् । 'गमहन-' (पा० ६।९।६८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (पा० ८।४। ५५) इति चत्वम् । 'शासिवसि-' (पा० ८।३।६०) इति षत्वम् । अङागमः । अमीमदन्तं 'मद वृत्तियोगे'
चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम् । अधूषत 'धूञ् कम्पने'
लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । मती 'मुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति वृत्तीयायाः पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । योज 'युजिर् योगे' ण्यन्ताल्लोटि 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेर-
निटि' (पा० ६।४।५१) इति णिलोपः । 'यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

सुसंद्दशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं
पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते
हरी ॥ ५२ ॥

उ० सुसंद्दशं शोभनदर्शनम् । त्वा त्वम् वयम् हे
मघवन् धनवन्, वन्दिषीमहि । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' ।
अभिवाद्यामः । अभिवादनमाह । प्र नूनं पूर्णबन्धुरस्तुतो
यासि । प्रयासि नूनं निश्चयेन । पूर्णरथनीडः सन् ।
बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः । स्तुतश्च स्तोतृभिः । वशान्
अनु । 'वश कान्तौ' । कामाननुप्रयासि । यत एवमतो
योजयामि क्षिप्रम् । इन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

म० हे मघवन्, वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो
भूयासेत्याशास्यते । किंभूतं त्वाम् । सुसंद्दशं सुष्ठु सम्यक्
पश्यति सुसंद्दत्तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टा-
रम् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यज-
मानाननुलक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि । किंभूतः ।
पूर्णबन्धुरः । बन्धुरशब्दो रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः
संपूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र, स त्वं ते हरी
योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

मनो न्वाहामहे नाराशंसेन स्तोमेन ।
पितृणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मनोन्वाहामहे इति तिसृभि-
र्गायत्रीभिर्मनोदेवत्याभिः । मनः नु क्षिप्रम् आह्वामहे
आह्वयामः । पितृयज्ञचरणेन पितृलोकमिव मनोगतमासीदत
आहूयते । केनाह्वयामः । नाराशंसेन स्तोमेन येन नराः
प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादि-
भिर्गुणैः स नाराशंसेन स्तोमः स्तुतिः । पितृणां च मन्मभिः
मननीयैः स्तोमैर्मन आह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

म० तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः । 'मनो
न्वाहामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति' (का० ५।९।२२) ।
उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते । नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञा-
नुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा
मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साध-
नेन । स्तोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन । नाराशंसेन । शंसः
प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नाराशंसः तत्संवन्धी
नाराशंससेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च । यत्र देवाः
स्तूयन्ते तदैवम् । यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् ।
तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किंच पितृणां च मन्मभिः
पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैरा-
ह्वयामः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

उ० आ न एतु । आगच्छतु नोऽस्माकं मनः पुनः ।
किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे । क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा । दक्षाय ।
दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा । स यदेव मनसा कामयते
इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदास्मै तत्समृद्धते
स दक्षः इति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय । ज्योक् च सूर्यं
दृशे । ज्योक् निपातश्चिरवचनः । चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥ ५४ ॥

म० नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थम् । कृत्वे कृतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । तथाच श्रुतिः 'तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृद्धते स दक्षः' इति । ज्योमिति निपातश्चिरवचनः । ज्योमजीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु । कृत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः । जीवसे तुमर्थे असे-प्रत्ययः । दृशे । 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति साधुः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५५ ॥

उ० पुनर्नः पितरः । हे पितरः, पुनरस्माकं मनः ददातु दैव्यो जनः देवसंबन्धी जनः । ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् । व्रातं गणम् पुत्रपश्वादिकम् । सचेमहि । 'पञ्च परिष्वङ्गे' परिष्वजेमहि ॥ ५५ ॥

म० हे पितरः, भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसंबन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु । धैर्यवित्त्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

उ० वयं सोम । सोमिगायत्री जपे विनियुक्ता । हे सोम, वयं व्रते तव । व्रतमिति कर्मनाम । तव कर्मणि वर्तमानाः मनस्तनूषु शरीरेषु जाग्रत्स्वमसुषुप्त्यादिकेषु । विभ्रतः धारयन्तः प्रजावन्तश्च सचेमहि सेवितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम, वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा 'ष्व संबन्धे' सर्वदा त्वत्संबन्धा भवेम ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वसाऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

उ० एष ते । रौद्रोयमनुवाकः त्रैयम्बकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्तः अवदानहोमे । एष ते तव हे रुद्र, भागः । सह स्वसा । स्वसेति भगिन्युच्यते । सह भगिन्या अम्बिकया तं भागं जुषस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु । अतिरिक्तमाखुत्कर उपकिरति । एष ते तव रुद्र भागः । आखुर्भूमिका ते तव पशुः ॥ ५७ ॥

म० द्वे रौद्रे यजुषीं विशत्यक्षरद्वादशाक्षरे । साकमेधगतत्रयम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच 'एष त इति जुहोतीति' (का० ५।१०।१२) । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव स्वसा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाभ्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व । स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् । 'अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भागः' (२।६।२।९) इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनां हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनां हन्ति । रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । 'एष ते रुद्र भागः सह स्वसाम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यं हिनस्ति तथैवैनं सह शमयति' । 'अतिरिक्तमाखुत्कर उपकिरत्येष त इतीति' (का० ५।१०।१२) इति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निर्वाह्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । 'त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रनेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान्' (५।१०।१।२) इति कात्यायनोक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किंतु मूषकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र, एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः । तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तया-म्बिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसा-ययात् ॥ ५८ ॥

सु० आगत्य जपति । अवरुद्रम् । द्वे पङ्क्तिकुभौ ।
अचयुत्त पृथक् कृत्वान्याभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अदीमहि ।
'अद अक्षणे' छान्दसो णिचो लोपः । रुद्रमादयामः
भोजयामः । अवगम्य च तं ज्ञात्वा देवं त्र्यम्बकम् ।
तथाच भोजयामः । यथा नो वस्यसस्करत् येन प्रकारेणा-
स्मान्वसीयसः कुर्यात् । 'वस निवासे' इत्यस्य वृजन्तस्य
वस्तेति भवति । ततः 'तुइछन्दसि' इति ईयसुनि कृते वसीयस
इति भवति । तत इकारलोपे वस्यस इति भवति । वस्तुत-
रानिति पर्यायः । वसनशीलानित्यर्थः । तथाचास्मान् श्रेयसः
प्रशस्ततरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् । विपूर्व-
स्वावपूर्वस्य च 'पोन्तकर्मणि' इत्यस्य ण्यन्तस्य आशिपि लुङि
सार्वाधातुके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्रूपं भवति । यथा
चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

सु० द्वे रौद्रौ पङ्क्तिकुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वाद-
शाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरी सा ककुपू । द्वयोर्जपे विनि-
योगः । तथा 'आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति' (का०
५।१०।१४) । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तम-
वगत्यादीमहि लदनुग्रहादचं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्य-
म्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोयं देव इति
मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो
लोपश्छान्दसः । अवयुत्तान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि
आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम
इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तुतरान्
वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथाच नोऽस्मान् श्रेयसः करत्
ज्ञातिषु प्रशस्ततरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात्
सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात्तथैवं जपाम इत्यर्थः ।
आशीरियम् । अदीमहि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धाधातुकलालिङि
णिचो लोपः (पा० ३।४।११७) । वस्यसः वसतीति
वस्ता तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । 'तुइछन्दसि' (पा०
५।३।५९) इति ईयसुनि कृते 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा०
६।४।१५४) इति तृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलो-
पश्छान्दसः ॥ करत् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।
६) इति लङ् । विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । 'बहुलं छन्द-
स्यमाव्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङ्भावः । व्यव-
साययात् लेटि आडागमे 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।
४।९७) इति इलोपे रूपं विपूर्वस्य ण्यन्तस्य स्यते ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ।
सुखं मेपाय मेष्ट्यै ॥ ५९ ॥

सु० भेषजमसि । हे रुद्र, यस्त्वं स्वभावत एव भेष-
जमौषधं भवसि सर्वप्राणिनाम् । अतः प्रार्थ्यते देहि भेष-
जम् ॥ ५९ ॥

जम् । गवे अश्वाय पुरुषाय भेषजं देहि । सुखं देहि । सु-
हितं खेभ्यः प्राणेभ्यः इति सुखम् । मेपाय मेष्ट्यै च ॥ ५९ ॥

सु० हे रुद्र, त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवार-
कोऽसि । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं
सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेपाय मेष्ट्यै च सुखं देहि ।
सु हितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां
क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुक-
मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

सु० त्र्यम्बकम् । द्वावनुष्टुभौ । यं वयं त्र्यम्बकं यजा-
महे पूजयामः । सुगन्धिम् । 'गन्धस्येदुत्पत्तिः' इत्यादिना
समासान्तः । पुष्टिवर्धनम् पोषस्य वर्धयितारम् ।
योऽस्मान् उर्वारुकमिव बन्धनात् । उर्वारुकः फलविशेषः
स यथा पक्कः स्वबन्धनाद्वियुज्यते एवं मृत्योर्मुक्षीय मोचय
मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । मामृतात् । मा कदाचित्
अमृतात् मोचयतु । अग्निं त्रिः परियन्त्यनेन मन्त्रेण ।
कुमार्यश्चोत्तरेण परियन्ति । यं त्र्यम्बकं यजामहे शोभन-
गन्धम् । पतिवेदनम् भर्तृलम्भयितारम् । उर्वारुकमिव
बन्धनात् । इतो मुक्षीय ज्ञातिवर्गान्मोचयतु । मामृतात्
पतिवर्गान्मोचयतु । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह
मामृतात् इति पतिभ्यस्तदाह' इति श्रुतिः ॥ ६० ॥

सु० द्वे अनुष्टुभौ 'अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरु-
नाम्नानाह्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाम्नानाः' (का०
५।१०।१५।१६) इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः
स्वकीयान् वमोरुंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति ।
यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरुंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं
परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणामिम-
प्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रा-
र्थस्तु । सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धन-
धान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे
पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृ-
त्योश्च मुक्तो भूयासम् । अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपा-
न्मृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । मुक्ता
मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो
मा भूदित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्ध-
नादिति । यथोर्वारुकं कर्कन्धादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्ध-
नात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥ 'कुमार्यश्चोत्तरेणेति'

(का० ५।१०।१७) । यजमानसंवन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणामि त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे । कीदृशम् । पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं 'विदुर्ल लामे' । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुखीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुखीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुखीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् । जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद्व-सामीत्यर्थः । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति' (२।६।२।१४) इति श्रुतेरितोऽमुतः-शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

एतत्ते रुद्राऽवसं तेन पुरो मूर्जवतोऽतीहि । अव-सतधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंस्रजः शिवोऽतीहि ॥ ६१ ॥

उ० त्र्यम्बकानासजति । एतत्ते रुद्र । एतत् ते तव हे रुद्र, अवसं पथ्यदानं शंवलम् । तेन पथ्यदानेन परः परस्तात् । मूर्जवानामपर्वतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् । अतीहि गच्छ । कथंभूतो गच्छ । अवततधन्वा अवतारि-तधनुः । पिनाकावसः पिनाको रुद्राङ्कुशः रुद्राङ्कुशकृतकु-शलः । कृत्तिवासाः चर्मवसनः । अहिंस्रजः अविनाशयज्ञः अस्मान् शिवः शान्तो भूत्वा अतीहि पूजितं गच्छ ॥ ६१ ॥

म० रौद्रास्तरपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्या-वष्टाक्षरौ पादौ सास्तरपङ्क्तिः । 'मृतयोः कृत्वा वैणुयध्यां वा कूपे वासज्योभयतः स्थाणुवृक्षवत् शवल्मीकानामन्यतमसिभु-ल्लेपणवदासजलेतत् इतीति' (का० ५।१०।२१) । व्रीहियवादीन् बद्धा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मृतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मृतयोश्च त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनासेन वोढुं शक्यायां वंशयध्यामग्रद्वये तन्मू-तद्वयमवासज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे बल्मीके वा मृतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराग्रातुमशक्यलान्नावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूर्जवानाम कश्चित्प-र्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र, एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूर्जवतः पर्वतात्परः परभागवर्ता सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्वि-रोधिनां लया निवारितलादित ऊर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोप-णस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाका-वसः पिनाकाख्यं लवीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्द्वया प्राणिनो न विभ्यति तथा लवीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । 'कृत्तिवासा

इत्यनवेक्षमेलोपस्पृशन्त्यपः' (का० ५।१०।२२—२३) । इति । उन्नते वृक्षादौ मृतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मृतद्वय-स्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र, त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मा-नहिंस्र हिंस्रामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्दे-वेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

उ० यजमानो मुण्ड्यमानो जपति । त्र्यायुषम् । उष्णिक् । लिङ्गोक्ता देवता । त्रीण्यायुषि समाहृतानि बाल्ययौवनस्थविराणि त्र्यायुषम् । यजमदग्नेः त्र्यायुषम् यच्च कश्यपस्य यच्च देवेषु तन्नो अस्तु तदस्माकमस्तु भवतु । त्र्यायुषमित्याशीः ॥ ६२ ॥

म० आशीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्णिक् । 'त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति' (का० ५।२।१६) । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्यत्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारत्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः संवन्धि यत्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमा-नानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्ययं प्रज-ननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उ० लोहक्षुरमादत्ते । शिवो नामासि । हे क्षुर, यतः त्वं शान्तनामासि । यस्य च तव स्वधितिः पिता । स्वधितिः वज्रः । तस्मै नमः ते तुभ्यं भवतु । मा मां हिंसीः मा विनाशय । वपति । निवर्तयामि । निपूर्वं वपतिरिह मुण्डनार्थः । मुण्डयामि त्वाम् । आयुरर्थम् अन्नाद्यर्थम् धनस्य पोषार्थम् शोभनापत्यतायै शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

म० क्षुरदेवतं यजुः 'शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति' (का० ५।२।१७) । हे क्षुर, त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि । स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मां मा हिंसीः । 'निवर्तयामीति वपतीति' (का० ५।२।

१७) । यजमानदैवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान, त्वां निर्वर्तयामि मुण्डयामि । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीथे मनोहरे ।

अभ्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरियः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्यां संतरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम । इमा आपः शमु मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वधिते मैने हिंसीः ॥ १ ॥

उ० एदमगन्म । आग्निष्टोमिका मन्त्रा अवभृथपर्यन्ताः । प्रजापतेरार्षम् । द्वे अप्येते ऋचौ अत्यष्टी व्यवसाने । शालस्तम्भमन्वारभ्य यजमानो जपति । द्वावर्धचौ देवयजनदैवल्यौ । आ इदम् एदं देवयजनम् अगन्म वयम् आगताः स्मः । पृथिव्या उत्कृष्टम् । यत्र यस्मिन्देवयजने । देवासः देवा एव देवासः । 'आजसेरसुक्' । अजुषन्त । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । सेवितवन्तः कामान् । विश्वे सर्वे तमागत्य देवयजनम् । ऋक्सामाभ्यां प्लवभूताभ्यां यज्ञसमुद्रं सन्तरन्तः यजुर्भिश्च रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया इषा अग्नेन च संमदेम हव्येमहि तुष्येमहि । उन्दति । इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः । शमिति सुखनाम । उ इति पादपूरणे । इमा आपः सुखरूपा मम भवन्तु । देव्यो दानादिगुणयुक्ताः । अपां वज्रश्रुतौ वज्रसंस्तवेऽतः शमाशस्यते । कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओषधे त्रायस्व । त्रायतिः पालनार्थः । हे ओषधे, पालय एनं यजमानं क्षुरात् । क्षुरस्यापि वज्रसंबन्धः । क्षुरेणाभिनिदधाति । स्वधिते मैने हिंसीः । स्वधितिर्वज्रः । वज्रकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते । हे स्वधिते, मा एनं हिंसीः ॥ १ ॥

म० आधानामिहोत्राभ्युपस्थानचातुर्मासमन्त्रास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमकयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते । तत्रादौ यजमानः षोडशर्लिजो वृत्वारण्योरमी समारोप्य शालां गच्छेत् । तथा च 'समारोह्यामी शालास्तम्भं पूर्वार्धं गृहीत्वारणिपाणिग्राहेदमगन्मेति' (का० ७ । १ । ३६) । द्वे

अत्यष्टी व्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्यावर्धचौ देवयजनदैवल्यौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि । 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः संबन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिस्तदेवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः स्मः । गच्छतेर्लङ्युत्तमवहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि 'मो नो धातोः' (पा० ८ । २ । ६४) इति मस्य नः अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वेदेवासः सर्वे देवाः अजुषन्ताप्रीयन्त । प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किंच । वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनाग्नेन च संमदेम । 'मदी हर्षे' व्यत्ययेन शप् । हृष्टा भवेम धनैरज्ञैश्च तृप्येम । किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्याम् ऋक् च साम च ऋक्सामे 'अचतुर-' (पा० ५ । ४ । ७७) इति सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः संतरन्तः । समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः । 'दक्षिणं गोदानं वितार्योन्नत्तीमा आपः' (का० ७ । २ । ९) इति । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्रेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवायं । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किंभूता आपः । देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः द्योतनाः । निर्मला इत्यर्थः । 'यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छित्वेति' (का० ७ । २ । १०-११) । यथा पश्वर्यूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । ओषधे । कुशतरुणं देवता । हे ओषधे कुशतरुण, त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रश्च । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते क्षुर, एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पुत एमि । दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वां शिवां शग्मां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्टयन् ॥ २ ॥

उ० ज्ञाति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु । आप उच्यन्ते । या एता आपः जगतो निर्मायः ता अस्मान् शुन्धयन्तु शोधयन्तु । किंच घृतेन च नः अस्मान् । घृतप्वः घृतेन पुनन्तीति घृतप्वः । घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च । 'तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनन्ति' इति श्रुतिः । 'सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति मेध्यानि' इति गौतमः । पुनन्तु यज्ञयोग्यं कुर्वन्तु । स्तुतिपूर्वं हि याव्या क्रियते नचात्र स्तुतिरत आह । विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः । हिशब्दो यस्मादर्थः । 'रपो

रिप्रमिति पापनामनी भवतः' । यस्मात्स्वभावत् एव सर्वं पापं प्रकर्षेण दहन्ति देव्यः । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि । उदेमि उद्गच्छामि । इत्शब्दोऽनर्थकः । आभ्योऽज्यः शुचिः सन् आपूतश्च यावत्पापं पावितः । वासः परिधत्ते । दीक्षातपसोः । दीक्षैव दीक्षा । तपःशब्देन उपसद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात् । वासः तन्वास्त्राणं तनूशब्देनोच्यते । या त्वं दीक्षातपसोस्तनूः शरीरं भवसि 'तां त्वा शिवां शान्तां शग्मां ससुखां साध्वीं वा' इति श्रुतेः । परिदधे आच्छादयामि । भद्रं कल्याणम् । वर्णं दीक्षितरूपम् पुष्यन् वर्धयन् । अनेन हि दीक्षितरूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥

म० 'आपो अस्मानिति ज्ञात्वेति' (का० ७।२।१५) । मातरः मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षीरान् यजमानान् शुन्धयन्तु 'शुन्ध शुद्धौ' शोधयन्तु । क्षौरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च घृतप्वः 'घृ क्षरणे' जिघर्ति क्षरतीति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च देवीः द्योतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४।२१) इति यास्कः । 'उदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति' (का० ७।२।१५) । अहमाभ्योऽज्यः उदेमि इत् । इत् एवार्थः । उद्गच्छाम्येव । जलाग्निर्गच्छामीत्यर्थः । किंभूतोऽहम् । शुचिः शुद्धः ज्ञानेन । तथा आपूतः समन्ताद्भावान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां ज्ञानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरूपा ॥ 'क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिर्भ्युक्ष्य ज्ञातवस्यं(?) वाऽमौत्रधौतं विवित्केशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति' (का० ७।२।१६—१९) ॥ दीक्षातपसोः वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र, त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । तप उपसदष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनू तदेवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि । किंभूतां त्वाम् । शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किंभूतोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् लत्यरिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन् ॥ २ ॥

तृतीया ।

महीनां पयोऽसि वचोदा असि वचो मे देहि । वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

उ० तमभ्यनक्ति । नवनीतमुच्यते । महीनां पयोऽसि । प्रयोविकारे नवनीते पयःशब्दः । महीनां गवां पयोऽसि । यतश्च 'वचोदा असि' वर्चस्तेज इत्यनर्थान्तरम् । अतो

वचो मे देहि । अक्षिणी अनक्ति । वृत्रस्यासि । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्' इत्यादिना त्रैककुदस्य चक्षुःसंस्तवस्तदयं मन्त्रोऽभिवदति । वृत्रस्य चक्षुषः संबन्धिनी भवसि त्वम् । कनीनकः पुरुषो यतः । हे त्रैककुद्, यतश्च स्वभावतः चक्षुर्दा असि अतश्चक्षुर्मे देहि ॥ ३ ॥

म० 'शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्गे कुशेषु नवनीतेन शीष्णोऽध्यनुलोम सपादको महीनां पयोऽसीति' (का० ७ । २ । ३३) । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते । हे नवनीत, त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् (निघ० २ । ११ । ५) । नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः । वचोदा असि । वचो ददातीति वचोदाः । अतिस्लिग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि । पुंस्त्वमार्थम् । अतो मे मयं यजमानाय वचो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ 'वृत्रस्येत्यक्षवन्ति त्रैककुदाजनेनाभावेऽन्यदिति' (का० ७ । २ । ३४) । त्रिकुत्पर्वतादुत्पन्नाज्जनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमभ्यात्तदभावेऽन्यदप्यजनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अजनं देवता । हे अजन, त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्' (३ । १ । २ । १२) इत्यादिश्रुतिः । तथाच तित्तिरिः 'इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाजनमभवत्' इति । चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि । अतो मे मयं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुद्रिमभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनै तच्छक्यम् ॥ ४ ॥

उ० कुशपवित्रैः पावयति । चित्पतिर्मा पुनातु । 'चित्ती संज्ञाने' । अस्य चित् विज्ञानात्मा मनो वाग्निधीयते । चित्पतिर्मा पुनातु । 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' इति श्रुतिः । वाक्पतिः । 'प्रजापतिर्वै वाक्पतिः' इति श्रुतिः । देवो मा सविता पुनातु । अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम् । तस्य ते पवित्रपते । तस्य पवित्रपूतस्येति च पश्यन्तयोः संबन्धः । यजमानवाचित्वं च । तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः । ते तव प्रसवे वर्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः, एतद्भवतु । यत्कामः अहमात्मानं पुनै पावयामि । तच्छक्यम् तच्छक्यम् । 'यज्ञस्योदञ्चं गच्छामि' इति श्रुतिः । अच्छिद्रेणेत्येवमादित्रयाणामनुषङ्गो योज्यः ॥ ४ ॥

म० 'कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति' (का० ७।३।१) । अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु । 'मनो वै चित्पतिः' इति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः । 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' (३।१।२।२२) इति श्रुतेः । किंचाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च । यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम्' इति श्रुतेः । हे पवित्रपते, पवित्रान् शुद्धान् पातीति पवित्रपतिस्तत्संबुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक, ते पवित्र-पूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्यामीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शक्यम् । यः कामो यस्य यत्कामः । यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः । सोमयागागुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागागुष्ठाने शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः । वाक्पतिः वाचां पतिर्वृहस्पतिर्मा मां पुनातु । सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे ॥ ५ ॥

लु० आवो देवास इति वाचयति । देवी अनुष्टुप् । ईमहे इति याज्ञाकर्मसु पठितम् । हे देवासः, आ ईमहे आयाचे वो युष्मान् । किम् । वामम् 'वन पण संभक्तौ' । वननीयं संभजनीयं वस्तु । प्रयत्यध्वरे प्रयच्छति यज्ञे । किंच । हे देवासः । आहवामहे आ हवामः । वः युष्माकं संबन्धिन्य आशिषः यज्ञियासः यज्ञसंपादन्यः । यज्ञिया एव यज्ञियासः । आईमहे आयाचे वः ॥ ५ ॥

म० 'आ वो देवास इति वाचयतीति' (का० ७।३।६) । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । दैवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः, वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । 'वन संभक्तौ' । मप्रत्ययः । ईमहे याचितकर्मसु पठितो द्विकर्मकः (निघ० ३।१९।१) । क सति । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति । प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् । प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम् । किंच हे देवासो देवाः, वो युष्मान् वयं हवामहे आहवामः । किं कर्तुम् । यज्ञियासः यज्ञसेमा यज्ञिया यज्ञसंबन्धिनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्याहर्तव्यः । यज्ञफलप्राप्तुं युष्मानाहवाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् स्वाहा वातादारमे स्वाहा ॥ ६ ॥

उ० अथ अङ्गुलीर्न्यचते । स्वाहायज्ञं मनसः । यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुषङ्गः । उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादहमारभे यज्ञं, यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम् । वातादहमारभे यज्ञम् । पञ्च स्वाहाकारा येषु यज्ञेषु तत्रार्थवादः । 'यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते' इति । स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥ ६ ॥

म० 'स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीर्न्यचते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति' (का० ७।३।७-१०) । आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यज्ञेषां यज्ञो देवता । स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण ग्राह्याः । तथाहि । स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे । मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि । अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः । स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे । उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति । स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् । यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः । स्वाहा वातादारमे । वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात् । स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

आकूल्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वशंभुवो यावापृथिवी उरोऽन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० औद्भगणानि जुहोति । आकूल्यै प्रयुजे । आकुवन-माकूतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाय भवति । प्रयुज्ङ्ग इति प्रयुक् आकूतिलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च अग्नयेस्वाहा सुहुतमस्तु । मेधायै मनसे मेधालक्षणाय मनोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । जपति दीक्षायै तपसे । दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा । तपःशब्देन चोपसद उच्यन्ते । सरस्वत्यै पूष्णे । 'वाग्वै सरस्वती पशवो वै पूषा' इति श्रुतिः । वागलक्षणाय पशुलक्षणाय च अग्नये

स्वाहा । पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशुग्रहणम् । आपो देवीः विराट् लिङ्गोक्ता देवता । हे आपोदेव्यः, बृहत्यो महत्यः । विश्वशंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयिष्यः । हे द्यावापृथिव्यौ, हे उरो हे विस्तीर्णं अन्तरिक्षं, युष्मभ्यं च बृहस्पतये च । हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा । हविषेति प्रथमाया विपरिणामः । हविर्देधमः ॥ ७ ॥

म० अतः परं षडौद्भ्रमणहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । 'औद्भ्रमणानि जुहोति स्थाल्याः सुवेणाकूल्या इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ७।३।१६) । आकूल्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किंभूतायामग्नये । आकूल्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्संपूर्णै । प्रयुजे प्रयुक्तेऽसौ प्रयुक् तस्यै । संकल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिनेऽग्नये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्पातीति पूषा तस्मै धागिन्द्रियपोषकायामग्नये सुहुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् । यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेल्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः, हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ, हे उरो विस्तीर्णं अन्तरिक्षं, युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्देधमः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किंभूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः । उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशंभुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशंभुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मतेषां वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति युञ्जं वृणीत पुण्यसे स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० विश्वो देवस्य । सावित्र्यनुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य नेतुः प्रणेतुः प्रसवितुः मर्त्यः मनुष्यः दुरीतं वृणीत सख्यं सखिताभावम् । किंच विश्वः सर्वः धनाय इषुध्यते प्रार्थयते सवितारम् । इषुध्यतिर्याज्ञाकर्मसु पठितः । किंच युञ्जं वृणीत । युञ्जं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा प्रार्थयते । पुण्यसे पोषाय स्थितये । य इत्थंभूतः सविता तस्यै स्वाहा ॥ ८ ॥

म० अथ षष्ठः । सवितुदेवत्यानुष्टुप् खस्त्यात्रेयदृष्टा । विश्वो मर्त्यः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्राप्तकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । 'वृञ् वरणे' अस्माद्धिदि तद्धि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि 'उदोष्यपूर्वस्य' (पा० ७।१।१०२) इति ऋत उदादेशः । किंच विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याज्ञाकर्मसु पठितः (निघ० ३।१९।१४) । किंच युञ्जं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थम् । पुण्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औद्भ्रमणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

नवमी ।

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदचः । शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः ॥ ९ ॥

उ० कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णसंधिमालभते ऋक्सामयोरिति । ये युवामृचां साम्नां च शिल्पे स्थः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' इति श्रुतिः । प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः । ते वां युवाम् । आरभे आलभे । ते च मा पातं गोपायतम् । आ अस्य यज्ञस्य उदचः उत्तमा ऋचः आसम्यसेतिर्यथः । दक्षिणजानुमारोहति । शर्मासि कृष्णाजिनमुच्यते । शर्म शरणं यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं मे मह्यं यच्छ प्रयच्छ । नमस्ते अस्तु नमस्तुभ्यं भवतु । मा मां माहिंसीः ॥ ९ ॥

म० 'कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरिति' (का० ७।३।२३) इति । कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे, युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः संबन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवतः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' (३।२।१।५) इति श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि । ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उदचः उत्तमा चरमा ऋगुदक् तस्या उदचः आ तत्पर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० २।३।१०) इति पञ्चमी । एतयज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा 'ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापकाम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत्कृष्णम्' (६।१।३) इति । 'दक्षिणजानुमारोहति शर्मासि' (का० ७।३।२४) इति । हे कृष्णाजिन, त्वं शर्म शरणमसि ।

अतो मे मयं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वि-
त्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोस्तु । मा मां यजमानं मा
हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

दशमी ।

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि । सो-
मस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्ये-
न्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृधि । उच्छ्रयस्व
वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यहस आस्य यज्ञ-
स्योदहः ॥ १० ॥

उ० मेखलां वधीते । ऊर्गसि । अङ्गिरसामार्षम् । अस्मिन्य-
जुषि ऊर्गसि अन्नं भवसि । आङ्गिरसी अङ्गिरोभिर्दृष्टा । ऊर्ण-
म्रदाः ऊर्णेव मृद्वी । यतस्त्वमधस्तनेर्गुणैर्युक्तासि अत ऊर्जमन्नं
मयि धेहि स्थापय । नीवीं कुरुते । सोमस्य नीविरसि ।
'पितृदेवत्या वै नीविः' इत्यदीक्षितस्योक्तम् । इह तु सोम-
यागार्था नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । शिरः प्रोणुते । विष्णोः
शर्मासि । 'उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च
यजमानश्च' इत्यादि निदानम् । विष्णोर्दीक्षितस्य शरणं
भवसि । शरणं च यजमानस्य । कृष्णविषाणां सिचि
वधीते । इन्द्रस्य योनिः । 'देवाश्च वा असुराश्च' इत्यादि
निदानम् यथा इन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं त्वमसि
एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनार्थोक्तवादः । भूमौ लिखति ।
सुसस्याः कृषीस्कृधि । कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां
कुरु । दण्डमुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व ऊर्ध्वो भव । हे वनस्पते,
ऊर्ध्वो भूत्वा मां पाहि गोपाय । अहसः पापात् । कियन्तं
कालम् । आस्य यज्ञस्योदहः आ अस्य यज्ञस्य
समासेः ॥ १० ॥

म० 'मेखलां वधीते वेणिं त्रिभुतं शणमुज्जमिश्रमन्तरां
यासस ऊर्गसीति' (का० ७ । ३ । २६) । अङ्गिरोभिर्दृष्टं
मेखलं यजुः । हे मेखले, त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृ-
षीणां संबन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि । किंभूता । ऊर्णम्रदाः
ऊर्णेव मृदीयसी कम्बलवन्मृदुरसि । तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं
मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्न-
रसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः
शणमुज्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुज्जमयी मेखला ।
अतएव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥
'नीविं कुरुते सोमस्य नीविरसि' (का० ७ । ३ । २७) ।
हे मेखले, त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता
ग्रन्थिरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते ।
अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय
नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । 'शिरः प्रोणुते विष्णोः शर्मेति'

(का० ७ । ३ । २८) । हे वल्ल, त्वं विष्णोः व्यापकस्य
यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि । अतो यजमानस्य शर्मं सुखं
कुर्विति शेषः ॥ 'कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वीत्तानां
दशायां वधीते तथा कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या
भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति' (का० ७ । ३ । २९—३१) ।
हे कृष्णविषाणे, त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं
यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचियज्ञपुरुषो
दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्संभावनादिन्द्रोऽजायत तदानीम-
त्रान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया
आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् । निहिता सा योनिः कृष्णविषाणा-
भूदिति तित्तिरिष्टुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा ।
तस्मात्कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम् ॥ 'भूमौ चोल्लिखति
सुसस्या इतीति' (का० ७ । ३ । ३२) । हे कृष्णविषाणे,
त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु । करतेः शपि लुप्ते 'श्रुश्रुणु'
(पा० ६ । ४ । १०२) इत्यादिना हेर्धिः । शोभनं सस्यं
यासु ताः सुसस्याः । सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थो भूम्युल्लेखः
कृषिः । यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः
कुर्वित्यर्थः । 'सुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमु-
च्छ्रयतीति' (का० ७ । ४ । १—२) । दण्डो देवता । हे
वनस्पते वृक्षावयव दण्ड, उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूत्वा
अहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष । तत्र कालावधिरुच्यते ।
अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदहः उत्तमायाः, समाप्तिगतायाः
ऋचः आ तद्वक्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

व्रतं कृणुतामिर्ब्रह्माभिर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः ।
दैवीं धियं मनामहे सुसृडीकामभिष्टये वचोधां
यज्ञवाहस सुतीर्था नो असदृशे । ये देवा मनो-
जाता मनोयुजो दक्षकृतवस्ते नोऽवन्तु ते नः
पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० वाचं विसृजते । व्रतं कृणुत । व्रतशब्देन पयोभि-
धीयते । मम क्षिप्रं भोजनार्थं पयः कुरुत । अग्निः ब्रह्म
त्रयीलक्षणम् । अग्निः यज्ञः अग्निं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्तत
इत्याशयः । वनस्पतिर्यज्ञियः । 'न हि मनुष्या यजेरन्यद्ग-
नस्पतयो न स्युः' इति श्रुतिः । दैवीं धियम् । शकरी
अतिशकरी वा । अस्याश्च पूर्णेनार्धेन व्रतायोपस्पृशति दैवीं
धियं मनामहे । मनामह इति याज्ञाकर्मसु पठितः ।
देवसंबन्धिनीं धियं याचामहे । सुसृडीकाम् । 'मृड सुखने' ।
सुसुखाम् । अभिष्टये । अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः ।
अभिष्टये अभियागाय । अथवा अभिपूर्वस्य सिञ्जतेः
अभिष्टिः । अभिपेकाय प्रक्षालनाय । वचोधाम् ब्रह्म-

वर्चसो धारयित्रीम् । यज्ञवाहसम् यज्ञस्य वोढीम् । सा च सुतीर्था नोऽसत् यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु । वशे वश्या भवतु । व्रतं व्रतयति । ये देवाः । अत्राग्निहोत्रसंपदं यजमानः करोति । ये मयि प्राणेषु देवाः मनोजाताः मनसो जाताः । मनःपूर्वका हि तेषु प्रवृत्तिः । मनोयुजः मनसा युज्यन्ते स्वप्नावस्थायामिति मनोयुजः । दक्षक्रतवः क्रतुः संकल्पः तस्यैव समृद्धिर्दक्षक्रतुशरीरा । 'वागेवाग्निः प्राणोदाना मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः' य एते अध्यात्मश्रुतौ पठ्यन्ते त इहोच्यन्ते । ते नः अस्मान् अवन्तु ते अस्मान् पान्तु पालयन्तु तेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु सुहुतमेतद्धविर्भवतु ॥ ११ ॥

म० 'व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्तेति' (का० ७ । ४ । १५) । मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः, व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था । 'अभिर्ब्रह्मेति च सकृदिति' (का० ७ । ४ । १५) । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अभिर्ब्रह्म । ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याभित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासंभवात् । तस्मादयं श्रौतोऽभिर्ब्रह्मैव वेदरूप एव । अयमभिर्यज्ञः तस्य अभिर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽभिर्यज्ञ एवेति । वनस्पतिः यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः स्वादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते । वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथाच श्रुतिः 'नहि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति' (३ । २ । २ । ९) । 'दैवीं धियमिति व्रतायोपसर्शस्व स्वासन इति' (का० ७ । ४ । ३२) । शकरी अतिशकरी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामह इति यात्राकर्मसु पठितः । किमर्थम् । अभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः किनि आदिलोपः । अभिमुखत्वेन श्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किंभूतां धियम् । दैवीं देवसंबन्धिनीम् । देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् । सुष्ठु मृडयति सुमृडीका तां शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधातीति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था । यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ 'ये देवा इति व्रतयत्यमन्मय इति' (का० ७ । ४ । ३३) । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति । देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः 'वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः' (३ । २ । २ । १३) इति श्रुत्युक्ताः । किंभूताः । मनोजाताः दर्शनश्रवणादीन्द्रियरूपान्मनस उत्पन्नाः । इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त-

मानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते । संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवाः नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु । तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

श्रात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता क्रतावृधः ॥ १२ ॥

उ० श्रात्राः पीता । जगत्यान्दैवत्यया नाभिसुपस्पृशति । हे आपः, यूयं श्रात्राः । श्रात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रपरिणामाः । पीता भवत अस्माकमन्तर्मध्ये । पुनर्विंशिनष्टि उदरे सुशेवाः । शेव इति सुखनाम । सुसुखाः । ता अस्मभ्यम् अयक्ष्माः अनमीवा अनागसः । आग इत्यपराधनाम । अनपराधाः । स्वदन्तु देवीः । 'स्वद स्वर्द आस्वादने' देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम् । एतत्पदसामानाधिकरण्यात् ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव । ता युष्मान् अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अयक्ष्माः सतीः । यक्ष्मा व्याधिराजस्तद्वहिताः । अनमीवाः । अमीवा व्याधिरैव । आदरार्थं यक्ष्मग्रहणम् । अनागसः अनपराधाः सतीः । आग इत्यपराधनाम । स्वदन्तु । 'स्वद स्वर्द आस्वादने' । आस्वादयन्तु । कमादयन्तु । अमृताः प्राणाः वागेवाग्निरित्यावयः । क्रतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा ॥ १२ ॥

म० 'श्रात्राः पीता इति नाभिमालभत इति' (का० ७ । ४ । ३५) । अन्दैवत्या जगती । हे आपः, क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्रात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । 'श्रात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति' (निरु० ५ । ३) इति यास्कः । किंच अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम । किंच । तास्तथाविधा आपः अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वाहुल्ययुक्ता भवन्तु । किंभूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । क्रतावृधः क्रतुं वर्धयन्ति ता क्रतवृधः । संहितायाम् क्रतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः । यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयावहुवचनम् । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु । कीदृशीः । अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाग्निनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

इयं ते यज्ञिया तनुरपो मुञ्चामि न प्रजाम् ।
अहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या
संभव ॥ १३ ॥

उ० 'मेक्ष्यन् लोष्टं किञ्चिद्वादत्ते' । इयं ते यज्ञिया तनूः ।
पृथिव्यभिधीयते । इयं तव यज्ञार्हातनूः तामादद इति शेषः ।
मेहति । अपो मुञ्चामि । अपो मूत्रं मुञ्चामि त्यजामि नतु
प्रजाम् । उभयं वा । अत एवापश्च रेतश्च स एतदाप एव
मुञ्चति न प्रजाम् । अहोमुचः अहः पापममुखं तस्मात्पु-
रुषं मुञ्चन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यहोमुचः । हे मूत्राख्या आपः,
यूयम् अहोमुचः ताः स्वाहाकृताः सुष्ठुत्यक्ताः पृथिवीम्
आविशत प्रविशत । आत्तं निदधाति । पृथिव्या संभव ।
भूम्या सह एकीभव ॥ १३ ॥

म० 'मेक्ष्यन्कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वादत्त इयं त इति'
(का० ७।४।३६) । मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चि-
त्पृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष, इयं पृथिवी
ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोप-
हतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति
भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि, इयं लोष्टरूपा
ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामादद इति शेषः ॥ (का०
७।४।३७) अपो मुञ्चामीति मेहतीति । अपो मूत्ररूपा अहं
मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो
हे आपः मूत्राख्याः, यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किंभूताः ।
अहोमुचः अहसः पापात् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः ।
यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत 'पृथिव्या संभ-
वेत्यात्तं निदधातीति' (का० ७।४।३८) । गृहीतलोष्टा-
दिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक, पृथिव्या सह त्वं
संभव एकीभव ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्ने त्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषीमहि । रक्षा-
णो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्क्रुधि ॥ १४ ॥

उ० स्वपिति । अग्ने त्वम् । अनुष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने, त्वं
सुजागृहि साधु जागृहि । वयं सुमन्दिषीमहि । 'मदि
स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । वयं स्वप्स्यामः । मन्दतिः
स्वप्नार्थः । किञ्च रक्ष नः अस्मान् अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' ।
किञ्च प्रबुधे प्रबोधाय नः अस्मान् पुनः कृधि कुरु ॥ १४ ॥

म० 'अग्ने, त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राग्दक्षिणत इति'
(का० ७।४।३९) । अनुष्टुबाग्नेयी । हे अग्ने, त्वं सुजा-
गृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव । वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि
९ य० उ०

साधु स्वप्स्यामः । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' अत्र
स्वप्नार्थः । आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान्
रक्ष । किं कुर्वन् । अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । अप्रमाद्यन् ।
'यचोतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां
दीर्घः । 'नश्च धातुस्योरुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति
न इत्यस्य णत्वम् । नो अप्रयुच्छन्मित्यत्र 'एङः पदान्तादति'
(पा० ६।१।१०९) इति पूर्वरूपे प्राप्ते 'प्रकृत्यान्तःपा-
दमव्यपरे' (पा० ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः । किञ्च
अग्ने, नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय । कृधि कुरु । प्रबोधनं
प्रभुत्वं तस्यै प्रबुधे । संपदादिवाद्भावे किप् । स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं
रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा 'अग्निमेवाधिपं कृत्वा
स्वपिति रक्षसामपहत्या' इति ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
म आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन् । वैश्वानरो
अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

उ० विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति । पुन-
र्मनः । मे मम मनः आगन् आगतम् । पुनरायुर्जीवितं मम
आगतम् । पुनः प्राणो ममागतः । सुखनासिकासंचारी
वायुः प्राणः । पुनः श्रोत्रं मम आगतम् । 'सर्वेह वा एते
स्वपतोपक्रामन्ति' इति श्रुतिः । किञ्च अग्निर्वैश्वानरो अदब्धः
अनुपहिंसितः तनूपाः शरीरस्य गोपायिता नः अस्मान् पातु
रक्षतु दुरितात् अशुभात् अवद्यात् अवदनीयात् ॥ १५ ॥

म० 'विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति' (का०
७।४।४०) । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्ति-
काले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लङि शपि
छते 'हल्ङ्याभ्यः' (पा० ६।१।६८) इति प्रत्ययलोपे
मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्ति रूपम् । किञ्च
स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुन-
रुत्पन्नमिवासीत् । तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् । तथा
मे आत्मा जीवः पुनरागन् । तथा मे चक्षुः पुनरागन् । तथा
मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । 'सर्वेह वा एते स्वपतोपक्रा-
मन्ति' (३।२।२।२३) इति श्रुतेः । स्वापकाले मन-
आदीनामपक्रमो भवति तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते ।
एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितु-
मयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पाल-
यतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किंभू-
तोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोप-
कारकः । 'नरे संज्ञायाम्' (पा० ६।३।१२९) इति पूर्व-
पददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनू पातीति
अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

षोडशी

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु । त्वं
यज्ञेष्वीड्यः । रास्वेयस्तोमाभूयो भर देवो नः
सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ १६ ॥

उ० अवत्यं व्याहृत्य जपति । त्वमग्ने । आग्नेयी गायत्री ।
हे अग्ने, त्वं व्रतस्य पालयिता भवसि । देव आ मर्त्येषु आ ।
आकारो समुच्चयार्थीयौ । देव आ त्वं च मर्त्येषु मनुष्येषु
च व्रतपा इति शेषः । त्वं च यज्ञेष्वीड्यः । सत्कारपूर्वो
व्यापारोऽध्येषणा । ईडिरध्येषणकर्मा वा पूजाकर्मा वा ।
अध्येषितव्यः याचितव्यः । त्वमतो व्रतं पाहीति शेषः ।
लब्धमालम्भ्य वाचयति । रास्वेयत् । सोम उच्यते । रास्व ।
'रा दाने' देहि । इयदिति लब्धद्रव्यपरिमाणवचनम् । हे
सोम । किंच आभूयो भर । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य
भकारश्छान्दसः । आहर भूयो बहुतरम् । किंच 'देवः सविता
नः अस्मभ्यं वसोर्दाता धनस्य दाता वस्वदात् धनमदा-
दत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० 'त्वमग्ने इत्याह कुद्धावत्यं वा व्याहृत्येति' (का० ७ ।
५।१-२) । दीक्षितो यदा कुप्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते
तदा त्वमग्ने इत्युचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहे-
नाक्षरपूरणम् । हे अग्ने, देवो योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु
मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको
भवसि । तथा आ समन्ताद्यहोषु त्वमीड्योऽसि । 'ईडिरध्ये-
षणकर्मा च' इति यास्कः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि ।
अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थम् । देवे इति
सप्तम्यन्तं पदम् । हे अग्ने, त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ
मनुष्येषु च व्रतपा असीति । शेषं पूर्ववत् । 'लब्धमालम्भ्य
वाचयति रास्वेयदिति' (का० ७ । ५।१६) । क्रतौ प्राप्तं
धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम,
इयद्रास्व एतावद्धनं देहि । भूयः पुनरपि आभर धनम्
आहर । 'हृग्रहोः-' (पा० ८।२।३२) इति भकारः । यतो
वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात्पूर्वमपि
धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

एषा ते शुक्र तनूरेतवर्चस्तया संभवं भ्राजं
गच्छ । जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

उ० एषा ते । अनुष्टुभौ । पूर्वोर्ध्वोर्ध्वो हिरण्यदेवत्यः उत्तरो
वाग्देवत्यः विनियोगो भ्रौवाज्ये । आज्यं जुष्टां चतुः
क्षिप्त्वा तत्र हिरण्यं निदधाति । आज्यमुच्यते । एषा हिर-
ण्यलक्षणा ते तव हे शुक्राज्य तनूः शरीरम् । 'समानजन्म
वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यभिरेतसम्' इति श्रुतिः ।

एतच्च हिरण्यलक्षणं वर्चस्तेजः तया तन्वा संभव एकीभव ।
एकीभूय च भ्राजं सोमं गच्छ । जुहोति जूरसि 'जीव
प्राणधारणे' । अस्य किंवन्तस्यापि ह्रस्वस्ये जूरिति भवति ।
या त्वं जीवनमसि । 'धिया धिया होतया मनुष्या जुष्ट-
पन्ति' इति श्रुतिः । अथवा जवत इति जूरः । 'एतं ह्य-
काशमनुजवते' इति श्रुतेः । या च त्वं धृता धारिता मनसा ।
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । अभिरुचिता च । विष्णवे विष्णोः
सोमस्य ॥ १७ ॥

म० 'शालाद्वाराण्यपिधाय भ्रौवं जुष्टा चतुर्विंशतिं बर्हि-
स्तृणेन हिरण्यं बद्धावदधालिषा त इतीति' (का० ७ । ६।
७-८) । ध्रुवास्थमाज्यं जुष्टां चतुर्विंशतिं तत्राज्ये दर्भ-
तृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः । एषा ते । हिरण्यज्यदैव-
तम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाग्ने, ते तव एषा तनूः दृश्यमा-
नमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते
वर्चः त्वदीयं तेजः । तया आज्यरूपया तन्वा संभव एकी-
भव । ततो भ्राजं गच्छ । 'भ्राज दीप्तौ' हिरण्यगतां दीप्तिं
प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते ।
तदुक्तं तित्तिरिणा 'सतेजसमेवैनं सतनुं करोति' इति ।
यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य, एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः
एतत्ते वर्चश्च । 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यभि-
रेतसम्' (३।२।४।८) इति श्रुतेः । तया हिरण्यलक्ष-
णया तन्वा संभव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ । भ्राजतेऽसौ
भ्राट् तम् । 'सोमो वै भ्राट्' (३।२।४।९) इति श्रुतेः ।
'जूरसीति जुहोतीति' (का० ७ । ६।९) । वाग्देवतम् ।
हे वाक्, त्वं जूरसि वेगयुक्तासि । यद्वा 'जीव प्राणधारणे' ।
जीवयतीति जूरः । ह्रस्वस्यः । किंभूता त्वम् । मनसा धृता
नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञार्थं
प्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्मशीय
स्वाहा । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव-
मसि ॥ १८ ॥

उ० तस्यास्ते तव सत्यसवसः अवितथाभ्यनुज्ञायाः । प्रसवे
अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः । तन्वो यन्मशू अशीय शरीरस्य
यमनं दार्ढ्यम् अशीय व्यामुयाम् आ यज्ञसमाप्तेः ।
हिरण्यमुद्धरति । शुक्रमसि अग्ने रेतोसि । चन्द्रमसि ।
'चदि आह्लादने' । 'अमृतमसि' अमरणधर्मासि । वैश्वदे-
वमसि सर्वदेवत्यमसि इति ॥ १८ ॥

म० सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसव-
सोऽवितथाभ्यनुज्ञायाः । तस्यास्ते तथाविधायाम्नास्तव वाचः प्रस-
वेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्य-

मशीय प्रामुयाम् । स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु । 'शुकमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति' (का० ७।६।१०) । जुह्वां बद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । शुकमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य, त्वं शुकमसि । शोचते शुकम् । 'शुच दीप्तौ' । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । 'चदि आह्लादने' । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः । 'अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसंबन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

चिदसि मनोसि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि बभ्रीतां पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १९ ॥

उ० सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते वाग्रूपाध्याहारोपकल्पनया । त्वं चिदसि । चित्तस्य मनसोऽनुवादिनी भवसि । या च मनोसि प्रज्ञासि । या च धीरसि बुद्धिर्भवसि । 'धिया ह्येतया मनुष्या जुजूपन्ति जीवितुमिच्छन्ति' इति श्रुतिः । या च त्वं दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इत्येतदभिप्रायम् । तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन्त्रित्येतदभिप्रायं वा । या च क्षत्रियासि । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः । जाला स्तूयते वा । या च यज्ञियासि यज्ञार्हासि । या च अदितिरसि । अदीनासि । या च उभयतः शीर्ष्णी उभयतोमुखी । वाक्ये पदानामन्यथाचान्यथा च क्रमो भवतीत्येतदभिप्रायम् । 'स यदेनया सयानं सविपर्यासं वदति' इत्यादिश्रुतिः । सा नः सुप्राची सुप्रतीची एधि । या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची भव । सोममभिगच्छेत्त्यर्थः । सुप्रतीच्येधि । साधु अस्मान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छेत्त्यर्थः । 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह' इति श्रुतिः । किंच । मित्रस्त्वा पदि बभ्रीताम् । मित्र आदित्यस्त्वां पदि पादे बभ्रातु अप्रणाशाय । किंच पूषाध्वनस्पातु इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु । किंच इन्द्रायाध्यक्षाय । चतुर्थ्याः षष्ठ्या विपरिणामः । अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षः । इन्द्रायाध्यक्षस्य सतः ॥ १९ ॥

म० 'चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते' (का० ७।६।१५) इति कण्डिकाद्वयेन । एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वाग्रूपाध्याहारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि, त्वं चिदसि मनोऽसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतन-

देहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्पकं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके कंचित्यदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मन इत्युच्यते । इदमित्यं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपलमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे गौः, त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि सोमक्रयसाधनत्वेन । तथाहि । देवेषु क्षत्रजाल्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके 'यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः' (माध्य० १।२।१३) इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्संबन्धित्वादुपचर्यते । अतएव यज्ञसंबन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४।२२) इति यास्कः । तथा उभयतः शीर्ष्णी उभयतः शीर्षे यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । 'द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये' (निरु० १३।७) इति यास्कोक्तेः । यद्वोभयतः शीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् । 'स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदति' (३।२।४।१६) इति श्रुतेः । सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राञ्च्यतीति सुप्राची । सुष्ठु प्रत्यञ्च्यतीति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य केतारं प्रति सुष्ठु प्राञ्च्यतीति भूत्वा पश्चात्सोमेन सहस्मान्प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यञ्च्यतीति भवेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह' (३।२।४।१७) इति । किंच मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बभ्रीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु । यद्वा पूषेत्यावन्तं त्रीलिङ्गं पदम् । पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु 'इयं वै पृथिवी पूषा' (३।२।४।१९) इति श्रुतेः । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् । किंभूतायेन्द्राय । अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै द्रष्टे । यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अनु त्वा मता मन्यतामनु पितानु भ्राता गसभ्योऽनु सखा सयूध्यः । सा देवि देवमच्छेद्दीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥ २० ॥

उ० किंच सोमाहरणप्रवृत्तां त्वामेते अनुमन्यन्तां त्वा त्वां माता अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमन्यतां त्वां आता सगर्भ्यः समानगर्भभवः अनुमन्यतां । त्वां सखा सयूथ्यः समानयूथप्रभवः सखा अनुमन्यताम् । किंच या त्वं कृतसामग्रीकाऽस्माभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे देवि दानादिगुणयुक्ते, देवमच्छेहि । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । देवं सोममध्येहि अभिगच्छ । इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः । किंच । रुद्रस्त्वावर्तयतु रुद्रः त्वाम् आवर्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । ततः स्वस्ति अविनाशेन सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥

म० किंच सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो आतानुमन्यताम् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रमृत्युदकैषु' (६ । ३ । ८४) इति समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन् यथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् । हे देवि सोमक्रयणि, सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५ । २८) । किंच रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वस्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ।
बृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके ॥ २१ ॥

उ० उदीचीं नीयमानामनुगच्छति । वस्यसि । अनुष्टुप् बृहती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्तूयते गौः । किंच बृहस्पतिः त्वा सुम्ने सुखे रम्णातु संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा । रुद्रो वसुभिः सहितः आचके कामयतु । रक्षितुमिति शेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥

म० 'उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्यसीतीति' (का० ७ । ६ । १६) । अनुष्टुप् बृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्यदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः, त्वं वस्वी वसुरूपासि । अदितिर्देवमातासि । द्वादशादित्यरूपासि । रुद्रा एकदशरुद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किंच बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन श्राप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु । 'रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा' (निरु० १० । १९) इति यास्कः । रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं

कामयताम् । आचक इत्यादि चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजने पृथिव्या इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा । अस्मे रमस्वास्मे ते बन्धुस्त्वे रायो मे रायो मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म तोतो रायः ॥ २२ ॥

उ० पदे जुहोति । अदित्यास्त्वा अदित्याः पृथिव्यास्त्वाम् हे आज्य, मूर्धनि शिरसि आजिघर्मि । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' आक्षारयामि । देवयजने पृथिव्याः इडाया गोः पदं यतस्त्वमसि अतो घृतवत् घृतयुक्तं त्वां कर्तुं जुहोमीति शेषः । पदं लिखति । अस्मे रमस्व अस्मासु रतिं कुरु । पदं स्थात्यामावपति । अस्मे ते बन्धुः वयं ते तव बन्धुभूताः । यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे रायः । पशवो वै रायः । त्वयि पशवः सन्त्विति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । मे रायः । मयि पशवः सन्त्विति शेषः । अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म मा विभक्ताः स्याम वयं धनस्य पोषेण । गृहीतपदां पत्नीं वाचयति । तोतोरायः । त्वयि रायः पशवः सन्त्विति शेषः ॥ २२ ॥

म० 'षदपदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमसि-जिघायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति' (का० ७ । ३ । १७-१८) । आज्यदैवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य, त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । 'पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनम्' इति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किंच हे स्थानविशेष, त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि । तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि । 'स्प्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति' (का० ७ । ६ । १९) । हे गोः पद, त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु । 'समुद्धृत्य पदं' स्थात्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति' (का० ७ । ६ । २०) । हे सोमक्रयणीपद, ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् । 'यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति' (का० ७ । ६ । २१) । हे यजमान, त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । 'पशवो वै रायः' (३ । ३ । १ । ८) इति श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु । 'मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति' (का० ७ । ६ । २२) । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । हे शेआदेशो मे इति रूपम् । 'मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं' संस्पृशतीति

(का० ७।६।२३) । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम । यौतेः 'माडि लुड' (पा० ३।३।१७५) इति लुडि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् । 'हला पठ्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वासयतीति' (का० ७।६।२४-२५) । तोतः-शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतः-शब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः लयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

समख्ये देव्या धिया संदक्षिण्योरुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीमो अहं तव । वीरं विदेय तव देवि संदक्षि ॥ २३ ॥

उ० सोमक्रयण्या समीक्षयति । समख्ये । पठ्याशीः । आस्तारपङ्क्तिः । सोमक्रयणीतः पठ्याशिषमाशास्ते । यया त्वया अहं समख्ये । 'ख्या प्रकथने' । संदर्शनं कृतवती । देव्या दानादिगुणयुक्तया । धिया प्रज्ञया । सहाय्ये तृतीया । संदक्षिणया उरुचक्षसा समख्ये च दक्षिणया सह । गौहिं प्रायशो दक्षिणा दीयते । उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया । वाचोभि-रतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टं ज्ञायते । सा त्वं मा म आयुः प्रमोषीः । 'मुष स्तेये' । मा प्रमोषीः मावखण्डय मम आयुः । मा अहं तवायुः प्रमोषिषम् । किंच वीरं विदेय । विदि-र्लाभार्थः । पुत्रं लभेय । संदक्षि हे देवि, तव संदर्शने सति ॥ २३ ॥

म० सोमक्रयण्या च समीक्षयमाणां समख्य इतीति' (का० ७।६।२६) । एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पठ्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् । सोम-क्रयणीतः पठ्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि, देव्या द्योत-मानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अदक्षि दृष्टेत्यर्थः । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुडि तडि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरडि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किंभूतया त्वया । दक्षिणया दक्षि-णात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षस्तया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम पठ्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । 'मुष स्तेये' लुडि रूपम् । मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिष-मित्यध्याहारः । मार्ये मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किंच वीरं विदेय तव देवि संदक्षि । हे देवि गौः, तव संदक्षि संदर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । संद-र्शनं संदक्ष् भावे किप् । 'विदू लामे' इत्यस्य व्यत्ययेन

'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३।१।८७) इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेव ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेव ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादास्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहो विचित्रस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

उ० यजमानं वाचयति । एष ते गायत्रो भागः । हे सोम, एष ते तव गायत्रीसंबन्धी भागः अंशः इति एवं मे यजमानाभिधायकं पदम् । सोमायेति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मम वचनमेवं सोमस्य ब्रूतात् कथयत । हे अध्वर्यवः, छन्दोर्थे तव क्रयो न वधार्थम् । एवं यजमानाभिप्रायः । एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः । एष ते त्रैष्टुभो भागः । एष ते जागत इत्यनेनैव व्याख्यातौ । छन्दोनामानाम् । नामशब्दो-ऽनर्थकः । अन्येषामपि छन्दसां साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छ इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत । हे अध्वर्यवः । अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाच्यमेव । सोममालभते । आस्माकोसि । यस्त्वां हे सोम, क्रयार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संजातः । शुक्रस्ते ग्रहः । उपलक्षणार्थः । शुक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव ग्रहीष्यन्ते । किंच विचितः विचयन-कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

म० 'एष त इति वाचयतीति' (का० ७।७।८) । मन्त्रचतुष्टय यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो, सोमाय सोमाभिम-निने देवाय मे इति वचो ब्रूतात् त्वं ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम, ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्री-संबन्धी । गायत्रीच्छन्दोऽर्थे तव क्रयो नतु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः । ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः संबन्धी भाग इति मेऽभिप्रायमध्वर्यो, सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि । जागतो जगतीच्छन्दसः संबन्धी । अन्यत्पूर्ववत् । छन्दोनामानां छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोना-मानः तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय छन्द-सामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा 'यो वै सोमं राजानं साम्राज्यलोकं गम-यित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानां साम्राज्यमिति' । अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दोदे-वता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्राप्य्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः । 'प्रादुपविश्यास्मा-कोऽसीति सोममालभते' (का० ७।७।९) इति । हे

सोम, त्वं क्रयपथमागतः सजास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसंज्ञः ते तव प्रह्यः । प्रह एव प्रह्यः । शुक्रपदमेन्द्रवायवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव प्रहा इत्यर्थः । विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विचितं कुर्वन्तु । सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अभि त्वं देवः सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसर्वं रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् । ऊर्ध्वा यस्याऽमतिर्भा अदिद्युतत्सर्वीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः । प्रजाभ्यस्त्वाम् प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

७० सोमं मिमीते । अभि त्वं देवम् । सावित्र्यत्यष्टिः । अभ्यर्चामि अभिपूजयामि । त्वं तम् । देवं दानादिगुणयुक्तं सवितारम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानम् । कविक्रतुं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं अवितथप्रसवम् । रत्नधाम रमणीयानां धनानां दातारम् । अभिरनर्थकः । प्रियम् सर्वजनानां प्रियम् । मतिं बुद्धिं व्याप्यावस्थितम् । मतीनां हि सविताधिष्ठात्री देवता । कविं क्रान्तदर्शनम् । किंच ऊर्ध्वा यस्याऽमतिः भा अदिद्युतत् सवीमनि । यस्य सवितुः ऊर्ध्वा गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः अनन्यभूता । कतरा भा दीप्तिः अदिद्युतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये । स सविता हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः अमिमीत मीते सोमं परिच्छिनत्ति । सुक्रतुः साधुकर्मा शोभनयज्ञो वा कृपा कल्पनया सोमस्य कल्पना । स्वः आदित्यः सुअरणः । अन्तान् संगृह्योष्णीषेण बध्नाति । प्रजाभ्यस्त्वाम् । बध्नामीति शेषः । उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम, त्वां बध्नामि । अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु । हे सोम, त्वां प्राणन्तुसुच्छसन्तम् । प्रजा अनुप्राणन्तु उच्छसन्तु । त्वं च प्रजाः उच्छसतीः अनुप्राणिहि अन्च्छसिहि । 'तमयतीति वा एनमेतत्समायच्छन्नं प्राणमिव करोति तस्येतदतएव मध्यतः प्राणमुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

म० 'सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभिलमितीति' (का० ७।७।१२—१३) । सावित्र्यत्यष्टिः । त्वन्तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किंभूतं देवम् । ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य त्वं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथ-

प्रेरणम् । तथा रत्नधां रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । किंच यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते । यद्वायमर्थः । यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत् । अमाशब्द आत्मवचनः । आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमा-ततिशब्दस्य वा अमतिभावः । सवितुर्भावविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत् । किंनिमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' 'वस्तुस्तुभ्य (?) इमनिच्' इतीमनिच् । गुणावादेशौ । सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेयमिधानम् । स खरादित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तथा कृपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः । एतावान्सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किंभूतः स्वः । हिरण्यपाणिः हिरण्यपाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः । सुक्रतुः साधुसंकल्पः । 'अन्तान् संगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति' (का० ७।७।२०) । हे सोम, प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः । 'अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्तितीति' (का० ७।७।२१) । उष्णीषेण वद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम, प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम, प्रजा अनु श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणाऽमृतममृतेन । सग्मे ते गौरस्मे ते चन्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पुशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

७० हिरण्यमालभ्य वाचयति । शुक्रं त्वा । हे सोम, शुक्रमकृष्टकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । एवं सर्वमपि व्याख्येयम् । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकल्पयति । सग्मे ते गौः गौरिति विपरिणामः । सह गवा वर्तत इति सग्मो यजमानः । तव संबन्धिनी या गौः सा यजमाने वर्तत इति सोमविक्रयिणं निराशं करोति । यजमानसहितं निदधाति । अग्ने ते । हे सोमविक्रयिन्, अस्मास्तव संबन्धीनि

हिरण्यानि वर्तन्ते । अजामालभ्य वाचयति । तपस्तनूरसि तपसः प्रजापतेः हे अजे, तनूः शरीरं त्वमसि । प्रजापतेश्च वर्णः रूपं त्वमसि । सा यन्निः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः । एवमजां सोमसमक्षमभिष्टुत्य अथेदानीं सोममाह । परमेण पशुना क्रीयसे त्वं हे सोम, सा यत्स्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः । यस्मात्त्वं परमेणोत्कृष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादादहम् सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्पाति धनं तदहं पुष्यं वर्धयेयम् । सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

म० 'शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति' (का० ७।८।१६) हे सोम, शुक्रं दीप्यमानं ला त्वां शुकेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि । किंभूतं त्वाम् । चन्द्रं 'चदि आह्लादने' फलहेतुत्वेनाह्लादकरम् । तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतसमानम् । किंभूतेन शुकेण । चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाभिसंयोगादिनापि विनाशरहितेन । 'सग्मे त इति सोमविक्रयिणः' हिरण्येनाभिकम्पयतीति' । (का० ७।८।१७) । यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन्ति निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः । षष्ठी प्रथमार्थः । हे सोमविक्रयिन्, गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः । यद्वा ते गौः सग्मे वर्तते । गौः ग्मा क्ष्मा क्षा क्षामेत्युक्तेः ग्मा गौः तथा सह वर्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति । 'यजमाने ते गौः' (३।३।३।७) इति श्रुतेः । सग्मो यजमानः । 'अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति' (का० ७।८।१८) । यजमाने प्रत्यर्पितं यद्रोदव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु । तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भूवन्नित्यर्थः । 'अजां प्रत्यञ्जुखीमालभ्य वाचयति तपस्तनूरसि' (का० ७।८।२०) । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे, त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्त्वा दजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किंच हे अजे, त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि । वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा 'सा वा एषा सर्वदेवता यदजा' इति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह । हे सोम, परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे । तपस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुष्यं पुष्टो भूयासम् । यद्वायमर्थः । हे अजे, त्वं प्रजापतेस्तपस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत् उत्पन्नत्वात् ।

तदुक्तं श्रुत्या 'तपसो ह वा एषा प्रजापतेः संभूता यदजेतिः' (३।३।३।८) । किंच प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम् । अजापि प्रतिवत्सत्वं त्रिवारं प्रसूते तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या 'सा यन्निः' संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णः' (३।३।३।९) इति । एवमजां सुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्पातीति सहस्रपोषं धनं पुष्यं पुष्णीयाम् । वर्धयेयमित्यर्थः । पुष्पातेर्व्यत्ययेन शेषप्रत्यये लिङि पुष्यमिति रूपम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशनुशन्तः स्योनः स्योनम् । स्वान् भ्राजान् बभूवरे वम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ २७ ॥

उ० सोममादत्ते । मित्रो न एहि । हे सोम, मित्रस्त्वं सन्नोऽस्मानप्येहि । मित्रशब्देनेहादित्यो गृह्यते पुंलिङ्गार्थात् । सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्पातीति सुमित्रधः । यस्त्वं सुमित्रधः । यजमानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति इन्द्रस्योरुम् । स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणं आविश उपविश । 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति यजमानः' इति श्रुतिः । उशनुशन्तम् । 'वश कान्तौ' । कामयमानस्त्वं कामयमानमेव यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्तते । स्योनः स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम । सुखरूपस्तं सुखरूपम् । यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्तते । एवं परस्परप्रीत्या अवियुक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः । सोमक्रयणाननुदिशति । स्वान् भ्राज । सप्तदशानां मध्यात्सप्त तावत्सोमक्रयणाननुदिशति । हे स्वान्, भ्राज अङ्गारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो । एवं सप्तधियणान् संबोध्य अथेतनानाह । एते वः सोमक्रयणाः । एते वः युष्माकं मध्ये तावत् सोमक्रयणाः तान्रक्षध्वम् गोपायत । धिष्ण्यान् मा वो दभन् एते होतृका अपि स्वान्भ्राजादयः युष्मान् मा दभन् । दन्नोतिर्हिसाकर्मा । मा युष्मान्दभन्तुयुः ॥ २७ ॥

म० 'सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति' (का० ७।८।२१) । सौम्यम् । हे सोम, त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ । किंभूतस्त्वम् । मित्रः सखा, प्रीतियुतः । यद्वा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यतीति सुमित्रधः । क्रीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः 'वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै' इति । 'दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युद्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति'

(का० ७।८।२३) । वासः प्रत्युद्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः । यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्र-शब्देन यजमानः । तथाच श्रुतिः 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति ययजमानः' (३।३।३।१०) इति । हे सोम, त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश । दक्षिणे ऊरुपुपविशेत्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । उशन् 'वश कान्तौ' वष्टि उशन् शतृ-प्रत्ययः । ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किंभूत-मूरुम् । उशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरुपुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः 'देवा वै सोममकीर्णस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह' इति । 'स्वान भ्राजेति जपति सोम-विक्रियिणीक्षमाणः' (का० ७।८।२४) इति । खनतीति स्वानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्यारिरङ्गारिः । बिभर्ति पुष्पाति विश्वमिति बम्भारिः । हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः । कृशं दुर्बलम-निति जीवयतीति कृशानुः । स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः, वो युष्माकमेते सोमकयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्या-दिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । तान्पदार्थान् यूयं रक्षध्वम-वत । वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिषत । स्वाना-दयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः 'स्वान भ्राजेत्याह ते चामुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' इति ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ।
उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतां ॥ २८ ॥

उ० गृहीतसोमं वाचयति । परि माग्ने । आग्नेयी पुरस्ता-द्वहती । हे भगवन्माग्ने, परिबाधस्व परित्रायस्व मां दुश्च-रितात्पापाचरणात् । आभज माम् आसेवस्व मां सुचरिते वर्तमानम् । उत्तिष्ठति । उदस्थाम् उत्तिष्ठामि आयुषा निमित्त-भूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन प्रकारेण दानहोमयागादिभिः । येनास्मदीयमायुर्यात्यनेन च हेतुना उदस्थाम् उत्तिष्ठामि च । अमृतान् देवाननु अतः परि-माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वेति संबन्धः । अमृतशब्देनात्र बहुवच-नान्तेन सोमोऽभिधीयते । आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्ठति । तस्यैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २८ ॥

म० 'गृहीतसोमं परि माम् इति वाचयतीति' (का० ७।९।१) । अग्निदेवत्या पुरस्ताद्वहती । यस्या आयो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्वहती । 'आय-श्चेत्पुरस्ताद्वहती' इत्युक्तेः । हे अग्ने, दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।

सुचरिते शोभने चरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यज-मानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः (का० ७।९।३) । उदायुषेत्युत्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्ष-णेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभने-नायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उद-स्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्लङि रूपम् ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगार्मनेहसम् । येन
विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ २९ ॥

उ० अनोऽभ्येति प्रति पन्थाम् । अनुष्टुप् । पन्थानं स्तौति । प्रत्यपद्महि प्रतिपद्येमहि पन्थानम् । स्वस्तिगाम् अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । एह इत्यपराधनाम । न विद्यते यत्र गतानामपराधः स तथोक्तः । किंच । येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वाः परिवृणक्ति परिवर्जयति । 'वृजी वर्जने' । द्विषः दुष्टान् । किंच विन्दते वसु लभते धनम् ॥ २९ ॥

म० 'शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रतिपन्था-मित्यनोऽभ्येतीति' (का० ७।९।४) । शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पयिदेवत्या । पन्थानं स्तौति । पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः । प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । 'पद गतौ' इत्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम् । किंभूतं पन्था-नम् । स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये 'विद्वनोरनुनासिक-स्यात्' (पा० ६।४।४१) इति मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम् । यद्वा एह इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा गच्छन्पुरुषो विश्वाः विश्वान्सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति । 'वृजी वर्जने' रुधादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः । 'विद्व लामे' ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अदित्यास्त्वगस्यदित्यै सद आसीद् । अस्तं भ्राज्यां
वृषभो अन्तरिक्षमर्मिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।
आसीद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विधेत्तानि वरुणस्य
व्रतानि ॥ ३० ॥

उ० कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि । व्या-ख्यातः शेषः । सोमं निदधाति । अदित्यै सदः स्थान-मासीत् । सोममालभ्य वाचयति । अस्तं भ्राज्याम् त्रिष्टुभौ वारुण्यौ । योऽयं वृषभः वर्षिता अस्तं भ्राज्याम् स्तम्भित-

वान् शुलोकम् । यश्चान्तरिक्षं अस्तभ्नात् । यश्चामिमीत वरि-
माणं पृथिव्याः । मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः ।
यश्च सम्राट् देवताविशेषः । आसीदद्विधा भुवनानि । आसी-
दति हि सर्वाणि भूतजातानि आत्मत्वेनाधिपत्येन च ।
विधेयानि । इच्छन् एवार्थे । सर्वाण्येवैतानि वरुणस्य व्रतानि
कर्माणि । ये इमान् लोकान् स्तब्धवन्ति ये च सर्वजनाना-
विघ्नान्ति तेऽपि च वरुणाज्ञां कुर्वन्तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य
स्तुतिः ॥ ३० ॥

म० 'कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वनितीति' (का०
७।९।१) । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन,
त्वमदित्यास्त्वानि अखण्डितायाः पृथिव्याः लघूपं भवसि ।
'तस्मिन्सोमं निदधाल्यदित्यै सद इतीति' (का० ७।९।
१) । हे सोम, त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः संबन्धि स्थान-
मासीद सर्वतः प्रामुहि । तत्रोपविशेत्यर्थः । 'अस्तभ्नाद्या-
मिति सोममालम्भ्य वाचयतीति' (का० ७।९।८) । हे
वरुणदेवते त्रिष्टुभौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो
ब्रह्मरूपेण स्तुयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो यामस्तभ्नात् शुलोको
यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्त-
रिक्षमप्यस्तभ्नात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुल्लममिमीत
मिमीते । उरोर्भावं वरिमा तम् । एतावती भूरिति
परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो वरुणो
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्याप्नोति ।
विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इत् एवार्थे । सर्वाण्येव वरुणस्य
व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि
शुलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्तियतानि ।
सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पर्य उस्मि-
यासु । हत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वभिं दिवि सूर्य-
मदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

उ० वनेषु वि । वीत्ययमुपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते ।
यो वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु वि ततान् वितनोत्यन्तरिक्षमा-
काशम् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्या-
भावादुपलभ्यत एव । वाजमर्वत्सु । 'वीर्यं वै वाजः
पुमांस्सोर्वन्तः' इति श्रुतिः । वाजं वीर्यम् । अर्वत्सु पुरुषेषु ।
ततानेत्यनुवर्तते । पर्य उस्मियासु । उस्मियासु गोषु पर्यो
विततान् । हत्सु क्रतुम् । क्रतुः संकल्पः । हृदयेषु संकल्पं
विततान् । विक्ष्वभिम् प्रजास्वभिं विततान् । दिवि शुलोके
सूर्यमदधात् स्थापितवान् । सोममद्रौ । अद्रिषु सोमं
स्थापितवान् । य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं
स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

१० य० उ०

म० 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितलेति'
(का० ७।९।९) । बन्धनहेतुना वनेषु परितो वेद्य-
लेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते । वरुणो वनेषु
वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्व-
गतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारित-
वान् । तथा अर्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते ।
यद्वा अर्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् । 'वीर्यं वै वाजः
पुमांस्सोर्वन्तः' (३।३।४।७) इति श्रुतेः । तथा उस्मि-
यासु पर्यः क्षीरं विततान् । उस्मियाशब्दो गोनामसु पठितः ।
हत्सु हृदयेषु क्रतुं संकल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान् ।
विक्ष्व प्रजासु अभिं जठरास्मिन् । दिवि शुलोके सूर्यं वित-
तान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात्स्थापितवान् ।
पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवल्ली उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्था-
पनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । 'सोममद्राविल्याह प्रावाणो
वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधाति' इति । य एव
मन्त्रद्वयोक्त्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यान्परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं
वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सूर्यस्य चक्षुरारोहाऽग्नेरक्षः कनीनकम् । यत्रै-
तशेभिरियंसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

उ० कृष्णाजिनं सोमस्य चिह्नं करोति । सूर्यस्य चक्षुः ।
अनुष्टुप् । कृष्णाजिनमुच्यते । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः आरोह ।
तथाभ्युच्छितं भव यथा सूर्यश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः ।
अग्नेश्चक्षुः कनीनकमारोह । यत्रैताभ्यां दृष्टो लक्षितः ।
एतशेभिः एतश इति अश्वनामसु पठितम् । एतशैरश्वैः
ईयसे नीयसे । आजमानः देदीप्यमानः । विपश्चिता सूर्येण
सहितः । अभिना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥

म० 'कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति'
(का० ७।९।९) कृष्णाजिनदेवत्वानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन,
त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं आरोह । तथा अग्नेर्वहेरक्षो नेत्रस्य
कनीनकं तारकां चारोह । तथोच्चैस्तरांभव यथैताभ्यां दृश्यस
इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन
सूर्येणाभिना च भ्राजमानः दीप्यमानः सजेतशेभिरेतशैरश्वै-
स्त्वमीयसे गच्छसि । एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । यत्र
त्वमश्वैर्गच्छसि । 'ई गतौ' दिवादिरात्मनेपदी । एतशैरिति
करणवृत्तीया । यद्वा कर्मणि रूपम् । एतशैरिति कर्तरि वृत्तीया ।
यत्राश्वैस्त्वं नीयस इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्पम् ।
सूत्राभिदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोधाघरहितो भवति ।
तदुक्तं तित्तिरिणा 'एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च
सूर्यस्य च' इति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उत्सावेतै धूर्षाहौ युज्येथामनश्च अवीरहणौ ब्रह्म-
चौदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छतम् ॥ ३३ ॥

उ० अनङ्गाहौ युनक्ति । उत्सावेतम् । ऊर्ध्ववृहती । हे
उत्सौ अनङ्गाहौ आ इतम् आगच्छतम् । एत्य च स्वयमेव
युज्येथाम् योगं कुरुतम् । हे धूर्षाहौ । 'षह मर्षणे' । धुरं
सोढुं यौ शकुतस्तौ तथोक्तौ । अनश्च अश्वरहितौ हृष्टावि-
त्यर्थः । अवीरहणौ । वीराणां यौ युवां वधं न कुरुतं ताव-
वीरहणौ । प्रशस्तावित्यर्थः । ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणान् यज्ञं
प्रति प्रेरयितारौ । एवमनङ्गाहौ संबोध्य अथेदनीं प्रयोजन-
माह । स्वस्ति अविनाशेन यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

म० 'अनङ्गाहौ युनक्त्युत्सावेतमितीति' (का० ७।९।
११) । आनङ्गाहौ ऊर्ध्ववृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः
सोर्ध्ववृहती । 'त्रिजागतोर्ध्ववृहती' इत्युक्तेः । अत्रायो दशार्णः
द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उत्सौ अनङ्गाहौ, युवामेत-
मागतम् । एत्य च स्वयमेव युज्येथाम् रथे युक्तौ भवतम् ।
किंभूतौ युवाम् । धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं
वोढुं समर्थौ । तथा अनश्च नेत्रयोरश्वरहितौ । सोत्साहावि-
त्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान्हतस्तौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां
शिशूनां हननमकुर्वणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोद-
यतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ । एवं संबोध्य प्रयोजन-
माह । तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति
गच्छतम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि
धामानि । मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परि-
पन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥
इयेनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नो
संस्कृतम् ॥ ३४ ॥

उ० वाचयति । भद्रो मेऽसि । 'भदि कल्याणे सुखे
च' । सोम उच्यते । भन्दनीयः स्तुत्यः यतस्त्वं मे मम
भवसि अतो ब्रवीमि । प्रच्यवस्व । 'च्युङ्ग जुङ्ग जिङ्ग किङ्ग
मुङ्ग कुच् सैङ्ग गाङ् गतौ' । गच्छ । भुवस्पते भूतजातस्य
पते । विश्वान्यभिधामानि सर्वाणि स्थानानि पत्नीशाला-
हविर्धानप्रभृतीनि । किंच त्वां प्रच्यवमानं माविदन् मा
जानन्तु । परिपरिणः परिणेतारो दुर्जनाः । मा च त्वां
परिपन्थिनः सर्वतः पन्थानं ये तिष्ठन्ति ते विदन् । मा
च त्वां वृका अघायवो विदन् । वृका विकर्तनशीलाः ।
अघायवः अघं पापं ये परस्य कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः ।

एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु । किंच त्वमपि इयेनो भूत्वा
परापत इयेन रूपमवस्थायोत्पत । ततो यजमानस्य गृहान्
गच्छ । तन् नौ आवयोः तव च मम च संस्कृतं सर्वो-
पकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥

म० 'भद्रो मे इति वाचयतीति' (का० ७।९।१९) ।
सौम्यं यजुः । हे सोम, मे मद्यं यजमानाय महुपकारार्थं त्वं
भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । 'भदि कल्याणे' । हे भुवः पते,
भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन् युच्यन्ते ।
तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । तदाह तित्तिरिः
'प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां' ह्येष पतिः' इति ।
तथाविध हे सोम, विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि
पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व प्रकर्षेण
गच्छ । 'च्युङ्ग गतौ' । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा
विदन् मा जानन्तु । सर्वतः संचरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण
उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां
मा विदन् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि'
(पा० ५।२।८९) इति निपातावेतौ । तथा वृका विक-
र्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन् ।
किंभूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघा-
यवः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति
क्यचि 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्याकारः ।
'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति क्यजन्तादुप्र-
त्ययः । किंच इयेनो भूत्वा इयेन रूपमास्थाय इयेनाख्यपक्षि-
वच्छीप्रणामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यजमानस्य गृहान्
गच्छ । तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं
सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय
तद्वत्संपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिव-
स्पुत्राय सूर्याय शश्वसत ॥ ३५ ॥

उ० वाचयति । नमो मित्रस्य । सौरी जगती ।
ऋषिर्दृष्टार्थः । परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य स्वं नमस्कारं कृत्वा-
न्येषां कथयति । नमः सूर्याय । कथंभूताय । मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे । मित्र आदित्यो वरुणश्च । उपलक्षणार्थं
चेतत् । सर्वदावापृथिवीनिवासिलोकग्रहणार्थं वा तथैव
श्रुतिः 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुणः' इति । चक्षसे द्रष्टे
ईश्वररूपेणाध्यक्षाय । महो देवाय तद्वत्संपर्यत । महते
देवाय तत्सत्यं पूजयत हे ब्राह्मणाः । संपर्यतीत्यर्चाकर्मभु
पठितम् । किंच दूरेदृशे दूरेस्थितो दृश्यत इति दूरेदृक् ।
यद्वा अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धान् प्राणिनो दूरेऽव-
स्थितान्पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवानुग्रहार्थं जातो

देवजातः । यद्वा जाता देवा अस्मादिति देवजातः । निष्ठा
'वाहिताभ्यादिषु' इति बहुव्रीहौ परनिपातः । केतवे ।
केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । प्रज्ञानत्वाय । विज्ञानघ-
नानन्दस्वभावायेत्यर्थः । दिवस्पुत्राय द्युलोकोद्धि सूर्यो
विजायते द्युलोकं वा बहुधा प्रायत इति दिवस्पुत्रः सूर्यः ।
सूर्याय शंसत । 'शंसु स्तुतौ' । इत्थंस्वरूपाय सूर्याय
स्तुतीरुच्यते । किमन्यैर्देवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

म० 'शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थातामीषोमीयं पशुमादाय
तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्ये-
त्येनमालभ्य वाचयति' (का० ७।९।२१-२२) इति ।
सौरी जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र
मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय नमः ।
किंभूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ । मित्राय वरु-
णाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे ।
वृणोतीति वरुणः स्वरदिमभिर्जगदावृण्वते । चक्षसे चष्टे इति
चक्षास्तस्मै । चक्षुष्मते द्रष्टे इत्यर्थः । यद्वायमर्थः मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्टे । मित्रावरुणशब्देन सर्वं
जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय 'सुपां सुलुक्'
(पा० ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः । देवाय द्योत-
मानाय । तथा दूरेदृशे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति
दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय
देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ । देवानुग्रहाय जातो
देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा ।
'वाहिताभ्यादिषु' (पा० २।२।३७) इति जातशब्दस्य
परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति
प्रज्ञानाम । दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय । द्युलो-
कोद्धि सूर्यो जायते । दिवः पुरु प्रायते इति दिवस्पुत्रः ।
दिवः पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्याय तद्वत् सत्यमव-
श्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः, यूयं सपर्यता-
नुष्ठानेन सपर्या कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा (निघ०
३।५।३) सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सूर्यरूपं
सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किंच शंसत । 'शंसु स्तुतौ'
सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने
तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो
वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि
वरुणस्य ऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

उ० उत्तम्भनेनोपस्कन्नाति । वरुणस्योत्तम्भनमसि ।
वरुणस्य त्वमुत्तम्भनं भवसि नतु शकटस्य । 'उदःस्था-
स्तम्भोः पूर्वस्य' इति स्तम्भनसकारस्य तकारः । शम्भे

उद्बुहति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थः । स्कन्धोतिः स्तम्भो-
तिना समानार्थः । 'अर्जं सर्जं अर्जने' । स्कम्भशब्देनात्र
युगमुच्यते । तस्य सर्जनी वशीकरण्यौ स्कम्भसर्जनी वरुणस्य
युवां स्कम्भसर्जनी शम्भे स्थः भवथः । आसन्दीमभिमृशति ।
वरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वं भवसि । कृष्णाजिन-
मस्यामास्तृणाति । वरुणस्य ऋतसदनमसि । वरुणस्य
सत्यसदनं त्वं भवसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । तस्मि-
न्सोमं निदधाति । वरुणस्य ऋतसदनं सत्यसदनं । आसीद्
उपविश ॥ ३६ ॥

म० 'समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तन्नाति वरुणस्यो-
त्तम्भनमितीति' (का० ७।९।२५) । पञ्च यजूंषि वारु-
णानि । हे काष्ठ, त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वल्लवदस्य सोम-
स्योन्नमनं भवसि नतु शकटस्येत्यर्थः । उतभ्यते शकट-
मुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् ।
'शम्भे चोद्बुहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति' (का०
७।९।२६) । शकटयुगे वद्वयोर्वलीवर्दयोर्गलवहिर्भागे
काष्ठनिर्मिते शम्भे स्थाप्यते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं
निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते । हे शम्भे, युवां
वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । 'स्कम्भ रोधने' । 'सर्जं
अर्जने' स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सज्यते क्रियते याभ्यां
ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेद्यते
वल्लादिनेति वरुणशब्देनात्र वल्लवदः सोम उच्यते । वरुण-
दैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु । 'औदुम्बरीमासन्दीं नाभि-
दभ्रामरलिमात्राङ्गीमुता (१) माहरन्ति चत्वारोऽभिमृशन्त्येनां
वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति' (का० ७।९।२७-२८) ।
हे आसन्दि, त्वं वरुणस्य सोमस्य संबन्धिनी ऋतसदन्यसि
ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । 'कर-
णाधिकरणयोः-' (पा० ३।३।११७) इति ल्युप्रत्ययः ।
ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः । 'कृष्णा-
जिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति' (का०
७।९।२९) हे कृष्णाजिन, वरुणस्य वदस्य सोमस्य ऋतसदनं
यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि । 'तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य
ऋतसदनमासीदेतीति' (का० ७।९।३०) । हे सोम,
त्वं वरुणस्य वल्लवदस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्था-
नभूतमासंवीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद् मुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा
परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवी-
रोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तु० सोमं प्रवेशयन्वाचयति । या ते धामानि । सौम्री त्रिष्टुप् । हे सोम, या ते धामानि । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानिती' । यानि तव संबन्धीनि धामानि नामानि हविषा यजन्ति यष्टारः । ता ते विश्वाः तानि ते सर्वाणि । परिभूः । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गकवचनम् । परिभूणि सर्वतो भवितृणि । अस्तु । एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु यज्ञं यज्ञं सर्वतो गृह्ये भवन्त्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु । यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः । त्वं च । गयस्फानः गृहस्य पुत्रपशुभूहिरण्यादिभिर्वर्धयिता । प्रतरणः प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । सुवीरः शोभनवीरः । अवीरहा अहन्ता वीराणाम् । प्रचर इत्थंभूतस्त्वं परिभ्रम । सोम दुर्यान् गृहान्सदीयान् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

म० 'या त इति वाचयतीति' (का० ७ । ९ । ३२) । सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम, ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा लवीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोतीति परिभूः । 'भू प्राप्तौ' । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुल्लिङ्गकवचनमार्षम् । किंच हे सोम, त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनाम 'द्यचोऽस्तितडः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किंभूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृहनाम । (निघ० ३ । ४ । १) । 'स्फायी वृद्धौ' । गयान्स्फाययतीति गयस्फानः गृहभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान्हन्तीति । वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा इयेनाय

त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

तु० आतिथ्ये हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्यजुभिः । अग्नेस्तनूरसि 'अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यते' इति श्रुतिः । अग्नेस्तनूः शरीरं भवसि । हुतं हविरग्नेः शरीरं भवत्येव । विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि । 'सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यते' इति श्रुतिः । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजनमसि । विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि । इयेनाय त्वा सोमभृते । गायत्र्यै त्वां सोमहारिण्यै विष्णवे त्वामिति संबन्धः । 'सायं गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममहरत्' इति श्रुतिः । अग्नये त्वा रायस्पोषदे धनपोषस्य दात्रे विष्णवे त्वेति संबन्धः । 'पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती' इति श्रुतिः ॥ १ ॥

म० चतुर्थेऽध्याये सर्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्गृहणादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकलः प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८ । १ । ४) । पञ्च यजुषि वैष्णवानि । हे हविः, त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो मृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविः, विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः । सोमस्य तनूरसि । सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो मृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत्पूर्ववत् । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसंज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः, त्वमतिथेरातिथिसंज्ञस्य सोममृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामसंस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिथुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय कियमाणः पादक्षालनभोजनसंवेहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् 'अतिथेर्न्यः' (पा० ५ । ४ । २६) इति व्यप्रत्ययः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् । इयेनाय त्वा सोमभृते । इयेनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमहर्ता इयेनरूपधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै इयेनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किंभूताय इयेनाय । सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृतस्मै । 'हृप्रहोर्भस्वच्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२) इति हरतेर्हस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथाच श्रुतिः 'सा यद्गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति' (३ । ४ । १ । १२) । अग्नये त्वा रायस्पोषदे । रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै । किप्प्रत्ययः । राज्ञो धनं कयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुकच्छन्दोऽधिष्ठाता

क्षेप तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्रे हे हविः, त्वा त्वां गृह्णामि । विष्णवे लेति पूर्ववत् । विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामभ्यादिदेवानां तद्वारा तत्संबन्धनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति । तदाह तित्तिरिः 'यावद्विषै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं कियते छन्दांस्ति खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि' इति ॥१॥

द्वितीया ।

अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौ स्थ उर्वश्यस्यायुरसि पुरुरवा असि । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामि ॥ २ ॥

उ० आतिथ्येऽस्मिन्मन्थनं शकलमादत्ते । अग्नेर्जनित्रम् । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् । दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थः । 'वृषु सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेत्तारौ भवथः । अधरारणि निदधाति । उर्वश्यसि । उत्तरारण्याज्य-विलापनीमुपस्पृशति । आयुरसि उत्तरारणि निदधाति । पुरुरवा असि इतिहासपक्षेण मन्त्रत्रयं व्याख्यातं श्रुत्या । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुः' इति । मन्थति । गायत्रेण त्वा । हे अग्ने, गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि जनयामि । उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ । त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः ॥ २ ॥

म० अथामिनयनमन्त्राः । 'अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति' (का० ५।१।२८) । शकलदैवतं यजुः । हे शकल, त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम् । 'वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति' (का० ५।१।२९) । तस्मिन्शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भौ, युवां वृषणौ सेत्तारौ स्थः भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्नत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेत्तारौ तद्वदुवामप्यरण्योरभिजननसामर्थ्यसंपादकवित्यर्थः । 'उर्वश्यसीत्यधरारणि तयोरिति' (का० ५।१।३०) । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणि निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे अधरारणे, त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरुरवो-नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः । 'आयुरसीत्युत्तरारण्यास्थालीं संपृष्टशेदिति' (का० ५।१।३१) । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृष्टशेदिति सूत्रार्थः । हे स्थाली-गताज्य, त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याभिरायुःप्रदं भवसि । 'पुरुरवा इत्यभिनिधानं तयेति' (का० ५।१।३१) । अधरारणे अभिमुखीमुत्तरारणि निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे उत्तरारणे त्वं पुरुरवा असि । यथा पुरुरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः

पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति' (३।४।१।२२) । 'मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति' (का० ५।२।२) । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्यात् । हे अग्ने, गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरारवि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

तृतीया ।

भवत नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

उ० प्रास्यति । भवतं नः पङ्क्तिः । आहवनीयनिर्मथ्या-बुच्यते । भवतं युवां नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ सचेतसौ समानप्रज्ञौ । अरेपसौ । रेप इति पापनाम । अपापौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं विनाशिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् । किंच शिवौ शान्तौ भवतं भवथः । अथ अस्मिन्यज्ञे नः अस्माकम् ॥ ३ ॥

म० 'भवतं न इति प्रास्यतीति' (का० ५।२।३) । मन्थनोत्थमभिमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः । पङ्क्तिः । यस्याः अष्टाणीः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः । निर्मथ्याहवनीयावभ्री देवते । हे जातवेदसावभवी, नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किंभूतो युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुजौ । अन्यविषयं मनः परिहृत्वास्मदनुग्रहाभिमुखं समनस्त्वम् । अनुग्रहे परस्पर-विप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसौ पापराहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् । यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् । तथा अयास्मिन्न-नुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अमावभिश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभि-शस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यं सद्मप्रयुच्छन्त्वाहा ॥ ४ ॥

उ० उहोति । असावभिः । आहवनीयनिर्मथ्याबुच्यते विराट् । अमौ आहवनीयाख्ये योयमभिः निर्मथ्यः चरति प्रविष्टः । ऋषीणां विदुषामभिहोत्रिणां पुत्रः । 'स यदग्नी आधत्ते तदेतं जनयति' इति श्रुतिः । अभिशस्तिपावा अभिशंसनमभिशास्तिः अभिशस्तेः पाति गोपायति ॥

सोऽभिशास्तिपावा । स नः सोऽस्माकमग्निः स्योनः सुखरूपः ।
सुयजा सुयागेन यज । परोक्षत्वान्मघ्नस्य प्रथमपुरुषेण
व्यत्ययः । यजतु । इह अस्मिन् यज्ञे । देवेभ्यो हव्यं हविः ।
सदम् सदा । अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अप्रमाद्यन् ।
स्वाहा सुहुतं हविर्बुहोमि ॥ ४ ॥

म० 'अमावभिरिति जुहोति स्थात्याः सुवेणेति' (का०
५।२।६) । विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र
द्वितीयतुर्यावेकादशाणौ ततो द्व्यधिका । अग्निर्मथ्यमानो-
ऽमावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । 'चर
गतिभक्षणयोः' । किंभूतोऽग्निः । ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेद-
विदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत्पुत्रः । तथा अभि-
शास्तिपावा अभिशास्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति
रक्षतीत्यभिशास्तिपावा । 'आतो मनिन्-' (पा० ३।२।७४) इति
वनिप्रत्ययः । हे अग्ने, स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः
सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः
इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि । अस्मदत्तं हवि-
र्देवान्प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदं सदा अप्रयुच्छन्
अप्रमाद्यन् । 'युच्छ प्रमादे' । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुत-
मस्तु । यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति
पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक-
राय शक्ने ओजिष्ठाय । अनाधृष्टमस्यनाधृत्यं
देवानामोजोऽनभिशास्त्यभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्य-
मञ्जसा सत्यमुपगेष्वित्ते मा धाः ॥ ५ ॥

उ० तनूनप्त्रमाज्यं गृह्णाति । आपतये त्वा । वायुदेवत्यं
यजुः । आ पततीत्यापतिः । परि सर्वतः पततीति परिपतिः ।
उभयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्य, त्वा गृह्णामि । तनू-
नप्त्रे । तनूशब्देनात्रात्माभिप्रेतः । तन्यते हि तस्मादाकाशः
ततो वायुर्भवति तस्मादाकाशो जायते शक्करनामा । आका-
शाद्वायुः । एतदभिप्रेत्योक्तं तनूनप्त्रे ब्रह्मणः पौत्राये-
त्यर्थः । शाकराय । शकुवन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शकर
आकाशस्तस्यापत्यं शाकरो वायुस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिः । शक्ने
'शक्नु शक्नौ' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । शक्ताय । ओ-
जिष्ठाय बलिष्ठाय । आज्यमवसृशन्त्यृत्विजः परस्परमद्रोहाय
शपथयन्तः । अनाधृष्टमसि । अनाधर्षितमनुलङ्घितं च त्वं
भवसि । हे आज्य, पथकारिभिः पूर्वमधृष्टमिदानीमप्य-
नाधृष्टमनुलङ्घनीयं त्वं भवसि । अनभिशास्ति । अभिपूर्वः
शंसतिर्गर्हार्थं वर्तते । न विद्यते अभिशास्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् ।
अभिशास्तिपाः अभिशास्तेः पाति रक्षतीत्यभिशास्तिपाः । अन-

भिशास्ते प्रदेशे स्वर्गादौ नयतीति अनभिशास्तेन्यम् । यत्
इत्थंभूतमतः त्वामभिमृश्य । अञ्जसा सत्यमुपगेषम् । अञ्जसा
प्रगुणेन मार्गेण यथास्वरूपं सत्यमुपगच्छेयम् । त्वं चानेन
सत्येन स्थिते मा धाः । सु इते साधुगते कल्याणे लोके स्वर्गे
मां निदध्याः ॥ ५ ॥

म० 'प्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णायापत्य इति द्विश्च स्थात्याः
सुवेणेति' (का० ८।१।१९—२०) । व्रतं प्रदीयते येन
पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णायादिति सूत्रार्थः । वायु-
देवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सतत-
गतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य, त्वां गृह्णामि । किंभूताय । परिप-
तये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने । तथा
तनूनप्त्रे तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य
नप्त्रे पौत्राय । शाकराय शकुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स
शकर आकाशस्तस्यापत्यं शाकरस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः' (तैत्ति० आरण्य०
८।१) इति श्रुतेः । तथा शक्ने शक्नोति सर्वं कर्तुमिति
शक्ता तस्मै । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) ।
इति वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी ।
'अस्मायामेधास्त्वजो विनिः' (पा० ५।२।१२१) इति
विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । 'अतिशयाने
तमविष्टनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्टनि प्रत्यये 'विन्म-
तोर्लृक्' (पा० ५।३।६५) इति विनो लोपे टिलोपः ।
यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य, त्वामा-
पतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आसम-
न्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः
'प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति' । इष्टप्राप्त्युपा-
यमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयतीति
परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । 'मनो वै
परिपतिर्मन एव प्रीणाति' इति । तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं
न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽभिस्तस्मै
जाठराभिदेवताप्रीत्यै आज्य, त्वां गृह्णामि । शाकराय शक-
नशीलः शक्करः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाकरं शक्तिस्वरूपं
तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि । शक्ने
ओजिष्ठाय । शक्ने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्नि शक्ति-
मति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातु-
स्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजः-
सारमभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः । 'तनूनप्त्र-
मेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायवसृशन्त्यृत्विजो यजमान-
धानाधृष्टमित्यद्रोहस्तेभ्यः' (का० ८।१।२४—२६) इति ।
आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य, त्वमीदृशमसि । किंभूतम् ।
अनाधृष्टमितः पूर्व केनाप्यतिरस्कृतम् । अनाधृत्यं न आध-
र्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम् । देवानामभ्यादी-
नामोजः सारभूतम् । अनभिशास्ति नास्ति अभिशास्तिर्निन्दा

यस्य तत् । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते । अभिशस्तिपाः अभिशस्तिर्कृत्स्निजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्त्वं छान्दसम् । अनभिशास्तेन्यम् अनभिशास्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशास्तेनीः । द्वितीया प्रथमार्थे । पुंस्त्वं व्यत्ययेन । यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानूतप्त्राज्य, अहमृत्विक् अजसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने 'सिब्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिपि इडागमे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे च रूपम् । 'इतश्च लोपः पर-स्यैपदेशु' (पा० ३।४।९७) इति इलोपः । किंच हे आज्य, खिते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियं सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

उ० आहवनीये समिधमाधधाति । अग्ने व्रतपाः । यजमानोऽनेन यजुषा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं करोति । हे अग्ने व्रतपाः । हे अग्ने, व्रतं पाति रक्षतीति व्रतपाः । व्रतमिति कर्मनाम । त्वे व्रतपाः अवधारणार्थं पुनः संबोधयति । त्वमेव व्रतस्य गोपायिता । तं शरणं व्रजाम इति शेषः । केन प्रकारेणेति चेत् । या तव तनूरियं सा मयि । या इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति शेषः । या मम तनूरेषा सा त्वयि । या चैषा मम तनूः सा त्वयि भवत्विति शेषः । एवं कृतशरीरव्यत्यययोरावयोः सह नौ व्रतपते व्रतानि । एकत्र आवयोः हे व्रतपते, व्रतानि कर्माणि सन्त्विति शेषः । किंच अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम् । अनुमन्यतां मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः । अनु तपस्तपस्पतिः । अनुमन्यतां च तपस्पतिः सोमः तपः । तपःशब्देन च उपसद उच्यन्ते ॥ ६ ॥

म० 'अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधधाति' (का० ८।२।४) । आग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने, त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथा सति हे व्रतपते, व्रतपालकाग्ने, व्रताभ्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अभियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान्त्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि

भवत्वित्यर्थः । किंच । वीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम वीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामि-त्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधन-विदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व । आप्याययास्मान्सखीन्सत्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुयामशीय । एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ७

उ० सोममाप्याययन्ति । अंशुरंशुः । चतुरवसाना चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिरुच्यते सौमी । चतुर्थोऽर्धर्चो लिङ्गोक्त-देवताकः । हे सोम अंशुः । वीप्सा । ते तव आप्यायतामुपची-यताम् । कस्यै इन्द्राय । तादर्थ्यं चतुर्थी । एकधनविदे । एकध-नान् वेत्ति एकधनवित् तस्यै एकधनविदे । कथंभूतान् वेत्ति । 'एकैकोऽंशुः सोमस्य देवान्प्रति भक्षत्वेन गच्छन् शतमेकध-नानाप्याययति दशदश वा सोमस्य ईदृशी शक्तिः' इति श्रुतिः । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम् । आप्यायतामुपचीयतामिन्द्रः । हे सोम, तुभ्यं त्वदर्थम् । उपचितो हीन्द्रो बहु सोमं पिबति । आत्वमिन्द्राय प्यायस्व आप्यायस्व त्वमिन्द्रार्थमात्मानम् । सोम आप्यायय वर्धय । अस्मान् सखीन् समानख्याना-न्परिचारकान् । सत्या धनलोभेन मेधया प्रज्ञया च । स्वस्ति ते देव सोम । स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम । अहं च सुयामशीय व्यामुयाम् । यद्वा स्वस्त्यविनाशेन तव संबन्धि सवनं सुत्यां हे देव सोम, अहं व्यामुयाम् । प्रस्तरे निहुवते । एष्टा रायः । यजतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं निष्ठा-प्रत्यये परतो दानार्थस्य । आ इष्टा रायः मर्यादया इष्टानि धनानि । दक्षिणाभिप्रायमेतत् । किमर्थमिति चेत् । प्रेषे भगाय । प्रकृष्टाय इष्टेऽन्नाद्याय भगाय धनाय च । ऋतमृतवा-दिभ्यः सत्यमेतच्चिन्तितमस्माकं भूयात्सत्यवादिनामिति विभ-क्तिव्यत्ययः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । नमो द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः संभोगमनु सर्वे सिध्यतीति नमस्कारः ॥ ७ ॥

म० 'यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति' (का० ८।२।६) । प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्रद्वयम् । सोमवल्ग्या अवयवोऽंशुरुच्यते । वीप्सा सर्वसंप्र-हार्या । हे सोम देव, ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धता । चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह तित्तिरिः । 'यदेवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याय-

यति' इति । किंभूतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः । एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान्वेति जानातीति । सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः । किंच हे सोम, तुभ्यं लत्वानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् । तथा हे सोम, त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः 'उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययति' इति । किंच हे सोम, सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । 'ऋत्विजो वा अस्य सखायः' इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः । किंच हे सोमदेव, ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु । तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् । 'प्रत्येय प्रस्तरे निहुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय' (का० ८।२।९) इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्ताउत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निहुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः । रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम, लत्वप्रसादादस्माकं रायः सन्विति भावः । यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादृताः । यजते रूपम् । दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं । प्रेषे भगाय । प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेत् तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय । यद्वा प्रकर्षेण इषे अज्ञाय भगाय च । किंच ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः । यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविमन्यतिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः 'यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन्लोके प्रतितिष्ठति' इति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

या ते अग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टा । उग्रं वचो अपावधीत्त्वेपं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टा । उग्रं वचो अपावधीत्त्वेपं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टा । उग्रं वचो अपावधीत्त्वेपं वचो अपावधीत्स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० उपसद जुहोति । 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि' इत्यादीतिहासो निदानभूतः । या ते अग्ने । हे अग्ने, या ते तव अयःशया अयसि शेते इत्ययःशया तनूः शरीरम् । वर्षिष्ठा

उरुत्तमा विस्तीर्णतमा । गह्वरेष्टा निगूढदेशस्थायिनी । सा असुरसंबन्धिनी उग्रं वचः उद्गूणं वचः जहिजहि मारयमारय इतीत्यंभृतं वचनम् अपावधीत् अपहन्तु । त्वेषं दीप्तं घृष्टं बलेन ऊर्जस्वितया च युक्तमपहन्तु । हतसर्वोद्यमा निर्वाचः असुराः सन्वित्वत्यर्थः । यद्वा या तवाग्नेऽयःशयाः तनूः विस्तीर्णा निगूढदेशस्थायिनी च उद्गूणमसह्यं वचनमपहतवती दीप्तं वचनमपहतवती । सैनानां पुनरपहन्त्विति शेषः । रजःशया रजतशायिनी । हरिशया हरितसुवर्णशायिनी । एतावदुत्तरयोर्मैत्रयोर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८ ॥

म० 'उपसदं जुहोति जुवेण या ते इति' (का० ८।२।३५) । आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि । अत्रेयमाख्यायिकास्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धमुपसदाभिराराधितः । तत उपसदेवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्णं प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः । हे अग्ने, या ते तवायःशया तनूः अयसि शेते इत्ययःशया । लोहमयीत्यर्थः । लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती । वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभियतफलवर्षिणी । तथा गह्वरेष्टा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्टा । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' (पा० ६।३।९) इति विभक्तौर्लुक् । सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत् छिन्धिभिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती । तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाभिक्षेपरूपं प्रवीप्तं वाक्यमपावधीत् । स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि' (३।४।४।३) इत्यादिश्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः । उग्रत्वेपवचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अज्ञपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदुच्यते उग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्षिप्रन्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन वीतमूढस्तत्त्वेपं वचः । तदाह तित्तिरिः । 'अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यं च त्वेषं वचः' इति । 'एवमितरे अन्नहर्षरजःशया' हरिशयां चेति' (का० ८।२।३८) । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रमेद इति सूत्रार्थः । रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्यमयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

नवमी ।

तुभ्यार्थनी मेऽसि विचार्यनी मेऽस्यवतान्मा नाथि-
तादवतान्मा व्यथितात् । विदेदभिर्नभो नामाभे

अङ्गिर आयुना नाम्नेहि योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्ते-
 ऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे विदेदग्निर्नभो
 नामाम्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि यो द्वितीयस्यां
 पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे
 विदेदग्निर्नभो नामाम्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि यस्तृ-
 तीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं
 तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

उ० चात्वाले परिलिखति । तप्तायनी मेऽसि । चत्वारो
 मन्त्राः पृथिवीदेवत्याः । तस इव वृत्त्यर्थं पुरुषोऽस्यामेतीति
 तप्तायनी पृथिवी मे मम असि । द्वितीयं परिलिखति ।
 वित्तायनी अस्यां हि विविदानोऽर्थमुपलभमानः पुरुष एतीति
 वित्तायनी । वित्तवान्वा भवतीति वित्तायनी मे मम असि ।
 तृतीयं परिलिखति । अवतात् मा नाथितात् । अवतु रक्षतु मां
 नाथितात् । नाथतिर्याञ्जार्थः । परियाचनात् । यथाहं न याचेयं
 तथा पृथिवी मां करोत्वित्यर्थः । चतुर्थम् । अवतात् अवतु
 रक्षतु मां व्यथितात् । 'व्यथ दुःखभयचलनयोः' । भयात् चल-
 नाद्वा पृथिवी । चात्वाले प्रहरन्ति । विदेदग्निः । स वा
 अग्नीनामेव नामानि गृह्णहरति । यां त्वा अमूं देवा अग्ने
 अग्नीन् होत्राय प्रवृणतेत्यादीतिहासस्तदनुवादिन एते
 मन्त्राः । विदेत् जानीयात् अग्निः । कतमः । नभः न
 भातीति नभः स्वकीयं नाम । पुरीषं हरति । अग्ने अङ्गिरः ।
 हे अग्ने अङ्गिरः । 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' इति श्रुतिः । आयु-
 नानाम्ना आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः । आ इहि
 आगच्छ । निवपति । योऽस्यां पृथिव्यां यस्त्वमस्यां पृथिव्यां
 भवसि । यत्ते तव अनाधृष्टं अनाधर्षितं नाम यज्ञियं यज्ञ-
 संपादि तेन नाम्ना त्वा त्वामादधे स्थापयामि । यो द्वितीयस्यां
 पृथिव्यामसि । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्तः । तृती-
 यस्यां पृथिव्यामसि । पृथिवीशब्देन द्युलोक उक्तः । चतुर्थं
 प्रहरति । अनु त्वा देव वीतये । देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां
 देववीतये । वीतिस्तर्पणार्थः ॥ ९ ॥

म० 'शम्यामादाय चालालं मिमीते पूर्वणोत्करं संचरं
 परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राची-
 मुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति'
 (का० ५।३।२०—२५) । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र
 भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चालाल उच्यते । तत्रोत्करा-
 त्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदगप्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणं
 तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात् । तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव
 शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् । अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तर-
 योरपि प्रागप्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।

११ य० उ०

अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूषि । तत्रायानि चत्वारि
 पृथिवीदेवत्यानि । तत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि, त्वं
 मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नो-
 तीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति संतप्यते
 तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्याम-
 यति सा तप्तायनी ममासि । द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो
 यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं विधेनं पुरुषमयतीति
 वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं
 लभ्यते । तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि, नाथितात् याचि-
 तात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष । 'तुह्योस्तातद्-' (पा०
 ७।१।३५) इति हेस्तातद्देशः । यथा कमपि न याचे
 तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याञ्जार्थः । चतुर्थं परि-
 लिखति । 'व्यथ भयचलनयोः' । व्यथितात् भयाच्चल-
 नात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष । 'विदेदग्निरिति चात्वाले
 प्रहरति स्फ्येनेति' (का० ५।३।२६) । प्रहरति
 मृत्तिकां खनेदित्यर्थः । आग्नेयं यजुः । हे चालालगतमृत्तिके,
 नभोनामाभिर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताभिर्विदेत् त्वां जानीयात् ।
 मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानास्त्वित्यर्थः । अग्नि-
 नामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथाच श्रुतिः 'स वा अग्नी-
 नामेव नामानि गृह्णन् हरति' (३।५।१।३१) इति ।
 'अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति' (का० ५।३।२०)
 पुरीषं खाता मृत् । हे अग्ने, हे अङ्गिरः, अङ्गिरातिरस्या-
 स्तीति अङ्गिराः । मत्स्ये रस्प्रत्ययः । तत्संबोधनं हे अग्ने,
 त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छती-
 त्यायुरग्नेर्नाम । अधिष्ठातर्यागत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरा-
 गमनादिकं प्रार्थ्यते । 'योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुस-
 हितमिति' (का० ३।५।२८) । उत्तरवेदिस्थाने मृदं
 निक्षिपेदित्यर्थः । हे अग्ने, यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां
 भूमावसि । किंच ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाभि-
 रिति प्रसिद्धमनाधृष्टं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे
 तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि । 'एवं द्विरपरं द्विती-
 यस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति' (का० ५।३।३०—
 ३१) । यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खाला हला मृत्प्रक्षिप्ता वेद्य-
 र्थमेतच्चित्तयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति
 पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः ।
 यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृती-
 यस्यामिति विशेषणत्वाद्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी
 द्यौः । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् । 'अनु लेति चतुर्थं यथार्थ-
 माह्वयेति' (का० ५।३।३२) । यथा पूर्वस्मिन्पर्यायत्रये
 मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं
 मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां प्रीतये हे
 मृत्तिके, त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति
 शेषः ॥ ९ ॥

दशमी ।

सिं॒ह्यसि सपत्न॒साही दे॒वेभ्यः कल्प॒स्व सिं॒ह्य-
ह्यसि सपत्न॒साही दे॒वेभ्यः शुन्ध॒स्व सिं॒ह्यसि सप-
त्नसाही दे॒वेभ्यः शुंभ॒स्व ॥ १० ॥

उ० व्यूहयुत्तरवेदिम् । सिंहासि । 'तेभ्यो ह वाक्
चुक्रोध' इत्युपक्रम्य 'सिं०ही भूत्वा ददानाचचार' इतीति-
हासो वेदिमन्त्राणां निदानभूतः । या त्वं सिं०ही भवसि ।
सपत्नसाही सपत्नस्मोडुं शीलमस्या इति सपत्नसाही । शत्रू-
णामभिभविव्रीत्यर्थः । सा त्वमस्माभिरनुमीयमाना देवे-
भ्योऽर्थाय कल्पस्व उत्तरवेदिरूपेण कृता भव । प्रोक्षति ।
शुन्धस्व आभिरक्षिराश्रुता सती शुद्धा भव । सिकताः
प्रकिरति । शुंभस्व । शुंभतिरलंकारार्थः । अलंकृता
भव ॥ १० ॥

म० 'सिंहस्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिर्धृशम्यामात्रमिति' (का० ५।३।३२)। विशेषेण पांशुभिः समा करोति। त्रयाणां वेदिर्देवता। वाक् पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिंही भूत्वा चचारे-तीतिहासः। सा वेदिमन्त्रेषूच्यते। हे उत्तरवेदे, या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान सहतेऽभि-भवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण्। शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि। अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण कृता भव। 'प्रोक्षत्युत्तरवेदिर्धृशिकताश्च प्रकि-रति सिंहस्यसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।३।३७)। हे उत्तरवेदे, शुन्धस्व शुद्धा भव। 'शुन्ध शुद्धौ'। अन्यत्पूर्व-वत्। हे उत्तरवेदे, त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव। अन्यत्पूर्ववत्। शुंभतिरलंकारार्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा
रुद्रैः पश्चात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु
विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पाल्विदमहं तमं बार्बहिर्धा
यज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

उ० उत्तरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रघोषः । घोष इति वाङ्-
 नामसु पठितम् । इन्द्रस्त्वां वसुभिः सहितः पुरस्ताद्गोपायतु ।
 प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वा रुद्रैः सहितः पश्चात्पातु । मनो-
 जवाः मनोगतिर्यमः त्वां पितृभिः सहितः दक्षिणतः पातु ।
 निश्वकर्मा । विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातो मन्त्रः । वहिर्वेदि
 ४ निपिञ्चति । इदमहं वेदिशमनेन तस्मावर्तितं वाः उद-
 क्रम् बहिर्धा यज्ञात् बाह्यतो यज्ञात् निःसृजामि निक्षि-
 पामि ॥ ११ ॥

म० 'वेद्यन्तरे स्थितोददुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति' (का० ५।४।११) । चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विसृष्टं कथ्यते । यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे, त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु । प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु । मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु । विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिवचतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः 'असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत्' इत्यादि । 'बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति' (का० ५।४।१२) । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुपरुपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञाद्बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सि॒ं॒हसि॒ स्वाहा॑ सि॒ं॒हस्यादित्य॒वनिः॑ स्वाहा॑
सि॒ं॒हसि॒ ब्रह्म॒वनिः॑ क्षत्त॒वनिः॑ स्वाहा॑ सि॒ं॒हसि॒
सुप्र॒जाव॑नी राय॒स्पोष॒वनिः॑ स्वाहा॑ सि॒ं॒हस्याव॑ह
दे॒वान्यज॑मानाय॒ स्वाहा॑ भूतेभ्य॑स्त्वा ॥ १२ ॥

७० नाभिव्याधारयति । सिं॒धु॒हसि । सा यदे॒वादः
 सिं॒धु॒ही भू॒त्वा शान्ते॒वाच॒चारे॒त्यादि नि॒दानोद्घा॒टनं श्रौत॒म् ।
 सिं॒धु॒हसि॒स्वाहा । सिं॒धु॒हसि आ॒दित्य॒वनिः । 'छन्द॒सि
 वन॒सनर॒क्षिम॒थाम्' इति इन्प्रत्ययः । आ॒दित्यादीन्व॒नुते
 संभ॒जत इत्या॒दित्य॒वनिः । सिं॒धु॒हसि ब्रह्म॒वनिः क्षत्र॒वनिः ।
 सिं॒धु॒हसि सु॒प्रजा॒वनिः राय॒स्पोष॒वनिः । ब्रह्म॒क्षत्रं
 शोभ॒नां प्र॒जां राय॒स्पोषं धन॒पोष॒म् । ए॒तान्या॒दित्य॒वनि॒समा॒
 न॒व्याख्या॒नानि । सिं॒धु॒हसि आ॒वह दे॒वान् यज॒मानाय ।
 आ॒गम॒य दे॒वान् यज॒मानाय । स्रुच॒मुद्य॒च्छति । भू॒तेभ्य॒स्त्वा ।
 भू॒तशब्दे॒न चतुर्वि॒धो भू॒तग्रा॒मोऽभिधी॒यते । चतुर्वि॒धाय
 भू॒तग्रा॒माय । उत्प॒त्तये स्थि॒तये च स्रुच॒मुद्य॒च्छामी॒ति
 शेषः ॥ १२ ॥

म० नाभ्याः श्रोण्यांसेषु पञ्चग्रहीतं जुहोत्यक्षण्या दक्षि-
णेसे श्रोण्यांश्रोण्यामसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्
सिंहस्यसिती' (का० ५।४।१४) । योऽयमत्तरवेदेर्ना-

भ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यांसेषु आभेयैशकोणावंसौ वायव्य-
नैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुहां पञ्चवारं
गृहीतेनाज्येन जुहुयात् । कथम् । अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन ।
तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेंऽसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिण-
श्रोणौ तत उत्तरांसे ततो मध्ये एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं
निधाय तदवलोकयन्पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः । पञ्च
यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि
निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये
सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ । तदयं मन्त्र आह । तदुक्तं तित्तिरिणा
'तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठत्'
इति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे, त्वं सिंहासि
सिंहरूपा भवसि तादृश्यं तुभ्यं स्वाहा हविर्देत्तम् । सिंहासि
किंभूता । आदित्यवनिः आदित्यान् वनुते संभजति ग्रीण-
यतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्ववत् । सिंहासि ब्रह्मवनिः क्षत्र-
वनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः
ग्रीणयितृत्वमत्र विशेषः । सिंहासि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रा-
दिरूपायाः शोभनप्रजायाः संपादयित्री । रायस्पोषवनिः
सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री । सिंहासि यजमानाय
यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः । 'भूतेभ्यस्त्वेति
सुचमुद्यच्छतीति' (का० ५।४।१५) । भूतेभ्यः जरा-
युजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामग्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते
छुहः, लामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः 'भूतेभ्य-
स्त्वेति सुचमुद्रुह्वाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति
तानेव तेन ग्रीणाति' इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वा ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा
हाच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वाग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

उ० परिधीन्परिदधाति । ध्रुवोऽसि । यस्मादधियज्ञं ध्रुवः
स्थिरः त्वमसि तस्मात् पृथिवीं दृष्ट्वा दृढीकुरु । ध्रुवक्षिद ।
ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षिद । यस्मात्त्वं ध्रुवक्षि-
दसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु । अच्युतक्षिद । अच्युते यज्ञे
क्षियतीत्यच्युतक्षिद । यस्मात्त्वमच्युतक्षिदसि तस्माद्विं दृढी-
कुरु । संभारानुपनिवपति । अग्नेः पुरीषमसि अग्नेः पूर-
यितृ भवसि । 'शरीरं हैवास्य पीतदारु' इत्यादिश्रुतिः ।
संभाराणां शरीरपूरणात्पुत्रीषत्वमुपपद्यते ॥ १३ ॥

म० 'नाभिं पितदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति
प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।४।१६) । पीतदारुर्देवदारुः
तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात्पूर्व-
वद्दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति
सूत्रार्थः । त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यमपरिधे, त्वं
ध्रुवः स्थितोऽसि । अतः पृथिवीं दृष्ट्वा दृढीकुरु । हे दक्षिणपरिधे,

त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्त-
रिक्षं दृढीकुरु । अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवस-
तीत्यच्युतक्षिद हे उत्तरपरिधे, त्वं तादृशोऽसि तस्माद्विं
द्युलोकं दृष्ट्वा । 'अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धिजेज-
नवृष्णेः सुकाश्चोपरि शीघ्रंभ्या अभावेऽन्या इति' (का० ५।४
।१७) गुग्गुलुर्धूपद्रव्यं, सुगन्धिजेजनं तृणविशेषः, वृष्णेः
सुका अविरोमाणि । एतानि नामौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ।
हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह, त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि ।
पूरयतीति पुरीषम् । 'अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभाराः' इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । वि होवा दधे वयुनाविदेक इन्मुही
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० सावित्रं जुहोति । युञ्जते मनः । अधियज्ञानुवा-
दिनी सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता ऋत्विजो
युञ्जते मनः मनांसि । उत युञ्जते धियः अपि च युञ्जते
प्रेरयन्ति धियो वाचः । कथंभूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति । विप्राः
ब्राह्मणाः शुश्रूवांसोऽनुचानाः । विप्रस्य प्राप्तक्रियाशक्तेः फल-
दानं प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य । श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि
यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्त्वावपि
ब्राह्मणशब्देनोच्यते । बृहतो महतः । विपश्चितो मेधाविनः
सर्वस्य यज्ञस्य । किंच त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विजः ।
विहोत्रा दधे विदधत इति वचनविपर्ययः । अथ होत्राः सप्त
वषट्कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते । 'अथ होत्राः संयाजयन्ति' इति
श्रुतिः । 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो वषट्कुर्वन्ति' तदेतदुच्यते ।
वयुनाविदेक इत् । वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । इच्छन्द्
एवार्थः । सर्वेषामेवात्विजां मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्रह्माख्यः
एक एव ऋत्विक् । वयुनाविद्वि त्रिवेदज्ञानान्वितो भैषज्यं
करोति । मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः । महती देवस्य
दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः
परिस्तवनम् । को हि नाम यज्ञं प्रेत्यत्विजः प्रस्तूय समा-
प्स्यति यज्ञम् । यज्ञो हि बृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्विभर्तीति
सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥

म० अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्य-
भिन्नयमैष्टिकवेदिश्चास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्प-
ददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्देवा अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तर-
वेदिः । ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाल्यो मण्डपो विधेयः ।
ततोऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या । तस्यां
स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसं-
ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्तः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्त

तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः 'सावित्र्यर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयति' इति । तं होमं विधत्ते कात्यायनः 'चतुर्थीतः शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽतः' (८।३।२९) इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्तुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती श्यावाश्व-दृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञ-चिन्तायां नियमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विप-श्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद्बृहत्त्वमर्थभिश्चत्वाद्विपश्चि-त्त्वम् । किंभूता विप्राः । होत्राः होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेकइत् एकएव विदधे ससर्ज । किंभूत एकः । वयुनावित् 'वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' (निरु० ५।१४) इति यास्कोकेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभू-तानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनावित् । संहितायां दीर्घः । सर्वधी-साक्षीत्यर्थः । नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यं तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्ठातिः सर्वदेवोक्ता स्तुतिः मही महती । तथाचाथर्वणिकाः 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' इति । बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' (मा० ४।२।२४ । का० ४।४।२१) इति । श्वेताश्वतराश्च 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति । यद्वायस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । 'यज्ञो वै विपश्चितः' (३।५।३।११) इति श्रुतेः । किंभू-तस्य विपश्चितः । विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । 'प्रा पूतौ' । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वष-ङ्कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्य-त्ययः । तन्मध्ये वयुनाविदेकइत् त्रिवेदज्ञानवान्ब्राह्मण्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्ठातिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवि-तुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समू-
ढमस्य पांशुरे स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति । इदं
विष्णुः । गायत्री वैष्णवी । इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विष्णो-

न्तवान् । सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविश-
तीति विष्णुः । किंच त्रेधा निदधे पदम् । पद्यते ज्ञायते-
ऽनेनेति पदम् । भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण
त्रिधा निहितवान् पदम् । किंच समूढमस्य पांशुरे ।
अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमद्वैतमक्षर-
मित्येवंलक्षणम्, समूढमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्मभिः ।
पांशुरे । लुप्तोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते
तत्समूढमिति द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् ।
'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवी च चक्षु-
राततम्' इति ॥ १५ ॥

म० 'दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायामि-
जुहोतीदं विष्णुरिति' (का० ८।३।३१) । दक्षिणशकट-
संबन्धितदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः । विष्णु-
देवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं
विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रेधा पदं
निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमाद-
ग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य
तत्पांसुरे तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं
विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत
इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः ।
कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तोपमानं । पांसुले रजस्वले प्रदेशे
निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं 'तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः' (अध्या० ६।५) इति । स्वाहा
तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इरावती धेनुमती हि भूतस्य सूर्यवसिनी मनवे
दशस्या । व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवे ते दाधर्थं पृथि-
वीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

उ० द्वितीयस्यानसो वर्त्मनि जुहोति । इरावती ।
वैष्णवी त्रिष्टुप् । हे विष्णो, यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्त्यौ
द्यावापृथिव्यौ इरावती सस्यवत्यौ । धेनुमती धेन्वादिभिः
पशुभिः तद्वत्यौ । हिशब्दो यस्मादर्थं व्याख्यातः । एवं-
भूतं भूताम् अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः । संवृत्ते इत्यर्थः ।
सूर्यवसिनी शोभनयवसवत्यौ सुसस्यवत्यौ । मनवे यज-
मानाय । दशस्या दाघ्यौ यज्ञसाधनानाम् । अतः कारणात्
व्यस्कन्नाः । स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः । स्तम्भितवानसि ।
रोदसी द्यावापृथिव्यौ एते । किंच । दाधर्थं धारयसि । पृथिवीं
द्यां चेत्यध्याहारः । अभितः इतश्चेतश्च । मयूखैः रश्मिभिः ।
यस्मात्त्वमेवंप्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० 'सुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति
पूर्ववदिति' (का० ८।३।३५) यथा दक्षिणशकटदक्षिण-

चक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसंयन्त्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे रोदसी यावापृथिव्यौ, युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् । भवते-
 ङुडि मध्यमद्विवचने रूपम् । अडभावश्छान्दसः । किंभूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सखवत्यौ । धेनुमती बहु-
 धेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयव-
 सिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम् । 'दाश्र दाने' दाशतस्ते दशस्या । असुनप्रत्यये उपधाह्रस्वः ओविभक्तैर्योदशश्च । एवं यावापृ-
 थिव्यौ संप्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो, एते रोदसी त्वं यस्कन्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किंच पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वै अभितो दाधर्थं दधर्थं सर्वतो धारितवानसि । 'जुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० १६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हवि-
 र्दत्तम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

देवश्रुतौ देवेष्वामोषतुं प्राची प्रेतमध्वरं कल्प-
 यन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतुं मा जिह्वरतम् । स्वं गोष्ठमावदतं देवि दुर्ये आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याः ॥ १७ ॥

उ० पत्नी अक्षधुरावनक्ति । देवश्रुतौ । देवा एते धुरौ शृण्वन्ति इति देवश्रुतौ । ये युवां देवश्रुतौ ते देवेषु आघोषतम् । 'धुषिर शब्दे' । आशब्दयतम् । वाचयति । प्राचीप्रेतम् । हे हविर्धाने प्राची प्रागञ्जने, 'इण् गतौ' । प्रहृतं प्रेतं प्रगच्छतम् । अध्वरं कल्पयन्ती यज्ञं समर्थं कुर्वाणे । किंच ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम् । ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम् । मा जिह्वरतम् । 'ह्रल चलने' । मा चलनं कुरुतम् । अचलि-
 तप्रतिष्ठिते युवां भवतम् । शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति । स्वं गोष्ठम् । हे हविर्धाने, स्वमात्मीयं गोष्ठं स्थानम् । आव-
 दतं उच्चारयतम् । हे देवि दानादिगुणयुक्ते, हे दुर्ये गृह-
 भूते । आमन्त्रितद्विवचनान्ते द्वे पदे । किंच आयुर्मा निर्वा-
 दिष्टम् । निरुपसर्गः कुत्सायाम् । निकृष्टमल्पं पशुधनादिर-
 हितमायुर्मा निर्वादिष्टं मा उच्चारयतम् । प्रजां मानिर्वादिष्टम् । प्रजां निकृष्टाम् निरंशां मा उच्चारयतम् । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादित्यभिप्रायः । नस्यस्ये करोति । अत्र रमेथाम् अस्मिन् प्रदेशे रमेथां रतिं कुरुतम् । वर्ष्मन् 'न हिंसं-
 बुज्योः' इति नलोपाभावः । 'सुपांसुलुक्' इति सप्तम्या लोपः । पृथिव्याः ॥ १७ ॥

म० 'दक्षिण्या द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्णा-
 क्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति' (का० ८।३।३२) प्रति-

प्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावप्रभागाव-
 ङ्यादिति सूत्रार्थः । अक्षधुरौ देवते । देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ ।
 शृणोतेः किमुगागमश्च । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्ष-
 धुरौ अक्षाप्रभागौ, युवां यजमानोऽयं यद्यतीति देवेषु आघो-
 षतम् उच्चध्वनिना कथयतम् । 'धुषिर शब्दे' । 'प्राची प्रेत-
 मिति वाचयतीति' (का० ८।४।३) हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते । हे उमे शकटे, युवां प्राची प्राश्रुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् । प्रागञ्जतस्ते प्राची । किंभूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किंच यज्ञमिममूर्ध्वं नयतं उपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम् । 'ह्र कौटिल्ये' णिजन्तस्य ङुडि रूपम् । यद्वा 'ह्रल चलने' मा चलतम् । 'स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति' (का० ८।४।४) । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । दुर्यशब्दो गृहवाची । 'गृहा वै दुर्याः' (३।५।३।१८) इति श्रुतेः । तेन गृहसदृशे शकटे लभ्येते । हे देवि दुर्ये गृह-
 सदृशशकटद्वयरूपे देवते, स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतम् । योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामु-
 च्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किंच आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-
 मानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्यम् । वदतेऽङुडि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चा-
 रयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादि-
 रूपां मा निराकार्यम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेव-
 रूपः । तदाह श्रुतिः 'वरुणो वा एष दुर्वगुभयतोबद्धो यदक्षः' (३।५।३।१८) इति । तस्माच्छापारुपदुर्वग्यपरि-
 हारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते । 'पश्चादुत्तर-
 वेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयेदित्यत्र रमे-
 थामिति' (का० ८।४।५) । वेदिनिकटस्थापिते उमे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे, पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतं वर्ष्मणि स्तीर्णे वा । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) । इति डेलोपे 'न हिंसं बुज्योः' (पा० ८।२।८) इति नलोपाभावः । देव-
 यजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् 'वर्ष्मं होतृत्पृथिव्या यदेवयजनम्' इति ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांश्च । यो अस्क्भायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

उ० दक्षिणमुपस्तभाति । विष्णोर्नुकमित्याद्यास्तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः । द्वयोरन्ते विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमिति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः । विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि । यो विष्णुः पार्थिवानि विममे पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि विममे निर्मितवान् । रजांसि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति रजःशब्दो लोकवचनः । किंच यश्च विचक्रमाणस्त्रेधा उरुगायः । उरुगमनः अस्कभायत् स्तम्भितवान् । उत्तरं द्युलोकाख्यम् । सधस्थं सहस्थानं देवानाम् । 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' इति सहशब्दस्य सधादेशः । तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमिति संबन्धः । स्थूणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वा । निहन्मीति शेषः ॥ १८ ॥

म० 'उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभाति विष्णोर्नुकमिति' (का० ८।४।६) । दक्षिणशकटस्याग्रं ओढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं ब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः । कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निर० ४।१९) इति । यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाण्वन्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवाः तिष्ठन्ति यस्मिंस्तस्यस्थम् । 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ३।६।९६) इति सहस्य सधादेशः । 'स्कम्भ रोधने' । 'क्र्यादिभ्यः श्रा' । 'हलः श्रः शानजश्चौ' (पा० ३।१।८३) इति हेरनुवृत्तौ 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति । यद्यपि हौ परे श्राप्रत्ययस्य शायजादेशोऽविहितस्तथाप्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति लब्धपि श्रः शायजादेशो अस्कभायदिति रूपम् । कीदृशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निवधानः । विपूर्वस्य क्रमतेः 'लिटः कानज्वा' (पा० ३।२।१०६) इति कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वा 'दक्षिणतः स्थूणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति' (का० ८।४।७) हे स्थूणे काष्ठ, विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पुनस्त्वा प्रयच्छ दक्षिणादौत सव्याद्विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥

उ० उत्तरमुपस्तभाति ।

द्युलोकात् वा उत वा पृथिव्याः अपि वा पृथिवीलोकात् । महो वा विष्णो उरोरन्तरिक्षात् महतो वा विष्णो उरोर्विस्तीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात् । एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लोकेभ्यो धनमादाय अन्यतो वा यतःकुतश्चित् । उभा उभौ हस्तौ वसुना धनेन पृणस्व आपूरय । तत आप्रयच्छ आभिमुख्येन देहि । दक्षिणात् वा उत सव्यात् । पञ्चभ्याः तृतीयया व्यत्ययः । दक्षिणेन हस्तेन अपिच सव्येन हस्तेन । उभाभ्यां हस्ताभ्यामकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ १९ ॥

म० 'दिवो वेल्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति' (का० ८।४।८—९) । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोप-ष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे विष्णो, दिवो द्युलोकादुत अपिच पृथिव्याः भूलोकात् वापिच महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व । ततो धनपूर्णादक्षिणादुत सव्याद्वामाद्वस्तात् आ प्रयच्छ बहुकृत्वा आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि । विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

विंशी ।

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

उ० मध्यमं छदिरालभ्य वाचयति । प्रतद्विष्णुः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यद्वृत्तयोगात् । यस्य विष्णोः उरुषु महत्सु त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु अधिक्षियन्ति उपरि निवसन्ति । भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इदानीं प्रथमोऽर्धर्चः । प्रतद्विष्णुः स्तवते स विष्णुः स्तूयते । यकः स्थाने शपछान्दसः । वीर्येण वीरकर्मणा । कथं स्तूयते । मृगो न भीमः । यथा मृगः सिंहः स्तूयते । भीमः विभेत्समादिति भीमः । कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः । यद्वा हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते । सर्वैरैतैर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रो विशिष्यते । स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति । मृगो न । 'मृजूष शुद्धौ' । यथा शुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः । भीमो भीषणः । कुचरः कायं चरतीति कुचरः । कुशब्दस्य संप्रसारणं छान्दसम् । गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तत्र इन्द्रो वृष्ट्यर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मादिरूपेण । अथ गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः । अथ देहोऽपि गिरिरुच्यते तस्मिन्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ २० ॥

म० 'प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्येति' (का० ८।४।१३) । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारण-

वीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते गवैरिति शेषः । तदिति लिङ्ग-
व्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः ।
किंभूतो विष्णुः । 'मृजृष् शुद्धौ' माष्टि शोधयतीति मृगः । नोऽन-
र्थकः पादपूरणः । भीमः विभेत्समादसौ भीमः । 'भीमादयो-
ऽपादाने' (पा० ३।४।७४) । इति मप्रत्ययः । कुचरः कौ
पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरि वेद-
वाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा
न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणि-
वधजीवनो भीमः भयंकरो मृगो न सिंह इव । स यथा वीर्येण
स्तूयते तद्वत् । स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुषु प्रभूतेषु
त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति
स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

विष्णो रराटमसि वीष्णोः श्रप्ते स्थो विष्णोः
स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे
त्वा ॥ २१ ॥

उ० रराट्यामालभ्य वाचयति । विष्णोरराटम् । विष्णो-
र्यज्ञस्य ललाटमसि । उत श्रयानुपस्पृश्य वाचयति विष्णोः
श्रप्तेस्थः । विष्णोर्यज्ञस्य श्रप्ते सुक्लिणी स्थः । ओष्ठसं-
धिरुच्यते श्रप्तेशब्देन । सीव्यति । स्यूरसि । 'षिवु
तन्तुसन्ताने' । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिर्वा । ग्रन्थि
करोति । विष्णोर्ध्रुवोऽसि ग्रन्थिरसि । समासं स्पृशति ।
वैष्णवमसि विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम् । विष्णवेर्थाय त्वामुप-
स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'विष्णो रराटमिति रराट्यमिति' । (का० ८।४।
१५) वाचयतीत्यनुवर्तते । हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणे-
त्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं
मण्डपं कुर्यात् । स च मण्डपो विष्णुदेवताकलाद्विष्णुरित्युपचर्यते ।
विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाललाटाख्योऽवयवोऽसि ।
तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्भ-
माला ग्रथ्यते । तां मालां तद्वन्धनाधारतिर्यग्वंशं वा संबोध्य
पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । दर्भमयमालाधारवंश । त्वं विष्णोः
विष्णुमूर्तिर्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाट-
स्थानीयोऽसि । 'दिज्जोः श्रप्ते स्थ इत्युच्छ्राय्याविति' (का०
८।४।१६) । उच्छ्राय्यौ रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदि-
त्यर्थः । हे रराट्यन्तौ, युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धा-
नमण्डपस्य श्रप्ते स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवथः । 'द्वार्याः परिषी-
व्यति लस्युजनि प्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति' (का०
८।४।१८) । बृहत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति
सूत्रार्थः । हे लस्युजनि, त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि ।

सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः । 'षिवु तन्तुसन्ताने' । किपि
'च्छ्रोः शूडनुनासिके च' (पा० ६।४।१६) इति वस्योडा-
देशः । 'विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थि करोति' (का० ८।४।१६)
हे रज्जुग्रन्थे, त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ।
'प्राग्वर्ध्वा' हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते' (का०
८।४।२१) प्रागग्रैर्वशैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति
सूत्रार्थः । हे हविर्धान, त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन
तत्संबन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां
स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

देवस्य त्वा सविदुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसीदमहर् रक्षसां ग्रीवा
अपि कृन्तामि । बृहन्नसि बृहद्रवा बृहतीमिन्द्राय वाचं
वद ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं उपरवमन्त्राः प्राग्देवस्य त्वेत्यस्यान्म-
न्त्रात् । अभिमादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातो मन्त्रः । आददे
गृह्णामि । नार्यसि । नारीति प्रशस्यतेऽभिः । नरस्यापत्यं
स्त्री नारी । परिलिखति । इदमहम् । उपरवान् परिलिखामि ।
इदमहं रक्षसां यज्ञविध्वंसिनां ग्रीवा अपि कृन्तामि छिनधि ।
यथापरिलिखितं खनति । बृहन्नसि । यस्मात्वं हे उपरव,
बृहन्महानसि कर्मणा परिमाणेन च । बृहद्रवाश्च बृहन्म-
हत् रवोऽस्येति बृहद्रवाः । तस्माद् बृहतीं महतीमिन्द्राय
वाचं वद ॥ २२ ॥

म० इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् (का० २६)
प्राक् । 'दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्यादिकरो-
त्यवटवदिति' (का० ८।४।२५) । यथा यूपस्यावटः क्रियते
तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गतानभिस्त्रीकारमारभ्य परिलेख-
नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवटार्थमभिस्त्रीकारमेवाह 'देवस्य
त्वेत्यभिमादायेति' (का० ६।२।८) । अभिशब्देन काष्ठ-
निर्मितं खननसाधनमुच्यते । अभिर्देवता । हे अत्रे, सवि-
तुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्चिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
त्वामाददे स्वीकरोमि । त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन
कर्मोपयोगित्वाजराणां पुरुषाणामनुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि ।
'यूपावटं परिलिखतीदमिति' (का० ६।२।८) । य इदं
चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यत्ययः । अनेन
परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदे-
शान्छिनधि । बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति' (का०
८।५।७) । आमेर्यां विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर
उपरवान्वातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलेखनक्रमेणावट-
न्वनेदिति सूत्रार्थः । हे उपरवाख्यगर्त, त्वं बृहन्नसि महान्
भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहूपरिमाणेन

खातत्वाच्च महत्त्वम् । तथा त्वं बृहद्भवाः बृहन्महान् रवो ध्वनिर्धस्य सः । सकारान्तो रषस्शब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान्ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहं तं वलग-
मुत्किरामि यं मे निष्ठयो यममात्यो निचखानेदमहं
तं वलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निच-
खानेदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सबन्धुर्यमसब-
न्धुर्निचखानेदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो
यमसजातो निचखानोत्कृत्यां किरामि ॥ २३ ॥

उ० किं बृहतीमेव केवलां नेत्याह । रक्षोहणम् । रक्षांसि
या वागपहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु
क्लिप्' । धातूपपदकालप्रत्ययनियमाच्च प्राप्नोतीति 'बहुलं
छन्दसि' इति क्लिप्प्रत्ययः । वलगहनम् वलगान् कृत्यावि-
शेषान् भूमौ निखनितान् शत्रुभिर्विनाशार्थं हन्तीति वल-
गहा वाक् । पूर्ववत्क्लिप्प्रत्ययः । तां वलगहनम् । वलो
वृणोते । यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिरवृण्वन् आ प्रच्छा-
दयन् गच्छतीति वलगः । वैष्णवीं विष्णुदेवत्यां वाचं वदेति
संबन्धः । उत्किरति । इदमहं यत्करोमि तद्वलगं कृत्यावि-
शेषम् । उत्किरामि उद्धपामि । यं मे निष्ठयः । यं वलगं मे मम
निष्ठयः पुत्रः । स हि निर्गल्य शरीरात्ततो विस्तीर्णो भवति
यं च अमात्यः वलगं निचखान निखनति । छन्दसि लङ्लुङ्-
लिटः सर्वेषु कालेषु भवन्ति । द्वितीयमुत्किरति । यं मे
समानः विद्यादिभिः सदृशः । असमानः विद्यादिभिरस-
दृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । यं मे सबन्धुः ।
सबन्धुः स्वजनः । असबन्धुस्तद्विपरीतः । शेषं व्याख्यातम् ।
चतुर्थमुत्किरति । यं मे सजातः । सजातो भ्राता । स हि
समानजन्मा भवति । असजातः असमानजन्मा भ्रातुरस-
दृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । उत्कृत्यां किरामि
उत्किरामि कृत्याम् ॥ २३ ॥

म० किंभूतां वाचम् । रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां
रक्षोवधविषयाम् । तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा
ताम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ३ । २ । ८८) इति क्लिप् । परा-
जयं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण
भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा
वल्गाः । 'वलगो वृणोतेः' (निरु० ६ । २) इति यास्कः । यस्य
वधार्थं क्रियते तं वृण्वन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः । ते
वल्गा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रख-
ननम् । 'तान्बाहुमात्रान्खनेत्' इति श्रुतिः (३ । ५ । ४ । ९)

तदाह तित्तिरिः 'असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान्
न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्ते'
इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः संबन्धिनीम् । ईदृशीं
वाचमिन्द्राय वदेति संबन्धः । 'इदमहमित्युत्किरति यथाखातं
प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८ । ५ । ८) । येन क्रमेण चत्वारो
गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गतेभ्यः खातं मृत्यूणादिकं
चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः । 'छ्वै स्त्वै शब्दसङ्घातयोः'
नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्तत इति निष्ठयः । यद्वा
निर्गल्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठयः पुत्रादिः ।
यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठयः चण्डालादिः 'निसो गते'
(पा० ४ । २ । १०४ वा० ४) इति वार्तिकेन 'निस उपस-
र्गाद्वार्थे ल्यप्' इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः
सहाथो वा । अमा गृहं सह वा भवोऽमात्यः 'अव्यायात्यप्'
(पा० ४ । २ । १०४) इति भवार्थे ल्यप् । धनिकस्य स्वामिनो
धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः
पुत्रोऽमात्यो वा मे मद्यं मद्वाधार्थं यं वलगं निचखान निखा-
तवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्धपामि उद्धृत्यान्वत्र परि-
त्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् । इदं प्रत्यक्षं यथा
भवति तथोद्धपामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धन-
कुलादिभिः सदृशः । असमानो न्यूनोऽधिको वा । अन्य-
त्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति । सबन्धुः कुलशीलादिभिः
समानो मातुलपैतृष्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः । अन्यत्पूर्व-
वत् । चतुर्थमुत्किरति । सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरी-
तोऽसजातः । अन्यत् पूर्ववत् । 'उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्स-
र्वेभ्यः' (का० ८ । ५ । ९) इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्त-
क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गतेभ्य
उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः संपा-
दिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

स्वराडसि सपन्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा जन्-
राडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

उ० यथाखातं स्पृशति । स्वराडसि । स्वकीयमेव राग्यं
यस्य सः स्वराड । सपन्नान् शत्रून्हन्तीति सपन्नहा यस्त्वं
स्वराडसि सपन्नहा च सोऽस्मानपीत्यंभूतान्कुर्विति शेषः ।
एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । सत्रराड सत्रं
द्वादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराड । अभि-
मातिहा अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा ।
जनराडसि जने राजतीति जनराड । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति
रक्षोहा । सर्वराडसि सर्वत्र राजतीति सर्वराड । अमित्रहा
अमित्रान्हन्तीत्यमित्रहा ॥ २४ ॥

म० 'स्वराडस्यभिर्मर्शयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति'
(का० ८ । ५ । १३) । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानह-

स्तस्य सशर्षं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजुषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमगर्तं, त्वं खराडसि खेनैव राजत इति खराट् स्वयमेव राजमानो भवसि । अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वाद-
शाहादिषु राजत इति सत्रराट् । अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् । रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती । अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-
हणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ
वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वां वल-
गहनौ पर्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाः
स्थ ॥ २५ ॥

उ० प्रोक्षयेतान् । रक्षोहणः रक्षसां हन्तृन् वः युष्मान् वलगहनः वलगस्य हन्तृन् प्रोक्षामि सिंचामि वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् । अपनयति । रक्षसां हन्तृन् वः युष्मान् वल-
गस्य हन्तृन् प्रति अपनयामि । अवाचीनम् अपः प्रापयामि । वैष्णवान् । अवस्तृणाति । रक्षसां हन्तृन् युष्मान् वलगस्य च हन्तृन् प्रति अवाचीनान्दभान् स्तृणामि वैष्णवान् । अधिषवणे फलके उपदधाति । रक्षसां हन्तृणी वां युवां वल-
गस्य हन्तृणी उपदधामि स्थापयामि । वैष्णवी विष्णुदेवत्ये । पर्यूहति । रक्षोहणौ वां पर्यूहामि परिप्रापयामि संलभे करोमि । व्याख्यातमन्यत् । तत्राधिषवणं चर्म निदधाति । वैष्णवमसि विष्णुदेवत्यमसि । तस्मिन् प्राणः पञ्च वैष्णवाः स्थ विष्णुदेवत्या भवथ ॥ २५ ॥

म० 'प्रोक्षयेतान् रक्षोहण इति मेदे मन्त्रावृत्तिरिति' (का० ८।५।२२-२३) चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् । तस्य मन्त्रस्य गर्तमेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः । सप्त यजुषि वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गर्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि । कीदृशान् । रक्षोहणो राक्षसहन्तृन् वलगहनः अभिचारसाध-
नहन्तृन् । 'अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति' (का० ८।५।२४) । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दभैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तमेदात्तन्मन्त्रा-
वृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः । अवनयामि सिंचामि । अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः । आस्तृणामि दभैराच्छा-
दयामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तनूनुपरि कुशान्कुत्वाधिषवणे फलके बृहलान्तरे प्रक्षालिते प्राचीं अरन्निमात्रे संतृण्णे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणविति' (का० ८।५।२५) ययोः फलकयोरपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषव-
१२ य० उ०

णफलके तयोरुभयोर्मध्ये बृहलव्यवहिते अरन्निप्रमाणे संतृण्णे ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत् । तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्त्रः । यावधिषवणफल-
कविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवी विष्णुदेवताकौ । लिङ्गव्यत्ययः । तौ वां युवा-
महमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्यूहणमन्त्रः । पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति' (का० ८।५।२६) । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्च-
र्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चर्म, त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धि भवसि । 'तस्मिन् प्राणः पञ्च वैष्णवाः स्थेति' (का० ८।५।२७) । निदधातीत्यनुवर्तते । तस्मिंश्च-
र्मणि । सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान्स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे प्रावाणः, यूयं वैष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धि नो भवथ ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्ड्रो
हस्ताभ्याम् । आदेदे नार्यसीदमहर्ष रक्षसां ग्रीवा
अपिच्छन्तामि । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाराती-
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां
लोकाः पितृषदना पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उ० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । अभिमादत्ते । देवस्य त्वेति । व्याख्याते द्वे यजुषी । यवानावपति । यवोसि । 'यु पृथग्भावे' यौतीति यवः । यस्माद्यवनक्रियायोगाद्यव इत्येत-
न्नामा त्वमभूः तस्मात् यवय पृथक्कुरु । अस्मत् अस्मत्तः द्वेषोऽप्रीतिः दौर्भाग्यम् यवय । अरातीः अदानानि । सौभाग्यं दानं च प्रार्थयते । औदुम्बरीं प्रोक्षति । दिवे त्वा । दिवेऽर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः । अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै शुन्धन्तां लोकाः । शुन्धन्तामिति विकरणव्यत्ययः । दिवा-
दिभ्यः इयन्प्राप्नोति स न भवति । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते पितृषदनाः । बहौषि प्रास्यति पितृषदन-
मसि । पितर एषु सीदन्तीति पितृषदनम् ॥ २६ ॥

म० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । 'औदुम्बरीं सिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽश्यादि करोत्यावस्तरणादिति' (का० ८।५।३०-३२) । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां कांविच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् । सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्तते यूपवटखननवदभि-
स्वीकारमारभ्य दभौपस्तरणपर्यन्तान्पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः । सृपावटप्रदेशे 'देवस्य त्वेत्वाभिमादायेति' (का०

६।२।८) व्याख्यातं यजुः । 'यूपावटं परिलिखतीदम-
हमिति' (का० ६।२।८) एतदपि व्याख्यातम् । 'यवो-
ऽसीत्यप्सु यवानोप्येति' (का० ६।२।१५) । यवदैवत्यम् ।
हे धान्यविशेष, त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः अस्मत्
द्वेषो द्वेषून् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय
पृथक्कुरु । तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु ।
अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यत इति भावः । 'प्रोक्षत्यग्रम-
ध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साका-
ङ्क्षत्वादिति' (६।२।१५-१६) । तत्र प्रथमो मन्त्रः ।
हे औदुम्बर्यग्रभाग, दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति
शेषः । द्वितीयः । हे मध्यभाग, अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यर्थं
त्वां प्रोक्षामि । अथ तृतीयः । हे मूलभाग, पृथिव्यै पृथिवी-
प्रीत्यर्थं त्वां प्रोक्षामि । 'अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति'
(का० ६।२।१७) द्वे यजुषी पित्र्ये । पितरः सीदन्ति येषु
लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन
शुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदक-
सेचनम् । तदाह तित्तिरिः 'क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति
यत्पयोऽन्नयति शान्त्यै तदिति' । 'बर्हिषि प्राश्र्युदक्षि च
प्रास्यति पितृषदनमसीति' (का० ६।२।१८) । तस्मि-
न्नावटे प्रागग्रानुदगग्रान्श्च दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः । पितरः
सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः, त्वं
पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

उद्विष्वस्तभानान्तरिक्षं पृण दृष्ट्वहस्व पृथिव्यां
द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण
धर्मणा । ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यू-
हामि । ब्रह्म दृष्ट्वहस्व क्षत्रं दृष्ट्वहार्पुर्दृष्ट्वह प्रजां दृष्ट्वह २७

उ० उच्छ्रयति । उद्विष्वस्तभान । दिवं द्युलोकं स्तम्भय ।
आअन्तरिक्षं पृण 'पृ पालनपूरणयोः' । आपृण आपूरयान्त-
रिक्षम् । दृष्ट्वहस्व पृथिव्याम् । द्वितीयार्थं सप्तमी । दृढी-
कुरु पृथिवीम् । यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवीं दृढीकुरु ।
मिनोति । द्युतानः त्वा । द्युतानो दीप्यमानः त्वां मारुतो वायुः
मिनोतु । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' । प्रक्षिपतु । मित्रावरुणौ च मिनुतां
ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन । पर्यूहति ब्रह्मवनि । 'छन्दसि
वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः । ब्रह्म वनोति ब्रह्मवनि ।
अविभक्तिको निर्देशः । क्रियाविशेषणतया पर्यूहणाविशेषण-
तया वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । ब्रह्मवनि त्वाम् । क्षत्रवनि त्वाम् ।
क्षत्रं वनोति क्षत्रवनि । एवं रायस्पोषवनि त्वाम्, धनपो-
षवनि त्वां पर्यूहामि । 'ऊह वितर्क' परिपूर्वः पूरणार्थः ।
पर्यूपति । ब्रह्मादीनि दृष्ट्वह दृढीकुरु । ब्रह्मा इति
व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

म० 'उद्विमित्युच्छ्रयतीति' (का० ८।५।३३)
उच्छ्रयणमूर्ध्वगतं व्यापनम् । पञ्च यजुष्यौदुम्बरीदेवत्यानि ।
हे औदुम्बरि, त्वं दिवं द्युलोकमुत्तमान स्तम्भय ऊर्ध्वः स
यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृण पूरय ।
पृथिव्यां दृष्ट्वह दृढा भव । पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे ।
पृथिवीं दृढीकुरु । 'द्युतान इति मिनोतीति' (का० ८।५।
३४) । शाखां गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि,
द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धार-
णेन त्वां मिनोतु गते प्रक्षिपतु 'डुमिन् प्रक्षेपे' स्वादिः । तथा
मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः ।
'पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृतेति' (का० ८।५।३५) । पर्यू-
हणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः ।
तत्र यूपस्थाने 'ब्रह्मवनि त्वेति पा० ७।१।३५' पर्यूहतीति' (का०
६।३।१०) । हे औदुम्बरि, त्वा त्वां पर्यूहामि परितो
मृत्तिकां क्षिपामि । किंभूतां त्वाम् । ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं
वनति संभजत इति ब्रह्मवनिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति
क्षत्रवनिः । रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनताति रायस्पोषवनिः ।
सर्वत्र 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तौर्लुक् ।
'ब्रह्म दृष्ट्वहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति' (का०
६।३।११) । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः । हे औदु-
म्बरि, ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां
पुत्रादिरूपां च दृष्ट्वह दृढीकुरु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया
पशुभिर्भूयात् । धृतेन द्यावापृथिवी पूर्यथाभिन्द्रस्य
छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

उ० आलभ्य वाचयति । ध्रुवासि । यथा त्वं ध्रुवासि
स्थिरासि एवमयं यजमानो ध्रुवः शाश्वतः अस्मिन्नायतने
अस्मिन्लोके प्रजया वा पशुभिर्वा भूयात् । विशाखे जुहोति ।
धृतेन द्यावापृथिवी धृतेनानेन हे द्यावापृथिव्यौ युवां पूर्यथाम् ।
सदसि छदिरधि निदधाति । इन्द्रस्य छदिर्भवति । सर्व-
जनानां छाया । 'विश्वगोत्रा ह्यस्मिन् ब्राह्मणा आसत' इति
श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्भयेति' (का० ८।
५।३५) । आलम्भनं स्पर्शनम् । हे औदुम्बरि, त्वं ध्रुवासि
स्थिरा भवसि । त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वीये गृहे
ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च
सह स्थिरस्तु । 'ध्रुवेण विशाखे जुहोति धृतेनेति' (का० ८।
५।३७) । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखो-
त्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः । ह्वयमानेनानेन धृतेन द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्यथां पूरिते भवताम् । 'इन्द्रस्य छदि-

रिति मध्यमं छदिरारोपयति' (का० ८।६।१०) औदुम्बरी-
निखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय
मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः । छदिःशब्देन तृणनि-
र्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट, लमिन्द्रस्य छदिरसि
इन्द्रसंबन्धी कटो भवसि । अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति
शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानलिङ्गपूषस्य प्राणिनः
प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकलेन तदीय-
च्छदिष इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।
वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

उ० परिश्रयति । परि त्वा अनुष्टुबैन्द्री अनिरुक्ता । परि-
भवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वः, इन्द्रो वै गिर्वा' इति श्रुतिः ।
गिरो वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः । विश्वतः सर्वतः ।
कथंभूतं त्वां परिगृह्णन्तु । वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या
ऊर्लक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा वृद्धायुरिति समानाधि-
करणः । वृद्धश्चायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । अनुवृद्धयः सव-
नक्रमेणानुवृद्धा वाचः । किंच जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः
त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा जुष्टयः ॥ २९ ॥

म० 'परि लेति परिवार्येति' (का० ८।६।१२) परितः
कुड्यवदावरणं कृतेति सूत्रार्थः । ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दो-
दृष्टा । गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वण इन्द्रः सदो-
ऽभिमानि । हे गिर्वण इन्द्र, स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां
विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । किंभूतं
त्वाम् । वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा
यस्य तम् । यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् ।
किंभूताः गिरः । अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः
प्रातःसवनं तत उच्चैर्मध्यन्दिनं सवनं तारखरेण तृतीयं सवन-
मिति क्रमः । किंच जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि
वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

उ० परिषीवनग्रन्थिकरणाभिर्मर्शनानि सदसः इन्द्रो
पलक्षितानि भवन्ति । आग्नीध्रं स्पृशति । वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

म० 'परिषीवनग्रन्थिमर्शनान्यैरिति' (का० ८।६।
१२) । इन्द्रदेवताकैलिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । तत्र प्रथमः । हे रज्जो, लमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य
संबन्धनी स्यूरः सीवनमसि । सीव्यतेऽनया सा स्यूरः किप् 'द्वोः
शङ्खनुनासिके च' (पा० ६।४।१९) इति ऊडादेशः ।

द्वितीयः । हे ग्रन्थे, लमिन्द्रसंबन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि ।
अथ तृतीयः । हे सदः, लमिन्द्रसंबन्धि भवसि । 'हविर्धानाप-
रान्तमुत्तरेणामीध्रमभ्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य
वैश्वदेवमसीत्यालभते' (का० ८।६।१३—१४) इति
हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किंचिदा-
ग्नीध्रनामकमभिस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
हे आग्नीध्र, त्वं सर्वदेवसंबन्धि भवसि ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः । श्वात्रो-
ऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

उ० अत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः । तत्र श्रुतिः 'ते वै
द्विनामानो भवन्तीति' । आग्नीध्रं विभूरसि प्रवाहणः ।
विभवतीति विभूः । प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः ।
तस्य हि दक्षिणत उत्तरतश्च ऋत्विजो गच्छन्ति । यस्त्वं विभूश्च
नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीति शेषः । एवमु-
त्तरेष्वपि योजयम् । होतुर्धिष्ण्यम् । वह्निरसि हव्यवाहनः
प्रशास्तुः । श्वात्रः शु क्षिप्रमततीति श्वात्रः । प्रचेताः प्रकृ-
ष्टज्ञानः । ब्राह्मणाच्छंसिनः । तुथोसि विश्ववेदाः । 'ब्रह्म वै
तुथः' इति श्रुतिः । विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥ ३१ ॥

म० इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः । तदाह 'धिष्ण्या-
न्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फयेनान्वारब्ध उदङ्
उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।६।१५) ।
अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः खल्पवेदिका धिष्ण्यान्यु-
च्यन्ते । 'आग्नीध्रीयं पूर्वमिति' (का० ८।६।१६) ।
विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी । 'ते वै
द्विनामानो भवन्ति' (३।६।२।२४) इति श्रुतेः । अष्टय-
जुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य, त्वं
विभूः प्रवाहणश्चासि । विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव
धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विमुलम् । प्रवाहयतीति
प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणोत्तरतः ऋत्विजो गच्छन्ति । हविषः
प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्ये देवा
ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं संपादयतेति । तदाह तित्तिरिः
'तान् देवा अश्रुवन् द्वे दे नामनी कुरुतेति' । मैत्रावरुणहो-
तृत्वाद्वाणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां धिष्ण्यान् रादसि कुर्यात् ।
तदाह 'षट् सदसि प्रत्यक्षुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणो-
दुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्वा-
हणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानामिति' (का० ८।६।१८
—२१) । होतुर्धिष्ण्यं हे होतृधिष्ण्य, वह्निर्हव्यवाहनश्चासि ।
वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्निः । हव्यं वहति देवान् प्रति
प्रापयतीति हव्यवाहनः । यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं
तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् । मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे

मैत्रावरुणधिष्ण्य, त्वं श्वात्रः प्रचेताश्वासि शु क्षिप्रमततीति
श्वात्रो मित्रः । प्रकृष्टे चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रू-
पोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य, त्वं तुथो
विश्ववेदाश्वासि । 'ब्रह्म वै तुथः' (४ । ३ । ४ । १५) इति
श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा
तुथशब्देन देवान्प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते ।
तदाह तित्तिरिः । तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा
विभजतीति ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

उशिगसि कविरङ्गारिरसि बम्भारिरवस्यूरसि
दुवस्वान् शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः सम्राडसि कृशानुः
परिषद्योऽसि पवमानो नभोऽसि प्रतका मृष्टोऽसि
हव्यसूदन क्रतुधामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

उ० पोतुः । उशिगसि कविः । 'वश कान्तौ' । तस्य
कृतसंप्रसारणस्योशिक् । कान्तोसि । कविः कान्तदर्शनः ।
नेष्टुः । अङ्गारिरसि बम्भारिः । अंहःशब्दः पापवचनः ।
तस्य हकारस्य घकारश्चान्दसः । तस्यारिः अङ्गारिः ।
बम्भारिः । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' । अर्ता । अच्छा-
त्राकस्य । अवस्यूरसि दुवस्वान् । अवसमन्तं तदिच्छति
क्विप ऊप्रत्यय औणादिकः । स हि पुरोडाशवृगलमिच्छति ।
दुवस्वान् दुव इति हविर्नाम । दुवस्वान् हविष्मान् । अच्छा-
वाको हि पुरोडाशवृगलं लभते । मार्जालीयः शुन्ध्यू-
रसि । शोधनः मार्जालीयः । 'मृजूष शुद्धौ' । तत्र हि पात्राणि
प्रक्षाल्यन्ते । इत् उत्तरमनुदिशति आहवनीयम् । सम्राडसि ।
सम्राट्संगतदीप्तिः । कृशानुः कृशो यजमानः पयोव्रतैरुपक्षीणः
एनमनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः । परिषद्योसि
पवमानः । परिषदनीयः उद्गातृप्रभृतिभिः पवमानः । प्रसि-
च्या चात्वालम् । नभोसि प्रतका न भातीति नभः । यद्वा
नभ आकाशः आकाशरूपः । प्रतका । तत्कतिर्गत्यर्थः । प्रद-
क्षिणमेतन् तदन्ति निर्गच्छन्ति ऋत्विजः स शामित्रदेशः ।
मृष्टोसि हव्यसूदनः । मृष्टो मृष्टकारी । शृतं हविर्मृष्टं भवति ।
हव्यसूदनः । सूदः सूपकार उच्यते । हविषः पक्का । औदु-
म्बरी क्रतुधामासि स्वर्ज्योतिः । क्रतो यज्ञस्तस्य धाम
स्थानं जन्म वा । तत्र हि उद्गातारो यज्ञस्य कारणभूतास्ति-
ष्ठन्ति । जनयन्ति यः यज्ञम् । स्वर्ज्योतिः आदिस-
ज्योतिः ॥ ३२ ॥

म० पोतुः । हे पोटुधिष्ण्य, त्वमुशिक् कमनीयः कविः
विद्वांश्वासि ॥ नेष्टुः अङ्गारिहसः पापस्यारिरङ्गारिः । विभर्तीति
बम्भारिः त्वं तद्रूपोसि हे नेष्टुधिष्ण्य । दिवि सोमरक्षकौ
द्वावङ्गारिवम्भारी । तथाच सोमरक्षकमन्त्रे स्वान्भ्राजाङ्गारे
बम्भारे (अध्या० ४ क० २७) इत्याम्नातम् । अच्छावाकस्य ।

हे अच्छावाकधिष्ण्य, त्वमवस्यूरः दुवस्वान् चासि । अवोऽज-
मिच्छतीत्यवस्यूरः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । १८)
'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इति क्यजन्तादुप्रत्ययः
दीर्घश्चान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वा-
न्हविष्मान् । दुव इति हविर्नाम । अच्छावाको हि पुरोडाशभागं
लभते । एवं होत्रादिधिष्ण्यान्सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे
मार्जालीयं निर्माति । तदाह 'आग्नीध्रादक्षिणां संप्रति वेद्यन्ते
दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति' (का० ८ । ६ । २१) । शुन्ध्यतीति
शुन्ध्युः । मार्शति मार्जालीयः । तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ।
'सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचाला-
लशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्रजाहितान् सम्राडसीति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० ८ । ६ । २३) । सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽव-
स्थायीहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति
सूत्रार्थः । तत्रादावाहवनीयम् । हे उत्तरवेदिगताहवनीय, त्वं
सम्राट् कृशानुश्वासि । बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजत
इति सम्राट् । पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनुगच्छतीति
कृशानुः । बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश, त्वं परिषद्यः
पवमानश्वासि । स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः
अतएव शुद्धत्वात्पवमानः । चालालं हे चालाल, त्वं नभोसि
खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः, न भातीति वा । तथा प्रतका प्रद-
क्षिणं तदन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतका । तत्कतिर्ग-
त्यर्थः 'अन्येभ्योऽपि हव्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति
वनिप् । शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते । हे
शामित्र, त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतु-
त्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि । यद्वा मृष्टः श्रुतत्वान्मिष्टः
पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वद्विरूपस्य हविषः
सूदनः पाकहेतुश्वासि । औदुम्बरीम् हे औदुम्बरी, लभतधामा
क्रतुं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । 'औदुम्बरीं
स्पृष्ट्वोद्गायति' इत्युक्तेः । स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गं प्रकाशकः
यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

समुद्रोऽसि विश्वव्यचा अजोऽस्येकपादहिरसि
बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमसि सदोऽस्यृतस्य द्वारौ मा मा
सन्ताम्रमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मि-
न्पथि देवयाने भूयात् ॥ ३३ ॥

उ० ब्रह्मासनम् । समुद्रोसि विश्वव्यचाः समुद्र इव त्व-
मसि सर्वव्यधनः नत्र हि समुद्र इवाङ्गाधो ज्ञानेन ब्रह्मणि
तिष्ठति । विश्वं च यज्ञं च व्यञ्जति कृशाकृतप्रत्यवेक्षणम् ।
शालाद्वार्यम् । अजोऽस्येकपात् । अजः । 'अज गतिकेष-
णयोः' । अजनः अयमेवाहवनीयादिभावेन अजति गच्छति ।
एकपात् । एकः प्राजहितः । एकं पति एकपात् । सद्यनुग-

तस्तस्मादुद्भियते । प्राजनितम् । अहिरसि बुध्यः । अहिः
अयनः शालाद्वार्यादिभिर्भावैरिति बुद्धमादिरुच्यते तत्र अदो
बुध्यः । स हि प्रथमं मध्यते । नास्त्रैवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः ।
उक्तं 'स्तुतिः स्वनाम्ना वाथ कर्मरूपैः' । सदोऽभिष्टुति ।
वागस्यैन्द्रमसि । वाचास्मिन्कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचा-
रेण सदोऽभिधीयते । ऐन्द्रमसीति देवताभिप्रायं । सदोसीति
नामव्युत्पत्त्यभिप्रायम् । सीदन्यस्मिन्नाहणा इति सदः ।
द्वार्ये ऋतस्य द्वारौ ऋतस्य यज्ञस्य ये युवां द्वारौ द्वारदेश-
स्थायिनौ ते मां मा संताप्तम् । संतापश्च प्रवेशनिष्क-
मणस्खलनाभिप्रायः । अभिमन्त्रणमुत्तरैः । सूर्यमभिमन्त्र-
यते । अध्वनाम् । हे सूर्य, अध्वपते मार्गपते । अध्वनां
संचाराणां मध्ये वर्तमानमिति शेषः । प्रमातिरः वर्धयस्व
माम् । संचारेण हि गच्छतो वृद्धिर्भवत्येव । किंच त्वत्प्रसा-
दात् स्वस्ति अविनाशः मे मम अस्मिन् पथि मार्गे ।
देवयाने देवयानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥

म० ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन, त्वं समुद्रः विश्वव्यवाश्चासि । सर्वे
देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाधो ज्ञानेन,
ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृता-
कृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यवाः । शालाद्वार्यम्, हे प्राचीनवं-
शशालाद्वारवर्तिन्ने, लमजोऽसि । अजति आहवनीयरूपेण यज्ञ-
प्रदेशे गच्छतीत्यजः । यद्वा परब्रह्मलमुपचर्यते । न जायत
इत्यजः । एकः पातीत्येकपात् । यद्वा एकः पादः सर्वाणि
भूतानि यस्येत्येकपात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ।
प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवतीं पुरातनो गार्हपत्योऽभिः
प्राजहित उच्यते । हे प्राजहित, लमहिरसि । न हीयत इत्यहिः
शालाद्वारिये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमभिः स्वरूपेण न
हीयते । बुधो मूलं तत्र भवो बुध्यः । आधातकाले प्रथममाहि-
तत्वान्मूलभाविलम् । स हि प्रथमं मध्यते । नामभिरेवात्र
धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तं च । 'स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपै-
रिति' (का० ९।८।२२) । वागसीति सदोऽभिर्मर्शन-
मिति । हे सदः, त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म कुर्वन्तीति वाक्श-
ब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि ।
सीदन्यस्मिन्निति सदः । 'ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये' (का०
९।८।२३) इति । द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिष्टुतीति
सूत्रार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थायिनौ शाखे, युवां
मा मां मा संताप्तं मा संतापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलना-
दिना । तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने 'झलो झलि' (पा० ८।२।
२६) इति सिलोपे रूपम् । 'अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत
इति सूर्यम्' (का० ५।८।२४—२५) । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रै-
स्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः । तत्राध्वनामिति सूर्यमभि-
मन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे, अध्वनां
मार्गाणां मध्ये वर्तमानं सा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय । तिरतिर्ध-

व्यर्थः । किंच अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे
मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशी ।

मित्रस्य मा चक्षुर्वेक्षध्वमग्नयः सगराः सगराः स्थ
सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात मामग्नयः पिपृत-
मामग्नयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु मा मा हिंसि-
सिष्ट ॥ ३४ ॥

उ० ऋत्विजः मित्रस्य मा । मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा
मामीक्षध्वम् । मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः । धिष्ण्यान् । अग्नयः
सगराः । 'गृ स्तुतौ' । हे अग्नयः, सगराः समानगराः
समानस्तुतयः । ये यूयं समानस्तुतयो भवथ ते सगरेण
नाम्ना समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः । समानं हि नाम
धिष्ण्या इति । 'ते वै द्विनामानो भवन्ति' इति द्विनामता च ।
रौद्रेण रुद्रदेवत्वेन अनीकेन मुखेन पातं पालयतं मा माम् ।
हे अग्नयः, पिपृतं पूरयत धनैर्माम् । हे अग्नयः, गोपायत
रक्षत माम् । किंच हे अग्नयः, नमो वोस्तु । अयं नमस्कारो
वो युष्मभ्यं भवतु । मा मा हिंसिष्ट । 'वृह हिंसि हिंसा-
याम्' । मा हिंसिष्ट माम् । यदत्र पुनरुक्तं तत् 'अभ्या-
सेन भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति परिह्रियते ॥ ३४ ॥

म० 'मित्रस्येत्यृत्विजः' (का० ९।८।२६) इति ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्विजः, मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा
नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं
हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः । 'अग्नयः सगरा
इति धिष्ण्यानि' (का० ९।८।२७) इति । अभिमन्त्रयत इति
शेषः । हे अग्नयः सगराः । 'गृ स्तुतौ' गरेण सुत्या सहिताः
सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति
नाम्ना व्यवहियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ ।
समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नयः, ते यूयं रौद्रेणा-
नीकेन शत्रुविनाशकलादुद्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात
रक्षत । यद्वा रुद्रदेवत्वेन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं
च । हे अग्नयः, मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां
गोपायत रक्षत । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०।
४२) इति यास्कोक्तेः निरन्तरं रक्षतेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं
नमोऽस्तु । मा मां मा हिंसिष्ट मा वधिष्ट । निर्विघ्नं यज्ञं कार-
यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशी ।

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित् ।
त्वत्सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु य-
न्तासि वरुथ्रुस्वाहा जुषाणो अमुराज्यस्य वेनु
स्वाहा ॥ ३५ ॥

उ० पृषदाज्यं गृह्णाति । ज्योतिरसि यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वाद् यथाच विश्वरूपं वैचित्र्यात्त्वमसि । एवं विश्वेषां देवानां समित् समिन्धनमसि । वैसर्जितानि जुहोति । त्वं सोम । सौमी गायत्री अनवसानीया । हे सोम, त्वं तनूकृत्यः । 'कृती छेदने' । तनूः शरीरम् तत्कृन्तन्ति छिन्दन्ति ये वृकादयः ते तनूकृतः तेभ्यः गोपायेत्येतदध्याह्रियते । द्वेपोभ्योऽन्यकृतेभ्यः यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि दुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय । यतस्त्वं उरुयन्तासि बहुप्रकारं नियन्तासि नियामकोऽसि । किञ्च वरुथं गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय । यद्वा तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेति तुल्यम् । द्वितीयं जुहोति । जुषाणः । एकपदा विराट् अमुदेवत्या । अमुश्चात्र सोमः । जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा अमुः । आप्नोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमित्यमुः सोमः । आज्यस्य वेतु पिवतु ॥ ३५ ॥

म० 'ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिन्दन्ते' (का० ५ । ४ । २६) इति । हे आज्य, त्वं ज्योतिरसि । किंभूतम् । विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वाहुतिपूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम् । आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्टम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम् । देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते । 'प्रदीप्तमिध्मं त्वं' सोमेति प्रचरण्याभिजुहोति' (का० ८ । ७ । १) इति । जुहुरिव होमसाधना कान्तिस्तुक् प्रचरणीत्युच्यते । अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतकतुष्ट्या । तनू शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । 'कृती छेदने' । द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि । यच्छतीति यन्ता 'यम उपरमे' तृच् । यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मान्पुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरुथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिद्यासावाज्याहुतीर्हुतेति भावः । 'जुषाणोऽमुरिति द्वितीयाम्' (का० ७ । ८ । २) इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । अमुदेवलैकपदा विराट् यजुरन्ता । 'विराजो दश' इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट् । अमुश्चात्र सोमः । आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्यमुः 'आपू व्याप्तौ' 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उणा० १ । ७४) इति तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । जुषाणः प्रीयमाणोऽमुसोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु । कर्मण्यपीति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अग्ने नयं सुपथा राये अस्मान्विश्रानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

उ० वाचयति । अग्ने नयेति द्वे आग्नेयौ त्रिष्टुभौ । हे भगवन्नग्ने, नय प्रापय सुपथा शोभमानेन मार्गेण । राये धनाय यज्ञफलाय । अस्मान् विश्वानि सर्वाणि । हे देव दानादिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि । विद्वान् जानानः । नहि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किञ्च युयोधि । 'यु पृथग्भावे' पृथक्कुरु । अस्मत् मत्तः । जुहुराणमेनः । 'हुर्छा कौटिल्ये' । 'हुर्छतेः सनोलोपश्च' इत्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धिः । हुर्छितुमिच्छति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति । यत् एनः पापम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्ध यत्पापम् । किं कारणमिति चेत् भूयिष्ठां बहुलताम् ते तव नमउक्तिं विधेम । नम इति अन्ननाम । 'वच परिभाषणे' । अस्व स्त्रियां क्तिन् । उक्तिर्भजनम् । नमसा हविर्लक्षणेन । पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिस्तां नमउक्तिं विधेम । दधातिः करोत्यर्थः । करवाम ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने नयेति वाचयति' (का० ८ । ७ । ६) इति । आग्नेयी त्रिष्टुवगस्त्यष्ट्या । हे अग्ने हे देव, विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातून राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किञ्च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' यौतेः शपः श्लुः 'वा छन्दसि' (पा० ३ । ४ । ८८) इति हेः पितृवक्षे 'अद्वितश्च' (पा० ६ । ४ । १०३) इति हेर्धिः पितृत्वाद्गुणः । किंभूतमेनः । जुहुराणम् । 'हुर्छा कौटिल्ये' अस्मात् हुर्छतेः सनो लृक् छलोपश्च (उणा० २ । ८८) औणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् । हुर्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् । अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणां विधेम करवाम । नम इत्यन्ननाम । यद्वा नमस्कारविषयासुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रमिन्दन् । अयं वाजोऽजयतु वाजसातावयय शत्रूँजयतु जर्हषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

उ० आग्नीध्राय जुहोति । अयं नः अयमग्निः नः अस्माकम् । वरिवः धनं कृणोतु करोतु । अयमेव च मृधः संग्रामान् प्रमिन्दन् पुर एतु अग्रतो यातु । अयमेव च वाजान्नानि जयतु । वाजसातौ अन्नसंभजनसेवने निमित्तभूते । अयमेव च शत्रूँ जयतु जर्हषाणः । 'हृष तुष्टौ' । अत्यर्थं हृष्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

म० 'उत्तरेण सदो हत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति प्रावद्गोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्' (का० ८ । ७ । ७-९) इति । शालामुखीयमग्निं प्रावादीनि च सदस उत्तरभागे

नीलाम्रीप्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽसौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयी त्रिष्टुब्जुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु । अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रमिन्दन्विदारयन्सन् पुर एतु अग्रतो यातु । अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामज्ञानां संभजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंवन्धीन्यज्ञानि अस्मभ्यं दातुं जयतु । ततोऽयमेवाग्निर्जह्णपाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रूजयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

उ० आहवनीये जुहोति । उरुविष्णो । वैष्णव्यनुष्टुप् । हे विष्णो यज्ञ, उरु महत् विक्रमस्व व्यामुहि । देवयानाभिप्रायं त्रिलोकाभिप्रायं वा । उरु विस्तीर्णशरीरान् क्षयाय संनिवासाय । महत् । ब्रह्म गृहनिवासाय । नः अस्मान् कृधि कुरु । उरु 'क्षयो निवासे' इति आद्युदात्तत्वात् क्षय-शब्दो निवासवचनः । किंच घृतं पिब घृतयोने अग्ने । 'अग्निर्यस्यै योनेरसृजत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतिः । प्रप्र यज्ञपतिं तिर । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्य-श्यासः । तिरतिर्वृच्चर्थः । प्रतिर प्रवर्धय यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपश्वादिभिः ॥ ३८ ॥

म० 'उरु विष्णविति जुहोति' (का० ८।७।१५) इति । पूर्वमन्त्रेणामीध्रीये होमोऽनेन लाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब्जुरन्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय, उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु । किंच क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुर बहु यथा तथा कृधि कुरु । हे घृतयोने अग्ने, घृतं पिब हूयमानमिदमाज्यं भक्षय । 'अग्निर्यस्यै योनेरसृजत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतेर्घृतयोनिलम् । किंच यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इति प्रशब्दस्य नित्वम् । स्वाहा तस्यै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

देव सवितरेष ते सोमस्तूर्क्षस्व मा त्वा दभन् । एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँर ॥ उपागा इदमहं मनुष्यान्सह रायस्पोषेण स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

उ० सोमं निदधाति । देवसवितः । हे देवसवितः, अयं तव सोमः समर्पितः तं रक्षस्व गोपाय । मा त्वा दभन् । तस्मिन्नक्षणेन प्रवृत्तं त्वां मा असुरा दभ्युः । दभ्यो-तिर्वधकर्मा । यजमान उपतिष्ठते । एतत्त्वं देव हे देव,

सोम, एतत्त्वं देवः सन् देवान् उप अगाः उपागतवानसि । अभिनयेन दर्शयति । इदमहं मनुष्यान् । उपागच्छेयमित्यनुषङ्गः । सहारायस्पोषेण सहितो धनपोषेण । उपनिष्कामति । स्वाहा निर्वरुणस्य स्वाहा । स्वः अहमिति निगृह्यवचनम् । अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयो-हमस्मि अस्माच्च हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोहं वरुणस्य संबन्धिनः पाशात् । यद्वा सुहुतः सोमोस्तु । अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशाभिर्मुच्ये ॥ ३९ ॥

म० 'दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव सवितः' (का० ८।७।१७) इति । अनसि शकटे । सावित्रं यजुः । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव, एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय । मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं लामसुरा मा विहिंसिषुः । 'एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते' (का० ८।७।१८) इति । कृष्णाजिने स्थापितं वद्धं सोमं विस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सौम्यं यजुः । हे सोम देव, त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि । अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्या-निदमिदानीं रायस्पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः । 'स्वाहा निरिति निष्कम्य' (का० ८।७।१९) इति हविर्धानमण्डपाभिर्गलेति सूत्रार्थः । हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निष्क्रीय आत्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु । अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशाभिर्मुच्ये निर्मुक्तोऽसि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मयभूदेष्टा सा त्वयि यो मम तनूर्स्त्वय्यभूदियं सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

उ० समिधमादधाति । अग्ने व्रतपाः । यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनकर्मकलापं कृत्वाऽधेदानीं यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह । अग्ने व्रतपाः त्वे व्रतपाः या तव तनूः । व्रतपाशब्दस्यामन्त्रितस्याभ्यासः । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इत्यतिशयार्थः । त्वे इति द्वितीयार्थे शेष-त्ययः । हे अग्ने, अतिशयेन व्रतस्य त्वं गोपाः अतस्त्वां ब्रवीमि या तव संबन्धिनी तनूर्मयि अभूत् । अभिनयेन दर्शयति । एषा सा त्वयि भवतु । यो मम तनूः । यां तु मम तनूः त्वयि अग्ने, अभूद् इयं सा मयि भवतु । किंच यथायथं नौ व्रतपते व्रतानि यथायथं यथास्वं यथात्मीयम् आवयोः हे व्रतपते अग्ने, व्रतानि कर्माणि सन्तु । किंच अनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमंस्तानु अन्वमस्त अनुमतवान् मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः । अनुतपस्तपस्पतिः अनुमतवांश्च

तपः उपसदः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधानत्वात्
तपःशब्देनोपसद उच्यन्ते ॥ ४० ॥

म० 'अमे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति' (का०
८।३।४) आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य
कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वा यथा स्वशरीरं कुर्वाण
आह हे अमे, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि
तस्मात्कारणादिदानीमपि ले त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको
भवेति शेषः । हे अमे, व्रतप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी या तनूर्मयि
अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः । यो
या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु । किंच
हे व्रतपते व्रतपालकामे, नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं
यथास्वं स्वसंबन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः । अनुष्ठानरूपं
व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः । किंच दीक्षापतिः
दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त
अनुमतवान् । अङ्गीकृतवानित्यर्थः । तपस्पतिः तपसः पाल-
कोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उरु विष्णो विरुमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं
घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० यूपहुतिः । उरु विष्णो । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

म० इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः 'गृहेषु यूपहुतिं जुहोति
चतुर्हृतीतां विष्णवे वोरु विष्णविति' (का० ६।१।३—४)
इति । चतुर्हृतीताज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेतुं गमिष्यन्ता
यूपहुतिरिति सूत्रार्थः । व्याख्याता ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

अत्यन्याँ २५ अगां नान्याँ २५ उपागामर्वा-
क्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽर्वरेभ्यः । तं त्वां जुषा-
महे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै
जुषन्तां विष्णवे त्वा । ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनर्हि
हिंसीः ॥ ४२ ॥

उ० अभिमृशति यूपम् । अत्यन्यान् अतीत्यान्यान् । यूपल-
क्षणलक्षितान् वृक्षान् । अगाम् त्वां प्रत्यागतः नान्यान् उपा-
गाम् । भवन्तं च दृष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उपअगाम् । उप
आगतवानस्मि । किंच अर्वाक् त्वा परेभ्यो विदन् । ये त्वत्तः
पराब्धो वृक्षास्तेभ्यस्त्वामर्वाक् अविदम् । विदिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो
वा । लब्धवानस्मि ज्ञातवान्वा । परः परस्ताच्च अवरेभ्यस्त्वाम्
अविदमित्यनुवर्तते । तं त्वां लक्षणं जुषामहे सेवामहे । देव
वनस्पते । देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते । देवयज्यायै देवया-
गाय । किंच देवाश्च त्वां भवन्तं देवयागाय जुषन्तां सेवन्ताम् ।

उपस्पृशति । विष्णवे त्वा । तादर्थ्यं चतुर्थी । विष्णवे यज्ञाय
त्वाम् । उपस्पृशामीति शेषः । कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओ-
षधे त्रायस्व व्याख्यातम् । प्रहरति । स्वधिते मैनर्हिंसीः
व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० 'आज्यशेषमादाय स तक्षा गच्छति यूपमभिमृश-
त्यन्यानि प्राङ् तिष्ठन्भिमन्त्रयते वेति' (का० ६।१।
५—७) । यूपहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूप-
मभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः । वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा
द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च । पलाशखदिरवित्वादयो यूप्याः
निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष, त्वतोऽन्या-
न्कांश्चिद्यूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानलगाम् अति-
क्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्प्रोपागाम् । किंच परेभ्यो वृक्षेभ्यो
दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि । अवरेभ्यो
निकटेभ्यः परः परस्तादविदं 'विदु लामे' 'पुषादि-' (पा०
३।१।५५) इत्यङ् लुङि रूपम् । किंच हे वनस्पते वनस्य पते, हे
देव दीप्यमान वृक्ष, देवयज्यायै देवयागार्थं तं ताह्वं त्वां वयं
जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् ।
'घुवेणोपस्पृशति विष्णवे वेति' (का० ६।१।११) । हे
यूपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः । 'यज्ञो वै
विष्णुः' इति श्रुतेः 'ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति' (का०
६।१।१२) । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः ।
हे ओषधे, त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष । 'स्वधित
इति परशुना प्रहरतीति' (का० ६।१।१३) । हे स्वधिते
परशो, एनं यूपं मा वधीः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या
संभव । अयं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनार्य
महते सौभगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो
विरोह सहस्रवल्शविष्य यं रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥

उ० पतन्तमभिमन्त्रयते । द्यां मा लेखीः । 'लिख अक्षर-
विन्यासे' । इह तु हिंसार्थः । सुलोकं हिंसीः अन्तरिक्षं
मा हिंसीः । पृथिव्या संभव संगतो भव । वज्ररूपत्वाद्
यूपस्य लोकानां शान्तिराशास्यते । कक्षास्त्वमेवमुच्यसे द्यां
मालेखीरित्यत आह । अयं हीति । हिंशब्दो यस्मादर्थः ।
यस्मादयं त्वां स्वधितिः वज्ररूपः कुठारः तेतिजानः । 'तिज
निशाने' इह तु हिंसार्थः । उत्सहमानः । प्रणिनाय प्रण-
यति । महते सौभगाय । सुभगो यज्ञः तस्य हि
महदैश्वर्यं विद्यते शोभनं च । स्वार्थे अण् । महते यज्ञाये-
त्यर्थः । सौभाग्याय वा । स्थाणौ जुहोति । अतस्त्वम् । हे
देव वनस्पते, अतः अस्मात् स्थाणोस्त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः

शतशास्त्रो विरोह । वयं च सहस्रवल्गाः बहुङ्कुराः पुत्रपौ-
त्रादिभिः । विरुहेम प्रजायेमहीत्याशीः ॥ ४३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

म० 'यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते' (का० ६ ।
१।१६) इति । हे यूपवृक्ष, यां धुलोकं लं मा लेखीः माहिंसीः ।
'लिख अक्षरविन्यासे' इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षं च मा हिंसीः ।
पृथिव्या सह संभव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां
शान्तिराशास्यत इति भावः । 'अयं हि लेखि शोधनमभिम-
न्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति' (का० ६ । १।१८—१९)
हि यस्मात् हे छिन्नवृक्ष, तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः
कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय । यद्वा
सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् । यज्ञाय त्वां प्रणिनाय
प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । 'छन्दसि लुङ्ङिटः' (पा० ३ । ४ ।
६) इति वर्तमाने लिट् । 'तिज निशाने' अस्माद्यङन्ताच्छा-
नचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदाच्च भेतव्यमिति
भावः । 'अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति यूपे वेति' (का० ६ । १ ।
२०—२१) । हे देव वनस्यते, अतोऽस्मात्स्थानोः लं शत-
वल्गाः बहुङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व । वयं च सहस्रव-
ल्गाः पुत्रपौत्रादिभिर्वहुशास्त्रोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

आतिथ्यात्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सवित्रः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो
हस्ताभ्याम् । आर्दे नार्यसीदमहर्क्षसां ग्रीवा
अपिक्नुन्तामि । यवोऽसि यवयास्महेवो यवयाऽऽती-
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां
लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥

उ० अभिमादत्ते । देवस्य त्वा । परिलिखति इदमहम् ।
यवानावपति यवोऽसि । प्रोक्षति दिवे त्वा । शेषमासिञ्चति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । दर्भान् क्षिपति पितृषदनमसि ।
एतानि षड् यजुषि व्याख्यातानि ॥ १ ॥

म० सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूप-
निर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपञ्चप्रधाने षष्ठेऽध्याये
यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोयोगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ।
'देवस्य लेख्यभिमादाय यूपावटं परिलिखतोदमहमिति' (का०
६ । २ । ८) 'यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि
१३ य० उ०

दिवे लेखि प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेष-
मासिञ्चति शुन्धन्तामिति वर्हाङ्गि प्राष्टयुदधि च प्रास्यति
पितृषदनमसीति' (६ । २ । १५—१८) । एतानि षड् यजुषि
औदुम्बरीविषये (अ० ५ क० २६) व्याख्यातानि ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामेतस्य वित्तादधि
त्वा स्थास्यति देवस्त्वा सवित्रा मध्वानक्तु सुपिप्प-
लाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । घामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं
मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादधीः ॥ २ ॥

उ० प्रथमशकलं प्रास्यति । अग्नेणीरसि । अग्ने प्रथमं
यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्नेणीः यूपावयवभूत इत्यर्थः ।
यद्वा अग्नेऽवस्थितो यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्नेणीः पुरःसर
इत्यर्थः । यस्त्वमग्नेणीरसि । स्वावेशमुन्नेतृणाम् ऊर्ध्वं
नेतृणामध्वर्यूणां स्वावेशः । ते ह्येवमस्मिन् यूपावटे सुखेनावे-
शयन्ति स्थापयन्ति । स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे
यूपशकल, एतस्य वित्तात् । 'विद ज्ञाने' । एतस्य कर्मणो
विद्धि विदितार्थो भव । कतमं तत्कर्म चेत् । अधि त्वा
स्थास्यति । अधील्युपरिभावसैश्वर्यं वा । अधि उपरि यूपस्त्वां
स्थास्यति । यूपमनक्ति । 'अङ्ग व्यक्तिन्नक्षणाकान्तिगतिषु' ।
देवस्त्वा । देवः त्वां हे यूप, सवित्रा मध्वा मधुस्त्वादेन
आज्येन आनक्तु न्रक्षयतु । चषालं प्रतिमुञ्चति । सुपिप्प-
लाभ्यः । पिप्पलं फलम् । शोभनफलाभ्य ओषधीभ्यो-
र्थाय त्वाम् प्रतिमुञ्चामीति वाक्यशेषः । उच्छ्रयति ।
घामग्रेण । यूपस्य महिमोच्यते । घां धुलोकम् अग्नेण अप-
स्पृशः पृष्टवानसि । आ अन्तरिक्षं मध्येनाप्राः । 'प्रा पूरणे' ।
आ अप्राः । आपूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्येन । पृथिवीं
उपरेण । उपरमित्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन
तेन प्रदेश उच्यते यूपस्य । अदधीः ददीकृतवानसि ॥ २ ॥

म० 'प्रथमशकलं चाग्नेणीरसीति' (का० ६ । २ । १९) ।
यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल,
त्वमग्नेणीरसि अग्ने प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत
इत्यग्नेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्ने
प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्नेणीः पुरःसरः । किंभूतस्त्वम् ।
उन्नेतृणामुत्पन्नकर्तृणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः
ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य
कर्मणो वित्तात् । कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं
तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपर्यवस्थानं करि-
ष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः । 'देवस्य लेखनक्षीति' (का०
६ । ३ । २) यूपमिति शेषः । यूपदेवत्वम् । हे यूप,
सवित्रा देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु ।
मध्वा । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । 'चषालमुभय

तोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्लाभ्य इति' (का० ६।३।३-४) ।
अथ उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपग्रे स्थापयदिति सूत्रार्थः ।
हे चषाल, त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थम् ।
ओषधीभ्यः । ब्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् । किंभूताभ्य ओष-
धीभ्यः । सुपिप्लाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः । (का०
६।३।७) यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः ।
यूपदेवत्वम् । यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप, त्वमग्रेणाग्रभागेन
द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि । स्पृष्टतेर्लुङि 'शल इगुपधादनिटः
क्सः' (पा० ३।१।४५) इति क्सप्रत्ययः । मध्येन मध्य-
भागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' ।
अपरेणाग्रभागेन अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदंहीः दृढी-
कृतवानसि ॥ २ ॥

तृतीया ।

या ते धामान्युद्गमसि गमध्वै यत्र गावो भूरि-
शृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः
परमं पदमवभारि भूरि ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि
रायस्पोषवनि पर्यूहामि । ब्रह्म दृष्ट्व ह क्षत्रं दृष्ट्वा-
पुष्ट्व प्रजां दृष्ट्व ॥ ३ ॥

बु० भिनोति या ते धामानि । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । त्रिष्टुप्
यूपदेवत्वा । यूप उच्यते । यानि ते तव संबन्धीनि धा-
मानि । स्थानजन्मज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः । स्थानानी-
हाभिप्रेतानि । उद्गमसि कामयामहे । गमध्वै गमनाय ।
यानि त्वदीयानि स्थानानि कामयामहे । वयं गमनायेति यद्-
त्तयोगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमर्हति । तत्र तेषु स्थानेषु ।
गावो रश्मयः । भूरिशृङ्गा बहुदीप्तयः । ज्वलन्नामसु शृङ्गा-
णीति पठितम् । अयासः अयनाः गन्तारः । अत्राह तदुरु-
गायस्य विष्णोः । अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे परोक्षत्वात् ।
अह इति विनिग्रहार्थीयः । तत्र चैतद् उरुगायस्य महागते-
र्विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं पदमादित्यमण्डलाख्यमर्वा-
चीनं भारि भाति । तकारस्य स्थाने छान्दसो रेफः । भूरि
बहुप्रकारम् । पांसुभिः पर्यूहति । ब्रह्मवनि त्वा व्याख्यातम् ।
पर्यूषति । ब्रह्मदृष्ट्व व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० 'या त इति भिनोतीति' (का० ६।३।८) अवटे
यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः । यूपदेवत्वा त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे
यूप, या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्वै गन्तुं वय-
मुद्गमसि उद्गमः कामयामहे । 'तुमर्थे से-' (पा० ३।४।९)
इत्यादिना । गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः ।
उद्गमसि 'वश कान्तौ' लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्र-
सारणे 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) इति इकारः ।
यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किंच यत्र

येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः । अयासः अयन्तीति अयाः
'अय गतौ' गन्तारो वर्तन्ते । सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता
इत्यर्थः । किंभूता गावः । भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्ति-
र्येषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति पठितम् ।
अहेत्येवार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं
पदं भूरि मंहत् आदित्यमण्डलक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति ।
तकारस्थाने छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा
तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किंभू-
तस्य विष्णोः । उरुगायस्य 'गाङ् गतौ' गानं गायः उरुर्गायो
गतिर्यस्य । महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते
स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे
यूप, त्वमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः । 'ब्रह्मवनि लेति पांसुभिः ।
ब्रह्म दृष्ट्वहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति' (का०
६।३।१०—११) । द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये (अध्या० ५
क० २७) व्याख्याते ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

बु० वाचयति । विष्णोः कर्माणि । द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ हे
ऋत्विजः, विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतः । तसि-
प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम् । यतो यैर्वीर्यैः ।
व्रतानि । व्रतमिति कर्मनाम । आधानपशुसोमप्रभृतीनि
कर्माणि आत्मनि । पस्पशे 'स्पश बन्धने' बद्धवान् । विष्णुर्हि
अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम् । यद्वा विष्णोर्वीर्याणि पश्यत ।
यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वान्य-
प्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । किंच
यश्च विष्णुः इन्द्रस्य सखा वृत्रवधादिषु कर्मसु । कथंभूतः
सखा । युज्यः 'युजिर् योगे' । योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० 'विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति'
(का० ६।३।१२) । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति
सूत्रार्थः । द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः,
विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिकरितानि यूयं
पश्यत । यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदि-
ककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः । 'स्पश बन्धने'
स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा
मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो
यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि
बद्धवान् । यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां
स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् ।
शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

उ० चपालमुदीक्षते । तद्विष्णोः । तदः प्रतियोगिनात्र-
पूर्वं यद्वृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्द-
स्वभावं च तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
पण्डिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसंपुटाः । कथंभूतं पदं
पश्यन्ति । दिवीव ह्यलोकमध्यगतमिव । चक्षुः आदित्यम-
ण्डलम् । आततं विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देना-
न्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षु-
र्देवहितम्' इति च । यद्वा । यद्वृत्तसंबन्धो द्वितीयोर्ध्वः प्रथमः
क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः तद्विवि-
चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा
पश्यन्ति पण्डिता अधियज्ञविदः ॥ ५ ॥

अ० 'तद्विष्णोरिति चपालमीक्षमाणमिति' (का० ६ ।
३ । १३) यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ।
सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगाः विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं
सदा पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरि-
वाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डल-
माततं विस्तारितम् । इवोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि
मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ० ७ क० ४२)
'तच्चक्षुर्देवहितम्' (अ० ३६ क० २४) ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं
यजमानं रायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरस्यैव
ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

उ० परिव्ययति । परिवीरसि । 'व्येञ् संवरणे' इत्यस्य
क्प्रत्ययार्थे क्पि संप्रसारणम् । अस्माभिः परिवीतः परि-
वारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि । अतः परिव्ययन्तां त्वां हे
यूप । दैवीर्विशः 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः ।
त्वत्प्रसादाच्च परिव्ययन्ताम् परिवारयन्तु इमं यजमानं रायो
धनानि । मनुष्याणां मनुष्याणां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी ।
स्वरुमवगूहति । दिवः सूनुरसि । ह्यलोकस्य त्वं सूनुरः पुत्रोसि ।
ह्यलोकोद्भवति तस्माद्यूपो जायते यूपान्तरित्यनया प्रणा-
लिकया दिवः सूनुरः स्वरुः । द्वादश उपशयस्तं निदधाति ।
एष ते पृथिव्याम् । एष ते तव पृथिव्यां लोकः आश्रय-
स्थानमित्यर्थः । 'पशवे यूपमुच्छ्रयन्ति' इति श्रुतिः । यूपस्य
पशुना भवितव्यमित्यत आह । आरण्यस्तव पशुः ॥ ६ ॥

अ० 'त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तथा नाभिमात्रे
विवृतं परिव्ययति परिवीरसीति' (का० ६ । ३ । १५) ।

त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या रशना
रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति
तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूपदैवस्य यजुः । हे यूप,
त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि । यद्वास्माभिः
परिवारितोऽसि । 'व्येञ् संवरणे' इत्यस्य क्प्रत्ययार्थे क्पि
संप्रसारणम् । किंच दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः प्रजाः मरु-
द्गणादयः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवी-
र्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् । 'दैव्यो वा एता विशो
यत्पशवः' इति श्रुतेः । किंच मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो
धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु । यद्वा मनुष्या-
णामिति निर्धारणे षष्ठी । मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं
यजमानमेव परिव्ययन्ताम् । 'यूपशकलमस्यामवगूह्युत्तरे-
णामिष्टां दिवः सूनुरसीति' (का० ६ । ३ । १७) अष्टाक्षे
यूपस्य यास्त्रिमिसमीपे स्थिता सामिष्टा तस्या उत्तरभागे
रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः । हे स्वरु,
त्वं दिवः ह्यलोकस्य सूनुरः पुत्रोऽसि । ह्यलोकोद्भवति ततो यूपो
जायते यूपान्तरित्यनया प्रणालिकया दिवः सूनुरः स्वरुः । 'वर्षि-
ष्टाक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति' (का० ८ । ८ ।
२३) यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्टाद्युपादक्षिणभागे वितष्ट-
मष्टाक्षिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति
सूत्रार्थः । यूपदैवत्वम् । हे यूप, पृथिव्यामेष ते तव लोकः
आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु 'पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्ति' (३ ।
७ । ३ । ४) इति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ।
ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमानः
पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उपावीरस्युप देवान्दैवीर्विशोपागुरुशिजो वहि-
तमान् । देवं त्वष्टर्वसु रम हव्या ते खदन्ताम् ॥ ७ ॥

उ० तृणमादत्ते । उपावीरसि । उप समीपे अवस्थितः
अवति रक्षतीत्युपावीः द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः । पशुमु-
पस्पृशति । उपदेवान् उपागुः उप गच्छन्तु देवान्प्रति ।
दैवीर्विशः । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः ।
कथंभूतान्देवान् । उशिजः मेधाविनः । वह्नितमान् वोदृत-
मान् । वहन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यङ्गभाव-
मुपगच्छन्तः । हे देव त्वष्टः, वसु रम पशुलक्षणं वसु रमय ।
णिचो लोपश्छान्दसः । हव्या ते खदन्ताम् । एवं त्वष्टारमुक्त्वा
अथेदानीं पशुमाह । हव्या हवींषि ते त्वदीयानि खदन्ताम् ।
'खद खर्द आस्वादने' । णिचो लोपः । आस्वादयन्तु देवा
इति शेषः ॥ ७ ॥

अ० 'उपावीरसीति तृणमादायेति' (का० ६ । ३ । १९)
हे तृणविशेष, त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः ।

यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः । 'तेन पशुमुपसृष्टशत्युपदेवानिति' (का० ६।३।२०) । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यक्षं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । दैवीर्विशः पशवो देवानमीषोमा-वीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतेः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'छन्दसि लङ्लुङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति । कालमात्रे लुङ् । 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः । किंभूतान्देवान् । उषिजो मेधाविनः । यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वक्ष्यः अतिवह्यो वहितमास्तान् । यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून्प्रार्थ्य त्वष्टारमाह । हे देव त्वष्टः, त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । 'छन्द-स्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शंपोऽप्यार्धधातुकसं-ज्ञत्वाणिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह । हे पशो, ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम् । 'स्वद स्वाद आस्वादने' । स्वादूनि भवन्तु । यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः । पूर्ववणिचो लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि । ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥८॥

उ० रेवती रमध्वम् । लिङ्गव्यत्ययः । हे रेवन्ती धनवन्तः । पशवः, रता भवत । त्वमपि बृहस्पते धारय निश्चलीकुरु वसूनि पशुलक्षणानि । पशुं बध्नाति । ऋतस्य त्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां हे देवहविः पशो, पाशेन प्रतिमुञ्चामि । प्रतिपूर्वो मुञ्चिर्बन्धने वर्तते । बध्नामि । एवं पशुं संबो-ध्याय मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति । धर्षा मानुषः । धर्षेति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः । घृणोतु शक्नोतु शामयितुं मानुषः । यद्वा यस्माद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः, पाशेन प्रतिमुञ्चामि बध्नामि तस्माद् घृणोतु त्वां मानुषः ॥ ८ ॥

म० रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचन-व्यत्ययः । रेवन्तः 'रेवन्तो हि पशवः' (३।७।३।१३) इति श्रुतेः हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवः, यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह । हे बृहस्पते, हे ब्रह्मन्, वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु । 'ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु' (३।७।३।१३) इति श्रुतेः । 'द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिद-क्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति' (का० ६।३।२६) । अवयवद्वयो-पेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथम् । अभिदक्षिणं दक्षिणशृङ्गम-भिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां हवीरूप पशो, ऋतस्यावश्यंभावफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य

पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते । एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता घृणोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहि-तायां 'द्यचोऽस्तित्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

नवमी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अमीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि । अश्व-स्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः । अमीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

उ० यूपे बध्नाति पशुम् । देवस्य त्वा व्याख्यातः । अमीषोमाभ्यां जुष्टमभिरुचितं नियुनज्मि निबध्नामि । पशुं प्रोक्षति । अश्वस्त्वौषधीभ्यः । हे पशो, अश्वः त्वामा-रम्य ओषधीभ्यश्च आरम्य आदितः सर्वं संपद्यते । अमीषो-माभ्यां त्वां जुष्टमभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । अनु-मेवार्यं श्रुत्या स्पष्टयति 'इदं हि यदावर्षत्यथौषधयो जायन्ते' इत्यादिकया । अनुत्वेति व्याख्यातम् । इह त्वेवं संबन्धः । अश्व आरम्य अमीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो, प्रोक्षमाणं त्वां मात्रादयोऽनुमन्यन्तामिति ॥ ९ ॥

म० 'देवस्य त्वेति यूप इति' (का० ६।३।२७) यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः । अमीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि । व्याख्यातमन्यत् । 'अश्वस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति' (का० ६।३।३०) हे पशो, अश्वः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । अङ्घ्रि-रोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किंभूतं त्वाम् । अमीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतं दर्मैरपामुत्पूतत्वादोषधीना-मपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव । स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः 'अश्व-स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाश्वो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति' । किंच हे पशो, एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां, तथा पिता दारानुमन्यताम्, सगर्भ्यः समानवर्गं उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् । सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृद् अनुमन्यताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अपां पेरुस्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्स-देवहविः । सं ते प्राणो वातेन गच्छतां समङ्गानि यजत्रैः सं युज्जपतिराशिषा ॥ १० ॥

उ० आस्ये उपगृह्णाति । अपां पेरुः । अपां पानशील-

स्त्वमसि हे पशो । अधस्ताद् प्रोक्षति । आपो देवीः । आपो देव्यः स्वदन्तु आस्तादयन्तु उक्षयन्त्वेन पशुम् । को गुण इति चेत् । स्वात्तचित्सदेवहविः । आस्तादितं हि सत् शोभनं देवानां हविः पशुलक्षणं भूयात् । पशु समनक्ति । सं ते प्राणः । संगच्छतां ते प्राणः वातेन हे पशो, सम-
ज्ञानि यज्ञत्रैः । संगच्छतां हे पशो, तवाज्ञानि यज्ञत्रैः यागैः । संयज्ञपतिराशिषा संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वरुशास्त्राभ्याम् ॥ १० ॥

म० 'अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति' (का० ६।३।३१) पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारेयेदिति सूत्रार्थः । पशुदैवतम् । हे पशो, त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत् इदं पिबेत्यर्थः । 'आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति' (का० ६।३।३२) पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः । हे पशो, आपोदेवीः अब्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्तादयन्तु भक्षयन्तु । यद्वा आपोदेव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् । स्वात्तं चित् । चिदित्यव्ययं हेरर्थे । इह यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्तादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अथस्त्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्ठान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् । तदाह 'उपरिष्ठान्प्रोक्षत्युपरिष्ठदेवेन मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवेन मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवेन मेध्यं करोतीति' । 'उत्तरमाधारमाधार्य पशुं पूर्वपशु-समनक्ति ललाटांश्चश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।४।२) उत्तराधारहोमानन्तरं ध्रुवासमज्जनादवर्गेण भाले अंसयोः श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः । पशुदैवतयजुषि । ललाटाज्जनमन्त्रः हे पशो, ते तव प्राणो बाह्येन वातेन संगच्छताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अज्ञानि अंसादीनि यज्ञत्रैः यागैः संगच्छन्ताम् । इज्यन्त इति यज्ञत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगच्छताम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

घृतेनाक्तौ पशून्स्वायेथा रेवति यजमाने प्रियं धा आविश । उरोरन्तरिक्षात्सजुर्देवेन वातेनास्य हविष-
स्त्वमना यज समस्य तन्वा भव । वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेन । स्वरुशासाबुध्यते । घृतेनाक्तौ अक्षितौ भवन्तौ युवां पशून् । पूजनार्थं बहुवचनम् । पशून्स्वायेथां पालयेधाम् । यजमानं वाचयति । रेवति । वावै रेवती । हे वाक् रेवति धनवति । यजमाने

प्रियं धा आविश । अस्मिन् यजमाने प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि आविश च यजमानम् । उरोर्महतोऽन्तरिक्षाच्च गोपायेति शेषः । सजुर्देवेन वातेन । समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा । किंच अस्य पशुलक्षणस्य हविषः त्वमना यज आत्मना यज । 'मन्त्रेष्वज्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समस्य तन्वा भव । संभव चास्य पशोः तन्वा शरीरेण । एतदुक्तं भवति । यजमानरूपेण पशुरूपेण वा त्वमना भूत्वात्मनैव यज । हे रेवति, पश्चाच्च तृणमुपास्यति । वर्षो वर्षीयसि तृणमुच्यते । हे वर्षो वर्षप्रभव । अथवा विस्तीर्ण । वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे । यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि । जुहोति । स्वाहा देवेभ्यः । जुहोति देवेभ्यः स्वाहा । द्वे यजुषी ॥ ११ ॥

म० 'स्वरुमादायांक्त्वोभौ जुह्वे ताभ्यां पशोर्ललाटमुप-स्पृशति घृतेनाक्ताविति' (का० ६।४।१२) । विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरु जुह्वे घृतेनाक्त्वा ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । स्वरुशासदैवतम् । हे स्वरुशासौ, युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् । बहुवचनं पूजार्थम् । एतं पशुं त्रायेथां पालयेधाम् । 'रेवति यजमान इति वाचयतीति' (का० ६।५।११) । यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् 'वावै रेवती' इति श्रुतेः (३।८।१।१२) हे रेवति धनवति वाग्देवते, यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि । 'बहुलं छन्दस्यमा-ज्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किंच हे रेवति, वातेन देवेन सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपा-येति शेषः । किंचास्य पशुलक्षणस्य हविषा त्वमना आत्मना यज । 'मन्त्रेष्वज्यादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति आकार-लोपः । किंचास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव । हे रेवति, यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वा त्वमना च यजेति तात्पर्यार्थः । 'पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति' (का० ६।५।१५) । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्त-स्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरि-हारार्थमिति सूत्रार्थः । तृणदेवतम् । हे वर्षो, वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रभव हे तृण, यद्वा वर्षो विस्तीर्ण, वर्षी-यसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि । 'देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति' (का० ६।५।२४) मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठान्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति' ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

माहिर्भुमां पृदाकुर्नमस्त आतानान्वा प्रेहि । घृतस्य कुल्या उप क्रतस्य पथ्या अजु ॥ १२ ॥

उ० नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति । माहिर्भुः । रजु-

रुच्यते । मा सर्पाकारा भूयाः । मा च पृदाकुर्भूयाः । पृदाकु-
रजगरः । पत्नीं पशुं प्रति नयन्वाचयति । नमस्त आतान ।
पत्नी नमस्कारादिराशीर्भिर्यज्ञं पूजयति । नमस्तव हे आतान
यज्ञ । 'यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्यते' इति श्रुतिः ।
अनर्वा प्रेहि । अनर्वा अपृच्यतोऽन्यस्मिन् अनाश्रितोऽन्यस्मिन्
प्र इहि प्रेहि प्रगच्छ आसमासेः । घृतस्य कुल्या उप । कुल्या
नद्यः घृतनदीरूपतिष्ठमानाः प्रेहि । बह्वन्न घृतमित्यभि-
प्रायः । ऋतस्य पथ्या अनु । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि-
भवाः पथ्याः घृतकुल्याः । सन्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं
घृतकुल्याग्रहणम् । अनु प्रगच्छ ॥ १२ ॥

म० 'वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भू-
रिति' (का० ६।५।२६) वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपा-
श्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुवन्धनरज्जुं
द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुदेवत्यम् । हे रज्जो,
त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः । पृदाकुः अजगराका-
रापि मा भूः । पात्रेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति'
(का० ६।६।१) । पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पात्रेजनः
पादनेजनार्थं उदककलशः । पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् ।
पात्रेजिनो मुखावयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा
पात्रेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नय-
न्सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेव-
त्यम् । आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः ।
'यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्यते' (३।८।२।२)
इति श्रुतेः । हे आतान यज्ञ, ते तुभ्यं नमः । त्वमनर्वा शत्रु-
रहितः सन् प्रेहि समासिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयतिं
वधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा । 'अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन
प्रेहि' इति श्रुतेः । 'अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृ-
व्यापनुच्यै' इति तित्तिरिवाक्यात् । किंच ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः
पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि
गच्छ । सन्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् ।
अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवीरापः शुद्धा वोढुं सुपरिविष्टा देवेषु सुप-
रिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

उ० एवं यज्ञं स्तुत्वायेदानीमपः प्राह । हे देव्यः आपः,
शुद्धाः सत्यः वोढुं वस्तु यज्ञम् । सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो
निविष्टाः पात्रेजनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति संबन्धः ।
किंच वयं सुपरिविष्टाः देवेष्वपितीहाप्यनुवर्तते । देवेषु मध्ये-
ऽवस्थिताः तैरेव सुपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यनः
परिवेष्टारो भूयास्म वयमित्याशीः ॥ १३ ॥

म० एवं यज्ञं स्तुत्वायेदानीमपः स्तूयन्ते । अर्धमन्वेवत्यम-
र्धमाशीर्देवत्यम् । हे आपो देव्यः, गयं देवेषु वोढुं पशुमिति
शेषः । एनं पशुं देवान्प्रति बहूत प्रापयत । 'बहू प्रापणे' अस्य
लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किंभूता-य्यम् ।
शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो
निविष्टाः पात्रेजनीपात्रे । किंच वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्वपि
पदमिहाप्यनुवर्तते । वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः
सुपरिविष्टाः तर्पिताः संततोषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेष-
णकर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते
शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभिं ते शुन्धामि
मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रांस्ते
शुन्धामि ॥ १४ ॥

उ० पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथालिङ्गम् । वाचं
ते शुन्धामि वाचं तव शोधयामि उदकेन उन्दनेन एवं
सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते । पायुशब्देन
हृदयप्रदेशः । चरित्राः पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्त्येभिरिति
चरित्राः । चरित्रशब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

म० 'पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नी सुखं नासिके चक्षुषी
कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्स्ते हृत्वा वाचं ते शुन्धामीति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० ६।६।२-३) । पत्नी पशुसमीप उप-
विश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रति-
मन्त्रं शुन्धति शोधयति अङ्गिः स्पृशतीति सूत्रार्थः । पशुदेव-
त्यानि । हे पशो, अहं ते तव वाचं वाग्निन्द्रियं शुन्धामि
शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं
श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति
गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि
शुन्धामि ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मनस्त आप्यायता वाक्त आप्यायतां प्राणस्त
आप्यायतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रं त आप्या-
यताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ठा-
यतां तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः । ओषधे त्रायस्व
स्वर्धिते मैनं हिंसीः ॥ १५ ॥

उ० अध्वर्युयजमानौ पशुमाप्याययतः । मनस्ते मनः ते तव
आप्यायतां हे पशो । एवं वागादीन्यपि व्याख्येयान्यङ्गानि ।
यत्ते क्रूरम् । यत् तव हे पशो, क्रूरं विकृतमशान्तं वा ।
यच्चावयवरूपमास्थितम् अध्यवसितम् अस्मिन्ना यज्ञ स्थितः

शमितेत्यर्थः । तत् आप्यायताम् निध्यायताम् । 'छ्यै संघाते' । संहतं भवतु संहतं भवतु । तत्ते शुध्यतु । तच्च तव शुध्यतु । जघनेन पशुमुदकं निनयतः । शमहोभ्यः शं सुखम् अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः अस्माकमस्त्विति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अग्रेण नाभिं तृणं निदधाति । ओषधे त्रायस्व व्याख्यातः । प्रज्ञातयाऽभिनिदधाति । स्वधिते सैनम् । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

म० 'शेषेण यजमानस्य शिरःप्रभृत्यनुषिधतौ मनस्त इति शिर इति' (का० ६।६।४-५) । पात्रेजनशेषेण यजमानः चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरःआयज्ञान्यनुषिधतः । तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः । पशुदेवतानि हे पशो, ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक् आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक् इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णौ एतानि मुखानी तव शाम्यन्तु । 'यत्ते क्रूरमित्यज्ञानीति' (का० ६।६।६) । सर्वाज्ञान्यवशिष्टान्यनुषिधत इत्यर्थः । हे पशो, यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किंच तत्सर्वं निध्यायतां संहतं भवतु । 'छ्यै संघाते' अनुक्तं भवत्वित्यर्थः । तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु । 'शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिधत इति' (का० ६।६।७) पशोर्जघनदेशे पात्रेजनशेषमुभावपि निषिधतामिति सूत्रार्थः । अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः । 'उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति' (का० ६।६।८) । नाभेरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः (अ० ४ क० १) । 'स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्वेति' । (का० ६।६।९) । प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारो निधाय तूष्णीं सतृणामुदरलचं छिन्यादिति सूत्रार्थः । एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

रक्षसां आगोऽसि निरस्तं रक्ष इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामीदमहं रक्षोऽवबाध इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि । घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णवाथां वायो वेस्तोकानामग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

उ० रक्षसां भागः । व्याख्यातम् । अपास्यति । निरस्तं रक्षः । 'असु क्षेपणे' निक्षिप्तं रक्षः । यजमानोऽभितिष्ठति ।

इदमहम् । यदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभितिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किंतु हिं, इदमहं रक्षः अवाचीनं बाधे । एवमेव इदमहं रक्षः अधमम् अध्यानलक्षणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रपण्यावाच्छादयति वपया । घृतेन द्यावापृथिवी । वपाश्रपण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ, युवां घृतेन उदकेन आत्मानं प्रोर्णवाथाम् । 'ऊर्णञ् आच्छादने' । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिमाणमभिप्रायमेतत् । तथा चोक्तम् । 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्युपक्रम्य 'आहुतिपरिमाणमिदं जगदिति' । तृणाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति । वायो वेः तोकानाम् । हे वायो, वेः । 'विद ज्ञाने' अस्य 'दक्ष' इति रूत्वे कृते रूपम् । विद्धि अवगतार्थो भव । स्त्रोकानां विप्रुषां वपासंबन्धनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपामभिधारयति । अग्निराज्यस्य । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य घृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतमेतद्धविर्भवतु । वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति । स्वाहाकृते । हे वपाश्रपण्यौ युवां स्वाहाकृते सत्यौ आहुतिभावमुपगते सत्यौ ऊर्ध्वनभसम् ऊर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभः तमूर्ध्वनभसं आकाशं मारुतं वायुं वा गच्छतम् प्राप्तुम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

म० 'अग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति' (का० ६।६।९) । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिषेजनेन रक्षोनाश्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्वम् । हे लोहिताक्त तृण, त्वं रक्षसां भागोऽसि । 'निरस्तमित्यपास्यतीति' (का० ६।६।१०) । लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः । यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् । 'इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति' (का० ६।६।११) । उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः । यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किंतु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि । किंच अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि । 'वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति' (का० ६।६।१२) । पशुद्वाराणां निष्काश्य तथा वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः । वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे द्यावापृथिवी, युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । 'ऊर्णञ् आच्छादने' । आहुतिपरिमाणमभिप्रायमेतत् । तथा चोक्तं 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिमाणमिदं जगदिति । तृणाग्रं चाध्वर्युर्यो वेरिति' (६।६।१५) । वामहस्तघृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः । वायुदेवत्वम् ।

हे वायो, त्वं स्तोकानां वपासंबन्धनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी । स्तोकान्विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः । ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने 'दक्ष' (पा० ८।२।७५) इति दस्य रुत्वे कृते रूपम् । अङ्भाव आर्षः । वेः विद्धि । 'वपा' ध्रुवेणाभिघारयत्यमिराज्यस्येति' (का० ६।६।१७) । अभिराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । 'हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतिचीमितरां स्वाहाकृते इति' (का० ६।६।२८) वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् । तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेदितरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः । स्वाहोकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किंभूतम् । ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभः तं नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषे अभीरुणम् । आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

उ० चात्वाले मार्जयन्ते इदमापः । त्र्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत । किञ्च अवद्यं च अवदनीयं च यत् अभिशपादि मलं च यत् यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यच्चाभिदुद्रोहानृतम् । 'द्रुह जिघांसायाम्' । यदपि चाभिदुग्धवानस्मि असत्यमुच्चार्य । यच्च शेषे अभीरुणम् । आक्रोशेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम् । अनपराधी हि न विभेति । यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुच्चरितं सत् तदभीरुणम् । आपः मां तस्मात् एनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु । पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२९) । सर्वे ऋत्विजश्चात्वालसमीपेऽद्विरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत । किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशपादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोहं द्रुग्धवानस्मि 'द्रुह जिघांसायाम्' यच्चाहमभीरुणं विभेतीति भीरुर्नभीरुर्भीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमनपराधिनमपराधी हि विभेति एवंविधं शेषे शपितवानस्मि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् । रेडस्यग्निष्ठा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा प्राज्यै पूष्णो रपृष्ठा ऊष्मणो व्यथिषत्प्रयुतं द्वेषः १८

उ० पशुहृदयमभिघारयति । सं ते मनः । संगच्छतां ते तव मनः मनसा । अनेन पृषदाज्येनाभिघारितम् । संगच्छतां च प्राणः प्राणेन पृषदाज्येनाभिघारितस्य पशोः प्राणः । वसां गृह्णाति रेडसि । रिषतिर्हिसार्थः । या त्वं रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च पूष्णः श्रुतिः प्रतिपादयति । रेडसीति लेलयेव हि यूः । लेलयशब्दश्चाल्पवचनः अग्निष्ठा श्रीणातु । यां च त्वासमिः श्रपयन् श्रीणाति भूयसीकरोति । आपः त्वा समरिणन् । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन् । रिणातिर्विभर्त्यर्थः । आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्चङ्गेभ्यः यं रसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां त्वां वातस्य प्राज्यै । गृह्णामीति शेषः । प्राजिर्गतिः । वातस्यान्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति । पूष्णो रपृष्ठा । पूषा आदित्यः । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्य ध्रुलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि । ऊष्मणो व्यथिषत् । ऊष्मा अन्तरिक्षम् । तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव । अन्तरिक्षार्थं च वसा गृह्यते । होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । ऊष्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्त्री शक्तिस्तां व्यथिषत् व्यथतु । इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति । तस्मादुच्यते वातस्य त्वा प्राज्या इत्यादि । प्रयौति । प्रयुतं द्वेषः । 'द्विष अग्रीतौ' । निवृत्तं पृथग्भूतं । वसाया द्वेषः ॥ १८ ॥

म० 'सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति' (का० ६।८।६) जुह्वेत्येन पृषदाज्येन पूर्व हृदयमभिघार्य पूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः । हृदयदेवत्वम् । हे हृदय, ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः । 'रेडसीति वसां गृहीत्वैति' (का० ६।८।१२) । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः । वस वत्यम् । हे वसे । त्वं रेड् असि । रिषतिर्हिसार्थः कर्मणि वि । रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । पूष्णोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् । 'रेडसीति लेलयेव हि यूरिति' (३।८।३।२०) लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु 'श्री पाके' क्वादिः । श्रपयन् भूयसीं करोति । यद्वाभिराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् 'रो बधे गतौ' क्वादिः । अत्र रिणातिर्विभर्त्यर्थः । समभरन्पूष्णन् । यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु । तव शोपो मा भूदित्यर्थः । आपो हि

पञ्चमानेभ्यः पञ्चज्ञेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते । तां त्वां गृह्णामीति शेषः । किमर्थम् । वातस्य प्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति । तथा पूष्णो रंक्षै आदित्यस्य गत्यै । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किंच ऊष्माणो व्यथिष्यत् । ऊष्मान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथरतु कर्मणि षष्ठी । यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी । ऊष्मा व्यथिष्यत् व्यथतां । वसां पीत्वा तृष्णाधिव्येन यथा सीदति । वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः । हि वसा गृह्यते होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । इयं वसाऽन्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वस्तस्य ते प्राज्या इत्यादि । 'व्यथ भयचलनयोः' अस्य 'लिङ्ग्ये लेट्' (पा० ३।४।७) इति । लेटि 'सिञ्च-हुलं लेटि' (पा० ३।४।३४) इति । सिप्रत्यये 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति । तिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति अडागमे व्यथिषदिति रूपम् । 'द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन सप्तसृज-त्यसिना वेति' (का० ६।८।१२) वसां द्विरभिघार्य पार्श्वेनासिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः । द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशाद्धृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा । दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० वसां जुहोति । घृतं घृतपावानः । वसायां हि घृतं विघते द्विरभिघारणस्य विहितत्वात् । अतएवमाह । घृतं पिबत हे घृतपावानः । 'धेद पाने' । 'आतो मनिन्कनिप्' इत्यादिना वनिप् । पातार उपभोक्तारः । वसां पिबत हे वसायाः पातारः । हे वसे, त्वम् अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमेतद्धविर्भवतु । दिशो व्याधारयति । दिशः प्रदिशः । अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति कात्यायनः । अतएवं व्याख्या । दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा । आदिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । उद्दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा इति ॥ १९ ॥

म० 'वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति' (का० ६।८।१७) । वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैश्वदेवं यजुः । वसाया द्विरभिघारितत्वाद्धृतमस्ति तत्र । अत एवमाह । हे घृतपावानः, घृतं पिबन्तीति घृतपावानः 'पा पाने' । 'आतो मानिन्' (पा० २।२।७४) इत्यादिना वनिप् । घृतस्य पातारो देवाः, यूयं घृतं पिबत । हे वसा-

१४ य० उ०

पावानः वसायाः पातारो देवाः, यूयं वसां पिबत । एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे, त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु । 'दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति' (का० ६।८।२१) । यथा वाजिनशेषेण दिग्वाधारणमुक्तं तथेत्यर्थः । तद्यथा 'दिशो व्याधारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति' (का० ४।४।१६-१७) । षट् दिग्देवतानि अत्र 'स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति' (का० ४।४।१८) वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते । दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवं त्वष्टर्भूरि ते सप्तसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवति । देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽस्तु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

उ० पशुं संमृशति । ऐन्द्रः प्राणः । इन्द्र आत्मा तस्य स्वभूतः प्राणः ऐन्द्रः प्राणः । अस्य पशोः अङ्गे अङ्गे । वीप्सा । यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु । निदीध्यत् 'दीधीङ् दीप्ति-देवनयोः' इत्यस्य धातोर्दधात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः । निधीयते निहितः । ऐन्द्रश्चास्य उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः निहितः । एवं तावदनेन यजुषा पञ्चज्ञेषु प्राणं दत्त्वा अथेदानीं देवत्वष्टरित्यादिकायास्त्रिष्टुभोर्धर्चैन त्वष्टारमाह । त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे । हे देवत्वष्टः, भूरि ते सप्तसमेतु । बहुप्रकारं तव संबन्धि रूपं यद्विकृतमसिना तत्संगत्य एकीभवतु । कथंभूतम् । सलक्ष्म समानलक्षणं सत् यद्विषुरूपं भवति तत्समेत्विति संबन्धः । एवं त्वां हे पशो, प्राणैश्चाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण कृत्स्नीकृतं सन्तं दृढीकृतं सन्तं देवत्रा यन्तम् देवान् प्रति गच्छन्तम् । अवसे अवनाय प्रीत्यै । सखायः समानख्यानाः पशवः अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु त्वां मातापितरश्च । बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २० ॥

म० ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संमृशतीति' (का० ६।९।११) पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः । इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निधीयत् निहितः । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' । अस्य धातोर्दधात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन 'लेटोऽडाटौ' (३।४।९४) इत्यट् । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः 'धीङ् आदरानादरयोः' । 'अङ्ग इत्यादौ च' (पा० ६।१।११९) इत्यङ्गशब्दस्य एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पञ्चज्ञेषु प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः त्वष्टृनामक देव, यत् पञ्चज्ञजातं सलक्ष्मा

समानलक्षण सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवति भवति तत् सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पशुमाह । हे पशो, एवं प्राणैः स्वाह्ने-
श्वानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यन्तं देवान्प्रति गच्छन्तं त्वा
त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो मातापितरश्च अनुमदन्तु
अभ्यनुजानन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । अवसे अवितुं प्रीणयि-
तुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या
स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देव-
संवितारं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा-
होरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा द्या-
वापृथिवी गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
स्वाहा दिव्यं नभो गच्छ स्वाहाभिं वैश्वानरं गच्छ
स्वाहा । मनो मे हार्दिं यच्छ दिवं ते धूमो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

उ० प्रतिप्रस्थातोपयजति । समुद्रं गच्छ । हविरुच्यते ।
समुद्रं गच्छ तर्पणायेति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ।
मुखं विमृष्टे मनो मे मम हार्दिं हृदये गच्छ निवध्रीहि ।
निबध्यमानो हि स्वादायतनान्न च्यवते । 'तथोहोपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति' इति श्रुतिः । स्वरं जुहोति । दिवं ते । स्वर-
रुच्यते । द्युलोकं तव धूमो गच्छतु । कृष्ट्यै स्वर्ज्योतिः । स्व-
शब्देनादित्योऽभिधीयते । ज्योतिः आदित्यं गच्छतु तव ।
पृथिवीं च भस्मना आपृण आपूरय स्वाहा ॥ २१ ॥

म० 'प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु
समुद्रं गच्छति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६ । ९ । १०) अनुया-
जेषु द्वयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेका-
दशधा तिर्यक्प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । हे हवि-
र्गुडावयरूप, त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्नाच्छ प्राप्नुहि । तर्पणा-
येति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो म
इति सुखोपसर्शनमिति' (का० ६ । ९ । ११) प्रतिवषट्कार-
मेकैकं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदे-
वतासमूह, हार्दिं हृदयसंबन्धि मे मनो यच्छ निवध्रीहि ।
निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न च्यवते । 'अनुयाजान्ते स्वरं
जुहोति दिवं ते धूमः इति' (का० ६ । ९ । १२) स्वरदैवतम् हे
स्वरो, ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै । तव ज्योतिः
ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु । स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्त-
रिक्षं वा । भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात्पूरय । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

मापो मौषधीर्हिंसीर्धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो
वरुण नो मुञ्च । यदाहुरध्या इति वरुणेति शपा-
महे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया न आप
ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्यै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

उ० हृदयशूलमुपगृहति । मापो मौषधीः । हृदं वै पशोः
संज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृदयशूलं शुक्लसमवैतीत्युक्तम् । अत
एवमुच्यते । मा हिंसीरपः माच ओषधीः हिंसीः । इदानीं
वरुणमाह । हे वरुण राजन्, धाम्नो धाम्नः । धामशब्दः स्था-
नवचनः । यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्विभीमः ततः ततः
नोऽस्मान्विमुञ्च । यदाहुः गायत्री वारुणी अनवसाना । यदा-
हुरध्या इति अध्या गोनाम । प्रकरणादिहानूबन्ध्या-
विषयं बहुवचनम् । अनूबन्ध्याबहुत्वे अर्थवत् । एकानूब-
न्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । यद्वेदस्मृतिलोकवाक्यान्त्याहुः अध्या
अवध्या अहन्तव्या बन्ध्याः पूजनीया इति । इतिकरणो
वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति । वयं तु हे वरुण इति शपा-
महे । इतिः करणप्रदर्शनार्थः । शपतिर्हिंसार्थः । एवमनेन
विधिना हिंसः अध्याः अतएव वयं याचामहे । ततो वरुण
नो मुञ्च । ततस्तस्मादेनसो वरुण, नः अस्मान्विमुञ्च ।
अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः ।
नः अस्माकं आप ओषधयश्च सन्तु । दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वे-
नावस्थितास्तस्यै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि शत्रुः यं च शत्रुं द्विष्मो
वयम् ॥ २२ ॥

म० 'अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगृहति शुगति
तमभिश्चोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति
चेति' (का० ६ । १० । ३) जले प्रविश्य आलब्धस्य पशोर्हृ-
दयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः
सन्धौ निगृहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगति माप इति मन्त्रा-
भ्यामिति सूत्रार्थः । हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल,
लमपो जलानि ओषधीश्च मा हिंसीः । 'धाम्नो धाम्नः सुमि-
त्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति' (का० ६ । १० । ५) सर्वे
ऋत्विज्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः । वरुण-
दैवतं यजुः । हे राजन् वरुण, धाम्नो धाम्नः यस्माद्यस्मात्
लवीयपाशसमन्वितात्स्थानात् वयं विभीमस्तात्स्मात्स्थानात्
नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । यदाहुः । वरुणदेवत्या गायत्री अवसान-
हीना । अध्या इति गोनाम प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम् ।
बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् । एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् ।
अध्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अध्या अहन्तव्या
अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इतिकरणेन वाक्यस्यार्थम-
भिनयेन दर्शयति । हे वरुण, वयं तु इति शपामहे । इतिकरणं

प्रदर्शनार्थम् । शपतिर्हि सार्थः । इति एवमनेन विधिना अग्न्या हि स्मः । अतएव तां याचामहे हे वरुण, ततस्तस्मादग्न्या वध-जातादेनसो नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । सुमित्रियाः आपः ओषध-यश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रलेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभ-यात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रलेनाव-स्थिताः सन्तु । धात्रो धात्र इति मन्त्रः शूलोपगृह्णन्मन्त्रस्य शेषो वा । सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमग्नीषोमीयः पञ्चः समाप्तः ।

त्रयोविंशी ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्माँ २ आ विवासति ।
हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्माँ २॥ अस्तु सूर्यः २३

उ० वसतीवरीगृह्णाति । 'हविष्मतीः' अनुष्टुप् लिङ्गोक्त-देवता । हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः । 'यत्र वै यज्ञस्य शिरश्छिद्यते तस्य रसो हुत्वापः प्रविवेश' इत्येतद-भिप्रायम् । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमान आवि-वासति । विवासतिः परिचर्यायाम् । परिचरणं शुश्रूषा । इमा आपः हविष्मान् हविषा संयुक्तो देवोऽध्वरो यज्ञः आभि-रङ्गिः । हविष्मान् अस्तु सूर्यः । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥

म० अथ सोमाभिषोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते । 'अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरी-ग्रहणं' इत्यन्वयानामनस्तमितेऽस्तमितश्चेतिनाह्यात्पुरेजानश्चेद-नीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उत्कु-षीर्धिरप्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति' (का० ८ । १ । ७ । १०) अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तंगते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञानां सीमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रवि-रस्तं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीग्रहणम् । निनहन्तीयो निखननीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीप-स्थितस्य यष्टुमणिकाद्वहणम् । स्वस्य अन्नस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उत्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वस-तीवरीगृहीयादिति सूत्रार्थः । अनुष्टुबलिङ्गोक्तदेवता । हवि-ष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीर्हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः परिचरति । विवासतिः परिचर्यायाम् । 'यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यते तस्य रसो हुत्वापः प्रविवेश' (३ । ९ । २ । १) इति श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम् । ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मान्नु आभिरङ्गिरित्यर्थः । किंच सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदा-नाय तृप्त्यर्थं च हविष्मान्हविःसंपन्नोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै

गृह्णाति य एष तपति' (३ । ६ । २ । १२) इति श्रुतेर्वसतीव-रीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीन्द्राग्न्यो-र्भागधेयी स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ । अमूर्या उप सूर्यं याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

उ० शालाद्वार्यमपरेण निदधाति । अग्नेर्वः । अग्नेः वो युष्मान् अपन्नगृहस्य । पद्यतेरेतद्रूपम् । अग्नीणम् (?) । अपति-तगृहस्येति पर्यायः । सदसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः निकट-स्थाने सादयामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति । इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ । इन्द्राग्न्योः संबन्धिनो भागस्य धार-यिष्यः स्थ हे आपः । उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति । मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । आग्नीध्रे निदधाति । विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ । ऋक् अमूर्याः । अब्देवत्या गायत्री । अभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्या आपः उप समीपे । सूर्यस्येति विभक्तिव्यत्ययः । याभिर्वा सूर्यः सह । अथापि समुच्चयार्थं भवतोति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । याभिश्चाग्निः सूर्यः सह याति ता आपः नः अस्माकं हिन्वन्तु । हिन्वतिस्तर्पणार्थः । तर्पयन्तु अध्वरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

म० 'अग्नेर्वः' इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति' (का० ८ । १ । ११) नूतनगार्हपत्यात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासां-दयतीति सूत्रार्थः । चलारि यज्यन्वदेवत्यानि । हे वसतीवर्यः, वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किंभूतस्याग्नेः । अप-न्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य । अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः । 'दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्यो-रिति' (का० ८ । १ । १८) शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरा-दाय शालादक्षिणद्वारेण नीलोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः, यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । 'नामरू-पभागेभ्यः स्वार्यं धेयप्रत्ययः' (पा० ५ । ४ । ३६) 'केवल-मामक-' (पा० ४ । १ । ३०) इत्यादिना ङीप् । 'उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति त्वेति' (का० ८ । १ । २१—२२) पूर्ववेदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तर-वेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवरी-संज्ञका आपः, यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ । 'विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति' (का० ८ । १ । २३) उत्तरवे-दिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायामीध्रीयस्य पश्चाद्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः, यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः ऋक् अब्देवत्या गायत्री

याः प्रसिद्धा अमूरीदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः । उपसूर्ये सूर्य-
समीपे स्थिताः । विभक्तियत्ययः । याभिर्वा । वाशब्दः समुच्चये ।
याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं
हिन्वन्तु तर्पयन्तु । हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

उ० सोममुपावहरति । हृदे त्वा । सौम्यनुष्टुप् ब्रह्मर्षीया ।
बह्वै निश्चयात्मिकायै । कामाय एतन्मम स्यादिति । त्वं
सोममुपावहरामि । दिवे त्वा । हे सोम, देवलोकप्राप्तये त्वामु-
पावहरामि । सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम,
त्वामुपावहरामि । त्वं चोपावहतोऽभिष्टुत ऊर्ध्वमिममध्वरं
यज्ञं कृत्वा दिवि देवलोकं देवेषु च होत्राः । वषट्कारयाजि-
नोऽब्रह्मर्षयो होत्रा उच्यन्ते । यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

म० 'आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु
निदधाति हृदे लेति' (का० ९।१।५) आज्यासादनप-
र्यन्तं कर्म कृत्वा सोममावाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्त्रस्य
तदर्थं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निद-
ध्यात् । अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या-
मुष्टुप् । हे सोम, हृदे बुद्ध्यै निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति
कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे संकल्पविक-
ल्पात्मिकायै त्वामुपावहरामि । लाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्ति-
र्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यप्र-
मुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्राप्तये त्वामुपावहरामि । यन्त्रायमर्थः । हे सोम,
हृदे हृदयवज्ज्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे
द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति
शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः 'स वा अध्वर्युः सोममुपावहर-
न्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवै-
तेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा
सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वा देवतास्ताभ्य
एवैनं सर्वाभ्य उपावहरीति' । किंच एवमुपावहतोऽभिष्टुतश्च
स्वमिममध्वरं मवीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्तमा-
नेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ निबध्नी-
हि ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

सोमं राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहन्तु विश्वा-
स्त्वं प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्वग्भिः समिधा हवं
मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता प्रावाणो
विदुषो न यज्ञं शृणोतु देवः सविता हवं मे
स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० किंच हे सोमराजन्, विश्वा सर्वाः त्वं प्रजा उपावरोह
अधिष्ठिता अधिपत्याय राज्याय । विसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादादिभिः । जुहोति ।
शृणोत्वग्भिः । त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तदेव । शृणोत्वनुजानात्वग्भिः ।
समिधा समित्पूर्विकयाहुत्या । हवनाह्वानम् । मे मम । शृण्व-
न्त्वापो धिषणाश्च वाचः धीसादिभ्यो वा धीमानिन्यो वा ।
देवीर्देव्यः । चशब्दः समुच्चयार्थः । श्रोता प्रावाणः । यूय-
मपि शृणुत हे प्रावाणः । कथमिव विदुषो न यज्ञम् । उप-
मार्थीय उपरिष्ठादुपाचारो नकारः । विदितार्थ इव परिदृष्ट-
कारिणो यज्ञम् । प्रत्यक्षकृतः पादो मध्यमपुरुषयोगात् ।
शृणोतु देवः सविता हवमाह्वानं मे मम स्वाहा सुहुतमस्तु ।
स्वाहा वागाह ॥ २६ ॥

म० किंच । हे सोम राजन्, विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह
आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः । 'विश्वास्त्वामिति विसृज्योपति-
ष्ठत इति' (का० ९।१।६) प्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्यो-
पस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे सोम, विश्वाः सर्वाः प्रजाः
त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिः प्राप्नुवन्तु । 'अभूदुषा रुशत्प-
शुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वभिरिति'
(का० ९।२।२४) अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीत-
माज्यं प्रचरणीसंज्ञया सुचाध्वर्युरतिप्रणीतं जुहोतीति सूत्रार्थः ।
त्रिष्टुब्जोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे
हवं मवीयमाह्वानं शृणोतु । आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः
समुच्चयार्थः । धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु ।
'धिषणा धीसादिभ्यो वा धीमानिन्यो वा' (निरु० ८।४) इति
यास्कः । धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः 'षणु दाने' तनादिः ।
तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् । हे प्रावाणः,
अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत । 'तप्तनस-
नथनाश्च' (पा० ७।१।४५) लोप्समध्यमपुरुषबहुवचनस्य
तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् । संहितायां तु
दीर्घः । विदुषो न । न इवार्थे विभक्तियत्ययः । विद्वांसो
यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा
यूयं हवं शृणुत । तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु ।
स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

देवीरापो अपानं पाद्यो व ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रिया-
वान्मदित्तमः । तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो
येषां भाग स्थ स्वाहा ॥ २७ ॥

उ० अप्सु जुहोति । देवीरापः पङ्क्तिरन्देवत्या । हे देव्यः
आपः अपानपात्संज्ञकाः, यो वः युष्माकमूर्मिः अप्संघातः
कलोलः हविष्यः यज्ञियः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियशब्देन
वीर्यमभिधीयते । इन्द्रियावानीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् ।

मदिन्तमः मदयितृत्तमः तर्पयितृत्तमः मृष्टत्वेन । तमूर्मिं देवेभ्यो देवत्रा । 'देवमनुष्य-' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । देवान्प्रति यायिनं दत्तं प्रयच्छत । शुक्रपेभ्यः शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः । शुक्रादिसोमग्रहपातृभ्यो देवेभ्यः येषां च देवानां यूयं भागः स्थ भवत तेभ्यो दत्तेति संबन्धः ॥ २७ ॥

म० 'आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति' (का० १।३।७) यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः । अन्वेदेवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः । अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः । हे आपो देवीः देव्यः, वो युष्माकमपांनपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सद्वातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्तं प्रयच्छत । येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ । किंभूत ऊर्मिः । हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् । वीर्यं इच्छान्दसः । प्रीतः सन्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृत्तमः । 'नाद्वस्य' (पा० ८।२।१७) इति तमपि जुमागमः । किंभूतेभ्यो देवेभ्यः । शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् । शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः । यद्वा शुक्रं वीसं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु । प्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । 'देवीरापो अपांनपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति' ॥२७॥

अष्टाविंशी ।

कार्षिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि । समापो अद्भिरगमत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

उ० कार्षिरसि । अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः । चमसेनाज्यमपोहति कार्षिरसि । 'कृष विलेखने' । हे आज्य, आकृष्टं त्वमसि । त्वं देवतया भक्षितमित्यर्थः । तेन गृह्णाति । समुद्रस्य त्वा । 'आपो वै समुद्रः' इति श्रुतिः । वसतीवरीलक्षणस्याप्सु समुद्रस्य त्वाद् अक्षिलै अनुपक्षीणतायै उन्नयामि उन्नृहामि । वसतीवरीणां हि वर्षनाय एता आपो गृह्णन्ते । संसृजन्ति । समापो अद्भिरगमत । संगच्छताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरक्षिर्मित्रावरुणचमसस्थाभिः संगच्छतां च ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः । ओषधीः मुद्रमसूरादिकाः अपां करणस्तत्त्वादोषधीनामपि तथोपयोगो भवत्वित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० 'कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति' (का० १।३।८) । अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः । कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलितानुष्टुपछन्दः । आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं, त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः । यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्-

तश्चमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः 'कार्षिरसीत्याह शमलमेवासासुपल्लवयतीति' । 'समुद्रस्य लेति तेन गृह्णातीति' (का० १।३।९) । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः, द्वे अजुषी अपि । 'आपो वै समुद्रः' (३।९।३।२७) इति श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षिलै अक्षीणत्वाय हे जल, ला त्वामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्धौ जलमेतद्गृह्यते । 'प्रलेत्य चालालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरींश्च संपृक्षयति समाप इति' (का० १।३।१२) जलाशयात्प्रत्यागत्य चालालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः । आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समगमत संगच्छन्ताम् । गमेर्लुङि तडि प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते 'गमहन-' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे समगमतेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्रमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

यमग्ने पृतसु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० जुहोति । यमग्ने । गायत्र्याग्नेयी । हे अग्ने, यं मर्त्यमनुष्यं पृतसु संग्रामेषु अवाः । अवते रक्षणार्थं सैतद्रूपम् । अवसि रक्षसि । वाजेषु । वाज इत्यजनाम । हविलक्षणेष्वाग्नेषु अभ्युद्यतेषु । यं च पुरुषं जुनाः जुनातिर्गत्यर्थः । अभिगच्छसि । स पुरुषो यन्ता जिनात्यजं, वृजन्तमेतत् आद्युदात्तत्वात् । लब्धा सततं भवति । शश्वतीः शश्वतिकाः । इषः अजानि ॥ २९ ॥

म० 'प्रचरणीसंपृक्षवमभिष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने' (का० १।३।१६) इति अभिष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे अग्ने, पृतसु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यमनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमे वा इति रूपम् । किंच वाजेषु वाज इत्यजनाम । हविलक्षणेष्वाग्नेषु अजनिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि । हवींषि प्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । 'जु गतौ' श्राप्रत्ययः 'इतश्च लोपः-' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यजानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः जुद् । स्वाहा सुहुतमस्तु । उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत् । अतिरात्रे छविः स्पृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिमम-
ध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम् । उत्तमेन पविनोर्ज-
स्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तं निग्राभ्या स्थ देवश्रुत-
स्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

उ० अद्रिमादत्ते । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । आददे
गृह्णामि । रावासि । रासतेर्दानार्थस्य रावा । 'एतच्छेषद्वयं
रासतः' इति श्रुतेः । आहुतीनां च दातासि । गभीरं महा-
न्तम् इमम् अध्वरं यज्ञं कृधि कुरु इन्द्राय इन्द्रार्थम् ।
सुषूतमम् । सुरुपसर्गः पूर्वः । 'पुञ् अभिषवे' । अस्य निष्ठा-
तकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये । अथ
कोर्थः । साधु अभिषुतम् अतिशयेन उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना
पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधु-
मन्तं मधुस्वादुना रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना
रसेनोपेतम् अध्वरं कृधीति संबन्धः । निग्राभ्यास्थ वाचयति ।
निग्राभ्यास्थ । यस्मादिन्द्रेण यूयं गृहीतास्तस्मान्निग्राभ्या
उच्यन्ते । यस्मादेवं बहुमाननामधेयप्रतिलम्भयुक्ता भवथ ।
देवैश्च श्रुतास्तस्माच्च बहुमानान्विताः सत्यः तर्पयत मां समा-
सव्यासेन ॥ ३० ॥

म० 'देवस्य त्वेत्वाद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्निधृक्कारात्
स उपांशुसवन इति' (का० ९।४।५।६) सोमाभिषव-
हेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुस-
वनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः स्यते येनेति सूत्रार्थः । देवस्य
त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावासि ।
'रा दाने' रातीति रावा वनिष् । आहुतीनां दक्षिणानां च
दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं
महान्तं कृधि कुरु । 'श्रुशृणुपृक्कृष्टभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।
१०२) इति हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं
सोममीदृशं करोमि । किंभूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषूतं सुष्ठु सूयत
इति सुषुतः अतिशयेन सुषुतः सुषुततमः तं सुष्ठु अभिषुतत-
मम् । निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जस्वन्तं मधु-
स्वादेन रसेनोपेतं पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतं एवंविधं
सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः । 'निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येनानिगृह्य
निग्राभ्या स्थेति' (का० ९।४।७) । अभिषोतव्यस्य
सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणसु
वाचयेत् यजमानश्च खोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं
वक्षीति सूत्रार्थः । हे आपः, यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्मा-
भिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ । यस्मादिन्द्रेणीरसि यूयं
ग्रहीतास्ततो निग्राभ्याः । हृग्रहोर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते

ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां तर्पयत
प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे
तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गुणान्मे
तर्पयत गुणा मे मा वितृषन् ॥ ३१ ॥

उ० मनो मे मम तर्पयत इति विस्तारः व्यासे-
नोक्तः । समासेनाह । आत्मानं पिण्डशरीरम् प्रजां पशून्
गणान्मनुष्यसंघातान् । गणाश्च मा वितृषन् । मद्रव्यदा-
नेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु । अनुरक्त-
गणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

म० एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह । मे मम मनः वाचं प्राणं
चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत । मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयते-
त्यर्थः । एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं
प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्वादीन्गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत ।
मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन
पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु । अनुरक्तगणोऽहं
भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इन्द्राय त्वादित्य-
वत इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने । इयेनाय त्वा सोम-
भृतेभ्ये त्वा रायस्पोषदे ॥ ३२ ॥

उ० सोमं मिमीते । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते । मिम
इति शेषः । इन्द्राय त्वा आदित्यवते मिमे । प्रातःसवनमा-
ध्यन्दिनसवनतृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः । इन्द्राय
त्वा अभिमातिघ्ने मिमे । 'सपत्नो वाभिमातिः' इति श्रुतिः ।
सपत्नस्य हन्त्रे । इयेनाय इयेनरूपिण्यै गायत्र्यै त्वां सोमभृते ।
'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति ह्रस्व भकारः । सोमहते सोमस्या-
ह्रस्वै गायत्र्यै मिमे । अग्नये त्वा रायस्पोषदे । रायो धनं तस्य
पोषो वृद्धिस्तं ददाति यस्तस्मै रायस्पोषदे । अग्निशब्देनात्र
गायत्र्यभिधीयते भक्तिश्रुतः 'अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः
प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री' इति ॥ ३२ ॥

म० 'उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते
रुद्रवत इति पञ्चकूलः प्रतिमन्त्रमिति' (का० ९।४।८)
उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि
पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ।
पञ्च यजुषि सौम्यानि । तत्रायम् हे सोम, इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा
त्वां मिमे इति शेषः । किंभूतायेन्द्राय । वसुमते वसवोऽस्य

सन्तीति वसुमान् तस्मै । वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् । आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम, त्वां मिमे । अथ तृतीयम् । अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिभ्यो शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम, त्वां मिमे । 'सपत्नो वा अभिमातिः' (३।९।४।९) इति श्रुतेः । अथ चतुर्थम् । सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै । 'हृप्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८।२।३२) इति हस्य भः । सोमाहरणकर्त्रे इयेनाय इयेनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम, त्वां मिमे । 'गायत्री इयेनो भूला दिवः सोममाहरत' (६।९।४।१०) इति श्रुतेः । अथ पञ्चमम् । रायस्पोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम, त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे
वोचः ॥ ३३ ॥

उ० मितालम्भनम् । यत्ते सोम । सौमी विपरीता बृहती । श्रुत्युक्तमस्य मन्त्रस्य कारणं निदानम् । यदा किल देवानां हविरभूत् सोमः तदैषु लोकेषु तिस्रस्तनूर्विन्यदधात् । तासामनेनासिः क्रियते । यत्ते तव हे सोम, दिवि तुलोके ज्योतिः । यच्च पृथिव्यां ज्योतिः । यच्च उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय अस्य यजमानस्य संबन्धिनि यज्ञे उरु विस्तीर्णं कृत्वा शरीरमात्मनः कृधि कुरु । ऋत्विजां च राये दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं कृधि कुरु स्वकीयम् । किंच । अधिवोचः अधिब्रूहि । दात्रे यजमानाय । कृत्वोऽहमागत इति ॥ ३३ ॥

म० 'यत्त इति मितालम्भनमिति' (का० ९।४।९) मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टाणौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशाणौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशलम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ निदानमुक्तम् 'यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः खतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति' (३।९।४।१२) । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम, दिवि तुलोके ते तव यज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणं तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय । विभक्तिव्यत्ययः । अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु । राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किंच दात्रे अधि वोचः अधिकं ब्रूहि । यजमानाय कृत्वशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः । वचेर्ठेठि 'वचेरुम्' (पा० ७।४

२०) इति उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् । यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यानतरम् । हे सोम, त्रिषुयत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि । किंच दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि । यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

श्वान्ना स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः ।
ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहृताः सोमस्य
पिबत ॥ ३४ ॥

उ० आसिञ्चति निग्राभ्याः । श्वान्ना स्थ । उपरिष्ठावृहती निग्राभ्या आपो देवताः । या यूयं श्वान्नाः स्थ । श्वान्नमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भवथ । वृत्रतुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रस्य हृद्यः । राधोगूर्ता । राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्ताः अमृतस्य पत्नीः अमृतत्वस्य पालयित्रीः ताः हे देवीः । 'वा छन्दसि' इति दीर्घत्वम् । देव्यः देवान् प्रति । इमं यज्ञं नयत प्रापयत । किंच अध्वर्युणा उपहृताः सत्यः सोमस्यापिबत ॥ ३४ ॥

म० 'श्वान्ना स्थेत्तासिञ्चति निग्राभ्या इति' (का० ९।४।१२) । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः । पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः पादा यस्याः सा पथ्यावृहती । इयं ह्यधिका । हे आपः, यूयमेवंविधाः स्थ भवथ । किंभूताः । श्वान्नाः । श्वान्नमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः । किपि 'राल्लोपः' (पा० ६।४।२१) इति वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति दूदति ता राधोगूर्ताः । 'गुरी उद्यमे' अस्मात् 'नसत्तनिषत्' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना कर्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्रीः । हे देवीः देव्यः, तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य । कर्मणि षष्ठी । सोमं पिबत ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं घस्त्व धिर्षणे वीड्वी-
सती वीडयेथामूर्जं दधाथां पाप्मा हतो न
सोमः ॥ ३५ ॥

उ० प्रहरति । मा भेः । हे सोम, मा भेदीः । मा संविक्थाः । 'ओविजी भयचलनयोः' । संपूर्वः कम्पनमभिधत्ते । मा च त्वं कम्पनं कृथाः देवतर्पणार्थमहमभिषुणोमि । अतः

ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य अथेदानीं
यावापृथिव्यौ संबोधयति । हे धिषणे हे यावापृथिव्यौ ।
वीड्वी सती वीड्येथाम् । वीडुशब्दो दृढवचनः । युवां
स्वतएव दृढे सत्यौ वीड्येथां दृढमात्मानं कुरुतम् । अस्मात्
प्राव्णः उद्यतात् । किंच ऊर्जं रसं दधाथाम् । अस्मि-
न्सोमे अनेन उद्गाव्णा वज्रसंयुक्तेन पाप्मा यजमानस्य हतः
नतु सोमः ॥ ३५ ॥

म० 'मा मेरिति प्रहरतीति' (का० ९।४।१५)
उपांशुसवनेनास्मना-सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः । अर्धं सौम्यमर्धं
यावापृथिव्यम् । हे सोम, त्वं मा मेः मा भैषीः । शपो लुकि
लङि रूपम् । मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः । 'ओविजी
भयचलनयोः' लुङि रूपम् । यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि
अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य यावापृथिव्यौ
संबोधयति । हे धिषणे हे यावापृथिव्यौ, युवां वीड्वी सती
वीड्येथाम् । वीडुशब्दो दृढवचनः । दृढे सत्यावात्मानं दृढं
कुरुतम् अस्मादुद्यताद्वाव्णः । किंच ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम्
अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंयुक्तेन प्राव्णा यजमानस्य
पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

प्रागपागुदगधराकसर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु ।
अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

उ० निग्राभं वाचयति । प्रागपागुदग् । द्वाभ्यामृग्भ्या-
मुष्णिग्वृहतीभ्याम् । सौमी द्वितीया ऐन्द्री । सा दिग्भिर्मि-
थुनमिच्छति । तच्च देवाः संपादितवन्तः । तदेतदृचाभ्यु-
क्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागञ्चनाः । अपाक् अधराञ्चनाः । एवं
सर्वतः त्वां दिशः आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु । दिग्वा-
सिनो वा जनाः किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावन्तु ।
अम्ब निष्पर । हे अम्ब, प्राच्यादिविशेषदिग्भिधाने निश्चित्य
सोमं पर । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपम् । पूर्य स्वैर्भा-
वैरेतं सोमम् । किं प्रयोजनमिति चेत् समरीर्विदाम् । 'प्र-
जा वा अरी' इति श्रुतिः । संविदा संविदन्ताम् । अरीः
प्रजाः । एतदुक्तं भवति । सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नाना-
दिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥

म० 'प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽपान्धुशत-
वधाय प्रागपागिति' (का० ९।४।२०) प्रतिप्रहारवर्गं
होतृचमसमध्ये स्तोकान्सोमांश्च निधाय प्रागपागिति ऋग्वेदं
निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सोमदेवस्योष्णिक् ।
सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छतच्च देवाः संपादितवन्तस्तदेतदृचा-
भ्युक्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः
दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधरा-
ञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात्त्वा त्वामा-

धावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणास्त्वा-
मभिधावन्त्विति तदाह । हे अम्ब हे मातः, निष्पर स्वैर्भागेः
सोमं पूरय । 'पृ पालनपूरणयोः' विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् ।
किं प्रयोजनमिति चेत् । अरीः अर्यः प्रजाः संविदा संविदन्ताम्
'प्रजा वा अरीः' (३।९।४।२१) इति श्रुतिः । अस्माकं
सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्वित्यर्थः । इति भाष-
माणास्त्वामागच्छन्तु । 'विद ज्ञाने' अस्माकं तडि प्रथमावहु-
वचने 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा० ७।१।५) इति ज्ञास्या-
दादेशे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति
तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । 'समो गम्' (पा०
१।३।२९) इत्यादिना तद् ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न
त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ३७
इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उ० त्वमङ्ग । हे इन्द्र, यतः त्वम् अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्र-
प्रनाम । क्षिप्रं प्रशंसिषः प्रशंससि । देवः सन् हे
शविष्ठ बलिष्ठ मर्त्यं मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् न
त्वत् न त्वत्तः अन्यः हे मधवन् धनवन् अस्ति विद्यते मर्दिता
'मृड सुखने' । सुखयिता यजमानानाम् । इन्द्र ब्रवीमि
अत्यद्भुतं तव संबन्धि वचः वचनमार्थम् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

म० इन्द्रदेवत्या पथ्यावृहती गीतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्र-
नाम । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र, देवः दीप्यमानस्त्वं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि । समीचीनोऽयं
यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषील्यर्थः । 'शंसु हिंसा-
स्तुत्योः' लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिवादेशः 'सिब्वहुलं लेटि'
(३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययः तस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः'
(पा० ७।२।३५) इति इडागमः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।
४।९४) इति सिपोऽडागमः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
(पा० ३।४।९७) इति सिप् इकारलोपः । तस्य रुत्ववि-
सर्गौ षलम् । प्रशंसिष इति रूपम् 'तिङ्कृतिङः' (पा० ८।१।
२८) इति सर्वानुदात्तलम् । किंच हे मधवन् हे धनवन् इन्द्र,
मर्दिता 'मृड सुखने' मृडीति मर्दिता यजमानस्य सुख-
यिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते । अतो हे इन्द्र, ते तव वचः
लमेव सुखयितेत्येवंरूपं लवीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अङ्गुभ्यां गभस्ति-
पूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥ १ ॥

उ० वाचस्पतये । उपाङ्गुग्रहणस्य पुरोरूक् । अनुष्टुप्
प्राणदेवत्या । गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्व । 'प्राणो वै वाच-
स्पतिः' इति श्रुतिः । वाचस्पतये प्राणाय पवस्व । पवनं
गमनम् देवतार्था प्रवृत्तिः । वृष्णो अङ्गुभ्यां गभस्तिपूतः ।
यस्त्वं वृष्णोर्वर्षितुः सोमस्याङ्गुभ्याम् अध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पूतः ।
'पाणी वै गभस्ती' इति श्रुतिः । द्वितीयं गृह्णाति । देवो
देवेभ्यः पवस्व । देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं
कुरु । न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् । केषां देवानाम् । येषां
त्वं देवानां भागोऽसि ॥ १ ॥

म० पष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा
उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते । 'उपाङ्गुं च गृह्णाति
वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति' (का० ९।४।२३)
मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपाङ्गुग्रहमेकैकवारं
गृह्णीयात् । उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ।
प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणानष्टरूपा
विराट् प्रथमोऽष्टाणस्तैर्नैकोना । पूर्वोत्तरार्धयोरुपाङ्गुग्रहस्य प्रथ-
मद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम, त्वं वाचस्पतये
प्राणाय पवस्व गच्छ । 'पव गतौ' । 'प्राणो वै वाचस्पतिः'
(४।१।१।९) इति श्रुतेः । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः
वाचा । विभक्तिव्यत्ययः । मन्त्रेण वाचः संवन्धिना मन्त्रेण
वा पवस्व शुद्धो भव । किंभूतस्त्वम् । वृष्णः वर्षितुस्तव संव-
न्धिभ्यामङ्गुभ्यां तौ हि तत्र क्षियेते । तथा गभस्तिपूतः 'पाणी
वै गभस्ती' (४।१।१।९) इति श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां
पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिन्नाङ्गुभ्यामित्य-
नेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम, देवः सन् देवेभ्यो-
ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् ।
केभ्यो देवेभ्यः । येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

मधुमतीर्न इषकृधि यत्ते सोमादाभ्यं नाम
जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा स्वाहोर्वृन्तरि-
क्षमन्वेमि ॥ २ ॥

उ० तृतीयं गृह्णाति । मधुमतीः । मधुरस्वादोपेताः नः
अस्माकम् इषः अन्नानि कृधि कुरु । गृह्यमाणः अङ्गु-
सोमे निदधाति । यत्ते सोम । यत् ते तव हे सोम ।
अदाभ्यं नाम । दध्नोतिर्हिसार्थः । अनुपहिंसितं नाम । किं
तत् सोमेति । जागृवि जागरणशीलं च अनुपहतं मानुषै-

१५ य० उ०

धर्मैः । तस्मै ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्यु-
क्त्वा निष्कामति । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम, त्वं
नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु ।
'यत्त इत्यात्तान्सोमे निदधाति' (का० ९।४।२८) इति
स्वीकृतानङ्गुसोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम, ते तव
अदाभ्यमर्हिस्यम् । दध्नोतिर्हिसार्थः । जागृवि जागरणशीलं
यन्नामास्ति सोमेति हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय
स्वाहा दत्तमस्तु । 'स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्कमणमिति'
(का० ९।४।३४) 'स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्कमेत' ।
उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

तृतीया ।

स्वाङ्कतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभवं सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवोऽङ्गो यस्मै त्वेडे तत्स-
त्यमुपरिभुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् प्राणाय त्वा व्या-
नाय त्वा ॥ ३ ॥

उ० जुहोति । स्वाङ्कतोऽसि स्वयं कृतोऽसि । स्वयं कृतो-
सीति प्राप्ते छन्दसि यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । 'प्राणो वा
अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' इति श्रुतिः । स्वयं-
मुत्पन्नोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात् । दिव्येभ्यः
देवेभ्यः पार्थिवेभ्यः द्विपदचतुष्पदभ्यः सकाशात् स्वयमुत्प-
न्नोऽसि इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवं स्वतन्त्रोऽकृतकः तं
मनः त्वाष्टु । मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्नोतु । 'प्रजा-
पतिर्वै मनः । प्रजापतिष्ठाश्रुताम्' इति श्रुतिः । स्वाहा त्वा
सुभवं सूर्याय । स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीति शेषः । हे
शोभन, भव ग्रह । सूर्याय प्रागुपमाष्टिं मध्यमे परिधौ ।
देवेभ्यः त्वा । देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वासुपमाज्मीति
शेषः । बाह्यादिश्लिष्टमङ्गुमभिचारं जुहुयात् । देवोऽङ्गो ।
हे देव सोमाङ्गो, यस्मै वधाया त्वाम् ईडे । ईडिरध्येपणा-
कर्मा । प्रार्थयामि । तत्सत्यमस्त्विति शेषः । उपरिभुता
प्लवतिर्गत्यर्थः । उपर्युपरिगतेन भङ्गेन आमर्दनेन हतो निहतः ।
असाविति नामादेशः । फट् । 'जिफला विशरणे' । क्वि-
न्तस्यैतद्रूपम् डलयोरैकत्वात् । विशीर्यतु फटिति अभि-
चारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते । पात्रासादनम् । प्राणाय
त्वा । सादयामीति शेषः । उपाङ्गुसवनं सादयति ।
व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

म० 'स्वाङ्कत इति हुत्वा पात्रमुन्माटीति' (का० ९।४।३७)
उपाङ्गुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । ग्रहदैवतम् । 'प्राणो वा
अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' (४।१।१।२२)

१ उपरिभुता इति पाठः.

इति श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं खांकृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि । छान्दसो यलोपः । स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात्स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोत । 'अशङ्क व्याप्तौ' पदविकरणव्यत्ययः । 'प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ठाश्रुताम्' (४।१।१।२२) इति श्रुतेः । शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह, सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः । हे प्राणरूप ग्रह, त्वं खांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । किमर्थम् । दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोत । हे सुभव प्राणरूपोपांशुग्रह, तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि । 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयलोप ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृहीत' इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम् । खांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् । 'खांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति' । 'प्रथमे परिधावुत्तानं पाणिं प्रागुपमाष्टिं देवेभ्यस्त्वेति' (का० ९।४।३८) । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलितमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् । दैवं यजुः । हे लेप, मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्म इति शेषः । 'वास उरोबाहुषु श्लिष्टमधुमभिचरन्नुहुयादेवाधुशिविति' (का० ९।४।३९) । वज्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो, यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि । ईडिरध्येषणकर्मा । तत् वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते गच्छतीत्युपरिमुत् । प्रवतिर्गत्यर्थः । तेनोपरि आगतेन भजेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः । असौ द्वेभ्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । 'जिफला विशरणे' । अस्य क्तिन्नन्तस्यैतद्रूपम् । फलतीति फट् डलयोरैक्यम् । स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते । 'प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्' (का० ९।४।४१) । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः । 'उपाधुशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदशं व्यानाय त्वेति सधुस्पृष्टमिति' (का० ९।४।४२) । येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत् । हे उपांशुसवन, व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम् ।
उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

उ० अन्तर्यामं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि । उपयमतीत्युपयामः । उपयामेन गृहीतः त्वमसि । 'इयं वा उपयाम इयं वा इदम्' इत्यादिश्रुतिः । अन्तर्यच्छ मघवन् हे मघवन्, अन्तर्मध्ये ग्रहपात्रे यच्छ निगृह्णीष्व । ततः पाहि गोपाय पात्रस्थं सोमम् । ततोऽनन्तरम् उरुष्य रायः उरुष्यतिर्गोपायार्थः । 'पशवो वै रायः' इति श्रुतिः । गोपाय पशून् । इषो यजस्व इषोऽज्ञानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इष उक्ताः । 'प्रजा वा इषः' इति श्रुतिः । यजस्व यायजूकाः कुरु । अस्मिन्नर्थे श्रुत्या एतत्पदं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति' (का० ९।६।११) । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्वादान्तोदात्तः । 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावादृद्धिः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' (पा० ६।२।२) इति पूर्वपदस्वरं बाधित्वा 'थायघञ्' (पा० ६।२।१४४) इति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् । पुनस्तृतीयासमासे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' (पा० ६।२।२) इत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस, त्वं तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र, त्वं तादृशं रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व । यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय । ततः सोमं पाहि पालय । तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष । उरुष्यती रक्षणकर्मा । यद्वा 'पशवो वै रायः' (४।१।१५) इति श्रुतेः पशून् रक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽज्ञानि आयजस्व समन्तोद्दिहि । यद्वा प्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः । 'प्रजा वा इषः' (४।१।२।१५) इति श्रुतेः । ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु । श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अन्तस्ते यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ।
सजुर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन्सादयस्व ॥ ५ ॥

उ० अन्तस्ते । अन्तर्यामं पुरोरूक् त्रिष्टुप् मघवदेवत्या । यस्य तव प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि । अन्तर्मध्ये च दधामि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । स त्वं सजुः समानजोषणः सह प्रीयमाणः । देवेभिर्देवैः । 'अतो भिस ऐस्' 'बहुलं छन्दसि' इति भिस् । अवरैः परैश्च । अवरैः पृथिवीस्थानैः परैः द्युस्थानैः अन्त-

र्यामे अस्मिन्ग्रहे होमायोद्यते हे मघवन्, मादयस्व हर्षय-
स्वात्मानम् ॥ ५ ॥

म० मघवदेवत्या त्रिष्टुप् । अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः ।
हे मघवन्, ते तवानुग्रहात् यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यव-
धायिके करोमि । यद्वा हे अन्तर्याम, प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः
शरीरमध्ये यावापृथिव्यौ दधामि । स्थापयामि । किंच उरु
विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि यावापृथिव्योर्मध्ये स्थाप-
यामि । हे मघवन्धनवज्रिन्द्र, अवैरैः पृथिवीस्थानैः देवेभि-
र्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्जः समानजोषणः समानप्रीति-
युक्तः सज्जनतर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् । यद्वा तृप्यस्व
'मद तृप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दसि'
(पा० ७।१।१०) इति ऐसोऽभावे 'बहुवचने झल्येत्'
(पा० ७।३।१०३) इति एकारः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

स्वांकृतोसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
वेभ्यो मनस्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

उ० उहोति । स्वांकृतोसि । व्याख्यातम् । पात्रमासा-
दयति । उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

म० स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ।
'प्रथमे च न्युज्जेन पाणिना प्रत्यगिति' (का० ९।६।४) ।
प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं माष्टिं देवेभ्यस्त्वेति
मन्त्रेण । व्याख्यातः । उदानाय लेति पात्रासादनम् । हे
ग्रह, उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मयमयामि यस्य
देव दधिषे पूर्वपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

उ० ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूष । त्रिष्टुप् वायुदे-
वत्या । हे वायो, आ अभूष अभ्याक्रमस्व । हे शुचिपाः,
पवित्रं सोमं । प्रथमवषट्कारवपदकृतमप्राप्तमन्यदैवताविशेषैः
पिबतीति शुचिपाः उप नः उप समीपे नः अस्माकम् अभ्याक्र-
मस्वेति संबन्धः । केनाहमभ्याक्रम इति चेत् सहस्रं ते
नियुतो विश्ववार । बहवः ते नियुक्तुण्युक्ता अथा विद्यन्ते । हे
विश्ववार, विश्वं सर्वं वृणोति विश्वैः सर्वैर्वा त्रियते प्राणि-
भिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार । किंच उपो ते
अन्धो मयमयामि । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोन्नं
मयं मदनीयम् । कथंभूतम् । यस्य सोमस्य हे देव, दधिषे
धारयसि पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमव-

षट्कार एव ते सोमस्य राज इत्याशयः । वायवे त्वेति देव-
तोद्देशः ॥ ७ ॥

म० 'ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति' (का० ९।६।५) ।
वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे लेति यजुर्नन्ता । हे
वायो, हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदैवैः
ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपानं, त्वं नोऽस्माक-
मुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । 'भूष अलंकारे'
इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् । सहस्रं ते नियुतो
विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा त्रियते प्रार्थ्यते
इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक, ते तव
सहस्रं नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेर्नियुच्छन्देन
वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तवासंख्याता वाहनभूता मृगा-
स्तैरागच्छेत्यर्थः । किंच मयं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमल-
क्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि । सोमं ते
समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो, यस्य सोमस्य पूर्व-
पेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि । दधा-
तेर्लिटि रूपम् । एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस, वायवे
वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्र-
वो वामुशन्ति हि । उपयाम गृहीतोसि वायवं इन्द्र-
वायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

उ० द्वितीया पुरोरुक् । इन्द्रवायू । वायवी गायत्री । हे
इन्द्रवायू, इमे अभिष्टुताः सोमाः अतः कारणात् उपप्रयोभि-
रागतम् । उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन संबध्यते । उपा-
गतम् उपगच्छतम् । प्रयोभिः । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ'
इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य । 'इणो यण्' इति यणादेशः
भिस् । ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः । ततो रुवादि ।
ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्ध्यति । प्रयद्भिरश्वैः
शीघ्रैरागच्छतम् । किंच । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । हिशब्दो
यस्मादर्थः । यस्मादिन्द्रवः सोमाः वां युवाम् उशन्ति । 'वश
कान्तौ' कामयन्ते । यद्यस्मादिन्द्रवायू पिबतमिति । उपया-
मगृहीतोसि वायवं इन्द्रवायुभ्यां च त्वा । गृह्णामीति शेषः ।
सादयति एष ते योनिः । एष पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः
स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । सजोषाभ्यां
सहप्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

म० 'अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति' (का० ९।६।६) ।
एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी
गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे
इन्द्रवायू, युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिष्टुताः । प्रय इत्यञ-
नाम । प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरज्ञैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागत-

मागच्छतम् । यद्वा प्रयःशब्द 'इण् गतौ' इति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् । प्रैतीति प्रयन् । इणो यण् तस्य भित्ति परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादौ प्रयोभिरिति सिध्यति । प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरध्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः । सोममाह हे सोमरस, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च त्वां गृह्णामीति शेषः । 'दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति' (का० ९।५।२५) । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वहिर्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीप्सा सर्वग्रहार्था । इति सूत्रार्थः । हे पात्र, एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा ।
ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

उ० मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । अयं नाम् । गायत्री मैत्रावरुणी । हे मित्रावरुणौ, अयं वां युवयोः अयमभिपुतः सोमः हे क्रतावृधौ सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा अतः कारणात् मम इत् इह श्रुतं हवम् । इदिति निपात एवार्थः । ममैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम् । उपयाम गृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवतादेशः ॥ ९ ॥

म० 'मैत्रावरुणमयं वामिति' (का० ९।६।७) मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात् । मित्रावरुणदेवत्वा गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणौ, विभक्तोराकारः । हे क्रतावृधा, क्रतुं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति क्रतुवृधौ क्रतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थ्यायं सोमः सुतः अभिपुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेत् । इत् एवार्थः । ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् । हे सोमरस, लमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

दशमी ।

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीमेव ते योनिर्क्रतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

उ० पयसा श्रीणाति । राया वयम् । मैत्रावरुणी त्रिष्टुप् । उपरितनेर्धच्च तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । इह काम-

दुधां प्रार्थयते मन्त्रदृक् । यया धेन्वा गृहेसत्या । राया वयं ससवांसो मदेम । राया धनेन वयं ससवांसः । 'वन पण संभक्तौ' । संभक्ताः सन्तो हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येन देवाः यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति । यथाच यवसेन गवाहिकादिना गावो हृष्टा भवन्ति तां तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणौ, युवं युवां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गल्यर्थः । अपेत्यापेत्य या पुरुषान्तरात्पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती अपस्फुरन्ती न भवतीत्यनपस्फुरन्ती ताम् । अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः । विश्वाहेति सततं दानक्रियार्थम् । एष ते योनिः क्रतायुभ्यां त्वा । सादयामीति शेषः । क्रतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते । अयुशब्देन वरुणः । अयंतावत् श्रुत्यभिप्रायः येनैवमाह । 'ब्रह्म वा क्रतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म हृतं वरुण एवायुरिति' । पदकारस्तु क्रतायुवाभ्यामित्येकं पदं कृतवान् तस्यायमभिप्रायः । क्रतं सत्यं यज्ञं वा यौ कामयेते तौ क्रतायू ताभ्यामृतायुभ्याम् ॥ १० ॥

म० 'पयसा श्रीणालेन कुशावन्तर्धाय राया वयमिति' (का० ९।६।८) मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमंरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् । मित्रावरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् त्रसदस्यदृष्टा । उत्तरार्धं तामिति तदःश्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्रदृक्कामदुधां प्रार्थयते । यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः । 'वन पण संभक्तौ' इत्यस्य कसौ रूपम् । धनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथमिव । हव्येनेव । यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति, यथाच यवसेन गावो हविकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ, युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् । किंभूतां धेनुम् । अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गल्यर्थः । अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती ताम् । अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः । एष ते इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानम् क्रतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः । 'ब्रह्म वा क्रतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म क्रतं वरुण एवायुः' (४।१।४।१०) इति श्रुतेः क्रतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु क्रतायुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन क्रतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ क्रतायू ताभ्यामृतायुभ्याम् । संहितायां दीर्घः । यज्ञमिच्छन्नां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

एकादशी ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

उ० आश्विनस्य पुरोरुक् । या वां कशा । गायत्री आश्विनी । हे आश्विनौ या वां युवयोः कशा । करोति वाङ्-

नाम । सा प्रकाशयति अर्थान् । मधुमती मधुब्राह्मणोप-
निषत् प्रशंसायुक्ता । सूनुतावती शोभना प्रिया ऋतावती
सत्यवती च या वाक् सा सूनुतावती । तथा यज्ञं मिमिक्ष-
तम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतम् । अधिनौ हि यज्ञे अध्वर्यु
अत एवमुच्यते । उपयाम गृहीतोऽस्यध्विभ्यां त्वा गृह्णामि ।
एष ते योनिः साध्वीभ्यां त्वा सादयामि । 'दध्यङ् ह वा
आभ्यामाथर्वणो मधुनामब्राह्मणमुवाच इत्युपक्रम्य तस्मा-
न्मधुमत्वार्थकं गृह्णाति साध्वीभ्यां त्वेति सादयति' इत्याह
श्रुतिः । अतएवं व्याख्येयम् । मधु ब्राह्मणं यावधीयाते तौ
साध्वी इत्युच्येते । इकारोऽत्र तद्धितः ॥ ११ ॥

म० 'आध्विनं गृह्णान्वारब्धे वा या वामिति' (का० ९ ।
७ । ८) । यजमानेऽन्वारब्धे वाध्विनं ग्रहं गृह्णाति । आध्विनी
गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अध्विना अध्विदेवौ, वां
युवयोर्या कशा । कशेति वाङ्मसु पठितम् । काशयति प्रका-
शयति वाङ्मयमिति कशा वाक् । किंभूता । मधुमती मधु ब्रह्म
तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता । तथा सूनुतावती प्रियं
सत्यं वचः सूनुतं तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता । हे अध्विनौ,
तथा वाचासदीयं यज्ञं मिमिक्षतं 'मिह सेचने' सनन्तः । सेकु-
मिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह, लसुपयामेन गृहीतो-
ऽसि अध्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः । (का० ९ । ६ ।
८) साधयत्येष ते हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं साध्वीभ्यां
मधुब्राह्मणाभ्येतृभ्यामध्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः ।
'मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ साध्वी ताभ्याम् । तद्धित
ईप्रत्ययः । 'दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मण-
मुवाच' (४ । १ । ५ । १८) इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तं प्रज्ञया पूर्वया विश्वेभ्यमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिष-
दस्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं
जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय
त्वेष ते योनिर्वीरतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वां
शुकपाः प्रणयन्तवनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

उ० शुक्रं गृह्णाति । तस्य पुरोरुह । तं प्रज्ञया । जगती
अनिरुक्ता प्रकरणाच्च शुक्रोभिधीयते । अन्नं च व्यवहितैः पदैः
वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम, तमिन्द्रं ज्येष्ठतातिम्
उत्कृष्टतातिं उत्कृष्टविस्तारम् । अथवा 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्ला-
तिलौ च छन्दसि' इति तद्धितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं
ज्येष्ठप्रशंस्यम् । बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् ।
स्वर्विदम् । स्वशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति
तत्र हि तस्य निवासः । धुनिम् । 'धून् कम्पने' । कम्पयितारं
शत्रूणाम् । आशुं जयन्तम् शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ।

तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे सोम, यासु अनु वर्धसे । यासु
विश्वे येषु यजमानेषु वर्धसे पुनःपुनः संस्क्रियसे तासु तासु
क्रियासु त्वमवस्थितः तत्र प्रतीचीनं वृजनं दोहसे । प्रती-
चीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य स्ववीर्येण तपयिष्या
अस्मे यजमानाय वृजनम् । वृजनमिति बलनाम । बलवच्च
यज्ञफलं दोहसे प्रक्षारयसि । कथं पुनर्दोहसे प्रज्ञया । या
उपमार्थीयः । प्रज्ञशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानामिव
ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां दोहसे । इमथा । इदानीन्तनानामिव
यजमानानां दोहसे । अस्य यजमानस्य । उपयामगृहीतोऽसि
शण्डाय त्वा गृह्णामि । शण्डोऽसुरः । एष ते योनिः वीरतां
वीरत्वं पाहि गोपाय । सादयामीति शेषः । यूपशकलेनाभि-
माष्टि । अपमृष्टः शण्डः अपमार्जनीकृतोऽस्य ग्रहस्य शण्डो-
ऽसुरः । निष्क्रामति । देवास्त्वा । देवास्त्वां हे ग्रह, शुक-
पायिनः यजतिस्थानं प्रापयन्तु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासा-
दयति । अनाधृष्टासि अनुपहिसितासि ॥ १२ ॥

म० 'शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रज्ञयेति' (का० ९ । ६ । १०)
विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी
काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशांशचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते
यजुः । हे इन्द्र, त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनुवर्धसे पुनः पुनः
सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम । बलं
बलवच्चफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः । यजमानायेति
शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रज्ञया । 'प्रज्ञपूर्व-'
(पा० ५ । ३ । १११) इत्यादिना थाल्प्रत्यय उपमार्थीयः ।
प्रज्ञशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानां भृगवादीनामिव फलं
दोहसे । पूर्वया पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा
विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यज-
मानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां सुम इति शेषः । किंभूतं
तम् । ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः । ज्येष्ठा उत्कृष्टा ताति-
विस्तारो यस्य तम् । यद्वा 'वृकज्येष्ठाभ्याम्' (पा० ५ । ४ ।
४१) इत्यादिना प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः । प्रशस्तो ज्येष्ठो
ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदं यज्ञेषु
बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् । स्वः द्युलोकं
वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् । तत्र हि तस्य निवासः । प्रतीची-
नमात्मनोऽभिमुखं धुनिम् । 'धून् कम्पने' । कम्पितारं
शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । यद्वास्या
ऋचोऽर्थान्तरम् । हे इन्द्र, यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रति-
कूलं वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि
विनाशयसि । 'दुह प्रपूरणे' प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वा-
मी । किंच यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून्कम्पयन्तमाशुं
क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयान-
मेनं यजमानमनु सोमपानेन सुखा च यः त्वं वर्धसे तासु
क्रियासु तं त्वां सुम इति शेषः । कथमिव । प्रज्ञया थाप्रत्यय
उपमार्थः । प्रज्ञाः पुरातना भृगवादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा

पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा
इदानीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं तां सुम इत्यर्थः ।
कीदृशं त्वाम् । ज्येष्ठतां स्वार्थं तातिः । ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हि-
षदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । स्वविदं यजमानाय दातव्यं
स्वर्गं वेत्तीति स्वविदम् । एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्र-
ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्ने-
ऽसुराय वा तां गृहामीति शेषः । सादयत्येष ते । हे ग्रह, एष
खरप्रदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूखं
पाहि पालय । 'शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुकेणाध्वर्युर्मन्थिना
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षि-
ताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति'
(का० ९।१०।१-५) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्राम-
न्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममुत्तिष्ठताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां
द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षि-
ताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वा प्रोक्षिताभ्यां ग्रहा-
वपमृज्यात् । तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायप्रोक्षितेना-
ध्वर्युः शुक्रग्रहमपमृष्टि इति सूत्रार्थः । आभिचारिकं यजुः ।
शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः ।
'देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति' (का० ९।१०।६)
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचक-
मन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्याग्निरिच्छेताम् । तत्र शुक्रलिङ्गे-
नाध्वर्युर्निष्कामति । शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकग्रहस्य सोमं
पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह, तां प्रणयन्तु यजतिस्थानं
प्रापयन्तु (का० ९।१०।७) । अपरेणोत्तरवेदिमरुती
सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधतोऽविसृजन्तो दक्षिणस्थामध्वर्युरुत्त-
रस्यां प्रतिप्रस्थातानावृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिप-
श्चाद्गो अरुनी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रो-
ण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ
प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति । वेदिश्रोणिदैवतम् । हे उत्तर-
वेदिश्रोणे, त्वमनावृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

सुवीरौ वीरान्प्रजनयन्परीह्यभिरायस्पोषेण यज-
मानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-
चिपा निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

उ० यूपदेशं गच्छति । सुवीरो वीरान् हे ग्रह, कल्या-
णवीरः सत्त्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् परीहि
परिगच्छ । किंच अभिरायस्पोषेण यजमानम् अभियोजयस्व
धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपम-
रुती संघत्तः । संजग्मानः अयं शुक्रः संगच्छमानः दिवा बुलो-
केन संगच्छमानश्च पृथिव्या पृथिवीलोकेन संगच्छमानश्च ।
कोसौ शुक्रः । शुक्रशोचिपा शुक्रदीप्त्या प्रजा विभर्तीति
शेषः । यूपशकलं निरस्यति । निरस्तः शण्डः । निःक्षिप्तः

शण्डो यज्ञाद्वहिःकृतः । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति । शुक्र-
स्याधिष्ठानमसि । शुक्रो ग्रहः तस्याधिष्ठानम् अधि-
करणमसि ॥ १३ ॥

म० 'सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति'
(का० ९।१०।८) । शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह, त्वं सुवीरः
शोभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान्भृत्यादीन्
प्रजनयन्उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यज-
मानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ । 'अपरेण यूपमरुती
संघत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति' (का० ९।१०।१०)
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृहवाचकपदलिङ्गम-
नतिक्रम्यारत्योः संधानं कुर्यातां शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः । शुक्रो
ग्रहः शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्या कृत्वा यूयं विभर्तीति शेषः ।
किंभूतः शुक्रः । दिवा बुलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च संज-
ग्मानः सङ्गच्छमानः । 'अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड
इत्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।१२) अध्वर्युप्रोक्षितं यूप-
शकलं निरस्येत् । आभिचारिकं शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपु-
रोहितो निरस्तः यज्ञाद्वह्निर्निक्षिप्तः । 'आहवनीये प्रोक्षितौ
प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।१३)
अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् । शकलदैवतम् ।
हे यूपशकल, त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य
ददितारः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा सा
प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

उ० जपति । अच्छिन्नस्य । हे देव सोम, अच्छिन्नस्य
अनवखण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य रायस्पो-
पस्य धनपोषस्य ददितारो भवेम । त्वत्प्रसादात् भूयोभूयः करणं
यज्ञस्याशास्यते । जुहोति । सा प्रथमा यस्येन्द्रस्य सा प्रथमा
संस्कृतिः । स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते सोमक्रये । सा दिवि
देवमच्छेहीन्द्राय सोममिति । कथंभूता संस्कृतिः । विश्ववारा
विश्वैः सर्वैर्यत्र सोमो क्रियते ऋत्विग्भिराहुतिभिश्च । विश्वं
वा वृणोतीति । सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिबीजत्वात्
सा विश्ववारा संस्कृतिः । स च प्रथमो वरुणः स च प्रथमो मित्रः
स च प्रथमोऽग्निः यस्येन्द्रस्यान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥

म० 'अच्छिन्नस्येति जपिलेति' (का० ९।१०।१४)
यजमानो जपति । सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम, अच्छि-
न्नस्य अनवखण्डितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते
तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम । रायः पोषस्य धनपोषस्य
च दातारः स्याम । भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यद्वा
ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छि-
न्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव । 'उभयतो यूपं प्रत्यक्ष्यौ

सूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति
यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्तौति । ईदृशं हे
सोम, त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मर्कः शुक्रपुत्रोऽसु-
रपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो
द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याऽश्रीणी-
ताऽऽदिशं गर्भस्तौ ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाह्यप-
मृष्टो मर्को देवास्त्वा मन्थिताः प्रणयन्तु वनाधृ-
ष्टासि ॥ १७ ॥

उ० सक्तुभिः श्रीणाति । मनो न येषु । त्रिष्टुप् शुक्राम-
न्थिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी । मनो न मन इव क्षिप्रम् येषु हव-
नेषु सोमहवनेषु सोमहोमेषु । तिग्मम् । तेजतेरुत्साहकर्मणः
उत्साहयुक्तम् । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्यू । छान्दसः
प्रातिपदिकैकदेशलोपः । शच्या । शचीति कर्मनाम ।
कर्मणा निमित्तभूतेन । वनुथः प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यम-
पुरुषश्छान्दसः । वनुतः व्यामुवतो युगपत् । शुक्रामन्थिहोमं
द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होमेषु कर्तव्येषु । आयः शर्याभिस्तुवि-
नृम्णो अस्याश्रीणीत । योध्वर्युः अश्रीणीत शर्याभिरङ्गुलीभिः ।
तुविनृम्णः । तुवीति बहुनाम नृम्णमिति धननाम बहुधनो
महादक्षिणः । अत्येति गृहनिर्देशः । अस्य मन्थितः अश्रीणीत ।
आदिशं प्रतिदिशम् । कावस्थितस्य सतः । गर्भस्तौ पाणौ ।
यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः श्रपणं
करोति स एव प्रधानमित्याशयः । एष ते योनिः प्रजाः पाहि ।
यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेनोपमार्ष्टि ।
अपमृष्टो मर्कः अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः । निष्कामति ।
देवाः त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु प्रापयन्तु यजतिस्थानम् ।
मन्थीति ग्रहनाम । अनाष्टृष्टासि । निर्विशेषम् ॥ १७ ॥

म० 'सक्तुभिः श्रीणालेन मनो न येध्विति' (का० ९ ।
६ । १३) । एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्यात् । त्रिष्टुप् सोम-
स्तुतिः । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ।
विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः । येषु हवनेषु
सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा । शचीति कर्मनाम । मनो न
मन इव तिग्मम् । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (नि० १० । ६) ।
इति यास्कः । मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः । प्रथमपुरुष-
स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । वनुतः व्यामुतः युगपत् शुक्रा-
मन्थिग्रहाविति शेषः । शच्येति निमित्ततृतीया वा । कर्म-
निमित्तं व्यामुत इत्यर्थः । किंभूतौ । विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ
गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ । योऽध्वर्युः
शर्याभिः अङ्गुलीभिर्गर्भस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य ।
कर्मणि पठ्यते । इमं मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत सम-

न्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किंभूतो यः । तुविनृम्णः
तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनाम ।
नृम्णमिति धननाम । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समान-
कर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान
इत्याशयः । एष त इति सादयति । हे मन्थिग्रह, ते तव एष
योनिः प्रदेशः । त्वं प्रजाः यजमानसंबन्धिनीः पाहि पालय ।
'अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९ । १० । ५)
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेना-
पमार्ष्टि । अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः (का०
९ । १० । ६) देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति । प्रति-
प्रस्थाता हविर्धानाभिष्कामेत् । मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह,
मन्थिनं ग्रहं पिवन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजति-
स्थानं प्रापयन्तु । अनाष्टृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं
व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण
यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी
मन्थिशोचिपा निरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठान-
मसि ॥ १८ ॥

उ० पूर्वेण गच्छति । सुप्रजाः । यतस्त्वं सुप्रजाः । हे
मन्थिन्, सुप्रजाः । अतस्त्वं सुप्रजाः यजमानस्य प्रजनय-
न्परीहि परिगच्छ । किंच अभि गच्छस्व धनस्य पोषेण यज-
मानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः ।
संजग्मानः संगच्छमानो दिवा द्युलोकेन संगच्छमानश्च
पृथिव्या पृथिवीलोकेन । कोऽसौ मन्थी मन्थिशोचिपा च ।
मन्थिनः शोचिर्दीप्तिः मन्थिशोचिः तेन मन्थिशोचिपा ।
संजग्मान इति वर्तते । यूपशकलं प्राप्यति । निरस्तो मर्को-
ऽसुरः । आहवनीये प्राप्यति । मन्थिनोऽधिष्ठानमसि । मन्थी
ग्रहः । अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥

म० 'सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति' (का० ९ । १०
९) । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति । 'मन्थिदैवतम् । हे
मन्थिग्रह, शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसंबन्धिनीः
प्रजाः प्रजनयन्नुत्पादयन्तस्व रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या
सह यजमानमभि यजमानसंमुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ।
'अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति' (का० ९ । १० ।
१०) । प्रतिप्रस्थातारत्नी संधत्त इत्युक्तम् । मन्थी नाम ग्रहो
दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः संगच्छमानः
सन्मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्या यूपं बिभर्तीति शेषः
'निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९ । १० । ११) ।
प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् । आभिचारिकम् ।
मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः । 'मन्थिन इति प्रति-

प्रस्थातेति' (का० ९।१०।१३) प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं
यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् । शकलदैवतम् । हे यूपशकल,
त्वं मन्धिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

ये देवासो द्विव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश
स्थ । अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञ-
मिमं जुषध्वम् ॥ १९ ॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति । ये देवासः वैश्वदेवी त्रिष्टुप् ।
ये यूयं हे देवासः । 'आजसेरसुक' छान्दसः । दिवि द्युलोके
एकादश संख्याया भवथ । पृथिव्याम् अधि उपरि एकादश
स्थ । ये च यूयम् अप्सुक्षितः । अप्सु इत्यन्तरिक्षना-
मसु पठितम् । क्षियतिर्निवासायः । अन्तरिक्षनिवासिनः ।
महिना महाभाग्येन एकादश स्थ । महिनेति त्रिष्वपि
स्थानेषु संवध्यते । सर्वत्र हि महाभाग्याविशेषात् । ते यूयं हे
देवाः, यज्ञमिमम् आग्रयणलक्षणम् । जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

म० 'आग्रयणं द्वयोर्धार्थयोर्देवास इति' (का० ९।
६।१४) । धाराद्वये क्षरति सत्याग्रहणं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्व-
देवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा । हे देवासः देवाः, ये यूयं दिवि
द्युलोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ । केन । महिना
महिना स्वस्वमहिना स्वस्वमाहात्म्येन । महिनेति पदं त्रिष्वपि
स्थानेषु संवध्यते । सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् । तथा पृथिव्या-
मधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ । तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्त-
रिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ । अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-
सन्तीत्यर्थः । हे देवासः देवाः, ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं
यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि
यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु
विष्णुं त्वं पाहिभिसवनानि पाहि ॥ २० ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । व्याख्यातम् । आग्रयणोऽसीति
नाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम् । नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधु-
क्रियायोगात् । स्वाग्रयणः यस्मिन् त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं
वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः अध्वर्योः संजातः । यस्त्वमेवं
साधुकारी तं त्वां ब्रवीमि । पाहियज्ञं पाहियज्ञपतिम् । गोपाय
यज्ञं गोपाय यजमानम् । किंच विष्णुः त्वामिन्द्रियेण पातु ।
विष्णुर्यज्ञस्याधिष्ठात्री देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु ।
विष्णुं त्वं पाहि त्वं च विष्णुं गोपाय । अभिसवनानि पाहि ।
अभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि । स हि सर्वेषु सव-
नेषु गृह्यते ॥ २० ॥

१६ य० उ०

म० आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् ।
हे आग्रयणग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणो-
ऽसि आग्रयणनामा भवसि । किंभूतस्त्वम् । स्वाग्रयणः
अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रेष्ठम् अयति प्रापय-
तीति स्वाग्रयणः । अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः । तादृशत्वं
यज्ञं पाहि रक्ष । यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञा-
धिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु । त्वमपि तादृशं
विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो
रक्ष ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रा-
यास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽस्मै
ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय
पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

उ० सोमः पवते । पवत इति गतिकर्मसु पठितम् ।
ग्रहपात्रेषु गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्तते । अस्मै ब्रह्मणे
उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते । अस्मै क्षत्राय । पूर्ववद्वाख्या । अस्मै
सुन्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषे ऊर्जे अन्नाय
तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । अद्य ओषधीभ्यः पवते ।
अद्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः । उत्पत्तिस्थितये
पवते । द्यावापृथिवीभ्यां प्रीणनाय पवते । सुभूताय पवते ।
किंवा बहुनोक्तेन । सर्वस्मै साधुभवनाय पवते । विश्वेभ्यः
त्वा देवेभ्यः देवतादेशः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः ।
सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'त्रिहिङ्कृत्य सोमः पवत इति' (का० ९।६।
१५) हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः । वैश्वदेवत्वम् । सोमः
पवते । पवतिर्गत्यर्थः । सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि
प्रवर्तते इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् । अस्मै ब्रह्मणे
ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् । अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् ।
अस्मै सुन्वते सोमाभिषेवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते
इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।
अद्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो त्रीहियवादिभ्यस्तत्प्रीत्यर्थं पवते ।
द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किंवा बहुनोक्तेन ।
सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह, तादृशं
त्वा तां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ।
एष त इति सादयति । हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः
सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत
उक्त्यावयं गृह्णामि । यत्त इन्द्र बृहद्वयस्त्वस्मै त्वा

विष्णवे त्वा एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा
देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उ० उक्थं गृह्णाति । उपयामगृहीतोसि । इन्द्राय त्वां गृह्णामीति संबन्धः । कथंभूताय । बृहद्वते बृहदितिसामाभिप्रायम् । वयस्वते विशिष्टं यौवनलक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः तस्मै वयस्वते । कथंभूतं त्वां गृह्णामि । उक्थाव्यं उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यच्छावाकसंबन्धीनि अवति गोपायतीत्युक्थाव्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । यत्ते तव हे इन्द्र, बृहत् महत् ऊर्जितं वयो यौवनलक्षणं तस्मै त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र उच्यते । त्वेति युष्मदादेशोऽपि प्रत्यक्ष एव । तयोः सामर्थ्यं कथमिति चेत् । यस्येन्द्रस्य बृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति पदद्वयस्य व्यत्ययेनेति ब्रूमः । ते इत्यस्य पदस्य यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः । इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः । विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामीति शेषः । एष ते योनिः उक्थेभ्यः त्वां सादयामीति शेषः । विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा । देवेभ्योऽर्थाय त्वां देवाव्यं देवतर्पणम् । यज्ञस्यायुषे । अनवच्छिन्ना आकस्मिकश्रेषरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः । यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

म० 'उक्थ्यमुपयामगृहीत इति' (का० ९।६।२०) उक्थं ग्रहं गृह्णीयात् । उपयामग्रहदेवतानि यूजंषि । हे सोम, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । हे उक्थ्यग्रह, ला त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किंभूतायेन्द्राय । बृहद्वते बृहत्साम तद्वते । बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते । यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतं सदा तद्वते । किंभूतं त्वाम् । उक्थाव्यं उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यच्छावाकसंबन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । किंच एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह । हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम, विष्णवे विष्णुदेवार्थं त्वां गृह्णामि । यद्वा हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम, त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते । त्वेति युष्मदा सोम उच्यते । प्रत्यक्षतः तयोः सामर्थ्यं नास्ति । ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः । इन्द्रेत्यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः । ततश्चायमर्थः । हे सोम, यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयः तस्मै त्वां गृह्णामि । विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि । एष त इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः । 'उक्थं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति' (का० ९।१४।८) । उक्थस्थालीसं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-

गार्थमित्यर्थः । हे सोम, देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । किंभूतं त्वाम् । देवाव्यं देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् । किमर्थम् । यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राभिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

उ० उक्थ्यविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यच्छावाकानां यथासंख्यम् । मित्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा इन्द्राभिभ्यां त्वा एवमादयो मन्त्रा ऋजवः । चरकाणां मन्त्रविकल्पाः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा । एतेपि ऋजवः ॥ २३ ॥

म० 'मित्रावरुणाभ्यां लेति वा प्रशास्त्र इति' (९।१४।९) । मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः । मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय लेति ब्राह्मणाच्छ्रुत्स्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् । इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राभिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । शेषं पूर्ववत् । 'उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति' (का० १०।७।११) उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः । इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।२६) इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् । कविं सुम्राजमतिथिं जनानामासत्रा पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

उ० ध्रुवं गृह्णाति । मूर्धानं दिवः वैश्वानरी त्रिष्टुप । वैश्वानरर्चात्र सर्वात्मा स्तूयते । यं वैश्वानरमित्थंभूतं जनयन्त देवाः । मूर्धानं दिवः बुलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं शिरः आहुर्ब्रह्मविदः । यं च अरतिं पृथिव्याः । पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु । एतद् अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति । अरतिम् अल-

मतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्पाति भूतानि । वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निम् । यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे आज्ञातमुत्पन्नम् अग्निद्वयाद् अग्निमाहुः । यं च कविं क्रान्तदर्शनमाहुः । सन्नाजं सम्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः । यं च अतिथिं जनानामाहुः । विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । योयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन् । आस्यशब्दस्य 'पद्म-' इत्यादिना आसन् आदेशः । सप्तम्याश्छान्दसो लोपः । देवानामासनि आस्ये मुखे । आ अभिमुख्येन । पात्रं पीयतेऽनेनेति पात्रम् । विज्ञायते हि चमसो देवपान इति । 'चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति' । जनयन्त देवा इन्द्रादयः ॥ २४ ॥

म० 'ध्रुवं मूर्धानं दिव इति' (का० ९।६।२९) ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृहीयात् । वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुभ्ररद्वाजदृष्टा । वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः । अडागमाभाव आर्थः । किंभूतमग्निम् । दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशं आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः । तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्पाति तथा वैश्वानरं विधेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् । जठराग्निरूपेणाग्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तं आज्ञातम् उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सन्नाजं सम्यगदीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'पद्म-' (पा० ६।१।६३) इति सूत्रेणासन्-आदेशः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति सप्तमीलोपः । आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् अभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् । 'विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति' (१।४।२।१४) इति श्रुतेः । ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनि-वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करन् ॥ २५ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि नाम्ना । क्रियाजमेतत्त-वनामेति प्रशंसा । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणाम् । 'क्षि निवासगत्योः' । ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवतमोऽच्युतानाम् । अच्युतानामपि त्वमेव ध्रुवतमः । अच्युतक्षित्तमः अच्युते क्षियतीत्यच्युतक्षित् अतिशयेन अच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः । सादयति । एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा । सादयामीति शेषः । ध्रुवं निनयति ध्रुवं ध्रुवेण । बृहती । पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदेवत्यः उत्तर ऐन्द्रः । ध्रुवं त्वाम् अवनयामि अवसिञ्चामि । ध्रुवेण एकाग्रेण मनसा वाचा च तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति । स हि होतृचमसे अवसिञ्च्यते द्वादशे शस्त्रे । अथा नः अथा-स्माकमवसिक्तसोमानाम् । इन्द्र इत् । इच्छब्द एवार्थः । इन्द्र-एव विशः मनुष्यान् असपत्नाः सपत्नरहितान् । समनसः समनस्कान् वृत्त्या युक्तानकरत् करोतु ॥ २५ ॥

म० ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि । कीदृशस्त्वम् । ध्रुवा स्थिरा क्षितिनिवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । 'क्षि निवासगत्योः' स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् । तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः । तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः । अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः । एष त इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाम्रये त्वा त्वां सादयामि । 'ध्रुव' होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् । बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती 'वैराजौ गायत्रौ च' इति पिङ्गलोक्तः । ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहे-ऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि । यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि । अथा अनन्तरमिन्द्र इत् । इदेवार्थः । इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीलोपः 'लोटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः । कीदृशी-र्विशः । असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रु-शून्याः । तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्काः धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अश्वशूर्यावच्युतो धिषण्योरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रातं ते जुहोमि मनसा वर्षदकृतस्वाहा देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

उ० विभुषां होमः । यस्ते द्रप्सः । सौमी त्रिष्टुप यजु-रन्ता । स्वाहादेवानामुपक्रमणमिति यजुः । हे सोम, यस्ते

द्रप्सः विमुह रसैकदेशः स्कन्दति भूमौ वा अन्यत्र वा पतति । यश्च तव अंशुः स्कन्दति प्रावच्युतः प्राणश्च्युतः पतितः । अधिपवणयोरुपस्थात् अधिपवणफलकयोः उपस्थाद् उत्सङ्गात् । अध्वर्योर्वा यः स्कन्दति । परि वा यः पवित्रात् । परिस्कन्दति वा यः पवित्रात् । यतः कुतश्चित्स्कन्दतीत्यभिप्रायः । तं ते जुहोमि तं विमुपं ते तव संबन्धिनमंशुं वा अग्नौ जुहोमि । मनसा संकलय्य वषट्कृतं स्वाहा । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वेत्यर्थः । तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामुत्कमणमसि । चात्वालमुच्यते । अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुपोदकामन् ॥ २६ ॥

म० 'यस्त इति विमुषा' 'होमं जुहतीति' (का० ९ । ६ । २८) अभिपवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्ययपरिहाराय घृतहोमस्य विमुहोम इति संज्ञा तमध्वर्वाद्यो जुहति । सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्टा । हे सोम, ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्त्यत्र वा पतति । यश्च ते तवांशुः खण्डः । प्रावच्युतः प्राणः सकाशात्पतितः । यश्च अधिपवणयोः अधिपवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात्स्कन्दति । वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात्स्कन्दति । वाथवा यः अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति । यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः । हे सोम, ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारेण जुहोमि । किंभूतं तम् । मनसा वषट्कृतं संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः । 'अन्यतरतृणं चालाले प्रास्यतीति' (का० ९ । ६ । ३२) । अध्वर्युणा वेदार्थं तृणे गृहीते तयोरेकं चालाले क्षिपेत् । चालालदैवतम् । हे चालाल, त्वं देवानामुत्कमणमसि उत्कामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्कमणं देवास्त्वतः स्वर्गं गच्छन्ति 'अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदकामन्' (४ । २ । ५ । ५) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

उ० ग्रहान्दर्शयत्वकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानृचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति । प्राणाय मे वर्चोदाः । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदास्तं त्वां ब्रवीमि । प्राणाय मे मदीयाय वर्चसे पवस्व प्रवर्तयस्व । अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्त्राः । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे । अन्तर्यामम् । उदानाय मे । ऐन्द्रवायवम् । वाचे मे । मैत्रावरुणम् । क्रतुदक्षाभ्यां मे । कामः क्रतुरुच्यते । तस्य समृद्धिर्दक्षः आश्विनम् । श्रोत्राय मे । शुक्रामन्थिनौ

युगपत् । चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् । शुक्रामन्थिविषयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

म० 'ग्रहान्वेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमिति (का० ९ । ७ । ९) प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् । ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति । लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणान्प्राणरूपेण दर्शयति । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तयस्व । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व । अन्यत्पूर्ववत् । अन्तर्यामं कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ऐन्द्रवायवम् । वागिन्द्रियाय मैत्रावरुणम् । क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्व्यसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तयस्व । आश्विनं श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय । शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ, मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तयाम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

उ० आग्रयणम् । आत्मने मे । उक्थ्यम् । ओजसे मे । ओजो जेष्ण्यामीत्याशंसा । ध्रुवम् । आयुषे मे । पूतभृदाहवनीयौ च युगपत् । विश्वाभ्यां मे । यौ युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि । विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथां प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥

म० आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व उक्थ्यम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । पूतभृदाहवनीयौ युगपदवेक्षते । हे पूतभृदाहवनीयौ, सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् । किंभूतौ युवाम् । वर्चो दत्तसौ वर्चोदसौ । सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठा विपरिणामः । प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः । यद्वा यस्तं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

कोऽसि क्रतुमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीरुपाम । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

उ० अथ द्रोणकलशम् । कोसि । वर्धमान उष्णिक् अनुष्टुप्

वा । अध्यस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । कस्यासि कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोऽसि । कोनामासि प्रजापतिनामासि । किंच यस्य तव नामामन्महि । 'मन ज्ञाने' । विजानीमः । यं च त्वां सोमेनातीवृषामः तर्पितवन्तः सोऽस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । जपति । भूर्भुवःस्वरिति व्याख्यातम् २९

म० 'कोऽसीति द्रोणकलशमिति' (का० ९।७।१४) । द्रोणकलशमवेक्षते । प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश, त्वं कः प्रजापतिरसि । कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि । तथा कस्य प्रजापतेरसि । को नाम प्रजापतिनामासि । प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किंच वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः 'मन ज्ञाने' । च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीवृषाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । 'भूर्भुवः स्वरिति जपतीति' (का० ९।७।५) हे भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः, प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् । वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

उपयामगृहीतोऽसि मध्वे त्वोपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वोपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वोपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसीपे त्वोपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहस्यार्थे त्वोपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वोपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वोपयामगृहीतोऽस्य०हसस्पतये त्वा ॥ ३० ॥

उ० ऋतुग्रहांद्योदश गृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः । मन्त्राणां नामान्येव । उपयाम गृहीतोऽसि मध्वेत्वा । उपयाम गृहीतोऽसि माधवायत्वा । वासन्तिकौ शुक्लौ व्युत्पत्तय उच्यन्ते । मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते उत्पद्यते इति मधुमाधवौ मासौ । शुक्राय शुचये प्रेम्णौ मासौ । उभावपि शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य । नभसे नभस्याय वार्षिकौ मासौ । नद्यत्र सूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभो नभसश्च । इषे ऊर्जे शारदौ मासौ । इषमन्नमूर्जे तदुपसेचनं दध्यादि तदिह प्रचुरं भवति इति मतुलोपादभेदोपचाराद् द्वौ मासावुच्येते । सहसे सहस्यार्थे हैमन्तिकौ मासौ । राहतेः प्रसहनार्थस्य । अभिभवति ह्यसौ शीतेन । तपसे तपस्याय शैशिरौ मासौ ।

एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः । अ०हसस्पतये त्रयोदशो मासः । अंहः पापं तस्य पतिः । अयं च द्वादशस्वपि पतति ॥ ३० ॥

म० 'ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मध्वे लेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति' (का० ९।१३।१-४) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारऋतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्वादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः । द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मध्वे मधुनात्रे चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्रपद्यते । शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ 'शुच शोषणे' इत्यस्य धातोः । नभसे श्रावणमासाय सोम, त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्याच्च भास्वत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च इषे आश्विनामासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि । इषमन्नमूर्जे तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्जश्चन्द्रेण शारदौ मासावुच्येते । सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्यार्थे पुष्यमासाय । सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ । सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः । प्रसहनमभिभवनम् । यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति । तपसे माधवासाय तपस्याय फाल्गुनाय । तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ । तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च । 'त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्य०हसस्पतये त्वा' (का० ९।१३।१८) इति इच्छन्ध्वर्युत्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठाने गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वाहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति । अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

इन्द्राग्नी आगत० सुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

उ० ऐन्द्राग्निं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्राग्नी आगतम् । गायत्री ऐन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी, आगतम् आगच्छतम् सुतमभिपुतं सोमं प्रति । गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । गीर्भिस्त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः । नभोवरेण्यम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता आसां ज्योतिषां प्रभवः' । लुप्तोपसं चेतत् । नभ इव आदित्यमिव वरणीयम् । सोममागत्य च अस्य सोमस्य पातं

द्रप्सः विमुद् रसैकदेशः स्कन्दति भूमौ वा अन्यत्र वा पतति । यश्च तव अंशुः स्कन्दति प्रावच्युतः प्राणश्रुतः पतितः । अधिषवणयोरुपस्थात् अधिषवणफलकयोः उपस्थाद् उत्सङ्गात् । अध्वर्योर्वा यः स्कन्दति । परि वा यः पवित्रात् । परिस्कन्दति वा यः पवित्रात् । यतः कुतश्चित्स्कन्दतीत्यभिप्रायः । तं ते जुहोमि तं विपुषं ते तव संबन्धिनमंशुं वा अग्नौ जुहोमि । मनसा संकल्प्य वषट्कारेण स्वाहा । वषट्कारेण स्वाहाकारेण वेत्यर्थः । तृणं चालाले प्रास्यति देवानामुत्क्रमणमसि । चालालमुच्यते । अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् ॥ २६ ॥

म० 'यस्त इति विपुषा जुहोमं जुहतीति' (का० ९।६।२८) अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमविन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विपुहोम इति संज्ञा तमध्वर्यवादयो जुहति । सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्टा । हे सोम, ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति । यश्च ते तवांशुः खण्डः । प्रावच्युतः प्राण्यः सकाशात्पतितः । यश्च अधिषवणयोः अधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात्स्कन्दति । वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात्स्कन्दति । वाथवा यः अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति । यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः । हे सोम, ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारेण जुहोमि । किंभूतं तम् । मनसा वषट्कारं संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः । 'अन्यतरतृणं चालाले प्रास्यतीति' (का० ९।६।३२) । अध्वर्युणा वेदार्थे तृणे गृहीते तयोरेकं चालाले क्षिपेत् । चालालदैवतम् । हे चालाल, त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति 'अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्' (४।२।५।५) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

उ० ग्रहान्दर्शयत्यवकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानृचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति । प्राणाय मे वर्चोदाः । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदास्तं त्वां ब्रवीमि । प्राणाय मे मदीयाय वर्चसे पवस्व प्रवर्तयस्व । अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्त्राः । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे । अन्तर्यामम् । उदानाय मे । ऐन्द्रवायवम् । वाचे मे । मैत्रावरुणम् । क्रतुदक्षभ्यां मे । कामः क्रतुरुच्यते । तस्य समृद्धिर्दक्षः आश्विनम् । श्रोत्राय मे । शुक्रामन्थिनौ

युगपत् । चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् । शुक्रामन्थिविषयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

म० 'ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमिति (का० ९।७।९) प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् । ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति । लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणान्प्राणरूपेण दर्शयति । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तय । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व । अन्यत्पूर्ववत् । अन्तर्यामं कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ऐन्द्रवायवम् । वागिन्द्रियाय मैत्रावरुणम् । क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्व्यसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तय । आश्विनं श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय । शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ, मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तयाम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

उ० आग्रयणम् । आत्मने मे । उक्थ्यम् । ओजसे मे । ओजो जेप्यामीत्यांशं । ध्रुवम् । आयुषे मे । पूतभृदाहवनीयौ च युगपत् । विश्वाभ्यां मे । यौ युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि । विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथां प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥

म० आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व उक्थ्यम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । पूतभृदाहवनीयौ युगपदवेक्षते । हे पूतभृदाहवनीयौ, सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् । किंभूतौ युवाम् । वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ । सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थानां षष्ठा विपरिणामः । प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः । यद्वा यस्तं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

कोऽसि क्रतुमोऽसि कस्यासि को नामासि । यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीवृषाम । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्यात्सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः ॥ २९ ॥

उ० अथ द्रोणकलशम् । कोसि । वर्धमान उष्णिक् अनुष्टुप्

वा । अध्यस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । कस्यासि कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोऽसि । कोनामासि प्रजापतिनामासि । किंच यस्य तव नामामन्महि । 'मन ज्ञाने' । विजानीमः । यं च त्वां सोमेनातीतृपामः तर्पितवन्तः सोऽस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । जपति । भूर्भुवःस्वरिति व्याख्यातम् २९

म० 'कोऽसीति द्रोणकलशमिति' (का० ९।७।१४) । द्रोणकलशमवेक्षते । प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्द्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश, त्वं कः प्रजापतिरसि । कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि । तथा कस्य प्रजापतेरसि । को नाम प्रजापतिनामासि । प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किंच वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः 'मन ज्ञाने' । च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । 'भूर्भुवः स्वरिति जपतीति' (का० ९।७।५) हे भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः, प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् । वीरैः पुत्रैः सुवीरैः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

उपयामगृहीतोऽसि मध्वे त्वोपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वोपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वोपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसीषे त्वोपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वोपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वोपयामगृहीतोऽस्यहसस्पतये त्वा ॥ ३० ॥

उ० ऋतुग्रहान्त्रयोदश गृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः । मन्त्राणां नामान्येव । उपयाम गृहीतोऽसि मध्वेत्वा । उपयाम गृहीतोऽसि माधवायत्वा । वासन्तिकौ शुक्ल्यौ न्युत्पत्तय उच्यन्ते । मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यत इति मधुमाधवौ मासौ । शुक्राय शुचये त्रैष्णौ मासौ । उभावपि शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य । नभसे नभस्याय वार्षिकौ मासौ । नक्षत्र सूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभो नभसश्च । इषे ऊर्जे शारदौ मासौ । इषमन्नमूर्जे तदुपसेचनं दध्यादि तद्विह प्रचुरं भवति इति मतुलोपादभेदोपचाराद्द्वौ मासाबुच्येते । सहसे सहस्याय हैमन्तिकौ मासौ । राहतेः प्रसहनार्थस्य । अभिभवति ह्यसौ शीतेन । तपसे तपस्याय शैशिरौ मासौ ।

एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः । अहसस्पतये त्रयोदशो मासः । अंहः पापं तस्य पतिः । अयं च द्वादशस्वपि पतति ॥ ३० ॥

म० 'ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मध्वे लेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति' (का० ९।१३।१-४) । अर्च्युप्रतिप्रस्थातारादुत्तुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः । द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मध्वे मधुनात्रे चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते । शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि । शुक्रशुचीं ग्रीष्ममासौ 'शुच शोषणे' इत्यस्य धातोः । नभसे श्रावणमासाय सोम, त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यात् न भाल्यत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि । इषमन्नमूर्जे तदुपसेचनं दध्यादि तदन्न प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्कशब्देन शारदौ मासाबुच्येते । सहसे मार्गशीर्षमासाय । सहस्याय पुष्यमासाय । सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ । सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः । प्रसहनमभिभवनम् । यतो हैमन्तः शीतेन नरानभिभवति । तपसे माधमासाय तपस्याय फाल्गुनाय । तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ । तपति सूर्यो यत्राल्यन्तं स तपास्तपस्यश्च । 'त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यहसस्पतये त्वा' (का० ९।१३।१८) इति इच्छन्ध्वर्युत्तयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वमंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठाने गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वाहतेर्गति-कर्मणोऽनुत्पल्यान्तस्य रूपमह इति । अंहमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

इन्द्राग्नी आगतसुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

उ० ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्राग्नी आगतम् । गायत्री ऐन्द्राग्नी । हे इन्द्राग्नी, आगतम् आगच्छतम् सुतमभिपुतं सोमं प्रति । गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । गीर्भिर्नभोवरेण्यमभिर्वाग्भिः । नभोवरेण्यम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता आसां ज्योतिषां प्रभवः' । लुतोपमं चैतत् । नभ इव आदित्यमिव वरणीयम् । सोममागत्य च अस्य सोमस्य पातं

पिवतम् । धियेषिता यजमानस्य संबन्धिन्या बुद्ध्या इषिता प्रेषितौ सन्तौ । उपयामगृहीतोऽग्नीन्द्राग्निभ्यां त्वा गृह्णामि । एष ते योनिः इन्द्राग्निभ्यां त्वा सादयामि ॥ ३१ ॥

म० 'ऐन्द्राग्निं गृह्णाति' (का० ९।१३।२०) । प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वा-मित्रदृष्टा । हे इन्द्राग्नी, युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम् । गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् 'अनुदात्त-' (पा० ६।४।३७) इति मलोपश्च । किंभूतं सोमम् । गीर्भिर्नभोवरेण्यं गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपि' (नि० २।२२) इति यास्कोक्तोर्नभ आदित्यः सुतोपमानम् । यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः । नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किंच हे इन्द्राग्नी, युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिवतम् । पिवादेशाभावश्छान्दसः । किंभूतौ युवाम् । धियेषिता धिया यजमान-बुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ । एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम, उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां गृह्णामीति शेषः । एष त इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् । इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऋनुषक् ।
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वेष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रविकल्पः आ घा ये । आग्नीन्द्री गायत्री । आघाये अग्निमिन्धते । 'इन्धी दीप्तौ' । आदीपयन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यज्वानः । घ इति निपातोऽनर्थकः । ये च स्तृणन्ति बर्हिः आनुषक् । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । आनुषर्व्येण क्रमेण किं तेषामिति । येषामिन्द्रः युवा । अनुपहतजराभ्युशरीरः । सखा समानख्यानः नेतरपामयज्वनाम् । उपयाम इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा । अस्या विनियोगः काल्यायनेनोक्तः । ऐन्द्राग्रग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे । ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः । घेलनर्थको निपातः । तस्य संहितायाम् 'ऋचि तुनुध-' (पा० ६।३।१३३) इत्यादिना दीर्घः । ये चानुषक् आनुषर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यत इत्यनुषक् । कर्मणि क्तिप । अकारस्य संहितायां दीर्घः । 'आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति' (नि० ६।१४) इति यास्कोक्तोऽनुषक्-

शब्देनानुपूर्वमुच्यते । किंच येषां यज्वनां युवा जराभ्युशरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः । हे सोम, तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि । सादयति हे सोम, एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत । दा-
श्वांसो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । ओमासः वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमासः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा । चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धारयन्ति तैर्वा ध्रियन्ते चर्षणीधृतः । विश्वेदेवास आगत । हे विश्वेदेवाः, ये यूयम् । ओमासः अवितारो रक्षितारः । चर्षणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणार्हाः धारयितारश्च संवित्कर्तारः ते यूयम् । दाश्वांसः चेतसा दत्तवन्तः कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्यै देयमिति ततोऽस्य दाशुषः दत्तवतो यजमानस्यैतमभिषुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्सहे । हे विश्वेदेवाः, इहागच्छत । कथंभूताः । दाश्वांसः 'दाशु दाने' 'दाश्वान्' इति निपात्यते । दत्तवन्तो यजमानस्य कामान् । किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत । दाशुषः सुतम् हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिषुतं सोमं पातुम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे-
वौमास इति' (का० ९।१४।१) । अध्वर्यो यज्वना
सृष्टेऽसृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णी-
यात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वेदेवासः
विश्वेदेवाः, यूयमागत आगच्छत । किंभूता यूयम् । ओमासः
ओमाः 'अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वा' (नि०
१२।४०) इति यास्कोक्तः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्म-
कप्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्या-
स्तान्धारयन्ति पुण्यन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः । चर्षणि-
शब्दस्य संहितायां दीर्घः । अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं
पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः
दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः । कामान्धारयन्त
इत्यर्थः । यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः । 'दाश्वान्-' (पा०
६।१।१२) इत्यादिना निपातः । हे सोम, त्वमुपयामेन स्वी-
कृतोऽसि । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ।
सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां साद-
यामि ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशती ।

विश्वेदेवास आगत शृणुता भं इमं हवम् ।
एदं वर्हिर्निर्णीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः वैश्वदेवीगायत्री । हे विश्वे-
देवाः, इह आगच्छत । आगत्य च शृणुत मे मम इमं हव-
माह्वानम् । श्रुत्वा चावधार्य च आनिपीदत इदमस्मदीयं
वर्हिः । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

म० वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहण एव
विकल्पेनाप्राप्ता । हे विश्वेदेवासः, यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्या-
गच्छत । आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा इदं
मदीयं वर्हिः आनिपीदत वर्हिष उपर्युपविशत । उपयामेति
पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशती ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते
अपिवः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवा-
सन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरु-
त्वते ॥ ३५ ॥

उ० मरुत्वतीयं गृह्णाति । इन्द्रं मरुत्वः । मरुद्भिः सहित
इन्द्रो देवता । इत उत्तरं च तिसृणामृचां त्रिष्टुभामिन्द्रार्पं
प्राज्जाहेन्द्रात् । हे इन्द्र, मरुत्वः 'मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि'
इति रुत्वम् मरुत्वः हे मरुत्वन् । मरुद्भिः सहित, इहा-
स्मदीये यज्ञे पाहि पिव सोमम् । कथं पिबेत्यत आह ।
यथा शार्याते अपिवः । शार्यातो मानवः तस्यापत्यं शार्यातः ।
यथा येन प्रकारेण शार्याते राजनि अपिवः पीतवानसि ।
सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य स्वमंशम् । किंच । तव प्रणीत्या
प्रणयनेन तव च शूरशर्मन् शर्मणि शरणे यज्ञगृहे । आविवा-
सन्ति विवासतिः परिचर्यायाम् । आभिमुख्येनावस्थितास्त्वां
परिचरन्ति कवयः क्रान्तदर्शनाः । सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः ।
उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

म० एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः । अथ साध्यन्दिनसवन-
ग्रहा उच्यन्ते । 'माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते' इति
तित्तिरिवचनात् । तेषु त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह ।
'मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति' (का० १० । १ । १४)
ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृहीयात् । ऐन्द्रमारुतीश्वतसस्त्रिष्टुभो
विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य
संबोधनं हे मरुत्वः, 'मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ ।
३ । १) इति रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र, इहास्मदीये

यज्ञे सोमं पाहि पिव । कथं पातव्यस्तत्राह । यथा शार्याते
शार्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्यांशमपिवः पीतवानसि तद्वदिह पिव । 'शार्यातो ह वा
इदं मानवो ग्रामेण चचार' (४ । १ । ५ । २) इति श्रुतिः । किंच
हे शूर वीर, तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः
कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन्मुखनिमित्ते शर्मणि
यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति । विवासतिः परिच-
र्यार्थः । उपयामेन सोम, त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां साद-
यामि ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशती ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शा-
समिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोप्रसहोदा-
मिह तव हवेम ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयाम-
गृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

उ० द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वन्तं । मरुद्भिस्त-
द्वन्तमिन्द्रम् वृषभं वर्षितारम् वावृधानं वर्धमानम् अकवारिं
अकुत्सितारिम् । शत्रवोऽपि यस्याऽकुत्सितावृत्रादयः । अथवा
अकुत्सितदानं अकुत्सितैश्वर्यम् । दिव्यं द्युलोकजम् । शासं प्रशा-
सनवन्तं शासितारं वा । विश्वासाहम् । सहतिरभिभवार्थः ।
स्वधर्मच्युतस्य सर्वस्याभिभविताम् । उग्रम् उद्गूणवज्रम्
सहोदाम् बलस्य दातारम् यमित्यभूतमिन्द्रमाहुस्तम् अवसे
नूतनाय । अवनाय पालनाय । इह यज्ञगृहे हुवेम आह्व-
यामः । उपयामगृहीत इत्यादि व्याख्यातम् । तृतीयं मरुत्वतीयं
यजुषा ग्रहं गृह्णाति । उपयाम गृहीतोसि मरुतां त्वा ओजसे
गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम । स्वकीयमोजो
निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोऽनेन गृहीतेन सबला
आयाताः तदेतद्यजुर्वदति ॥ ३६ ॥

म० द्वितीयं मरुत्वतीयमाह 'वशिना मरुत्वतीयग्रहणं
मरुत्वन्तमिति' (का० १० । ३ । ६) । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्र-
मरुत्वतीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम
आह्वयामः । हेवः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम् । किंभूतमिन्द्रम् ।
मरुत्वन्तं मरुद्रूपोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानम् ।
संहितायां दीर्घः । वर्धते कामान्वर्धयति वा ववृधानस्तम् ।
'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति वर्धतेः शानचि
जुहोत्यादिलेखनं ऋजुः 'श्रौ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् ।
अकवारिं कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवा-
रिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः । यद्वा अकुत्सितमि-
यति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उक्त्यैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि
भवं द्युलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचायच् । शासितारं

शुश्रूषाम् । यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् । अर्शआदिलादच् । प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वासाद-
तम् । अनलसमित्यर्थः । 'भजसहवहाम्' इति विष्णु । यद्वा
सहतिरभिभवार्थः । स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभविता-
रम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानींतनयजमान-
रक्षणाय उग्रमुदूर्णवज्रम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं
किप् बलप्रदम् । उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ।
तृतीयं मरुत्वतीयमाह । 'ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयाम-
गृहीतोऽसि मरुतां लौजस इति' (का० १०।३।३) ।
मरुत्वतीयोऽयम् । मरुत्वेवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह,
मरुतां देवानामोजसे बलाय ला त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज
इति बलनाम । स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधयेन्द्रं
प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सवला जाता इति
भावः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब
वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रून् ॥ २॥ २५ मृधो नुद-
स्वाथामभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते ॥ ३७ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । सजोषा इन्द्र । हे इन्द्र, यः
त्वं सजोषाः समानजोषणः समानपात्रभोजनः तं त्वां
ब्रवीमि । समानगणो मरुद्भिः सोमं पिब । समानगणो
मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिब । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता भवि-
ष्यामीति शेषः । हे शूर विक्रान्त, विद्वान् एतमर्थं संजा-
नानः । ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह । जहि शत्रून् वृत्रप्र-
मुखान् । अप मृधो नुदस्व । अपनुदस्व मृधः । 'नुद प्रेरणे'
मृधः संग्रामात् । हत्वा शत्रून् ये हतावशिष्टाः शत्रवः
तान् संग्रामात् प्रेरयस्व । अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ।
अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्माकम् । उपयाम इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

म० सजोषा इन्द्रेति (३७) मरुतां इन्द्रेति (३८) ऋग्-
द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचस्तोमे
'वाचस्तोमाश्चत्वारः' (२२।६।२४) इति कात्यायनोक्तेः
मरुतां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याधलायनोक्तेश्च । हे इन्द्र,
हे शूर वीर, त्वं सोमं पिब । किंभूतस्त्वम् । सजोषाः
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जोषः प्रीतिः असुप्रत्ययः । तेन
सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः । मरु-
द्भ्यो सहित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति । अनेन सोमपा-
नेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं
पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय । किंच मृधः सङ्ग्रामान् अप-

नुदस्व । 'नुद प्रेरणे' । युद्धं निवर्तयेत्यर्थः । 'दीर्घाददि समान-
पदे' (पा० ८।३।९) इति शत्रूनि नस्य रुलं पूर्वस्य
सानुनासिकत्वम् । यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं । मृधः सङ्ग्रा-
मात् अपनुदस्व शत्रूनि त्वस्यानुपङ्गः । ये हतावशिष्टाः शत्रव-
स्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व । प्राणदानं कुर्वित्यर्थः ।
एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं
कृणुहि कुरु 'कृञ् करणे' स्वादिः । उपयामेति व्याख्यातं शत्रू-
नपेत्यत्र 'दीर्घाददि समानपदे' (पा० ८।३।९) इति नस्य
रुलम् 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (पा० ८।३।२)
तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

मरुत्वाँ २॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोम-
मनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं
त्वराजासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥ उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते ॥ ३८ ॥

उ० मरुत्वाँ इन्द्र हे इन्द्र, यस्त्वं मरुत्वान् मरुद्भ्यो-
क्तश्च वृषभश्च वर्पिता अपामन्तरिक्षेऽवस्थितः तं त्वां ब्रवीमि
रणाय पिब सोमम् । रणं संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमम् ।
'अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधानं पुरोडाशधानामन्यदधिपय-
स्यालक्षणं यस्य स तथोक्तः । मदाय । मदे हि सति योद्धा
भवतीन्द्रः । कथं पुनः पिब । आसिञ्चस्व जठरे मध्व
ऊर्मिम् । अकृपणमासिञ्चस्व जठरे उदरे । मध्वः मधु सोममि-
त्यौपमिकं माद्यते । मधुस्वादस्य सोमस्योर्मिं महासंधातम् ।
विशिष्टस्य सोमपानस्य मन्त्रदृक् हेतुमाह । हे इन्द्र, त्वं
राजासि प्रतिपत्सुतानाम् । यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोऽसि प्रति-
पत्प्रमुखास्वपि तिथिषु सुतानामभिपुतानां सोमानाम् ।
किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिपुतानाम् । त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु
सोमोऽभिपूयत इत्यभिप्रायः । छन्दोगानामपि प्रतिपद्विद्यते
तैदभिप्रायं चेतत् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं सोमं पिब 'यचोऽतस्तिष्ठः' (पा ६।
३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । किमर्थम् । मदाय तृप्तये
रणाय सङ्ग्रामाय च । मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति । किंभूतस्त्वम् ।
मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्भ्यो संयुक्तः । वृषभः वर्पिता
जलानाम् । किंभूतं सोमम् । अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधानानि
पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं
'पूर्वपदात्-' (पा० ८।३।१०६) इति षलम् । कथं पिबे-
त्यत्राह । मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे
उदरे आसिञ्चस्व । 'अनित्यमागमशासनम्' इति मध्व इत्यत्र
नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह । हे इन्द्र, त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रति-
पत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिपुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि

किमुत चतुर्दशयन्तेऽभिपुतानां त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिपूयत इत्यभिप्रायः । छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्यते इति प्रतिपद्वहणम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

महाँ २ ॥ इन्द्रो नृवदार्चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्भृगुगवावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ॥ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

उ० माहेन्द्रं गृह्णाति । महाभूइन्द्रः । त्रिष्टुमाहेन्द्री महान्प्रभावत इन्द्रस्तथापि नृवत् मनुष्यवदाहूयमानं आगच्छति । आचर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । 'प्रा पूरणे' । आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः । किंच उत द्विवर्हाः । अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिवृढः प्रभुः । अमिनः सहोभिः । अमिनोऽमितमात्रः सहोभिर्वलैः अप्राक्तोऽलितबलः । यद्वा । अनुपहिंसितः शत्रुबलैः अस्मद्भृगुगवावृधे वीर्याय । अस्मद्दर्शनोत्सुकः सन् वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः सोऽस्मदीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः उरुः प्रमाणतः पृथुश्च विस्तारेण । सुकृतः शोभनकृत्यभिप्रायः भूत् भूयात् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० 'माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाभूइन्द्र इति' (का० १० । ३ । १०) । यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात् । माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा । तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे वृधे वर्धते । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' (पा० ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासवीर्यः । किंभूत इन्द्रः । महान्महाप्रभवः तथापि नृवन्मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति । यद्वा नृवन्मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति असीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः । 'प्रा पूरणे' क्तिप् । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापिच द्विवर्हाः 'वृहि वृद्धौ' वर्हेण बर्हः वृद्धिः असुन्प्रत्ययः । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्वर्हो यस्य स द्विवर्हाः । यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः । अतोऽलितबल इत्यर्थः । 'अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा' (नि० ६ । १६) इति यास्कोक्तः । यद्वा सहोभिः शतबलैरभितः अप्रक्षिप्तः । अनुपहिंसित इत्यर्थः । 'डुमिन् प्रक्षेपे' । 'मीन् हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम् । तथा अस्मद्भृक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्भृक् अस्मदभिमुखः । अस्मच्छब्दे उपपदेऽश्नतेः क्तिप् 'विष्वग्देवयोश्च' (पा० ६ । ३ । १२) इत्यादिना किञ्चान्तेऽश्नतौ परेऽस्मच्छब्दस्य ढेरश्चादेशः 'उगिद-

१७ य० उ०

चाम्- (पा० ७ । १ । ७०) इति प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः । स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु । लोड्यं लुङ् । अडभावश्छान्दसः । कीदृशः । उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजनानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

महाँ २ ॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ २ ॥ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । महाभूइन्द्रः । गायत्री माहेन्द्री । महानिन्द्रो यः प्रभावतः स ओजसा बलेन पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्यः एवमोजसा असंख्यातमहाभागेन । स्तोमैः स्तूयमानो वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य वावृधे वर्धते । उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

म० माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः । ओजसा तेजसा महान् । क इव । वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव । यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान्वर्धते । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु तं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० दाक्षिणानि जुहोति । उदु त्वम् । सौरी गायत्री । उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते । उद्वहन्ति । कम् । त्वं तं सूर्यम् । जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् । देवं दातारं युस्थानं वा । केतवो रश्मयः । किमर्थमुद्वहन्ति । दृशे दर्शनाय । विश्वाय पृथगर्थे चतुर्थी । विश्वस्य जगतः ॥ ४१ ॥

म० 'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासः प्रबद्धं हिरण्यं हवन्त्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति' (का० १० । २ । ४ । ५) । वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुहां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः । सौरी गायत्री प्रस्कृष्यदृष्टा । तृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः । त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थः । केतवो रश्मयः त्वं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति । 'देवो दानाद्भोतनाद्वा' (नि० ७ । २०) इति यास्कः । किंभूतं सूर्यम् । जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्वहन्ति । विश्वाय दृशे पृथगर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दर्शनाय जगद्भूमित्यर्थः । 'दृशे विद्वे च'

(पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षस्य सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

उ० द्वितीयं जुहोति । चित्रं देवानाम् । सौरी त्रिष्टुप । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तूयते । चित्रं देवानामुदगादनीकम् । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते । चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । यश्चित्रमुदगात् चित्रमाश्रय-भूतमुदगमत् । आश्रयं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोपहत्यान्वेषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति । यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः संबन्धः । देवानां रश्मीनामनीकं मुखम् । यच्च चक्षुर्मित्रस्य चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः । आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् यच्च उदयसमनन्तरमेव आ अप्राः 'प्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्नपुंसकलिङ्गान्यनूय अथेदानीं पररूपेण स्तौति । सूर्य आत्मा पुरुषाभिप्रायमेतत् । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषश्च स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति । सूर्याद्वैतमनेन मन्त्रेण ख्याप्यते स सूर्यात्मत्वेनोपास्यः । एवं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वक्ष्यति । 'यो वासावादित्ये पुरुषः' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

म० 'चित्रं देवानामिति द्वितीयमिति' (का० १०।२।६) । चतुर्होतेन शालाद्वयै द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप कुत्सदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते । सूर्यः चित्रमाश्रयं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा । लडर्थे लुङ् । उदयनेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीर्ध्यादत्त इत्याश्रयम् । किंभूतः सूर्यः । देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः । यद्वा नीकं समूहः । किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः । नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः । मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते । अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा । स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति । किंभूतः सूर्यः । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः सूर्याद्वैतमनेनोच्यत इति भावः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्युस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्ति विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० आग्नीध्रे जुहोति । अग्ने नय ॥ ४३ ॥

म० 'आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेत्याग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति' (का० १०।२।७) । 'अयं न इत्यपरामिति' (का० १०।२।८) द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति । इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाज्यतु वाजसातावयध्वशत्रूज्यतु जर्हपाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

उ० अयं नो अग्निरित्युक्ताथौ मन्त्रौ । चतस्रोऽप्येता यजु-रन्ताः स्वाहाकारेण अग्नेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते । दक्षिणतः स्थिता दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

उ० रूपेण वो रूपम् । अग्ने पशव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाण्याददिरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपतिष्ठन्त ततस्ते स्वैः रूपैराजमुः । एतन्निदानमस्य मन्त्रस्य । रूपेण मूर्त्या । वः युष्मत्संबन्धि रूपम् । अभ्यागाम् । अभ्यागतः । सर्वो हि स्वं रूपमागच्छतीत्यभिप्रायः । किंच तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । तुथो ब्रह्मा प्रजापतिः । वः युष्मान् विश्ववेदाः सर्वज्ञो विभजतु यथार्हमृत्विजां विभागं करोतु । यूयं चैतज्जानानाः ऋतस्य यज्ञस्य प्रस्तुतस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रं सुवर्णं यजमानस्य हस्तागतं द्वितीयं यासां तान्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाकपार्थिवादिवाङ्मन्थमपदलोपी समासः । सदो गच्छति । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि त्वया दक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् विपश्यामि च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम् । विपश्येति मध्यमपुरुषस्यो-त्तमपुरुषो व्याख्यातः श्रुत्या । सदसि स्थितान्ब्राह्मणान्प्रेक्षते । यतस्व सदस्यैः । दक्षिणोच्यते । 'यती प्रयत्ने' । तथाभूतं यत्नमातिष्ठस्व यथा सदस्यैः पूरितैरतिरिच्यसे ॥ ४५ ॥

म० 'सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति' (का०

१०।२।१०) दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते । नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणदेवत्या । 'नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपे'ति लक्षणात् । अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णं । पूर्व पशवः खदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्त्रै रूपैस्तानु-पागतास्ततस्ते स्त्रै रूपैराजगमुः (४।३।४।१४) इति मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः, रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि । अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किंच तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु । 'ब्रह्म वै तुथः' (४।३।४।१५) इति श्रुतेः । किंभूतस्तुथः । विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं । विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किंच यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किंभूता यूयम् । चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम । चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाक-पार्थिवादित्वात् (पा० २।१।६९) द्वितीयपदलोपः । 'सदो गच्छति वि स्वरिति' (का० १०।२।१७) दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणाः, अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि । अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि । भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । 'व्यत्ययो बहु-लम्' (पा० ६।१।८५) इति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः । श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् । प्रेक्षते । 'यतस्व सदस्या-निति सदस्यात्' (का० १०।२।१८) यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणे, त्वं यतस्व यत्नं कुरु । यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः संपूर्याधिका भवेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षे-यश्च सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

उ० आग्नीध्रं गच्छति । ब्राह्मणमद्य । ब्राह्मणम् अद्य अस्मिन् विदेयं लभेयम् । अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम् । नहि कश्चिद्विना पित्रा जायते । पैतृमत्यम् । यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि वश्याः श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । ऋषि-मार्षेयम् ऋषिर्मेघानां व्याख्याता । अर्षेयो जात्या प्रवरैश्च जातः । सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणः तम् । सुवर्णं हि आग्नीध्रे दीयते । दक्षिणां ददाति । अस्मद्राताः । 'रा दाने' । हे दक्षिणाः, अस्माभिः राताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत । देवान्प्रति गच्छत । ततोऽनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः प्रदातारमाविशत प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥

म० 'ब्राह्मणमद्येलाग्नीध्रगमनमिति' (का० १०।२।१९) । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति । ब्राह्मणदेवत्यम् । अहमद्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेयं 'विदू लभे' । किंभूतम् । पितृमन्तं प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम् । पित्रा विना न कश्चिजायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थं मतुप् । विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः । तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः मत एव मत्याः । स्वार्यं यत् । पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मन्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः । यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमानित्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः । सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषि-मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा अर्षेयम् ऋषिषु विख्यात अर्षे-यस्तम् । जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षि-णम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् । 'उप-विश्य हिरण्यमसौ ददात्यस्मद्राताः' (का० १०।२।२०) इति अस्मै आग्नीध्राय दक्षिणादेवत्यं । हे दक्षिणाः, यूयमस्मद्राताः । 'रा दाने' अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान्प्रति गच्छत । तानेत्य तेषां वृत्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमं-शीयायुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय प्राणो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमंशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रति-ग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

उ० इतउत्तरं पञ्च प्रतिग्रहमन्त्राः । हिरण्यं प्रतिगृ-ह्णाति । अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु । अग्निरूपापन्नाय मह्यं हे हिरण्य, त्वां वरुणो ददातु । वरुणेन हि हिरण्य-मग्नये दत्तं पूर्वमतस्तेनैवात्मना गृह्णानो न रिप्यामीति देव-तादेशः । सोऽमृतत्वमंशीय सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानो-ऽमृतत्वं व्यामुयाम् । आयुर्दात्रे एधि आयुष्मान्दाता भवतु । मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । गां प्रतिगृह्णाति । रुद्राय त्वा । रुद्रभूताय मह्यं हे गौः, त्वां वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्यामु-याम् । प्राणो दात्रे एधि । प्राणरूपा दात्रे भव । वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वासो

गृह्णाति बृहस्पतये बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । त्वरदात्र एधि भव । मयः सुखं भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । अश्वं प्रतिगृह्णाति । यमाय त्वा यमरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु । सोऽहं यमरूपापन्नोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । हयोऽश्वः दात्रे भव । वयोऽजं पशुर्वा भव मम त्वं प्रतिग्रहीत्रे ४७

म० 'अग्रे लेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति' (का० १० । २ । २८) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारविति शेषः । हिरण्यदैवत्यम् । हे हिरण्य, वरुणोऽग्रेयऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकायस्त्र्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् । हे हिरण्य, त्वं दात्रे आयुर्जानमेधि भव । प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दाता आयुष्मान्भवतु । अहं सुखी स्यामिति भावः । 'रुद्राय लेति गामिति' (का० १० । २ । २९) । गां प्रतिगृह्णीतः । गौदैवत्यम् । हे गौः, रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् । हे गौः, त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि । मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽजं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादिरूपेणाजं संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः । 'बृहस्पतये त्वेति वास इति' (का० १० । २ । ३०) वरुणं गृह्णीतः । वासोदैवत्यम् । हे वासः, बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमारोग्यं त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव । 'यमाय त्वेत्यश्वमिति' (का० १० । २ । ३१) हयं गृह्णीतः । अश्वदैवत्यम् । हे अश्व, यमरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु । स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् । हे अश्व, त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽजं तद्वाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

कोऽदात्कस्मा अदात्कामोऽदात्कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उ० अथ यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिगृह्णाति । कोऽदात् कः पुरुषः अदात् दत्तवान् एकः प्रश्नः । कस्मै पुरुषाय अदात् दत्तवान् द्वितीयः प्रश्नः । कामोऽदात् कामायादात् द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम् । एवं चेत्काम एव दाता कामः प्रतिग्रहीता च । अतो ब्रवीमि हे काम, एतद्व्यं ते तव । त्वमेव केनचित्प्रयोजनेन ददासि त्वमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ४८

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

म० 'कोऽदादित्यन्यदिति' (का० १० । २ । ३२) । अन्यन्मन्यौदनतिलादि गृह्णीतः । कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्म-

सङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोदाहृतवान् कस्मै नरायादात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता । त्वत्कामाभिमात्री देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम, एतद्व्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्णो उरुगायैष ते सोमस्तर्क्षस्व मा त्वां दधन् ॥ १ ॥

उ० आदित्यग्रहसंज्ञवोत्यर्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोति । तत्रैते मन्त्राः । उपयाम गृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः । आदित्यस्थालीं पात्रेणापिदधाति विष्णो उरुगाय । हे विष्णो, उरुगमनाय एष ते तव सोमः समर्पितः । तं रक्ष गोपाय । गोपायनप्रवृत्तं च त्वां मा दध्नुयुः हिंस्युः रक्षांसि । दध्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

म० सप्तमोऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः । अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धे इति' (का० ९ । ९ । १५) । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहापात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति । सोमदैवत्यम् । हे सोम, उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया । 'शेषः शेषमादित्यस्थाल्यामासिध्यादित्येभ्यस्त्वेति' (का० ९ । ९ । २०) । द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् । सोमदैवत्यम् । हे सोम, आदित्येभ्योऽर्घ्याय त्वा त्वां सिन्धामीति शेषः । 'समासिच्य तेनापिदधाति विष्णो उरुगायेति' (का० । ९ । २१) । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति । विष्णुदैवत्यम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष, हे उरुगाय, उरुभिर्वहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्संबोधनम् । एष सोमस्ते त्वार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय । आत्मनेपदमार्घम् । हे सोम, रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दधन् मा दध्नुयुः मा हन्युः । रक्षांसीति शेषः । दध्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषे । उपोपेषु मध्वन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

उ० आदित्यग्रहं गृह्णाति । कदाचन । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । यदि नाम अधस्तादैन्द्रः । इयांस्तु विशेषः । इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥

म० 'आदित्यग्रहं गृह्णाति सधूषवेभ्यः कदाचनेति' (का० १०।४।४) होमशेषाः संखवास्तेभ्यः सकाशात् । आदित्य-देवस्य बृहल्यो यजुरन्ते । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयो द्वादशार्णस्योऽन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुप-स्थानमध्ये (क० ३४) इन्द्रदेवस्या प्रथममुक्ता व्याख्याता च । इह त्वादित्यदेवस्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र, त्वं कदाचन कदाचिदपि स्त्रीर्हिंसको नासि किंतु दाशुषे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्वसि सेवसे । कुत्र । उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनव-न्निन्द्र, भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्छते त्वया संबध्यते । यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाक्षीक्रियत इत्यर्थः । हे ग्रह, आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः । अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

तृतीया ।

कदाचन प्रयुच्छस्युभे निर्पासि जन्मनी । तुरी-यादित्य सर्वन्तं त इन्द्रियमातस्थावृत्तं दिव्यादित्ये-भ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति । कदाचन । बृहत्यादित्यदेवस्या यजुरन्ता । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । कदाशब्दः कालवचनः । चनेति निपातः पुनरर्थः । प्रयुच्छतिः प्रमादार्थः । हे भगव-न्नादित्य, कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशा-दीननुग्रहान्प्राणिषु कुर्वन् । न कदाचिदित्यभिप्रायः । एवं काकुगतेन विशेषणैर्न व्याख्येयम् । अथवा कदाचनेति व्यति-कीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम् । यज्ञ कदाचिदपीत्यनेनार्थे-नार्थवचनम् । चकारगर्भं सवितुर्निधानम् । अस्य भाष्यं चका-रेनां गर्भनिधानमिति यथा यास्केन दर्शितम् । न कदाचि-त्प्रमाद्यसि स्वकीयं कर्म कुर्वन् उभे च नितरां पासि गोपा-यसि देवमनुष्यसंबन्धिनी जन्मनी । तुरीयेत्यभिक्तिको निर्देशः । तुरीयं च आदित्यसवनम् । तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव आतस्थौ उपस्थितम् अमृतम् अनश्वरं विज्ञानानन्दस्व-भावम् दिवि ब्रुलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम् । तदुक्तम् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । एवं परापररूपेणास्यामृत्त्यादित्यस्तुतिः । आदित्येभ्यस्त्वा गृह्ण-ामीति शेषः ॥ ३ ॥

म० 'अपगृह्य पुनः कदाचनेति' (का० १०।४।५) । धारातो विच्छिद्य पूतभूतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात् । कदाशब्दः कालवाची । चनेति निपातः पुनरर्थः । हे आदित्य, त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन्

काले पुनः प्रमाद्यसि । 'युच्छ प्रमादे' न प्रमाद्यसीति काकुः । उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालस्यं करो-षीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् । चकारोऽप्यर्थः । कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि । किंच उभे जन्मनी देवमनु-ष्यसंबन्धिनी निपासि नितरां पालयसि । किंच तुरीय, 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) । इति विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयतीति सवनम् । नन्यादित्याद्युपस्थायः । जगत्प्रवर्तकं अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्विवि ब्रुलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ अभिमुख्येन स्थितम् । तदुक्तं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' । एवमादित्यः परापररूपेणास्या-मृचि स्तुतः । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । प्रशब्दो निषेधे । चनशब्दोऽप्यर्थः । हे आदित्य, त्वं कदाच कदापि न प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि । तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य, ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि ब्रुलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ सम-न्तात्स्थितम् । हे आदित्यग्रह, आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्रमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्वृत्त्याद्भु-श्चिद्या वरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

उ० दध्ना श्रीणाति । यज्ञो देवानाम् त्रिष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवस्या । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । यस्माद्यज्ञो देवता-नामादित्यानां सुम्रं सुखं कर्तुं प्रत्येति तस्माद्धेतोः हे आदि-त्यासः आदित्या एव आदित्यासः । आज्ञसेरमुक् । भवता मृडयन्तः । 'मृड सुखने' तृचोर्थे शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः । मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकम् । आवोऽर्वाची सुम-तिर्वृत्त्यात् । आवृता भवतु वः युष्मत्संबन्धिनी सुमतिः अर्वाची च अस्मदभिमुखा च । अर्धुहोश्चिद्या वरिवोवित्तरा-सत् । अंहुः पापकारी । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । अंहोः पापकारि-णोपि या सुमतिः । वरिवोविचरा । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लब्धी असत् भवतु । सा सुमतिः अस्म-दभिमुखी आवृत्त्यादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

म० 'दध्ना श्रीणालेनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवाना-मिति' (का० १०।४६) । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्री-कुर्यात् । आदित्यदेवस्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । आदित्ये-भ्यस्त्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्रं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति । अतो हे आदित्यासः आदित्याः, यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां वीर्यः ।

किंच वो युष्माकं या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आवृत्त्यात् आवर्तताम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लोद्धित्वं च । किंच अंहोश्चित् अंहुः पापकारी । चित् अप्यर्थे । अंहोर्हन्तशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आवृत्त्यादिति संबन्धः । हे सोम, आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व । श्रदस्मै नरो वर्चसे दधातन् यदाशीर्दा दम्पती वाम-भृश्रुतः । पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वधा विश्वा-हारप एधते गृहे ॥ ५ ॥

उ० उपांशुसवनेन ग्रहं विमिश्रयति । विवस्वन्नादित्य । तमांसि विवासयतीति विवस्वान् आदित्य उच्यते । हे विवस्वन् आदित्य, एष ते सोमपीथः एतत्तव सोम-पानम् तस्मिन्मत्स्व । 'मद वृत्तौ' वृत्तिं कुरु, क्षिप्तमा-शिरं सोमे अवेक्षते पत्नी । श्रदस्मै नरः । जगती आशीर्थ-जमानपत्नीविषया । श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । श्रद्धा-तन श्रद्धधानान्कुरुत 'नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नका-रोऽनर्थकः । श्रद्धां कुरुत असौ वर्चसे हे नरः ऋत्विग्यज-मानाः । यत् किमित्यत आह । आशीर्दा आशिषो दातारः । दम्पती पत्नीयजमानौ । वामं वननीयम् । अश्रुतः व्यामुतः यज्ञफलम् । किंच इहैव पुमान् पुत्रो जायते । दुहितापि पुत्रशब्देनोच्यत इत्यतः पुमानिति विशेष्यते । किंच विन्दते वसु लभते धनम् । अधा अथेत्येतौ छन्दसि समानार्थौ । विश्वाहा सर्वदा । अरपः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' । अपापः सन् एधते वर्धते गृह एवाव-स्थितः ॥ ५ ॥

म० 'उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति' (का० १० । ४ । ७) पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् । आदित्य-देवत्वम् । तमांसि विवासयति नाशयतीति विवस्वान् । यद्वा विशिष्ट वसु धनमस्येति विवस्वान् । मतौ टिलोपश्छान्दसः । तत्सं-बोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य, एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् तस्मिन्पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व 'मद वृत्तौ' वृत्तिं कुरु । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इत्यदादित्वाच्छपो लुक् । 'श्रदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति' (का० १० । ५ । ४) पत्नयेन पूतभृतं पश्येत् । आशीर्द-वत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी

वदति । हे नरो नेतारः ऋत्विग्यजमानाः, आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः । सुव्लोपश्छान्दसः । आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन । श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । 'तत्तनतनयनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । श्रद्धां कुरुत । आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः । मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह । यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलम-श्रुतः प्राप्नुतः । किंच । इहैव पुमान्पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते । किंच स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अथेत्यर्थः । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां वीर्यः । अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २ । ३ । ५) इति द्वितीया । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा० ५ । ४ । ९१) इति प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते । नास्ति रपो यस्यासावरपः । 'रपो रिप्र-मिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४ । २१) इति यास्कः । आशीर्दा आशिषो दातारौ इति दम्पतीविशेषणं वा । विभक्ते-राकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

वाममद्य सवितर्वामसु श्वो दिवेदिवे वामम-स्मभ्यंसावीः । वामस्य हि क्षयस्य देवभूरेया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

उ० सावित्रं गृह्णाति । वाममद्य । सावित्री त्रिष्टुप् । हे सवितः, वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावीरिति संबन्धः । वामसु श्वः । वामं च उपांशंसनीये काले सावीः 'श्व उपांशुशंसनीयः कालः' इति हि यास्क आह । किंवा बहुनोक्तेन दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः । अहन्यहनि वाम-मस्माकं प्रसूयाः । किंच वामस्य हि क्षयस्य देवभूरेः । क्षय-शब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवासे' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति । वामस्य च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त, भूरेर्बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः । अनया धिया । धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा वामभाजः अभिलषितभाजिनो वयं संभवेम ॥ ६ ॥

म० 'भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्र-ग्रहणं वाममयेति' (का० १० । ५ । १३) । सवनीयपुरोडा-शेडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्या-मयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति । कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् भरद्वाजहृष्टा । हे सवितः, सर्वस्य प्रेर-

यितर्देव, अयास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्म-
फलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । 'पू प्रेरणे' लुङ् अडभावश्छा-
न्दसः । वामसु श्वः उ अप्यर्थे । श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽ-
पि वामं सावीः । दिवेदिवे तत ऊर्ध्वं दिनेदिनेऽस्मभ्यं वामं
सावीः । हिं यस्मात् अया अनया । नलोपश्छान्दसः । धिया
श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम । वामं वननीयं
यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् ।
वामस्य संभजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य
स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्त-
त्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवेदिवे इत्यहो नामसु पठितम् ।
यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः । हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेः धन-
पूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्म-
नाम । अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिल-
षितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा
असि चनो मयि धेहि । जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञ-
पतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि । सवितृदेवत्योऽसि
चनोधाश्चनोधा असि । चन इत्यञ्जनाम । 'अभ्यासे भूयांस-
मर्थं मन्यन्ते' । अतिशयेन चान्नस्य धारयितासि । अतः
चनोऽञ्जं मयि धेहि स्थापय । किंच जिन्वं यज्ञम् । जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं यजमानम् भगाय
यज्ञफलाय । देवाय सवित्रे त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

म० सावित्रम् । हे सोम, त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि ।
हे ग्रह, त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि । चन इत्यञ्जनाम ।
चनोऽञ्जं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता । 'अभ्यासे
भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तः ।
यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽञ्जं मयि धेहि स्थापय ।
किंच यज्ञं जिन्वं प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । यज्ञपतिं
यजमानं च जिन्वं तर्पय । भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे
सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः । भग-
मस्यास्तीति भगः । अर्शआदित्वाद्च् । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इती-
रणा' इति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदु-
क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनि-
र्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्या-
तम् । सुशर्मासि स्वाश्रयोऽसि । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रति-

ष्ठानं प्रतिष्ठा अख्येति सुप्रतिष्ठानः महत्साधनसंपन्नः ।
'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः' इति श्रुतिः । प्राणहेतुत्वात्प्राण
इत्युच्यते । अञ्जं वै ग्रहोऽञ्जं वै प्राणहेतुः । यस्मात्त्वं
सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानश्च तस्मात् बृहदुक्षाय नमः महासेच-
नार्थं जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हतीति
शेषः । नम इत्यञ्जनामसु पठितम् । 'प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः'
इति श्रुतिः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० 'अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सु-
शर्मासीति' (का० १० । ६ । २) अभक्षितेनैव सावित्रग्रह-
पात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यञ्जयुः ।
वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि । यतः
सुशर्मासि शोभनं शर्मं सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा
सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशे-
षणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । 'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः'
(४ । ४ । १ । १४) इति श्रुतेः ग्रहस्यान्नरूपत्वादन्यस्य च
प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्
बृहदुक्षाय बृहन्महांशासौ उक्षा सेक्षा च बृहदुक्षः तस्मै महते
सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽञ्जं भवितुमर्हतीति शेषः ।
नम इत्यञ्जनाम । 'प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः' (४ । ४ । १ । १४)
इति श्रुतेः बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः । विश्वेभ्यो देवभ्योऽर्थाय
त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त
इन्द्रोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँरु॥ ऋद्ध्यासम् ।
अहं परस्ताद्दहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत् ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा
यत् ॥ ९ ॥

उ० पत्नीवतं गृह्णाति उपयामगृहीतोसीति । बृहस्प-
तिसुतस्य ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य । हे देवसोम, ते तव इन्द्रोः
इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य सतो ग्रहान-
न्यानुपांशुप्रभृतीन् ऋद्ध्यासं समर्धयेयम् । प्रचरणीसंस्त्व-
शेषेण श्रीणाति । अहं परस्ताम् । त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणा-
त्मानं पश्यन् श्रीणाति । अहं परस्तादस्य जगतः अहं चाध-
स्तात् । यच्चैतदन्तरिक्षं तदु मे तदेव मे पिता पाताभूत् ।
अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श । परस्तादधस्ताच्च पश्यामि ।
सूर्यस्य परस्तान्मम शिर इत्यभिप्रायः । यच्च देवानां परमं
गुहा तदप्यहमेव ॥ ९ ॥

म० 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता
पत्नीवतं गृह्णातीति' (का० १० । ६ । १६) उपांश्वन्तर्याम-
पात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाति सोमदेवत्वम् ।
हे देव वीर्यमान हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि

अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीन्हमृध्यासं समर्धयेयम् । किंभूतस्य ते बृहस्पतिस्तस्य बृहतो महतो यज्ञ-
कर्मणः पतिर्वृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य । यद्वा बृह-
स्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्द्रोः 'उन्दी
क्लेदे' उनतीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः । तथा
इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य । संहितायां
वीर्यः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य । 'प्रचरणीशेषेण श्री-
णालेनमहं परस्तादिति' (का० १० । ६ । १७) प्रचरणीशि-
ष्टेनाज्येन पत्नीवतग्रहं मिश्रयेत् । प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रि-
ष्टुप् । अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य
वदति । अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि शुलोकादौ
तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः ।
यदन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो
मम पिताभूत् पितृवत्पालकं भवति । अहं परमात्मरूपः
सन्नुभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि ।
देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति
तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

दशमी ।

अग्रा ३॥ इ पत्नीवन्सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिव
खाहा । प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि
प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

उ० जुहोति । अग्रा ३ इ पत्नीवन् । 'एचो प्रगृह्यस्यादूरा-
द्धृते' इति श्रुतः । हे अग्ने पत्नीसंयुक्त । सजूर्देवेन त्वष्टा ।
समग्रीतिर्देवेन त्वष्टा सोमं पिव खाहा पत्नी उद्गातारमवेक्षते ।
प्रजापतिः । त्वं प्रजापतिः वृषा च । रेतोधाः रेतसः सेक्ता
धारयितासि स्वभावत एव त्वां ब्रवीमि । रेतो मयि धेहि
स्थापय । प्रजापतेश्च तव वृष्णः सेकुः रेतोधसः रेतोधारयितुः
स्वभूतं रेतोधां रेतसो धारयितारम् पुंस्त्वग्रम् अशीय
प्राप्नुयाम् ॥ १० ॥

म० 'अग्रा ३ इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति पत्नी-
वतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १० । ६ । १६) ।
अग्निदेवत्वम् । 'एचोऽप्रगृह्यस्य' (पा० । ८ । २ । १०७)
इत्यादिना अग्ने शब्दगतस्य एकारस्य आइ इत्यादेशौ आकारस्य
श्रुतत्वम् । हे अग्ने, हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त, त्वष्टा देवेन सजुः
समानग्रीतिः सन् सोमं पिव खाहा सुहुतमस्तु । 'पत्नीधृ-
सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजाप-
तिर्वृषासीति' (का० १० । ७ । ३) नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं
सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा
च तं पश्येत् । हे उद्गातः, प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं
वृषासि सेक्ता भवसि । रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि ।
एवंभूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय । ततो वृष्णो वीर्यस्य
सेक्ता रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवाउग्रहात्,

रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नु-
याम् । अश्रोतेर्व्यस्येनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

एकादशी ।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरियोजनो हरि-
भ्यां त्वा । हर्योर्धानाः स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

उ० हरियोजनं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि
हरितवर्णोऽसि । हरिः सोमो हरितवर्ण इति । हरियोजनः ।
इन्द्राश्चौ हरितावन्न युज्येते इति हरियोजनः । हरियोजन एव
हारियोजनः । स्वार्थे तद्धितः 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुत्य-
पेक्षः । हरिभ्यां त्वा । गृह्णामीति शेषः । धाना आवपति ।
हर्योर्धानास्थ हरितवर्णयोरिन्द्राश्वयोर्धाना भवथ यूयम् ।
सोमेन च सहिता इन्द्राय भवथ प्राणभक्षः ॥ ११ ॥

म० 'द्रोणकलशे हरियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरि-
रसीति' (का० १० । ८ । १) । आप्रयणादिति शेषः ।
ऋक्सामदेवत्वम् । हे ग्रह, त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि 'हरी रश्मिर्हरीः
सोमो हरिर्हरितवर्णवान्' इत्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि ।
किंभूतस्त्वम् । हरियोजनः हरी इन्द्राश्चौ योजयतीति हरि-
योजन इन्द्रस्तस्यायं हरियोजन इन्द्रसंबन्धी तं त्वा त्वां हरि-
भ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । 'ऋक्सामे वै हरिः
ऋक्सामाभ्याधृष्टेन गृह्णाति' (४ । ४ । ३ । ६) इति श्रुतेः
'धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति' (का० १० । ८ । २) ।
हरियोजने अष्टयवान्निदध्यात् । धानादेवत्वम् । सहसोमाः
सोमेन सहिता धाना अष्टयवाः, यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरि-
तवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसंबन्धिनो यूयमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टय-
जुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्योपहृतस्योपहृतो भक्ष-
यामि ॥ १२ ॥

उ० यस्ते अश्वसनिः । यस्तवाश्वं सनोति संभजते भक्षः ।
यश्च गाः सनोति तस्य तव संबन्धिनः । इष्टयजुषः इष्टानि
हि यजुंषि भवन्ति । स्तुतस्तोमस्य । अस्मिन्नेवावसरे
स्तुताः स्तोमा भवन्ति । शस्तोकथस्य । शस्तानि ह्युक्तानि
भवन्ति । उपहृतस्य अभ्यनुज्ञातस्य उपहृतोऽभ्यनुज्ञातो
भक्षयामि ॥ १२ ॥

म० 'यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निव-
पन्तीति' (का० १० । ८ । ५) । सर्वेत्विजो धाना आ-
दाय मन्त्रेणावप्रायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदेवत्वम् । हे
धानासहित सोम भक्षद्रव्य, यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः ।
'षणु दाने' अश्वान्सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता । यश्च ते

भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं
भक्षमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते । इष्टयजुषः
इष्टानि यजूर्णि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गा-
तृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य ।
तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि
यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहृतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदै-
तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यै-
नसोऽवयजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि । यच्चा-
हमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽव-
यजनमसि ॥ १३ ॥

उ० शकलाधानम् । देवकृतस्य देवविषयकृतस्य । एनसः
पापस्य अवयजनम् । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । नाशनं
भवति । मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि ष्टिविषये
कृतस्य पापस्य नाशनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनि-
न्दादेः नाशनमसि । एनसएनसः यावन्ति पापानि तेषां
सर्वेषां नाशनमसि । यच्चान्यदप्येनः पापं विद्वान् चकार
कृतवान् । यच्चाविद्वान् अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि
॥ १३ ॥

म० 'शकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति' (का०
१०।८।६) । षट् षड्व्युपशकलानि सर्वेऽग्नौ निदधुः ।
षड्व्युपशकलानि । हे शकल, त्वं देवकृतस्य देवविषये
विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजन-
मसि नाशकं भवति । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । अवयजतीत्य-
वयजनम् । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य ब्रह्मनिन्दादेरेनसो-
ऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्ना-
शनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि ।
एनसएनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि ।
किंच विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान्
अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः
ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनाज्ञानमसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

सं वर्चसा पर्यसा संतनूभिरगन्महि मनसा
सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ह
तुन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

उ० चमसानभिष्टशन्ति । संवर्चसेति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

म० 'अपरेण चालालं यथासं चमसान् पूर्णपात्रानवमृ-
१८ य० उ०

शन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति' (का० १०।८।७)
पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः । त्वष्ट्री त्रिष्टुप् (अ० २ क०
२४) व्याख्यातापि व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं
समगन्महि सङ्गता भवाम । गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो
लुकि उत्तमबहुवचने 'मो नो धातोः' (पा० ८।२।६४)
इति मस्य नकारः । पर्यसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते ।
तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समी-
चीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किंच सुदत्रः शोभ-
नदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्या-
स्मदीयस्य यद्विलिष्टं विच्छिद्यम् । 'लिङ्ग अल्पीभावे' निष्ठान्तः ।
विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्हं न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा
शोधयतु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संधु सुरिभि-
र्मघवन्संधुस्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं
देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० नव समिष्टयजूर्णि जुहोति । समिन्द्रेण इत्याद्याः षट्
त्रिष्टुभः । तत्र त्रिभिः परिधीनाप्याययति त्रिभिर्देवता व्यव-
सृजति । समिन्द्र णः । ऐन्द्री । समित्ययमुपसर्गो नैषीत्यनेन
क्रियापदेन संबध्यते । हे भगवन्निन्द्र, संनेषि संगमयसि नः
अस्मान् । मनसा संगमयसि च गोभिर्वाग्भिर्वादिभिः पशुभिः
संगमयसि च सुरिभिः पण्डितैः । हे मघवन्, संगमयसि
च स्वस्त्या अविनाशेन । स्वस्तीत्यविनाशनाम । संगमयसि
च ब्रह्मणा देवकृतं देवैर्दृष्टं त्रयीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति ।
यदस्ति यज्ञित्यमित्यर्थः । संगमयसि च देवानां सुमतौ ।
तृतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्या । यज्ञियानां यज्ञ-
संपादिनाम् । यस्त्वमस्मानेवं सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः संगम-
यसि तस्मै त एतद्धविः स्वाहा सुहुतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥

म० 'समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूर्णि जुहोति प्रति-
मन्त्रमिति' (का० १०।८।११) । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुः-
संज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् । तत्रायः विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रि-
दृष्टा । समित्युपसर्गो नैषीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य णलम् । हे
मघवन्धनवन् हे इन्द्र, मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं
संनेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वारिभर्गवादिपशुभिर्वा
संनेषि । व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नैषीति
रूपम् । सुरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण
च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञार्थं देवैः कृतं दृष्ट वा यत्कर्म
तेन संनेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां देवानां सुमतौ
सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा०
७।१।३९) इति तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनआदिभिः
संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरागन्महि मनसा
संशिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमाहु
तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

उ० संवर्चसा पर्यसा । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

म० अथ द्वितीयः । त्वष्टा त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा
व्याख्याता [क० १४] ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा
देवो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणा यज-
मानाय द्रविणं दधातु स्वाहा ॥ १७ ॥

उ० धाता रातिः । पद देवता अस्मात्प्रचि । धाता स-
विता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते पद निधिपा देवाः ।
इदं समिष्टयजुर्लक्षणं रातिर्दानम् जुषन्तां सेवन्ताम् ।
जुषित्वा च प्रजया रराणाः यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संर-
ममाणाः । यजमानाय एतद्रविणं । दधातेति प्रथमपुरुषस्य
स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः । दधतु स्थापयन्तु । एवं तावदस्य
मन्त्रस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति ॥ १७ ॥

म० अथ तृतीयः । धातुसवितुप्रजापतिदेवाभिलष्टविष्णु-
देवत्वा त्रिष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः
एते पद देवा इदमस्मद्भविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् ।
किंभूतो धाता । रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः ।
'किञ्चो च संज्ञायाम्' (पा० ३ । ३ । १७४) इति कर्तरि
किञ्चप्रत्ययः चित्त्वादान्तोदात्तः । किंभूतः प्रजापतिः । निधिपाः
निधीन्पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां
पालयिता । किंभूतोऽग्निः । देवः दीप्यमानः किञ्च ते एते
देवाः प्रजया यजमानसंबन्धिन्या सन्तत्या सह संरराणाः
सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधातु दधतु
ददतु । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः 'तत्तनत्तनय-
नाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तवादेशस्तस्य, तेनालोपा-
भावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

सुगा वो देवाः सदनं अकर्म य आजग्मेदं
सर्वनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना हवींष्यस्मे
धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

उ० सुगा वः । हे देवाः सुगमनीयानि वो युष्माकं
सदनानि स्थानानि अकर्म कृतवन्तो वयं ये यूयमाजग्म-
आगताः । सर्वनमिदं जुषाणाः यज्ञमेतं सेवमानाः ।
अयेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे । भरमाणा वहमाना हवींषि ।
ये तु रथिनः ते रथेषु भरमाणा वहमाना हवींषि । ये तु

अरथिनस्ते स्कन्धावसक्तिकासु हवींषि वहमानाः । अस्मे
धत्त वसवो वसूनि । अस्मासु दत्त हे वसवो वासयितारः,
वसूनि धनानि ॥ १८ ॥

म० अथ चतुर्थः । देवदेवत्वा त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः ।
हे देवाः, ये यूयमिदं सर्वनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः
आजग्म आगताः । गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । तेषां वो
युष्माकं सदनं सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते
येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्षम कृतवन्तः ।
'सदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति सुउपसर्गे गमे-
र्दप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेऽश्लिलोपे लुङि
उत्तमबहुवचने अकर्मैति रूपम् । किञ्च हे वसवः वासयन्तीति
वसवो वासयितारो विवासहेतवो देवाः । अस्मै अस्मासु यूयं
वसूनि धनानि धत्त स्थापयत । किंभूता यूयं यज्ञसमाप्तौ
हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विभ्रतः रथहीना
वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः । यद्वा भरमाणाः
पुण्यन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

याँऽआवह उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वे अग्ने
सधस्थे । जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽसुं धर्मं
स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० याँ आवहः । हे भगवन्नग्ने, यान् आवहः आहूत-
वानसि । उशतः कामयमानान् हे देव, देवान् तान् प्रेरय
अनुव्रज्यादिभिः । स्वे स्वकीये सधस्थे सहस्थाने गृहे । कि-
मुक्त्वा प्रेरयेति चेदत आह । ये यूयं जक्षिवांसः पशून् पुरो-
डाशं च । पपिवांसश्च सोमम् । विश्वे सर्वे ते इदानीं परि-
समाप्ते यज्ञे असुं धर्मं स्वरातिष्ठतानु । 'अनुर्लक्षणे' इति
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । असुं प्राणवातमन्वातिष्ठत । धर्मं
चादित्यमन्वातिष्ठत । स्वर्धुलोकमन्वातिष्ठत । यस्य यत्र गृहा
इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयी त्रिष्टुप् । इदानीं देवान्
विस्मजति । हे अग्ने, हे देव दीप्यमान, उशतो हवींषि कामय-
मानान् यान्देवान् लमावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे
स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति
यस्मिन् तत्सधस्थम् 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३
९६) इति स्थे परे सहस्य सधदेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति
चेत् अत आह । हे देवाः, विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः 'धस्तु
अदने' 'कसुश्च' (पा० ३ । २ । १०७) इति कसुः । 'वस्वे-
काजादसाम्' (पा० ७ । २ । ६७) इतीट् । सवनीय-
पशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं कृत-
वन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायु-
मण्डलमित्यर्थः । धर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः धुलोकं वा अन्वा-

तिष्ठत आश्रयत । यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्यातिष्ठते-
त्यर्थः । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति अनेः
क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

विंशी ।

वयं हि त्वां प्रयति यज्ञे अस्मिन्ने होतारमवृ-
णीमहीह । ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः प्रजानन्य-
ज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ॥ २० ॥

उ० वयं हि त्वा । अग्निं व्यवसृजति । वयमेव त्वां
प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्यमाणे यज्ञे अस्मिन् हे अग्ने । होतार-
मवृणीमहीह वृतवन्तः । इह मन्त्रे अग्निर्देवो होतेति ।
त्वं च वृतः सन् ऋधगयाः । ऋधोतेः पूर्वं पदं, यजतेरुत्तरं
पदम् । ऋधुवन्नयाक्षीः समर्धयन्निष्टवानसि । किंच ऋधगु-
ताशमिष्टाः । उत अपि च ऋधुवन्नेव यज्ञप्रायश्चित्तं शमि-
तवानसि । इदानीं प्रजानन्यज्ञपरिसमाप्तिं गृहमुपयाहि ।
विद्वान् जानानः स्वमधिकारम् ॥ २० ॥

म० अथ षष्ठः । आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति ।
हे अग्ने, हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन् ।
यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वतारं होम-
निष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहीह वृतवन्तः । 'अग्निर्वै देव्यो
होते'ति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्धृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति
तथा अयाः । यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन् यज्ञं समर्धयन्सन्
अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि । यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यज-
तेऽश्लोके यकारस्य छान्दसं रत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋधु-
वन्नेव अशमिष्टाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा
अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन्
उपयाहि खगृहं गच्छ । किंभूतस्त्वम् विद्वान्पण्डितः स्वाधिकारं
जानन्नित्यर्थः । स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनस-
स्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

उ० देवागातुविद इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० अथ सप्तमः । वातदेवस्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा
व्याख्यातापि (अध्या० २ क० २१) उच्यते । 'कै गै शब्दे'
गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं
विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः, गातुं वित्त्वा
अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत ।
यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित । 'गाह् गातौ'
गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं
मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुक्त्वा
प्रजापतिमाह । हे मनसस्पते, अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं
प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा

त्वदस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि
स्थापय, ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ
स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सर्व-
वीरस्तं जुषस्व स्वाहा ॥ २२ ॥

उ० यज्ञं विसृजति । यज्ञं यज्ञं गच्छ । हे यज्ञ, यज्ञ-
मेव त्वं गच्छ । नहि त्वत्तोऽन्यदस्ति सर्वात्मा हि त्वमित्यभि-
प्रायः । यज्ञपतिं यजमानं गच्छ स्वां च योनिं गच्छ । द्रव्यं
देवता हि यज्ञस्य स्वा योनिः । एष ते यज्ञः । अयं तव
शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः । हे यज्ञपते, सह सूक्त-
वाकः साङ्गः सर्वशरीरः सर्वैर्वीरैरुपेतः । सोमः पशुः
सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते । तं च जुषस्व
आसेवस्व ॥ २२ ॥

म० अथाष्टमः । यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे
यज्ञ, त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । यज्ञ-
पतिं यजमानं गच्छ । फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः । स्वां
योनिं गच्छ । खनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ । द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा
त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ नवमः समिष्टयजु-
संन्त्रः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यजमान, एषोऽनुष्ठीय-
मानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति । कीदृशः सहसूक्तवाकः
सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्
स तथा सोमः पशुः । सवनीयचरपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः
सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

माहिर्भूर्मा पृदाकुः । उरुं हि राजा वरुणश्चकार
सूर्याय पन्थामन्वेत्तवा उ । अपदे पादा प्रतिधात-
वेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् । नमो वरुणायाधि-
ष्ठितो वरुणस्य पाशः ॥ २३ ॥

उ० कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति । माहिर्भूः ।
व्याख्यातम् । अपोऽवक्रमयन्वाचयति । उरुं हि । वारुणी
त्रिष्टुप् । एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन राजा वरुणः
चकार कृतवान् । सूर्याय । पृथग्यै चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् ।
अन्वेत्तवा उ अन्वेत्तवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । अपदे
पादा प्रतिधातवेऽकः । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन
नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम् ।
षष्ठीबहुवचनस्थाने आकारः । प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः
कृतवान् आलम्बनमिति शेषः । सूर्यस्यैव । उतापवक्ता

हृदयाविधश्चित् । उत अपिच । अपवक्ता अपवदिता
आक्षेप्ता हृदयाविधश्चित् । चिच्छब्दोप्यर्थे । हृदयं यो
विध्यति मर्माण्युच्चार्योच्चार्यं पिशुनः तस्याप्यपवदिता किमु-
तान्येषामत्युक्तकारिणामिति । य इत्थंभूतो वरुणः सोऽव-
भृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः । अपोवक्रमयन्वाचयति नमो
वरुणाय । अधिष्ठितः आक्रान्तः वरुणस्य पाशो नालं
बन्धनाय ॥ २३ ॥

म० 'कृष्णविषाणमेखले चालाले प्रास्यति माहिर्भू-
रिति' (का० १०।८।१३) । यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं
मध्ये बद्धा मेखला चेतुमे विस्त्रस्य चालाले क्षिपेत् । रज्जुदेव-
त्यम् । हे रज्जो, लमहिः सपों मा भूः । पृदाकुः अजगरः सर्प-
विशेषः सोऽपि मा भूः । 'उरुध्वीति वाचयतीति' (का०
१०।८।१५) । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं
प्राञ्चुखं यजमानं वाचयेत् । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा ।
उशब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै । षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं
विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार । क अपदे नास्ति पदं
यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे
मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा
प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं । विभक्तेराकारः । मार्गं कः करोतु ।
स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः । करोतेरदादित्वेन लङि
शपो लुक् अडभाव आर्षः । किंच यो वरुणः उतापिच हृदया-
विधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्माण्युच्चारणेन पीडयति हृदयवित्
'नहिर्वृतिवृषि-' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना क्विप्ते
व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः । तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अप-
वदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थः । निन्दकस्यापि तिरस्कृता किमुतान्येषां
पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददालि-
त्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे । अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्च
'तुमर्थे सेसे-' (पा० ३।४।९) इत्यादिना क्मात्तवैतवेप्रत्ययौ
'नमो वरुणयेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति' (का० १०।८।
२१) । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्त्यजमानं वाचयेत् । वारुणं
यजुः । वरुणस्य पाशोऽधिष्ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न बन्धनक्ष-
मस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेरनीकमप आविवेशापांनपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।
दमेदमे समिधं यक्ष्यमे प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चर-
ण्यत्स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० समिधं प्रास्याभिजुहोति । अग्नेरनीकम् । आग्नेयी
त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम् । दमेदमे समिधं
यक्ष्यमे प्रत्यक्षं लिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये । अत एव व्याख्यायत ।
यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं मुखम् । अप उदकमाविवेश
प्रविवेश प्रविष्टम् अपान्नपात्संज्ञकम् । प्रति रक्षन् असुर्यम्

असुरस्य स्वं मायादिकम् । स ध्वमिदानीं दमेदमे । दम
इति गृहनाम । यज्ञगृहे यज्ञगृहे । अश्वमेधविषया वीप्सा ।
तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । समिधं यक्षि यज ।
यजतिः संगतिकरणार्थः । समिधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु ।
ततोऽनन्तरं घृतं प्रति ते तव जिह्वा ज्वाला उच्चरण्यत्
उच्चरन्तु समिधः सकाशात् ॥ २४ ॥

म० 'प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति'
(का० १०।८।२२) । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेना-
ज्येन तदुपरि जुहुयात् । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति
परोक्षलिङ्गं, समिधं यक्ष्यमे इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये लस-
ङ्गतमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । हे अग्ने, यस्य तवाग्नेः
अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपात्संज्ञकमनीकं मुखमप उदकान्यावि-
वेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने, स त्वं दमेदमे तत्तद्यज्ञगृहे
असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं समि-
न्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गतं कुरु । यजतिः सङ्गतिकरणार्थः
शपो लुकि लटि रूपम् । घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरन्तु उद्युक्तास्तु ।
स्वाहा सुहुतमस्तु । दमेदमे इति वीप्साश्वमेधविषया । तत्र हि
नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थे न्यत्प्रत्यय
औणादिकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

समुद्रे ते हृदयमप्सुवन्तः सं त्वा विशन्त्वोष-
धीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके
विधेम यत्स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० ऋजीषकुम्भं प्लावयति । समुद्रे ते । सौमी विराट् ।
यदित्ययं निपातो हृदयशब्देन सह संबध्यते समानलिङ्गत्वात् ।
यद्दृढं समुद्रे ते तव अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्मध्ये
वर्तते तत्र त्वां गमयामि । तत्रस्थं च त्वां संविशन्तु ओषधीः ।
उत अपि च आपः । किंच यज्ञस्य च सूक्तोक्तौ शोभन-
वचनोच्चारणे नमोवाके नमस्कारवचने च विधेम । विधतिः
स्थापनार्थः । हे यज्ञपते सोम ॥ २५ ॥

म० 'समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति' (का० १०।
९।१) । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत् ।
सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा । अन्ते वर्तमानो यच्छब्दो
हृदयेन संबध्यते । हे सोम, यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु
समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्तते इति
वा शेषः । तत्र त्वां गमयामीति शेषः । तत्रस्थं त्वा त्वामोषधी-
रोषधयः संविशन्तु । उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु ।
किंच हे यज्ञपते, यज्ञस्य पालक सोम, यज्ञस्य सूक्तोक्तौ
शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च
त्वा त्वा विधेम स्थापयामः । विधतिः स्थापनार्थः । स्वाहा सुहुत-
मस्तु । २५ ॥

षड्विंशी ।

देवीराप एष वो गर्भस्तः सुप्रीतः सुभृतं
विभृत । देव सोमैष ते लोकस्तस्मिच्छं च वक्ष्व परि
च वक्ष्व ॥ २६ ॥

उ० विसृज्योपतिष्ठते । देवीरापः । षड्विंशो बृहती वा ।
अपां च सोमस्य च संगतिं वदति । हे देव्य आपः, एष सोमो
वः युष्माकं गर्भो वर्तते । तं सुप्रीतं साधुतर्पितम् । सुभृतं
सुपुष्टम् विभृत धारयत । हे देव सोम, एष ते लोकः स्थानं
तस्मिन्नवस्थितः शं च वक्ष्व परि च वक्ष्व शं सुखमस्मान्
प्रति वह प्रापय । परिवह च अस्सत्तः सर्वा आर्तीः । तस्मिन्नः
शं चैधि । सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति' (का० १० ।
९ । २) । ऋजीषकुम्भं सुक्त्वोपस्थानं कुर्यात् । अष्टत्रिंशदक्षर-
त्वात्पङ्क्तिर्वृहती वा । पूर्वार्धमन्वेवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम् । हे
देवीर्देव्यः हे आपः, वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं
तादृशं सोमं यूयं विभृत धारयत । किंभूतं तम् । सुप्रीतं
शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं
सोमं वदति । हे सोम, हे देव वीप्यमान, ते तव एष जललक्षणो
लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखमस्मा-
न्प्रति प्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्तय अस्सत्तः सर्वा आर्ती-
रिति शेषः । 'तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपाय'
(४ । ४ । ५ । २१) वहतेल्लेष्ट मध्यमैकवचने तडि शपि
छसे रूपं वक्ष्वेति ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरु-
राव्यो देव रिषस्पाहि । देवानां सुसमिदसि ॥ २७ ॥

उ० मज्जति । अवभृथेति । व्याख्यातम् । समिधमा-
दधाति । देवानाम् दैवीभूतानामस्माकं समिन्धनं त्वं
भवसि ॥ २७ ॥

म० 'अवभृथेति मज्जयतीति' (का० १० । ९ । ३) ।
ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् । यज्ञदेवतम् । अवाचीनानि पात्राणि
जलमध्ये त्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्संबो-
धनं हे अवभृथ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । 'नुपि
मन्दायां गतौ' इति धातोः । यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां
चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं
प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । देवैर्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्दे-
वकृतं देवेषु हविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं
जले अवनीतवानसि । 'देवः सुरे धने राशि देवमाख्यातमि-
न्द्रिय'मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्कलि-
मिमर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनो-

ऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्माभिः परित्यक्त-
मेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेति भावः ।
किंच हे देवावभृथाख्य यज्ञ, रिषः वधात्पाहि अस्मान्पालय ।
'रिष वधे' किप् । किंभूताद्रिषः । पुरुराव्यः पुरु बहु विरुद्धं
फलं राति ददातीति पुरुरावा । 'रा दाने' 'आतो मनिन्-'
(पा० ३ । २ । ७४) इत्यादिना वनिप् । विरुद्धफलदायी
वधः स्वप्नसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः । 'आहवनीये समिदा-
धानं देवानां सुसमिदसीति' (का० ५ । ५ । ३५) । ज्ञानानन्तर-
माहवनीयमेत्य तस्मिन्समिधं दध्यात् । अग्निदेवतं यजुः ।
देवानां संवन्धिनी समित् इन्धनमसि । यद्वा । देवभूतानाम-
स्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

अष्टाविंशी ।

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं
वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो
अस्त्रजरायुणा सह ॥ २८ ॥

उ० इत उत्तरमनुबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चित्ति-
रुच्यते । श्रवसाना महापङ्क्तिः । एजतु दशमास्यः एजतु चलतु ।
'एज कम्पने' । दशमासकालावच्छिन्न इव गर्भो जरायुणा सह ।
जरायुर्गर्भवेष्टनम् । कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति ।
यथायं वायुरेजति यथा च समुद्रश्चलति । एतौ हि सदाच-
लनौ । एवमयं दशमास्यः । 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्म-
णैव यजुषा दशमास्यं करोतीति' श्रुतिः । अस्त्रत् । संसतेरेत-
द्रूपं स्रवतेर्वा । संसतु स्रवतु वा । जरायुणा सह अस्त्रत्
अपसरतु गर्भो वेष्टनेन सह ॥ २८ ॥

म० 'निरुहमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति'
(का० २५ । १० । ७) । यद्यनुबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा
विशसने मातुः सकाशात्पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत् ।
अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः । अष्टाक्षराः षट् पादा
यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा सह एजतु । 'एज
कम्पने' । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किंभूतो
गर्भः । दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः । दशमासका-
लावच्छिन्न इव चलत्स्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह । यथा येन
प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति । एतौ
हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे । एवमयं दश-
मास्यः संपूर्णवयवो गर्भो जरायुणा सह अस्त्रत्सतां निर्गच्छतु ।
यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्यैव निर्गमनमा-
शास्यते । 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं
करोति' (४ । ५ । २ । ४) इति श्रुतेः 'संस अधःपतने' व्यत्य-
येन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते 'हलञ्चावभ्यः-' (पा० ६ ।
१ । ६८) इति तिपि छसे 'वावसाने' (पा० ८ । ४ । ५६)

इति सस्य दत्वे 'अनिदिताम्-' (पा० ६।४।२४) इति नलोमे अडागमे च अक्षदिति रूपम् ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी ।
अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम् ॥ स्वाहा २९

उ० अवदानान्यनुजुहोति । यस्यै ते यज्ञियः । अनुष्टुप् वशोच्यते । यस्यास्ते तव यज्ञियो गर्भः यज्ञार्हो गर्भः यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी क्रियते ब्रह्मणा यजुषा तां त्वां गर्भेण संगमयामि । यस्य च गर्भस्य अङ्गानि अहुता अहुतानि अनवखण्डितानि । 'हुहरेश्छन्दसी'ति हुरादेशः । तं गर्भं मात्रा अनूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं संगमयामि ॥ २९ ॥

म० 'अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति' (का० २५।१०।११) । वशावदानानि हुता गर्भरक्तं जुहुयात् । वशादेवत्यानुष्टुप् । हे वशे, यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी 'ऋत्व्यवास्तव्य-' (पा० ६।४।१७५) इति निपातः । सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यहुता । 'हु कौटिल्ये' 'हुहरेश्छन्दसि' (पा० ७।२।३१) इति हुरादेशो निष्ठायाम् । अकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

पुरुदस्मो विपुरुष इन्दुरन्तर्मेहिमानमानञ्ज
धीरः । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमष्टापदी
भुवनानु प्रथन्ता ॥ स्वाहा ३० ॥

उ० अध्वर्योरनुहोममेधं जुहोति । गर्भः स्तूयते इन्दुसंस्तवेन । पुरुदस्मो बहुदानः । विपुरुषः बहुरूपो हि गर्भो भवति । इन्दुः सोमः । पशोर्हि सोमसंस्तवो विद्यते । अन्तरदरे व्यवस्थितो महिमानं महाभाग्यम् आनञ्ज । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्यैतद्रूपम् । व्यक्तीकरोति । धीरः मेधावी । इत्थंभूतं महिमानमानञ्ज धीरो येन एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीमपि वशामवगणयित्वा भूतरूपेण भुवनानि भूतजातानि अनुप्रथन्ताम् । वशाया अङ्गमनुप्रथयते वृद्धिरेवं भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः । कथमियं वशा चतुष्पदी सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते । अवजुत्य स्तूयत इति ब्रूमः । वशोलेकपदी, वषया अङ्गैश्च द्विपदी, उपयद् होमैश्च त्रिपदी चतुष्पदी पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिर्वा पादैः । अष्टापदी तु गर्भसंबन्धिभिः पादैः ॥ ३० ॥

म० 'स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति' (का० २५।१०।१५) । प्रचरण्यां सुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं

यजुः । इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते । इन्दुः क्कदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् 'तस्मान्नुद् द्विहलः' (पा० ७।४।७१) इति नडागमः । विशेषणैर्महिमानमाह । कीदृश इन्दुः । पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः । विपुरुषः बहुरूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जैत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनुप्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम् । एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वषयैकपदयुताम् । द्विपदीं वषया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् । त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयद्द्वौमैस्त्रिपदीं । चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् । अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवोविमहसः ।
स सुगोपातमो जनः ॥ ३१ ॥

उ० जुहोति मरुतो यस्य । मारुतो गायत्री । मरुतः यस्य क्षये निवासगृहे । 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः । पाथ 'पा पाने' शपो लुप् । पिबथ पानादीन्कुरुथ । हे दिवोविमहसः द्युलोकस्य महयितारः पूजयितारः । स सुगोपातमोजनः स सुगुप्ततमो यजमानजनः । युष्मद्भुसानां न भयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥

म० 'समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति' (का० २५।१०।१८) । समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राभावेव अस्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुचार्य जुहुयादित्यर्थः । मरुदेवत्या गायत्री गीतमष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसंबन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः । यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः, यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ । 'पा पाने' शपो लुक् पिवादेशाभावाच्च छान्दसः संहितायां दीर्घः 'द्वयचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्भुसानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं भिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

उ० अङ्गारैरभिसमूहति महीद्यौः द्यावापृथिव्यौ गायत्री । महती द्यौः पृथिवी च नः अस्माकमिमं यज्ञं भिमिक्षताम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतु स्वैः स्वैर्भोगैः पिपृतां नः विभृतां नः

अस्मान् भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः । समा-
सोऽग्निष्टोमः ॥ ३२ ॥

म० 'मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति' (का० २५।१०।
१८) । शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् । यावापृथिवी-
देवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः
पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम् । 'मिह सेचने'
सन्नन्तः सेक्तुमिच्छतां । स्वैः स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः । भरी-
मभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं
गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आतिष्ठ वृत्रहन्त्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वा-
चीनसु ते मनो ग्रावा कृणोतु वभुना । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनै ॥ ३३ ॥

उ० अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्येतस्मात्प्राक् । आतिष्ठ । तिष्ठ
ऐन्द्रोऽनुष्टुभः । आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे वृत्रहन् वृत्रस्य
हन्तः, रथं युक्तौ ते तव ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्या-
दिना हरी हरितवर्णावश्चौ । तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योप-
श्रुत्य, प्राप्त आवयोनियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवा-
त्मानं रथे युज्जाते अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति ।
अथेदानीं रथारूढस्य अर्वाचीनम् असदभिमुखम् सु साधु ते
तव मनः हे इन्द्र, ग्रावा सोमाभिषवकारी कृणोतु करोतु
वभुना वभुरिति वाङ्मामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना ।
उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनं गृह्णामि एष ते योनिः
इन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ३३ ॥

म० अथ षोडशी अग्ने पवस्व (का० ३७) इत्यस्मात्प्राक्
'प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःक्षत्ति-
नातिष्ठ युक्त्वा हीति वेति' (का० १२।५।२) । प्रातःस-
वने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन
खादिरोल्लखलेनातिष्ठ युक्त्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन
षोडशिग्रहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गीतमदृष्टा । हे वृत्रह-
न्निन्द्र । ते तव हरी हरितवर्णावश्चौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रा-
गच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह ।
इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्चौ स्वयमेव
रथे युज्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किंच ग्रावा सोमाभिषवपा-
षाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु
कृणोतु सुतरां करोतु । केन वभुना । वभुरिति वाङ्मामसु पठितम् ।
वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन । हे सोम, उपयामेन
गृहीतोऽसि षोडशिनै । षोडशं स्रोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै
इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति हे ग्रह, एष ते
योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा
न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिनै ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । युक्त्वा हि । 'युजिर् योगे'
युङ्गिधि । हि यस्मात् केशिनौ प्रलम्बकेसरौ हरी हरितवर्णा-
वश्चौ वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । कक्ष्यप्रा कक्ष्या अश्व-
स्य संनाहरज्जुः । 'प्रा पूरणे' । कक्ष्यां यावापूरयतः तावेव-
मुच्येते । तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय । अथ समनन्तरमेव
नोऽस्माकम् हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानशीलः गिरामुपश्रुतिं
चर स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्गृहम् ।
उपयामेत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥

म० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् मधुच्छन्दो-
दृष्टा । हे इन्द्र, हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ लदीयावश्चौ युक्त्वा
रथेन संयोजय । कीदृशौ हरी । केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा
वृषणा । 'वृष सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । 'वा
षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६।४।९) इति दीर्घाभावः । तथा
कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धन
प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं
रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदी-
यानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचासुपश्रुतिमुपश्रवणं चर
गच्छ प्राप्तुहि । अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः । वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमाग-
च्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहि-
तायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

इन्द्रमिद्धरीं वहतोऽप्रतिघृष्टशवसम् । ऋषीणां
च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतो-
ऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिनै ॥ ३५ ॥

उ० तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रमिद्धरी । इच्छद् एवार्थः ।
इन्द्रमेव हरितवर्णावश्चौ वहतः प्रापयतः । अत्र 'ऋक्सामे वै
हरी' इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचक-
त्वाद्हरितवर्णावश्चाविन्द्रमेनं वहतमिति व्याख्यानं न घटते ।
हरितवर्णयोर्द्व्यर्थयोः सर्वत्र सुलभत्वात् । इन्द्राश्वयोश्च हरित-
वर्णत्वमप्रसिद्धम् 'मयूररोमभिः पृषती अभूताम्' इत्यादि-
श्रुतेर्दर्शनात् । 'पशवो वै देवानां छन्दाः' इत्यादिश्रुति-
पर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत
इति युक्तं नतु हरितवर्णावश्चौ । कथंभूतमिन्द्रम् । अप्रतिघृ-
ष्टशवसम् न प्रतिघर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्र-

तिष्ठशवाः तमप्रतिष्ठशवसम् । क वहत इत्याह । ऋषीणां च वसिष्ठप्रभृतीनां च स्तुतीः उप समीपे । यज्ञं च मानुषाणाम् मनुष्याणां यजमानानामुप समीपे वहत इति वर्तते । उपयामेत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥

म० षोडशग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः 'अग्रयणाद्वेन्द्रमिद्वरी इति गृहीलेति' कठसूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् गोतमदृष्टा । इत् एवार्थे । हरी हरितवर्णावश्चौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां भुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किंभूतमिन्द्रम् । अप्रतिष्ठशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभविषुं शक्यं प्रतिष्ठं न प्रतिष्ठमप्रतिष्ठं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिष्ठशवास्तम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संप्रराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

उ० षोडशग्रहमुपतिष्ठते । यस्मान्न जातः । त्रिष्टुप् । षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते । यस्मादन्यः पर उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिम्नातश्चाविवेश आचिन्वति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्तर्यामिरूपेण । तथाच श्रुतिः 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति यश्च प्रजापतिर्भवति' इति । प्रजया संरराणः संरममाणः क्रीडन् । यश्च ग्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि सचते सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीग्रहः ऋषेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानयुक्ता ॥ ३६ ॥

म० 'उपस्थायैर्न यस्मान्न जात इति' (का० १२ । ५ । १९) । षोडशग्रहमुपतिष्ठते । इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वदृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते । यस्मात्पुरुषादन्यो व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रवृष्टवान्तः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते । स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादिश्रुतेः । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (म० गी० १५ । १२) इति स्मृतेश्च । किंभूतः प्रजापतिः । प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः । 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति'त्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

न्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतु-

रग्र एतम् । तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृण्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

उ० षोडशिनं भक्षयति । इन्द्रश्च सम्राट् त्रिष्टुप् यजु-रन्ता । सह प्राणेनेति यजुः । इन्द्रवरुणौ देवता षोडशी-ग्रहो वा । इन्द्रश्च सम्राट् यो वाजपेययाजी । वरुणश्च । चकारौ समुच्चयार्थयौ । राजा यो राजसूययाजी । 'राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राट् वाजपेयेन' इति श्रुतिः । ताविन्द्रवरुणौ ते तव हे षोडशग्रह, भक्षं चक्रतुः कृतवन्तौ । अग्रे प्रथमम् । एतमित्यस्य भक्षेण सह संबन्धः । तयोर्भक्ष-मनु कुर्वन्नहं भक्षं भक्षयामि । मदीयेन च भक्षणेन वाग्देवी जुषाणा सेवमाना सोमस्य तृण्यतु सह प्राणेन ॥ ३७ ॥

म० 'इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति' । षोडशग्रहं भक्ष-येत् । इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुप् यजुरन्ता । अन्यपादौ द्वादशाणौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वदृष्टा । हे षोडशग्रह, तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः । तौ कौ । इन्द्रो वरुणश्च । चकारौ समुच्चये । किंभूत इन्द्रः । सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः । किंभूतो वरुणः । राजा राजसूययाजी 'राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राड्वाजपेयेन' (५ । १ । १ । १३) इति श्रुतेः । तयो-रिन्द्रावरुणयोः संबन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि सोमं पिबामि । जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृण्यतु सोमेन तृप्ता भवतु । 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वे'ति सोमशब्दात् षष्ठी । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥

अष्टात्रिंशी ।

अग्ने पवस्व स्वपां अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दध-द्रयिं मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यमग्रे त्वा वर्चसे एष ते योनिर्ऋग्ये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूया-सम् ॥ ३८ ॥

उ० अथातिग्रहपुरोरुचस्तिस्त्रो गायत्र्योऽग्नीन्द्रसूर्यदेवत्याः अग्ने पवस्व हे भगवन्नग्ने, पवस्व । पवतिः प्रवृत्त्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः । पवस्व प्रवर्तयस्व । यस्त्वं स्वपा सुकर्मा । अप इति कर्मनामसु पठितम् । अस्मे अस्मासु वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । सुवीर्यं शोभनवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् धारयन् स्थापयन् रयिं धनं मयि पोषं पुष्टिं च प्रवर्तयस्वेति संबन्धः । उपयाम गृहीतोऽसि अग्नये त्वा वर्चसे । एष ते योनिः अग्नये त्वा वर्चसे । व्याख्यातम् । भक्षमन्नः अग्ने वर्चस्विन् । हे अग्ने, वर्चस्विन् ब्रह्मवर्चसेन संयुक्त । यथा त्वं देवेष्वसि वर्चोयुक्तः एवमहं मनुष्येषु वर्चोयुक्तो भूयासं भवे-

यम् । स्वयंभूरसीत्येतस्मिन्मन्त्रे वर्चोदा असीति वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो वर्णितः श्रुत्या 'तद्येष ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसे स्यात्' इति । अतोऽस्मिन्मन्त्रे वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो दर्शितः ॥ ३८ ॥

म० अथ द्वादशाहमन्त्राः । 'पृथ्वः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं व्यहे पूर्णेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नहश्चमिल्यध्वहमेकैकम्' (का० १२ । ३ । १—२) 'अग्ने वर्चस्विन्नद्रौजिष्ठ सूर्यं भ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति' (क० ६) अस्ति कश्चित् पृथ्वः षडहाख्यः क्रतुः । स तु षडभिरहोभिर्निष्पाद्यः । तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पषस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्ग्रहान् गृहीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत् । तत्र प्रथमो यथा । अग्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा । आद्यौ सप्तगणौ पादौ । एषा यजुरन्ता । उपयाम एष त इति द्वे यजुषी । हे अग्ने, त्वमस्मै अस्मासु सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिन्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व । पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः । गमय प्रापय । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति विभक्तेः शेषादेशे अस्मे इति रूपम् । किंभूतस्त्वम् । स्वपाः । अप इति कर्मनाम । शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा । एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्यं स्वयं याचते । मयि यजमाने रयि धनं दधत् धारयन् स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः । उपयामयतीत्युपयामो ग्रहः हे सोम, तेन त्वं गृहीतोऽसि । हे ग्रह, वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः । भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने, त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्ब्रह्मवर्चससंपन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्रं चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

उ० उत्तिष्ठन्नोजसा । मातुरुत्सङ्गादुत्तिष्ठन् ओजसा बलेन सह पीत्वी पीत्वा । शिप्रे अवेपयः । शिप्रे हनू नासिके वा । 'दुवेष्ट कम्पने' । अतिपानोद्वेगाच्चासिके कम्पितवानसि । किं तद्ब्रह्मं यत्पीत्वा अवेपय इत्यत आह । सोमम् । हे भगवन् इन्द्र, चमूसुतम् । अधिषवणचर्मं चमूशब्देनोच्यते । अधिषवणचर्मण्यभिषुतं सोमं पीत्वा अवेपय इति संबन्धः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । प्रगुणं ग्रहं भक्षयति । इन्द्रौजिष्ठ ।

१९ य० उ०

हे इन्द्र, ओजिष्ठ अतिशयेनौजसा युक्त । यथा ओजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवमोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

म० द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तिष्ठन्ना यजुरन्ता । हे इन्द्र, त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गादुत्तिष्ठन्सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः 'दुवेष्ट कम्पने' कम्पितवानसि । किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा । 'ज्ञात्यादयश्च' (पा० ७ । १ । ४९) इति निपातः । किंभूतं सोमम् । चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशान्नासे कम्पितवानित्यर्थः । हे ग्रह, त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः ओजस इन्द्राय सादयामि । भक्षणमन्त्रः हे इन्द्र, हे ओजिष्ठ ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । 'अस्माया-' (पा० ५ । २ । १२१) इत्यादिना विनिप्रत्ययः । अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इति इष्टन्प्रत्ययः । 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीष्टनि परे विनिलोपः टिलोपश्च । तत्संबोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त, त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽसिबलो भूयासम् ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनां २५अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्यं भ्राजिष्ठं भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

उ० अदृश्रमस्य । 'दृशिर प्रेक्षणे' । अस्य कर्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूपमदृश्रमिति । दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात्केतवो रश्मयः । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । वि इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यदृश्रमिति संबन्धः । जनान् अनु अनुगताः भ्राजन्तः देदीप्यमानाः । कथंभूता दृश्यन्ते । अग्नयो यथा अग्नय इव । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । भक्षयति । हे सूर्यं भ्राजिष्ठ अतिशयेन भ्राजिष्ठ । यथा भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवं भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

म० तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दशोर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३ । १ । ५७) इति च्छेरत्वादेशे 'ऋदशोऽङि गुणः' (पा० २ । ४ । १६) इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'शीढो रुद्धेर्बिभाषा बहुलं छन्दसीति' (पा० ७ । १ । ६—८) दशेरत्तरस्य मिवादेशस्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः । अदृश्रमिति रूपम् । कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः । वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन संबध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु

पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त । सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो बहवो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि । तृतीयोऽतिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य, त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम् ॥ ४० ॥ इति द्वाद-
शाहः संपूर्णः ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

उ० विषुवति ग्रहं गृह्णाति । उदु त्वं जातवेदसम् । व्याख्यातम् । देवार्पणं ॥ ४१ ॥

म० 'उदु त्वमिति ग्रहग्रहणमिति' (का० १३।२।११) गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवज्ञामके मध्यमेऽहनि सौर्यपञ्चपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् । सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ० ७।क० ४१) । त्वं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रशं वा देवं देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं । विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दृशे दर्शनाय । सर्वं जगद्गृह्णमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

आजिघ्रं कलशं मुह्या त्वा विशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जा निर्वर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशतादृयिः ॥ ४२ ॥

उ० अथ रोहिणीगोरभिमन्त्रणं द्वाभ्यामृग्भ्यां महापङ्क्ति-
प्रस्तारपङ्क्तिभ्यां द्रोणकलशमवप्रापयति । आजिघ्र । कुसुरु-
विन्दोरारम्भम् । महीति गोनामसु पठितम् । आभिमुख्येन जिघ्रं द्रोणकलशं हे महि । किंच आ त्वा विशन्तिवन्दवः । आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशसंबन्धिनः । किंच । पुनरपि ऊर्जा अग्नेन सहिता निर्वर्तस्व । यां त्वामेवं स्तुमः सानः अस्माकं सहस्रं गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् धुक्ष्व । दुहतिर्दानार्थः । पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च उरुधारा बहुधारा पयस्वती पयसा संयुक्ता पुनरपि मामाविशतात् आविशतु । रयिः धनम् ॥ ४२ ॥

म० 'हविर्धानाम्रीध्रयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाप्रापयत्या-
जिघ्रति' (का० १३।४।१९) । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुखे गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाम्रीध्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाप्रापयेत् । गोदे-
वत्या महापङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा अष्टाणपट्पादा । महीति गोनाम । हे महि हे धेनो, त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमा-
जिघ्र आभिमुख्येनाप्राणं कुरु । किंच हे धेनो, इन्दवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्तां प्रविशन्तु । किंच ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति निर्वर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं धनं देहि । यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि । दुहतिर्दानार्थः । किंच त्वत्प्रसा-
दादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविश-
तात् आगच्छलित्यर्थः । तथा रयिः धनमपि मा मामा-
विशतात् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽङ्गि सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्नये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

उ० दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । इडे रन्ते । हे इडे । इडानाम मनोर्दुहिता तथा गौरुपमीयते । इडेव त्वमसि । रन्ते रमयतीति रन्ता । हव्ये हव्यन्तेऽस्या विकारा यज्ञेष्विति हव्या । काम्ये मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । चन्द्रे चन्द्र इवाह्लादयतीति चन्द्रा । ज्योते त्वस्यैव ज्योतिर्ज्योत्स्ना । 'द्युत दीप्तौ' अस्य ज्योता । अदिते अदीने । सरस्वति सर इत्युदकनाम सतैः तद्वति । हे महि महति । विश्रुति विविधं श्रूयत इति विश्रुति । एतानि ते तव हे अग्नये, अहन्तव्ये नामानि अतिशयगुणयुक्तानि तैरभिहिता सती देवेभ्यो मां सुकृतं सुकृतकारिणं ब्रूतात् ब्रूहि ॥ ४३ ॥

म० 'इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति' (का० १३।४।२०) । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यज-
मानो जपेत् गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा । यस्या आयौ पादौ द्वादशाणौ अन्यावष्टाणौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इज्यते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हव्यते यद्गुणं यज्ञेष्विति हव्या, हव्यते आहूयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या 'मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः' इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । 'द्युत दीप्तौ' द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदिति-
रदीनाऽनवखण्डिता । सरस्वति सरतीति सरः क्षीरं तद्वति । सर इत्युदकनाम सतैरिति (नि० ९।२६) यास्कोक्तेः । उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते

स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अग्न्या अहन्तव्या । तासां संबोधनानि हे धेनो एवंभूते, ते तव एता एतानि अति-शययुग्युक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सृष्टुं करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां त्वं ब्रूताहूहि वद । अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्माँ ऽऽभिदासत्यधरं गमया तमः । उप-यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

उ० महाव्रतीयं ग्रहं गृह्णाति । वि न इन्द्र । अनुष्टुप् । इन्द्रो विमृष्टुण्युक्तो देवता । वि न इन्द्र मृधो जहि वि जहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र, मृधः संग्रामान् । किंच नीचा यच्छ पृतन्यतः । ये पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान्पृतन्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचेर्निगृह्णीष्व । यश्चास्मान् अभिदासति 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तमधरं निकृष्टमवीचीनं तमो गमय । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे । व्याख्या-तम् ॥ ४४ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पति विश्वकर्मजिति वेति' (का० १३ । २ । १७) गवानयनस्योपान्त्ये महाव्रते-ऽहनि प्राजापत्यपशूपात्मन्महर्ष्यैर्मैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम् । तत्रायः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र, नोऽस्माकं मृधः शत्रून्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किंच पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ४) इति पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये 'कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः' (पा० ७ । ४ । ३९) इति टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम् । पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचाभ्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व । युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किंच यश्चाभ्योऽस्मानभिदा-सति । 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय । संहितायां दीर्घः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृही-तोऽसि विशिष्टो मृत संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रा-मवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृध-गुणविशिष्टयेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

वाचस्पति विश्वकर्मणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवन्तानि जोषद्वि-श्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय

त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । वाचस्पति । त्रिष्टुप् विश्वकर्मणी । स नो विश्वानीति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः कर्तव्यः । नित्यसंबन्धो हि यत्तदौ । यं वाचोधिपति प्राणरूपेण इन्द्र-रूपेण वा विवक्ष्यते । 'तस्मादाहुर्निन्द्रो वाग्' इति श्रुतिः । विश्वकर्मणं सर्वस्य कर्तारम् । ऊतये अत्रनाय तर्पणाय वा । मनोजुवम् मनस इव यस्य जुवः मनोजुवः स एवमुच्यते । मनोगतिमित्यर्थः । वाजे अन्ने अस्मिन्महाव्रतीयलक्षणे विष-यभूते । अद्य अस्मिन् दद्याद् हुवेम आह्वयामः । स आहूतः सन् नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवन्तानि आह्वानानि जोषत् जुपतां सेवताम् । विश्वशंभूः । शमिति सुखनाम । सर्वस्य सुखेन भावयिता । अवसे अव इत्यत्रनाम । अस्माकमन्नदा-नाय साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

म० अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा । ईदृशमिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अयास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयामः । किमर्थम् । ऊतये अत्रनाय रक्षणाय । किंभूतम् । विश्वकर्मणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पति वाचां पालयितारं वाचो-धिपति । 'तस्मादाहुर्निन्द्रो वाक्' इति श्रुतेः । तथा मनोजुवम् । जूरिति जवनाम । मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनो-जूतम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवन्तानि आह्वानानि अवसेऽन्नायाजसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुपताम् अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किंभूतः सः । विश्वशंभूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशंभूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता । हे ग्रह, उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्व-कर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोर-वध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वीर्यमुग्रो वि-हव्यो यथासत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-कर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

उ० अपरो मन्त्रविकल्पः । विश्वकर्मन्हविषा । त्रिष्टुबैन्द्री वैश्वकर्मणी च । हे विश्वकर्मन्, अन्नेन हविषा महाव्रतीयलक्ष-णेन वर्धनेन च वर्धयित्रा । त्रातारं जगतः इन्द्रम् अकृणोः कृतवानसि अवध्यं च । तस्मै चैवंप्रभावायेन्द्राय विशो मनु-ष्याः समनमन्त सन्नताः पूर्वीः पूर्वं वसिष्ठप्रभृतयः । इदानींतना अपि सन्नताः । अयमेव हि इन्द्रः उग्रः उद्गूणवज्रः विहव्यश्च ।

विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः यथा असत् । पञ्च-
म्यर्थे थालप्रत्ययः । यतः कारणादसत् भवेत् हे विश्वकर्मन्,
त्वद्धविस्सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
विश्वकर्मणे इति व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप्
शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन्, वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा
हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रति-
भटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वाविंशः
प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्मताः ।
पञ्चम्यर्थे थालप्रत्ययः । यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र
उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यश्च
असदभूतस्मादिन्द्रास्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन्, त्वद्धवि-
सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः । उपयाम एष ते इति
व्याख्याते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णा-
मीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्छन्दसं अभिगरः ॥ ४७ ॥

उ० अदाभ्यं गृह्णाति । उपयाम गृहीतोऽसि । देवानामा-
र्षम् । अग्रये त्वां गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि एकं ग्रहणम् ।
इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि द्वितीयं ग्रहणम् ।
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि तृतीयं ग्रहणम् ।
एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा अयेदानी-
माह । अनुष्टुप्ते तव हे सोम, अभिगरः । 'गृ स्तुतौ' । अभि-
ष्टव इत्यर्थः । यद्वा 'ऊर्ध्वं' सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्' इति
श्रुतिः ॥ ४७ ॥

म० 'अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिन्-
स्तूर्णीं त्रीनं शूनवधायाग्रये ला गायत्रच्छन्दसमिति प्रति-
मन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति' (का० १२।५।१३-१५) ।
यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्होतृचमसस्था निग्राभ्या-
संज्ञा अप आनीय तस्मिन्निष्ठः सोमलताः प्रक्षिप्याग्रये त्वेला-
दित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति । मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो
चेति केचित् । उपयामगृहीतोऽसीत्येतन्निष्पत्तिं मन्त्रेष्वदावनु-
षजनीयं सर्वशेषलादान्नानस्येति सूत्रार्थः । तत्र प्रथमो मन्त्रः ।
अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजुषि देवदृष्टानि । हे सोम, त्वमुप-
यामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य
तं गायत्रीच्छन्दसं लामग्रयेऽग्निप्रोत्यर्थं गृह्णामि । द्वितीयो
मन्त्रः । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह, त्रिष्टुप् छन्दो यस्य
तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि । तृतीयो मन्त्रः । उपयाम० जगती
छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह, विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय
गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् । 'अनुष्टुप् इत्यु-

क्तेति' (का० १२।५।१७) । एनं मन्त्रं पठेत् । अदाभ्य-
देवत्वं देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वा तमाह हे
सोम, अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः । 'गृ
स्तुतौ' यद्वा 'ऊर्ध्वं' सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्' (११।५।९।
७) इति श्रुतेः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

ब्रेशीनां त्वा पत्सन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा
पत्सन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्सन्नाधूनोमि मदि-
न्तमानां त्वा पत्सन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा
पत्सन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्रं आधूनोम्यहो रूपे
सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

उ० ग्रहपात्रस्थासु निग्राभ्यासु अंशूनाधूनोति । ब्रेशीनां
त्वा पत्सन्नाधूनोमि । मेघस्य व्रजत उदरे शेरत इति ब्रेश्य
उदरस्था आप उच्यन्ते । हे सोम, ब्रेशीनामपां त्वां पत्सन्
पतने आधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानां त्वा । 'कुङ् शब्दे' ।
अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं कुर्वाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुकून-
नाः मेध्या आपः । भन्दनानाम् 'भदि कल्याणे सुखे च' ।
कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा भन्दनाः । मदिन्तमानाम्
अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । माधतेः 'नाद्वस्य'
इति नुमागमः । मधुन्तमानाम् अतिशयेन मधुस्वादोपेता
मधुन्तमाः । शुक्रं त्वा शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुके अक्लि-
ष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे उदके आधूनोमि । अह्नोरूपे दिव-
सस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति । सूर्यस्य च रश्मिषु ।
रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥

म० 'धूनोत्यधूनोमिब्रेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति'
(का० १२।५।१७) । आहवनीयसमीपं गच्छन्नुभिर-
दाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् । एतदादीनि विश्वेषां देवा-
नामित्यन्तानि सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम, ब्रेशीनां
व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता ब्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां
पत्सन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्प-
यामि । कुकूननानाम् । 'कुङ् शब्दे' अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं
कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां
पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । 'भदि कल्याणे सुखे च'
भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेध्या
आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः
अत्यर्थं मदित्यो मदिन्तमाः । तमपि पुंवद्भावाः 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) इति नलोपः 'नाद्वस्य'
(पा० ८।२।१७) इति छान्दसो नुडागमः । अत्यन्तं
तर्पयन्त्यो मेध्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादो-
पेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किञ्च
शुक्रं शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुके शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्या-

लक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किंच अहो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम, त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

ककुभर्षुरूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्तै सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

उ० ककुभर्षुरूपं वृषभस्य । ककुभमिति महन्नामसु पठितम् । अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । बृहन्महत्त्वभावतः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्माद् अतः कारणात् यत्ते तव हे सोम, अदाभ्यमनुपहिंस्यं नाम जागृवि जागरणशीलं तस्मै त्वा गृह्णामि । जुहोति । तस्मै ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' इति श्रुतिः ॥ ४९ ॥

म० हे सोम, वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । ककुभमिति महन्नामसु पठितम् । बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम, ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वा गृह्णामि । 'तस्मै ते तव हे सोम, जुहोतीति' (का० १२।५।१७) अदाभ्यं जुहोति । सौम्यम् हे सोम, तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' (११।५।९।११) इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

उ० अंशून् सोमे निदधाति । उशिक्त्वम् । 'वश कान्तौ' अस्य किपि उशिगिति भवति । यतः उशिक् कान्तः वल्लभः त्वं हे देव, सोम, अस्माकमतः अग्नेः प्रियं पाथः अन्नम् अपि इहि अपि गच्छ । वशी च त्वम् । 'वश कान्तौ' । शेषं व्याख्यातम् । अस्मत्सखा अस्माकं सखा । शेषं प्रणमम् ॥ ५० ॥

म० 'अंशून्सोमे निदधालुशिकत्वमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १२।५।१८) मन्त्रत्रयेणोत्तमस्थानं शून्सोमे क्षिपेत् । तत्राद्यः । हे देव, दीप्यमान हे सोम, उशिक् कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे

देव सोम, वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि । अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम, अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि 'अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वेदेवास्तृतीयं सवनम्' इति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

उ० सत्रोत्थानं देवानामार्पणम् । गार्हपत्ये द्वे आहुती जुहोति । इह रतिः । उत्कामन्ते पशवो नियम्यन्ते । इह यजमानेषु भवतां रतिः रमणम् । रमणातिः संयमनकर्मा । यत एवमत इहैव रमध्वम् । इह धृतिर्भूयात् । इह स्वधृतिः । यत एवमत इहैव साधु धारणं भूयात् । पशूनां यजमानविषया धृतिः प्रार्थयते । द्वितीयां जुहोति । उपसृजन् उष्णिक् । उपसृजन्संसृजन् धरुणं धारयितारमग्निं मात्रे पृथिव्यै । मातात्र पृथिव्युच्यते । वरुणो धारयिताग्निमातरं पृथिवीं धयन् पिबन् रायस्पोषम् । 'पशवो वै रायस्पोषः' इति श्रुतिः । पशून् अस्मासु दीधरत् धारयतु ॥ ५१ ॥

म० अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः । 'शालाद्वायैऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति' (का० १२।४।१०) । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्त्वष्ट्रेष्विदानीतनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् । पशुदैवतं यजुः । हे गावः, युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु । इहैव यूयं रमध्वम् । युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु । स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अपरामुपसृजन्निति' (का० १२।४।११) शालाद्वायै एव द्वितीयाहुतिः उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽभिरस्मासु रायस्पोषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु । धारयतेर्लुङि रूपम् । अडभाव आर्षः । किंभूतो धरुणः । मात्रे धरुणम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन्पिबन् । तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अध्यारूहामाविदाम देवान्स्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

उ० सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति । सत्रस्य ऋद्धिरसि । बृहती । यजमानानां संस्तवः । सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि । यतोऽगम्य आगताः ज्योतिरादित्यलक्षणम् । अमृताश्च अभूम भूताः । दिवं चाध्यारूहाम अध्यारूढाः । पृथिव्याः सकाशात् बुलोकं चारूढाः सन्तः अविदाम देवान् जानीमः पश्यामो देवान्

स्वः स्वर्गं च पश्यामः ज्योतिरादित्यलक्षणं च । अविदामः
इत्यनुवर्तते ॥ ५२ ॥

म० 'सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति' (का० १२ ।
४ । १२) । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूवरीमालम्ब्य
सत्रर्द्धिसंज्ञकं साम गायन्ति । बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः
सप्तैकादशनवार्षपादा । हे साम, सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि
अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः । ततः
अमृता अमरणधर्माणः अभूम् भूताः । पृथिव्याः सकाशादिवं
द्युलोकमध्यारूढाम् । अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रा-
दीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे
लङि रूपम् । ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप
तं तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छन्त्स-
द्रहंनं यदिनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो
दुर्मा दर्षीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः
स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

उ० दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोक्षं संसर्पन्ति । युवं तमि-
न्द्रापर्वता । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा । ज्यवसाना ऐन्द्री ।
प्रथमोऽर्धर्च ऐन्द्रापर्वतः । हे इन्द्रापर्वतौ, युवं तं यत्नमु-
तिष्ठतम् । येन यत्नेन पुरोयुधा पुरोमे युत् युध्यतीति पुरोयुत्
तेन पुरोयुधा बलेन । यो नः पृतन्यात् अप तं तमिद्धतमिति
तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा क्रियते । यो यः शत्रुर्नो-
ऽस्मान् पृतन्यात्संग्रमयेद्योधयेत् । अप तं तम् इद्धतम् ।
अपहतं विनाशयतं शत्रुम् । इच्छन्दोऽनर्थकः । वज्रेण तं तम्
इत् हतम् । वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणांमुन्मूलनाय ।
व्याख्यातमन्यत् । इत् उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं
विवक्षितं परोक्षस्य सतः । दूरे चत्ताय छन्त्सत् । चततिर्गति-
कर्मा । दूरे गताय नष्टाय शत्रवे । छन्त्सत् । छन्दतिः काम-
नार्थः । कामयताम् । हे इन्द्र, त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं
कामयताम् । कथं परवशो वर्ततामिति चेत् कथं वज्रस्य शत्रु-
विनाशकामना इति चेत्, आत्मैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मा-
युधमित्यदोषः । गहनं यदिनक्षत् । गहनं वनमुच्यते उदकं
वा । इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । इनक्षत् रूपसादृश्यादुदकं वनं
वा यत् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुर्-
हरूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः । अस्माकं
शत्रून्परिशूर विश्वतो दुर्मा दर्षीष्ट । हे शूर, त्वदीयो वज्रः
अस्माकं ये शत्रवः तान्परिदर्षीष्ट । 'दृ विदारणे' । परि-
वारयतु । कथंभूतो वज्रः । दुर्मा विदारणशीलः । कुतोऽवस्थि-
तान् शत्रून् । विश्वतः सर्वतः । जपन्ति भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः
प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः । एकवचनान्तो

व्याख्यातः । अयं तु बहुवचनान्तः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं
समाप्तम् ॥

म० 'युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःकामन्तीति'
(का० १२ । ४ । १४) । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धाना-
क्षाधोमार्गेण प्राञ्चुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्र-
योपेता षट्षष्ट्यक्षरत्वात् द्यूना आधोऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः ।
हे पुरोयुधा पुरोयुधौ पुरोऽग्ने युध्येते तौ पुरोयुधौ 'इगुपध-'
(पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । शत्रूणां पुरतो
युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता इन्द्रपर्वतौ, युवं युवां तं शत्रु-
मपहतं विनाशयतम् । आदरे वीप्सा तं तम् । इदेवार्थः । तं
तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् ।
तत्रापि विशेष्यते । वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमिद् तं तमेव
शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा । यो
यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् । योधयेदि-
त्यर्थः । इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते । हे
शूर इन्द्र, त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं
वा प्रति दूरे चत्ताय । चततिर्गतिकर्मा । वनेऽतिदूरगताय शत्रवे
छन्त्सत् । छन्दतिः कामनार्थः । शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा
तमपि दूरगतमिनक्षन्प्राप्नुयात् । इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । वने दूर-
गतमपि इच्छन् गृह्णात्येवत्यर्थः । ततो दुर्मा दारयतीति दुर्मा
'दृ विदारणे' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५)
इति मनिन्प्रत्ययः । विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान्
विश्वतः सर्वतः स्थितान् विश्वतः सर्वांश्शत्रून् परिदर्षीष्ट परितो
विदारयतु । दीर्यतेराशीर्लिङि लङि रूपम् । 'पृथक्कामेषु भूर्भुव
इति' (का० १२ । ४ । २८) । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे
वाग्विसर्जनं कुर्युः । हे भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः, वयं प्रजाभिः
सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम । पोषैः पुष्टिभिः
सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः । अत्र
तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

परमेष्ठ्युभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायाम-
न्धो अच्छेतः । सविता सन्यां विश्वकर्मा दीक्षार्या
पूषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

उ० परमेष्ठ्यभिधीतः । आअध्यायसमाप्तेनैमित्तिकानि ।
वसिष्ठस्यार्षम् । परमेष्ठ्यादिश्रुतिः चतुस्त्रिंशत्सु सोमावस्थासु
चतुस्त्रिंशद्देवताभिधायिनी ऋज्वर्थाभिधीतः अभिध्यातः
संकल्पितो यजमानेन । सोमोपनायनमेतत् वाचोभिर्व्या-
हृतः । अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति । अच्छेतः । अच्छा-
भेरासुमिति शाकपूणिः । सोममभि इतो गतः सोमं व्यासु-
मितो गतः । अन्धोऽज्ञमुच्यते । सविता सन्याम् । सनोतिः
संभजनार्थः । सोमसंभक्तौ सत्याम् सलिलः प्रभुतः प्रभुतो
निमग्नः । शेषं प्रगुणम् ॥ ५४ ॥

म० 'परमेष्ठ्यादींश्चतुर्विंशतं जुहोति घर्मदुग्धाले चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुच्छ-काण्डादक्षिणेऽस्थनि हुला दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति' (का० २५।६।१—६) । मृण्मयघर्मपात्रमेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुर्विंशद्वामाञ्जुहोति । घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदञ्चुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राञ्चुख्या वा पुच्छा-दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुर्विंशतमाज्याहुतीर्हुला तां दोहयेत् । स्थालीस्थस्य सुकस्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा अंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीञ्जुहतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंदितो भवति । तथाच श्रुतिः 'सोमो वै राजा यज्ञः प्रजा-पतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स ययज्ञस्याच्छेद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपमत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवा एतयज्ञस्य पवं स्रष्टुं सते यद्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतदेवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति' (१२।५।१।१—२) । अथ मन्त्रार्थः । आध्यायाद्वसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः संकल्पितो भवति । मनसा-भिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुया-दिति । तथाच श्रुतिः 'स यथेनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भव-त्यपपाप्मानं हत उपेनं यज्ञो नमतीति' (१२।५।१।३) । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजा-पतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् । सन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् । 'अथ यदि सातः किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्' (१२।५।१।६) इति श्रुतेः । दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मेणे स्वाहेति जुहुयात् । सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रीयणी गौस्त्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितोऽसुरः पुण्यमा-
नो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासञ्जो
विष्णुर्नरन्धिषः ॥ ५५ ॥

म० क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्था-
पितः सोम इन्द्रामरुतामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुत्यश्च

१ इतश्चतुर्णां मन्त्राणां भाष्यमस्तत्संपादितेषु चतुर्विध्याद-
शेषु नोपलभ्यते ।

स्वाहेति जुहुयात् । क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय
स्वाहेति तदा जुहुयात् । यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति
तदा मित्राय स्वाहेति जुहुयात् । ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः
स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु
वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः । तदा प्रायश्चित्तापत्तौ
विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयात् । प्रोक्षमाणः शकटेनोह्य-
मानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते
यस्मिन् स नरन्धिषः संसारः तं स्थति नाशयति नरन्धिषः
जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः । यद्वा 'रध हिंसायाम्' रथ्यति
हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा
विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

प्रोक्षमाणः सोम आगतो वरुण आसन्ध्यामासञ्जो-
ऽग्निर्गर्भो इन्द्रो हविर्धानेऽथर्वोपावहियमाणः ५६

म० शकटादागतोऽवरुणः सोमनामको भवति तद
सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्ध्यां मधिकायामुपविष्टः सोमो
वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जुहुयात् । आग्नीध्रे वर्त-
मानः सोमोऽग्निर्भवति तदाम्रये स्वाहेति जुहुयात् । हविर्धाने
वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जुहुयात् । 'हृदे
ला मनसे ले' (अ० ७ क० १९) ति मन्त्रेण कण्डनार्थ-
मुपावहियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदा-
थर्वणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

विश्वेदेवा अंशुषु न्युप्तो विष्णुराग्रीतपा आ-
प्याय्यमानो यमः सुयमानो विष्णुः संभ्रियमाणो
वायुः पूयमानः शुक्रः पूतः शुक्रः क्षीरश्रीर्मन्थी
सकुश्रीः ॥ ५७ ॥

म० अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कूलारोपितः सोमो
विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात् । 'अंशुरंशुष्ट' (अ० ५।क० ७) इत्यादिमन्त्रेण
आप्याय्यमानः वर्धमानः सोम आग्रीतपा विष्णुर्भवति ।
आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्याति रक्षतीत्याग्री-
तपाः सद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आग्रीतपाय स्वाहेति जुहु-
यात् । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वाहेति
जुहुयात् । सम्यग्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति
तदा विष्णवे स्वाहेति जुहुयात् । दशापवित्रेण पूयमानः सोमो
वायुर्भवति तदा वायवे स्वाहेति जुहुयात् । पूतः सोमः शुक्रो
भवति तदा शुक्राय स्वाहेति जुहुयात् । क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते
मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि
शुक्राय स्वाहेति जुहुयात् । सकुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी
भवति तदा मन्थिने स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

विश्वेदेवाश्चमसेषूनीतोऽसुहोमायोद्यतो रुद्रो ह्य-
मानो वातोऽभ्यावृत्तो नृचक्षाः प्रतिख्यातो भक्षो
भक्ष्यमाणः पितरो नाराशंसाः ॥ ५८ ॥

म० चमसेषु ग्रहपात्रेषूनीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो
भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । होमार्थ-
मुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वाहेति जुहुयात् ।
ह्यमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वाहेति जुहुयात् ।
अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो
वातो भवति तदा वाताय स्वाहेति जुहुयात् । प्रतिख्यातः
ब्रह्मनुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्ठः सोमो नृचक्षा भवति
नृन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा
नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयात् । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो
भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वाहेति जुहुयात् । भक्षयित्वा सन्नः
स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरो अस्मि-
न्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नारा-
शंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो
नाराशंसभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

सन्नः सिन्धुर्भवभूयायोद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्रिय-
माणः सलिलः प्रभुतो ययोरोजसा स्कभिता रजां-
सि वीर्यैर्भिर्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येते अप्र-
तीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

उ० स्कन्नमभिमृशति । ययोरोजसा । वैष्णवीवारुणौ
त्रिष्टुप् । ययोर्विष्णुवरुणयोः ओजसा बलेन । स्कभिता रजां-
सि । स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः । लोका रजांस्युच्यन्ते । स्तभिता
लोका न चलन्ति । यौ च वीर्यैर्भिर्वीर्यैः स्वकीयैर्वीरतमौ
शविष्ठौ बलिष्ठौ च इयेनाविव परबलेषु पततः । अप्रतीतौ
अप्रतिगतौ अनन्याश्रितौ । सहोभिः स्वकीयैरेव बलैः तौ
विष्णुवरुणौ तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ ।
द्वितीयाद्विवचनमेतत् । अगन् गतो यज्ञः । यज्ञसाधनभूतं
स्कन्नं द्रव्यं यज्ञशब्देनोच्यते । पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने
यावत्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणौ प्रति यज्ञो गत
इत्यर्थः । यद्वा पूर्व हूयेते इति पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ
प्रति अगन्प्रत्यगच्छत् । गतो यज्ञ इति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे
स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो
भवति तदा समुद्राय स्वाहेति जुहुयात् । प्रभुतोऽप्सु निमग्नः
सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वाहेति
जुहुयात् । एताभिर्व्यज्ञाहुतिभिर्व्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च
भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ता वा एताश्चतुस्त्रिंशतमाज्या-

हुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद्
सर्वेदेवैर्यज्ञं मिषज्यति सर्वेदेवैर्यज्ञं प्रतिसंघातीति' (१२ ।
५ । १ । ३७) । 'ययोरोजसेति चोदकेनोपसिद्धेदिति' (का०
२५ । २ । ९) । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्कन्नं रसरूपं सोमं
जलेन सिद्धेत् कालाहुतिहोमं वाचनं च कृत्वेति ज्ञेयम् । विष्णु-
वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहारः ।
तौ विष्णू तौ वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र
वरुणशब्दस्य तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ
कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः । कदा
पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं
च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा । पूर्व हूयेते तौ
पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगच्छति संबन्धः । तौ कौ
ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता
स्तम्भितानि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४ । १९) इति
यास्कः । स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः । किंच या यौ विष्णुवरुणौ
पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वते जगतामीश्वरावित्यर्थः । 'पत
ऐश्वर्यं' दिवादिरात्मनेपदी । यद्वा पत्येते परसैन्येषु इयेनाविव
पततः । किंभूतौ । वीर्यैर्भिर्वीर्यैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा
शविष्ठा । शव इति बलनाम । अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्त्रिनौ
शविष्ठौ 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनिलोपे
इष्टनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सहोभिर्वीरैरप्रतीता
अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोर्ध्यावि-
त्यर्थः । न प्रतीयेते तावत्प्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति
स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्-
न्तरिक्षमग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवीम-
ग्न्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञ-
स्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६० ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । देवान्दिवम् । देवान् प्राप्य
दिवं ध्रुलोकम् अगन् गतो यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु । ततो
ध्रुलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु व्याप्नोतु ।
मनुष्यान् प्राप्य अन्तरिक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं
मा व्याप्नोतु पितृन्प्राप्य पृथिवीलोकमगन् यज्ञः तत उत्पन्नं
फलं मा व्याप्नोतु । अन्यमपि यं च कंच लोकं गतो यज्ञ-
फलविशेषं ततो लोकात् मे मम भद्रमभूत् भवतु ॥ ६० ॥

म० 'देवान् दिवमिति सोमे' (का० २५ । २ । ८) ।
सोमे स्कन्ने देवान् दिवमित्यभिर्मर्शनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या
यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं ध्रुलोक-
मगन् अगच्छत् । ततो ध्रुलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभो-
गसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु । अश्रोतेः
पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधाय-

दानीमवरोहक्रममाह । ततो द्युलोकमन्वाततान स त्वं हे यज्ञ, धुक्व प्रक्षर दोहं मनुष्यात् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः । तत्र स्थितात् यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह । अयं यज्ञो धूमादिमागंणं पितृन्प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थितायज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना । यं कंच यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितन्त्रिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते । तेषां छिन्नं सन्वेतद्धामि स्वाहा घर्मोऽप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

उ० महावीरभेदे होमः । चतुस्त्रिंशत् । पङ्क्तिर्वा त्रिष्टुप् वा । चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमेष्ठ्यादयो ये यज्ञं वितन्त्रिरे वितन्वन्ति । ये च इमं यज्ञं स्वधया अग्नेन ददन्ते । 'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुण्यत्यर्थस्य तु पुण्यन्ति तेषां वितन्वतां यच्छिन्नं तदेतत्संद्धामि । उकारोऽनर्थकः । स्वाहा सुहुतमस्तु । घर्मो महावीरो देवान् अपि गच्छतु ॥ ६१ ॥

म० घर्मदेवत्या पङ्क्तिष्टुप् वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे । तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितन्त्रिरे वितेनिरे वितन्वन्ति । तनोतेर्लिटि तडि प्रथमबहुवचने 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ८) इति द्विले 'तलिपत्योश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । ९९) इत्युपधालोपे तन्त्रिरे इति रूपम् । ये चेमं स्वधयाग्नेन ददन्ते धारयन्ति 'दद दानधारणयोः' तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं संद्धामि । उकारः पादपूरणः । स्वाहा सुहुतमस्तु । अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः । घर्मो महावीरः सविता सन्देवानप्येतु देवान्प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सो अष्टधा दिवमन्वाततान । स यज्ञं धुक्व महि मे प्रजायां रायस्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

उ० यज्ञस्य दोह इति वाचयति । त्रिष्टुप् । प्रथमोऽर्धर्चो परोक्षो यज्ञः, द्वितीयः प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यत्तद्व्यां वाच्यपरिपूर्तिः क्रियते । यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरिणामः विततः प्रसारितः पुरुत्रा बहुधा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतप्राप्तो यज्ञपरिणाम इत्याशयः । य एवं दोहो दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान भूमिमन्तरिक्षं च २० य० उ०

व्याप्य द्युलोकमन्वाततान स त्वं हे यज्ञ, धुक्व प्रक्षर दोहं महि महान्तम् मे ममं प्रजायाम् । अहं च रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं विश्वं सर्वं च आयुः अशीय व्यामुयां त्वत्पसादात् ॥ ६२ ॥

म० 'सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति' (का० २५ । ६ । ७) । सोमयागे यज्ञाद्विनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालम् 'अथ यदि पण्यमाने' (१२ । ५ । १ । १०) इत्यादिश्रुत्युक्ते काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारेण योजना । हे यज्ञ, स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महि महिमानं धुक्व क्षर देहीत्यर्थः । यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्व । अहं च त्वत्पसादादयो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्यामुयाम् । स कः । यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप । भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतप्राप्तो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत् । वाजं गोमन्तमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

उ० ध्वाङ्गारोहणे यूपस्य होमः । आपवस्व गायत्री सौमी पावमानी । हे सोम, आपवस्व प्रक्षर । हिरण्यवत् । क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम् । अश्ववदश्वसंयुक्तम् । वीरवत् वीरैः संयुक्तम् । वाजमन्त्रं च गोमन्तं गोभिः संयुक्तम् आभर । 'ह्रग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । अरूपणमाहर ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

म० 'आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्गारोहणे यूपस्येति' (का० २५ । ६ । ९) । पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः । सोमदेवत्या गायत्री कश्यपहृष्टा । हे सोम, त्वमापवस्व आगच्छ । तत्र क्रियाविशेषणानि । कयं हिरण्यवत्कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवत् वीरयुक्तं यथा तथा याहीत्यर्थः । स्वर्णाश्ववीरान्मन्त्रं देहीत्यर्थः । किंच हे सोम, गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्त्रमाभर आहर । अन्नं धेनूंश्च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'ह्रग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८ । ३ । ३२) इति भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केत नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाज नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

उ० देव सवितः । वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निर्कृते भाग इत्येतस्मात्प्राक् । बृहस्पतेरार्षम् इन्द्रस्य च । कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति गायत्र्या त्रिष्टुभा । हे देव सवितः, प्रसुव अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं यज्ञम् । अभ्यनुजानीहि यजमानं यज्ञपतिम् । भगाय भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसादाच्च मण्डललक्षणो दिव्यो दिवि भवो गन्धर्वो गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता केतपूः । केतशब्देनाज्ञमुच्यते । अज्ञस्य पविता । केतमन्नं नोऽस्माकं पुनातु शोधयतु । त्वत्प्रसादाच्च वाचस्पतिः वाजमन्नं नोऽस्माकं स्वदतु । 'स्वद आस्वादने' । आस्वादयतु ॥ १ ॥

म० चतुर्थोऽध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुर्विंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी । तत्र 'देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति' (का० १४ । १ । ११) । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रापणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन्, हे देव दीप्यमान, यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वा दानीं मण्डलं प्रत्याह । त्वत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनाज्ञमुच्यते । केतमन्नं पुनातीति केतपूः । अज्ञस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु । किंच त्वत्प्रसादाच्च वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

उ० पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः । ध्रुवसदं त्वा सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्ववर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यस्तः । ध्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत् ध्रुवसदं त्वाम् नृषदं मनुष्यसदम् । मनसि सीदतीति मनःसदम् । इन्द्राय त्वां जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि उपयामगृहीतोऽसीत्ययं भिन्नक्रमः । आदौ मन्त्रावयवो द्रष्टव्यः अर्थसंबन्धात् सादयति । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममभिरुचिततमम् । द्वितीयं गृह्णाति । अप्सुषदमुदकसदं त्वां घृतसदं व्योमसदम् । व्योमशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयं गृह्णाति । पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं दुःखं प्रतिषिध्यते । यत्र गतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः । शेषमृजु ॥ २ ॥

म० 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रा-
न्ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १४ । १ । २६१) । प्रातःसवन आग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्यान्ग्रहान्गृहीयात् । त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्यानि । हे सोम, त्वम् उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि । किंभूतं त्वाम् । ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् । मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्ववर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते । सादयति हे ग्रह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् । अप्सुषदमुदकसदं घृते सीदतीति व्योमि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

तृतीया ।

अपां रसमुद्वयससूर्ये सन्तं समाहितम् ।
अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

उ० चतुर्थं गृह्णाति । अपां रसम् । रसदेवत्यानृष्टुप् । रसः सारः सोऽपां वायुः । 'एष वा अपां रसो योयं पवत' इति श्रुतिः । उद्वयसम् । उद्वतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोस्तमुद्वयसं वायुम् सूर्ये सन्तं समाहितमित्यनयोः पदयोर्व्यत्ययोऽर्थसंबन्धात् । सूर्ये समाहितं सन्तं समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् । अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यः क्रग्यजुःसामादि-

चपुः तं वःशब्देनाह । हे आपः, गृह्णामि उत्तमम् उत्कृष्ट-
तमम् । यद्वा वःशब्दोऽनर्थकः । अपां रसस्य वायोयों रसः
प्रजापतित्सं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना । उपयाम इत्यादि
समानम् ॥ ३ ॥

म० अथ चतुर्थम् । रसदेवत्वानुष्टुप् सूर्ये समाहितं
समारोपितं स्थापितं सन्तमपासुदकानां रसं सारं वायुमहं
गृह्णामि । 'एष वा अपाधूं रसो योऽयं पवते' (५।१।२।६)
इति श्रुतेः । किंभूतं रसम् । उद्वयसमुद्रतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स
उद्वयास्तम् । वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किंच अपां रसस्य
वायोयों रसः सारः प्रजापतिर्हिण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्नि-
वायुसूर्यगर्भजःसामादिवपुः हे देवाः, वो युष्मदर्थं तं प्रजापति-
महं गृह्णामि । किंभूतम् । उत्तममुत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको
वा । सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः ।
उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां
विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जं समग्रं समुपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय
त्वा जुष्टतमम् । संपृचौ स्थः सं मा भद्रेण पृङ्गं
विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गम् ॥ ४ ॥

उ० पञ्चमं गृह्णाति । ग्रहा ऊर्जाहुतयः । अनुष्टुप् । हे
ग्रहाः ऊर्जमन्नं रसं ये आह्वयन्ति ते ऊर्जाहुतयः । व्यन्तः
पश्यन्तो जानन्तः विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशि-
प्रिया भवतेति शेषः । शिप्रे हनूनासिके वेल्युक्तम् । इह तु
हनू एव गृह्येते । विगतं हन्वोः कर्म येषु ग्रहेषु ते विशि-
प्रियाः शोभनाभिषवसंस्कृताः सुपूताश्च विशिप्रिया उच्यन्ते ।
तत्र हि हन्वोर्व्यापारो न भवति । तेषां च विशिप्रियाणां
सतां वः संबन्धिनानाम् अहम् इषमन्नम् ऊर्जं च रसम् सम-
ग्रमम् संगृह्णामि । शेषं व्याख्यातम् । उपयाम इत्यादि
व्याख्यातम् । उपर्युपर्यक्षं सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः । अधोऽ-
धोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति संपृचौस्थः । 'पची संपर्के' । यो
युवां ग्रहौ संपृक्तौ स्थः तौ संपृङ्गं संयुजतं मां भद्रेण भन्द्-
नीयेन कल्याणेन । तौ पुनर्विहरतः विपृचौ स्थः । यतो युवां
विगतसंसर्गौ स्थः ततो वि मा पाप्मना पृङ्गम् विगतसंसर्गं
पाप्मना मां कुस्तम् ॥ ४ ॥

म० अथ षष्ठमम् । ग्रहदेवत्वानुष्टुप् । हे ग्रहाः, तेषां वो
युष्माकं संबन्धिनमिषमन्नमूर्जं रसं चाहं समग्रं समग्रहं सम्य-
गृह्णामि । किंभूतानां । विशिप्रियाणाम् । शिप्रे हनू नासिके वा ।
इह तु हनू । शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् । विगतं
शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च ।
तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति उपेत्यत्वात् । तेषां केषां । ये यूय-

मूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः ।
तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टवृद्धिं व्यन्तः
जानन्तो गमयन्तो वा । वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शत्रुप्रत्यये
रूपम् । उपयाम० एष ते इति व्याख्याते (का० १४।२।
७) । उपर्युपर्यक्षमध्वर्युधारयत्यधोऽधो नेष्टा संपृचाविति ।
अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात् ।
सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च । ग्रहदेवते यजुषी । हे सोमसुरा-
ग्रहौ, यौ युवां संपृचौ स्थः संपृक्तौ भवथः । 'पृची संपर्के'
किप् । तौ युवां मा मां भद्रेण भन्द्नीयेन कल्याणेन संपृङ्गं
संयुजतं संयोजयतम् । 'विपृचावित्याहरते' (का० १४।२।
८) इति । अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः । हे
ग्रहौ, यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना
विपृङ्गं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजंसेत् ।
वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा
करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां
नो देवः सविता धर्मं साविषत् ॥ ५ ॥

उ० रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रो ह यत्र
वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं वा यावद्वेति
यदुक्तं तदिदमभिधीयते । यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसाश्च ।
वाजमन्नं सनोतीति वाजसाः तं त्वां ब्रवीमि । त्वया वज्री-
भूतेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत् । सनोतेवां एतद्रूपम् ।
सनुयात् संभजेदित्यर्थः । सिनुयाद्ब्रवीयादित्यर्थः । धूर्गृहीत-
मभ्यावर्तयति । वाजस्य नु । जगत्यतिजगती वा पार्थिवी ।
चतुर्थः पादः सावित्रः । वाजस्य अन्नस्य । नु अनर्थकः ।
प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना इति शेषः । या मातरं जगन्नि-
र्मात्रीं महीं महतीम् अदितिम् अदीनां नाम । ताम् अनुकूलां
वचसा वेदवाक्येनानेन करामहे कृतवन्तः साहसिकाः ।
आत्मनेपदं करोतेः । यस्यां चेदं विश्वं भुवनं भूतजातम्
आविवेश आविष्टम् । तस्यां पृथिव्यां नोऽस्माकं देवः दानादि-
गुणयुक्तः सविता सर्वस्य प्रसविता । धर्मं धारणमवस्थानं
साविषत् प्रसुवताम् ॥ ५ ॥

म० 'मरुलतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति'
(का० १४।३।१) । महामरुलतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथ-
वाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति । रथदेवत्वं यजुः । हे रथ,
त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्रिधा
जातं तस्यैको भागो रथ इति 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार'
(१।२।४।१) इत्यादिश्रुत्या उक्तम् । किंभूतस्त्वम् । वाजसाः
वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः । 'षण् दाने' विद्वत्प्रत्ययः
'विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६।१।४१) इत्याकारः । किंच

अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्त्रं सेत् । सनोतेः
सिनोतेर्वा रूपम् । अनं सनुयात्संभजेत् । यद्वा सिनुयाद्वाध्रीयात् ।
बह्वन्नवान्भूयादित्यर्थः । 'चालालामावर्तयति वाजस्येति धूर्-
हीतमिति' (का० १४।३।२) । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा
चालालादक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती
अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे । वाजस्यान्नस्य प्रस-
वेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा
वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलं करामहे कृतवन्तः कुर्महे
वा । करोतेः शपि रूपम् । किंभूतां भूमिम् । मातरं जगन्निर्मात्रीं
महीं महतीं महनीयां वा अदितिमदीनामखण्डितां वा । किंच
इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् ।
सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं घर्मं धारणमवस्थानं
साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । 'पू प्रेरणे' इति धातोर्णिजन्तस्य
लेटि साविषदिति रूपम् 'सिच्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।
३४) 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) 'इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सूत्रैः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा
भवन्त वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः
कुकुम्मान्वाजसास्तेनायं वाजंसेत् ॥ ६ ॥

उ० अश्वानद्भिरभ्युक्षति । अप्स्वन्तः । अनवसाना पुर-
उष्णिक् अश्वदेवत्या । अप्सु अन्तरवस्थितममृतम् अप्सु च
भेषजम् । तत्र हे अश्वाः, यूयं भवत वाजिनः । वाज इत्यन्न-
नाम तद् येषु विद्यते ते वाजिनः । अन्नवन्तो यूयं तत्र
भवतेत्यर्थः । अपामुत प्रशस्तिषु । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुपज्यते । द्वितीयः प्रोक्षण-
मन्त्रः । देवीरापः । हे देव्यः आपः, यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ।
वो युष्माकम् ऊर्मिः कल्लोलो महानुदकसन्नाहः । प्रतूर्तिः
प्रत्वरणः । कुकुम्मान् । कुकुदिति शब्देन ऋषभस्य स्कन्धदेश
उन्नत उच्यते । तत्सामान्यादुदकसंघातोप्युन्नततमः कुकुच्छ-
ब्देनोच्यते । बहुभिरुदकनिचयैः संयुक्तो महाप्राग्भार इत्यर्थः ।
वाजसाः अन्नस्य संभक्ता । तेनायमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्त्रं
सेत् । सनोतेः सिनोतेर्वा लेटि एतद्रूपम् । सनुयात् संभ-
जेत् । सिनुयात् बध्रीयात् ॥ ६ ॥

म० 'अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् ज्ञातान्वागतान-
प्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति' (का० १४।३।
३।५) ज्ञानार्थमपो नीयमानान् ज्ञात्वागतान्वाश्वानप्स्व-
न्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण बोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् । अश्व-
देवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् । अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो
द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु
भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः, यूयं
तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत । उतापि च

अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत । द्वितीयः प्रोक्ष-
णमन्त्रः अश्वदेवत्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपः,
वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्त्रं सेत्
सनुयाद् बध्रीयाद्वा । किंभूत ऊर्मिः । प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वैगो
यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुम्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे
उन्नतप्रदेश उच्यते । सादृश्ये मनुप् । तत्सामान्यादुदकनिचयैः
संयुक्तो बहुलोदकसंघातवान्कुकुम्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः
अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते
अग्नेऽश्वमयुञ्जस्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥ ७ ॥

उ० अश्वं युनक्ति । वातो वा उष्णिक् अश्वस्तुतिः ।
वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तविंश-
तिर्नक्षत्राणि । एते त्वां युञ्जन्तु । त्वयि च जवमादधातु ।
यतस्ते अग्ने प्रथममश्वमयुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः ते
च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥

म० 'दक्षिणं युनक्ति वातो वेति' (का० १४।३।६) ।
दक्षिणमश्वं रथे योजयेत् । अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दौ
समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि
गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्ने पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे
योजितवन्तः । ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापि-
तवन्तः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वातरं ह्यहं भव वाजिन्युज्यमान इन्द्रस्येव द-
क्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस
आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

उ० द्वितीयं युनक्ति । वातरं ह्यहं त्रिष्टुप् अश्वस्तुतिः ।
रहितर्गल्यर्थः । वातजवो भव हे वाजिन्, युज्यमानः सन् ।
इन्द्रस्येव च दक्षिणोऽश्वः श्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य ।
युञ्जन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा ।
आदधातु च ते तव त्वष्टा पत्सु पादेषु जवं वेगं युक्तस्य
सतः ॥ ८ ॥

म० 'उत्तरं वातरं ह्यहं इति' (का० १४।३।७) ।
उत्तरमश्वं युनक्ति । अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन् वेगवन्तश्च,
युज्यमानः सन् त्वं वातरं वातवद्देगयुक्तो भव वातस्येव
रंहो यस्य । किंच दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव
श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किंच विश्ववेदसः सर्वज्ञाः
सर्वधना वा मरुतः हे अश्व, त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु ।
किंच त्वष्टा देवः हे अश्व, ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमाद-
धातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

नवमी ।

जवो यस्ते वाजिनिहितो गुहा यः श्येने परी-
त्तो अचरच्च वाते । तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन
वाजिजिच्च भव समने च पारयिष्णुः ॥ वाजिनो वाज-
जितो वाज सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

उ० तृतीयं युनक्ति । जवो यस्ते । जगती अश्वस्तुतिः ।
जवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन्, निहितः स्थापितः गुहा ।
गुहायामिति विभक्तिव्यत्ययः । गुहाशब्दो रहस्यवचनः । यश्च
श्येने पक्षिणि परीत्तः । परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम् । परिततो
व्यवस्थितः अचरच्च वाते यश्च वाते त्वदीयो जवः अचरत् ।
तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वेगलक्षणेन बलेन बलवान्
भूत्वा हे वाजिन्, नोऽस्माकं वाजिजिच्च भव अन्नस्य च जेता
भव । समने च पारयिष्णुः समने च संग्रामे च पारयिता
भव । बार्हस्पत्यमश्वानवप्रापयति । वाजिनो वाजजितः । हे
वाजिनोऽश्वाः वाजजितः अन्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं सरि-
ष्यन्तो बृहस्पतेर्भागं चरुम् अवजिघ्रत ॥ ९ ॥

म० 'दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति' (का० १४।३।८) ।
दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्रुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृती-
यमश्वं युनक्ति । अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिन्नश्च, यस्ते
तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः ।
'सुपां सुलक्' (पा० ७।१।३९) इति गुहाशब्दात् ङेर्लुक् ।
श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः लयैव परिदत्तः
सन् अचरत् चरति प्रवर्तते । यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते
अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाद्वातेर्निष्ठायां 'अच उपसर्गात्' ।
(पा० ७।४।४७) इति तादेशे 'दस्ति' (पा० ६।३।
१२४) इति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य रीधे परीत्त
इति । हे वाजिन्, तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वे-
गवान्सत्रोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः
समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च पारप्रापको भव ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् 'णेश्छन्दसि'
(पा० ३।२।१३७) इतीष्णुप्रत्ययः । 'बार्हस्पत्यमेनाना-
प्रापयति वाजिन इति' (का० १४।३।१०) । बार्हस्पत्यं चरु-
मश्वानाप्रापयेत् । अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो
वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं
बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आप्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

दशमी ।

देवस्याहर्षसवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं
नाकंरुहेयम् । देवस्याहर्षसवितुः सवे सत्यप्रसवस
इन्द्रस्योत्तमं नाकंरुहेयम् । देवस्याहर्षसवितुः सवे
सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकंमरुहम् । देवस्या-

हर्षसवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकंम-
रुहम् ॥ १० ॥

उ० ब्रह्मा रथचक्रमारोहति । देवस्याहं सवितुः सवे
अभ्यनुज्ञायां सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञायां वर्तमानस्य बृह-
स्पतेः संबन्धि उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गलोकं रुहेयम् आरो-
हामि । देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं
रुहेयमिति देवतामात्रं विशेषः । रथचक्रादवतरति । देवस्याहं
सवितुः सवे सत्यप्रसवसौ बृहस्पतेरुत्तमं नाकम् अरुहम् ।
प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः । अरुहमिति च भूतकालाभिधायी ।
भूतो हि कालः । आरूढवानस्मीत्यर्थः । शेषमारोहणमन्त्रेण
समानम् । इन्द्रस्य इति उत्तरे मन्त्रे विशेषः ॥ १० ॥

म० 'देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे
स्थाणौ स्थितमिति' (का० १४।३।१२) । उत्करप्रदेशे
निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ।
ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्यनु-
ज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संब-
न्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि । क्षत्रियवाज-
पेये चकारोहमन्त्रः । तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः ।
'आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति' (का० १४।४।८) ।
यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखाता-
मौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु
ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण ।
सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्ष-
द्योतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः ।
शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

एकादशी ।

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृह-
स्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं
वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

उ० दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्त-
त्वान्मन्त्रस्य । बृहस्पते वाजं जय । हे दुन्दुभयः, यूयमुच्चध्वम्
बृहस्पतये वाजमन्नं जय इत्यंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय
वदत । बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत । 'जप जल्प
व्यक्तायां वाचि' । जपतेः 'हेतुमति च' इति णिच् लोट् मध्यम-
पुरुषस्य बहुवचनम् । जापयत उद्गादय । बृहस्पतिना वाजं
जितमित्यर्थः । 'जि जये' इत्यस्य वा जयं कारयतेति वा ।
इन्द्रवाजं जयेति देवतामात्रविशेषः ॥ ११ ॥

म० 'बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरा-
निति' (का० १४।३।१५) अनुवेद्युच्छ्रितस्याप्यारोपित-
सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम् ।
यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे दुन्दुभयः, यूयं बृहस्पतये इति वाचं

वदत । किम् । यत् हे बृहस्पते, त्वं वाजमन्त्रं जय । किंच हे दुन्दुभयः, यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्त्रं जापयत । बृहस्पतिनाञ्जयं कारयतेत्यर्थः । 'जि जये' इत्यस्य हेतुमणिचि 'क्रीड्जीनां णौ' (पा० ६ । १ । ४८) इति धातोराकारे कृते 'अतिङ्ही-व्लीरीक्यूीक्ष्माय्यातां पुगणौ' (पा० ७ । ३ । ३६) इति पुगागमे लोपमध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् । क्षत्रयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयः, यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र, त्वं वाजं जय । इन्द्रवाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

उ० दुन्दुभिमवहरति । एषा वः । एषा वः युष्माकं सा सत्या अवितथा संगतवादिनी वाक् अभूत् यया वाचा बृहस्पतिं वाजमन्त्रं जेष्यामीति इत्यमीदृशम् अजीजपत् । जपतेर्णिचि लुङि चङि एतद्रूपं भवति । जापितवन्तः । उद्वादितवन्त इत्यर्थः । यच्च यूयमजीजपद्बृहस्पतिं वाजमन्त्रं जेष्यामीति तच्च बृहस्पतिना जितम् । अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे वनस्पतयो वा वानस्पत्या दुन्दुभयो विमुच्यध्वम् । उत्तरोऽपि मन्त्रोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः ॥ १२ ॥

म० 'एषा व इति मन्त्रहतमवहरते तूष्णीमितरानिति' (का० १४ । ४ । ९ । १०) सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः । पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयः, वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता । यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत् । पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः । अत्यन्तं बृहस्पतिमन्त्रजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः । जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुस्त । क्षात्रे यज्ञे उत्तरो मन्त्रः । यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुत्यम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् । वाजिनो वाजजितोऽध्वनः स्कभ्रुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

उ० रथमारोहयति यजमानः । देवस्याहम् । देवस्य सवितुः सत्यप्रसवसः प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वाजस्य जेतुः संबन्धि वाजमन्त्रं जेषम् । वाचयति वाजिनो वाजजितः अश्वा उच्यन्ते । हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः, अध्वनः मार्गान् स्कभ्रुवन्तः क्षोभयन्तः । स ह्यश्वानां स्वभावः । योजनानि अतिशीघ्रतया मिमानाः परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं काष्ठम् आज्यन्तं (?) गच्छत आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते कान्त्वा स्थितो भवति ॥ १३ ॥

म० 'देवस्याहमिति यज्युक्तमारोहति यजमानः' (का० १४ । ३ । १८) मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पतेः संबन्धिनं वाजमन्त्रं जेषं जयेयं । जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'लेटोऽष्टाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङागमे 'सिच्वहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप् प्रत्ययः 'इत्थ लोपः परस्मैपदेयु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति सिप् इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचनेऽडभावे । 'वाजिन इति वाचयतीति' (का० १४ । ३ । २२) । हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत । उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । 'कान्त्वा स्थितो भवति' (नि० २ । १८) इति यास्कोक्तेः । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यभिधानाच्च । किंभूता यूयम् । वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्कभ्रुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः । स ह्यश्वस्वभावः । तथा योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

एष स वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिका अनु सध्वंसनि-प्यदत्पथामङ्काध्वस्यन्वापनीं फणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० द्वाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जुहोति । एषस्य वाजी । अयं स वाजी वेजनवान् । क्षिपणिं तुरण्यति क्षपणमनु कशाघातमनु । तुरण्यति तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । कथंभूतः सन् इत्यत आह । ग्रीवायां बद्धोऽपि बद्ध आसनि ग्रीवायामुरोवध्रेण बद्धः । कक्षे पर्याणप्रदेशे सन्नाहरज्वा बद्धः । आसनि आस्ये च मुखे कविकया बद्धः । किंच क्रतुं दधिका अनुसंस्निप्यदत् क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा दधिका अश्वः । स हि अश्ववारं दधत् क्रामति । सनिप्यदत् । स्यन्दतेस्तनोत्यर्थं वर्तमानाद्यङ्लुकि निपात्यते । अथ कोर्थः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा दधिका अत्यर्थमनुसंतनोति । किंच पथामङ्काध्वस्यन्वापनीं फणत् । पथां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं प्राप्नोति । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थं वर्तमानस्य चर्करीतवृत्तम् ॥ १४ ॥

म० 'एष स्य इति प्रत्युचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति' (का० १४।४।३-४) । ऋग्वेदेनाज्यं जुहोत्यनुमन्त्रयते वा । अश्वदेवस्य जगलौ दधिकावदृष्टे । ल्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । छान्दसः स्यः । एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमध्वानमश्रुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां लरयति । कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽश्वः । ग्रीवायामपि कक्षे आसनि आस्ये च वद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । 'पद्म' (पा० ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोवधेन वद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा वद्धः । आस्ये मुखे कविकया वद्धः । तथा दधिकाः दधाति अश्ववारमिति दधिः । 'आहगम' (पा० ३।२।१७१) इति किप्रत्ययः । दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिकाः । विटि क्रमतेराकारः । यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिकाः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत्सम्यगनुसंदधानः सादिसंकल्पानुसारेण गच्छन् 'दाधतिर्दधति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनीफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् । समलमापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गल्यस्य यङ्लुकि निपातः । पूर्ववत् । एवंविधाऽश्वस्तुतीति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कुसं परि दधि-क्रावणः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० उत स्मास्य । यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वोऽनुगच्छति कविकापर्याणयुक्तः । तदभिप्रायेणाधस्तनो मन्त्रो व्याख्यातः । अथेदानीं रथयुक्ताश्वानेकशः स्तौति । अपिच अस्य रथयुक्तस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः आज्यन्तं, तुरण्यतः तूर्णमध्वानस्याध्वानम् । पूर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । निरिति शकुनिनाम् । पूर्णं पत्रम् । न उपमार्थीयः । पक्षमिव शकुनेः रथोऽनुवाति वातोद्धतः । प्रगर्धिनः आजिं जेतुं प्रगर्धोऽस्यास्तीति प्रगर्धो अश्वः तस्य प्रगर्धिनः । यद्वा शकुनिविशेषणं । आमिषं प्रगर्धिनः शकुनेः । स ह्यामिषग्रहणार्थमतिशयेन धावति अतस्तेनोपमीयते । दक्षिणाप्रार्थिं स्तौति उत्तरेणार्धर्चनं । श्येनस्येव ध्रजतः यथा श्येनस्य ध्रजतोऽतिशयेन गच्छतः । अङ्कुसम् । अङ्कुशब्दः शरीरवचनः । शरीरासक्तं परिपश्यन्ति । पक्षिणं भक्षणाय गृहीतम् । तथा तस्य दधिकावणः अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति । सहोर्जातरित्रतः सहाज्जेन त्रतोऽतिशयेनाध्वानम् । नैवारं चरुमवजिघ्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

म० उत स्म अपिच अस्याश्वस्य अङ्कुसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उरिक्षित्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पूर्णं न पक्ष इव यथा लरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उरिक्षितो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यांकसरूपं वस्त्रचामरादिकं विसृष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किंभूतस्याश्वस्य । द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धां अवर्धिं प्राप्तुं काङ्क्षतः पक्षिमात्रस्य पूर्णमङ्कुसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधावनेन श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन 'ध्रज गतौ' दधिकावणः दधीन्क्रमते दधिकावा धारकपर्वतावतिकासिणः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति क्रमतेर्वनिपि 'विद्वानोः' (पा० ६।४।४१) इति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं शृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकध्रक्षांसि सनेभ्यः संयुयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेण वृचेनैतानेवाश्वान्स्तौति । शं नो भवन्तु । त्रिष्टुप् विराड् वा । शमिति सुखनाम् । सुखरूपा भवन्तु नः अस्माकं वाजिनोऽश्वाः हवेषु आह्वानेषु । देवताता देवतातौ यज्ञे मितद्रवः । ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम् । स्वर्काः सुरोचनाः स्वर्जना वा । किंच जम्भयन्तः क्षोभयन्तः अहिं सर्पं च वृकं च रक्षांसि च । सनेमीति पुराणनाम् । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात् । सनेमि क्षिप्रम् अस्मत् अस्मत्तः । युयवन् 'यु पृथग्भावे' । पृथक् कुर्वन्तु । अमीवाः व्याधीन् ॥ १६ ॥

म० 'उत्तरेण वृचेन चेति' (का० १४।४।५) शं न इति ऋग्वेदेनाज्यहोमोऽश्वानिमन्त्रणं वा । अश्वदेवस्य विराड्-सिष्टदृष्टा दशाक्षरचतुःपादा । देवानां कर्म देवतातिः 'सर्वदेवतातिल्' (पा० ४।४।१४२) इति देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः 'लिति' (पा० ६।१।१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना डेराकारः । देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्यु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु । किंभूताः । मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । किपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः क्षोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वर्जना वा । तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किंच तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रम् अमीवा व्याधीन्युयवन् पृथक् कुर्वन्तु । 'यु पृथग्भावे' अस्य ह्यादित्वे लङि रूपम् गुणाड्-भावावापौ । सनेमीति पुराणनाम् । इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो
महो ये धनं समिथेषु जत्रिरे ॥ १७ ॥

उ० ते नो अर्वन्तः । जगती । ते अर्वन्तः अश्वाः नोऽ-
स्माकं हवनश्रुतः । हवनमाह्वानं ये स्वभावत एव शृण्वन्ति
त एवमुच्यन्ते । हवमाह्वानं विश्वे सर्वे शृण्वन्तु वाजिनो-
ऽश्वाः मितद्रवः यजमानमपरिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एव-
मुच्यन्ते । मितद्रवः शोभनगमना वा । सहस्रसाः सहस्रस्य
सनितारः संभक्तारः । मेधसाता मेधो यज्ञः स यत्र सन्यते
संभज्यते स मेधसातिः तत्र मेधसातौ । सप्तम्यर्थे आकारः ।
सनिष्यवः संभक्तारः । महो महान्तः ये धनं समिथेषु
संग्रामेषु जत्रिरे आहूतवन्तः । तेनोऽर्वन्त इत्यतिक्रान्तं प्रति-
वचनम् ॥ १७ ॥

म० अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्टदृष्टा । विश्वे सर्वे ते
वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु । किंभूता अर्वन्तः ।
इत्यति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः । 'ऋ.गतौ' इत्यस्माद्वनिष्
'अर्वणस्त्रसावनजः' (पा० ६ । ४ । १२७) इति त्रन्तादेशे
रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः ।
मितद्रवः यजमानचित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः
सहस्रसानेकजनवृत्तिक्षमस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः ।
मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते संभज्यते यत्र सा
मेधसातिर्यज्ञशाला । डेर्डाकारः । तस्यां सनिष्यवः संभक्तारः
पूरयितारः । ते के । येऽश्वाः समिथेषु संग्रामेषु महः मह-
त्पूज्यं वा धनं जत्रिरे जहिरे आहूतवन्तः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात
पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

उ० वाजेवाजे । त्रिष्टुप् । अन्नेअन्ने उपस्थिते सति अवत
पालयत । हे वाजिनोऽश्वाः, नोऽस्मान् धनेषु च उपस्थितेषु
पालयत हे विप्राः मेधाविनः परिदृष्टकारिणः, अमृताः अम-
रणधर्माणः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । किंच अस्य नैवा-
रचरुलक्षणस्य मध्वः मधुनः पिबत । मादयध्वं तृप्यध्वम् ।
नैवारं चरुमवजिघ्रन्त्यश्वस्य तदभिप्रायमेतत् । तृप्ताश्च सन्तः
यात पथिभिर्देवयानैः देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥

म० अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः,
वाजेवाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु
सख्यु नोऽस्मानवत पालयत । किंभूता यूयम् । विप्रा मेधाविनः
परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः
यज्ञज्ञा वा । किंच अस्य मध्वः पिबत । कर्मणि पठ्यते । इदं मधु

धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः
पिबत । पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत । ततस्तृप्ताः सन्तो देव-
यानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मागैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी
विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा
सोमो अमृतत्वेन गम्यात् ॥ वाजिनो वाजजितो
वाजससृवांसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृ-
जानाः ॥ १९ ॥

उ० यजमानो नैवारं चरुमालभते । आ मा वाजस्य ।
त्रिष्टुप् । आजगम्यात् आगच्छेत् मा मां प्रति वाजस्यान्नस्य
प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आग-
च्छेतां च इमे द्यावापृथिव्यौ विश्वरूपे सर्वरूपे । आ मा गन्तां
पितरा मातरा च आगन्तामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ
'पितरामातरा च छन्दसि' इति विरूपैकशेषो निपात्यते ।
आ मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् । आगच्छेच्च मां प्रति सोमः
अमृतत्वेन सहितः । अश्वानवघ्रापयति नैवारं चरुम् । वा-
जिनो वाजजितः । हे वाजिनोऽश्वाः, वाजस्यान्नस्य जेतारः ।
वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सस्रवन्तः सन्तो बृहस्पतेः
संबन्धिनं भागमवजिघ्रत निमृजानाः । 'मृजूष शुद्धौ' ।
शोधयन्त एनं चरं यजमानं च ॥ १९ ॥

म० 'अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाज-
स्येति' (का० १४ । ४ । ११) यजमानो रथादवतीर्थं चाला-
लोत्क्रान्तरे स्थितं नैवारं चरं स्पृशति । प्रजापतिदेवत्या
त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजग-
म्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यत्ययेन ह्यादित्वे लिङि रूपम् ।
आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्या-
गच्छेताम् । पितरा मातरा । 'पितरामातरा च छन्दसि'
(पा० ६ । ३ । ३३) इति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्म-
दीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम् ।
व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा
मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अमृतत्वाय मम देवत्व-
जन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् । लिङि रूपम् । 'यजुर्गुप्ता-
नाघ्रापयति वाजिन इति' (का० १४ । ४ । १२) इति ।
मन्त्रेण युक्तानश्वाजनैवारचरुमाघ्रापयेत् । अश्वदेवत्या यजुः ।
हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं बृहस्पतेः संबन्धिनं भागं चरु-
मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किंभूताः । वाजजितः वाजस्या-
न्नस्य जेतारः । वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सस्रवन्तो गतवन्तः ।
सर्तः कसुप्रत्यये रूपम् । निमृजानाः 'मृजूष शुद्धौ' शानच्प्रत्ययः ।
शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कर्तवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाहे मुग्धाय
स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा विनंशिने
आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य
पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

उ० द्वादशासीर्जुहोति । आपये स्वाहा । प्रजापतेः संवत्स-
रस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आप्रोतीत्यापिः । शोभनमाप्नो-
तीति स्वापिः । अपि जायत इति अपिजः । क्रतुः संकल्पो
यज्ञो वा । वसुः वासयिता । अहां पतिः अहर्पतिः । अहे
मुग्धाय । 'मुह वैचिले' । दिनाय मुग्धाय । वैनंशिनाय
विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनंशिनः । विनंशिने आन्त्याय-
नाय । अन्त्येऽयने भव आन्त्यायनः । अन्त्याय भौवनाय
अन्ते भवोऽन्त्यः । भुवने भवो भौवनः । उभयविशेषणविशि-
ष्टमप्येकं नाम । भुवनस्य पतये अधिपतये । प्रकटाधे
नामनी ॥ २० ॥

म० 'द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति
वेति' (का० १४।५।१) प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संव-
त्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि । आप्रो-
तीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः
तस्मै । अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा ।
क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवा-
सहेतवे । अहां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि
नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । 'मुह वैचिले' मुख्यतीति
मुग्धस्तस्मै । अहे दिवसाय । विनदयन्तीति विनंशिनः विना-
शशीलाः पदार्थाः । 'मसृजिनशोक्षलि' (पा० ७।१।६०)
इति छान्दसत्वादङ्गल्यपि नुमागमः । विनंशिषु भवो वैनंशि-
नस्तस्मै । मुग्धाय मोहकाय स्वाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च
तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै
विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने
भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जगतः
पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षु-
र्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन
कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । प्रजापतेः प्रजा
अभूम स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम ॥ २१ ॥

उ० पद ऋषीः । आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । मदीयमायुरनेन
यज्ञेन कृतं भवतु । एवमुपरितनानि व्याख्येयानि । मुख-
२१ य० उ०

नासिकाप्रभवो वायुः प्राणः । चक्षुः श्रोत्रं च प्रकटार्थम् ।
पृष्ठं रथन्तरादि । शरीरस्य वा पृष्ठम् । अयं चास्म-
दीयो यज्ञो वाजपेयाख्येन यज्ञेन कृतो भवतु । यूपं
यजमान आरोहति । प्रजापतेः प्रजा अभूम । कृतमिदमस्मा-
भिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः । गोधू-
मानुपस्पृशति । स्वर्देवाः । हे देवाः, स्वः स्वर्लोकमगन्म
गताः । शिरसा यूपमत्युज्जिहीते । अमृता अभूम अमृताश्च
संजाताः ॥ २१ ॥

म० 'पट् चोत्तराः पट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चब्दाज्जुहोति
वाचयति वा' (का० १४।५।२) प्राजापत्यानि षड्यजूंषि ।
मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां कृतं भवतु । मुख-
नासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन कृतो
भवतु । चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन कृतं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन
कृतमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् ।
यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः
कल्पताम् । 'प्रजापतेरित्यारोहत इति' (का० १४।
५।६) पत्नीयजमानो निश्रेण्या यूपमारोहतः । यजमानदेव-
त्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः संवन्धिन्यः प्रजा
अभूम अपत्यानि जातानि । 'स्वरिति गोधूममालभत इति'
(१४।५।७) । स्वरिति गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः
स्पृशेत् । हे देवाः, वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः । 'शिरसा
यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति' (१४।५।८) । यूपदूर्ध्वं शिरः
करोति । वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम संभूताः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे
वर्चांस्सि सन्तु वः । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इयं ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवो-
ऽसि धरुणः । कृथै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा
पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

उ० दिशोऽनुवीक्षते । अस्मे वो अस्त्विन्द्रियम् । अस्मे
अस्मासु वः युष्मत्संबन्धि अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम् ।
अस्मे नृम्णम् अस्मासु च धनं युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुपङ्गः ।
उत क्रतुः अपिच क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुपङ्गः ।
अस्मे वर्चांस्सि सन्तु वः अस्मासु च तेजांसि भवन्तु युष्म-
त्संबन्धीनि । पृथिवीमवेक्षते यजमानः नमो मात्रे पृथिव्यै ।
पृथिवीं मातरं ब्रवीमीति नमस्करोति च । अभ्यासे भूयां-
समर्थं मन्यन्त इति द्विर्वचनम् । औदुम्बरीमासन्दीं बस्त-
चर्मणा स्तृणाति । इयं ते राड् । इयमिति लिङ्गव्यत्ययः । इदं ते
तव राड् राज्यम् । अभिषिक्तोऽसि त्वमित्येतत्कथयति । सुन्व-
तमस्यामुपवेशयति । यन्तासि नियन्ता त्वमसि । तवानव-
च्छिन्नं यमनं कालान्तरेऽपि । ध्रुवोऽसि स्थितोऽसि । धरुणः धार-

कोऽसि कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा । कर्षणाय त्वास् क्षेमाय च धनाय च पुष्ट्यर्थं चोपवेशयामीतिशेषः २२

म० 'अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति' (१४।५।९) यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति । दिग्देवत्वम् । हे दिशः, वो युष्मत्संबन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु । नृणां धनं युष्मत्संबन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं संबन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः । 'नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति' (१४।५।१२) । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति । पृथिवीदेवत्वम् । मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०।४२) इति द्विरुक्तिः । 'उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणा स्तृणातीयं त इति' (का० १४।५।१३) आसन्दीदेवत्वम् । हे आसन्दि, ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् । संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्तिप् । अभिषिक्तसि त्वमिति भावः । 'युन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति' (का० १४।५।१४) । आसन्त्यां यजमानमुपवेशयेत् । यजमानदेवत्वम् । हे यजमान, त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि । यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि । अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्धयै त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रय्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप० ॥२२॥

त्रयोविंशी ।

वाजस्येमां प्रसवः सुषुवेऽग्ने सोमं राजानमोषधीष्वपु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं प्राष्ट्रे जागृत्याम पुरोहिताः स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० वाजप्रसवीयानि जुहोति । वाजस्येमम् । तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवत्याः । अग्न प्रायशो व्यवहितानां पदानां संबन्धः । वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे । वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं राजानम् अग्ने प्रथमं सुषुवे । 'वृज् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्यैतद्रूपम् । जनितवानित्यर्थः । कुतः सुषुवे । ओषधीष्वपु ओषधीषु वर्तमानमपु च वर्तमानम् । या इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्च । ता अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् मधुमती रसवतीः रसवत्यः भवन्तु भोग्या वा भवन्तु । वयं च तामिन्द्रिरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये राष्ट्रे जागृत्याम अग्रमत्ताः स्याम । पुरोहिताः अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥२३॥

म० 'सुषुवेण संमृताजुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १४।५।२१) । औदुम्बरपात्रे एकीकृताहुग्धवीह्यादिधान्यात्सुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति । तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसूतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य

प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्ने सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास । ता इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु । वयं च तामिन्द्रिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृत्याम अग्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमां च विश्वा भुवनानि सन्नाद । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्स नो रयिष्वर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० वाजस्येमां प्रसवः । यस्य वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । शिश्रिये आश्रयति । इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च विश्वा भुवनानि सन्नाद इमानि च सर्वाणि भूतजातानि शिश्रिये आश्रयति । सन्नादलक्षणः । यश्च अदित्सन्तं दापयति अदातुमिच्छन्तं दापयति । प्रजानन् स्वमधिकारम् । स नो रयिं स मे वीरं नियच्छतु सोऽस्मभ्यं धनं सर्वैर्वीरैः संयुक्तं नियच्छतु निगृह्णातु ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

म० वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् । स च सन्नाद सर्वेषां भुवनानां राजा भूला अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति । ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु 'दाण् दाने' 'पाम्राध्मा-' (पा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० वाजस्य नु प्रसव आबभूव । योऽसौ वाजस्यान्नस्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विसर्गार्थः । आबभूव ब्रह्माण्डरूपेण संबभूव जात्येन । इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः इमानि च विश्वानि भूतानि हिरण्यगर्भप्रभृतीनि स्तम्बपर्यन्तानि । आबभूवेत्यनुवर्तते । सर्वतः सर्वतोऽवस्थितानि । सनेमि राजा परियाति विद्वान् । सनेमीति पुराणवचनः । सोऽयमन्नस्य प्रसवश्चिरंतनो राजा परियाति सर्वतो याति स्वेच्छाचारी सन् । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः प्रजां च पुष्टिं च वर्धयमानः अस्मे अस्माकम् ॥ २५ ॥

म० नु इति विसर्गः । वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थि-

तानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आवभूव संभावितवान् ।
उत्पादितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । सनेमि चिरंतनो
राजा वीरः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किंभूतः ।
विद्वान्स्वाधिकारं जानन् । तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिस-
न्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन्स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदि-
त्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० सोमं राजानम् । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या । सोमं
राजानम् अवसे तर्पणाय अग्निं च अन्वारभामहे । अन्वारम्भश्च
तर्पणार्थ एव । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्प-
तिम् अन्वारभामहे । तर्पणायेति सर्वेषां शेषः ॥ २६ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाभ्यादित्यवि-
ष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं
राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्रादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं
बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे । स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वा-
हा ॥ २७ ॥

उ० अर्यमणं बृहस्पतिम् । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या ।
अर्यमणं बृहस्पतिम् इन्द्रं दानाय दानार्थं चोदय प्रेरय ।
आहुतिरुच्यते । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं
च । वाजिनो देवाश्वाः ॥ २७ ॥

म० अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे
ईश्वर, लमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय ।
बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवि-
तारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमन्नवन्तमिति सर्वेषां
विशेषणम् । वाजिनं देवाश्वा वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव ।
प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वहि धनदा असि स्वा-
हा ॥ २८ ॥

उ० अग्ने अच्छ । अनुष्टुप् आग्नेयी । 'अच्छाभेरासुमिति
शाकपूणिः' । हे अग्ने, अभिवद इहावस्थितान् आसन्त्यां नः
अस्मान् प्रति । नः सुमना भव । प्रति न इत्यनयोः पदयोः
व्यत्ययः कर्तव्य इति । अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को
भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित् । प्रयच्छ देहि नः अस्मभ्यं हे

सहस्रजित् बहुनो वसुनो जेतः, त्वं हि धनदा असि । हिशब्दो
यस्मादर्थः । यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिद्देवता-
विशेषः ॥ २८ ॥

म० अग्निदेवत्या । हे अग्ने, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकम-
च्छ वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । 'निपातस्य च'
(पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य ।
किंच नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे सहस्रजित्
सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः, सहस्राणां योधानां वा जेतः, हि
यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्र नो यच्छ त्वर्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः । प्र
वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० प्र नो यच्छतु । गायत्री लिङ्गोक्तदेवत्या । प्रयच्छतु
नोऽस्मभ्यं अर्यमा । प्रयच्छतु च बृहस्पतिः । प्रकर्षेण च
वाग्देवी दानादिगुणयुक्ता । ददातु नः अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥

म० गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्य-
विशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु । पूषा प्रयच्छतु ।
उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः । बृहस्पतिः प्रयच्छतु । देवी दीप्य-
माना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सरस्वल्यै वाचो यन्तुर्यत्रिये दधामि
बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

उ० अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । सरस्वल्यै वाचो यन्तुः सरस्वत्या वाचः नियमन-
कर्त्र्याः यत्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । बृहस्प-
तेष्ट्वा बृहस्पतेश्च त्वा साम्राज्येन सम्राट्भावेन अभिषिञ्चामि ।
असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

म० 'शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य लेति' । (का०
१४ । ५ । २२) होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ।
यजमानदेवस्यम् । सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यच्छ्या ।
पुंस्त्वमाषेम् । नियमनकर्त्र्याः । सरस्वल्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
सरस्वत्याः यत्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किंच
बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राट्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि । असा-
विति तत्तामग्रहणम् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषमश्विनौ व्यक्ष-
रेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुजेषं विष्णुहयक्षरेण

त्रीँलोकानुदजयत्तानुजेष्वसोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः
पशुनुदजयत्तानुजेष्वम् ॥ ३१ ॥

उ० अथोजितिर्वाचयति । अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्त-
मुजेष्वम् । ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्ष-
रम्, यजेति ब्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, ब्यक्षरो
वषट्कारः । स एष सप्तदशप्रजापतिरधियज्ञं समासव्या-
साभ्यामुज्जीयते । अग्निः एकाक्षरेण छन्दसा प्राणमुदजयत्
तमहमप्येकाक्षरेण छन्दसा उज्जेष्वम् । एवं सप्तदशोजिती-
र्याख्येयाः ॥ ३१ ॥

म० 'अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृतेति' ।
(का० १४।५।२६) चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत्
द्वादश सुबाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति
यत्पूर्वमुक्तं तद्वत्कृतेत्यर्थः । तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्
वाचयति वेत्यर्थः । एते मन्त्रा उज्जितसंज्ञाः । सप्तदश यजुषि
लिङ्गोक्तदेवतानि । ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति
चतुरक्षरं यजेति ब्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं ब्यक्षरो
वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्या-
साभ्यामुज्जीयते । अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमु-
दजयत् उत्कृष्टं जितवान् । तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेष्वमुत्कृष्टं
जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः । अश्विनौ देवौ ब्यक्षरेण अक्षरद्वया-
त्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जित-
वन्तौ तथाहमपि तेनैव ब्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्या-
नुज्जेष्वमधिकं जयेयम् । विष्णुव्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा
त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि ताल्लोकानुज्जेष्वम् ।
सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपे-
तान्पशुनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशुनुज्जेष्वम् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेष्वम्
सविता षडक्षरेण षडृतुनुदजयत्तानुजेष्वम् मरुतः
सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशुनुदजयत्तानुजेष्वम् बृहस्प-
तिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तानुजेष्वम् ॥ ३२ ॥

म० पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चत-
स्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो
जयेयम् । सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा
षट्संख्याचतुर्नुदजयत् ताचतुर्नुदजयत्तानुजेष्वम् । मरुतो देवाः सप्ता-
क्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन्
अहं तान् ग्राम्यान्पशूञ्जयेयम् । बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन
छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानीनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं
गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतस्त्वोममुदजयत्तमुज्जेष्वम्

वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेष्वमिन्द्र ए-
कादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेष्वम् विश्वेदेवा
द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयत्तामुज्जेष्वम् ॥ ३३ ॥

म० मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्
तादृशं स्तोममहं जयेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा
विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानीनीं देव-
तामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेष्वम् । इन्द्रो देव एकादशाक्ष-
रेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानीनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टु-
भमहमुज्जेष्वम् । विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभि-
मानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशस्त्वोममुदजय-
त्तमुज्जेष्वम् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशस्त्वोममुदजय-
त्तमुज्जेष्वमादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशस्त्वोम-
मुदजयत्तमुज्जेष्वमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशस्त्वो-
ममुदजयत्तमुज्जेष्वम् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशस्त्वो-
ममुदजयत्तमुज्जेष्वम् ॥ ३४ ॥

उ० ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वाजपेयः समाप्तः ॥

म० वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन्
तं स्तोमं जयेयम् । रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं
स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् । आदित्या देवाः
पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं
जयेयम् । अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोम-
मुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेष्वम् । प्रजापतिः सप्तदशा-
क्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन
छन्दसाहमपि जयेयम् । एतान्मन्त्राजपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥
इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

पञ्चत्रिंशी ।

एष तैर्निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाग्निर्नैत्रे-
भ्यो देवेभ्यः पुरःसञ्च्यः स्वाहा यमर्नैत्रेभ्यो देवे-
भ्यो दक्षिणासञ्च्यः स्वाहा विश्वेदेवनेत्रेभ्यो देवभ्यः
पश्चात्सञ्च्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्ने-
त्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासञ्च्यः स्वाहा सोमर्नैत्रे-
भ्यो देवेभ्य उपरिसञ्च्यो दुर्वस्वञ्च्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

उ० अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत् । एष ते निर्ऋते
भागः स्वयं प्रदीर्णेन जुहोति । पृथिव्यत्र निर्ऋति
शब्देनोच्यते । एष ते तव हे निर्ऋते, भागः तं च
सेवस्व । पञ्चधाहवनीयं व्युह्य प्रतिदिशं जुहोति । अग्निर्नैत्रे-
भ्यो देवेभ्यः । देवार्प प्रागध्यायात् । अग्निर्नैत्रेभ्यो देवेभ्यः ।

अग्निनेता येषां देवानां ते अग्निनेत्राः तेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । पुरःसत्यः पुरः सीदन्तीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणार्धे जुहोति । यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । शेषं तुल्यव्याख्यानाम् । अथ पश्चार्धे जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुतेभ्यो देवेभ्यः । अथ मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः दुवस्वत्यः । दुवःशब्देन हविरभिधीयते तद्येष्वस्ति ते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वत्यः ॥ ३५ ॥

म० अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः । 'अष्टाकपालोऽनुमल्यै शम्यायाः पश्चाद्विष्यमन्त्रं सुवे कृत्वा दक्षिणाद्युत्सुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयमप्रदीर्ण इरिणे वामौ जुहोत्येष ते निरुक्त इति' (का० १५।१।९-१०) । फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमल्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्ताभिहितशम्यापश्चाद्भागे पक्षं पतितं यद्विस्तण्डुलपिष्टरूपं तत् सुवे निधाय दक्षिणाग्रेरुत्सुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयं स्फुटिते भूभागे ऊषरे वोत्सुकामिं संस्थाप्य तद्विजुहोतीति सूत्रार्थः । पृथिवीदेवत्यम् । निरुक्तिरत्र पृथिवी । हे निरुक्ते पृथिवि, एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु । 'पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च सुवेणामिषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।१।२०) । एवं वर्षमिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयं तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य सुवेणाज्यं पञ्चस्वमिषु यथालिङ्गं जुहोति । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यजुषि देवदेवत्यानि । अग्निनेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ पश्चाजुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा । अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुतेभ्यः । उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासत्यः मरुतेभ्यो देवेभ्य उत्तरासत्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः । मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवस्वत्यः परिचर्यावत्यः । यद्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुतेभ्यो वा उत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

उ० सार्धं समुह्य जुहोति । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदः तेभ्यः स्वाहा । तुल्यव्याख्यानाः पञ्चमन्त्रा ऋजवः ॥ ३६ ॥

म० 'उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।१।२१) पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुतेभ्यो इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरजरातीर्वचोधा यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

उ० अपामार्गहोमः । उल्मुकमादत्ते । अग्ने सहस्व पृतनाः आग्नेय्यनुष्टुप् । हे भगवन्नग्ने, सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रामान् । किञ्च अभिमातीरपास्य । सपत्नोऽभिमातिरुच्यते । सपत्नोऽप्यास्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्यैतद्रूपम् । अपक्षिप । कस्मात्पुनरेवं त्वमुच्यसे अत आह । दुष्टरस्तरजरातीः तरतेस्तृणातेर्वा दुष्टरः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवारस्त्वम् । किङ्कुर्वन् तरजरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः । किञ्च वचोधा यज्ञवाहसि । वर्च इत्यज्ञनामसु पठितम् । अन्नस्य धाता दाता वा वर्चस ओजसो वा धारयितासि । यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यजमाने ॥ ३७ ॥

म० 'अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति' (का० १५।२।५) अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्रेरुत्सुकमादायात् । अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने, त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीलमार्थम् । अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय । 'असु क्षेपणे' अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वचोऽन्नं धाः धेहि । दधातेर्लुङि रूपम् 'बहुलं छन्दस्यमाढ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङभावः । किंभूतस्त्वम् । दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतधरक्षः

स्वाहा रक्षसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधिष्मा-
मुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

उ० जुहोति देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोर्वीर्येण
जुहोमि । अतो हतं हिंसितं रक्षः । स्वाहा सुहुतं चैतद्विर्भ-
वतु । सुवं प्रास्यति । रक्षसां त्वा वधार्थम् प्रास्यामीति शेषः ।
प्रत्यागच्छति । अवधिष्म हतवन्तो वयं रक्षः । जातावेक-
वचनम् । अवधिष्म । अमुमिति नामग्रहणं असाविति च ।
अथ कोर्थः । हतवन्तो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मां वा हतो-
स्माभिः ॥ ३८ ॥

म० 'देवस्य लेति जुहोतीति' (का० १५।२।६)
प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य सुवेणापामार्गतण्डुला-
न्नुहुयात् । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोः त्रीणि यजूंषि
रक्षोऽवधिष्म । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्ये-
नाहं जुहोमि । अतएव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा
सुहुतं हविरस्तु । 'रक्षसां लेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां
जुहोतीति' (का० १५।२।७) यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां
दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत् । रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं
त्वा तां प्रास्यामीति शेषः । 'अवधिष्म इत्यायन्यनपेक्षमिति'
(का० १५।२।७) । अध्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो
देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति । रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हत-
वन्तः । जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति
च । अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितो-
ऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सविता त्वा सवानां सुवतामभिर्गृहपतीनां
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यै-
ष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्म-
पतीनाम् ॥ ३९ ॥

उ० गृहीत्वा दक्षिणं यजमानबाहुं जपति । सविता त्वां
सवानाम् प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवताम् अभ्यनु-
जानतु । स हि तेषामीष्टे अभिर्गृहपतीनाम् आधिपत्ये सुवता-
मित्यनुवृत्तिः । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । बृह-
स्पतिर्वाचे वागर्थमभ्यनुजानातु । इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावा-
यार्थं सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं सुवताम् । मित्रः सत्यः
सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सुवताम् । वरुणो
धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् ॥ ३९ ॥

म० 'उत्तमेन चरित्वा सविता लेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं
गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च
जाते राजा भवतीति' (का० १५।४।१३—१५) ।
अष्टौ देवसहवींषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारु-
णेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा सुचौ सत्ये पाणौ

कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता लेति कण्डिकाद्वयरूपं
मन्त्रमाह । मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनप-
दजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः ।
अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञाना-
माधिपत्ये हे यजमान, त्वा तां सुवतां प्रेरयतु । सर्वेषामाज्ञादा-
नेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अभिर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये
त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये तां सुवताम् ।
बृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं तां
सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । वाचआधिपत्ये
सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय तां सुवताम् । रुद्रः
पशुभ्यः पश्वर्थं पश्चाधिपत्ये वा तां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः
'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना चतुर्थ्याः सुआ-
देशः । सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं तां सुवताम् । वरुणो
धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये तां सुवताम् ।
सवित्रादयोऽष्टौ देवसहविषां देवतास्तां नानाधिपत्यानि
ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इम-
ममुष्यं पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उ० इमं देवा असपत्नं सुवध्वम् । इमं राजानं हे
देवाः, असपत्नं सुवध्वम् । महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते च जनानां राज्याय । इन्द्रस्य
च इन्द्रियाय वीर्याय । सुवध्वमिति प्रत्येकं संबन्धः । इमं
अमुष्यपुत्रम् । अमुष्येति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यन्तं नाम
गृह्यते । अमुष्यै पुत्रम् । अमुष्यै इति यजमानस्य मातुर्नाम-
ग्रहः । 'स आदित्येन दिनं मिथुनं समभवत्' इत्यादिश्रुतिः ।
इमममुष्यं पुत्रमित्यादितृतीयपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः ।
अस्यै विशे । जनपदनामग्राहः । एष वः अमी राजा । एष
वः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

म० अत्यष्टिर्जमानदेवत्या । हे देवाः सवित्रादयः, इम-
ममुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरय-
ध्वम् । किमर्थं । महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते
ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं
जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं । जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्र-
स्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं

सुवध्वमित्यर्थः । किंभूतमिमम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अमुष्या देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशाः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् । अमी हे कुरवः पञ्चालाः, वो युष्माकमेव खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वस्त्रि-
तानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिष्वन्याभिरिन्द्र-
मनयन्नरातीः ॥ १ ॥

उ० अपो देवा मधुमतीः । वरुणस्यार्प प्राक् चरकसौ-
त्रामण्याः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । या अपो देवाः मधुमतीः
मधुस्वादोदकाः । अगृभ्णन् गृहीतवन्तः । ऊर्जस्वतीः अन्न-
वतीः । राजस्वः राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः ।
चितानाः चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः । किंच याभिरद्भिर्मि-
त्रावरुणावभ्यषिष्वन्नभिषिक्तवन्तः । देवा इत्यनुवृत्तिः । याभिः
इन्द्रम् अनयन् नीतवन्तः । अत्यरातीः अतीत्य अरातीः
अदनवतीः शत्रुसेनाः । प्रकृतत्वाद्देवाः पदमस्ति ताः
गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

म० नवमेऽध्याये वाजपेय-राजसूयसंबन्धि कियदपि
कर्मोक्तं । दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रा-
मणी चोच्यते । तत्र इडान्तेऽगो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्ति-
कीरसंभवाद्गलेतराः पृथक् पात्रेष्वादिदुम्बरेषु (का० १५।४।
२०-२२) 'सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवाः' (१५।४।३३)
इति । इडाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणम् । देवसहविषां भागपरिहर-
णान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौ-
दुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशा-
त्प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्णातपवर्षाः शुष्वाः
गोरुत्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव संपाद्य तदानीं
यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् । कुतः असंभवात् तदानीमातपवर्षणदेर्नि-
मित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णी-
यात् । तत्र मन्त्रानाह । अपो देवा इति सरस्वतीनदीसंबन्धि-
नीरप आदौ गृह्णाति । चरकसौत्रामण्याः प्रावरुण ऋषिः ।
अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपोऽगृभ्णन् गृहीत-
वन्तः । किंभूता अपः । मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा

ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यास्तु । विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः
राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्यादिकाः । चितानाः
चेतयमानाः सदेवतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशि-
नष्टि । याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिष्वन् मित्रावरुणयोरभि-
षेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्य-
नयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून्त्यक्रामयन्नित्यर्थः । 'छन्दसि
परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति अतेरुपसर्गस्य क्रियापदा-
त्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा
वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि वृषसेनोऽसि
राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा
राष्ट्रमुष्मै देहि ॥ २ ॥

उ० अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनन्तरं हुत्वा षोड-
शापो गृह्यन्ते । तत्र प्रथमो होममन्त्रः । द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः ।
नदीप्रवाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा यौ ऊर्मौ व्यर्दतः
तौ गृह्णाति । स यः प्राङ्मुददति प्राङ्मुदच्छति तं गृह्णाति ।
वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः । यस्त्वं वृष्णो वर्धितुः सेकुः संव-
न्ध्य ऊर्मिरसि । वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः राष्ट्रदाश्च ।
राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां वृमो राष्ट्रं
मे मद्यं देहि । स्वाहा गृह्णामि । वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्र-
मुष्मै । अमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः । देहि । एव-
मुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । द्वितीयमूर्मिं गृह्णाति ।
वृषसेनोसि । वृषा युवोच्यते । वृषप्रधाना सेना यस्य स
वृषसेनः । स्यन्दमानाः ॥ २ ॥

म० 'जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्ण ऊर्म्यादिभिः स्वाहाका-
रान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रसुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति' (का० १५।४।
३४) 'अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मौ इति' (१५।
४।२३) सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु, वृष्ण ऊर्मि-
रित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु
जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति । उत्तरमन्त्रेषु
अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । वृष्ण
ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्थेल्यन्ता मन्त्राः संहितायां दिशः
पठितास्तेषां पूर्वैः पूर्वैः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः
स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् । तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा
यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्ण
ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजुषि लिङ्गोक्त-
देवतानि । हे कल्लोल, त्वं वृष्णो वर्धितुः सेकुः पशोर्नरस्य वा
संवन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति
राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मद्यं देहि
स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वा गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि

राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि । अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोमिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्थो सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

तृतीया ।

अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाऽर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देह्यापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै देहि ॥ ३ ॥

उ० अर्थेत स्थ राष्ट्रदाः । अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता अर्थेतः । अस्तेर्बहुवचनं स्थइति । राष्ट्रदाः । एतदपि बहुवचनम् । राष्ट्रं मे दत्त । दत्तेति ददातेर्बहुवचनम् । व्याख्यातमन्यत् । प्रतिलोमाः तु ओजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः स्यन्दन्ते । अपयतीः आपः परिवाहिणीः । हे आपः, याः यूयं परिवाहिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्थ उक्तमन्यत् । नदीपतिः अपांपतिरसि । ऋज्वर्थः । निवेष्ट्यम् 'वेष्ट वेष्टने' अस्य निपूर्वस्यान्यव्यापत्त्या निवेष्ट्य आवर्त उच्यते । स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यागता आपः ॥३॥

म० 'स्यन्दमाना इति नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति' । (का० १५।४।२४) अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः । इणः किपि तुगागमः । तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदान्यः स्थ भवथ । मे राष्ट्रं दत्त यच्छत । दत्तेति बहुवचनम् अन्यव्याख्यातम् (का० १५।४।२५) । प्रतिलोमाः । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने । हे आपः, यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ । 'अपयतीरिति' (का० १५।४।२६) वहन्तीनामपां मध्याया मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतोवहनशीला भवथ उक्तमन्यत् (का० १५।४।२७) । नदीपतिमिति । -समुद्रस्यापां होमादाने । अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । (का० १५।४।२९) निवेष्ट्या इति । निवेष्ट्य आवर्तस्तद्भवा निवेष्ट्याः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने हे जलभ्रम, लमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त व्रजक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त वाशी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त जनभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त विश्वभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्तापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

उ० सूर्यत्वचस स्थ । सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचस आतपवर्ष्याः स्थ । सूर्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदाः सूर्यवर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । सरस्याः मान्दास्थ मन्दतेर्मदनार्थस्य मन्दः । तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहूदकत्वात्, तत्र भवा आपो मान्दाः । कृप्याः गृह्णाति । व्रजक्षितं स्थ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । इह तूदकवत्वसाभ्यात्कूप उच्यते । व्रजे क्षियन्ति व्रजक्षितः पुण्या अवसायाः । वाशीस्थ । 'वश कान्तौ' । कामिता अभिलषिताः स्थ । ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुत्वात् । मधुशविष्ठा स्थ । शव इति बलनाम शविष्ठा वलिष्ठाः । वलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशमनत्वात् । उक्तं च 'त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्ति वातलम्' इति । गोस्तुल्यागृह्णाति । शकरीस्थ । 'शक्नु शक्तौ' 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च' । शक्नुवन्ति हि गावो जगदुद्धर्तुं वाहदोहादिभिः । पयः जनभृतः । जनान् हि पयो विभर्ति बालभावे धृतं । विश्वभृतः विश्वं सर्वं देवाद्यपि धृतं विभर्ति । मरीचीः । आपः स्वराज स्थ । हे आपः, या यूयं स्वराजस्य स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ताः । अनन्याश्रितराज्या इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । औदुम्बरपात्रे संमासिञ्ज्येता मधुमतीः मधुमतीर्मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिर-

ज्ञिः पृच्यन्तां सृज्यन्ताम् । महि महत् क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे
वन्वानाः । वनोतिः संभजनार्थः । संभजमानाः । मैत्रावरुण-
धिष्ण्यस्य पुरस्ताज्जिदधाति । अनाधृष्टाः अनाधर्षिताः रक्षोभिः
सीदत उपविशत । सहोजसः सवीर्याः सहबलेन । किंकुर्वाणाः ।
महि महत्क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

म० 'स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्याताप इति' । (का०
१५।४।३०) वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा धर्मे वर्तमा-
नास्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं सूर्यलचसो भवथ सूर्य-
स्येव लचस्त्वक् यासां ताः सूर्यलचसः सदा तापे वर्तमानत्वात्
लचःशब्दः सान्तस्त्वगाची । 'अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति'
(का० १५।४।३१) आतपे वर्षति सति गगनादप आदा-
यादौ संपादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्येव
वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृशो भवथ । 'सरस्या
इति' (का० १५।४।३२) तडागभवास्त्वप्सु होमादाने ।
हे आपः, यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मन्दन्ते
भूतानि यत्र बहूदकत्वात् मान्दाः भवथ । 'कूप्य इति' ।
(का० १५।४।३) कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने । हे
आपः, यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । अत्र
तूदकधारणसामर्थ्यात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति
व्रजक्षितः । (का० १५।४।३२) पुष्पा इति । 'पुष्प सेचने'
पुष्पान्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति पुष्पाः अवश्यायरूपाः तृणाग्रेषु
स्थितास्तासु वल्लक्षेपेण या आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुवा
ग्राह्याः । वाशाः स्थ । 'वश कान्तौ' उच्यन्ते जनैः काम्यन्ते-
ऽन्ननिष्पत्तिहेतुलाक्षाया यूयं भवथ । 'मध्विति' (का० १५।
४।३२) मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपः, यूयं
शविष्ठाः । 'शव' इति बलनाम । बलिष्ठाः बलदात्र्यो भवथ ।
त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु । 'गोरुल्या इति' (का०
१५।४।३२) उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्याः प्रसूयमा-
नधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-
दाने । शकरीः । 'शहू शकौ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा०
३।२।७५) इति वनिप्रत्ययः 'वनो र च' (पा० ४।१।७
इति ङीप् रेफश्च । शकुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति शक्यो
गावस्तत्संबन्धिन्यो यूयं भवथ । 'पय इति' (का० १५।
४।३२) दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् । हे आपः, यूयं जनभृतो
भवथ बालभावे जनान् जन्तून् भिन्नतिः पुष्पन्तीति जनभृतः ।
'घृतमिति' (का० ५।४।३२) घृते होमादाने । हे घृत्-
रूपा आपः, यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगदेवादिकं भिन्नति
विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदाः । एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्त-
दशाप उक्ताः । 'आपः स्वराज इति मरीचिर्गृहीत्वा गृहीत्वा-
जलिना सर्वासु सधृष्टजतीति' (का० १५।४।३५)
रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अजलिनादाय पूर्वगृहीतास्त्वप्सु
योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् । 'नात्र होमः षोडश-
हृतीर्जुहोति द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च'
२२ य० उ०

(५।३।४।२३) इति श्रुतेः । हे आपः, मरीचिरूपा यूयं
स्वराजः स्थ खेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या
भवथ । राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त । 'औदु-
म्बरे पात्रे समासिञ्चयेना मधुमतीरिति' (का० १५।४।
३६) एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति ।
मन्त्रावृत्तिः । अन्वेदेवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता
आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् ।
किंभूता एताः । महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय
वन्वानाः संभजमानाः ददत्य इत्यर्थः । वनोतिः संभजनार्थः ।
'मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ताज्जिदधात्यनाधृष्टा सीदतेति' (का०
१५।४।३७) औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्राव-
रुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति । अन्वेदेवत्यम् । हे आपः, यूयं
सीदत तिष्ठत । किंभूता यूयम् । अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः ।
सहोजसः ओजसा सहिताः बलयुक्ताः । तथा महि महत्क्षत्रं
बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सोमस्य त्विषिरसि तवैव मे त्विषिर्भूयात् । अ-
ग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घो-
षाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहा अश्याय स्वाहा भगाय
स्वाहार्यम्णे स्वाहा ॥ ५ ॥

उ० व्याघ्रचर्मारोहति । सोमस्य त्विषिः सोमस्य दीप्ति-
र्भवसि यतः अतः तव इव यथा तव त्विषिरेवं मम त्विषि-
र्भूयात् । 'यत्र वै सोम इन्द्रमल्पपवत स यत्ततः शार्दूलः सम-
भवत्तेन सोमस्य त्विषिः' इति श्रुतिः । षट् पुरस्तादभिषेकस्य
पार्थानि जुहोति । अग्रये स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् षडुपरिष्ठात्
इन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति' (का० १५
५।१) । मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य
पुरस्ताद्याघ्रचर्मास्तृणाति । चर्मदेवत्यम् । हे चर्म, त्वं सोमस्य
त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव तत्सदृशी मे मम त्विषिः
कान्तिर्भूयात् 'यत्र वै सोम इन्द्रमल्पपवत स यत्ततः शार्दूलः
समभवत्तेन सोमस्य त्विषिः' (५।३।५।३) इति श्रुतेः ।
'पार्थानामग्रये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५।
५।३) 'पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १५।५।३४) । पार्थसंज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये
अग्रय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि
षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीताऽन्यैः । लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि
अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति प्रेरयति वा
सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति
पूषा । बृहतां साम्नां पतिर्वृहस्पतिः । इन्दति ईष्टे इन्द्रः । यु-

प्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः । 'अंश विभाजने' धातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयति व्याप्नोति विश्वमित्यर्थमा । एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसव उत्पुनास्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । अनिभृष्टमसि
वाचो बन्धुस्तपोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा
राजस्वः ॥ ६ ॥

उ० पवित्रे करोति । पवित्रे स्थः । पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ
व्याख्यातम् । उत्पुनाति । सवितुर्वैः । व्याख्यातम् । अनि-
भृष्टमसि । अत्र मन्त्रावयवा एकवचनान्ताः । श्रुत्या तु बहुवच-
नान्ता व्याख्याताः । आपो ह्यत्राभिधेयमिति । अतः
श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते । 'अस्जो पाके' इत्ययं धातुः ऋषिणा
व्याख्यातः । अनिभृष्टमसीति । कोर्थः । अनाष्टष्टाः स्थ रक्षो-
भिः । वाचो बन्धुः । वाचः बन्धुभूताः । 'यावद्वै प्राणेष्वपो
भवन्ति तावद्वाचो वदति' इति श्रुतिः । तपोजाः । तपः-
शब्देनाग्निरुच्यते तस्माज्जायन्ते । 'अग्नेर्वै धूमो जायते' इत्या-
दिश्रुतिः । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यः स्थ । 'यदा
वा एनमेताभिरग्निः पुण्वन्ति' इत्यादिश्रुतिः । स्वाहा राजस्वः ।
स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वः भवथ । राजानं या सुवन्ति
जनयन्ति ता राजस्वः ॥ ६ ॥

म० 'पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति' (का० १५।
५।४) । प्रकृतिवत्पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं
बध्नाति । पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [अध्या० १ क० १२] ।
'ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्वै इति' (का० १५।५।५) ।
सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रांसादिता औदु-
म्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना
राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण । अब्देवत्यम् । सवितुः सर्वत्रैरकस्य
परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्रहितेन
समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपः, वो
युष्मान् उत्पवनं करोमि । अनिभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधेयाः
अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्या-
ख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते । हे आपः, यूयमनिभृष्टा
स्थ । 'अस्ज पाके' अयं धातुर्दृष्ट्यर्थे व्याख्यातः । अनिभृष्टाः न
नितरां भृष्टाः अपराभूताः रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या
बन्धुभूताः 'यावद्वै प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदति' (५।
३।४।१६) इति श्रुतेः, 'आपोमया वाक्' इति सामश्रुतेश्च । तथा
तपोजाः तपःशब्देनाग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः ।
'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्भिरग्नेर्वा एता जायन्ते
तस्मादाह तपोजाः' (५।३।५।१७) इति श्रुतेः 'वायो-
रग्निरग्रेरापः' (तैत्ति० आर० ८।१) इति श्रुत्यन्तरात्

सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ 'यदा वा
एनमेताभिरग्निपुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति' (५।३।५।१८) इति
श्रुतेः सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः
सत्यः राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो
राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाष्टष्टा अपस्यो
वसानाः । पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाशिशु-
र्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

उ० अभिषेचनीष्वेनां व्यानयति । सधमादो द्युम्नीः ।
अब्देवत्या वारुणी त्रिष्टुप् । या एताः सधमादः सहस्रदनाः
सह एकस्मिन्पात्रे माघन्ति मदनं कुर्वन्ति ताः । द्युम्नीः वीर्य-
वत्यः आपः एताः अनाष्टष्टाः अनभिभूता रक्षोभिः ।
अपस्यः अप इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्यः । वसानाः
'वस आच्छादने' आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः । तास्वप्सु
पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम् । गृहरूपासु विशां
रूपेणावस्थितासु । चक्रे कृतवान् वरुणो राजा सधस्थं
सहस्थानं प्रतिष्ठाम् । कथंभूतो वरुणः । अपां शिशुः ।
'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति' इति
श्रुतिः । मातृतमासु अतिशयेन निर्मात्रीषु । अन्तर्मध्ये
चक्रे सधस्थमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

म० 'अभिषेचनीष्वेनां व्यानयति सधमाद इति' (का०
१५।५।६) । उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु
पालाशौदुम्बरवाताश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य
निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते ।
कीदृश्यः । सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माघन्ति हृष्यन्ति
मादयन्ते प्रीणयन्ति वा ताः सधमादः । सहपूर्वान्मादयतेः किप्
'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६।३।९६) इति सहस्य
सधादेशः । द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः
पूर्वसवर्णदीर्घः । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाचं वा' (नि० ५।५)
इति यास्कः । अनाष्टष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः ।
अप इति कर्मनाम । अपसि कर्मणि साध्यः अपस्यः । 'तत्र
साधुः' (पा० ४।४।९८) इति यत् 'सुपां सुलुक्' (पा०
७।१।३९) इति जसः सुरादेशः । वसानाः 'वस आच्छा-
दने' वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा
आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृत-
वान् । सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम् । किंभूतो वरुणः ।
अपां शिशुः बालकः । 'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन
यजते' (५।३।५।१९) इति श्रुतेः वरुणो राजसूया-
जिलादपां शिशुः । किंभूतास्वप्सु । पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह-
नामसु पठितम् । गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु
अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्त्रेणमसि मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं वृत्रं वधेत् । द्वासि रुजासि क्षुमासि । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

उ० तार्प्यं परिधापयति । क्षत्रस्योल्बमसि । उल्बं गर्भाधारमुदकम् । पाण्डुं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसि । जरायुर्गर्भवेष्टनम् । अधिवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसि । गर्भसंभवस्थानं योनिः । उष्णीषं संहस्य पुरस्तादवगृह्णाति । क्षत्रस्य नाभिरसि । नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याशयः । अथ धनुरधितनोति । इन्द्रस्य वार्त्रेणमसि । इन्द्रस्य संबन्धि यद्वात्रेणम्, वृत्रो येन हत इति वार्त्रेणं धनुरासीत्त्वमसीति शेषः । बाहू विमार्ष्टि । मित्रस्य त्वमसि मित्रस्य संबन्धी त्वमसीति दक्षिणम् । वरुणस्यासि वरुणस्य संबन्धि त्वमसीति सव्यम् । धनुः प्रयच्छति । त्वयायं वृत्रं वधेत् धनुषा अयं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । तिस्र इषूरादत्ते । द्वासि 'दृ विदारणे' दृणातीति द्वा । रुजासि 'रुजो भञ्जे' अस्य रुजा । क्षुमासि । 'क्षमायी विधून्ने' अस्य क्षुमा । यजमानाय प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चम् । पात पालयत एनं यजमानं प्रागञ्चनं प्रत्यगञ्चनं तिर्यगञ्चनम् । दिग्भ्यः पातं अन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥

म० 'तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५।५।५) । 'तार्प्यं परिधापयतीति' (१५।५।७) । तार्प्यपाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते । तार्प्यक्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा तार्प्यदेवतम् । हे तार्प्य, लं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्बं गर्भाधारभूतमुदकमसि । यजमानो गर्भस्थानीयः । 'पाण्डुं निवस्त इति' (का० १५।५।१२) । रक्तकम्बलं परिधत्ते । पाण्डुदेवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु, लमसि । 'अधीवासं प्रतिमुच्येति' (का० १५।५।१३) कशुकं गले बध्नाति । अधीवासदेवतम् । हे अधीवास, लं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः । 'उष्णीषं संवेष्ट्य निवीतेऽवगृह्णाते नाभिदेशे परिहस्ते वेति' (का० १५।५।१३) शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा । उष्णीषदेवतम् । हे उष्णीष, लं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भवन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः । 'इन्द्रस्य वार्त्रेणमसि धनुरातनोतीति' (का० १५।५।१७) । अष्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति । धनुर्देवतम् । हे धनुः, लमिन्द्रस्य संबन्धि वार्त्रेणं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रेणं वृत्रनाशकं धनुरसि । तदातनोमीति शेषः । 'मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू

विमार्ष्टि' (का० १५।५।१८) । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि । बाहुदैवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे, लं मित्रसंबन्धी भवसि । हे वामबाहो, लं वरुणसंबन्धी भवसि । 'धनुः प्रयच्छति लयायमिति' (का० १५।५।१९) । यजमानाय धनुर्ददाति । धनुर्देवतम् । हे धनुः, अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । 'द्वासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।५।२०) । द्वासीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति । षड्यजुषि इषुदेवत्वानि । हे इषो, लं द्वासि 'दृ विदारणे' दृणाति शत्रून्विदारयतीति द्वा । हे इषो, लं रुजासि 'रुजो भञ्जे' रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा । हे इषो, लं क्षुमासि 'क्षमायी विधून्ने' क्षमायति शत्रून् कम्पयतीति क्षुमा । यजमानाय ददाति । हे इषवः, प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत । प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

नवमी ।

आविर्मर्या आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतावावित्तः पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशंभुवावावित्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

उ० अथैनमाविदो वाचयति । आविर्मर्याः । आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिर्मन्त्राहृतिभिरेताभ्यो देवताभ्य इत्याविद आविर्मर्याः । मर्या इति मनुष्यनाम । हे मर्याः, आविः प्रकाशः प्रकटोऽयं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यते । कथिते च श्रुतिः प्रयोजनं वदति । 'सोऽस्यै सवमनुमन्यते' इत्याविर्मर्या इत्याद्येकवचनादिभिः । सवो जन्म । उत्पत्तिरिति यावत् । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्त्यत्ययैर्व्याख्यायन्ते । आविदितो ज्ञापितोऽग्नये गृहपतये यजमानः । आवित्त इन्द्रः आवेदित इन्द्राय वृद्धश्रवाः वृद्धं श्रवो धनं यस्य स वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरुणौ । आविदितौ मित्रावरुणाभ्यां धृतव्रताभ्यां । व्रतमिति कर्मनाम । धारितकर्मभ्याम् । आवित्तः पूषा आवेदितः पूष्णे । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा । आवित्ते द्यावापृथिवी । आविदितो द्यावापृथिवीभ्यां विश्वशंभुभ्याम् सर्वं सुखेन संभावयित्रीभ्याम् । आवित्तादितिः आविदितोऽदितये । उरुशर्मणे उरु पृथु महत् शर्म शरणं यस्याः सा तथोक्ता । सवो एवाविदः क्षुत्वा लक्षणया व्याख्याताः । तद्यथा 'आविर्मर्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अनि-

रुक्तः' इत्यादिस्तास्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्त्राणां प्रत्यक्षवृत्तित्वात् ॥ ९ ॥

म० 'आविर्मर्या इति वाचयतीति' (का० १५।५।२१) । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानाविस्संज्ञान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदैवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋत्विजः, यूयमाविः प्रकटा भवयेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्याः ऋत्विजः, अयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यत इति शेषः । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्त्यव्ययैर्व्याख्यायते गृहपालकायाम्रयेऽयं यजमान आवित्त आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे । वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्राययं यजमान आवित्तः । व्रतमिति कर्मनाम । धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारित-कर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तौ । आवित्तः आवेदितः । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूज्येऽयमावित्तः । विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशंभुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते । वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः । उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्म तस्मै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः । यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या । गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

दशमी ।

अवेष्टा दन्दशूकाः प्राचीमारोह गायत्री त्वावतु रथन्तरं सामं त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्मद्रविणम् ॥ १० ॥

उ० केशवास्ये लोहायसमाविध्यति । अवेष्टा दन्दशूकाः अवेष्टाः । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । नाशिताः दन्दशूकाः अत्यर्थं दशनशीलाः मृत्प्लव इहाभिप्रेताः । 'तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति' इति श्रुतेः । सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशो वाचयति । प्राचीमारोह प्राचीं दिशमाक्रमस्व । आक्रममाणं च त्वा गायत्री अवतु पालयतु । रथन्तरं च साम त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमः त्वामवतु । वसन्तऋतुः त्वामवतु । ब्रह्मद्रविणं ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः । ब्राह्मणजातेः साधनभावाद्धनत्वमुच्यते ॥ १० ॥

म० 'अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तरुपविष्टयेति' (का० १५।५।२२) । सदः समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति । मृत्युनाशनं यजुः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टाः नाशिता भवन्त्विति शेषः । 'तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति' (५।४।१।१) इति श्रुतिः 'सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति'

(का० १५।५।२३) । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति । पञ्च यजूंषि यजमानदेव-ल्यानि । हे यजमान, त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व । तथाविधं त्वा छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम । (छ० सं० १।३।१।५१) त्वां रक्षतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु । ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे (२५ तमे ब्रा० २।१) आम्नातम् । 'तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यतौ त्रिवृतौ विष्टुतिरिति' । अस्यायमर्थः । उपास्मै गायतेत्यादीनि (ऋ० सं० ६।७।३६) तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गोयेत् । काभिस्तिष्ठभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तथा स उद्गता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गातं भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमा गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः संपद्यते सेयं स्तुतिरुच्यतीति नाम्ना संपद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

दक्षिणामारोह त्रिष्टुत्वावतु बृहत्सामं पञ्चदशः स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११ ॥

उ० एवं दक्षिणामारोहेति चतस्रः कण्डिका व्याख्येयाः । छन्दःसामस्तोमऋतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः । चतुर्थ्यां कण्डिकायां फलं द्रविणमिति पठ्यते ॥ ११ ॥

म० अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान, त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम । त्रिष्टुप् छन्दः । त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम (छ० सं० १।३।१।१।५) । पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु । क्षत्रं तव द्रविणमवल्लिति वा । पञ्चदशस्तोमस्त्वामाम्नातः (२५ तमब्रा० २।४) 'पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति' । पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिर्ऋग्भिर्गोयेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रतीचीमारोहं जगती त्वावतु वैरूपं सामं सप्त-
दशस्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

म० अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान, लं प्रतीचीं दिश-
मारोह । जगती छन्दः लामवतु । यद्वाव इन्द्र ते शतमि-
त्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम (छ० सं० १।३।२।४) ।
सप्तदशः स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विट् वैश्यजातिलक्षणं
द्रविणम् । एते लामवन्तु । यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ।
सप्तदशस्तोमस्त्वेवाम्नातः (२५ तमब्रा० २।७) 'पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया
स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति' ।
प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सङ्कृत् । द्वितीय-
पर्याये प्रथमोत्तमे सङ्कृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां
सङ्कृद्वायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधस्तुतिर्दश-
सप्तैत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजं सामैकविंश-
स्तोमः शरदतुः फलं द्रविणम् ॥ १३ ॥

उ० तत्र धान्यफलं वा यज्ञफलं वा अभिप्रेतम् ॥ १३ ॥

म० अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान, लमुदीचीं दिश-
मारोह । अनुष्टुप् छन्दः । पिवा सोममिन्द्र मन्दतु ला
एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम (छ० सं० १।५।१) ।
एकविंशः स्तोमः । शरदतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं
धनम् । एते लामवन्तु । एकविंशस्तोमस्त्वेवाम्नातः (२५ तम-
ब्रा० २।१४) 'सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः
स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः
सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्त-
सप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति' । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गा-
येदुत्तमां सङ्कृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सङ्कृद्वायेन्मध्यमोत्तमे
त्रिः । तृतीयपर्याये मध्यमां सङ्कृद्वायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येक-
विंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ऊर्ध्वमारोहं पङ्क्तिस्त्वावतु शाकरैवते सामनी
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृत्तौ वर्चो
द्रविणं प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

उ० वर्चो द्रविणमित्यत्रापि तेजो ब्रह्मवर्चसं वा अभि-
प्रेतम् । सीसं निरस्यति । प्रत्यस्तम् । 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य
क्षिप्तम् । नमुचेरसुरस्य शिरः ॥ १४ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान, ऊर्ध्वा दिशमा-

रोह । पङ्क्तिश्छन्दः । प्रोष्वसै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं
शाकरं साम (छ० सं० २।९।१।१४।१) रेवतीनः
सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् (छ० सं० १।
२।२।१।९-२) । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्त-
शिशिरावृत्तौ । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् । एते
लामवन्तु । यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानां देवस्ते धनं रक्षतु ।
त्रिणवः स्तोम एवाम्नातः (प० ब्रा० ३।१) 'नवभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिं करोति
स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिं करोति स पञ्चभिः
स एकया स तिसृभिर्वैत्रिणव इति' । प्रथमपर्याये प्रथमां
त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्लः उत्तमां सङ्कृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां
सङ्कृद्वायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्लः । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्च-
कृत्लो मध्यमां सङ्कृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्यो-
पेतत्वात्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः । त्रयस्त्रिंशः स्तोम
एवाम्नातः (प० ब्रा० ३।३) 'एकादशभ्यो हिं करोति स
तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिं करोति स सप्तभिः स
एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति' । प्रथमपर्याये
प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्ल उत्तमां सङ्कृत् । द्वितीयपर्याये
प्रथमां सङ्कृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्लः । तृतीयपर्याये प्रथमां
सप्तकृत्लो मध्यमां सङ्कृदुत्तमां त्रिर्गायेत् । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः
स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः । 'आक्रम्य पादेन सीसं निर-
स्यति प्रत्यस्तमिति' (का० १५।५।२४) । व्याघ्रचर्मपश्चा-
द्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् । असुरदेवत्यम् । नमु-
चेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षिप्तं
सीसरूपेण ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् ।
मृत्योः पाह्योजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि ॥ १५ ॥

उ० व्याघ्रचर्मारोहति । सोमस्य त्विषिरसि व्याख्यातम् ।
रुक्ममधः पदं कुरुते । मृत्योः पाहि । हे रुक्म, मृत्योः सका-
शान्मां गोपाय । शिरसि च रुक्मं करोति । ओजोऽसि ओज
इति मनोवृत्तिः, जेष्याम्यसुमिति या प्रतिज्ञा सोच्यते । सह
इति बाह्यं बलमुच्यते । अमृतमिति प्रकटार्थम् ॥ १५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति' (का० १५।
५।२५) । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ।
चर्मदेवत्वं व्याख्यातम् (क० ५) । 'रुक्ममधः पदं कुरुते
मृत्योरिति' (का० १५।५।२६) । पादतले हिरण्यं
कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण, मृत्योः सकाशान्मां पाहि
पालय । 'शिरसि च नवतर्क्षे' शततर्क्षे वौजोऽसीति' (का०
१५।५।२७) । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं
यजमानशिरसि कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य, त्वमोजो-

ऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीरं
बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

षोडशी ।

हिरण्यरूपा उ॒षसो वि॒रोक उ॒भावि॑न्द्वा उ॒दि॒थः
सूर्यश्च ॥ आ॒रो॒ह॒तं वरु॑ण मि॒त्र ग॒तं त॒तश्च॑क्षा॒थाम॒-
दि॒तिं दि॒तिं च मि॒त्रोऽसि वरु॑णोऽसि ॥ १६ ॥

उ० बाहू उद्धृणाति । हिरण्यरूप उपसो मैत्रावरुणीन्निष्पृ-
यजुरन्ता । मित्रोऽसि वरुणोऽसीति यजुः । हे हिरण्यरूपौ
मित्रावरुणौ, यौ युवां उपसो विरोके उपसो व्युत्थानकाले ।
उभावपि हे इन्द्रौ । 'इदि परमैश्वर्ये' परमेश्वरौ उदित्यः उद्ग-
च्छथः । सूर्यश्च ययोर्युवयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ
युवाम् आरोहतम् । हे वरुण, हे मित्र, गतं पुरुषम् । 'बाहू
वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तः' इति श्रुतिः । अध्यात्मविषयं
व्याचष्टे अधिदैवं तु गतौ रथः । ततश्चक्षाथामदितिं दितिं
च ततोऽनन्तरं पश्यतम् । अदितिम् अदीनम् स्वकर्म-
विहितानुष्ठातारम्, दितिं दीनं नास्तिकवृत्तिम् । अमुमेवार्थं
श्रुतिराह । ततः पश्यतं स्वं चारणं चेल्येवैतदाह । अपरो
मन्त्रविकल्पः । मित्रोऽसि वरुणोऽसि । बाहू एवोच्येते ।
मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वमसि ॥ १६ ॥

म० 'वाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति' (का० १५।५।
२८) । यजमानवाहू ऊर्ध्वं करोति । मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप्
यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक, दक्षिण-
वाहो, हे मित्र सखिवत्पालक वामवाहो, तौ युवां गतं पुरुष-
मारोहत मारोहणं कुरुतम् । 'वाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गतः'
(५।४।१।१५) इति श्रुतिरध्यात्मविषयं वाचष्टे । पुरु-
षारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां पर-
सेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । तौ कौ । यौ
युवासुभौ द्वौ उपसौ विरोके रात्रेः समाप्तौ उदयः उदयं कुरु-
रथः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम् । सूर्योदया-
नन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तये इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेतिय योयुवयोः
कार्यसंपादनायेत्यर्थः । किंभूतौ युवाम् । हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं
ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकदायलंकारेण हिरण्यवद्भासमानौ ।
तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ । एवमध्यात्ममर्थः । अधिदैवं लय-
मर्थः । हे वरुण, हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ, युवां गतं
रथोपरिभागं गतंसदृशमारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकी-
लकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गतंसदृशो भवति ।
रथोऽपि गतं उच्यते 'गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (नि० ३।५) इति
यास्कोक्तैर्गतौ रथः । यौ युवासुषसो विरोके उषःकालानन्तरम्
उदयः उद्ब्रज्यथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किंभूतौ । हिरण्यरूपौ
अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणानन्तरम-
दितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठानं दितिं
दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् । अयं पापी अयं पुण्यवानिति

युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह 'ततः पश्यत' खं चारणं
चेत्येवैतदाहेति' (५।४।१।१५) 'मित्रोऽसि वरुणोऽसीति
वा' (का० १५।५।२९) । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्धृताति ।
हे वामबाहो, मित्रोऽसि । हे दक्षिणबाहो, त्वं वरुणोऽसि ॥१६॥

सप्तदशी ।

सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चाम्यग्रेभ्राजसा सु-
र्यस्य वरचसेन्द्रस्येन्द्रियेण । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति
दिद्यन्पाहि ॥ १७ ॥

उ० यजमानमभिषिञ्चति । सोमस्य त्वा द्युम्नेन । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा' । सोमस्य त्वा द्युम्नेन अभिषिञ्चामि । अग्नेर्भाजसा अग्नेर्दास्या । सूर्यस्य वर्चसा सूर्यस्य रोचिषा । इन्द्रस्येन्द्रियेण वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्यातानि । अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि इति सर्वशेषः । त्वं च एतैरभिषिक्तः सन् क्षत्राणां सर्वेषामधिपतिः एधि भव । अतिदिघ्नूपाहि अतीत्यातिक्रम्य दिघ्नून् इषून् पाहि गोपायात्मानम् । 'इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयति' इति श्रुतिः ॥ १७ ॥

म० 'स्थित प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्-
त्यालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेनामिन्यो
राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य ला द्युन्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चा-
मीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेमममुष्येति
च प्रथमो देवसूचदिति' (का० १५।५।३०-३३) ।
अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं
पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौदुम्बरन्य-
ग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र
पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे
स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः । तानेवाह । खो राज्ञो
भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्त्वृतीयेन
वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णामभिषे-
क्तृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्य ते चलारो मन्त्राः । अभि-
षिञ्चामीति पदमग्निमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्य-
वयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः
पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथम-
ग्रहणादन्येषामिमममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानां
राजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः । चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो
देवता । हे यजमान, सोमस्य द्युन्नेन चन्द्रस्य यशसा ला
लामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रि-
याणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वर एधि भव । अति
दिद्यूर पाहि । 'दो अवखण्डने' यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो
वाणाः । 'इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयति' (५।
४।२।२) इति श्रुतेः तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनप-
सार्य इमं यजमानं हे सोम, त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इमं देवा असपुत्रं सुवध्वं महते क्षत्राय महते
ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैन्द्रियाय । इमममुष्य
पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमो-
ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ १८ ॥

उ० इमं देवाः व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

म० इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः
सोमादयः, दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे
प्रजायै तिष्ठन्तमिमं राममसपुत्रं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय
महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैन्द्रियाय यूयं सुवध्वं
प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशलाः, एष रामो वो युष्माकं राजा
अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा
पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत् । राजभ्रातुर्मन्त्रमाह । अभेभ्राजसा-
भिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्यैन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः । हे
यजमान, अभेवैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि ।
क्षत्राणामित्यादेः पूर्ववद्व्याख्या । राजमित्रमन्त्रमाह । सूर्यस्य
वर्चसाभिषिञ्चामि । क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान,
सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि । अन्यत्पूर्ववत् । वैश्यमन्त्रमाह ।
इन्द्रस्यैन्द्रियाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यज-
मान, इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।
श्रुत्वा तु द्युन्नादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावध्वरन्ति स्वसिचं
इयानाः । ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिर्बुध्न्यमुनु
रीयमाणाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि
विष्णोः क्रान्तमसि ॥ १९ ॥

उ० कण्डूयनाभिषेकेण कणान्प्रलिम्पति प्र पर्वतस्य ।
अन्देवत्या त्रिष्टुप् । या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः
पर्वतस्य पर्वततोऽग्नेः पार्थिवस्य । स हि पर्ववान् पौर्णमास्य-
मावस्याचातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः । वृषभस्य वर्षितुः पृष्ठात् ।
उत्थायेति शेषः । नावः । 'णू स्तुतौ' । न्यन्ते स्तूयन्ते
स्तोत्रशस्त्रहोममन्त्रैरिति नाव आहुतिपरिणामभूता आपः चर-
न्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । स्वसिचः स्वयमेव सिञ्च-
न्तीति स्वसिचः । इयानाः । 'इण् गतौ' । 'ताच्छीत्यवयो-
चन' इत्यादिना चानश् । गमनशीलाः । ता हि आदित्यमण्डलं
प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति । मध्यस्थानात्पृथिवीम् । तथा-
चोक्तम् । 'अम्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आवि-
त्याजायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । ता आववृत्रन्नधरागु-
दक्ताः । आववृत्रन् आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्तन्ते ।
अधराक् अधोज्ञानाः । उदक्ताः । 'उन्दी क्तेदने' क्तिप् ।

उन्दनेन क्तेदनेन स्तम्भनेनाभ्यक्ता आपः । अहिर्बुध्न्यम् ।
अहिमेव बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्नो मेघस्तं बुध्नं मेघं
मध्यस्थानम् । अनुरीयमाणाः । रीयतिर्गत्यर्थः । अनुप्रविश्य
मेघच्छिद्गैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा आदि-
त्यः पर्वतशब्देनोच्यते । या एताः पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य
पृष्ठात् इयानाः निर्गच्छन्त्यः नावः नाव्या आपः । प्रचरन्ति
सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः । नाव्या आदित्यस्य या उपरि-
ष्ठादापस्ता उच्यन्ते । तथाच श्रुतिः 'नाव्या उ एव यजुर्मस्य
इष्टकाः' इत्युपक्रम्य 'पृष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं
नाव्या अभिक्षरन्ति' इत्याह । ताः प्रावृट्काले आवर्तन्ते ।
अधराब्जः उदक्ता व्यक्ताः । अहिं मेघं बुध्न्यम् अनुरीयमाणाः
अनुप्रविश्य शुषिरैरनुगच्छन्त्यः । अथवा याः पर्वतस्य हिमव-
द्विन्ध्याद्रेः वृषभस्य वर्षितुः सेक्तुः पृष्ठात् इयानाः नावश्च-
रन्ति । नावा तार्या महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता
एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः अभिषेकपा-
त्रेषु उदक्ता उत्क्षिप्ताः । उत्प्लव्याब्जतेरेतद्रूपम् । अधराक्
अधराब्जः अधोज्ञानाः । अहिम् अहन्तारं यजमानं शत्रूणाम्
बुध्नम् बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं यजमानं बुध्नं प्रधान-
मित्यर्थः । अनुरीयमाणाः यजमानं प्रत्यनुसिच्यमानाः । ता
आववृत्रन्नित्यादिसंबन्धनीयम् । चर्मणि त्रिविक्रमयति यज-
मानम् । विष्णोर्विक्रमणम् । विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च
विक्रान्तं यच्च क्रान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना ॥ १९ ॥

म० 'कण्डूयनाभिषेकेण प्रलिम्पते प्र पर्वतसेति'
(का० १५।६।८) । यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभि-
षेकोदकेन स्वाङ्गलमेन स्वाङ्गं लिम्पति । अन्देवत्या त्रिष्टुप् ।
प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन संबध्यते । नावः प्रचरन्ति । न्यन्ते
स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः । यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति
फलप्राप्त्यै ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति
गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।
६४) इति नुदतेडौप्रत्ययः । किं कृत्वा । वृषभस्य वर्षितुरग्नेः
पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किंभूतस्य वृषभस्य । पर्व-
तस्य पर्वणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य
स पर्वतस्य 'तप्पर्वमरुद्भ्यां' इति तप्प्रत्ययः । किंभूता नावः ।
स्वसिचः स्वनेवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः ।
तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीला इयानाः । एतेः 'ताच्छीत्य-
वयोवचनशक्तिषु चानश्' (पा० ३।२।१२९) इति
चानश्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः ता हि
आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथि-
वीम् । तदुक्तम् । 'अम्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याजायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (म० ३।७६)
इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्या-
धराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते । वृतेर्णिजन्ताहुडि रगागम-
श्छान्दसः । किंभूतास्ताः । उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः । 'अबु गति

पूजनयोः' । ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघ-
मनुसरन्त्यः । रियतिर्गत्यर्थः । किंभूतमहिम् । बुध्यं बुध्रमन्तरिक्षं
तत्र भवो बुध्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् । यद्वायमर्थः । पर्वत-
शब्देनादित्य उच्यते । वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादि-
यानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो
गच्छन्ति । किंभूताः । स्वसिचः स्वयं सेक्यः आदित्योपरिष्ठादापो
नाव्या उच्यन्ते । तथा च श्रुतिः 'नाव्या आप एव यजुष्मत्य
इष्टकाः' (१० । ५ । ६ । १४) इत्युपक्रम्य 'षष्टिश्च वै त्रीणि
च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्तीत्याह' । ता उदक्ता
व्यक्ताः सत्यः बुध्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनु-
प्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं
प्रति आववृत्तन् आवर्तन्ते आगच्छन्ति । यद्वायमर्थं ऋचोऽस्याः ।
वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना
गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति
स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावो-
ऽधराक् अधस्तात् आववृत्तन् राजसूययाजिनोऽर्था वर्तन्ते ।
किंभूताः । उदक्ता अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्यं
बुध्रशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्यं प्रधानमित्यर्थः । अहि-
महन्तारं शत्रूणां यजमानमनुरीयमाणाः यजमानं प्रति सिञ्च्य-
मानाः । 'चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति'
(का० १५ । ६ । ९) । अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि
त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् । त्रीणि यजुंषि यजमान-
देवत्यानि । हे मदीय प्रथमप्रक्रम, त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य
यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथम-
पादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम, त्वं विष्णोः
विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय-
प्रक्रम, त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टप-
मसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह 'विष्णु-
क्रमान्कमते विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोकानभिजयतीति' । 'इमे वै
लोका विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोर्विक्रमणं विष्णोः क्रान्तम्' (५ ।
४ । २ । ६) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

विंशी ।

प्रजापते न त्वेदतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयमुष्य
पितासावस्य पिता वयं ध्यामः पतयो रयीणां
स्वाहा । रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन्हुतमस्य-
मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

उ० जुहोति प्रजापतेन । प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुर्मध्या ।
अयममुष्य पितासावस्य पितेति यजुः । हे प्रजापते, न त्वेदता-
न्यन्यो विश्वरूपाणि परिता बभूव । त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः
एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्तमानकालसंबन्धीनि

रूपाणि परि समन्ततः । ता तानि च यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यन्ते
वा । बभूव । अत्र नकारः संबध्यते । न बभूव न भवति
आत्मरूपत्वेन यस्मात् अतो ब्रवीमि यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु ।
यजुः कथंभूतम् । व्याख्यायते । अयममुष्य पिता अयं पुत्रः
अमुष्य यजमानस्य पिता । असावस्य पिता असौ यजमानः
अस्य पुत्रस्य पिता । सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्याम भवेम ।
पतयोः रयीणां धनानाम् । स्वाहा सुहुतमस्तु । जुहोति ।
रुद्र यत्ते हे भगवन् रुद्र, यत् ते तव क्रिवि । 'क्रिवि हिंसा-
करणयोः' कर्तुं हिंसितुं वा परमुत्कृष्टं नाम नमनम् । एवं रुद्रं
संबोध्य अथेदानीं हव्यमाह । तस्मिन् नास्ति हुतम् अस्ति
अमेष्टमसि । अमाशब्दो गृहवचनः । गृहे इष्टमसि
स्वाहा ॥ २० ॥

म० 'शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापते इति'
(का० १५ । ६ । ११) । ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रे-
ऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति । प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् यजु-
र्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येति यजुर्मुक्ता । हे प्रजापते,
त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि
सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविष-
याणि न परिवभूव परिवभितुं समर्थो नाभूत् । परिवभवः सृष्टे-
रप्युपलक्षणम् । त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त
इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते
यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माक-
मस्तु । यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य
तयोर्नाम गृह्णाति । अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य
पितेति यथायथमेव नामग्रहः । यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य
पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम
भवेम । 'आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्यु-
त्तरार्ध इति' । 'पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्री-
याग्नेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १५ । ६ । १२) । रुद्रदेव-
त्यम् । हे रुद्र, यत्ते तव क्रिवि कर्तुं हिंसितुं वा परमुत्कृष्टं
नामास्ति । 'क्रिवि हिंसाकरणयोः' इत्यर्थः । एवं रुद्रं संबोध्य
होमद्रव्यमाह । हे हविः, तस्मिन् रुद्रनास्ति त्वं हुतमसि अमेष्टं
चासि । अमाशब्दो गृहवाची । मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः
प्रशिषां युनज्मि । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो
अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा समि-
न्द्रियेण ॥ २१ ॥

उ० रथमुपाबहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातम् ।

तं युनक्ति । मित्रावरुणयोर्देवयोः त्वा त्वां प्रशास्त्रोः । प्रशिषा प्रशासनेन युनक्ति तमातिष्ठति । अव्यथायै । 'व्यथ भयचलनयोः' । अभयाय अचलनाय वा त्वामधितिष्ठामि । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः । अरिष्टः अनुपहिंसितः । अर्जुनः अर्जुनशीलः । 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' इति श्रुतिः । 'दक्षिणधुर्यं प्राजति' । मरुतां प्रसवेन जय मरुतां संबन्धिन्यामभ्यनुज्ञायां वर्तमानः सन् शत्रून् जय । मध्ये गवामुच्यच्छति । अपाम मनसा व्याप्तवन्तो मनसा वयम् । तदुपरि क्रान्तभर्गः धनुराह्व्यो गामुपस्पृशति । समिन्द्रियेण संगताः स्म वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥ २१ ॥

म० 'वाजपेयवद्रथमवहस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति' (का० १५।६।१५) । वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति । प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसंबन्धी सर्वः । तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् । पूर्ववदिति धूर्तहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् । अनिर्देशात्रयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः । रथदेवत्यम् । हे रथ, त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ, त्वां युनक्ति योजयामि । 'अव्यथायै लेति सुन्वन्नारोहतीति' (का० १५।६।१७) । यजमानश्चालालदेशस्थः रथमारोहति । रथदेवत्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः । 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' (५।४।३।७) इति श्रुतेः । एवंभूतोऽहं हे रथ, ला लामव्यथायै । 'व्यथ भयचलनयोः' । अभयाय अचलनाय वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि । 'मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति' (का० १५।६।१८) । यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत् । धुर्यदेवत्यम् । हे धुर्य, मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनि शेषः । 'गवां मध्ये स्थापयत्यपामेति' (का० १५।६।१९) । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा सह अपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म 'धनुराह्व्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति' (का० १५।६।२०) । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् । यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण सज्जताः स्मः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

मा त इन्द्र ते वयं तुराषाड्युक्तासो अन्नहता विदसाम । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

२३ य० उ०

उ० अग्रेण शालामुच्यच्छति । मा त इन्द्र ऐन्द्री त्रिष्टुप् । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्त । लडर्थे लोट् । यं रथमधितिष्ठसि हे वज्रहस्त, यस्मिन्श्चावस्थितः आरश्मीन्देव यमसे आयमसे आयच्छसि रश्मीन्प्रग्रहान् हे देव, स्वश्वान् शोभनाश्वान् । इदानीं प्रथमोऽर्धर्चो व्याख्यायते । व्यवहितपदसंबन्धः । प्रायः तस्मिन्नर्थे ते तव स्वभूते वयम् अयुक्तासः अयुक्ता एव अयुक्तासः । 'आजसेः' इत्यसुक् । मा विदसाम । 'दसु उपक्षये' कर्मणि लकारः । मा विदस्येमहि मा उपक्षीयेमहि । हे इन्द्र, तुराषाट् त्वं सहत इति तुराषाट् तस्य संबोधनं हे तुराषाट् त इति द्वे पदे अत्रानुदात्ते तयोरेकोऽनर्थकः । माविदस्येमहीत्युक्तम् तदुपमया दर्शयितुमाह । अन्नहता । लुप्तोपममेतत् । अन्नह ते तव । ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरं तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अन्नहता । यथा ब्रह्मभावादन्त्यद्विदस्येत् एवं मा विदस्येमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥

म० 'तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तः-पाल्यदेशे स्थापयति मा त इति' (का० १५।६।२२) । स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यदत्त्वा यूपान् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपाल्यदेशे रथं स्थापयेत् । इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणहृष्टा । हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते यस्य तत्संबुद्धिः हे देव दीप्यमान, त्वं यं रथमधितिष्ठ लडर्थे लोट् । अधितिष्ठसि । 'व्यचोऽतस्तिडः' (पा० ६।३।१३५) इति वीर्धः । यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसे आयच्छसि । किंभूतान् रश्मीन् । स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट्, त्वं सहते शत्रून् अभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते लदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे आयुक्ताः तस्माद्भिजाः सन्तो मा विदसाम 'दसु उपक्षये' विविधमुपक्षीणा मा भवाम । तत्र दृष्टान्तः । अन्नहतां लुप्तोपमानम् । अन्नहतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अन्नहता यथा ब्रह्मभावादन्त्यद्वस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अग्नये गृहपतये स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहेन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि मातर्मा मा हिंसीमो अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

उ० चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति । अग्नये गृहपतये स्वाहा । सोमाय वनस्पतिरूपाय । मरुतां संबन्धिने ओजसे । इन्द्रस्य संबन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय । भूमिमवेक्षते । पृथिविमातः, मा हिंसीमाम् । मो अहं त्वाम् । मो च त्वाम् अहं मा हिंसिषम् ॥ २३ ॥

म० 'अग्नये गृहपतये इति चत्वारि रथविमोचनीयानि

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५ । ६ । २३) । रथविमो-
चनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । चत्वारि यजुषि लिङ्गोक्त-
देवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाम्रये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्प-
तिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसंबन्धिने इन्द्रियाय
वीर्याय स्वाहा । मरुतां संबन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्त-
मस्तु । 'भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति' (का० १५ । ६ ।
२४) । रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् । भूमिदेवत्वम् ।
हे मातर्जगन्निर्मात्रि, हे पृथिवि भूमे, त्वं मा मां मा हिंसीः
हिंसां मा कार्षीः । अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

ह॒प्सः शु॒चिष॒द्वसु॒न्तरि॒क्षस॒द्भोता॑ वेदिष॒दति-
थि॒दुरो॒णस॒त् । नृष॒द्वसु॒दत्त॑स॒द्योम॑स॒दब्जा॑ गो॒जा
ऋ॒तजा॑ अ॒द्रिजा॑ ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ २४ ॥

उ० अवतरति । ह॒प्सः शुचिषत् । 'सप्रपञ्चपरब्रह्माभि-
धायिनी अतिच्छन्दा अतिजगती' इति श्रुतेः । हंसः शुचिषत्
हन्त्यध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिषत् । शुचौ दीप्तौ
सीदतीति शुचिषत् । य आदित्यरूपेण शुचिषत् यश्च वसु-
र्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति । यश्च होता आह्वाता
अग्निरूपेण वेदौ सीदति । यश्च अतिथिरूपेण दुरोणे गृहे
सीदति । यश्च नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदति । यश्च
वरेषूत्कृष्टेषु सीदति । यश्च ऋते सत्ये सीदति । यश्च व्योमसु
अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीदति । एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा
अथेदानीं सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यश्च अब्जा अप्सु
जायते इत्यब्जाः । यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण
जायते । यश्च ऋते सत्ये जायते । यश्च अद्रौ पाषाणे अग्नि-
रूपेण जायते मेघोऽप्यद्रिरुच्यते मेघे वा उदकरूपेण जायते ।
तत् ऋतम् । 'ऋ गतौ' । सर्वतो गतं परब्रह्म । बृहत् परि-
बृद्धम् । अनन्तमपर्यन्तम् । एवं परब्रह्मवादिनाऽस्य मन्त्रस्य
तत्परब्रह्मप्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

म० 'अवरोहति ह॒प्सः शुचिषदिति' (का० १५ । ६ ।
२५) । यजमानो रथादवरोहति । सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी
सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हन्त्यहंकारमिति हंसो भग-
वानादित्य एवविधः त्वं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किंभूतो
हंसः । शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्य-
रूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः । अन्तरिक्षे सीदती-
त्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् । वेदौ
सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः ।
दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु
मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु
सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि
आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्र स्थितत्वेन
स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यः अब्जाः अप्सु उदकेषु

जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विध-
भूतग्रामरूपेणेत्यि गोजाः । ऋते सत्ये जायते इति ऋतजाः । अद्रौ
पाषाणे अग्निरूपेण जायते इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मेघो वा अद्रौ
मेघे जलरूपेण जायते इति वा । ऋतम् 'ऋ गतौ' सर्वत्र
गतम् । बृहत् महत्परिबृद्धमपर्यन्तं परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं
प्रति रथादवतरामीति भावः । यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते ।
हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः । बृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं संपा-
दयत्विति शेषः । किंभूतो हंसः । शुचिषत् शुचौ देवयजने
रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासय-
तीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति ।
होता होतृसमानः । तदेव कथमित्यत आह । वेदिषत् वेद्यां सीद-
तीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे
सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे
श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे, वाजपेयादौ
सीदतीति व्योमसत् । सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति ।
अब्जाः 'अप्सुयोनिर्वा अश्व' इति श्रुतेरप्यो जातैरश्वैरुपेतत्वा-
दब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्वज्राजायत इति गोजाः । 'इन्द्रो
वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्म्यस्तृतीयं रथस्तृ-
तीयं यूपस्तृतीयम्' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञ-
मुद्दिश्य जातत्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशका-
ष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

इ॒यद॒स्यायु॒रस्यायु॒र्मथि॑ धेहि॒ यु॒ङ्सि॒ वचो॑ऽसि॒
वचो॑ मथि॒ धे॒ह्युर्ग॒स्यूर्जं॑ मथि॒ धेहि॑ । इन्द्र॒स्य वां
वीर्य॑कृतौ वा॒हू अभ्यु॑पाव॒हरामि॑ ॥ २५ ॥

उ० उपस्पृशति शतमानौ इयदसि । इयदिति परिमाण-
वचनोऽयं शब्दः । शतमानमसि आयुरसि । 'आयुर्हिरण्यम्'
इति श्रुतिः । आयुर्मथि धेहि । यो हि यदात्मको भवति स
तदातुमुत्सहते । यस्माच्छतमानं हिरण्यं त्वमसि तस्मात् शता-
ब्दपरिमाणमायुर्मथि धेहि । युङ्सि युनक्ति यज्ञं संभारनि-
वापेन दक्षिणादानेन वेति युङ् । वचोऽसि वर्चस्तेजः ।
यस्मात्त्वं वचोऽसि अतोऽस्माभिः प्रार्थ्यसे वचो मथि धेहि ।
औदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति । ऊर्गस्यूर्जं मथि धेहि । ऊर्जम-
ञ्जमुच्यते । अवहरति बाहू । इन्द्रस्य वाम् । यौ इन्द्रस्य यज-
मानस्य वां युवां वीर्यकृतौ वीर्यकारिणः संबन्धिनां बाहू तौ
अभ्युपावहरामि मैत्रावास्नीपयस्यांप्रति ॥ २५ ॥

म० 'उपस्पृशति शतमानावियदसीति' (का० १५ । ६ ।
२६) । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे
बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः
स्पृशति । द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म,
त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि । आयुरसि
जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मथि धेहि । यो हि

यदात्मकः स तदातुमुत्सहते । यतस्त्वं शतमानमसि ततः
शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युद्धसि युनक्ति यज्ञं संभार-
निचयेन दक्षिणादानेन वेति युद्धं वर्चस्तेजस्वी भवसि । अतो
मे मम वर्चः तेजो धेहि । 'तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखासु-
पस्पृशतीति' (का० १५।६।३०) । तौ शतमानौ ब्रह्मणे
दत्त्वा पूर्वोक्तस्थवाहने एवोपगृहीतारमौदुम्बरीं शाखामुप-
स्पृशेत् । शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरी शाखे, लमूर्गसि अश-
रूपा भवसि । तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय । 'इन्द्रस्य वामि-
त्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति' (का०
१५।६।२१) । अध्वर्युयजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां
मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो
वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनौ हे
बाहू, अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीचौ
करोमि ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

स्योनासि सुषदासि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-
नामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥

उ० आसन्दीं निदधाति । स्योनासि । स्योनमिति सुख-
नाम । स्योनासि सुखरूपासि । सुषदासि सुखेन यस्यां सी-
दन्ति सा तथोक्ता । क्षत्रस्य योनिः स्थानमसि । सुन्वन्तमस्या-
मुपवेशयति । स्योनामासीद सुखरूपामासन्दीमासीद अधि-
रोह । सुषदाम् अधिरोह च । क्षत्रस्य स्थानमधिरोह ॥ २६ ॥

म० 'प्राक् खिष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जुं तां व्याघ्रचर्म-
देशे निदधाति स्योनासीति' (का० १५।६।३३-७) ।
पयस्यायाः खिष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्यूतां खादिरी-
मधिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्यस्य पुरो निदधाति ।
आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि, त्वं स्योना सुखरूपासि सुख-
करी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा
सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि । 'अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य
योनिरिति' (का० १५।७।२) । आसन्त्यां वज्रमाच्छा-
दयति । अधीवासदेवत्यम् । हे अधीवास, त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य
योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि । 'सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति
स्योनामासीदेति' (का० १५।७।३) । आसन्त्यां यजमानं
स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् हे यजमान, स्योनां सुखकरीमा-
सन्दीमासीद आरोह । सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद । क्षत्रस्य
योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यात्वा । साम्रा-
ज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

उ० यजमानस्य उरोऽभिमुख्यं जपति । निषसाद धृतव्रतः ।
वारुणी गायत्री । अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद निषण्णः

धृतव्रतः । धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः । 'धृतव्रतो वै
राजा न वा एष सर्वस्मा इव वदनाय न सर्वस्मा इव कर्मणे
यदेव साधु वदेयत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति
श्रुतिः । पस्त्यासु प्रजासु । आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः ।
साम्राज्याय 'साम्राट्भावाय राज्याय' इति श्रुतिः । सुक्रतुः
सुकर्मा । शोभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥

म० 'निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति' (का० १७।४।
७) । अध्वर्युयजमानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री
शुनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादलाद्र्धमाना गायत्री । असौ
यजमानः पस्त्यासु विष्णु प्रजासु आ निषसाद । 'विशो वै
पस्त्याः' (५।४।४।५) इति श्रुतेः । आधिपत्येनोपविवेश ।
यदासन्त्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । 'व्यवहिताश्च'
(पा० १।४।८२) इति आह उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यव-
स्थानम् । किंभूतो यजमानः । धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं
कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा
सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद ।
साम्राज्याय साम्राजो भावः साम्राज्यम् । 'साम्राट्भावाय राज्याय'
(५।४।४।५) इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां ब्रह्मंस्त्वं
ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोऽसि सत्यौजा
इन्द्रोऽसि विशौजा रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेय-
स्कर भूयस्करेन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

उ० पञ्चाक्षाण्याणावावपति । अभिभूरसि । कृतव्रेता-
द्वापरकलयश्चत्वारोक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः सर्वानन्यान्
अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा तत्संबन्धेन । अभि-
भूरसि अभिभवितासि । एतास्तव पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः
कृताः भवन्तु । ब्रह्मज्ञिति प्रथममामन्त्रयते यजमानः ब्रह्माणम्
त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति । ब्रह्माह त्वमेव
ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञः । द्वितीयं प्रत्याह
त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य स सत्यौजाः ।
तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विशौजाः विश
ओजो यस्य स विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इत्यन्याय्यः
समासः । अतएव पदकारो नावगृह्णाति । चतुर्थं प्रत्याह ।
त्वं ब्रह्मासि रुद्रश्च त्वमसि । सुशेवः शेव इति सुखनाम ।
शोभनं सुखयिता । सुमङ्गलनामानं ध्वनयति । बहुकारः बहु
करोतीति बहुकारः । श्रेयस्करः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः ।
भूयः करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनम् हे बहुकार श्रेय-
स्कर भूयस्कर । स्फ्यमस्मै प्रयच्छति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि ।
यतः 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य 'स
स्फ्यस्ततोऽयं च' इत्यादिना श्रुतिग्रन्थे उक्तः । अतस्त्वां ब्रवीमि
तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रध्यतिर्विशगमने । वश-

वर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधयेति' (का० १५।७।५) । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्ण-
कपर्दीन्दिध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपाः पतन्ति
उत्ताना अवाक्षो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः सर्वानक्षान-
भिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संबन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष,
यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो
व्याप्तोसि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वोदयश्चतस्र
ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते लवर्ध्वं कल्पन्तां लंत्प्रयोजनसमर्था
भवन्तु । कलेः सर्वाक्षाभिभावकलात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । 'वरं वृत्ता ब्रह्मक्षित्यामन्त्रयते पञ्च-
कृत्वः प्रत्याह व्यत्यासः' सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति लं ब्रह्मा-
सीत्यादिभिरादिनैवान्यमिति' (का० १५।७।७।९) यज-
मानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्वयं संप्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मक्षिति मन्त्रेण
ब्रह्माणमामन्त्रयते । एवमामन्त्रितो ब्रह्मा लं ब्रह्मासीत्यादिभिः
सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं
प्रत्याह । तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ लं ब्रह्मासीति प्रयोगः ।
व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मक्षित्यामन्त्रयते । ब्रह्मा लं ब्रह्मासि
सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मक्षिति
ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मा लं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति
प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मक्षिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा
लं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पुनर्यजमानो
ब्रह्मक्षिति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मा लं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि
सुरोव इत्याह । अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव लं
ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः । ब्रह्मन् ब्रह्म-
देवत्यम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते । हे ब्रह्मन्,
कलिक्, त्वामामन्त्रय इति शेषः । लं ब्रह्मासि । पञ्च यजुषि
यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान,
लं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरकश्चासि । सत्यप्रसवः
सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह लं ब्रह्मासि वरुणो-
ऽनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि
सत्ये वा ओजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह लं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि
ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विंशु प्रजास्त्रोजस्तेजो यस्य विडोजा
इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसम् । अतएव पदकारो नावग्रहं
चकार । चतुर्थं प्रत्याह । लं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्, लं
रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्वावणाच्च । सुरोवः शिव इति सुख-
नाम । शोभनं शिवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । लं
ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् । 'बहुकारेति च ह्यत्येवं-
नामानमिति' (का० १५।७।१०) । यजमानं बहुकारेत्यादि-
सुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदैवतम् । हे बहुकार,
बहु कार्यं करोतीति बहुकारः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः भूयो

बहुतरं करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनानि हे बहुकारेत्यादि ।
कल्याणनामान्, त्वामाह्वय इति शेषः । 'स्फ्यमस्मै प्रयच्छति
पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति' (का० १५।७।११) ।
अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदेवत्यम् ।
हे स्फ्य, इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रज-
हार' इत्यादि 'तस्य स्फ्यस्तृतीयम्' (१।२।४।१) इति
श्रुतेः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रथ्यतिर्विशगमने ।
वशवर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै
स बलीयान्भवति' (५।४।४।१५) इति श्रुतेः । यद्वा
तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूत-
भूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मण-
स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यतध्वं सजातानां मध्यमेध्याय ॥ २९ ॥

उ० हिरण्यमस्त्रिधायाभिजुहोति । अग्निः पृथुः । योऽयं
देवानामग्निः पृथुः इतरस्मादग्ने धर्मणस्पतिः धारणस्य पतिः
स जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । अग्निः पृथुः धर्मण-
स्पतिः आज्यस्य घृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतं चैतद्धवि-
र्भवतु । अक्षाञ्चिर्वपति । स्वाहाकृताः हे अक्षाः, स्वाहाकार-
पूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वं स्पर्धा
कुरुत । सजातानां समानजन्मनां वा भ्रातृणां क्षत्रियाणां वा ।
मध्यमे । 'मध्यान्मः' मध्ये भवो मध्यमः । मध्यमे प्रदेशे-
ऽवस्थानाय यजमानस्य । यतध्वमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

म० 'द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः
पृथुरिति' (१५।७।१६) । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं
निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् । अग्निदेवत्यम् । अग्निः
आज्यस्य वेतु । कर्मणि षष्ठी । घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु ।
किंभूतोऽग्निः । पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः । तथा धर्मण-
स्पतिः धारणं धर्मं जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः
प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस्-
तिरिति पुनःपाठ आदरार्थः । 'अक्षाञ्चिर्वपति स्वाहाकृता इति'
(का० १५।७।१६) । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्द्यूतभूमौ क्षिपति ।
अक्षदेवत्यम् । हे अक्षाः, यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकया-
हुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्यतध्वं स्पर्धा
कुरुत । सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां क्षत्रियाणां मध्यमे-
ध्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत ।
यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः
मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो मध्यमेष्ठं
तस्मै ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः
पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-
नौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दश-
म्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

उ० सर्पति । सवित्रा प्रसवित्रा । सवित्रा अभ्यनुज्ञातस्य
कर्त्रा प्रसूतः प्रसर्पामि । एवं सरस्वत्यादिभिर्यौजनीयम् ।
इन्द्रेणास्मे । अस्मे इति इह तृतीयान्तम् । इन्द्रेण मया ।
शेषं सुबोधम् ॥ ३० ॥

म० 'पितामहदशगणधुं सोमपानाधुं संख्याय सर्पणधुं
सवित्रेति वानुवाकमुक्तेति' (का० १५।८।१५-१६) ।
पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋत्विजोऽन्ये
विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि
प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् खं खं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां
गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ
तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभू-
रसीत्यादिसर्पणं धिष्योपस्थानं कुर्वन्ति । सर्पणं भक्षणकाले
सदःप्रवेशो वा । पक्षान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा
प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं
कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसंभवाद्यमेव पक्षः श्रेया-
निति सूत्रार्थः । सवित्रादिदेवत्याख्याः । एताभिर्दशभिर्देव-
ताभिः प्रसूत आज्ञतोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठा-
देकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह । प्रस-
वित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाम्रूपया
सरस्वत्या । रूपैरुपलक्षितेन त्वष्टा देवेन । 'त्वष्टा रूपाणा-
मधिपतिः' इत्युक्तेः । पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । अस्मे
धनेन इन्द्रेण । विभक्तेः शेषादेशः । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्म-
त्वकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा
तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन धीप्यमानेन वा
सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया । विष्णुना देवतया
यज्ञाधिष्ठाना विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञतः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

एकत्रिंशी ।

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
म्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गसोमो
अतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

उ० इत उत्तरं चरकसौत्रामणीयं । अश्विनोरार्षम् । सुरां
संदधाति अश्विभ्यां पच्यस्व । पाको नामाक्षविपरिणामः ।
ज्येष्ठता । सरस्वत्यै इन्द्राय सुत्राम्णे शोभनत्राणाय सुत्रात-
व्याय वा । भैषज्यं हीन्द्रस्य कर्तव्यं सौत्रामण्या सुरां

पुनाति । वायुः पूतः । सौमी गायत्री । यः सोमः वायुना
पूतः । सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् । ततो देवैर्वायुरुक्तः
अपहृतविरूपगन्धं सोमं कुर्वति । ततो वायुनापहृतः सोमस्य
गन्धः । ऐन्द्रवायवब्राह्मणे एतत्प्रतिपादितं तदेतदस्माभि-
र्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा यो वायुरूपः सोमः
पूतः यश्च पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः अधोमुखम् अतिस्रुतः 'स्रु
गतौ' । अतिक्रम्य गतः । स सोमः । इन्द्रस्य युज्यः समान-
योगी च । सखा च समानख्यानः । कथमिन्द्रं हिनस्तीति
शेषः ॥ ३१ ॥

म० अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते । राज-
सूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्रा-
णामश्विनावृषी । 'पक्त्वौदनं विरूढांशूर्णांकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति
सधुं सृजतीति' (का० १५।९।२५) । विरूढा जाताङ्कुरा
अजाताङ्कुराश्च ब्रीहयः क्षौमे वद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कु-
राणां ब्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान्ब्रीह्यंशूर्णांकृत्यौदनेन मिश्र-
यति । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे, त्वमश्विभ्यां
पच्यस्व अश्विनोरर्याय पाकं कुरु । पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता ।
सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व । सुभु त्रायत इति सुत्रामा तस्यै सुत्रा-
म्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व । यतः
सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति । 'वपामार्जनान्ते कुशैः
परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति' (का० १५।१०।१०) ।
पश्नां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दमैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे
पुनाति । सोमदेवत्या गायत्री । वायुः 'सुपां सुलुक्' (पा०
७।१।३९) इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । सोमो
वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन्
प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुतः अतिक्रम्य गतः । किंभूतः ।
इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः । 'सोमः पूर्वं पूतिग-
न्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमधुं सुगन्धं कुर्वति ततो
वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृतः' (१२।७।३)
इति श्रुत्योक्तं तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं
वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम-
उक्तिं यजन्ति ॥ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहं गृह्णाति । कुविदङ्ग । अनिरुक्ता सौमी त्रिष्टुप् ।
कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे सोम, यथा केचि-
ज्जनपदाः कुविदबहुक्षेत्रम् अङ्गं क्षिप्रम् । यवमन्तः बहुयवाः ।
यतः सोमः यवं चित् । चिच्छब्दो वितर्कः । यवं वितर्क्य
दान्ति । 'दाप् लवने' । लुनन्ति । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण
वियूय पृथक्पृथक् अमिश्रित्य । एवम् इहेहैषां कृणुहि भोजनानि
भोग्यानि वस्तूनि । ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । ये यज-

मानाः बर्हिष उपरि स्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्नाम ।
उक्तिर्वचनम् । हविलक्षणं नमोऽन्नमादाय उक्तिं याज्याम-
भिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि
ध्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति कुविदज्ञेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयै-
वेति' (का० १५।१०।१२) । पूतायां सुरायां बदरीफ-
लचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदज्ञेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति । यद्वा
कुविदज्ञेत्युचैव त्रीन् ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुवि-
दज्ञ० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां लेति प्रथमम् । कुविदज्ञ०
उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै लेति द्वितीयम् । कुविदज्ञ०
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति तृतीयम् । तृचं
काशीवतसुकीर्तिदृष्टम् । आया सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप् ।
कुविदिति बहुनाम । 'अज्ञेति क्षिप्रनाम' (नि० ५।१७)
चिदिति वितर्कः । हे सोम, यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते
येषां ते यवमन्तः । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा०
८।२।९) इति यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकारा-
भावः । बहुयवसंपन्नाः कृषीवलाः । कुविद् बहुलं यवं सर्वं
यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य
अङ्गं क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति । 'दाप् लवने' लट् । तथा एषां
यजमानानां संबन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह
अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषाम् । ये यजमाना
बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति । नम इत्यन्नाम ।
उक्तिर्वचनम् । हविलक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय
यजन्ति यागं कुर्वन्ति । हे सोम, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि
अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्ष-
कायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

युव० सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । वि-
पिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

उ० युवं सुरामम् । अनुवाक्या । पुत्रमिव याज्या ।
अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । तत्रेतिहासमाचक्षते ।
नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखिभूत आस । स इन्द्रस्य विश्व-
स्तस्य सुरया वीर्यं पपौ । सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् ।
पीतवीर्योऽहं नमुचिना । ततोऽपां फेनं वज्रमसिञ्चत् तेनेन्द्रो
नमुचेः शिरश्छिच्छेद । तत्र लोहितमिश्रः सुरासोमोऽतिष्ठत्
तदेतदुच्यते । हे अश्विनौ, युवां सुरामम् सुरामयं सोमं
सुरमणीयं वा । नमुचौ आसुरे अवस्थितम् । सचा सहभूत्वा
एकीभूय । विपिपाना विविधं पिबन्तौ । हे शुभस्पती
स्वामिनौ इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् आवतं
पालयतम् । स्वकर्मक्षमं कुस्तमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० 'ग्रहणां युव० सुरामं पुत्रमिवेति' (का० १५।६।
८) । युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये

प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या अनुष्टुप् अश्विसरस्वती-
न्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु
इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । अवतेर्लेङि
मध्यमद्विवचनम् । किंभूतौ युवाम् । असुर एव आसुरस्तस्मिन्-
मुचौ नमुचिर्नामासुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्टु रमय-
तीति सुरामं सुष्टु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना
विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ ।
पिबतेर्व्यत्ययेन ह्यादिले शानच्प्रत्यये रूपम् । तदर्थं श्रुतावि-
तिहासः । (१२।३।४।१) नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखा-
सीत् । स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ । तत
इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाऽहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि
ततोऽश्विनौ सरस्वतीं चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो
नमुचेः शिरश्छिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदराद-
श्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावर-
क्षतामित्यर्थः । पुनः कीदृशौ । शुभः पती शोभनं शुप् 'शुभ
वीर्यं' इत्यस्मात् संपदादित्वाद्भावे किप् तस्य शुभः शोभनस्य
कर्मणः पती पालकौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा० ८।३।४३)
इत्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

पुत्रमिव पितरौ वश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्द० स-
नाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शर्चीभिः सरस्वती त्वा
मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उ० पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः
एवमुभावप्यश्विनौ हे इन्द्र, त्वाम् आवधुः । पुरुषव्यत्ययः ।
त्वा पालितवन्तौ । काव्यैः कविकर्मभिः । मन्त्रदर्शनेरित्यर्थः ।
दंसनाभिः । दंस इति कर्मनाम । कर्मभिश्च मन्त्रैश्चेत्यर्थः ।
कथमवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवन्तावित्याह । यत्सुरामं
व्यपिबः शर्चीभिः । यस्मात्त्वं सुरामयं विविधं पीतवानसि ।
शर्चीभिः कर्मभिः । नमुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववी-
र्येण नष्ट इदं एतत्कर्म कर्तुं शक्त इत्यभिप्रायः । सरस्वती त्वा
मघवन्नभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मघवन् धनवन्, अभि-
ष्णक् । अभिष्णक्शब्दः कण्ठादिषु पठ्यते तस्यैतद्रूपम् ।
अभिषज्येताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥

इति उच्यतेऽतः मन्त्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

म० त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे इन्द्र उभा अश्विना
उभौ अश्विनौ त्वामावधुः । अवतेर्लेङि मध्यमद्विवचनं पुरुष-
व्यत्ययः । आवधुः पालितवन्तौ । कैः । काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां
संबन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः ।
दंस इति कर्मनाम । दंससः करणं दंसना 'तत्करोति तदाचष्टे'

(पा० ३।१।२६) इति णिचि जाते 'प्यासश्रन्थो युचु'
(पा० ३।३।१०७) इति युचुप्रत्यये दंसनेति रूपम् ।
दृष्टान्तमाह । पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं
पालयतस्तथाश्विनौ लामावयुः । अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ता-
विति कथमवगम्यते तत्राह । यदिति । यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र,
त्वं शचीभिः कर्मभिः । नमुचिवधादिकर्माणि कृत्स्नैर्यथैः । सुरामं
सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि । पिबतेर्लङि
अप्यमैकवचने रूपम् । हे मधवन् धनवन्निन्द्र, यस्माच्च सर-
स्वती देवी त्वा लामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन
सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ लामावयुरिति ज्ञायत इत्यर्थः ।
'भिष्णज् उपसेवायां' कण्ठादिः अस्मालङि 'कण्ठादिभ्यो यक्'
(पा० ३।१।२७) इति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक्
'हल्ङ्याभ्यो वीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' (पा० ६।१।६८)
इति तिपो लुक् 'लुङ्लङ्लङ्ङ्वङ्ङुदात्तः' (पा० ६।४।७१)
अडागमः 'वावसाने' (पा० ८।४।५६) इति जकारस्य
ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अगमदशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचार्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

उ० अष्टावध्याया अभिसंबद्धास्तान्प्रजापतिर्ददर्श । सा-
ध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः
'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षे-
षम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् ।
इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या
आर्षेयम् । ऋषयश्च चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या
आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव तस्या
आर्षेयमिति' । अथवा प्रतिकर्मदर्शी नः सवितैतानि सावि-
त्राण्यपश्यदिति । युञ्जानः प्रथमं मनः । अष्टौ कण्डिकाः
सवित्रा दृष्टाः सवितृदेवताः ताभिः संतताज्याहुतिर्हूयते ।
प्रथमाऽनुष्टुप् । अङ्गारभमे सविता युञ्जानः नियुञ्जानः प्रथमं
मनः ततोऽनन्तरम् तत्त्वाय । 'तनु विस्तारे' । क्तो यप्
छान्दस उपजनः । तनित्वा विस्तार्य धिषः बुद्धीः । मनसा
पर्यालोच्य बुद्ध्याऽवधार्येत्यर्थः । अग्नेर्ज्योतिः अभिसंबन्धि
ज्योतिः । पञ्चसु पञ्चसु प्रविष्टं निचार्य उपलभ्य । 'यथा वा
अग्निः समिद्धो वीप्यते' इत्यादिना । ततः पशुरूपांस्त्वितायाः
पृथिव्या अध्याभरत् अध्याहृतवानग्निं इष्टकां कृत्वा चितवान-
ग्निम् । श्रुतौ प्रजापतिः कर्तोपविष्टः तदनुकृत्या इदानीं तना
यजमाना उपदिश्यन्ते प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ॥ १ ॥

म० रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितै-
कादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्त्यते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशा-
ध्यायपर्यन्तमभिचयनमन्त्राः । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या
ऋषयो वा । सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजा-
पतिर्ऋषिः द्वितीयचितिर्देवा ऋषयः तृतीयचितिरिन्द्राग्निविश्वक-
र्मा ऋषयः । चतुर्थचितिर्ऋषय एवर्षयः । पञ्चमचितिमन्त्राणां
परमेष्ठी ऋषिः । तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिम-
पश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्
देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति-
मपश्यन्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्ऋषय
एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव
तस्या आर्षेयमिति' (६।२।३।१०) । चयनं कर्तुमिच्छन्
फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानाल-
भ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचित्वावु-
पधानार्थं क्वचित्संस्थाप्य तेषां कवन्धान्यज्ञशेषं च मृद्युक्ते
तडागादिजले प्राप्येत् । उखार्थमिष्टकार्यं च मूदं जलं च तत
एवादेयम् । ततः फाल्गुनकृष्णष्टम्यामुखासंभरणम् । तदर्थमाह-
वनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गतं
ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् । पिण्डाहवनीयान्त-
राले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् । आहवनीयादक्षिणदेशेऽश्व-
गर्दभाजाः प्राङ्मुखः प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः । आहव-
नीयोत्तरे वैष्ण्वभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाग्निः स्थाप्या
ततः कर्माह 'अष्टाग्रहीतं जुहोति सन्ततमुद्धृन् युञ्जान
(का० १६।२।७) इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं सं-
स्कृत्य जुह्वं सुवं च संमृज्य सुच्यष्टाग्रहीतमाज्यमाहवनीये परि-
स्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया सुचमूर्ध्ना कुवं
जध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः । सान्तत्यं ऋष्टर्चनी
खाहाकारपर्यन्तम् । आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां
सविता ऋषिः देवोऽग्निः सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता
सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य बह्वैः सम्बन्धि
तेजः निचार्य पञ्चपञ्चसु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य । यद्वा सफ-
लानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्वि-
ताया भूमेः संकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् । इष्टकाः कृत्वाग्निं
चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः 'प्रजाप-
तिर्वै युञ्जानः' (६।३।१।१२) इति श्रुतेः । किंभूतः ।
प्रथममङ्गारभमे मनो युञ्जानः समादधानः युक्तेऽसौ युञ्जानः ।
किं कृत्वा । धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्त्वाय
तनित्वा । निस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । 'तनु
विस्तारे' 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा० ६।४।२१)
इति क्त्वाप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः ।
'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना नलोपः
'क्त्वो यक्' (पा० ७।१।४७) इति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य
यगागमः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्व-
र्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

उ० युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकाग्रेण मनसा
वयं देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसा-
धनाय कर्मणे । शक्त्या यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति
शेषः ॥ २ ॥

म० गायत्री । तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती । तदुक्तं
पिङ्गलेन 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती' इति । सवितुर्देवस्य
प्रजापतेः सवे प्रसवे आश्रयां वर्तमाना वयं यजमाना युक्ते-
नेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय
कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कर्म इति शेषः ॥ २ ॥

तृतीया ।

युक्त्वाय सविता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

उ० युक्त्वाय अनुष्टुप् । सविता प्रसुवाति तानिति तदो-
र्षशेनाविह यद्योगः कर्तव्यः । नित्यसंबन्धौ हि यत्तदौ ।
युक्त्वाय । यकार उपजनोऽनर्थान्तरवचनः । युक्त्वाय सविता
यत् देवान् अभिकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्यतः स्वर्लोके
गच्छतः धिया बुद्ध्या कर्मणा वा दिवं द्योतनं स्वर्गम् । बृहत्
महत् ज्योतिरादित्यलक्षणम् । आत्मत्वेन करिष्यतः संस्कु-
र्वतः । सविता प्रसुवाति प्रसौति अभ्यनुजानाति । तानेव
देवान् ॥ ३ ॥

म० अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना । सविता तान्
प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति । 'पू प्रेरणे' तुदादिः 'लेटोऽडाटौ'
इत्यङागमः । प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं
कृत्वा । युक्त्वाय युक्त्वा क्लो यक् अभिकर्मणि संयोज्य । किंभूता-
न्देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत
इति दिवम् 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ।
द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः । इणः शत्रन्तस्य यत इति
रूपम् । पुनः कीदृशान् । बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षण-
मात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदृशः सविता । सविता
प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानभिकर्मणि सविता
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषान्युक्त्वा विष-
येभ्यो नियम्य प्रसुवाति प्रकर्षणाभिकर्मणि प्रेरयति । कीदृ-
शान् । स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् । तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः
चीयमानस्यामेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तद्विष्टादिविष-
यया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य

बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

उ० युञ्जते मन इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः ।
प्रजापतिर्विप्रः बृहद्विपश्चित्युच्यते । देवा विप्राः ॥ ४ ॥

म० जगती व्याख्यातापि (पूर्व अ० ५ क० ४) विशे-
षतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण
प्राति पूरयति दक्षिणादानादिनेति विप्रस्तस्य संबन्धिनो विप्रा
ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निर्वर्त्य
समाहितं कुर्वते । उत अपिच । धिय इष्टादिविषयाणि
ज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतः प्रमोः
अभिचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगा-
भिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः । होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति
होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । नन्विदमलि-
ग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह । एक एव सविता विदधे
सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि
वेत्तीति वयुनावित् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ ।
१३७) इति दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथ-
मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह । यतः सवितुर्देवस्य
परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती । अचिन्त्यः
सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिर्विश्लोक एतु
पथ्येव सुरैः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

उ० युजे वाम् । त्रिष्टुप् । दम्पतीयजमानौ वामित्यनेन
पदेनोच्येते । युजे युनज्मि । वां युवाभ्यामर्थाय । ब्रह्म पूर्य
नमोभिः । प्राणाः सप्त ऋषयो ब्रह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते ।
पूर्यशब्देन च । नमोभिरन्नैः सहितम् । इयमेवाहुतिरन्नशब्दे-
नोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । विश्लोक एतु पथ्येव सुरैः
विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सुरैः पण्डितस्य
यजमानस्य । कथमिव । पथ्येव पथः अनपेता पथ्या । यज्ञ-
मार्गप्रवृत्ताहुतिरुभयलोकसंचारिणी भवति एवं यजमान-
स्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्वित्यभिप्रायः । शृण्वन्तु च
विश्वे सर्वे । अमृतस्य अमरणधर्मिणः प्रजापतेः पुत्रा देवाः
कीर्तिम् । आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः । आतस्थुः
आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्यानि ॥ ५ ॥

म० त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नी-
यजमानौ वामिति पदेनोच्येते । हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोरर्थे
नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्धृतैः सहितं पूर्य पुरातनैर्महर्षिभिरनु-
ष्ठितं ब्रह्म परिवृढमभिचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि संपाद-
यामि । व्यत्ययेन तुदादिलाच्छः । यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः

सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते । वामर्धे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्म-
णजातिं नमोभिरनैर्युजे योजयामि । अन्नैर्विप्रास्तर्पयामीत्यर्थः ।
किमर्थमिति चेत् सूरैः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु
विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु । 'व्यवहिताश्च' (पा० १ ।
४ । ८३) इति वि एतु अनयोर्व्यवधानम् । तत्र दृष्टान्तः ।
पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा
लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी
भवत्विति भावः । किंच अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः
पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये
दिव्यानि दिवि भवानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते
सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

यस्य प्रयाणमन्वन्य इत्युद्देवा देवस्य महिमान-
मोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतंशो रजां-
सि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

उ० यस्य प्रयाणम् । जगती । सवितैव प्रजापतिरत्राभि-
प्रेयते । व्यवहितपदप्रायमिदं मन्त्रवाक्यम् । यस्य देवस्य
प्रयाणं अनु प्रगमनमनु अन्ये देवा ययुः जग्मुः । इच्छन्तो-
ऽनर्थकः । महिमानमोजसा । महिमानं महाभाग्यं विभूतिम् ।
ओजसा बलेन ययुर्देवाः । यश्च सविता देवः पार्थिवानि
रजांसि विममे । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' । पृथिवीप्रभृतीन्
लोकान्निमीते महित्वना स्वकीयेन महाभागेन । स एतशः
एतज्जगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेत इति सविता एतशः
इत्युच्यते । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । सोऽश्वरूपेण
समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः । तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य
मेध्यस्य शिरः' इत्यादिना 'सूरादश्च वसवो निरतष्ट'
इति च ॥ ६ ॥

म० सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम् । अन्ये
देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छ-
न्त्येव । यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थः । अन्ये देवा यस्य देवस्य
महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः । यश्च सविता पार्थि-
वानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतीर्लोकान्निमीते । 'लोका
रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति यास्कः । स देवः
महित्वना स्वकीयेन महाभागेन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावर-
जङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महर्मेहतो भावो महिलं
तेन । भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु
पठितम् । स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः ।
'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' (१० । ६ । ४ । १) इति
श्रुतेः 'सूरादश्च वसवो निरतष्टे' ति वक्ष्यमाणत्वाच्च (अ० २९
का० १३ ॥ ६ ॥

२४ य . ३ .

सप्तमी ।

देवं सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

उ० देवसवितरिति व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः ।
वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति । 'वाचा वा इदं कर्म प्राणो
वाचस्पतिः' इति ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप् । व्याख्यातापि (अ० ९ का० १) कथ्यते ।
हे देव सवितः, यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं
च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किंच दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः
केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता
नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु ।
वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु ।
अस्मदुक्ता वाक्तस्यै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यस्यसखि-
विदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तो-
मं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्तनि
स्वार्हा ॥ ८ ॥

उ० इमं नो देव । आ अवसानाद्यजुः । इमं यज्ञं नोस्माकं
हे देव सवितः, प्रणय प्रापय । कथंभूतं यज्ञम् । देवाव्यम्
देवा यस्मिन्नव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः । सखिविदम् सखायो
यस्य विद्यन्ते स सखिवित्, सखीन्वा यो विन्दते स सखि-
वित् तं सखिविदम् । सत्राजितम् । सत्राशब्दः सत्यवचनः ।
सत्यं ब्रह्म यो जयति स सत्राजित् तं सत्राजितम् । धनं यो
गवादि जयतीति धनजित् तं धनजितम् । स्वर्गलोकं यो जयति
स स्वर्जित् तं स्वर्जितं । ऋचा स्तोमम् गायत्र्यनवसानया ऋचा
ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादि समर्धय । गायत्रेण साम्ना सह
रथन्तरं समर्धय । बृहत् महत् । कथंभूतं महत् । गायत्रव-
र्तनि गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥

म० अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः ।
हे सवितर्देव, नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं
यज्ञम् । देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नस्तौ देवावीः तम् ।
'अव प्रीणनादौ' अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं
सखायं सखिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् । 'विद ज्ञाने'
सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित् तम् 'विदू लाभे'
सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा 'विद सत्तायाम्' । सत्राजितं
सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजितम् तानि
हि चीयमानमग्निमपेक्षन्ते । यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची । सत्रा

सत्यं ब्रह्म जयतीति । धनजितं धनं गवादि फलरूपेण यो जयति संपादयतीति धनजित् । खर्जितं खः खर्गं जयति फलत्वेन संपादयतीति स खर्जितम् । किंच ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः, ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्रा सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय । कीदृशं बृहत् । गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्माणं यस्य तत् । बृहत्सान्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थादाग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरं त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

उ० अभिमादत्ते देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भसंज्ञा । श्रुतौ तु अश्विनवदिति व्याख्यातम् । अश्विरुच्यते । त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात्समानस्थानात् । अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् । अङ्गिरस्वदाभरं अङ्गिरसा तुल्यम् अश्विनवद्वा आभर । 'हयहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । आहर त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

म० 'देवस्य लेत्यभिमादाय हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते' (का० १६ । २ । ८) । अस्यार्थः । देवस्य लेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमभिमादाय हस्त आधायेति ऋचा (क० ११) एनामभिमन्त्रयते । देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सवित्रं यजुः । व्याख्यातम् । आददे अभिर्देवता अतिवृत्तिश्छन्दः । हे अग्ने, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः संवन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः संवन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा लामाददे गृह्णामि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भसंज्ञायामङ्गिरस्वदिति रत्नाभावः । अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा लामगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने, त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्पन्नात् अग्निमाभर आहर 'हयहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२ वा० १) इति हस्य भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजहुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तार्थातिशयार्थः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तः । किंभूतमग्निम् । पुरीष्यं 'पशवो वै पुरीषम्' (६ । ३ । १ । ३८) इति श्रुतेः पुरी-

षेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् । यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरुपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदभ्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेवाभ्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते । अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ९ ॥

दशमी ।

अग्निरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शक्रेम खनि-
तुं सधस्थ आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

उ० अग्निरसि । नारी स्त्री त्वमसि । किंच त्वया वयम् अग्निं शक्रेम । खनितुं सधस्थे आ । समानस्थानेषु वर्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

म० लमग्निरसि उखां निर्मातुं मृत्वननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽस्ति । नारी असि स्त्रीरूपा चासि । यद्वा न विद्यते अग्निः शत्रुर्यस्याः सा नारी । ईप् छान्दसः । खननकाले अस्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किंच त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शक्रेम शक्ता भवेम । शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

एकादशी ।

हस्त आधाय सविता विभ्रदाग्निं हिरण्ययीम् ।
अग्नेज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरदानुष्टुभेन
छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

उ० अभिमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । आनुष्टुप्नेत्यादि यजुः । हस्ते अभिमाधाय सविता ततस्तामेवाग्निं विभ्रत् धारयन् । हिरण्ययीममृतमयीं छन्दोमयीं वा । अग्नेज्योतिर्निचाय्य निभात्य दृष्ट्वा । ततः पृथिव्या अपि सकाशात् आभरत् आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

म० अनुष्टुप् यजुरन्ता । आनुष्टुप्नेत्यादि यजुस्तस्य यजुषस्त्रिष्टुप् छन्दः । तृतीयतुर्थपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभिदेवत्वा । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामग्निमाधाय स्थापयित्वा विभ्रत् तामेव धारयन्सन् अग्नेः संवन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्याअधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् । अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रं वरिष्ठामनु संवतम् । दिवि
ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि
योनिरिति ॥ १२ ॥

उ० अश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयते यथासंख्यम् । प्रतूर्तं वाजिज्ञिति तिसृभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः । आद्या आस्तारपङ्क्तिः । हे वाजिन्, प्रतूर्तम् त्वरेतरेवैतद्रूपम् । प्रकर्षेण तूर्तं तूर्णम् आद्रव आगच्छ । वरिष्ठमनुसंवतम् । वरिष्ठामुत्तमां संवतमनु । संपूर्वस्य वनतेः किपि एतद्रूपम् । संभजनमुच्यते । क्षिप्रतमं वाजिज्ञागच्छ उत्कृष्टं संभजनमन्वित्यभिप्रायः । तदुत्कृष्टं समजनमधुना दर्शयितुमाह । दिवि द्युलोके ते तव आदित्यरूपेण जन्म भविष्यति । आगतस्य सतः परमुत्कृष्टम् । किंच अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् । पृथिव्याम् अधि उपरि योनिः स्थानं पादावित्यर्थः । उदिति पादपूरणे । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इति ॥ १२ ॥

म० 'अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युजाथां योगे योग इति' (का० १६।२।१०) । ऋक्त्वयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽग्निहस्त उपविष्ट एव । अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्टदृष्टा । यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः । 'वन संभक्तौ' संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्वहणार्थं सेव्यत इति संवत् । संपूर्वस्य वनतेः किप्येतद्रूपम् । मृत्वननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणायभावेनातिप्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नाश्व, वरिष्ठामुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ । 'नसत्तनिषत्' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना कान्तो निपातस्त्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परमुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः । यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् । यद्वा नियुक्तामकषायवश्चा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिश्चन्द्रेण प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमिह एव पादावेवेत्यर्थः । भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

युजाथां रासभं युवमस्मिन्यामे वृषण्वसू ।
अग्निं भरन्तस्मयुम् ॥ १३ ॥

उ० रासभमभिमन्त्रयते । युजाथाम् गायत्री । अध्वर्युजमानावुच्येते । युजाथां रासभं गर्धभम् युवम् युवाम् अस्मिन्यामे अस्मिन्कर्मणि । वृषा सेक्ता गर्धभः स ययोर्वसु धनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू । कथंभूतं रासभम् । अग्निं भरन्तम् अग्निं संहरन्तम् । अस्मयुम् अस्मान्कामयमानम् । अस्मत्प्रेषितमिति श्रुतिः । युजाथामिति संबन्धः ॥ १३ ॥

म० गर्धभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा । गर्धभं मन्त्रयते । अध्वर्युजमानावुच्येते । वृषा सेक्ता, गर्धभो वसु धनं ययोस्तौ

वृषण्वसू । वर्षतीति वृषा 'कनिन्यु-' (उण० १।१५५) इत्यादिना वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृषं फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ । नलोपाभाव आर्षः । तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू अध्वर्युजमानौ यजमानदम्पती वा । युवं युवां रासभं गर्धभं युजाथां वप्रीतम् । युजेर्लोष्टि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युजाथामिति । क । अस्मिन् यामे अस्मिन्नधिकर्मणि । यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्नित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् । अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्वितैषिणमित्यर्थः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६।३१) इति यास्कः । अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच्प्रत्ययः । अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥

उ० अजमभिमन्त्रयते । योगेयोगे । गायत्री । योगेयोगे तवस्तरम् । तव इति बलनाम कर्मणिकर्मणि बलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् । वाजेवाजे हवामहे । अन्नेअन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां चाह्वयामः । हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः । इन्द्रम् इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । उतये अवनाय । आह्वयाम इति संबन्धः ॥ १४ ॥

म० अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमानाः, वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । हः शपि संप्रसारणम् । क सति । वाजेवाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किंभूतमजम् । योगेयोगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् । तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम । तवो बलंमस्यास्तीति तवस्त्रि 'अस्माया-' (पा० ५।२।१२१) इत्यादिना विन् । अत्यन्तं तवस्त्रि तवस्तरस्तम् । अतिशये तरप् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

प्रतूर्वन्नेहवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गन्व्यूतिरभयानि कृण्वन्पूष्णा सयुजा सह ॥ १५ ॥

उ० अश्वरासमावुत्कामयति । प्रतूर्वन्नेहि । विराड्रूपा यजुर्गर्भा । उर्वन्तरिक्षं वीहीति यजुः । अर्धचेंनाश्वः स्तूयते । प्रतूर्वन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवक्रामन् अशस्तीः पादै-

रवष्टभ्य अशस्तीः । पाप्मनो दृष्टान् अगमने को गुण इति चेत् । रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वं लप्स्यस इति शेषः । अतो मयोभूः सुखस्य भावयिता भूत्वा एहि । रासभमुत्कामयति । उर्वन्तरिक्षं वीहि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरनाकुलितं वि इहि विविधमागच्छ । स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम । गव्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः । प्रभूतयवसोदकमार्गः सन्त्वम् अभयानि कृष्वन् कुर्वन् ऋत्विग्यजमानानाम् । पूष्णा पृथिव्या सयुजा समानयोगिन्या सह । सहेति 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इत्येतद्दर्शयति ॥ १५ ॥

म० 'अनुपस्पृशनुत्कामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्तुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति' (का० १६।२।११) । स्वर्शमकुर्वन्नश्वादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति । विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या । उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा । अत्र द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तैनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याधो देवता । हे अश्व, त्वमेहि आगच्छ । किं कुर्वन् । प्रतूर्वन् तूर्वेतिर्वधकर्मा । शन्नून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्तिरवकामन् पादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् । मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि । अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः । उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्कामणे विनियोगः । हे गर्दभ, अभयानि कृष्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । 'इयं वै पृथिवी पूषा' (६।३।२।८) इति श्रुतेः । सह युक्ते सा सयुक् तया । किंभूतस्त्वम् । स्वस्तिगव्यूतिः । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाम-
राग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमाग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-
रिष्यामः ॥ १६ ॥

उ० अजमुत्कामयति । पृथिव्याः सधस्थात् पृथिव्याः सहस्थानात् । अग्निम् व्याख्यातम् । ब्रह्माध्वर्युयजमाना गच्छन्ति । अग्निं पुरीष्यम् 'अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः' । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव अभिगच्छामः । यद्वा आसुं गच्छामः अनद्धा पुरुषमीक्षते । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव संभरिष्यामः ॥ १६ ॥

म० अजोत्कामणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री आग्नेयी । हे अग्ने, पृथिव्याः भूमेः सधस्थात् सहस्थानात्

पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस इवाभर आहर । 'अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६।३।१२) । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणश्चतुर्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः । सामगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयमच्छेम अच्छ अभिमुखमिमः गच्छामः । 'अच्छामेरासुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५।२८) इति यास्कः । 'अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यान्तर्धकमग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६।२।१४) देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनद्धा पुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः । आग्नेयं यजुः । आसुर्यनुष्टुप् । पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः संपादयिष्यामः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अन्वमिरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवे-
दाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी
आततन्थ ॥ १७ ॥

उ० वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते । अन्वमिः आग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणात्राग्निः स्तूयते । उषसामग्रम् अनु योमिः अख्यत् । 'ख्या प्रकथने' । प्रकथितः । उषसामग्र-
मादित्यं योमिर्दीप्यत इत्यर्थः । यश्च अहान्यनुदीप्यते । प्रथमः आद्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन् । यश्च सूर्यस्य रश्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते । अनुद्यावापृथिवी आततन्थ । यश्च द्यावापृथिव्यावनु स्वकीयं रश्मिजालम् आततन्थ आतनोति । 'बभूथाततन्थ-' इति छन्दसि निपात्यते । तमग्निं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

म० 'वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वमिरिति' (का० १६।२।१५) । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिदृष्टः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषासुषःकालानामग्रसुपक्रममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जादवेदाः अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत् । किंच सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत् । किंच द्यावापृथिवी उभे अपि अनुक्रमेण आततन्थ आतेनित्य आततान सर्वतो व्याप्तवान् । 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति पुरुषव्यत्ययः 'बभूथाततन्थ-' (पा० ७।२।६४) इत्यादिना निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो विधूनुते ।
अग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निर्विकीषते ॥ १८ ॥

उ० अश्वमभिमन्त्रयते । आगल्य वाजी । अनुष्टुप् । आगल्य आगम्य वाजी वेजनवानश्वः अध्वानम् पन्थानं सर्वा मृधः सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते अपनयति । 'तस्मादुहैतदश्वस्य त्वा विधूनुते' इति श्रुतिः । ततो गतश्रमः सन् अग्निं सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानम् । महति उत्कृष्ट-प्रदेशे प्रवर्तमानम् चक्षुषा निचिकीषते पश्यति । छान्दसोयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० 'आगलेयमभिमन्त्रयतेऽश्वमिति' (का० १६।२।१७) । मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते । अश्वदेवत्यानुष्टुप्मयोभू-दृष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागल्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान् संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते विविधं कम्प-यति । अपनयतीत्यर्थः । ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति । पश्यत्यर्थश्छान्दसोयं धातुः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।
भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनेम तं व-
यम् ॥ १९ ॥

उ० अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति । आक्रम्य वाजिन् । अनु-ष्टुप् । आक्रम्य अवष्टभ्य । हे वाजिन्नाश्व, पृथिवीम् अग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु । 'रुचिर दीप्तौ' किप् । दीप्त्या सह । यदा निमित्तभूतयान्वेषय त्वम् । किंच भूम्या वृत्वाय । 'वृत्तु वर्तने' । क्त्वा क्तो यमे स्पर्शनाथे वृत्तिः । भूमेः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा नः अस्माकं ब्रूहि कथय । यतः यस्मात् प्रदेशात् खनेम तमग्निं वयम् ॥ १९ ॥

म० 'आक्रम्येलेतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति' (का० १६।२।१८) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः । सूत्रस्य । अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व, पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधि-ष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्ने-रन्वेषणं कुरु । अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किंच भूम्या वृत्वाय 'वृत्तु वर्तते' क्त्वाप्रत्ययः । क्तो यक् अत्र स्पर्शनाथः धातूनामेनेकार्थत्वात् । भूमेः प्रदेशं स्पष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमुद्योग्य इति कथय । यतो यस्मात् प्रदे-शादयं तमग्निं खनेन खननेन संपादयाम । यद्वा यतः प्रदेशा-त्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेन विदारयाम ॥ १९ ॥

विंशी ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्मान्तरिक्ष-
समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ
पृतन्यतः ॥ २० ॥

उ० अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन् । द्यौस्ते पृष्ठम् । बृहती । यस्य तव द्यौः पृष्ठं । पृथिवी च सधस्थं सहस्थानं पादौ । आत्मान्तरिक्षम् । समुद्र उदकं योनिरूपत्ति-स्थानम् । तं त्वामेवंप्रभावं ब्रूमः । विख्याय चक्षुषा निरीक्ष्य चक्षुषा । त्वम् अभितिष्ठ पादैः । पृतन्यतः पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यन्तः तान् पृतन्यतः पुरुषान् ॥ २० ॥

म० 'द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति' (का० १६।२।१९) । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशन्ति-ष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः । आर्षा । बृहती अश्वदेवत्या । 'हे अश्व, द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं । पृथिवी भूलोकस्त्व सधस्थं सहस्थानं । पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्ष-लोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा । समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानम् । 'अप्सु योनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः । एवं स्तूय-मानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्य मृदं गूढं स्थितान-भितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्यच्चरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा० ७।४।३९) इति क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद्भविणोदा
वाजिन् । वयंभूस्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खन-
न्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उ० अश्वमुत्क्रमयति । उत्क्राम । त्रिष्टुप् विराह वा । उत्क्राम उद्गच्छ । महते सौभगाय ऐश्वर्याय । भगशब्द ऐश्वर्यवचनः । अस्मादास्थानात् अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददातीति द्रविणोदाः यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किंच उत्क्रान्ते त्वयि वयं स्याम भवेम । सुमतौ पृथिव्याः शोभनायां मतौ पृथिव्याः । अग्निं खनन्तः अश्वर्यं पिण्डं खनन्तः उपस्थे उत्सङ्गे अस्याः पृथिव्याः ॥ २१ ॥

म० 'उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति' (का० १६।२।१९) । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः । विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः । द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे वाजिन्, महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खनन-प्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम । भगशब्द ऐश्वर्यवाची । शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वम् । द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्यशब्दः सान्तः । त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभन-मतौ सायुग्रहे चित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् । अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमभ्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनिनुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

उदक्रमीद्विणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं
पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वोहणा
अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

उ० अथैनमश्वमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । उदक्रमीत् त्रिष्टुप् ।
यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । द्विणोदा द्विणस्य
धनस्य दाता । वाजी वेजनवानश्वः । अर्वा अरणशीलः
चञ्चल इत्यर्थः । अकः कृतवान् । सुलोकं शोभनं लोकं
स्थानम् । सुकृतं पृथिव्याम् । ततः तस्मात्प्रदेशात् खनेम ।
सुप्रतीकम् सुखं प्रतीकम् । सुसुखमग्निम् स्वरूपाणाः
स्वर्गं लोकमारोहन्तः । अधि । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ।
नाकम् । कमिति सुखनाम । न अकमसुखं यत्र गतानां
भवति स नाको लोकः । उत्तममुत्कृष्टम् । इत्थंभूतस्य
लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

म० 'उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते' (का० १६।२।२०) ।
पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते । आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः
चञ्चलो द्विणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत्
उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं
पुण्यवन्तमकः कृतवान् । करोतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' (पा०
२।४।७३) इति शपो लुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः
प्रदेशाद्वयमभिमन्त्रिहेतुं मृदं खनेम । कीदृशमग्निम् । सुप्रतीकं
शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य तम् । कीदृशा वयम् । स्वः स्वर्गमधिरु-
हाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः ।
अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्यं वा । किंभूतम् । स्वः । नाकं नास्त्यकं यत्र
तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं
भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

उ० मृदमभिजुहोति । आ त्वा जिघर्मि । त्रिष्टुभावाग्नेर्यौ ।
'घृ क्षरणदीप्तयोः' । आजिघर्मि आसिञ्चामि त्वां घृतेन ।
मनसा श्रद्धाप्रोत्कण्ठितेन । प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा प्रत्ये-
कशो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि । पृथुं तिरश्चा महान्तं
तिर्यग्गच्छनेन ज्योतिषा । वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृह-
न्तम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भ-
वति' इत्येतदभिप्रायम् । व्यचिष्टं व्यञ्जनवन्तम् । अवकाश-
वन्तं अन्नै रभसम् । 'रभ रभस्ये' । अन्नैर्युतादिभिः क्षितैस्त्वसा-
हवन्तम् । बहुभिरप्यन्नैः क्षितैर्नास्य शक्तिपरिहाणं भवतीत्ये-
तदभिप्रायः । दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा । अदृष्टा अन्या
देवता अयं तु दृश्य इति ॥ २३ ॥

म० 'उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्माति व्यतिष-
काभ्यामृग्भ्यामाहुती सुवेणाश्वपदे' (का० १६।२।२२) ।
अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि
अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत
इति ऋग्भ्यां व्यतिषकाभ्यां सुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्ग-
श्चैवम् । आत्वा जिघर्माति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्त-
रार्धं पठित्वैकाहुतिः । आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं
तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति । गृत्स-
मददृष्टे अग्नेर्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने, मनसा श्रद्धायुक्तेन
चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि
वा । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' भ्वादिः । कीदृशं त्वाम् । विश्वानि भुव-
नानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं । 'क्षि नि-
वासगत्योः' तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरो-
ऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यग्गच्छनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं
वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः
सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा
तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः । वयसा वय उपल-
क्षितेन कालेन । बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः । देशकालानव-
च्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-
स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्टः । 'अतिशयाने
तमविष्टनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्टन् 'विन्मतोर्लुक्'
(पा० ५।३।६५) इतीष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः
रभसं 'रभ रभस्ये' घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य
शक्तिक्रयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं
वा । अन्ये देवा अदृष्टा अयं तु दृश्यत इति भावः । दृशोः
शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

आ विश्वतः प्रत्यञ्च जिघर्म्यैरक्षसा मनसा
तज्जुषेत । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा
जभुराणः ॥ २४ ॥

उ० आ विश्वतः आजिघर्मि आसिञ्चामि त्वां विश्वतः
प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रतिगतं महाभागेन । यतः अरक्षसा मनसा
तज्जुषेत अकुप्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्विजुषेत अक्षयतां ।
यस्त्वं मर्यश्रीः मर्यैर्मेनुष्यैराश्रयणीयः स्पृहयद्वर्णः स्पृहणी-
यवर्णश्च । अग्निरिति साभिप्रायम् 'अग्निर्वै देवानां मृदुहृद-
यतमः' इत्यादि गुणख्यापनार्थम् । नाभिमृशे तन्वा जभुराणः ।
नचाभिमर्शनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जभु-
राणः । 'जभजूमी गात्रविनामे' इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥

म० अहमभिमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च ।
किंभूतम् । विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् ।
सोऽग्निः रक्षसा क्रौर्यरहितेन अकुप्यमानेन प्रसन्नेन मनसा

चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवताम् । प्रार्थनायां लिङ् । कीदृशोऽग्निः । मर्यश्रीः मर्यमनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य । यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यत इत्यभिमृद् न अभिमृश्यते नाभिमृद् तस्यै नाभिमृशे । चतुर्थी तृतीयार्थे । तनोर्विशेषणम् । नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत इति जर्भुराणः 'जभिजृभी गात्रविनामे' इतस्तत्तश्च गच्छन् जृमेरौणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

परि वाजपतिः कृविरिर्हव्यान्यक्रमीत् । दध्नः रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

उ० परिलिखति । तिसृभिर्गात्रेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः । परि वाजपतिः अग्निः । नानादेवत्यान्यपि हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् । परिक्रमणं भक्षणार्थम् । वाजपतिः अन्नस्य पतिः । कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हवींष्यक्रमीत् । दधत् ददत् । रत्नानि रमणीयानि धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥

म० 'अध्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति वहिर्वहिरुत्तरयोत्तरयेति' (का० १६ । २ । २३) । अस्यार्थः । अध्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया वहिर्वहिरुत्तरयोत्तरयेति यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परिलेखति तद्वहिर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्वहिस्त्वृतीयमित्यर्थः । आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः । वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता । कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् । 'दाश्ट दाने' अस्य धातोः 'दाश्वान्साह्वान्' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः । दाशति दत्ते स्स इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि । 'डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दाने' इति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

उ० परि त्वाग्ने परीत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः ध्यायतिरयम् संप्रसारणं तु छान्दसम् । परि सर्वतो ध्यायाम् त्वा त्वाम् हे अग्ने, पुरं पुररूपेणावस्थितम् । अग्निः सहस्यो हि

पुरोरक्षको भवति । वयं विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । सहस्य । सहसि बले भवः सहस्योऽग्निः । स हि बलेन मथ्यमानो जायते तस्य संबोधनं हे सहस्य, धृषद्वर्णं प्रसहनरूपम् दिवेदिवे अहन्यहनि । हन्तारं बाधितारम् । भङ्गुरावताम् भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् । अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

म० आग्नेय्यनुष्टुप्प्यायुदृष्टा परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात्तत्संबोधनं हे सहस्य हे अग्ने, वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः । ध्यायतेः संप्रसारणं छान्दसमित्युक्तम् । कीदृशं त्वाम् । पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात्, यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्तम् । 'पृ पालनपूरणयोः' किप् 'उदोष्ठपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इति उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः । धृष्णोतीति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् । असह्यरूपमित्यर्थः । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भङ्गनीयं पापं तथेषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विधातका राक्षसादयः । यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

त्वमग्ने शुभिस्त्वमशुशुक्षणिस्त्वमश्वस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

उ० त्वमग्ने हे भगवन्नग्ने, त्वं शुभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । त्वमेव आशुशुक्षणिः आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आशुशुक्षणि-रुच्यते । त्वं अश्वश्च विद्युदात्मना जायसे । त्वमश्मनः पापाणात्परिजायसे । त्वं वनेभ्यः अरणिकाष्टेभ्यो जायसे । त्वमोपधीभ्यो वंशादिभ्यो जायसे । त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे । तदुक्तम् 'पुत्रो ह्येष सन्स पुनः पिता भवति' इति । हे नृपते नृणां पालयितः । शुचिर्निषिक्तपाप्मा । अथापरो व्याख्यामार्गः । आशुशुक्षणिशब्दस्य पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तथाच वाक्यस्य संयोगः । आ उपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः । आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे । योऽपि ग्रहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे । सर्वपापमुग्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः । त्वमग्ने शुभिर्जायसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे । एवं त्वमश्वः अश्मनः वनेभ्यः ओपधीभ्यः नृणां पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥

म० आग्नेगी त्रिष्टुप् शृत्समदृष्टा प्रथमान्यावेकादशाणौ

द्वितीयतृतीयौ दशाणौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेष । तृतीयचतुर्थौ दशाणौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । द्वौ वा वैराजौ नवक-
त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने, त्वं धुमिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः । यद्वा धुभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे । त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा, यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः, सनोति संभजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमश्वो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे । त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे । त्वं वनस्पतिभ्योऽरणिकाष्टेभ्यो जायसे । त्वमोषधिभ्यो वंशदिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षेण । त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे । पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवति इति श्रुतेः । किंभूतस्त्वम् । शुचिः शुद्धिहेतुः । पुनः पाकान्महीमयम् इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्त्वत्खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकं सुमुखम् अजस्त्रेण अनुपक्षीणेन भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिं सन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्त्वत्खनामः ॥ २८ ॥

उ० खनति । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । पृथिव्याः सहस्थानात् अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि । ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हे अग्ने, सुप्रतीकं सुमुखम् अजस्त्रेण अनुपक्षीणेन भानुना दीप्त्या दीद्यतं दीप्यमानम् शिवं प्रजाभ्यः शान्तं प्रजाभ्यः अहिंसन्तं प्राणिनः पृथिव्याः सहस्थानादपि । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः २८

म० 'अभ्या पिण्डं खनति देवस्य लेति' (का० १६ । २ । २३) अभ्या कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकाया । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव खनामि । कीदृशमग्निम् । ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने, ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशम् । सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्त्रेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानम् । छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋतेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानो महारऽआ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

उ० पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्ठास्थापयति । अपां पृष्ठम् । खराट् पङ्क्तिः । यतः अपां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् । योनिः स्थानं च अग्नेः अश्वर्थस्य पिण्डस्य । अतस्त्वां ब्रवीमि । समुद्रमभितः पिन्वमानम् । उपपदविभक्तिर्द्वितीया । समुद्रस्योदकस्य इतश्चेतश्च सिञ्चतः । त्वं वर्धमानो महान् भव । आ च पुष्करे आसीद च पुष्करे उदके । स हि तस्य योनिः । आकारः आकृष्य व्याख्यातः । चकारि भिन्नक्रमः । विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन पादेन । दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन । वरिष्णा उरुत्वेन च प्रथस्व वर्धस्व ॥ २९ ॥

म० 'कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति' (का० ६ । २ । २४) । अस्यार्थः । मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्वा खराट्पङ्क्तिः । आद्यौ दशकावन्यावेकादशकाविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः खराट्पङ्क्तिः । द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण, त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् । अग्नेः अश्वर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि । समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरम् । यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् । पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः । वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पुष्करे जले आसीद च । यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि । 'विमार्ष्ट्येनदिव इति' (का० १६ । २ । २५) । एनत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्ण, दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिष्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव । उरोर्भावो वरिमा तेन 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽच्छिद्रे बहुले उभे । व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

उ० उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुष्टुभ्याम् । शर्म च स्थः यौ युवां शरणं च भवथः संहननं च । अच्छिद्रे सकले बहुले महाप्राणे च । उभे अपि ते युवां ब्रवीमि । व्यचस्वती अवकाशवती भूत्वा संवसाथाम् आच्छादयतम् । आच्छाद्य च भृतं बिभृतम् । अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् ॥ ३० ॥

म० 'आलभत उभे शर्म च स्थ इति' (का० १६ । २ । २३) । ऋगद्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः । कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः । वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः । चो समुच्ये । कीदृशे युवाम् । अच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुप्रत्ययः । तद्वती अवकाशवती । तथाविधे

युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसायां सम्यगाच्छादयतम् । 'वस आच्छादने' अदादिः । आच्छाद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतम् । विभर्तेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो छक् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

संवसाथां स्वर्विदासमीची उरसात्मना । अग्नि-
मन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमिति ॥ ३१ ॥

उ० संवसाथाम् आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम् । स्वर्विदा । यज्ञसूर्यदेवाहर्वचनः स्वःशब्दः । स्वर्वेतीति स्वर्वित् स्वर्विदा रूपेण । यद्वा द्विवचनस्य स्थाने आकारः स्वर्वि-दीभूत्वा । यद्वा स्वर्गविदो भूत्वा । समीची समाने संगते एकचित्ते भूत्वा । उरसात्मना च । किंच अग्निपिण्डमन्तर्भ-ध्यतः भरिष्यन्ती धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम् अनुप-क्षीणम् । कुरुतमिति शेषः । इदिति पादपूरणः ॥ ३१ ॥

म० हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमज-स्रमिति निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसायां सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् । स्वर्विदा विभक्तेराकारः । स्वर्वित् इति स्वर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाच्यौ । स्वःशब्दः स्वर्गलाभ-साधन इत्यर्थः । तथा समीची सम्यगग्नये सङ्गते । एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निर-
मन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

उ० पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसि पशव्यस्त्वमसि विश्वभराः सर्वस्य धारकः पोषको वा अथर्वा त्वा च प्राणः । त्वां प्रथमो निरमन्थत मथितवान् हे अग्ने, पिण्डं हरति षड्विधभे-यीभिः । तत्र तिस्रो गायत्र्यः द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती । त्वामग्ने त्वां हे अग्ने, पुष्करादुदकात् अधि सकाशात् अथर्वा अतनवान् प्राणो निरमन्थत निर्जनितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणो-ऽथर्वा' इति श्रुतिः । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः । वाघत इति ऋत्विङ्गमसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्ध्नः शिरसाः अरण्योर्जन-यति सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥

म० 'पिण्डं पुरीष्योऽसीति' (का० १६।२।२७) । प्रतिष्ठा गायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि । विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद् विभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभराः । असु-नप्रत्ययः । हे अग्ने, प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थजिःशेषेण मथितवान् । 'पाणिभ्यां २५ य० उ०

परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः सात्रिस्त्वामग्ने इति षड्भिः सर्वेषु सकृद्बुला पुष्करपर्णे निदधातीति' (का० १६।२।२८) । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्ने इति षड्चेन सकृद्बुहीला पुष्करपर्णे स्थाप-यतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्त्रिस्रो गायत्र्यो भरद्वाजदृष्टाः । हे अग्ने, अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वां निरम-न्थत निःशेषेण मथितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा' (६।४।२।२) इति श्रुतेः । वाघत इति ऋत्विङ्गमसु पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः संबन्धिनो वाघतः ऋत्वि-जस्त्वां मूर्ध्नोऽर्थादरणेः शिरसो निरमन्थन्तेति व्यत्ययः । यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमावहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः । यद्वा ऋचोऽयमर्थः । हे अग्ने, अथर्वाख्य ऋषिः पुष्क-रादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्नः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्क-रपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादनाद्वारेण सर्वं जगद्विर्वहति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

तमु त्वा दध्यङ् दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं
पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

उ० तमु त्वा । अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थे उत्तरेणेत्युकारः । तमेव त्वां दध्यङ् नामा ऋषिर्मन्त्राणां दृष्टा । पुत्र ईधे । अथर्वणः । व्यवहितोऽत्र संबन्धः । अथर्वणः पुत्र ईधे । 'इन्धी दीप्तौ' आदीपयति । कथंभूतं त्वामादीपयति । वृत्र-हणम् पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरम् असुरपुरां च दारयितारं वा । 'दध्यङ् आथर्वणः' इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

म० हे अग्ने, अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्गमक ऋषिः तमु ला । उ एवार्थे । तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् । वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हनः' इति (पा० ३।२।८७) किप् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसंब-न्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । 'वाचंयमपुरन्दरो च' (पा० ६।३।६९) इति खशि निपातः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् ।
धनंजयं रणे ॥ ३४ ॥

उ० तमु त्वा तमेव त्वां पाथ्यो वृषा । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' इति श्रुतिः । मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते । तदुक्तम् 'मनसैवानुद्वेष्टव्यम्' इति । 'मनसाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति' इति वृषा मनः समीधे संदीपयति । दस्युहन्तमम् शत्रुहन्तृतमम् धनस्य जेतारम् । रणे रणे संग्रामेसंग्रामे ॥ ३४ ॥

म० पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः 'पाथोनदीभ्यां व्यण्' (पा० ४।४।१११) इति पाथःशब्दात् व्यणप्रत्ययः । टिलोपः ।

वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने, त्वा त्वां समीधे संदीपयति । मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथ्यः । 'मनसैवानुदष्टव्यम्' इति श्रुतेः । 'मनसैवाभिलष्य स्त्रिया' रेतः सिञ्चति' इति । वृषा हि मनः । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (६।४।२।४) इति श्रुतेः । कीदृशं त्वाम् । दस्युहन्तमग् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) इति नलोपे दस्युहन्तम् इति प्राप्ते 'नाद्धस्य' (पा० ८।२।१७) इति तमपो भुजागमः । अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

सीद होतुः स्व उ लोके चिकित्वात्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ । देवावीदेवान्हविषा यज्ञास्यग्ने बृहद्यजमाने वयौ धाः ॥ ३५ ॥

उ० सीद होतः । सीद उपविश हे होतः अग्ने, स्व उ लोके । उकारो विनिश्चयार्थीयः । स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने । चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टाधिकारः स्वमधिकारं जानानः । किंच सादया यज्ञम् स्थापय च यज्ञं त्वं सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणः योनौ स्थाने कृष्णाजिने । 'कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनिः' इति श्रुतिः । यज्ञे हि तन्यमाने अवघातः पेषणं सोमनिधानं च कृष्णाजिने एव भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते । यश्च त्वं देवावीः देवानामवनशीलः तर्पणशीलः देवान्हविषा यज्ञासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि । हे अग्ने, बृहद् महद् यजमाने वयः आयुरस्त्रं वा धाः धेहि ॥ ३५ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाहातः हे अग्ने, स्वे उ लोके । उ एवार्थे । स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश । कीदृशस्त्वम् । चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् । किंच सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषणसोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः 'कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः' (६।४।२।६) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यज्ञासि यजसि । 'लेटोऽडादौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः । पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्द्वय असुरस्त्रं वा धाः धेहि । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते 'बहुलं छन्दस्यमाख्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवार

ऽअसदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहसम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

उ० निहोता नीत्ययमुपसर्गाऽसददित्यनेनाख्यातेन संबध्यते । न्यसदत् निषण्ण उपविष्टः होता अग्निः । होतृषदने होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनं तस्मिन् । विदानः जानानः स्वमधिकारम् त्वेषो दीदियुक्तः । दीदिवान् देदीप्यमानः । असदत् । सुदक्षः साधु क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धमनुपहिंसितं कर्म यश्च प्रकृष्टा मतिः स एवमुच्यते । वसिष्ठः वस्तुतमः । यश्च सहस्रंभरः सहस्रं विभर्तीति सहस्रंभरः सर्वहितः । शुचिजिह्वः शुचिर्जिह्वा यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्यानि हवींषि अभ्यवहरति नचोच्छोषयति स शुचिजिह्व इति शन्यते वदितुम् । अग्निरिति विस्मित इवाचष्टे ॥ ३६ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् गुत्समददृष्टा । नित्युपसर्गाऽसददित्यनेन संबध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसीदत् । होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् । होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाहाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । लेषः 'लेष दीप्तौ' पचाद्यच् लेषतीति लेषः दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् 'दिवु क्रीडादौ' अस्मात् कसुः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । होतृधिष्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधुकुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः 'दम्भु बधे' अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धश्चासावप्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः । 'तुरिष्ठेमेयस्यु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्टवि परे तृचो लोपः । सहस्रंभरः सहस्रं सर्वजनं विभर्ति पुष्पातीति सहस्रंभरः । शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः । नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

सध्वंसीदस्व महँऽअसि शोचस्व देववीतमः । विधूमसग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ ३७ ॥

उ० संसीदस्व । हे अग्ने, संगत्स्य सीदस्व । यतः त्वं महानसि । शोचस्व दीप्यस्व । यतस्त्वं देववीतमः अतिशयेन देवानामाप्यायिता । विसृज च विमुञ्च च विधूमम् अरुपम् अरोचनम् मियेध्य । यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसोपकर्षः । हे प्रशस्तलक्षण । दर्शतम् दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुन्नं वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

म० आमेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा । तृतीयो द्वादशाणोऽन्ये-
ऽष्टाणाः । मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः । हे मियेध्य हे
मेध्य । यज्ञिय यज्ञाहे हे प्रशस्त उत्कृष्ट अग्ने, त्वं संसीदस्व
पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यत्त्वं महानसि अनेककतुहेतुत्वात् ।
स त्वं शोचस्व 'शुच दीप्तौ' दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । देववीतमः
देवान् वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्त्यादौ' किप् । अतिशयेन
देववीः देववीतमः । किंच दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं
विस्मज विमुञ्च । वीत्युपसर्गः सजेत्यनेन संबध्यते । 'इतो वा
अयमूर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं सामुन्न वृष्टिर्भवति' इति
श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

अपो देवीरूपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।
तासां मास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

उ० अवटे अप आसिञ्चति । अपो देवीः अन्देवत्या
बृहती । विधूममग्ने अरुपं मियेध्येत्यानन्तर्यादभिरुच्यते ।
द्यौर्वा अपो देवीरूपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः मधुमती रसवतीः
आरोग्यदातृकाः अयक्ष्माय प्रजाभ्यः । यक्ष्मा व्याधिः भाव-
प्रत्ययलोपः । अयक्ष्मत्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः ।
तासां भूमिगतानाम् अस्थानात् अधिष्ठानात् । उज्जिहताम्
उद्गच्छन्तु । ओषधयः सुपिप्पलाः साधुफलाः । पिप्पलं फल-
मुच्यते ॥ ३८ ॥

म० 'अपः श्वेद्रेऽवनयलोपो देवीरिति' (का० १६।३।
२) । मृत्पिण्डगतं जलं सिञ्चति । अन्देवत्या न्यङ्कुसारिणी
सिन्धुद्वीपदृष्टा । द्वितीयो द्वादशाणोऽन्ये त्रयोऽष्टाणां यस्याः सा
न्यङ्कुसारिणी । पूर्वचोऽग्ने इति संबोधनमध्याहियते । यौरध्व-
र्युर्वा संबोध्यते । हे अग्ने, यद्वा हे द्यौः, यद्वा हे अध्वर्यो, देवीः
देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च ।
कीदृशीरपः । मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः । किमर्थम् ।
प्रजाभ्यः अयक्ष्माय । पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै
प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्नानामपं स्थानात् सुक्षेत्ररूपाद-
स्मात् खननप्रदेशात् । ओषधयः आ समन्तादुज्जिहतामुद्गच्छन्तु ।
कीदृश्य ओषधयः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां
ताः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्वि-
कस्तम् । यो देवानां चरसि प्राणयेन कस्मै देव
वषडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

उ० वायुना संदधाति । सं ते वायुः । त्रिष्टुप् । अर्धचः
पार्थिवोऽर्धचो वायुदेवत्यः । संदधातु तव मातरिश्वा वायुः
पृथिवी । उत्तानायाः सत्या यदेतत् हृदयमवटरूपेण ।
विकस्तं विकसितम् । वायुरुच्यते । यो देवानाम् यत्त्वं

देवानां चरसि प्राणयेन प्राणत्वेन । यकारो भावप्रत्ययार्थकः ।
हे देव, तस्मै कस्मै प्रजापतये तुभ्यम् इयं पृथिवी वषडस्तु
वषदकृता भवतु । 'नो हैतावत्यन्यादुत्तिरस्ति यथैषा' इति
श्रुतिः ॥ ३९ ॥

म० 'सं त इति वातमपक्षिपति' (का० १६।३।३) ।
पिण्डगतं वायुं प्रेरयति । त्रिष्टुप् अर्धं पृथिवीदेवत्यमर्धं वायु-
देवत्यम् । हे पृथिवि, उत्तानायाः ऊर्ध्वोभिमुखेनावस्थितायास्ते
तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण
विकसितम् । इडभाव आर्षः (पा० ७।२।३४) । तत्स्थानं
वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा
पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कीदृशो वायुः । मातरिश्वा मातर्यन्त-
रिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्रयति गच्छतीति मातरिश्वा ।
एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह । हे देव, द्योतनादिगुणयुक्त वायो,
यत्त्वं देवानामभ्यादीनां प्राणयेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां
भावः प्राणयं । भावे छान्दसस्थलप्रत्ययः । कस्मै प्रजापतिरूपाय
तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषदकृता भवतु । 'नो हैतावत्यन्या-
दुत्तिरस्ति यथैषा' (६।४।३।४) इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत्स्वः ।
वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

उ० आस्तीर्णयोरन्तरानुद्गृह्णाति । सुजातो ज्योतिषा ।
अनुद्गृह्णाग्नेयी । अयमग्निः सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा सह
संयुक्तः । शर्म शरणम् वरूथं वरणीयम् गृहम् आ असदत्
आसीदतु । स्वः स्वर्गाख्यम् । योक्त्रेणोपनहति । वासो अग्ने ।
हे अग्ने विभावसो विभूतधन, वासो विभूतयः । विश्वरूपं
विचित्रम् । संव्ययस्व । 'व्येज् संवरणे' परिधत्स्व ॥ ४० ॥

म० 'आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति' (का० १६।
३।५) अस्यार्थः । आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः
प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति । अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः ।
सुजातः सुभ्रूपन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह
शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं
गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु । 'त्रिवृता
सुजयोक्त्रेणोपनहति वासो अग्ने इति' (१६।३।६) ।
उद्गृहीताकृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुद्गृह्णयोर्योक्त्रेण वभ्रात्युत्तरा-
धेनेति सूत्रार्थः । हे विभावसो, विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य
स विभावसुः तत्संबोधनं हे विभावसो हे अग्ने, विश्वरूपं
बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व
सम्यक् परिधत्स्व । 'व्येज् संवरणे' अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया । दृशे च
भासा बृहता सुशुकनिरामे याहि सुशस्तिभिः ४१

उ० अथैनमादायोत्तिष्ठति । उदु तिष्ठ आग्नेयी बृहती । उत्तिष्ठ । उकारः पादपूरणः । हे स्वध्वर सुयज्ञिय, तत् उत्थाय अव पालय नोऽस्मान् । देव्या धिया देव्या बुद्ध्या । किंच । दशे च दर्शनाय अस्माकम् भासा बृहता सुशुक्निः साधु सुशुचा संदीप्तः । आयाहि आगच्छ । हे अग्ने सुशस्तिभिः साधुशिष्टैरश्वैः ॥ ४१ ॥

म० 'उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठति' (का० १६।३।७) । तं पिण्डं गृहील्लोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा । तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर, शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक, हे अग्ने, उत्तिष्ठ । उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया कीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय । 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । किंच हे अग्ने, सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह । यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् । बृहता भासा प्रौढेन तेजसा । दशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् । 'दशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति पश्यतेस्तुमर्थो निपातः । कीदृशस्त्वम् । सुशुक्निः साधु शुचो रश्मीन्वनति संभजति सुशुक्निः । रश्मिप्रसारक इत्यर्थः । आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदजिभिर्वाघद्विर्वि ह्यामहे ॥ ४२ ॥

उ० अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति । ऊर्ध्व ऊषुण बृहती आग्नेयी । ऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊसू पादपूरणे । नः ऊतये अस्माकमवनाय । कथमूर्ध्वस्तिष्ठ । देवो न सविता । नकार उपमार्थीयः । देव इव सविता ऊर्ध्वः स्थितः वाजस्यान्नस्य सविता संभक्ता । भविष्यसीति शेषः । यदजिभिः यस्मादजिभिर्व्यञ्जकैर्द्रव्याणां रश्मिभिः । वाघद्विः हविषां वोढृभिः सहितम् विह्वयामहे विविधमाह्वयामः । तदूर्ध्वस्तिष्ठेति संबन्धः ॥ ४२ ॥

म० 'ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति' (का० १६।३।८) । प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति । अग्निदेवत्यो परिगृह्णाद्वृहती कण्वदृष्टा । चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिगृह्णाद्वृहती । हे अग्ने, नोऽस्माकमूतये रक्षणाय ऊर्ध्व ऊ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव । 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः । तिष्ठा इत्यत्र 'नश्च धातुस्योरुष्यभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यत्र णत्वम् । क इव । देवो न सविता । न इवार्थे । सविता । देव इव । यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स लमूर्ध्वः सन् वाजस्य सनिता भव अन्नस्य दाता भवेति शेषः । 'षणु दाने' । ययस्मात्का-

रणात् अजिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्विः हव्यवाहकैर्कृत्विभिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अजन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यजिनस्तैः । यद्वा अजिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे । कीदृशैरजिभिः । वाघद्विः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमाप्स्यक्तून्प्राप्तुमातृभ्यो अधि कनिक्रदद्वा ॥ ४३ ॥

उ० अश्वमभिमन्त्रयते । स जातो गर्भः त्रिष्टुप् अग्नीकृत्याश्च स्तौति । अध्याहारव्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । यस्त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भो जातोऽसि । यश्च त्वं हे अग्ने, चारुः शोभनः विभृतः । 'हप्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु भवसि । यश्च त्वं चित्रो नानारूपः शिशुः शंसनीयः । परि-तमांसि अक्तून् रात्रीः अतिरोचसे स त्वं मातृभ्यः अधि । ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् । कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् गाः प्रयाहि ॥ ४३ ॥

म० 'अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रमृतीनभिमन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो भवेति' (का० १६।३।९) । पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्देभाजान्स जात इत्यावृत्तमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वमग्नीकृत्य स्तौति । हे अग्ने, स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सज्जि-दानीं जातोऽसि । कीदृशस्त्वम् । चारुः शोभनः पूज्यः । ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनि लिङ्गव्यत्ययः । अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकषेण गच्छ । 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः अडभावश्छान्दसः 'छन्दसि लुङ्लुङिटः' (पा० ३।४।६) इति सर्वकाले लुङ् । प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन संबध्यते । 'दाधर्तिर्दर्धर्तिर्-' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

स्थिरो भव वीडङ्ग आशुर्भव वाज्यवर्न । पृथुर्भव सुषदस्त्वग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

उ० रासभमभिमन्त्रयते । स्थिरो भव । उष्णिक् अनुष्टुप्वा स्थिरो भव निश्चलो भव । वीडङ्गश्च इडाङ्गश्च भव । आशुः शीघ्रश्च भव । वाजी वेजनवांश्च भव । हे अर्वन्, पदार्थ

प्रति इयतीति अर्वा । पृथुः पृथुश्च भव । सुपदः स्वस्थेयश्च भव । यतस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥

म० रासभदेवत्यानुष्टुप्पिण्वा । इयतिं प्रतिपदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अवेन् गमनकुशल, स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीङ्गः दृढकायो भव । वीङ्गशब्दो दृढार्थः । वीङ्ग्य-ज्ञानि यस्य सः । आशुः वेगवानसन् वाजी अजहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थेयो भव । सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् सुषदः । कीदृशस्त्वम् । पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः । 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युट्' (पा० ३ । २ । ६५) इति व्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

उ० अजमभिमन्त्रयते । शिवो भव । अनुष्टुप् बृहती वा । हे अज, शिवः शान्तो भव । प्रजाभ्यो मानुषीभ्योऽर्थाय त्वम् हे अङ्गिरः । 'अङ्गिरा वा अङ्गिराग्नेयोऽजः' इति श्रुतिः । मा च त्वं द्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापये । मा वान्तरिक्षं मा च वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

म० अजदेवत्या पथ्याबृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं संपादितत्वात् अङ्गसौष्टवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्संबोधनं हे अङ्गिर अभिरूप अज, मानुषीभ्यः मनोः संबन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थं त्वं शिवः शान्तो भव । 'अङ्गिरा वा अङ्गिराग्नेयोऽजः' (६ । ४ । ४ । ४) इति श्रुतेः । किंच द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय । तथान्तरिक्षं मा अभिशोचीः । तथा वनस्पतीन्मा अभिशोचीः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

प्रेतु वाजी कनिकदन्नानदद्रासभः पत्वा । भर्त्रमि पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषामि वृषणं भर्त्रपां गर्भं समुद्रियम् । अम आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

उ० एतेषां पश्यानुपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । प्रेतु वाजी । श्ववसाना महापङ्क्तिः । अर्धर्चावश्वदेवत्यौ । प्रकर्षेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः । कनिकदन् अत्यर्थं हेपितशब्दं कुर्वन् अयं च रामभोऽश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेण एत्वागच्छतु नानदत् । सोपहासमुच्यते । गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् रासभः पत्वा पतनशीलः । 'यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति' इति श्रुतिः । भर्त्रमि पुरीष्यम् अयं चाश्वो

भरन्धारयन् अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् मा पादि मा विनश्यतु । आयुषः पुरा । आयुःशब्देन शक्यत्वात् कर्मोद्भिदितम् । यज्ञसंयोगेन हि अश्वदीनां स्तुतिः । आयुषः पुरा आसमासेः कर्मणः रासभ उच्यते । वृषा सेक्ता । अग्निं वृषणं सेक्ताम् । आहुतिपरिणाममभिप्रेत्योक्तम् । भरन्धारयन् । अपां गर्भम् अपां मध्येऽवस्थानाद्गर्भ उच्यते । समुद्रियम् 'त्रयो ह वै समुद्रा अभिर्यजुषां महाव्रतं सान्नां महदुक्त्यमृचाम्' इत्येतदभिप्रायम् । तत्र भवः समुद्रियः । खरादाहरति । अग्ने आयाहि एकपदाग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, आगच्छ वीतये हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥

म० 'धारयलेपासुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रेतु वाजी वृषाभिमिल्यश्वखरयोरिति' (का० १६ । ३ । १०) । अश्वदीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन्प्रेतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाभिमिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महापङ्क्तिश्चयवसाना अष्टाण्षट्पादा महापङ्क्तिः । आयावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चा रासभदेवत्यः तृतीययुगौ पादौ व्यूहौ । वाजी अश्वः प्रेतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं कुर्वन् । कनिकदन् अत्यर्थं हेपितशब्दं कुर्वन् । यदुल्लगन्तम् । रासभश्च प्रेतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् । नानदत् सोपहासमुच्यते । गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् । यदुल्लगन्तम् । कीदृशो रासभः । पत्वा पतनशीलः । 'पल्ल गतौ' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति कनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् । तथा च श्रुतिः 'यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति' (६ । ४ । ४ । ७) । किंच अयमश्वः पुरीष्यं पशव्यमग्निं भरन्धारयन् । आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं । मा पादि मा विनश्यतु । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः । आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् । यज्ञसंयन्धेनैवाश्वदीनां स्तुतिः क्रियते । अथ रासभमन्त्रः । वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रेतु इति शेषः । कीदृशमग्निम् । वृषणं सेक्तां फलाभिवर्धणसमर्थम् । आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् । जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते । मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवामिरूपेणोत्पन्नम् । यद्वा समुद्रे अभिचयने भवः समुद्रियः तम् । 'त्रयो ह वै समुद्रा अभिर्यजुषां महाव्रतं सान्नां महदुक्त्यमृचाम्' इति श्रुतेः । 'अम आयाहीत्याह खराच्छागस्यर्तं सत्यमित्या निधानात्' (का० १६ । ३ । ११) । अम इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाहृत्य कृतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिचृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे अग्ने, वीतये हविरभक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

ऋतं सत्यमृतं सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्विरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिवमाय-

न्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन्विश्वानि अनिरा अमीवा
निषीदन्तो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

उ० छागस्योपरि धारयन् जपति । ऋतं सत्यम् ऋतमग्निः
सत्यमादित्यः । यदि वा आदित्य ऋतम् अग्निः सत्यम् उभय-
रूपमप्याहरामीति शेषः । अनद्धापुरुषमीक्षते अग्निं पुरीष्यं
व्याख्यातम् । उपावहरति । ओषधयः प्रति । द्वाभ्यां त्रिष्टु-
बनुष्टुभ्यामोषधिदेवताभ्याम् । द्वितीयोऽर्धर्च आग्नेयः । हे
ओषधयः, प्रतिमोदध्वं प्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः
अग्निम् । एतं शिवं शान्तम् आयन्तमभ्यत्र युष्माः युष्मान-
भ्यागच्छन्तम् अत्रैव स्थितानाम् । एवमर्धर्चनोपधीरुक्त्वा
अथेदानीमग्निमाह । त्वमपि व्यस्यन् विक्षिपन् । विश्वाः सर्वाः ।
अनिराः । इरेत्यन्नाम न भवति अन्नं याभिः सतीभिरतिवृष्टि-
निदाघाशनिभिरितिगृह्यते विक्षिपन् अमीवा व्याधीन् निषीद
निविशमानश्च नो अप दुर्मतिं जहि नोऽस्माकं अपजहि अपनय
दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकाम् ॥ ४७ ॥

म० अग्निदेवत्वं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यश-
ब्दाभ्यामादित्यामी विवक्षितौ । ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृश-
भयरूपमग्निमप्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति पुनर्वचन-
मादरार्थम् । 'अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति' (का०
१६।३।१३।) । देवपितृकार्यविमुखोऽनद्धापुरुषस्तमध्वर्युरी-
क्षते अग्निषु ज्वलत्साहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन
लभ्यत इति सूत्रार्थः । आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्य-
मग्निमग्निरसो मुनय इव भरामः हरामः । 'उत्तरत आहवनी-
यस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृत्ते प्राग्द्वारे पिण्डं निद-
धाल्योषधय इति' (का० १६।३।१४) । उखासंभरणार्थ-
मुद्धतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृत्ते आच्छादितप्रदेशे
ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिवृत्ते ।
उद्धते कृतोत्तेजने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे
सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः । त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदे-
वत्वे । व्यस्यन्विष्यर्धर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः, यूयमेतमग्निं
प्रतिमोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निम् । शिवं
शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखी-
कृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्धर्चनोपधीरुक्त्वायाग्निमाह ।
हे अग्ने, त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं
नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय । किं
कुर्वन् । विश्वाः सर्वा अनिराः ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्-
रस्यन् । नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः । इरेत्यन्नाम ।
अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भं ऋत्विजः प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥

उ० ओषधयः । हे ओषधयः, एतमग्निं गृहीत आदर-
वत्यः सत्यः । पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । पुष्पवत्यः शोभनफलाश्च
भूत्वा । अयं हि वो युष्माकम् गर्भं ऋत्विजः ऋतव्यः प्राप्त-
कालः प्रत्नं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थानमासीदति ४८

म० हे ओषधयः, एतमग्निं प्रतिगृह्णीत गृहीत स्वीकुरुत ।
यूयं कीदृशयः पुष्पवतीः 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६)
इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः
शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किंच ऋत्विजः ऋतव्यः ऋतुः
प्राप्तोऽस्य 'छन्दसि घस्' (पा० १।१०६) इति कालप्राप्तौ
घस्प्रत्ययः । ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वाऽय-
मग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत्
आसीदति ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो
रक्षसो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्ने-
रहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

उ० अथैनमुत्सृजति । विपाजसा । वीत्ययसुपसर्गो बाधस्वे-
त्यनेन संबध्यते । विवाधस्व । पाजसा । पाज इति बलनाम ।
बलेन । पृथुना विस्तीर्णेन । शोशुचानो दीप्यमानः । द्विषः
द्वेष्यात् रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं याचित्वा
अथेदानीं परोक्षीकृत्याशिषमाशास्ते । सुशर्मणः साधुशरणस्य
बृहतो महतः । शर्मणि शरणे । स्याम अवेयम् । अग्नेः
अहं सुहवस्य स्वाह्वानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनु-
ज्ञायाम् ॥ ४९ ॥

म० 'वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः
पशुमुत्सृजति' (का० १६।३।१५) । वि पाजसेतीति मन्त्रे-
णैवं पिण्डं कृष्णाजिनबद्धं विस्त्रयं छागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनै-
शानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कील-
दृष्टा । वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन संबध्यते । हे अग्ने, द्विषः शत्रून्
रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विवाधस्व विशेषेण
निवर्तय । कीदृशस्त्वम् । पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशु-
चानः अत्यन्तं दीप्यमानः । पाज इति बलनाम । शोचतेर्यङ्-
न्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह । अग्ने प्रणीतौ
प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे
सुखे वा स्यां भवेयम् । सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः ।
सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा
तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वानं शक्यस्य । अस्ते-
र्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आपो हि धा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
सुहे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

उ० अप उपसृजति । आपो हि । अब्देवत्यास्तितो गायत्र्यः । आपो हि धा मयोभुवः । द्वितीये पादे तच्छब्द-श्रवणाद्यदोष्याहारः कर्तव्यः । हे आपः, या यूयं मयोभुवः । मय इति सुखनाम । सुखेन भावयित्र्यः स्थ भवथ सर्वप्राणिनाम् । छन्दःपरिपूर्तिकरो हिशब्दः । ता नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन स्थापयत । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य भोक्तारो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । महते च रणाय रमणीयाय । चक्षसे दर्शनाय । अस्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । एतदुक्तं भवति । महच्च यद्दर्शनं परब्रह्मलक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुतेति । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थं कृत्वा व्याख्यायते । नहि वेदे मन्त्रमात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते संभवे सति । आपो हि । हे आपः, हि यस्मान्मयोभुवः । ता नः ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां संततिः । तस्मादेतोरस्मान् अन्नाय स्थापयत । महते च रमणीयाय चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥

म० 'आपो हि छेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे' (का० १६।३।१७) । पलाशलक्षकथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अब्देवत्यास्तितो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपः, यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ । मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्येति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मान् ऊर्जे रसाय भवदीयरसानु-भवार्थं दधातन स्थापयत । 'तप्तनप्तनयनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति लोणमध्यमबहुवचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेति भावः । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत । अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कार-योग्यान्कुरुतेति भावः । ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युच्यते भावः । 'मह पूजयाम्' मद्यते पूज्यत इति मद् किप्प्रत्ययः तस्मै महे । 'रण शब्दे' रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरनुप्रत्ययः । तस्मै चक्षसे । 'यस्मिन्ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यात्' इति छान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

उ० यो वः यश्च वः युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रसः । तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैव स्थिताश्चः अस्मान् उशतीरिव । 'वश कान्तौ' । कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । कामयमाना इव मातरः । मातृशब्दः संबन्धवचनः । यथा कामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्तैरर्थैर्भाजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१ ॥

म० हे आपः, वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखै-कहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थिताश्चोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत । तं रसं प्रापयतेति भावः । कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः । उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति दीर्घः । 'वश कान्तौ' इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तात् 'उगितश्च' (पा० ४।१।६) इति ङीप् । उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

उ० तस्मा अरम् । अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः, तस्य च रसस्य अधस्तनमन्त्रयाचितस्य वो युष्मत्सं-बन्धिनः अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम वयम् । पर्याप्तं नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृष्ण्यं वा । यस्य क्षयाय जिन्वथ । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः । पञ्चर्थे चतुर्थी । यस्येति सामानाधिकरण्यात् । यस्य आहुतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकदेशेन जिन्वथ । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयथ । पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेदं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् । तत्र हे आपः, जनयथ नः अस्मान् भोक्तृत्वेन । आजानदेवत्व-माशास्यते ॥ ५२ ॥

म० अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः, वो युष्मत्संबन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम । पर्याप्ति-र्नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृप्तिर्वा । तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ 'क्षयो निवासे' (पा० ६।१।२०१) इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्देन निवासः । क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । क्षयस्य निवा-सस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैक-देशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किंच हे आपः, नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत । आशिषि लोट् तद्रसभोक्तृत्वात् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यते इति भावः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । यस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्र-साप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किंच हे आपः, यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ । गच्छतेर्ङिङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् । अडभाव आर्षः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

मित्रः स॒ष्ट्यं पृथि॒वीं भूमिं च ज्योति॑षा
सह । सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्षमाय॑ त्वा स॒ष्ट-
जामि प्र॒जाभ्यः ॥ ५३ ॥

उ० अजलोमैः संसृजति मित्रः संसृज्य । मैत्री उप-
रिष्टाद्बृहती । अध्वर्युराह । मित्रः आदित्यः संसृज्य एकीकृत्य
पृथिवीम् ध्रुलोकान्तरिक्षम् । भूमिवचनः पृथिवीशब्दः । इह
तु ध्रुलोकवचनो गृह्यते । पृथिवीं ध्रुलोकम् भूमिं च मां
ज्योतिषा अजलोमैः सह संसृज्य मह्यं प्रयच्छत्विति शेषः ।
अजस्याग्नेयत्वात् लोमानि ज्योतिःशब्देन भणितुं शक्यन्ते ।
अहमपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं
जातप्रज्ञानमग्निमजलोमाख्यं संसृजामि अयक्ष्माय अव्याधि-
तायै । प्रजाभ्यः प्रजानामिति संनतिः ॥ ५३ ॥

म० 'अजलोमभिः स॒ष्ट्यजति मित्रः स॒ष्ट्यज्येति' ।
(का० १६।३।१८) । अजाद्यानि पूर्वं लोमानि गृही-
तानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवत्योपरिष्टाद्बृहती
त्रयोऽष्टार्णांश्चतुर्थो द्वादशाणः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं
ध्रुलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह
संसृज्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवी-
शब्दो ध्रुलोकान्तरिक्षवाची । इह ध्रुलोकवाची गृह्यते । अज-
स्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं
शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां
संसृजामि पिण्डेन योजयामि । किमर्थं प्रजाभ्यः । चतुर्थी
षष्ठ्यर्थे । प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै
रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

रुद्राः स॒ष्ट्यं पृथि॒वीं बृह॒ज्योतिः॑ समी॒धिरे ।
तेषां भानु॑रजस्र इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

उ० शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संसृजति । रुद्राः संसृज्य ।
अनुष्टुब्रौद्री । रुद्राः संसृज्य एकीकृत्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः
पृथिवीं पार्थिवं पिण्डम् । बृहन्महत् ज्योतिरग्निलक्षणम् ।
उपायां समीधिरे सदीपितवन्तः । उपास्थमग्निं संवत्सरं धारि-
तवन्तः । तेषामिदानीं फलमाह । तेषां रुद्राणां भानुर्दक्षिणः ।
अजस्रइत् । 'जसु उपक्षये' इच्छब्द एवार्थः । अनुपक्षीण एव ।
शुक्रः देवेषु । निर्धारणे सप्तमी । रोचते देदीप्यते ॥ ५४ ॥

म० 'शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः स॒ष्ट्यज्येति' (का०
१६।३।१९) । सूक्ष्मसिकतालोहकिटपाषाणचूर्णैः पिण्डं
मिश्रयतीति सूत्रार्थः । रुद्रदेवत्यानुष्टुप् । ये रुद्राः, पृथिवीं
पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्योतिः
ऋद्धमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उपास्थमग्निं

सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो
देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः वीक्षितः
रोचते प्रकाशते । इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

स॒ष्ट्यं वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरैः॑ कर्म॒ण्यां मृ-
दम् । हस्ता॑भ्यां मृ॒द्धीं कृ॒त्वा सि॒नीवा॒ली कृ॒णोतु॑
ताम् ॥ ५५ ॥

उ० तिसृभिरनुष्टुभिः सिनीवात्यदितिदेवताभिर्मृदं
संयौति । संसृष्टां संसेविताम् । वसुभिः रुद्रैश्च धीरैः बुद्धि-
मद्भिः । धीशब्दो बुद्धिवचनः रो मत्वर्थीयः । कर्मण्याम् कर्म-
णा या संपद्यते सा कर्मण्या तां कर्मण्याम् । मृदं मृत्तिकाम् ।
हस्ताभ्यां मृद्धीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥

म० 'स॒ष्ट्यमिति संयौति ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक्
मिश्रयति' (का० १६।३।२०) द्वे सिनीवालिदेवत्ये
तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलयुक्ता-
मावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्धीं कोमलां कृत्वा
पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु । कर्म संपद्यते
यया सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं मृदम् । धीरैः बुद्धिमद्भिर्व-
सुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा ।
धीरस्ति येषां ते धीराः । मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

सि॒नीवा॒ली सु॒कपर्दा॑ सु॒कुरी॒रा स्वौप॒शा । सा
तुभ्य॑मदिते म॒होखां द॑धातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

उ० या सिनीवाली सुकपर्दा । कपर्दः केशसंयमनप्रकारः ।
साधु केशसंयमना वेणिर्वा कपर्दः । सुकुरीरा कुरीरो
सुकुटः शोभनसुकुटा । स्वौपशा शोभनमुपशोते या सा स्वौपशा
विदग्धः शयने करकण्ठकृजितादिभिर्विलासैर्यस्याः सा तुभ्यं हे
अदिते, महि महति, उखां दधातु स्थापयतु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

म० 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४।२३) इति
यास्कः । हे अदिते देवमातः, हे महि महति, सा पूर्वम-
न्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थाप-
यतु । कीदृशी सा । सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्ध-
विशेषः । शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा
स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः ।
शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुसुकुटा । स्वौपशा
सम्यक् उपशोते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः
तेषां समूह औपशः । शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर
औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

उ॒खां कृ॒णोतु॑ शक्त्या॑ वा॒हुभ्या॑मर्दिति॒र्धिया॑ ।

माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्तु गर्भे आ ॥
मुखस्य शिरोसि ॥ ५७ ॥

उ० उखां कृणोतु करोतु । शक्त्या सामर्थ्येन । बाहु-
भ्याम् अदितिः धिया बुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं
यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अग्निं विभर्तु धारयतु । गर्भे आ ।
आकार आत्मनो योग्यां क्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भ-
शब्द उखाभ्यन्तरवचनः । मृत्पिण्डमादत्ते । मुखस्य यज्ञस्य
शिरोसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धारणादिहापि
लक्षणया शिरःशब्दः प्रवर्तते ॥ ५७ ॥

म० अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां
हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु । सा उखा कृता सती गर्भे
मध्यभागे आसमन्तात् अग्निं विभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः ।
यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं विभर्ति तद्वत् । 'यज-
मान उखां करोति मृदमादाय मुखस्य शिर इति' (का० १६ ।
३ । २३) । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गु-
लित्रिस्थानलिखितापाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डा-
न्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति । एकपशुपक्षे प्रादेशायामवि-
स्तारोर्ध्वा चतुरखां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोर्विशत्यङ्गुलायाम-
विस्तारामूर्ध्वा प्रादेशेन वेति सूत्रार्थः । मृत्पिण्डदेवत्वं यज्ञः
यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे मृत्पिण्ड, त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो
यज्ञस्य शिरस्थयुद्धकरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्भु-
वासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाभ्यं रायस्पोषं
गौपत्यभ्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय रुद्रास्त्वा कृ-
ण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्भुवास्यन्तरिक्षमसि
धारया मयि प्रजाभ्यं रायस्पोषं गौपत्यभ्यं सुवीर्यं
सजातान्यजमानायादित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन
छन्दसाङ्गिरस्वद्भुवासि द्यौरसि धारया मयि प्रजाभ्यं
रायस्पोषं गौपत्यभ्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय विश्वे
त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा-
ङ्गिरस्वद्भुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाभ्यं
रायस्पोषं गौपत्यभ्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ५८

उ० तं प्रथयति । वसवस्त्वा वसवस्त्वा कृण्वन्तु हे उखे,
गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसा कृता । यतश्च त्वं कृता
सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां ब्रवीमि धारय
स्थापय मयि । यजमानायेति चतुर्थ्यन्तं पदमुपरिष्ठाच्छ्रूयते
तदिह सप्तम्यन्तं कृत्वा योज्यते सामानाधिकरण्यात् ।
प्रजां धनस्य च पुष्टिं गोपतित्वं च । शोभनं च

२६ य० उ०

वीर्यं वीरकर्म । सजातान् समानजातान् भ्रातृन् धारयेति
सर्वत्राभिसंबध्यते । उत्तरेषु मन्त्रेषु विशेषः । रुद्रास्त्वा अन्त-
रिक्षमसि । अदित्यास्त्वा द्यौरसि । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः ।
विश्वान्नारयन्ति तारयन्ति वैश्वानराः दिशोऽसीति ॥ ५८ ॥

म० 'वसवस्त्वेति प्रथयति' (का० १६ । ३ । २३) ।

यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति
सूत्रार्थः । उखादेवत्या ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे, वसवः
देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस
इव तां तां कृण्वन्तु कुर्वन्तु । यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता
तद्वत् । यतस्त्वं कृता सती स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां
वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । मयीति सामानाधि-
करण्यात् हे उखे, मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय
स्थापय । रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गौपत्यं गोपतित्वं
धनस्वामित्वं मयि धारय । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि
स्थापय । सजातान्समानोदरोत्पन्नान्भ्रातृन्मयि धारय । 'अन्ता-
नुनीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति' (का० १६ ।
३ । २७) । प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा
प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम्
आर्ष्यनुष्टुप् । हे उखे, रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा तां कुर्वन्तु ।
लमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । 'संलिप्य ऋक्षं
कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति' (का० १६ । ३ । २८) । तामुखां
शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपि-
ण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् । ब्राह्मी
अनुष्टुप् । आदित्या देवाः जागतेन छन्दसा तां कुर्वन्तु त्वं
योरूपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची । 'विश्वे त्वेति
समीकरोति' (का० १६ । ३ । २९) । पूर्वोक्तमानां करो-
तीति सूत्रार्थः । औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैर्नरैर्नान्यन्ते
विश्वान्नारयन्ति वा विश्वेषां नराणां संबन्धिनो वा विश्वेभ्यो
नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवंभूता विश्वेदेवाः हे उखे, तां
कुर्वन्तु । आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्गोपासि ।
शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अदित्यै राक्षस्यदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वा-
य सा महीमुखां मुष्मयीं योनिमम्रये । पुत्रेभ्यः
प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

उ० वितृतीय उत्तरेवति सर्वतः करोति । अदित्यै
राक्षसि । व्याख्यातम् । बिलं गृह्णाति । अदितिरदीना देवमाता
ते तव बिलस्य मध्यं गृभ्णातु निदधातु कृत्वाय । उष्णि-
गनुष्टुब्बा आदित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्वाय
क्त्वो यक् छान्दस उपजनः । कृत्वा । महीं महतीम् उखासम् ।
योनिं स्थानम् । अम्रये अम्रयर्थम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत् प्रादात्
श्रपयान् श्रपयन्तु । इतिकरणः प्रयोजनव्यापनार्थः ॥ ५९ ॥

म० 'वितृतीय उत्तरे वर्तिः' सर्वतः करोत्यदित्यै राज्ञेति' (का० १६।३।३०) । उखोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः । राज्ञादेवत्यम् यजुर्गायत्री । हे रेखे, त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया राज्ञा काञ्चीगुणस्थानीयासि । 'बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति' (का० १६।४।३) । उखाया मुखमालभते । उखादेवत्यम् यजुर्वृहती । हे उखे, अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृह्णातु गृह्णातु । 'कृत्वायेति निदधाति' (का० १६।४।४) । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः । अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुप् वा । उष्णिकूपक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशार्पणस्तेन द्व्यधिका अनुष्टुप्क्षे तृतीयः षडणो व्यूहः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां । कृत्वाय क्लो यक् । कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् । इति किम् । श्रपयान् श्रपयन्तु । 'श्रा पाके' णिजन्तः । हे पुत्राः, इमामुखां भवन्तः श्रपयन्तु पचन्तु । 'इत्थं लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे श्रपयानिति रूपम् । कीदृशीमुखाम् । महीं महतीं विशालां मृन्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्नयर्थमग्नेर्वा योनिं स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

षष्ठी ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयन्तु वरुणस्त्वा धूपयन्तु विष्णुस्त्वा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

उ० सप्तभिरश्वशकृद्गिरुखां धूपयति सप्तभिर्यजुभिः प्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वा । ऋज्वर्थानि यजुंषि ॥ ६० ॥

म० 'सप्तभिरश्वशकृद्गिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० १६।४।८) । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः । धूमायमानमैकैकमश्वलण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये वहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः । सप्त यजुंष्युखादेवत्यानि त्रीणि ऋगायाज्यः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ षष्ठं यजुरनुष्टुप् । हे उखे, अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव तां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्त्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव तां धू० । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वा धूपयन्तु वरुणो विष्णुश्च । शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

एकषष्ठी ।

अदितिर्देवा विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदधत्तूखे धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरुन्नीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छपयन्तूखे आस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

उ० अभ्या श्वभ्रं खनति अदितिर्देवा अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावती । विश्वेदेवैः सहितपृथिव्याः सहस्थाने अङ्गिरा इव खनतु । हे अवट कूप । उखामवदधातु । देवानां त्वा । इत उत्तरं पञ्चसु यजुःषु श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि व्याख्यायन्ते इति 'ओषधयो वै देवानां पत्नयः' इति । दधतु स्थापयतु उखे । अग्निना दीपयति । धिषणास्त्वाम् धिषणा वाचः । अभीन्धताम् । 'इन्धी दीप्तौ' श्रपयति । वरुन्नीष्ट्वा 'अहोरात्राणि वै वरुन्नयः' । तानि हि वृण्वन्ति । पचति द्वाभ्याम् । आस्त्वा आश्छिन्दांसि 'छिन्दांसि वै आश्छिन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' । जनयस्त्वा । 'नक्षत्राणि वै जनयः' । अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्राः ॥ ६१ ॥

म० 'अभ्या श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिर्देवा' (का० १६।४।९) । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्या खनतीति सूत्रार्थः । अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त, अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्ये सहस्थाने उपरिभागे ला तां खनतु । अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः । विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती । मन्त्रे 'सोमाश्व-' (पा० ६।३।१३१) इत्यादिना दीर्घः । सर्वेदेवैः सहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा । 'देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्' (का० १६।४।११) इति । अधोमुखामुखामषाढोत्तरतो गर्तं स्थापयतीति सूत्रार्थः । पञ्च यजुंष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यावतीः विश्वेदेवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्ये उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, ला तां दधतु स्थापयन्तु । देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः । तथाच श्रुतिः 'ओषधयो वै देवानां पत्नयः' (६।५।४।४) इति । 'श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्याग्निना दीपयति धिषणास्त्विति' (का० १६।४।१२) । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योति-

षत्तूष्णीं श्वश्रेऽवधाय श्रपणैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणामेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वाग-भिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, लाममीन्धतां समन्तादीपयन्तु । 'वरूत्रीष्टृतीक्षमाणो जपति' (का० १६।४।१४) । सामर्थ्यादुखोपरिस्थश्रपणे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजुषि जपतीति सूत्रार्थः । ऋग्-बृहती । विश्वदेवयुक्ता वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, तां श्रपयन्तु पच्यमानतां संपादयन्तु । 'अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्होदधे सर्वं वृतम्' (६।५।४।६) इति श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरात्राणि । भास्वा । साम जगती । 'छन्दासि ह वै भास्वच्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' (६।५।४।७) इति श्रुतेर्भास्वच्छन्देन छन्दासि । विश्वदेवयुक्ता मादेव्यच्छन्दोभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे, अङ्गिरस इव तां पचन्तु । जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । 'नक्षत्राणि वै जनयः' (६।५।४।८) इति श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे, तां पचन्तु । कीदृशो जनयः । अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । युञ्जं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

उ० आचरति । मित्रस्य चर्षणीधृतः । मैत्री गायत्री । मित्रस्यादित्यस्य चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धारणे अधिकृतस्य अवः देवस्य अवः रक्षणं । सानसि पुरातनं पुराणं युञ्जं च यशः अन्नं वा । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चाकर्णनीयं श्रवणीयं च वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । याचे-महीति वा । यद्वा यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालने पुराण-मस्ति युञ्जं चित्रश्रवस्तमम् स यजमानस्याभिप्रेतमर्थं साध-यतु ॥ ६२ ॥

म० 'आचरति मित्रस्येति' (का० १६।४।१५) । पाकान्तं श्रपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवस्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं युञ्जं यशोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः । याजेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य । चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृतं तस्य । संहितायां दीर्घः । मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः । सानसि सनातनम् । सानसीति पुराणनाम (निघ० ३ । २७ । ४) फलदानशीलं वा 'षण् दाने' इत्यस्य प्रयोगः । कीदृशम् । युञ्जं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः प्रयोगः । कीदृशम् । युञ्जं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः 'श्रु श्रवणे' अस्मात्कर्मण्यपुनः । अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सु-बाहुरुत शक्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

उ० उद्वपति । देवस्त्वा । बृहती उख्या । देवः त्वा त्वां भवतीम् उद्वपतु प्रकाशीकरोतु । सुहस्तः स्वङ्गुरिः शोभ-नाङ्गुलिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः सुभुजः । उत शक्या शक्या अपि बुध्यति । उतशब्दः समुच्चयार्थः । उद्वपतीत्यनुवर्तते । त्वं च सवित्रा उद्वप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिशो विदि-शश्च आ पृण आपूरय आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥

म० 'उद्वपति श्रपणं देवस्त्वेति' (का० १६।४।१८-१९) । भस्मीभूतं श्रपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः । सवितृदेवस्या बृहती । हे उखे, सविता देवः शक्त्या स्वसाम-र्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुद्वपतु श्रपणाच्छादनात्प्रका-शीकरोतु । उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्यः । कीदृशः सविता । सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः । लकारस्य रेफ-श्छान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः । मणिवन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः । 'उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति' (का० १६।४।१९-२०) । श्रपण-मपाकृत्याषाढां बहिर्निष्कादयोखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः । हे उखे, सवित्रा उद्वप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाभवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादि-दिशः आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय । आहुतिर-सेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

चतुषष्टी ।

उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मि-त्रैतां त उखां परिददाम्यभिस्त्या एषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

उ० उद्यच्छति । उत्थाय बृहती पूर्वोर्ध्वं उख्य उत्तरो मैत्रः । एतस्माद्यजनस्थानादुत्थाय बृहती महती भव । तत उदुत्तिष्ठ प्रवर्तस्व स्वकीये कर्मणि । यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः परिगृह्य पात्रे करोति । मित्रैतां त इति । हे मित्र, एतां ते तव उखां परिददामि प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्यै अभेदनाय । एषा च उखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

म० 'उद्यच्छत्युत्थायेति परिगृह्य' (का० १६।४।२१-२२) । हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः । बृहती पूर्वोर्ध्वं उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे, त्वमुत्थायैतस्मादवटद्वहिरागत्य बृहती महती भव । तत

उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व । यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः । 'पात्रे करोति मित्रैतां त इति' (का० १६।४।२२) । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः । ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्रपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव, एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्यै मेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अमेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा मेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्ठी ।

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदु-
द्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वददित्यास्त्वा-
च्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा
वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिर-
स्वत् ॥ ६५ ॥

उ० आच्छृणुति वसवस्त्वा । निगदव्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

म० 'अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १६।४।२३) । चतुर्मेत्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यानि चलारि आद्या ऋगायत्री । हे उखे, वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । 'उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः' रुधादिः अत्र सेचनार्थः । रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा आच्छृन्दन्तु । आदित्याः । ऋगायत्री । आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु । विश्वे । सामजगती । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठी ।

आकूतिमग्निं प्रयुजंस्त्वाहा मनो मेधामग्निं
प्रयुजंस्त्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजंस्त्वाहा
वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजंस्त्वाहा प्रजापतये मनवे
स्वाहाभ्ये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

उ० औद्भ्रभणानि जुहोति । आकूतिमग्निम् । आकवन-
माकूतिः । बलं वा आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । स
एवाग्निः । प्रयुङ्क्ते कर्मणीति प्रयुक् । स्वाहा सुहुतं करोमी-
ति व्याख्यातम् । 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा' इत्यादिना उपपद-
विभक्तिश्चतुर्थी । आकूल्यै अग्नये प्रयुजे स्वाहा । एवमुपरि-
तना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । मनो मेधाम् । मनो मनसः
प्रवृत्तिर्मेधायाश्च । चित्तं विज्ञातम् । ततश्चित्तस्य चिन्तनस्य
संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृत्तिः । वाचो विधृतिः । ततो
वाचो विधारयिताग्निः प्रकाशको भवति । प्रजापतये मनवे
मन्वन्तरकारिणे अग्नये वैश्वानराय विश्वानरपुत्राय ॥ ६६ ॥

म० 'प्राकृतान्यौद्भ्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति
प्रतिमन्त्रम्' (का० १६।४।३०) । एवमुखासंभरणं समा-
प्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्भ्र-
भणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि 'आकूल्यै प्रयुजे-
ऽग्नये स्वाहा' (अध्या० ४।क० ७) इत्यादीनि पञ्चौद्भ्रभणानि
हुत्वाग्निचयनसंबन्धीनि सप्तौद्भ्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति
सूत्रार्थः । सप्तौद्भ्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूल्यै
यजुः पङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः
तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य
स्वाहा सुहुतमस्तु । आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं
वा । मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्ध-
न्वतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्राति प्रयुजं प्रेरकमग्निमु-
द्दिश्य स्वाहा । चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य
ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं
प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्जगती । वाचो
मन्त्रपालरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य
स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा । विश्वेषां
नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वास्ये स्वाहा सुहुतमस्तु ६६

सप्तषष्ठी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सख्यम् । विश्वो
राय इषुध्यति युन्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ ६७ ॥

म० ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च (अध्या० ४।क० ८) ।
विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादि-
गुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते ।
विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते । याज्वा-
कर्मसु पठितः । किंच पुष्यसे पोष्टं पोषणाय युन्नं यशोऽन्नं
वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते । स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुत-
मस्तु ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठी ।

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व
सु । अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

उ० उखामाहवनीयेऽग्निश्चयति । मा सु भित्थाः इति
गायत्री त्रिष्टुभ्यामुखादेवत्याभ्याम् । अग्निश्चेदमिति पाद-
आग्नेयश्च । हे उखे, मा त्वं भित्थाः । 'भिदिर् विदारणे' ।
भिद्यस्व । सुकारोऽनर्थकः । मा च रिषः । रिपतिर्हिंसाकर्मा ।
मा विनश्यस्व । हे अम्ब, अम्बेति योषाया आमन्त्रणम् ।
धृष्णु धृष्टं प्रागल्भ्यं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व अग्निधारण-
लक्षणम् । किंच । इत उत्तरम् अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आस-
मासेः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८ ॥

म० 'दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखा-
माहवनीयेऽधिभ्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां
मा सु भित्था इति तिष्ठनुदङ् प्राङ्' (का० १६।४।३१) ।
औद्गमणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदी-
क्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युयजमानो वेशा-
नाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नृग्वयेन समिद्धे आहवनीये उखामा-
रोपयति । कीदृशीमुखाम् । मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः
शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुला-
येन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः । उखादेवले द्वे गायत्रीनिष्ठुभौ ।
प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवतः । हे अम्ब मातः उखे, लं
सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव । इदमभिन्नत्वं सुष्ठु
विधेयम् । तथा मा सुतरां रिषः । रिषतिर्हि साकर्मा । मा
हिंसिता भव मा विनश्यस्व । इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् ।
सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः, लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं
तव मा भूदित्यर्थः । किंच हे उखे, धृष्टुं प्रगल्भं यथा सुतरां
वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किंच अग्निश्चका-
रात्वं चेदमस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य आसुरी माया
स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यम-
रिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

उ० दृहस्व देवि । हे उखे, दृहस्व दृढीकुरु आत्मानम् ।
हे देवि पृथिवि । कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । स्वस्त्ये
अविनाशाय । कस्मात्त्वमिदमुच्यसे । यत आसुरीमाया ।
असुः प्राणः । रेफ उपजनः । प्राणसंबन्धिनी माया प्रज्ञा ।
स्वधया अन्नेन निमित्तभूतेन कृतासि । किंच । जुष्टं प्रियं
देवेभ्यो हुतम् इदं हव्यं हविः अस्तु । त्वत्प्रसादात् या
उख्येन्नावाहुतयो हूयन्ते ता उच्यन्ते । त्वमपि अरिष्टा अनव-
खण्डिता उदिहि उद्गच्छ यज्ञे अस्मिन्वर्तमाने ॥ ६९ ॥

म० कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि,
मृत्कार्यत्वात्पृथिवीलं मन्त्रैर्निष्पादितत्वादेवतात्वम् । तथाविधे
हे उखे, स्वस्त्ये यजमानस्य क्षेमाय दृहस्व दृढा भव । कस्मा-
त्त्वमिदमुच्यसे स्वधयाग्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राण-
संबन्धिनी प्रज्ञा कृतासि । असूनां प्राणानामियमासुरी । यद्वा
असुरसंबन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा
यद्वत्प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः ।
किंच हे उखे, इदं हव्यमुख्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं
प्रियमस्तु । त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा
अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ
उद्गता भव ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

द्वृक्षः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहस-
स्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

उ० उख्येऽग्नौ त्रयोदश समिधः प्रादेशमात्रा आदधाति
त्रयोदशभिर्गमेयीभिर्ऋग्भिः । द्वे गायत्र्यौ । द्वृक्षः सर्पिरा-
सुतिः । द्वृक्षोऽन्नमदनीयं यस्य स द्वृक्षः । द्वृक्षवदो द्वृम-
पर्यायः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्धृतमासवस्थानीयं यस्य स
सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुराणः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यो
वरणीयः । सहसस्पुत्रः बलस्य पुत्रः । यतो मथ्यमानो जायते
तस्मादेवमुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । य इत्थंभूतोऽग्निः
स कार्मुकं समिधं भक्षयत्विति शेषः । नह्यत्राख्यातं विद्यते
नचाख्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥

म० 'अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आ-
दधाति घृतक्लिन्नां कार्मुकीं द्वृक्ष इति' (का० १६।४।३३-३५) ।
अभितापादुखायां बहौ जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः
समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह । घृतक्लिन्नां क्रमुकसमिधमादौ
क्रमको धमनः इति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्वा गायत्री सोमाहुति-
दृष्टा । ईदृशोऽग्निः । कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः ।
द्वृक्षः 'पलाशीद्वृक्षमागमाः' इति कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमद-
नीयं यस्य स द्वृक्षः, सर्पिरासुतिः सर्पिर्धृतमासुतिरासवस्थानीयं
मादकं यस्य सः । यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते-
यस्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता ।
वरेण्यः वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना
बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश
इत्यर्थः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

परस्या अधि संवतोऽवरां २५अभ्यातर । यत्रा
हमस्मि तां २५अव ॥ ७१ ॥

उ० शतम् ५०० । वैकङ्कतीमादधाति । परस्या अधि ।
संवत इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गेल्यर्थस्य
संगच्छन्ते ह्येव योधाः परस्याः संबन्धिन्याः संवतः अधि
सकाशात् । अवरान् अस्मदीयान् । अभ्यातर अभ्यागच्छ ।
ततो यत्र जनपदे अहमस्मि तान् अव पालय तर्पय वा ७१

म० 'वैकङ्कतीं परस्या इति' (का० १६।४।३६) ।
विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री विरू-
पदृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः । संवत इति संग्रामनामसु
पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गेल्यर्थस्य किप् । संवन्वते संगच्छन्ते
योधा यत्र सा संवत् । परस्याः शत्रुसंबन्धिन्याः संवतः
संग्रामात् अवरान् अस्मदीयान् जनान् अभ्यातर अभिमुखमागच्छ
दुःखात्तारयेत्यर्थः । किंच यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि
तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

परमस्याः परावतो रोहिदश्च इहागहि । पुरीष्यः
पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

उ० औदुम्बरीमादधाति । परमस्याः । तिस्रोऽनुष्टुभः ।
परावत इति दूरनामसु पठितम् । परमस्याः परावतः । परं
दूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्च, 'रोहितोऽग्नेः' । हरित आदित्यस्य
इति निघण्टुः । हे अग्नेरश्च, इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं
पुरीष्यः पशव्योऽसि पुरुप्रियश्च बहुजनप्रियश्च । औदुम्बरे
बहून्वेवाशनानि 'तयोत (?) दूर्जा' सर्वान्वनस्पतीन् प्रति
पच्यते' इति श्रुतिः । आगत्य च हे अग्ने, त्वं तर विनाशय
मृधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥

म० 'औदुम्बरीं परमस्या इति' (का० १६।४।३७) ।
उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः । अनुष्टुप्चारु-
णीदृष्टा । हे अग्ने, परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मि-
न्कर्मणि लमागहि आगच्छ । गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तो-
पदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु
पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामलमार्थम् । परमा उत्कृष्टा-
तिशयिता या परावत् । अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः
संग्रामान् तर अतिलङ्घय । शत्रून्विनाशयेत्यर्थः । 'ह्यचो-
ऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः । कीदृशस्त्वम् ।
रोहिदश्च 'रोहितोऽग्नेरहित आदित्यस्य' इति निघण्टूक्तैः रोहि-
तोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्च ।
पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरुषां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि धूमसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठय ॥ ७३ ॥

उ० अपरशुवृत्कामादधाति । यदग्ने । यच्छब्दो धूमसी-
त्यनेन संबध्यते । यदा धूमसि यदा धूमः । हे अग्ने, तव
दारूणि कानिचित् । चिच्छब्दोऽनवच्छेदः । यानि कानिचिदे-
वेत्यभिप्रायः । सर्वं तदस्तु ते तव घृतं । तज्जुषस्व सेवस्व ।
हे यविष्ठय युवतम, स्वार्थे यप्रत्ययः ॥ ७३ ॥

म० 'अपरशुवृत्कणां यदग्ने इति' (का० १६।४।३८)
कुठारं विना छिन्नं वातादिना भग्नां यज्ञिततरुसमिधं चतुर्था-
मादधातीति सूत्रार्थः । द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे, अतिशयेन
युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठयः । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । हे
यविष्ठय हे युवतम हे अग्ने, कानि कानिचित् यानि कानि
दारूणि काष्ठानि ते तव । सप्तम्यर्थे षष्ठी । लयि यत् आदध्मसि
आदध्मः आरोपयामः । इदन्तो मसि । तत्सर्वं काष्ठजातं
ते त्वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु । तद्धारजातं त्वं जुषस्व
सेवस्व ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

यदच्युपजिह्विका यद्वन्नो अतिसर्पति । सर्वं तद-
स्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठय ॥ ७४ ॥

उ० अधःशयामादधाति । यदत्ति यन्नक्षयति काष्ठम् ।
उपजिह्विका उपदीपिका । यच्च वन्नः वल्मीकः अतीत्यनुवर्तते
सर्वं तदिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

म० 'अधःशयां यदतीति' (का० १६।४।३९) ।
अधो नीचे देशे शेते तां भूलगां समिधं पञ्चमीमादधाति ।
उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्धार
अत्ति भक्षयति अधःशयत्वादेव । वन्नो वल्मीकश्च यद्धार अति-
सर्पति अतिव्याप्तोति अतीत्यनुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति
पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासम-
स्यै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रति-
वेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

उ० पालाशय उखा भवन्ति, अहरहः । त्रिष्टुभौ अस्मि-
न्मन्त्रे द्वितीयचतुर्थपादयोर्विरोधः । अश्वायेव तिष्ठते घास-
मस्यै । अत्र तिष्ठते अस्यै द्वे पदे परोक्षमाग्निं ब्रूतः । तथाग्ने
मा ते प्रति वेशा रिषामेति अग्ने ते इति प्रत्यक्षमाग्निं ब्रूतः ।
नच वाक्यभेदेनार्थः संभवति । अतो द्वयोः पादयोर्लाक्षणि-
कया वृत्त्या व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयावमप्रमत्तं
भरन्तः आहरन्तः अशनानि । कथमिव । तदुपमेयो दर्शयति
अश्वायेति । अश्वस्येव स्थापयन्तो वयं घासं यवसम् अस्यै
तव । किंच । रायस्पोषेण दक्षिणालक्षणेन धनस्य पोषेण ।
समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अग्नेन समदन्तः त्वां हे अग्ने,
मा रिषाम मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः ।
त्वदाश्रया इत्यर्थः । अध्याहारेण वा व्याख्यायते । अहरहः
अप्रमत्ता आहरन्तोऽशनानि । पञ्च अश्वा येऽवदन्तं घासं भक्षि-
तम् अदितं च अवतिष्ठते भस्म अस्यै अग्नये तदुद्वपन्तः ।
भस्मोद्वपनमपि पठितम् अत एवमपि व्याख्यायते । राय-
स्पोषेण समिषा मदन्त इत्यादि समानम् ॥ ७५ ॥

म० 'पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति' (का० १६।४।
४०) । अष्टमिः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध
उल्लेखमावादधातीति सूत्रार्थः । द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे । हे
अग्ने, तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः
सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेल्यर्थः ।
किं कुर्वन्तः । अहरहः प्रत्यहं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा
तथा अस्यै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः संपादयन्तः
प्रयवणं प्रयावः 'यु मिश्रणे' घञ्प्रत्ययः । नास्ति प्रयावः
प्रमादो यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः । अश्वायेव तिष्ठते

वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्तः । रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च संमदन्तः हर्षं कुर्वन्तः । तामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

नाभौ पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे । इरमदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

उ० नाभापृथिव्या इति । नाभौ पृथिव्याः । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैतत्समिध्यन्ते । समिधाने संदीप्यमाने आहवनीयाख्ये अग्नौ । रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । बृहते महते । हवामहे आह्वयामः । आग्नेयी अधिष्ठात्री देवता तदभिप्रायमेतत् । कथंभूतमग्निमित्यत आह । इरमदम् इरया-न्नेन माद्यति तृप्यति । बृहदुक्थं महच्छब्दम् । यजत्रं यजनीयम् जेतारं पृतनासु संग्रामेषु । सासहिं सोढारम् अभिभवितारम् । समिधाने अग्नविति आहवनीयविषयोऽग्निशब्दः । जेतारमग्निमधिष्ठात्रमिविषयः ॥ ७६ ॥

म० 'एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैव एतत्समिध्यते' (६ । ६ । ३ । ९) इति श्रुतेः । पृथिव्या नाभा नाभौ । विभक्तैराकारः । पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कोदशमग्निम् । इरमदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरमदस्तम् 'उग्रम्पश्य-' (पा० ३ । ३ । ३७) इत्यादिना खशि निपातः । बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्त्वं सोढारमस्सच्छत्रूनामभिभवितारम् । अग्नवित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठात्रमिविषयः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

याः सेनाः अमीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करास्तास्ते अग्नेऽपिदधामि म्यास्ये ॥ ७७ ॥

उ० याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागल्भपतीयायाः । सा तूपरिष्ठाद्बृहती । याः सेनाः अभित्वरीः । 'इण् गतौ' इत्यस्माद्धातोः 'इण् नशजिसर्तिभ्यः' इति क्ररप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुगागमे कृते 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् कृते इणः इत्वरी इति सिद्धं भवति । अभियायिन्यः । आव्याधिनीः आविध्यन्ति याः उगणा उत । उतशब्दोऽप्यर्थः । अपिच । उदूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । ये च स्तेनाश्चौरा ये च तस्कराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकं' इति

निरुक्ताः । तान्सर्वान् ते तव हे अग्ने, अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥

म० षडनुष्टुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः अमीत्वरी-रमीत्वर्थः अभियायिन्यः अस्मादभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभित्वर्यः । 'इण् नशजिसर्तिभ्यः क्ररप्' (पा० ३ । २ । १६३) इति क्ररप् 'ह्रस्वस्य पिति-' (पा० ६ । १ । ७१) इति तुक् 'टिड्ढाणञ्' द्वयसञ्- (पा० ४ । १ । १५) इत्यादिना ङीप् । उतशब्दोऽप्यर्थः । उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उदूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । उद्यता-युधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकम्' (नि० ३ । १४) इति नैरुक्ताः । हे अग्ने, तान् पूर्वोक्तान्सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय । दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

दंष्ट्राभ्यां मलिम्लुञ्जम्भ्यैस्तस्करां उत । हेनुभ्यां स्तेनान्भगवस्तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ७८ ॥

उ० दंष्ट्राभ्यां दशनशीलाभ्यां दडाभ्याम् राक्षसिके इति ये उच्येते ताभ्याम् मलिम्लुञ्जं मलिम्लुचः उकाः (?) गूढाः स्तेनतया म्लोचन्ति अदृश्या भवन्ति जने कक्षे च ये जम्भ्यैस्तस्करान् जम्भावृत्तिसमाश्रिता जम्भ्याः तामिः तस्करान् । उत अपि हेनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हेमवन् महदैश्वर्ययुक्त । तान् त्वं खादा यथा सुखादितान् भवन्ति ॥ ७८ ॥

म० गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः । अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽप्यतिप्रकटा निर्मया ग्रामेष्वेवागस्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते । मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनाः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यः क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावृत्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लुञ्जपीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हेनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय, तान्सर्वान्पूर्वोक्तान्सुखादितान् सुष्ठु खादितान्भक्षितान्पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कृत्वेति वा ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

ये जनेषु मलिम्लवः स्तेनास्तस्करा वने । ये कक्षेष्वघायवस्तांस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

उ० जनेषु मलिच्छुचः जनेषु स्तेनासः 'आजसेरसुक्' तस्कराः । वने वनाश्रिताः येच कक्षेषु नदीपर्वतकक्षेषु अधायवः । 'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यधशब्दात्क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इति उपप्रत्ययः । अघं परस्मै इच्छन्तीत्यधायवः तान् तव दधामि स्थापयामि जम्भयोः भक्षणाय ॥ ७९ ॥

म० जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिच्छुचः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः 'आजसेरसुक्' (पा० ७ । १ । ५०) इत्यसुक् । गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः । ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अधायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने, तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः । अघं परस्येच्छन्ति ते अधायवः 'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इति अधशब्दात्क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इति उपप्रत्ययः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्धिप्साच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

उ० यो अस्मभ्यम् यो मनुष्यः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अरातीयात् अरातिरिवाचरेत् । अरातिः शत्रुः । यश्च न अस्मान् द्वेषते द्वेष्टि जनः । निन्दाच्च निन्दयति योऽस्मान् दिप्साच्च । दध्नोतेः सन्त्यभ्यासलोपः । दध्नुमिच्छति यः । तान् तव दधामि । सर्वमेतच्छत्रुजातं मस्मसा कुरु । मस्मसेति शब्दोऽनुकरणे ङाजन्तः । यथा भक्षमाणा मस्मसा शब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥

म० पूर्वं चोरमेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुमेदा उच्यन्ते । ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः । कार्यविधातं यः करोति स द्वेषी । वागदौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यमस्मदर्थं अरातीयात् अरातिरिवाचरति अरातीयति अरातिमिच्छति । आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति 'द्विष अप्रीतौ' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति । दध्नुमिच्छति जिघांसति । दम्भेः सनन्तस्य 'दम्भ इच्च' (पा० ७ । ४ । ५६) इत्यभ्यासलोप इकारश्च । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः 'छेडोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने, तं सर्वं जनं चतुर्विधं मस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्विला भक्षयेत्यर्थः ।

मस्मसाशब्दो ङाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् । संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

उ० पुरोहितस्यादधाति । संशितं मे ब्रह्म । 'शो तनूकरणे' उपसर्गव्यत्ययः । निशितं तीक्ष्णीकृतं मे मम ब्रह्म । निशितं च वीर्यं वीरकर्म बलम् । निशितं च क्षत्रं जिष्णु जयनशीलम् । यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

म० 'उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य' (का० १६ । ४ । १ । ४-४२) । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादशं नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः । 'शो तनूकरणे' कान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः, बलं शरीरशक्तिः, तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमी ।

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां २ अहम् ॥ ८२ ॥

उ० उदेषाम् क्षत्रियस्य उदतिरम् उद्धरितवान् अस्मि । एषां योद्धृणां बाहू उद्वर्चः उद्धरितवान्वर्चः । अथो अपिच बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहितसंज्ञेन अमित्रान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान् पुत्रपौत्रान् अहम् ॥ ८२ ॥

म० एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि । तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् । अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान्शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान्स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीन्हमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिर्णः । प्रप्र दातारं तारिषु ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

उ० समिधमादधाति अन्नपते अग्ने, अन्नस्य स्वमंशं नः
अस्मभ्यं देहि । अनमीवस्य अमीवा व्याधिः तद्वहितस्य ।
शुष्मिणः । शुष्ममिति बलनाम । बलवतः । किंच । प्रप्रदा-
तारं तारिषः अतिशयार्थं उपसर्गाभ्यासः । महता प्रकर्षेणा-
न्नस्य दातारं प्रदातारं प्रतारिषः प्रवर्धय । किंच । ऊर्जमन्नं
नः अस्मभ्यं धेहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपात्रश्च-
तुष्पात्रश्च ॥ ८३ ॥

इति उवटकृतौ मङ्गभाष्य एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

म० 'न्यज्य समिधं व्रते प्रते प्रतेऽन्नपत इत्याधानम्' (का०
१६।६।८) । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधम-
भ्यज्य दीक्षित उख्येऽन्नावादध्यात् । प्रते इति वीप्सा प्रतिव्रतं
समिदाधानप्राप्त्यर्थं इति सूत्रार्थः । आग्नेयी उपरिष्ठाद्बृहती
अष्टार्णत्रिपादा चतुर्यो द्वादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक
अग्ने, नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि । कर्मणि षष्ठी । अन्नं प्रयच्छ ।
यद्वाजस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य । अनमीवस्य नास्ति
अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवं तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति
बलनाम । शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगना-
शकं बलहेत्वनं प्रयच्छेत्यर्थः । किंच दातारं प्रतारिषः अन्नस्य
दातारं प्रकर्षेण वर्धय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।
६) इति पादपूर्वैः प्रोपसर्गस्य द्विलम् । अतिशयार्थं वोपसर्गा-
भ्यासः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १०।४२)
इति यास्कोक्तेः 'तृ लवनतरणयोः' लेटो मध्यमैकवचनं 'सिञ्च-
हुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययः । 'आर्ध-
धातुकस्य' (पा० ७।२।३५) इतीट् छन्दसि धातो-
र्वृद्धिः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति अडागमः
'इतश्च लोपः' (पा० ३।४।९७) इति लेट इकारलोपे
रुलविसर्गौ । तारिष इति रूपम् । किंच नोऽस्माकं द्विपदे
मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय ।
यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्यै द्विपदे । चत्वारः पादा
यस्य स चतुष्पात् तस्यै 'पादः पद' (पा० ६।४।१३०)
'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' (पा० ५।४।१३८) इति
अन्तलोपे पदादेशः । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं
धेहि देहि जातावेकवचनम् । सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहि-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वैदशीपे मनोहरे ।

उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रिये
रुचानः । अमिरमृतो अभवद्वयोर्भिर्यदेनं द्यौरजन-
यत्सुरेताः ॥ १ ॥

२७ य० उ०

उ० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चति । दृशानो रुक्मः
त्रिष्टुप् । आदित्याध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो दृशानः दृश्य-
मानः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्व्या
महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः दुर्म-
र्षमनवखण्डितम् आयुर्जीवनम् । श्रिये रुचानः यश्च
जनेभ्यः श्रियं दातुं रोचते सोऽयमग्निः अमृतः अमरणधर्मा
चाभवत् । वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिः यदेनं
द्यौरजनयत् । यच्च एनमग्निं द्यौः अजनयत् जनितवती ।
सुरेताः शोभनरेताः । रेतः पुत्रः । 'सुरेता ह्येषा यस्यायमग्निः'
इति द्वितीयममृतत्वकारणमग्नेः ॥ १ ॥

म० एकादशाध्याये उखासंभरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशो-
ऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'यजमानः कण्ठे
रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननि-
प्युतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्त्योतमुपरिनाभि बहि-
पिण्डं दृशानो रुक्म इति' (१६।५।१) । समिदाधानान्ते
ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलका-
कारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशम् । वर्तुलम् एकविंशतिः
पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिन्दवः
पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम्
त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतं नामेरुर्ध्वं वर्तमानं पिण्डा बहिर्भवन्ति
तथा धार्यमिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा ।
आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तुयते । रुक्म आभरणविशेषः
उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते । 'द्युत द्योतने' व्यत्य-
येन शपि लुप्ते वृद्धौ लङ् रूपम् । कीदृशो रुक्मः । दृशानो
दृश्यमानः । शानचि शपो लुक् । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये
जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिर-
स्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाञ्छन् ।
रोचतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति
शपो लुक् सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतो-
ऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी
देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः । सुरेताः
शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं
समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा
अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

उ० द्वाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा । आग्नेयी त्रिष्टुप्
नक्ता रात्रिः उषाशब्देनाहरुच्यते रात्र्यहनी । समनसा
एकमनस्के । विरूपे नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । धाप-
येते पाययेते सायंप्रातरभिहोत्रादिभिः कर्मभिः । शिशुं बालमिव
मातापितरौ एकं अग्निलक्षणम् । समीची सम्यगञ्जिते संश्लिष्टे
वा । ये इत्थंभूते ताभ्यां गृह्णामीति शेषः । हरन् जपति

द्यावाक्षामा । द्यावापृथिव्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्तर्विभाति
अन्तरादीप्यते तं हरामीति शेषः । निदधाति । देवा अग्निं
धारयन्द्रविणोदाः यमग्निं देवा द्रविणोदाः धनदातारो
धारितवन्तः तमहं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥

ॐ 'परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषा-
सेति' (का० १६।५।३) । वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधन-
रूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या
त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा
नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ । विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः ।
नक्तं रात्रिः उषा अहः । नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं
धापयेते पाययेते सायंप्रातरभिहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः ।
तत्र लुप्तोपमानम् । शिशुं बालं मातापितराविव । 'धेदु पाने'
'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६) इति णिच् 'आदेच
उपदेशेऽशिति' (पा० ६।१।४५) इति आकारे 'अर्तिही'
(पा० ७।३।३६) इत्यादिना पुक् । कीदृशयो नक्तोषसौ ।
समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैक-
मत्ययुक्ते इत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे ।
कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगन्वतस्ते समीच्यः
सम्यगन्वते समन्विते संश्लिष्टे वा । पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये
इत्यंभूते राज्यहनी ताभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति शेषः ।
'हरति द्यावाक्षामेति' (का० १६।५।४) । आहवनीयो-
परिस्थामुखामेवमिण्ड्वाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति
तां हरतीति सूत्रार्थः । द्यावाक्षामा यौश्च क्षामा पृथिवी च
द्यावाक्षामा । दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः । द्यावापृथिव्यो-
रन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽभिविभाति प्रका-
शते तं हरामीति शेषः । 'आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दी-
वदासन्त्यां चतुरस्राङ्ग्यां शिक्वयवत्यामादधाति देवा अग्निमिति'
(का० १६।५।५) । आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिता-
यामासन्त्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन । उद्गात्रासन्दी-
वदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरक्षिमात्राङ्ग्यां मुञ्जरज्वा
व्युतायामिति लभ्यते । तथा चतुरस्राङ्ग्यां चतुरस्राणि चतुष्को-
णानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति
सूत्रार्थः । देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यज-
मानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् । अडभाव आर्षः ।
कीदृशा देवाः । द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं
ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । 'अग्निं
धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदाः' इति
तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

तृतीया ।

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भ्रं
द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु
प्रयाणमुषसो विराजति ॥ ३ ॥

उ० शिक्वयपाशं प्रतिमुञ्चति । विश्वा रूपाणि जगती सा-
वित्री । यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते प्रतिवध्नाति ।
द्रव्येष्वपहृत्य शार्वरं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः क्रान्त-
दर्शनः । यश्च प्रासावीद्वसौति । भद्रं भन्दनीयम् । द्विपदे
चतुष्पदे द्विपात्रश्चतुष्पात्रश्च । विनाकमख्यत्सविता वरेण्यः ।
यश्च व्यख्यत् विख्यापयति प्रकाशयति । नाकं शुलोकम् ।
सविता सर्वस्य प्रसविता । वरेण्यः वरणीयः । अनु प्रयाणमुषसो
विराजति । स सविता उषसः प्रयाणं प्रगमनम् अनु पश्चात्
विराजति दीप्यते । 'उषाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः
स्तुतिः । य इत्थंभूतः सविता स शिक्वयं प्रतिमुञ्चत्व-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ॐ 'शिक्वयपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति'
(का० १६।५।६) । उत् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते
उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्येदृश-
मासन्दीस्थं शिक्वयपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ।
सवितुदेवत्या जगती इयावाश्चदृष्टा । कविः विद्वाच्च क्रान्त-
दर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा
विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिवध्नाति
रात्रितमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्च द्विपदे
चतुष्पदे द्विपात्रश्चतुष्पात्रो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं
स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति ।
यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति । 'अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरङ् । यश्च
उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते
सति विराजति विशेषेण दीप्यते । 'उषाः सवितुः पुरोगा-
मिनी' इति सवितुः स्तुतिः । ईदृशः सविता शिक्वयं प्रतिमुञ्च-
त्विति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सुपर्णोऽसि गुरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षु-
र्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोमं आत्मा छन्दांश्चक्षुर्नामि
यजूंषि नाम । सामं ते तनूवामदेव्यं यज्ञायज्ञियं
पुच्छं धिष्ण्याः शफाः । सुपर्णोऽसि गुरुत्मान्दिवं
गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

उ० विकृत्याऽभिमन्त्रयते । विकृतिश्चतुरवसाना गुरुत्माती
विषम्वी । सुपर्णोऽसि सुपतनस्त्वमसि । गुरुत्मान् गणवान्
अशनवान् । त्रिवृत्स्तोमः ते तव शिरः । गायत्रं चक्षुः । बृह-
द्रथन्तरे सामनी पक्षौ । पञ्चविंशः स्तोमः आत्मा । छन्दांस्ते-
कविंशतिरङ्गानि यजूंषि नाम । सामं ते तनूः । वामदेव्यं
यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । धिष्ण्याः अन्नयः शफाः सुराः । यतश्च
त्वं सुपर्णोऽसि गुरुत्मान् अतो ब्रवीमि त्वाम् । दिवं गच्छ स्वः
स्वर्लोके पत ॥ ४ ॥

म० 'सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत्' (का० १६।५।७) । शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः । अनेनोख्याग्नेरभिमानमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः । गरुत्महेवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने, त्वं सुपर्णः शोभनं पूर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते । त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यज्ञायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदशस्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयायङ्गस्थानीयानि । यजुंषि नाम इषे लेखादीनि यजुंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिण्याः शफाः होत्रादिधिण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने, एवंभूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ । तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्रामुहि ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

विष्णोः क्रमोऽसि सपन्नहा गायत्रं छन्द आ-
रोह पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमा-
तिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व
विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागर्तुं छन्द आ-
रोह दिवमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

उ० विष्णुकमान्क्रमते । विष्णोः क्रमोऽसि । विष्णोः यज्ञ-
स्याग्नेः यतः क्रमोऽसि सपन्नहा च शत्रुघातकश्च अतः गायत्रं
छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व । अभिमातिहा अभिमाति-
रपि केनचिद्वृणविशेषेण शत्रुदेवोच्यते । ऋज्वन्यत् । अराती-
यतो हन्ता अरातिरिवाचरति अरातीयति अरातिः शत्रुः
तस्य अरातीयतः शत्रूयतो हन्ता । अधस्तनेन व्याख्यातम् ५

म० 'विष्णुकमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमयुद्धहणं च
तस्मिस्तस्मिन्' (का० १६।५।११) । विष्णुकमसंज्ञान्पा-
दन्यासान्करोति तस्मिस्तस्मिन्क्रमणे उल्यस्याभिर्गर्ध्वं ग्रहणं
कार्यमिति सूत्रार्थः । चलारि यजुंष्युल्याभिदेवत्यानि ऋग्वृ-
हतीच्छन्दस्कानि त्रीणि । चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णु-
शब्देनाभिर्गच्छते । 'स यः स विष्णुर्यज्ञः स यः स यज्ञो-
ऽयमेव स योऽयमभिरुखायाम्' (६।७।२।११) इति
श्रुतेः । हे प्रथमपादविन्यास, त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः
क्रमोऽसि । सपन्नहा सपन्नाश्शत्रून्हन्तीति शत्रुघातकश्च । अतो

गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवी-
मनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्रामुहि । एव-
मुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादन्यास, त्वं विष्णोः
क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं
हन्तीति । त्रैष्टुभं छन्दः । स्वीकुरु अन्तरिक्षप्रदेशं व्यामुहि । हे
तृतीय पादन्यास, विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता राति-
दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य
हन्ता विनाशकः । जागर्तुं छन्दः । आरोह दिवं द्युलोकमनु
विक्रमस्व द्युलोकं व्यामुहि । हे चतुर्थ पादन्यास, त्वं विष्णोः
क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति
शत्रूयतीति शत्रूयन् । क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय उभयत्र । तस्य हन्ता
आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्थेऽपि पादन्यासेषु यजमान
आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमणां प्रदेशान्वृथि-
व्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् । 'दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्र-
मस्वेति' (का० १६।५।१३) । सर्वा दिशः पश्यती-
त्यर्थः । यजुरुष्णिक् । हे अग्ने, त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्या-
दिदिशो व्यामुहि ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्युदारो-
दसी भानुना भाल्यन्तः ॥ ६ ॥

उ० ऊर्ध्वबाहुः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् । अक्रन्ददग्निः
निष्ठुप । अस्यामृच्यग्निपर्जन्यौ कथ्येते । अक्रन्दत् क्रन्दते
विस्फूर्जति अग्निः । स्तनयन्निव द्यौः । द्यौःशब्देनात्र पर्जन्य
उक्तः । यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एवमग्निः पर्जन्यवत्
शब्दं करोति । अथान्यान्यपि पर्जन्यानि रूपाण्यग्नेः प्रदर्श्यन्ते ।
क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते ।
द्वितीयार्थे च प्रथमा । 'लिह आस्वादने' यथा पर्जन्य उदक-
भावमुपगच्छन्नस्य पृथिवीं लेडि आस्वादयति वीरुधः सम-
ञ्जन् व्यामुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमत्यर्थमास्वादयति स्व-
कीयज्वालासमूहेनौपधीः समञ्जस्यामुवन् । अन्यदप्युच्यते ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवा-
अरूपेण जायमानो व्यख्यत् । विरुपसर्गः ख्यातिना संबध्यते ।
तेन विख्यापयति हि ईं इद्धो धाराशतसहस्रैः । हि ईं इमौ
निपातौ पादपूर्णा । एवमयमग्निः सद्य एव जायमानः इद्धः
सन् इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च । आरोदसी भानुना
भाल्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विद्युद्रूपेण ।
रोदसी छावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमयमग्निराभाति
भानुना दीप्त्या छावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमग्निः
पर्जन्यवत्सूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥

म० 'पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति' (का०
१६।५।१४) । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ।

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् 'छन्दसि
 छुल्लुल्लिटः' (पा० ३।४।६) क्रन्दति विस्फूर्जति ।
 कीदृशः । यौरिव स्तनयन् । यौशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः ।
 यौर्मेष इव स्तनयन् गर्जन् शब्दं कुर्वणः 'स्तन गदी देव-
 शब्दे' चुरादिरदन्तः । मेषसाधर्म्यमाह । क्षामा रेरिहत् 'सुपां
 सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः । क्षामेति
 पृथिवीनामसु पठितम् । क्षामां पृथिवीं रेरिहत् 'लिह आस्वादाने'
 यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः । अत्यन्तं लेढीति लेलि-
 हत् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७।१।७८) इति नुमभावः ।
 भूमिमति आस्वादयन्त्यामुवन् यथा मेषो जलभावं गच्छन्न-
 त्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमू-
 हेन ओषधीर्व्यामुवन् । अन्यदप्युच्यते । हि यस्मात्
 जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च
 सन् व्यख्यत् विख्याति । अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः । श्रुत्या
 तथा व्याख्यातत्वात् । विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाश-
 यति । अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये
 भानुना रश्मिनाः स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते । यथा पर्जन्यो
 भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत्
 स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निर्वर्तस्वायुषा वर्चसा
 प्रजया धनेन सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥७॥

उ० अवहरति अग्ने अभ्यावर्तिन्निति । इतः प्रभृति पञ्चा-
 ग्रेयः । अग्ने अभ्यावर्तिन् ऊर्ध्ववृहती । हे अग्ने अभ्यावर्तन-
 शील, अभिनिवर्तस्व मां प्रति । आयुषा । वर्चसा । अग्नेन ।
 प्रजया । धनेन । सन्या लाभेन । मेधया । रय्या सुवर्णोत्क-
 र्णेण । पोषेण धनपुष्ट्या ॥ ७ ॥

म० 'अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति' (१६।५।१५) ।
 ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः ।
 अग्निदेवत्योर्ध्ववृहती द्वादशार्णेत्रिपादा । अभि आभिमुख्येना-
 वर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्संबोधनम् अस्मदभिमु-
 खागमनशील । आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निव-
 र्तस्व शीघ्रमागच्छ । आयुषा जीवनेन । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन ।
 प्रजया पुत्रादिकया । धनेन वसुना । सन्या इष्टलाभेन । मेधया
 धारणावत्या बुद्ध्या । रय्या सुवर्णालंकारैः । पोषेण आयुरादीनां
 पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपा-
 वृतः । अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि
 पुनर्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

उ० अग्ने अङ्गिरः । महावृहती । हे अग्ने, अङ्गिरः

अङ्गानां रसभूत, शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि ।
 शतशब्दोऽसंख्यातविषयः । सहस्रं बहूनि च उपावर्तनानि
 सन्तु । अध अध समानार्थः । अथैवं भूयोभूयः करणे-
 नावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनागमेन सह पुनः
 नोऽस्माकं नष्टम् आकृधि आगमय । रयिं धनं पुनरागमय ।
 करोतिर्गतिकर्मा ॥ ८ ॥

म० अग्नेयी महावृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टा-
 र्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने, ते तव
 शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा
 ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशक्तयः
 सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत । त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यवि-
 शेषाणां चावर्तनमुपावृत्तिः । अस्मासु ज्ञेहातिशयेन त्वमपि
 पुनःपुनरावर्तस्व । त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि
 पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अधेत्यव्ययमथार्थम् । 'निपातस्य च'
 (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः । अथापि
 शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धि-
 स्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्ता-
 द्दशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि
 आवृतं कुरु आगमय । पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वम-
 संपादितं धनमाकृधि सर्वतः संपादितं कुरु । करोतिर्गतिकर्मा
 'श्रुशृणुपृच्छृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) हेर्धिः
 व्यत्यये न शपो लुक् ॥ ८ ॥

नवमी ।

पुनरूर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः
 पाह्यंहसः ॥ ९ ॥

उ० पुनरूर्जा गायत्र्यौ । पुनःपुनरभ्यासोऽनवच्छेदार्थः ।
 पुनरपि ऊर्जा दध्याद्युपसेचनेन निर्वर्तस्व । पुनश्च हे अग्ने,
 इषा अग्नेन सह आयुषा च सह । किंच पुनरेव नोऽस्मान्
 पाहि अंहसः पापात्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥

म० अग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने, त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन
 सह निर्वर्तस्व पुनरत्रागच्छ । इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च
 सह पुनरागच्छ । आगतस्त्वं नोऽस्मान्धुनः कृतादहसः पापा-
 त्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

दशमी ।

सह रय्या निर्वर्तस्वामे पिन्वस्व धारया ।
 विश्वं ध्याया विश्वतस्परि ॥ १० ॥

उ० सह रय्या सह धनेन निर्वर्तस्व । किंच । हे अग्ने,
 पिन्वस्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रयिं सिञ्च । वसो-
 धारया अनवच्छिन्नधनदानेन निर्वर्तस्व । पुनःपुनराप्याय-
 स्वेत्यभिप्रायः । कथंभूतया रय्या । विश्वप्स्या विश्वत-

स्परि । 'प्सा भक्षणे' सर्वजनोपभोग्यया । विश्वतस्परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया रम्या ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, रम्या धनेन सह निवर्तस्व । किंच धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिद्ध । पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया । विश्वप्स्यया 'प्सा भक्षणे' विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्सी तया । यद्वा विश्वप्स्यया सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिद्ध । अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विश्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

उ० उपरितनानि धारयन्नभिमन्त्रयते । आ त्वाहार्षम् । अनुष्टुप् आहार्षं त्वां यतः द्युलोकात् । 'हृज् हरणे' । हृतवान् । त्वं च अन्तरभूः अन्तः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये अभूः । अतो ब्रवीमि । ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ । अविचाचलिः अविचलनशीलः । किंच विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु अन्नं तवोपतिष्ठतु सर्वम् । 'अन्नं वै विद्' इति श्रुतिः । मा त्वत् त्वत्तो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रशत् अधिभ्रश्यतु ॥ ११ ॥

म० 'उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते' (का० १६।५।१६) । नाभेरुपर्युक्त्याग्निं धारयन्तमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः । आमेय्यनुष्टुप् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने, अहं त्वामाहार्षमाहृतवानसि । आङ्पूर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम् । त्वं च अन्तरभूतः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ । विचलतीति विचाचलिः यच्छन्तादिन् । किंच सर्वा विशः प्रजाः तां त्वां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि तां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु । 'अन्नं वै विशः' (१६।७।३।७) इति श्रुतेः । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधिभ्रशत् अयं जनपदस्त्वतो माप्रभ्रश्यतु शन्यो मा भूत् । अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रम् 'मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत्' (६।७।३।७) इति श्रुतेः । श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु 'भ्रंशु अधःपतने' पुषादित्वाच्छ्लेरङ् 'न माञ्चोगे' (पा० ६।४।७४) इति अडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

उदुत्तमं वरुण पाशमस्सदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १२ ॥

उ० पाशान्विमुञ्चति । उदुत्तमम् वारुणी त्रिष्टुप् । अदित्यमुपसर्गः श्रथायेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण, उत्तमं

पाशम् उच्छ्रथय । 'श्रथ शैथिल्ये' । श्रुथीकृतोर्ध्वं नय । अस्मत् अस्मत्तः अवाधमम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्रथय । विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्रथय मध्यमम् । अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र, व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीनतायै स्याम भवेम ॥ १२ ॥

म० 'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६।५।१७) । रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण, उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं लदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत श्रथय उत्कृष्य विनाशय । अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं लत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय । मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय । 'श्रथ वप्रे' मिलागिणचि ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् । श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः । यद्वा श्रथ क्रयादिः लोटि मध्यमैकवचने 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति श्राप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र, वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितलाय योग्या भवेम । अथा इत्यत्र 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अग्ने बृहन्नृषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १३ ॥

उ० प्रदक्षिणान् गृह्णाति । अग्ने बृहन् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । यः अग्ने उपसां बृहन् महान् प्रभावतः ऊर्ध्वः अस्थात् स्थितः । यश्च निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रिलक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह आगात् आगतः सोऽग्निः । भानुना रुशता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः । 'प्रा पूरणे' । आ अप्राः आपूरिवान् जातः संजातरश्मिः विश्वा सन्नानि । 'इमे वै लोका विश्वासन्नानि' इति श्रुतिः । सर्वाणि सदनानि प्रत्यक्षवृत्तिता ॥ १३ ॥

म० 'पिण्डवत्प्रागदक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति' (का० १६।५।१७) । पूर्वमन्त्रेण पाशान्विमुञ्च्योर्ध्वबाहुराग्नेयौ दिशं प्रत्युज्याग्निमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः कियते । बृहन् प्रभावान्महानयमभिरुषसामग्ने प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः । यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६।१।११५)

इति 'एङः पदान्तादति' (६।१।१०९) इति सूत्रप्राप्त-
सन्ध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्षणाभिर्जगन्वाभिर्गतः
सन् ज्योतिषाऽहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽभि-
र्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्धानि स्थानानि
सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् 'प्रा
पूरणे' लङ् पुरुषव्यत्ययः । 'इमे वै लोका विश्वा सद्धानि'
(६।७।३।१७) इति श्रुतिः । कीदृशः । रुशता 'रुश
हिंसायाम्' रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना
रश्मिना स्वह्नः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ह॒प्सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदति-
थिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्योमसद्वजा गोजा
ऋतुजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ १४ ॥

उ० अवहरति ह॒प्सः शुचिषदिति । जगती यजु-
रन्ता बृहदिति यजुः । जगत्या 'जगती हेमाँल्लोकान्'
इति श्रुतिः । तथा बृहदिति निदधातीति राजसूये
अतिच्छन्दसमित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

म० 'अवहरति ह॒प्सः शुचिषदिति' (का० १६।५।
१८) । उख्याभिभवतारयति । जगती अभिप्रोक्षणे इयमुक्ता
यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती
अन्ते बृहदिति यजुः । तद्विनियोगमाह 'आसन्त्यां करोति
बृहदिति' (का० १६।५।१९) । बृहदिति यजुषा उख्या-
भिमासन्त्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः । हंस इति मन्त्रस्तु
व्याख्यातः (अ० १०।क० २४) ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि
विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभिर्शोचीरन्तरस्यां
शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

उ० उपतिष्ठते सीद त्वमिति तिसृभिराग्नेयीभिः । एका
त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टुभौ । सीद त्वम् अवस्थानं कुरु त्वम् ।
अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि
हे अग्ने, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पदार्थसातत्य-
वेदीसन् । किंच उखायामवस्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा
मार्चिषाभिर्शोचीः मा अभिशोचीः मा अभितापयेः एना-
मुखां तपसा तापेन मा चार्चिषा ज्वाल्या । किंच । अन्तः
अस्यां मध्ये अस्यामुखायामवस्थितं शुक्रज्योतिः शुक्रकर्म-
साधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

म० 'उपतिष्ठते सीद त्वमिति' (का० १६।५।२०) ।
आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याभिमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति
सूत्रार्थः । अभिदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं मातुः मातृसमाया
अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वम् ।

विश्वानि वयुनानि सर्वाङ्गानोपायान् विद्वान्ज्ञानन् । सर्वपदार्थ-
तत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किंच एनामुखां तपसा संतापेन
माभिशोचीः मा संतापय । अर्चिषा ज्वाल्या च मार्चि-
शोचीर्मा दीपय । तपः कार्यमर्चिः कारणं । कार्येण भूयांस्तापो
भवति कारणेन लीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुखा-
यामन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण
दीप्यस्व ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्या-
स्त्व॒प् हरसा तपन्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

उ० अन्तरग्ने । व्यवहितपदसंश्लेषप्रायोऽयं मन्त्रः ।
हे अग्ने, यस्या उखायास्त्वमन्तर्मध्यतः रुचा दीप्त्या
सहितः सदने स्वे स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः
त्वं हरसा ज्योतिषा तपन् । 'तप संतापे' । अग्ने, जात-
वेदः जातं जातं वेत्तीति जातवेदास्तत्संबोधने हे जातवेदः
जातप्रज्ञान, शिवो भव शान्तो भव ॥ १६ ॥

म० अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने, त्वमुखाया अन्तः
मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन्
सीदति शेषः । किंच जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य
संबोधनम् । हे जातवेदः सर्वज्ञ, जातं वेदो ज्ञानं यस्येति
वा जातविज्ञानः तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो
भव । किं कुर्वन् । हरसा ज्योतिषा तपन्प्रतपन्सन् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं मिहासदः १७

उ० शिवो भूत्वा शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने, अथो
अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वं शिवाः कृत्वा
दिशः सर्वाः स्वं योनिं स्थानम् इहासदः इह आ असदः
आसीद ॥ १७ ॥

म० हे अग्ने, मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अन-
न्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः
शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं
स्थानमासदः आसीद आगलोपविश । 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः'
(पा० ३।४।६) इति लोट्थे लुङ् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परिजात-
वेदाः । तृतीयमप्यसु नृमणा अजस्रमिन्धानं एनं
जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

उ० वात्सप्रेणेपतिष्ठते । दिवस्परि । द्वादशाग्नेय्यः
त्रिष्टुभः । दिवस्परि दिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे जातः अग्निः ।

‘प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथममजायत’ इति श्रुतिः । तं जातमभिप्राणितां ‘प्राणो वा अग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति’ इत्येतदभिप्रायम् । अस्मद्वितीयं परि जातवेदाः अस्मत् पुरुषविधात् द्वितीयं जातवेदः ‘जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्’ इति श्रुतिः । स्वमुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेत्ययं पुरुषविधिः । तृतीयमप्सु । तृतीयं तम् अप्सु व्यवस्थितं जनयति । ‘यदेनमदस्तृतीयमसृज्यतेत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । नृमणा अजस्रम् । नृषु मनो यस्येति नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणम् । ‘प्रजापतिर्वै नृमणा अभिरजस्रः’ इति श्रुतिः । तृतीयमप्सु व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजस्रमग्निमिति वाक्यार्थः । य एवं बहुजन्माग्निः तं इन्धानः आदीपयन् यजमानः एनमग्निं जरते जनयतीति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाधीः ॥ १८ ॥

म० ‘वात्सप्रेण च दिवस्परिलेकादशभिरनुवाकेनैके’ (का० १६।५।३१-३२) । दिवस्परिलेकादशचैनं वात्सप्रेणोख्यमभिमुपतिष्ठते । एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशचैनं वदन्तीति सूत्रार्थः । अभिदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः ‘प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथममजायत’ (६।७।४।३) इति श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः । ‘यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्’ (६।७।४।३) इति श्रुतेः ‘स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत’ इति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणाः ‘पूर्वपदाच्च’ (पा० ८।१।३) इति णत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमभिमुपतिष्ठते जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयन् यदेनमदस्तृतीयमसृज्यते । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽभिरजसृज्यत । ‘प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निः’ (६।७।४।३) इत्यादिश्रुतयः । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति । धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । यद्वायमर्थः । अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवहिरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम

विभृता पुरुत्रा । विद्वा ते नाम परमं गुहा यद्विद्वा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥ १९ ॥

उ० विद्वा ते । विद्वा जानीमः विद्वा ‘व्यचोऽतस्तिष्ठः’ इति दीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने, त्रेधा त्रयाणि त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि । विद्वा ते धाम । ‘धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च’ । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । धामानि जन्मानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाश्रयतिप्रणीतधिष्ण्यप्रभृतीनि । विभृता विहृता पुरुत्रा बहुरूपाणि । विजानीमश्च तव नाम परममुत्कृष्टम् । गुहायामिव यद्व्यवस्थितम् । यविष्य इति वा । अस्य तन्नाम विद्वा तमुत्सं विजानीमश्च तमुत्सन्दनमवृपं प्रथममवस्थानं यतस्त्वम् आजगन्थ आगतवानसि हे अग्ने ॥ १९ ॥

म० हे अग्ने, यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवसरीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव संबन्धीनि रूपाणि वयं विद्वा जानीमः । ‘व्यचोऽतस्तिष्ठः’ (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । ‘विदो लटो वा’ (पा० ३।४।८३) इति मसो मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्वा । किंच ते तव संबन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्निध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्वा । विभृतेति विभक्तेराकारः । धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहा । सप्तमीलोपः । गुहायां यद्व्यवस्थितं गोप्यं यविष्य इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्वा । किंच यत उत्सात् अन्नपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्सन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्वा । गर्भेर्लिट् ॥ १९ ॥

विंशी ।

समुद्रे त्वा नृमणा अप्सुन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अन्न ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाधुसम्पा-
मुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

उ० समुद्रे त्वा । हे अग्ने, समुद्रे त्वा त्वां पूर्वं वर्तमानं नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयांचकार । ‘सोऽपोऽसृजत’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मादग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते’ इत्येतदभिप्रायम् । अप्सुन्तर्नृचक्षा ईधे अप्सुन्तर्वर्तमानं नृचक्षा प्रजापतिरेव ईधे आदीपितवान् । ‘तमस्य उपोदास्रं पुष्करपर्णे विवेद’ इत्यादिश्रुतिरुद्घाटिता । दिवो अन्न ऊधन् द्युलोकस्य ऊधसि महोदके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव ईधे । तृतीये त्वा रजसि च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपां उपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये व्यवस्थि-

तस्मै महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्धन् वर्धयांचक्रुः । 'प्राणो वै महिषाः' इत्यादिश्रुतिः ॥ २० ॥

म० हे अग्ने, नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा लामीधे दीपयांचकार । 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० १ । २ । ६) इति कित्वाञ्चलोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं वृत्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं लामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रजनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किंच महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं लामवर्धन् 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शप् आर्धधातुकलाणिलोपः । 'प्राणा वै महिषाः' (६ । ७ । ४ । ५) इति श्रुतिः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहृद्दी-
रुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिन्द्रो अख्य-
दारोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० अक्रन्ददिति व्याख्याता (क० ६) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः
सोमगोपाः । वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा
विभात्यग्र उपसामिधानः ॥ २२ ॥

उ० श्रीणामुदारः । श्रीणां लक्ष्मीणामुदारोऽत्यर्थं दाता । धरुणो रयीणां च धनानाम् । मनीषाणां प्रार्पणः कश्चिद्धनवानपि भवति ननु दाता । अयं तु मनसा एषितानां कामानां प्रापयिता । सोमगोपाः धिष्णा अग्नयः सोमं गोपयन्ति तदभिप्रायमेतत् । सोमिनो वा गोपायति । वसुः वासयिता । यद्वा वसुः धनं एवाग्निः । यथा यानि धनान्युपकारं कुर्वन्ति शयनासनरथादीनि एवमयमप्युपकरोति भूतानां तापपाकप्रकाशैः अतो वसुः सूनुः सहसः पुत्रो बलस्य । मध्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अप्सु राजा अपस्ववस्थितो वरुणात्मना राजा । तथा चोक्तम् । 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्' इति । विभात्यग्र उपसाम् । आदित्यात्मना इधानः 'इन्धी दीप्तौ' दीप्यमानः । यद्वा उपःकालेऽग्नीनां प्रादुष्करणं क्रियते तदभिप्रायमेतत् ॥ २२ ॥

म० एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते । कीदृशः । श्रीणां गवाश्वादिसंपदामुदारः अत्यर्थं दाता । 'उदारो दातृमहतोः' इति कोशः । रयीणां धनानां धरुणो धारयिता ।

मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणापयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः । वासयतीति वसुः । यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्ता अतो वसुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः । यतो मध्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते । अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा । यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उपसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः । उपःकालेऽग्निहोत्रहोमायामग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणा-
ज्जायमानः । वीडुं चिदद्रिमभिनत्परायन्जना यद-
ग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

उ० विश्वस्य केतुः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । जना यदग्निमयजन्त पञ्च । यदित्यविभक्तिको निर्देशः । यमग्निं पञ्चजनाः । चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजना उच्यन्ते । अयजन्त इष्टवन्तः स विश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रजानन् अद्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य वाय्वात्मना गर्भः । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । आरोदसी अपृणात् जायमानः । स एव आपूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान आदित्यात्मना । स एव मध्यस्थानमारुह्य इन्द्रात्मना वीडुं चित् । दृढमप्यद्रिमदारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति । परायन् परा परतो गच्छन् ॥ २३ ॥

म० सोऽभिर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः । विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽभ्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । किंच यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् । विडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः । दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः । यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च । यद्वा चत्वारो महर्लिजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्येवमिरमृतो
निधायि । इयति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुकेण शो-
चिषा यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

उ० उशिकपावकः । 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । उशिक् कान्तः मेधावी वा । पावकः पावयिता । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः साधुयज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः कथंभूतः । अमृतः अमरणधर्मा । निधायि निहितः देवैः त्वं नो अस्य लोकस्याध्यक्ष एधीति । स इयति उदियति उद्गमयति धूमम् अरूपम् अरोचनम् । भरिभ्रत् धारयन्निदं जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः । शुक्रेण शोचिषा । द्यां द्युलोकम् इनक्षन् व्यामुवन् । नक्षत्रग्रहचन्द्रतारकसंवन्धिना तेजसा धूममियतीति संवध्यते । 'इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः ॥ २४ ॥

म० योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः । 'बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियति उद्गमयति । 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् 'इतो वा अयमूर्ध्वं' रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । उशिक् उच्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः । वशैरौणादिकं हक् प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य, शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् विभ्रत् जगद्धारयन् 'दाधर्ति-' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण यामाकाशमिनिक्षन्व्यामुवन् । नक्षत्रग्रहतरासंवन्धितेजसा द्युलोकं व्यामुवन्नित्यर्थः । 'इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौहुमर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्धेदं द्यौरर्जनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

उ० दृशानो रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० दृशानो व्याख्याता (क० १) ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुन्नं देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

उ० यस्ते अद्य । यस्तव अद्य प्रतिपदि । कृणवत् करोति । हे भद्रशोचे भन्दनीयदीप्ते, अपूपं पुरोडाशम् । हे देव, घृतवन्तम् । हे अग्ने 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्विषोऽवदा-

२८ य० उ०

याथोपरिष्ठादाज्यस्यावधारयति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । प्र तं नय । नयसीति प्राप्ते छान्दसो लोद । प्रणयसि तं यजमानम् । प्रतरम् अतितराम् वस्यो अच्छ । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । वसीयः स्थानमच्छा वस्तुतमस्थानमभि । 'वस निवासे' तृन् 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुन् 'तुरिष्ठेमेयस्तु' इति तृचो लोपे वसीय इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः' इति श्रुत्युक्तं तं प्राप्नुयात् अयं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुन्नं देवभक्तं देवसेवितम् । हे यविष्ठ युवतम, अथवा मिश्रयितुतम् ॥ २६ ॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दासिर्त्यस्य तत्संबोधने हे भद्रशोचे, हे देव अग्ने, अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणाभिधारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति । 'कृञ् करणे' स्वादिः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इकारलोपे 'छेटोऽडादौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे ओर्गुणे कृणवदिति रूपम् । 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्विषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति' (१ । ७ । २ । १०) । इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । हे यविष्ठ युवतम, यद्वा मिश्रयितुतम, तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् 'असु च छन्दसि' (पा० ५ । ४ । १२) इत्यव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः । प्रकृष्टतरं वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुख्येन सुन्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय । कीदृशं सुन्नम् । देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु तृन्प्रत्ययः । अतिशयेन वस्तु वसीयः 'तुश्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । ५९) इतीयसुन् 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः' (बृह० मा० ४ । १५) इति श्रुतेः । 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति वस्यो अच्छेल्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवत्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

उ० आ तं भज । यदःस्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने लोटः अर्थसंबन्धात् । हे अग्ने, आभजसि तं यजमानम् । सौश्रवसेषु साधुश्रवणीयेषु यज्ञक्रतुषु । उक्थ उक्थ आभज ततस्तेष्वेव यज्ञक्रतुषु उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि आसेवसे । यजमानः प्रियः सूर्यस्य भवति प्रियश्चाग्नेर्भवति । किंच उज्जातेन भिनदत् । उद्भिन्नति धर्मार्थकामान् जातेनौरसपुत्रसंघातेन । उद्भिन्नति च जनित्वैः जनिष्यमाणैः

पौत्रप्रपुत्रसंघैः वेदार्थान् । प्रजाप्यस्य स्वर्गयायिनी भवती-
त्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म० शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः संबन्धीनि
कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने,
त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व । निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वि-
त्यर्थः । उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने
तत्तच्छब्दे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व । कर्मणि शब्दे च
प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य
प्रियो भवाति भवतु । लिङ्घ्यं लेद 'लेदोऽडादौ' (पा० ३ ।
४ । १४) । अग्नौ अग्नेश्च प्रियोऽस्तु । असौ डादेशः । तथा
जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिन्त उद्भेदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु ।
इलोपेऽडागमे चोद्भिन्नवदिति रूपम् । तथा जनितैः जनिष्य-
माणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिन्नदत् । जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः ।
भविष्यदर्थे औणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्व वसु दधिरे
वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोम-
न्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वां यजमानाः । अनुद्यून् अन्वहं
अहन्वहनि विश्वानि वसूनि धनानि । दधिरे धारयन्ति
भूमिगोहिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किंच ।
त्वया च सह द्रविणं यज्ञफलमिच्छमानाः कामयमानाः ।
व्रजम् व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयानमार्गः ।
गोमन्तम् गावो रश्मय आदित्यसंबन्धिनः तैः संयुक्तम् ।
उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । विवव्रुः
विभिदुः । आदित्यमण्डलस्य मध्येन मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः ।
तदुक्तम् 'ते य एवं विदुः' इत्युपक्रम्य 'देवलोकादादित्य-
मण्डलम्' इत्यादि ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः
सन्तः द्यून् । द्युशब्दो दिनवाची । 'कालाध्वनोः' (पा० २ ।
३ । ५) इति द्वितीया । दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि
प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभू-
हिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति । यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
वसु अत्र सुब्लोपः । किंच त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते
यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधा-
विनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र
सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृ-
तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः विभिदुः । रविमण्डले
मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवमेतद्विदुः' इत्युपक्रम्य
'देवलोकादादित्यम्' इति ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

अस्ताव्यग्निर्नराधुसुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः

सोमगोपाः । अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त
रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

उ० अस्ताव्यग्निः स्तुतोऽग्निर्वैश्वानरः नरां सुशेवः
मनुष्याणां शोभनं सुखयिता । ऋषिभिः ऋत्विग्यजमानैः ।
सोमस्य गोपायिता अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवताकौ । यतोऽग्निः
स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः
तदाश्रयकर्मप्राप्त्यर्थम् । हे देवाः, यूयमपि धत्त दत्त । रयिं
धनम् । अस्मे अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥

म० ऋषिभिः यजमानानर्लिग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः ।
कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः । नरां नराणां सुशेवः शोभनं
सुखयिता । नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् । शोभनं
शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो
हितः जठरारिरूपेण सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य
रक्षिता । अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतो-
ऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः
तदाश्रितकर्माप्त्यै । हे देवा अग्न्यादयः, अस्मे अस्मासु सुवीरं
शोभनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

समिधामि दुवस्यत धृतैर्वोधयतातिथिम् । अस्मि-
न्हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

उ० वनीवाहनम् । आग्नेयः पञ्च कण्डिकाः । समिधामि
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'अथ वनीवाहनं प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः
समिदाधानं समिधामिमिति' (का० १६ । ६ । १५) ।
उख्याग्नेरुत्तरदिशि प्रागिषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ
वनीवाहने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः । विरूपाक्षदृष्टमेयी
गायत्री व्याख्याताप्युच्यते (अध्या० ३ क० १) । हे ऋत्वि-
ग्यजमानाः, समिधा कृत्वामि दुवस्यत परिचरत अतिथि-
मेनमग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन
साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

एकात्रिंशी ।

उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वधुसुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

उ० उद्यच्छति । उदु त्वा अनुष्टुप् । हे अग्ने, उद्भरन्तु त्वां
विश्वेदेवाः । चित्तिभिः यैरग्निरुद्भियते । स त्वं विश्वेदैर्वैरुग्नि-
यमाणः नः अस्माकं शिवो भव । शिवः शान्तः । सुप्र-
तीकः शोभनमुखः विभावसुः विभूतधनश्च ॥ ३१ ॥

म० 'सासन्दीकमुद्यम्योदुलेति दक्षिणतोऽनसि करोति'
(का० १६ । ६ । १६) । समिदाधानानन्तरमुदुलेति मन्त्रे-
णासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः
शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः । तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने,

विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धी-
वृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु । मृगः शप् उ पाद-
पूरणः । हे अग्ने, स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्या-
णकृद्भव । किंभूतः । सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य ।
विभा षीतिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिष्टम् ।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ ३२ ॥
उ० प्रयाति । प्रेदमे अनुष्टुप् । प्रयाहि हे अग्ने, ज्योति-
ष्मान्भूत्वा । शिवेभिरर्चिभिः शिवैः शान्तैः सुखकरैः
अर्चिभिः गच्छस्व । त्वं बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन्
दीप्यमानः मा हिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥

अ० 'अनङ्गाहौ युक्त्वा प्रेदम इति प्राङ् याला यथार्थम्'
(का० १६।६।१८) । शकटे तूर्णीं वृषौ संयोज्य
प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ।
अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने, शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभि-
र्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्याद-
पूरणः । किंच बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन्भास-
यन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः
पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरेहद्दी-
र्घः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो
अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

अ० 'अक्षे खर्जल्यक्रन्ददग्निरिति जपति' (का० १६।
६।२०) । अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् । व्याख्याता
(क० ६) ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्र प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न
रोचते बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ
दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

उ० समिधमादधाति । प्र प्रायम् त्रिष्टुप् । प्र प्रायम्
प्रकर्षेण महता अयमग्निः । भरतस्य प्रजापतेः शृण्वे शृणोति
वचनम् । कथमेतदध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वच-
नमिति । वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः । यत्समिदाधानस-
नन्तरमेव विरोचते । सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः महादीप्तिः ।
यश्च अभितस्थौ पूरुम् असुरराक्षसम् प्रतनासु संग्रामेषु
एतया समिधा आप्यायितः । यस्माच्च दीदास दीप्यते ।
दैव्यः देवसंबन्धी । अतिथिः अतिथिधर्मा जनानाम् ।

शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति । तस्माद्विजापतेर्वचनं
शृणोति ॥ ३४ ॥

म० 'वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं
प्रप्रेति' (का० १६।६।२१) । वासे स्थितौ क्रियमाणे
उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ
समिदाधानम् । वसिष्ठदृष्टमेयी त्रिष्टुप् । 'प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे' (पा० ८।१।६) इति प्रोपसर्गस्य द्विलम् । अय-
मग्निः विभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे
शृणुते आह्वानमिति शेषः । यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः ।
पुरुषव्यत्ययः । यत् योऽग्निः 'सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत
इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं
दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ
संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसंबन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः
मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते । 'दीङ् क्षये' धातूनामने-
कार्यत्वाद्वा दीप्यर्थः लिटि रूपम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्या-
सस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'छन्दसि छुङ्-
लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

आपो देवीः प्रतिगृष्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुष्व
सुरभा उ लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मा-
तेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

उ० आपो देवीः । दश कण्डिका भस्माभ्यवहरणम् ।
आपो देवीः । अन्वेदवत्या त्रिष्टुप् । हे आपः देव्यः, प्रतिगृ-
ष्णीत प्रतिगृहीत भस्मैतत्स्वागतादिभिः । तत्र अयं
शिष्टव्यवहारः । ततः स्वातादिभिः परिगृह्य । स्योने कृणुष्वं
सुरभा उ लोके स्योने सुखावहे कृणुष्वं स्थापयत । उकारः
समुच्चयार्थः । सुरभौ शोभनगन्धे धूपपुष्पोपकारैः । लोके
स्थाने शय्यायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदःस्थाने एतदःप्रयोगः
प्रकृतत्वात् । तस्मै भस्मरूपायाम्भये नमन्तां जनयः उपति-
ष्ठन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्न्यः । रूपलावण्ययौवनालं-
कारवैदग्ध्यसंपन्नाः । यूयं च मातेव पुत्रं बिभृता धारयत ।
पानभोजनवासोभिः गोपयत । किंच अप्सु स्वात्मनि एनत्
भस्म ॥ ३५ ॥

म० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया' (का० १६।६।
२६) । बनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादि-
पत्रपुटेन सायंप्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदे-
कया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अन्वेदवत्या त्रिष्टुप् ।
हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः, भस्म यूयं प्रतिगृष्णीत
स्वागतादिभिः प्रतिगृहीत । किंच स्योने सुखावहे सुरभौ
पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुष्वं
कुरुष्वम् 'कृञ् कृतौ' स्वादिः उ पादपूरणः । किंच शोभनः
पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः 'आपः वरुणस्य पत्नय आसन्'

इति श्रुत्यन्तरात् । जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादि-
द्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाम्रे
नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । किंच हे आपः, एनद्भस्म अप्सु स्वात्मनि
यूयं विमृत धारयत । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि
धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अप्स्वमे सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सन्
जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

उ० अप्स्वमे । अधस्तनेन मन्त्रेण भस्मातिथित्वेनाप्स्व-
स्थाप्य अथेदानीं गायत्र्यनुष्टुभ्यामग्नेः सर्वगतत्वं प्रकाशयन्
भस्माभ्यवहरणमेवापन्हुते । अप्सु हे अग्ने, सधिष्टव सधिः
समानस्थानम् । सौषधीरनुरुध्यसे स त्वं बीजमवस्थाय
ओषधीः अनुरुध्यसे । ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे ।
ततो गर्भे सन् विद्यमानः जायसे पुनरपि ॥ ३६ ॥

म० 'ततो द्वाभ्याम्' (का० १६ । ६ । २७) । ततो-
ऽन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वमे गर्भोऽसीत्येताभ्यामृभ्यां
पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति । विरूपदृष्टा-
ग्नेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः
सर्वव्यापकत्वं वदन्भस्माभ्यवहरणमपन्हुते । हे अग्ने, अप्सु
जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनुरुध्यसे
ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूर्-
णम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति स इत्यस्य विसर्गलोपे
सन्धिः । यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण । किंच
गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनःपुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो
विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

उ० किंच । गर्भः असि भवसि ओषधीनां गर्भश्च वन-
स्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने,
गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने, त्वमोषधीनां
गर्भोऽसि मेषजरूपैरोषधिविशेषैरुपयमानत्वात् । हे अग्ने, त्वं
वनस्पतीनां तरुणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् । विश्वस्य
भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमा-
नत्वात्, अपां गर्भोऽसि वाङ्मवैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

प्रसद्य भस्मना योनिमुपश्च पृथिवीमग्ने ।
संस्तुज्य मातृभिर्द्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥

उ० अप आदत्ते प्रसद्य चतसृभिराग्नेयीभिः । द्वे अनु-
ष्टुभौ द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण
योनिं त्वानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, संस्तुज्य संगत्य च

मातृभिः अग्निः त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्यामुखाया-
मासदः आसीद ॥ ३८ ॥

म० 'अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति' (का० १६ ।
६ । २९) । अप्सु क्षिताद्भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म
गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्कृग्भिः । हे अग्ने, त्वं भस्मना कृत्वा
योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य
मातृभिरग्निः संस्तुज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी संपन्नः सन्
पुनरासदः स्वस्थानमुखमासीद ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

पुनरासद्य सदनमुपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातु-
र्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ ३९ ॥

उ० पुनरासद्य पुनरप्यास्थाय सदनं स्थानम् अपश्च
पृथिवीं च हे अग्ने, ततोऽन्तरं शेषे । 'शीङ् स्वमे' इत्यस्यै-
तद्रूपम् । स्वपिषि । मातुः यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अन्तर्मध्ये
अस्यामुखायाम् । शिवतमः शान्ततमः ॥ ३९ ॥

म० हे अग्ने, अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं
स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि
मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते । किंभूतस्त्वम् । शिवतमः
कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

पुनरूर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः
पांहाभ्युहसः ॥ ४० ॥

उ० पुनरूर्जा । द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥

म० द्वे व्याख्याते (क० ९) ॥ ४० ॥ (क० १०) ॥ ४१ ॥

एकचत्वारिंशी ।

सह स्या निर्वर्तस्वाम्ने पिन्वस्व धारया । विश्व-
रूपा विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मर्हिष्ठस्य प्रभृ-
तस्य स्वधावः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दा-
रुष्टे तन्वं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

उ० प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति द्वाभ्यां त्रिष्टुप्-
गायत्रीभ्याम् । गायत्री यजुरन्ता । विश्वकर्मणे स्वाहेति
यजुः । बोधा मे बुध्यस्व मम अस्य वचसः । किमभिप्रा-
योहं ब्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रयितृतम, अथवा युव-
तम । मर्हिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य ।
हे स्वधावः अन्नवन् । किंच पीयति त्वः पीयतिराक्रोशकर्म
आक्रोशति त्वः । एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने, अनु त्वो गृणाति ।
अनुगृणाति स्तौति । त्वः एकपुरुषः । एष लोकस्य स्वधावः

कश्चिदाक्रोशति कश्चित्सौतीति । एवं च सति वन्दारुः वन्द-
नशीलः सन् ते तव तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥

म० 'प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति' (का० १६।
६।३०) । तडागादागल्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णी-
मुखायां प्रास्य बोधा म इति द्व्युच्चेनोख्यामिमुपतिष्ठते ।
दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधानमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सं-
बोधने स्वधावः । 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।
३।१) इति रुत्वम् । हे अन्नवन्, हे यविष्ठ युवतम अग्ने,
मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा
कर्मणि षष्ठी । मद्रचनं जानीहीत्यर्थः । किंभूतस्य । भूयिष्ठस्य
वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा
प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः ।
किंच लशब्द एकशब्दार्थः सर्वादौ । पीयतिराक्रोशतिकर्मा ।
हे अग्ने, लः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति लः
एकः लामनुगृणाति लां स्तौति । कश्चित्सौति कश्चिन्निन्दतीति
लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने, अहं तु ते तव तन्वं तनुं
शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' ।
कीदृशोऽहम् । वन्दारुः वन्दनशीलः 'शृवन्द्योरावः' (पा० ३।
२।१७३) इति आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयो-
ध्युस्मद्वेषांश्च विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० स बोधि । यस्त्वं सूरिः पण्डितः मघवा धनवांश्च
सः बोधि बुध्यस्व । हे वसुपते धनस्य पातः, बुध्वा च
युयोधि पृथक् कुरु । अस्मत्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः
सन् । समिधा उपहत्याज्यं जुहोति । विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

म० सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे
स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते, हे वसुदावन्, वसु
ददातीति वसुदावा । 'आतो मनिन्-' (पा० ३।२।७४)
इति कनिप् तत्संबुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः, स त्वं
बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । बुध्यतेः शपि लुप्ते 'हुङ्गल्भ्यो
हेर्धिः' (पा० ६।४।१०१) इति धिः गुणान्त्यलोपौ
छान्दसौ । कीदृशस्त्वम् । सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं
धनमस्यास्तीति । संतुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्यु-
योधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । 'प्रायश्चित्तिष्' समिधोऽपहत्याज्यं
विश्वकर्मण इति जुहोति' (का० १६।७।१) । सुवस्था-
नीयया समिधा घृतमादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्राय-
श्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः । यजुः । जगत्पृष्टिस्थित्यादिकर्म-
कर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्न-

हाणो वसुनीथ यज्ञैः । धृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

उ० आदधाति समिधम् । पुनस्त्वा । आग्नेयी त्रिष्टुप् ।
निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां संदीपयन्तु । आदित्या रुद्राः
वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः । वसुनीथ
नीथा स्तुतिरुच्यते । वसुलाभनिमित्ता यस्य स्तुतिः स वसु-
नीथः । यज्ञैः यागैः धृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्धयस्व ।
सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भस्माभ्यवहरणव्यव-
च्छिन्नाः ॥ ४४ ॥

म० 'उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्विति' (का० १६।
७।२) । घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽप्रा-
वादधाति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दश-
कस्तेन ब्रह्मिका । हे अग्ने, आदित्याः रुद्राः वसवश्च लां लां
पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ, वसु धनं
तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य । यद्वा वसुनि नयतीति वसुनीथः
तत्संबुद्धौ हे धननेतः, ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः
कृत्वा लां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं धृतेनास-
दृतेन वर्धयस्व । त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः
सन्तु ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा
ये च नूतनाः । अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्र-
न्निमं पितरो लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

उ० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेत त्रिष्टुप् ।
अर्धर्चनोदरसर्पिण उच्यन्ते । पादेन यमः पादेन पितरः ।
अप इत अपगच्छत । वि इत विगच्छत । वि च सर्पतातः ।
च अतः स्थानात् । येऽत्रस्थ ये यूयमत्रस्थ भवथ । पुराणा-
श्चिरन्तनाः । ये च नूतनाः इदानीन्तनाः कस्माद्वयमपसर्पाम
इति चेन्मतिः अदाव् दत्तवान् यमः अवसानं स्थानम् ।
अवस्यन्त्यस्मिन्निति अवसानम् । पृथिव्याः अस्मै यजमानाय ।
अक्रन्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् अस्मै यज-
मानाय । अतोऽपगच्छतेति ॥ ४५ ॥

म० 'अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते । पलाशशाखया गार्हपत्यं
व्यूहत्यपेत वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्'
(का० १७।१।३) । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो
गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्थं चित्तिस्थितेः स्थानमपि गार्हपत्य
एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचित्तेः स्थानं व्यूहति । ऊहिरत्र
प्रेरणे । तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः ।
अपेत वीति ऋचः पुच्छः पदैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत
वीति येऽत्र स्येति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रान्त्युत्तरे इति
सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तबहुदेवत्वा त्रिष्टुप् । अर्धर्चनं तत्स्थानसर्पिण

उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपति-
त्वात्तद्भूत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यमभूत्याः,
ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तनाः यूयमत्र
स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत
वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च । अतः स्थाना-
दपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत
आह । अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अव-
सानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्यै यजमानायादाहूतवान् । पित-
रश्वेमं लोकं स्थानमस्यै यजमानायाकनूतवन्तः । करोतेः
शपि लुप्ते लङि रूपम् । यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य
यजमानाय दत्तलाघूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं
भूयात् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि चितः स्थ परि-
चितं ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

ब्र० उखां निवपति उल्बसंस्तवः पशुसंस्तवश्च तेषामत-
स्तयैव व्याख्यायते । संज्ञानमसि । त्रीणि यजुंषि । समिति
एकीभावमाचष्टे । यत एकं ज्ञानमसि उल्बसंस्तवात् । 'तस्मादु
समानोल्बाः समेव जानीते' इति श्रुतिः । कामधरणं च
कामान्धारयति संपादयति कामधरणम् 'पशवो वा उखाः
पशवः कामधरणं' इति श्रुतिः । अतो मयि ते तव कामध-
रणं भूयात् । 'मयि ते पशवो भूयासुः' इति श्रुतिः ।
उल्बाभिप्रायमेकवचनम् । सिकता निवपति । अग्नेर्भस्मासि ।
'अस भर्त्सनदीहयोः' । असितं भस्म भस्मसाहृदयात्सिकता
भस्मेत्युक्ताः 'न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति' इति श्रुतिः ।
अग्नेश्च पुरीषं पूरणम् असि । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । 'अग्ने-
रेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' इति श्रुतिः । परिस्त
उपदधाति चितःस्थः । 'चिन् चयने' अस्य किपि बहुवचनम् ।
या यूयं चितो भवथ । परि सर्वतश्च चितस्थ ता उच्यन्ते ।
ऊर्ध्वचितो भूत्वा एनमग्निमाश्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

म० 'उदीची' शाखामुदस्योखां निवपति संज्ञानमिति'
(का० १७ । १ । ४) । यया व्युदहनं कृतं तां शाखामुदक्
क्षिता गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति । ऊषदेवत्यं
यजुः । हे ऊषस्वरूप, त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाध-
नमसि । पशवो हि ऊषदेशं ग्रात्वा लिहन्ति । तथा कामध-
रणं कामान्मनोरथान्धारयति संपादयतीति कामधरणं यज्ञ-
द्वारा कामसंपादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं काम-
संपादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण
व्याख्यानम् । ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः ।
वतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्ब-
सभवात् । 'पशवो वा उषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो
भूयासुः' (७ । १ । १ । ८) इति श्रुतेः उल्बाभिप्रायमेकवचन-

मुल्बस्योपोत्पन्नत्वात् । 'सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्युषवत्' (का०
१७ । १ । ६) । ऊषवत्सिकता निवपति । सिकतादेवत्यं
यजुः । हे सिकतास्वरूप, त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्थो-
ऽग्निरत्युग्रो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषम् ।
पिपतैरीषक्प्रत्यये औणादिके 'उदोष्ठपूर्वस्य' (पा० ७ । १ ।
१०२) इत्युदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः
स्वं भस्मातिदहति । 'अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः'
(७ । १ । १ । ९—१०) इति च श्रुतिः । 'परिश्रिद्धिः परि-
श्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थिति' (का० १७ । १ । ७)
एकविंशतिपरिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षि-
णमूर्ध्वस्ताः खननीया इति । परिश्रिद्धेवत्यं यजुः । हे परिश्रितः
शर्कराः । यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः
भूमौ क्षिता भवथ । परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता
भवथ । ऊर्ध्व चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्व स्थापिताः सत्यो
यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अयं सो अग्निः अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुत दधे
जठरे वावशानः । सहस्रियं वाजमत्यं न सप्ति
ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

ब्र० गार्हपत्य इष्टकामिन्ध्रीयते । अयं सो अग्निः षड-
र्चमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । चतुर्थीषष्ट्यौ अनुष्टुभौ । इष्टकोपधानं
कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति । अयं सः गार्हपत्योऽग्निमिन्ध्रीयते ।
यस्मिंश्चिते सति अभिषुतं सोमम् इन्द्रो दधे धारयति । जठरे
उदरे वावशानः कामयमानः । कथंभूतं सोमं दधे । सह-
स्रियं सहस्राहम् । वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः । अत्वं
न सप्तिम् । नकारः संप्रत्यये । अनन्तरं भक्षणमादेव शुद-
करम् । सप्तिं शरणं तृप्तिकरम् । न केवलं यस्मिंश्चिते इन्द्रः
सोमं जठरे धारयति । किंतु हिं । त्वमपि ससवान्सन्स्तूयसे
जातवेदः । ससवान्सन् हवींषि संभजमानः सन् स्तूयसे
ऋत्विग्यजमानैः । हे जातवेदः, अयं तावदस्य मन्त्रस्य प्रगु-
णोऽर्थश्रुतिस्तु आहुतिपरिणामाभिप्रायेण व्याचष्टे । अयं वो
लोको गार्हपत्य आपः सोमः सुतोऽस्मिंल्लोके य इन्द्रो धत्ते
जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठरमित्यादि अयं स लोको
गार्हपत्याग्निर्यस्मिंल्लोके अभियुजः सोमपरिणामभूता अपः
इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्रियं वाजमत्यन्न-
सप्तिमिति । आपो वै सहस्रियो वाजः अपां विशेषणानि ।
ससवान्सन्स्तूयसे जातवेद इति व्याचष्टे । चितः संश्रीयसे
जातवेद इति गार्हपत्यरूपेण चितः सन् चीयसे । आहव-
नीयरूपेणेति वा अर्थान्तरनिवृत्तित्वम् ॥ ४७ ॥

म० 'मध्येऽऽर्धवृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति
दक्षिणत उदङ्मध्यं सो अग्निरिति प्रत्युचम्' (का० १७ । १ ।
८) । ततोऽध्वर्षुर्मण्डलादक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये

चतस्रोऽर्धवृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपं-
क्त्योत्तरमारभ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः । ऋक्चतुष्के-
णैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तदार्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य
इष्टका अर्धवृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः । पञ्च ऋचो विश्वामि-
न्द्रश्च आग्नेयस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपघातं कुर्वन्नभि-
नयेन दर्शयति । अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चर्यत
इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चित्ते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं
जठरे खोदरे दधे धारयति । वर्तमाने लिट् । किंभूत इन्द्रः ।
वावशानः वष्टीति वावशानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।
७६) इति शपः श्लौ सति द्विलेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् ।
कामयमानः । कीदृशं सोमम् । सहस्रियं सहस्रार्हम् । वाजमजं
बहुनां तृप्तिरमित्यर्थः । अयं न । नकारः संप्रत्ययः ।
भक्षणादेव मदकरम् । सप्तं शरणं तृप्तिरम् । अग्नौ चित्तेन
केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किंतु हे जातवेदः, जातं
वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने, त्वमपि ससवान् हवींषि संभजमानः
सन् ऋत्विग्यजनानैः स्तूयसे 'षण संभजौ' कष्टप्रत्ययः ।
उत्तरार्धस्यायं वार्थः । हे जातवेदः, सप्तं शरणं गमनकुशल-
मयं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संमितं
वाजमजं ससवान्दत्तवान्सन् यजनानैस्त्वं स्तूयसे 'सहस्रेण
संमितौ घः' (पा० ४।४।१३५) इति घप्रत्ययः । 'षण्
दाने' कष्टुः ससवान् ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्व-
प्स्वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्त्र त्वेषः स भानु-
रर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने यत्ते । हे अग्ने, यत्ते तव दिवि द्युलोकभादि-
लक्षणं वर्चः । यच्च पृथिव्यामग्निलक्षणं वर्चः । यच्च ओष-
धीषु अन्तर्व्यवस्थितम् । यच्च अप्वन्तर्व्यवस्थितम् आयजत्र
आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यम् । एतान्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि
तव लघ्वीयांसि । येन तु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु विस्ती-
र्णम् आततन्त्र आतनोषि । त्वेषः स भानुः महत्तद्वर्चः ।
अर्णवः अर्णस्वान् उदकवान् अथवा 'अरणवान्गमनवान्
वायुः सः' इति श्रुतिः । नृचक्षाः नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा ।
त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

म० हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने, ते तव यत्
द्विवि द्युलोके वर्चो वीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं
यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च
वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्त्र आतनोषि विस्तार-
यसि । 'बभूयाततन्त्र' (पा० ७।२।६४) इतीडभावः ।
स भानुः वीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति
त्वेषः 'त्वेष वीप्तौ' पचादित्वादन् । अर्णवः अर्णांसि उद-
कानि सन्ति यत्रेत्यर्थः । 'अर्णसो वः सलोपध्व' । यद्वा

अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृन् चष्ट इति
नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवैष्टकारूपमु-
पदधातीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छा देवां २
ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य
याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

उ० अग्ने दिवः । हे अग्ने, दिवः द्युलोकस्य संबन्धि
अर्णमुदकम् अच्छा जिगासि । 'अच्छा मेराप्सुमिति शाकपूर्णः' ।
अभिजिगासि । 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता एष धूमेना-
च्छैति' इति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभिजिगासि
च देवान् । कतमान्देवानित्यत आह । ऊचिषे धिष्ण्या
ये । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिष इष्णन्ति'
इष्णन्ति उच्यन्त इति लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उच्यन्ते ये
धिष्ण्या अग्नयः । किंच रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य
परस्तादाप उपतिष्ठन्ते याश्च अधस्तादुपतिष्ठन्ते आपः ताश्च
त्वमभिजिगासि । त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

म० हे अग्ने, दिवो द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकं त्वम-
च्छाजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि 'गा स्तुतिगत्योः' ह्रादिः ।
अभ्यासेलं छान्दसम् । 'अच्छा मेराप्सुमिति शाकपूर्णः' (नि०
५।३१) 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इत्य-
च्छेयस्य संहितायां दीर्घः । 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता
एष धूमेनाच्छैति' (७।१।१।२४) इति श्रुतिः । किंच ये
देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुदीरिन्द्रियाणि
इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवाः तान् देवांश्च
त्वमच्छा जिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूयः कर्मणि लिट्
पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा
धिय इष्णन्ति' (७।१।१।२४) इति श्रुतेः । किंच
रोचने वीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपतिष्ठन्ते
आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्वरेषस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते
ता आपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः । त्वमेवैतै रूपैः परिणम-
सीति भावः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः ।
जुषन्तां यज्ञमद्भुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

उ० पुरीष्यासः । बहुवचनसिष्टकापेक्षम् । ये पुरीष्याः
पशव्याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः । प्रावणेभिः । 'पुष्ट
गतौ' । प्रावणैः गमनैः लोकव्याप्तिभिः । सजोषसः समा-
नप्रीतयः समानसेविनो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते ।
अर्धवृहत्यो हि ताश्चतस्रः । ते जुषन्तां सेवन्तां यज्ञम् ।
अद्भुहः अहंसितारः । अनमीवाश्च अशनायादुशुक्षानिवृत्ति-
करा इत्यर्थः । इषः अन्नभक्ष्यः महीः महतीः प्रभूताः ॥ ५० ॥

म० अनुष्टुप् बहुवचनमिष्टकापेक्षम् । अग्नयः एते
इष्टकारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् ।
अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता
अनमीवाः क्षुधातृष्णानिवर्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः
अन्नमक्षीश्वाग्रयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः । पुरीष्यासः
पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः । आजसेरसुक् । तथा
प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति संभजन्ति विषयानिति
प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः । मनसा
प्रीतियुक्ता इत्यर्थः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ ।
१३७) इति संहितायां प्रावणेति दीर्घः । 'बहुलं छन्दसि'
इत्येत्वम् । तथा अद्भुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्भुहः अहिंसितारः परस्परं
प्रीतियुताः ॥ ५८ ॥

एकपञ्चाशी ।

इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हव-
मानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा
ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

उ० पश्चिमे उपदधाति इडामग्ने । इडामन्नं हे अग्ने,
पुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतम् । यत्तु श्रुत्योक्तम् 'पशवो वा
इडा' इति तद्वलीवदैरुपाद्यत इत्यनेन हेतुना । सनिं गोः गोः
संबन्धिनीं च सनिं दानं पयोदधिघृतादिकम् । शश्वत्तमं
शाश्वतिकतमं शाश्वतिककर्म अनपायि हवमानाय यज-
मानाय । स हि देवानाह्वयति । साध प्रसाधय । एतदुक्तं
भवति । अन्नं सोपसेचनं शाश्वतिकतमं यजमानाय देहि ।
किंच । स्यान्नः सूनुस्तनयः भवेच्चास्माकं पुत्र औरसः ।
विजावा प्रजातिमान् । यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योज-
यति वीर्येण यया सुमत्या त्वमेतत्करोषि सा ते भूतु अस्मे
अस्मासु ॥ ५१ ॥

म० 'इडामन्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः' (का० १७ ।
१ । ११) इडामन्न इति ऋग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पाद-
मात्रौ पथे तिरश्चौ उदरलक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो
दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ।
द्वे आग्नेयौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने, हवमानाय यजमानाय
साध साधय संपादय 'छन्दस्युभयया' (पा० ३ । ४ । ११७)
इडामन्नम् । शप आर्धधातुकष्टिलोपः । ह्वयति आह्वयति देवान्
जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं 'पशवो वा इडा'
(७ । १ । १ । २७) इति तद्वलीवदैरजस्योत्पाद्यमानत्वात् ।
किंभूतामिडाम् । पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितम् । पुरुणि
बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति
प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः ।
तथा शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनिं
घेनुसंबन्धि दानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किंच
नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः ।

तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै
तनयशब्दः । यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा
विजावा विविधं जायते, पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान्
'विद्वानोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४१) इति धातो-
राकारः । हे अग्ने, ते तव साज्ञगोपुत्रदानविषया सुमतिः
शोभना बुद्धिरनुग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु । यजमानेभ्य-
स्तयाच्चादि देयमिति भावः । व्यत्ययेन शपो लुक् । अस्मे
विभक्तेः शेआदेशे ल्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नम् आरोहाथां नो वर्धया रयिम् ॥ ५२ ॥
उ० द्वितीयमुपदधाति अयं ते । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥
म० व्याख्याता [अध्या० ३ क० १४] ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद परि-
चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

उ० पुरस्तादुपदधाति चिदसि । 'चिन् चयने' ।
चितासि । सादयति । तया देवतया सादिता सती अङ्गिरस्व-
त्प्राणवत् । यथाहि प्राणः सर्वमङ्गं व्याप्य स्थितः एवं
त्वमपि । ध्रुवा सीद निविशस्व । तया देवतयेति 'वाग्वै सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिराः' इति श्रुतिः ।
द्वितीयामुपदधाति । परि चिदसि । परि सर्वतश्चितासि तया
देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'चिदसीति पूर्वं दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्' । (का० १७ ।
१ । १२) तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां मत्वा चिदसीति
प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरश्चौ उदरलक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उप-
दधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् । इष्टकादैवत्ये
द्वे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके, त्वं चिता स्थापि-
तासि । यद्वा चिनोति भोगान्संपादयतीति चित् त्वं भोगसंपा-
दिकासि । तया प्रसिद्धया देवतया वाग्रूपया सादिता सती
अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा
स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व । तया देवतयेति 'वाग्वै सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिराः' इति श्रुतेः । द्वितीयामुप-
दधाति । परिचित्परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनो-
तीति वा त्वं परिचिदसि । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

लोकं पृण छिद्रं पृणायौ सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी
त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

उ० लोकं पृणामुपदधाति । लोकं पृण । पृथादिलोकं (?)
स्थानं पृण पूरय । छिद्रं पृण पूरय अग्नेरवयवभूता भव ।

अथो अपिच सीद निविशस्य ध्रुवा निश्चला त्वम् । इन्द्राग्नी च त्वां बृहस्पतिश्च अस्मिन्योनौ स्थाने असीषदन् आसादयन्तु । नहि मानुषोऽध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इत्यभिप्रायः ।

म० 'तिसृषु लोकंपृष्ठासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च' (का० १७।१।१७) । आदौ तिसृषु लोकंपृष्ठासु तूष्णीमुपहितासु लोकंपृष्णेत्यभिप्रायम् । ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकंपृष्णयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः । लोकंपृष्णादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकंपृष्ठाके, त्वं लोकं पृष्ण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा छिद्रं पृष्ण किंचिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । 'पृष्ण तृप्तौ' तुदादिः । अथो अपिच ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ । किंच इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा त्वां असीषदन् सादितवन्तः सदेश्वङ् । नहि मानुषोऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

ता अस्य सृददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथ्नीयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ५५ ॥

उ० सृददोहसाधिवदति । ता अस्य अनुष्टुप् । यज्ञाहुतिपरिणामभूता आप उच्यन्ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणामभूता दिव इत्यन्तं पदमिह संबध्यते । दिवः शुलोकात् च्युताः सृददोहसः । 'आपो वै सृदोऽञ्जं दोहः' इति श्रुतिः । अन्नसहिता आपः । अस्येत्यस्य पदस्य विश इत्यनेन संबन्धः । 'यज्ञो वै विशः' इति श्रुतिः । अस्य विशः अस्य संबन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृथ्नीयः 'अञ्जं वै पृथ्नीयः' इति श्रुतिः । एतदुक्तं भवति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधिवनस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकुर्वन्ति । कस्मिन्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' इति श्रुतिः । संवत्सरभूतिनः संवत्सरे सोमयागः तदभिप्रायमेतत् । त्रिष्वारोचने । 'सवनानि वै त्रीणि रोचनानि' इति श्रुतिः । त्रिष्वारोचनेष्विति वचनव्यत्ययः । त्रिषु सवनेषु । एवं श्रुतितोऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ५५

म० 'नित्ये सादनसृददोहसा उपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अत्येति' (का० १६।७।१४) तथा देवतयेति सादनम् । ता अत्येति सृददोहसाधिवदनम् । एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः । इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टान्देवत्यानुष्टुप् । दिवो शुलोकसंबन्धिनो दिवश्च्युता वा सृददोहसः सृदाश्च दोहसश्च ते सृददोहसः सृदेन जलेन सहिता दोहसोऽज्ञानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य संबन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा 'श्री पाके' क्र्यादिः । 'आपो वै सृदोऽञ्जं दोहः' (८।७।३।२१) 'यज्ञो वै विशः' (८।७।३।२१) इति च श्रुतिः । कीदृशाः ।

२९ य० उ०

सृददोहसः पृथ्नीयः नानाविधाः । यद्वा 'अञ्जं वै पृथ्नी' (८।७।३।२१) इति श्रुतेरनुरूपाः अत्रागस्य व्रीह्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' (८।७।३।२१) इति श्रुतेः । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । 'सवनानि वै त्रीणि रोचनानि' (८।७।३।२१) इति श्रुतिः । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन्लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपकुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

उ० पुरीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्रानुष्टुप् । इन्द्रं विश्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । अवीवृधन् वर्धयन्ति । समुद्रव्यचसम् समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्यबलं वा । रथीतमं रथीनाम् । सर्वेषां रथीनां मध्ये रथं युद्धलब्धातिशयम् । वाजानां सत्पतिं पतिं वाजानामज्ञानां पतिं सतां च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥

म० 'चालालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का० १७।१।१८) । चालालस्थानात् सृदमानीय गार्हपत्यचित्तेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दसुतजेवृष्ट्यानुष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्भापकं विविधाद्यनं नानागतिमित्यर्थः । अक्षोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुदे लब्धातिशयमित्यर्थः । 'इन्द्रयिनः' (पा० ८।२।१७) इति घे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजानामज्ञानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

समितं संकल्पेथां संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ ५७ ॥

उ० चित्येनोख्यं निवपति समितमिति चतस्रिहृणिगुपरिष्टाद्बृहत्पुणिकपङ्क्तिभिर्ब्रह्मिदेवत्याभिः । तृतीया वाग्निदेवत्या । समितम् । द्वितीयापादप्रभृति व्याख्यायते । यौ युवः संप्रियौ संगतिप्रियौ रोचिष्णू रोचनशीलौ च । तौ सुमनस्यमानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ । इषममूर्जं तदुपसेचनं सर्पिरादि अभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ । वस्ते रथान्तरे वृत्तिः । एतत्कुर्वाणौ समितम् । 'इष् गतौ' । संगतिं कुरुतम् । सकल्पेथां च एकसंकल्पौ च भवतमित्येतदाशास्त्रहे ॥ ५७ ॥

म० 'समं विलां कृत्वोऽख्यं निवपति समितमिति' (का० १७।१।१९) । समं विलां यस्याः सा समं विला । विभक्त्य-
लुक् छान्दसः । गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रित्समां कृत्वा
तन्मध्ये नीचैरुख्याभिं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः । चतस्रो ब्रह्मि-
देवत्याः । समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादलेऽप्यष्टा-
विंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योऽख्यामी, युवां समितं संगच्छतम् ।
'इण् गतौ' संगतौ भवतम् । संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भवतम् ।
यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् ।
संभ्रियौ संभ्रीणीतस्तौ 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति
कः । सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानौ 'अलं-
कृन्-' (पा० ३।२।१३६) इत्यादिना इण्च् । सुमनस्य-
मानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ वा । सुमनस्येते तौ
सुमनस्यमानौ । सुब्धातुः क्यङन्ताच्छानच् । परस्परं शोभन-
चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ
अभ्यवहरन्तौ भुजानौ अभितः सम्यक् संपादयन्तौ वा । वस्ते-
रर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

सं वां मनां हिंसि सं व्रता समुचित्तान्याकरम् ।
अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय
धेहि ॥ ५८ ॥

उ० सं वाम् आ समाकरम् आभिमुख्येन स्थित्वा
संस्कृतवान् वां युवयोर्मनांसि । बुद्ध्यहंकारमनांसीति बहु-
वचनम् । संव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । संस्कृतवांश्च
युवयोः कर्माणि समुचितानि । चित्तशब्देन संस्कारा मनो-
गता उच्यन्ते । संस्कृतवांश्चास्मि मनोगतान्संस्कारान् ।
उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीभूतं
त्वामेकं देवताभिमानिनं प्रार्थये । हे अग्ने, पुरीष्य पशव्य,
अधिपतिर्भव । त्वं नः अस्मभ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय
धेहि देहि । इषमन्नमूर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥

म० उपरिष्ठाद्बृहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादलादेका-
धिका । हे पूर्वोक्तावमी, वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनो-
बुद्ध्यहंकारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान्करोमि । करोतेर्लङ्युत्त-
मबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि
कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २।१।७)
तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् । उकारः समु-
च्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीभूतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे
पुरीष्य, पशव्य हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः
पालको भव । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय
धेहि देहि ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिमां २ असि ।
शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

उ० अग्ने त्वम् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः रयिमांश्च धनवान्
पुष्टिमांश्च असि यतः अतः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं
योनिमिहासदः इति व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० उख्याभिदेवत्योष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपा-
दत्वात् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि । रयिमान् धनवान्
पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि । अतः सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः
प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञं
हिंस्सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य
नः ॥ ६० ॥

उ० भवतं न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

म० आर्षा पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् ब्रह्मिदेवत्या
(अध्या० ५ क० ३) पुनर्व्याख्यायते । हे जातवेदसौ अमी,
यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् । यज्ञ-
पतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् । अद्यास्मिन् कर्मदिने
नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किंच युवां नोऽस्मदर्थं
समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ
समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वासदनुग्रहाभिमुखत्वं
समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेत-
स्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे
कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निं स्वे योनावभा-
रूपा । तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापति-
र्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

उ० उखां शिक्याद्विमुञ्चति मातेव पुत्रम् । अनुष्टुप् ।
उखास्तुतिः । येयमुखा माता इव पुत्रं पृथिवीरूपमवस्थाय
पुरीष्यं पशव्यं अग्निम् स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः ।
प्रथमपुरुषस्यैतद्रूपम् । उखाशब्दसामानाधिकरण्यात् अभा-
रूपा अभाषीत् धारितवती । तामिदानीं कृतसत्यां सतीं
विश्वेदेवैः ऋतुभिः संविदानः । अहो महत्कर्म कृतमित्येवं
संवादं कुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुञ्चतु शिक्यात् ॥ ६१ ॥

म० 'सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति
शिक्याद्विमुञ्चति' इति धायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम्' (का०
१७।१।३१) । शन्यामुखां सिकताभिः संपूर्य मातेवेति
मन्त्रेण शिक्यात्पृथक्कृत्वाभिवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरणिमाग्ने
गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चे-
दिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्टुप् । तृतीयो नवकः ।
चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्य

पशव्यमभिं खे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभाषात्
धृतवती । भृजो लुङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।३।९७)
इतीडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम् । माता पुत्र-
मिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे विभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां
तामुखां विमुञ्चतु शिष्यपाशाद्विमुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजा-
पतिः । विश्वेदैवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित इति ऐकमत्यं
गतः अहो महत्कर्मोऽयम् । कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्वकर्मा
विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि
तस्करस्य । अन्यमस्मादिच्छ सा त इत्या नमो देवि
निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

उ० नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपधानं तिसृभिरनुष्टुभिः ।
असुन्वन्तम् सोमाभिषवमकुर्वाणम् यजमानं चान्यैः यज्ञ-
तुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व । किंच स्तेनस्येत्यामन्विहि । स्तेनस्य
चौरस्य इत्यां गतिम् अनुकुर्वन् इहि प्रपलायय याहि ।
तस्करस्य तदेवायं चौरकर्म करोति नान्यत् स तस्करः सन्
तस्कर इत्युच्यते । पुनरप्याह । अन्यमस्मादिच्छ अन्यं पुरु-
षमस्सत्तः इच्छ गृहीतुम् सा ते तव इत्या गतिः । एवं
दण्डगर्भमुक्त्वा अथेदानीं साम्नाह । नमो देवि निर्ऋते तुभ्य-
मस्तु हे देवि निर्ऋते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ ६२ ॥

म० नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपकास्तिष्ठोऽलक्षणाः पादमात्री-
हविष्यासन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्थ-
शन्नसुन्वन्तमिति प्रत्युचं पराचीः' (का० १७।१।२३) ।
ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यासन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे
स्वयं प्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्युचं तिष्ठो नैर्ऋति-
संज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति ।
कीदृशीः । पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पकाः लक्षणहीनाः
पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां
निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः । तिष्ठो निर्ऋतिदेवत्या-
स्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋते, असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अय-
जमानमन्यैर्हविष्यैर्यजनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं
गृहाणेत्यर्थः । किंच स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः
तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहा-
णेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वञ्चो हविष्यैश्च यज्ञोऽस्मादन्य-
मिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिश्चर्या
हे देवि निर्ऋते, एवंभूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता
बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमे नाके
अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

उ० नमः सु ते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते,
अस्तु । निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः भूमिर्वा । तिग्ममुत्साहतेजो यस्याः
सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः, अयस्मयं
विचृत अयोमयं विच्छिन्धि बन्धमेतम् । येनाहं बद्धः अजस्य
जीवभावलक्षणेन जनिता अभियते मृत्वा जायत इति ।
किंच । यमेनाग्निना त्वं यस्या च पृथिव्या संविदाना एकम-
तीभूय । उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यज-
मानम् ॥ ६३ ॥

म० 'निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः । 'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः'
इत्यभिधानात् भूमिर्वा, निर्ऋतिदिग्भिमानीनी देवता वा ।
'अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे' इति कोशात् ।
तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः
संबोधने हे तिग्मतेजः, हे निर्ऋते, तुभ्यं सु सुतरां नमोऽस्तु ।
अयस्मयमयोमयम् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १।४।२०)
इति सत्वम् । लोहपाशवद्बन्धमेतं बन्धं जीवलेन जन्ममृतिरूपम-
ज्ञानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय । 'चृती प्रन्ये' तुदादिः ।
'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां वीर्यः ।
किंच यमेन अग्निना यस्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता
सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं
यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

यस्यास्ते घोर आसन्जुहोम्येषां बन्धानामवस-
र्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं
त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

उ० यस्यास्ते यस्याः तव हे घोरे विषमशीले । आसन् आस्ये
मुखे जुहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोच-
नाय । सा त्वमेतान्बन्धानस्सत्तो विसृज । किंच । यां च
त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वा-
महमपि स्तौमि । तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनयित्री मातेव
विभर्तात्यादिभिर्गुणैः । किंच । निर्ऋतिं त्वाम् अहं परिवेद
जानामि विश्वतः सर्वतः । नितरां हि विदित आमन्त्रितो
हिनस्तीत्यत एतान् बन्धानवसृज अस्मत्तः ॥ ६४ ॥

म० हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि, यस्याः ते
तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपद-
धामि । किमर्थम् । एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाग्निप्रति-
बन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किंच जनो जन्तुमात्रो यां
त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । 'मदिह
स्वपने जाज्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातुः । त्वं तु
निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वां विश्वतः सर्व-
थापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निर्ऋतिशब्दस्याय-
मर्थः सर्वदेवसाधारणादेवयजनाभिष्कृत्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ

ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्ठी ।

यं ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध पाशं ग्रीवास्ववि-
चृत्यम् । तं ते विष्णाम्यायुषो न मध्यादथैतं पितु-
र्मद्धि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

उ० शिष्यरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति । यं ते देवी त्रिष्टुप् । यजमान उच्यते । यं ते देवी निर्ऋतिः आवबन्ध आवद्धवती शिष्यपाशं रुक्मपाशं च । ग्रीवासु कण्ठे । अविचृत्यम् । 'चृती छेदने' । अविच्छेद्यम् अनवखण्डनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विष्णामि । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चामि । आयुषो न मध्यात् । अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यश्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयः । नकारः संप्रत्यर्थः । अग्नेर्मध्यात् अयोन्मुक्तपाशः सन् अग्निरुपमवस्थाय यजमान एतं पितुमन्नम् अद्धि भक्षय । प्रसूतोभ्यनुज्ञातो निर्ऋत्या । उदपात्रं निषिच्य अन्तरात्मेष्ट-
कमुपतिष्ठन्ति । नमो भूत्यै । विराडेकपदा भूतिदेवत्या । नमो भूत्यै श्रिये या इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती ॥ ६५ ॥

म० 'शिष्यरुक्मपाशेण्डासन्दीः परेणास्यति यं त इति' (का० १७।२।४) । शिष्यं रुक्मपाशं इण्डे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति । यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् । यजमानं प्रत्युच्यते । हे यजमान, निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिष्यरूपमावबन्ध आसमन्ताद्बद्धवती । कीदृशं पाशम् । अविचृत्यं 'चृती छेदने' अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवास्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विष्णामि विमुञ्चामि । स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः । कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न संप्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः । नकारः संप्रत्यर्थः । 'अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय' (७।२।१।१५) इति श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोचनन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरुपमाश्रित्य हे यजमान, एतं पितुमन्नमद्धि भक्षय । 'उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुपतिष्ठन्ति नमो भूत्या इति' (का० १७।२।४) । शिष्यादिनिरसनान्तरात्मानो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोपतिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः । भूतिदेवत्यैकपदा विराट् । या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूत्यै श्रीरुपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठी ।

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे

शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्यौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

उ० शालाद्वार्योपस्थानम् । निवेशनः त्रिष्टुप् । पृथिवीलोकसंस्तुतोऽयमग्निर्योयमग्निर्निवेशनः । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनः । संगच्छन्तेऽस्मिन्निति संगमनः । केषाम् । वसूनां धनानाम् । यश्चायं विश्वारूपा सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाभ्यतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि । अभिचष्टे अभिपश्यति । शचीभिः स्वैः स्वैर्युक्तानि । कथं पश्यति । देव इव सविता सत्यधर्मा अवितथकर्मकारी । यश्च इन्द्रो न इन्द्र इव तस्यौ तस्थिवान् । समरे संग्रामे । पथीनां परिपन्थिभिः सह । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ६६ ॥

म० 'अनपेक्षमेव शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति' (का० १७।२।६) । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात् पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति । अध्वर्युरेव शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निसुपतिष्ठते । विश्वावसुगन्धर्वहृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि । शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः । निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वर्गहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यंभावफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव । सविता देव इव । यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे । यश्चाग्निः पथीनां । विभक्तिव्यत्ययः । पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्यौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिश्चान्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्व टेरिति (पा० ७।१।८८) टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सप्तषष्ठी ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुज्ञया ॥ ६७ ॥

उ० सीरं युज्यमानमभिमन्त्रयते गायत्रीत्रिष्टुभ्याम् । सीरा युञ्जन्ति सीराणि लाङ्गलानि युञ्जन्ति कवयो मेधाविनः । युगा वितन्वते युगानि च वितन्वन्ति । पृथक् नाना । कथंभूताः । कवयः युञ्जन्ति । धीराः धीमन्तः अग्निक्षेत्रविदः । किमर्थं युञ्जन्ति । देवेषु सुज्ञया । सुज्ञमिति सुखनाम । द्वितीयार्थे तृतीया । देवेषु सुज्ञं सुखं कर्तुमिति शेषः । सीरकविशब्दयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । युगानि तु बहून्यपि यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥

म० 'दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभि-

मन्त्रयते सीरा युजन्तीति' (का० १७।२।११) । चिते-
र्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नक्षर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरां सपूर्वे पङ्-
भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्या-
मभिमन्त्रयते । सीरदेवस्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ ।
धीराः धीमन्तोऽभिज्ञेऽत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा
सीराणि हलानि युजन्ति वृषैर्योजयन्ति । युगा युगानि पृथक्
नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् । देवेषु सुमन्या
सुममिति सुखनाम । ततो द्वितीयैकवचनस्य 'सुपां सुलक्'
(पा० ७।१।३९) इति यादेशः । सुमं सुखं कर्तुमिति
शेषः । देवानां सुमं कर्तुं युजन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा ।
देवानां सुमन्या युजन्ति । सीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थम् ।
तयोरेकत्वाद्युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठी ।

युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वप-
तेह बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय
इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

उ० युनक्त सीरा सीराणि युनक्त । वियुगा तनुध्वं वित-
नुध्वम् युगानि सम्यग्योक्तप्रभृतिभिः । ततः कृते योनौ
वाहनादिभिः वपत इह क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादि । गिरा च वाचा
च या ओषधीरित्यादिकया । चशब्दाच्चमसेन च वपत ।
तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः व्रीह्यादिका सभराः सह
भरसा फलव्रत्तेन वर्तत इति सभराः । सान्तोयं स्त्रीलिङ्गः
शब्दः । आनामितफलैत्यर्थः । असत् भवेत् । नोऽस्माकं
यथा नेदीयः अन्तिकतमम् । इच्छन्तोऽनर्थकः । सृण्यः
दात्रान् पक्वम् औषधम् आ इयात् आगच्छेत् । एतदुक्तं भवति
अतिघनत्वादोषधीनां निकटतमं दात्रं भूमेश्च दात्रपूरं पक्व-
मोषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति ॥ ६८ ॥

म० हे कर्षकाः, सीराः सीराणि हलानि युनक्त युक्तं
योजयत । 'तप्तनप्तनथनाश्' (पा० ७।१।४५) इति
थस्य तबादेशे श्रसोरलोपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा
युगानि वितनुध्वं शम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्ष-
णेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं यूर्यं
वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया (का० ७५)
वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च । किंच 'वाग्वै गीरन्' श्रुष्टिः
(७।२।२।५) इति श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिव्रीह्यादिका
सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः । भृजोऽसुन्प्रत्ययः । भरसा
सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः । 'इतश्च लोपः
फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु । 'इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपेऽङागमेऽस-
दिति रूपम् । पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः
'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (पा० ५।३।६३) इत्यन्तिकस्ये-
यमुनि प्रत्यये नेदादेशः । इत् एवायं । नेदीय इत् अन्तिक-
तममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः । सृणिशब्दोऽत्र

दात्रार्थः । सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः ।
दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान्प्रति आ इयात् आगच्छतु अत्य-
कालेन पक्वमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

शुनः सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं की-
नाशा अभियन्तु वाहैः । शुनासीरा हविषा तोश-
माना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

उ० चतस्रः सीताः कृषति चतस्रिर्गर्भिः । तत्र द्वे
त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । शुनं सुफालाः । शुन-
मिति सुखनाम । सुखेन शोभनफालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः
विकृषन्तु विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् । सुखेन
च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनडुद्धिः सहिताः ।
अथैवं कृष्टे सति शुनासीरा । शुनो वायुः । शु इत्यव्यक्ता-
नुकरणम् । 'शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्' । वाय्वा-
दित्यौ हविषा उदकेन । तोशतिर्वधकर्मा । निघ्नन्तौ भूमिम्
सुपिप्पलाः । पिप्पलमिह फलमुच्यते । ओषधीः कर्तन
कुरुतम् । द्वयोर्बहुवचनं छान्दसम् । अस्मे अस्माकम् ॥ ६९ ॥

म० 'आत्मनि कृषत्यनुपरिश्चिच्छन्' सुफाला इति
प्रत्युचम्' (का० १७।२।१२) । चित्स्थाने परिश्चित्त-
मीपे चतुर्गर्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति ।
कुमारहारितहृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः । द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया
पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोह-
विशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु ।
शुनमिति सुखनाम । 'फालः सीरोपकरणोल्लवयोः फालमंशुके'
इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः
सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरौ हे
वाय्वादित्यौ, अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः
शोभनफलाः युवां कर्तनं कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः ।
यस्य तनबादेशे शपि छप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम् ।
'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति कोशः । शुनश्च
सीरश्च शुनासीरौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।२६)
इति पूर्वपददीर्घः । शुनो वायुः सीर आदित्यः । 'शुनो वायुः
शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्' (निर० ९।४०) इति
यास्कोक्तेः । कीदृशौ शुनासीरौ । हविषा जलेन तोशमाना ।
तोशतिर्वधकर्मा । भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्ता-
वोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैर्नुमता
मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पर्यसा पिन्वमानास्मान्सीति
पर्यसाभ्याववृत्स्व ॥ ७० ॥

उ० घृतेन सीता । सीता समज्यताम् अनुमता इति

परोक्षाभिधायीनि त्रीणि पदानि । सीते अभ्याववृत्त्वेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वे पदे एकस्मिन्मन्त्रवाक्ये । तत्र 'विरोधिसमवाये तु भूयसां स्याद्धर्मित्वम्' इति न्यायात् । 'प्रथमं वा नियम्येत कारणव्यतिक्रमः स्यात्' इति च न्यायात् । तस्मादुपक्रमप्रभृति व्याख्यायते । घृतेनोदकेन मधुना मधूदकेन समज्यतां संसिच्यताम् । विश्वैः सर्वैर्देवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता मरुद्भिश्च । मरुतो ह वै वर्षांस्वीशते । एवमक्षारोदकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः । ऊर्जस्वती अन्नवती । पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमना पूरयन्ती सर्वा दिशः । अस्मान्सीते । सीता इति विभक्तिव्यत्ययः परोक्षत्वात् । अस्मान्प्रति सीता अभ्याववृत्त्वं स्वयमभ्यावर्ततामिति पुरुषव्यत्ययः ॥ ७० ॥

म० सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता । विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते, ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्याववृत्त्वं अस्मदभिमुखमावृत्ता भव । अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्री सति लोटि वृत्त्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं सोमपित्सरु । तदुद्वपति गामविं प्रफर्ष्य च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनं ७१

उ० लाङ्गलं पवीरवत् । पविर्धारोच्यते सोऽस्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः । तदस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीर-वलाङ्गलं फालसंयुक्तमित्यर्थः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याचष्टे लाङ्गलं रयिमदिति । सुशेवं शेवमिति सुखनाम । शोभनं सुखकरम् । सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाने त्सरणशीलः त्सरुच्यते । भूमेः खननशीलम् । यद्वा त्सरुवृत्तं सोमपि यजमाने पापं त्सरयति नाशयतीति सोमपित्सरु । यद्वा । सोमः पीयते येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः त्सरु वृत्तं लाङ्गलम् । नहि लाङ्गलस्य कमन्तरेण सोमचमसाः स्युः । यदित्यभूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति । गाम् अविं प्रफर्ष्य च पीवरीम् । फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्ष्या गम्या प्रफर्षी प्रथमयुवतिः पीवरी उच्छ्रान्तस्तनकपोलानामुद्वपति प्रस्थाना-द्रथवाहनम् । प्रस्थानसंयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनम-श्मम् उद्वपतीत्यनुषज्यते ॥ ७१ ॥

म० तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अतएव लाङ्गलं गवादिप्रा-

पकम् । कीदृशं लाङ्गलम् । पवीरवत् । पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः । रो मत्वर्थः । पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवम् । शेवमिति सुखनाम शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु । यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पाप-मिति सोमपित्सरु । 'त्सर छद्मगतौ' इति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः । 'हलदन्तात्सप्तम्या' (पा० ६ । ३ । ९) इति विभक्तेरलुक् 'आतो धातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इति आलोपे हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपि-श्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकम् । नहि लाङ्गलकर्मविना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं गामविं च । प्रफर्ष्य फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्षी तां प्रफर्ष्य 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इत्यमि पूर्वरूपभावे यणादेशः । युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलं पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनम् । प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत्प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवो-पेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायश्चिभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

उ० कामं कामदुघे । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि, कामं धुक्ष्व पूरय । केषामित्यत आह । मित्राय वरुणाय च । इन्द्राय अग्निभ्याम् । पूष्णे प्रजाभ्यः ओष-धीभ्यः । चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रानुषज्यते ॥ ७२ ॥

म० कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । 'दुहः क्व घश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः संबुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते, मित्रादिपूषान्तदेवा-नामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व संपादय ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

विमुच्यध्वमग्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पा-र-मुस्य ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

उ० अनडुहो विमुञ्चति । विमुच्यध्वम् । गायत्री । एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूतां कृषिमभिनिर्वर्त्य कृतकृत्याः सन्तो विमुच्यध्वं युगात् । हे अग्न्याः अहन्तव्याः । देव-यानाः देवकर्मकारिणः । यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूता अगन्म गतवन्तः अशनायोद्धवा तमसः पारमस्य । तदुक्तम् 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरं मृत्युमत्येति' इति । तदेव स्पष्टयति । ज्योतिः आपाम प्राप्तवन्तः । परमात्मलक्षणं यज्ञलक्षणं वा देवलक्षणं वा ॥ ७३ ॥

सुजूरब्दो अयं बोभिः सुजूरुषा अरुणीभिः ।
सुजोषसावध्मिना दध्मसौभिः सुजूः सूर एतेशेन
सुजूर्वैश्वानर इडया धृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतेनोद्बृहन्नभिजुहोति सज्जूरब्द इति' (का० १७. ३ । ३) । तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्म-
मध्यस्थापितकुशस्तम्बे सुचमूर्ध्वा कुर्वज्जहोति लिङ्गोक्तदेवतं
यजुर्ब्राह्मयनुष्टुप्छन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः
संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देव-
भिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो
घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां प्रत्येकं विशेष-
षणानि । कीदृशोऽब्दः । अयवोभिः सज्जः यवाश्चायवाश्चार्ध-
मासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह जुषा वर्तते
समाना जुट् वा यस्य सज्जः । जुषतेः संपदादिलाङ्गावे किप् ।
मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्युषाः । अरुणीभिः
अरुणवर्णाभिः गोभिः सज्जः प्रीतियुता । कीदृशावश्विनौ ।
दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सज्जोषसौ प्रीतौ । कीदृशः

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनैनु वभ्रूणा महंशतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

म० 'या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत्' (का० १७ । ३ । ८) । पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथाकृष्टम् । अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा ओषधि-
देवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशति
रनुष्टुभः सुबन्धु मेलाया (१०) द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि
कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये ।
युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं
त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः
ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः
जाता उत्पन्नाः । किमर्थं । देवेभ्यः ऋतुभ्यः । 'ऋतवो वै देवाः'
(७ । २ । ४ । २६) इति श्रुतेः । ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या
एतदर्थम् । वभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलव-
णीनां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु
मन्य एव जाने । मन्यतेर्लिङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि
'एत ऐ' (पा० ३ । ४ । ९३) इति रूपम् । संवत्सरोप-
लक्षितमेकैकं स्थानं 'शतायुर्वे पुरुषः' इति श्रुतेः शतं धामानि
वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदहन्नासाख्यानि सप्त स्थानानि
च 'य एवेमे सप्त शीर्षेन् प्राणास्तानेतदाह' (७ । २ । ४ ।
२६) इति श्रुतेः । नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधि-
भिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि
स्थानमेदान् जातिमेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त मेदान्प्राण्या-
नारण्यांश्च ग्रीवादीनीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।
अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

उ० शतं वः हे ओषधयः अश्वमातरः, शतं वः युष्माकं धामानि जन्मानि । सहस्रमुत वो रुहः अपिच सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा शतक्रत्वः । अथैवं सति हे शतक्रत्वः बहुकर्माणः, यूयं प्रजापतिं इमं वा यजमानं मे मम संबन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृत कुरुत ॥ ७६ ॥

म० हे अम्ब, मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति । उत अपिच वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति । शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अध अथ 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः । शतं कलः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रत्वः 'जसि च' (पा० ७।३।१०९) प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्व, यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषड्भिर्मरोगरहितं कृत कुरुत । करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

उ० ओषधीः प्रति । हे ओषधयः, प्रतिमोदध्वं हृष्यत । पुष्पवतीः प्रसूवरीः पुष्पवत्यः प्रसववत्यश्च सत्यः ततोऽनन्तरं अश्वा इव संग्राम्याः सजित्वरीः सह जयनशीला भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधिं रुन्धन्तीति वीरुधः । पारयिष्णवः पारणशीलाश्च भवत अस्माकमिति शेषः ॥ ७७ ॥

म० हे ओषधीः हे ओषधयः, यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत । कीदृशो यूयम् । पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति सूतेर्वनिपि प्रत्यये 'वनो र च' (पा० ४।१।७) इति ङीप् रान्तादेशश्च । अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः 'इण्-नशजि-' (पा० ३।२।१६३) इति करप् 'टिड्ढाणञ्-' (पा० ४।१।१५) इति ङीप् । यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तलाजयशीलाः । 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः 'नहिचृतिश्चि-' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना उपसर्गदीर्घः । यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्तीति वीरुधः । विरुधः कौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्णवः 'पार

तीर कर्मसमाप्तौ' चुरादिरदन्तो धातुः । पारयन्ति फलपानान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः 'नेच्छन्दसि' (पा० ३।२।१३७) इतीष्णुचप्रत्ययः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे । सनेय-
मश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष ॥ ७८ ॥

उ० ओषधीरिति । हे ओषधयः, या यूयम् इति इत्थ-मशनदानव्याध्यपगमादिकुर्वन्त्यो मातरः जगन्निर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः, उपब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे ब्रवीमि प्रार्थयामि । सनेयं संभजेयम् अश्वं गां वासः आत्मानं च सनेयं तव यज्ञपुरुष प्रजापतिरूपिणम् ॥ ७८ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः, भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्तव्यः हे देवीः देव्यः, वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह । हे पुरुष यज्ञपुरुष, तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वज्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं संभजेयम् । 'वन षण संभक्तौ' लिङ् । यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

उ० अश्वत्थे वः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते । यत्सनवथ पूरुषम् । यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं यजमानम् । अथ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनमवस्थानम् । पर्णे वः पलाशपर्णमय्यां जुह्वाम् वः युष्माकं दसतिः स्थितिः होमार्थमध्वर्युणा कृता । अश्वत्थपर्णयोस्तद्धितलोपश्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृत्स्नवज्रिगमा भवन्तीति । गोभाज इत्किलासथ । इच्छब्दः पादपूरणः । किलेति विद्याप्रकर्षे । ततोऽग्नौ हुताः सत्यः । गोभाजः गोशब्देनादित्योऽभिधीयते । आदित्यभाजः यूयं किल भवथ । तदुक्तम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । यद्वा अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति । पर्णे फलिते कोद्रवादयः फलिता भवन्ति । गोभाजः पृथिवीभाजश्च उताः सत्यः किल भवथ । तदुक्तम् । यदा पूरुषः संसेवध्वं भाजनादिभिरुपकारैः एवं दुरवधार्यं गतयो यूयमित्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकमश्वत्थे आश्वत्थामुपश्रुतिं सुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् । किंच वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता । अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धि-

तप्रत्ययलोपश्छान्दसः । 'अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमो भवन्ति' (नि० २।५) इति यास्कोक्तेः । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थः । हे हविर्भूता ओषधयः, यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ । गमादित्यं भजन्तीति गोभाजः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग्गादित्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेः । यद्वा अश्वत्थे वो निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते ग्रीह्यादीनां फलितत्वात् । अतएव यूयसुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखमेदधिमेदयोः । त्रियां स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि' इति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् । देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिरूपेण । एवमश्वत्थादिरूपेण यूयं भूभाजः स्थ । शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति रूपं लटि । सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषक्क्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

उ० यत्रौषधीः । यत्र यस्मिन्पुरुषे भैषज्यकर्तरि हे ओषधयः, यूयं समग्मत समागच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राजानः समिताविव यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतुं समागच्छन्ति । किं तत्रेत्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भिषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीवचातनश्च । अमीवा व्याधिः । चातयतिर्नाशने । व्याधिनाशनः ८०

म० हे ओषधीः ओषधयः, यत्र विप्रे भैषज्यकर्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत संगच्छत रोगं जेतुम् । के इव राजान इव । यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने 'पुषादि-' (पा० ३।१।५५) इत्यङि 'गमहन-' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे छान्दसेऽगमतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः । रक्षोहा रक्षसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयतीति अमीवचातनः ओषधदानै रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

अश्वावतीः सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आ-
वित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

उ० अश्वावतीम् । सर्वा ओषधीरिति बहुवचनोपदेशा-

३० य० उ०

दिहापि बहुवचनं भवति । या ओषधयश्च अश्ववत्यः अश्वसं-
पादिन्यः सोमवत्यः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' बलसंपादिन्यः । उदोजसः उद्गतमोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ अवित्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-
शार्थः । न रिष्टमरिष्टमविनाशः तस्य तननमरिष्टतातिः अस्मै अरिष्टविनाशतननाय भैषज्यं करोमीति शेषः ॥ ८१ ॥

म० अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-
शार्थः । रेषणं रिष्टम् भावे क्तः । न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमि-
त्यर्थः । तस्य कारणमरिष्टतातिः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा० ४।४।१४३।) इति तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्वि-
स्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवित्सि समन्ताद्वेद्मि जानामि । वेत्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमै-
कवचने इडभावे अवित्सीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्मीति वा । तद्विशेषणम् । अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारि-
ष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह । अश्वावतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसंपादिनीं कांचित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या-
मस्तीति सोमवती तां सोमसंपादिनीं 'मन्त्रे सोमाश्व-' (पा० ६।३।१३१) इत्यादिनाश्वसोमयोर्दार्धः । ऊर्जयन्तीम् 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' बलसंपादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयन्तीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसंपादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमी ।

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।
धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

उ० उच्छुष्माः । उच्छब्द ईरत इत्यनेन संबध्यते । उदी-
रते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति । शुष्माः वीर्याणि ओषधीनां संबन्धीनि । कथमिव । गावः गोष्ठादिव निष्क्रान्ताः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनां संभजमानानां यजमानार्थं आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष ॥ ८२ ॥

म० हे पुरुष यज्ञपुरुष, तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् 'पण दाने' हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्ती-
नामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति । गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्था-
नाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् । 'ईर कम्पे' अदादिः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

इष्टुतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः ।
सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

उ० इच्छतिनाम । उपसर्गैकदेशलोपश्छान्दसः । निष्क्रमणं विनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृतिस्तावद्युष्मदीयाया मातुर्नाम व्युत्पत्त्यभिप्रायम् । अथो अपिच यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रमणाः । किंच सीराः सह इरया अङ्गेन वर्तन्त इति सीराः पतत्रिणीः पतनशीलाः स्थन भवथ । 'कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नकार उपजनः । कस्मिन्काले यूयमित्थंभूता भवथेत्यत आह । यदामयति निष्कृथ । 'अम रोगे' यदा आमयाविनि स्थितं तस्य व्याधिं निष्कृथ निर्नाशयत ॥ ८३ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकमिच्छतिनाम निष्कृतिनाम्री माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयतीति निष्कृतिः । 'निशब्दो बहुलम्' (३ । १ । १७) इति प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृरूपत्वात् । किंच सीराः सह इरया अङ्गेन वर्तन्त इति सीराः । सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयिष्यः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ । 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति दीर्घः 'तप्तनप्त-' (पा० ७ । १ । ४५) इत्यादिना यस्य थनादेशः । 'यत् यस्मात् आमयति 'अम रोगे' चुरादिः शत्रन्तः । रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद् बाधते तद्युयं निष्कृथ । करोतेः शपि छप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः । ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किंच तन्वोरपः ॥ ८४ ॥

उ० अति विश्वाः । यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तनुः विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा ओषधयः । कथमिव । स्तेन इव व्रजम् । यथा स्तेनः तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिमुमोषिषया एवमत्यक्रमुः । अथानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति । यत्किंचित्तन्वः शरीरस्य रपः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' । पापजनितं व्याधिमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

म० परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्यामुवन्ति । क्रमतेर्लङि अन उश् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् । यथा रात्रौ स्तेनश्चोरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किंच यत्किमपि रपः पापं शिरोव्याथाशुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किंचिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्याव-

यन्ति नाशयन्ति 'च्यु गतौ' लुङि 'णिप्रिद्विभ्यः कर्तरि चङ्' (पा० ३ । १ । ४८) इति चङ्प्रत्यये रूपम् । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (नि० ४ । २१) इति यास्कः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

उ० यदिमाः । यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओषधीः हस्ते आदधे आस्थापयामि । अथानन्तरमेव । आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुरा जीवगृभो यथा । जीवन्नेव हिंसार्थं यो गृह्यते पशुर्वान्यो वा मनुष्यादिः स जीवगृप् तस्य जीवगृभः प्रागेव वध्यासं इति विषादान्मृतोऽहमिति मन्यमानस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधेरात्मा नश्यति यदाहमोषधीर्हस्त आदधे इति संबन्धः ॥ ८५ ॥

म० यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन्पूजयन्मानयन्सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जीवगृभो यथा जीवन्सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो वधात्प्रागेवातिविषदान्मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

षडशीतमी ।

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

उ० यस्यौषधीः । यस्य रोगिणः हे ओषधयः, प्रसर्पथ अङ्गमङ्गं परुष्परुः सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणीत्युक्तं भवति । परुशब्दः पर्ववचनः । तस्य रोगिणः ततो यक्ष्मं विबाधध्वे । ततस्तस्मादङ्गपर्वसमुदायात् व्याध्यपगमं कुरुध्वे । कथमिव । उग्रो मध्यमशीरिव । उग्रः क्षत्रियो बद्धगोधाङ्गुलित्राणः स एव विशिष्यते मध्यमशीः मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः । स यथा शत्रून्बाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः । यद्वा उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलमध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसात्करोति एवं यूयमपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः । परुःशब्दः पर्ववचनः । प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्यामुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे । तत्र दृष्टान्तः । उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशीः 'शु हिंसा-

याम्' किप् । 'ऋत इद्वातोः' (पा० ७।१।१००) इति
इदादेशः 'उरण् रपरः' (पा० १।१।५१) इति रेफः ।
मर्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बद्धगोधाङ्गुलित्राण उद्गूणशत्रुः
क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूल-
मध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्वा-
धते तद्वद् यूयमपि रोणिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्व
इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

साकं यक्ष्म प्रपत चापेण किकिदीविना । साकं
वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

उ० साकं यक्ष्म साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म, सह प्रपत
प्रणश्य । चापेण पक्षिणा किकिदीविना । शब्दानुकरण-
मेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । स हि तव
सार्थ उचितः । साकं वातस्य ध्राज्या गत्या प्रपत । साकं
नश्य प्रपलाहि । निहाकया निहन्ति कायमिति निहाका
निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः तथा कृच्छ्रापरया सह नश्य हे यक्ष्म,
यद्वा शब्दानुकरणमेतत् । हा कष्टं निर्गतोऽहं कया ओषध्या
एवंरूपया शब्दानुकरणभक्त्या सह नश्य हे यक्ष्म, अपुन-
रागमनाय ॥ ८७ ॥

म० हे यक्ष्मरोग, लं चापेण पक्षिणा साकं सह प्रपत
प्रकर्षेण गच्छ । किंभूतेन चापेण । किकिदीविना । किकीति
शब्दानुकरणम् । किकीति शब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकीदी-
विस्तेन । चापस्तवोचितः सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या
साकं प्रपत वातगतित्वपलायस्वेत्यर्थः । किंच निहाकया
साकं नश्य नष्टो भव । निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः
कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य । यद्वा शब्दानुकरणमिव । हा कष्टं
कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म, लं
नश्य । अर्थान्तरं वा । कफावरुद्धकण्ठोत्पन्नरुक्ताः किकि-
शब्दः । किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकीदिविः श्लेष्म-
रोगः । 'चष वषे' चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चापः पित्त-
रोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज, लं कफ-
पित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया रुजा
निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्ग-
वेदना तथा साकं हे यक्ष्म, लं नश्य ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

उ० शतम् ६०० ॥ अन्या वः । हे ओषधयः, अन्या
ओषधिः वः युष्माकम् अन्यामोषधिम अवतु पालयतु ।
अन्या च ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावत
पुरुषवचनव्यत्ययः । उपावतु उपगम्य पालयतु । ता यूयमेव

सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः इदं मे मम प्रावत प्रपा-
लयत । वचः वचनमार्पम् ॥ ८८ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं मध्ये अन्या कान्चिदोषधि-
व्यकिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु । तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्यां
रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु ।
पुरुषवचनव्यत्ययः । अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः
सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमलं गताः
सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण
रक्षत ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्वत्वहंसः ॥ ८९ ॥

उ० याः फलिनीः या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः
फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च पुष्पिणीः पुष्प-
वत्यः । बृहस्पतिना अभ्यज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुञ्चन्तु
अहंसः पापात् ॥ ८९ ॥

म० या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चा-
फलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः
पुष्पिन्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता
बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मान्हंसः पापाद्गोरूपान्मुञ्चन्तु
पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिवार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि

नवतितमी ।

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत । अथो
यमस्य पट्टीशात्सर्वस्मादेवकिंलिङ्घात् ॥ ९० ॥

उ० इत उत्तरमनारभ्यवादमन्त्राः तेषां लिङ्गतो विनि-
योगः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् शपथनिमित्तात्किंलिङ्घात् ।
अथो अपिच वरुण्यात् वरुणनिबन्धनात् । उत अथो अ-
पिच । यमस्य संबन्धिनः पट्टीशात् बन्धनात् । पट्टीश-
शब्दो बन्धनवचनः । संदानमैवन्तं पट्टीशमिति इत्यते ।
किंच । सर्वस्मात् च देवनिमित्तात्किंलिङ्घात् मुञ्चन्तु ।
यत्किंचिद्विनस्ति पापं कर्तुं संबन्धि तत्किंलिङ्घमित्युच्यते
ब्रह्महत्यादि ॥ ९० ॥

म० अथानारभ्याधीता मन्त्राः । शपथनिमित्तात्किंलिङ्घात्पा-
पादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु । अथो अपिच वरुण्यात्
वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ।
उतापिच यमस्य संबन्धिनः पट्टीशात् । पट्टीशशब्दो बन्धन-
वाची । यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु । अथो अपिच
सर्वस्मादेवकिंलिङ्घादेवापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

अवपतन्तीरवदन्दिद्व ओषधयस्परि । यं जीव-
मश्रवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

उ० अवपतन्तीः अवाचीनं पतन्त्यः अवदन् उक्तवत्यः ।
यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणम् अश्रवामहै व्यामुमः न स रिष्याति
दिवः परि दिवो द्युलोकात् ओषधयः । किमवदन्नित्यत आह ।
न विनश्यति पूरुषः । छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ९१ ॥

म० दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽध-
स्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वचनमुक्तवत्यः ।
किं तदाह । जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं
वयमश्रवामहै 'अश्रुद् व्याप्तौ' लोट् व्यामुमः स पुरुषो न
रिष्यति न नश्यति । रिष्यतीत्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा०
३।४।९४) इत्याडागमः । पूरुष इति छान्दसो दीर्घः
सर्वत्र ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।
तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शृणुह्वे ॥ ९२ ॥

उ० या ओषधीः या ओषधयः सोमराज्ञयः सोमो
राजा यासामिति सोमराज्ञयः । बह्वयः अनन्ताः । शतविच-
क्षणाः बहुवीर्याः । बहवो वा स्तोतारो विचक्षणा यासां
बहुविचक्षणाः । तासामोषधीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा यतः
अतः अलं कामाय भव । शं च सुखं च हृदयाय भव ॥ ९२ ॥

म० सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञयः बह्वयः बह्व्योऽनन्ताः
शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं
विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवंभूता या ओषधीः
ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधेः त्वमुत्तमा
उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं
पर्याप्ता भव । ह्वे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

उ० या ओषधीः या यूयं हे ओषधयः सोमराज्ञयः विष्टिताः
विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु । ताः बृहस्पतिप्रसूता अस्यै
ओषधयै संदत्त वीर्यम् । येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभि-
प्रायः ॥ ९३ ॥

म० सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्टिताः विविधं
स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै
ओषधयै मद्रहीतायै वीर्यं संदत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत । इयं बहु-
वीर्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः
सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

उ० याश्च ओषधयः इदं वच उपशृण्वन्ति समीप-
स्थिताः । याश्च अतिदूरं परागताः दूरदेशव्यवहिताः ताः
सङ्गिधानीकृत्याहं ब्रवीमि । सर्वाः सङ्गत्य संभूय । हे
वीरुधः, विरोहणाः अस्यै संदत्त वीर्यं प्रभावम् ॥ ९४ ॥

म० या ओषधय इदं मद्रचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः
शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः
सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः, विविधरोहणा ओषधयः, ताः
सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषधयै यूयं
वीर्यं संदत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

मा वो रिषत् खनिता यस्यै चाहं खनामि वः ।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्वनतुरम् ॥ ९५ ॥

उ० मा वो रिषत् मा रिषतु मा विनश्यतु वो युष्माकं
खनिता । यस्यै च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान् । किंच
द्विपात् स्त्रीपुंसम् चतुष्पात् गवादि । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति
पादशब्दान्त्यलोपः । अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम् ।
युष्मत्प्रसादादिति शेषः ॥ ९५ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्म-
न्मूलं ग्रहीतुं खननकर्ता मा रिषत् मा विनश्यतु न यस्यै च
रुणाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं
खननं करोमि स च मा रिषत् । किंबहुनास्माकं संबन्धि द्विपात्
स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु ।
द्वौ पादौ यस्य चलारः पादा यस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा०
५।४।१४०) इति पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ ९५ ॥

षड्नवतितमी ।

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्यै
कृणोति ब्राह्मणस्तथा राजन्पारयामसि ॥ ९६ ॥

उ० ओषधयः सम । ओषधयः समवदन्त संवादं कृ-
तवत्यः । सोमेन सह राज्ञा । सोमो हि ओषधीनां राजा । किं
समवदन्त । यस्यै पुरुषाय भैषज्यं कृणोति करोति ब्राह्मणः
तमातुरं हे सोमराजन्, पारयामसि पारयामः उत्तारयामो
व्याधेः । सोमेन सह संवादो व्याध्यपगमहृदीकरणार्थः ॥ ९६ ॥

म० राजा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः
समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह । ब्राह्मणो यस्यै
रुणाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति 'कृ कृतौ'
खादिः । हे राजन् स्वामिन् सोम, तं रुणं नरं वयं पारया-
मसि पारयामः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) । सोम
संवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमी ।

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि । अथो
शतस्य यक्षमाणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

उ० नाशयित्री । नाशयित्री बलासस्य बलमस्यति
निक्षिपतीति बलासः क्षयः अर्शसः मूलव्याधेः । उपचितां
शरीरे ये उपचीयन्ते श्वयथुगदश्लीपदप्रभृतयः तेषां च त्वं
नाशनी भवसि । अथो शतस्य यक्षमाणामपि बहूनां
व्याधीनां नाशयित्री त्वमसि । पाकारोः अरुः क्षतमुच्यते ।
मुखपाकक्षतादेर्नाशनी त्वमसि । यद्वा 'रुच दीप्तौ' । अन्न-
पाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्नित्वं तस्य च त्वं नाशनी
भवसि ॥ ९७ ॥

म० हे ओषधे, त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाश-
कर्त्री असि भवसि । बलमस्यति क्षिपतीति बलासः क्षयः ।
अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति
शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् । श्वयथुगदश्लीपदादयः तेषां
च नाशिकासि । अथो अपिच शतस्य यक्षमाणां बहूनां व्या-
धीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भ-
वसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते । पाकेनारुः पाकारु-
स्तस्य । यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्न मन्दाग्निं तस्य ना-
शनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमी ।

त्वां गन्धर्वा अखनस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।
त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यक्षमादमुच्यत ॥ ९८ ॥

उ० त्वां गन्धर्वाः यतश्च त्वमित्थंभूता असि अतः त्वां
गन्धर्वाः अखनन् अभिलषितकामप्राप्त्यर्थम् । त्वां च इन्द्रः
त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे, सोमराजा विद्वान् जानानः
उपयोगं यक्षमान्महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥

म० हे ओषधे, गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन्
स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् । इन्द्रश्च त्वामखनन् । बृहस्प-
तिश्च त्वामखनन् । हे ओषधे, सोमो राजा त्वां च विद्वान्
त्वत्सामर्थ्यं जानन्सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत
मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

एकोनशततमी ।

सहस्र मे अरातीः सहस्र पृतनायतः । सहस्र
सर्वं पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

उ० सहस्र मे । यतस्त्वमित्थंभूता च अतोऽहं याचे ।
सहस्र अभिभव मे मम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः ।
सहस्र च अभिभवस्व च पृतनायतः पृतनाः संग्रामाः
संग्रामकामान् शत्रून् सहस्र च अभिभवस्व च सर्वं पाप्मानं
सर्वमशुभम् । कस्मादभिभवनकर्मणि त्वमस्माभिर्नियुज्यसे

इति चेत् । यतः सहमाना अभिभवनशीलासि त्वं हे
ओषधे ॥ ९९ ॥

म० हे ओषधे, यतः त्वं सहमानासि शत्रून् अभिभवन्ती
भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अ-
भिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतना-
यतः संग्रामकामांश्च सहस्र पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृत-
नायन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति
क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः । किंच सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्र ।
सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

शततमी ।

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्यै च त्वा खना-
म्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरो-
हतात् ॥ १०० ॥

उ० दीर्घायुस्ते । पुनरपि त्वां प्रार्थयामः । हे ओषधे,
खनिता अहं भूयासम् । यस्यै च आतुराय त्वां खनामि स च
दीर्घायुर्भूयात् । अथो अपिच त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डिता-
युर्भूत्वा शतवल्शा । वल्शशब्दोऽङ्कुरवचनः । बह्वङ्कुरा विरो-
हतात् विरोह । 'तुह्योस्तातङ्काशिषि-' इत्यादिना तातङ्कादेशः ।
अनवखण्डितमूला त्वमनेकैरङ्कुरैः संतिष्ठस्वेत्याशीः ॥ १०० ॥

म० हे ओषधे, ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भू-
यादिति शेषः । यस्यै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि
दीर्घायुरस्तु । अथो अपिच त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना
भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस्व ।
'तुह्योस्तातङ्' (पा० ७ । १ । ३५) इति तातङ् । वल्शशब्दो-
ऽङ्कुरवाची । शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमी ।

त्वमुत्तमास्योषधे त्वं वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिर-
स्तु सोऽस्माकं यो अस्मां २५ अभिदासति ॥ १०१ ॥

उ० त्वमुत्तमा असि हे ओषधे, तव च वृक्षाः शालत-
मालादयः उपस्तयः । उपकाराय ओषधीनां तिष्ठन्तीत्युपस्तयः
तत्र हिताः प्रसर्पन्ति । नच वृक्षाणां भोग्या भवन्ति अय-
थातथेमे वृक्षा उपस्तयः यथा त्वत्प्रसादात् उपस्तिः अस्तु स
पुरुषः अस्माकम् यः अस्मान् । अभिदासति 'दसु उपक्षये' ।
अभिहन्ति ॥ १०१ ॥

म० हे ओषधे, त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि । वृक्षाः शा-
लतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु । 'स्यैष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः'
उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहता-
स्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किंच यो
नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समी-
पस्थ उपासकोऽस्तु । दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

इत्यनारभ्याधीताः समाप्ताः ।

ह्युत्तरशततमी ।

मा मां हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा
दिवं सत्यधर्मा व्यानद् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो
जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

उ० चतस्रो लोकेष्टकाश्चतसृभिर्ऋगिभिरुपदधाति । मामा
कायी त्रिष्टुप् । मा माहिंसीत् पूर्वः प्रतिषेधार्थीयः उत्तरो-
ऽस्मदादेशः । माहिंसीन्मा जनिता यः 'जनिता मन्त्रे' इति
णिचो लोपः । जनयिता यः पृथिव्याः प्रजापतिः । यो वा
दिवं सत्यधर्मा व्यानद् । वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । व्यान-
डिति व्याप्तिकर्मा । श्रुत्या तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः । यश्च
दिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानद् असृजत् । यश्च आप-
श्चन्द्राः प्रथमो जजान । 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' इति
श्रुतिः । मनुष्या एव हि यज्ञेनामुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गा-
नुसारिणः । यद्वा । यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरी
जनितवान् । अपां चायनीयानां कारणभूतानां जननेन यो
मनुष्यान् जनितवान् इति कारणे कार्योपचारः । कस्मै देवाय
हविषा विधेम । य इत्थंभूतः कः प्रजापतिः तस्मै कस्मै
काय इति प्राप्ते स्मै आदेशश्छान्दसः । 'सर्वनाम्नः स्मै' इति
हि पाणिनिः । नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतये हविषा
हविरिति विभक्तिव्यत्ययः । विदधातिर्दानकर्मा । तस्मै
प्रजापतये हविर्देव इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

म० 'लोकेष्टकाः स्फयेनाहृत्य बहिर्वेदेनूक्तान्तेषूपदधाति
तिष्ठन्मा मा हिंसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम्'
(१० । ३ । ११) । ततोऽध्वर्युः स्फयेन वेदिबहिःप्रदेशाल्लो-
गेष्टकाश्चतस्रो मृत्खण्डान्यथाप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपू-
र्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादिषु तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति
सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भेष्टया कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः
पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे'
(पा० ६ । ४ । ५३) इति णिचो लोपः । वा चार्थे । यो वा
यश्च दिवं व्यानद् द्युलोकमसृजत् । व्यानद् इति व्याप्तिकर्मा ।
श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः । 'यो वा दिवं सत्यधर्मा-
सृजते' (७ । ३ । ११ । २०) इति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः
आह्लादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथमः आदिभूतः
सन् जजानोत्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः ।
यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः । मनुष्या
एव हि यज्ञेनामुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः । 'मनुष्या
वा आपश्चन्द्राः' (७ । ३ । ११ । २०) इति श्रुतेः कारणे
कार्योपचारात् । कीदृशः । प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धर-
तीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिंसीन्मा हन्तु ।
यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दध्मः ।
हविर्दानान्मा हन्तु । कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै आदेशः

छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दा-
नार्थः ॥ १०२ ॥

ह्युत्तरशततमी ।

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वपां
ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

उ० दक्षिणत उपदधाति । अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव ।
अग्निं मत्पादता भव हे पृथिवि, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन
हविषा । पयसा सह । कस्मात्कारणादित्यत आह । वपान्ते
वपां पृष्ठे ते तव अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत्
आरूढवान् ॥ १०३ ॥

म० अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि, यज्ञेनास्मच्चिकी-
र्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व
आभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह । इषितः प्रजा-
पतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं
प्रदेशमरोहत् आरोहतु । अनयर्चा दक्षिणे लोकेष्टकोपधा-
नम् ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमी ।

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञिर्यम् ।
तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

उ० पश्चादुपदधाति । अग्ने यत्ते । आग्नेयी गायत्री । हे
अग्ने, यत्ते तव शुक्रं सारं शुक्रं वा । यच्च चन्द्रमाह्लादनी-
यम् । यच्च पूतं पवित्रम् यच्च यज्ञियं यज्ञार्हम् तद्देवेभ्यो-
र्थाय । देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥ १०४ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोकेष्टकोपधाने विनियुक्ता ।
हे अग्ने, यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्रं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं
चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं
तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः
संपादयामः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमी ।

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य
धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि
सेदिमनिरामर्मावाम् ॥ १०५ ॥

उ० उत्तरत उपदधाति । इषमूर्जम् । त्रिष्टुप् । आग्नीः-
प्रायो मघ्नः । अस्मिन्मन्त्रे विशेषणविशेष्यभावात् यत्तद्यां
वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते । यत् इषमघ्नं यच्च ऊर्जं तदुपसेचनं
दधिपयोवृतादिकम् अहम् इतः उदीच्या दिशः । आदम्
आदवे गृहीतवान् । यच्च ऋतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं
तिस्रो विद्या अहमाददे । यच्च महिषस्य महतः इच्छावत-
श्राग्नेः धाराम् आहुतिमहमाददे । उदीच्या दिशः । एतत्स-
र्वम् आमा गोषु विशत्वा तनूषु आविशतु मां गोषु तनूषु च

षडुत्तरशततमी ।

तु० आग्नेयेन षट्पदेन सिक्ता निवपति । अग्ने तव ।
 प्रथमे विहारपङ्क्तिः । तिस्रः सतोबृहत्स्यः षष्ठी उपरिधाज्योतिः ।
 हे अग्ने, तव संबन्धी धूमः । श्रवोवयः अमुष्मिन् लोके
 श्रावयतीति श्रवः वयोऽञ्जम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमि-
 त्तभूतत्वात् धूमो वय इत्युच्यते । धूमो वा अस्य श्रवो
 वयः सद्येनममुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः । एवंप्रभाव-
 स्तव धूमः । अथ महि महत् भ्राजन्ते अर्चयः अर्चीषीति
 लिङ्गव्यत्ययः । हे विभावसो विभूतघन । किंच । हे बृहन्नानो
 महादीप्त, शवसा बलेन सहितं वाजमञ्जम् उक्थ्यम् उक्थ्याहं
 यजार्हम् । दधासि ददासि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमा-
 नाय । हे कवे क्रान्तदर्शन ॥ १०६ ॥

म० 'अमे तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम्' (का० १७।३।१५) षट्चनेोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत्। पावकामिदृष्टं षट्चममिदेव-
त्यम्। आये द्वे विष्टारपङ्क्ती। यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वाद-
शाणौ आयतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अमे, हे विभा-
वसो, विभा वीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्संबोधनं हे कान्ति-
धन, तव वयो धूमः अर्चयो वीप्तयश्च आजन्ते वीप्यन्ते।
वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। 'वी कान्त्यसनखा-
दनव्याप्तिषु' धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणाज्जहेतुलादयोऽन्न धूस-
उच्यते। कीदृशं वयः। श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति
श्रवः धूमदर्शनादेवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभो-
गामित्रात् 'धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिन्नोके

सप्तोत्तरशततमी ।

म० हे अग्ने, त्वं भानुना दीप्त्या उदियार्थं उद्गच्छसि ।
उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः । कीदृशस्तत्त्वम् । पावकवर्चाः पावकं शोधकं
वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्वर्चाः शुक्लं शुक्लं निर्मलं वर्चो
यस्य । अनूतवर्चाः अनूनमहीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः । किंच
हे अग्ने, त्वं विचरन्तर्धैतः प्रचरन्तस्त्वं उपावसि उप सञ्जम्य
पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्भक्षसि । तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो मातरा
यथा पुत्रश्वरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत्
'पितरामातरा च छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ३३) इति
निपातः । किंच उमे रोदसी यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि ।
हविषा यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः । 'इमे वै यावापृथिवी
रोदसी ते एष उमे पृणक्षि धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति' (७ । ३ ।
१ । ३०) इति श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥१०७॥

अष्टोत्तरशततमी ।

ऊर्जो॑ नपाज्जातवेद सुश॑स्तिभिर्मन्द॒स्व धीति॑-
भिर्हितः । त्वे इषः॑ संदधुर्भूरिवर्षसश्चिन्नोत्तयो वाम-
जाताः ॥ १०८ ॥

उ० ऊर्जो नपात् । ऊर्कशब्देनाप उच्यन्ते । नपाच्छब्देन च पौत्रः । हे अपांपौत्र, अन्ध ओषधिवन्दस्पतयो जायन्ते ओषधिवन्दस्पतिभ्योऽग्निर्जायते । एवमपांनपादग्निः । जातवेदः जातप्रज्ञानः । शुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुत इति शेषः । मन्दस्व दीप्यस्व । धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः हितः निहितः स्थापितः । तस्मात्त्वां वयमेवं ब्रूम इत्यवो-

चाम । त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्षसः । त्वयि इषः अन्नानि हविलक्षणाणि संदधुः जुहुवुः । भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूप-
नाम । बहुरूपा यजमानाः जगदात्मत्वेनोपगताः । चित्रो-
तयः चायनीयानि अवनानि तर्पणानि येषां ते चित्रोतयः ।
वामजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः ।
अतस्त्वं मन्दस्वेति संबन्धः ॥ १०८ ॥

म० तिस्रः सतोवृहत्सः । यस्या आयतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोवृहती । ऊर्कं जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र, अत्र्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यो-
ऽभिर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् । पतेर्णिजन्तात् किप् । हे अन्न-
स्याविनाशक, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, धीतिभिः कर्मभि-
र्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृद्यो भव । 'मदिह स्वपने जाज्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातुः । किमतिहर्षः कार्यस्तत्राह । यजमानाः ले लयि इषो हविलक्षणान्यन्नानि संदधुः जुहुवुः । हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः । कीदृशा यजमानाः । भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । भूरीणि वर्षांसि येषां ते नानारूपाः । चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा लत्कृतानि येषां ते । लया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं संभ-
जनीयं जातं जन्म येषां ते । विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमी ।

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिर्ऋसे राया अमर्त्ये ।
स दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सानसि
कर्तुम् ॥ १०९ ॥

उ० इरज्यन् अत्रोपरितनोऽध्वचः प्रथम व्याख्यायते ।
स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोवृत्तिः । सर्वनामसामान्या-
द्वाक्यवशाच्च विभक्तिव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः । स दर्शतस्य व-
पुषो विराजसि । यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वाला-
लक्षणेन विराजसि देदीप्यसे पृणक्षि पूरयसि । सानसि चि-
रन्तनम् कर्तुं संकल्पम् तं त्वां ब्रवीमि । इरज्यन्दीप्यमान
हे अग्ने, प्रथयस्व पृथुर्भव । स्वार्थे णिच् । जन्तुभिः मनुष्यै-
रध्वर्युप्रभृतिभिः चीयमान इति शेषः । अस्मे अस्मासु च
रायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुषज्यते । हे
अमर्त्ये अमरणधर्मन् ॥ १०९ ॥

म० हे अमरणधर्मन् हे अग्ने, रायो धनानि अस्मे
अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कीदृशस्त्वम् । जन्तुभिः प्राणि-
भिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किंच यस्त्व-
मीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्वा-
मिरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे ।

विभक्तिव्यत्ययो वा । दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण
विराजसि । सानसि चिरन्तनं कर्तुं संकल्पं पृणक्षि पूरयसि
सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमी ।

इष्कर्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो
महः । रातिं वामस्य सभगां महीमिषं दधासि
सानसि रयिम् ॥ ११० ॥

उ० इष्कर्तारम् यं तमिष्कर्तारम् निरुपसर्गस्यादिलोपः ।
निश्चयेन कर्तारम् अध्वरस्य यज्ञस्य । प्रचेतसं प्रकृष्टप्रज्ञानम् ।
क्षयन्तम् 'क्षि निवासगत्योः' । क्षयन्तं निवसन्तम् राध-
सो महः । राध इति धननाम । सप्तम्यर्थे षष्ठ्यौ । राधसि
महति स्तुमः । स त्वं रातिं दानं दधासि । कस्य संबन्धि-
नीम् । वामस्य वननीयस्य दातुः संबन्धिनीम् । कथंभूताम् ।
सुभगाम् । भगशब्दो धनवचनः । किंच । महीमिषम् मह-
तीं च इषं वृष्टिमन्नं वा दधासि । सानसि पुराणं रयिं धनम्
स्वयमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि ॥ ११० ॥

म० हे अग्ने, अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारम् निस उपसर्गस्य
नलोपः पूर्वमुक्तः (८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनि-
ष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तम् 'क्षि निवासगत्योः'
विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननी-
यस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं दधासि
दधासि । किंच सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमि-
षमन्नं च दधासि । सानसि पुराणं रयिं धनमस्वयमाण-
विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमी ।

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमस्मिन् सुन्नायं दधिरे
पुरो जनाः । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं
मानुषा युगा ॥ १११ ॥

उ० ऋतावानम् । यत्त्वामृतवानं सत्यवन्तं महिषं महा-
न्तम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयम् अस्मिन् । अन्यदेव-
तानिवृत्त्यर्थोऽस्मिन्शब्दः । सुन्नायं यज्ञाय दधिरे स्थापितवन्तः ।
पुरोऽग्रतः आहवनीयात्मना जनाः यजमानाः तं त्वाम् श्रु-
त्कर्णम् शृणोत्याह्वानं श्रुत्वा चानुतिष्ठति यः स श्रुत्कर्णः ।
सप्रथस्तमं सर्वतः पृथुतमं ऊर्ध्वमधोऽनवच्छिन्नगतिविज्ञानम्
गिरा वाचा स्तुत्या । दैव्यं देवम् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।
मानुषा मनुष्याः । युगा । युगशब्दः कालवचनः । कालै-
र्निमित्तभूतैः पूर्णमास्यमावस्यादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥

म० उपरिष्ठाज्योतिः । यस्यान्नयः पादा द्वादशाक्षराश्च-
तुर्योऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः ।
मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः । युगा

विभक्तेराकारः । युगशब्दः कालवाची । युगैः कालैः पौर्णमास्यामावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुत्राय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरोऽप्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किंभूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तम् । छान्दसो दीर्घः । 'छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मनुष्यं च' (पा० ५।२।१०९) इत्यस्यैव वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतः सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्वा श्रुत इति श्रुतौ क्तिप् । श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् । यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा संपादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । 'प्रथं प्रख्याने' अस्मादसुन्प्रत्ययः । प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्यं यत् । यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमी ।

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णम् ।
भवा वाजस्य संगथे ॥ ११२ ॥

उ० सिकता अभिमृशति । आप्यायस्व । तिलः सौम्याः गायत्रीत्रिष्टुप्पञ्चिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः । आप्यायस्व आत्मानमभिवर्धय । कथं कृत्वा । समेतु ते । सामगच्छतु तव विश्वतः सर्वतः हे सोम, वृष्णं सर्वभूतबीजम् । तत्स्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्णेन भव । वाजस्याजस्य सङ्गथे सङ्गमने । अङ्गभावं प्राप्नुहि अङ्गं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥

म० 'आप्यायस्वेति सिकतालम्भनसृग्भ्याम्' (का० १७।३।१६) । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋद्वयेन । गोतमदृष्टाः सोमदेवत्वास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुप्पञ्चिहक्छन्दस्काः 'आप्यायस्व मदन्तिम' (११४) इति तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम, विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु । तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किंच वाजस्याजस्य संगथे सङ्गमननिमित्तं भव । अङ्गमस्मात् सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमी ।

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

उ० सं ते पयांसि । संयन्तु ते तव पयांसि रसाः सारभूताः । संयन्तु च वाजाः अज्ञानि । संयन्तु च वृष्ण्यानि रैतांसि । अभिमातिषाहः पाप्मनोऽभिभवतु सोमस्य ततः तैः पयोऽन्नवृष्णैः आप्यायमानः अमृताय भव । प्रजापत्यै अमरणधर्मिण्यै भव । 'प्रजापत्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजापत्यै' इति श्रुतिः ।

३१ य० उ०

तिरमृता' इति श्रुतिः । हे सोम, ततो दिवि द्युलोके श्रवांसि चन्द्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि । धिष्व धारयस्व ॥ ११३ ॥

म० हे सोम, पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ताम् । उत अपिच वाजा अज्ञानि संयन्तु वृष्ण्यानि रैतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते । अभिमातिषाहः अभिमाति पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाद् तस्याभिमातिषाहः । पलं छान्दसम् । हे सोम, पयोऽन्नवृष्णैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजापत्यै पुत्रादिवृद्धै यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथाच श्रुतिः 'प्रजापत्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति' (७।३।१।४६) । किंच दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अज्ञानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय संपादय । लोकद्वयभोगं संपादयेत्यर्थः । 'धि धारणे' तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसम् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इत्युक्ते 'सुधितवसुधित' (पा० ७।४।४५) इति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्वेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमी ।

आप्यायस्व मदन्तिम सोम विश्वेभिरशुभिः ।
भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृषे ॥ ११४ ॥

उ० आप्यायस्व । हे सोम, त्वमात्मानमाप्यायस्व । मदन्तिम मदयितुम् । यद्वा मदोऽस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदन्तिमः । 'नादस्य' इति नुद । विश्वेभिः सर्वैरशुभिः । ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सप्रथस्तमः सखा । सर्वतः प्रथयितुम् सखा । वृषे वर्धनाय ॥ ११४ ॥

म० हे मदन्तिम, मदयति तर्पयतीति मदी । गहादिल्लाणि-निप्रत्ययः (पा० ३।१।१३४) । यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।११५) इतीन् अतिशयेन मदी मदन्तिमः (पा० ८।२।१७) इति नान्तात्परस्य तमपो जुडागमः । ईदृश हे सोम, विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव । वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृषे वर्धनाय सखा सहायो भव । 'द्यच्छतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । कीदृशस्त्वम् । सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमी ।

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाश्चित्सधस्तात् ।
अमे त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

उ० होत्रम् । आ ते वत्सः । आग्नेयस्तिष्ठो गायत्र्यः । हे अग्नि, आयमव गृहीतवान् ते तव वत्सः पयोजीवन-

सामान्याद्यजमानो वत्स उक्तः । स हि पथोव्रतो भवति । मनः अन्तःकरणम् परमाच्चित्सधस्थात् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । परमादपि सहस्थानात् आहृतेति शेषः । सहस्थानं देवैः समानं स्थानं द्युलोकोऽग्नेः केन वत्सो मन आयमदित्यत आह । त्वांकामया । त्वां स्तोतुं कामयमानया गिरा वाचा ॥ ११५ ॥

म० 'श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वभावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवाचयति' (का० १७ । ३ । २०—२१) । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होता आ ते वत्स इति त्वचमनुवक्तीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने, ते तव वत्सः पथोव्रतत्वाद्दत्तसमस्तत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् । चिदप्यर्थे । उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृतेति शेषः । आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः । 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति इकारलोपे यमदिति रूपम् । 'इषुगमियमां छः' (पा० ७ । ३ । ४७) इति छलाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आहृतेत्यर्थः । कीदृश्या गिरा । त्वां कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वांकामा तथा अलुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः 'सधमाद-' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमी ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

उ० तुभ्यं ताः । तुभ्यं हवींषि दत्त्वा यजमानैः ततोऽनन्तरम् ताः स्तुतयः हे अङ्गिरस्तम । अन्नं गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य संबोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः शोभननिवसनाः । स्थानकरणात्प्रदानवत्यो देवताः याथात्म्यसंतानचिन्तनगर्भाः पृथक् नानाभूताः हे अग्ने, कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्येव येमिरे । कर्मणि लकारः । नियम्यन्ते स्तुतयः ॥ ११६ ॥

म० हे अङ्गिरस्तम, अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् 'अन् प्राणने' क्तिप् । अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते । यजमानैरिति शेषः । कर्मणि लिट् । कीदृशयः । सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः । स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूत्र्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमी ।

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

उ० अग्निः प्रियेषु । योऽग्निः प्रियेष्वभिरुचितेषु धामसु स्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्यस्य भविष्यतश्च । सम्राट् सङ्गतराज्यभावः सन् एक एवासहायः विराजति इष्टे अधिपतिः विविधं दीप्यते ॥ ११७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

म० अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः । भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

स्वमादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मामु देवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

उ० मयि गृह्णामीति यजमानो जपति । मयि गृह्णामि आग्नेयी ककुप् । मयि आत्मनि गृह्णामि अग्ने प्रथमम् । अग्निं दर्शनेन । ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय धनपोषाय । सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । वीर्यं शक्तिः । किंच मामु देवताः सचन्ताम् । मामेव देवताः सेवन्ताम् अग्निमिव ॥ १ ॥

म० द्वादशोऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । 'उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति' (का० १७ । ३ । २७) उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति । अग्निदेवत्या ककुप् । यस्या मध्यपादो द्वादशक आयतृतीयावष्टकौ सा ककुप् । अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्ने प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वं तस्मै । दीर्घश्छान्दसः । शोभनपुत्रादि-

निष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किंच उकारोऽप्यर्थः । देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् । उ एवार्थे वा । देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

अपां पृष्ठमसि योनिर्ग्रेः समुद्रमभितः पितृ-
मानम् । वर्धमानो मह्यं आ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

उ० पुष्करपर्णमुपदधाति । अपां पृष्ठमसि । व्याख्या-
तम् ॥ २ ॥

म० 'पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत्' (का० १७।
४।१) । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति
पूर्ववदित्युक्तासंभरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर इत्यन्ते-
नोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः
व्याख्यातः (११।२९) ॥ २ ॥

तृतीया ।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो
वेन आवः । स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः
सतश्च योनिमसंतश्च विवः ॥ ३ ॥

उ० रुक्ममुपदधाति । ब्रह्मजज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदे-
वत्या । ब्रह्मलक्षण आदित्यः जज्ञानं यजमानः प्रथमं पुर-
स्तात् प्राच्यां दिशि जायते । ततोऽनन्तरं वि सीमतः
सुरुचो वेन आवः व्यावः व्यावृणोत् विवृतानकरोत्
स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः । सुरुचः सुरो-
चनानिमान् लोकान् । वेनः कान्तो मेधावी वा आदित्यः ।
स एव च । बुध्याः बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा दिशो बुध्याः ।
उपमाः उपमीयन्ते आसु स्थितानि भूतानीत्युपमा दिशः ।
अस्य विष्टाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्टा
दिशः । सतश्च योनिः विद्यमानस्य च मूर्तस्य स्थानम् अस-
तश्च अमूर्तस्य वाय्वादेः योनिम् । विवः विवृणोति । आदित्य
एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्ति नान्य इति स्तूयते
स्वकीयेन कर्मणा ॥ ३ ॥

म० 'तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति' (का०
१७।३।२९) । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधः-
पिण्डमुपदधाति । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्ग आव
इति क्रियापदेन संबध्यते 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२)
इति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः
इति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः
सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु
रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म । प्रथममादौ पुरस्ता-
त्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानम् । जनेः शानचि

शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम् । किंच वेनः कामनीयो
मेधावी वा स आदित्यः बुध्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्या
दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटा-
देर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः
प्रकाशयति । वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपम् ।
अडभाव आर्षः । 'बहुलं छन्दस्यमाव्योगोऽपि' (पा० ६।४।
७५) इति वचनात् । कीदृशीर्बुध्याः । उपमाः उप समीपे
मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः । सावकाशा इत्यर्थः । अत
एवास्य जगतो विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति
यासु ताः । 'अम्बाम्बगोभूमिः' (पा० ८।३।९७)
इत्यादिना षलम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभि-
व्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्म
देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

उ० पुरुषमुपदधाति द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्याम् । स प्रजा-
पतिः सः अग्निः अधियज्ञं स यजमानः । हिरण्यगर्भः यो
हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः । समवर्तताग्रे समभवदग्रे प्रथमम्
शरीरी यश्च भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः
सन् पतिरीश्वर एक एवासीत् अभूत् । स दाधार । तदः
स्थाने यदो वृत्तिरर्थसंभवात् । यश्च दाधार धारयति ।
पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते । पृथिवी भूः येयं भूरित्यादे-
रन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् । द्यां द्युलोकं च । उत अपि
इमां पृथिवीम् । तस्मै कस्मै । काय इति प्राप्ते स्मै आदेश-
श्छान्दसः । प्रजापतये देवाय । हविषा विधेम हविर्दत्त
इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

म० 'उत्तानं प्राञ्च^१ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ' इति
(का० १७।४।३) । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं
पुरुषाकारमृगद्वयेनोपदधाति । हिरण्यगर्भेदृष्टा प्रजापतिदेवत्या
त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः
प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणि-
जातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी नभूव । स च जातः उत्पन्न-
मात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर
आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां
भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य'
(पा० ६।१३।७) इत्यभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयंभू-
रित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रो-
च्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम
हविर्दत्तः । विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

द्रुप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रुप्सं
जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

उ० द्रुप्सश्चस्कन्द । अस्यामृच्यादित्यो यथा सर्वं वि-
भति पालयति च स तथोच्यते । य आहुतिपरिणामरस-
निधानभूतो द्रुप्स आदित्यः चस्कन्द पृथिवीम् उदकरूपेण
पृथिवीं स्कन्दति मनुष्यादिधारणाय । यश्च द्युलोकम-
नुस्कन्दति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन विवादिधारणाय ।
इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः यश्च इमं लोकं स्कन्दति
आहुतिग्रहणाय । यश्च अनुस्कन्दति पूर्वयोनिमनु लोकं
सुकृतिनां तर्पणाय । तमेवं समानं योनिं स्थानम् अनुसं-
चरन्तं द्रुप्समादित्यं जुहोमि स्थापयामि । अनु सप्तहोत्राः
सप्तस्वपि दिक्षु । 'असौ वा आदित्यो द्रुप्सो दिशः सप्तहोत्रा
अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति' इति श्रुतिः । तिर्यक् चतस्रो
दिशः अध एका उपर्येका मध्य एका एताः सप्तदिशः ॥ ५ ॥

म० देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो
मुख्यो द्रुप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति
गच्छति सिद्धतीत्यर्थः । मनुष्यादिधारणाय । यां द्युलोकं
चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय ।
य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुति-
ग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु
संचरन्तं द्रुप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि । विभक्ति-
व्यत्ययः । सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण
सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । 'असौ वा आदित्यो
द्रुप्सो दिशः सप्तहोत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति' (७ ।
४ । १ । २०) इति श्रुतेः । पूर्वादिचतस्रो दिशः अध एका
उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये
अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

उ० सर्पान् नामभिरुपतिष्ठते । नमोऽस्तु । तिस्रोऽनु-
ष्टुभः सर्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोऽस्तु
सर्पेभ्यः ये के च पृथिवीमनु व्यवस्थिताः ये चान्तरिक्षे
ये च दिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्का-
रोऽस्तु ॥ ६ ॥

म० 'उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति' (का० १७ ।
४ । ६ ।) यजमानो हिरण्यपुरुषं पदयन्त्रयं पठेत् । सर्पदेव-
त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति । सर्पा लोकाः
पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ।
अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये

वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । 'इमे वै लोकाः
सर्पाः' (७ । ४ । १ । २५) इति श्रुतेः सर्पशब्देन लोका
उच्यन्ते ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतींश्चरन्तु ।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

उ० या इषवः यानि काण्डानि । यातुधानानां यातनां
दुःखं ये दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयः ये च वन-
स्पतीन् अनु व्यवस्थिताः ये च अवटेषु विलेपु शेरते
आसते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

म० यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृत-
यस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्तन्ते ये वा न्ये वन-
स्पतीन् चन्दनादिद्रव्यशानुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु
विलेपु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

उ० ये वा ये च अमी । प्रत्यक्षान्दूरतो निर्दिशति
सर्पान् । रोचने दिवः । 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति' इति श्रुतिः । ये च सूर्यस्य रश्मिषु स्थिताः ।
येषां च अप्सु सदः कृतं उदके स्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः
नमः ॥ ८ ॥

म० दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा
अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति' इति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च
सर्पा वसन्ति येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः
सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
वामवाँऽइमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि
विध्यं रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

उ० जुहोति । कृणुष्व पाजः । पञ्च त्रिष्टुभ आग्नेय्यो
रक्षोद्वयः । हे अग्ने, कृणुष्व पाजः । पाज इति बलना-
मसु पठितम् । कुरुष्व बलम् प्रसितिं न पृथ्वीम् 'प्रसितिः
प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' । नकार उपमार्थीयः । उपरि-
ष्टादुपचारः । अथ कोर्थः । कुरुष्व बलं वागुरामिव पृथिवीं ।
यद्वा जलमिव पृथु । ततो याहि राजेव । अमवान् अमा-
त्यवान्भूत्वा अभ्यवनवान् वा । अभ्यमनं शत्रूणां भया-
दप्रतिपक्षकरणम् । गृहवान्वा भूत्वा । शत्रून्प्रति याहि ।
इमेन इभभवेन बलेन । यद्वा । इमेन हस्तिना । गत्वा

च । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः । तृष्या प्रसिलेति विभक्तिव्यत्ययः । द्रूणान इति हिंसाकर्मा । यतश्च त्वं तृष्या क्षिप्रया प्रसित्या तन्तुना जालेन वा द्रूणानो हिंसन् अस्ता असि क्षेप्ता असि विकटः कृतास्त्रोसि अतो ब्रवीमि । विध्य ताडय । हिंदि रक्षसः । तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः । यद्वा । अतीव तप्ततमैः अतिशयेन क्लेशकरैः ॥ ९ ॥

म० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्युचं प्रतिदिशं परिसर्पम् (का० १७।४।७) । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चभिर्जुहोतीति सूत्रार्थः । वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः अभिदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने, पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व । पाज इति बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः । पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालम् 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६।१२) इति यास्कोक्तेः । 'षिन् बन्धने' प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् । नकार इवार्थः । पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानिमेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गच्छ । 'अम् गतौ भजने शब्दे' अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान् । पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्रत्ययः । हे अग्ने, अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय । 'व्यध ताडने' दिवादिवाच्छ्वन् गहादिवात्संप्रसारणम् । कैः । तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः । तपन्ति संतापयन्तीति तपृणि अतितपृणि तपिष्ठानि तैः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्टनि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वम् । तृष्वीं प्रसितिम् । विभक्तिव्यत्ययः । तृष्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् 'द्रु हिंसायां' क्र्यादिः शानच् प्रत्ययः । द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ९ ॥

दशमी ।

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता शोशुचानः । तपृषिष्यमे जुह्वा पतङ्गानसन्दितो विस्त्रज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

उ० तव भ्रमासः । हे अग्ने, य एते तव भ्रमासः भ्रमणा वातोद्धृता ज्वालासमूहाः आशुयाः आशवः स्थाने याः पतन्ति इतश्चेतश्च गच्छन्ति । तैः अनुस्पृश अभिस्पृश । धृषता धृष्टेन ज्वालासमूहेन शोशुचानः देदीप्यमानः । कान्यनुस्पृशेदित्यत आह । तपृषि तापयिदृणि रक्षांसि । जुह्वा सुचा हूयमान इति शेषः । पतङ्गानपतन् गच्छन्तीति रक्षांसि । किंच असन्दिताः 'दो अवखण्डने' अनवखण्डितश्च सन् विस्त्रज विक्षिप विष्वक् विषु नाना-

वचनः । अत्रतिर्गर्थः । नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चेत्यर्थः । उल्काः रक्षोविघाताय ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धृता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति । कीदृशा भ्रमासः । आशुया आशवः शीघ्रगमनाः । आशुशब्दात्परस्य जसः 'सुपां सुलृग्-' इत्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपृषि तपन्ति संतापयन्ति तानि तपृषि तापयितृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश । ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत इति शोशुचानः 'शुच दीप्तौ' इत्यस्माद्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुचा हूयमान इति शेषः । असन्दिताः अवखण्डिताः । ईदृशाः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः ज्वाला विस्त्रज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

प्रति स्पशो विस्त्रज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंसो यो अन्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

उ० प्रतिस्पशः । अत्र तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । यो नो दूरे अघशंसः योऽस्माकं दूरे वसति अघशंसः पापस्योत्कीर्तको दुर्जनः । यो अन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः तंप्रति स्पशः विस्त्रज । 'स्पश बन्धने' स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अध्यक्षान् विस्त्रज प्रेरय । तूर्णितमः अतिशयेन त्वरन् । किंच भवा पायुः पालयिता । विशः जनपदजातेः । अस्या मदीयाया अदब्धः अनुपहिंस्यः । एवं च तवास्मदनुग्रहप्रवृत्तस्य सतः हे अग्ने, माकिः मा कश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता शत्रुः आदधर्षीत् प्रत्यनीकोऽभूत् ११

म० नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छतीति अघशंसः अस्मद्गोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने, तं प्रति स्पशः 'स्पश बन्धने' स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विस्त्रज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव । कीदृशस्त्वम् । तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णा अत्यन्तं तूर्णा तूर्णितमः वेगवत्तरः । अदब्धः अनुपहिंसितः । हे अग्ने, एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्थ-शत्रून्प्रति वरतो बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव । राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्निवत्यर्थः । धृष धातोर्द्धिद्विलम्बभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्युमित्राँओषतासि-

गमहेते । यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा
तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उ० उदमे उत्तिष्ठ हे अग्ने, किंच प्रत्यातनुष्व प्रत्या-
तनुहि विस्तारय ज्वालाप्राग्भारान् । किंच न्यमित्रान्
ओषतात् न्योषतात् निर्दह अमित्रान् शत्रून् हे तिग्महेते ।
हेतिरायुधम् तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवदायुधं
यस्य स तथोक्तः । किंच । यश्च नः अस्मभ्यम् अरातिम-
दानं चक्रे न ददाति अश्रद्धालुः । हे समिधान नीचा
नीचैः कृत्य तं धक्षि दह । अतसं न । अतसो वृक्षः । नकार
उपमार्थीयः । वृक्षमिव शुष्कम् ॥ १२ ॥

म० हे अग्ने, तमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय ।
तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेति । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ।
तत्संबोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध, अमित्राञ्छत्रून् त्वं
न्योषतान्नितरां दह । 'उष दाहे' 'तुह्योस्तातङ्-' (पा०
७।१।३५) इति तातङ्गदेशः । हे समिधान, समिन्द्रे
दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान दीप्यमान,
नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृत्वा धक्षि दह । 'दह भस्मीकरणे' 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २।४।७३) इति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने
धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । शुष्कमतसं न । न इवार्थः ।
अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दै-
व्यान्यग्ने । अक् स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिम-
जामिं प्रमृणीहि शत्रून् । अग्नेष्ट्वा तेजसा साद-
यामि ॥ १३ ॥

उ० ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च प्रतिविध्य
प्रतिताडय । अध्यस्मत् अस्मत् उपरि व्यवस्थितान् । किंच
आविष्कृणुष्व प्रकाशीकुरुष्व दैव्यानि कर्माणि हे अग्ने । किंच
अक् स्थिरा तनुहि अवतनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि ।
यातुजूनां यातुधानानां जवनप्रधानानाम् । किंच यज्ञस्य
जामिमजामिम् । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः । पुनरुक्त-
मपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणीहि । मृणतिर्मरणार्थः । प्रमारय
शत्रून् । प्रथमां सुचमुपदधाति । आग्नेयेन यजुषा ऋचा
वा अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि
हे सुक् ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव । अस्मदधि अस्मा-
कमुपरि वर्तमानाञ्छत्रून्प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि
देवसंबन्धीनि कर्माणि आविष्कृणुष्व प्रकटय । किंच यातु-
जूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अव-
तारय । किंच जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तपुनरुक्तवचनौ ।

जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनःपुनस्ताडितमताडितं
वा शत्रून् प्रमृणीहि । मृणातिर्मरणार्थः । रिपून् मारय ।
'घृतपूर्णाग्नेष्ट्वेति' (का० १७।४।१२) । कार्म्यमयी(?)
पादमात्रदीर्घा षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रं सुचमग्नेष्ट्वेति
यजुषामिर्मृष्टेति ऋचा चोपदधाति । आग्नेयं यजुः । हे सुक्,
अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रेतां सि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वौजसा
सादयामि ॥ १४ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा व्याख्यातम् । द्वितीयासुपदधाति ऐन्द्रेण
यजुषा । आग्नेय्या च त्रिष्टुभा । इन्द्रस्य त्वाम् ओजसा
बलेन सादयामि ॥ १४ ॥

म० अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता (३।१२) । (का०
१७।४।१३) एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णमिन्द्रस्य लेति ।
एवंविधमेवौदुम्बरीं दधिपूर्णं सचमुत्तरे उपदधाति । इन्द्रस्य
लेति यजुषा भुव इति ऋचा च । इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे सुक्,
इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः
सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा
जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते
अर्थसंबन्धात् । यदा जिह्वां ज्वालालक्षणां हे अग्ने, चकृषे
करोषि । हव्यवाहं हविषो वोढीम् अथानन्तरमेव भुवः
भवसि । यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता देवयान-
पितृयानमार्गानुसारिणः । रजसश्चोदकस्य च यज्ञपरिणाम-
भूतस्य नेता भवति जगदुत्पत्त्यर्थम् । कुत्र नेता भवसीत्यत
आह । यत्र यस्मिन् स्थाने नियुद्धिः नियुद्धगविशिष्टाभि-
रश्वाभिः शिवाभिः सहितं वायुं सचसे सेवसे । नियुतो
वायोरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्धिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना-
न्तरिक्षम् । यत्रच दिवि द्युलोके मूर्धानमादित्यं दधिषे
धारयसि । स्वर्षा स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्षा तां
स्वर्षाम् तत्र भवसि । यज्ञस्य रजसश्च नेतेति । यस्य तवै-
तत्कर्म तं त्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥

म० त्रिशिरोदष्टाग्निदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं यदा
हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाद् तां हविषो वोढीं जिह्वां
ज्वालां चकृषे करोषि । लब्धेति लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवता-
त्यागात्मनो नेता भुवः भवसि । रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य
च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् । भवतेल्लेति मध्यमैकवचने सिपि

‘इतश्च लोपः-’ (पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे ‘लेटो-
डाटौ’ (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे ‘अवि ध्रुधातु-’
(पा० ६।४।७७) इत्युवडादेशे च कृते भुव इति रूपम् ।
कुत्र नेता भवसीत्यत आह । यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गल-
रूपाभिर्नियुद्धिरश्वाभिः लं सचसे संवन्धं प्राप्नोषि । नियुतो
वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना
चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धार-
यसि । लिङ् लङर्थे । किंभूतं मूर्धानम् । स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति
ददातीति स्वर्षाः । ‘षण् दाने’ विट्प्रत्ययः । ‘विङ्गनोरनुनासिक-
स्यात्’ (पा० ६।४।४९) इति नकारस्याकारः । यद्वा स्वः
स्वर्गे स्थिति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्तिप् । अन्त-
रिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य
संहितायां ‘निपातस्य च’ (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ।
यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां सुगूणेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

ध्रुवासि धरुणास्त्वृता विश्वकर्मणा । मा त्वां
समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोऽन्यथमाना पृथिवीं
हृह ॥ १६ ॥

उ० स्वयमातृणां पृथिवीसंस्तुतामिष्टकामुपदधाति ।
ध्रुवासीति । तिसृभिर्ऋग्भिर्ऋध्वं बृहत्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्क्तिभिः
विश्वस्यै प्राणायेत्यादिना यजुषा च । ध्रुवासि स्थिरासि ।
स्वतएव धरुणा च अन्येषां च धारयित्री । आस्तृता
विश्वकर्मणा उपहिता चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना
सर्वस्य कर्त्रा । एवंचेदतो ब्रवीमि । मा त्वां समुद्र उद्वधीत्
उद्वध्यात् । ‘रुक्मो वै समुद्रः पुरुः सुपर्णः’ इति श्रुतिः ।
त्वंच अव्यथमाना अचलन्ती पृथिवीं हंह हदीकुरु । आत्म-
सात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० ‘स्वयमातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति’ (का०
१७।४।१५) । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन
स्वयमातृणामुपदधाति । कीदृशीम् । शर्करां पाषाणमयीं
छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुताम् । सच्छिद्रास्ममयीष्टकैव स्वयमा-
तृणोच्यत इति सूत्रार्थः । ऊर्ध्वबृहती । द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्व-
बृहती । अत्र प्रथमत्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः । हे स्वयमा-
तृणे, त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी लम् । धरुणा भूमिरूपेण
विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेन सर्वस्य
कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां
मा उद्वधीत् मा हन्तु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोदधीत् । ‘रुक्मो
वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णः’ (७।४।२।५) इति श्रुतेः । समुद्र-
सुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्यथमाना अच-
लन्ती सती पृथिवीं हंह भूमिं हदीकुरु ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

प्रजापतिष्ठा सादयत्वापां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

उ० प्रजापतिष्ठा प्रजापतिः त्वां सादयतु । स हि
त्वामासादयितुं समर्थः । अपां पृष्ठे अपामुपरि । समुद्रस्य
समुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि । इणः मनिन्
सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने । कथंभूतामासादयतु । व्यच-
स्वतीं व्यञ्जनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम् । त्वं चासा-
दिता प्रजापतिना । प्रथस्व पृथ्वीभव । यतश्च पृथिव्यसि
अतो ब्रवीमि ॥ १७ ॥

म० अनुष्टुप् । हे स्वयमातृणे, प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु
स्थापयतु । क्व । अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घा-
तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये
एमनिति रूपम् ‘सुपां सुलुक्’ (पा० ७।१।३९) इति
सप्तम्या लुक् । किंभूतां त्वाम् । व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्त-
दस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं
प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् ।
लमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्वितेः प्रथनं कुरु ।
यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य
भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं हृह पृ-
थिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

उ० भूरसि भूमिरसि । अदितिरसि विश्वधायाः
विश्वस्यां निहितमिति विश्वधायाः । विश्वस्य च भुवनस्य
भूतग्रामस्य च धर्त्री धारयित्री । यतश्च त्वमियमेव अत
हृदसुक्तं भवति । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व ।
पृथिवीं हंह आत्मानं हदीकुरु । पृथिवीं माहिंसीः आत्मानं
माहिंसीः ॥ १८ ॥

म० प्रस्तारपङ्क्तिः आयौ चेत्यस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्रायौ
द्वादशकावन्त्यावष्टौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्रया एकादशको
द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीययुयौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं
पञ्च पादाः । हे स्वयमातृणे, त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि ।
भूमिः पृथिव्यसि । भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदिति-
र्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः
विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूत-
ग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु ।
पृथिवीं हंह हदीकुरु । पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा
कुरु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या
छर्दिषा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद ॥ १९ ॥

उ० विश्वस्मै प्राणाय सर्वस्मै प्राणार्थ । अपानाय व्यानाय
उदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय चरणाय त्वां सादयामीति
शेषः । अग्निः त्वाम् अभिपातु पालयतु । मह्या महत्या
स्वस्त्या अविनाशेन । छर्दिषा शन्तमेन । गृहेण सुखत-
मेन हेतुभूतेन सादयति । तथा देवतया । व्याख्या-
तम् ॥ १९ ॥

म० यजुः एकाधिकार्थ्यनुष्ठुप् । हे स्वयमातृण्ये, विश्वस्मै
सर्वस्मै प्राणायपानाय व्यानायोदानाय प्राणायपानव्यानोदाना-
ख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कील्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय
च । प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किंच
मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुख-
कारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु ।
तथा देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश ।
अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्व-
दिहोपविश ॥ १९ ॥

विंशी ।

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती पुरुषः परुषस्परि ।
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

उ० अग्निना दृष्टं दूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्ठु-
ब्भ्याम् । काण्डात्काण्डात् । भूमौ संबद्धं जटाभिः
पर्व काण्डमित्युच्यते । असंबद्धं परुः । काण्डात्काण्डात्प्ररो-
हन्ती पुरुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परि प्ररोहन्ती
यथा शताङ्कुरांलभसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे, प्रतनु
विस्तारय । पुत्रपौत्रनप्तृभिः शतसहस्रसंख्यैः ॥ २० ॥

म० 'मूलाग्रवर्ती दूर्वा तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्रासां काण्डात्का-
ण्डादिति' (का० १७।४।१८) तस्यां स्वयमातृण्ययां काण्डा-
दिति ऋग्वेदेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति ।
अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवले द्वे अनुष्ठुभौ । मूलैर्भूंसंबद्धं पर्व काण्डं
भूम्यसंबद्धं परुः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके, काण्डात्काण्डात्प्रतिकाण्डं
पुरुषः पुरुषः प्रतिपुरुः भूमिसंबद्धासंबद्धेभ्यः सर्वपर्वेभ्यः सका-
शाद्यथा त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्तसे । 'नित्यवी-
प्सयोः' (पा० ८।१।४) इति वीप्साथे काण्डपरुषोद्धितम् ।
एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६)
इति संहितायां दीर्घः । हे दूर्वे, एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत्सहस्रेण
शतेन च । सहस्रशतशब्दावसंख्याथौ । असंख्यैः पुत्रपौत्रन-
प्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

एकविंशी ।

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । त-
स्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

उ० या शतेन । या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि
पृथिवीं सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि । तस्यास्तव हे इष्टके,
विधेम स्थानं हविषा सह वयम् ॥ २१ ॥

म० हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके, या त्वं शतेन
काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि, सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि
विविधं प्ररूढा भवसि । वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम
परिचरेम ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातृन्वन्ति र-
श्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय
नस्कृधि ॥ २२ ॥

उ० द्वियजुषमुपदधाति इन्द्राग्निभ्यां दृष्टाभ्यां द्वाभ्या-
मनुष्ठुब्भ्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम् । यास्ते अग्ने । हे अग्ने,
यास्ते तव सूर्येऽवस्थिता रुचो दीप्तयः दिवं द्युलोकम्
आतन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः । ताभी रुग्भिः सर्वाभिः
नोऽस्मान् अस्मिन्धवि रुचे रोचनाय कृधि कुरु । जनाय
नस्कृधि । जनानां च भोक्तृन् अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥

म० 'यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये' (का० १७।४।
२०) । दूर्वेष्टकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्वेदेन
द्वियजुःसंज्ञां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः । इन्द्राग्निदृष्टे
अग्निदेवले द्वे अनुष्ठुभौ । हे अग्ने, याः ते तव रुचः दीप्तयः
सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रका-
शयन्ति रश्मिभिः सरूपभूतैः किरणैः ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः
नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्धवि कृधि कुरु ।
जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः
कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः ।
नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै
कुरु । जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोवश्वेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृह-
स्पते ॥ २३ ॥

उ० या वो देवाः या नः युष्माकं हे देवाः, सूर्ये
रुचः दीप्तयः गोषु अश्वेषु या रुचः । हे इन्द्राग्नी, हे
बृहस्पते, ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः रुचम् नः अस्मभ्यं
धत्त ॥ २३ ॥

म० हे देवाः, हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, वो युष्माकं संवन्धिष्यो
या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु
तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति तामिः सर्वाभिः रुग्भिः
कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त । तत्समप्रभानसान्कुरते-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

विराड् ज्योतिरधारयत्स्वराड् ज्योतिरधारयत् ॥
प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ।
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योति-
र्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा
सीद ॥ २४ ॥

उ० रेतःसिचावुपदधाति । विराड् ज्योतिरधारयत् ।
विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिरधारयति । द्वितीया-
मुपदधाति । स्वराड् ज्योतिः आधारयत् । असौ वै लोकः
स्वराड् सोऽमुमादित्यं ज्योतिरधारयति । विश्वज्योतिष-
मुपदधाति । प्रजापतिः त्वां सादयतु । पृष्ठे पृथिव्याः
उपरि पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुक्तम् ।
किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय ।
किंच । विश्वं ज्योतिर्यच्छ निगृहीष्व । अग्निश्च तवाधि-
पतिः । सादयति । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ।
व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

म० 'विराड् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्' (का०
१७।४।२२) । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे
पयेष्टके प्राग्लक्षणे अनुक्रममितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्र-
मुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ।
द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवस्य क्रमाद्यजुरनुष्टुभौ । विशेषेण
राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरभिलक्षणमधारयत्
धारयति । खेनैव राजत इति स्वराड् असौ लोको ज्योतिरादि-
त्यलक्षणमधारयद्धारयति । 'विराडयं लोकः स इममग्निं
ज्योतिरधारयत्यसौ वै लोकः स्वराड् सोऽमुमादित्यं ज्योति-
रधारयति' (७।४।२।२३) इति श्रुतेः । (का० १७।
४।२३) इति प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिचभ्यां
पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पयां
प्राग्लक्षणापुदङ्मुखोऽनूके उपदधाति । विश्वज्योतिर्देवतं यजुः-
शक्नरीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योति-
षोपेतां ला त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु । किमर्थं ।
विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय प्राणादिसंपत्त्यर्थम् ।
किंच हे इष्टके, त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निगृहीष्व देहि वा ।
अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवतयाभिलक्षणा
ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश । अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा
स्थिरा सीदः तद्वदन्नापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

३२ य० उ०

पञ्चविंशी ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्ले-
पोऽसि कल्पेतां यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा यावापृथिवी इमे ।
वासन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा
अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवे सीद-
तम् ॥ २५ ॥

उ० ऋतव्ये उपदधाति मधुश्च । वसन्तऋतुरुच्यते ।
यस्त्वं मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च वसन्तऋतुः ।
स्वार्थे तद्वितः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्य स्थाने
अर्थसंबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संवत्सराख्यस्य अन्तःश्लेपोऽसि
अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि तस्य । तव कल्पेतां
यावापृथिव्यौ । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावायेत्यनुपङ्गः । कल्पन्तां
च आपः ओषधयः ज्यैष्ठ्याय । कल्पन्तां च अग्नयः
पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय । 'अग्नयो हैते पृथग्ये देवता इष्टकाः'
इति श्रुतिः । मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यत्ययश्छा-
न्दसः । अथ कोऽर्थः । कल्पन्ताम् इष्टका याः स्वयमातृ-
णादयः नानाभूतास्तव ज्यैष्ठ्याय सव्रताः समानकर्माणः ।
समानं हि कर्म इष्टकानामग्निचयनं नाम । किंच । ये
अग्नयः अन्यैरपि चिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरा
मध्ये यावापृथिव्यौ इमे वर्तन्ते तेपि वसन्तऋतुमभिक-
ल्पमानाः । वासन्तिकाविति स्वार्थे तद्वितः । ऋतू इति
द्विवचनमेकवचनस्यार्थे । अभिकल्पमानाः संविशन्ति
संबन्धः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः । यथा इन्द्रं देवानां
राजानं परिचरणाय देवा अभिविशन्ति एवं वसन्तऋ-
तुमन्या इष्टकाः परिचरणायाभिविशन्तु । सादयति । तथा
देवतयेति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० 'ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति' (का० १७।४।२४)
विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनुक्रममित
उदङ्मुख उपदधाति । ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वा-
च्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ
वासन्तिकौ वसन्तसंवन्धिनौ ऋतू अवयवौ । यद्वा मधुमाधवौ
वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः । द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश
वसन्ताख्य ऋतो, त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेपोऽसि अन्तर्मध्ये
व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि । यथा कुञ्जस्यान्तर्दोर्ब्याय काष्ठपा-
षाणादयः छिद्यन्ते तद्वत् । ममामि चिन्वतो यजमानस्य
ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठलायोत्कर्षाय इमे यावापृथिवी यावापृथिव्यौ
कल्पन्तां खोचितमुपकारं संपादयताम् । यद्वा ममेति तवस्थाने
व्यत्ययः । यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् । आपश्चौषध-
यश्च तव ज्येष्ठलाय कल्पन्ताम् । समानं व्रतं कर्म येषां ते

सत्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः
अग्नयः स्वयमातृणाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् ।
'अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टकाः' इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका
उच्यन्ते । किंच इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि
चिताः तेऽपि वासन्तिकावृत् वसन्तमृतुमभिकल्पमानाः संपा-
दयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः ।
इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणाग्रभिसंविशन्ति एव-
मन्येष्टका वसन्तं परिचरणाग्रभिसंविशन्तु । सादयति तथा
देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके, युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे
स्थिरे सल्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व
पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥ २६ ॥

उ० अषाढामुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्य-
द्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । अषाढासि नाम्ना । यदसहन्त
तस्मादषाढेत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायं नामकथनम् । सहमाना च
अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः अतस्त्वां ब्रवीमि ।
सहस्वारातीः अभिभव अदानशीलान् । अभिभव च
नः पृतनायतः पृतानां संग्राममिच्छतः । किंच । या च त्वं
सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।
प्रीणीहि ॥ २६ ॥

म० 'अषाढासीत्यषाढाम्' (का० १७।४।२५) अषा-
ढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणाभ्युपगम्य पूर्वा-
संलग्नमनूके उपदधाति । सवितुर्दृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् ।
हे इष्टके, लमषाढासि । शत्रून् सहते इत्यषाढा । तथाच श्रुतिः
'ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नाषाढामिमांमेव तामुपादधत तामु-
पधायासुरान्सपत्नान्भ्रातृव्यान्स्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्माद-
षाढेति' (७।४।२।३३) । कीदृशी लम् । सहमाना सहत
इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः । अतोऽरातीः अदा-
नशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते
पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताश्छत्प्रत्ययः ।
तान्पृतनायतः संग्रामेच्छन् शत्रून्सहस्व । किंच त्वं सहस्रवीर्या
बहुसामर्थ्या यासि सा मा जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मधु वाता क्रतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

उ० कूर्मं दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति । मधुवाताः । गाय-
त्रस्त्रिचो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तो वाता
वान्विवति शेषः । कस्मै । क्रतायते यज्ञमिच्छते । मधु
क्षरन्ति सिन्धवः मधु उदकं क्षरन्तु सिन्धवः स्यन्दमाना

नद्यः । माध्वीर्नः । मधुमत्योऽस्माकं सन्तु भवन्तु ओष-
धयः ॥ २७ ॥

म० 'कूर्मं दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति मधु वाता इति' (का०
१७।४।२७) । मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्देवत्वयेण कच्छपमनक्ति
गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य ऋतं यज्ञमिच्छतीति
ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधु-
मन्तो रसवन्तो वान्विवति शेषः । ऋतयतीत्यत्र 'क्यचि च'
(पा० ७।४।३३) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य'
(पा० ७।४।३५) इत्यभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।
४।३७) इत्यश्वाघयोरेव क्यच्यालविधानात् 'अकृत्सार्वधा-
तुकयोः' (पा० ७।४।२५) इत्यात्वमपि न । संहितायां
तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययद-
र्शनात्सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब्धेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः
समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति सवन्वित्यर्थः ।
'तिङां तिङः' (पा० ७।१।३९) इति लोटो लङादेशः ।
ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः
सन्तु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

मधु नक्तं मुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

उ० मधु नक्तम् । मधुमत् नक्तं रात्रिरस्तु । उत अपि
च उषसः मधुमत्यः सन्तु । मधुमद्रसवत्पार्थिवं रजो लोकः
अस्तु मातृभूतः । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषां मधुशब्दा-
नामनुषङ्गो द्रष्टव्यः साकाङ्क्षत्वात् । मधुद्यौरस्तु नः पिता ।
मधुमती द्यौरस्तु अस्माकं पितृभूता ॥ २८ ॥

म० नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमा-
नन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः
सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमन्मधुररसो-
पेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसो-
पेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तु सूर्यः । माध्वी-
र्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

उ० मधुमान् रसवान् नः अस्माकं वनस्पतिर्यज्ञस्य
साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु
सूर्यः यज्ञसाधनभूतः । माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यः गावः
यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा भवन्तु नोऽस्माकम् ।
'रसो वै मधु' इति श्रुतिः । वाग्वादीनि रसवन्त्यस्माकं
भोग्यानि सन्त्विवति समस्तार्थः ॥ २९ ॥

म० वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधन-
भूतोऽस्तु । सूर्यो मधुमान् संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-

ऽस्तु । गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माघीः मधु-
मल्यो रसवत्यो भवन्तु । 'रसो वै मधु' (७।५।१।४)
इति श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्तीति
सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

अपां गम्भन्सीद् मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्मा-
मिवैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष्वा-
न्त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

उ० उपदधाति । अपां गम्भन् । त्रिभिः पङ्क्तिष्वुवाय-
त्रीभिः । द्वे कूर्मदेवत्ये । कूर्मश्च प्रजापतिरादित्यो वा ।
उत्तरा द्यावापृथिवीया । अपां गम्भन् अपां गम्भीरे प्रदेशे
सीद् उपविश । 'एष वा अपांगम्भन् यत्रैष एतत्तपति' इति
श्रुतिः । तत्र चोपतिष्ठन्तं सन्तं मा त्वां सूर्यः अभिता-
प्सीत् अभितापयेत् । मा च अग्निवैश्वानरः । त्वं च
अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व । प्रजा इष्टका उच्यन्ते ।
अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्यातं श्रुत्या । अरिष्टा अनार्ता
अस्माकमिति । अनवखण्डिता योगक्षेमा इष्टका दर्शनेन
कुर्वित्यर्थः । अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् । अनुसेवतां
त्वां दिव्या दिविभवा वृष्टिः । दिव्या वृष्टिरिति प्रिय-
वचनम् ॥ ३० ॥

म० 'अरलिमात्रेऽषाढां दक्षिणैर्गायकासूपरिष्ठाच्च पुरुष-
मभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः' । (का० १७।४।२८।
५) अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पयालोकद्वयमन्तराले मुक्त्वा
तृतीये पयालोके पूर्वमेव स्थापितास्वकासु शेवालेषु पुरुष-
संमुखकृक्त्रयेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः । खराट्पङ्क्तिः दशा-
क्षरचतुष्पादा कूर्मदेवत्या तृतीयो द्वादशाक्षरः । कूर्मः प्रजाप-
तिरादित्यो वा । तृतीया द्यावापृथिवीया । हे कूर्म, अपां जलानां
गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले लं सीद् उपविश ।
'एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति' (७।५।१।८) इति
श्रुतेः । तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा
संतापयतु । वैश्वानरः सर्वत्रहितोऽग्निश्च मा संतापयतु । लं
चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य ।
कीदृशीः प्रजाः । अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि
पत्राणि अवयवा यासां ताः । अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः ।
'इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्था अरिष्टा अनार्ता
अनुवीक्षस्व' (७।५।८) इति श्रुतेः । किंच दिव्या दिवि
भवा वृष्टिः त्वा त्वां सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिञ्चो
भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

त्रीन्समुद्रान्समस्तपत्स्वर्गानपां पातिवृषभ इष्ट-

कानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र
गच्छ यत्र पूर्वं परेताः ॥ ३१ ॥

उ० एजयति । त्रीन्समुद्रान् । यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान्
समस्तपत् । समस्तप इति पुरुषव्यत्ययः । संस्तोसि ।
स्वर्गान् स्वर्गहेतुन् । यश्च त्वम् अपांपतिः वृषभश्च वर्षिता
भर्ता इष्टकानां तं त्वां ब्रवीमि । पुरीषं वसानः पशूनाच्छा-
दयन् । सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेर्लोके स्थाने स्थित्वा तत्र
गच्छ यत्र पूर्वं कूर्मा अन्येष्वग्निषूपहिताः सन्तः परेताः
परागताः ॥ ३१ ॥

म० 'घटयति मध्यमयेति' (का० १७।५।२) तिसृणां
मध्यमया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति
सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म, यो भवान् त्रीन्समु-
द्रान् लोकान्समस्तपत्सम्यक्प्राप्तो भवति । 'सृष्टु गतौ' 'पुषादि-'
(पा० ३।१।५९) इत्यादिना च्लेरङ् । समुद्रवन्ति स्वकार-
णात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् । कीदृशान् । स्वर्गान्
भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् । अपां पतिः जलेशः इष्ट-
कानां वृषभः वर्षिता । किंच यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः
कूर्माः अन्येष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभन-
कृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने लं गच्छ । किं कुर्वन् ।
पुरीषं हुतान्पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्ष-
ताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

उ० मही द्यौरिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० महीति व्याख्याता (८।३२) ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

उ० उल्लखलमुसले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि ।
व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'उल्लखलमुसले खयमातृणामुत्तरेणारलिमात्रे औदु-
म्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुल्लखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं
दक्षिणमुल्लखलाद्विष्णोः कर्माणीति' (का० १७।५।३)
चतुष्कोणं संकुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुमूर्ध्वमुल्लखलम् वृत्तं
मुसलम् ते उभे खयमातृणोत्तरे देशे तन्मध्याद्वत्तमात्रे
तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ।
व्याख्याता (६।४) ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योर्निभ्यो

अधि जातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

उ० उखामुपधाति । ध्रुवासीति द्वाभ्याम् त्रिष्टुष्टु-
हतीभ्याम् । ध्रुवासि स्थिरासि धरुणा धारिणी च । इदा-
नीमभ्यपत्यद्वारेण उखा स्तूयते । य इत् उखातो जज्ञे
जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोकेभ्यो अधि एभ्यो
लोकेभ्यः सकाशात् । जातवेदाः जातप्रज्ञानः । स इदानीं
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च सहितः देवेभ्योऽर्थाय हव्यं
हविः वहतु प्रापयतु । प्रजानन्स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० 'उल्लखल उखां कृलोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद्
ध्रुवासीत्युखाम्' (का० १७।५।४) । पूर्वमुल्लखलोपर्युखां
तूर्णीं कृत्वा तत् उपशयां मृदं पिष्ट्वापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य
तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्टुप् ।
हे उखे, धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथा-
ग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्या उखायाः सका-
शात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत्
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते ।
सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन्
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्म-
द्धविर्वहतु ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

इषे राये रमस्व सहसे युञ्ज ऊर्जे अपत्याय ।
सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्राव-
ताम् ॥ ३५ ॥

उ० इषे राये । उखोच्यते । इषे अज्ञाय राये धनाय
रमस्व रतिं बध्नीहि । सहसे बलाय । युञ्जे 'युञ्जं द्योतते-
र्यशो वा अन्नं वा' । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादये ।
अपत्याय पुत्रपौत्रादये । रमस्वेति सर्वत्र संबध्यते । किंच
सम्राडसि संगतराज्यभावासि । स्वराडसि स्वराज्ययुक्तासि ।
सारस्वतौ च सरस्वतीसंबन्धिनौ च त्वामुत्सौ उत्सन्दनौ
कूपौ । मनश्च वाक् च । मनस्तावत् सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कूप
इवोत्सन्दति । वागपि तत्प्रतिपादनं कुर्वती । 'मनो
वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्सौ' इति श्रुतिः ।
प्रावताम् । अवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥

म० उखादेवत्या ब्रह्ती । हे उखे, त्वं रमस्व अत्र कीडां
कुरु । किमर्थम् । इषे अज्ञार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय युञ्जे
युञ्जाय यशोऽर्थम् । 'युञ्जं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा' (निरु० ५।
५) इति यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय
अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र संबन्धः । किंच
सम्यग्जात इति सम्राडसि । स्वेनैव राजत इति स्वराडसि ।
एवंभूतां सारस्वतौ सरस्वतीसंबन्धिनौ उत्सौ उत्सन्दनौ

कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ
चौत्सौ मनोवाचौ । सामज्ञानाय कूप इवोत्सन्दतीति मनः
कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । 'मनो वै सरस्वा-
न्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्सौ' (७।५।१।३१) इति
श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् ।
तथाच तित्तिरिश्रुतिः 'ऋक्साम वै सारस्वतावुत्सौ' इति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः ।
अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

उ० द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति । अग्ने
युक्ष्व । हिशब्दः पादपूरणः । ये तव स्वभूताः अश्वासः
अश्वा एव अश्वासः आजसेरसुक । हे देव दानादिगुणयुक्त,
साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः । अलं पर्याप्तं
वहन्ति । मन्यवे दीप्तये क्रोधाय वा ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचं सुवाहुती जुहोत्यु-
खायाम्' (का० १४।५।५) ऋग्वेदेनोखामध्ये द्वे आहुती
जुहोति । अग्निदेवत्वे द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया
विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान, हे अग्ने, ये साधवः
दान्तास्ते तवाश्वासः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति
प्रापयन्ति देवानिति शेषः । तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हि
पादपूरणः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

युक्ष्वा हि देवहूतमां २॥ ऽअश्वा अग्ने रथा-
रिव । नि होता पूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

उ० युक्ष्वा हि देवहूतमान् अतिशयेन देवानाह्व-
यन्ति तान् युक्ष्व अश्वान् हे अग्ने, रथीः इव । इवकारो
मत्वर्थीयः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यतः । निहोता
पूर्यः सदः । निषदः निषीदसि होतृषदने होता सन् पूर्यः
मानुषाद्धोतुः प्रथमः अग्न्यः । तदुक्तम् । अव्याद्यज्ञं जात-
वेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषद्येति ॥ ३७ ॥

म० अग्ने, लमश्वान्युक्ष्व योजय । हिशब्दः प्रसिद्धौ ।
कीदृशान् । देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन
देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातृन् । 'द्व्यचोऽत-
स्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां युक्ष्वेवत्य
दीर्घः । दृष्टान्तमाह । रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान्योजयति
तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर मत्वर्थे । किंच त्वं पूर्यः
पूर्वभवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्न्यो भूत्वा निषदः
अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद । 'छन्दसि' (पा० ३।४।
६) इति लोड्ये छड् । देवहूतमानश्चानित्यत्र 'आतोऽटि
नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्याकारस्यानुनासिकत्वम्
'दीर्घादटि' (पा० ८।३।९) इति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

उ० मुखप्रभृति सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यश-
लाकान्प्रत्यस्यति । सम्यक् स्रवन्ति । त्रिष्टुप् । हिरण्य-
पुरुषाध्यासेनायं मन्त्रो व्याख्यायते । सम्यक्संगताः स्रवन्ति
क्षरन्ति । कथमिव । सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्र-
मभिस्तवन्ति । काः स्रवन्ति । धेना अन्नानि । 'अन्नं वै
धेना' इति श्रुतेः । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः यजमान-
नसंबन्धिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा हृदयप्रतिष्ठितेन
मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वै हृदयेन
मनसा सतान्नं पूतं यद्यजुः । यजमानो मनोवाक्कायकर्म-
भिरेकवृत्तिः । न केवलं धेनाः स्रवन्ति । किंतर्हि ।
घृतस्य धाराः स्रवत्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि ।
योयं हिरण्यमयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः ।
तत्र स्रवत्यो घृतधाराः । अभिचाकशीमीति संबन्धः ॥ ३८ ॥

म० 'मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति' (का० १७।५।
७) । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं
क्षिपतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्यपुरुषो-
द्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चित्तिमध्ये हिरण्यमयो वेतसः पुरुषो
यो निहितोस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति ।
हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । 'अन्नं वै धेना'
(७।५।२।११) इति श्रुतेः । कीदृशो धेनाः । मनसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । कीदृशेन मनसा । अन्तर्हृदा
हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेन अव्याकुले-
नेत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । 'अन्तर्वै
हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ज्युः' (७।५।२।११)
इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । नकार इवार्थः ।
सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् ।
न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च
धेना घृतधाराश्च हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि
पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य
च ॥ ३९ ॥

उ० ऋचे त्वा बृहती । नासिकयोः प्रास्यति । ऋचे
ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः । रुचे दीप्तये त्वां प्रास्या-
मीति शेषः । चक्षुषोः भासे त्वा ज्योतिषे त्वाम् । तुल्यः

शेषः । श्रोत्रयोः अभूत् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य वाजिनम् वाग्जं वाचोज्ञातारम् । श्रोत्रेण
हि शब्दा ज्ञायन्ते । अग्नेर्वैश्वानरस्य च । चशब्दात्
वाजिनं वाग्जमभूत् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष
घोषो भवति यमेतत्कर्णवपिधाय शृणोति' इत्येतदभि-
प्रायम् ॥ ३९ ॥

म० हिरण्यशकलदेवत्याषां बृहती पादार्णनियमाभावात् ।
'नासिकयोर्ऋचे लेति' (का० १७।५।९) मन्त्राभ्यां
पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः । हे हिरण्यशकल, ऋचे
ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वा मनसि प्रास्यामि ।
रुचे दीप्तये शोभाप्राप्तये त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि । 'शिरां
प्रत्यक्षीति' (का० १७।५।१३) आदौ वामनसि ततो
दक्षिणे । 'अश्वोर्भासे लेति' (का० १७।५।१०) भासे
लेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्विहिरण्यशकलप्रासनम् । भासे
कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्तये त्वां
दक्षनेत्रे प्रास्यामि । 'श्रोत्रयोरभूदिदमिति' (का० १७।५।
११) कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निज्योतिषेति मन्त्रा-
भ्याम् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वान-
रस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो
ज्ञातु अभूत् सर्वप्राशब्दा वहेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते-
तः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति
वाजिनम् । वाचपूर्वादेतेरौणादिको नक्तप्रत्ययः । छान्दसः
कुलाभावः । 'क्षलां जशोऽन्ते' (पा० ८।२।३९) इति
जश्लम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष घोषो भवति
यमेतत्कर्णवपिधाय शृणोति' इति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः ।
यद्वायमर्थः । इदं श्रोत्रेऽस्यामानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य
वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतो-
ऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्च-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

उ० अग्निज्योतिषा उष्णिक् । द्वितीयश्रोत्रप्रासन-
मन्त्रः । अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु । रुक्मइव
वर्चसा वर्चस्वानस्तु । श्रोत्रं पुरुषशिर उद्गृह्णाति । सह-
स्रदा असि बहूनां दातासि । एवं चेत् अतः सहस्राय
त्वामुद्गृह्णाति ॥ ४० ॥

म० हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् । द्वौ पादावष्टाणौ तृतीयो
द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः
ज्योतिषा पञ्चश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी
अस्तु । रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्
कान्तिमानस्तु । बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति

ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषामिरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु । रुक्म इव सुवर्ण-पुरुष इव । उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः । 'सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये' (का० १७।५।१४) पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः । हे पुरुष, त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषशि-रसि शकलप्रासनं ततोऽध्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकूल एकैकमित्यन्ये (का० १७।५।११) ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्गिध सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्गिध हरसा माभि-र्मह्यः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

उ० पुरुषशिर उपदधाति । आदित्यं गर्भम् इतउत्तरं षट्त्रिंशुभः । आदत्ते पशूनि आदित्यः । आदित्यइव वा ईष्टे स सर्वेषां पशूनामिति आदित्यः । गृह्णाति पशूनि गर्भः चित्योऽग्निरुच्यते । आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन समङ्गिध समञ्जयसि । पुरुषमपि दधातीत्येतदभिप्रा-यम् । सहस्रस्य प्रतिमाम् बहुनः प्रतिमाभूतं विश्वरूपं सर्वरूपम् । सर्वाणि हि रूपाण्यादित्यस्य आदित्यवच्चर्यं स्तूयते । परिवृङ्गिध हरसा परित्यज एनं हरसा । वीर्या-पहारकं ज्योतिरग्ने हर इत्युच्यते । माभिर्मह्यः अभिपूर्वो मनिर्हिसार्थः माहिंसीः । सर्वथा शतायुषं कृणुहि चीय-मानः ॥ ४१ ॥

म० 'आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण' (का० १७।५।१७) । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधा-तीत्यर्थः । पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः आदौ पुरुषशिर उप-दधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः, त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्गिध संरचय । अङ्गैर्लोति मध्यमैकवचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामि-त्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृशमादित्यं । गर्भं गृह्णाति पशूनि गर्भः पचाद्यच् 'हृग्रहोर्भेच्छन्दसि' तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं । बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किंच हरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्गिध परिवर्जय । 'वृजी वर्जने' रुधादिः लोट् । मा अभिर्मह्यः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिसार्थः । किंच चीयमानः उपधीयमानः सन्यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिर्मथ जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिबुध्नम् अद्रिः पर्वतः तस्य बुध्नमादिः तत्र भवा आपः अद्रिबुध्नाः । इह तु अच्यो जातोऽश्वोऽपत्यप्रत्ययलोपादद्रिबुध्नशब्देनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य, मा हिंसीः मावधीः । परमेव्योमन् निषीदन्तम् । इमे वै लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

उ० अश्वमुपदधाति । वातस्य जूतिम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । वातस्य गतिभूतं प्रीतिजनकं वा । वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य नाभिभिवान्तरम् । अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । अश्वं जज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये । शिशुं पुत्रम् नदीनां हरितवर्णम् । अद्रिबुध्नम् अद्रिः पर्वतः तस्य बुध्नमादिः तत्र भवा आपः अद्रिबुध्नाः । इह तु अच्यो जातोऽश्वोऽपत्यप्रत्ययलोपादद्रिबुध्नशब्देनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य, मा हिंसीः मावधीः । परमेव्योमन् निषीदन्तम् । इमे वै लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने, त्वम-श्वमिमं मा हिंसीः ज्वालाया मा दह । कीदृशम् । वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीप्रगतमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिभिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण खनाभिर्वेत्तावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानम् । 'जन् जनने' ह्रादिः शानच् 'गमहन-' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपः । अस्सुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुत्यन्तरात् । अतएव नदीनां शिशुं वालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम् । हरिं हरित-वर्णं यद्वा रूढं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमाद्रिबुध्नम् अपत्य-प्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकार उपजनश्छान्दसः । अद्रि-बुध्नमद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत्खरैः क्षुण्णानदीन्पाषाणान्दृष्ट्वा नैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः । 'इमे वै लोकाः परमं व्योम' (७।५।२।१८) इति श्रुतेः । यद्वा विविधमोमं अवनं रक्षणं परममुत्कृष्टं यद्यद्योमं नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापि-तमिति शेषः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निर्मिडे पूर्वचित्तिं नमोभिः । स पर्वभिर्कृतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदिति विराजाम् ॥ ४३ ॥

उ० गामुपदधाति । अजस्रम् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्रमुपक्षीणम् इन्दुं सोमं चन्द्रमसम् अरुपम् अरो-चनम् भुरण्युम् भेत्तारं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् ।

म० गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति । अहमग्निमीडे स्तौमि 'ईड्
स्तुतौ' । कीदृशम् । अजस्रमनुपक्षीणम् । इन्दुं 'इदि परमैश्वर्ये' इन्द-
तीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतम् । यद्वा 'उन्दी क्लेदे' उजति क्लेदयति जनम-
नांसीतीन्दुः 'उन्देरेच्चादेः' (उण० १।१२) इति कुप्रत्यया-
दीकारौ । अरुषं रोषरहितम् । यद्वा अरुर्ममं ममस्थानीयं रहस्यम् ।
आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वमैहृषिभिः चित्तिं चेतव्यम् ।
नमोभिरजैर्मरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने, एवं
स्तूयमानः सा त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः सा जहि । कीदृ-
शीमदितिम् । अखण्डितामदीनां वा विराजं निविदं राजमानाम्
दुग्धदानाद् गौर्विराट् 'तस्यै श्रुतं तस्यै शरः' (३।३।३।२)
इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वम् । पर्वभिः
पथिष्ठकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्प-
मानः कर्माणि संपादयन् ॥ ४३ ॥

वरुन्त्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः
परस्मात् । महींसहोमसुरस्य मायामग्रे
मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

उ० अविमुपदधाति । वरून्नीम् । वरान्वृणोतीति वा
कम्बलादिना आच्छादयति । त्वष्टुः वरुणस्य च नाभिं
नहनम् । 'वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविः' इति श्रुतिः ।
अविं जज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात् । 'श्रोत्रं वै परं
रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रजः' इति श्रुतिः । महीं
महतीम् साहस्रिं सहस्रोपकारक्षमाम् । असुरस्य असुवतः
प्राणवतः प्रज्ञानवतो वा वरुणस्य मायां प्रज्ञाम् हे अग्ने,
मा हिंसीः । परमे व्योमज्जिति व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

म० वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने, परमे व्योमम्
उत्कृष्ट रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः । कीदृशीम् ।
त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्ब्रह्मर्तुं वृणोति कम्बलादिना
छादयति लोकानिति वरुन्नी ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्था-
नीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्रीं चाविः । परस्माद्रजसः
दिग्भूपालोकाज्ज्ञानं जायमानम् । 'श्रोत्रं वै परमधूरजो दिशो वै
श्रोत्रं दिशः परमधूरजः' (७ । ५ । २ । २०) इति श्रुतेः ।
यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं
महतीम् । साहस्रिं सहस्रमृत्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा ।
असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मलथे

रः । प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा
प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यो अ॒ग्नि॒र॒ग्ने॒र॒ध्य॒जा॒यत॒ शो॒का॒त्पृ॒थि॒व्या॒ उ॒त वा॒
दि॒व॒स्परि॑ । येन॑ प्र॒जा वि॒श्वक॑र्मा ज॒जान॑ तम॒ग्ने
हे॒डः परि॑ ते वृ॒णक्तु॑ ॥ ४५ ॥

७० अजमुदधाति । यो अग्निः । यः अजः अग्निः
अग्नेः अधि सकाशात् अजायत उत्पन्नः । शोकात्पृथिव्या
अधि अजायत । उतवा दिवस्परि अपिच दिवोधि अजा-
यत । “यद्वै प्रजापतिः शोकादजायत तद्वै दिवश्च पृथिव्यै
च शोकादजायत” इति श्रुतिः । येनाजेन प्रजाः विकर्मा
प्रजापतिः जजान जनितवान् ‘वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा
विश्वकर्मा जजान’ इति श्रुतिः । तमजं हे अग्ने, हेडः क्रोधः
परिवृणक्तु परिवर्जयतु ते तव संबन्धी ॥ ४५ ॥

म० नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽभिरभिरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अभिसंतापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपिच दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अभिपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विश्वं पृथिव्यै च शोकादजायत' (७ । ५ । २ । २१) इति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाम्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वाम्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । 'वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति' (७ । ५ । २ । २१) । हे अग्ने चित्य, ते तव हेडः क्रोधः तमजः परिवृणक्तु परित्यजतु । त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः । माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परे द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् 'शुच दीप्तौ' घनन्तः । दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽभिरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजापशून् जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । 'ततोऽजस्तूपरः समभवत्' स्थायै देवताया आलभत ततो वै प्रजापशून्सृजतेति' । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य
आत्मा जगत्स्तस्थुर्ब्रह्म ॥ ४६ ॥

उ० चित्रं देवानाम् । होमे व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० 'चित्रं देवानामित्यर्धचर्चाः सुबाहुती मध्यमे' (का० १७।५।१८) । अर्धचर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोती-
त्यर्थः । व्याख्याता (अ० ७ क० ४२) ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

इमं मा हिंसीद्विपादं पशुं सहस्राक्षो मेधाय
चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ मयुं ते शुगृच्छतु यं
द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

उ० अथ पञ्चपशूनां शुचोत्सर्गः । इमं मा हिंसीः ।
पञ्च त्रिष्टुमो द्वयवसाना उत्तराणि यजुषि । पुरुषस्योत्स-
र्जति । इमं पुरुषं माहिंसीः शुचा । द्विपादं पशुम् ।
'द्विपादा एष पशुर्यत्पुरुषः' । सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वा
एष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय अज्ञाय वा चीयमानः
चयनेन संस्क्रियमाणः । मयुं पशुं मेधम् हे अग्ने, जुषस्व ।
किंपुरुषो वै मयुः । तेन किंपुरुषेण चिन्वानः । तन्वो
निषीद आत्मानं संस्क्रुष्व । इत उत्तरं यजुः । मयु ते तव
शुक् सन्तापः ऋच्छतु । किंच । यं पुरुषं वयं द्विष्मः तंच तव
शुक् ऋच्छतु हिनस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'वहिविंदुदत्तिष्ठनुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिंसी-
रिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।५।१९) । अग्नेरुत्तीर्य
वेदेर्वहिर्दक्षिणे उदबुधुखस्तिष्ठन्निमं मेल्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः
पुष्पादिशिरास्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरि-
त्यर्थः । अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी
तिसृणामन्ते त्रीणित्रीणि यजुषि । हे अग्ने, सहस्राक्षः सह-
स्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय
चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं
पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । 'हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः
द्विपादा एष पशुर्यत्पुरुषः' (७।५।२।३९) इति च
श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं
किंपुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । 'किंपुरुषो वै मयुः'
(७।५।२।३२) इति श्रुतेः । मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व
'मयुर्मृगेऽध्ववदने' इति कोशोक्तः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः
ज्वालारूपास्तन्वः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद । द्वितीयार्थे
तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो
मयुं किञ्चरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किंच यं पुरुषं प्रति वयं
द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी ।

इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्कदं वाजिनं
वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वा-
नस्तन्वो निषीद ॥ गौरं ते शुगृच्छतु यं
द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० अथाश्वस्य । इमं मा हिंसीः एकशफ पशुम् 'एक-
शफो वा एष पशुर्यदश्वः' । कनिक्कदम् अत्यर्थं कन्वितारम्

वाजिनं वेगवन्तम् वेगवत्सु मध्ये व्यवस्थितम् । गौरं
गौरमृगम् अनुदिशामि ते तव । तेन चिन्वान इति
व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

म० अथाश्वस्य । हे अग्ने, इममेकशफमेकखरं पशुमश्वं
मा हिंसीः । 'एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः' (७।५।२।
३३) इति श्रुतेः । कीदृशम् । कनिक्कदमत्यन्तं कन्वितारं
हेषमाणम् । कन्देः 'दाधति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना
यङ्लुकि निपातः । वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिनो
वेगवन्तः मलर्थे इन्द्रप्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् ।
ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि । तेन
तन्वः चिन्वानो निविदेति पूर्ववत् । ते तव शुगौरं
गच्छतु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा
हिंसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयं ते
शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

उ० अथ गोः । इमं साहस्रम् । इमं गां साहस्रम्
सहस्राहम् शतधारमुत्सम् । उत्सः कूपः । बहुस्रोतसमिव
कूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये
विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै
लोकाः सरिरम्' इत्यादिश्रुतिः । घृतं दुहानाम् अदिति-
मदीनाम् जनाय मनुष्येभ्योऽर्थाय । पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां
मन्त्रे गौः स्तूयते । अग्ने माहिंसीरित्यादि व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

म० अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलि-
ङ्गाणि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते । हे अग्ने, परमे
व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः ।
कीदृशम् । साहस्रं सहस्रमूल्याह सहस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं
शतसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम्
उत्स इवोत्सस्तं । बहुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोके-
ष्वन्तः व्यच्यमानं जनेर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् । 'इमे
वै लोकाः सरिरम्' (७।५।२।३४) इति श्रुतेः । जनाय
सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम् । अदिति-
मखण्डिताम् । ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदि-
शामि । शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां
द्विपदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-
मग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु

स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद्ब्रुवन् । किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो
देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृतेति शेषः ।
देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' । किञ्च
मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं
स्वर्गं तेनाजेनोपायमुपगच्छन्ति । 'छन्दसि परेऽपि' (पा०
१ । ४ । ८१) इति । शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती ।
शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः पाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षा तोक्नुत त्मना ॥ ५२ ॥

उ० चित्तोपस्थानम् । एवं यविष्ठ । गायत्र्याग्नेयनि-
रुक्ता । एवं हे यविष्ठ युवतम् । यद्वा 'यु मिश्रणे' । अति-
शयेन मिश्रयितृत्तम् । दाशुषः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य
नृन्मनुष्यान् पाहि पालय । शृणुषि च गिरः स्तुतिलक्षणा
वाचः । किंच रक्षा रक्ष तोकं अपत्यम् । उत त्मना । अपिच
आत्मानं रक्षेति । श्रुत्युक्तो व्यत्ययः ॥ ५२ ॥

म० 'एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्' (का० १७ ।

६।१) बहिविंदेरोगल्याभिसमीपेऽर्धचित्रमुपतिष्ठते । उशनोदृष्ट्या,
निरुक्तामेयी गायत्री । हे यविष्ठ युवतम, यद्वा मिश्रयितृत्तम,
गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु 'श्रुशृणु-' (पा०
६।४।१०२) इत्यादिना हेर्धिः 'अन्येषामपि दृश्यते'
(पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा
दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृन्मनुष्यान् पाहि रक्ष ।
दाशुष इति षष्ठी वा । यजमानस्य नृन् पाहीति । 'दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च'
(पा० ६।१।१२) इति निपातः । किंच
उतापि च त्मना आत्मना लोकं यजमानापत्यं रक्ष 'द्व्यचोऽस्त-
स्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः ।
'मन्त्रेषाज्यादेरात्मान्' (पा० ६।४।१४१) इति आका-
रलोपः । लोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो
वा ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

अ॒पां त्वे॒सं॒सा॒द्या॒म्य॒पां त्वो॒घ्नं॒सा॒द्या॒म्य॒पां
 त्वा॒ भ॒सं॒सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सा॒द्या-
 म्य॒पां त्वा॒यने॑ सा॒द्या॒म्य॒ण॒वे त्वा॒ सर्व॑ने सा॒द्या-
 यामि॑ स॒मु॒द्रे त्वा॒ स॒द॒ने सा॒द्या॒मि स॒रि॒रे त्वा॒
 स॒द॒ने सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒ क्ष॒ये सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒
 स॒धि॒षि सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒ स॒द॒ने सा॒द्या॒म्य॒पां
 त्वा॒ स॒ध॒स्यै सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒ यो॒नौ सा॒द्या॒-
 म्य॒पां त्वा॒ पु॒रि॒षे सा॒द्या॒म्य॒पां त्वा॒ पा॒थ॒सि

सादयामि । गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि ।
त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा
छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा साद-
यामि पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

उ० पञ्चदशच्छन्दसाः पञ्चदशभिर्यजुर्मिरूपदधाति ।
अपां त्वेमन्सादयामि । श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि । अपां त्वा
एमन् । सप्तम्या लुक् । एमनि । 'इण् गतौ' । अस्य मनि-
न्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । वायुर्वा अपामेमन् । वायौ तां
सादयति । अपां त्वा ओम्नन् । 'उन्दी क्लेदे' । ओषधयो
वा अपामोम्न । तुल्यव्याख्यानमन्यत् । भस्मन् । 'भस
भर्त्सनदीप्त्योः' । अभ्रं वा अपां भस्मन् । ज्योतिषि ।
विद्युद्वा अपां ज्योतिः । अयने । इयं पृथिवी अपामयनम् ।
अर्णवे । प्राणो वा अपामर्णवः । समुद्रे । मनो वै समुद्रः ।
सरिरे । वाग्वै सरिरम् । क्षये । चक्षुर्वा अपां क्षयो
निवासः । सधिषि । श्रोत्रं वा अपां सधिः । सदने
द्यौर्वा अपां सदनम् । सधस्थे । अन्तरिक्षं वा अपांसध-
स्थम् । योनौ । समुद्रो वा अपां योनिः । पुरीषे । सिकता
वा अपां पुरीषम् । पाथसि । अन्नं वा अपां पाथः ।
अन्ने त्वां सादयति । पञ्चच्छन्दसाः पञ्चभिर्यजुर्मिरूपदधाति
गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥

म० 'अपरेण स्वयमातृणामेत्यापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपां
लेमन्निति प्रतिमन्त्रम्' (१७।६।२) तीर्थेनाग्निमारुह्य
स्वयमातृणामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ध्वप्यनूकान्तेष्वपां
लेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति
सूत्रार्थः । विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजुषि पञ्चदशापस्यादेव-
त्यानि पञ्च छन्दसादेवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये, अपामेमन्
एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । 'इण् गतौ' मनि-
न्प्रत्ययः सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेम-
न्त्रित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः । 'वायुर्वा अपामेम वायौ
त्वासादयामि' (७।५।२।४६) इति श्रुतेः । अपा-
मोम्नन् ओम्ननि ओषधिषु त्वां सादयामि । 'उन्दी क्लेदे'
मन्त्रलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् । 'ओषधयो वा अपामोम्न'
[७।५।२।४७-६०] एवमग्रेऽपि तुल्यम् । भस्मन्
भस्मनि । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' मन् । अभ्रे 'अभ्रं वा अपां
भस्म' अपां ज्योतिषि विद्युति । 'विद्युद्वा अपां ज्योतिः' ।
अपामयने भूमौ । 'इयं पृथिव्यामयनम्' । अर्णवे सदने स्थाने
प्राणरूपे सा० । 'प्राणो वा अर्णवः' । समुद्रे सदने सा० ।
'मनो वै समुद्रः' । सरिरे सदने वाचि सा० । 'वाग्वै सरिरम्' ।
अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा० । 'चक्षुर्वा अपां क्षयः' । क्षयो
निवासः । अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । 'श्रोत्रं वा अपां
सधिः' । अपां सदने दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपांसदनम्
अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । 'अन्तरिक्षं वा अपांस-

धस्थम्' । अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । 'समुद्रो वा अपां
योनिः' । अपां पुरीषे सिकताषु त्वां सा० । 'सिकता वा
अपां पुरीषम्' अपां पाथसि अन्ने त्वां सा० । 'अन्नं वा
अपां पाथः' । पञ्च छन्दसा उपदधाति पञ्च यजुर्मिः । गाय-
त्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन
छन्दसा त्वां सा० । जागतेन छन्दसा त्वां सा० । आनुष्टुभेन
छन्दसा त्वां सा० । पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

अयं पुरो भुवस्त्वस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः
प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रम्
गायत्रादुपांशुरुपांशोस्त्रिवृत्त्रिवृतो रथन्तरं वसिष्ठ
ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० प्राणभूताः पञ्चाशदिष्टका उपदधाति । पञ्चाशद्भि-
र्यजुर्मिः । अयं पुरो भुवः । अग्निर्वै पुरः तद्यत्तदाह
पुर इत्यादिनिर्वचनम् । तस्य प्राणः अपत्यम् भौवायनः
वसन्त ऋतुः । प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् । नडादित्वात्फक् ।
गायत्री वासन्ती गायत्री च वसन्तस्यापत्यम् । गायत्री
गायत्रम् । गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् साम निरमिमीत ।
गायत्रादुपांशुः । गायत्रात्सान्न उपांशुं ग्रहं निरमिमीत ।
उपांशोः त्रिवृत् । उपांशोर्ग्रहास्त्रिवृत्स्तोमं निरमिमीत ।
त्रिवृतो रथन्तरम् । त्रिवृत्स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमि-
मीत । वसिष्ठऋषिः । प्राणो वै वसिष्ठऋषिः । प्रजा-
पतिर्गृहीतया त्वया । गृह्णातिः सृजतिवचनः । प्रजापति-
सृष्टया त्वया । प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव
इत्यादिभिर्दशभिर्भेदैः प्राणमेवैकमविशेषेण गृह्णामि ।
प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥

म० 'व्याधारणवत्प्राणमृतः कर्णसंहिता दशदशायं पुर
इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।६।३) । प्राणमृतसंज्ञका
इष्टका व्याधारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे
अंसे कर्णसंहिता अक्षण्या संलग्नाः स्वयमातृणापर्यन्तं दश
दशोपदधातीति सूत्रार्थः । पञ्चाशद्यजुषि प्राणमृदिष्टकादेव-
त्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे ।
कदाचिद्व्याघ्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूलोक्तान्ताः तदा तान्प्र-
जापतिरुचे किमित्युत्कम्यते मासुपगच्छतेति । ततः प्राणास्त-
सूच्यवयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेति-
ष्टामः । ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयोर्यजं सृजामेति तथेत्युक्त्वा
प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्पुण्यन्तीति इष्टकानां
प्राणमृतसंज्ञेत्युक्तं श्रुत्या 'प्रजापतेर्विस्तृतात् प्राणा उदकामन्'
(८।१।१।३) इत्यादिकया । अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं
पुरो भुवश्चामिर्वर्तते हे इष्टके, त्वं तद्रूपासि । प्राण एवामि-

भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां लामुपदधामीति शेषः ।
 एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपवीयते प्रागुद्ध्यते प्रादुपचर्यत इति
 पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवो-
 ऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः । तदुक्तं श्रुत्या 'अयं पुरो भुव
 इत्यग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राश्नपुष्ट्यामिमुद्धरन्ति प्राश्न-
 मुपचरन्त्यथ यद्भव इत्याहामिर्वै भुवोऽग्नेर्होदधुसर्वं भवति
 प्राणो हामिर्भूत्वा पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।
 १।१।४) । प्राणस्तस्याग्रेरपत्यमिति शेषः । अतएव भौवा-
 यनः भुवस्याग्रेरपत्यं भौवायनः । नडादित्वात्फक् । इष्टके,
 प्राणरूपां त्वां सा० । 'प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत' (८।
 १।१।५) इति श्रुतेः । प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् । यो
 वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत' (८।
 १।१।५) इति श्रुतेः । वसन्तस्यापत्यं वासन्ती 'तस्या-
 पत्यम्' (पा० ४।१।९२) इत्यण् 'टिड्ढाणञ्' (पा० ४।
 १।१५) इत्यादिना ङीप् । या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा० ।
 'गायत्रीं छन्दो वसन्तादतोर्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति
 श्रुतेः । गायत्र्यैव गायत्रं चतुर्थं पथम्यथै । गायत्र्याः सकाशाद्गा-
 यत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा० । 'गायत्र्यै छन्दसो गायत्र्युसाम
 निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । गायत्रात्सान्नो
 य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा० । 'गायत्रात्सान्न उपांशुं
 ग्रहं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । उपांशुग्रहाज्जिर्मितो
 यत्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा० । 'उपांशुग्रहाज्जिर्मितो यत्त्रिवृत्
 स्तोमस्तद्रूपां सा० । 'उपांशुग्रहाज्जिर्मितो यत्त्रिवृत् स्तोमं निर-
 मिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । त्रिवृत् स्तोमाज्जि-
 र्मितं यद्व्यन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा० । 'त्रिवृत् स्तोमाद्व्यन्तरं पृष्ठं
 निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । वसत्यधिष्ठितं
 सर्वजन्तूनि वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः 'तुरिष्ठेमेयस्सु'
 (६।४।१५४) इतीष्टिनि तृचो लोपः । सर्वाधार ऋषिः
 ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा० । 'प्राणो वै वसिष्ठ ऋषियैद्वैतु श्रेष्ठ-
 स्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठः' (८।
 १।१।६) इति श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया । गृहातिः सृष्ट्यर्थः ।
 प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्यं
 प्राणं गृह्णामि । प्रजानां प्राणसिद्धये लामुपदधामीत्यर्थः । अयं
 पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । 'ये नाना-
 कामाः प्राणे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोति'
 (८।१।१।६) इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मेण
 ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुप्ग्रैमौ त्रिष्टुभः स्वारपुंस्वा-
 रादन्तर्यामोन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशादृहद्वारद्वाज
 ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि
 प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

उ० अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
 अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति
 तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठं वात्या-
 र्यावतात् । तस्य मनो वैश्वकर्मेण इत्यादि तुल्यव्याख्यानं
 चतसृष्वपि कण्डिकासु ॥ ५५ ॥

म० एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेः रारभ्योपवेयम् ।
 विश्वं करोति सर्वं सजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षि-
 णस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० । 'अयं वै
 वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादेव दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधाति' ।
 (८।१।१।७) इति श्रुतेः । तस्य विश्वकर्मेणो-
 ऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मेण विश्वकर्मेण इदम् । 'तस्ये-
 दम्' (पा० ४।१।१२०) इत्यण् 'इनप्यनपत्ये' (पा०
 ६।४।१६४) इति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । 'मनस्त-
 स्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत' (८।१।१।८) इति श्रुतेः ।
 मनसोऽपत्यं ग्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'ग्रीष्ममृतुं मनसो निर-
 मिमीत' इति श्रुतेः । ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्द-
 स्तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादतोर्निरमिमीत' इति श्रुतेः ।
 त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभद्व्यन्तः
 स्वारपुंसाम निरमिमीत' इति श्रुतेः । स्वारत्सान्न उत्पन्नो
 योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । 'स्वारत्सान्नोऽन्तर्यामो ग्रहं निर-
 मिमीत' इति श्रुतेः । अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदशस्तोमस्तद्रूपां
 सा० । 'अन्तर्यामाद्वापञ्चदशस्तोमं निरमिमीत' इति श्रुतेः ।
 पञ्चदशस्तोमादुत्पन्नं यद्गृहद्व्यष्टं तद्रूपां सा० । 'पञ्चदशस्तो-
 माद्गृहद्व्यष्टं निर०' । भरद्वाज ऋषिः बिभर्ताति भरन् वाजमर्भं
 यः स भरद्वाजोऽन्तर्यामो मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेच्छोत्पत्तेः
 ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । 'मनो वै भरद्वाज
 ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति
 तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः' (८।१।१।९) इति
 श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया धातुसृष्ट्या त्वयेष्टकया कृत्वा
 प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मेन एव गृह्णामी-
 त्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षा-
 श्रक्षुष्यो जगती वार्धिं जगत्या ऋक्समृ-
 कसमाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं जम-
 दग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि
 प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

उ० अयं पश्चात् । अयं पश्चाद्विश्वव्यचा । 'असौ वा
 आदित्यो विश्वव्यचा यदा शेवैष उदेति अयेदं सर्वं व्यचा
 भवति तद्यत्तमाह' । पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

म० अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्यो-
पदधाति । पश्चात्प्रतीचीं दिशमन्वति गच्छतीति पश्चात् प्रतीची-
गमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा
आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा
यदा होवैष उदेत्ययेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति
तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्ति' (८।१।२।१) इति
श्रुतेः । तस्यादित्यस्य संबन्धि चक्षुरतएव वैश्वव्यचसं विश्व-
व्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । 'चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्याग्निर-
मिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः । चाक्षुष्यः चक्षुष
उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादित्याद्यन् 'वर्षा ऋतुं
चक्षुषो निरमिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः । वर्षाभ्य
उत्पन्नं जगतीछन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीछन्दो वर्षाभ्य ऋतो-
निरमि० । जगतीछन्दस उत्पन्नमुक्त्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां
सा० । जगत्सै छन्दस ऋक्समं साम निरमि० । ऋक्समा-
दुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं
निरमि० । शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदशस्तोमस्तद्रूपां सा० ।
शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशस्तोमं निरमि० । सप्तदशास्तोमादुत्पन्नं यद्वै-
रूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशास्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ।
जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमन् । अज्ञति सर्वत्र
गच्छतीत्यग्निः । ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० ।
'चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्धेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्मा-
च्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः' (८।१।२।३) इति श्रुतेः । प्रजा-
पतिसृष्टया लयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव
गृह्णामि । 'सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोति' (८।१।२।३)
इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इदमुत्तरात्स्वस्तस्य श्रोत्रं सौवर्गं शरच्छौत्र्यनु-
ष्टुप् शारद्यनुष्टुभं ऐडमैडान्मन्थी मन्थिनं एक-
विंश एकविंशाद्वैराजं विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्र-
जाभ्यः ॥ ५७ ॥

उ० अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । 'दिशो वा उत्तरा
तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरात्तद्वत्सात्सर्वसादिशः । अथ यत्स्व-
रित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः' इति-॥ ५७ ॥

म० दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ।
उत्तरस्यामुत्तरात् 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' । (पा० ५।३।
३४) इति आतिप्रत्ययः । सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः
स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां लां सा० । क्रियाव्यविशेष-
णानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् ।
दिशो वा उत्तरात्तयत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वसादिशो-
ऽयं मत्स्वरित्याह 'स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूलो-

त्तरं तस्यौ तदेतद्रूपमुपदधाति' (८।१।२।४) इति
श्रुतेः । तस्य स्वर्गस्य संबन्धि श्रोत्रं कीदृशम् । सौवर्ग स्वः इदं
सौवर्गं 'तस्येदम्' (पा० ४।३।१२०) इत्यण् । द्वारादि-
त्वाद्वैजागमः (पा० ७।३।४) अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ।
श्रोत्ररूपां लां सा० । 'श्रोत्रं तस्माद्रूपादिग्भ्यो निरमिमीत'
(८।१।२।५) इति श्रुतेः । श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां
सा० । 'शरदमृतुं श्रोत्राग्निरमिमीत' (८।१।२।५) इति
श्रुतेः । शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं
छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० । अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम
तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडं साम निरमि० । ऐडात्साम्न
उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात्साम्नो मन्थिनं
ग्रहं निरमि० । मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंशस्तोमस्तद्रूपां
सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशस्तोमं निरमि० । एकविंशस्तो-
मादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशस्तोमाद्वैराजं
पृष्ठं निरमि० । विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन 'मित्रे
चर्षौ' (पा० ६।३।१३०) इति दीर्घः । तादृश ऋषिः
श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं
यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । 'श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्धेनेन
सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं
विश्वामित्र ऋषिः' (८।१।२।६) इति श्रुतेः ।
प्रजापतिसृष्टया लयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः
श्रोत्रमेव सादयति 'ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तदधाति
सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोति' (८।१।२।६) इति
श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्मत्या हैमन्तो-
वाच्यः पङ्क्तिर्हैमन्ती पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत
आग्रयणऽआग्रयणात्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रय-
स्त्रिंशोभ्यां शाकरैर्वते विश्वकर्म ऋषिः प्रजा-
पतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यो लोकं
ता इन्द्रम् ॥ ५८ ॥

उ० अथ मध्ये । इयमुपरि मतिः । 'चन्द्रमा वा
उपरि तद्यत्तमाहोपरीति उपरि हि चन्द्रमा । अथ यन्मति-
रित्याह वाचै मतिः' । समानं व्याख्यानम् । लोकं तामि-
न्द्रमिति तिस्रः प्रतीकगृहीताः । लोकं पृणच्छिद्रं पृण ।
ता अस्य सूददोहसः । इन्द्रं विश्वा भवीवृत्तत् ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

म० दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां
कुला प्रादक्षिण्येनोपधेयम् । 'उपर्युपरिष्ठात्' (पा० ५।३।
३१) इति निपातः । उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक्

मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्ति-
ष्ठति तद्रूपां सा० । चन्द्रमा वा उपरि तयत्तमाहोपरीत्युपरि हि
चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वागै मतिर्वाचा हीदृष्वसर्वं मनुते
'वाग्ध चन्द्रमा भूलोपरिष्ठात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति' (८।
१।९।७) इति श्रुतेः । तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुपनात्
एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । 'वाचं
तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीत' (८।१।२।८) इति
श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां
सा० । हेमन्तमृतं वाचो निरमि० । हेमन्तस्येयं हेमन्ती या
पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिश्छन्दो हेमन्तादतो निरमि० ।
पङ्क्तेरुपत्तं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पङ्क्त्यै चतुर्थी
पञ्चम्यर्थे । पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमि० । निधनवतः
साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा० । निधनवतः
साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि० । आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्र-
यस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा० । आग्रयणाद्ग्राह्यानिवत्रय-
स्त्रिंशौ स्तोमौ निरमि० । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे
शाकरीरैवते पृष्ठे लां तद्रूपां सा० । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां
स्तोमाभ्यां शाकरीरैवते पृष्ठे निरमि० । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं
करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते
वाग्रूपां लां सा० । 'वागै विश्वकर्मऋषिर्वाचा हीदृष्वसर्वं कृतं
तस्माद्वाग्विश्वकर्मऋषिः' (१।२।९) इति श्रुतेः ।
प्रजापतिसृष्टया लयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्विशम-
न्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । 'सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोति'
(८।१।२।९) इति श्रुतेः । अथ पञ्चकण्डिकासु
प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम् ।
प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थः प्राणादीनां ग्रहणम् पञ्चाशदि-
ष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपञ्चादीनां प्राणदयः पुष्टा
भवन्त्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नाना-
लोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन्यृह्णामि मद्ग्रशगान्करोमीति प्राण-
श्रुतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्ग्रशगा भवन्त्वित्यर्थः । (का०
१७।६।५) लोकं पृष्ठा दक्षिणां सादध्यामध्यात् ।
आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्यामध्यात् अधि स्वयमातृणा-
पर्यन्तं लोकं पृष्ठा उपदधाति तासां लोकं पृष्ठेयमिममन्त्रम् ।
ता अस्येति सूददोहः संज्ञमन्त्रेणाधिबदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति
सूत्रार्थः । 'मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्' (का० १७।६।
९) । स्वयमातृणोपरीन्द्रं विधेति मन्त्रेण सूक्षेपः ।
तिस्र ऋक् प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्त्वात् (अ० १२ क० ५४।
५५।५६) ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोर्निर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद
साधुया । उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणाश्विनाध्वर्यु
सादयतामिह र्वा ॥ १ ॥

उ० द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चितौ पञ्चाश्विन्यो
यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यु इत्यादियजुः । प्रथमा विराट् ।
द्वितीयाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । ध्रुवक्षितिः । या त्वं ध्रुवक्षितिः
स्थिरनिवासा ध्रुवयोनिश्च अनश्वरस्थाना च ध्रुवा चासि
स्वत एव तां त्वां ब्रवीमि । ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानम् ।
आसीद अधितिष्ठ । साधुया साधुम् । द्वितीयैकवचनस्य
स्थाने या । उख्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथममायं जुषाणा
सेवमाना । उख्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञानम् । 'इयमेव प्रथमा
चितिस्तस्याश्चोपरिष्ठाश्विनीयते तस्मादेवमुच्यते' । उत्तरं
यजुः । किंच अश्विनौ चाध्वर्यु सादयताम् इह रेतःसि-
ग्वेलायां त्वा त्वाम् । केचिच्चतुर्थमेतं पादं वर्णयन्ति
त्रिष्टुभं च ॥ १ ॥

म० त्रयोदशोऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा ।
'अयं वै लोकः प्रथमा चितिः' (८।२।१।१) इति
श्रुतेः । चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते । भूमेरु-
ध्वंमन्तरिक्षादवर्गभागो द्वितीया चितिः । 'एतां द्वितीयां
चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष
लोकः' (८।२।१।२) इति श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ
यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं
चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने
देवानामध्वर्यवो भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुप-
हितेति श्रुत्या 'तेऽश्विनावब्रुवन्' (८।२।१।३) इत्या-
दिकयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः । द्वितीयचितिमन्त्रा
देवदेवलाः । 'आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।
८।१५) । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिग्वे-
लायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः । पञ्चाश्विनी-
देवलाः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यु
इत्यादि यजुः । अदित्यास्त्वार्षा-त्रिष्टुबैकाधिका पादानियमात् ।
हे इष्टके, यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं
रेतः सिग्वेलावलक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशम् । साधुया साधुं
श्रेष्ठं 'सुपां सुलुक्' इत्यमो यादेशः । कीदृशी त्वम् । ध्रुवक्षितिः
ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः
कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममायं केतुं स्थानं
प्रथमवितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथवा 'अमिरुख्यस्तस्यैव
प्रथमः केतुर्यत्र प्रथमा चितिस्तां जुषाणा' (८।२।१।४)
इति श्रुतेः । इतः परं यजुः । किंच अश्विना देवानामध्वर्यु

इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके, त्वा त्वां सादयतामुपधा-
ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं
वदन्ति ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुलायिनीं घृतवतीं पुरन्धिः स्योने सीद सद्ने
पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा
ब्रह्मा पीपिहि सौभगायाश्चिनाध्वर्यु सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

उ० कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी ।
सा हि रेतःसिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति
घृतवती भविष्यता योगेन । इह हि वसोर्धाराद्या आहु-
तयो होष्यन्ते । पुरन्धिः । बहु हि इष्टकाजातमियं
धारयति चितिसंबद्धम् । या त्वमित्थंभूता तां त्वां ब्रूमः ।
स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः सुखरूपे उपविश स्थाने
पृथिव्याः । किंच अभि त्वा अभिगृणन्तु त्वां रुद्रादयः ।
किंच । इमां इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्व ।
सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० हे इष्टके, पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिरूपे स्थाने
स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै
शिवे स्योने सीद सद्ने (८।२।१।५) इति श्रुतेः ।
त्वम् । कुलायिनी 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' कुलायो नीडं गृह-
मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा
गृहाकारा भवति । 'कुलायमिव वै द्वितीया चितिः' (८।
२।१।५) इति श्रुतेः । अत्र सादयत्यर्थः इति । तथा घृत-
वती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः
पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धीयते स्थाप्यत
इति वा । किंच रुद्रा वसवश्चोपलक्षणम् । सर्वे देवाः त्वा त्वाम-
भिगृणन्तु स्तुवन्तु । किंच सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि
ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि ।
अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाय भवेति भावः । इमेति सुप
आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । 'पि गतौ' तुदादिः । 'बहुलं
छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः 'श्लौ' (पा०
६।१।१०) इति द्विलं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य'
(पा० ६।१।१७) इति अभ्यासदीर्घः । अश्विनेत्यादि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

तृतीया ।

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितृह सीद देवानां सुमेने बृहते
रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा
तन्वा संविशस्वाश्चिनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

उ० स्वैर्दक्षैः स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्य पालयित्री

सती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानं कुरु । दक्ष-
शब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुमे
सुखाय । कथं नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । बृहते
रणाय महते च रमणीयाय यज्ञक्रतवे । किंच । पितेवैधि
सूनवे पिता इव भव पुत्राय । आसुशेवा मर्यादया साधु
सुखयित्री । किंच स्वावेशाः स्वावेशेति विभक्तियत्ययः ।
स्वावेशया तन्वा आत्मना संविशस्व अवस्थानं कुरु । अश्वि-
नावध्वर्यु । उक्तार्थः ॥ ३ ॥

म० हे इष्टके, त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः
वीर्यैः सामर्थ्यैः सह । दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । 'स्वेन वीर्येणेह
सीद' (८।२।१।६) इति श्रुतेः । कीदृशी । दक्षपिता
दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह ।
रणाय रमणीयाय बृहते सुमे सुत्राय सुखाय । सप्तमी चतु-
र्थ्यर्थे । 'देवानां सुत्राय महते रणाय' (८।२।१।६)
इति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्ति त्विति श्रुत्यर्थः । किंच
आसमन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी
सर्वदा सुखयित्री एधि भव 'ध्वसोरेदौ-' (पा० ६।४।
११९) इत्येकारः । तत्र दृष्टान्तः । पिता सूनव इव यथा
पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् ।
किंच स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा । प्रथमा तृतीयाथे ।
स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं
कुरु । 'स्वावेशेनात्मना संविशस्व' (८।२।१।६) इति
श्रुतेः । अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

पृथिव्याः पुरीषमप्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्चिनाध्वर्यु सादयता-
मिह त्वा ॥ ४ ॥

उ० पृथिव्याः पुरीषम् । या त्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः
पुरीषमिवासि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत्पुरी-
षमिव यद्वितीया' इति श्रुतिः । अप्सो नाम रसो नाम ।
अप्स इति रसपर्यायं दर्शयति । अपः सनोतीत्यप्सः ।
अपां हि रसो गुणः । 'तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवो-
पनिषत्' इत्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति । तां त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवा
अभिगृणन्तु अभिगृणन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्ठा घृतवती
च इह सीद द्वितीययां चितौ । यां स्तोमस्यान्तर्गम्य(?)
मानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा घृतवती च वसोर्धारा-
दिभिर्होमैः । ततः प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ।
प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यं द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः ।
शेषमुदक् ॥ ४ ॥

म० हे इष्टके, त्वं पृथिव्याः प्रथमचित्तेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीया' (८ । २ । १ । ७) इति श्रुतेः । पृणाति पूरयति पुरीषम् । 'शृपृभ्यां कित्' (उणा० ४ । २७) पृणातेरीषन्प्रत्ययः । किंच कित्वात् 'उदोष्यपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इत्युदादेशो रपरत्वं च । नित्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च लमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां तां ता विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किंच स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयश्चितौ सीदतिष्ठ । ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद्दिह । यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् । ऊर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ५ ॥

उ० अदित्यास्त्वा । या त्वम् ऊर्मिः कलोलराशिः द्रप्सः रसः अपामसि । यस्याश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजापतिर्ऋषिर्द्रष्टा । तां त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथंभूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् विष्टम्भनीं संस्तम्भनीम् अन्तरिक्षस्यैव । दिशामधिपत्नीं दिशामीशिनीं भूतजातानां च । शेषं समानोदकम् ॥ ५ ॥

म० हे इष्टके, अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि तां सादयामि स्थापयामि । किंभूतां त्वाम् । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् । किंच त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कलोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा । तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

शुक्रश्च शुचिश्च प्रेष्मावृत्तु अग्नेरन्तःश्रेष्ठोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्ताममयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अमयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । प्रेष्मा-

वृत्तु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्व वे सादितम् ॥ ६ ॥

उ० ऋतव्य उपदधाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० 'शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि' (का० १७ । ८ । १६) । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पथे प्राग्लक्षणे अनुक्रममित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । प्रेष्मावृत्तु इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पथ्य इति सूत्रार्थः । उक्तृतिच्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ प्रेष्मावृत्तु ग्रीष्मसंबन्धिनौ ऋतवयवौ । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वैद्योनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वैद्योनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर् रुद्रैः सजूर्देवैर्वैद्योनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर् रादित्यैः सजूर्देवैर्वैद्योनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैर्वैद्योनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवीरूपदधाति । विश्वेषां देवानामार्षम् । सजूर्ऋतुभिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वा इष्टका उपहितवान् । यथाच समानजोषणः विधाभिः । 'आपो वै विधाः । अङ्गिर्होदं सर्वं विहितम्' । यथाच समानजोषणो देवैः । च समानजोषमाणः देवैर्वैद्योनाधैः । 'प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्होदं सर्वं वयुनं नद्धं अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्होदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम्' । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भूत्वा उपदधामि । अग्नये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु वसुध्वादित्यविश्वेदेवा योज्याः ॥ ७ ॥

म० 'वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रति मन्त्रम्' (का० १७ । ८ । १७) पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः । विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्वाणि पञ्च यजृषि । हे इष्टके, देवानामध्वर्यू अश्विनौ अश्विनौ तां ता त्वामिह स्थाने

इह रेतःसिखेलायां हे इष्टके, त्वा त्वां सादयतामुप-
त्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं
वदन्ति ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुलायिनीं घृतवतीं पुरन्धिः स्योने सीद सद्ने
पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा
ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्चिनाध्वर्यु सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

उ० कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी ।
सा हि रेतःसिखेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति
घृतवती भविष्यता योगेन । इह हि वसोर्धाराद्या आहु-
तयो होष्यन्ते । पुरन्धिः । बहु हि इष्टकाजातमियं
धारयति चितिसंबद्धम् । या त्वमित्यभूता तां त्वां ब्रूमः ।
स्योने सीद सद्ने पृथिव्याः सुखरूपे उपविश स्थाने
पृथिव्याः । किंच अभि त्वा अभिगृणन्तु त्वां रुद्रादयः ।
किंच । इमां इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्व ।
सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० हे इष्टके, पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिरूपे स्थाने
स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै
शिवे स्योने सीद सद्ने (८।२।१।५) इति श्रुतेः ।
त्वम् । कुलायिनी 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' कुलायो नीडं गृह-
मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिखेलायामिष्टकोपचिता सा
गृहाकारा भवति । 'कुलायमिव वै द्वितीया चितिः' (८।
२।१।५) इति श्रुतेः । अत्र सादयत्यर्थे इनिः । तथा घृत-
वती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः
पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरं बहुधा धीयते स्थाप्यत
इति वा । किंच रुद्रा वसवश्चोपलक्षणम् । सर्वे देवाः त्वा त्वाम-
भिगृणन्तु सुवन्तु । किंच सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि
ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि ।
अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाया भवेति भावः । इमेति सुप
आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । 'पि गतौ' तुदादिः । 'बहुलं
छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः 'श्लौ' (पा०
६।१।१०) इति द्विजं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य'
(पा० ६।१।७) इति अभ्यासदीर्घः । अश्विनेत्यादि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

तृतीया ।

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितृह सीद देवानां सुसुप्ते बृहते
रणाय । पितृवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा
तन्वा संविशस्वाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

उ० स्वैर्दक्षैः स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्य गालयित्री

सती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानं कुरु । दक्ष-
शब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुप्ते
सुखाय । कथं नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । बृहते
रणाय महते च रमणीयाय यज्ञक्रतवे । किंच । पितृवैधि
सूनवे पितरा इव भव पुत्राय । आसुशेवा मर्यादया साधु
सुखयित्री । किंच स्वावेशाः स्वावेशेति विभक्तिव्यत्ययः ।
स्वावेशया तन्वा आत्मना संविशस्व अवस्थानं कुरु । अश्वि-
नावध्वर्यु । उक्तार्थः ॥ ३ ॥

म० हे इष्टके, त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः
वीर्यैः सामर्थ्यैः सह । दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । 'स्वेन वीर्येणेह
सीद' (८।२।१।६) इति श्रुतेः । कीदृशी । दक्षपिता
दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह ।
रणाय रमणीयाय बृहते सुप्ते सुप्ताय सुखाय । सप्तमी चतु-
र्थ्यर्थे । 'देवानां सुप्ताय महते रणाय' (८।२।१।६)
इति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किंच
आसमन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी
सर्वदा सुखयित्री एधि भव 'ध्वसोरेद्वौ' (पा० ६।४।
११९) इत्येकारः । तत्र दृष्टान्तः । पिता सूनव इव यथा
पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् ।
किंच स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा । प्रथमा तृतीयार्थे ।
स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं
कुरु । 'स्वावेशेनात्मना संविशस्व' (८।२।१।६) इति
श्रुतेः । अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

पृथिव्याः पुरीषमस्यसो नाम तां त्वा विश्वे
अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्यु सादयता-
मिह त्वा ॥ ४ ॥

उ० पृथिव्याः पुरीषम् । या त्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः
पुरीषमिवासि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत्पुरी-
षमिव यद्वितीया' इति श्रुतिः । अप्सो नाम रसो नाम ।
अप्स इति रसपर्यायं दर्शयति । अपः सनोतीत्यप्सः ।
अपां हि रसो गुणः । 'तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवो-
पनिषत्' इत्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति । तां त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवा
अभिगृणन्तु अभिगृणन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्ठा घृतवती
च इह सीद द्वितीयस्यां चितौ । यां स्तोमस्यान्तर्हस्य (?)
मानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा घृतवती च वसोर्धारा-
दिभिर्होमैः । ततः प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ।
प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यं द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः ।
शेषमुदक् ॥ ४ ॥

म० हे इष्टके, लं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्तुति । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वि-
तीया' (८।२।१।७) इति श्रुतेः । पृष्ठाति पूरयति पुरीषम् । 'शृपृभ्यां कित्' (उणा० ४।२७) पृष्ठातेरीष-
प्रत्ययः । किंच कित्वात् 'उदोष्यपूर्वस्य' (पा० ७।१।१०२) इत्युदादेशो रपरत्वं च । नित्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददा-
तीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च लमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां लां ला विश्वे सर्वे देवा अभि-
गृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किंच स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोम-
पृष्ठवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयश्चितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत् पुन्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद्देहि । यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपतीं भुवनानाम् । ऊर्मिर्द्रप्सो अपामसि विश्वकर्म त ऋषिरश्विनोऽध्वर्यु साद-
यतामिह त्वा ॥ ५ ॥

उ० अदित्यास्त्वा । या त्वम् ऊर्मिः कलोलराशिः द्रप्सः रसः अपामसि । यस्याश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजा-
पतिर्ऋषिर्द्रष्टा । तां त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथंभूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् विष्टम्भनीं संस्तम्भनीम् अन्तरिक्षस्यैव । दिशामधिपतीं दिशामीशिनीं भूतजातानां च । शेषं समानोदकेम् ॥ ५ ॥

म० हे इष्टके, अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि लां लां सादयामि स्थापयामि । किंभूतां त्वाम् । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपतीं स्वामिनीम् । किंच लमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कलोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा । तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

शुक्रश्च शुचिश्च प्रेष्मावृत् अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामापु ओषधयः कल्पन्ताममयः पृथुङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अमयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । प्रेष्मा-

वृत् अंभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्व वे सीदतम् ॥ ६ ॥

उ० ऋतव्य उपदधाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्या-
तम् ॥ ६ ॥

म० 'शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि' (का० १७।८।१६) । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पथे प्राग्लक्षणे अनुक्रममित उदबुध उपदधाति शुक्रश्च शुचि-
श्चेति प्रत्येकमुपधाय । प्रेष्मावृत् इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पथ इति सूत्रार्थः । उक्ततिच्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचि-
राषाढः तौ प्रेष्मावृत् ग्रीष्मसंवन्धिनौ ऋत्वयवौ । अन्यव्या-
ख्यातम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्दे-
वैर्वयोनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्चिनोऽध्वर्यु सादय-
तामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्दे-
वैर्वयोनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्चिनोऽध्वर्यु सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्-
रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्चिनो-
ध्वर्यु सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्-
विधैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्चिनो-
ध्वर्यु सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्-
विधैर्वयोनाधैरमये त्वा वैश्वानरायाश्चिनोऽध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवीरुपदधाति । विश्वेषां देवानामापम् । सजूर्-
ऋतुभिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वा इष्टका उपहितवान् । यथाच समानजोषणः विधाभिः । 'आपो वै विधाः । अग्निर्हीदं सर्वं विहितम्' । यथाच समा-
नजोषणो देवैः । च समानजोषमाणः देवैर्वयोनाधैः । 'प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धं अयो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम्' । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भूत्वा उपदधामि । अमये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्नि-
वैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यु सादयतामिह त्वाम् । एवमुत्त-
रेष्वपि मन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा योज्याः ॥ ७ ॥

म० 'वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।८।१७) पथ मन्त्रैः पथ वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपद-
धातीत्यर्थः । विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्वानि पथ यजुषि । हे इष्टके, देवानामध्वर्यु अधिना अधिनौ तां ला त्वामिह स्थाने

द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थम् । वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायामयेऽमित्रतये । अमये लेति लाशब्दो या इति प्रथमार्थः । प्रातिपदिकमुपोर्व्यत्ययः । तां काम्, या लम्भतुभिः सज्जः जोषणं जुड् प्रीतिः 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' संपदादिला-
ङ्गावे क्प् । समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सज्जः 'समानस्य छन्दस्यमूर्धे' (पा० ६ । ३ । ८४) इति समानस्य सादेशः । वसन्तादिभिर्न्या लं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या लम् सज्जः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । 'आपो वै विधा अद्भिर्हीदध्वसर्वं विहितम्' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । 'अप एव ससर्जादौ' (मनुः १ । ८) इति स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सज्जः तथा वयो बाल्यादि नहन्ति वधन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सज्जः । 'प्राणा वै वयो-
नाधाः प्राणैर्हीदध्वसर्वं वयुनं नदम्' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सज्जः । 'अथो छन्दाध्वसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदध्वसर्वं वयुनं नदम्' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सज्जः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा लामुपहितवाने-
वमहमप्यमये लामुपदधामीति शेषः । अधिनौ चेह त्वां साद-
यताम् 'तदतून् प्राजनयद्वतुभिर्वै सयुग्भूत्वा' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । उत्तरचतुर्मेष्ट्रेषु वसुभिः रक्षैः आदित्यै-
र्विश्वेदेवैः सज्जरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकय । अपः पिन्वोषधीर्जिन्व द्विपाद्व चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

उ० प्राणभृत उपदधाति । प्राणं मे पाहि गोपाय । अपानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्म उर्व्या विभाहि विभावय । श्रोत्रं मे मम श्लोकय । श्लोक इति वाम्नामसु पठितम् श्लोकं पाहि श्रोत्रं कुरु । अपस्या उपदधाति । अपः पिन्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्वि-
पाद्वद्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः । अव गोपाय । चतु-
ष्पात्पाहि चतुष्पादं गोपाय । दिवो वृष्टिमेरय ध्रुलोका-
दृष्टिं आर्हरय आगमय ॥ ८ ॥

म० 'प्राणभृतः प्राणं म इति' (का० १७ । ८ । २०) पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति । पञ्च बायुदेवत्वानि यजुषि । 'प्राणो वै बायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति' (८ । २ । ३ । २) इति श्रुतेः । हे इष्टके, त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः । मम श्रोत्रं

कर्णेन्द्रियं श्लोकय सद्भाते शक्तं कुरु । 'श्लोक सद्भाते' बहु-
शब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः । 'अपः पिन्वेत्यपस्याः' (का० १७ । ८ । २१) । पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति । अन्वेदेवत्वानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके, त्वमपो जलानि पिन्व सिन्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दिवो ध्रुलोकादृष्टिमेरय आ समन्तात्प्र-
वर्तय ॥ ८ ॥

नवमी ।

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विवलं छन्दो वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः सिंहो वयश्छदिश्छन्दः पृष्ठवा-
द्वयो बृहती छन्द उक्षा वयः कुकुपुछन्दः ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ९ ॥

उ० पयस्या उपदधाति । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । प्रजा-
पतेर्विश्रस्तात्पशव उदक्रामन् छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री भूत्वा वयसामोत्पजापतिः । मूर्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतु-
र्भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते । मूर्धा प्रजापतिप्राधान्यात् । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिः स्वयमेव छन्दः । क्षत्रं वयः प्रजापतिर्वै क्षत्रं वयोभवत् । मयन्दः छन्दः अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिः । मयं सुखं ददातीति मयन्दः । विष्टम्भो वयः । प्रजापतिर्विष्टम्भः । सहीदं सर्वं विष्टमोति । अधिपतिश्छन्दः । प्रजापतिर्वा अधिपतिः । विश्वकर्मा वयः प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा परमेष्ठीछन्दः । आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी । अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशून्गृह्णाति । वयसा वयोवस्थया जरया । 'अस्माजीर्णं पशुं वयसास' इति श्रुतिः । वस्तो वयो विवलं छन्दः । वस्तःपशुः विवलं छन्दोरूपमाश्रित्योदक्रामत् तं प्रजाप-
तिर्गायत्रीरूपो वयसामोत् एकपदा वै विवलं छन्दः तद्विविधं वरमुत्कृष्टं पुरुषसंबन्धि हि तच्छन्दः । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः । वृष्णि मेघं वयसा विवलं विशालं द्विपदाछन्द आगमोति । पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिः । व्याघ्रो वयोनाधृष्टं छन्दः विराडा अनाधृष्टं छन्दः । सिंहो वयः छदिश् छन्दः । अति-
छन्दा वै छदिश्छन्दः । अथातो निरुक्तानि पशून्निरुक्तानि छन्दांस्यभिदधाति पृष्ठवाद् वय इत्यादिदश निगदव्या-
ख्याताः ॥ ९ ॥

म० 'वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रति-
मन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्' (का० १७ । ८ । २२) । दक्षिणो-

त्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका
इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः । एकोनविंशतिर्यजुषि
लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः । अत्र
श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात्
सृष्टाः पञ्चवद्वन्द्वोरूपमास्थाय निरगच्छन् । ततः प्रजापतिरपि
गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसंवन्धिण्या तत्तद्वयव-
स्थया तान्पशूनामोत्तदभिधायका मन्त्राः । 'प्रजापतेर्विस्तृता-
त्पशव उदकामन्दच्छन्दाः' इति भूला तान्गायत्री छन्दो भूला वय-
माप्नोत्' (८।२।३।९) इति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः
प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्धाप्रधानः
प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूला वयः । विभक्तिव्यत्ययः ।
वयसा कृत्वा पशूनामोदिति शेषः । तद्रूपां लामिष्टके उपदधा-
मीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वावयवौ कल्पितौ ।
'प्रजापतिर्वै मूर्धो स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजाप-
तिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१०) इति श्रुतेः ।
क्षतात्रायत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् ।
मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत् । क्षत्रं वय
इति प्रजापतिर्वै क्षत्रं वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति । यद्वा
'अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव
छन्दोऽभवत्' (८।२।३।११) इति श्रुतेः । अधिपतिः
अधिकं पालकः विष्टभ्रोति जगत्सम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः
प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । 'प्रजा-
पतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वै
अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१२)
इति श्रुतेः । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा
प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत् । 'प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयो-
ऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे
स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत्' (८।२।
३।१३) इति श्रुतेः । एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ द्वाववयवाविल्यष्टाव-
यवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः । तथा चाष्टसंख्यो-
पेतलात्सर्वेच्छन्दः प्रकृतिभूतं गायत्रीछन्दो भूला वयसा ।
तृतीयाया लुक् । वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून्
प्रजापतिरगृह्णात् । 'तानि वा एतानि चलारि वयाः' इति
चलारि छन्दाः' इति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री
या तद्भूला प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाप्नोत्' (८।२।३।१४)
इति श्रुतेः । वस्तः अजः । द्वितीयैकवचनस्य सुपां स्थितिं छ-
आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं वरमुत्कृष्टं
छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूलोत्कान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्त-
द्वयवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिविपरिणामं
कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं
गृहीतवानिति योज्यम् । विशेषेषु वक्ष्यते । 'वस्तो वय इति
वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह
भूलाजा उचकमुः' (८।२।४।१) इति श्रुतेः ।

३४ य० उ०

विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूला वृष्णि सेचनसमर्थं मेघं
वयसा जग्राह । 'वृष्णि वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति द्विपदा वै
विशालं छन्दो द्विपदा ह भूला वय उचकमुः' (८।२।४।
२) इति श्रुतेः । तन्दं पङ्क्तिश्छन्दो भूलोत्कान्तं पुरुषं पशुं
वयसाप्नोत् । 'पुरुषं वयसाप्नोत्तन्दं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्दं
छन्दः पङ्क्तिर्ह भूला पुरुषा उचकमुः' (८।२।४।३)
इति श्रुतेः । अनाष्टं विराट्छन्दो भूलोत्कान्तं व्याघ्रं पशुं
वयसाप्नोत् । 'व्याघ्रं वयसाप्नोदनाष्टं छन्द इति विराट्छ-
न्दोऽन्नं वै विराट्छमनाष्टं विराट्भूला व्याघ्रा उच' (८।२।४।४।८) ।
छादयतीति छदिरतिच्छन्दा-
छन्दो भूलोत्कान्तं सिंहं पशुं वयसाप्नोत् । 'सिंहं वयसा-
प्नोच्छदिरच्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिरछन्दः सा हि सर्वाणि
छन्दाः' इति छादयत्यतिच्छन्दा ह भूला सिंहा उच' इति
'अथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि छन्दाः' इत्युपपत्त्याति' इति
श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति
पष्ठवाद् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूलोत्कान्तं पष्ठवाहं पशुं
वयसाप्नोत् । 'पष्ठवाहं वयसाप्नोद्वहतीच्छन्द इति बृहती ह
भूला पष्ठवाह उच' इति । उक्षा सेचनसमर्थः पशुः । आद्यन्ताव-
ष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूलो-
त्कान्तमुक्षणं पशुं वयसाप्नोत् । 'उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप्छन्द
इति ककुप्भूलोक्षाण उच' इति । वृषभः सेचनसमर्थो-
ऽनङ्गान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूलोत्कान्तमृषभं
वयसाप्नोत् । ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहतीछन्द इति सतो-
बृहती भूलर्षभा उच' इति ॥ ९ ॥

दशमी ।

अनङ्गान्वयः पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती-
छन्दस्त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाङ्गयो विराट्
छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवस्तो वय
उष्णिक् छन्दस्तुर्यवाङ्गयोऽनुष्टुप् छन्दो लोकं ता
इन्द्रम् ॥ १० ॥

म० अनः शकटं बृहतीत्यनङ्गान्वलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूलो-
त्कान्तमनङ्गहं पशुं वयसाप्नोत् । अनङ्गाहं पशुं वयसाप्नोत् ।
अनङ्गाहं वयसाप्नोत्पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूलानङ्गाह उच' (८।२।४।९-१५) धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः
जगती छन्दो भूलोत्कान्ता धेनुं वयसाप्नोत् । 'धेनुं वयसाप्नो-
जगती छन्द इति जगती ह भूला धेनुव उच' इति । षण्मा-
सात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः
त्रिष्टुप्छन्दो भूलोत्कान्तं त्र्यविं पशुं वयसाप्नोत् त्र्यविं पशुं वय-
साप्नोत् । 'त्र्यविं वयसाप्नोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुप् ह भूला
त्र्यविव उच' इति । 'दोऽवखण्डने' किन्प्रत्ययः । दिति
खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं बहति दित्यवाद् । यद्वा द्विवर्षः

पशुर्दित्यवाद् विराट्छन्दो भूलोक्तान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा-
ग्रहीत् । 'दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति विराट् भूला
दित्यवाह उच्च०' इति । पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्वि-
वर्षः पशुः गायत्री भूलोक्तान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत् । 'पञ्चाविं
वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति गायत्री ह भूला पञ्चावय उच्च०'
इति । त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः
उष्णिक् छन्दो भूलोक्तान्तं त्रिवत्सं जग्राह । 'त्रिवत्सं वयसा-
प्रोद्विष्णिक् छन्द इत्युष्णिग् भूला त्रिवत्सा उच्च०' इति ।
तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो
भूलोक्तान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । 'तुर्यवाहं
वयसाप्रोद्विराट् छन्द इत्यनुष्टुप् ह भूला तुर्यवाह उच्चकमुः' (८।
२।४।१५) इति श्रुतेः । एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ।
'दक्षिणश्रोणेरेधि लोकं पृष्ठाः पूर्ववत्' (का० १७।८।२४) ।
दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकं पृष्ठा उपदधाति (१२, ५४।५५ ।
५६) पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

इति द्वितीया चितिः संपूर्णा ॥

एकादशी ।

इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्ट्वहंत युवम् ।
पृष्ठेन वावापृथिवी अन्तरिक्षं च विबाधसे ॥ ११ ॥

उ० तृतीयां चितिमिन्द्राग्नी विश्वकर्मा नापश्यत् । तत्र
स्वयमातृणा प्रथमा । इन्द्राग्नी अव्ययमानाम् । अनुष्टुप् ।
पूर्वोऽर्धर्चं ऐन्द्राग्रः उत्तरः स्वयमातृणायाः । तत्रोत्तरोऽर्धर्चः
पूर्वं व्याख्यायते । तत्र विबाधत इति पुरुषव्यत्ययः । येयं
पृष्ठेन वावापृथिवी अन्तरिक्षं च विबाधते अभिभवति
तामिन्द्राग्नी अव्ययमानां अचलन्तीमिष्टकां दृष्ट्वहंत दृढी-
कुरुतम् । युवं युवाम् ॥ ११ ॥

म० अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्रा-
णामृषिः । 'तृतीयायां स्वयमातृणां मिन्द्राग्नी इति मध्ये'
(का० १७।८।२५) । तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये
स्वयमातृणामुपदधाति । अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्चं इन्द्राग्निदेवत्वः
उत्तरः स्वयमातृणादेवतः । हे इन्द्राग्नी, युवं युवामव्ययमानाम-
चलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृणाख्यां दृढीकुरुतम् । एव-
मिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमातृणे, पृष्ठेन खोपरि-
भागेन वावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि
लोकत्रयमलेषि ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यच-
स्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहन्ता-
न्तरिक्षं मा हिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय
व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुद्वि-

भिपातु म्हा स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्ववा सीद ॥ १२ ॥

उ० विश्वकर्मा त्वा प्रजापतिः सादयतु इत्यादि पूर्व-
व्याख्येयम् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनायुष्टा इति विशेषः ॥ १२ ॥

म० वायुदेवत्वं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृणोपधाने एव
विनियुक्तम् । हे स्वयमातृणे, विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य
पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किंभूतां त्वाम् । व्यचस्व-
तीमभिव्यक्तियुक्ताम् । प्रथस्वतीं प्रथं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् ।
हे इष्टके, त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया
नियमय । अन्तरिक्षं दृष्ट्वा परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं
मा हिंसीः । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायानव्यानादानाख्य-
वायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वर्गहस्थित्वै चरित्राय शास्त्रीयाचर-
णाय । प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदाय्यै सति भवतीति नभोनिय-
मनादि प्रार्थ्यत इति भावः । किंच म्हा महत्या स्वस्त्या
योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण
च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तवाधिष्ठात्री
या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदो-
पविश । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा
स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

राज्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्स-
भ्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिगाधिपत्न्यसि
बृहती दिक् ॥ १३ ॥

उ० शतम् ७०० पञ्च दिश्या उपदधाति । वायुरप-
श्यत् राज्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

म० 'अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्यसीति प्रति-
मन्त्रम्' (का० १७।८।२६) । वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं
रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति
पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः । दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां
दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्वानि पञ्च यजुषि । हे इष्टके, त्वं राज्ञी
राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि ।
विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि । त्रिष्टुब्धपासि ।
सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्पति । स्वराट् पर-
निरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि ।
अधिकं पातीत्यधिपती बृहती प्रौढोर्ध्वो दिक् पङ्क्तिरसि ।
दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः । 'छन्दा-
सि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्धक्षिणा जगती
प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूध्वैति' (८।३।१।१४) श्रुतेः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति-

मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्व-
ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

उ० विश्वज्योतिषमुपदधाति । विश्वकर्मा त्वा । वायु-
देवत्या ॥ १४ ॥

म० 'विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः' (का०
१७।९।३) प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्यो-
तिषमिष्टकामुपदधाति । वायुदेवस्य शकरीच्छन्दस्कं यजुः । हे
इष्टके, ज्योतिष्मती वायुरुपां तां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य षष्ठे तां
सादयतु । 'अन्तरिक्षस्य षष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुः' (८।
३।२।३) इति श्रुतेः । किंच सर्वप्राणादिलाभाय लं सर्वं
ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा
सती सीद अङ्गिरसां चित्ताविव ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतु अग्नेरन्तः ऋषो-
ऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ।
वार्षिकावृतु अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

म० 'ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति' (का० १७।९।४)
पूर्वतव्योरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति । ऋतुदैवत्यमुक्तितच्छ-
न्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः । नभस्यो भाद्रपदः । शेषं
व्याख्यातम् (अ० १३ क० २५) ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इषश्चोर्जश्च शारदावृतु अग्नेरन्तः ऋषोऽसि क-
ल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः । ये अग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । शारदावृतु
अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया
देवतयाङ्गिरस्वध्रुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

उ० ऋतव्या नभस्वदेवत्या ॥ १६ ॥

म० 'इषश्चोर्जश्चेत्यपरे' (का० १७।९।५) । अपरे
ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यमुक्तितयजुः । इषः
आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरद्वयवौ । शिष्टं प्रोक्तम् (अ०
१३ क० २५) ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं

मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे
पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ १७ ॥

उ० दश प्राणभृतः । आयुर्मे पाहि गोपाय । वाचं मे
पिन्व त्रयीलक्षणां वाचं मे मम पिन्व सिंच कामैः पूरय ।
मनो मे जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । ज्योतिर्मे यच्छ
देहि । सुखबोध्यमन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'पूर्वाधे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम्' (का०
१७।९।६) आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उप-
दधातीति सूत्रार्थः । दश यजुषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
इष्टके, मे ममायुः लं पाहि रक्ष । एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः
श्रोत्रं मे रक्ष । मे वाचं पिन्व सिंच कामैः पूरय । मे मनो
जिन्व प्रीणय । ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो
यच्छ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दो अस्त्रीव-
यश्छन्दः पङ्क्तिच्छन्द उष्णिक्छन्दो बृहती छन्दो-
नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्
छन्दो जगती छन्दः ॥ १८ ॥

उ० षट्त्रिंशच्छन्दस्य उपदधाति । मा छन्दः । अयं
लोकोमित इव मा छन्दः छादनात् । प्रमा छन्दः । अन्त-
रिक्षलोको वै प्रमा । अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकात्प्रमित
इव दृश्यते । प्रतिमा छन्दः द्यौः प्रतिमा सा हि अन्तरि-
क्षलोके प्रतिमिता । अस्त्रीवयः छन्दः अन्नमस्त्रीवयः ।
यदभ्यो लोकेभ्य आहुतिपरिणामभूतमन्नं स्रवति तदस्त्री-
वयः । परतो निरुक्तानि छन्दांसि पङ्क्तिप्रभृतीनि ॥ १८ ॥

म० 'छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्येषु मा छन्दः' (का० १७।
९।८) इति । अप्येषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश
द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । षट्त्रिंश-
जुषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं
लोकः । हे इष्टके, लं तद्रूपासि । 'अयं वै लोको मायं लोको
मित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । अस्माल्लोकात्प्रमीयत
इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि । 'अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरि-
क्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः ।
प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता । 'असौ वै लोकः प्रति-
मेष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति' (८।३।३।५)
श्रुतेः । अस्त्रीवयः अस्यते क्षिप्यत इत्यसि अस्मि पतनशीलं
वयोरुजं यस्मात्तदस्त्रीवयः । दीर्घश्छान्दसः । अस्त्रीवयः लोक-
त्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । 'यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयो
यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवय' (८।३।३।५)

इति श्रुतेः । इतः सद्यन्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ 'अथो निरुक्तान्येव छन्दांस्तुपदधाति' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । इष्टके, लं पङ्क्त्युष्णिगवृहत्पवित्राङ्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौश्छन्दः समा-
श्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः
कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दो-
श्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

उ० पृथिवी छन्द इति । यान्येतदेवत्यानि छन्दांसि
तान्युपदधाति । छादयन्तीति छन्दांस्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि । समाः
संवत्सराः स्पष्टमन्यन् । 'यान्येतदेवत्यानि छन्दांस्तु तान्येवैतदु-
पदधातीति' (८।३।३।६) श्रुतेः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवतादित्या देवता
मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो
देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

उ० अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै छन्दांसि ता अपि
छादयन्ति ॥ २० ॥

म० इष्टके, लमभ्यादिदेवतारूपासि । तामुपदधामीति सर्वत्र
शेषः । अभ्यादीनां देवतालं प्रतिद्वम् । 'अग्निर्देवता वातो
देवतेत्येता वै देवताश्छन्दांस्तु तान्येवैतदुपदधातीति' (८।
३।३।६) श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

मूर्धासि राड्भ्रुवासि धरुणा धर्ज्यसि धरणी ।
आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

उ० चतुर्दश बालखिल्या उपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुप्-
रोष्णिगभ्याम् । मूर्धासि राड् मूर्धासि शिरोभूतासि राड् ।
'राट् दीप्तौ' दीप्ता चासि । भ्रुवा स्थिरासि । धरुणा च
धारयित्री च धर्ज्यसि धारयित्री असि । धरणी
च विधरणी च । मर्यादाभूता च । एवं त्रिलोकसंस्तवः
तिसृणामिष्टकानाम् । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा उपदधामिति शेषः । एतासां चतसृणां
बालखिल्यानां मन्त्रस्तवः ॥ २१ ॥

म० 'बालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणमृद्धो वापरा द्वादश-
भ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १०।१।
१०-१३) । प्रागुक्तः दशप्राणमृद्धः पूर्वा अपरा वा सप्त

बालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः ।
तुर्विंशे । अपराः सप्त बालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्यो-
ऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः । बालमात्रेणापि खिला
अभिन्ना इति बालखिल्याः प्राणाः । ते च चतुर्दश सप्त पुरो
हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नामेरुर्ध्वभागश्चेति, ऊरू जानुनी पादौ
नामेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां
विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति । तथाच श्रुतिः 'प्राणा वै बाल-
खिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम' (८।
३।४।१।४-५) यद्वा 'उर्वरयोरसंभिन्नं भवति खिल
इति वै तदाचक्षते बालमात्रादुहेमे प्राणा असंभिन्नास्ते
यद्बालमात्रादसंभिन्नास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे
पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्व नामे-
स्तत्सप्तमङ्गोऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात्प्राणा-
श्चत्वार्यूर्ध्वग्रीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नामेस्तत्सप्तमङ्गोऽङ्गे हि
प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति ॥ ५ ॥'
इति सूत्रार्थः । मूर्धासि अनुष्टुप् गायत्री परोष्णिक् ।
ऋग्वये चतुर्दश यजुषि बालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके, लं
मूर्धा मूर्ध्ववदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके, लं भ्रुवा
स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके, लं धर्त्री धारणं
कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरू-
पत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या 'मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन्
भ्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्ज्यसि धरणीत्यम् लोकमिति'
(८।३।४।८) । आयुषे त्वा आयुर्वृद्धयै त्वामुपदधामि ।
वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि । कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामु० ।
क्षेमाय संपादितधनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशु-
संस्तवः 'आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वार-
श्चतुष्पादाः पशवः' (८।३।४।८) इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यन्त्री राड्युच्यसि यमनी भ्रुवासि धरित्री ।
इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा लोकं ता
इन्द्रम् ॥ २२ ॥

उ० परतोऽपि तिसृणां द्युलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः ।
यन्त्री राड् । यमनी दीप्ता चासि । यन्त्री असि । यमनी
भ्रुवा असि धरित्री । पशुसंस्तवः पूर्ववत् । इषे त्वो-
र्जेत्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा । लोकं ता इन्द्रमिति व्याख्या-
तम् ॥ २२ ॥

म० हे इष्टके, लं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना
चासि । तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमका-
रिण्यसि । भ्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिसृणां
त्रिलोकसंस्तवः 'यन्त्री राडित्यम् लोकमरोहन् यच्यसि यमनी-
त्यन्तरिक्षलोकं भ्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति' (८।३।४।

१०) श्रुतेः । हे इष्टके, इषेऽज्ञाय लामुपदधामि । ऊर्जे बलाय लामु० । रय्यै धनाय लामु० । पोषाय धनपुष्ट्यै लामु० । 'इषे लोर्जे ला रय्यै ला पोषाय लेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशवः' (८।३।४।१०) इति श्रुतेश्चतस्रणां पशु-संस्तवः । 'उत्तरश्रोणे रधिलोकं पृष्ठाः पूर्ववत्' (का० १७।९।१५) उत्तरश्रोणे रारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकं पृष्ठा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ॥

त्रयोविंशी ।

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुण एकविंशः प्रतृतिरष्टादशस्तपो नवदशो-भीवर्तः सविंशो वर्चो द्वाविंशः संभरणस्योविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भः पञ्चविंशो ओजस्त्रिंशः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धृत्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

उ० चतुर्थी चितिमृषयोऽपश्यन् । आशुस्त्रिवृदित्यष्टादशोऽष्टकाः प्रतिमन्त्रमुपदधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीति श्रुतिः । प्रकटार्था मन्त्राः श्रुत्या च व्याख्याताः तथापि किञ्चित्किञ्चिदुच्यते । आशुः त्रिवृत् यएव त्रिवृत् स्तोमः सोऽनेन मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः त्रिवृत् त्रिलोकसंचारी । एवमुपरितनान्यपि व्याख्येयानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमा उच्यते । स हि भाति च पञ्चदशाहान्यापूर्यते च अपक्षीयते च । व्योमा सप्तदशः । संवत्सर उक्तः । स हि विविध-मवति प्राणिनः सप्तदशावयवश्च । धरुण एकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । 'प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैक-विंशः स्तोमः । आदित्या वा प्रतिष्ठा । मासादिभिः एकविं-शावयवं च । परतः संवत्सररूपाणि व्याख्यातानि । प्रतृतिः संवत्सरः । स हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति प्रवर्धयति । तपः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति शीतोष्णवर्षैः । अभीवर्तः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तेन हि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानि भूतेषु दृश्यन्ते । वर्चः । 'संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः' इति श्रुतिर्बु-वन्ती मतुलोपं दर्शयति । वर्चस्वी महाभाग्यवान् । संभरणः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभरति उत्पाद-यति संहरति वा विनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः संवत्सरः त्रयोदशमास इहोच्यते । स च गर्भो भूत्वा ऋतु-न्प्रविशति । कथं पुनस्त्रयोदशो मासः ऋतुन्प्रविशति । उच्यते । एकोनपणमासाहोरात्रैश्चन्द्रो द्वादशराशीन् विभ्रमति

स चान्द्र ऋतुर्भवति । आदित्यस्वेकपणमासदिवसैः राशि-द्वयमतिक्रामति स सौरऋतुर्भवति । तैश्च सौरैर्ऋतुभिः संवत्सरो भवति । ततश्चैकस्मिन्वर्तौ सौरचान्द्रौ ऋतुर्भवतः तिथिद्वयं च । एवं षड्ऋतुषु द्वादशतिथयः प्रविशन्ति अपरेषु पदस्वरूपा द्वादश अपरेषु पदतिथयः । स एषोऽर्ध-तृतीयेषु संवत्सरेषु चान्द्रो मासः प्रविशति । स एवा-धिमासः स एव त्रयोदशो मासः सौरानुत्तुन्द्वाभ्यां तिथिभ्यां प्रविशति । ओजः । अत्रापि मतुलोपः । ओजस्वी संवत्सर ऋतुः । 'संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति' इति श्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रह्मस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं स्वतन्त्रता । नाकः काम्यत इति कं सुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखम-स्मिन्निति नाकः । विवर्तः । विविधं वर्तन्ते तत्र गतानि भूतानीति विवर्तः पितृयाणः । धृत्रं धारणम् । चतुष्टोमः चतुस्तरः स्तोमः चतुष्टोमः । उत्तरपदलोपी समासः ॥ २३ ॥

म० 'उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति' (का० १७।१०।७) । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जह्वा-मात्रीमुदञ्च्य उपदधातीति सूत्रार्थः । अस्यां कण्डिकायामष्टा-दश यजुषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः । प्रतृतिरि-त्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके, त्वं त्रिवृत् स्तोमरूपासि । सामानावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणा-न्याशुरित्यादीनि । कीदृशत्रिवृत् । आशुः । 'अशू व्याप्तौ' अश्रुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां लामुपदधानीति सर्वत्र शेषः । 'स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति' (८।४।१।३) श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् किं सवैभूतव्यापकत्वादशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथाच श्रुतिः 'स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तथत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमाना-माशिष्ठोऽर्थो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तथत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।९) । 'दक्षिणां दक्षिणयोर्मन्तः पञ्चदश' (का० १७।१०।९) इति दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्योर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यञ्च्य उपदधातीति सूत्रार्थः । भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः । यद्वा भान्तश्चन्द्रः पञ्च-दशाहानि पूर्वमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात् पञ्चदशः । भा कान्तरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । 'य एव पञ्चदशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तथत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो स्तोमस्तं तदुपदधाति तथत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽधो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशा-हान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तथत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधा-तीति' (८।४।१०।१०) श्रुतेः । 'दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा

सप्तदश इति' (का० १७।१०।१०) । उत्तरानूकान्त-
विहितयोर्दक्षिणोत्तरपथयोर्मध्ये दक्षिणां पथां व्योमेति प्रत्य-
ञ्चुख उपदधातीति सूत्रार्थः । विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमास-
पञ्चतुर्दशसप्तदशावयवत्वात्तद्रूपासि । य एव सप्तदशः स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः
पञ्चतवस्तयत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह
भूलोत्तरतस्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।
११) श्रुतेः 'दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश इति' (का०
१७।१०।८) । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये
दक्षिणां जङ्गमात्रां धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति
सूत्रार्थः । धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः । यद्वा
धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः । द्वादश मासाः
पञ्चतवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । 'य एवैक-
विंशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै
धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविंश-
स्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतव इमे लोका असावेवादित्यो
धरुण एकविंशस्तयत्तमाह धरुण इति यदा हेवेषोऽस्तमेत्य-
थेदं सर्वं प्रियत आदित्यो ह भूला पश्चात्तस्यौ तदेव रूपमुप-
दधातीति' (८।१।१।१२) श्रुतेः 'चतुर्दश प्रतिमन्त्रं
प्रतूर्तिरष्टादश इति' (का० १७।१०।११) । चतस्र उप-
धाय चतुर्दशार्धपथा उदञ्चुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति
सूत्रार्थः । अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्ति-
स्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः । यद्वा संवत्सरः प्रतूर्-
तिरष्टादशावयवः द्वादशमासाः पञ्चतवः संवत्सरश्चैत्यवयवाः ।
'य एवाष्टादशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्-
तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतवः संवत्सर एव प्रतूर्ति-
रष्टादशस्तयत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
प्रतिरिति तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।१३)
श्रुतेः । तपोरूपो नवदशः स्तोमः । यद्वा संवत्सरस्तपः शीतो-
ष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः । द्वादशमासाः षडृतवः संवत्सर
इति तद्रूपासि । य एव नवदशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो
संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः
संवत्सर एव तपो नवदशस्तयत्तमाह तप इति संवत्सरो हि
सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद' (८।४।१।
१४) । अभिवर्त्यते आवर्त्यत इत्यमीवर्तः समावृत्तिरूपः
स विंशः स्तोमः । यद्वा अभिवर्त्यतयावर्त्यति सर्वाणि भूतानी-
त्यमीवर्तः संवत्सरः । 'उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलं' (पा०
६।३।१२२) इति दीर्घः । द्वादशमाससप्ततुर्दशसंवत्सररूप-
विंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । 'य एव सविंशस्तोमस्तं
तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अमीवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश-
मासाः सप्ततवः संवत्सर एवामीवर्तः सविंशस्तयत्तमाहामीवर्त

इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूप' (८।४
।१।१५) । वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः । यद्वा
वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्ततवः द्वे अहोरात्रे
संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । 'य
एव द्वाविंशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव वर्चो
द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्ततवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर
एव वर्चो द्वाविंशस्तयत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप' (८।४।१।१६) इति ।
संविभर्ति संभरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि ।
यद्वा संभरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा संभरणः
संवत्सरः त्रयोदशमासाः सप्ततवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर
इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि । 'य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं
तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव संभरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयो-
दश मासाः सप्ततवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव संभरणस्त्रयो-
विंशस्तयत्तमाह संभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि
संभृतस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।१७) । योनिः प्रजो-
त्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि । यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः
संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । 'य एव चतुर्विंशः
स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य
चतुर्विंशतिरर्धमासास्तयत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।१८) ।
गर्भाः व्यत्ययेन बहुलम् । सामगर्भः पञ्चविंशस्तोमोऽसि । यद्वा
गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर
इति अधिकमासो भूला ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । 'य
एव पञ्चविंशस्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः
पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्च-
विंशस्तयत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो
भूलर्तुषु प्रविशति तदेव तद्रूप' (८।४।१।१९) ।
ओजः मनुज्योपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रि-
णवः स्तोमोऽसि । यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्र-
संवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणवः
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो
वज्रस्त्रिणवः संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा
द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तयत्तमाहौज इति संवत्सरो
हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप' (८।४।१।
२०) । क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि । यद्वा संवत्सर एव
करोतीति क्रतुः पक्षतुर्दशसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । 'य एवैक-
त्रिंशस्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंश-
स्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेक-
विंशस्तयत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करो-
तीति' [८।४।१।२१] श्रुतेः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रय-
स्त्रिंशः स्तोमोऽसि । यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य
प्रतिष्ठितत्वात् पक्षहेतोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव

त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा
त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे
संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो
हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपं' (८।४।१।२२) । ब्रध्नः
सूर्यः । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नः' इति श्रुतेः । विष्टं निवास-
स्थानं 'भुवनं विष्टं लोकः' इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टं स्वाराज्यं
स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंशः स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा
संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्ष-
सप्तर्षिहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशः
स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टं
चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः सप्तर्षिहोरात्रे
संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टं चतुस्त्रिंशस्तस्यत्तमाह ब्रध्नस्य
विष्टमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टं तदेतद्रूपं' (८।४।
१।२३) । नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो
वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तज्जास्ति यत्र
स नाकः षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशः
स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य
चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तस्यत्तमाह नाक इति । नहि
तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो संवत्सरो वाव नाकः
स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं' (८।४।१।२४) । विवर्त्यन्ते आव-
र्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि ।
यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमा-
सत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्षिहोरात्रे त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे
इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो
संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरर्ध-
मासाः सप्तर्षिहोरात्रे त्रयोदश मासाः सप्तर्षिहोरात्रे तस्यत्तमाह
विवर्त इति संवत्सरादि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं'
(८।४।१।२५) । धर्त्रं धारकश्चतुस्त्रिंशः स्तोमश्चतुष्टोमः ।
मध्यमपदलोपी समासः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूह-
स्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वाच्चतुर्दिग्भिः स्तूयमान-
त्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तस्यत्तमाह
धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वा धर्त्रं
चतुष्टोमः स आभिश्चतुर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां
भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।२६)
श्रुतेः । आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशी-
करोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या 'स वै वायुमेव प्रथममुपद-
धाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः
परिगृह्णातीति' (८।४।१।२७) एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवा-
दिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥२३॥

चतुर्विंशी ।

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं
त्रिवृत्स्तोमोऽइन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रध-

स्पृतं पञ्चदशः स्तोमो नृचक्षसां भागोऽसि धातु-
राधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोमो मित्रस्य
भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वातः स्पृत
एकविंशः स्तोमः ॥ २४ ॥

उ० स्पृतं दश इष्टका उपदधाति दशभिर्मन्त्रैः अग्नेर्भा-
गोसीत्यादिभिः । तत्रार्थवादः । प्रजापतिर्गर्भमेकेभ्यो देवेभ्य
आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भूतानि पा-
प्मनो व्यवृधत् त्रिवृदादिभिः स्तोमैः । इष्टकोच्यते । या
त्वम् अग्नेः भागोऽसि । यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यं
जातम् । यया च त्वया ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्यै-
रपनीतम् । त्रिवृत्स्तोमः । त्रिवृत्स्तोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः ।
तां त्वामुपदधामीति शेषः । यद्वा । या त्वमग्नेर्भागोऽसि
यस्याश्च तव त्रिवृत्स्तोमः यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधि-
पत्यम् यया च त्वया ब्रह्म मृत्योर्मांचितम् । तां त्वामु-
पदधामीति शेषः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । जनित्रम्
आश्रयेण जायत इति जनित्रम् ॥ २४ ॥

म० 'दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति' (का० १७।१०।
१२) पूर्वानूकान्ते विहितयोर्जङ्गमाभ्यामेव दक्षिणामुपदधा-
त्युदञ्चुः उत्तरा पूर्वमुपहिता । दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्युमो-
हिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च ।
तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि
भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युर-
गृह्णात् । ततः प्रजापतिर्देवानुवाच गुप्ताभिः सहाहमिमानि
भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मांचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को
लाभः । प्रजापतिनोक्तं वृणुत । तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु ।
अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथैत्युक्तैकेभ्यो भागमुप-
रेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः
स्पृत इष्टका इति । तथाच श्रुतिः 'अथ स्पृत उपदधालेतद्वै
प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहि ते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभव-
तान्यस्य गर्भे एव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवान-
ब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः
स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीष्वमित्यब्रवीत्
भागो नोऽस्त्विलेकेऽश्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्विलेके स भागमेकेभ्यः
कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणो-
यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिप-
त्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति' (८।
४।२।१।२) । अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके, या त्वमग्नेर्भागो
विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्वाभिलं ।
यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः । विभक्तिव्यत्ययः । त्रिवृत्ता स्तोमेन
ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतम् रक्षितम् । यस्यां त्वयि
त्रिवृत्स्तोम इति वा । तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र
व्याख्येयम् । 'स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु' स्वादिः । 'वाग्वै दीक्षा

(८।४।२।३) इति श्रुतेः । 'उत्तरामुत्तरयोर्निन्द्रस्य भाग इति' (का० १७।१०।१५) । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, लमिन्द्रस्य भागोऽसि । यस्यां लयि विष्णो-राधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्तोर्मोचितम् 'इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।४) इति श्रुतेः । 'उत्तरां दक्षिणयोर्दक्षक्षसां भाग इति' (का० १७।१०।१४) । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्त्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता । नृन् शुभाशु-भकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते दक्षक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि । लयि धातुराधिपत्यं लया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम् । 'देवा वै दक्षक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधि-पत्यमकरोद्विद्वं जनित्रम्' (८।४।२।५) इति श्रुतेः । 'उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति' (का० १७।१०।१३) अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जह्वामात्रयोर्मध्ये उत्तरां जह्वामात्रां दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, लं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि लयि वरुणस्यापानस्याधि-पत्यं यया लयेकविंशेन स्तोमेन दिवः संवन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । 'प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानयाधिपत्यमकरोदिति' (८।४।२।६) श्रुतेः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पा-त्स्पृतं चतुर्विंशः स्तोम आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पञ्चविंशः स्तोमो-दित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजः स्पृतं त्रिणवः स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमः ॥ २५ ॥

म० 'षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति' (का० १७।१०।१६) । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः । हे इष्टके, लं वसूनां भागोऽसि । लयि रुद्राणामाधि-पत्यं लया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् । 'वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधि-पत्यमकरोत्' (८।४।२।७) इति श्रुतेः । आदित्यानां या लं भागोऽसि । लयि मरुतामाधिपत्यं लया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्तोः रक्षिताः । 'आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।८) इति श्रुतेः । लमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि । पूष्ण आधिपत्यं लयि लया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वी स्पृतम् । 'इयं वा अदितिरित्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्यं' (८।४।२।९) । लं देवस्य सवितुर्भागोऽसि लयि बृहस्पतेराधिपत्यं

लया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यग्वन्ति जना यासु ता, दिशः स्पृताः । 'देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप' (८।४।२।१०) इति ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यवानां भागोऽस्यथवानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृता-श्चतुश्चत्वारिंशः स्तोम ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः ॥ २६ ॥

उ० यवाः पूर्वपक्षाः । अयवा अपरपक्षाः ॥ २६ ॥

म० यवानां पूर्वपक्षाणां लं भागोऽसि । अयवानामपरप-क्षाणां लय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन लया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । 'पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदधु' सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप' (८।४।२।११) । ऋभूणां देवविशेषाणां लं भागोऽसि लयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन लया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्तोः रक्षितम् । तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्तोः स्पृणोति । 'ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।१२) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अग्रेरन्तः श्ले-षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-धयः कल्पन्तामग्रयः पृथङ्ग्राम ज्यैष्ठ्याय सत्रताः ॥ ये अग्रयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । हैम-न्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-विशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवे सीदतम् ॥ २७ ॥

उ० ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति ॥ २७ ॥

म० 'ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चेति' (का० १७।१०।१८) । अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति । ऋतुदेवस्य यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [अ० १३ क० २५] ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिराधिपति-रासीत्तिस्मिन्स्तुवत ब्रह्मास्तुज्यत ब्रह्मणस्पतिराधि-पतिरासीत्पञ्चभिस्तुवत भूतान्यस्तुज्यन्त भूतानां पतिराधिपतिरासीत्सप्तभिस्तुवत सप्त ऋषयोऽस्तु-ज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

म० 'रेतःसिखेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेगा-

नूकं सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् (का० १७।१०।१८) । सर्वासु दिक्षु रेतस्सिग्मेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टातुत्तरेणेति सूत्रार्थः । सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेव मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगावीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं स्तुलेमाः प्रजा जनयामीति । देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः । स ऊचे मया युष्माभिश्चेति । तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथाच श्रुतिः 'तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणान्नवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत' (८।४।३।१।२) इति । प्रजापतिरेकया वाचा सहआत्मानमस्तुवत स्तुतवान् । वचनव्यत्ययः । 'वाग्वा एका वाचैव तदस्तुवत' (८।४।३।३) इति श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त, प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः । 'तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः स्रष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् । 'त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैः' (८।४।३।४) इति श्रुतेः । पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत' (८।४।३।५) इति श्रुतेः । सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षेण्यप्राणैरस्तुवत । ततः सप्त ऋषयः सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे सप्त शीर्षेण प्राणास्तैरेव' (८।४।३।६) इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

नवभिरस्तुवत पितरोऽस्तुज्यन्तादितिरधिपत्यासीदेकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽस्तुज्यन्तार्तवा अधिपतय आसंख्योदशभिरस्तुवत मासा अस्तुज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत्पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमस्तुज्यन्तेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽस्तुज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

अ० नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् । ततः पितरः अमिष्वातादयः सृष्टाः । अदितिः अखण्डिता प्रजामतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपती स्वामिलेनाधिकं पालयिष्यासीत् । 'नव वै प्राणाः सप्त शीर्षेणवाधौ द्वौ तैः' (८।४।३।७) इति श्रुतेः । एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्तायाः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभूवन् । 'दश प्राणा आत्मैकादशः' (८।४।३।८) इति श्रुतेः ।

३५ य० उ०

त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् । ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः । मासाभिमान्यनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । 'दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदशः' (८।४।३।९) इति श्रुतेः । पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नामेरुर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत । ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा । इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नामेस्तत्पञ्चदशम्' (८।४।३।१०) इति श्रुतेः । सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभिरयोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्युर्वेष्टीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्गामेस्तत्सप्तदशम्' (८।९।३।११) इति श्रुतेः २९

त्रिंशी ।

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावस्तुज्येतामहोरात्रे अधिपती आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽस्तुज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽस्तुज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽस्तुज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी ज्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायन्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

अ० नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावस्तुज्येतां सृष्टौ । अर्थः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामिलेनास्ताम् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणाः' (८।४।३।१२) इति श्रुतेः । एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः । एकं शफं क्षुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । 'शफं क्लीवे क्षुरः पुमान्' इत्यमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः' (८।४।३।१३) इति श्रुतेः । त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादा-वात्मा चेति तैस्तु ते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंशः' (८।४।३।१४) इति श्रुतेः । पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंशः' (८।४।३।१५) इति श्रुतेः । सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी धुभूलोकौ ज्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः ।

विपर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमाद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पायाश्च-
त्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविंशः' (८।४।३।१६) इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिंशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवा-
श्चायवाध्वार्धिपतय आसृज्यन्तस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकं ता इन्द्रम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ।

उ० सृष्टीस्पदवाति सप्तदशेष्टकाः सप्तदशभिर्मन्त्रैः । एकया स्तुवतेत्यादिभिः तत्र निदानभूता श्रुतिः । 'एतद्वै प्रजापतिः' इत्युपक्रम्य 'ते वै केन स्तोष्यामह' इति । मया चैव युष्माभिश्चेति तथेतरे प्राणैश्चैव प्रजापतिना । एकया-
स्तुवतेति । एकया वाचा अस्तुवत स्तुतवान् । कः सामर्थ्यात्प्रजापतिः । इदानीं फलमाह । प्रजा अधीयन्त । याः गर्भीभूताः प्रजाः प्रजापतेरासन् ताः प्रजापत्यर्थम् अस्थाप्यन्त स्थिताः । प्रजापतिरधिपतिरासीत् अस्यां स्तुतौ । एवं षोडशानामिष्टकानां मन्त्रा एकव्याख्यानाः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

म० नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणा-
स्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽध्वत्थवटायाः स्रष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाया नव प्राणाः' (८।४।३।१७) इति श्रुतेः । एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् । ततः प्रजाः स्रष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाया दश प्राणा आत्मैकत्रिंशः' (८।४।३।१८) इति श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवान्नाधिपतय आसन् (१८) इति च । त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौतिस्व प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाया दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंशः' (८।४।३।१९) इति श्रुतेः । अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः । 'उत्तराष्ट्रसादधि लोकं पृष्ठाः पूर्ववत्' (का० १७।१०।१९) उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकं पृष्ठा उपद-

धातीति सूत्रार्थः । ततः पुरीषनिर्वापः सप्तचोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकं पृष्ठा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिष्ठोऽपि व्याख्याताः (१२।१४-१६) ॥ ३१ ॥
इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्ने जान्तान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजातान्नुद जातवेदः । अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडंस्तव स्याम शर्मस्त्रिवरूथ उज्झौ ॥ १ ॥

उ० अग्नेर्जातान् पञ्चमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । तत्रादौ पञ्चासपत्ना उपधीयन्ते । तत्रादौ द्वे त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ पुरस्तादुपदधाति । हे अग्ने, जातानुत्पन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय । नः आस्माकं सपत्नान् समानपतित्वात् समानपतित्वदर्शिनः शत्रून् । प्रत्यजातान् नुद । प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाय अजातान् अनुत्पन्नान् जनिष्यमाणान् नुद प्रेरय हे जातवेदः । किंच अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडन् । एवं निर्धारितेषु सपशुगृहीतेषु च तद्वत्तेषु अधि-
ब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्तव्यतां नः आस्माकम् सुमनाः जेहानुबन्धमनाः अहेडन् अकुध्यन् । तव च स्याम भवेम । शर्मन् शरणे आश्रये त्रिवरूथे । वरूथं गृहम् त्रिगृहे त्रिपुरे । उज्झौ द्विपदचतुष्पदधनधान्योद्भूतशक्तौ । यद्वा त्रिवरूथे यज्ञगृहे स्याम । त्रीणि हि यज्ञगृहाणि सदोहविधानाम्नीमाग्नीषाणि । उज्झौ उज्जेतरि । अन्येषां यज्ञकर्तृनाम् ॥ १ ॥

म० चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्राणामुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः । 'पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवद-
सपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।११।१-३) । पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः । पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ । हे अग्ने, जातान् पूर्वमुत्पन्नाञ्चोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किंच हे जातवेदः जातप्रज्ञान्, अजातानुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय । उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्थम् । किंच नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् । अहेडन् अकुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्तुपदिशेत्यर्थः । किंच अग्ने, तव त्वसंबन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहेऽत्र

सदोहविधानाम्नीधरूपे वयं स्याम भवेम । सदा यशान्कुर्म
इत्यर्थः । कीदृशे । त्रिवरुथे शर्मन् शर्मणि सुलाश्रये । तथा
उद्गौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः त-
स्मिन् भवतेर्दिप्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति १

द्वितीया ।

सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजातान्
जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो
वयं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

उ० सहसा जातान् बलेनोद्भूतशक्तीन् । प्रणाशय अस्माकं
सपत्नान् । यद्वा सहसा बलेन स्वशक्त्या उत्पन्नान् प्रेरय
अस्मच्छत्रून् । प्रत्यजाताजातवेदो नुदस्व । प्रतिनुदस्व
अजाताननुत्पन्नान् हे जातवेदः । किंच । अधि नो ब्रूहि
सुमनस्यमानः अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सुमनस्यमानः
शोभनचित्तः । यथाच वयमेव स्याम भवाम तथा कुरु ।
भूयोभूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपत्नान् ॥ २ ॥

म० अथ पश्चादुपदधाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नाजो-
ऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः, अजातान्
उत्पत्त्यमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्थम् । किंच
सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सजोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्यो-
ऽधिकान् वद । वयमपि त्वत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम ।
नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद । पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो
यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः 'मृशा-
देभ्यः' (पा० ३ । १ । १२) इति क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

तृतीया ।

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंशः
स्तोमो वचो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यस्तो नाम
तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा
घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

उ० दक्षिणतः षोडशीस्तोमः । यस्यास्तव षोडशी आदित्यः
पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं
धनं हे इष्टके, त्वं तदुभयरूपमस्ति तां त्वामुपदधामि । उत्तरतः
चतुश्चत्वारिंशः । यस्यास्तव चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्पञ्चाक्षर-
संमितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि । पञ्चमी ।
अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुप् । या त्वामग्नेः पञ्चदशकरूपस्य पूरयित्री ।
व्याख्यतमन्यत् ॥ ३ ॥

म० अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्य यजुः । पञ्चदशकलस्य
पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः
स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके, त्वं तदुभ-
यरूपमस्ति तां त्वामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः ।
चतुश्चत्वारिंशदवृत्त्या संपन्नो यः स्तोमश्छिद्रूपो वा यच्च
बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि । अथ मध्ये-

पञ्चमी त्रिष्टुप् । 'प्सा भक्षणे' । न प्साति भक्षयति विनाश-
यतीत्यस्तो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदश-
कलस्य पुरीषमस्ति पूरयित्री भवति । हे इष्टके, या त्वं तां
त्वां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु सुवन्तु । स्तोमैः पृष्ठेयुता युता
होष्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्या चितौ सीद
उपविश । अस्मे अस्मासु प्रजावत्युत्पुतं द्रविणं धनं यजस्व
देहि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शंभूश्छन्दः परि-
भूश्छन्दः आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः
सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरश्छन्दः ककुप्
छन्दस्त्रिकुप् छन्दः काव्यं छन्दो अङ्गुपं छन्दो-
क्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः
क्षुरोभ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

उ० चत्वारिंशद्विराजश्चत्वारिंशद्विर्यजुर्भिरुपदधाति ।
एवश्छन्दः । अयं वै लोक एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः
अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः । शंभूश्छन्दः द्यौर्वै शंभूश्छन्दः
परिभूश्छन्दः दिशो वै परिभूश्छन्दः । आच्छच्छन्दः । अन्नं वा
आच्छच्छन्दः । मनश्छन्दः प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः । व्यचश्छन्दः
असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः । सिन्धुश्छन्दः प्राणो वै सिन्धु-
श्छन्दः । समुद्रश्छन्दः मनो वै समुद्रश्छन्दः । सरिरश्छन्दः
वाग्वै सरिरश्छन्दः । ककुप्छन्दः प्राणो वै ककुप्छन्दः । त्रिक-
कुप्छन्दः उदानो वै त्रिककुप्छन्दः । काव्यं छन्दः त्रयी वै
काव्यं छन्दः । अङ्गुपं छन्दः आपो वा अङ्गुपं छन्दः ।
अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः । असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः । पदप-
ङ्क्तिश्छन्दः । अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः ।
दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । क्षुरोभ्रजश्छन्दः । असौ वा
आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

म० 'विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्छन्द
इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ११ । ५) । प्रतिदिशं दश
दश विरादसंज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्यया एवेति
सूत्रार्थः । चत्वारिंशद्यजुषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति
सर्वे जन्तुसमूहो यस्मिन्निषेवः पृथिवीलोकः स एव छन्दो-
रूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः । हे इष्टके, त्वं तद्व-
त्पाति तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता
हेया । 'अयं वै लोक एवश्छन्दः' (८ । ५ । २ । ३) इति
श्रुतेः । वरिवः प्रभामण्डलेन त्रियत आत्रियत इति वरि-
वोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः । अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः
(८ । ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । शंभूः शं सुखं भवत्य-
स्मादिति शंभूः सुलोकः । 'द्यौर्वै शंभूश्छन्दः' (३) इति
श्रुतेः । परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्दिवाचकः

शब्दः । 'दिशो वै परिभृच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अजम् । 'अञ्जं वा आच्छच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि । 'प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । व्यचः व्यचति-व्याप्तिकर्म । विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदित्यः 'असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । सिन्धुः स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोतीति सिन्धुः प्राणवायुः । 'प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः । समुद्रम् समुद्रवन्त्यस्माद्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः । यद्वा समुद्रसाम्याद्वाग्मीयेण समुद्रं मनः । 'मनो वै समुद्रः' (४) इति श्रुतेः । सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदन-गह्वराभिर्गच्छतीति सरिरं वाक् । 'वाग्वै सरिरं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्राति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति क्षीपयतीति वा 'कुप् क्षीप्तौ' चुरादिः किप् । पूर्वपक्षे सलोपश्छान्दसः । ककुप् प्राणः । 'प्राणो वै ककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्रातीति त्रिककुप् उदानः । 'उदानो वै त्रिककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः छन्दः । 'त्रयी विद्या काव्यं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । अङ्कुपम् 'अङ्क कुटिलगतौ' अङ्कन कुटिलगत्या आप्रोतीत्यङ्कुपमुदकम् । 'आपो वा अङ्कुपं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाक्षर-हिता पङ्क्तिरावलिर्न्यासाक्षरपङ्क्तिर्यौ । 'असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । पदपङ्क्तिः पदानां चरण-न्यासानां पङ्क्तौ यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः । 'अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तीर्यत इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तौ यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् । 'दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । क्षुरः 'क्षुर विलेखनखनयोः' क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः । क्षुरोभ्रजः आदित्यः । 'असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सधुस्तुच्छन्दोऽनुष्टुप् छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विषर्धाश्छन्दो विशालं छन्दश्छन्दि-श्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्त्रं छन्दोऽङ्गाङ्गं छन्दः ॥५॥

उ० आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः अञ्जं वा आच्छच्छन्दोऽञ्जं प्रच्छच्छन्दः । संयच्छन्दः रात्रिर्वा संयच्छन्दः । वियच्छन्दः असौ वै लोको वियच्छन्दः । निकायश्छन्दः वायुर्वै निकायश्छन्दः । विवधश्छन्दः अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः अञ्जं वै गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः । सधुस्तुच्छन्दोऽनुष्टुप् छन्द इति । वाग्वै सधुस्तुच्छन्दो वागनुष्टुप् छन्दः । एवश्छन्दः वरिवश्छन्द इति तस्योक्तो बन्धुः । यथाश्रुति व्याख्यातम् । या त्वम् एवः अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात् तां त्वासुपदधामीति व्याख्याधर्मप्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

म० आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदजम् । प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदजम् । 'अञ्जं वा आच्छच्छन्दोऽञ्जं प्रच्छच्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । संयत् संयच्छति व्यापारा-भिवर्तयति जन्तूनि संयत् रात्रिः । रात्रिर्वै संयच्छन्दः' (८।५।२।५) इति श्रुतेः । वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् । 'अहर्वै वियच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । बृहत् विस्तीर्णं स्वः । 'असौ वै लोको बृहच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । 'अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः' (५) इति श्रुतेः । निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयति निकायो वायुः 'कै शब्दे' । 'वायुर्वै निकायश्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । विवधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । गिरः गीर्यते भक्ष्यत इति गिरोऽजम् । 'अञ्जं वै गिरः' (६) इति श्रुतेः । भ्रजः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः । 'अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः' (८) इति श्रुतेः । संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् सुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं सुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक् । 'वागेव सधुस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्दः' (५) इति श्रुतेः । एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् । वयः बाल्यादिवयो-हेतुभूतमजम् । 'अञ्जं वै वयश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः । 'अग्निर्वै वयस्कृच्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । विषर्धाः विविधं सर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विषर्धाः स्वर्गः । 'सर्धं संघर्षं' असुन् । 'असौ वै लोको विषर्धाश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । विशालं विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम् । 'अयं वै लोको विशालं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । छविः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छवि-रन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । दूरोहणम् दुःखेन रोडमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योति-शोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोहणं रविः । असौ

बछी ।

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मेणा
धर्मं जिन्वान्वित्या दिवा दिवं जिन्व सन्धिना-
न्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिना पृथिव्या
पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व
प्रव्याहार्जिन्वानुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा
वसुभ्यो वसूञ्जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्या-
जिन्व ॥ ६ ॥

उ० एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपदधाति । रश्मिना सत्या-
 य सत्यं जिन्वेति । अत्र श्रुतिकृता व्याख्या । अमुनादो-
 जिन्व । अदोस्यमुष्मे त्वा अधिपतिनोजौर्जं जिन्वेति ।
 त्रिधा विहिता मन्त्राः । तत्र प्रथमस्य मन्त्रगणस्य द्विक-
 ण्डिकावधिपरिपठितस्य व्याख्यामम् । अमुना रश्मिना
 अदः सत्यं जिन्व । जिन्वतिस्पर्णार्थः । रश्मिना अन्नेन
 सत्याय उपहितासती सत्यं तर्पय । प्रेतिना अन्नेन । धर्मणा
 धर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः । नदिवादिवेऽर्थायोपहितासती
 दिधं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० 'सर्वतोऽषाढावेलायां^१ स्तोमभागा रश्मिना सत्या-
येति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्' (का० १७।
११।९—१०) अषाढावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा
इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्यायेकोनत्रिंशन्मन्त्रैः । तन्मध्ये पञ्च-
दश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया
इति सूत्रार्थः । एकोनत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः
श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः । कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता
सत्यदो जिन्वेति प्रथमः । अदोऽस्यमुष्मै लामुपदधामीति
द्वितीयः । अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथाच
श्रुतिः 'अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जि-
न्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितं^२ ह्यजम्' (८।५।३।
३) इति । अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके, त्वं रश्मिनाजेन
सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृ-
द्धिप्रदत्वाद्दत्तं रश्मिः 'रश्मिरत्नं' (८।५।३।३) इति श्रुतेः ।
प्रकर्षेण देहे इतिर्गतित्यस्येति प्रेतिरत्नम् तेन । धर्मणा ।
विभक्तिव्यत्ययः । धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व
ग्रीणय 'प्रेतिरत्नम्' (६) इति श्रुतेः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं
पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम् । अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितर-

नम्र तथा दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व ।
 'अन्वितिरन्न' (३) इति श्रुतेः । सन्धिना सम्यग्बलादिकं
 धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमु-
 पहितान्तरिक्षं जिन्व । प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन
 पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व । विष्टम्भेन देहं विष्ट-
 म्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व ।
 प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवाचम् तेनाह्वये उप-
 हिताहर्दिनं जिन्व । अनुया देहान्तर्गतद्वाससतिनाडीभिरनु-
 याति आप्नोति देहमित्यनुयात्रं तथा । तृतीयैकवचने 'आतो
 धातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इत्यालोपः । राज्यै उपहिता
 रत्नीं जिन्व । उशिजा 'वश कान्तौ' उड्यते सर्वैः काम्यत
 इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व । प्रके-
 तेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्यो-
 र्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व सधूस-
पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वैडेनौषधीभिरौषधीर्जिन्वोत्त-
मेन तन्नुभिस्तन्नुर्जिन्व वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्वा-
भिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

म० तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन ।
 रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व । संसर्पेण
 सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय
 शास्त्राद्योपहिता श्रुतं जिन्व । इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण्
 तेनौषधीभिः ओषधयश्चमुपहिता ओषधीर्जिन्व । उत्तमेन उद्रतं
 तमो यस्मात् यद्रोत्तमेनोत्कृष्टाग्नेन तनूभिः शरीरायश्चमुपहिता
 तनूः शरीराणि जिन्व । वयोधसा वयो दधाति पुष्पातीति
 वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनाद्योपहिताधीतं जिन्व । अभि
 सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजो-
 ऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे त्वा सम्प-
दसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

ॐ द्वितीयस्य मन्त्रवर्गस्य व्याख्यानम् । अदो धर्मा-
योपहितासती धर्मं जिन्व । एवं द्वितीयान्तं पदं चतु-
र्थ्यन्तं कर्तव्यं सर्वत्र मन्त्रेषु अन्विता अदोऽस्यमुष्मे त्वा ।
अदः असि ॥ ८ ॥

अदः आसि ॥ ८ ॥
 म० अदोऽस्यमुष्मे लेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते
 जीवनमनेनेति प्रतिपदजम् । हे इष्टके, त्वं प्रतिपदजरूपासि
 प्रतिपदेऽन्नाय लामुपपदामीति शेषः । एवं सर्वत्र । प्रति-
 दिनमनुपपद्यतेऽनुपदजमसि अनुपदेऽन्नाय लामुपपदामि । हे
 इष्टके, त्वं संपदजमसि संपदेऽर्थाय लामुपपदामि । तेजसः
 कारणत्वात्तेजोजम् तेजसे लामुपपदामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा
विवृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वाऽक्रमोऽ-
स्याक्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्यु-
त्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं
जिन्व ॥ ९ ॥

उ० त्रिवृदसि । अमुष्मै त्वा त्रिवृते त्वा वाक्यधर्मः ।
यतः त्रिवृदसि त्रिगुणासि । अन्नं हि त्रिगुणम् अन्नं च
त्वम् अतः त्रिवृतेर्थाय त्वासुपदधामि प्रवृणोति भूतानीति
प्रवृत् अन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेर्थाय त्वासुपदधा-
मीति । तृतीयो व्याख्यायते । अधिपतिना ईश्वरेण । ऊर्जा
अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । अभिधेयगतां क्रियां
पर्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्तव्या ॥ ९ ॥

म० ऋषिष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वात्रिधा वर्तत इति त्रिवृ-
दन्नं तद्रूपां लां त्रिवृते उपदधामि । प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं ।
यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेर्थाय त्वासुपदधामि । विशेषेण
वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नं लं विवृदसि विवृतेर्थाय त्वासुपद-
धामि । सह वर्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वासुपद० । आक्रा-
मति परामवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं लमाक्रमोऽसि आक्रमाय
त्वासुप० । देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं लं संक्रमोऽसि
संक्रमाय त्वासुप० । सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्यो-
त्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं लं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वासुप० ।
उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके, लमुत्क्रा-
न्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वासुपदधामि । अथ तृतीयो
व्याख्यामेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा
अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । एवं मन्त्रेष्वभिधेया-
सारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥

दशमी ।

राज्यसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपत-
योऽग्निहेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्या
श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु रथन्तरं साम
प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु द्वि-
मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

उ० नाकसद उपदधाति । राज्यसि । या त्वं राज्ञी
'राष्ट्र इति' । ईश्वरी असि प्राची च दिक् । यस्याश्च
वसवः ते तव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः । यस्याश्च

अग्निहेतीनामस्त्राणां वधहेतुभूतानां धारयिता विधारयिता
तां त्वां ब्रवीमि । त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु ।
राज्यं च उक्थम् । अव्यथायै अचलनाय स्तभ्रातु स्थिरी-
करोतु । रथन्तरं च साम प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय स्तभ्रातु ।
अन्तरिक्षे लोके । ऋषयश्च त्वां प्रथमजाः । प्राणा वा ऋषयः
प्रथमजाः । देवेषु मध्ये । दिवः द्युलोकस्य मात्रया वरिष्णा
च उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु । प्रथयन्त्विति प्राप्ते
णिचो लोपः । विधर्ता चायमधिपतिश्च । विधर्ता वाक् ।
अधिपतिर्मनः । एते च प्रथयताम् । तव एते वस्वादयो
ययोक्ताः सर्वे संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः । नाकस्य
पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वां च सादयन्तु ॥ १० ॥

म० 'नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्रा-
श्यसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।१२।१) । पूर्वानूके
स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिश्वनूकेषु ऋतव्यावेलायामनू-
कोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवचाकसत्संज्ञेष्टका उप-
दधातीति सूत्रार्थः । पुरस्तादुपदधाति । राज्यसि । पञ्च
यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके, राज्ञी राजमाना प्राची
पूर्वा दिक् लमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते त्वाधिपतयोऽधिकं
पालयितारः । अग्निहेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां
प्रतिधर्ता निराकर्ता । किंच त्रिवृत्स्तोमः ला लां पृथिव्यां
श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं 'प्र वो
देवायाम्ये' (ऐ० ब्रा० २।४०) इत्यादिकम् । अव्यथायै
न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय लां स्तभ्रातु दृढीकरोतु ।
रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय लां
स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोक-
मध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिष्णा उरुत्वेन लां
प्रथन्तु प्रथयन्तु । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७)
इति शप आर्धधातुकलाणिलोपः । 'प्राणा वा ऋषयः
प्रथमजाः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः । आकाशस्य यादृशं
विशालत्वं तादृग्विशालं लां कुर्वन्त्वित्यर्थः । विधर्ता इष्ट-
कानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च लां प्रथ-
यताम् । यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः
अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च लां
प्रथयताम् । 'विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च मनश्च
तौ हीदृशं विधारयतः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः ।
किंच ते सर्वे ययोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनाव-
स्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य
पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां
च सादयन्तु । स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमे-
ऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकाषु (अ० १० क० १०-१४)
व्याख्यातानि ॥ १० ॥

एकादशी ।

विराडसि दक्षिणा दिग्द्रास्ते देवा अधिपतय
इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
पृथिव्याऽऽश्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु बृह-
त्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

उ० उत्तरासु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः
स्तोमाः । उक्तानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति ।
समानमन्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

म० अथ दक्षिणतः चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां
प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्तानि सामानि चान्यानि । समान-
मन्यत् । 'वायुरग्रेगाः' (अध्या० २७ क० ३१) इति प्रउगं
शस्त्रम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधि-
पतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः
पृथिव्याऽऽश्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु
वैरूपऽऽसाम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा
प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु
विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १२ ॥

म० अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । 'आ ला रथं
यथोत्तये' (ऋक्सं० म० ८।७।९।१) इति मरुत्वतीयं
शस्त्रम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः
सोमो हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृथि-
व्याऽऽश्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्रातु
वैराजऽऽसाम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा
प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु
विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

म० अथोत्तरतः । खेनैव राजते खराट् । 'अभि ला
शर नोनुमः' (ऋक्सं० म० ७।२।१५।२२) इत्यादिकं
निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अधिपतयसि बृहती दिग्विधे ते देवा अधि-
पतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ
त्वा स्तोमौ पृथिव्याऽऽश्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
उक्थे अव्यथायै स्तभ्रीताऽऽशाकरैरवते सामनी
प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधि-
पतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १४ ॥

म० अथ मध्ये । हे इष्टके, अधिकं पालयित्री बृहती
प्रौढोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां
श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्रीताम् ।
शाकरैरवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्रीताम् । दिव-
चने विशेषः । 'तत्सवितुर्वृणीमहे' (ऋक्सं० म० ५।६।
१०।१) इत्यादि वैश्वदेवं शस्त्रम् । 'वैश्वानराय पृथुपाजसा'
(ऋक्सं० म० ३।१।१३।१) इत्यादिकामाग्निमारुतं शस्त्रम् ।
उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च
रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थला च
ऋतुस्थला चाप्सरसौ दृक्क्षणवः पशवो हेतिः
पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽ-
वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

उ० पञ्चचूडा उपदधाति । अयं पुरः योयमग्निः पुरः
पुरस्तादुपधायाचर्यत इति पुर इत्युच्यते । हरिकेशश्च हरि-
तज्वालः सुवर्णवर्णाचिरिति यावत् । सूर्यरश्मिश्च सूर्य-
स्वेवाग्नेः रश्मयः तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः
मेधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः ।
रथौजाश्च रथे ओजोऽस्यास्ति रथौजाः । चकारौ समु-
च्चार्थौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानीः ।
ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । 'वासन्तिकौ तावदू' इति श्रुतिः ।
पुञ्जिकस्थला च ऋतुस्थला चाप्सरसौ पुञ्जीकृतरूपलावण्य-
सौभाग्यगुणस्थला । ऋतूनां संकल्पानां स्थलमिव । स्त्रीद्व-
यस्वरूपादिज्ञानं संकल्पः तन्मूलकस्तु कामः । दिशश्च
उपदिशश्चेति माहित्यः । 'सेना च समितिश्च' इति श्रुतिः ।
दृक्क्षणवः दशनशीलाः पशवो हेतिर्वज्रः आयुधम् ।
पौरुषजनितः वधः विनाशः । प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् ।

तेभ्यो नमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु । ते च नोऽस्मानवन्तु गोपायन्तु । ते नो मृडयन्तु ते अस्मान्मुखयन्तु । ते वयं हेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यं पुरुषं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः । यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मान्प्रत्यप्रीतिं करोति तं पुरुषम् एषां हेतिप्रहेती-
नाम् वयं जन्मे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः प्रक्षिपामः ॥ १५ ॥

म० 'पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्' (का० १७।१२।२-३) । नाक-
सत्सु तूष्णीं चालालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु
यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यलिङ्गको मन्त्रस्तद्विधिं तन्मन्त्रेण
पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । पञ्च
यजुंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः
पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । 'अग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह
पुर इति प्राञ्चर्ध्वमिमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति' (८।६।
१।१६) इति श्रुतेः । कीटशः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः
कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य । 'हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे'
इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य
'सूर्यस्यैव ह्यग्ने रश्मयः' (८।६।१।१६) इति श्रुतेः ।
तस्मात्ते रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो
मेधावी कुशलो रथगृत्सः 'गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः'
(निरु० ९।५) इति यास्कोक्तेः । सेनां नयतीति
सेनानीः । चौ समुच्चयार्थो । रथे ओजस्तेजो यस्य स
रथौजाः । रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ।
एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृत्तौ
इत्यर्थः । 'वासन्तिकौ तावृत्तौ' (१६) इति श्रुतेः । तथा
पुञ्जिकस्थला कतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिष्टौ यस्य परिचा-
रिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य
स्थला आधारभूता पुञ्जिकस्थला । कतूनां संकल्पानां रूपादिज्ञा-
नानां स्थला स्थानभूता कतुस्थला । पुञ्जिकस्य कतूनां च
स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । 'पुञ्जिकस्थला च कतुस्थला
चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्यः'
(१६) इति श्रुतेः । ददक्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्या-
घ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः । पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वधः हननं
वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं
रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः । 'यदन्योन्यं घ्नन्ति स पौरु-
षेयो वधः प्रहेतिः' (१६) इति श्रुतेः । यस्याग्नेरियं सामग्री
हे इष्टके, त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्वा यं तस्य
सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः
सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान्
मृडयन्तु मुखयन्तु । ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं
द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः । यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि
अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेष्टां पूर्वोक्तानां जन्मे दंष्ट्राकराले

मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः । 'जभि नाशने' जम्भयति नाश-
यति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे
चित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनका च सहजन्त्या-
चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांसि प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेष्टां जन्मे दध्मः ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेषु । अयं दक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा
सर्वस्य कर्ता वायुः तस्य वायो रथस्वनः रथेऽवस्थितो
महास्वनः । स्वनः शब्दः । रथे चित्रः रथेऽवस्थितो
विचित्रयोधी । मेनका च सहजन्त्या च । मेना मानयन्त्येनां
मेनका समानैर्जनैः सहस्थिता जनानां सहजन्त्या । अप्सरसो
हि सर्वसामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥

म० अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा
'दक्षिणादान्' (पा० ५।३।३६) इति सप्तम्यन्तादक्षि-
णशब्दादाच्प्रत्ययः । दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं
सर्वं कर्म यस्य । विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । 'अयं
वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदध्वं सर्वं करोति तद्यत्त-
माह दक्षिणेति तस्मादेष्ट दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति' (८।६।
१।१७) इति श्रुतेः । तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे
स्थितः स्वनति शब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः
चित्र आश्चर्यकारी रथे चित्रो ग्रामणीः 'हलदन्तात्-' (पा०
६।३।९) इति सप्तम्या अलुक् । तौ ग्रैष्मावृत्तौ 'ग्रैष्मौ
तावृत्तौ' (१७) इति श्रुतेः । मानयन्त्येनां मेनका । जनैः
सर्वैः सह स्थिता सहजन्त्या । अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः
एते अप्सरसौ । यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिमेदो बोध्यः ।
हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः
अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । हे इष्टके, यस्य
वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि । व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अयं पश्चाद्विश्वव्याचास्तस्य रथप्रोतश्चासंमरथश्च
सेनानीग्रामण्यौ ॥ प्रस्लोचन्ती चानुस्लोचन्ती चा-
प्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेष्टां जन्मे दध्मः ॥ १७ ॥

उ० अयं पश्चात् विश्वव्याचाः आदित्यो विश्वव्याचाः ।
स ह्युदयेन सर्वं व्यञ्जनवत्करोति । तस्य रथप्रोतश्च
रथेऽवस्थितः प्रोत इव । असंमरथः अन्यैः रथिभिरनुत्स्य-

रथः । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती च । तुल्यव्याख्यानम् ।
व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥

म० अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे 'पश्चात्-'
(पा० ५ । ३ । ३२) इति सूत्रेण निपातः । पश्चात्
पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्याचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति
प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्याचाः असुन् । पश्चिमायां स्पष्टं
दृश्यत इति पश्चात् । 'असौ वा आदित्यो विश्वव्याचा यदा
होवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति
तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्ति' (८ । ६ । १ । १८)
इति श्रुतेः । तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथे
प्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरनुल्लो रथो यस्य सोऽस-
मरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृत्तौ । 'वार्षिकौ तावृत्तौ'
(१८) इति श्रुतेः । प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति
प्रम्लोचन्ती । अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ
व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः, सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ।
उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च
सेनानीग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सर-
सावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

उ० अयमुत्तरात् । अयं यज्ञः उत्तरतः । संयद्वसुः
संयन्ति वसुनो धनस्य लिप्सवो यंप्रति स संयद्वसुर्जः ।
दीयते हि तत्र प्रसूतेभ्यः । ताक्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे
क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसिता-
युधः । विश्वाची च सर्वंप्रति अञ्जनशीला । साधारणा हि
सा । घृताची घृताञ्जना । घृतं हि अप्सरसामन्नम् ।
तथाचोर्वशीवाक्यम् 'घृतस्य स्तोकं सकृदह आश्रामि' इति ।
आपः वातः ॥ १८ ॥

म० अथोत्तरतः । उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् 'उत्तराधर-'
(पा० ५ । ३ । ३४) इत्यादिना आतिप्रत्ययः । अयमुत्तरतः
संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यंप्रति
जनाः स संयद्वसुः । यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् ।
यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथाच श्रुतिः 'यज्ञो वा
उत्तरात्तयत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद-
सुरित्याह यज्ञं हि संयन्तीतीदं वसु' (८ । ६ । १ । १९) इति
तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः अरिष्टाऽनुपहिंसिता
नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ
शारदावृत्तौ । 'शारदौ तावृत्तौ' (१९) इति श्रुतेः । विश्वाची
घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यक्षतीति
३६ य० उ०

विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमद्यति भुङ्क्ते घृताची । घृतं
ह्यप्सरसामन्नम् । 'घृतस्य स्तोकं सकृदह आश्रामि'त्युर्वशीवच-
नात् । आपोऽपां समूहो हेतिः । 'तस्य समूहः' (पा० ४ ।
२ । ३७) इत्यण् । वातः वायुः प्रहेतिः । 'तेभ्य इत्या-
द्युक्तम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेना-
नीग्रामण्यौर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्
हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु
ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

उ० मध्ये । अयमुपरि । अयं पर्जन्य उपरि । अर्वा-
ग्वसुः अर्वागञ्जनं वसु धनमुदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददा-
तीत्यर्वाग्वसुः पर्जन्यः । तस्य सेनजिच्च सेनां जयतीति
सेनजित् । सुषेणश्च शोभनसेनश्च । उर्वशी च उरुः पृथुः
वशः कामो यस्या इति उर्वशी । पूर्वचित्तिश्च पूर्व प्रथमं
पुंसां चेतस्त्वामभ्युपैति सौभाग्यातिशयात् । अवस्फूर्जन्प-
र्जन्यः हेतिः । स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः विद्युत्प्रहेतिः ॥ १९ ॥

म० अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः 'उप-
र्युपरिष्ठात्' (पा० ५ । ३ । ३१) इति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे ।
अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः । अधो-
जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'पर्जन्यो वा
उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्या-
हातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरञ्जं प्रजाभ्यः प्रदीयते' (८ । ६ । १ ।
२०) इति । तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना
सेना यस्येति सुषेणः 'पूर्वपदात्' (पा० ८ । ३ । १०६)
इति षत्वम् ततो णत्वम् । तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृत्तौ
'हैमन्तिकौ तावृत्तौ' (२०) इति श्रुतेः । उरुः पृथुः कामो
वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपै-
तीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ । 'स्फूर्जो वज्र-
निर्घोषे' अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः ।
विद्युच्चपला प्रहेतिः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपां रेतोऽसि जिन्वति ॥ २० ॥

उ० छन्दस्या उपदधाति । अग्निर्मूर्धा । आग्नेयं प्राक्
तपश्च तपस्यश्चेत्यतः । प्रथमस्तुचो गायत्रः । प्रथमा
व्याख्याता ॥ २० ॥

म० 'छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति
प्रत्युचम्' (का० १७ । १२ । ५) । वक्ष्यमाणा गायत्र्या-
यादछन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां

मध्यमा पद्यान्के तामभितो द्वे अर्धपद्ये । अत्र पूर्वदिश्यन्कान्ते
तिस्रो गायत्रीरभिर्मूर्धेति प्रत्युचम् । एवं वक्ष्यमाणा अपीति
सूत्रार्थः । तिस्र ऋचोऽभिदेवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता
(अध्या० ३ क० १२) ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतितनस्पतिः ।
मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

उ० अयमग्निः । ऋषिरभिनयेन दर्शयति । अयमग्निः
सहस्रिणः सहस्राणि बहूनि यस्य विद्यन्ते तस्य ।
वाजस्याज्ञस्य शतितनश्च पतिरधिपतिः । मूर्धा च रयीणाम्
प्रधानभूतश्च धनानाम् । अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं
दृष्टादृष्टसाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः स्तुमः ॥ २१ ॥

म० अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः । सहस्रं
संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतितनः शतसंख्यावतो
वाजस्याज्ञस्य पतिः स्वामी । अनेकाक्षप्रद इत्यर्थः । तथा
रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः । अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधा-
नधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् । कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो
विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

उ० त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

म० व्याख्यातैकादशे द्वाविंशतमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुक्तिः
सर्चसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षी
जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । त्रैष्टुभस्तृचः । प्रथमा व्या-
ख्याता ॥ २३ ॥

म० 'पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति' (का०
१७।१२।७) । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा
इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्लन्दस्काभिर्ऋग्मिभिरुपधेया
इष्टकास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एवमग्नेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेय्यः । प्रथमा
व्याख्याता त्रयोदशोऽध्याये (अ० १३।क० १५) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अवोध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवाय-
तीमुषासम् । यद्वा इव प्रवयामुजिहानाः प्रभानवः
सिञ्चते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

उ० अवोध्यग्निः । योयमग्निः अवोधि प्रतिबुध्यते
कर्माणि स्वमधिकारम् । समिधा समिन्धनेन । जनाना-

मग्निहोत्रिणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासंपन्नानाम् । कथमिव
प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् । यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः
प्रतिबुध्यते । यथाच उपसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबु-
ध्यन्ते तस्याहुतिभिर्दांसि । यद्वा इव प्रवयामुजिहानाः ।
यद्वा इति महतो नामधेयम् । यथा महान्तो जातपक्षाः
पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुजिहानाः परित्यजन्त ऊर्ध्वं
गच्छेयुः । एवम् प्रभानवः सिञ्चते प्रसिञ्चते प्रसर्पन्ति
भानवः अर्चोऽपि महान्ति । नाकमच्छ । अच्छाभेरामुमिति
शाकपूणिः । स्वर्गलोकमभि ॥ २४ ॥

म० जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसंपन्नानामग्निहो-
त्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यवोधि प्रतिबुध्यते । कर्मणि
स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । 'दीपजन-' (पा० ३।१।६९)
इत्यादिना लुङि कर्तरि चिप् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमाग-
च्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोष समागच्छन्तीं
प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो
नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिञ्चते प्रसरन्ति । 'अच्छाभेरामु-
मिति शाकपूणिः' (निरु० ५।२८) । दृष्टान्तमाह । यद्वा
इति महत्त्वम् । यद्वा महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्ष-
शाखां प्रोजिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति
तद्वत् । ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां संवन्धिष्या
समिधाभिरवोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातः-
कालंप्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य
भानवः प्रोजिहाना नाकमभि प्रसिञ्चते । दृष्टान्तः । वयां
पक्षिणां मध्ये यद्वा महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः
प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् ।
एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र संवध्यते द्वितीयः सिञ्चते
इत्यत्र । 'सु गतौ' ह्रादिः लट् । 'ओहाङ् गतौ' शानच्
जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृष-
भाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव
रुक्ममुग्व्यश्चमश्नेत् ॥ २५ ॥

उ० अवोचाम । उद्गातारो भुवन्ति । अवोचाम उक्त-
वन्तो वयम् । कवये क्रान्तदर्शनाय । मेध्याय यज्ञियाय ।
वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् । वन्दारु वन्दनशीलम् । वृष-
भाय वधिष्ठे । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । वृष्णे
सेक्रे । यूने परिणामरहिताय । इदानीम् गविष्ठिरः होता
गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्यव्यः । तस्य हि अग्निरधिष्ठात्री
देवता । नमसाज्ञेन संयुक्तं स्तोमं स्तुतिः । अग्नौ
आहवनीयाख्ये । अश्नेत् आसंजयिष्यति अग्निसं-
वदं करिष्यते । कथमिव दिवीव रुक्मम् यथा द्युलोके

रुक्मं रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्जम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभि-
र्युक्तम् स्वरसौष्टवादियुक्तम् । स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥ २५ ॥

म० उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये कान्तदर्शनेऽग्रे
वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये ।
मेधाय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वधे-
यित्रे । वृष्णे सेक्रे । यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः ।
वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । 'शृवन्धोराः' (पा० ३ ।
२ । १७३) । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो
होता नमसाऽजेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् ।
अन्तर्भूतपथः श्रयतिः लङ्ङर्थे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा०
३ । ४ । ६) इति वचनात् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।
७३) इति शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति
आसंजयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरञ्जमग्निसंबद्धं करिष्यतीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुप्रेक्षते । दिवि द्युलोके रुक्मं रोच-
मानमादित्यं सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो
बहवो व्यधाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
स्तोमः सूर्येणोपमीयते । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (पा० ८ ।
३ । ९५) इति षलम् ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरूचुर्वेनेषु
चित्रं विभवं विशेविशे ॥ २६ ॥

उ० अयमिह । जागतस्तृचः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २६ ॥

म० 'जगतीश्च पश्चादयमिहेति' (का० १७ । १२ । ८)
तिष्ठभिः पश्चाद्वेतःसिन्वेलायां तिष्ठो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणा-
मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । तिष्ठो जगत्य आमेत्यः । आया
व्याख्याता (अध्या० ३ क० १५) ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

जनस्य गोपा अजनिष्ठ जागृविरग्निः सुदक्षः
सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा
धुमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

उ० जनस्य गोपाः । योयं जनस्य यजमानस्य गोपाः
गोपायिता अजनिष्ठ जातः । जागृविः जागरणशीलः
अस्मिष्टज्ञानः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुविताय
नव्यसे सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सः घृतप्रतीकः
घृतमुखः । बृहता महता भानुना दिविस्पृशा दिवं
स्पृशतीति दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा । धुमद्विभाति धुति-
मद्विविधं दीप्यते । भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽर्थाय । शुचिः
बहून्पि हवींषि भक्षयन्नुच्छिद्यो न भवति शोधको वा ।
यद्वा । योऽसौ यजमानस्य गोपायिता अजनिष्ठ भरतेभ्यः

ऋषिभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृविः
अग्निः सुदक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोयं घृत-
मुखो महता भानुना दिविस्पृशा । धुतिमद्विभाति । शुचिः
शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । यद्वा मनुष्येभ्यो विजाय-
मानो मनुष्यसंबन्धेर्देवैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥

म० योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ठ जातः
तैर्मयितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विङ्ना-
मसु पठितम् । किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय ।
सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय । सूतेरिडागम आर्षः ।
अभिनवं नवीयस्तस्मै । ईलोप आर्षः । सोऽग्निर्दिविस्पृशा-
द्यलोकस्पर्शना बृहता ज्वालासमूहेन धुमत् कान्तिमयथा
तथा विभाति विविधं दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । जनस्य यज-
मानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति गोपाः किप् 'लोपो
व्योर्वलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति यलोपः । जागृविः जागर-
णशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो
यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य ।
शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्पि उच्छिद्यो न स्यात्
शोधको वा ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दच्छि-
श्रियाणं वनेवने । स जायसे मध्यमानः सहो
महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने । यं त्वाम् हे अग्ने, अङ्गिरसः ऋषयः ।
गुहाहितं निगूढे प्रदेशेऽवस्थितम् अप्सु अग्निर्देवेभ्य
उदक्रामत्स्तोमः प्राविशदित्येवमादिनिदानमस्य मन्त्रस्य ।
अन्वविन्दन् लब्धवन्तः । पुनरपि नष्टं सन्तं शिश्रियाणं
वनेवने अवस्थितम् ओषधिवनस्पतिषु । अन्वविन्दन् अङ्गिरस
इति वर्तते । स त्वमिदानीमपि जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो
मध्यमानः । सहोमहत् सहसा बलेन महता इति विभ-
क्तिव्यत्ययः । अतश्च कारणात् त्वाम् आहुः ऋषयः सहसः
पुत्रम् बलस्य पुत्रम् । अङ्गिरः अङ्गिर इत्यग्नेः संबो-
धनम् हे अङ्गिरः ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्तामन्व-
विन्दन् लेभिरे । अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किंभूतं तां गुहा गुहायां
निगूढे प्रदेशे हितं स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः । 'अग्नि-
र्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशत्' इत्यादिश्रुतेः । 'सुपां
देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशत्' (पा० ७ । १ । ३९) इति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः ।
सुलुक् (पा० ७ । १ । ३९) इति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः ।
हे अग्ने, पुनर्नष्टं तां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु
अतमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८ । १ ।
४) इति वनेपदस्य द्वित्वम् । श्रयतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्लुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गि-
रसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः ।

महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मध्यमानः । महत्सहः-
शब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मध्यमानो जायस इत्यर्थः । हे
अग्निरः अग्ने, अतएव सहसो बलस्य पुत्रं तामाहुः वदन्ति मुनयः
बलेन मन्थनाजायमानत्वाद्वलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

सखायः सं वः सम्यग्मिषु स्तोमं चाग्रये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

उ० सखायः सम् । आनुष्टुभस्तृचः । यजमान
ऋत्विजः संबोधयति । हे सखायः, संगत्य शृणुत । वः
युष्मान् ब्रवीमि । सम्यग्मम् संगतम् एकीभूतम् । इषम्
हविलक्षणमज्ञम् । स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चदशादि । अग्रये भरत ।
कथंभूतायाम्रये । वर्षिष्ठाय क्षितीनां पृथुतामाय मनुष्या-
णाम् । ऊर्जो नष्ट्रे अपां पौत्राय । अद्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते ताम्योऽग्निः । सहस्वते बलवते ॥ २९ ॥

म० 'अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति' (का० १७।
१२।९) । जगतीभ्योऽपरास्तोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राबुख
उपदधाति सखाय इत्युक्त्रयेणेति सूत्रार्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः ।
ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते । हे सखायः ऋत्विजः, सम्यग्मं
समीचीनमिषं हविलक्षणमज्ञं समीचीनं स्तोमं चाग्रये वः
यूयं संपादयत अग्र्यर्थं हविः कुरुत । त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं
च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयावहुवचनं
कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशे-
षोऽध्याहृत्यः । कीदृशायाम्रये । क्षितीनां मनुष्याणां । वर्षि-
ष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतामाय । 'प्रियस्थिर-' (पा० ६।४।१५७)
इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्टनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमा-
विति क्षितयो नराः कर्तारि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा
ऊर्जो जलस्य नष्ट्रे पौत्राय । अद्यो वनस्पतयो जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो
बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

सधुसमिद्युवसे वृषत्रमे विश्वान्युर्य आ । इड-
स्पदे समिध्यसे स नो वसुन्याभर ॥ ३० ॥

उ० सधुसमि । 'प्रसमुपोदः पादपूणे' इत्युपसर्गा-
भ्यासः । इदिति पादपूरणः । युवस इति विकरणव्य-
त्ययः । यस्त्वं संयौषि संगमयसि । हे वृषन् वर्षितः
अग्ने । विश्वानि वसुनि । अर्य ईश्वरः सन् आलोच्या-
लोच्य । यजमानानाम् इडायाश्च पदे कर्मार्थं समिध्यसे ।
यद्वा इडायाः पृथिव्याः पदे उत्तरवेदौ संदीप्यसे । स
नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आहर देहि ॥ ३० ॥

म० हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्ने, अर्यः स्वामी त्वं
विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यज-

मानेन सङ्गमयसि । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । 'अर्यः स्वामी-
वैश्ययोः' (पा० ३।१।१०३) इति निपातः । इडः
इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे
कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर
आहर देहीत्यर्थः । हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विश्व जन्तवः । शो-
चिष्केशं पुरुप्रियाग्रे हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

उ० त्वां चित्रश्रवस्तम् । हे अग्ने । चित्रश्रवस्तम् चित्रं
नानारूपं श्रवो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तम्
तस्य संबोधनं हे चित्रश्रवस्तम् । त्वां हवन्ते आह्व-
यन्ति । विश्व मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम् जन्तवो मनुष्याः ।
कथंभूतम् । शोचिष्केशम् शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः
केशसंस्थानीया अस्मेति शोचिष्केशः । हे पुरुप्रिय बहवो
यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः ।
बहु वा हविः प्रियमस्मेति समासविशेषाः । तस्य संबो-
धनं हे पुरुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्याय वोढवे ।
हवींषि वोढुं परियामः ॥ ३१ ॥

म० चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः
अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्संबुद्धिः । हे पुरुप्रिय,
पुरुषां बहूनां यजमानानां प्रियः । यद्वा पुरवः प्रिया यस्य,
पुरु बहु हविः प्रियं यस्मेति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने, विश्व
प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । 'हेन् आह्वाने'
'हः संप्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इति शपि संप्रसारणं
गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः ।
हव्यं वोढुं प्राप्तुम् 'तुमर्थं सेसेन्-' (पा० ३।४।९) इति
तुमर्थं तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

उ० एना वः । प्रगाथोयम् । तत्र बृहती पूर्वा सतो-
बृहत्युत्तरा । तत्र प्रगथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः संपादिताः
द्वयोस्तु व्याख्यानम् । नहि शास्त्रे व्यूढानां मन्त्राणामर्थान्तरं
विद्यत इति । तथाच आत्वा जिघर्षांति श्रुतिव्यतिषिक्ताभ्यां
होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेव व्याख्यानं करोति अतः प्रगुणो
व्याख्यायते । एना अनेन नमसा अन्नेन । व इति पाद-
पूरणार्थः संभवात् । अग्निम् ऊर्जो नपातम् अपां पौत्रम् ।
आहुवे आह्वयामि । सर्वजीवप्रियम् । चेतिष्ठम् अतिश-
येन चेतनायुक्तम् । अरतिम् अलंमतिं पर्याप्तमतिम् ।
स्वध्वरम् शोभना अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः ।
विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतम् । अमृतम् अमरण-
धर्माणम् ॥ ३२ ॥

म० 'अषाढावेलायां पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति' (का० १८।१२।१०) । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपपधातीत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋगुद्वयग्रन्थेन ऋक्त्रयसंपादनं प्रगाथः तत्र बृहती-सतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः । यस्यास्तृतीयो द्वादश-क्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाङ्गः सा बृहती । 'एना वोऽग्निं नमसोजो-नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरति' स्वध्वरं विश्वस्य दूतम-मृतम्' इति । यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाङ्गौ द्वितीयतुर्या-वष्टाङ्गौ सा सतोबृहती । 'स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देव' राधो जनानाम्' इति । तत्र बृहत्यासुरीयं पादं द्विरावर्यं सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता । सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्यं तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता । एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः । तत्रावर्तितपादाना-मर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते । एना वः । विश्वके-राकारः । हे ऋक्षिग्यजमानाः, वो युष्माकं संबन्धिना एना एनेन नयसात्नेन हविलक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसा हुव इति वा । कीदृशमग्निम् । ऊजो-नपातमपां पौत्रं प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठम-तिशयेन चेतयितारम् । 'तुरिष्ठेमेयस्यु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्टानि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिम् । यद्वा रतिरुपरमस्तद्वहितम् । सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

उ० स योजते । स एवाग्निः योजते युनक्ति । अरुषा अक्रोधनावधौ रथे । विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारौ । द्विती-याद्विवचनस्य स्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । स एव च दुद्रवत् द्रवति गच्छति । स्वाहुतः शोभनप्रकारेण हुतः सन् ॥ ३३ ॥

म० विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्य-करत्वात् । अमृतं मरणरहितम् । अथ सतोबृहती व्याख्या-यते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सोऽग्निः अरुषा अरुषौ रोपरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुजते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ । द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरुत्तरः । एवं विधावधौ रथे योजते युनक्ति । विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देव राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

उ० क गच्छतीत्यत आह । यत्र सुब्रह्मा यज्ञः । सुब-ह्मग्रहणं सर्वस्विगुपलक्षणार्थम् । शोभनत्विग्यज्ञः । सुशमी च । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यस्मिन्यज्ञे स सुशमी । वसूनां देवम् वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन्यज्ञे क्लृप्तानि सवनानि । एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामञ्जसम् । राधो जनानाम् राधो धनं च यत्र जनानामुपकृतम् तत्र स योजत इति संबन्धः ॥ ३४ ॥

म० स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारे-णाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति 'द्व गतौ' 'गिश्चिद्वसुभ्यः-' (पा० ३।१।४८) इति छुडि चद् द्वित्वम् अडभावगु-णाभावावापौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति । वसूना-मिति । वसुशब्दो रुद्रादित्योरुपलक्षकः । वसूनां रुद्राणामा-दित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं वीष्यमानं राधो धनं हविलक्षणं चास्ति तत्राभिर्गच्छतीत्यर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वस्विगुपलक्षणम् । शोभनो ब्रह्मा ऋक्षिग्यत्र शुभलिंगयुक्तः । सुशमी । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽध्वानियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाश्वगच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

उ० अग्ने वाजस्य । औष्णिहस्तृचः । हे अग्ने, यस्त्वं वाजस्याज्ञस्य । गोमतः गोभिः संयुक्तस्य । ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यहो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम । यदुरिति पुत्रस्य नाम । मध्यमानो जायते तस्मादेवमाह सहसपुत्र-मित्यादि । स त्वम् । अस्मे धेहि अस्मभ्यं देहि । हे जातवेदः महि महत् श्रवोऽञ्जलक्षणं धनम् गोभिः संयु-क्तम् ॥ ३५ ॥

म० 'अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजसेति' (का० १७।१२।१३) । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अम इति ऋक्येणोपपधातीति सूत्रार्थः । तिस्र उष्णिहः । हे अग्ने, हे सहसो यहो बलस्य पुत्र, सह इति उष्णिहः । हे अग्ने, हे सहसो पुत्रनाम । मन्यनाजायमानत्वाद्वलस्य पुत्र-बलनाम यदुरिति पुत्रनाम । सहसपुत्रमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान, अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कीदृशस्त्वम् । गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्याज्ञस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

स इधानो वसुक्कविरमिरीडेन्यो गिरा । रेव-वस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

उ० स इधानः । स उक्तगुणः । इधानो दीप्यमानः । वसुः उपकारभूतः वासयिता वा । कविः मेधावी अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः । गिरा वाचा त्रयीलक्षणया । तत्रार्थ-वादः प्रत्यक्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धनवत् । अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । हे पुर्वणीक बहुमुख । अनीकं मुखम् । पुरु बहुनाम । 'यतो ह्येव कुतश्चाप्रावभ्या-दधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतिः । दीदिहि दीप्यस्व । एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसु धनं तापपाकप्रकाशैरुपकारकः । कविः क्रान्तदर्शनः अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः । गिरा वाचा । तं त्वां ब्रवीमि । रेवत् धनवत् अस्मदर्थं पुर्वणीक दीप्यस्व ॥ ३६ ॥

म० हे पुर्वणीक, पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्संबुद्धिः सर्वदाहकलात् । 'यतो ह्येव कुतश्चाप्रावभ्यादधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतेः । हे बहुमुखामे, अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवत् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शप श्लुः द्विलम् 'तुजादीनां वीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।१७) इत्यभ्यासवीर्घः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् 'रयेर्मतौ' (पा० ६।१।३७) इति संप्रसारणम् । तथा लया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनातिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कीदृशस्त्वम् । इधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः । कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः । प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

क्षपो राजन्नुत त्मनामे वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

उ० क्षपो राजन् । यस्त्वं क्षपः क्षपयिता । हे राजन् । रक्षसाम् उत त्मना । अप्यात्मनैव स्वभावत एव । हे अग्ने, वस्तोः सहसंबन्धिनां रक्षसाम् उत उपसः अपि उपसः संबन्धिनाम् सः । हे तिग्मजम्भ वज्रदंष्ट्र । तिग्ममिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम् । रक्षसो दह । प्रति प्रत्येकम् ॥ ३७ ॥

म० हे राजन् दीप्यमान, हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य । यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रदंष्ट्र अग्ने, वस्तोः अयःसंबन्धिनः उतापि उपसः उपःकालसंबन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु । लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् । त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि । क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' चुरादिः पचाद्यच् । स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । 'मन्त्रेष्वान्नादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति आत्मन आकारलोपस्तुतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

उ० भद्रो नः । द्वे ऋचौ । पूर्वा ककुप् सतोबृहत्युत्तरा । तिस्रः ककुभः संपादिताः । सुभग इति चित्यमग्निं संबोध्य प्रार्थयति । भद्रः भन्दनीयः नोऽस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः । भवत्विति शेषः । भद्रा रातिः । 'रा दाने' । रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीहना' । भद्रश्चाध्वरो यज्ञो भवतु । किंच भद्रा उत अपि प्रशस्तयः प्रशंसनानि भवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥

म० 'भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः' (का० १७।१२।११) । इति बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्युक्क्रमेणोपदधातीति सूत्रार्थः । प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः अवृतस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निराप्रशस्तय इति ककुप् । मध्यः पादो द्वादशक आद्य-तृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति रातोबृहती । आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतु-र्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् । तत्र ककुब् व्याख्यायते । यजमानश्चित्यमग्निं संबोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तेः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्त, आहुतः ऋत्विग्निराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः । किंच रातिः लवीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु । उतापिच प्रशस्तयः कीर्तयो भद्राः सुखदायिन्यः सन्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्र-तूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

उ० भद्रं मनः । भद्रं स्तुत्यं मनः । कुरुष्व वृत्रतूर्यं शत्रुवधाय । तूर्यतिर्वधकर्मा । येन मनसा समत्सु संग्रामेषु । सासहः । 'पह मर्षणे' । छन्दस्यभिभवे । अभिभवसि ॥ ३९ ॥

म० अथ द्वितीया । हे अग्ने, येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं सासहः अभिभवसि शत्रून् 'पह मर्षणे' छन्दस्यभिभवे च लङ् द्विलाडभावौ छान्दसी संहितायामभ्यासवीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्यं पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व । तूर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रः पापम् 'पाप्मा वै वृत्रः' इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि-शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

उ० किंच । अव स्थिरा तनुहि अवतारय स्थिराणि कठिनानि धनूंषि । भूरिशर्धताम् बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम् । शर्ध इति बलनाम । अभिबलायमानानाम् । ततो वयं शत्रुभिरप्रतिबध्यमानाः । वनेम संभवेमहि । तानेव शत्रून् ते तव । अभिष्टिभिः अभीष्टयानौः ॥ ४० ॥

म० किंच भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां संवन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बलनाम । शर्ध बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति । सुपः क्तिप् । ततः शत्रुप्रत्ययः । शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किंच ते तवाभिष्टिभिर्मर्गैर्वयं वनेम संभजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि । वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः । अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषधु स्तोतृभ्य आभर ॥ ४१ ॥

उ० अग्निं तं मन्ये । पङ्क्तिस्तृचः । तमहमग्निं मन्ये जाने । यो वसुः धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा वसुर्वासयिता । अस्तं यं यन्ति धेनवः । यं चाग्निमुद्धतं ज्ञात्वा प्राप्तोऽस्माकं दोहदकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः । अस्तं गृहम् । अर्वन्तः अश्वाः । आशवः शीघ्राः यन्ति । स्वामी हि पशूनामग्निः । यत्तज्जातः पशून् विन्दतेत्युपक्रम्य 'तस्मात्सर्वानुत्पन्नशवोऽग्निमभिसंयन्ति' इति श्रुतिः । अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः । वाजिनः सुहयाः । सैन्धवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत्सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमग्निं मन्ये । अधस्तनाश्रुत्वारः पादाः परोक्षकृताः अयं तु प्रत्यक्षकृतः । अध्याहारेण परिपूर्तिः । यदि स त्वमग्निः इषमन्नं स्तोतृभ्य आभर देहि ॥ ४१ ॥

म० 'अनूकान्ते दक्षिणे पङ्कीरग्निं तमिति' (का० १७।१२।१४) । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निं तमिति तिस्रभिरुपधातीति सूत्रार्थः । तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनरूपो वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्धतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः । सैन्धवाश्चाभिप्रायेण पुनर्वचनम् । यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्चादिकं लभ्यत इत्यर्थः । तादृश हे अग्ने, स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

सो अग्नियो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रवः सधु सुजातासः सूरय इषधु स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

उ० सोऽग्निः स एवाग्निः यो वसुरिति गीयते स्तोतृभिः संयमायन्ति धेनवः समायन्ति च यं धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रवः समायन्ति च अर्वन्तोऽश्वाः । लघुद्रवः लघुद्रवणाः । समागच्छन्ति च सुजातासः कल्याणजन्मानः । सूरयः पण्डिताः । एतदुक्तं भवति । किं तेनाग्निना य एतत्सर्वमात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । सचेत्त्वम् । इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

म० योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः । विभक्तिव्यत्ययः । तमग्निं गृणे स्तौमि 'गृ शब्दे' खादिः लटि तद्व्युत्तमैकवचनम् खादित्वाङ्गस्वः (पा० ७।३।८०) । यद्वा सोऽग्निः गृणे त्वयतेऽस्माभिः । कर्तृप्रत्ययस्य कर्मलं विधेयम् । धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति । कीदृशा अर्वन्तः । रघुद्रवः रलयोरैक्यम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' लघु शीघ्रं द्रुवन्ति गच्छति लघुद्रवः 'द्रु वधगत्योः' खादिः त्रयादिश्च क्तिप् । सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वं भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः । सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः 'आजसेः' (पा० ७।१।५०) इत्यमुक् । तादृश हे अग्ने, त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसन्ति । उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषधु स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

उ० उभे सुश्चन्द्र । हे अग्ने, सुचन्द्र शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक । शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणाह्लादज । उभे दर्वी उभौ हस्तौ दर्प्याकारौ कृत्वा श्रीणीषे श्रयसि आश्लेषसि । आसनि आस्ये सुखे । सर्पिषः पानाय । उतो न उत्पूर्या अपि च त्वं ब्रूये यदिनाम उक्षिप्य सर्पिषो भाण्डमल्यर्थमज्जलिं पूरयेरस्माकं साधु कृतं स्यात् । उक्थेषु यज्ञेषु हे शवसस्पते बलस्य पते, यथेवम् इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

म० चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः । हे सुश्चन्द्र, चन्द्रमिति हिरण्यनाम । शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यद्वा शोभनश्चन्द्र इव चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र, आसनि आस्ये

मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः । घृतस्य पानाय उभे दर्वी
दर्वीकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयति सेवसे 'श्री पाके'
त्रयादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते, बल-
स्याधिपते, उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पूर्याः उत्कर्षेण
पूरय धनैरिति शेषः । स्तोत्रभ्य इषमन्नाहर ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हवि-
स्पृशम् । ऋच्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

उ० अग्ने तमद्य । पदपङ्क्तिः तृचः । हे अग्ने, तं पावकं
यज्ञम् अद्य । ऋच्याम समर्धयेमहि । कथमिव । अश्वं न
स्तोमैः । यथा अश्वमाश्वमेधिकं स्तुतिभिः समर्धयेयुः
एवं समर्धयेमहि । क्रतुं न भद्रम् क्रतुं संकल्पमिव च भद्रं ।
हविस्पृशम् । हवि आत्मना स्पृश्यते बहुकालाभिध्यातम्
यथा समर्धयेयुः एवं समर्धयेमहि । ते तव संबन्धिभिः ओहैः ।
वहेरेतद्गपम् । प्रापणैः । त्वं नामबन्धुकर्मरूपसंयुक्ताभिः
स्तुतिभिर्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्धयेमहीति समस्तार्थः ॥ ४४ ॥

म० 'उत्तरे पदपङ्क्ती अग्ने तमिति' (का० १७ । १२ ।
१५) । उत्तरानुक्रान्ते तिस्रः पदपङ्क्तीष्टकाः अग्ने तमिति तिस्र-
भिरुपधातीति सूत्रार्थः । तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षरा-
श्वत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपङ्क्तिः । यद्वा त्रयः पञ्चा-
र्णाश्वतुर्यश्वतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति । पञ्चाश्वत्वारः षट्कथै-
कश्वतुर्यश्वतुष्को वा पदपङ्क्तिरित्युक्ते । तत्राद्यायां चतुर्थश्व-
तुष्कः । हे अग्ने, ते तव तं क्रतुं तावकं प्रसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन्
दिने वयमग्न्याम समर्धयाम । समृद्धं करवामेल्यर्थः । आशिषि
लोटे । संहितायां दीर्घः । कैः । स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः ।
कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपम् । वहन्ति फलं प्रापय-
न्तीत्योहाः तैः, वहन्ति प्रतिपादयन्ति लवर्कर्मरूपनामानीति
वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा
स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्धयन्ति । द्वितीयो
दृष्टान्तः । क्रतुं न भद्रं हविस्पृशम् हवि स्पृशतीति हविस्पृक् ।
'हलदन्तात्-' (पा० ६ । ३ । ९) इत्यल्लुक् अतिप्रियं चिरं
मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं संकल्पं यथा समर्धयन्ति ।
क्रतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदर्ष्टान्तिकयोरेव संबन्धः ।
चिराभिलषितं यथा सन्तः संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथी-
कृतस्य बृहतो बभूय ॥ ४५ ॥

उ० अधा ह्यग्ने । अधा समनन्तरमेव । हिः पादपूरणः ।
हे अग्ने, क्रतोः भद्रस्य संकल्पस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य
तस्यैव समृद्धस्य । समृद्धः संकल्पो दक्ष उच्यते । साधो-
रतिशययुक्तस्य । रथीः इव बभूय भव । क्रतस्य

यज्ञस्य च । बृहतो महतः बभूय भव । अथवा यज्ञ
एवोच्यते । अथ अग्नेः क्रतोः यज्ञस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य
उत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य । साधोः रथीरिव
क्रतस्य यज्ञस्य बृहतो भव ॥ ४५ ॥

म० अथेत्यर्थेऽप्येवमव्ययम् । 'निपातस्य च' (पा० ६ ।
३ । १३६) इति संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे
अग्ने, अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव
बभूय भव । 'बभूयाततन्थ-' (पा० ७ । २ । ६४) इत्यादिना-
डभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथी । रथादीरक्षीरचावित्य-
त्यर्थे ईरप्रत्ययः । सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा
यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः । भद्रस्य कल्याण-
रूपस्य । दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः
साध्यते निष्पाद्यते इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । ऋ-
तस्य अमोघफलस्य । बृहतः महतः प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्तूर्णज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

उ० एभिर्नः एभिः अर्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं संव-
न्धिभिः स्तूयमान इति शेषः । भव नः अस्मान् अर्वाङ्
अभिमुखाञ्चनः । कथमिव । स्तूर्णज्योतिः यथा स्वराख्यं
ज्योतिरुदयादारभ्यावांगञ्चनम् सर्वप्राणिनोऽनुगृह्णाति ।
एवं भवावांगञ्चनोऽनुग्रहपरतया । हे अग्ने, विश्वेभिः अनीकैः
सर्वैर्मुखैः । अनीकम् मुखम् । सुमनाः शोभनमनस्कः
सम् ॥ ४६ ॥

म० हे अग्ने, विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा
नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेश-
मन्त्रतीत्यर्वाङ् । अनुगृह्णेत्यर्थः । कीदृशः । एभिस्मत्पठितै-
रर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्नः
सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । स्वः न ज्योतिः
स्वःशब्देन सूर्यः । न इवार्थे । यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः
स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिंसंमुखं भवति । 'द्यनोऽतस्तिष्ठः'
(पा० ६ । ३ । १३५) इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुमुं
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊ-
र्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्रा-
ष्टिमनुवष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

उ० अग्निं होतारम् । अतिच्छन्दाः अष्टिरत्यष्टिर्वा ।
तमहमग्निं होतारं मन्ये जानामि । दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं
वासयितारम् सुमुं सहसः बलस्य पुत्रम् । जातवेदसं जा-

तत्प्रज्ञानम् । विप्रं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम् ।
यः देवो दानादिगुणयुक्तः । ऊर्ध्वया ज्वालाया स्वध्वरः
साधुयज्ञः । देवाच्याकृपा देवान् प्रत्यक्षत्वा देवान्प्रति
गतया । कृपा कल्पितया । घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शो-
चिषा । घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातम् अनुकामयते दीष्ट्या ।
आजुह्वानस्य आहूयमानस्य । सर्पिपो घृतस्य । तमहमग्निं
होतारं मन्ये इति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषहिते
भद्रा रतिवृत्त्यैऽवस्थिराग्निर्धृ होतारमिति' (का० १७।
१२।१६) । अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोप-
हिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्ट-
कामुपदधाति । भद्रा रात्रिः वृत्रत्यै अवस्थिरेति ककुभां
चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निर्धृ होतारमित्युच्यते पुरीषवत्यतिच्छन्द-
इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः । अनयोरन्तः पुरीषा-
वापः कार्य इति सूत्रार्थः । अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः ।
छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःष-
ष्ट्यक्षरत्वादष्टिः । ककुभामक्षरैः सहातिघृतिः । यो देवः
दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्धृव्योन्नतया देवाच्या देवान्प्रत्यक्षति
गच्छतीति देवाची तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यत इति
कृप् तया कृतया समर्थया शोचिषा ज्वालाया घृतस्य विभ्राष्टिं
विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीलमा-
र्षम् । किंभूतस्य घृतस्य । आजुह्वानस्य समन्तादहूयमानस्य
सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य । अभ्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य
एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशम् । होतारं देवानामा-
ह्वारम् । दाखन्तं 'दास्य दाने' दातारम् । वसुं वासयितारम्
सहसो बलस्य सूत्रं पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमु-
त्पन्नप्रज्ञम् । न इवार्थः । जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं
ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी ।

अग्ने त्व नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा
वरुध्यः ॥ वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि शुम-
त्तमं रुयि दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
सुन्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने त्वम् । द्विपदः वृत्तौ व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

म० 'अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः' (का० १७।
१२।१७) । अग्ने, त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिष्ठभिर-
परेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः । तिस्रो द्विपदा
आभेद्यः व्याख्याताः (३।२५-२६) ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

यन् ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निर्धत्ता अग्निं
३७ य० उ०

स्वराभरन्तः । तस्मिन्नहं निदधे नाके अग्निं यमा-
हुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

उ० येन ऋषयः । अष्टाभिर्ऋषिभः पुनश्चित्तिश्चीयते ।
तत्र पद त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । येन तपसा ऋषयो वसिष्ठ-
प्रभृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः । इन्धानाः अग्निम्
आदीपयन्तः अग्निम् उच्यम् । स्वराभरन्तः स्वर्लोकमा-
भरन्तः स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहं तपसा सत्रमागत्याग्निं संदीप्य
स्वर्लोकं च स्वीकृत्य । तस्मिन्नहं निदधे स्थापयामि । नाके
अग्निम् न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो
लोकः । यमाहुर्मनवः मननप्रधानाः । तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्य-
ज्ञसाधनैः संपादितसुखमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

म० 'पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वयेन ऋषय इति प्रत्युचम्'
(का० १७।१२।१९) मध्योपहितस्यास्येष्टकस्य गार्हप-
त्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति येनेत्यष्टचैनं
प्रत्युचमित्यर्थः । अग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ ।
ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायज्ञागताः ।
यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशः । अग्निमिन्धानाः दीप-
यन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः ।
'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकार्यं परमं तपः' इत्युक्तेः । तस्मिन्
तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि ।
मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति
स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् ।
यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । 'ये विद्वांस्सस्ते मनवः' (८।
६।३।१८) इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा
हिरण्यैः । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये
पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

उ० तं पत्नीभिः । तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । द्विती-
यादर्धचंद्राख्यायते । नाकं गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः ।
सुकृतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने । तृतीये पृष्ठे अधिरो-
चनेऽवस्थिता दिव एकदेशीभूते यत्रादित्यस्वपतीति तं
पत्नीभिः सह अनुगच्छेम । हे देवाः, पुत्रैः भ्रातृभिः अपि
च हिरण्यैः ॥ ५० ॥

म० हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः, पत्नीभिः कलत्रैः
सह पुत्रैस्त पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः
सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम । सेवे-
मेत्यर्थः । वयम् । कीदृशे । तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके
दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमतिगृह्णानाः
अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे । सुकृ-
तस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । 'एतद्वै

चृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपति' (८।६।३ १९) इति श्रुतेः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

आ वाचो मध्यमरुहद्वुरण्युरयमग्निः सत्पति-
श्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदध-
स्पदं कृणुता ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

उ० आ वाचो मध्यमरुहत् । अरुहत् वाचोमध्यम् ।
'एतद्ध वाचोमध्यं यत्रैष एतच्चीयते' । भुरण्युः भर्ता ।
अयमग्निः सत्पतिः शोभनानां पतिः । चेकितानः चेतय-
मानः । किंच पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः । दवि-
द्युतम् देदीप्यमानः । अधस्पदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु ।
ये पृतन्यवः पाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥

म० अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोप-
र्यारुहः । 'एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयते' (८।६।
३।२०) इति श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेऽप्यवः
पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु । पादयोर-
धोऽधस्पदम् । कस्कादित्वात्सः (पा० ८।३।४८) । पृतनां
सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति 'सुप आत्मनः कथञ्च'
(पा० ३।१।८) 'कव्यध्वर-' (पा० ७।४।३९)
इत्यादिना पृतनायाष्टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।
२।१७०) इत्युपप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुतां सर्वान्
पाप्मानः' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । भुरण्युः जगद्धर्ता ।
'भुरण्युरिति भर्तैलेतत्' इति श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः ।
चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः
स्थापितः । दविद्युतदधन्तं द्योतमानः 'दाधर्ति-' (पा० ७।
४।६५) इत्यादिना यद्धुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योतता-
मप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप-
प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

उ० अयमग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः
वयोऽञ्जं हविलक्षणमस्मिन्धीयते । सहस्रियः सहस्रार्हः ।
द्योततां दीप्यताम् । अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः विभ्राजमानः
सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' । दीप्यमान एषु
लोकेषु । उप प्रयाहि । यातु इति पुरुषव्यत्ययः परोक्ष-
कृतत्वान्मन्त्रस्य । दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन सन्नतिः ।
स्थानानीति पर्यायः ॥ ५२ ॥

म० अयमग्निर्वीरतमो दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि
स्थानानि उप प्रयाहि । उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु ।
पुरुषव्यत्ययः । 'उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं
लोकमित्येतत्' (८।६।३।२१) इति श्रुतेः । कीद-

शोऽग्निः । वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः । वयोधाः वयोऽञ्जं
हविलक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण
संमितः 'सहस्रेण संमितौ घः' (पा० ४।४।१३५) इति
घप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोक-
त्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । 'इमे वै लोकाः सरिरम्'
(२१) इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

संप्रच्यवध्वमुप संप्रयाताग्ने पथो देवयानान्
कृणुध्वम् । पुनः कृण्वानाः पितरा युवानाऽन्वा-
तांसीत्त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

उ० संप्रच्यवध्वम् । ऋषीनाह मन्त्रदृक् संप्रच्यवध्व-
मेनमग्निम् उपसंप्रयात च । त्वम् हे अग्ने, पथः देवयाना-
नृपीणां कुरु इति वचनव्यत्ययः । किंच पुनरपि कृण्वानाः
कुर्वाणा ऋषयः । पितरा युवाना । 'वाक् च मनश्च पितरा
युवाना' इति श्रुतिः । वाङ्मनसे युवाना तरुणे अयातयामे
अन्योन्यं संगते वा । संगते हि वाक् च मनश्च यज्ञं साध-
यतः । अन्वातांसीत् त्वयि तन्तुमेतम् अन्वातानोतु
त्वयि तन्तुं यज्ञम् एतम् हे अग्ने ॥ ५३ ॥

म० मन्त्रदृष्टीनाह । हे ऋषयः, एतमग्निं यूयं संप्रच्य-
वध्वमग्निं प्रत्यागच्छत । उप संप्रयात च आगत्य सम्यक्
प्राप्तुत । संप्रच्यवध्वमुप संप्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह । 'समेनं
प्रच्यवध्वमुप चैनं संप्रयात' (८।६।३।२२) इति
श्रुतेः । एवमृषीनुक्ताग्निमाह हे अग्ने, देवयानान् पथः कृणुध्वं
कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयाना-
स्तान् 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३।३।११७) इति
ल्युट् । देवलोकप्राप्तिहेतुर्मागान्कुर्विलर्थः । हे अग्ने, यत्
ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण
विस्तारितवन्तः । वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः । पुनः
भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्त्योन्य-
सङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृवः शानच् । विभक्ते-
राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते
संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा
युवानेति 'वाक् चैव मनश्च पितरा युवाना' (२२) इति
श्रुतेः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

उद्ध्व्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सध्वं-
जेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वे-
देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उ० उद्ध्व्यस्व प्रतिजुद्धो भव । हे अग्ने, प्रतिजागृहि
च त्वम् । ततः इष्टापूर्ते च संसृजेथाम् त्वत्प्रसादाद्यज-
मानेन सह । अयं च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टौ

भवतु । ततः संसृष्टेष्टापूर्तो व्यपगतकल्मषः सन् । अस्मिन्सहस्रस्थे सहस्रस्थाने देवैः । पुनरपि विशिनष्टि । अद्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतु । विश्वेदेवैर्यजमानस्य समानलोकता प्रार्थ्यते ॥ ५४ ॥

म० हे अग्ने, लसुहृष्यस्य उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एवं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृष्टेयां यजमानेन सह संसृष्टे भवताम् । तत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् । पुरुषव्यत्ययः । किंच हे विश्वेदेवाः, यूयं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकम् । चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । 'यौवा उत्तरपु-सधस्थम्' (८ । ६ । ३ । २३) इति श्रुतेः । विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

उ० येन वहसि । येन हेतुना सामर्थ्येन वा वहसि प्रापयसि सहस्रम् । येन हे अग्ने, सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमं यज्ञम् नः अस्मत्संबन्धिनम् नय प्रापय । स्वर्देवेषु गन्तवे स्वर्लोकं देवेषु देवान्प्रति । गन्तवे गमनाय । यज्ञे हि स्वर्लोकं गते अस्माकमपि गमनं भवति । तदुक्तम् । 'सोऽस्य यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रेति तदनुची दक्षिणायां ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' इति ॥ ५५ ॥

म० हे अग्ने, येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं लं वहसि प्रापयसि । येन च सर्ववेदसं सर्व वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । 'सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रेति तदनुची दक्षिणा यां ददाति प्रैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' (१२) इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्ने आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

उ० अयं त इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इयं व्याख्याता (३ । १४ । १२ । ५२) ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतु अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्ताममयः पृथङ्माय जैष्ठ्याय सव्रताः । ये

अमयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । शैशिरावृतु अभिकल्पमाता इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्धुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

उ० ऋतव्ये । तपश्च तपस्यश्चेति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

म० एवं पुनश्चित्युपस्थानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते । 'ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति' (का० १७ । १२ । २२) । ऋतव्ये द्वे पथेष्टके उपदधाति । ऋतुदेवस्य यजुः उत्कृतिश्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतु शिशिरतोरवयवौ । शिष्टं व्याख्यातम् (१३ । २५) ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्यै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्धुवा सीद ॥ ५८ ॥

उ० विश्वज्योतिषम् । परमेष्ठी त्वा इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० 'विश्वज्योतिषं परमेष्ठी लेति' (का० १७ । १२ । २३) यजमानकृतां पथां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः । सूर्यदेवस्य यजुः शक्नरी-च्छन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्टे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्व्याख्यातम् (अध्या० १४ क० १४) ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

उ० लोकं पृण व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० 'दक्षिणां सात्प्रत्यगरनिमानादधि लोकं पृणाः पूर्ववत्' (का० १७ । १२ । २४) । आत्मनो दक्षिणादभेय-कोणादपरस्यां दिश्यरनिमानादधि पयालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकं पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः । 'तिल्लोऽपि द्वादशे' (१२ । ५४-५६) व्याख्याताः ॥ ५९-६१ ॥

षष्टी ।

ता अस्य सूर्दोहसः सोमं श्रीणन्ति पृथग्यः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

उ० ता अस्य ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तस्मद्रव्यंचसं गिरः । रथी-तमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

उ० इन्द्रं विश्वाः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणा-
व्यस्थात् । आर्दस्य वातो अनुवाति शोचिरथ स्म ते
व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

उ० व्याख्याताः । विकर्णमुपपधाति । प्रोथदश्वः ।
आग्नेयीत्रिष्टुप् । मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते । प्रोथतिः शब्दार्थः ।
शब्दायते अग्निः । अश्वेन यवसेऽविष्यन् अश्वइव
यवसे घासे विषयभूते अविष्यन् प्रसिष्यन् । यदा
यस्मिन्काले । महतः संवरणात् । संव्रियते अस्मिन्नग्निरिति
संवरणमरणिकाष्ठमुच्यते । अरणिकाष्ठात् । व्यस्थात् व्युत्ति-
ष्ठते प्रकाशीभवति । आत् अधानन्तरमेव । अस्याग्नेः
वातः अनुवाति । शोचिः संदीपनः । अध अथ समानार्थौ
छन्दसि । स्निपातोऽनर्थकः । ते । अथैतस्येत्यर्थः ।
नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । श्रुतिरप्य-
मुमर्थं दर्शयति । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति ।
व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥

म० 'प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णं स्वयमातृष्णे शर्करे सपृ-
ष्ठे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णाम्' (का० १७ । १२ ।
२५) । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रच्छाद्य शर्करामभ्यौ
परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णं स्वयमातृष्णासंज्ञे द्वे इष्टके उप-
धेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्कुरेखामभ्ये प्रोथदश्व इति विक-
र्णाष्टकमुपपधातीति सूत्रार्थः । वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । मध्य-
मानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन् काले महः महतः संवर-
णात्संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात्
वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते ।
प्रोथतिः शब्दार्थः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ ।
९७) इति तिप् इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्वो न । न
इवार्थे । अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं
भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलन-
शब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्निरनुवाति अग्निसमुलक्ष्य प्रसरति
वाय्वभ्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः । शोचिः शोच-
यति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः । शोचिरिति ज्वल-
नामसु पठितम् । यद्रास्य शोचिर्ज्वालासमुलक्ष्य वातो वाति ।
अथेति निपातोऽर्थार्थः । अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एत-
स्याग्नेः व्रजनं व्रजत्येति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं
भवति 'कृष्णवर्त्मा हुताशनः' इत्युक्तेः । सेति निपातः पादपू-
रणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य ।
'अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति' (८ । ७ । ३ । १२) इति
श्रुतेः । अविष्यन्त्यित्येकमसु पठितम् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

आयोद्वा सद्ने सादयाम्यवतश्छायायां ससु-

द्रस्य हृदये । रश्मीवर्ती भास्वतीमा या चां भास्या
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

उ० स्वयमातृष्णामुपपधाति । आयोद्वा । आयाद्यां
भासीत्याद्यारम्भः यच्छब्दयोगात् । आयाद्यांभासि । ब्रुलो-
कसंस्तवोऽस्याः स्वयमातृष्णायाः । आभासि प्रकाशयसि या
त्वं चां ब्रुलोकम् । आपृथिवीम् आभासि च पृथिवीम् ।
आभासि च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तां त्वां रश्मीवर्तीं
रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अयनस्य आदित्यस्य । त्वां सद्ने
अवस्थाने सादयामि । अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतो
वा । छायायाम् आश्रये । समुद्रस्य समुन्दनस्यादित्यस्य ।
हृदये प्रधानप्रदेशे । आदित्यो हि सर्वमुन्दतीति समुद्र
उच्यते ॥ ६३ ॥

म० 'आयोद्वेति स्वयमातृष्णाम्' (का० १७ । १२ । २५) ।
आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णोदक्षिणां स्वयमातृष्णामुप-
धातीत्यर्थः । आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृष्णादेवले
आद्यं ब्राह्मयुष्णिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः । हे स्वयमातृष्णे, आयोः
आदित्यस्य सद्ने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि । स्थापयति
एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः । अवतः
जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुन्तीति
समुद्रस्तस्य । आदित्यो वृष्ट्या जगदाद्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते ।
किंभूते सद्ने । छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं
त्वाम् । रश्मिवर्तीं किरणयुतामतएव भास्वतीं शोभमा-
नाम् । तां काम् । या त्वं चां ब्रुलोकमाभासि प्रकाशयसि
पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य
संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

चतुषष्टी ।

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं
प्रथस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृष्टुं दिवं मा हिंसीः ।
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रति-
ष्ठायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातु मद्या स्वस्त्या
छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सौद-
तम् ॥ ६४ ॥

उ० परमेष्ठी त्वासादयत्विति व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥

म० व्याख्यातम् (१४ । १२ । १५ । ५८) ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्र-
स्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उ० अग्निं प्रोक्षति । हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकि-

रति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । सहस्रस्य प्रमा प्रमाणं भवसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिमानं भवसि । सहस्रस्योन्मा उन्मानं तुलामानं भवसि । साहस्रोऽसि सहस्राहोऽसि यतः अतः सहस्राय त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

म० 'तिष्ठन्नाग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रक्रिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । १२ । २७) । इष्टकानितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन्प्रक्रिरतीत्यर्थः । पञ्चमेयानि यजूंषि । हे अग्ने, सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अस्मिन्पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे उतो त इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

उ० शतरुद्रियहोमः । 'अथातो यः शतरुद्रियं जुहोति' इत्युपक्रम्य 'स एषोऽन्नाग्निश्चितो बुभुक्षमाणो रुद्ररूपेणावतिष्ठते । तस्य तर्पणं देवैः कृतम् । द्वितीयं दर्शनम् । यद्वै शतरुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विस्वस्तादित्यभिधाय मन्त्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भवति । स एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति । नमस्ते रुद्रमन्यवे रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशभिर्ऋग्भिः । तत्र एको रुद्रो देवता एका गायत्री तिस्रोऽनुष्टुप्स्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभौ द्वे जगत्सौ । नमोऽस्तु ते । हे रुद्र, ते तव संबन्धिने मन्यवे क्रोधाय । उत अपि च । ते तव संबन्धिने इषवे काण्डाय नमोऽस्तु । बाहुभ्याम् उत अपि ते तव संबन्धिभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

म० पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते । 'शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याऽऽ सप्तयां परिश्रित्वर्कपणैर्नार्ककाग्नेन शतयन्संततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासकूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्मनस्त इत्याध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जाडुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । १ । १-५) । अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरभिप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जह्मामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्ताडु

होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासकूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाग्नेन संततं क्षारयन् परिश्रित्वा पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्याध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्ते 'अर्भकेभ्यश्च वो नमः' (क० २६) इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते 'सुधन्वने च' (क० ३६) इत्यत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' (क० ६३) इति प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्ठिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः । 'ये दिवि' (क० ६४) इति मुखमात्रे । 'येऽन्तरिक्षे' (क० ६५) इति नाभिमात्रे । 'ये पृथिव्याम्' (क० ६६) इति जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः । नमस्ते । षोडशार्चोऽनुवाकः एकरुद्रदेवस्य आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्सौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः । मा नः (क० १५-१६) इति द्वयोः कुत्सोऽपि ऋषिः । हे रुद्र, रुद्र दुःखं द्रावयति रुद्रः । यद्वा 'रु गतौ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं रुद्र ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे किप् गुणागमः । रुद्र ज्ञानप्रदः । यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमस्कारोऽस्तु । उतो अपिच ते तवेषवे बाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी । तया नस्तन्त्रा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

उ० या ते तव हे रुद्र, शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । अघोरा अविपमा । अपापकाशिनी पापमसुखं या प्रकाशयति सा पापकाशिनी पापप्रकाशिनी । न पापकाशिनी अपापकाशिनी । तया नः अस्मान् तन्वा शन्तमया सुखतमया सुखयितृतमया अतिशयेन सुखयित्र्या । गिरिशन्त गिरौ पर्वते कैलासाख्ये अवस्थितः शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः । यद्वा गिरि वाच्यवस्थितः सुखं तनोतीति । यद्वा गिरौ मेघेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति । तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । अभिचाकशीहि अभिपश्य । सुखयितुमिति शेषः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥

म० हे रुद्र, या ते तवदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त, तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (नि० ३ । ११ । ८) । कीदृशी तनूः । शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवाऽपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी

न पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा, गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा, गिरौ शेते गिरिशः । अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः । 'अम गतौ भजने शब्दे' कर्तरि क्तः । गिरिश-श्वासान्तश्च गिरिशन्तस्तत्संबुद्धिः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् (पा० ६।१।९४) कीदृश्या तन्वा । शन्तमया सुख-तमया ॥ २ ॥

तृतीया ।

यामिषुं गिरिशन्तु हस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

उ० यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् । हे गिरिशन्त गिरौ पर्वतेऽवस्थितः कैलासाख्ये सुखं तनोतीति गिरिशन्तः तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । हस्ते विभर्षि धारयसि । अस्तवे असितुं क्षेममित्यर्थः । शिवां गिरित्र गिरौ कैलासेऽवस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरित्रः तस्य संबोधनं हे गिरित्र । तां कुरु । किंच । माहिंसीः मावधीः पुरुषम् जगत् जङ्गमं च गवादि ॥ ३ ॥

म० हे गिरिशन्त, लं यामिषुं बाणं हस्ते विभर्षि धारयसि । किं कर्तुम् । अस्तवे 'असु क्षेपणे' तुमर्थं तवेप्रत्ययः । असितुं शत्रून् क्षेममित्यर्थः । गिरित्र, गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किंच पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगद्यक्षमथुं सुमना असत् ॥ ४ ॥

उ० शिवेन वचसा । शिवेन वचनेन त्वा त्वाम् । गिरिश गिरौ पर्वते कैलासाख्ये शेते इति गिरिशः तस्य संबोधनम् हे गिरिश । अच्छावदामसि । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । 'इदन्तो मसि' । तथा अभिवदाम । यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छन्द एवार्थः । सर्वमेव जगत् जङ्गमादि । अयक्षमम् । यक्षमा व्याधिः । व्याधिरहितम् सुमनाश्च शोभनमनस्कं च असत् भूयात् ॥ ४ ॥

म० गिरौ कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश, शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ लं प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' (नि० ५।२८) संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) । किं वदाम इत्यत आह । नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत्

जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्षमं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति यथा कुर्वति शेषः । सुमनः-शब्दे पुंस्त्वमार्थं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यट् इलोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहींश्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

उ० अध्यवोचत् । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधिवदतु ब्रवीतु कंचित्स्त्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः । अधिवक्ता ऐश्वर्येणैव यो वदितुं जानाति । प्रथमो दैव्यो भिषक् मुख्यो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । किमधिवदत्त्वित्यत आह । अहींश्च सर्वान् जम्भयन् । 'जभिजृभी गात्रविनामे' । सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन् । सर्वाश्च यातुधान्यः यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः राक्षसीः जम्भयन् । अधराचीः अधोऽञ्जनाः कृत्वा । परासुव पराक्षिप । यद्वा रुद्र एवोच्यते । अध्यवोचदधिवक्ता अधिवदतु ईश्वरो वक्ता । प्रथमो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । अहींश्च सर्वान् । जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुव क्षिप ॥ ५ ॥

म० रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु, तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः । अधिवक्ता अधिकवदनशीलः । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाश-द्विषक्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे रुद्र, सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः लं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् । सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः । अधराचीः अधरेऽधोदेशे-ऽञ्जन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः । चो समुच्ये । सर्पनाशराक्षसीक्षेपो सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनथ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवपाथुं हेड ईमहे ॥ ६ ॥

उ० असौ यः । आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन्नाह । असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः । उदयकाले अस्तमनकाले च । अरुणः अरुणवर्णः रक्तवर्णः । उत बभ्रुः अपिच बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः । अवास्व हेड ईमह इत्यनुपङ्गः । ये च एनं भगवन्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः । अभितः इत-

म० आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो
ऽविरूपः । च पुनरर्थे । रुद्रा एनमभितोदिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः
किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं
व्यमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति क्रो-
धनाम । ‘अभिसर्वतसोः’ (पा० २। ३। २) द्वितीया । कीदृशो-
ऽसौ । ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि
च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि
यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलश्रीवो विलेहितः ।
उत्तैर्न गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्युः स दृष्टो मृड-
याति नः ॥ ७ ॥

७० असौ यः आदित्यः अवसर्पति अवाचीनं सर्पति
 गच्छति अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नीलग्रीव इवास्तं गच्छन्
 लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनुः^(१) मात्रेणाप्राप्तविलोहितम-
 ण्डलाभिप्रायम् । उत्तैनं गोपा अदश्रन् अथैनं गोपालाः
 अभिपश्यन्ति गवां प्रवेशनकालं मन्यमानाः । अदश्रन्नुदहा-
 र्यः । दशेरुडागमश्चान्दसः । पश्यन्ति च उदकहार्यः कुम्भ-
 दास्यः । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । स दृष्टो दृष्टमात्रो
 मृडयति । 'मृड सुखने' सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं
 मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते । ऋषि-
 राह । असौ यः अवाचीनं सर्पति अभिमुखं गच्छति ।
 नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगतकलुषभावः । उत्तैनं
 गोपा अदश्रन्नुदहार्य इति गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धिं दर्शयति ।
 समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥

म० योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्चिरन्तरं
गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः
अदश्चन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः 'म-
न्यौदन-' (पा० ६ । ३ । ६०) इत्यादिना उदकस्योदादेशः ।
जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदश्चन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गना-
दिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३ । १ । ५७)
इति च्लेरङ् रुगागमदृष्टानन्दसः कीदृशः । नीलग्रीवः विष-
धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव
लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नो-
ऽसान्मृडयाति सुखयतु । असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति
ज्ञातः सुखं करोलित्यर्थः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥

उ० नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय
सहस्राक्षाय बह्वक्षाय । मीढुपे 'मिह सेचने' । सेक्रे तरु-
णाय । अविपरिणामीति स्तूयते । अथो अपिच ये अस्य
सत्वानः सत्वभूता रुद्राः अहं तेभ्यः अकरम् अकरवम्
करोमि । नमस्कारम् ॥ ८ ॥

म० नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो
भवतु । कीदृशाय । सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्व-
रूपिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढून् तस्मै 'मिह सेचने' 'दा-
ध्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (पा० ६ । १ । १२) इति कसन्तो नि-
पातः । सेक्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः । तरुणाय वा ।
अथो अपिच अस्य रुद्रस्य ये सत्त्वानः प्राणिनो मृत्यास्तेभ्योऽहं
नमो नमस्कारमकरं करोमि । 'कृन् कृतौ' शप् लङि उत्तमै-
कवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वन्तस्त्वमुभयोरात्र्योर्ज्याम् । यात्र्य
ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

तु० प्रमुञ्च धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आत्त्योर्धनुर-
न्तयोः ज्यां गुणम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः । परा ता
भगवो वप परावप पराक्षिप ताः हे भगवन् महदैश्वर्य-
युक्त ॥ ९ ॥

म० हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् ।
 'मनुवसो रुः संवुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति
 रुत्वम् । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवै-
 राग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तेः । हे भगवान् ध-
 न्वनः धनुष उभयोरान्वयोः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वी
 त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता
 इषुः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ२॥ उ३ ।
अनेशन्नस्य यां इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

उ० विजयं धनुः विगतगुणं धनुः । कपर्दोऽस्यास्तीति
कपर्दी । कपर्दोऽस्य जटाबन्धः । विशल्यः शल्यरहितः ।
बाणवान् इषुधिः । उत अर्पिच । अनेशन् 'णश अद-
र्शने' । नष्ट । अस्य या इषवः आशुः रिक्तः अस्य निष-
ङ्गधिः खङ्गनिक्षेपः । निषज्यत इति निषङ्गः खङ्ग उच्यते
तद्यस्मिन्धीयते स निषङ्गधिः । न्यस्तसर्वशस्त्र इत्यभि-
प्रायः ॥ १० ॥

म० कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दां रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु । विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अस्मिन् सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु । वाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशान् नश्यन्तु 'णश अदर्शने' नशेरत एलम् अङ्गि वेलेलम् पुषादिलात् च्छेरद् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥१०॥

एकादशी ।

या ते हेतिर्भीडुष्टम् हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥

उ० या ते या ते तव हेतिरायुधम् हे मीडुष्टम् 'मिह सेचने' । सेकुतम् युवतम् । परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः । अस्मात्सर्वं भवति । हस्ते बभूव भूता । ते इति निरर्थकः । धनुरिति हेतिविशेषणम् । तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मया । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधिरहितया परिभुज परिपालय ॥ ११ ॥

म० अतिशयेन मीडुन्मीडुष्टम् 'तसौ मलर्थे' (पा० १ । ४ । १९) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा० ६ । ४ । १३१) इति संप्रसारणम् । पल्लुले । हे मीडुष्टम् सेकुतम् वर्षुक, ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति । एकं तेपदं पादपूरणाय । तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय । भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कीदृश्या तया । अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

परि ते धन्व्नो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

उ० परि ते । परिवृणक्तु परिवर्जयतु । ते तव धन्वनः धनुषः संवन्धिनी हेतिः आयुधं काण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः । अथो अपिच । य इषुधिर्वाणवान् तव आरे दूरे अस्त्व अस्मत्तः निधेहि स्थापय तम् इषुधिम् ॥ १२ ॥

म० हे रुद्र, ते तव धन्वनो हेतिः । धनुःसंवन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु । मा हन्त्वित्यर्थः । 'वृजी वर्जने' रुधादिलात् श्रम् । अथो अपिच यस्तव इषुधित्मस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥१२॥

त्रयोदशी ।

अवतत्य धनुष्वध्वं सहस्राक्षं शतेषुधे । निशीर्यं शल्यानां मुखां शिवो नः सुमनां भव ॥ १३ ॥

उ० अवतत्य अवतार्य धनुः त्वम् हे सहस्राक्षं शतेषुधे शतशब्दो बहुपर्यायः । निशीर्यं शल्यानां मुखां शातयित्वा फलानां मुखानि । शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव ॥ १३ ॥

म० सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष, हे शतेषुधे, त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव । अनुग्रहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा । धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि वाणफलाग्राणि निशीर्यं शीर्णानि कृत्वा 'शृ हिंसायाम्' 'समासे-ऽनन्पूर्वे क्तवो ल्यप्' 'ऋत इद्भातोः' (पा० ७ । १ । १००) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

नमस्त आयुधायानां तताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

उ० नमस्ते नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातताय अवतारिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय प्रगल्भाय । उभाभ्याम् उत अपिच । ते तव नमोऽस्तु । बाहुभ्यां तव धन्वने । धनुषे नम इत्यनुवर्तते ॥ १४ ॥

म० हे रुद्र, ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु । कीदृशाय । अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय । धृषेः कृप्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु । तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥

उ० मा नः मावधीः नः अस्माकं महान्तं वृद्धं वयः प्रभृतिभिः । उत मा नो अर्भकम् अपि च मावधीः नः अस्माकमर्भकमल्पम् । मा न उक्षन्तम् मावधीः नः अस्माकमुक्षन्तम् । 'उक्ष सेचने' । सिञ्चन्तं तरुणमिति यावत् । उत मा न उक्षितम् । अपिच मावधीः नः अस्माकमुक्षितं सिकं गर्भस्थमित्यर्थः । मा नो वधीः पितरम् मावधीः नः अस्माकं पितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । महान्तमिति सिद्धत्वात् । मोत मातरम् मावधीः अपि च मातरम् । मा नः प्रियास्तन्वः रुद्र रीरिषः । रिपतिर्हिसार्थः । मारी-

रिषः माहिंसीः । नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणि शरीराणि पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्र ॥ १५ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः । उतापि नोऽस्माकमर्मकं बालं मा वधीः । नोऽस्माकमुक्षन्तं सिद्धन्तं तरुणं मा वधीः । उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिद्धं गर्भस्थं च मा वधीः । नः पितरं जनकं मा वधीः । उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादार्थम् । नोऽस्माकं प्रिया वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः । रिषतिहिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

घोडशी ।

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥ १६ ॥

उ० मा नः । मा रीरिषः । रिषतिहिंसाकर्मा । मा हिंसीः नः अस्माकम् । तोके पुत्रविषये । मा हिंसीः तनये पौत्रविषये । मा हिंसीः नः अस्माकम् आयुषि विषयभूते । मा नो गोषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषयभूतासु । मा नो अश्वेषु मा हिंसीः नः अस्माकमश्वेषु विषयभूतेषु । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यातम् । मारीरिषः अस्माकं तोकं तनयमायुर्गा अश्वानिति । मा नो वीरान् रुद्रभामिनो वधीः मा वधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्र, भामिनः । 'भाम क्रोधे' । क्रोधसंयुक्तान् । कः प्रत्युपकार इति चेत् । हविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः सदैव सदाकालम् । इच्छन्त एवार्थे । त्वामेवाह्वयामहे आह्वयामो यागार्थम् । अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः । नः आयुषि जीवने मा हिंसीः । नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः । नोऽश्वेषु तुरगेषु । मा रीरिषः । विभक्तिव्यत्ययो वा । तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः । 'भाम क्रोधे' । भामिनः क्रोधयुक्तानपि नोऽस्माकं वीरान् श्रुत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् । हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः । लवेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

३८ य० उ०

उ० नमो हिरण्यबाहवे । इतउत्तरं यजुषि द्रापे अन्धसस्पते इति यावत् । द्वयोर्द्वयो रुद्रयोश्च स्तुतिः । तिजोशीतयो रुद्राणां कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः तेषां उभयतो नमस्काराः अन्ये अन्यतरतो नमस्कारा अन्ये रुद्रास्ते घोरतरा अशान्ततराः यत उभयतो नमस्कारा इति । नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितबाहवे । सेनान्ये च सेनां नयतीति सेनानीः । दिशां च पतये नमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कार इति । हरितानि पर्णानि केशा इव येषां लक्ष्यन्ते । पशूनां पतये नमः । नमः शष्पिञ्जराय नवप्ररूढानि तृणानि शष्पं तद्वर्णां । त्विषीमते । त्विषीर्दीप्तिः । पथीनां पतये नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसम् । नमो हरिकेशाय लोहितकेशाय । उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां समृद्धानां पतये नमः ॥ १७ ॥

म० 'नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति' (क० ४७) ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजुषि । तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृत्यश्च नो नम इत्यन्तानां (क० ४६) चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकाणां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां (क० ४६) अमिवायुः सूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः । छन्दांसि तु चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं यजुर्गणिक अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्वैहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुर्ब्रिहस्पद् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दांसि । तद्वदमध्ये केचनोभयतो नमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्यबाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नो नम इत्यन्ताः । (क० २८) ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि (क० २८) प्रविदते चेत्यन्ताः (क० ४६) । इषुमञ्च इत्यादि (क० २२) श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः (क० २८) प्रत्यक्षाः व इति युष्मच्छब्दयोगात् । इषुकृत्य इति । (क० ४६) उभयतो नमस्काराः सभाभ्य इति (क० २४) जातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः । तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते । एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोः कस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै र्यस्य स हिरण्यबाहुः । स च सेनां पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो रुद्राय नमः । दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः । शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्विषजराय पीतरक्तवर्णां टिलोपदछान्दसः । लिषिर्दीप्तिरस्यास्तीति लिषिमान् । संहितायां लिषिश्चब्दस्य वीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः । पथीनां मार्गाणां

पालकाय नमः । पथिशब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया-
मार्गाः श्रुतायुक्ताः । हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायो-
पवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः । पुष्टानां
गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वाग्निने नमः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नां पतये नमो
नमो भवस्य हेतुं जगतां पतये नमो नमो रुद्रा-
याततायिने क्षेत्राणां पतये नमो नमः सूतायाहन्त्यै
वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

उ० नमो बभ्रुशाय बभ्रुवर्णाय । बभ्रुः कपिलः ।
व्याधिने विध्यतीति व्याधी । अन्नानां पतये नमः । नमो
भवस्य हेतुं । भवः संसारः । हेतिरायुधम् । संसारस्य
छेत्रे । जगतां पतये नमः जगतां जङ्गमानाम् । नमो रुद्राय
आततायिने । आततेन धनुषा एतीत्याततायी उद्यतायुधाय ।
क्षेत्राणां पतये नमः । नमः सूताय सूतोऽश्वसारथिः ।
अहन्त्यै अहन्त्रे । नहि सूतः कंचिदपि हन्ति । वनानां पतये
नमः ॥ १८ ॥

म० बभ्रुशः कपिलवर्णः । यद्वा विभर्ति रुद्रमिति बभ्रुवृ-
षभस्तस्मिन् शेते स बभ्रुशः । विध्यति शत्रूनि व्याधी
तस्मै रुद्राय नमः । अन्नानां पालकाय नमः । भवस्य संसा-
रस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः । जगतां
पालकाय रुद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति
गच्छतीति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः । क्षेत्राणां
देहानां पालकाय नमः । न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे
सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति वनानां
पालकाय नमः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नमः
उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमः ॥ १९ ॥

उ० नमो रोहिताय । वर्णतो निर्देशः । स्थपतये स्थप-
तिर्गृहादीनां चेता । चयनं करोति विश्वकर्मरूपेण । वृक्षाणां
पतये नमः । नमो भुवन्तये भुवं पृथिवीं तनोति विस्ता-
रयतीति भुवन्तिः । वारिवस्कृताय वरिवो धनम् तत्कृतं
येन स वारिवस्कृतः । दीर्घत्वं छान्दसम् । औषधीनां पतये
नमः । नमो मन्त्रिणे । प्रसिद्ध एव मन्त्री । वाणिजः वणि-
गेव वाणिजः । कक्षाणां पतये नमः । नदीकक्षः पर्वतकक्षो
वा । नम उच्चैर्घोषाय महाशब्दाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः
प्रसिद्धः । पत्नीनां पतये नमः । हस्त्यश्वरथपदातिसंख्या
पत्तिः ॥ १९ ॥

म० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण
तस्मै नमः । वृक्षाणां पालकाय नमः । भुवं तनोतीति भुवन्ति-
भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृतः स
एव वारिवस्कृतः स्वायेंऽण् । स्थानभोग्यकराय नमः । औष-
धीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः । आलोचनकुशलो
मन्त्री । वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वन-
गता शुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उच्चै-
र्घोषो ध्वनिर्न्यस्य स उच्चैर्घोषः । आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्द-
यन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः । पत्नीनां सेना-
विशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । 'एको रथो गजश्चा-
श्वास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पतिरित्य-
भिधीयते' इति व्यासोक्तेः (भार० १ । २८९) ॥ १९ ॥

विंशी ।

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्त्वनां पतये नमो
नमः सहमानाय निव्याधिने आव्याधिनीनां पतये
नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये
नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये
नमः ॥ २० ॥

उ० नमः कृत्स्नायतया । कृत्स्नायतयायेति प्राप्ते तका-
रलोपश्छान्दसः । कृत्स्नं चासावायतं च कृत्स्नायतः पूरि-
तधनुः तस्य भावः कृत्स्नायतया तथा हेतुभूतया धावते ।
आकर्णपूरितधनुषेत्यर्थः । सत्त्वनां सत्त्वानां पतये नमः ।
नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने नितरां
विध्यतीति निव्याधी । आव्याधिनीनां पतये नमः आवि-
ध्यन्ति याः सेनास्ता आव्याधिन्त्यः । नमो निषङ्गिणे निषङ्गः
खड्गम् । ककुभाय ककुभ इति महन्नामसु पठितम् ।
स्तेनानां पतये नमः स्तेनश्चौरः । नमो निचेरवे नितरां
चेरतीति निचेरुः । परिचराय सर्वतोगत्रे । अरण्यानां
पतये नमः ॥ २० ॥

म० कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स
कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तथा आकर्णपूर्णधनुश्चेन
धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः । शीघ्रगतौ सरतेर्धा-
वादेशः तलोपश्छान्दसः । यद्वा कृत्स्नः । सर्वं आयो लाभो
यस्य स कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तथा धावते सर्व-
लाभप्रापकत्वेन धावते । यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । सत्त्वशब्दः प्राणिवाची । सत्त्वानः सालिकाः
शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः । सहतेऽरीनभि-
भवतीति सहमानः । नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनि
निव्याधी तस्मै नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्त्यः शूर-
सेनास्तासां पालकाय नमः । निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति
निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति मह-

चामसु पठितम् । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः । अपहारखुड्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः । परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः । अरण्यानां वनानां पतये नमः । रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते । यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः । यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् । किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

नमो वज्रंते परिवर्चते स्तायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसस्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरन्त्यो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

उ० नमो वज्रंते । वज्रतिर्गल्यर्थः गन्धे । परिवर्जते सर्वतो गन्धे स्तायूनां पतये नमः । स्तायुश्चौर एव । नमो निषङ्गिणे खङ्गिणे इषुधिमते इषुधिरस्यास्तीति इषुधिमन् । तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौर एव । नमः सृकायिभ्यः । सृक इति वज्रनामसु पठितम् । सृकेण गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति सृकायिणः । जिघांसस्यः हन्तुमिच्छन्त्यः मुष्णतां पतये नमः । 'मुष स्तेये' नमोऽसिमद्भ्यः । असिः खड्गं तत्संयुक्तेभ्यः नक्तं चरन्त्यः रात्रौ गच्छन्त्यः विकृन्तानां पतये नमः । विकर्तनशीला विकृन्ताः ॥ २१ ॥

म० वज्रति प्रतारयतीति वज्रन् परि सर्वतो वज्रति परिवर्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित् शीयं धनमपहृते तद्वचनम् सर्वव्यवहारे धनापहवः परिवर्चनम् । गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः स्त्रीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वं स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः । निषङ्गः खङ्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति इषुधिवर्षाणाधारोस्यास्तीतीषुधिमन् तदुभयरूपाय नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः । सृक इति वज्रनाम । सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः । हन्तेः शत्रन्ताच्छत्रप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । क्षेत्रादिषु धान्याः पहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तं चरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथिनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छन्त्योऽस्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

उ० नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्तीत्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय गिरौ पर्वते चरतीति गिरिचरः । कुलुञ्चानां पतये नमः । कुत्सितं लुञ्जति कुलानि वा लुञ्जतीति कुलुञ्चः । नम इषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यश्च वो नमः । व्याख्यायां बहुवचनधर्मः प्रदृश्यते । नमोस्तु ये यूयमिषुमन्तस्तेभ्य इषुमद्भ्यः । धनुषा गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति धन्वायिनः । 'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो धन्वन् धन्वायिभ्यः । चकारः समुच्चयार्थः । वः युष्मभ्यं नमः । आतन्वानेभ्यः उरिक्षिप्तज्याकानि धनूंषि कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः । प्रतिदधानाः संधानं कुर्वाणाः । नम आयच्छन्त्यः आकर्षन्त्यो धनूंषि । अस्यश्च वो नमः । 'असु क्षेपणे' काण्डानि क्षिपन्त्यः ॥ २२ ॥

म० उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरःप्राप्त्य प्राप्तेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्रापहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमि क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्जन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्जन्ति वा तेषां पालकाय नमः । इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान्मीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः । धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः, धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रमेदज्ञापनार्थः । एवमग्रेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः । प्रतिदधते संदधते बाणं धनुषीति संदधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः । अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः । 'असु क्षेपणे' दिवादिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

नमो विसृज्यो विध्यश्च वो नमो नमः स्वपश्यो जाग्रश्च वो नमो नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठत्यो धार्वश्च वो नमः ॥ २३ ॥

उ० नमो विसृज्यः काण्डानि क्षिपन्त्यः योद्धारं प्रति । विध्यश्च वो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति ये शरैस्तेभ्यो विध्यन्त्यः । नमः स्वपश्यो जाग्रश्च वो नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमः । नमः तिष्ठत्यो

धावन्त्यश्च वो नमो नमः । शत्रुशानजन्तान्येतानि पदानि ऋजून्वेव ॥ २३ ॥

म० विरुजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विरुजन्तः तेभ्यो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः । स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः । जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः । धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो-
श्चेभ्योऽपतिभ्यश्च वो नमो नमः आव्याधिनीभ्यो
विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृहती-
भ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

उ० इतउत्तरं जातेभ्यो जुहोति । जाता जातिविशेषाः त इहोच्यन्ते रुद्रद्वैतप्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थंभूता रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । 'अथो एव' हैतानि रुद्राणां जातानि' इति । नमः सभाभ्यः । सभादिभ्यो रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नमः अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । नमः आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्ती-
त्याव्याधिन्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः । विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया । नमः उगणाभ्यः उदुपसर्गस्यान्यलोपः । उदूर्णगणाः समूहा यासु सेनासु ता एवमुच्यन्ते । तृहतीभ्यश्च वो नमः । तृहतिर्हिसाकर्मा । हिंसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥

म० अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रा-
द्वैतप्रतिपादनाय । 'अथो एव' हैतानि रुद्राणां जातानि' (९।१।१९) इति श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । सभायाः पतिभ्यो नमः । अश्वस्तुरगास्तेभ्यो वो नमः । अश्वानां पतिभ्यो वो नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः । विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः । उत्कृष्टा गणा भूत्यसमूहा यासां ता उगणाः । उप-
सर्गान्यलोपः पृषोदरादिवात् । ब्राह्मयाथा मातरस्ताभ्यो नमः । तृहन्ति प्रन्ति तृहत्यः 'तृहि हिंसायां' हन्तुं समर्था दुर्गादय-
स्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

नमो गुणेभ्यो गुणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो

गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपे-
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

उ० नमो गणेभ्यः । गणः समूहः । गणपतिभ्यश्च वो नमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमहन्ति ते व्राता गण-
विशेषाः । व्रातपतिभ्यश्च वो नमः । नमो गृत्सेभ्यः गृत्सो मेधावी । गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । नमो विरूपेभ्यः निरु-
ष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥

म० देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां सङ्घास्तेभ्यो नमः । व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः । गृह्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः । गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः । विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नम्रमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो वो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्री-
वादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो
रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्रभ्यः
संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च
वो नमः ॥ २६ ॥

उ० नमः सेनाभ्यः । सेना चमूः । सेनानिभ्यश्च वो नमः । सेनां नयतीति सेनानीः । नमो रथिभ्यः रथा येषां सन्ति ते रथिनः । अरथेभ्यश्च वो नमः । अरथा रथ-
वर्जिता योद्धारः । नमः क्षत्रभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः । संग्रहीतारः सारथयः । नमो मह-
द्भ्यः महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्च वो नमः । अर्भका अल्पकाः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥

म० सेनारूपेभ्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेना-
पतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । ह्रस्वच्छान्दसः । रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः । नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । 'क्षि निवासगल्योः' तुदादिः । क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः । यद्वा 'क्षिप प्रेरणे' क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सार-
थीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः 'नमृनेष्टृलष्टृक्षत्रहोतृपोतृमा-
तृजामातृपितृदुहि' इत्यौणादिकसूत्रेण तृचप्रत्ययान्तो निपातः । तेभ्यो नमः । संग्रहन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः 'ण्वुल्-
तृचौ' (पा० ३।१।१३३) इति तृच् । तेभ्यो नमः । महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः । अर्भकाः प्रमा-
णादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुला-
लेभ्यः कर्मारंभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्यः

पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च
वो नमः ॥ २७ ॥

उ० नमः तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः । रथकारो रथं
करोतीति तक्ष्णो विशेषएव । नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च
वो नमः । कुलालाः कुम्भकाराः । कर्मारा लोहकाराः ।
नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमः । निषादा
मातृकाः । पुञ्जिष्ठा जात्यन्तरसंबद्धाः पुल्कसादयः । नमः
श्वनिभ्यः । शुनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः श्वनिभ्यः । नय-
तेह्रस्वत्वं छन्दसम् । श्वगणिका उच्यन्ते । मृगयुभ्यश्च
वो नमः । 'इदंयुरिदं कामयमानः' इति यास्कः । मृगान्
कामयन्तीति मृगयवः पापार्द्धिकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः ॥ २७ ॥

म० तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति
रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भ-
कारास्तेभ्यो नमः । कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ।
निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः । पुञ्जिष्ठाः
पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो नयन्ति
ते श्वन्यः श्वकण्ठवद्भरजुधारकाः श्वगणिनः । नयतेह्रस्व आर्षः
तेभ्यो नमः । मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः । 'इदंयुरिदं-
कामयमानः' (नि० ६ । ३१) इति यास्कोक्तः । 'सुप
आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यच् 'क्यचि
च' (पा० ७ । ४ । ३३) इति प्राप्तस्येत्यस्य 'न छन्दस्यपु-
त्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधः । मृगयवो लुब्ध-
कास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भ-
वाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च
नमो नीलम्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

उ० नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः इत्युभयतोनम-
स्काराः समाप्ताः । नम इषुमन्त्र्यो धन्वायिभ्यश्च वो नम
इत्यारभ्य ये वः शब्दा अतिश्रान्ताः ते पूजावचना वा न
युष्मदादेशाः । इतउत्तरं रुद्रनामानि । नमो भवाय च रुद्राय
च नमः शर्वाय च पशुपतये च । नमो नीलम्रीवाय च
शितिकण्ठाय च । नीलम्रीवः कृष्णम्रीवः । शितिकण्ठः
श्वेतकण्ठः ॥ २८ ॥

म० श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः । शुनां पतयः श्वप-
तयः श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरात-
वैषस्य रुद्रस्यालुचराः । नम इषुमन्त्र्यो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य
(क० २२) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदा-
देशाः । इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ अथ नमस्का-
रोपक्रमानाम मन्त्रा उच्यन्ते । भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मा-
दिति भवस्तस्मै नमः । रुद्र दुःखं द्रावयति माशयति रुद्रस्तस्मै

नमः । शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । पशु-
अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विषमक्षणेन
नीला नीलवर्णा म्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलम्रीवस्तस्मै
नमः । शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शिति-
कण्ठस्तस्मै नमः । 'शित्ती धवलमेचकौ' ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्रा-
क्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपि-
विष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेधुमते च ॥ २९ ॥

उ० नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च । कपर्दी जटामु-
कुटधारी । व्युप्ता मुण्डिताः केशा यस्य व्युप्तकेशः । नमः सह-
स्राक्षाय च शतधन्वने च बहुधनुष्याय च । नमो
गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च गिरौ शेत इति गिरिशयः ।
शिपिविष्टः शिप इव निर्वैष्टितः खलतिरित्यभिधेयः प्रजन-
नवत् वेष्टनरहितः । यद्वा उदितमात्र आदित्य उच्यते । शिपि-
शब्देन च बालरश्मय उच्यन्ते । नमो मीढुष्टमाय चेधुमते
च । मीढुष्टमः सेकृतमः युवा परिणामरहित इत्यर्थः । इषु-
मान् इषुसंयुक्तः ॥ २९ ॥

म० कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः ।
पाशुपतादिवेषेण । चकाराः सर्वे समुच्यार्था ज्ञेयाः । व्युप्ता
मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः । इत्यादिरूपेण
मुण्डितलम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय ।
नमः । शतं धनुषि यस्य शतधन्वा 'धनुषश्च' (पा० ५ । ४ ।
१३२) इत्यानङ् तस्मै बहुधनुर्धारणे नमः । गिरौ कैलासे
शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय
'विष्णुः शिपिविष्टः' इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः
प्रविष्टः 'पशवो वै शिपिः' इति श्रुतेः । सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया
स्थित इत्यर्थः । यद्वा 'यज्ञो वै शिपिः' यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः
शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः । तस्मै नमः । शिपयोऽत्र
रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तः अतिशयेन
मीढान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः । इषवो बाणाः
सन्त्यसेतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च
वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्न्याय
च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

उ० नमो ह्रस्वाय च वामनाय च । रूपतोनमस्काराः ।
ह्रस्वो लघुप्रमाणः । वामनः संकुचितावयवः । नमो बृहते च
वर्षीयसे च । बृहते महते वर्षीयसे वृद्धतराय च
सवृधे च । वृद्धः प्रसिद्धः सवृधः तेन समानवयाः । नमो-
ऽग्न्याय च प्रथमाय च । अग्नेभवोऽग्नयः प्रथमो मुख्यः ॥ ३० ॥

म० रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः । बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः । वर्षायानतिशयेन वृद्धः 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना वर्षादेशः तस्मै नमः । वृद्धो वयसाधिकः तस्मै नमः । वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृद्धाः पण्डिताः किप् तैः सह वर्तत इति सङ्घट् तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽम्यस्तस्मै नमः । 'अग्रायत्' । सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

नमो आशवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नमो ऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

उ० नम आशवे चाजिराय च शीघ्रनामनी । आशुरध्वनो व्यापारः । अजिरः 'अज गतिक्षेपणयोः' । अजतीत्यजिरः । नमः शीघ्राय च शीभ्याय च । शीघ्रशीभशब्दौ क्षिप्रनामनी । एवं तत्र भव इति छान्दसो यत्प्रत्ययः अधिष्ठातृदेवतावचनः । उपरितनेवेवमेव योजयम् । नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च । ऊर्मिर्जलकलोलः । अवाचीनमुदकस्य गच्छतः स्वनो ध्वनिः अवस्वनः । नमो नादेयाय च द्वीप्याय च । नद्यां भवः द्वीपे भवः । द्वीपो नद्या मध्ये उदकरहितः प्रदेशः ॥ ३१ ॥

म० अश्रुते जगद्वाप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः । 'तत्र भवः' (पा० ४ । ३ । ५३) इति यत्सर्वत्र । 'शीघ्र कथने' शीभते कथ्यते इति शीभः आत्मश्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिषु कलोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः । अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् । यद्वा अवाचीनैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (पा० ४ । १ । १२०) । द्वीपे जलान्तर्वर्तिर्निर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्याय च ॥ ३२ ॥

उ० नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च । वयोवस्थाभिप्रायाः षट् नमस्काराः । नमः पूर्वजाय चापरजाय च । पूर्वो जातः पूर्वजः अपरो जातः अपरजः । नमो मध्यमाय चापगल्भाय च । मध्ये भवो मध्यमः अपगतगर्भः अपगल्भः । एकगर्भान्तरितः । नमो जघन्याय च बुध्याय च । जघनः पश्चाद्भागः बुधमादिः तत्र भवः । इति द्वादश यत्प्रत्ययान्ता रुद्राः ॥ ३२ ॥

म० वयोवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । 'ज्य च' (पा० ५ । ३ । ६१) इति प्रशस्यशब्दस्येष्टनि ज्यादेशः । अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (पा० ५ । ३ । ६४) इति कनादेशः । पूर्व जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः । अपरस्मिन् काले प्रलये कालाभिरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यग्गादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः 'मध्यान्मः' । 'गल्भ धाष्ट्वे' गल्भनं गल्भो धाष्ट्वम् । अपगतो गल्भो यस्मात्तोऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्रे वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्पाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

उ० नमः सोभ्याय च प्रतिसर्पाय च । सोभ इति गन्धर्वनगरं सुभमिति वा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरः प्रत्यभिचारः । नमो याम्याय च क्षेम्याय च । नमः श्लोक्याय चावसान्याय च । श्लोकः शब्दः । अवसानं समाप्तिः । नमो उर्वर्याय च खल्याय च । उर्वरः सीतयोः सर्वसस्याढ्ययोः सीतयोर्लाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलो धान्यखलः ॥ ३३ ॥

म० सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः । यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकं' (प्रश्नो० १) इत्याथर्वणश्रुतेः । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः । प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः । 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूषुष्ठे नियोज्यारक्षके तथा । कण्ठे मन्त्रमेदेऽपि' इति विश्वः । यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः । अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः । उर्वरा सर्वसत्याढ्या भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । 'खलः कल्के भुवि धान्ये पूरे कर्णे जयेऽधमे' इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमो आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

उ० नमो वन्याय च कक्षाय च । वनं वृक्षसमूह उदकं वा । कक्षो नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा । नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च श्रवः शब्दः प्रतिश्रवः प्रतिशब्दः । नम आशुपेणाय चाशुरथाय च । आशुसेनः शीघ्रसेनः । आशुरथः शीघ्ररथः । नमः शूराय चावभेदिने च । शूरः शक्तेः । अवाचीनं भेत्तुं शीलमस्येत्यवभेदी ॥ ३४ ॥

म० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा । 'वनं प्रलवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' । कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । 'कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे' । श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुपेणः तस्मै नमः । आशुः शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः । शूराय युद्धधीराय नमः । अवभिनति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

उ० नमो बिल्मिने च कवचिने च । बिल्ममस्यास्तीति बिल्मी । बिल्मं भासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचं पट्टस्यूतं कर्पासगर्भम् । नमो वर्मिणे च वरुथिने च । वर्मं लौहं वरुथं हस्तिन उपरि गृहाकारः कोष्ठकः । नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय । श्रुतसेना प्रसिद्धा च सूर्यस्य । नमो दुन्दुभ्याय च आहनन्याय च । दुन्दुभौ भवः दुन्दुभ्यः आहनने भव आहनन्यः ॥ ३५ ॥

म० बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्तीति बिल्मी तस्मै नमः । पट्टस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहमयं शरीररक्षकं वर्मं तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरुथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरुथी तस्मै नमः । 'वरुथं तु तनुत्राणे रथगोपन-वेश्मनोः' । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै । दुन्दुभौ भेर्या भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । 'दुन्दुभिस्तु भेर्या दितिषुते विषे' । आहन्यते ताज्यतेऽने-नेत्याहननं वायसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेपुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

उ० नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च धृष्णुः प्रगल्भः । प्रमृशः

सर्वं परिमृशति । पण्डित इत्यर्थः । नमो निषङ्गिणे चेपुधि-मते च । निषङ्गं खड्गं तदस्यास्तीति निषङ्गी इपुधिमान् । इषवः धीयन्ते अस्मिन्निति इपुधिः । नमः तीक्ष्णेषवे चायुधिने च । तीक्ष्णा इषवोऽस्य विद्यन्ते इति तीक्ष्णेषुः । आयुधमस्या-स्तीत्यायुधी । नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । शोभना-युधः स्वायुधः । शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥

म० धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः तस्मै । प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः तस्मै । 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः । इपुधि-मते तृणयुताय नमः । तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुः तस्मै । आयुधान्यन्यान्यपि सम्पत्तिं आयुधी तस्मै । शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुध तस्मै । शोभनं धनुः पिनकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

उ० नमः सुत्याय च पथ्याय च । नद्या एकदिशोदकवाहिनी सुतिस्रत्रभवः सुत्यः । पथि भवः पथ्यः । नमः काट्याय च नीप्याय च । काटे भवः काट्यः । काटः कूपः । नीचैर्यन्ति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः । नमः कुल्याय च सर-स्याय च । कुल्यायां भवः कुल्यः । सरसि भवः सरस्यः । नमो नादेयाय च वैशन्ताय च । नद्यां भवो नादेयः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । वैशन्तः तडागः तत्र भवो वैशन्तः ॥ ३७ ॥

म० सुतिः क्षुद्रः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः सुत्यः तस्मै । पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः तस्मै । कुत्सित-मदति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः तस्मै । काटः कुल्याप्रदेशो वा । नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः । 'ऋकूपूरन्धूः पथाम्-' (पा० ५ । ४ । ७४) इत्यप्रत्ययः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा० ६ । ३ । ९७) इत्यपशब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः तस्मै । कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः, कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः तस्मै । 'कुलं देहेऽन्वये गणे' । सरसि भवः सरस्यः तस्मै । नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः । वैश-न्तोऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः तस्मै ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

नमः कूप्याय चाऽवट्याय च नमो वीध्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

उ० नमः कूप्याय चावट्याय च । कूपे भवः कूप्यः । अवटे भवः अवट्यः । अवटो गर्तः । नमो वीध्याय चातप्याय

च । 'हन्धी दीप्तौ' विगतदीप्तिर्विध्नः घनागमः तत्र भवो वीध्यः । आतपे भव आतप्यः । नमो मेध्याय च विद्युत्याय च । निगदव्याख्यानम् । नमो वर्णाय चावर्णाय च । वर्ण भवः वर्ण्यः । अवर्ण भवः अवर्ण्यः ॥ ३८ ॥

म० कूपे भवः कूप्यः तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः तस्मै । 'हन्धी वीप्तौ' विशेषेण इध्नं वीध्नं निर्मलं शरदध्नं तत्र भवो वीध्यः । यद्वा विगत इध्नो वीप्तिर्यस्मात्स वीध्नो घनागमः तत्र भवाय नमः । आतपे भव आतप्यः तस्मै । मेधे भवो मेध्यः तस्मै । विद्युति भवो विद्युत्यः तस्मै । वर्णे वृष्णां भवो वर्ण्यः तस्मै । अवर्णे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ण्यः तस्मै ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमः स्तात्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

उ० नमो वात्याय च रेष्म्याय च । वाते भवो वात्यः । रिप्तिर्हिसार्थः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । रेष्म । तत्र भवो रेष्म्यः । नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तुपतिर्वास्तुपः । नमः सोमाय च रुद्राय च नामतो नमस्काराः । नमस्तात्राय च वर्णतो नमस्काराः ॥ ३९ ॥

म० वाते भवो वात्यः तस्मै । रिप्श्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः । प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः तस्मै । 'वेदमभूर्वास्तुरन्नियाम्' । वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः तस्मै । उमया सहितः सोमः तस्मै । रुद्र दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः तस्मै । ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै । अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

नमः शंगवे च पशुपतये च नमः उग्राय च भीमाय च नमोऽग्नेवधाय च दूरेवधाय च नमो हव्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

उ० नमः शंगवे च पशुपतये च । शं सुखं गवां करोतीति शंगुः । पशूनां पतिः । नमः उग्राय च भीमाय च । उग्र उद्गूर्णः । भीमो भीषणः । नमोऽग्नेवधाय च दूरेवधाय च । अग्नेस्थितो हन्ति अग्नेवधः । दूरेस्थितो हन्ति दूरेवधः । नमो हव्रे च हनीयसे च । हन्तीति हन्ता हनीयान्दन्तमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः ।

हरितवर्णानि येषां वृक्षाणां पत्राणि त एवमुच्यन्ते । नमस्ताराय तारयति उत्तारयति संसारात् तारः ॥ ४० ॥

म० शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गुः, शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा तस्मै । पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः तस्मै । उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं तस्मै । भीमः शत्रुभयोत्पादकः । अग्ने पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्नेवधः तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधः तस्मै । हन्तीति हन्ता तस्मै । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः । अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै । 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ५ । १५४) इति तृचो लोपः । प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः । तारयति संसारमिति तारः तस्मै ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

नमः शंभवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

उ० नमः शं भवाय च मयोभवाय च । 'शम उपशमे' । अस्य । शं सुखनाम । शंभावयतीति शंभवः । यद्वा । शमा सुखेन वा भावयतीति शंभवः । शं च आनन्दरूपश्च । कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिश्च । आनन्दविज्ञान इत्यर्थः । इयमेव व्याख्या मयोभुवशब्दस्य । नमः शंकराय च मयस्कराय च । शं करोतीति शंकरः । मयः करोतीति मयस्करः । नमः शिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तो निर्विकारः । शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयः सर्वज्ञबीजः ॥ ४१ ॥

म० शं सुखं भवत्यस्मादिति शंभवः । यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै । मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः तस्मै । शं लौकिकसुखं करोति शंकरः तस्मै । मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः तस्मै । स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वं शान्नादिरूपेण ज्ञानप्रदान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वं पूर्वपदाभ्यां तद्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापः तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै । अस्यां कण्डिकायां षड् यजुषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शण्ड्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

उ० नमः पार्याय चावार्याय च । पारे भवः पार्यः ।

अवारे भवः अवार्यः । नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । प्रतरन्ति येन तत्प्रतरणम् उदकमुच्यते । उत्तरन्ति येन तदुत्तरणम् नौरुच्यते । नमस्तीर्थ्याय च कृत्याय च । तीर्थे भवस्तीर्थ्यः । कूले भवः कूल्यः । नमः शण्ड्याय च फेन्याय च । प्ररुढानि तृणानि शण्डमुच्यन्ते तत्र भवः शण्ड्यः । फेने भवः फेन्यः ॥ ४२ ॥

म० पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवनमुक्तरूपेण भवः पार्यः तस्मै । अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारिलेन भवोऽवार्यः तस्मै । 'पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरम्' इति कोषः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः तस्मै । तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः तस्मै । कूले तटे भवः कूल्यः तस्मै । शण्डं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शण्ड्यः तस्मै । फेने डिण्डीरे भवः फेन्यः तस्मै ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

उ० नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च । सिकतासु भवः सिकत्यः । प्रवाहे भवः प्रवाह्यः । किंशिलाय च क्षयणाय च किमेतदुदकं हिमीभूतमुत शिलेति यत्र वितर्कः स किंशिलः । यद्वा किंशिलो उत कर्करः । क्षयन्यस्मिन्नाप इति क्षयणः । नमः कपर्दिने च पुलस्तये च । कपर्दी जटा-मुकुटधारी । पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः शुभाशुभदिदक्षया । नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय । इरिणे भवः इरिण्यः । निरुदक-प्रदेश इरिणम् । प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

म० सिकतासु भवः सिकत्यः तस्मै । प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः तस्मै । कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः । क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः तस्मै । कपर्दी जटा-जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः । यस्य तत्त्वं रस्य लवं च छान्दसम् । यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै । इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भवः इरिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

उ० नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च ब्रजे भवो ब्रज्यः । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्र भवो गोष्ठ्यः । नमस्त-

३९ य० उ०

ल्प्याय च गेह्याय च । तल्पः शयनम् । गेहं गर्भगृहम् 'तत्र भवः' इति तद्धितः । नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय च । हृदये भवो हृदय्यः । निवेष्टे भवो निवेष्ट्यः । निवेष्ट्य आवर्तः । भ्रमः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च । काटे भवः काट्यः काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठति गह्वरेष्ठः । गह्वरं महदुदकम् ॥ ४४ ॥

म० ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै । 'गोष्ठाध्वनिवद्वा ब्रजाः' । गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्रोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै । तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै । गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै । हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेष्ट्य आवर्तो नीह्वारजलं वा तत्र भवो निवेष्ट्यः तस्मै । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः तस्मै । गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः तस्मै । 'गह्वरं विलदम्भयोः' ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांशुसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नमः ऊर्वाय च सूर्वाय च ॥ ४५ ॥

उ० नमः शुष्क्याय च हरित्याय च । शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवो हरित्यः हरितमार्द्रम् । नमः पांशुसव्याय च रजस्याय च पांशुपु भवः पांसव्यः । रजसि भवो रजस्यः । नमो लोप्याय चोलप्याय च । लोपे भवो लोप्यः । लुप्यते इति लोपः । उलपे भवः उलप्यः । ऊर्ध्वं लप्यते उच्चार्यते नतु लोप इवाश्रवणमुपेति उलप्यः । नमः ऊर्वाय च । ऊर्वे भवः ऊर्व्यः । ऊर्वो वडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्यः तत्र भवः सूर्यः ॥ ४५ ॥

म० शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः तस्मै । हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः तस्मै । पांशुषु धूलिषु भवः पांसव्यः तस्मै । ओर्गुणः । रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः तस्मै । 'रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च' । लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः तस्मै । लोपः संहारो वा । उलपा बलजादितृणविशेषास्तत्र भवः उलप्यः तस्मै । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः' । ऊर्वा भूमौ भवः ऊर्व्यः तस्मै । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा । शोभन ऊर्वः कल्याणलस्तत्र भवः सूर्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

नमः पूर्णाय च पर्णशदाय च नमः उदूरमाणाय चाभिघ्नते च नमः आखिदते च प्रखिदते च नमः इषुकृज्यो धनुकृज्यश्च वो नमो नमो वः किर्किभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिण्त्केभ्यो नमः आनिहतेभ्यः ॥ ४६ ॥

उ० नमः पर्णाय च पर्णशदाय च । पर्णं प्रसिद्धम् ।

पर्णशब्दः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्गुरमाणाय चाभि-
मन्यते च । उद्गुरमाण उद्यमनशीलः । अभिमन्यते अभिहननं
कुर्वते । नम आखिदते च 'खिद दैन्ये' दैन्यभावं कुरुते ।
अभक्तानां प्रकर्षेण दैन्यभावं कुरुते निषिद्धसेविनाम् । नम
इषुकृत्यो धनुष्कृत्यश्च वो नमः । इषून्ये कुर्वन्ति ते इषु-
कृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्यो नमः ।
युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । समाप्तास्तिस्रोऽशीतयः ।
इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामभिवायुसूर्याणां संबन्धीनि
यजुषि उच्यन्ते । नमो वः किरिकेभ्यः । नमो वः युष्मभ्यं ये
यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् वृष्ट्याद्युपकारेण किरिकाः
अभिवायुसूर्याः देवानां हृदयेभ्यः रुद्राणां हृदयभूताः ।
नमो विचिन्वत्केभ्यः । विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणं
पापकारिणं च ते विचिन्वत्काः । नमो विक्षिण्वत्केभ्यः ।
विविधं क्षिण्वन्ति हिसन्ति ये ते विक्षिण्वत्काः । नम आनि-
हन्तेभ्यः हन्तिर्गोत्यर्थः । एते ह्यभिवायुसूर्याः सर्गादावाभि-
मुख्येनैतेभ्यो लोकेभ्यो निर्गताः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रं नीललोहित । आसां
प्रजानामिषां पशूनां मा भेर्मा रोद्धो च नः किंच-
नाममत् ॥ ४७ ॥

उ० द्रापे अन्धसस्पते । सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतिः ।
उपरिष्ठादृहती । हे द्रापे । 'द्रा कुत्सायांगतौ' । द्रापयतीति
द्रापिः । अयथोक्तकारिणं कुत्सितां गतिं नयति । हे अन्ध-
सस्पते सोमस्य पते । हे दरिद्र हे निष्परिग्रह । हे नील-
लोहित । 'नीलानि चास्यैतानि रूपाणि च' इति श्रुतिः ।
एवं संबोध्य रुद्रं अथेदानीमभयं याचते । असां प्रजानाम्
अस्मदीयानाम् एषां पशूनां मा त्वं भैषीः । मारोक् अविभ्यश्च
मा त्वं रुजः मा भाङ्गुः । मो च नः किंचनाममत् । मा च
नः अस्माकं किंचन अपत्यादिकम् । आममत् 'अम रोगे' ।
मा चास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कृथा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

म० सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः आयोपरिष्ठादृहती सप्ता-
ष्टदशद्वादशार्णपादा । हे द्रापे, 'द्रा कुत्सायां गतौ' द्रापयति
कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः
सोमस्य पते पालक, 'अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतत्'
(९।१।१।२४) इति श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह,
अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित, 'कण्ठे नीलोऽन्यत्र
लोहितः हे शिव, नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां
पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु । 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २।४।७३) इति शपो लुक् । मा रोक् 'रुजो
भङ्गे' प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षाः । कर्मणि षष्थौ । च पुनर्नो-
ऽस्माकं किंचन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आम-
मत् रुणं मा कार्षात् । यद्वा रुणं मास्तु । 'अम रोगे' लङि
धातोर्मागम आर्षः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभ-
रामहे मतीः । यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं
पुष्टं ग्रामे अस्मिन्नानातुरम् ॥ ४८ ॥

उ० इमा रुद्राय । जगती । इमाः मतीः याभिः स्तूयते
ता रुद्राय । तवसे महसे बलवते वा । उभयत्र हि तवः-
शब्दः पठ्यते । कपर्दिने जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीराय
क्षयन्ति वसन्त्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरस्तस्यै क्षयद्वीराय ।
प्रभरामहे प्रेरयामः । तथा वयं प्रेरयामः । यथा येन प्रका-
रेण । शमसत् द्विपदे चतुष्पदे । शं सुखम् असत् भवति
द्विपदां चतुष्पदां । यथा विश्वं सर्वं पुष्टं समृद्धं ग्रामे अस्मिन्
अनातुरम् आपद्रहितं स्वस्थं भवति ॥ ४८ ॥

म० कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः
रुद्राय शंकराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं स्मराम

म० तरुणां पत्ररूपाय नमः । 'शट् शताने' शदनं
शदः शतानम् । यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शाल्यन्ते पक्वानि
पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ।
'गुरी उद्यमे' 'तुदादिभ्यः शः' । उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुर-
माण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रून्वियमिन्न तस्मै । आ
समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ।
प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै । इषून् बाणान्
कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुदेभ्यो नमः । धनूषि चापानि
कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश-
योगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः ।
एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमत्रैः रुद्रस्य सर्वात्मलमुक्तम् ।
अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामभिवायुसूर्याणां संबन्धीनि चत्वारि-
यजुष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमः शब्दाच्चलार्थेव यजुषि
आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ।
नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूते-
भ्योऽभिवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । 'देवानां हृदयेभ्य
इत्यभिवायुरादित्य एतानि ह तानि देवानां हृदयानि'
(९।१।१।२३) इति श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथा-
ज्ञानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशे-
भ्यस्तेभ्यः । किरिकेभ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरि-
कास्तेभ्यः । 'एते हीदृष्टं सर्वं कुर्वन्ति' (९।१।१।२३)
इति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति
विचिन्वत्कास्तेभ्योऽभ्यादिभ्यो नमः । विविधं क्षिण्वन्ति
हिसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्योऽभ्यादिभ्यो नमः । आ
समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रा-
वतारेभ्योऽभिवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गोत्यर्थः । 'तेभ्यस्तेभ्य-
ब्धिणि ज्योतींष्यजायन्तामिष्योऽयं पवते सूर्यः' इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

इत्यर्थः । हृप्रहोर्भः । कीदृशाय । तपसे महते बलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः पठितः । कपर्दिने जटिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शराः यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै । शरायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये । यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशी ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥४९॥

उ० या ते रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्र, या तव शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । विश्वाहा भेषजी सर्वदा भिषक्त्वेन वर्तते । शिवा रुतस्य व्याधेः भेषजी । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा शिवारुतस्य शिवाफेकृतस्य शब्दस्य भेषजी । अपशकुनहृद्गीत्यर्थः । तया तन्वा नः अस्मान् मृड सुखय । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥

म० अनुष्टुप् । हे रुद्र, या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी । शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २ । ३ । ५) इति द्वितीया । तस्या आकारः । सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य शरीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तकौषधिः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

परि नो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । अव स्थिरा मघवन्नस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

उ० परि नः अनुष्टुप् । परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः अस्मान् रुद्रस्य हेतिः आयुधं परिवेषस्य दुर्मतिरघायोः परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधिना ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मतिः । अघायोः अघं पापं यः कामयते परस्मै कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयं वाक्यम् । अव-स्थिरा मघवन्नस्तनुष्व अवतनुष्व अवतारय शिथिलीकुरु । स्थिरा स्थिराणि धनूंषि । केभ्योऽर्थाय अवतनुष्व । मघवन्नः मघं धनं हविलक्ष्णं येषामस्ति ते मघवन्तः तेभ्यो मघवन्नो यजमानेभ्योऽर्थाय । नतु अयागशीलेभ्यः प्रतिषिद्धसेविभ्यः । किंच । हे मीढ्वः 'मिह सेचने' सेक्तः । मध्यस्थानो वा वृष्टि-कर्मणा स्तूयते । युवा वा कृत्वा अपरिणामित्वेन स्तूयते । तोकाय तनयाय मृड । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय । मृड सुखय ॥ ५० ॥

म० त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु परितो वर्जयतु । अस्मान्मा हन्त्वित्यर्थः । लेषस्य कुद्रस्य अघायोः द्रोघदुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु । लेषति क्रोधेन ज्वलति लेषस्तस्य पचायन् । अघं पापं परस्मैच्छति अघायुः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इत्यत्र परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् । 'क्यचि च' (पा० ७ । ४ । ३३) इतीले प्राप्ते 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७ । ४ । ३७) इत्याकारः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्धुक्, स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि लमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु । किमर्थं । मघवन्नः । मघमिति धननाम । मघं हविलक्ष्णं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थम् । यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किंच तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय । कर्मणि चतुर्थ्यां ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

मीढ्वष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव । परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि ॥ ५१ ॥

उ० मीढ्वष्टम । यवमध्या त्रिष्टुप् । हे मीढ्वष्टम सेकृतम् । हे शिवतम, शिवो नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव । किंच । परमे वृक्षे दूरदेशवस्थायिनि आयुधं निधाय स्थापयित्वा । कृत्तिं चर्म वसानः । आचर आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकं विभ्रत् पिनाकं कोदण्डः तं धारयन् आगहि आगच्छ ॥ ५१ ॥

म० इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चलारोऽन्येष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढ्वान् मीढ्वष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढ्वष्टम अतिशयेन कामसेक्तः, हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः, नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किंच परमे दूरस्थे उज्जते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्नन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोधार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्नवपन्तु ताः ॥५२॥

उ० विकिरिद्र । द्वे वनुष्टुभौ । हे विकिरिद्र विकिरिष्वनुद्रावयतीति विकिरिद्रः विलोहित विगतकल्मषभाव । नमस्ते अस्तु हे भगवन् । एवमभिष्टुय अथ याचते । यास्तव सहस्रं

हेतयः । हेतिरायुधम् । सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । अन्यस्मिन्निवपन्तु ताः अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ । विविधं किं घातायुधं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र, हे विलोहित, विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे शुद्रस्वरूप, भगवः भगवन्, ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र, ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु मन्तु ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

सहस्राणि सहस्रशो बाहोस्त्व हेतयः । तासां मीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

उ० सहस्राणि बहूनि सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्व-प्रतिपादनार्थम् । बाहोस्त्व हेतयः आयुधानि तासां हेतीनाम् ईशानः सन् हे भगवः, 'मनुवसोरुः संबुद्धौ छन्दसि' इति विसर्जनीयः । हे भगवन् । पराचीनानि पराञ्चितानि पराञ्चुखानि मुखा मुखानि कृधि कुरु ॥ ५३ ॥

म० हे भगवः भगवन्, पङ्क्त्यैकवचनं, तव बाहोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराञ्चुखानि लं कृधि कुरु । करोतेः शपि छेते 'श्रुष्टुपूकृष्टभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् । ईशानः ईष्ट इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खज्रः शूलं वर्मैत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' (पा० ५।४।४३) इति शस्प्रत्ययः । धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

उ० असंख्याता । बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् भूम्यामुपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽध्वनि अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानि तन्मसि अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानि धनूंषि ॥ ५४ ॥

म० बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूम्युपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिन्नादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः । अपज्यानि कृत्वास्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

अस्मिन्महत्पुण्येऽन्तरिक्षे भवा अधि । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

उ० अस्मिन्महति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महति अर्णवे । अर्णः उदकनामसु पठितम् वो मत्वर्ययः । अर्णवति अन्तरिक्षे भवा रुद्राः । अधि उपरि स्थिताः ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५५ ॥

म० अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते । अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽन्तरिक्षे । महति विशाले । अर्णवे अर्णासि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । 'अर्णसो लोपश्च' (पा० ५।२।१०९-२) इति वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

उ० नीलग्रीवाः । द्युस्थाना उच्यन्ते । नीलग्रीवाः । कृष्णवचनो नीलशब्दः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवं द्युलोकं रुद्रा उपश्रिताः अधिष्ठिताः अध्याश्रिताः ये तेषामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

म० द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते । ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः । नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विष्प्रासात्कियान्कण्ठभागः कृष्णः कियान्श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

उ० नीलग्रीवाः । पृथिव्या अधो ये रुद्रास्त उच्यन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः रुद्रा अधः क्षमाचराः अधः पृथिव्यां संचरन्ति ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥

म० पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमाया भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

उ० ये वृक्षेषु आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरवर्णाः । नवप्ररूढानि वृणानि शष्पशब्देनोच्यन्ते । नीलग्रीवाः विलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधं वा लोहिताः । लोहित-

शब्देन वा धातवो लक्ष्यन्ते । त्वरलोहितमज्जादिविमुक्तैत्यर्थः ।
तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

म० ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः ।
शष्पिजराः शष्पं बालवृणं तद्वत्पिजरा हरितवर्णाः । नील-
ग्रीवाः नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन
विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः । यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं
येषां ते । लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् । विगतलोहिता-
दिधातवस्तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

उ० ये भूतानां प्राणिनामधिपतय ईश्वराः । विशि-
खासः विशिखा एव विशिखासः । सर्वमुण्डा इत्यर्थः ।
कपर्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

म० ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः ।
भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो
मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः
विगता शिखा येषां ते । शिखाशब्दः केशोपलक्षकः ।
मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कर्पदिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

ये पथां पथिरक्षय एलवृदा आयुर्युधः । तेषां
सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

उ० ये पथाम् ये रुद्राः पथां मार्गाणाम् अधिपतय इति
शेषः । ये च पथिरक्षयः पन्थानं ये रक्षन्ति । एलवृदाः इला-
नामज्ञानां समूह एलम् तत् ये विभ्रति ते एलभृतः सन्तोपि
परोक्षवृत्तिना शब्देन एलवृदा इत्युच्यन्ते । आयुर्युधः आयु-
र्जीवनं पणीकृत्य ये युध्यन्ति ते आयुर्युधः चौरादयो वा
रुद्रा वा तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥

म० ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः । पथां
लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वचोनुषङ्गः । तथा
पथिरक्षयः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति
ते पथिरक्षयः । एलवृदाः इलानामज्ञानां समूह एलमज्ञसमूहः ।
यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमज्ञं तद्विभ्रति ते एलभृतः
त एव परोक्षवृत्त्या एलवृदा उच्यन्ते । अज्ञैर्जन्तूनां पोषका
इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीव-
युद्धकराः । यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयु-
युधः ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिणः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

उ० ये तीर्थानि । ये रुद्राः तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि ।

प्रचरन्ति सूकाहस्ताः सूका इत्यायुधनाम । आयुधहस्ता
निषङ्गिणः खङ्गिनः । तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

म० ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति
गच्छन्ति । कीदृशाः । सूकाहस्ताः सूकेत्यायुधनाम । सूका आयु-
धानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खङ्गा विद्यन्ते
येषां ते । सूकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गिलोक्तिः खङ्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबन्तो जनान् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

उ० येऽन्नेषु ये अन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्ति अतिश-
येन विध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्ष-
यितारो व्याधिभिर्गृहीतव्या इति । पात्रेषु व्यवस्थिताः
पिबन्तो जनान् ये विविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

म० ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्
विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानु-
त्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः
सन्तः पिबन्तः क्षीरादिपानं कुर्वन्तो जनान् विविध्यन्ति ।
अन्नोदकमोक्तो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार
इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वित-
स्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि त-
न्मसि ॥ ६३ ॥

उ० य एतावन्तश्च ये रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुत-
राश्रोक्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्टभ्य स्थिताः तेषा-
मित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

म० ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन
बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्राः दिशो दश वित-
स्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धन्वपि
अवतन्मसीति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

चतुषष्टी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो
दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोर्दोर्दोर्दो-
र्ध्वस्तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु तेनो मृडयन्तु ते
यं द्विष्यो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

उ० इत उत्तरं त्रीणि यजूंषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तूयन्ते ।
नमोऽस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः ये दिवि द्युलोके
स्थिताः येषां रुद्राणां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयम्
तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम्

इति सर्वत्र संबध्यते । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः दश ऊर्ध्वाः तेभ्यः नमः अस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते च संतर्पिताः सन्तः । यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि । तं तेषां रुद्राणां जन्मे मुखे दध्मः । यद्वा ते रुद्रा वयं च यं द्विष्मः यश्च नः द्वेष्टि । तमेषां रुद्राणां जन्मे दध्मः । समञ्जसमेव सर्वम् ॥ ६४ ॥

म० कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजुंषि प्रत्यवरोह-
संज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा
उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्ष
वृष्टिरेव इषवः वाणाः । आयुधस्थानीया वृष्टिः । अतिवृष्ट्यादी-
तिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ।
तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः
कुर्वे इति शेषः । प्राञ्चुखाजलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो
भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः
प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः
कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अजलिं बद्ध्वा सर्व-
दिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अजलिपूर्वं
नतिरस्तु । 'दश वा अजलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतद-
जलिं करोति' (१ । १ । १ । ३९) इति श्रुतेः । ते रुद्रा
नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुख-
यन्तु । किंच ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः । वयं च यं
द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च । पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं
पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जन्मे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः
स्थापयामः । अस्मद्विषमसद्विष्यं च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षय-
न्त्वित्यर्थः । अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्ठी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषव-
स्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे
दध्मः ॥ ६५ ॥

म० ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु ।
येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनाजं
विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्ष-
स्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्या-
तम् ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठी ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषव-
स्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो

मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जन्मे
दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उ० द्वे कण्डिके उक्तायै ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

म० ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः । अन्नमद-
नीयं वस्तु आयुधम् अयधानभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा
प्रवर्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्ना-
युधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् ।
एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । 'अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति' (१ ।
१ । १ । ३२) इति व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय इतिरतः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अश्मभूर्जं पर्वते शिश्रियाणामन्त्र्य ओषधीभ्यो
वनस्पतिभ्योऽधि संभृतं पयः । तां न इषमूर्जं धत्त
मरुतः सधरराणा अश्मरतेऽधुन्मयि त उर्कं यं
द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

उ० अग्निं परिपिबति । अश्मभूर्जम् । यजुर्भास्तम् ।
तां इषमूर्जं धत्तेति तदःश्रवणाद्यदोऽन्नाध्याहारः कर्तव्यः ।
या अस्मन् अशनवति मेघे उर्जम् उदकलक्षणम् शिश्रिया-
णाम् आश्रिताम् । या च पर्वते पर्वतवति मेघे । शिश्रियाणा-
माश्रिताम् उदकलक्षणो वा । या च अन्नः अधि सकाशात्
ओषधीभ्यः अधि सकाशात् वनस्पतिभ्यः अधि सकाशात् ।
संभृतं पयः संभृता पयोलक्षणा गोद्वारेण । गौहिं अपः
पिबति ओषधिवनस्पत्यादीन्त्वादति अथ पयो जायते । तां न
इषमूर्जं धत्त तामेतामुभयरूपां मेघसंभवामुदकलक्षणां
गोप्रभवां च पयोलक्षणां नः अस्मभ्यम् इषम् उर्जम् धत्त
दत्त हे मरुतः, 'मरुतो ह वै वर्षस्येशते' । संरराणाः संरम-
माणाः । अश्मनि कुम्भं स्थापयति अश्मस्ते क्षुत् अश्मन् ते
तव क्षुत् अशनाया अस्तु । आदत्ते कुम्भम् मयि त उर्कं
तव संबन्धिनी उर्कं मयि अस्त्विति शेषः । कुम्भं प्रक्षि-
पति । यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु यं पुरुषं द्विष्मः तं तव
संबन्धिनी शुक् शोकः ऋच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

म० षोडशोऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः । सप्तदशे
चिलपरिवेकादिमन्त्रा उच्यन्ते 'चिलं परिषिञ्चत्यमीहक्षिणे निक-
क्षेऽदि कृत्वाश्मभूर्जमित्येदरेचि' (का० १८ । २ । १) ।

पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकषं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नीत्सिञ्चतीत्यर्थः । यजुर्मरुदेवत्यम् आर्षां त्रिष्टुप् । हे मरुतः, तां प्रसिद्धामिषमजमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किंभूता यूयम् । संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । 'रा दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति जुहोत्यादिभ्यः श्लुः द्विलं च शानचि परे । कीदृशी-मिषमूर्जम् । अश्मन् अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणां ताम् । श्रयतेः शानचि जुहोत्यादिलाद्विलम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुत्वां तत्प्रत्ययः । अश्रातीत्यश्मा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३ । २ । ७५) इति अश्रातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिं सपायामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽध्वत्यादिभ्यः सकाशादधिसंभृतमधिकं संपादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीलौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः । 'मरुतो वै वर्षस्येवशते' (१ । १ । २ । ५) इति श्रुतेः । 'अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम्' (का० १८ । २ । २ । १) । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मंस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः । अश्मा देवता दैवी बृहती । अश्रातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने, ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् (का० १८ । २ । ३) । कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती । हे अश्मन्, ते तव ऊर्जं सारभागो मयि अस्त्विति शेषः । 'कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति' (का० १८ । २ । ४) । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः । यजुर्वृहती शुक् देवता । हे अग्ने, ते तव शुक् शोक्तं नरमृच्छतु गच्छतु । तं कम् । वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इमा मे अम् इष्टका धेनवः सन्त्वेका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मे अम् इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिल्लोके ॥ २ ॥

उ० इमा मे । द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यामग्निमभिष्टयेष्टकाः

धेनूः कुरुते । तत्र प्रथमं यजुः । द्वितीया बृहती वा पङ्क्तिर्वा अग्निस्वासां धेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते । इमाः मे मम हे अग्ने, इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः सन्तु । अस्मिल्लोक इति शेषः । किंसंख्याकाः । एका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं च अयुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं च अर्बुदं च न्यर्बुदं च । समुद्रश्च मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च । एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्धपर्यन्तं पूर्वोत्तरसंख्याविशेषसमुचितं वर्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय अग्निमाह । एता मे मम हे अग्ने, इष्टकाः धेनवः सन्तु । अमुत्र अमुष्मिन् लोके । अमुत्रेति जन्मान्तरनिर्देशः । अमुष्मिन् लोक इतीष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥

म० 'अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति' (का० १८ । २ । ९) । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्स्रष्टुं शक्नोति तावत् स्रष्टुमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः । विकृतिरभिदेवत्या । हे अग्ने, या इष्टकाः पक्षसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्यः सन्तु त्वत्प्रसादात् । अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह—एकेत्यादि । अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते । एका एकलसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते । सा दशगुणिता शतं भवति । पूर्वसंख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय । शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं । प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् । प्रयुतं दशगुणं कोटिः । कोटिर्दशगुणं अर्बुदम् । अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् । न्यर्बुदशब्देनावजसंख्या ज्ञेया । एतेषां ग्रहणमवजसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम् । तेनावजं दशगुणं खर्वं । खर्वं दशगुणं निखर्वं । निखर्वं दशगुणं महापद्मं । महापद्मं दशगुणं शङ्कुः । शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः । समुद्रो दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः । एवमेकायष्टादशसंख्यासंज्ञासंमिता इष्टका एता हे अग्ने, मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्देनुभवनं कुत्रार्थ्यते तदाह । अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तृतीया ।

ऋतवः स्थ ऋतावृषं ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृषः । घृतश्रुतो मधुश्रुतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

उ० ऋतवः स्थ । या यूयम् ऋतवः स्थ ऋतावृधः । ऋतवो भवथ सत्यश्च वर्धयिष्यश्च । ऋतुष्टाः स्थ च । ऋतुषु तिष्ठन्तीति ऋतुष्टाः स्थ भवथ । ऋतावृधः अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः सत्यः । घृतं याश्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतश्च सत्यः । विराजो नाम नाज्ञा च विराज इति ख्याताः सत्यः दश लोकंपृणा उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुघाः कामानां दोषद्वयो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्णमाणाः ॥ ३ ॥

म० वृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । अग्निदेवत्वा इष्टकादेवत्वा वा । हे इष्टकाः, या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे घेनवः सन्त्विति पूर्वेण संबन्धः । कीदृशः । ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः । संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्टाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य पुनरुक्तिः पादपूरणाय । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्च्युतः 'श्च्युतिर् क्षरणे' घृतं श्योतन्ति ता घृतश्च्युतः घृतस्त्राविष्यः । मधुश्च्युतः मधु श्योतन्ति ता मधुस्त्राविष्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः । दशलोकंपृणाभिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोषद्वयः पूरयिष्यः 'दुहः कवृधश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

समुद्रस्य त्वावक्याग्ने परिर्वयामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

उ० अग्निक्षेत्रं सप्तभिर्ऋगभिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तत्राग्रे गायत्र्यौ । समुद्रस्य त्वा । हे अग्ने, यं त्वां समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकस्य अवकया परिर्वयामसि अवकया अवकाशेन परिर्वयामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः पावयिता अस्मभ्यं शिवः शान्तः भव ॥ ४ ॥

म० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ वद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य लेति प्रत्युचम् (का० १८ । २ । १०) । मण्डूकः शैवलवेतसतरुशाखा वंशे वद्धा तं हस्तेनादायामिक्षेत्रं प्रत्युचं कर्षति तेनेत्यर्थः । आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणां यावत्कर्षति । द्वे गायत्र्यावग्निदेवले अन्यो दशकः । हे अग्ने, समुद्रस्य समुन्दति क्लिप्तं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शेवालेन । त्वा त्वां परिर्वयामसि परितो वेष्टयामः । इदन्तो मसि । उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिर्वयामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

उ० हिमस्य त्वा । त्वां हिमस्य जरायुणा । शीतस्य प्रशीतेन हे अग्ने, परिर्वयामसि परिर्वेष्टयामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

म० दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शेवालेन हे अग्ने, त्वा त्वां परिर्वयामसि संवरणं कुर्मः । त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

उप उमन्नुप वेतसेऽवतर नदीप्वा । अग्ने पितृमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उ० उप उमन् । जगती वा त्रिष्टुप्वा । उपउमन् उपावतर उमन् जसते उमा पृथिवी पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतर च वेतसे वेतसशाखायाम् । मण्डूका च वेतसशाखास्तत्र वद्धा भवन्ति वंशे तदयं मन्त्रोऽभिवदति । नदीप्वा । आ उपसर्गोऽध्यर्थे । अवतर च नदीषु । अधिशब्देनात्र लक्षणया अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । हे अग्ने, पितृं अपाम् असि । यो यस्यावयवभूतो भवति न स तद्धिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं संबोध्य अथेदानीं मण्डूकीमाह हे मण्डूकि, ताभिरग्निः सहिता आयाहि । यासामग्निः पितृम् । याभिर्वा सह त्वमुत्पन्ना । या च त्वमग्निः शान्त्यर्थमित्तश्चेतश्च नीयसे सा इमं नः अस्माकम् यज्ञं चयनलक्षणम् । पावकवर्णम् अग्निवर्णम् । शिवं शान्तम् । कृधि कुरु ॥ ६ ॥

म० उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप् वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुप्वेव । नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन द्यूना जगती भवति । हे अग्ने, उमन् उमा पृथिवी सप्तम्या लुक् उमनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वज्रुलशाखायामुपावतर नदीषु आ । आ उपसर्गोऽध्यर्थे । नदीष्वधि अवकासु उपावतर । नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते । तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ वद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । हे अग्ने, त्वमपां पितृं तेजोऽसि । यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं संबोध्य मण्डूकीमाह । हे मण्डूकि, मण्डूको मेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्संबुद्धौ हे मण्डूकि, ताभिः पूर्वोक्ताभिरग्निः सह आगहि आगच्छ । शपि लोपे मलोपः । यासामग्निः पितृं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः कियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

उ० अपामिदम् । बृहती । अपाम् इदम् । न्ययनम् नित-
रामयनम् । यदेतन्मण्डूक्यवकावेतसशाखालक्षणम् समुद्रस्य
उदकनिधेः निवेशनम् निविशन्ते अस्मिन्निति निवेशनम् ।
यतएवम् अतो ब्रवीमि अन्यान्पुरुषान् ते तव अस्मत्तः ।
तपन्तु बृहन्तु । हेतयः अस्त्राणि अर्चीषि । त्वं च पावकः
पावयिता स नः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

म० उत्तरांसाहक्षिणां सं कृषति । आग्नेयी बृहती । इदं
चित्वाग्निस्थानं मण्डूक्यवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् ।
नितरामीयते प्राप्यते येन तव्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् ।
यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते । अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम्
निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूपं हे अग्ने,
ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः
पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः
शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान्वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

उ० अग्ने पावक द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने, पावक पावयितः,
रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थिता
इति शेषः । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेना-
वस्थित इति शेषः । आदेवान्वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि च ।
आवह देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेराकारौ हौत्रं च आहवनीय-
रूपेण हविर्वहणं च अतएव स्तूयते ॥ ८ ॥

म० 'पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति'
(का० १८ । २ । ११) । पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्या-
त्ममात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं
पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः । आग्नेयी
गायत्री वसूयुष्टा । हे अग्ने, हे पावक शोधक, हे देव, रोचिषा
रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः ।
मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः ।
देवानावक्षि आवह यक्षि यज च । ब्राह्मणैरधिकारौ हौत्रमाह-
वनीयरूपेण हविर्वहणं चात एव स्तूयते । बृहतेर्यजेश्च लोष्मध्यमै-
कवचने शपि लुप्ते ढल्लगलादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँऽऽहवावह । उप
यज्ञं हविश्च नः ॥ ९ ॥

४० य० उ०

उ० स नः पावक । यस्वमुक्ताधिकारः स नः अस्माकं
हे पावक पावयितः । दीदिवः दीक्षिमन् हे अग्ने, देवान्
इह आवह । उप यज्ञम् यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हविश्च
नः संबन्धि । देवान्प्रापयेति शेषः ॥ ९ ॥

म० गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा । हे पावक पावयितः,
हे दीदिवः, दिदेवेति दीदिवान् तत्संबुद्धौ हे दीदिवः वीक्षि-
मन्, 'दिवु क्रीडादिषु' कसुप्रत्ययः द्वित्वम् 'तुजावीनाम्' (पा०
६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ ।
१ । ६६) इति वलोपः । हे अग्ने, देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे
आवह आनय । यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवाना-
वह प्रापय ॥ ९ ॥

दशमी ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्नुरुच उषसो
न भानुना । तूर्वेज यामन्नेतशस्य नू रण आ यो
घृणेन ततृषाणो अजरः ॥ १० ॥

उ० पावकया । जगती । पावकया पावयित्र्या योऽग्निः
चितयन्त्या परिदृढकारिण्या कृपा समर्थया । 'कृपू सामर्थ्ये'
अस्य किपि तृतीया । क्षामन् पृथिव्याम् । क्षामेति पृथि-
वीनाम् । रुरुचे दीप्यते । उषसो न भानुना उषस इव
ज्योतिषा । यश्च । तूर्वेज यामन् त्वरमाण इव आधानकर्मेणि ।
यामशब्दः कर्मवचनः । एतशस्य आज्यस्य । नू अनर्थकः ।
रणे रमणीये पदे । आधीयते । अध्वर्युणा आहितश्च यः
घृणेन । घृणिरिति दीप्तिनाम् । न इत्यनर्थकः । ततृषाणः
तृष्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिम् पूर्णाहुत्यादि तं तत्र शमयन्ति ।
पीत्वा च अजरः संप्राप्यते । तमवकादिभिः शमयाम इति
शेषः ॥ १० ॥

म० जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षामिन्
पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते । कया कृपा 'कृपू सामर्थ्ये'
कल्पनं कृप् किप् । तया कल्पनया सामर्थ्येन वीप्त्या वा । क्षा-
मेति पृथिवीनाम् । किंभूतया कृपा । पावकया पावयतीति पा-
वका तया पावयित्र्या । चितयन्त्या चेतयन्त्या । यद्वा चितं
करोति चितयन्ती तया दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः ।
उषसो न भानुना । न इवार्थे । यथा उषसः कालाः भानुना
स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किंच यश्चाग्निः घृणिः । घृणि-
रिति वीप्तिनाम् । 'सुपां सुलुक्' (पा० ८ । १ । ३९) इति
विभक्तेः शे आदेशः । घृणिना वीप्त्या आ समन्तात् । सु
निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गो नकारार्थः । किं कुर्वन् । एतशस्य
एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके
रणे युद्धे तूर्वेज 'तूर्वे हिंसायां' परबलानि हिंसन् । न इवार्थे ।
शत्रून् हिंसन्निव रोचते । यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः । उ
अनर्थकम् । यामनि कर्मेणि तूर्वेज त्वरमाण इव एतशस्या-
श्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा । तया ततृषाणः

तृप्यतीति तत्प्राणः 'जितृषा पिपासायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति ह्यादित्वाच्छानचि श्रुद्विले पूर्णा-
हुतिं पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽस्मिन् कृषाम
इत्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अ-
न्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो
भव ॥ ११ ॥

उ० नमस्ते । चित्यारोहिणी बृहत्याग्नेयी । नमः तव
हरसे च शोचिषे च । नमः ते अस्तु अर्चिषे च । हरतेहरः ।
शोचते शोचिः । अन्यांस्त इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

म० 'उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति' (का०
१८।३।५) । हिरण्यशकलसहितं सुवस्थमाज्यं दधिमधु-
घृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ।
ब्रह्मयजमानो तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयी
बृहती लोपामुद्रादृष्टा । हे अग्ने, ते तव शोचिषे शोचनहेतवे
तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे । हरसे हरति सर्वरसा-
निति हरः तस्मै । हरतेरसुनप्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थ-
प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

नृषदे वेदेषुपदे वेद्वर्हिषदे वेद्वनसदे वेद स्वर्वि-
देवेद ॥ १२ ॥

उ० स्वयमातृणाया जुहोति पञ्चभिर्यजुर्भिर्नाग्नेयैः ।
नृषदे वेद । नृष मनुष्येषु सीदतीति नृषत् तस्मै नृषदे ।
वेडिति परोक्षं वपदकारः । अप्सु उदके सीदतीत्यप्सुपत्
तस्मै अप्सुपदे । वर्हिषदे । 'ओषधयो वै वर्हिः' । वनसदे वनं
वृक्षसमूहः । स्वर्विदे । स्वःशब्दोऽप्ययमिहादित्यवचनः ।
विद्यतेरत्र ग्रहणं सीदतिनार्थसंनिकर्षात् । स्वरादित्ये विद्यते
योऽग्निः तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥

म० 'स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिर्वद्विरण्या-
दर्शनं च नृषदेवेडिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८।३।६।१) ।
आरुह्य स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभि-
वदिति दक्षिणांशोऽग्निद्वयोत्तरांशमप्येषु तत्र हिरण्यं पश्यजि-
ह्वस्ति तदत्र नेत्यर्थः । पञ्चाग्नेयानि यजुषि दैवी बृहती दैव्यः
पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती । नृष मनुष्येषु जठराग्निरूपेण
तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेद्वर्हिषदे । वेद्वर्हिषदेः स्वाहा-
कारार्थः । 'प्रत्यक्षं वै तथत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदि-
वेद्वर्हिषदेवेडिति' (१।२।१।७) इति
श्रुतेः । तथा नृषदे वेडिति । 'प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्त-
द्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽस्मिन्मेतत्प्रीणाति' (१।२।१।८)
इति । अप्सु उदकेषु और्वरूपेण सीदतीत्यप्सुपत् । 'योऽप्-

स्मिन्मेतत्प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । वर्हिषि यज्ञे आह-
वनीयादिरूपेण सीदतीति वर्हिषत्, वर्हिषु ओषधीषु तिष्ठ-
तीति वा तस्मै वेद्वर्हिषदे । 'वर्हिषदे वेडिति य ओषधीष्वग्नि-
स्मेतत् प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । वनं वृक्षसमूहस्तत्र
दावाग्निरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेद्वर्हिषदे । 'वनसदे वेडिति
यो वनसतिष्वग्निस्ते' (८) स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते
स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः । यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वि-
तस्मै वपदस्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्स-
रीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अ-
स्मिन्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

उ० दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति । द्वाभ्यां दैवीभ्यां जग-
तीभ्याम् । ये देवाः प्राणाः देवानामुत्कृष्टाः । यज्ञिया यज्ञि-
यानाम् यज्ञार्हाः यज्ञियानाम् । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् ।
संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः ।
संवत्सरं हि श्रुत्वाग्निश्चीयते । उप भागमासते उपासते
भागम् । अहुतादः अन्ये देवा अग्निप्राप्तामाहुतिमदन्ति
प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति । हविषः स्वमंशम् यज्ञे अस्मिन्स्वयं
पिबन्तु । मधुनो घृतस्य दध्नश्चेति शेषः ॥ १३ ॥

म० 'समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितं बाहेन
च ये देवा इति' (का० १८।३।७) । प्राण्यां सित्तान्
दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रितसहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये
बहिष्व प्रोक्षति ऋग्वयेनेत्यर्थः । जगत्सौ प्राणदेवत्ये । ते प्राण-
रूपा देवाः, अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्था-
दध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु ।
स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्तित्यर्थः । कीदृ-
शास्ते । अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः । अन्ये देवा
अभिहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवा-
हुतादः । ते के । संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः
संवत्सरीणः 'संपरिपूर्वात् ख च' (पा० ५।१।१२) इति
संपूर्वाद्दत्तराजिर्नृत्तार्थे खप्रत्ययः । संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते
इत्यभिप्रायः । कीदृशाः । यज्ञियानां यज्ञार्हानां देवानां मध्ये
यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः
हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च ।
दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयोऽप्येते यज्ञियाः तन्नेन्द्रादयो यज्ञे
पूज्यत्वाद् यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ये देवा देवेष्वर्धि देवत्वमायुन्ये ब्रह्मणः पुर-
तारो अस्य । येभ्यो नक्तुते पर्वते धाम किंचन न
ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुर्षु ॥ १४ ॥

तु० ये देवा देवेषु अधि उपरि अधिष्ठातृत्वेन । देवत्वं देवभावम् उपायन् उपगताः । ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ये च ब्रह्मणः 'अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरएतारः' इति श्रुतिः । प्राणा हि प्राणिनः पुरएतार एव । येभ्यश्च प्राणेभ्यः नक्रते वियोगे । पवते वर्तते । धाम स्थानं जन्म वा । किंचन न किंचिदपीत्यभिप्रायः । य इत्थंभूताः प्राणा देवाः क पुनस्त आसते । न ते दिवः द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु । न च पृथिव्या आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते । अधिष्ठातृ 'क्षु प्रक्षरणे' । प्रक्षावीणि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते । स हि तेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

म० ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्ने यन्तीति पुरएतारः 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'ण्वुलृचौ' (पा० ३।१।१३३) इति तृन्-प्रत्ययः । 'प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुरएतारः' (१।२।१५) इति श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्विबोद्धं न शक्यते । किंच येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किंचन धाम किमपि शरीरं न पवते 'पवङ् गतौ' न चेष्टते । इत्थंभूता ये प्राणा देवास्ते पुनः कासते तत्राह । न त इति । ते प्राणरूपा देवाः न दिवः । षष्ठ्यौ सप्तम्यर्थे । दिवि स्वर्गे न सन्ति । पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव । 'ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणमृत्तस्मिन्' (१।२।१।१।१५) इति श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न किं तर्हि क्षुषु अधि 'क्षु प्रक्षरणे' लुवन्ति क्षरन्ति लूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

प्राणदा अपानदा व्यानदा वचोदा वरिवोदाः । अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यश्च शिवो भव ॥ १५ ॥

तु० अवरोहति । प्राणदाः आग्नेयी बृहती पङ्क्तिर्वा । यस्त्वं प्राणदाः अपानदाः व्यानदा वचोदाः अन्नस्य दातासि । वरिवोदाः वरिवो धनं तस्य दातासि तं त्वां ब्रवीमि । अन्यास्ते अस्मदिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

म० 'प्राणदा इत्यवरोहति' (का० १८।३।८) । प्रोक्षणानन्तरमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अग्ने, ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु । त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं । प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः । अपानं ददातीत्यपानदाः । व्यानं सर्वेशरीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः । वचो बलं ददातीति वचोदाः । वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभं न्युत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

तु० पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयी गायत्री । अग्निः तिग्मेन । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषा दीप्त्या यासत् । 'यस उपक्षये' उपक्षयति । विश्वं सर्वं न्युत्रिणम् नितरामत्रिणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अग्निश्च नः अस्मभ्यं वनते । वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिं धनम् ॥ १६ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्युचा' (का० १८।३।१२) । शालायामागल्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वायैऽग्नौ जुहोति । आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु 'यास उपक्षये' लेट् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपः । अत्र अदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकत्वम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १०।६) इति यास्कः । किंच अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु । वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विर्होता न्यसीदत्पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ २ ॥ आविवेश ॥ १७ ॥

तु० षोडशगृहीतं जुहोति । य इमा विश्वा । पञ्चदशभिर्वैश्वकर्मणीभिस्त्रिष्टुम्भिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापक्षपितकल्पभयं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुसप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजासज्जमानमृषिः पश्यन्नाचष्टे य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । यः इमानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । आत्मनि जुह्वत् आत्मत्वेन पश्यन् । ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा । होता आह्वाता देवानां कल्पादौ न्यसीदत् निषण्णः । पिता पाता नः अस्मत्प्रभृतीनाम् । स एव ऋषिर्मनुष्यादिभावमुपगतः सन् । यज्ञसंबन्धिन्या आशिषा द्रविणं यज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः । प्रथमो मूर्तेशरीरग्राही अवराज् द्विपदचतुष्पदस्थावरादीन् । आविवेश आषिष्टो विपरिणामतः ॥ १७ ॥

म० 'षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण' (का० १८।३।१२) । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वायै एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विह्व्यो यथासदित्यन्तोऽर्घ्य इत्यर्थः । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुम्भिः ।

प्रजाः संहर्तन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-जातानि जुह्वत् संहर्तन्तं न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थित-वान् । कीदृशः । ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहार-रूपस्य होमस्य कर्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः । प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासी-दित्यर्थः । तथा चोपनिषदः 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-न्नान्तिकिचन मिषत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण 'बहुः स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपेण पुनःसिद्धाकारेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीव-रूपेण प्रविष्टः । कीदृशः । प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् । छादयतेः किपि ह्रस्वः । उत्कृष्टं रूप-मावृण्वन्तस्त्वं प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम् । 'सो-ऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं' सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कृतमत्स्वित्क-यासीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा विद्यामौर्णो-महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

उ० एवं विश्वकर्माद्वैतमुक्त्वा अयेदानीं यथा जगत्सृ-जति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किं स्विद । स्विद वितर्के । किं पुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठान-मधिकरणं विश्वकर्माणां द्यावापृथिव्यौ सृष्टे । अधिष्ठानरहिता इदानीं जनाः कर्तारो न किंचिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते । आर-म्भणं कृतमत्स्वित् आरभ्यते अस्मात् इत्यारम्भणं प्रकृति-द्रव्यम् सृष्टव्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथं-भूता च तत्र क्रिया आसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हि घटा-दयो निष्पाद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा यतो यदे-त्यर्थः । यथा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौ-र्णोत् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' आच्छादितवान् । द्यां पृथिवीं चेत्यध्याहारः । महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण । विश्व-चक्षाः सर्वतोदर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत् ज्ञाता ॥ १८ ॥

म० अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादिकीर्तुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय सृष्टूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के । द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्माणोऽधिष्ठानं किमासीत् । अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् । अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के । आरम्भणं कृतमत् किमासीत् । आरभ्यतेऽने-

नेत्यारम्भणमुपादानकारणं सृष्टिव घटानाम् । कथा क्रिया च किंप्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः । 'था हेतौ च छन्दसि' (पा० ५ । ३ । २६) इति किमः थाप्रत्ययः । दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमा-सीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जन-यन् सन् महिना महिना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावा-पृथिवी आच्छादितवान् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लङ् उपसर्ग-व्यवधानमार्षम् 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति वचनात् । कीदृशः । विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्व-द्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्ति-रित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुर्लुत वि-श्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

उ० अत्रोत्तरं ददाति । विश्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः । उत विश्वतोमुखः अपिच सर्वतोमुखः । विश्वतोबाहुः उत विश्वतस्पात् अपिच सर्वतः पादः । संधमति बाहुभ्याम् । धमतिर्गत्यर्थः । संगमयति बाहुभ्यां संग-च्छेत् वा । संपतत्रैः संगच्छते पतत्रैः पद्भिः । ऐश्वर्ययो-गाद्बहवोऽपि पादाः संभवन्ति । द्यावाभूमी जनयन्देव एक अद्वितीयः ॥ १९ ॥

म० उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन्तस्त्वं बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमति । धमतिर्गत्यर्थः । संगच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनशीलैः अनिलैः पद्मभूतैश्च संगच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पद्मभूत-रूपैरुपादानैश्च । साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः । यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च संधमति संगमयति जीवान् । गिजन्तलं ज्ञेयम् । कीदृशः । विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुषि यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहवो भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः । 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' (पा० ५ । ४ । १३८) इति पादस्यान्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकलायस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः संपद्यन्ते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावा-पृथिवी निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्य-दध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

उ० किं स्विद्वनं । अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपेण । किं पुनस्तद्वनं कक्ष स वृक्षः आस अभूत् । यतः द्यावापृथिवी निः ततक्षुः ।

तक्षतिः करोतिकर्मा । बहुवचनं पूजार्थम् । यस्मात् वृक्षात्
यां च पृथिवीं च निष्कृष्य चकार । यदि हि वनं वृक्षो वा
अवेत् तदा एवमप्याशङ्केत । तक्षाणो हि वृक्षाच्चमसादीक्षि-
ष्कर्वन्ति अयं त्वात्मारम्भण ऊर्णनाभिवदित्यभिप्रायः ।
विस्मित ऋषिर्द्वितीयं प्रश्नं करोति । हे मनीषिणो मेधाविनः,
मनसा पर्यालोच्य पृच्छत । इत् उ तत् एतदपीति पदत्रय-
स्यार्थः । यदत्र यद्यर्थः । यदि अध्यतिष्ठत् यत् भुवनानि
भूतजातानि सह द्यावापृथिवीभ्यां धारयन् उपरिष्ठावासे २०

म० पुनरपि प्रश्नः । खिदिति वितर्के । तद्वनं किमास
वभूव । उ अपिच स वृक्षः कः आस । यतो वनाद्वृक्षाच्च विश्व-
कर्मा द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालंकृतवान् ।
वचनव्यत्ययः । नहि तादृशं वनं वृक्षो वा संभवति । लोके
हि गृहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कंचिद्वृक्षं छित्त्वा
तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तत्तास्तीत्यर्थः । किंच हे
मनीषिणः विद्वांसः, मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि
यूयं पृच्छत । तत्किम् । भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यद-
ध्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भका-
रादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत
ऊर्णनाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा
विश्वकर्मन्नुतेमा । शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः
स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

उ० या ते यानि ते तव धामानि स्थानानि परमाणि
उत्कृष्टानि । यावमा यानि चावमानि कनीयांसि । या
मध्यमा यानि च मध्यमानि । हे विश्वकर्मन्, उतेमा अपिच
इमानि यानि प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते तेभ्यो द्रव्यमुपादाय
शिक्षा सखिभ्यो देहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः हविषि
अभ्युद्यति हे स्वधावः अन्नवन्, क उपकार इति चेत् ।
नोत्सहे वक्तुमहं त्वां यज इति । को हि नाम मनुष्यस्त्वां
यष्टुं समर्थोऽत एव ब्रवीमि । स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं
वावृधानः वर्धयमानः ॥ २१ ॥

म० हे विश्वकर्मन्, हे स्वधावः, स्वधानमस्यास्तीति
स्वधावान् तत्संबुद्धौ हे स्वधावः, 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि'
(८।३।१) इति रुः । हे हविलक्षणान्नवन्, ते तव यानि
परमाणि उत्कृष्टानि धामानि, या यानि अवमा अवमानि
कनीयांसि धामानि, उतापि च या यानि मध्यमा धामानि
इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यज-
मानेभ्यः शिक्षा देहि । 'द्वयोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५)
इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत्
हविषि यजमानसंबन्धिन्नुपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः
वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कथं वक्तुं

शक्यम् । मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एव ब्रवीमि स्वयं
यजस्व । वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् । वृधानः
तन्वमित्यत्र 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्व-
रूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथि-
वीमुत द्याम् । मुखन्तु अन्ये अभितः सपत्ना इहा-
स्माकं मघवा सुरिरस्तु ॥ २२ ॥

उ० विश्वकर्मन् हे विश्वकर्मन्, मदीयेन हविषा वावृ-
धानः वर्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीये यज्ञे ।
स्वयमेव यजस्व मदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणि
भूतानि । उत द्याम् अपिच द्युलोकाश्रयाणि भूतानि । किंच
त्वत्प्रसादादिनास्माकं मुखन्तु मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये
अभितः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किं
त्वत्प्रसादादेव इह अस्माकं मघवा धनवानिन्द्रः । सुरिः
पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥

म० हे विश्वकर्मन्, हविषा मद्गतेन वावृधानः वर्धमानो
जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि
उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनु-
ग्रहाय । किंच त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो
मुखन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु । किंच इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं
सुरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमुतये मनोजुवं वाजे
अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हव्नानि जोषद्विश्व-
शम्भूरवसे साधुर्कर्मा ॥ २३ ॥

उ० वाचस्पतिम् व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० द्वे ऋचौ व्याख्याते (अध्या० ८ क० ४५।४६)
॥ २३ ॥ २४ ॥

चतुर्विंशी ।

विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वोरयमुग्रो
विहव्यो यथासत् ॥ २४ ॥

उ० विश्वकर्मन्हविषेत्यपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजन्-
नम्रमाने । यदेदन्ता अददहन्त पूर्वं आदिह्यावा-
पृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

उ० चक्षुषः पिता । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यदा इत् । इच्छब्द एवार्थः । यदैव अन्ता । अन्तानिति द्वितीया । यावापृथिव्योः । अददहन्त । दंहेते-रेतद्रूपम् । दृढीकृतवन्तः के । ये पूर्वे ऋषयः वसिष्ठप्रभृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् यावापृथिव्यौ अप्रयेताम् पृथिव्यौ अभूताम् । ततोऽनन्तरम् । चक्षुषः पिता । चक्षुर्नामऋषिः तस्य पिता प्राणः प्रजया स्तूयते । मनसा हि धीरः मनसा च धीमान् । घृतमेने अजनत् घृतमुदकम् एने यावापृथिव्यौ प्रति । अजनत् जगदनुग्रहाय । नममाने नममाने च । विष्कम्भयजिति शेषः ॥ २५ ॥

म० 'चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन' (का० १८।३।१३) । अष्टर्चैर्न षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः । यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः । विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् यावाभूम्योरन्तर्प्रदेशानददहन्त दृढीकृतवन्तः । दंहेते रूपम् । आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थः । अनन्तरमेव यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अप्रयेतां पृथू अभूताम् । तदा यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इत्यार्धधातु-कलाच्छपि णिचो लोपः । रोदस्योर्दाढ्ये वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । नममाने नममाने यावापृथिव्यौ स्तम्भयजिति शेषः । जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयजित्यर्थः । नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत्तमोत्तमः । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र सप्त ऋषीन् पुर एकमाहुः ॥ २६ ॥

उ० विश्वकर्मा विमनाः । विश्वभूतमनाः आत् विहाय । अपिच महान् व्यापकः । धाता धारयिता । विधाता विदधाति कर्माणि । परमोत्तमोत्तमः परमश्च संप्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि हविषा मदन्ति येषां भूतानां विश्वकर्मा द्रष्टा तेषां भूतानां मध्ये यानि दृष्टानि अभिमतानि दमदानदयादिभिर्युक्तानि । तानि इषा अग्नेन आहुतिरसभूतेन संमोदन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानि संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्पदे सो सप्तऋषीन् विश्वकर्माणः प्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परः परेण विश्वकर्माणा एकमाहुः एकं भवति । स हि साध्यानां लोकः तेषां विश्वकर्मेत्वं प्रार्थयन्ति ॥ २६ ॥

म० यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः 'ऋत्यकः' (पा० ६।१।१२८) इति सन्ध्यभावः । तान् परः विमन्ते सुः । परेण विश्वकर्माणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो

विश्वकर्माणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसांमिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अग्नेन आहुतिरसभूतेन सह संमोदन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति । ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् । विश्वकर्मा येषां संहक् सम्यक् पश्यतीति संहक् सम्यग्व्रष्टा । विश्वकर्मादृष्टाः सुखिनो भवन्त्वित्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा । विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः । सर्वकर्मांश्च इत्यर्थः । आत् अपिच विहायाः नभोवद्वापकः । यदा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः । विभक्तोऽकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तथ् संप्रभं भुवना यन्त्यन्या ॥ २७ ॥

उ० यो नः योऽस्माकम् पिता पाता जनिता जनयिता यश्च विधाता विधारणहेतुः । यश्च धामानि स्थानानि वेद जातानि भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि । यश्च देवानां नामधा नामानि दधाति करोति । नामच पितैव करोति । यश्च एक एव अद्वितीयः । तं विश्वकर्माणं संप्रभयितुम् भुवना भूतजातानि । आयन्ति आगच्छन्ति । अन्या अन्यानि च स एव स्वाधिकारेषु नियुक्तेत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म० यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६।४।५३) इति निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहुतां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः । नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रभं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यदा संप्रभं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुक्त इति भावः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

त आर्यजन्तुर्द्रविणश्च संमस्मा ऋषयः पूर्वे ज-रितारो न भूना । असूते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

उ० त आर्यजन्तु । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् असूते असुसमीरिते । असुः प्राणः सप्त दश-

कलिङ्गयुक्तावात्मानः सूर्ते सुष्ठुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । निषत्ते निर्गतसत्ताके निरालम्बने । 'नसत्तनिषत्तालुत्त-' इत्यादिना निपातनम् । यत्र स्थिताः सन्तः ये भूतानि सम-
कृष्वन् कृतवन्तः । इमानि ते आयजन्त । यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येन दत्तवन्तो द्रविणं धनमुदकलक्षणं जीवनाय । सम् अस्मै संगत्य अस्मै भूतग्रामाय । ऋषयः पूर्वे वसिष्ठ-
प्रभृतयः । जरितारः स्तोतारः । नभूना नात्यन्तं बहुयुक्त्या कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजन्ति त एवोदकदानेन जीवन्तीति समस्तार्थः ॥ २८ ॥

म० ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाया अस्मै भूत-
ग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभि-
मुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः ।
न भूना न भूना न बाहुल्येन । मलोपशृण्वन्तः । किंतु युक्त्या
कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः । जरितारः स्तोतारः । ते के ।
ये ऋषय इमानि भूतानि समकृष्वन् । स्वादेः करोतेर्लङ् ।
ये वसिष्ठादयस्तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्ती-
त्यर्थः । कीदृशाः । असूर्ते असुभिः सप्तदशायववैर्लङ्गशरीरैरी-
रिता असूर्ताः । असुपूर्वस्य 'ईर गतौ' इत्यस्य छान्दस इड-
भावो निष्ठायां ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा
रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस
एकारः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति
यास्कः । कीदृशे रजसि । सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे । सुपू-
र्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । 'नसत्तनिषत्त-' (पा० ८ ।
२ । ६१) इत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसु-
रैर्यदस्ति । किं स्विद्रुर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र
देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

उ० परो दिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपा मन्त्राः । परब्रह्मविष-
योऽत्र प्रश्नः विभक्तिव्यत्ययबहुलो मन्त्रः । परः सूक्ष्मः दिवा
दिवः । परश्च एना अस्याः पृथिव्याः । परश्च देवेभ्यः परश्च
असुरेभ्यः यदस्ति । यच्च सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मेति शेषः ।
किं स्विद्रुर्भं स्विच्छन्दो वितर्कः । कं पुनर्गर्भं दध्रे धारितवत्य
आपः । यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त इष्ट-
वन्तो जगदिदम् पूर्वे प्रथमजाः । तदुक्तम् 'आपो हवा इद-
मग्रे सलिलमेवास' इत्यादिना ॥ २९ ॥

म० प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्ति-
व्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हवीति शेषः । यवी-
श्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः सुलोकादपि दूरे
तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्वशब्दः सान्तो दूरवाची । एना
पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिर-
सुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे । दूरत्वं विलक्षणत्वम् ।

सर्वजगद्विलक्षणत्वादुक्तास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किंच
खिदिति वितर्कः । आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अघा-
रयन् । धाजो लिटि तडि प्रथमबहुवचनस्य 'लिटस्तज्ञयोरे-
गिरेच्' इति (पा० ३ । ४ । ८१) इतीरेचि कृते तस्य
'इरयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति रे आदेशे तस्य
स्थानिवत्त्वात् 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ । ४ । ६४)
इत्यालोपे दध्रे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः
वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त ददृशुः जगदिति शेषः ।
यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधरो गर्भरूपो न ज्ञायते तदा-
त्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति
भावः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

तमिद्रुर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समग-
च्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्षितं यस्मि-
न्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ३० ॥

उ० तमिद्रुर्भं तमिद्रुर्भम् । इच्छन्दो निपात
आश्चर्यवचनः । तमाश्चर्यभूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः । यत्र
देवाः समगच्छन्त संगताः विश्वे सर्वे । नन्वस्याण्डस्याग्निः
सहितस्य क आधार इत्याशङ्क्याह । अजस्य न जायत इत्यजः ।
नामौ मध्ये अधि उपरि । एकमविभक्तमनन्यभूतम् अर्षितं
समर्षितम् । यस्मिन्ने जे विश्वानि । विश्वानि भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि । तस्थुः स्थितवन्ति ब्रह्माण्डाश्रितानि । ननु
तस्याप्यन्य आधार इति । स्वप्रतिष्ठं हि परब्रह्म ॥ ३० ॥

म० प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमिद्रुर्भं तमेव गर्भं दध्रे
दधिरे । यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त
सङ्गताः संभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को आधारस्तत्राह ।
अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य
स्वरूपस्य मध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किंचिद्विजं गर्भरूपमर्षितं
स्थापितं । यस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजा-
तानि तस्थुः स्थितानि तद्वीजमर्षितम् । तथाच स्मृतिः
'अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभव-
द्द्वैम सूर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु० १ । ८ । ९) इति ।
स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रय इति
भावः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं
वभूव । नीहारेण प्रावृता जहत्या चासुरप उक्थ-
शासंश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

उ० इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं ददाति । न तं
विदाथ न विदाथ न जानीथ तं परं पुरुषम् । य इमानि
भूतजातानि जजान जनयति उपसंहरति च । अतः करा-

णात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य । अन्यत् महत् अन्तरं
बभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्याः । पुरुषो भ्रामको यूयं
भ्राम्याः । यदि तु ज्ञात्वात्मत्वेनोपास्यध्वं न संसृतिः
स्यादित्यभिप्रायः । एवं प्रत्यक्षानुक्त्वा अथेदानीं परोक्षान-
भिनयेन दर्शयन्नाह । ये चैते । नीहारेण अविद्यया प्रावृता
अवगुण्ठिताः । ये जल्प्या प्रावृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तेरात्मज्ञानं
जल्पिः । कुतार्किकाभिप्रायमेतत् । ये च असुतृपः असू-
न्प्राणान्तर्ययन्ति असुतृपः अलंकरिणवः तैरपि सह महदे-
वान्तरं बभूव । ये उक्त्यशासः उक्त्यानां शंसितारः । उक्त्यानि
च यज्ञे शस्यन्ते अतो यज्वानो गृह्यन्ते । ये यज्ञशीलास्ते
पुरुषं प्रति विचरन्ति । ये तु पुरुषविदः ते पुरुष एव
भवन्ति । नीहारप्रावृतास्तु नरकयायिनः ॥ ३१ ॥

म० इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूत-
जातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः,
यूयं न विदाथ न जानीथ । 'लेटोडडौ' (पा० ३।४।९४)
इत्याडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं
जानीम इति चेत् न । न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वर-
तत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं
वास्त्वस्वरूपमन्यत् अहंप्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं वैद्यमी-
श्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य
इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ ।
कीदृशाः । नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात्
जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्य-
त्यन्तं सन् काष्ठास्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि
नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिर्वर्त्य-
त्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः ।
न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः । जल्पनं जल्पि-
स्तथा देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यवृत्तजल्पनेन
व्याप्ताश्च । किंच असुतृपः असुतृपः असून् वा वृष्यन्ति असुतृपः
केनापि प्रकारेण प्राणान् भूत्वा तावत्तैव वृष्यन्ति ननु परमे-
श्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन वृषिः
किंतु उक्त्यशासः परलोकभोगान् संपादयितुं यज्ञेषु उक्त्यानि
शंसन्ति उक्त्यशासः शस्त्रस्वोत्तारः । शसेः क्रिपि 'अनिदिताम्'
(पा० ६।४।२४) इति नलोपः । संहितायां शीघ्रः ।
ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां
नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्वन्द्ववर्षो अभव-
द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितावर्षधीनामपां गर्भं
व्यदधात्पुरुषा ॥ ३२ ॥

उ० विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदित्यान्तरः पुरुषः अज-
निष्ट जातः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ ।

अथानन्तरम् । गन्धर्वः गौर्वाचो धारयिता पृथिव्या वा
धारयिता गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वोऽग्निः । 'अथो आहुः
गन्धर्वो अग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्वकृत्स्नो मन्यमानोऽगायत् ।'
इत्यादिश्रुतिः । अभवत् द्वितीयः सहायाय । तृतीयः पिता
पालयिता जनयिता च ओषधीनाम् । पर्जन्यः अभवत् ।
सचोत्पन्नः सन् अपामाहुतिपरिणामभूतानाम् गर्भं विभद-
धात् धारयति पुरुषा बहूनां त्राता । यद्वा अपां गर्भं विद-
धाति पृथिव्यां बहुप्रकारम् ॥ ३२ ॥

म० ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये
प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्देवकर्ता सत्यलोकावासी चतु-
र्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत्
इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः ।
गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः । गानाद्वा गन्धर्वः
'अथो एवाहुर्गन्धिरेवास्यै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमा-
नोऽगायत्' इत्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता
उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्रव्यापेक्षया तृतीयोऽभवत् । स
पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात्
धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं । पुरुषा पुरुष बहून् त्रायते
रक्षति पुरुषाः बहूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः । बहुप्रकारं वा ।
वैश्वकर्मेणहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आहुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः
शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

उ० आहुः शिशानः अनुवाकः । अप्रतिरथः ऋषिः । ऐन्द्रो-
ऽप्रतिरथोऽपश्यत् । मर्माणि त इत्यन्तः । आदितो द्वादशै-
न्द्रश्चिष्टभो ब्रह्मा दक्षिणतो जपति । आहुः शीघ्रः । शिशानः ।
'शो तनूकरणे' । शिशानो वज्रम् । वृषभो न भीमः वृषभ
इव भीमः भीमो विभ्यत्यस्यादिति । घनाघनः हनहनेत्येव
वक्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोभणश्चर्षणीनाम् संचालकः
चर्षणीनां मनुष्याणाम् । संक्रन्दनः समाह्वताः संग्रामकारि-
णाम् । आहूय चानिमिषः अप्रमादी । यद्वा अनिमिषो देवः ।
एकवीरः एक एवासहायो विक्रान्तः । य ईदृगुणविशिष्टः
सः स तं बह्वयः सेनाः अजयत् जयति । साकं सहैव ।
इन्द्रः ॥ ३३ ॥

म० 'आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश श्रुवजमौ
सर्वत्रैके' (का० ११।१।९।१०) । अग्नौ चयने इध्म-
मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य
द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः । अप्रति-
रथदृष्टा इन्द्रदेवस्या द्वादश त्रिष्टुभः । इन्द्रः शतं सेनाः शत-
संख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति ।

कीदृश इन्द्रः । आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी
उणप्रत्ययः । शिशानः 'शो तनूकरणे' 'बहुलं छन्दसि' (पा०
२।४।७६) इति जुहोत्यादिलाच्छानचि द्विलम् । इयति
वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः । वृषभो न वृषभ इव भीमः
भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति
वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा । 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' इत्यभि-
धानात् । चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः
क्षोभहेतुः चालकः । संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परमयहेतुध्वं-
निर्यस्य । यद्वा समाहाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो
यस्य सः देवत्वात् । यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति ।
अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्य-
निरपेक्षं शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

संक्रन्दनेनाऽनिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चय-
वनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो
नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

उ० संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन
अप्रमाद्यता वा । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण 'युध
संप्रहारे' अस्य किपि युत् । संप्रहारकारिणा दुश्चयवनेन अप्र-
च्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेन वा । धृष्णुना प्रसहनशीलेन ।
तदिन्द्रेण जयत । ईदृगुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत । दुर्जय-
मिति शेषः । तच्च सहध्वम् तच्चाभिभवत । हे युधः, 'युध
संप्रहारे' इत्यस्यैतत्किपि बहुवचनम् । हे योद्धारः । 'पादा-
दावभिमन्त्रितस्य च' इत्यादिरुदात्तः । हे नरः मनुष्याः,
इषुहस्तेनेन्द्रेण । वृष्णा सेक्रा वर्षणशीलेन वा ॥ ३४ ॥

म० युध्यन्ते ते युधः किप् पादादावामन्त्रितस्येति आद्यु-
दात्तः । हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः, इन्द्रेण कृत्वा यूयं
तत् परवलं जयत वशीकृत । वशीकृत्य च तत् सहध्वम्
अभिभवत । विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण । संक्रन्दनेन
शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशी-
लेन । युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन । कर्मण्यण् युद्ध-
कारिणा । दुश्चयवनेन दुःखेन व्यावयितुं शक्यः दुश्चयवनेन
अजय्येन धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते
यस्य तेन वारुणाद्यायुधोपेतैः । वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन
कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

स इषुहस्तैः स निष्क्रिभिर्वशी सधृषंष्टा स युध
इन्द्रो गणेन । सधृषंष्टा सधृषंष्टा सधृषंष्टा सधृषंष्टा
धन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

उ० स इषुहस्तैः स इन्द्रः इषुहस्तैः योद्धभिः संसृजति
स इषुहस्तानेव योद्धन् । स निष्क्रिभिः । स एवेन्द्रो निष्-
४१ य० उ०

क्रिभिः खक्रिभिः संसृजति निष्क्रिणि एव योद्धन् स्वान् ।
किंच । वशी कान्तः सर्वजनप्रियो वा स्वतन्त्रो वा निगृहीता-
दिपङ्क्तौ वा ईश्वरो वा । स एवेन्द्रो युधः योद्धन्स्वान् शत्रु-
गणेन संसृष्टा । किंच संसृष्टजित् संसृष्टाजयति शत्रून् ।
सोमपाश्च बाहुशर्धौ च बाहुबलः संयोगिबलनिरपेक्षः । शर्ध
इति बलनाम । उग्रधन्वा उद्यतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता ।
शत्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ता क्षेपेयनु-
मीयते । लघुसंप्रधानो लक्षपाती चेत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० स इन्द्रोऽस्मानवलिति शेषः । संसृष्टा 'पुल्लुचौ'-
(पा० ३।१।१३३) इति तृचप्रत्ययः । युद्धाय संसर्ग-
कर्ता । वशी वशयति रिपूनि वशी । यद्वा कान्तः जनप्रियः
स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिपङ्क्तौ वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुस-
मूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता 'इगुपधन्वा'
(पा० ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः । संसृष्टजित् संसृ-
ष्टान् युद्धाय सज्जतान् रिपून् जयति संसृष्टजित् । सोमपाः
सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । बाहुशर्धौ
बाह्वोः शर्धौ बलमस्यास्तीति बाहुशर्धौ बाहुबलोपेतः । संयो-
गिनिरपेक्ष इत्यर्थः । शर्ध इति बलनाम । उग्रधन्वा
उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः । 'धनुषश्च' (पा० ५।४।१३१)
इत्यनङादेशः । प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभि-
रस्ता क्षेपा 'असु क्षेपणे' तन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीक्ष्ण-
वंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः । सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्राँअपवाद-
मानः । प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्त्रस्माकमे-
ध्यविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

उ० बृहस्पते । हे बृहस्पते, परिदीया । दीयतिर्गतिकर्मा ।
परिवाहि रथेन । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून् ।
अपवादमानः । किंच प्रभञ्जन्प्रमदैयन् सेनाः । प्रमृणो युधा
जयन् । मृणातिर्हिसार्थः । तस्य किपि द्वितीयाबहुवचनम् ।
प्रमृणः हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकम् एधि भव ।
अविता गोप्ता रथानाम् । बृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इती-
न्द्रसंबन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥

म० बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याक-
रणकर्तृत्वाद्विन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पति-
रेव स्तूयते । हे बृहस्पते, त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ ।
दीयतिर्गत्यर्थः । गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानाम-
विता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति
रक्षोहा किप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पवादमानः
पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् ।
युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् । मृणतिर्हिसाकर्मा । तस्य किपि
द्वितीयाबहुवचनम् । प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोविन् ॥ ३७ ॥

उ० बलविज्ञायः । यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्र इति । स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरन्तनो वा । प्रवीरश्च अभिवीरः वीरं वीरमभि अभिवीरः । अभि सत्त्वा च सत्त्वं सत्त्वमभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च । सह इति बलनाम । बलात् जातः । न ह्यन्यस्माज्जात इत्थंबलः स्यात् । स त्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र, रथम् आतिष्ठ । गोविन् सन् स्तुतिवित्सन् । गोशब्दो वाग्वचनः ॥ ३७ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वम् । बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा० ७ । ३ । ३३) यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रून्भिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्त्वा । अभितः सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्त्वा । सहसो बलाज्जातः सहोजाः । न ह्यन्यस्माज्जात इदम्बलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोविन् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमग्रमं प्रमृणन्तमोजसा । इमं संजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सध्वं ॥ ३८ ॥

उ० गोत्रभिदम् । असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभिन् । यद्वा गोत्र इति मेघनामसु पठितम् । स हि गाः अपः त्रायते । तस्य गोत्रस्य मेघस्य भेत्तारं वृष्ट्यर्थम् । गोविदम् उपलब्धार्थम् । यद्वा वाग्विदं स्तुतिविदम् पण्डितं वा वज्रपाणिम् जयन्तम् । जयतेर्गल्यर्थस्य अग्रम् । अग्रमेति संग्रामनाम । संग्रामं गच्छन्तम् । प्रमृणन्तम् ओजसा । मृणतिर्हिसाकर्मा । प्रमर्दयन्तं बलेन । इममिन्द्रम् हे सजाताः समानजन्मानो देवाः । अनुवीरयध्वम् वीरकर्मकुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणैव प्रोत्साहयत । हे सखायः समानख्याना देवाः, अनुसंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसं कुरुत ॥ ३८ ॥

म० हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवाः, इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ अदन्तश्चरादिः लोट् । वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत अनु संरभध्वम् । संरभं वेगं कुर्वाणमनु संरभं कुरुत । कीदृशमिन्द्रम् । गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं

भिनत्ति गोत्रभित्तम् । यद्वा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोविन् तम् पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । अग्रम् संग्रामं जयन्तम् । अग्रमेति युद्धनाम । अजतेर्गल्यर्थस्य । ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हसन्तम् । मृणतिर्हिसाकर्मा ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोऽद्वयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्श्रयवनः पृतनापादयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

उ० अभिगोत्राणि अभिगाहमानो गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा । सहसा बलेन । अद्वयो निस्त्रिंशः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः । दुश्श्रयवनः अप्रच्यव्यः । पृतनापाद पृतनां संग्रामं सहते अभिभवति । अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधः । य इत्थंभूत इन्द्रः सोऽस्माकं सेनाम् अवतु पालयतु । प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इत्युपसर्गस्य क्रियापदात् परप्रयोगः । कीदृश इन्द्रः । गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अद्वयः दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्श्रयवनः अप्रच्यव्यः । पृतनां संग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनापाद । अयुध्यः योद्धुमशक्यः । नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

उ० इन्द्र आसाम् । देवसेनानां व्यूहरचनात् इन्द्र आसां नेता भवतु । बृहस्पतिश्च । मन्त्री प्रधानानि हि कार्याणि करोति । दक्षिणायज्ञः दक्षिणतो यज्ञः एतु । पुर एतु सोमः पुरस्तादागच्छतु सोमः । यद्वा । दक्षिणापुरस्तात् एतु यज्ञश्च सोमश्च । केपामित्यत आह । देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम् । 'भञ्जो आमर्दने' जयन्तीनाम् । मरुतः गणभूताः यन्तु अग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥

म० इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवन्निति शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु । दक्षिणादात्प्रत्ययः । सोमः परोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाप्रभागं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशीनां देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनां 'भञ्जो आमर्दने' शत्रून्मर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञा आदित्यानां मरु-
ताः शर्षो उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो
देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

उ० इन्द्रस्य वृष्णः इन्द्रस्य वर्षितुः । वरुणस्य च राज्ञः ।
आदित्यानां मरुतां च शर्षः बलं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम् ।
उग्रम् उद्गूणीयुधम् । उदस्थादित्यनुपङ्गः । यदा चैतदुदस्थात्
अथानन्तरमेव । महामनसाम् अक्लिष्टमनसाम् । भुवनच्य-
वानां भुवनच्यावनसमर्थानाम् घोषः शब्दः । देवानां जय-
ताम् उदस्थात् उत्थितः जितं जितमिति ॥ ४१ ॥

म० वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां
द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्षो बलं गजतुर-
गरथपत्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात्
उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः ।
कीदृशानां देवानाम् । महामनसां महन्मनो येषां ते महामन-
सस्तेषां युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं
लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् ।
जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सर्वनां मामकानां
मनांसि । उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्धर्थानां
जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

उ० उद्धर्षय उद्धतहर्षान् कुरु । हे मघवन् आयुधानि ।
उत्सर्वनाम् उद्धर्षय च सत्त्वनाम् सत्त्वानां मनुष्याणाम् ।
मामकानां मदीयानां । मनांसि उद्धर्षय । हे वृत्रहन्, वाजि-
नामश्वानाम् । वाजिनानि वेजनवस्त्वानि । चञ्चलत्वं ह्यश्वस्य
गुणः । उद्धर्थानां च जयतां यन्तु घोषाः । उद्यन्तु च त्वत्प्र-
सादात् रथानां च जयतां मे घोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥

म० हे मघवन् धनवन्निन्द्र, आयुधानि उद्धर्षय उद्धूत-
हर्षाणि कुरु । मामकानां मदीयानां सत्त्वानां प्राणिनां मनांसि
च उद्धर्षय हर्षयुक्तान् कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघातिन्, वाजि-
नामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु ।
किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु
उद्धच्छन्तु रथाः । सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इष-
वस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ २॥
उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

उ० अस्माकमिन्द्रः । अस्माकं तावत् समृतेषु संगतेषु
ध्वजेषु शत्रुबलध्वजलोलीभूतेषु । इन्द्रो रक्षिता भवतु ।

इन्द्रप्रसादादेव अस्माकं या इषवः ताः जयन्तु । अस्माकं
च वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु । अस्मान् उ । विनिग्रहा-
र्थय उकारः । अस्मानेव हे देवाः, अवत रक्षत । हवेषु
आह्वानेषु ॥ ४३ ॥

म० ध्वजेषु समृतेषु 'ऋ गतौ' सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयु-
क्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः । तदा
नोऽस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि
घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शरास्ते उत्तरे परकीयमटेभ्य
उत्कृष्टा भवन्तु । उ अपिच हे देवाः, हवेषु अस्मान् यूयमवत
रक्षत 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति
दीर्घः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये
परेहि । अभि प्रेहि निर्देह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रा-
स्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

उ० अमीषां चित्तम् अप्वा देवता । साच पुनर्व्याधिर्वा
भयं वा । यस्मादेतया विद्धो व्यासः अपचीयतेऽनया भक्ष्य-
माणः तस्मादप्वा अपशब्दान्त्याकारलोपस्तथाप् 'ऐन्द्रोऽभि-
रूपा द्वादश भवन्ति' इति श्रुतिः । इयमपीन्द्रसेनासंब-
न्धिनी । अमीषाम् संबन्धिनां मनुष्याणाम् चित्तम् चित्ता-
विति वचनव्यत्ययः । प्रतिलोभयन्ती । 'लुभ विमोहने' ।
विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हे अप्वे, ततः परेहि परा-
गच्छ पुनरन्यान् शत्रून् गृहीतुम् अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव
शत्रून्भिप्रेहि । निर्देह चैषां हृदयानि शोकैः । हृत्स्विति
सप्तमीबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्थाने । हृदयानि निर्देह
शोकैः । यथा अन्धेन ध्वान्तलक्षणेन अमित्राः तमसा
सचन्ताम् तमसा संसेव्यन्ताम् संश्लिष्यन्ताम् । द्वादशैन्द्र्यः
समाप्ताः ॥ ४४ ॥

म० अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धो-
ऽपचीयते तस्मादप्वा । अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३ । २ । १०१) इति डप्रत्ययः ।
अपशब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततथाप् । अपवति अपगम-
यति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा । 'ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्ति'
(९ । २ । ३ । ६) इति श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी । हे
अप्वे, अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोह-
यन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अज्ञानादाय
परागच्छ । पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्र-
गच्छ । तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्देह
विभक्तिव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा
गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां 'षच संबन्धे' लोट् ।
द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । गच्छा-
मित्रान्प्रपद्यस्व मामीषां कंचनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

उ० पृथग्विनियोगमन्त्राः । अवसृष्टा इषुदेवत्यानुष्टुप् ।
परावसृष्टा निक्षिप्ता परापत परागच्छ । हे शरव्ये शरमयी
इषुः शरव्या । हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणाभिमन्त्रिते अभिमन्त्र्य
अतितरां तीक्ष्णीकृते, गच्छ परापत । गच्छेत्यतिशयार्थं एका-
र्थयोराख्यातयोर्द्विवचनम् । अमित्रान्प्रपद्यस्व । माच अमी-
षाममित्राणां कंचन उच्छिषः उच्छेपय । उद्धृतमूलान्कुर्वि-
त्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

म० इत कृक्चतुष्टयस्य विनियोगः कालायनेनोक्तः । इय-
मिषुदेवत्यानुष्टुप् । हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये,
त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता
भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि । प्राप्य च
प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश । प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये
कंचन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु । सर्वानपि जही-
त्यर्थः । 'शिष्टं विशेषणे' 'पुषादि-' (पा० ३ । १ । ५५)
इत्यादिना च्लेरङ् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्मं यच्छतु । उग्रा
वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासंथ ॥ ४६ ॥

उ० प्रेत अनुष्टुप् । योद्धन्स्तौति । हे नरः मनुष्याः, प्रेत
गच्छत जयत च । इन्द्रश्च वः शर्मं शरणं परित्राणम् यच्छतु
ददातु । उग्रा उद्गूर्णायुधाः वः युष्माकम् सन्तु बाहवः ।
अनाधृष्याः अप्रपृष्याः यथा यूयम् असथ भवथ तथा उग्रा
वः सन्तु बाहव इत्यनुपङ्गः ॥ ४६ ॥

म० योद्धदेवत्यानुष्टुप् योद्धन् स्तौति । हे नरोऽस्मदीया
योद्धारः, यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत । ततो जयत
विजयं प्राप्नुत । 'ब्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६ । ३ । १३५)
इति प्रेतेश्वर दीर्घः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ ।
१३७) इति जयतेत्यत्र दीर्घः । इन्द्रो वा युष्मभ्यं शर्मं ज-
योत्यं सुखं यच्छतु ददातु 'दाणं दाने' 'पाप्रा-' (पा० ७ । ३ ।
७८) इत्यादिना यच्छादेशः । किंच यथा यूयमनाधृष्या असथ
केनाप्यतिरस्कार्या भवथ । तथा वो युष्माकं बाहवो भुज-
दण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र 'लेटोऽडाटो'
(पा० ३ । ३ । ९४) इत्यङागमः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा
स्पर्धमाना । तां गृह्णत तमसाऽपव्रतेन यथामी अन्यो
अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

उ० असौ या । मारुती त्रिष्टुप् । असौ या सेना हे मरुतः,
परेषां शत्रूणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः अस्मान्प्रति
ओजसा बलेन स्पर्धमाना । तां सेनां गृह्णत व्यामुत । तमसा
अपव्रतेन । व्रतमिति कर्मनाम । अपगतकर्मणा । येन तम-
सार्धव्याप्तानां नश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः तेनापव्रतेन
तमसा वा गृह्णत । यथामी अन्यो अन्यं न जानन् यथा
अमी सैनिकाः अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः ॥ ४७ ॥

म० मरुदेवत्या त्रिष्टुप् । हे मरुतः, या प्रसिद्धा असौ
परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति ।
कीदृशी । ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां
तमसा अन्धकारेण यूयं गृह्णत संवृतां कुरुत । तथा गृह्णत
यथा अमी सैनिका अन्योन्यं न जानन् परस्परं न जानी-
युस्तथा गृह्णत । कीदृशेन तमसा । अपव्रतेन अपगतं व्रतं
कर्म यस्मात् तेन । येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन
तमसा गृह्णतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्मं यच्छतु विश्वाहा
शर्मं यच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० यत्र बाणाः । लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिः । यत्र बाणा
इषवः संपतन्ति अनिमर्यादम् । कथमिव । कुमारा विशिखा
इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वमुण्डाः
तं तमर्थं संनिपतेयुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नः अस्माकम्
इन्द्रः शर्मं शरणम् यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्मं यच्छतु ।
अदितिः शर्मं यच्छतु । विश्वाहा सदाकालं च शर्मं यच्छतु ।
इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रबृहस्पतिरदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र
यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः संपतन्ति इतश्चेतश्च संभूय
पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा
येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा
वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् ।
तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्मं विजयोर्थं सुखं यच्छतु
ददातु । कीदृश इन्द्रः । बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः
पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं
यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान्सर्वान् शत्रून् आ
समन्ताद्वन्तीति विश्वाहा । स शर्मं यच्छतु इति पुनरुक्तिरा-
दरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता
च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्मं यच्छतु । विश्वानि च
तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तैराकारः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजा-
मृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जय-
न्तं त्वातु देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

उ० मर्माणि ते । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । कवचं प्रय-
च्छति मर्माणि ते तव । वर्मणा कवचेन छादयामि । सोमश्च
राजा त्वाम् अमृतेन अनुवस्ताम् आच्छादयतु । किंच उरो-
र्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु पृथोरपि प्रथीयः वरुणः तव कवचं
करोतु । किंच जयन्तं त्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु
देवाः ॥ ४९ ॥

म० 'मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति' (का० १३ ।
३ । १०) । महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधा-
नाय प्रयच्छतीत्यर्थः । सोमवरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् । हे यजमान,
ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि
आवृणोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति
मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा ला लामनु-
वस्तामन्वाच्छादयतु । 'वस आच्छादने' अदादिः लोट् । तथा
वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरं प्रथीयः
कृणोतु । अत्यन्तमुर वरीयः । ईयसुनि 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ ।
४ । १५७) इत्यादिना उरोर्वरादेशः । किंच देवाः जयन्तं
विजयं प्राप्नुवन्तं ला लामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु
उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

उदेनमुत्तरां न्याम्रे घृतेनाहुत । रायस्पोषेण सञ्ज-
सृज प्रजया च बहुं कृधि ॥ ५० ॥

उ० उदेनम् । समिधमादधाति तिसृभिरनुष्टुभिः ।
तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदे-
नमुत्तरां नय । एनं यजमानम् उद्गततराम् हे अग्ने, घृतेन
आहुतिसंबन्धेन आहुत अभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं नतु
ह्वयतेः । रायस्पोषेण च धनस्य पुष्ट्या संसृज । प्रजया च
बहुं पुत्रपौत्रसंकुलं कृधि कुरु ॥ ५० ॥

म० 'आद्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिष्ठ उदेनमित्यादधाति प्रत्यु-
चम्' (का० १८ । ३ । १४) । अशुष्का उदुम्बरतरुत्वा
रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमानास्तिष्ठः समिध ऋक्त्रयेण शाला-
द्वायं जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः । तिष्ठोऽनुष्टुभः प्रथमा-
ग्निदेवत्वा द्वितीयेन्द्रदेवत्वा तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृते-
नाहुत आज्येन सर्वतो ह्वयमान हे अग्ने, एनं यजमानमुत्तरां
नय अतिशयेन उत उत्तराम् तरवन्तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टल-
मैश्वर्यं प्रापय । ऐश्वर्यमेवाह । रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज
संयोजय । प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि
भूयांसं कुरु । बहुकुटुम्बं कुर्वीत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसदृशी । समेनं
वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रेमम् हे इन्द्र, एनं यजमानम् प्रतरां नय ।
सजातानां च समानजन्मनां च । असत् भवतु । वशी
कान्तः ईश्वरो वा । किंच समेनं वर्चसा सृज संसृज च एनं
यजमानं । वर्चसा स्वेन स्वेन कर्मणा । वर्णानामुत्कर्षो वर्चः ।
देवानां च भागदाः असत् भवतु । यज्ञसमाप्तिं त्वत्प्रसादा-
त्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

म० हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, इमं यजमानं प्रतरां नय अति-
प्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति । सजा-
तानां समानजातीयानां वशी वशयतीति वशी नियमनसमर्थो
असत् भवतु । किंच एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं
कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति
भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् । तस्मै
देवा अधिब्रवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

उ० यस्य कुर्मः । यस्य यजमानस्य कुर्मः गृहे हविः तं हे
अग्ने, वर्धय त्वं प्रजया पशुभिश्च । तस्मै देवा अधिब्रवन् ।
उपरिभावेन यत्प्रशस्तं कल्याणं तत् ब्रुवन्तु । अयं ब्रह्मणस्प-
तिरग्निः ॥ ५२ ॥

म० वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरो-
डाशप्रधानं कर्म कुर्मः । हे अग्ने, तं यजमानं त्वं वर्धय ।
देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधि-
कोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः
पालको भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधि-
ब्रुवन् तस्मै । द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वथ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ५३ ॥

उ० अभिसृज्यच्छति । उदुत्वेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'त्रिरुक्तायामुच्यम्योदुत्वेति' (का० १८ । ३ । १८) ।
होत्रा प्रथमायामृत्विजः त्रिःपठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु
त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिधं शालाद्वायार्वाध्वंमुत्पादयतीत्यर्थः ।
व्याख्याता (अ० १२ । क० ३१) ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं
बाधमानाः । रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती राय-
स्पोषे अधि यज्ञो अस्यात् ॥ ५४ ॥

उ० चित्तं गच्छन्ति । पञ्चभिर्ऋग्भिर्यज्ञाङ्गसाधनवादि-
नीभिः । पञ्च दिशः । द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्च दिशः दैवीः देवानां
संवन्धिन्यः यज्ञम् अवन्तु पालयन्तु । स्वयं च देव्यः । किं
कुर्वाणा यज्ञमवन्तु । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । अमतिम्
अमननम् अज्ञानम् । अमतिः दुर्मतिं च । किंच रायस्पोषे
धनस्य पुष्टौ । यज्ञपतिं यजमानम् आभजन्ती भागिनं
कुर्वन्त्यः । रायस्पोषे च अधि उपरि । यज्ञः अस्थात्तिष्ठतु ।
दिग्भिरेव स्थापितः अभिहुतः ॥ ५४ ॥

म० 'चित्तं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिशं' (का० १८ । ३ ।
१८) इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश
इत्यायुक्पञ्चकेन चित्तं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति
कर्कः । अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः । यज्ञाग्निसाधनवा-
दिन्यः पञ्च ऋचः । आये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या ।
पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो
यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीदृशो दिशः । दैवीः दैव्यः देवाना-
मिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां संवन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमति-
मस्मदीयप्रज्ञामार्थं दुर्मतिं दुष्टं मतिं पापविषयां बुद्धिमपवाध-
मानाः विनाशयन्त्यः । रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमान-
माभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः । किंच यज्ञोऽस्म-
दीयो रायो धनस्य पोषे पृष्टौ अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु
समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

समिद्धे अग्रावधिं मामहान उक्थपत्र ईड्यो
गृभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा ययज्ञमय-
जन्त देवाः ॥ ५५ ॥

उ० समिद्धे अग्नौ । असंबद्धानि वाक्यानि यद्योगात्तद्यो-
गाच्च संबद्धानि भवन्ति । यः समिद्धे सत्यगदीप्ते अग्नौ प्रणी-
यमाने अधिमामहानः 'यजमानो वै मामहानः' इति श्रुतिः ।
'मह पूजायाम्' । उपरिभावेन देवानामत्यर्थं पूजकः ।
आत्मानं वा कृतकृत्यं मन्यमानोऽग्निमनुगच्छति । यस्य च
उक्थपत्रोऽग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानि भवन्ति
तदङ्गभूत एवायमग्निः । ईड्यः यज्ञियः । गृभीतः गृहीतो
धारितोऽध्वर्युणा । यस्य च मामहानस्य तप्तं रुचितं घर्मं
परिगृह्य परीक्षासाभ्याम् अयजन्त ऋत्विजः । यस्य च ऊर्जेन
अग्नेन हविलक्षणेन । यज्ञमयजन्त संगतं वा कृतवन्तः देवा
ऋत्विजः । सोऽयं कृतकृत्य इति शेषः ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मलहौत्राध्वर्य-
वादिर्कर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं
ज्वलितं प्रवर्ग्य परिगृह्य परितः परीक्षासाभ्यामादायायजन्त
यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविलक्षणेनाग्नेनायजन्त यजन्ते ।
यद्योऽग्रहणात्तच्छब्दाध्याहारः । तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्य-
माने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । 'गृभीत

इति धारित इत्येतत्' (१ । २ । ३ । ९) इति श्रुतेः ।
उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः । शस्त्रैरेव
यज्ञो वाहते । कीदृश उक्थपत्रः । ईड्यः । ईडितुं योग्यः सुत्यः ।
अधिमामहानः महयति पूजयति देवानिति मामहानः ।
महतेर्विकरणव्यत्ययेन 'जुहोत्यादिभ्यः श्रुः' 'श्रौ' (पा०
६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य'
(पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । यद्वा अधिको माम-
हानो यजमानो यत्र यज्ञे । 'यजमानो वै मामहानः' (१ । २ ।
३ । ९) इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

दैव्याय ध्वत्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः ।
परिगृह्य देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो
अस्थुः ॥ ५६ ॥

उ० दैव्याय ध्वत्रे । बृहती वा पङ्क्तिर्वा । यस्यै अग्नये
दैव्याय देवानां संवन्धिने । ध्वत्रे धारयित्रे जगतः । जोष्ट्रे
योपयितुत्तमाय । पयोदानार्थं नीयत इति वाक्यशेषः । यश्च
देवश्रीः देवा अस्य शेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियं दातु-
कामाः । श्रीर्वा यस्य मनसि वसति । शतपयाः बहूनि पर्या-
सन्नानि यस्यासौ बहुपयाः । पञ्च परिगृह्य गृहीत्वा । देवाः
ऋत्विग्यजमानाः यज्ञं कर्तुमागच्छन्ति । तं देवा ऋत्विग्य-
जमानाः देवेभ्यः यज्ञं कर्तुकामाः । देवेभ्यो अध्वर्यन्तः
अध्वरं कामयमानाः अस्थुः परिवार्य स्थिताः ॥ ५६ ॥

म० बृहती पङ्क्तिर्वाष्ट्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवं
विधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय । दैव्याय
देवानां हितो दैव्यस्तस्यै । धरतीति धर्ता तस्यै यागद्वारा
जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्ट्रा सेविता तस्यै अस्मदत्तहविषः
सेवित्रे । कीदृशो यज्ञः । देवश्रीः देवान् श्रयति हविर्दानेन
सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्य-
जमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः । यद्वा श्रीम-
नसि यस्य । यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः
शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा
ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति ।
किंच देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः
सन्तः अस्थुः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति
अध्वर्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः'
(पा० ७ । ४ । ३९) प्रति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

वीतध्वं हविः शमितध्वं शमिता यजध्वै तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो
जुपन्ताम् ॥ ५७ ॥

उ० वीतध्वं हविः बृहती । वीतम् कामितमिष्टमभिप्रे-

तम् । शमितम् सुसंस्कृतं मन्त्रैः । शमिता शमितेति व्यत्ययो वाक्यशेषात् । यज्ञध्वै यागाय । तुरीयश्चात्र यज्ञो भवति । यत्र इत्थंभूतं हव्यं हविरेति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यज्ञं पति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव एव तुरीयश्चतुर्थो यज्ञः । ततः तस्मात्तत्त्वज्ञादुत्थिताः वाकाः घञनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुषन्तां सेवन्ताम् । यज्ञफलमस्मानालिङ्ग्यत्वित्यर्थः ॥ ५७ ॥

म० हविर्यज्ञदेवत्या वृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि आशिषोऽमीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्ताम् । यज्ञफलान्यस्मानालिङ्ग्यत्वित्यर्थः । कीदृशं हविः । वीतं देवानामिष्टम् । 'इष्टं स्विष्टमिलेतत्' (९।२।३।११) इति श्रुतेः । तथा शमिता 'सुपां सु-' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । शमित्रा यज्ञध्वै यष्टुं शमितं संस्कृतम् 'तुमर्थे से-' (पा० ३।४।९) इत्यादिना यजेतुमर्थे शप्प्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः । तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ततो ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः । तथाच श्रुतिः 'अध्वर्युः पुरस्ताद्यज्ञं पति जपति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव एव तुरीयो यज्ञः' (९।२।३।११) इति । यद्वा आदावध्वर्युणा श्रावणम् तत् आग्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम् यजेति ततोऽध्वर्योः प्रेषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुद-
याँ २॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्
संपश्यन्विश्वान् भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

उ० सूर्यरश्मिर्हरिकेशः । त्रिष्टुप् 'असौ वा आदित्य
पुषोऽग्निः' इति श्रुतिः । यः सूर्यरश्मिः सूर्यसदृशरश्मिः
हरिकेशः । हरितवर्णकेशः सः पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योतिः ।
उदयान् उद्गच्छति । अजस्रमनुपक्षीणम् । तस्य चाग्नेः पूषा
प्रसवे याति विद्वान् । स्वमधिकारं जानानः । 'प्रसवो वै
पूषा' इति श्रुतिः । लक्षणया सचाग्निर्याति । प्रणीयमानः ।
संपश्यन् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । गोपाः
गोपायिता सर्वस्य जगतः ॥ ५८ ॥

म० अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं
निरन्तरं प्रलयं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण
होमार्थमुदयान् उद्गच्छति । उत्पूर्वस्य यार्तेर्लङि प्रथमाबहु-
वचनेनोक्त आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः 'छदसि लङ्-
लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लङ् । कीदृशोऽग्निः ।
सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य सः । यद्वा सूर्य-
श्चासौ रश्मिश्च । सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति

दारिद्र्यमिति हरिः हिरण्यम् । हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया
ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्वा-
पारेषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः
सूर्यः याति उदयास्तमयद्वारेणाटति । कीदृशः पूषा । विद्वान्
स्वाधिकारमहोरात्रिवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि
भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोक-
यन् । गोपाः गोपायंतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी ।

विमानं एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवान्नो-
दसी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताची-
रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

उ० आग्नीध्रे अस्मानं पृथिव्यमुपदधाति विमान एष इति
द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यामादित्यदेवत्याभ्याम् । य एष आदित्यो
विमानो निर्माता भूतग्रामस्य दिवो मध्ये आस्ते द्युलोकस्य
मध्ये आस्ते । आपप्रिवान् । 'प्रा पूरणे' । आपूरयन् रोदसी
द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । स्वकीयेन प्रकाशेनापहृत्य
शार्वरं तमः । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरभिचष्टे । विश्वं
हविरञ्चितमस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमस्यामञ्चनमिति
घृताची सुक् वेदीश्च सुचश्चाभिचष्टेऽभिपश्यति । यज्ञं कर्तुं
नेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ।
अन्तरा अन्तरेण । पूर्वमिमं लोकम् अपरं चामुं लोकम् ।
किंच । केतुम् चित्तं जनानाम् तच्च सर्वमभिचष्टेऽभिपश्यति ।
अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमपि चीयते ॥ ५९ ॥

म० 'आग्नीध्रेदेशादक्षिणं पृथ्वासहितं पृथ्वास्मानमुप-
दधाति विमान इति' (का० १८।३।१९) । अध्वर्युराग्नी-
ध्रेहादक्षिणदिशि पृथ्वासंलग्नं पृथिवीं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा
पाषाणं विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः । विश्वावसुदृष्टा
आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । आदित्याध्यासेनास्मा स्तूयते । एषो-
ऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति 'असौ
वा आदित्योऽश्मा पृथिवीमुमेवैतदादित्यमुपदधाति' (९।२।
३।३४) इति श्रुतेः । आहवनीयो द्युलोकः गार्ह-
पत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र
स्थितत्वादिबो मध्ये आस्ते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरेणाहव-
नीयं च गार्हपत्यं चोपदध्यात्यं वै लोको गार्हपत्यो द्यौरा-
हवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव इमौ
लोकावन्तरेण तपति' (९।२।३।१४।१५) इति
॥ १४ ॥ आग्नीध्रेलायामन्तरिक्षं वा आग्नीध्रेतं तदन्तरिक्षे
दधातीति । कीदृश एषः । विमानः विविधं मिमीत इति
विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्त-
रिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् 'प्रा पूरणे' कृषु-
प्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः
वेदीः घृताचीः सुचश्चाभिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तृननुगृहीतुं कर्म

पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविराशितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमशितं यस्यामिति घृताची सुक् । तथाच श्रुतिः 'स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचश्चैतद्वेदीधाहेति' (९ । २ । ३ । १७) । तथा पूर्वमिमं लोकमपरमसुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनुश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

षष्ठी ।

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितु-
राविवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मि विच-
क्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ६० ॥

उ० उक्षा समुद्रः । य उदयकाले उक्षा सेचनः समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन्काले अवश्याया अतितरां पतन्ति तदभिप्रायमेतत् । अरुणः वर्णतो निर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । यश्च पूर्वस्य द्युलोकस्य । योनिं स्थानम् पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत आदित्य इति पिता द्युलोकः । आविवेश आविशति । उदितमात्रः यश्च मध्ये द्युलोकस्य निहितः अवस्थितः । पृश्निः समस्तरश्मिसंकुलो विचित्रः । अश्मा अशनो व्यापकः स्यात् स विचक्रमे चक्रममाणः । रजसः रज्जनस्य लोकत्रयस्य पाति गोपायति । अन्तौ अन्तान् यो ह्यन्तान्पाति स मध्यं पालेव ॥ ६० ॥

म० अप्रतिरयदृष्टादित्यदेवस्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितृद्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति यौः पितेत्युक्तेः पितुः शब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाजायमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते । किंभूतः यः । उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णपतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसंकुलः । अश्मा अश्रुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो रजसः रज्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ । वचनव्यत्ययः । अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पालेवेत्यर्थः । अथास्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्रपेदाग्नीध्रादुदरेदित्याहवनीययोनिलमाग्नीध्रस्यान्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रज्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रत्ययरूपकोटिद्वयं विच-

क्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा । उक्षा सेक्ता । यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात् सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्रमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

एकषष्ठी ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः । रथी-
तमर्धरथीनां वाजानां सप्तपतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

उ० निधायैनमतिक्रामन्ति चतसृभिः । इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

म० 'निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का० १८ । ३ । २१) । एनं पृथ्व्यश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्युक्ततुष्टयेनेत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२ । क० ५६) ॥ ६१ ॥

द्विषष्ठी ।

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत् सुन्नहूर्यज्ञ आ च
वक्षत् । यक्षदग्निदेवो देवाँः ॥ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

उ० देवहूर्यज्ञः । तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्ये द्वे उणिहौ वा । यो देवहूः देवान् आह्वयति यज्ञः । सच अवक्षत् आवहतु च देवान् । यजतु चेति चकारः समुच्चयार्थवः । यश्च सुन्नहूः । सुन्नमिति सुखनाम । सुखमाह्वयति यज्ञः स आवहतु च देवान् यजतु । किंच यक्षन् यजतु च अग्निः देवः देवान् आचवक्षत् आवहतु च ॥ ६२ ॥

म० विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्वानुष्टुप् । देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वता यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु । चकारः समुच्चये । यजतु च । सुन्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्थमाह्वयति सुन्नहूः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु । अग्निर्देवश्च देवानावक्षत् आवहतु यक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वहतेर्यज्ञेश्व 'सिन्वहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) सिप्प्रत्ययः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्ठी ।

वाजस्य मा प्रसव उद्गाभेणोदग्रभीत् । अधा
सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणार्धोऽरं ॥ अकः ॥ ६३ ॥

उ० वाजस्य मा वाजस्याज्ञस्य । मा माम् । प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञा वा । उद्गाभेण उद्गहणेन । ऊर्ध्वं हि शुद्ध दीयत इति उद्गहणं दानं तेनेत्यर्थः । उदग्रभीत् उद्गृहीयात् । 'हग्रहोर्भेच्छन्दसि' ह्रस्वेति हकारस्य भकारः । अध अय समनन्तरमेव सपत्नान् इन्द्रः मे मम निग्राभेण नीचैर्ग्रहणेन । नीचैर्हि हस्तं कृत्वा भिक्षादिर्गृह्यते याचिष्णुतया अनञ्जतया च । अधरान् अधोगमनान् अकः करोतु ॥ ६३ ॥

म० इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । वाजस्याज्ञस्य प्रसवः प्रसूतिः उप-
त्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्गामेण 'हग्रहोर्भश्छन्दसि' उद्गामेण
उद्ग्रहणेन ऊर्ध्वं विग्रह्य दीयत इत्युद्ग्रहणं दानं तेन
मामुदग्रभीत् उदग्रहीत् उद्ग्रहात् । अथ अथ निग्रामेण
निग्रामेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते
याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून्-
धरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु ।
शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७३) शपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति
रूपम् ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टी ।

उद्गामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।
अर्धा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीना न्व्यस्यताम् ६४

उ० उद्गामं च । उद्गामं च अस्मद्विषयं निग्रामं च शत्रु-
विषयम् । ब्रह्म च त्रयीलक्षणं यज्ञविषयम् । देवाः अवीवृधन्
वर्धयन्तु । अथ अथ सपत्नान् । इन्द्राग्नी मे मम । विषूची-
नान् विष्वगञ्चनान् नानागतीन्कृत्वा । व्यस्यतां विक्षिपन्ताम्
अपुनरागमनाय ॥ ६४ ॥

म० इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्गाममुद्ग्राहमस्मदि-
षयमुत्कर्षं निग्रामं निग्रहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयील-
क्षणं यज्ञविषयमवीवृधन्वर्धयन्तु । अथ अथानन्तरं मे मम
सपत्नान् शत्रून् विषूचीनान् विष्वगञ्चनानागतीन्कृत्वा
इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामि-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः ।
दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिर्ग्राध्वम् ॥ ६५ ॥

उ० चित्यमारोहन्ति पञ्चभिः । क्रमध्वमग्निना । अनु-
ष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः । क्रमध्वम् आक्रमध्वम् । अग्निना
चित्येन लोककालाभ्यादिवपुषा । नाकं दिवम् । उख्यम्
उखायां धृतम् अग्निम् उख्यम् । हस्तेषु विभ्रतः धारय-
माणाः । ततो दिवः पृष्ठमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा मिश्राः
समानलोकस्थानायुपः सन्तः देवेभिः देवैः सह आध्वम्
आसनं कुरुत देवीभूताः । आसरेतद्रूपम् । ध्वसमित्यत्र
सकारलोपेन ॥ ६५ ॥

म० 'क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति' (का० १८ । ४ ।
१) । ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चभिस्तीर्थेन चित्याग्नि-
मारोहन्तीत्यर्थः । आग्नेय्यनुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः, यूयम-
ग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत 'स्वर्गो
वै लोको नाकः' (१ । २ । ३ । २४) इति श्रुतेः । किंभूता
यूयम् । उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु विभ्रतः धारयन्तः ।
४२ य० उ०

यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु विभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना
सह क्रमध्वम् चित्युपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः ।
ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः
संयुताः सन्तः आर्ध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोद मध्यमबहु-
वचनं शपो लोपः 'धि च' (पा० ८ । २ । २५) इति
मलोपः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टी ।

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्नि-
र्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो विभाहूजं नो
धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

उ० प्राचीमनु त्रिष्टुप् । प्राचीं दिशम् अनु प्रेहि प्रगच्छ ।
विद्वान् स्वमधिकारं जानानः । अग्नेः इष्टकास्थलरूपस्य ।
हे अग्ने उख्यरूपं प्रणीयमान, पुरो अग्निः पुरोगामी अग्नि-
र्भव इह यज्ञे । ततो विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः
आभासयन् विभाहि विविधं दीप्यस्व । ऊर्जं च नः धेहि ।
द्विपदे चतुष्पदे द्विपादः चतुष्पादश्च ॥ ६६ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने इदानीमानीत उख्यं बद्धे,
प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य त्वं प्रेहि
प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानानः ।
गत्वा च हे अग्ने, इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य
चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्ने अङ्गति गच्छतीति
पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा०
६ । १ । ११५) इति सन्ध्यभावः । किंच विश्वाः सर्वाः
आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि
विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय
चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमजं धेहि संपादय ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टी ।

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहन्तरिक्षादिव-
मारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ग्योर्तिरगा-
महम् ॥ ६७ ॥

उ० पृथिव्या अहम् । पिपीलिकमध्या बृहती । यजमान
आह । पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमारुहम् ऊर्ध्वक-
मेण अन्तरिक्षमारुहः । अन्तरिक्षाच्च दिवमारुहं बुलोकमा-
रुहः । दिवः नाकस्य पृष्ठमारुहः । नाकस्य पृष्ठाच्च स्वरादि-
त्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोऽहं क्षिमीभूतः (?) ।
'गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छन्त्यादाग्नीध्रीयादाहवनीयम्' इ-
त्यादिश्रुतिः अग्नीनां लोकसंस्त्वं दर्शयति ॥ ६७ ॥

म० आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयो-
दशाणौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती 'त्रयोदशि-
नोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' इति वचनात् अत्रायन्नयोदशः
द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्

वृहती 'त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या' इति वचनात्पिपीलि-
कमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत उद्गतः सन्
अन्तरिक्षमारुहमारुढोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं
द्युलोकमारुढोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरहितः
प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्यो-
तिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः । 'इणो
गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्टी ।

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रौहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

उ० स्वर्यन्तः अनुष्टुप् । अत्र द्वितीयोऽर्ध्वः प्रथमं
व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यज्ञं ये यजमानाः । विश्वतो-
धारं सर्वतोधारम् । आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः ।
ताभिर्ह्येष वर्षति । यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् ।
वैश्वानरमारुतवसोर्धारा । वाजस्य प्रसवीयानि धारा वा
यज्ञस्य । सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः वितेनिरे
वितन्वन्ति । स्वर्यन्तः स्वर्लोकं गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रप-
श्चादिकृतकृत्यत्वात् । आरोहन्ति हि द्यां रोदसी । दिव
एतद्विशेषणम् ननु द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इति ।
स्वःशब्दोपादानसामर्थ्यात् । कथंभूतां द्यामारोहन्ति ।
रोदसी रोध्री जरामृत्युशोकादीनाम् ॥ ६८ ॥

म० आग्नेयी अनुष्टुप् । सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुवि-
द्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे
वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञम् । विश्वतोधारं विश्वतो
धारा यस्य तम् । आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानर-
मारुतपूर्णोद्गतवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः ।
यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं
यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्चाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते कृतकृत्य-
त्वात् । द्यां स्वर्गं चारोहन्ति । कीदृशीं द्याम् । रोदसी रुणद्धि
जरामृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् । धस्य दादेशश्छान्दसः ।
पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु द्यावापृथिव्योरभिधानं
दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्म-
प्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति
विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा
रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति । ततः स्वर्यन्तः स्वर्गस्थमा-
दित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्या-
नाम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्तु
यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

उ० अग्ने प्रेहि प्रयःहि । प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टु-

मिच्छताम् । यस्त्वं चक्षुः देवानामुतापि च मर्त्यानां मनु-
ष्याणाम् । ततस्त्वयि प्रथमं प्राप्ते सति । इयक्षमाणाः
भृगुभिः यागं कुर्वाणाः । भृगुग्रहणमार्षेयानूचानब्राह्मणोप-
लक्षणार्थम् । सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्तः ।
स्वर्लोकं यन्तु यजमानाः । स्वस्ति अविनाशेन ॥ ६९ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ । देवानिच्छन्ति
देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् 'सुप आत्मनः क्यच्'
(पा० ३ । १ । ८) इति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः 'क्यचि च'
(पा० ७ । ४ । ३३) इतीत्वे प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य'
(पा० ७ । ४ । ३५) इति तदभावः । कथं मयाप्रतो गन्तव्यं
तत्राह । यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुः-
स्थानीयः । लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति ।
किंच यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः । अभ्यासे यलोपश्छान्दसः ।
इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अवि-
नाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः । भृगुभिः भृगु-
गोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणम-
नूचानब्राह्मणोपलक्षणम् । उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयैते शिशुमेकं
समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

उ० पयसाभिजुहोति । नक्तोषासा व्याख्यातम् ॥ ७० ॥

म० 'स्वयमातृणामध्वर्युं धारयच्छुक्कवत्सापयसाभिजुहोति
कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृणामवसिञ्चन्नक्तोषासेति' (का०
१८ । ४ । २) । अध्वर्युः स्वयमातृणेष्वेकोपरि समीपे प्रति-
प्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन
दोहनेन मृण्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृणां सिञ्च-
न्निधमस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्वेदेनेत्यर्थः । व्याख्याता
द्वादशे (अ० १२ । क० २) ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रं
व्यानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिपे तस्मै ते
विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

उ० अग्ने सहस्राक्ष । आग्नेयीविराट् । हे अग्ने सहस्राक्ष,
हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः । शतमूर्धन् । यददः शत-
शीर्षो रुद्रोऽसृजत । यस्य च तव शतं प्राणाः सहस्रं
व्यानाः । यश्च त्वं साहस्रस्य रायो धनस्य हविलक्षणस्य
ईशिपे । तस्मै ते तुभ्यम् विधेम । विधतिर्दानकर्म ।
दन्नः । वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । वाजमन्नं हवि-
लक्षणम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

म० आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने । सहस्राक्ष, सहस्रमक्षीणि यस्य तत्संबुद्धिः हिरण्यशकलाच्येव नेत्राणि । तथाच श्रुतिः 'हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः' (९।२।३।३२) इति । हे शतमूर्धन्, शतं मूर्धानो यस्य । 'यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत' (९।२।३।३२) इति श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । शतसहस्र-शब्दावपरिमितवचनौ । यश्च खं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवति । सहस्रादण्प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय । ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दद्यः । वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्विधः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।
भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान् तेजसा
दिश उदृह ॥ ७२ ॥

उ० स्वयमातृणायामग्निं निदधाति । सुपर्णोऽसीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पङ्क्तित्रिष्टुभ्याम् । यस्त्वं सुपर्णवदसि । गरुत्मान् गरणवान् अशनायावानित्यर्थः । स पृष्ठे पृथिव्याः सीद आस्थानं कुरु । भासा च दीप्त्यान्तरिक्षम् आपृण आपूरय । ज्योतिषा च दिवम् उत्तमान् उत्तमान् उत्त-म्भय । तेजसा दिशः उदृह ह तेजसा च दिशः दृढीकुरु । आदीपनाथो वा दंहतिः ॥ ७२ ॥

म० 'तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण' (का० १८।४।४) । स्वयमातृणायां सुपर्णोऽसीति ऋग्व-येन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः । अग्निदेवत्वा पङ्क्तिः । हे अग्ने, त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अश-नायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान् ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेः 'हलः श्रः शानज्ज्ञौ' (पा० ३।१।८३) इति श्राप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उदृह उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमा-
सीद साधुया । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वे
देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

उ० आजुह्वानः अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । हे अग्ने, स्वं योनिं स्थानम् आसीद अधितिष्ठ साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन श्रुत्या

व्याख्यातम् । यूयमपि च हे विश्वेदेवाः, यजमानश्च सीदत अवस्थानं कुरुत । अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने । अधियज्ञे स्वर्गाख्ये । 'स्वर्गो वै लोकः सधस्थः' इति श्रुतिः । अध्यु-त्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्र तृतीयः पादः पश्चाद्व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात्पूर्-वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं । विभक्त्येयादेशः । स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वेदेवाः, यूयं यजमान-श्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उप-विशत । 'यौर्वा उत्तरं सधस्थं' (९।२।३।३५) इति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं
विश्वजन्व्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सह-
संधारां पयसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

उ० तिलः समिध आदधाति तिसृभिर्ऋग्भिः । अत्र कण्वः सावित्र्या त्रिष्टुभा पुरस्ताज्योतिषा धेनुं कामदोहनीं पयो ययाचे । तां सवितुः तां सवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्य वरणीयस्य चित्रां चायनीयाम् । आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि । सुमतिम् कल्याणमतिम् । विश्वजन्व्याम् सर्वजनेभ्यो हिताम् । यां सुमतिं प्राप्य अस्य सवितुः संब-न्धिनीम् कण्वः अदुहत् दुग्धवान् । प्रपीनां पूरितां पयसा । सहस्रधारां बहुधारां बहुनो वा कुडुम्बस्य धार-यित्रीम् । महीं महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

म० 'समिदाधानं' शामिलीवैकङ्कल्यौदुम्बर्यस्तं सवितु-रिति प्रत्युचम्' (का० १८।४।६) । अग्निनिधानानन्तर-मध्वर्युस्तत्रामौ समित्रयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेदो अग्न इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः संबन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिसुख्येन वृणोमि स्वीक-रोमि । कीदृशीं सुमतिम् । चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविध-फलदानसमर्थाम् । विश्वजन्व्यां सर्वजनेभ्यो हिताम् । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्वा ताम् जगदुत्पादनसम-र्थाम् । तां कां । कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुम-दुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् । कीदृशीम् । प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्या-स्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् । यद्वा बहुनः कुडुम्बस्य धारयि-त्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीम् बहुदुग्धामित्यर्थः । सर्व-सिद्धिदात्रीम् । रवेर्मैतरीयां कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

विधेम ते परमे जन्मन्ने विधेम स्तोमैरवरे
सधस्थे । यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि
जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

उ० विधेम ते । त्रिस्थानोऽग्निदेवता त्रिष्टुप् । विधेम ।
विदधातिर्दानकर्मा । दध्नाः ते तुभ्यम् । परमे जन्मन् हे
अग्ने, परमे जन्मनि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । 'द्यौर्वा
अस्य परमं जन्म' । विधेम स्तोमैः स्तुतिभिः । अवरे सधस्थे
स्थिताय विद्युदात्मना । 'अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्थम्' ।
यस्मात् योनेः उन् आरिथा 'ऋ गतौ' । अस्यैतद्रूपम् ।
यस्माच्च स्थानादुद्गतोऽसि यजे तत्स्थानमहम् । 'एष वा अस्य
सो योनिः' एष इति चित्योमिरुच्यते । किंच प्रत्वे हवींषि
जुहुरे समिद्धे जुहोमि त्वयि हवींषि समिद्धे सम्य-
ग्दीप्ते ॥ ७५ ॥

म० गृत्समददष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने,
परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते
तुभ्यं वयं विधेम हविर्दध्नाः । 'द्यौर्वा अस्य परमं जन्म' (९।
२।३।३९) इति श्रुतेः । अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्या-
नेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम
परिचरेम । 'अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्थम्' (९।२।३।
३९) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यस्माद्योनेः इष्टकाचितरूपात्
स्थानात् लसुदारिथ उद्गतोऽसि 'ऋ गतौ' लिट् संहितायां दीर्घः ।
तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते
त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहोमिरे प्रजुहोमि ऋत्विजः 'इरयो
रे' (पा० ६।४।७६) इति इरेप्रलयस्य रे आदेशः ।
'एष वा अस्य सो योनिः' (९।२।३।३९) इति श्रुतेः ।
एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

पद्मसप्ततितमी ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽर्जसया सूर्या
यविष्ठ । त्वाङ् शश्वन्तु उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

उ० प्रेद्धो अग्ने । आग्नेयीविराट् । प्रकर्षेण इद्धः दीप्तः
सन् हे अग्ने, भूयोऽपि दीदिहि दीप्यस्व । पुरः अग्रतः नोऽ-
स्माकं व्यवस्थितः । एतया अजस्रया अनुपक्षीण्या । सूर्या
समित्काष्ठिकाया । सूर्योऽशब्दः काष्ठवचनः । 'सूर्यो ज्वलन्तीं
वाञ्छिप्यात्' इति च स्मृतिः । हे यविष्ठ युवतम् । यतश्च
त्वामेव शश्वन्तः शाश्वतिकाः । उपयन्ति उपगच्छन्ति । वाजाः
अन्नानि अतो दीदिहीति संबन्धः ॥ ७६ ॥

म० वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडि-
त्युक्तेः । हे यविष्ठ, अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशायने तम-
विष्टौ' 'स्थूलदूरयुव' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वलोपे
पूर्वगुणः । हे युवतम्, हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्ने दीदिहि

दीप्यस्व । दीप्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लो
द्विलम्ब 'जुजादीनाम्' (पा० ६।१।७) इति पूर्वदीर्घः ।
किंभूतस्त्वम् । अजस्रयानुपक्षीण्या सूर्या समित्काष्ठेन प्रेद्धः
प्रकर्षे दीप्तः । सूर्योऽशब्दः काष्ठवाचकः । यद्वा लोहमयी
ज्वलन्ती स्थूणा सूर्यो । अजस्रया सूर्या सूर्योऽसमानया ज्वा-
लया दीदिहि । सूर्योऽशब्दो ज्वालोलपलक्षकः । हे अग्ने यतः
शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति
प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेल्यर्थः ॥ ७६ ॥

सप्ततितमी ।

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हवि-
स्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ७७ ॥

उ० तिस्र आहुतीर्जुहोति । अग्ने तमद्येति व्याख्या-
तम् ॥ ७७ ॥

म० 'सुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्युचम्' (का० १८।४।
८) । समिध आधायान्ने तमिति ऋग्वयेन सुवेण द्वे घृताहुती
तन्नामौ जुहोतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १५। क० ४४) ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

चित्ति जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहाग-
मन्वीतिहोत्रा क्रतावृधः । पत्ये विश्वस्य भूमनो
जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यङ्गहविः ॥ ७८ ॥

उ० चित्ति जुहोमि । वैश्वकर्मणी जगत्यतिजगती वा ।
चित्तिमचित्तमेपासृत्विग्यजमानानाम् जुहोमि अग्निसंबन्धं
करोमि । अग्नितत्त्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः ।
मनसा च घृतेन च सह । तथा जुहोमि । यथा देवा इहा-
गमन् इह आगच्छेयुः । कथंभूताः । वीतिहोत्राः कामित-
यज्ञाः । होत्रा इति यज्ञनामसु पठितम् । क्रतावृधः सत्य-
वृधः । किंच । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे ।
अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतप्राप्तस्य । जुहोमि विश्वकर्मणे
विश्वाहा सर्वदा । अदाभ्यम् अनुपक्षीणम् हविः ॥ ७८ ॥

म० विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह
चित्तिमृत्विग्यजमानानां चित्ति जुहोमि अग्निसंबन्धं करोमि ।
अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । संकल्प-
विकल्पात्मकं मनः । विश्वयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि
यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः । 'पुषादि-' (पा०
३।१।५५) इत्यादिना गमेर्लुङि च्लेरट् । कीदृशा देवाः ।
वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम । वीतिरभिलाषो होत्रा
येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । क्रतावृधः क्रतं सत्यं यज्ञं
वा वर्धयन्ति ते क्रतवृधः । संहितायां दीर्घः । किंच विश्वाहा
विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अदाभ्यमनुपहतं
खादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीदृशाय विश्व-

कर्मणे । भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने ।
भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्थः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः
सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति सप्त योनीराष्ट्रणस्वा घृतेन स्वाहा ॥ ७९ ॥

उ० सप्त वाग्नेयी । सप्त ते तव हे अग्ने, समिधः समि-
न्धनाः प्राणाः यतः सन्ति । यतश्च सप्त जिह्वाः तव सन्ति ।
सप्तपुरुषान्संहत्यैकीकृतोऽयमग्निस्तदभिप्रायमेतत् । यतश्च
सप्त ऋषयः तव यष्टारः सन्ति । यतश्च सप्त धामानि
प्रियाणि । सप्त छन्दांसि प्रियाणि तव सन्ति । यतश्च सप्त
होत्राः आग्नीध्रपर्यन्ताः । सप्तधा त्वा त्वां यजन्ति । अतो
ब्रवीमि सप्त योनीः सप्त चितीः आपृणस्व आपूरयस्व
घृतेन । स्वाहा सुहुतं चैतद्विर्भवतु ॥ ७९ ॥

म० 'पूर्णाहुतिं च सप्त त इति' (का० १८।४।९) ।
सुचा पूर्णाहुतिं जुहोति घृतपूर्णया सुचा' आहुतिः पूर्णा-
हुतिरित्यर्थः । सप्तर्षिदृष्टा अग्नेयी द्व्यधिका त्रिष्टुप् । हे अग्ने,
ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति ।
'प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतत् समिन्धते' (९।२।३।
४४) इति श्रुतेः । किंच तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः
सप्त जिह्वाः हिरण्याङ्गणाद्याः(?) आगमोक्ताः । यद्वा आथर्वणि-
कोक्ताः 'काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि
सधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति
सप्त जिह्वाः' (मुण्ड० १।२) इति । तथा सप्त ऋषयः मरी-
च्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि
छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । 'छन्दांसि वा अस्य सप्त
धाम प्रियाणि' (९।२।३।४४) इति श्रुतेः । यद्वा धामानि
स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निभ्यावसथ्यप्राजाहिता-
ग्नीध्रीयाणि सोमयागे बहिधारकाणि सन्ति । किंच हे अग्ने,
सप्त होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिस-
प्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी
पोता नेष्टाग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः । अग्निष्टोमोऽस्य-
मिष्टोम उक्थ्यः षोडशयतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्त-
संस्थाः प्रकाराः । हे अग्ने, स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेना-
पृणस्व 'सप्त योनीरिति चितीरेतदाह सप्तचितिकोऽग्निः' (९।
२।३।४४) इति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु । यद्वा
'यज्ञो वै स्वाहाकारः' (९।२।३।४४) इति श्रुतेः ।
स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्घृतेनापृणस्व 'पृण वृत्तौ'
तुदादिः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योति-
ष्माश्च । शुक्रश्च ऋतुपाश्चात्यंहाः ॥ ८० ॥

उ० मारुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरिति पद्भिर्क्रियम-
मांस्तीभिः । तत्र चैकैकस्यामृचि सप्त मरुतः । प्रथमा
उष्णिक् चतुर्थी च । द्वितीयातृतीयौ गायत्र्यौ । पञ्चमी जगती
षष्ठी गायत्र्युष्णिगवा । शुक्रज्योतिः पुरोडाशं च स्वमंशं
भक्षयतु । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्च
ऋतुपाश्च अत्यंहाश्च । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रं ज्योतिर्यस्य
शुक्रस्येव वा ज्योतिर्यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः
सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वान् । शुक्रः शुक्रः
ऋतुपाः सत्यं यज्ञं वा पाति । अत्यंहाः अतीत्य अंहः पारं
वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ ८० ॥

म० 'वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहो-
तीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति
प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम्' (का० १८।४।२३।
२४) । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वा विद्याहवनीये हस्तेन
मारुतान्पुरोडाशान्सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रे-
णैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति । किं
कृत्वा । प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा । आरण्ये-
ऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोपग्रथं भीमश्चेति वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । षट् मरुदेवत्याः । आया उष्णिक् । एकै-
कस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाश-
न्मरुतो यूयमथासिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन् एत आगच्छत इति
पञ्चमर्चि अन्वयः । 'तप्तनप्-' (पा० ७।१।४५) इत्या-
दिना तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते । शुक्रं शुद्धं
शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्श-
नीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य
स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् ।
शोचते वीप्यत इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋ-
तुपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यंहाः । चकाराः
समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रतिसदृङ् ।
मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

उ० ईदृङ् च । अनेनानेन च समानदर्शनः ईदृङ् ईदृङ्
च । पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रतिगृह्णातु । अन्यादृङ् च अन्येना-
न्येन च समानदर्शनः अन्यादृङ् । सदृङ् च प्रतिसदृङ् च
तेन तेन समानदर्शनः सदृङ् । ततं प्रति सदृशः प्रतिसदृङ् ।
मितश्च उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यः मितः । संमितश्च एकीभावेन
मितः संमितः । सभराश्च सह विभर्ति सभराः ॥ ८१ ॥

म० द्वे गायत्र्यौ । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् ।
अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति
सदृङ् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ् । मितो मानं
प्राप्तः । यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक्

एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः संमितः । सह विभर्ताति
सभराः ॥ ८१ ॥

व्यशीतितमी ।

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता
च विधारयः ॥ ८२ ॥

उ० ऋतश्च । ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु ।
सत्यश्च । ध्रुवश्च धरुणश्च । धर्ता च विधर्ता च । विधारयः
विविधं धारयतीति विधारयः ऋजुः ॥ ८२ ॥

म० ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः ।
ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण
धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमी ।

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च । अन्ति-
मित्रश्च दूरेअमित्रश्च गणः ॥ ८३ ॥

उ० ऋतजिच्च । सत्यजिच्च । सेनजिच्च । सुषेणश्च
शोभनसेनश्च । अन्तिमित्र आसन्नमित्रः । दूरेअमित्रश्च गणः
ऋजुः ॥ ८३ ॥

म० उष्णिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं या-
थातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेन-
जित् । हस्व आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति
समीपे मित्राणि यस्य स अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो
यस्य स दूरे अमित्रः 'प्रकृत्यान्तःपादम्-' (पा० ६ । १ ।
११५) इति सन्ध्यभावः 'हलदन्तात्सप्तम्या-' (पा० ६ ।
३ । ९) इति विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति
गणः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

ईदृक्षास एतादृक्षासऋषुणः सदृक्षासः प्रति-
सदृक्षास एतेन । मितासश्च संमितासो नो अद्य
सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

उ० ईदृक्षासः । व्यवहितपदप्रायोऽयं मन्त्रः । सादृश्येनात्र
मरुतः स्तूयन्ते । ये यूयम् ईदृक्षासः इदं दर्शनाः सर्व एव ।
ये च एतादृक्षासः एतदृशनाः सर्व एव । ऋषुणः त्रीणि पदानि
छन्दःपरिपूर्तिं कुर्वन्ति । ये च यूयं सदृक्षासः समानदर्शनाः
सर्व एव । ये च यूयं प्रति सदृक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्व
एव । ये च यूयं मितासः मितः प्रमाणतः सर्व एव । ये च
यूयं संमितासः सङ्गल्य मिताः सर्व एव । ये च यूयं सभ-
रसः समानमलंकारादि विभृतः । तान् ब्रवीमि । एतेन नो
अद्य मरुतो यज्ञे अस्मिन् एतेन आगच्छन्ति नः अस्माकम्
अद्य अस्मिन्विवि । हे मरुतः, यज्ञे अस्मिन् । एवं व्यवहि-
तानि पदानि पश्चात्सर्वैरेव संबन्धनीयानि ॥ ८४ ॥

म० हे मरुतः, यूयमेते कीदृशाः । ईदृक्षासः इदं दर्शनाः ।
एतादृक्षासः एतदृशनाः । उ सु नः एतत्पदद्वयं पादपूर्तये ।
सदृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः ।
मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः सङ्गल्य मिताः । सभ-
रसः समानमलंकारादिकं विभ्रति ते सभरसः । भरसा आद-
रेण सह वर्तमाना इति वा । बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च ।
क्रीडी च शाकी चोज्जेपी ॥ ८५ ॥

उ० स्वतवांश्च स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान्
स्वतवांश्च स्वमंशं पुरोडाशमस्य भक्षयतु । प्रघासी च ।
'घरुल अदने' । प्रकर्षेण अदन्शीलः । सान्तपनश्च गृहमेधी
च क्रीडी च । पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । शाकी च शक्तः ।
उज्जेपी च उज्जयनशीलः ॥ ८५ ॥

म० गायत्री उष्णिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । आद्याः
पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वत-
वान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अति प्रघासी पुरो-
डाशभक्षणशीलः । संतपनः सूर्यस्तत्संबन्धी सांतपनः । गृह-
मेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडीत्येवंशीलः
क्रीडः सदा क्रीडाशीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः । उज्जय-
तीति उज्जेपी उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे
एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

[उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्या-
श्चाभियुग्वा च विशिषः स्वाहा ॥]

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्त्यथेन्द्रं
दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् । एवमिमं
यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो
भवन्तु ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रं दैवीरिति मारुतं यजुर्जपति । इन्द्रं राजानं
दैवी विशः मरुतो मरुल्लक्षणाः अनुवर्त्मानः अनु पश्चात्
वर्त्म वर्तनं यासां ता अनुवर्त्मानः । अनुगामिन्य इत्यर्थः ।
अभवन् । स्वरूपाख्यानमेतत् । यथा इन्द्रं दैवीः विशः
अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानम् । एवम् इमं यजमानम्
दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च विशः मनुष्याः अनुवर्त्मानः
अनुगामिन्यः भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

म० विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्व्याख्यायते । उग्र उत्कृष्टः ।
विभेद्यस्मादसौ भीमः 'भीमादयोऽपादाने' (पा० ३ । ४ ।
७४) इति निपातः । ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोतीति ध्वान्तः ।
ध्वान्तश्चात् 'तत्करोति-' इति णिजन्तात्पचायच् । धूनयति

कम्पयति शत्रूनि धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनि सास-
हान् । सहेः कसुः अभ्यासदीर्घः । अभियुक्ति अभियुग्वा
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति अभि-
पूर्वाद्युजेः कनिप् । भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति
शत्रूनि विक्षिपः शत्रुक्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थः । स्वाहा
एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहृताः पुरोडाशाः सन्तु । 'इन्द्रं दैवीरिति
जपति' (का० १८ । ४ । २५) । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपती-
त्यर्थः । मरुदेवत्वं यजुः शकरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः
दैव्यः देवानामिमा देवसंबन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरु-
द्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् । अनु पश्चाद्वर्त्तमानं यस्यां ताः
इन्द्रमनुगामिन्योऽभवन् इति स्वरूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः
यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुस्य वर्त्तमाना अभवन् । उपमा-
नमेतत् । दैवीर्मानुषीश्च देवसंबन्धिन्यो मनुष्यसंबन्धिन्यश्च
विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुस्य वर्त्तमाना
भवन् इति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरि-
रस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्समुद्रियं
सदं माविशस्व ॥ ८७ ॥

उ० इमं स्तनम् । त्रयोदशामेयीत्रिष्टुभो यजमानं
वाचयति । घृतस्तुतिश्च दृश्यते वसोर्धाराणान्तरं भविष्यति
तदभिवादिन्यो वा । वसोर्धारा सुचा हूयते सात्र रूपकल्प-
नया स्तन उक्तः । इमं सुगलक्षणं स्तनम् ऊर्जस्वन्तं बलव-
न्तम् धय । 'धेद पाने' पिब । अपां प्रपीनम् । अप-
शब्देनात्र घृतमुक्तं सादृश्यात् । यद्वा 'अथापि तद्धितेन
कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' इति वन्निगमः । घृतप्रपूरितम् हे
अग्ने, सरिरस्य मध्ये वर्त्तमानः । 'इमे वै लोकाः सरिरम्'
इति श्रुतिः । एषु लोकेषु मध्ये वर्त्तमानः । किंच उत्सं
जुषस्व उत्स्यन्दनं सुगलक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व । मधुमन्तं
मधुस्वादेन रसेन युक्तम् । हे अर्वन् । 'ऋ गतौ' अस्मैत-
द्रूपम् । हे अरण सर्वतोगत । किंच । समुद्रियम् समुद्रसं-
बन्धनम् । सदं गृहम् । आविशस्व सेवस्व । 'त्रयो ह वै
समुद्रा अग्निर्जुषां महाव्रतं साक्षां महदुक्थमृचाम्' इत्येत-
दभिप्रायम् । अन्तरिक्षं वा समुद्रः ॥ ८७ ॥

म० 'इमं स्तनमिति वाचयति वा' (का० १८ । ४ ।
२६) । इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमा-
नेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः । त्रयोदशचं आग्नेय-
त्रिष्टुपृच्छन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृत-
स्तुतिर्वा । हे अग्ने, सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः त्वमिमं
सुगलक्षणं स्तनं घुचः पतन्तीं घृतधारां वा लं धय पिब । 'धेद
पाने' लोड् । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (२ । ५ । २ । ३४)
इति श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा सुचा

होष्यते सा सुगत्र रूपकल्पनया स्तन उच्यते । कीदृशं स्त-
नम् । ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वान् तं विशिष्टरस-
वन्तम् । तथा अपां प्रपीनम् । अपशब्देन लक्षणया घृतमु-
च्यते । अग्निः घृतैः प्रपीनं पूर्णं अपामिति 'तृप्त्यर्थानां करणे
षष्ठी' इति तृतीयार्थे षष्ठी । प्राप्याप्यते पूर्यते प्रपीनम् 'ओ-
प्यायी वृद्धौ' 'प्यायः पी' (पा० ६ । १ । २८) इति च ।
हे अर्वन् इत्यर्ताति अर्वा सर्वतो गन्तः, उत्समुत्स्यन्दनं सुगल-
क्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व । कीदृशमुत्सम् । मधुमन्तं मधुस्वादेन
घृतेन युक्तम् । किंच समुद्रियं समुद्रसंबन्धि चयनयागसंबन्धि
सदनं गृहमाविशस्व वृत्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व । 'त्रयो ह वै
समुद्रा अग्निर्जुषां महाव्रतं साक्षां महदुक्थमृचाम्' इत्यभि-
प्रायः समुद्रशब्दः 'समुद्राभ्राद्भ्यः' (पा० ४ । ४ । ११८)
इति घप्रत्ययः तस्योपादेशः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृत-
म्वस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं
वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

उ० घृतं मिमिक्षे । योऽयमग्निर्घृतं मिमिक्षे । घृतमुदक-
माहुतिपरिणामभूतम् । मिमिक्षे सिञ्चामि । अथवा यस्या-
ग्नेमुखे घृतं मिमिक्षे सिञ्चामि । घृतं चास्य योनिरूपत्ति-
स्थानम् 'अग्निर्घृतं योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इत्ये-
तदभिप्रायम् । यश्चायं घृते श्रितः अवस्थितः । यस्य चास्य
तमेव धाम तेजः दीप्तिर्नाम वा । तमग्निम् अनुष्वध-
मावह । हे अध्वर्यो, अनुष्वधम् अन्वजम् पूर्वमजमुपकल्प्य
पश्चादाह्वय । आह्वय च मादयस्व तर्पय । तर्पयित्वा चैवं
ब्रूहि । स्वाहाकृतम् स्वाहाकारेणाभिहुतम् । हे वृषभ
वर्षितः । वक्षि हव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषा-
मावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८ ॥

म० गृत्तमददृष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि ।
अग्निमुखे मेढुमिच्छति मिमिक्षते 'मिह सेचने' सन्नन्ताल्लद
उत्तमैकवचनम् । यतोऽस्यामेघृतं योनिरूपत्तिस्थानम् । 'अग्नि-
र्घृतं योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतेः । गर्भा-
धारोदकमुल्बम् । योऽग्निर्घृतं श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्ने-
र्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्कर्मम् । वा उ अवधारणे । अतो हे
अध्वर्यो, अनुष्वधं स्वधामजमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमज-
मुपकल्प्य पश्चादाह्वय । आह्वय च मादयस्व तर्पय । तर्पयित्वा
चैवं ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्धक, स्वाहाकृतं स्वाहाका-
रेण हुतं हव्यं लं वक्षि वह देवान् प्रापय । वहतेः शपि
उते ढलकलादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मि-
मिक्षे यस्य घृतं योनियो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम
स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्निं प्रत्ये-
वोक्तिः । यतो वहेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

समुद्रादूर्मिर्धुमाँ२॥ उदारदुपांशुना सममृत-
त्वमानत् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानां-
ममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

उ० समुद्रादूर्मिः अन्नाध्यासेन घृतमन्नमत्र स्तूयते प्राणा-
ध्यासेन चाग्निः । तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात्
घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा । साह्यनुपक्षी-
णैव । ऊर्मिः महाराशिः घृतकलोलः । मधुमान् रसवान् ।
उदारत् उद्गच्छत् । उद्गत्य च उपांशुना सममृतत्वमानत् ।
उपसंव्याप्नोत् । अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना एकी-
भूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम् । प्राणश्चान्नं चैकीभूयामृतत्वं
प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य नाम गुह्यमविज्ञातमविद्वद्भिः
श्रुतिमन्त्रपरिपठितं यदस्ति तत् अहं वेद्मि । जिह्वा देवानाम्
अत्यभिलाषाजिह्वास्थाननिमित्तं देवानाम् । अग्नेर्जिह्वासीति
'यदा वा एतदग्नौ जुह्वत्यग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति' । यच्च
सर्वप्रकाशं तदप्यहं वेद्मि । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मि-
त्वस्य नहनं बन्धनम् । यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ।
यद्वा अर्धेन सत्रं स्तूयते अर्धेन घृतं मन्त्रस्य । समुद्रात्
आग्निं यजुःसमुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः ।
मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः । उदारत् उदगान्मुखतः ।
स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः । 'तदेतत् यजुरुपांशु-
श्चनिरुक्तम्' इति वचनात् । संप्राप्नोदमृतत्वम् । अतोऽग्नि-
विद्धिः प्रकाशनीयः । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति तदपि
जिह्वास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षाद्भोमः । अथास्य
घृतकीर्तवेवाग्निर्वैश्वानरो जज्जालेत्येतदभिप्रायं वचनम् ।
अमृतत्वस्य च नाभिः नहनं यजमानानाम् । अतोऽग्निचि-
द्भिर्हूयते स्तूयते च ॥ ८९ ॥

म० वामदेवदृष्टा । अन्नान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणा-
ध्यासेन चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः
कलोल उदारत् उदगच्छत् 'ऋगतौ' चुरह् 'ऋदशोऽङ्गि गुणः'
(पा० ७ । ५ । १६) अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम्
अन्नदेवताभिप्रायं वा । सा ह्यक्षीणैव । उद्गत्य च स ऊर्मिः
अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना स सन्नस्यैकीभूय अमृत-
त्वममरणधर्मित्वमुपानत् उपव्याप्नोत् । 'गश अदर्शने' लुङि
'मन्त्रे घस-' (पा० २ । ४ । ८०) इत्यादिना चुरेल् 'हल्' व्याप्
(पा० ६ । १ । ६८) इति तिपो लोपः विआहुपसर्गाभ्यां
व्याप्त्यर्थः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य
घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिर्ज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपरिपठितं यदस्ति
तत्कथ्यत इति शेषः । किं तदाह । देवानां जिह्वा अत्यभिला-
षादेवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । 'यदा वा

एतदग्नौ जुह्वत्यग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः । यच्च
सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य
नहनं बन्धनम् । यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति । यद्वा
ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आग्निं यजुः
समुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसंघातो नामाख्यातोपसर्गनि-
पातरूप उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकाररूपो मधुमान् रसवान्
वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना सव-
नेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् 'तदेतज्जुःपांशुश्चनिरुक्तम्'
इति श्रुतेः । अतोऽग्निविद्धिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य
गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुन-
र्होमः । 'अथास्य घृतकीर्तवेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वाल'
(१ । ४ । १ । १३) इति श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः नहनं
यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भि-
र्हूयते स्तूयते च घृतमिति भावः ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

वयं नाम प्रव्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा
नमोभिः । उप ब्रह्मा शृण्वच्छस्यमानं चतुःशृङ्गो-
ऽवमीद्वौर एतत् ॥ ९० ॥

उ० वयं नाम । यतो नामोच्चारणमपि प्रियं देवानामतो
वयं नाम प्रव्रवाम घृतस्य अस्मिन्यज्ञे । धारयाम च यज्ञं
नमोभिः हविर्भिः । किंच उपशृणोच्चैतत् स्तोत्रं ब्रह्मा
ऋत्विक् शस्यमानम् । यथा चतुःशृङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोऽस्य
शृङ्गाणि । अवमीत् उद्विरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् ।
गौरः गौरवर्णः एतत् घृतम् ॥ ९० ॥

म० यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमता वयं
घृतस्य नाम प्रव्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभि-
रन्नैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किंच ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं
स्तूयमानमेतद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु । 'लिटोऽडाटौ'
(पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङगमः । यथा गौरः गौरवर्णः
शुद्धो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्विरति यज्ञपरिणामाभि-
प्रायम् । कीदृशो गौरः । चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता
यस्य सः ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तासो अस्य । त्रिधा वृद्धो वृषभो रौरवीति
महो देवो मर्त्यो२॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

उ० चत्वारि शृङ्गाः । चतुःशृङ्गो वमीदित्युक्त्वा अधुना
चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषशब्दं वृषभं प्रतिपादयितुमाह । यस्यास्य
चत्वारि शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गात्रोद्गात्रध्वर्याख्यानि यस्य चास्य
त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । यस्य चास्य द्वे शीर्षे
हविर्धानप्रवर्याख्ये यस्य चास्य सप्तहस्तासः सप्तहोतारो हस्ता

इव व्याप्रियन्ते । यद्वा सप्तच्छन्दांसि हस्ता इव । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारं संबद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः । वृषभो वर्षिता । रोरवीति 'रु शब्दे' । अलर्थं शब्दं करोति । सोऽयं महो देवः महो देवो महान्देवः हिरण्यगर्भस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां शरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति । शब्दप्राप्तो वाभिधेयः । चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोऽस्य पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वे शीर्षे नामाख्याते । सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैः । वृषभ इवामर्षादन्यानि शास्त्राण्यधःपदीकृत्य रोरवीति । य उक्तगुणः सोऽयं महान्देवो मर्त्यान् आविशति प्रतिपादयति ॥ ९१ ॥

म० यज्ञपुरुषदेवस्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता । रोरवीति 'रु शब्दे' यद्बलुगन्तम् । अलर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति महते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि । त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः । द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्गयोख्ये । 'शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः' इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः । यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि । त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः । शब्दप्राप्तो वा व्याख्येयः । चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा । द्वे शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्यते । सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति । मनुष्येष्विवति । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्त्रविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥

उ० त्रिधा हितम् यज्ञपरिणामभूतं यथा घृतं तथा त्रिधा निहितं स्थापितमेष्टु लोकेषु । पणिभिः सुरैः । गुह्यमानं गुप्यमानम् । गवि देवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याल्लब्ध-

वन्तः । यत् तस्य घृतस्य इन्द्रः एकं भागं जजान जनयति । 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति । 'ते तत उत्क्रामतः ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनाद् अमेर्यज्ञसाधनभूतात् एकं भागं स्वधयाज्जेनाहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः । यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

म० त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं कृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जजान । 'जनी प्रादुर्भावे' लिट् परस्मैपदमार्षम् । 'ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अग्नेन त्रेताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः । यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

एता अर्षन्ति ह्यथात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये आसाम् ॥ ९३ ॥

उ० एता अर्षन्ति । ऊर्मयः या एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । ह्यथात् समुद्रात् शब्दोदकल्लुतादेव । ता याथात्म्यचिन्तनसन्तानगर्भास्त्रिगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः । बहुगतयो चहर्थाः । याश्चैता अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुसंघातेन । नावचक्षे नापवदितुं शक्याः । ताः घृतस्येव धारा देवानां वृत्तिकराः अभिचाकशीमि अहमभिगच्छामि । हिरण्यमयश्च वेतसोऽग्निः मध्ये आसां वागव्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि अहमभियास्यामि । हिरण्यमयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यः । मध्ये आसां वागव्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतस्य धारा एवोच्यन्ते । या एता अर्षन्ति गच्छन्ति ह्यथात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चात् यजन्ते ता एवमुच्यन्ते । शतव्रजा बहुगतयः । याश्चैता रिपुणा शत्रुणा यज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावद्रष्टुं शक्यन्ते ताः घृतस्य धारा अहमभिचाकशीमि पश्यामि । यश्चायं हिरण्यमयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यो मध्ये आसां व्यवतिष्ठति तमप्यहं पश्यामि । याथात्म्यतोऽहं द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ९३ ॥

म० एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । तस्मात् हृद्यात् ससु-
द्रात् श्रद्धोदकमुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्ससु-
द्राभिगमनिरुक्तनिषण्डव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् ।
कीदृश्यो वाचः । शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः
बहुगतयः । बहुर्था इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुता-
किंकटदशत्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः ।
नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाक-
शीमि । लुप्तोपमानम् । अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो
हिरण्ययो हिरण्ययो वीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाक-
शीमि । अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतधारा एवो-
च्यन्ते । या एता हृद्यात्ससुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति ।
हृदयेन संकल्प्य यजनाद्बुद्ध्यादुद्गतिरुच्यते । शतव्रजा नाना-
गतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते
ता घृतधाराः पश्यामि । यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराह-
वनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पश्यामि द्रव्यदेवताश्च
याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ९४ ॥

उ० सम्यक् । या एताः साधु स्रवन्ति सरितो न धेनाः
नयइवानवच्छिन्नोदकसंतानप्रबद्धाः । धेना वाचः । धेना
इति वाग्रामसु पठितम् । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः
अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपथस्थानीयेन मनसा च पूय-
मानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुव-
न्तीति शेषः । ये चैते अर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाताः
घृतस्य सुक्परिभ्रष्टा मृगा इव क्षिपणोः व्याधात् ईषमाणाः
पलायमानाः । तेषां तर्पयन्तीति शेषः । एतदुक्तं भवति ।
श्रुतिश्च द्रव्यं चाभ्यर्थमेव ॥ ९४ ॥

म० या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नय इवानव-
च्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । धेना इति वाङ्-
नामसु पठितम् । कीदृश्यो धेनाः । अन्तः हृदा मनसा च
मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन
मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव
स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति
सुकपरिभ्रष्टाः गच्छन्ति । 'ऋष गतौ' तेषां तर्पयन्तीति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः । क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्योधः
क्षिपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव व्याधाद्धीता मृगा
इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेषां तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुति-
द्रव्यं चाभ्यर्थमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पत-

यन्ति यद्वाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी
काष्ठा भिन्दन्मूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

उ० सिन्धोरिव । या एताः सिन्धोरिव नद्याः प्राध्वने
प्रगतोऽध्वनः प्राध्वना महोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते ।
शूघनासः शू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनः । क्षिप्र-
गमनाः वातप्रमियः तरङ्गाः पतयन्ति । स्वार्थेण च । प्रप-
तन्ति । यद्वाः महत्यः । सुखुखात्परिभ्रष्टाः घृतस्य धाराः
तांश्च पतन्तीरश्वात्यग्निः । क इवेत्यत आह । अरुषो न वाजी ।
नकार उपमार्थीयः । यथा अरोचनो जात्यादिभिरुत्कृष्टो
वाजी वेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्वं विशिनष्टि । काष्ठाभि-
न्दन् । आज्यन्तान् विदारयन् । ऊर्मिभिः पिन्वमानः आज्य-
न्तविभेदनश्रमयोगाच्च स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसि-
ञ्जनभूमिम् । यथैतद्गुणविशिष्टोऽश्वोऽश्नाति एवमग्निरप्यश्ना-
तीति वाक्यार्थः । ननु हीनोपमानमग्नेरश्वः ज्यायांस्तत्र
गुणोऽभिप्रेत इति परिहृतं यास्केन ॥ ९५ ॥

म० घृतस्य धाराः पतयन्ति सुखुखात्पतन्ति । 'पत ऐश्वर्ये'
गतौ च' चुरादिरदन्तः । कीदृश्यो धाराः । यद्वाः महत्यः ।
यद्वा इति महत्तामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सि-
न्धोर्वातप्रमिय इव । प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः ।
वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति ते वातप्रमियस्तरङ्गाः 'मीड् हिंसायां'
दिवादिः अस्मात् किप् । यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः
प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृशा वातप्रमियः ।
शूघनासः । शू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति रूपम् ।
शू क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शूघनाः शीघ्रगमनाः 'आजसेर-
सुक्' । अन्यो दृष्टान्तः । वाजी न । न इवार्थः । वाजीव यथा वाजी
अश्वः पतति । कीदृशो वाजी । अरुषः 'रुष क्रोधे' रोषति
कुप्यतीति रुषः 'इयुषध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्र-
त्ययः । न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा
काष्ठाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् सिन्द्वन् विदारयन् ऊर्मिभिः
काष्ठभेदनोत्थश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् । 'पिबि
सेचने' शानच् इदित्वाऽनुम् । स वाजी यथा पतित्वाचान्यश्नाति
एवं पतन्ती घृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमी ।

अभिप्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्य-
मानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्तु
ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

उ० अभिप्रवन्तु अभिनमन्त्यो यन्ति प्रह्वीभवन्ति ।
काः पुनस्ताः घृतस्य धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निम् ।
कथमिव । समानमनस्का इव योषाः एकभर्तारं प्रति
संगतमनसः । कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः । स्मर्यमानाः ।
'सिद्ध ईषद्वसने' । ईषद्वसमानाः । समिधः समिन्धनाः ।

इत्थंभूता धारा अभिमभि प्रह्वीभूय । ततस्तमेवाभिं नसन्त । नसतिरामोतिकर्मा वा नमति कर्मा वा । व्यामुवन्ति । ताश्च धाराः जुषाणः हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सति प्रतिकामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीत्यभिप्रायः । जातप्रज्ञानोऽग्निः ॥ ९६ ॥

म० घृतस्य धाराः अभिमभिप्रवन्त 'मुङ् गतौ' । अभिं प्रतिगच्छन्ति । लङ् अडभाव आर्थः । तत्र दृष्टान्तः । योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं अभिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः । समनाः समानं मनो यासां ताः समनसः । विभक्तैर्देशः । कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः स्मयमानाः ईषद्वसन्त्यः 'सिंह ईषद्वसने' । ता धारा अभिं नसन्त हरन्ति 'नस हरणे' लङ् अडभाव आर्थः । नसतिरामोतिकर्मा वा । अभिं व्यामुवन्ति । कीदृश्यो धाराः । समिधः समिन्धते वीपयन्त्यभिमिति समिधः । किंच जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति प्राप्नोति 'हर्य कृमे गतौ' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा । ता धाराः प्रेप्सति कामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भावः ॥ ९६ ॥

सधनवतितमी ।

कन्या इव वहतुमेतवा उ अञ्चयञ्जाना अभिचाकशीमि । यत्र सोमः स्यूते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

उ० कन्या इव । या एताः कन्याइव नवपरिणीता इव । वहतुम् वोढारं भर्तारम् । एतवै एतुं गमनाय । अञ्जि प्रजननम् । अञ्जाना व्यक्तं कुर्वाणाः । अभिचाकशीमि अभिपश्यामि । ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमोभिष्टूयते यत्रच सौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते । अभि तत्पवन्ते । तत् तत्रेत्यर्थः । अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिता घृतस्य धारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥

म० घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति 'पव गतौ' । तत्र कुत्र । यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः स्यूते अभिष्टूयते । यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः । कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते 'इण् गतौ' तुमर्थे तवेत्यर्थः । कीदृश्यः कन्याः । अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदञ्जानाः कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमी ।

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रवि-

णानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

उ० अभ्यर्षत । हे देवाः, अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतां सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । एतं च गव्यमाजिम् गोविकारैर्घृतैर्जनितं गव्यम् आजिमानमनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्य च अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि धनानि । धत्त स्थापयत दत्त वा । किंच इमं यज्ञं नयत तत्र देवा देवत्वं नः अस्माकम् अस्माभिर्यो देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताम्नास्मजितं लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥

म० हे देवाः, यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञं च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यम् । गव्यं घृतं वियते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् । अर्शआदित्वादचप्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा 'डुधान् धारणपोषणयोः' दाने चेति वचनात् । किंच नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत । देवताशब्दात् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति विभक्तिलोपः । किंच याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमी ।

धामं ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तःसमुद्रे हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिधे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

उ० धामं ते तव आहुतिपरिणामभूतमिदं जगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् मन्यमान आह । धामं धामानि विभूत्यां ते तव विश्वं भुवनं भूतजातमधिभितम् अध्याभितम् । यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये किंचित् यच्च आयुषि किंचिदपि धामानि तव अधिभितमित्यनुवर्तते । यत् एवम् अतस्त्वां ब्रवीमि । अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिराहतः । समिधे संग्रामे च पणिभिः सहवर्तमानो य ऊर्मिराहतः । तदुक्तं पणिभिर्गुह्यमानमिति । तम् अश्याम भक्षयामः व्यामुयाम वा । मधुमन्तं रसवन्तम् ते तव संबन्धिनम् हे घृत, हविःपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेम । देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ ९९ ॥

इति उवटकृतौ मध्यभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म० ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने, विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते

तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिष्ठितं आश्रितं स्थितम् । लन्म-
हिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि
हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं
यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितम् । धामन्निति विभक्तिलोपः ।
अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं ते ल-
दीयं वयमश्याम भक्षयामो व्यामुयामो वा । तं कम् । अपाम-
नीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युदे
आमृतः आहृत आनीतः । 'त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानम्'
(क० ९२) इत्युक्त्वात् । अश्यामेति अश्रातेरश्रोतेर्वा विक-
रणव्यत्ययेन श्यनि प्रत्यये लोटि रूपम् । हविःपरिणामिनो
रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः । देवलं प्राप्नुयामेति
वक्रोक्त्या प्रार्थयते । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । हे अग्ने,
इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिष्ठितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति
तदुच्यते । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र
इत्यन्तरिक्षनाम । हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठरा-
भिरूपेण आयुषि अग्ने सर्वप्राण्याहारलेन अपामनीके उद-
कानां सद्भाते वैद्युताभिरूपेण समिधे सङ्ग्रामे शौर्याभिरूपेण
एवं सर्वेषु स्थानेषु आमृतः स्थापितो यस्तव धामरूप
ऊर्मिः घृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधु-
योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम । सर्वैरसभोक्तारः स्यामेति
भावः ॥ ९९ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च
मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे
श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं वसोर्धोरिकाणि यजुषि सप्तविंशतिकण्डि-
काः । वाजश्च मे वाजः अन्नं च मे । प्रसवः अन्नदानविषया-
भ्यनुज्ञा दीयतां भुञ्ज्यतामिति । प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे
प्रयतनं प्रयतिः आज्ञा प्रसयनं प्रसितिः तन्तुर्वा जालं वा
तेन चात्र बन्धनं ज्ञेह उपलक्ष्यते । धीतिश्च मे क्रतुश्च मे ।
'धै चिन्तायाम्' । तस्य धीतिः संप्रसारणं छान्दसम् । क्रतुः
संकल्पः संस्कारो वा । स्वरश्च मे श्लोकश्च मे । साधुशब्दः
स्वरः श्लोकः गद्यपद्यबन्धः । श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे श्रवो
वेदमन्त्राः । श्रुतिर्ब्रह्मणम् । ज्योतिश्च मे स्वश्च मे । ज्योति-
रादित्यादिः स्वर्बुलोकादि । द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्ति अव्य-
च्छेदाय । 'यथा व्योकसौ संयुज्यादेवम्' इति श्रुतिः । द्वौ

द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेण समुच्चिनोति अव्य-
वच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्विजीतिर्व्योकसौ संयु-
ज्यात् । ओक इति निवासनाम । विगत ओको गृहं ययोः
कुमारीकुमारयोः तौ व्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात्
तयोर्विवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति । यज्ञेन
कल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनि चकारसमुच्चितानि मम यज्ञेन
कल्पन्तां समर्था भवन्तु । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु
वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिञ्चा-
म्यनेन च त्वा श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यातम् । अथो इदं
च मे देहीदं च मे इत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यास्यामः ।
वाजप्रभृतीनि चशब्दसमुच्चितानि मम यज्ञेनानेन कृत्वा
भवन्तु । यज्ञोऽस्मभ्यमेतेषां दाता भवत्वित्यर्थः । एवमस्मा-
भिर्दिङ्मात्रप्रदर्शनं कृतं मन्त्रव्याख्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० सप्तदशोऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः । इदानी-
मष्टादशोऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'वसोर्धारां जुहो-
लौदुम्बर्वा पञ्चगृहीतं सन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते
वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन' (का० १८ । ५ । १) । अस्यार्थः ।
ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महल्यौदुम्बर्वा
सुचा महता सुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडा-
शेऽधिकरणे तदुपरि संततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसो-
र्धारासंज्ञमाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादि-
होममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेदस्वाहान्तै-
रेकोनविंशत्कण्डिकात्मकैः । वाजश्च मे । चकाराः समुच-
यार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां
कृत्वाः संपन्ना भवन्तु । स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भव-
त्वित्यर्थः । 'अथो इदं च मे देहीदं च मे' (१ । ३ । २ । ५)
इति श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ।
विभक्त्यव्यत्ययः । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । 'अ-
नेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिञ्चामि' (१ । ३ । ३ ।
५) इत्यादिश्रुतिः । द्वौ द्वौ कामावनुपक्षयाय संयुज्याच्च-
कारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः 'द्वौ द्वौ कामावभि-
रूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुज्यात्' (१ ।
३ । २ । ६) इति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्या-
दियजुषां देवा ऋषयः । अग्निर्देवता । छन्दांसि पिङ्गलोका-
न्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्
याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजुषि
कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तथया । वाजश्चेत्यायासु ज्यै-
ष्ठ्यं च मे, वसु च मे (१४ । १५) इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु
एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजुषि सन्ति
ज्यैष्ठ्यं च मे इत्यस्यां (४) पञ्चदश वसु च मे इत्यस्यां (१५)
नव । अग्निश्च मे घर्मश्च मे इत्यस्यां (२२) द्वादश कामास्तु
त्रयोदश अङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च मे इत्येकं यजुः कामा-
स्तत्र त्रयः । व्रतं च मे इत्यस्यां (२३) षट् कामास्तु दश

अहोरात्रे ऊर्ध्वेष्टीवे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट् कामाः । एका च म इत्यस्यां (२४) त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे (२५) अत्र त्रयोविंशतिः । त्रयविंश मे (२६) अत्रैकादश । पष्ठ-वाद् च मे (२७) इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति (२८) अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति (२९) अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेदस्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती । अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽजम् । चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽज्जदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्त्रविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् 'धै चिन्तायाम्' छान्दसं संप्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । खरः साधु-शब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः सुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवण-सामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः एते मे म यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्ता-मिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुलम् । मेपदानामा-वृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

द्वितीया ।

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

म० प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्ति-र्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं बाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणे-न्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूष्णि च मे शरीराणि च म आयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

म० ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शारीरं बलं सप-त्नाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्तायवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परूष्णि अङ्गुल्यादिपर्वणि । शरीराणि पूर्वोक्तानि शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । एते यज्ञेन संपद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽर्मश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राधिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

म० ज्यैष्ठ्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिष्ठापदि-लिङ्गको बाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यै-रित्यतया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं संपत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अविच्छिन्नवंशलम् । वृद्धं प्रभूतमजघनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

म० सत्यं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धा परलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अंशक्यूतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तसूक्तमूहः । सुकृतसुकृपाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते मे कल्प-न्ताम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सुषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आ-मयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्य-व्याध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौ-षधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः । पृषोवरा-द्विलात्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं

शत्रुराहिल्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहिल्यम् । सुखमानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सूषाः शोभन उषाः स्नान-सन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

म० यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्त्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेदशास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादिकृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसतिश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

म० शमैहिकं सुखम् । मयः आसुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु जसीयः 'तुरिष्ठे-मेयस्तु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । निवासयोग्यो वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

नवमी ।

ऊर्क् च मे सुनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च मे औद्भिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

म० ऊर्क् अन्नम् । सुनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु कौद्रम् । समाना गिधर्भोजनं सग्धिः । अदेः किनि घस्तादेशः 'घसिभ-सोर्हलि' (पा० ६ । ४ । १००) इति घस उपधालोपे कृते 'भलो भलि' (पा० ८ । २ । २६) इति सलोपे कृते 'भष-

स्तयोर्धोऽधः' (पा० ८ । २ । ४०) जश्वं । सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जैत्रुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । औद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १०

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गज-तुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्तितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् भुक्तानपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे कृतं च मे कृतिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

म० 'विदु लामे' पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् संपत्त्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत् सुगम् 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति गमेर्डः । सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं हितम् । ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् । ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । कृतं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । कृतिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

म० ब्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लज्जाश्च । प्रियङ्गवः कज्जवः प्रसिद्धाः । अणवश्चीनकाः । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्धारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिर्यश्च मे पर्व-
ताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च
मेऽयश्च मे इयामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु
च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

म० अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् 'मृदस्तिकन' ।
गिरया ध्रुवपर्वताः गोवर्धनार्धुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो
मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं
विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा
'द्रविणाकुप्ययोश्च' इत्यभिधानात् । अयो लोहम् । इयामं ता-
म्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । 'लोहं कालायसे सर्वतैजसे
जोज्ञकेऽपि च' इत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रज्जम् ।
एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधश्च
मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे
पशव आरण्याश्च मे वित्तं च मे वित्तश्च मे भूतं
च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

म० अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोन्तरिक्षस्थानि ज-
लानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्ट-
पच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः 'राजसूयसूर्य' (पा०
३ । १ । ११४) इत्यादिना कथ्यन्तो निपातः । भूमिकर्षण-
बीजवापादिकर्मनिष्ठाया ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः
स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेषुकादयः । ग्राम्या ग्रामे भवाः
पशवः गोऽधमहिषाजाविगर्दभोग्नादयः । आरण्याः अरण्ये
भवाः पशवः हस्ति सिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं
पूर्वैर्लब्धम् । वित्तः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् ।
भूतिरैश्वर्यं स्वाजितम् । एतानि यज्ञेन मम संपद्य-
न्ताम् १४ ॥

पञ्चदशी ।

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च म एमश्च म इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

म० वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् ।
कर्ममिहोत्रादि । शक्तिस्तदुद्गानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिल-
षितः पदार्थः । एमः ईयत इत्येवमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्त-
व्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् । अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरि-
ष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे
सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे
पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

उ० अथार्धेन्द्राणि जुहोति । अर्धे इन्द्रः अर्धे अन्ये
देवाः । अग्निश्च म इन्द्रश्च म इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

म० 'अथार्धेन्द्राणि जुहोति' (९ । ३ । २ । ९) अर्ध-
स्येन्द्रदेवत्वलादर्धस्य नानादेवत्वलात् । अग्निसोमसवितु-
सरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः । तैः समानभागत्वादिन्द्र एकै-
कया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः ।
एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे
धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे मरु-
तश्च म इन्द्रश्च मे विद्ये च मे देवा इन्द्रश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

म० मित्रवरुणधातृत्वष्टमरुदिश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येक-
मिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च
मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्ष-
त्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

उ० अथ ग्रहान् जुहोति । अर्धं शुभ्र म इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यन्तरिक्षादिवर्तलोकत्रयो । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो
देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अर्धं शुभ्र मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च
म उपाधुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे
मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे
शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

म० 'अथ ग्रहान् जुहोति' (९ । ३ । २ । १०) कण्डि-
कात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्र-
करणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृहमाणलदशायां पृथक्कृत्य
ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः । रश्मिनां तदग्रहणे साधनत्वात्
'अहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु' (८ । ४८) इति मन्त्रलिङ्गात् ।

अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठलादाधिपत्यम्
'ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्' इति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन
निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवतैः सह पाठात् । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

विंशी ।

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वान-
रश्च म ऐन्द्राग्रश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वती-
याश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च
मे पात्नीवतश्च मे हारियोजुनश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २० ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

म० आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः । महावैश्वदेवस्तु
तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानर-
सूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया
इति बहुवचनं त्रिलात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कुण्ड-
मरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव
सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्रात्रानात् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोण-
कलशश्च मे प्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृश्च
म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च
मे खगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

म० सुचो जुहादयः । चमसाणि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि
पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ
सोमपात्रविशेषौ । खगाकारः शम्भुवाकः तेन यथास्वं देव-
तानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमि-
त्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च
मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च
मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

म० कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः । 'अथैतान् यज्ञक्रतून्
जुहोत्यग्निं म इति' (१ । ३ । ३ । १) इति श्रुतेः । अग्निः
चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । घर्मः प्रवर्यः । 'इन्द्रायार्कवते
पुरोडाशम्' इति विहितो यागोऽर्कः । 'सौर्यं चरुम्' इति
विहितः सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः ।
पृथिव्यदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषा-
वयवाः शक्रयः शक्रयः दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

व्रतं च म ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च
मेऽहोरात्रे ऊर्वष्टीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २३ ॥

म० व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृच्छ्र-
चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवति । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे
दिननिशे । ऊर्ष्वष्टीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्टीवे अवयववि-
शेषौ 'अचतुर-' (पा० ५ । ४ । ७७) इति निपातः । बृह-
द्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च
च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च म
एकादश च म एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयो-
दश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म
एकविंशतिश्च म एकविंशतिश्च मे त्रयोविंश-
तिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे
पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंश-
तिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च म एक-
त्रिंशच्च म एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

उ० अथैतान् । यज्ञक्रतून् जुहोति । एका च मे तिस्रश्च
म इति ॥ २४ ॥

म० अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः । 'अथायुजस्तोमान्
जुहोति' (१ । ३ । २) इति श्रुतेः । एकामादाय द्वि-
तीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तमसं-
ख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्तोमाङ्गुयादित्यर्थः ।
आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः 'एतद्वै देवाः सर्वान् कामा-
नाप्तायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैतद्यजमानः सर्वान्का-
मानाप्तायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति' (१ । ३ । ३ । २)
इत्यादि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे
द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विंश-
तिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विं-
शतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे

द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे
षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाच-
त्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

उ० युग्मतो जुहोति । चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इति ।
पूर्वं पूर्वमुत्तरेण संबध्नाति । यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरां शाखां
समालम्भं रोहेत्तादृक् । द्विरुक्त्याः प्रयोजनमाह श्रुतिः ॥ २५ ॥

अ० एककण्डिकया युग्मस्तोमाजुहोति । 'अथ युग्मतो
जुहोति चतस्रश्च म' (९।३।३।४) इति । प्रथमं चतस्र
इत्येतां संख्यामादाय चतुरत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्तोमानष्टा-
चत्वारिंशत्पर्यन्ताजुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः । 'एतद्वै-
छन्द्यां'स्यब्रुवन्त्यातयामा वा अयुजः स्तोमा युग्मभिर्वयं
स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः
स्वर्गं लोकमेति' (९।३।३।५) इति श्रुतेः । पूर्वं पूर्व-
मुत्तरेण संबध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः 'पूर्वपूर्व-
मुत्तरेणोत्तरेण संयुजति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां
समालम्भयं रोहेत्तादृक्' (९।३।३।६) इति ।
अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

त्र्यविंश मे त्र्यवी च मे दित्युवाद् च मे दि-
त्यौही च मे पञ्चाविंश मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च
मे त्रिवत्सा च मे तुर्युवाद् च मे तुर्यौही च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

उ० अथ वयांसि जुहोति । त्र्यविंश म इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

अ० कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथाच श्रुतिः
'अथ वयांसि जुहोति त्र्यविंश म इति पशवो वै वयांसि
पशुभिरेवैनमेतदजेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदजेनाभिषि-
क्षति' (९।३।३।७) इति । अविः षण्मासात्मकः कालः
त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी
गौर्यवी । द्विसंवत्सरो वृषा दित्युवाद् तादृशी गौर्दित्यौही ।
पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः
पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो
वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा । तुर्य वर्षं वहतीति तुर्युवाद् सार्ध-
त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

पृष्ठवाद् च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा
च म ऋषभश्च मे वेहश्च मेऽनृडाश्च मे धेनुश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

४४ य० उ०

म० पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाद् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी
गौः पष्ठौही । उक्षा सेचनक्षमो वृषः । वशा वन्ध्या गौः ।
अतियुवा वृष ऋषभः । वेहर्भ्रमघातिनी गौः । अनः
शकटं वहतीत्यनृडान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहैः क्षिपि
संप्रसारणमनसो उकारः 'चतुरनृडहोरामुदात्तः' (पा० ७।
१।९८) इति आमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम
यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । यद्वा
एते यज्ञेन मम कल्पन्तां महासुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः ।
एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्षतये स्वाहाहै मुग्धाय
स्वाहा मुग्धाय वैनश्चिनाय स्वाहा विनश्चिनं
आन्यायनाय स्वाहान्याय भौवनाय स्वाहा भुवन्स्य
पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
इयं ते राष्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै
त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

उ० अथ नामग्राहं जुहोति । वाजाय स्वाहा इति ॥ २८ ॥

अ० अथ नामग्राहोमः । तथाच श्रुतिः 'अथ नाम-
ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्तायै-
तमेव प्रत्यक्षमप्रीणस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्तायैतमेव
प्रत्यक्षं प्रीणाति' (९।३।३।८) इति । वाजोऽजं तस्मै
स्वाहेति होममन्त्रः । वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि
तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः । अन्नप्राचुर्यचैत्रोऽन्नरूपः ।
प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः ।
अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् । जलक्रीडा-
रतत्वादपिजो ज्यैष्ठ्यः । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचु-
र्यात्क्रतुराषाढः । वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानि-
षेधाद्वसुः श्रावणः । अहर्षतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय ताप-
करत्वाद्वाहपदस्याहर्षतिलम् । मुग्धयाहै तुषारादिना मोह-
रूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अमुग्धाय
वैनश्चिनाय विनश्यतीति विनंशी 'मसजिनशोर्दलि' (पा०
७।१।६०) इति बाहुलकादक्षत्यपि नशेर्नुमागमः । विनं-
श्येव वैनश्चिनः स्वार्थे अण् । अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशी-
लाय कार्तिकाय ज्ञाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय
मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय । अविंशिने आन्यायनाय न
विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय । अन्ते सर्वेषां नाशो
भवमन्त्यं तदयनं चेत्तन्त्यायनं तत्र भव आन्यायनस्तस्मै
सर्वनाशोऽप्यवशिष्टाय । अतएवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशी-
र्षाय । 'मासानां मार्गशीर्षोऽहं' (गीता० १०।३५) इति
स्मृतेः आन्याय भौवनाय । भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे

भव आन्यस्तस्यै । लोकस्वरूपपुष्टिकलात्तत्रभवत्वम् । जाठ-
राग्नेर्दासिकरत्नेन पुष्टिकरत्नं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य
पतये पालकाय माधाय । ज्ञानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं
माषस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात्
प्रजापतये । एवं द्वादशमासाधिष्ठाने प्रजापतिनामकाय देवाय ।
स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र । हे अग्ने, इयं ते तव राट् इदं राज्यं
यत्र यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किंच हे अग्ने, त्वं
मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
मित्रायेति । कीदृशस्त्वम् । यमनो यमयतीति यमनः अमिष्टो-
भादिकर्मसु सर्वाभियमयन् । अत ऊर्जं विशिष्टाक्षरसाय त्वा
त्वांमभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वांमभिषि-
ञ्चामि । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-
ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । ततः प्रजानामा-
धिपत्याय प्रजास्वामिलायै त्वांमभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा
च श्रुतिः 'प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्जं वृष्टिरन्नेनैव-
नमेतत्प्रीणाति यदेवाहेयं ते राणिमत्राय यन्तासि यमन ऊर्जं
त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषि-
क्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासि' (९।३।३।१०—
११) इति ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षु-
र्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन
कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन
कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां
स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च सामं च
बृहच्च रथन्तरं च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० अथ कल्पाजुहोति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति ।
आयुरादीनि मम यज्ञकृतानि भवन्तु । यज्ञश्च मम यज्ञेनैव
कृतो भवतु । नाहं यज्ञकृतौ समर्थः । स्तोमश्च यजुश्च ऋक्
च सामं च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन कृतानि भवन्त्वित्य-
नुषङ्गः । स्वर्देवा अगन्म हे देवाः, स्वर्गलोकं वयमगन्म ।
अमृताश्च भूताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम् ।
वेद स्वाहेति होममन्त्रः ॥ २९ ॥

म० कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात् । 'अथ कल्पाजुहोति'
(९।३।३।१२) इति श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जा-
वनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्म-
नांसि मम यज्ञेन कृतानि भवन्तु । आत्मा देहः 'आत्मेन्द्रि-
यमनोयुक्तो भोक्त्याहुर्मनीषिणः' इति स्मृतेः । ब्रह्मा वेदो

यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन
साध्यताम् । पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने करणम् । 'ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (१४।७।२।
२४) इति श्रुतेः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः'
(गीता० ३।२०) इति स्मृतेश्च । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं
स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव कृतो भवतु नाहं
यज्ञकृतौ समर्थः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' देवाः (अ० १३ क०
१६) इति श्रुतेः । किंच स्तोमयजुर्ऋक्सामबृहद्रथन्तराणि
च यज्ञेन कृतानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिष्टुप्चदशादिः
यजुरनियतपादो मन्त्रः । ऋक् नियतपादा । साम गीतिप्रधानम् ।
बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ । वसोर्धारयैवमभिमभिषिञ्च्यात्मानं यज-
मानः प्रशंसति । वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्म
गतवन्तः । गमेर्लङि शब्दलोपे अस्य नले रूपम् । गत्वा
चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः । भवतेर्लङि रूपम् । ततः
प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन
वसोर्धारयाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेदस्वाहेति वसो-
र्धारहोमार्थो मन्त्रः । वेडिति वषट्कारः । 'वषट्कारो हैष
परोऽक्षं यद्वेदकारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवे-
भ्योऽन्नं प्रवीयते' (९।३।३।१४) इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

इति वसोर्धारहोममन्त्राः समाप्ताः ॥

त्रिंशी ।

वाजस्य तु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम
वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश
तस्यां नो देवः संविता धर्मं साविषत् ॥ ३० ॥

उ० वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः वाजस्य तु
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'वपावत्संभृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाज-
स्येममिति आभिकानि च वाजस्य न्विति' (का० १८।५।
४।५) । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे संभृत्य तस्मा-
त्सर्वौषधाचमसवत्सुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण
वाजस्येन प्रसव इति सप्तमन्त्रैः (९।२३—३०) सप्त
वाजपेयसंबन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य तु प्रसवे
इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाभिकानि सप्त वाजप्रसवीयानि ।
तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥
व्याख्याता (अ० ९।क० ५) ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

विश्वे अथ मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्वमयः
समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु
द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

उ० विश्वे अथ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपदप्रायः । विश्वे

अथ मरुतः अथ अस्मिन्धवि आगमन्वित्यनुषङ्गः । विश्व-
उत्ती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपत्तिजनक-
मतस्त्वचिराकाङ्क्षीकरणाय विशिष्टो देवतागण इहाभ्याह्रियते ।
विश्वे च देवगणा वसवो रुद्रा आदित्या अथ उत्ती ऊत्या
अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः ।
विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकम् अवसाप्तेन हविर्लक्षणेन निमित्त-
भूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु । तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्वं
ब्रह्म द्रविणं भूमिहिरण्यादिधनं वाजश्चाश्वं च अस्मे अस्माक-
मस्तु ॥ यद्वा अन्यथा संबन्धः । विश्वे मरुतः अथ आगच्छन्तु ।
विश्वे च देवगणाः ऊत्या निमित्तभूतया आगमन्तु । विश्वे
च देवा अवसा निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः समिद्धाः । होमार्थं हि अग्नयः प्रज्वा-
ल्यन्ते । ततो यागोत्तरकालम् । विश्वमस्तु द्रविणं वाजो
आश्वे ॥ ३१ ॥

म० लुशोधानाकहृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अयास्मिन् दिने
विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकणा आगमन्तु आगच्छन्तु । छला-
भावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा
आदित्याश्च उत्ती ऊत्या पूर्वसवर्णः । अनेन तर्पणेन निमित्ते-
नागमन्तु तृप्त्यर्थमागच्छन्वित्यर्थः । विश्वेदेवाः च गणदेवता
नोऽस्माकमवसाप्तेन हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु ।
तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्य-
ग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं
सर्वं द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽश्वं चास्मेऽस्माकमस्तु ।
विभक्तेः शेषादेशः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनं साताविहावतु ॥ ३२ ॥

तु० वाजो नः । अनुष्टुप् वाजो देवता । वाजोऽजं
नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रो दिशः प्रकृष्टाश्च त्रयो लोकाः
सप्त प्रदिशः उक्ताः । चतस्रो वा परावतः । वाशब्दः समु-
च्चयार्थीयः । चतस्रश्च परावतः । परावच्छब्दो दूरवचनः ।
महः जनः तपः सत्यमित्येते लोका उच्यन्ते । ते हि तान्
लोकानतीत्य वर्तन्ते । आपूरयन्त्विति शेषः । किंच वाजः
नः अस्मान् विश्वैर्देवैः सह धनसातौ धनसंभजनकाले प्राप्ते
इह चरे इह वा लोके अवतु पालयतु ॥ ३२ ॥

म० तिस्रोऽजदेवत्याः तत्रायानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ ।
नोऽस्माकं वाजोऽजं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्-
चतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्च-
पूरयन्त्विति शेषः । वाशब्दश्चार्थः । यद्वा अस्माकं वाजोऽजं सप्त
प्रदिशश्चतस्रो महाराथाश्वावतु प्रीणातु । प्रशब्देन प्रकृष्टं
लोकत्रयम् । दिशः प्राच्याद्याः । परावच्छब्दो दूरार्थः ।
महारादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते । अस्मद्वृत्तात्तेन सप्त

लोका दिक्चतुष्कं च तृप्त्यलित्यर्थः । किंच धनसातौ 'षण्
संभक्तौ' किञ्चिन्तो निपातः । धनस्य सातौ संभजनकाले प्राप्ते
वाजोऽजं नोऽस्मान् विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु । इहास्मिन्
लोके यत्ने वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदा देवतर्प-
णक्षमं बहुजनमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

वाजो नो अथ प्रसुवाति दानं वाजो देवाँर॥
ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान्
विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

तु० वाजो नः । द्वे अनुष्टुभौ वाजदेवत्ये । वाजः नः
अस्माकम् अथ प्रसुवाति अभ्यनुजानातु दानम् वाजश्च
देवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् । वाजो हि
मा सर्ववीरं जजान् । हिशब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजश्च मां
सर्ववीरं जनयतु । ततो विश्वा आशाः वाजपतिः सन्
जयेयमित्याशीः ॥ ३३ ॥

म० अयास्मिन्दिने वाजोऽजमन्नाधिष्ठात्री देवता
नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु । दानार्थमिति शेषः ।
अन्नदानेच्छास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह
देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु । 'लेटोऽडाटौ' यस्मिन्
काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थः ।
वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स
सर्ववीरस्तादृशं जजान् जनयतु । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धाजः
सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो जयेयम् । अन्नदानेन सर्वा
दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्
हविषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार
सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

तु० वाजः पुरस्तात् । वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति
वाक्यशेषः । उत मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः । वाजश्च
देवान्हविषा वर्धयाति वर्धयतु । अस्माकम् वाजश्च मां
सर्ववीरं च करोतु । ततः सर्वा आशा दिशः वाजपतिः सन्
भवेयम् । दिग्भूतया व्यापकता प्रार्थ्यते ॥ ३४ ॥

म० वाजोऽजं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु । उतापि च नोऽस्माकं
मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषा
कृत्वा देवान्वर्धयाति वर्धयतु पुष्पातु । हि चार्थे । वाजो मा
सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं
विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् । दिग्भूतया व्यापकता
प्रार्थ्यते । यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्रामुष्याम् । वशीकुर्यामित्यर्थः ।
भू प्राप्ता ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

सं मां सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मां सृजाम्यङ्गिरोषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

उ० सं मा । विराजौ अग्नेयौ वा । सोऽहं वाजमिति तच्छब्दयोगाद्यदोऽध्याहारः । सं मा सृजामि मा माम् आत्मानं पयसा रसेन पृथिव्याः संबन्धिना संसृजामि । संसृजामि च मा माम् । आत्मानं अङ्गिः ओषधीभिश्च । सोऽहं संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयं संभजेयम् । हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरिवोच्यते । अस्मदादेशस्य माशब्दस्य त्वाशब्दं कृत्वा युक्ततरमेतदध्याख्यानम् । योऽहं हे अग्ने, संसृजामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामङ्गिरोषधीभिश्च । होमाभिप्रायः संसर्गः । सोऽहं वाजं सनेयमिति ॥ ३५ ॥

म० द्वे विराजौ । दशकात्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरकादशाक्षरत्रिपादा विराट् । तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना । सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः । हे अग्ने, योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसंबन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि । अङ्गिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन् । वाजमणं सनेयं संभजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनासच्छब्दस्य युष्मदादेशः । हे अग्ने, योऽहं त्वं पृथिव्याः पयसाङ्गिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ३६

उ० पयः पृथिव्याम् । विराट् अग्निरुच्यते हविर्वा । पयः पृथिव्यां धाः निधेहि । पयश्च ओषधीषु धाः । पयो दिवि धाः । अन्तरिक्षे पयो धाः । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । किंच पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशः दिशो विदिशश्च सन्तु भवन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

म० हे अग्ने, त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय । दधातेऽङ्गि मध्यमैकवचने रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाव्यो-गेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङ्गभावः । ओषधीषु च पयो धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किंच मह्यं मर्दयं प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः प्रयस्वत्यो रसयुताः सन्तु । आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यज्ञेनाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

उ० अभिषिञ्चति यजमानम् । देवस्य त्वेति व्याख्या-तम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यज्ञेन यमनेन अग्नेश्च साम्राज्येन अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

म० 'सुवं प्रास्य परिश्रित्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छा-दुत्तरं' शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपे-यिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति' (का० १८।५।६-९) । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं सुवमाहवनीये प्रक्षिप्यामि-पुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिन-मास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वार-म्भोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा । सर्वौषधशेषेऽपो जलानि कृत्वा । अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति । वा पूर्वपक्षनिरासे । 'शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते वाजपेयिकानि' (१।३।४।७।) इति श्रुतेः । अत्र वाजपेयसंबन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव । औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः (कात्या० १४।५।१६) । अतस्तस्मिन्निश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्या-तम् । सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सरस्वतीसंबन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजा-पतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यज-मान, त्वामभिषिञ्चामि । मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरक्षर्यं साम्राज्यं च तव संपद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

उ० राष्ट्रभृतो जुहोति । द्वादश यजूंषि स नो सुवनस्य पत इत्येतस्याः प्राक् ऋताषाडित्यादीनि । अग्निरुच्यते ऋता-षाट् । ऋतं सत्यं सहतीति ऋताषाट् । ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य स तथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य औषधयोऽप्सरसः । तासां च मुदः नाम । औषधीभिर्हीदुं सर्वं मोदत इति मुदः । सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकम् इदं ब्रह्म इदं च क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहावाट् । ताभ्यश्च औष-धीभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

म० 'द्वादशगृहीतं विप्राहं जुहोत्युताषाडिति' (का० १८।५।१६) प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । आज्याद्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वाद-शांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतंशा आहुतीर्जुहोति । व्यतिषकेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहा-वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मसाधीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्य-

पकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः संपाद्यः । यानि च व्रीहिलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युक्त्युत्तरो मन्त्रः संपाद्य इत्यर्थः । द्वादश यजुषि गन्धर्वोऽप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाभिर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः । पूर्वो गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथाच श्रुतिः 'पुंसे पूर्वसे जुहोत्यथ व्रीह्यः पुमांसे वद्वीयेणादधाले-कस्मा इव पुंसे जुहोति वद्वीभ्य इव व्रीह्यस्तस्मादप्येकस्य पुंसे बहुषो जाया भवन्त्युभाभ्यां वादकारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति स्वाहाकारेणैव व्रीह्यः पुमांसेमेव तद्वीयेणादधाति' (९।४।१।६) इति । तथा चैवमृताषाड् संहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वो देवताः । तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्-सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः । अथ मन्त्रार्थः । योऽभिर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः । ऋताषाड् ऋतं सत्यं सहत इति ऋताषाड् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः । 'सहेः साडः सः' (पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य ऋतधामा । य ईदृशोऽभिः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाद् षड्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः । तस्याभिर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीह्याया नाम नात्रा अप्सरसः व्रीह्येन भोग्याः । कीदृश्य औषधयः । मुदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः 'औषधयो वै मुद औषधीभिर्हीदधुं सर्वं मोदते' (९।४।१।७) इति श्रुतेः औषधयोऽभेर्भोग्याः । तथाच श्रुतिः 'अभिर्ह गन्धर्व औषधीभिरप्सरसोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम' (९।४।१।७) इति । ताभ्य औषधीभ्यः स्वाहा सुहुत-मस्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

सुंष्टुहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरी-चयोऽप्सरस आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

उ० सुंष्टुहितो विश्वसामा यः सूर्यः संहितः एष ह्यहोरात्रे संवधातीति संहितः सूर्यः । विश्वसामा एष ह्येव सर्वं ज्ञाम । तस्य मरीचयोऽप्सरसः मरीचयस्सरेणवः । आयुवो नाम आयुव इव हि मरीचयः लुबन्त इत्यायुवः मिश्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥

म० यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । संहितः संवधात्यहोरात्रे इति संहितः 'असौ वा आदित्यः संहितः एष ह्यहोरात्रे संवधाति' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । 'विश्व-सामेत्येष ह्येव सर्वेष्टसाम' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । 'यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानी' ति च । तस्मै सूर्याय स्वाहा वाद् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्सरेणवः 'सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरसोभिर्मिथुनेन सहोच्चकाम' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । कीदृशो मरी-चयः । आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रोभवन्त्यायुवः । 'आयु-वाना इव हि मरीचयः लुबन्ते' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्रा-प्यप्सरसो मेकुरयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

उ० सुषुम्णः सूर्यरश्मिः । यः सुषुम्णः सुयज्ञियः । सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः । चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राणि अप्सरसः । मेकुरयो नाम भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति मेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥

म० यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । सुषुम्णः शोभनं सुप्तं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः । याज्ञिकानां चन्द्रलोकात्तेरुक्तात् । तथाच सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । 'सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः' (९।४।१।९) इति श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाद् । तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः । कीदृशः । मेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति मेकुरयः । पृषोदरादित्वात् साधुः । 'चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरसोभिर्मिथुनेन सहोच्च-काम मेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भां हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति' (९।४।१।९) इति श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्स-रोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्स-रस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

उ० इषिरो विश्वव्यचाः । य इषिरः क्षिप्रः । 'इषु गतो' तस्य इषिरः । विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । आपो वा ऊर्जः अच्यो ह्यभि-जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥

म० यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः । इषिरः 'इष गतौ' दिवादिः । इष्यति गच्छतीति इषिरः । औणादिक इरप्रत्ययः । शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । 'इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदृशं सर्वं व्यचः करोति' (९।४।१।१०) इति श्रुतेः । तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वो-
ऽद्विरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (९।४।१।१०) इति श्रुतेः । कीदृश्यः । ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादने-
नेत्यूर्जः । 'आपो वा ऊर्जोऽप्यो ह्यूर्जं जायते' (९।४।१।१०) इति श्रुतेः । ताभ्योऽप्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

उ० भुज्युः सुपर्णः । यज्ञो वै भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति । सुपर्णः शोभनपतनः । यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । यथा यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥

म० यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । कीदृशो यज्ञः । भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । 'यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति' (९।४।१।११) इति श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (९।४।१।११) इति श्रुतेः । कीदृश्यः । स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः 'दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः' (९।४।१।११) इति श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा सहीदं सर्वमकरोत् स नो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टयो नाम । ऋक्सामानि वा एष्टयः । ऋक्सामैर्द्याशासते इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥ ४३ ॥

म० यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु

तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाद् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः । प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति करोतेर्मनिन् । 'स हीदृशं सर्वमकरोत्' (९।४।१।१२) इति श्रुतेः । तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः । नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः । एष्टयः इष्यते काङ्क्षयतेऽमीष्टं याभिस्ता एष्टयः । 'मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्युक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्द्याशासते इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्तु' (९।४।१।१२) इति श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि गृहा यस्य वेह । अस्यै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्मै यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

उ० रथशिरसि जुहोति । स नो भुवनस्य प्रजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः । हे भुवनस्य पते प्रजापते, यस्य ते तव उपरि अमुष्मिँल्लोके गृहा यस्य वा इह अस्मिन् लोके । स त्वं नः अस्माकम् । व्यवहितोयं संबन्धः । अस्यै ब्रह्मणे अस्यै क्षत्राय महि महत् । शर्मै शरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीयं प्रियमाणे पञ्चकलः स नो भुवनस्येति' (का० १८।५।१०) । राष्ट्र-
भृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रति-
प्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्चकलो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः । प्रजापति-
देवत्वा प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्ता-
रपङ्क्तिः । तृतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पते पालक, हे प्रजापते, यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति । वायवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायस्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्मै सुखं यच्छ देहि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

समुद्रोऽसि नभस्वानाद्रदानुः शंभूमैयोभूरभि मा वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां गुणः शंभूमै-
योभूरभि मा वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि दुर्वस्वा-
च्छंभूमैयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

उ० वातहोमाजुहोति । समुद्रोऽसीति त्रीणि यजुषि त्रिलोकस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति । वंस्त्वं हे वायो, समुद्रोऽसि समुन्द्रोऽसि । नभस्वांश्च नभस इति नक्षत्रान्यु-
च्यन्ते । तानि हि नितरां भान्ति तैः संयुक्तो नभस्वान् । आद्रदानुश्च एष ह्यार्द्रं ददाति वृष्ट्यवध्यायादि । तं त्वां

प्रार्थये शंभूः मयोभूश्च शं भावयतीति शंभूः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः । अभि मा वाहि अभि मां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि यस्त्वं मारुतोऽसि मरुतां पुरोवातप्रभृतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणोऽसि तं त्वां ब्रवीमि । शंभूश्च मयोभूश्च भूत्वा अभि मां वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि यस्त्वमवस्यूरसि । अवनं तर्पणं रक्षणं वा तत्सीव्यतीत्यवस्यूः । 'पितु तन्तु-सन्ताने' इत्यस्य 'द्व्योः शृङ्गुनासिके च' इति क्विप् कृते संप्रसारणे च अवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्च हविलक्षणमज्ञमुच्यते । हविलक्षणेनाज्ञेन युक्तश्च आर्द्रदानुश्च । तं त्वां याचे । शंभूर्मयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥

अ० 'वातहोमाजुहोत्यजलिनाहृत्य वहिर्वेदेरधो दक्षिणतो धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाग्रे समुद्रोऽसीति प्रति-मन्त्रम्' (का० १८।६।१) । रथहोमानन्तरं तं रथमग्ने-रुत्तरतो वेदौ प्राञ्चुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायुहो-मान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा वहिर्वेदेरजलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजुषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे वायो, यस्त्वमीदृशो-ऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । 'वा गतिगन्धनयोः' लोट मध्यमैकवचनम् । कीदृशः । समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिप्तो भवतीति समुद्रः । 'उन्वी क्लेदे' रक्प्रत्ययः । नमस्त्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं वृष्यवदयायादिकं ददातीत्यर्द्रदानुः । शंभूः शमैद्विकं सुखं भावयति प्रापयतीति शंभूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि । 'असौ वै लोकः समुद्रः' (१।४।२।५) इति श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिः-प्रभृतीनां गणः तज्जिवासलात् । 'अन्तरिक्षलोको वै मारुतः' (१।४।२।६) इति श्रुतेः । शंभूः मयोभूः त्वं मामभि-वाहि पूर्ववत् । अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः 'पितु तन्तु-सन्ताने' क्विप् 'द्व्योः शृङ्गुनासिके च' (पा० ६।४।१९) ऊठि कृते यणादेशः । 'अयं वै लोकोऽवस्यूः' (१।४।२।७) इति श्रुतेः भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान्दुवोऽभं हविलक्षणं विद्यते यस्य सः शंभूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ ४६ ॥

उ० रुचमवतीर्जुहोति । यास्ते द्वे व्याख्याते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अ० 'नव जुहोति यास्ते इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८।६।१) । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवा-हुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने, या वो देवाः रुचं नः तत्त्वा यामि

एताश्चतस्रः स्वर्गेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पथेति नव । द्वे व्याख्याते (१३।२२-२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोध्वश्वेषु या रुचं । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ४७

अष्टचत्वारिंशी ।

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

उ० रुचं नः अनुष्टुभाग्नेयी । रुचं दीप्तिम् नः अस्माकं ये ब्राह्मणाः तेषु धेहि । रुचं च राजसु नः संबन्धिषु कृधि कुरु । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु च नः संबन्धिषु कृधि कुरु । मयि च धेहि रुचा दीप्त्या सह रुचं दीप्तिम् । अनुत्सन्न-धर्माणो यथा वयं दीप्त्या भवेम तथा कुर्वित्याशयः । यद्वा ब्रह्मप्रभृतिषु या रुक् तामस्माकं धेहि सर्वया । किं बहुनो-क्तेन मय्येव धेहि रुचा सङ्गता रुचम् ॥ ४८ ॥

अ० अग्निदेवत्वानुष्टुप् प्रथमो नवकः । हे अग्ने, नो-ऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्संबन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु 'श्रुष्टु-' (पा० ६।४।१०२) इत्यादिना हेर्धिलम् शपो लृक् । विश्वेषु वैद्वेषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किंच मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि । अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणराजविद्वशूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यज-मानो हविर्भिः । अहैडमानो वरुणेह बोध्युर्हशस मा'न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

उ० वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति । तत्त्वा । तदाशास्ते इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वां यामि याच पे ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशीस्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतः अहैडमानः अकुध्यन् हे वरुण, इह कर्मणि वर्तमान । अस्माकं कं प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिक्षणम् । बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्या च हे उरुशंस बहुसंस्तव्यमान । आयुः मा प्रमोषीः मा अस्माक-मायुः खण्डय ॥ ४९ ॥

अ० वरुणदेवत्वा त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तन्ते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण, यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्वर्तते तत् यजमानेष्टं ला त्वामहं यामि याचामि । तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति यात्राकर्मसु पठितः ।

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति यास्कोचेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किंच हे उरुशंस, शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु स्तुतौ' उरुमेहान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्संबुद्धौ हे बहुस्तुते, इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते कृष्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अकृष्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वम् । मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । 'हुक्षल्भ्यो हेर्धिः' 'वा छन्दसि' (पा० ३।४।८८) इति हेरपित्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः । किंच नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय 'मुष स्तेये' लुङ् 'न माञ्चोणे' (पा० ६।४।७४) इत्यडभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

स्वर्णं घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्णं शुक्रः स्वाहा स्वर्णं ज्योतिः स्वाहा स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

उ० अथार्काश्वमेधयोः सन्तती जुहोति पञ्चभिर्यजुभिः । स्वर्णं यजुः सूर्याहर्देववचनः स्वःशब्दः । स्वरिव यो घर्म आदित्यस्तदग्नौ जुहोमि स्थापयामि स्वाहाकारेण स्वरिव योऽर्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्णं स्वरिव यः शुक्रस्तमादित्य एवं जुहोमि । स्वरिव ज्योतिरभिस्तमाभावेव जुहोमि । स्वर्णं स्वरिव यः सूर्यस्तमुत्तमं करोमि ॥ ५० ॥

म० पञ्च यजूंष्यमिदेवलानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थः । अर्काश्वमेधसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथाच श्रुतिः 'अथार्काश्वमेधयोः सन्तती जुहोति' (९।४।३।८) इति । अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्ति संयोजयन्तीति संततयस्तांः अभ्यादित्येक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अभिरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्तमदधुः' (९।४।३।१८) इति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थः । स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्याहर्देवमानम् । स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्राविति शेषः पूरणीयः । आदित्यमग्नौ स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यो घर्मोऽसुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति' (९।४।३।१९) इति श्रुतेः । स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽभिस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । 'अयमग्निर्कर्म इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति' (९।४।३।२०) इति श्रुतेः । स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चिन्तार्थः । स्वनं देव इव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधाति' (९।४।३।२१) इति श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्तादग्नेः स्वर्गोपमानम् । तमग्निमग्रावेव जुहोमि स्थापयामि । 'अयमग्निज्योतिस्तं पुनरिह ददाति' (९।४।

३।२२) इति श्रुतेः । एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नौ सूर्यं च सूर्यमग्रावमि च संधाय । किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वनं सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि । अव्ययानामनेकार्यत्वात् स्वाहा-शब्द उत्तमार्थः । सर्वे देवाभिजा भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतीवशब्दार्थः । 'असौ वा आदित्यः सूर्योऽसुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः' (९।४।३।२३) इति श्रुतेः । एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोर्देव्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अग्निं युनजिम् शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं स्वोरुहाणा अधिनार्कमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

उ० अग्निं युनजिम् तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यो तृतीयया पङ्क्त्या । यमग्निं युनजिम् शवसा बलेन घृतेन च । दिव्यं दिवि भवम् सुपर्णं सुपतनम् वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । धूमेन हि महानभिर्भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमग्राहृष्टिः' इति श्रुतिः । तेनाग्निना युक्तेन वयं गमेम गच्छेम । ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं विगतस्तपाम् । सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोऽप्यधि स्वर्गलोकं रुहाणाः आरोहन्तः नाकमुत्तमं च गमेमेत्यनुवर्तते । वयं गता न अकमसुचं प्राप्नुवन्ति स नाको लोकः ॥ ५१ ॥

म० 'अभियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनजमीति प्रत्युचम्' (का० १८।६।१६) । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन् सृष्ट्वाभियोजनं करोतीति । अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभ्यो तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनजिम् संयोजयामि 'युजियोगे' 'रुधादिभ्यः श्रम्' । कीदृशमग्निम् । दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहन्तं बहिर्धूमेन महान् भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमग्राहृष्टिः' (५।३।५।१७) इति श्रुतेः । किंच तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम । गमेराशीर्लिङि लिङ्भाविष्यद् (पा० ३।१।८६) इत्यङ्प्रत्यये उत्तमबहुचने रूपम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः । ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्ठात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्तते । रोहतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपि लुप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति । नात्यक्तं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

इमौ ते पक्षावजरो पतत्रिणौ याभ्यां रक्षां-
स्यपहंस्त्र्यम् । ताभ्यां पतेम सुकृतां लोके यत्र
ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

उ० इमौ ते । याविसौ ते तव पक्षौ अजरौ जरारहितौ ।
पतत्रिणावुत्पतनशीलौ । ताभ्यां च रक्षांसि अपहंसि । हे
अग्ने, ताभ्यां पक्षाभ्यां पतेम उत्पतेम । सुकृतां लोके
सुकृतिनामेव स्थानम् । यत्रान्येऽपि ऋषयः जग्मुः गताः ।
प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

म० हे अग्ने, यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ ।
अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं
पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि
राक्षसान् लभपहंसि । उ एवेत्यर्थः । ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं
सुकृतां पुण्यकृतामेव लोके पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृतलोके
प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो
जग्मुः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो
भुरण्युः । महान् सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

उ० इन्दुर्दक्षः । यस्त्वमिन्दुः । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमे-
श्वरः इन्दुनो वा । दक्षः उत्साहवान् श्येनः शंसनीयगतिः ।
ऋतावा यज्ञवान् उदकवान्वा । हिरण्यपक्षः शकुनः ।
आकृत्या भुरण्युः भर्ता । महान् प्रभावतः । सधस्थे ब्रह्मणा
सह अविभक्तस्थाने ध्रुव आनिषत्तः स्थिर आनिषणः ।
तस्मै नमः ते तुभ्यमस्तु मां मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

म० हे अग्ने, यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु । लं
मां मा हिंसीः हिंसां मां कुरु । कीदृशस्तम् । इन्दुः इन्दति
इष्टे इन्दुः ईश्वरः 'इदि परमैश्वर्ये' चन्द्रवदाह्लादको वा । दक्षः
उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छ्येनः । यद्वा
शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति
ऋतवा । संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्य-
रूपौ पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युः विभर्ताति
भुरण्युः । भृज औणादिकः कन्युप्रत्ययः । पोषकः । महान्
प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ-
निषत्तः आसमन्तानिषणः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं
'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सधा-
देशः । 'नसत्त-' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना निष्ठायां
निपातः ॥ ५३ ॥

४५ य० उ०

चतुःपञ्चाशी ।

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरुर्गपामोर्धधी-
नाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

उ० अश्ननामादियुजानं विमुञ्चति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां
पुरोष्णिगजगतीभ्याम् । दिवो मूर्धासि ध्रुलोकोत्तमाङ्ग-
मसि । पृथिव्याः नाभिर्नहनम् । ऊर्क रसः सारः अपाम्
ओषधीनां च । विश्वायुश्च सर्वप्राणिनामायुर्जीवनम् । सप्र-
थाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नविभवः । तस्मै
ते नमः पथे । अभिप्रमुखो हि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥

म० 'आभिमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्यो-
र्दिवो मूर्धेति प्रत्युचम्' (का० १८ । ६ । १७) । यज्ञायज्ञि-
यस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः
परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याभिविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः । आ-
ग्नेयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा
परोष्णिक् । अत्रायो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादश-
कस्तेनैकाधिका । हे अग्ने, यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मा-
र्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु । अभिमुखो हि
देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदृशस्तम् । दिवो मूर्धा स्वर्लो-
कस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः । नह-
तेऽनया सा नाभिः । नहति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः
'नहो भश्च-' (उणा० ४ । १२७) इतीन्द्रप्रत्ययो णिश्च भा-
न्तादेशः निच्चादाद्युदात्तः 'जित्वादिर्नित्यम्' (पा० ६ । १ ।
१९७) इत्युक्तेः । पृथ्वी लोकानां जीवनमभिनिबन्धनमिति
भावः । अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनां च ऊर्क रसः सारः ।
विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः । यद्वा विश्वेषां
सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् । तदधिजीवनत्वात्तेषामिति भावः ।
शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा
सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः ।
ईदृशायामये नमः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृद-
यमप्स्वायुरपो दत्तोद्धि भिन्त । दिवस्पर्जन्याद-
न्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्टाव ॥ ५५ ॥

उ० विश्वस्य मूर्धन् । यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य
मूर्धन् मूर्धः अधि उपरि तिष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धी-
न्द्रियाणि सुषुम्णां वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने
अन्तरिक्षे ते तव हृदयम् । अप्सु च आयुर्जीवनम् । तं त्वां
याचे । अपो दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः । एकोऽभि-
रिह देवता । कथमिति चेत् । उद्धि भिन्त । उदकं धत्त
इत्युद्धिः । उदकस्य उदादेशः । मेघ उच्यते । अत्रापि
भिधीति प्राप्ते भिन्दतेर्विदरणार्थस्य बहुवचनं छान्दसम् ।

एवं दिवस्पर्जन्यात् अन्तरिक्षात् पृथिव्याः अन्यत्रापि यतो-
यतो वृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत् उपादाय नोऽस्मान् वृष्ट्या अव-
पालय हे अग्ने ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती । आयो व्यूहेन षडक्षरः
द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः
षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्शो महापङ्क्तिः । हे अग्ने, स त्वं
नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अव रक्ष । वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः ।
किं कृत्वा । दिवो ब्रुलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादा-
काशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वा अन्यत्र वा यत्र जलं ततः
प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां
नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन्यं मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि ।
मूर्धन्शब्दात् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति
सप्तम्या लुक् । सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यस इत्यर्थः ।
यस्य ते तव समुद्रे समुन्तयार्धमभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र
हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ खलौके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः
त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं
जलाधीनं जीवनं तव जलादृक्षा जायन्ते ततोऽभिरित्यग्ने-
र्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना । हे अग्ने, अपो जलानि दत्त
देहि । उदधिं भिन्तं भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रे-
त्युदधिर्मेघः तं विदारय । मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः । 'पेष्-
वासवाहनधिषुच' (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्योदादेशः ।
दत्तं भिन्तेत्युभयत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५)
इति वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न
इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणे हागमेः ॥ ५६ ॥

उ० इष्टो यज्ञः द्वे समिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवेले उष्णिग्गा-
यत्र्यौ । अध्वर्युयजमानविषयामाशिषं करोति । यस्यास्य
सुवर्णदानस्य यजमानस्य इष्टः संपादितयज्ञः । भृगुभिः
भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दा आशिषां च दाता । वसुप्रभृति-
भिर्देवताविशेषैः कृतः । तस्यास्य यजमानस्य । नः इष्टस्य
अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्य च अस्मान्प्रति । प्रीतः स्निग्ध
उच्यते । याज्ययाजकयोः स्नेहव्यापनपरं वाक्यमिदमुक्त्वा
अथेदानीं द्रविणमाह । स्वमपि हे द्रविण, इह यजमाने
आगमेः आगमनं कृथाः । स्थानमिदं धनानामित्यभिप्रायः ।
यद्वा । इष्टो यज्ञो भृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दा वसु-
भिश्च । विभक्तियत्ययप्रायः परोऽर्धर्चः । सोऽस्माकमिष्टः
प्रीतश्च द्रविणमिह आगमयत्विति ॥ ५६ ॥

म० 'अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे'
(का० १८।६।१९) । समिन्ध्रेण इत्यादिनवानामध्वरसमि-
ष्टयजुषा (८।१५) होमान्त इष्टो यज्ञः इष्टो अभिरिति द्वाभ्या-
मपरे आगमेः द्वे समिष्टयजुषौ । इति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या

उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्वयं प्रत्याह ।
हे द्रविण द्रव्यं, तस्य यजमानस्य इह सदनं त्वमागमेः आ-
गच्छ । आर्षपूर्वाद्भेदच्छलाभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् ।
कीदृशस्य यजमानस्य । नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य
अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य । यस्य यजमानस्य यज्ञो
भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिवैश्वर्य इष्टः संपादितः ।
कीदृशो यज्ञः । आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान् ददाती-
त्याशीर्दाः किप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं गमेः
सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इष्टो अग्निराहुतः पिपर्तु न इष्टं हविः ।
स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

उ० इष्टो अग्निः । इष्टः कृतयागः अग्निः आहुतः
अभिहुतः । पिपर्तु पूरयतु नः अस्मान् । इष्टं हविः कृत-
यागं च हविः अस्मान्पूरयतु । स्वगेदं देवेभ्यो नमः ।
स्वयं गांमि च इदं समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्यो नमः हवि-
र्भवतु ॥ ५७ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माक-
मिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूरयतु । ददात्वित्यर्थः । नोऽस्मान्
पालयत्विति वा । 'पृ पालनपूरणयोः' लोट् ह्रादित्वाद्विलम् ।
'अर्तिपिपल्योश्च' (पा० ७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्यम् ।
कीदृशोऽग्निः । इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तियत्ययः । हविषा
आहुतः समन्तात्तर्पितः । किंच इदं नमः हविः समिष्टयजु-
र्लक्षणं देवेभ्योऽर्पयामासु । कीदृशम् । स्वगा स्वयं गमनशीलम् ।
विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

यदाकृतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा । तदनु प्रेतं सुकृतासु लोकं यत्र ऋषयो
जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

उ० यदाकृतात् । अष्टौ वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्व-
कर्माग्निदेवता तृतीया दैवी वा । आद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टु-
भश्चतस्रोऽनुष्टुभः । यदाकृतात् । यत्कर्म आकृतात् आकृतौ
नाम प्राब्धानसः प्रवृत्तेरात्मनो धर्मो मनःप्रवृत्तिहेतुः । सम-
सुस्रोत् समस्रवत् । हृदो वा बुद्धेश्च मनसो वा मनसश्च ।
समसुस्रोदित्यनुवर्तते । संभृतं चक्षुषो वा संभारैः संभृतं
सत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समसुस्रोत्प्रजायते तदनुप्रेत
तत्प्रजापतिना कृतं कर्म अनुगच्छत । सुकृतासु लोकं सुकृ-
तामेव लोकं स्थानम् यत्र ऋषयो जग्मुः यत्रान्येऽपि ऋषयो
गताः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

म० 'हृदयश्लान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकृतादात् प्रत्युच-
मष्टौ' (का० १८।६।२२) । सामिन्विसे मैत्रावरुण्यः

वन्धावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसंबन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्युचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः । आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतुर्दशार्णः । हे ऋत्विजः, यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मोनुगच्छतानुसरत । प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके । उ एवार्थः । स्वर्गमेव प्रेत्यनुषङ्गः । स्वर्गं गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तर्हि कर्म । यत्प्रजापते-राकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः । चक्षुरुपलक्षणम् । चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च सममुत्तोत् संसृतां प्रसृतम् । ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा स्वर्गं गच्छतेत्यर्थः । कीदृशं कर्म । संभृतं संभारैः पुष्टं पूर्ण-सामग्रीकम् । मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकूतम् । सममु-त्तोदिति 'सु गतौ' इत्यस्माद्भङ् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति जुहोत्यादित्वाच्छ्रौ द्विलम् ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

एतद्धं सधस्थं परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तद्धं स्म जानीत परमेव्योमन् ॥ ५९ ॥

उ० एतद्धं सधस्थं एतं यजमानं सधस्थं समास्थानम् । देवानां स्वर्गं परि ते ददामि परिददामि तव । दानं च रक्षणाथम् । यं च आवहात् आनयेत् शेवधिं सुखनिधिसा-हुतिपरिणामभूतम् । शेव इति सुखनाम । जातवेदा अग्निः तं च परिददामि । एवं च स्वर्गाख्यं स्थानमुक्त्वा अथेदानीं स्थानिनो देवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनुपदमेव आ-गन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्र स्थितानां तं स्म जानीत । परमे व्योम्नि स्थाने अवस्थितं सन्तम् ॥ ५९ ॥

म० तिस्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे सधस्थ, एतं यजमानं ते तव परिद-दामि । जातवेदा अभिर्यं शेवधिं सुखनिधिसाहुतिपरिणाम-भूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिददामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः । एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गं समर्प्य तत्स्थानं देवानर्थयते अन्विति । हे देवाः, यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति छुद । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत । स्मेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः संभावनीय इत्यर्थः । आवहात् वहतेल्लेदं 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इलोपः 'लेदोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङागमः । शेव इति सुखनाम । शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

एतं जानीथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्तं कृण-वाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

उ० एतं जानीथ देवदेवत्या । एतं यजमानं जानीथ । परमे व्योमन् परमे स्थानेऽवस्थितं सन्तम् । हे देवाः, सधस्थाः समानस्थानाः । किंच । विद जानीत रूपमस्य यजमानस्य प्रत्यभिज्ञानाय । ततो विदितरूपः । यदाग-च्छात् आगच्छेत्पथिभिः देवयानैः । पूजार्थं बहुवचनमुप-भोगस्थानभेदाद्वा । अथ इष्टापूर्तं कृणवाथ कुरुथ आविः-प्रकाशफले अस्य ॥ ६० ॥

म० सह तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्ग-भूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः, एतं यजमानं जानीथ जानीत । लेदो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् । किंच अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय । वेत्तेर्वि-करणव्यत्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देव-यानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति । इलोपाडा-गमौ । तदा इष्टापूर्तं श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्य यजमानायाविः-कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुलं पूजार्थं वा । इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्तं देवसंबन्धिकर्मलात् 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । ३ । २६) इति पूर्वपदस्थानङ् । आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ 'कृन् कृतौ' स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्तं सधसृजे थामयं च । अस्मिन्सधस्थे अध्येत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

उ० उद्बुध्यस्वाग्ने येन वहसीति व्याख्याते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

म० उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् । येन वहसि । अनुष्टुप् । एते द्वे व्याख्याते (अ० १५ । क० ५४-५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

द्विषष्टी ।

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्यां च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

उ० प्रस्तरेण परिधिना च सुचा च वेद्यां च बर्हिषा च ऋचा च ऋगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमं यज्ञं नः अस्माकं संबन्धिनं

नय । हे अग्ने, स्वर्गं लोकम् देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गमनाय । यज्ञे हि गते यजमानो गत एव । स हि तस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

म० तिस्रोऽनुष्ठुभः । हे अग्ने, नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् । देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्नुम् । तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः निष्वादाद्युदात्तः । कीदृशम् । प्रस्तरेण सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिमिच्छिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः सुचा जुहादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

यदुत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः । तदग्निवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

उ० यदुत्तम् । भार्याजामातृपुत्रप्रभृतिभ्यः । यच्च परादानं दीनान्धकूपणेभ्यो दयया । यच्च पूर्वम् स्मृतिविहितं ब्राह्मणभोजनादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणः स्वार्थं तद्धितः । स्वर्गे लोके देवेषु मध्ये नः अस्मदर्थमस्माकं वा । दधत् दधातु फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणः स्वार्थं तद्धितो वा । विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु । फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् । यदुत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् । यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकूपणेभ्यो दत्तम् । यच्च पूर्वम् स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञसंबन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गलायजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तदग्निवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

उ० यत्र धाराः । यत्र यस्मिन्देशे धाराः अनपेता अनुपक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि क्षयं नयन्ति मधोः मधुनः घृतस्य च । याश्चान्याः सोमादीनाम् । तत् तव अग्निः वैश्वकर्मणः देवेषु स्वः स्वर्गे लोके मध्ये नः अस्मान्दधातु ॥ ६५ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्माभिस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु । तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

षट्षष्टी ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं

म आसन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजसो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

उ० अविनियुक्तत्वादग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेतत् । अग्निरस्मि त्रिष्टुभाग्नेयी । अग्निरहमस्मि जन्मना उत्पत्यैव जातवेदाः । 'अथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति । तद्विन्दते तद्यज्ञातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः' इत्येतदभिप्रायम् । यतश्चाहमग्निरस्मि अतो घृतं मे मम चक्षुः 'घृतहोमिनमहं पश्यामी'त्येतदभिप्रायम् । अमृतं च मम आसन् आस्ये मुखे । यो हि मम मुखे हविर्जुहोति तमहममृतं करोमीति । किंच अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नाम्ना त्रिधातुः ऋग्यजुःसामभिः । रजसो विमानः उदकस्य निर्माता । किंच अजस्रः अनुपक्षीणः । घर्मः दीप्तः उदकरक्षणे वा आदित्यः अहमस्मि । किंच हविरप्यहमस्मि नाम नाम्ना । नामशब्दस्य कृतविभक्तित्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्य च सर्वत्र संबन्धः । एवमभ्यद्वैतं मन्त्रार्थः ॥ ६६ ॥

म० अभ्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवभ्रवोदेववातदृष्टा यज्ञोऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्निरेव ध्यायति । जन्मना उत्पत्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः । नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहम् । जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः । उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता । विमिमीत इति विमानः । नन्वादिवात्कर्तृरिति ल्युट् । अजस्रः न जसति क्षीयत इत्यजस्रः अनुपक्षीणः 'जसु उपक्षये' 'नमिकम्पि-' (पा० ३।२।१६७) इत्यादिना रप्रत्ययः । घर्मः 'घृ क्षरणदीप्त्योः' जिघर्ति घर्मः औणादिको मप्रत्ययः । वीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं । घृतहोमिनं पश्यामीति भावः । अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे 'पद्म-' (पा० ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लृक् । मन्मुखे हविर्जुह्वन्तममृतं करोमीति भावः । एवमात्मन्यभ्यद्वैतं संपाद्यम् ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टी ।

ऋचो नामास्मि यजूंश्चि नामास्मि सामानि नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

उ० ऋचो नामास्मि । अग्नेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं संपादयति । ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदनामास्मि । चित्यमग्निमुपतिष्ठते । ये अग्नयः । आग्नेय्यनुष्टुप् । 'ये अग्नयः पाञ्चजन्याः पञ्चचितिकाः' इति श्रुतिः । अस्यां पृथिव्याम् अधि उपरि स्याः । तेषामग्नीनामुत्ततमोऽसि

यतः अतः प्रार्थ्यसेऽस्माभिरुवम् । प्र नो जीवातवे सुव ।
प्रसुव अस्माकं जीवातवे चिरंजीवनाय ॥ ६७ ॥

म० ऋचः । आत्मदेवत्वं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य
विनियोगो नास्ति यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं संपा-
दयति । नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि । यजुषि
नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि । सामानि नामास्मि सामवेदो
नामास्मि । 'चित्रोऽसीति चित्यनाम कृलोपतिष्ठते ये अग्नय
इति' (का० १८ । २ । २३) । चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति
नाम विधाय तमुपतिष्ठते । कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं कार्य-
मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या-
नुष्टुप् । अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्नयो
वर्तन्ते । कीदृशाः । पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो
हिताः पाञ्चजन्याः । यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां
ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः । स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने,
तेषां पृथिवीस्थानाममीषां लमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि । अतो
नोऽस्मान् जीवातवे चिरंजीवनाय प्रसुव प्रेरय । चिरंजीव-
येत्यर्थः । 'जीवेरातुः' (उणा० १ । ७९) इत्यातुप्रत्ययः
'व्यवहितश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति प्रत्यस्य सुवेत्यनेन
व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठी ।

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनापाह्याय च । इन्द्र
त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

उ० चित्यमग्निमुपतिष्ठते । वार्त्रहत्याय 'इन्द्र एतत्सप्त-
र्चमपश्य'दिति श्रुतिः । प्रथमे गायत्रीत्रिष्टुभौ । इन्द्रो वृत्र-
हादेवता । वार्त्रहत्याय वृत्रो येन शवसा बलेन हन्यते तत्
वार्त्रहृत्यं शवस्तस्यै वार्त्रहत्याय शवसे । पृतनापाह्याय च
पृतनाः संग्रामाः येन शवसा अभिभूयन्ते तत्पृतनासहं
बलं तस्यै पृतनासहाय । सहतिरभिभवार्थः । इन्द्र, त्वा
त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥ ६८ ॥

म० 'चितिं परीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिर-
ष्टाभिरैके दशभिर्वा' (का० १७ । ७ । १—२) । सृष्टूर-
णानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरैकेषां मते दश-
भिर्वेति सूत्रार्थः । आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः । आथे द्वे
वृत्रहेन्द्रदेवस्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र,
वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः 'इदन्तो मसि' उपति-
ष्ठामहे । किमर्थम् । शवसे बलाय । लद्बलवृद्धय इत्यर्थः ।
कीदृशाय शवसे । वार्त्रहत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने
कुशलं वार्त्रहृत्यं वृत्रघातप्रमथमित्यर्थः । च पुनः पृतनापाह्याय
पृतना शत्रुसेना सद्यतेऽभिभूयते येन तत्पृतनासाह्यं तस्यै शत्रु-
सेनापराभवसमर्थयेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

सहदातुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिणक्-

णारुम् । अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमुपादमिन्द्र
तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

उ० सहदानुम् । सहेति बलनाम । बलस्य दातारम्
युध्यत्वानेन सह त्वं संपूर्णबलः । अयं च तुच्छबल इत्येवं
यः शत्रुमुपस्तोभयते स सहदानुः तं सहदानुम् । यद्वा
सह एकीभूय यो दुर्मन्त्रान्ददाति स सहदानुः तं सह-
दातुं शत्रुम् । हे पुरुहूत बहुभिराहुत, क्षियन्तं निवसन्तम्
इहैव अहस्तं कृत्वा युद्धेन निर्जित्य संपिणक् संपिण्डीकुरु ।
तं कुणारुम् कणन्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवं तावदेनं
कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रस्तम् अभिभूय वृत्रं वर्ध-
मानम् । पियारुम् पियतिर्हिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारम् ।
अपादं कृत्वा गमनासमर्थं कृत्वा तवसा बलेन जघन्थ ।
जहि ॥ ६९ ॥

म० हे पुरुहूत, पुरुभिर्वहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहु-
भिराहुत, हे इन्द्र, त्वं सहदातुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं
कृत्वा संपिणक् संपिण्डी चूर्णय । सह इति बलनाम । सहो
बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहःशब्दान्यलोपः नुप्र-
त्ययो ददातेः । अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं
प्रेर्य बलं ददाति स सहदानुः । यद्वा सह एकीभूय योद्धुर्मन्त्रं
ददाति स सहदानुः शत्रुः । कीदृशम् । क्षियन्तं क्षियति वसतीति
क्षियन् तम् 'क्षि निवासगल्योः' तुदादिः शत्रुप्रत्ययः । निकटे
वसन्तम् । कुणारं कणति दुर्वचो वदति कुणारः तम् । 'कण
शब्दे' औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः संप्रसारणं च । 'पिष्ट
संचूर्णने' लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् भ्रम् संपूर्वः अड-
भावस्त्वार्षः षस्य कुलमार्षम् । हे इन्द्र, वृत्रं दैत्यमुपादं
पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक्
मारय 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोढर्थे
लिट् । कीदृशं वृत्रम् । वर्धमानं जगद् व्यामुवन्तम् । पियारं
सुराणां हन्तारम् । पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
यो अस्माँ २ ॥ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ७० ॥
उ० विन इन्द्र । मृगो न भीम इति वै मृधौ द्वे
अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । पूर्वा व्याख्याता ॥ ७० ॥

म० शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता (अ० ८ । क० ४४) ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत् आज-
गन्था परस्याः । सूकृत्सृष्टशायं पविर्मिन्द्र तिमं
वि शत्रून् ताहि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

उ० मृगो न मृग इव । मृगो व्याघ्रो वा सिंहो वा ।

भीमो भीषणः कुचरः कुत्सितचारी हिंस्रः प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कांश्चिद्वैद्यप्राणिविशेषान् हन्ति तैरनभिभूयमानः एवं त्वं परावतः दूरप्रदेशादाहूयमानान् आजगन्थ आगच्छ । आगत्य च शृणु यत्प्रार्थयेसेऽस्माभिः । स्रक्तं शरणं वज्रं संशय । 'शो तनूकरणे' तीक्ष्णीकृत्य । पविम् शत्रुकायेषु गन्तारम् हे इन्द्र, तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततो विशन्नृन्ताडि वि ताडि । ताडयते-हिंसाकर्मण एतद्रूपम् । विमृषो नुदस्व प्रेरयस्व मृधः संप्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥

म० जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र, परस्याः परावतो दूरतराद्देशाजगन्थ आगच्छ । परावच्छब्दो दूरवचनः । परस्या दूरदेशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः । लोडयें लिङ् । आगत्य च शन्नून् विताडि विशेषेण ताडय । मृधः संप्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा । पविं वज्रं संशय तीक्ष्णीकृत्य 'शो तनूकरणे' ल्यप् । कीदृशं पविम् । स्रक्तम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति स्रक्तः तम् । तिग्ममुत्साहवन्तम् 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । क इव । मृगो न मृग इव । यथा मृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशः । भीमः भयंकरः । कुचरः कुत्सितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयति हिंसाकर्मा तस्य हौ परे 'छन्दस्युभयथा-' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यार्धधातुकत्वे णिचो लोपः हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः हुलम् ताडि ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

उ० वैश्वानरो नः । वैश्वानरदेवेत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोऽग्निः नः अस्माकम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय आ प्रयातु आगच्छतु परावतः । किंच सुष्टुतीरुप अस्माकं च शोभनाः स्तुतीः उप श्रोतुम् आप्रयातु आगच्छतु ॥ ७२ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थम् । नोऽस्माकमृतये रक्षणाय । अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

पृष्टो द्विवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

उ० पृष्टो दिवि । योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति । दिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो मुमुक्षुभिः । तत्र ह्येवं श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स

प्रजापतिः स ब्रह्म' इति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युदात्मना प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोयं नाम द्विपदचतुष्पदजीवनहेतुः । यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः पृष्टोऽग्निर्होतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोयं तापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वा ओषधीराविवेश आविष्टः । यश्च वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन मध्यमनोऽध्वर्युणा कोऽयं निर्ममन्थ इति पृष्टो दिदृक्षुभिः । स नः सोऽस्मान् दिवा अहनि पातु रक्षतु । सच नक्तं रात्रौ पातु रिषः विनाशात् । रिपतिर्हिंसाकर्मा । दिवानक्तमिति सन्ततार्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु । स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः । योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः । यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः । अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मध्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं मथ्यत इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो वधात् पातु । रिपतिर्हिंसाकर्मा । मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिश्च रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमग्निं वाजयन्तोऽश्याम युञ्जमजरजरे ते ॥ ७४ ॥

उ० अश्याम तम् । द्वे आग्नेयौ त्रिष्टुभौ कामवलौ । अश्याम प्राप्नुयाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने, तव ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन च । अश्याम च रयिं धनम् । हे रयिवः धनवन् । सुवीरं कल्याणपुत्रम् । अश्याम वाजमन्नम् अभिवाजयन्तः । वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूजयन्तोऽग्निम् अन्यानपि पूजयितव्यान् । अश्याम युञ्जं यशः हे अजर जरारहिताग्ने । अजरं युञ्जविशेषणमेतत् । अक्षीणं युञ्जं ते तव प्रसादात् ॥ ७४ ॥

म० भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने, तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । 'अशूङ् व्याप्तौ' विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्संबुद्धौ हे रयिवः धनवन्, सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिरर्चतिकर्मा । वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो

वयं वाजमजमभि अश्याम समन्तात् प्राप्नुयाम । हे अजर, नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित, अजरमक्षीणं ते तव युत्रं यशो वयमश्याम । सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ७५ ॥

७५ वयं ते । हिशब्दो यस्मादर्थः । हि यस्माद्वयं ते तुभ्यम् अद्य ररिम । 'रा दाने' । ददिम । कामं पुरस्कृत्य हविः कामप्राप्त्यर्थं वा हविः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः । अबद्धमुष्टिकाः असंवृताङ्गुलय इति यावत् नमसा नमस्कारेण प्रणिपातेन उपसद्य उपसंगम्य निपदनं कृत्वा । अतः यजिष्ठेन यष्टृत्वेन मनसा यक्षि यज देवान् । अस्त्रेधता अनन्यगतेन देवताया याथात्म्यचिन्तनसंतानैकरसेन । मन्मनाः मननेन विप्रः सन् मेधावी सन् । हे अग्ने ॥ ७५ ॥

म० उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमश्यामिन् दिने कामं हविः ररिम दद्यः । काम्यत इत्यत इति कामं हविः ररिम । 'रा दाने' लिट् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति (पा० ६ । ३ । १३७) ररिमेत्यस्य संहितायां वीर्यः । किं कृत्वा । नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसङ्गम्य । नमस्कृत्य निकठमागल्य हविर्वद इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा । यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन । 'तुरिष्ठेमेयः सु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्त्रेधता 'स्त्रिध गतौ' स्त्रेधति अन्यत्र गच्छति स्त्रेधत् न स्त्रेधदस्त्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानातीति मन्म तेन । मन्यतेर्मन् प्रत्ययः । देवतायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने, विप्रो मेधावी त्वं देवान् यक्षि यज । मद्भतेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः । यजतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षले छुले यक्षीति रूपम् । विप्रो अग्ने इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर' (पा० ६ । १ । १०५) इति प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

धामच्छद्मिरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वेदेवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

७६ धामच्छत् । वैश्वदेव्यनुष्टुप् । धामच्छत् । धामशब्दः स्थानवचनः । स्थानानि न्यूनानि पूरयति अतिरिक्तानि

समीकरोति यः स धामच्छत् एवं धामच्छब्दः देवशब्दश्च सर्वत्र संबध्यते । योऽग्निर्देवो धामच्छत् यश्चेन्द्रः यश्च ब्रह्मा यश्च बृहस्पतिः । एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः । चेतःशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनानातिरिक्तं कुर्वन्तु । नः अस्माकम् शुभे स्थिते च ॥ ७६ ॥

म० विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु । अन्यूनानातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः । अन्यूनानातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः । यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के । अग्निः देव इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जावः । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत् । छादयतेः किपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः । धामां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समीकरणम् । इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः । समानं चेतो येषामिति वा समानज्ञाना अभ्यादयो मयज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां लोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

७७ त्वं यविष्ठ इति व्याख्यातम् । नक्षत्रेषु प्रत्यक्षकृतमस्ति अनृपेरतपसो वेल्युपक्रम्य भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीति चाविधायह । तस्माद्यदेव किंचानूचानो भवत्यर्प तद्भवतीति अतोऽयमार्षेयो ग्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

म० ऋष्यादि प्रागुक्तम् । व्याख्याता च (अ० १३ । क० ५२) ॥ ७७ ॥

महीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः ।

वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चिंत्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

स्वाद्धी त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृतामृतेन मधुमतीं मधुमता सृजामि सधु सोमेन ॥ सोमोऽस्यन्धिरभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

७८ अथ सौत्रामणी त्रिभिरभ्यायैः प्रक्रियते अथ्यत्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः । तत्र 'प्रजापतिर्यज्ञमसृ-

जते'त्युपक्रम्य 'स एतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौत्रामणी'मिति सौत्रामण्याः प्रजापतिर्ऋषिः । अथापरम् इन्द्रमैषज्यार्थमश्विनौ सरस्वती च सौत्रामणी ददशुः । सुरा संधीयते । स्वाद्वीं त्वा । सुरादेवत्यानुष्टुप् । स्वाद्वीं त्वा । स्वादुशब्दो मिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् । स्वादुना मृष्टेन तीव्राम् । तीव्रशब्दः पटुवचनः । पट्वीम् शीघ्रमदजनकाम् । तीव्रेण पटुरसेन अमृताम् । अमृतेन मधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना । चतुर्णां वाक्यानां शेष उच्यते । सृजामि सधुं सोमेन । 'ते प्राग्धातोः' 'छन्दसि परेऽपि' इति उपसर्गसंसार्यात् संसृजामि स्वादुना सोमेनेति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यजुष्युत्तराणि । सोमोऽसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्तः सोमसंसर्गात् तं त्वां ब्रवीमि । अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व । पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै पच्यस्व इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

कृपानार्थं रमाकान्तं नला नृहरिरीश्वरम् ।

एकोनविंशे लध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥

म० अथ सौत्रामणीमन्त्राभिरिध्यायैः । ऋद्धिकामस्याभिचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः । अन्तःपात्यस्थाने गोचरेण एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्लीवासीसेन शर्षं क्लीवा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्भ्येण नमहुम् । विरूढा व्रीहयः शर्षम् । विरूढा यवास्तोक्माः । मृष्टव्रीहयो लाजाः । सर्जलकुत्रिफलाशुष्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्लीगजपिप्लीवंशावकाबृहच्छत्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नमहुः । शष्पतोक्मलाजनमृद्वक्षिणद्वारेणाग्निरुहं नीला संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरु बहुजले पक्त्वा श्रुतालम्भनानन्तरं तयोश्चर्वीर्निःस्त्रावमुष्णं पृथक् पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् । द्वयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । 'ओदनौ चूर्णमासरैः सधुं सृज्य स्वाद्वीं लाधुं शुनेति त्रिरात्रं निदधाति' (का० १९ । १ । २२) । एवमाचमयोश्चूर्णसंसर्गे मासरलनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरु चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं लेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्पात्रे चूर्णसंसृष्टानोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरु उद्दास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् । ततो नमहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् । नमहुचूर्णद्वितीयं द्वेधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् । तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् । ततः स्वाद्वीं ला अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहोदनयोराद्वालेन (?) संसर्गः कार्यः । ततस्त्रिरात्रनि-

धानम् । शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः । स्वाद्वीं ला । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् । सुरारूपः सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे, ला लां सोमेन संसृजामि संयोजयामि । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् । स्वाद्वीं मिष्टां मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः । कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन । स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन । मधुमता मधुरस्वादेन । सोमोऽसि । चलारि यजुषि सुरादेवत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि दैन्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुषिण्क् इन्द्राय यजुर्वहती । हे सुरे, त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम । पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व । कीदृशयेन्द्राय । सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै । त्रायतेः 'आतो मनिन्-' (पा० ३ । २ । ७४) इति मनिन् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

परीतो विश्वता सुतधुं सोमो य उत्तमं हविः ।
दधन्वा यो नयो अस्वन्तरा सुषाव सोमम-
द्रिभिः ॥ २ ॥

उ० एकस्याः पयसा कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति । परीतः । सौमी बृहती । द्वितीयपादप्रभृतिय्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः सोमः उत्तमं हविः सर्वेषां हविषाम् । यश्च दधन्वान् धारितवान् यजमानम् । यश्च नयो नृभ्यो हितः । यश्च अध्वर्युः अस्तु अन्तर्व्यवस्थितं सन्तम् आसुषाव अभिषुतवान् सोमम् । अद्रिभिः प्रावभिः तं परिषिञ्चत अभिषुतं सोमम् इतः गोरुधस उपादाय परिलुतम् ॥ २ ॥

म० 'एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो विश्वतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च' (का० १९ । १ । २३-२८) । सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽहि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽहि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः । भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे ऋत्विजः, इतो गोः सकाशाद्बृहीतेन दुग्धेनेति शेषः । सुतमि-

वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोऽर्चि यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

उ० पयोग्रहान् गृह्णाति । कुविदङ्ग्रेति व्याख्यातम् । उपयामगृहीतोऽसि अश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वा इन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । शोभनं त्राणमस्याश्चिभ्यां सरस्वत्यै च कृतमिति सुत्रामा सादयति । एष ते योनिः तेजसे त्वां सादयामि वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

म० 'पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्ग्रेति पृथगुपयामयोनी' (का० १९।२।१२-१३) । एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्ग्रेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति । मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्ग्रेत्युचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्चिभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता (१०।३२) । हे पयोग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । अश्चिभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा । एष ते तव योनिः स्थानम् । योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः । तेजसे तेजोर्थे त्वां सादयामि । द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि । तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुषु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्यै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि । एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

नाना हि वा देवहितं सद्स्कृतं मासं सृक्षथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ७

उ० सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मान्नाना पृथक् पृथक् वा युवयोः सुरासोमयोः । देवहितं देवानां पथ्यं देवैर्वा हितं धारितं स्थापितम् सदःस्थानं कृतम् । द्वे हि वेदी भवतः सुरापयसोर्नानाभूते । अतो ब्रवीमि । मा संसृक्षथाभू मा संसर्गं कुरुतम् । परमे व्योमन् स्थाने आहवनीयाख्ये । दक्षिणे ह्यग्नौ सुरा हूयते । किञ्च यतश्च सुरा त्वमसि । शुष्मिणी बलावती अशान्ता । तस्मात्सुरा पीत्वा रौद्रमना भवति सोमश्च एष प्रख्यातगुणः शान्तः । अतो ब्रवीमि । सर्वथा मां माहिंसीः सोमं स्वयोनित्स्थानमाविशती सती । माशब्दोऽनुदात्तोऽनर्थकः ॥ ७ ॥

म० 'स्थालीभिः सौराजाना हि वामिति व्यासाम्' (का० १९।२।२०) । नाना हीति मन्त्रेण मृण्मयस्था-

लीभिर्नीचुराग्रहान् गृह्णाति । व्यासामित्यर्थः । आदावाधिनं पयोग्रहं गृहीत्वासाचाधिनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने । ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ । तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ । क्रमेण वा उपयामयोनी । अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याधिनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मादाय त्वेति सादनम् । द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नायेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः । सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ, हि यस्मात्कारणाद्वा युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् । सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः । कीदृशं सदः । देवहितं देवानां हितं पथ्यम् । यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृक्षथां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न संसर्गः । 'रुज विसर्गं' लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह । हे सुरे, त्वं सुरा असि । कीदृशी । शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती । अतस्त्वां पीत्वा मतो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती त्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः । अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

उपयामगृहीतोऽस्याधिनं तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । आधिनं तेजः साक्षात्त्वमिति शेषः । एवं सर्वत्र । सारस्वतं वीर्यम् ऐन्द्रं बलम् । सादयति । एष ते योनिः मोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय त्वा । महसे त्वा महत्त्वाय । 'मह पूजायाम्' ॥ ८ ॥

म० आधिनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसंबन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसंबन्धि बलं च त्वमिति शेषः । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानम् । मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे महत्त्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥ ८ ॥

नवमी ।

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि बलमसि बलं मयि धेह्योऽस्योऽस्यो मयि धेहि मन्युरसि मन्युं मयि धेहि सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

उ० पयोग्रहान् श्रीणाति तेजोऽसीति । तेजोऽसि यतः

अतस्त्वां ब्रवीमि । तेजो मयि धेहि । यो हि मदात्मकः स तत्र नियोगमर्हति । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि धेहि । तुल्यव्याख्यानानि । सुराग्रहान् श्रीणाति । ओजोऽसि ओजो मयि धेहि । मन्दुरसि मन्दुं मयि धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि । तेजः प्रज्वलनमात्मनः । मन्दुः कोपः । सहो बलम् ॥ ९ ॥

म० 'गोधूमकुवल्चूर्णानि चावपति तेजोऽसीति' (का० १९।२।१६) । आश्विनग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भ-
तृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव
पयसि क्षिपति । कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः । त्रीणि य-
जुषि पयोदेवत्यानि । आद्यं यजुर्वृहती । पयः, लं तेजो-
ऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय । 'यो यदात्मकः स तत्र
नियुज्यते' इति न्यायात् । 'उपवाकवदरचूर्णानि च वीर्यमसीति'
(का० १९।२।१७) । उपवाका इन्द्रयवाः । बदरं सूक्ष्म-
बदरीफलम् । तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निर्वपेदित्यर्थः ।
यजुः पङ्क्तिः । हे ग्रह, लं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं
धेहि । 'यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति' (का० १९।२।
१९) । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णा-
न्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः । यजुः पङ्क्तिः । हे ग्रह, लं बल-
मसि अतो मयि विषये बलं धेहि । 'सुराग्रहाब्ध्रीणासो-
जोऽसीति वृकव्याप्रसिद्धलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासं-
ख्यम्' (का० १९।२।२२-२३) । वृकादीनां मिश्रैः
केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्या-
श्विनं मन्दुरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् । एके वृकादिकेशै-
र्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं
सैहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे,
लमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय ।
लं मन्दुर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्दुं धेहि । सहोऽसि
मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

दशमी ।

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । इयेनं
पतत्रिणं सिद्धं समं पात्वहंसः ॥ १० ॥

उ० इयेनपत्राभ्यां पावयतो यजमानम् । या व्याघ्रम् ।
अनुष्टुप् । विषूचिकास्तुतिः । विषु निपातो नानावचनः ।
अश्वतिर्गत्यर्थः । अन्तर्व्यापत्तिर्नानाश्रना विषूचिकेत्युच्यते ।
विषूचिका व्याधिविशेषः । या विषूचिका व्याघ्रं वृकं
चोभावपि रक्षति । नहि तयोरपरिणामजनिता व्यापत्तिः ।
किमेतावेव यो रक्षति नेत्याह । इयेनं पतत्रिणं पतनशीलम् ।
स हि वधजीवनः प्राणिनो गृहीतुमवश्यं पतति । सिंहं च
सा इमं यजमानं पातु अंहसः पापात् । पापसमूहव्यासेः
व्याधीनामधिष्ठान्यो देवताः सन्ति ताः प्रार्थ्यन्ते ॥ १० ॥

म० 'दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपाले इयेनपत्राभ्यां या व्या-

ग्रमिति' (का० १९।२।२६) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहै-
वान्तःपालेऽवस्थितं प्राञ्चुखं यजमानं इयेनपिच्छाभ्यां पाव-
यतः दीक्षावदिलेकेन नामेरुर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाह-
यद्वोभाभ्यां नामेरुर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः । हैमवर्चिदृष्टा
विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठानी देवतास्ति सा प्रार्थ्यते ।
विषु सर्वत्र अश्वति गच्छति विपूची सैव विषूचिका रोगविशेषः ।
'केऽणः' (पा० ७।४।१३) इति ङीपो ह्रस्वः । या विषूचिका
व्याघ्रं घृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा इयेनं पतत्रिणं
पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति । नहि तेषामनपरिणामजनितो
दोषः । सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्यापा-
त्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

एकादशी ।

यदा पिपेप मातरं पुत्रः प्रमुदितो धर्यन् । एत-
त्तदग्रे अनृणो भवान्महता पितरौ मया । संपृचं
स्थ सं मा भद्रेण पृङ्ग । विपृचं स्थ विमां पाप्मनां
पृङ्ग ॥ ११ ॥

उ० अग्निं प्रेक्षयति । यदा पिपेप । आग्नेयी वृहती ।
पिपेपेति लिट् उत्तमपुरुषैकवचनम् । यदहम् आपिपेप
आपिष्टवान् पचाम् । मातरं पुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् ।
धयन्निपवन्स्तनम् । तदेतत् तव समक्षम् हे अग्ने, अनृणः
ऋणत्रयरहितः कृतकृत्यो भवामि । यत् एवमतो ब्रवीमि
उत्क्षिप्य भुजम् । अहतौ अहिसितौ पितरौ । 'पिता मात्रा'
इत्येकशेषः । मया यो हि प्रत्युपकर्तुमसमर्थः तेनैव माता-
पितरौ हिंसितौ भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संमृशति ।
संपृचस्थ 'पृची संपर्के' । संपृचन्तीति संपृचः स्थ स्वया
क्रियया व्यपदिश्यन्ते । ये दास्यन्ते संपृच स्थ तानहं
ब्रवीमि संमा भद्रेण पृङ्ग संसृजत मां भद्रेण भन्दनीयेन
कल्याणेन । सुराग्रहान् संमृशति । विपृच स्थ ये यूयं विपृचः
वियोगकारिणः स्थ तानहं ब्रवीमि । पाप्मना विपृङ्ग विगत-
संसर्गं पाप्मना मां कुरुत ॥ ११ ॥

म० 'अग्निं प्रेक्षयति यदाऽऽपिपेपेति' (का० १९।२।
२७) । अग्निं प्रेक्षेति प्रेषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स
प्रैषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः । अग्निदेवत्या वृहती ।
पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं
जननीमापिपेप पिष्टवान् पश्यां पीडितवान् । पिपेर्लिट् उत्तमै-
कवचनम् । हे अग्ने, तत् एतत् लसत्समक्षमहमनृणो भवामि
ऋणत्रयरहितोऽसि । अतएव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ
अहतौ न पीडितौ । यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रो-
र्हन्तेति भावः । 'पयोग्रहसंमर्शनं संपृचं स्थेति' (का०
१९।२।२८) यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोती-
त्यर्थः । पयोग्रहदेवत्वं यजुर्ब्रह्म । हे पयोग्रहाः, यूयं संपृचः
स्थ संपृचन्ति संयोजयन्तीति संपृचः स्वत एव संयोजका

भवत । अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन संपृङ्क्तं संसृजत । कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । संपूर्वात्पृचेः क्तिप् । पृचे रौधा-
दिकाहोद् संपृङ्क्तः । 'विपृच स्थेति सौराणाम्' (का० १९ ।
२ । २९) । यजमानं सौरप्रहान्संमृशतीत्यर्थः । हे सुराग्रहाः,
यूयं विपृचः स्थ विपृचन्तीति विपृचः वियोजका भवत । अतो
मा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्तं निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

देवा यज्ञमन्तन्वत भेषजं भिषजाश्विनौ । वाचा
सरस्वती भिषगिन्द्रियेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

उ० देवा यज्ञम् । विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्यां सोमसं-
पदर्शनार्थः । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यमर्थस्य
मुख्यबोधाय । इन्द्रस्य किलानुपहितसोमपानाद्विस्त्रस्तस्य
नमुचिरसुरोऽपिवत् । समस्तं वीर्यं तत्र देवेन्द्रस्य भेषजं
कृतम् । तत्राश्विनौ भिषजौ सरस्वती च ओषधं सौत्रामणी ।
यदेवा यज्ञमन्तन्वत विस्तारितवन्तः । भेषजं भेषजस्य कर्तारं
सौत्रामण्याख्यं अथ तदा भेषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना
अश्विनौ । इह चतुर्थः पादः संबध्यते द्विवचनत्वात् । इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । वाचा च त्रयीलक्षणया सर-
स्वती तदा भिषक् स्यात् ॥ १२ ॥

म० देवा यज्ञमित्यादिकण्डिका विंशतिब्राह्मणरूपातो विनि-
योगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोम-
साम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहृतसोमपानाद्भ-
ष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिवत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भेषज्यं
कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौषधम् ।
तथाच श्रुतिः 'लघ्ना हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्र' सोममाह-
रतस्येन्द्रो यज्ञवेशं कृत्वा प्रसह्य सोममपिवत्स विष्वङ् व्या-
च्छेत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदकामंस्तानि पशू-
न्प्राविशंस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौ-
त्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं
समभरन्तौत्रामणी भेषज्याय तथैनमभ्यषिञ्चन्ततो वै स देवानां
श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः खानां भवति य एतयाभिषिच्यते' (१२ ।
८ । ३ । १) इति । देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौ-
षधरूपमन्तन्वत विस्तारयामासुः । तदा अश्विना अश्विनौ भि-
षजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरस्वती च वाचा
त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः ।
इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । इन्द्राय सामर्थ्यं ददत
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

दीक्षायां रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोकमानि ।
क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमाशवो
मधु ॥ १३ ॥

उ० दीक्षायां रूपम् । शष्पाणि नवप्ररूढानि व्रीहयः ।
प्रायणीयस्य तोकमानि । नवप्ररूढा यवास्तोकमानि क्रयस्य
रूपं सोमस्य । सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो
रूपशब्देन व्यवधानं च छान्दसम् । सोमक्रयरूपं लाजाः
सोमाशवश्च लाजा एव मधुरस्वादाः ॥ १३ ॥

म० इदानीं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिं निरूपयति । शष्पाणि
नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् । शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्ये-
यानि । एवमग्रेऽपि । तोकमानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य
प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोम-
क्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमक्रय-
रूपेण ध्येया इत्यर्थः । सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः
सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम् । मधु
सोमाशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् । यद्वा मधु मधुरस्वादा
लाजा एव सोमाशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नम्रहुः । रूप-
मुपसदामेत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

उ० आतिथ्यरूपं मासरम् । व्रीहिइयामाकौदनाचाम-
चूर्णसंसर्गो मासरम् । महावीरस्य नम्रहुः । किण्वो नम्रहुः
सौरिकाणां प्रसिद्धः । रूपमुपसदामेत्तिस्रो रात्रीः
सुरा अभिषुता तिष्ठति ॥ १४ ॥

म० किंच मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् ।
व्रीहिइयामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनम्रचूर्णैः संसर्गो
मासरं पूर्वमुक्तम् । सज्जलगादिषड्विंशतिवस्तून्त्येकीकृतानि
नम्रहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । याः
तिस्रो रात्रीः 'कालाध्वनोः' (पा० २ । ३ । ५) इति
द्वितीया । त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आधुता अभिषुता पूर्वोक्तं
सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वादीं लेति मन्त्रेण यद्रते त्रिरात्रं स्था-
पनम् । एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिश्रुतपरिषिच्यते । अ-
श्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्वत्या ॥ १५ ॥

उ० सोमस्य रूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्रूपं यत्परिश्रुत
परिषिच्यते पयसा । केन पयसा यत् अश्विभ्यां दुग्धं भेषजं
च इन्द्राय यच्च अश्विभ्यां दुग्धमिन्द्रायैव भेषजम् । यच्च
सरस्वत्या दुग्धं पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥

म० यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वमिन्द्राय
भेषजमिन्द्रायै औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धे-
नैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा
इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिश्रुतं सुरा

यत् परिषिच्यते तत् क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । 'एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिच्यति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिष्ठणामिति' (१९ । १ । २३ । २५ । २७) कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सारस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

आसन्दी रूपं राजासन्धौ वेद्यै कुम्भी सुराधानी । अन्तरं उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरो भिषक् ॥ १६ ॥

उ० आसन्दी रूपम् । यजमानाभिषेकासन्दीरूपम् । राजासन्धौ सोमासन्धाः । वेद्यै कुम्भी सुराधानी सोमिकया वेदेः रूपम् । वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् । कारोत्तरः सुरापावनम् भिषगिन्द्रस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥

म० राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मक्षिका राजासन्धाः सोमासन्धा रूपं तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिकया वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्याः रूपम् । कारोत्तरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् द्वेयः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् । यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अभिरग्निना ॥ १७ ॥

उ० अनया वेद्या वेदिः सौमिकी समाप्यते । बर्हिषा च बर्हिः समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यम् । यूपेन दृश्येन च यूप आप्यते । प्रणीतश्चाग्निः अग्निनाप्यते ॥ १७ ॥

म० वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते । तद्रूपा ध्येयैत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः । समाप्यते । फलादाने सामर्थ्यं उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते । अभिनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

हविर्धानं यदध्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायैन्द्रं सदैस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

उ० हविर्धानं यदध्विना । यदाध्विनदैवतं तेन हविर्धानमाप्यते । यत्सरस्वतीदैवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते । यदिन्द्राय हविः तेन इन्द्रसदः कृतमाप्यते । पत्नीशालं च गार्हपत्यस्य आप्यते ॥ १८ ॥

म० अत्र सौत्रामण्यां यत् अध्विना अध्विनौ देवते वर्तते तेनाध्विनादेवेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र

यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः । पत्न्याः शाला पत्नीशालम् 'विभाषा सेनत्पुरा-' (पा० २ । ४ । २५) इत्यादिना क्लीबत्वम् । गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्विः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्विस्तत्सौमिकसदा पत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रैषेभिः प्रैषानामोत्प्राप्तीभिर्वाग्नीध्रस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्वेषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

उ० प्रैषेभिः प्रैषान् । प्रैषैः प्रैषानामोति आग्नीभिः आग्नीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रियाः प्रयाजयाज्याः । प्रयाजेऽभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानामोति । अनुयाजैरनुयाजानामोति । वषट्कारेभिराहुतीः । वषट्कारैर्वषट्कारानामोति । प्रयाजेभिरित्यादिचतुर्णां वाक्यानामर्धलोपः ॥ १९ ॥

म० प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानामोति । आग्नीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याग्नीरामोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः । प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानामोति । अनुयाजैरनुयाजानामोति । वषट्कारैर्वषट्कारानामोति । आहुतिभिराहुतीरामोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

विंशी ।

पशुभिः पशूनामोति पुरोडाशैर्हवीषिभ्यः । छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिरवेषट्कारान् ॥ २० ॥

उ० पशुभिः पशून् । पशुभिः पशूनामोति । पुरोडाशैः हवीषि आमोति । छन्दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्याः । वषट्कारैर्वषट्कारानामोति ॥ २० ॥

म० पशुभिः कृत्वा पशूनामोति । पुरोडाशैः पुरोडाशानामोति । हविर्भिरन्यैर्हवीषि आमोति । छन्दोभिश्छन्दांसि आमोति । सामिधेनीभिः सामिधेनीरामोति । याज्याभिर्याज्या आमोति । वषट्कारैर्वषट्कारानामोति । पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात् अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि । सोमस्य रूपं हविष आमिक्षा वाजिनं मधु ॥ २१ ॥

उ० धानाः करम्भः । उदकमन्यः करम्भः । सक्तवः परीवापः हविष्पङ्क्तिः । दधि पयः । दधि सोमस्य रूपम् । हविषश्चात्र रूपम् । आमिक्षा पयस्या । वाजिनं मधु । मधुशब्दो वाजिनस्य विशेषणम् आनन्तर्यात् सोमसंस्तवश्च ॥ २१ ॥

म० धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः शृष्टधान्यम् । करम्भः उदमन्यः । सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्पङ्क्तिः ।

‘परिवापो जलस्थाने पर्युत्तपरिवारयोः’ इति कोशः । पयोद-
धनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या । मधु
मधुरम् । वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दध्नि क्षिते
घनभाग आमिक्षा । शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

धानानां रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।
सक्तूनां रूपं बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

उ० धानानां रूपम् । अधस्तनमत्रोक्तानां सामहविषां
सोमस्य च संपत्तिं सौत्रामणीद्रव्येष्वाह । धानानां रूपं कुवलं
कोमलबदरम् । परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनां रूपं बदरम् ।
उपवाकाः करम्भस्य रूपम् । उपवाका यवकाः ॥ २२ ॥

म० नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपलमुक्तम् तेऽत्र
कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य संपत्तिं सौत्रामणी-
द्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं
ध्येयम् । ‘कुवलं बदरीफले । मुक्ताफलोत्पलयोश्च’ इति कोशः ।
गोधूमाः परीवापस्य रूपम् । बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां
रूपम् । उपवाका यवाः करम्भस्य रूपं हेयम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सो-
मस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

उ० पयसो रूपम् । पयसो रूपं यत् यवाः । दध्नः
रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्वदरविशेषः सोमस्य रूपम् । वाजिनं
सोमस्य च रूपमामिक्षा पयस्या ॥ २३ ॥

म० यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् । कर्कन्धूनि स्थूलव-
दराणि दध्नो रूपम् । वाजिनं सोमस्य रूपम् । आमिक्षा पयस्या
सौम्यस्य चरोः रूपं हेयम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनुरूपः ।
यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा येयजामहाः ॥ २४ ॥

उ० आश्रावय । इदानीं शस्त्रसंपत्तिः क्रियते । आश्रा-
वय । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियारूपः प्रत्याश्रावः
अस्तु औषड् । अनुरूपः यज इति । धाय्यारूपम् निष्के-
वल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्या शस्यन्ते । प्रगाथा
येयजामहाः येयजामहे इति प्रगाथाः ॥ २४ ॥

म० शस्त्रसंपत्तिमाह । आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो
हेयः । स्तोत्रे प्रथमस्तुचोऽनुवाकः स्तोत्रियः । प्रत्याश्रावः
अस्तु औषडिति शब्दः । अनुरूपः उत्तरस्तुचः तद्रूपः । यजेति
शब्दो धाय्याया रूपम् । निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं
धाय्या शस्यते सा यजेति शब्दो हेयः । येयजामहाः येयजा-
मह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अर्धक्रचैरुक्थानां रूपं पदैराप्नोति निविदः ।
प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

उ० अर्धक्रचैः उक्थानां रूपमाप्नोति । पदैः आप्नोति
निविदः । निविदो न्यूह्ना उच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणां
रूपम् । पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

म० ऋचामर्धानि अर्धक्रचास्तैः ‘अर्धर्चादयः पुंस्ति च’
(पा० ७।४।३१) इति पुंस्त्वम् ‘ऋत्यकः’ (पा० ६।१।१२८)
इति ऋकारस्य सन्ध्यभावः । अत्रत्यैरर्धचैरुक्थानां शस्त्रविशे-
षाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूह्नानाप्नोति । प्रणवैः
ओंकारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते ।
अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।
वैश्वदेवश्च सरस्वत्या तृतीयमाप्तश्च सवनम् ॥ २६ ॥

उ० अश्विभ्यां प्रातःसवनमाप्तम् । इन्द्रेण ऐन्द्रं माध्यन्दिनं
सवनमाप्तम् । वैश्वदेवं तृतीयं सवनं सरस्वत्या आप्तम् ॥ २६ ॥

म० सवनसंपत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवन-
माप्तं प्राप्तम् । इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वं माध्यन्दिनं सवनं
प्राप्तम् । सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्वं तृतीयं
सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

वायव्यैर्वायव्यानामप्राप्तिं सतेन द्रोणकल-
शम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीरा-
प्नोति ॥ २७ ॥

उ० वायव्यैः । सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा ।
वायव्यैः वायव्यानि पात्राण्यामोति । सतेन द्रोणकलशम् ।
वैतसं पात्रं सत इत्युच्यते । कुम्भीभ्यां सुराधानीभ्यां शत-
च्छिद्राभ्याम् अम्भृणौ । अम्भृणौ पूतभृदाधवनीयावुच्येते ।
सुते अभिषुते सोमे यौ भवतः तौ आप्नोति । स्थालीभिः
स्थालीः आप्नोति । उभयत्र हि स्थाल्यो भवन्ति ॥ २७ ॥

म० वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि
आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन द्रोणकलशमाप्नोति ।
कुम्भी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुरा-
धानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ
सस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्था-
लीसद्भावात् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

यजुर्मिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः ।

छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥२८॥

उ० यजुर्भिराप्यन्ते । यजुर्भिः यजुषि आप्यन्ते । प्रहा ग्रहैराप्यन्ते । स्तोमाश्च विष्टुतीश्च छन्दोभिः उक्थशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते । साम्ना साम आप्यते अवभृथेनावभृथः ॥ २८ ॥

म० यजुर्भिः यजुषि आप्यन्ते । प्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते । विष्टुतिभिर्विधिवस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

इडाभिर्भक्षानाम्रोति सूक्तवाकेनाशिषः । शंयुना पत्नीसंयाजान्समिष्टयजुषां सृष्ट्याम् ॥ २९ ॥

उ० इडाभिर्भक्षान् । इडाभिः इडामाम्रोति । भक्षैर्भक्षानाम्रोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकम् । आशीर्भिराशिषः । शंयुना शंयुमाम्रोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाम्रोति । समिष्टयजुषा समिष्टयजुराम्रोति । संस्थया संस्थामाम्रोति २९

म० इडाभिरिडामाम्रोति । भक्षैर्भक्षानाम्रोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाम्रोति । आशीर्भिराशिष आम्रोति । शंयुना होमविशेषेण शंयुमाम्रोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाम्रोति । समिष्टयजुषा समिष्टयजुराम्रोति । संस्थया संस्थामाम्रोति । इडादीनामुभयत्र सङ्गात् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

व्रतेन दीक्षामाम्रोति दीक्षयाम्रोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाम्रोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

उ० व्रतेन । हुतोच्छिष्टभक्षश्चतुरात्रिमिहोत्रं जुहोतीति । अनेन व्रतेन दीक्षामाम्रोति । दीक्षया दक्षिणामाम्रोति । दक्षिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामाम्रोति । श्रद्धिति सत्यनामसु पठितम् । तदस्यां धीयते आस्तिक्येनैवमेतदिति सा श्रद्धा पुण्यकृता मनोविशेषः । श्रद्धया सौत्रामण्या सत्यमाप्यते । सत्यम् ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । त्रयी-लक्षणं वा ॥ ३० ॥

म० हुतोच्छिष्टभक्षश्चतुरात्रिमिहोत्रं जुहोतीति । व्रतेन दीक्षामाम्रोति । दीक्षया दक्षिणामाम्रोति । दक्षिणा विभक्तिलोपः । दक्षिण्या श्रद्धामाम्रोति । श्रद्धिति सत्यनाम । अत्र सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवता मनोविशेषः । श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते । श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाम्रोति यज्ञे सौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

उ० एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्देवैश्च ब्रह्मणा च प्रजापतिना कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को विशेष इति चेत् । स्वमप्रतिबुद्धन्यायेन दर्शनम् । करणं तु बुद्धिपूर्वकम् । यदेतत्सर्वमाम्रोति यज्ञे सौत्रामणी । पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशश्छान्दसः । सौत्रामण्याख्ये सुते सुरासोमाभिषुते ॥ ३१ ॥

म० यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः । सुमप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं । बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी । सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः । सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरासोमेऽभिषुते सति तदेतत्सोमयागरूपं सर्वमाम्रोति ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

उ० पयोप्रहाजुहोति । सुरावन्तम् । त्रिष्टुबधिसरस्वतीदेवत्या । यत् सुरावन्तं बर्हिषदम् 'सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यः सौत्रामणी' । सुवीरं कल्याणवीरम् यज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषा ऋत्विजः । नमोभिः नमस्कारैः अञ्जैर्वा । दधानाः धारयन्तः । सोमं दिवि देवतासु । तत्र मदेम वयम् इन्द्रं यजमानाः । स्वर्काः शोभनार्चनाः कल्याणं मन्त्रा वा ॥ ३२ ॥

म० 'सुरावन्तमिति जुहोति' (का० १९।३।८) । अथर्जुनीनपि पयोप्रहान्तस्यैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिमापाय प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽधिसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणी-संज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किंभूतं यज्ञम् । बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्ति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् । 'सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी' (१२।८।१।२) इति श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्लिङ्गम् । कीदृशाः । महिषाः नमोभिरञ्जैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किंभूता वयम् । स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषां ते स्वर्काः । यद्वा शोभनोऽर्कोऽर्चनं येषां ते स्वर्का इति 'अर्को वै देवानामजमजं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्त्रायेन समर्धयन्ति' (१२।८।१।२) इति श्रुतेः । 'अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनार्चन्ति अर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिन्न' (निरु० ५।४) इति यास्कः । महिषशब्दो यद्यपि महिषामु

पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विगवाचकः । 'महिषा नमोभिरित्युत्विजो वै महिषाः' (१२ । ८ । १ । २) इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यस्ते रसः संभृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य । तेन जिव्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

उ० सुराग्रहाक्षुहोति । यस्ते रसः उक्ता देवता छन्दश्चाधस्तनया । हे सुरे, यस्तव रसः संभृतः एकीकृतः ओषधीषु वर्तमानः । सोमस्य च यः शुष्मः यद्वल्गुम् । सुरया सह अभिषुतस्य तेनोभयेन रसेन बलेन च जिव्वन् प्रीणीहि यजमानं मदेन सुरोत्थेन सरस्वतीं च । अश्विनौ च इन्द्रं च अग्निं च ॥ ३३ ॥

म० 'पालाशैः सौराजमृण्मयमाहुतिमानशे' (का० १९ । ३ । ९) इति श्रुतेर्यस्त इति प्रतिप्रस्थाता पालाशोल्लुखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्रे यजति । मृण्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्यर्थः । हे सुरे, ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः संभृत एकीकृतः 'अपां वा एष ओषधीनां च रसो यत्सुरा' (१२ । ८ । १ । ४) इति श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्वल्गुम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरासेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिव्वन् प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय । इमं तच्छुक्रं मधुमन्तमिन्दुच्छु सोमच्छु राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

उ० पयोग्रहान् भक्षयन्ति द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्यामृत्विग्यजमानाः । यमश्विना नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यमपिबत् तस्य शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः सोम उदतिष्ठत् तदुत्पुष्यापिबन्त तदभिवादिनी एषा ऋक् । यत् अश्विना अश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अधि सकाशादाहृत्य । सरस्वती च असुनोत् अभ्यषुणोत् । इन्द्रियाय वीर्याय इन्द्रभैषज्याय वा । इमं तं शुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहितम् । मधुमन्तं रसवन्तम् । इन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' परमेश्वरम् । सोमं राजानम् इह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

म० 'अच्चर्युः प्रतिप्रस्थातामीयमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विद्विरावर्ते' होतृव्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदेन्द्रं यजमानः' (का० १९ । ३ । १०-१३) । त्रय आहृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः । होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमस्तीति सूत्रार्थः । नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रः सोमो

जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्राजमुचेरधि सकाशाद् यं सोममाहरतामिति शेषः । 'अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरताम्' (१२ । ८ । १ । ३) इति श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोदभ्यषुणोत् । किमर्थम् । इन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिह राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमम् । शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमतएव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

यदत्र रिप्तश्च रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबच्छर्चाभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन सोमच्छु राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

उ० यदत्र । यत् अत्र अस्यां सुरायाम् रिप्तं लिप्तं लग्नम् । रसिनः रसवतः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य । यच्च इन्द्रः अपिबत्पीतवान् । इन्द्रदेवत्यो हि सोमः । शर्चाभिः कर्मभिः । अहं तत् । यत्तदिति सुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गता । अस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिति षष्ठ्या विपरिणामः । सोमस्य राज्ञः इह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० 'यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः' (का० १९ । ३ । १४) । अध्वर्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आप्राणमन्येन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः । रसोऽस्त्यस्मिमिति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसंबन्धि यत् सुरायां लग्नम् । यच्च सुरालग्नं सोमांशं शर्चाभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् । अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथाच श्रुतिः 'अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यश्विब इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धते' (१२ । ८ । १ । ५) इति ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरोऽग्नीमदन्त पितरोऽर्तातृप पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

उ० अङ्गारेषु बहिष्परिधिषु सुरां जहोति । पितृभ्यः पैत्राणि यजुष्यस्यां कण्डिकायाम् । पितृभ्यः धायिभ्यः

स्वधांप्रति गमनशीलाः स्वधायिनः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' । स्वधानमः अन्नमस्तु । बहुवचनं पितृव्यसव्य-पेक्षं पूजार्थं वा । पितामहेभ्यः उक्तोदकम् । प्रक्षालने-नोपसिञ्चति । अक्षन् अत्तवन्तः अक्षितवन्तः पितरः । अमी-मदन्त मादिताः पितरः । अतीतृपन्त तर्पिताः पितरः । जपति पितरः पितरः शुंधध्वम् पाणिप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ३६ ॥

म० 'अज्ञारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विन-सुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं' (का० १९ । ३ । १७) सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूत्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह यद्वाहव-नीयस्याज्ञारेषु परिधेरर्हिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्पि-तृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह । उत्तरेऽज्ञारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः । अपसव्येन कर्म । सप्त यजूषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधा-संज्ञकं नमोऽन्नमस्तु 'स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतेः । यद्वा पितृभ्यः स्वधानमस्तु । तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु । कीदृ-शेभ्यः । स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवं-शीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । 'इण् गतौ' इति धातोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा० ३ । २ । ७८) इति णिनिप्रत्ययः । पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्यायपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पिता-महेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । 'अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति' (का० १९ । ३ । १८) । सौर-ग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमज्ञारान्तिञ्चति प्रतिमन्त्रम् । पितरः अक्षन्भक्षितवन्तः । 'घृष्ट्वा अदने' लङि रूपम् । पित-रोऽमीमदन्त 'मद तृप्तौ' तृप्ताः । अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः । यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽमीष्टदानेन । 'पितरः शुन्धध्वमिति जपति' (का० १९ । ३ । १९) हे पितरः, शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पिता-महाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवि-त्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्रवै ॥ ३७ ॥

उ० नवर्चं वाचयति पावमानं पुनन्तु मा । द्वे पित्र्या-वनुष्टुभौ । पुनन्तु मां पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पुनन्तु मां पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः । पावनं च पापापनोदः । शुद्धिः फलग्रहणयोग्यता । केन पुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन । शतायुषा । येन पूतः शतायुर्भवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तु मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आद-रार्थोऽभ्यासः विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहाः

४७ य० उ०

प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यश्रवै व्यश्रुयां प्रामुयाम् ॥ ३७ ॥

म० 'कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृष्णां वालपवित्रहिर-प्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति' (का० १९ । ३ । २०) । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिष्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्त्वाभिरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् । वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् । पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् । हिरण्यं शतमानमितम् । प्रत्युचं वाचनमिति सूत्रार्थः । द्वे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु । केन । पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन । कीदृशेन पवित्रेण । शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छ-तायुस्तेन । येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु । कीदृशाः पित्रादयः । सो-म्यासः सोम्याः सोमं संपादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्व-चनम् । पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवि-त्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्रवै व्याप्रवै प्रामुयाम् 'अश्रू व्याप्तौ' लोट् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

अम् आयूषि पवसे आसुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

उ० अम् आयूषि । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, यत्-स्त्वम् आयूषि पवसे आयुःप्रापकाणि कर्माणि चेष्टयसे स्वभावतएव अतस्त्वं प्रार्थये । आसुव अभ्यनुजानीहि । ऊर्जं दधि उपसेचनम् । इयं च व्रीह्यादि नः अस्माकम् । एतद्भि-जीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किंच आरे दूरे एवावस्थितं सन्तं वाधस्व तैस्तैरुपायैः । दुच्छुनां दुष्टं श्वानम् । शुना चात्र दुर्ज-नप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तैः रहितो हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

म० प्रजापतिदृष्टामिदेवत्या गायत्री । हे अग्ने, त्वमायूषि पवसे स्वत एवायुःप्रापकाणि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे । अन्त-र्भूतप्यन्तः । अतएव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः । जीवनहेतुत्वात् । किंच आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनां दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तेषाम् । कर्मणि षष्ठी । दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्वाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशकेः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मर्नसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मां ॥ ३९ ॥

उ० पुनन्तु मा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । पुनन्तु मा देव-जनाः देवानुगाभिनः । पुनन्तु मनसा संयुक्ताः । धियः

बुद्धयः कर्माणि वा । पुनन्तु विश्वानि भूतानि । त्वमपि हे जातवेदः पुनीहि माम् ॥ ३९ ॥

म० अनुष्टुप् देवजनपीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या । देव-जनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु । हे जातवेदः, त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

पवित्रेण पुनीहि मा शुकेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतुं ॥ ४० ॥

उ० पवित्रेण । आग्नेयी गायत्री । पवित्रेण पुनीहि माम् शुकेण शोचिष्मता शुकेन अशबलेन । हे देव, दीद्यत् दीप्यमान हे अग्ने, क्रत्वा कर्माणि च क्रियया च क्रतून् तान् तान् च क्रतून् अतु ॥ ४० ॥

म० अभिदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव, शुकेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किंभूतस्त्वम् । दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः । दिवेर्यङ्गुलान्तं रूपम् । किंच हे अग्ने, क्रतून्तु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य कला क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि । यद्वा यज्ञान्पुनीहि सम्यक् कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

उ० यत्ते । आग्नेयी गायत्री । ब्राह्मस्तृतीयः पादः । यत्ते तव पवित्रम् अर्चिषि हे अग्ने, विततं प्रसारितम् । अन्तरा मध्येन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरं वा । तेन पवित्रेण अग्न्यनुज्ञातेन पुनातु मा माम् ॥ ४१ ॥

म० आग्नेयी गायत्री । तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने, ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

पर्वमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

उ० पर्वमानः । सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायव्यः । सः पर्वमानः सोमः । अद्य अस्मिन् षवि नः अस्मान् पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टा कृताकृतावेक्षकः पुनातु । यश्च स्वभावतः पोता स पुनातु मां वायुः ॥ ४२ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री । तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पर्वमानः पवतेऽसौ पर्वमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन्

दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु । कीदृशः सोमः । विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किंच यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उ० उभाभ्याम् । सावित्री गायत्री । हे देवसवितः, उभाभ्याम् पवित्रेण च । सवेनाभ्यनुज्ञया च । मां पुनीहि विश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥

म० सवितुदेवत्या गायत्री । हे देव सवितः, उभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि । उभाभ्यां काभ्याम् । पवित्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्मिमा बृहद्यस्तु-
न्वो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमादेषु वयं
स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

उ० वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अनिर्ज्ञाताभिधेया प्रवहिकेव तत्र कांचिदेवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृष्णाकुम्भी दक्षिणस्यामेरुपरिष्ठात्क्षरति । सा चाभिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा उखा वेत्यादि । विश्वेभ्यो देवेभ्यः आगता हिता वा वैश्वदेवी सुराकुम्भी । पुनती पावनं कुर्वाणा आगात् आगता । यस्याम् इमाः बह्व्यः धाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामितशरीराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः । तया मदन्तः तया सह मोदमानाः । सधमादेषु 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' इति सहस्र सधादेशः । सह मदनेषु वयं स्याम पतयः रयीणां धनानाम् ॥ ४४ ॥

म० विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इय प्रवहिका अज्ञाताभिधेया । ततः कांचिदेवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः । दक्षिणामेरुपरि शतातृष्णा कुम्भी क्षरति तां सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता । कीदृशी । वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा । पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते । कीदृश्यस्तन्वः । वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । सह मायन्ति देवा येषु ते सधमादाः 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३।९६) इति सहस्र सधादेशः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

ब्र० दक्षिणाग्नौ जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् पेत्री । ये समानाः जात्यादिभिः । समनसः समानमनस्काः पितरः यमराज्ये लोके इत्यस्य हि स्वे लोके राज्यम् । तेषां पितॄणां लोकः आयतनम् स्वधाशब्दोपलक्षितमज्ञमस्तु । यद्वा तेषां पितॄणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षितमज्ञमस्तु । नमस्कारोपलक्षिता च स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थो भवतु ॥ ४५ ॥

म० 'ये समाना इति यजमानो जुहोति' (का० १९ । ३ । २३) । सकृद्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः । द्वे अनुष्टुभौ । आया पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते 'धर्मराजः पितृपतिः' इत्यभिधानात् । कीदृशाः पितरः । समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः । समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः 'समानस्य छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ८४) इति समानस्य सादेशः । तेषां पितॄणां लोकः । विभक्तिव्यत्ययः । लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽज्ञमस्तु । यद्वा नमस्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवास्तरपयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंलोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

ब्र० उत्तरेऽग्नावाज्याहुतिं जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् । यजमानाः ये समानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः । जीवेषु जीवनवत्सु मध्ये मामकाः मदीयाः । तेषां संबन्धिनी श्रीः मयि कल्पतां कुप्ता भवतु । तान् परित्यज्य मामाश्रयत्वित्यर्थः । पापात्मानो हि गोत्रिणो भवन्ति । कुत्र कियन्तं च कालमित्यत आह । अस्मिन् लोके शतं समाः । समाशब्दः संवत्सरवचनः ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया' (का० १९ । ३ । २४) । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः । यजमानाशीः श्रीदेवत्या । जीवन्तीति जीवालोषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः ये मे ते मामकाः 'तवकममकावेकवचने' (पा० ४ । ३ । ३) इति अस्मदो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि कुप्ता भवतु । मामाश्रयतामित्यर्थः । गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एव प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ४७ ॥

ब्र० पयः समन्वारब्धे जुहोति । द्वे सृती त्रिष्टुप् । पन्थानो ब्रवीति । ये एते शुक्लकृष्णे सृती यावेतौ देवयानपितृयाणौ पन्थानौ । अहमशृणवं पितॄणां श्रुतिवाक्येभ्यः । 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति । देवानां देवयानगामिनाम् उत अपिच मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृयाणगामिनाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । याभ्यां पथिभ्याम् इदं सर्वम् एजत् क्रियावत् समेति संगच्छति । यत् अन्तरा पितरं मातरं च । द्यौः पिता पृथिवी माता । सुहुतं ताभ्यां सृतीभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति' (का० १९ । ३ । २५) । ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अर्घ्यर्युः पयोजुहोतीत्यर्थः । देवयानपितृयाणमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् । मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहमशृणवं श्रुतवानस्मि श्रुतितः । 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति श्रुतेः । के द्वे सृती अत आह । देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति । पितरं मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता । 'असौ वै पितेयं माता' (१२ । ८ । १ । २१) इति श्रुतेः । पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयाणाभ्यां समेति संगच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनिं प्रजासनिं पशुसनिं लोकसन्त्यभयसनिं । अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

ब्र० शेषं यजमानो भक्षयति । इदं हविः व्यवसाना अष्टिर्यजमानाशीः । इदं पयोलक्षणं हविः प्रजननं उत्पादकम् मे मम अस्तु । दशवीरम् । 'प्राणा वै दशवीराः' । सर्वगणम् । 'अङ्गा वै सर्वगणाः' । स्वस्तये अविनाशाय । पुनरपि हविर्विशेष्यते । आत्मसनि आत्मानं यद्धविः सनोति संभजते तदात्मसनि । एवं प्रजासनि पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निः प्रजां बहुलाम् अतिबुद्धां मम करोतु । ययं च हे ऋत्विजः, अन्नं च पयश्च रेतश्च अस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

म० 'शेषं यजमानो भक्षयतीदृशं हविरिति' (का० १९ । ३ । २६) । उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । यजमानाशीर्देवत्या त्र्यवसाना अष्टिः एको व्यूहः । इदं पयो-रूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायस्तु । कीदृशं हविः । प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् । यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनजयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः । 'प्राणा वै दशवीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते' (१२ । ८ । १ । २२) इति श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अज्ञानि यस्मिन्सन्त । यत्र पीतेऽज्ञानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः । 'अज्ञानि वै सर्वे गणा अज्ञान्येवात्मन्धत्ते' (१२ । ८ । १ । २२) इति श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति ददाति सनति संभजते वा 'षणु दाने' तुदादिः 'षणु संभजौ' भ्वादिः । एवमप्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि 'आत्मानमेव सनोति पशुसनोति' (१२ । ८ । १ । २२) इत्यादि श्रुतेः । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः । 'लोकाय वै यजते तमेव जयति' (२२) इति श्रुतेः । अभयसनि अभयं स्वर्गं सनोति 'स्वर्गो वै लोकोऽभयश्च स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति' (२२) इति श्रुतेः । एवं हविः प्रार्थ्यामिं प्रार्थयते । अग्निं मम प्रजां बहुलां प्रवृद्धां करोतु । एवमभिमुक्त्वा ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, अस्मासु अन्नं ग्रीहादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत । 'तय एवमेतेन याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्ते' (२२) इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य ईयुरेवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

उ० उदीरताम् । त्रयोदश पैय्विष्टुभः जगत्वेकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् 'ईर गतौ' उद् उपसर्गात्परः । ऊर्ध्वं क्रमतां ऊर्ध्वं गच्छन्तु । अवरे येस्मिन् लोके अवस्थिताः पितरः । उत्परासः पर एव परासः ये च परस्मिन् लोकेऽवस्थितास्तेऽपि उदीरताम् तस्मादपि स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः । मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमाले ततो विशिष्टतत्स्थानमुद्गच्छन्तु । पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । असुं ये ईयुः येऽपि असुं प्राणं ईयुः समन्विषुः वातात्मानः अवृका अनमित्राः मध्यस्थत्वमास्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा । तेषां ततो विशिष्टतरं स्थानमुद्गच्छन्तु । एवं च स्वकी-येन कर्मणा अस्मदीयेन च ये उच्चतिं प्राप्ताः ते नः अस्मान् अवन्तु पाठयन्तु पितरः हवेषु आह्वानेषु ॥ ४९ ॥

म० 'सोमवतां बर्हिषदामभिष्वात्तानां च' (का० १९ ।

३ । २१) । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र । उदीरताम् (४९) अङ्गिरसः (५०) ये नः (५१) इति ऋक्त्र-यस्याभिष्वात्ता (६१) नित्यन्त्यायाश्च विनियोगः कल्पकृतोक्तः । त्वं सोम (५२) इति तृचं सोमवताम् बर्हिषद (५५) इति तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न (५८) इति तृचमभिष्वात्तानाम् पुनन्तु (३९) इति नवर्चवाचनानन्तरं त्वं सोमेत्यादि (६२) तत्त्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्युचमध्वर्युयजमानेन वाचयतीत्यर्थः । त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः । एकादशी अभिष्वात्ताः पितरः (५९) इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु । 'ईर कम्पने' अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः । सोम्यासः सोमं संपादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

उ० अङ्गिरसो नः । अङ्गिरा ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि अङ्गिरसः नः अस्माकं पितरः नवगवाः नवगतयः पुनःपुनरपुनरुत्तया गच्छन्ति । नवनीया स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते तथोक्ताः । ये च अथर्वाणः बहून्यपत्यानि अथर्वाणः । यर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । ये च भृगवः भृगोर्बहून्यपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां पितृणां वयं सुमतौ स्याम । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिच भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसे स्याम भवेम ॥ ५० ॥

म० ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । अस्तोलिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्तित्यर्थः । तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम । सुमनसो भावः सौमनसम् । अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्तित्यर्थः । कीदृशानां तेषाम् । यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसंपादिनः । कीदृशाः पितरः । अङ्गिरसः अङ्गिरसो बहून्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुले तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बहून्यपत्यानि । सृगवः सृगोरपत्यानि । सोम्यासः 'सौममर्हति यः' (पा० ४ । ४ । १३७) इति यः सोमसंपादिनः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संहराणो हवींश्च्युशशुशङ्गिः प्रतिकाममन्तु ॥ ५१ ॥

उ० ये नः पूर्वे । ये नः अस्माकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितृणाम् अनु ऊहिरे । 'वह प्रापणे' । देवाननु प्रापितवन्तः सोमपीथं सोमपानम् । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहुव्ययपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तुतमः कृतास्पदो वसति । तेभिः तैर्वसिष्ठैः यमः संहराणः संप्रियमाणः हवींषि । कथंभूतो यमः । उशन् 'वश कान्तौ' अस्य कृतसं-प्रसारणस्यैतद्रूपम् । कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः । उशङ्गिः । कथमन्तु । प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥

म० नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्तिस्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संहराणः प्रियमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अन्तु भक्षयतु । 'रा दाने' शानच्प्रत्ययः । कीदृशो यमः । उशन् वष्टि कामयत इत्युशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः । उशङ्गिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः 'वश कान्तौ' शतु-प्रत्ययः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

त्वष्ट् सोमं प्रचिकितो मनीषा त्वष्ट् रजिष्ठमनु-नेषि पन्थाम् । तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्तु धीराः ॥ ५२ ॥

उ० त्वं सोम । हे सोम, प्रचिकितः चिकित्वान् चेत-नावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वं मनीषा । मनस इच्छाविशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यद्वा हे सोम, त्वं प्रचिकितः । 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत् ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया स्वया प्रज्ञया । त्वं च रजि-ष्ठम् ऋजुतरं देवयानाख्यम् अनुनेषि अनुनयसि । पन्थां पन्थानम् । किंच । तव प्रणीती प्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन पितरः नः अस्मकम् हे इन्दो, देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्तु धीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥

म० त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठऋजुतरं देवयानं पन्थां पन्थानमनुनेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयै-कवचने पूर्वस्वर्णवीर्यः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः 'अतिशयाने तमविष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) 'विभाषजोऽश्नन्दसि' (पा० ६ । ४ । १६२) इत्युकारस्य र इष्टादिषु । पन्थाम् 'अयस्मया-वीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८ । २ । ७) इति नलोपे सवर्णवीर्यं पन्थानमिति रूपम् । अनुनेषि नयतेः शपि

छते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् । प्रचिकितः 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः । किंच हे इन्दो सोम, नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणय-नेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्तु सिधेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्तेः । कीदृशाः पितरः । धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः । वन्वन्नवातः परिधी २ ॥ रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

उ० त्वया हि नः यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पितरः हे सोम, पूर्वे पूर्वजाः कर्माणि चक्रुः । कृतवन्तः हे पवमान, धीराः धीमन्तः । अव अतः प्रार्थये च त्वाम् वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यसदीयानि । अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकचित्तः । परिधीन् सर्वतो निहितान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अपगमय । वीरेभिः वीरैश्चाश्वैश्च सहितः । मघवा धनवान् भव नः अस्माकम् । यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति मतिः ॥ ५३ ॥

म० हे सोम, हे पवमान शोधक, नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लोट् । परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रवकाः । कीदृ-शस्त्वम् । वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि संभजमानः । तथाऽवातः नास्ति वातो यस्य । वात उपलक्षणं । वाताद्युपद्रवर-हितः । किंच वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव । मघं धनमस्यास्तीति मघवा । यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां वीर्यः । परिधीन् अपेक्ष्य 'वीर्यादटि समानपादे' (पा० ८ । ३ । ६) इति नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

त्वष्ट् सोमं पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आततन्थ । तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयश्च स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

उ० त्वं सोम । यस्त्वं हे सोम, पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः । अनु द्यावापृथिवी आततन्थ । 'तनु विस्तारे' अन्वातनोपि दृढीकरोपि द्यावापृथिव्यौ । तस्मै तव हे इन्दो, हविषा विधेम हविर्दश इति वाक्यार्थः । वयं च हविःप्रदानानन्तरं भवेम पतयो धनानाम् ॥ ५४ ॥ सोमवतां । पितृणां षड्रुचः समाप्तः ॥

म० हे सोम, त्वं यावापृथिवी अन्वाततन्व्य विस्तारित-
वान् 'तनु विस्तारे' लिट् 'बभूयाततन्व्य-' (पा० ७।२।६४)
इत्यादिना निपातः । किंभूतस्त्वम् । पितृभिः संविदानः संवित्
इति संविदानः संवादं कुर्वाणः 'समो गमि-' (पा० १।३।
२९) इत्यादिना अत्मनेपदित्वाच्छानच् । हे इन्दो, तस्मै ते
तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्दद्यामः । विभक्तिव्यत्ययः विधति-
र्दानार्थः । हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम
भवेम ॥ ५४ ॥ सोमवतां पितॄणां षडृचः समाप्तः ।

पञ्चपञ्चाशी ।

बर्हिषदः पितर ऊत्युर्वागिमा वो हव्या चकृमा
जुषध्वम् । त आगतावसा शंतमेनाथा नः शं
योररपो दधात ॥ ५५ ॥

उ० बर्हिषदः तिस्र क्रचो बर्हिषदाम् । हविर्यज्ञयाजिनो
बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः पितरः । ऊती ऊत्या
अर्वाङ् अर्वाञ्च आगच्छत । को हेतुरागमन इति चेत् ।
इमा इमानि वः युष्माकं हव्या हवींषि चकृम । तानि जुषध्वं
सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिरधस्तनानि हवींष्यासेवितानि ।
ते यूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः । अवसा अन्नेन हवि-
र्लक्षणेन । शंतमेन । शमिति सुखनाम । सुखयितृत्वेन
हेतुभूतेन अथ परितृष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोऽस्माकं
शंयोः पदद्वयमेतत् । शमनं च रोगाणां दधात । यावनं
च भयानां दधात । अन्यदपि यत्किञ्चित् अरपः अपापं तद-
स्माकं दधात ॥ ५५ ॥

म० अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः । बर्हिषदः
बर्हिषि दमं सीदन्तीति बर्हिषदः । पृषोदरादित्वादन्य-
लोपः । हे बर्हिषदः पितरः, ते यूयमूत्या अवनेन निमि-
त्तेन अर्वागागत आगच्छत । किमर्थमिति चेत् । वो
युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम । करोतै-
र्लिट् । कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शंत-
मेन सुखयितृत्वेनावसाज्ञेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं
रोगशमनं यो भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त
स्थापयत 'तप्तनव्-' (पा० ७।१।४५) इति तर्वादेशात्
'श्राम्यस्तयोरारतः' (पा० ६।४।११२) इति आलोपा-
भावः । शं योः 'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्' इति
यास्कः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

आहं पितॄन्सुविदत्राँ २॥ अविस्ति नपातं च
विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य
भजन्त पितृवस्त इहार्गमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

उ० आहम् । आ अविस्ति आभिमुख्येन वेष्टि विदि-
तवान् । आहं पितॄन् सुविदत्रान् । सुविदत्रः कल्याणदानः ।

कल्याणदानान् । नपातं च विक्रमणं च विष्णोः व्यासुर्यज्ञस्य ।
न विद्यते यन्त्रोपगतानां पातः स नपातः देवयानः पन्थाः ।
विविधं क्रमणं यत्र गतानां स विक्रमणः पितृयाणः पन्थाः ।
तत्र हि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । देव-
यानपितृयाणौ पन्थानौ यज्ञसंबन्धिनावहं वेष्टि । तद्गतांश्च
पितॄन् । यत एवमतो ब्रवीमि । बर्हिषदो ये पितरः स्वधया
अन्नेन सह सवनीयलक्षणेन । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य
भजन्ते सेवन्ते । पितृवः पानं सोमपानं ते इह अस्मिन्क-
र्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्तिवत्याख्यातसञ्ज्ञतिः ॥ ५६ ॥

म० अहं पितॄन् आ अविस्ति आभिमुख्येन वेष्टि विदि-
तवान् । विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशान्
पितॄन् । सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान्
कल्याणदानान् । किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापन-
शीलस्य यज्ञस्य 'यज्ञो वै विष्णुः' (१।१।३।१) इति
श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेष्टि । नास्ति पातो यत्र स
नपातो देवयानपथः । यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं
क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयाणपथः । यत्र
गतानां पुनर्मौगान्ते पतनम् यज्ञसंबन्धिना देवयानपितृयाणौ
पन्थानौ वेष्टीत्यर्थः । उद्गमिनः पितॄंश्च । अतो ब्रवीमि ये
बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभि-
षुतस्य सोमस्य पितृवः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते । लङ्
अडभाव आर्षः । ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु । लोट्यै
लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु
प्रियेषु । त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिभ्रुवन्तु त्वेव-
न्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उ० उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । बर्हि-
ष्येषु निधिषु प्रियेषु । हविर्विशेषणान्येतानि । बर्हिषि
भवेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि सादितेषु हविःष्वित्यर्थः । निधि-
भूतेषु पितॄणां प्रियेषु अभिरुचितेषु ते पितर एतज्ज्ञात्वा
आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह श्रुवन्तु शृण्वन्तु
अस्मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा च अधिभ्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः
पुत्राणाम् । ते च अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् ॥ ५७ ॥

म० हे पितरः, इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु । व्यत्य-
येन शपो लुक् । ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु । श्रुत्वा च
अधिभ्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु । ते अस्मान-
वन्तु । कीदृशाः पितरः । प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः
सोम्यासः सोम्याः । कीदृशेषु प्रियेषु । बर्हिष्येषु बर्हिषि
भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधि-
भूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आयन्तु नः पितरः सोम्यासौऽग्निष्वात्ताः पथि-
भिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

बु० आयन्तु नः । चतस्रोऽग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु
आगच्छन्तु नः अस्माकं पितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः ।
अग्निष्वात्ताः पुनः यान् अग्निरेव स्वदयति । नहि ते श्रौतस्मा-
तर्कमकारिणः । पथिभिर्देवयानैः देवसहगमनैः । देवसह-
यायिनस्ते पितरो येषामेतत्कर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तं
च 'पुत्रेण लोकं जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य
पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम्' इति । आगत्य च । अस्मि-
न्यज्ञे स्वधया अज्जेन । मदन्तः तृप्यन्तः । परिपुष्टा अधिभुव-
न्तु । तेऽवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् । नोऽस्माकं
पितरः देवयानैः पथिभिर्मागैः आयन्तु आगच्छन्तु । देवैः सह
यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः ।
सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना
खात्ताः खादिताः अग्निर्यान् दहन् खादयति । श्रौतस्मात्कर्मा-
नुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते । तदुक्तम् 'पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्म-
स्याप्नोति विष्टपम्' इति । किंच पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वध-
याज्जेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिभुवन्तु अधि-
कान् वदन्तु । तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः । ते
पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः
सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हि-
ष्यथा रयिष्व सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

बु० अग्निष्वात्ताः पितरः आ इह गच्छत आगच्छत
इह । एतत् सदःसदः गृहं गृहं प्रति सदत उपविशत ।
हे सुप्रणीतयः साधुप्रणयनाः । ततः सुखोपविष्टाः अत्त
अक्षयत । हवींषि प्रयतानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृ-
तानि शुचीनि । बर्हिषि अज्जानि । अथ तृप्ताः सन्तः रयिं
धनं सर्ववीरं दधातन । नकार उपजनः ॥ ५९ ॥

म० हे अग्निष्वात्ताः पितरः, इह यज्ञे यूयमागच्छत ।
आगत्य च सदःसदः प्रतिगृहं सदत उपविशत 'नित्यवी-
प्सयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति द्विलम् । कीदृशा यूयम् ।
सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्तु-
पविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त अक्षयत । अत्तेर्लोद संहितायां
वीर्यः । कीदृशानि हवींषि । बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं
स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथा-

नन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः
वा यत्र तम् । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति
वीर्योऽयशब्दस्य 'ततनव' (पा० ७ । १ । ४५) इति तन-
वादेशः ॥ ५९ ॥

षष्ठी ।

ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः
स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथा-
वृत्तं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

बु० ये अग्निष्वात्ताः ये पितरः अग्निष्वात्ता अग्निना आस्वा-
दिताः ये च अनग्निष्वात्ताः इमशानकर्माप्राप्ताः । मध्ये दिवः
द्युलोकस्य स्वधया स्वकर्मफलोपभोगेन मादयन्ते सुखं संसे-
वन्ते । तेभ्यः । तेपामिति विभक्तियत्ययः । स्वराद् स्वय-
मेव राजत इति स्वराद् । अकृतकैश्वर्यो यः स स्वराडुच्यते ।
असुनीतिम् एताम् आत्मनो द्वितीयं सहायं कृत्वा । असून्
प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः । एताम् एतमिति लिङ्गव्यत्ययः ।
यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु ॥ ६० ॥

म० ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौ-
र्ध्वदेहिकं प्राप्ताः । ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना खादिता
अदग्धाः इमशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये
स्वधयाज्जेन स्वकर्मोपाजितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते ।
स्वराद् स्वेनैव राजते स्वराद् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽयं यथावत्
वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसंबन्धिनीं तन्वं शरीरं
कल्पयाति कल्पयतु । लेद 'लेदोऽडाटौ' तेभ्यो नरशरीरं यमो
ददालित्यर्थः । कीदृशीं तन्वम् । असुनीतिम् असून् प्राणान्
नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः । ते
यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे नाराशंसो सोम-
पीथं य आशुः । ते नो विप्रांसः सुहवा भवन्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

बु० अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तान् पितृन् ऋतुमतः
ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः । नाराशंसे सोमपीथं
सोमपानम् ये आशुः प्रामुयुः । नाराशंसे चमसे पितृणां
भक्षः श्रूयते । 'अथ यदि नाराशंसेषु सन्न' इत्युपक्रम्य ।
'पितृभ्यो नाराशंसंसेभ्यः' इति । ते चाह्वयमानाः विप्रांसः
मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु । एवं कृते वयं स्याम
पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

म० अग्निष्वात्तान् पितृन् वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृ-
शान् । ऋतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्ता-
नाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपान-
माशुः अश्नन्ति स 'अश भोजने' लिट् । 'अथ यदि नाराशंसंसे-

सेषु सज' इत्युपक्रम्य 'पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहु-
यात्' (१२।६।१।३३) इति श्रुत्या नाराशंसे चमसे
पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः
स्वाह्वाना भवन्तु । अस्मादाहूताः शीघ्रमायान्वित्यर्थः । एवं
पितृष्वाहूतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम
भवेम ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृ-
णीत विश्वे । मा हिंसिष्ट पितरः केनचिन्नो यद्वा
आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

उ० आच्या जानु । दशर्चोऽनुवाकः । तत्र नव पित्र्या
दशम्येन्द्री गायत्री । द्वितीयातृतीये नवमी चानुष्टुभः ।
त्रिष्टुभ इतराः । पितर उच्यन्ते । आच्या जानु सव्यं जानु
पातयित्वा । दक्षिणतो निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा ।
रूपतोयं निर्देशः । एवंस्वभावा ह्येते । 'अथैनं पितरः
प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीत' इति श्रुतिः ।
इममस्मदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुवत दक्षिणामन्त्र-
कालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति । विश्वे सर्वे
सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । मा च हिंसिष्ट । माच
हिंसां कुरुत । हे पितरः केनचिदपि नः अस्मान् यत् यद्यपि
वः युष्माकम् आगः अपराधः । आगःशब्दः सान्तो नपुंसक-
लिङ्गोऽपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः पुरुषत्वेन
चलचित्ततया । कराम कुर्मः ॥ ६२ ॥

म० कात्यायनेन आच्या जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो
नोक्तः । उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य श्रद्धेऽश्रत्सु द्विजेषु जपे
विनियोगः । दशर्चोऽनुवाकः । आद्या नव पितृदेवत्याः । द्वे
त्रिष्टुभौ । हे पितरः, विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च
यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत । दक्षिणामन्त्र-
कालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति स्मृतिं कुरुते-
त्यर्थः । किं कृत्वा । जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा । तथा
दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य । स हि तेषां
स्वभावः । 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपा-
सीदन्' इति श्रुतेः । किंच हे पितरः, केनचित् केनाप्यपरा-
धेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । हिनस्तेर्लङ् । यत्
यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः । पुरुष-
भावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः ।
करोतेः शपि लङि रूपम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं
तथापि मास्मान् वधिष्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे

मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत त
इहोर्जं दधात ॥ ६३ ॥

उ० आसीनासः ये यूयमासीनाः । अरुणीनाम् अरुण-
वर्णानां अरुणवर्णाहि ता ऊर्णा भवन्ति याभिः कुतपाः क्रियन्ते
कुतपप्रियाश्च पितरः 'कुतपं चासने दद्यात्' इति स्मृतिः । यद्वा
अरुणवर्णानां रश्मीनाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलो-
कजितः पितर उच्यन्ते । रयिं धनम् धत्त दत्त । दाशुषे हवींषि
दत्तवते यजमानाय मर्त्याय मनुष्याय । पुत्रेभ्यश्च हे पितरः,
यजमानार्थं पुत्रवचनम् । सर्वे हि पितृणां पुत्रा यजमानाः ।
तस्य यजमानस्य वस्वः प्रयच्छत दत्त । यदभिप्रेतं वसुनो
धनस्य च इह अस्मदीये ऊर्जं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

म० हे पितरः, दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यज-
मानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् । अरुणीनाम्-
रुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः
उपविष्टाः । याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति
'कुतपं चासने दद्यात्' इति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा
अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीनाः ।
आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किंच हे पितरः, पुत्रेभ्यो
यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त ।
कर्मेणि षष्टी यदभीष्टं धनं तदत्त । पितृणां पुत्रा एव यज-
मानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थाप-
यत ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् । तं
नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४ ॥

उ० यमग्ने कव्यवाहन । स्विष्टकृदभिरुच्यते चतसृभि-
र्ऋग्भिः । हे अग्ने कव्यवाहन, कव्यं वोढव्यमेत्ययमधिकारो
यस्य स एवं संबोध्यते । यं रयिं हविल्लक्षणं धनम् त्वं चित्
त्वमपि मन्यसे अवगच्छसि । साधु शक्यते तेन श्रेयः प्राप्तु-
मिति । तं हविल्लक्षणं रयिं धनम् नः अस्माकं स्वभूतम्
गीर्भिः वारिभिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः ।
श्रवाय्यम् हविविशेषणमेतत् । श्रवणीयम् देवत्रा देवेभ्यः
पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । युजं यथायोगम् ॥ ६४ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्य-
वाहनः 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युद' (पा० ३।२।६५) इति
व्युदप्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अग्ने, त्वं चित् त्वमपि यं
रयिं हविल्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं
देवत्रा देवेषु पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । 'देवमनुष्यपुरुष'
(पा० ५।४।५६) इत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः ।
कीदृशं रयिम् । गीर्भिः वारिभिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषट्कार-
लक्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् 'श्रुदक्षिस्तृहिरुहिरिभ्य

आय्यः' (उणा० ३ । १५) इति शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत इति युक् तम् 'किप् च' (पा० ३ । २ । ७६) इति किप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्ठी ।

यो अग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षद्वतावृधः ।
प्रेतु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

उ० यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणां हविरुच्यते । यच्च हविः पितृन् यक्षन् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वितीयावहुवचनमेतत् । स इदानीं प्रेतु हव्यानि वोचति । प्रवोचति प्रव्रीतु हव्यानि हवींषि । देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । समुच्चयार्थीय आकारः । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ॥ ६५ ॥

म० यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षद्वित्वान् 'लेटोऽडाटौ' 'सिन्वहुलं लेटि' इतो लोपः । कीदृशान् पितृन् । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः । संहितायां दीर्घः । तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रव्रीतु । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वद-
लित्यर्थः । इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि 'वच उम्' (पा० ७ । ४ । २७) इति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठी ।

त्वमग्ने ईडितः कव्यवाहनावाड्वहव्यानि सुर-
भीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्ष-
न्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

उ० त्वमग्ने । यस्त्वं हे अग्ने, ईडितः अध्येषितः सन् कव्यवाहन अवाद् 'वह प्रापणे' इत्यस्यैतद्रूपम् । ऊढवानसि । हव्यानि हवींषि । सुरभीणि सुगन्धीनि । कृत्वी कृत्वा । कृत्वा हवींषि । प्रादाः प्रदत्तवानसि पितृभ्यः स्वधया पितृमन्त्रेण । ते च पितरः । अक्षन् अन्नवन्तो भक्षितवन्तः । अद्धि भक्षय त्वं हे देव । प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ ६६ ॥

म० चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन, हे अग्ने, त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाद् वहसि स् । वहैर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाद् । 'ल्लात्वादयश्च' (पा० ७ । १ । ४९) इति कृत्वीति निपातः । कीदृशस्त्वम् । ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च । किंच हव्यानि ऊढा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि । ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स् । 'घर्स्लु अदने' इत्यस्य रूपम् । हे देव, त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय । 'अद भक्षणे' लोट् । कीदृशानि हवींषि । प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

४८ य० उ०

सप्तषष्ठी ।

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म याँ २ ॥
उ च न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः
स्वधाभिर्यज्ञश्च सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

उ० ये चेह । ये पितरः इहास्मिन्समीपे इह वा लोके आसते । ये च नेह । यान् च पितृन् विद्म अवगच्छामः । यान् । उ इति निपातः पादपूरणः । च न प्रविद्मः न प्रजानीमः । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः । तेषां क्रियते द्वितीयान्तो वाक्यस्य बलीयस्त्वात् । तान् त्वं वेत्थ वेत्सि जानासि । यति । अविभक्तिको निर्देशः । यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणाद्विदग्धकल्मषान् । हे जातवेदः । अतएवमुच्यसे । स्वधाभिः पितृसंबन्धैर्हविर्भिः । यज्ञं पितृयज्ञम् । सुकृतं साधुकृतम् । जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

म० ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितृन् वयं विद्म जानीमः । उ पादपूरणः । यांश्च पितृन् वयं न प्रविद्म न प्रकर्षेण जानीमः । हे जातवेदः, ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । या संख्या येषां ते यति 'किमः संख्यापरिमाणे' (पा० ५ । २ । ४१) इत्यादिना सूत्रेण यत्तन्नामपि डतिरिति वार्तिकेन यच्छब्दात् डतिप्रत्ययः 'डति च' (पा० १ । १ । २५) इति तस्य षट्संज्ञत्वात् 'षट्भ्यो ङक्' (पा० ७ । १ । २२) इति जसो ङक् । यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ । यति विभक्तिलोपः । ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस् । किंच स्वधाभिः पितृणामग्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठी ।

इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्वद्य ये पूर्वासो य उप-
रास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा
नूनश्च सुवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

उ० इदं पितृभ्यः । इदमिति प्रत्यक्षतो निर्देशः । पितृभ्यो नमः अन्नं हविर्लक्षणं अस्तु । अद्य अद्यतनम् ये पितरः पूर्वासः पूर्वमीयुः स्वर्गम् । ये च उपरासः उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परं ब्रह्म ईयुर्याताः । ये च पार्थिवे रजसि । पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजः उयोतिरग्निः तत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येन निषण्णाः । अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । ये वा ये च नूनं निश्चयेन । सुवृजनासु साधुवृत्तासु । विक्षु यजमानेषु निषण्णाः । तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति संबन्धः ॥ ६८ ॥

म० ये पितरः पूर्वासः पूर्वं ईयुः स्वर्गं जग्मुः । ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्राप्नुः । ये च पार्थिवे रजसि

पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः
आभिमुख्ये निषण्णाः 'नसत्तनिषत्त' (पा० ८ । २ । ६१)
इत्यादिना निष्ठायां निपातः । ये वा । वा समुच्चयार्थः । ये च
नूनं निश्चितं विष्णु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः । कीदृ-
शीषु विष्णु । सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृज-
नास्तासु धर्मरूपबल्युक्तासु । अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः
स्वर्गब्रह्माणि इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

कोनसप्ततितमी ।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अन्न
ऋतमाशुषाणाः । शुचीर्दयन्दीर्धितिमुक्थशासः क्षामा
भिन्दन्तो अरुणीरपवन्न ॥ ६९ ॥

उ० अधा यथा । अथैवं सति यथा येन प्रकारेण नः
अस्माकं पितरः परासः पराएव परासः उत्कृष्टाः । प्रत्नासः ।
प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । पुराणाः हे अग्ने, ऋतं यज्ञम् आशु-
षाणाः अश्रवानाः व्यामुवन्तः । शुचिः अविभक्तिको
निर्देशः । शुचिं दीप्तं भास्वरम् । इच्छन् पवार्थे अयन्
आगताः प्राप्ताः दीधिताम् आदित्यरश्मिम् तत आदि-
त्यमण्डलम् । एष हि देवयानः पन्थाः । उक्थशासः
उक्थानि ये शंसन्ति यज्ञेषु ते उक्थशासः । पिदृणां विशेष-
णमेतत् । एवं वयमपि हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् क्षामा भिन्द-
न्तः । क्षामा अविभक्तिको निर्देशः । क्षामां पृथिवीं
भिन्दन्तः वेदिचात्वाल्यूपावटादिखननैः । यद्वा पृथिव्याश्र-
याणि यज्ञे ब्रीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः यज्ञं सर्वोपकार-
कमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मीन् अपवन्न
अपवृणुमः । अपवृत्त्य च रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्ठाम
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

म० हे अग्ने, नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहया-
त्रोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि । सुपो लोपः । इदेवार्थे ।
शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः । 'अय
गतौ' लङ् अङ्भाव आर्षः । कीदृशाः पितरः । परासः परा
उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्रवाना
व्यामुवन्तः । एवंभूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा
वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपवन्न अपवृणुमः ।
सूर्यरश्मीन्पवृत्त्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । 'वृज् वरणे'
विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङ्ङि रूपम् । अङ्भावः । पुरुषव्य-
त्ययश्छान्दसः । कीदृशा वयम् । उक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि
शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशासः । किप् संहितायां
दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वाल्यूपा-
वटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः । सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

उशन्तस्त्वा निधीमह्यशन्तः समिधीमहि । उश-
नुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

उ० उशन्तस्त्वा । 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यै-
तद्रूपम् । हे अग्ने, यतो वयमुशन्तः कामयमानाः त्वां
निधीमहि स्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एव
समिधीमहि संदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमान
एव । उशतः कामयमानानेव आवह पितृन् । किमर्थमिति
चेत् । हविषे अत्तवे हविषः अदनाय ॥ ७० ॥

म० अनुष्टुप् । हे अग्ने, उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा
निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधी-
महि संदीपयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः
कामयमानान् पितृनावह आनय । किं कर्तुम् । हविषे अत्तवे
हविः अर्तुं भक्षयितुम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्त्यव्य-
त्ययः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा
यदर्जयः स्पृधः ॥ ७१ ॥

उ० अयेन्द्रो मन्त्रः सोमो राजेत्यस्य निदानभूतः पठ्यते ।
अपां फेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छब्दयोगात् ।
विश्वाः सर्वाः । यत् यदा अजयः स्पृधः संग्रामान् । अथ
तदा अपां फेनेन फेनपुञ्जनं नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्र,
त्वमुदवर्तयः उद्धर्तितवानसि । उत्पूर्वो वृत्तिः छेदने
वर्तते ॥ ७१ ॥

म० इन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र,
यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानसि
तदा अपां फेनेन जलछिन्दीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्तयः
छिन्नवानसि । उत्पूर्वो वृत्तिः छेदार्थः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेण जहान्मृत्युम् ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

उ० इदानीमेतं च मन्त्रं वक्ष्यमाणं चानुवाकं श्रुत्या संब-
ध्नाति । 'तस्य शीर्षे छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मा-
त्तदबीभत्सत एतदन्धसो विपानमपश्यत्सोमो राजामृतं सुत
इति तेनैव स्वदयित्वात्मजदधत्' इति । सोमो राजा । अष्टौ
ग्रहोऽस्थानमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिस्रो महा-
वृहत्यः पङ्क्तिश्चतुर्थी अन्ते अतिजगत्सो शेषे अतिशक्त्यौ ।
यथा एककारणानि वसूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते । यथा
पृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विविच्यमानानि दृश्यन्ते । एवमयः

मपि लोहितमिश्रः सोमः सोम एवेत्यनुवाक्यार्थः । सोमो राजा सोमः राजा सुतः अभिषुतः अमृतं संपद्यते रसीभावात् । स्थूलस्य हि सूक्ष्मताऽमृतीभावः । ऋजीषरूपेणचाजहारयजति मृत्युं मूर्तत्वादजीषभावस्य सत्यमेतत् । अनेन च ऋतेन सत्येन सत्यमेतत् ज्ञातम् इन्द्रियं वीर्यं विपानं विविक्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यं वा विपानम् शुक्रं रजो हितम् अन्धसः अज्ञात्संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इदमिन्द्रियं पयः अमृतं मधु भवतु ॥ ७२ ॥

म० 'सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्' (का० १९ । २ । २४) अष्टचैनानुवाकेन समानकालमेव पयो-ग्रहानुराग्रहान्वाध्वर्युरुपतिष्ठते । यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् । ग्रहणानन्तरमेन्नोपस्थानं मन्त्रपाठकमादत्रालेखीत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः । आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः । यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृत-रूपो रसरूपो भवति । स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत् ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूल-भावमजहाज्जाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत् सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽज्ञस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्रं शुद्धमतएव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदं भवतु । कीदृशं इन्द्रियम् । वीर्यवत् अमृतमजरामरलप्रदं मधु मधुरं च । अपां फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्यष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या संबन्ध उक्तः । 'तस्य शीर्ष्णि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्माद-बीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृतं सुत इति तेनैव' स्वदयित्वात्मजदधत्' इति । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथाच पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाक्यार्थः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्कुङ्कुजिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७३ ॥

उ० अद्भ्यः क्षीरम् । क्षीरोदकयोः संस्पृष्टयोः अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं वियुल्य अपिबत् पीतवान् । कुङ्कु हंसः हंस-जातिमास्थाय आक्षिरसः प्राणः । सद्यज्ञानां रसः धियां प्रज्ञया । इत्थंभूता हि तस्य प्रज्ञा तस्यां जाल्यामेव स्थितस्य भवति । सत्यमेतत् । अनेन ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रं अन्धसः संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इन्द्रियं विपानममृतं मधु भूयात् ॥ ७३ ॥

म० अक्षिरसः अज्ञानां रसः प्राणो यथा कुङ्कु हंसो भूला धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति । संस्पृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्व-भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु । अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हृंसः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७४ ॥

उ० सोममद्भ्यः । सोमोदकयोः संस्पृष्टयोः सोमं वियु-त्यापिबत् अद्भ्यः सकाशात् । छन्दसा छन्दोनिबद्धेन वेदेन । हंस आदित्यः शुचिषत् । एतत्सत्यम् । ऋतेनेत्यादि समानम् ॥ ७४ ॥

म० हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेद-रूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो रविः । शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

अन्नात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षुत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

उ० अन्नात्परिस्तुतः । अन्नाद्ब्रह्मणो व्यपिबत् । क्षुत्रं च व्यपिबत् । क्षत्रस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमम् प्रजापतिः प्रथम-शरीरी । सत्यमेतत् ऋतेन सत्यमिति समानम् ॥ ७५ ॥

म० अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्तुतोऽन्नात्सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपि-बत् विविच्य पीतवान् । क्षत्रं च व्यपिबत् वशीचकार । क्षत्रि-यस्य पानं वशीकरणम् । पयः सोमं च व्यपिबत् । अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणा वृत उल्बं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७६ ॥

उ० रेतो मूत्रम् व्यवहितपदप्रायः । रेतः विजहाति त्यजति । योनिं स्त्रीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिश्नम् । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । तुल्यद्वारयोरपि मूत्र-रेतसोर्मूत्रस्थानं हित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः गर्भो जरायुणा आवृतः वेष्टितः । जरायुं च उल्बं च विज-हाति त्यजति । जन्मना प्रसवेन । सत्यमेतत् । नानास्थाना-नामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम् । एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

म० अतिशक्यौ द्वे षष्ठ्यक्षरातिशकरी । इन्द्रियं पुंप्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भवेष्ट-नेनावृतो गर्भः जन्मना कृत्वा उल्बं जरायुं जहाति । भिन्नस्था-

नानामेकद्वाराणामायमुदाहरणम् । एकस्थानानामनेकद्वाराणां
द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अश्र-
द्धामनृतेऽर्द्धाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७७ ॥

उ० दृष्ट्वा रूपे । दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोः ।
इदं सत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमिति व्याकरोत् । व्याक-
रणं पृथक्कार्यवस्थानम् । कथं व्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृते
अदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । श्रद्धामास्तिक्यम्
सत्ये । कः अदधात् । प्रजापतिः सत्यमेतत् ऋतेनेति
व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा
व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृत-
मिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्रद्धां नास्तिक्य-
मदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात् । सत्ये श्रद्धा-
मदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात् । श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः । अनेन
ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

वेदेन रूपे व्यपिवत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७८ ॥

उ० वेदेन रूपे । वेदेन परिज्ञानेन त्रय्या वा विद्यया ।
रूपे सुतासुतयोः व्यपिवत् । सुतः सोम उच्यते पयश्चासुतः
परिप्लुप्तप्रजापतिः सत्यमेतत् अनेन ऋतेनेति व्याख्यातम् ७८

म० महाबृहती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे
वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिवत् विविच्य पीतवान् ।
सुतः सोमः असुतः पयः परिप्लुच । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

दृष्ट्वा परिप्लुतो रसं शुक्लेण शुक्रं व्यपिवत्पयः
सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

उ० दृष्ट्वा परिप्लुतः रसं शुक्लेण अमलेन शुक्रममलम् ।
वियुज्य अपिवत् पयश्च सोमं च द्वे प्रजापतिः । सत्यमेतत् ।
ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

म० अतिजगती । प्रजापतिः परिप्लुतः सुराया रसं दृष्ट्वा
शुक्लेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपि-
वत् वियुज्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

सीसेन तन्मनसा मनीषिण ऊर्णासूत्रेण कव-
यो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती-
न्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

उ० खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशत् जुहोति । सीसेनेति प्रत्यु-
चम् षोडश जगत्यः । यथेन्द्रस्य भैषज्यं क्रियते तथा आभि-
रुच्यते । यज्ञः पटेन रुच्यते प्रथमायामृचि । सीसेन
ऊर्णासूत्रेण च तन्मिव पूर्वपरैः सूत्रैर्दक्षिणोत्तरेष्व वयन्ति
यज्ञम् । के वयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्त-
दर्शनाः । मनसा पर्यालोच्य गुणत उक्त्वा अथेदानीं
नामत आह । अश्विनौ सविता सरस्वती वरुणश्च । किमर्थं
पुरस्कृत्य यज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् ॥ ८० ॥

म० 'खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशत् जुहोति सीसेनेति प्रत्युचम्'
(का० १९ । ४ । १२) । पञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तः
ऋषभखुराणां महत्त्वाच्चाषभैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसे-
नेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान्पुराग्रहान् जुहोति । एकेन
मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश
जगत्यः । 'जगतीभिर्जुहोति' (१२ । ८ । ३ । १३) इति श्रुति-
बलाद्बृहक्षरन्यूनानामपि कासांविजगतीलमेव । दस्मादिभिर्यथा
इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना
अश्विनौ दसौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं
सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन । सीसेन ऊर्णासू-
त्रेण च सीसेन शष्पकयणादूर्णया तोकमकयणात् ताभ्यां यज्ञ-
निष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सीसेन ऊर्णासूत्रेण च
तन्मिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्ममङ्गदविशेषं
वयति ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् 'तन्त्रं राष्ट्रे च
सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः । अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने
परिच्छदे' इति कोशात् । कीदृशा अश्व्यादयः । मनीषिणः
मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन्
भिषज्यन्तः 'भिषज् रुजये' कण्ड्वादिलाद्यक् ततः शतृ-
प्रलयः । वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्तिष्ठो दधुर्देवताः
सधरराणाः । लोमानि शष्पैर्वहुधा न तोकमभिस्त्व-
गस्य माधुसर्मभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

उ० तदस्य । तत् असेन्द्रस्य रूपम् अमृतममरणधर्मि ।
शचीभिः कर्मभिः । तिष्ठो देवताः संदधुः संरराणाः ।
अश्विनौ सरस्वती च । कथं संदधुः । लोमानि तावत् शष्पैः
संदधुः । बहुधा न तोकमभिस्त्वगस्य । नकारः समुच्चये ।
आध्यायसमाप्तेः । त्वचमिति विभक्तिव्यत्ययः । बहुधा न
तोकमभिस्त्वचमसेन्द्रस्य संदधुः । मांसम् अभवच्च लाजाः ८१

म० तिष्ठो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रम-
माणाः सत्यः असेन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः
कर्मभिः संदधुः कर्माङ्गैः संधानं चक्रुः । तदेवाह । लोमानि
इन्द्रोमाणि शष्पैर्विरूढनीहिभिः संदधुः । असेन्द्रस्य लक् त्वम्

च तोक्मभिः विरूढयवैर्बहुधा संदधुर्लजा न लाजाश्चास्य
मांसं समभवत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चका-
रार्थाः ॥८१॥

अशीतितमी ।

तदध्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति
पेशो अन्तरम् । अस्थि मज्जानं मांसैः कारोतरेण
दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

उ० तदध्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य । अध्विनौ भि-
षजौ । रुद्रवर्तनी । रुद्रस्येव वर्तनिर्मागौ ययोस्तौ रुद्रवर्तनी
रुणवर्तनी वा । रोरुयमाणौ वर्तते इति वा । सरस्वती च ।
वयति वयन्ति । बहुवचनमेकवचनस्य । संबध्नन्ति अन्तरम-
भ्यन्तरम् । किं वयन्ति । अस्थि च मज्जानं च तावत्
मांसैश्च कारोतरेण च यथाक्रमं वयन्ति । किं कुर्वाणाः ।
दधतः स्थापयन्तः । गवां त्वचि चर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥

म० रुद्रवत् वर्तनिर्मागौ ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुणवर्तनी
वा । भिषजा भिषजौ वैद्यौ अध्विना अध्विनौ सरस्वती च तदन्तरं
शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति संबध्नन्ति
वचनव्यत्ययः । तदेवाह । मांसैः शष्पादिचूर्णचरुनिःस्त्रावैः
अस्थि संबध्नन्ति । कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति ।
कीदृशास्ते । गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थाप-
यन्तः ॥ ८२ ॥

अशीतितमी ।

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति
दर्शतं वपुः । रसं परिष्कृता न रोहितं नमहुर्धोर-
स्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

उ० सरस्वती मनसा । सरस्वती मनसा पर्यालोच्य ।
पेशलम् । पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च । हिरण्यवद्वा
रूपवद्वा । वसु नासत्याभ्यां च सहिता वयति पटमिव
सृजति । दर्शतं वपुः दर्शनीयं वपुः शरीरम् इन्द्रस्य । रसं
परिष्कृता न रोहितम् । सरं च परिष्कृता सरस्वती नासत्या-
भ्यामध्विभ्यां सहिता वयति । वपुषो रजनार्थम् । अतो
रोहित इन्द्रो वेदेषु पठ्यते । अथ तदा नमहुः किण्वः
धीरः धीमान् । तसरं न वेम तसरं च वेम च संपद्यते ।
नमहोः कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम् । विवक्षातः कारकाणि
भवन्ति । तसरं वेम च कुविन्दानां प्रसिद्धम् । तसरं वय-
नसाधनम् ॥ ८३ ॥

म० नासत्याभ्यामध्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं
दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति । इन्द्रस्येति शेषः ।
कीदृशं वपुः । पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम । पेशं लाति
गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचार्येति शेषः ।
परिष्कृता परिष्कृतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वयति

इन्द्रवपुषो रजनाय । अतएव वेदेषु रोहित इन्द्रः पठ्यते ।
अथ तदा नमहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं
वेम न वेमा च भवति । तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ ।
कीदृशो नमहुः । धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः । मादक
इत्यर्थः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनाजमहोः कर्तृत्वं
विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

पर्यसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जन-
यन्त रेतः । अपामर्तिं दुर्मतिं बाधमाना ऊर्ध्वं
वातं सञ्चं तदारात् ॥ ८४ ॥

उ० पर्यसा शुक्रम् । पर्यसा दुग्धेन कारणभूतेन शुक्रं च
अमृतं च जनित्रम् आजन्म जनयन्तः अध्विनौ सरस्वती च
प्रकृतत्वात् इन्द्रस्तु मैषज्यः । सुरया च मूत्रात् मूत्रमिति
साधु । मूत्रं च रेतश्च जनयन्तः । किंच । अपामर्तिं दुर्मतिं
बाधमानाः । अपबाधमानाः अमतिममननं वध्यभावं दुर्म-
तिं च । ऊर्ध्वम् आमाशयगतमन्नं वा तम् तत्सहचरितं
सर्वं पकाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरया जन-
यन्तः । आरात् सुरासंनिकर्षात् । संनिकर्षो हि गन्धा-
दिभिः ॥ ८४ ॥

म० प्रकृतत्वादध्विनौ सरस्वती च पर्यसा दुग्धेन रेतो वीर्यं
जनयन्त उदपादयन् । अडभाव आर्षः । इन्द्रस्येति शेषः ।
कीदृशं रेतः । शुक्रं शुक्रम् अमृतमनयत् । जनित्रं जनयतीति
जनित्रं जयनशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूर्ध्वं
वातं नाडीगतं सञ्चं च सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजन-
यन्तः । आमाशयगतमन्नमूर्ध्वम् पकाशयगतमन्नं सञ्चम् ।
कीदृशास्ते । अमर्तिं वध्यभावं दुर्मतिं दुर्दुद्धिं च बाधमाना निव-
र्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता
जजान । यकृत् क्रोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ते
वायुव्यैर्नर्मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रं भिषज्यन्ति ।
इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन । हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रस्य
जजान जनयति । सत्यम् इन्द्रस्य पुरोडाशेन सविता जन-
यति । यकृच्च क्रोमानं च जनयति । वरुणः इन्द्रस्य भिष-
ज्यन्मतस्ते च पित्तं च वायुव्यैः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां
सौमिकानां वायव्यानीति उक्तम् । मिनाति निर्मिमीते
सृजति ॥ ८५ ॥

म० सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता ।
इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशे-
नेन्द्रस्य सत्यं जजान । वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां

कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च जजान ।
वायव्यैः सौमिकौरुर्ध्वपात्रैः मतले हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी
पित्तं न पित्तं च मिनाति निर्मिनीते सजतीत्यर्थः । सौमिका-
न्यौरुर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

आत्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पा-
त्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न ग्रीहा
शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

उ० आत्राणि स्थालीः । स्थाल्यः आत्राणि अभवन् । किं
कुर्वाणाः । मधु पिन्वमानाः । पिन्वतिः सेचनार्थः । गुदाः
पात्राणि अभवन् । सुदुघा च धेनुः दक्षिणा च आदित्यस्थेष्टेः ।
गुदा एव अभवन् । श्येनस्य च पत्रं ग्रीहा अभवत् ।
शचीभिः कर्मभिः । आसन्दी नाभिः इन्द्रस्य उदरं च
माता च । आसन्दीस्थोऽभिषिच्यते अतस्ततो जायते ॥ ८६ ॥

म० स्थालीः स्थाल्यः आत्राणि अभवन् । कीदृशः
स्थाल्यः । मधु पिन्वमानाः सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा
गुदस्थानान्यभवन् । सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा
दोग्धी च धेनुः आदिलेष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् ।
श्येनस्य पत्रं च ग्रीहा हृदयवामभागस्थः क्षिणिलमांसपिण्डः
गुल्मसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् ।
कीदृश्यासन्दी । माता जननीस्थानीया आसंयामभिषिच्यते-
तस्ततो जायत एव । नाश्वार्थाः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां
गर्भो अन्तः । प्लाशिव्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न
कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

उ० कुम्भो वनिष्ठुः । सुरासंधानकुम्भो वनिष्ठुः जनिता
च जनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेव कर्मभिः । यस्मिन्कुम्भे
अग्रे प्रथमं योन्यां गर्भः । अन्तर्मध्ये सुरालक्षण उषितः ।
किंच । प्लाशिव्यक्तः । स्पष्टः शतधार उत्सः कूपः बहुजो-
तत्वात् कूप उक्तः । दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

म० कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा व-
निष्ठुः स्थूलात्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां
कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप
उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्लाशिः
क्षिश्रोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे
दुग्धे अन्नं पूरयति 'लोपस्त आत्मनेपदेष्टु' (पा० ७ । १ ।
४१) इति तलोपः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

मुखं स्रवस्य शिर इत्सवेन जिह्वा पवित्रमधि-

नासन् सरस्वती । चप्यं न पायुर्भिषगस्य वालो
वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

उ० मुखं सत् । अत्येन्द्रस्य मुखं सत् । एकदेशलोपः
सन्तमिति प्राप्ते । तथाच श्रुतिः 'मुखं सन्तमस्य जिह्वा
पवित्रं चप्यं न पायुर्वस्तिर्वालः' इति । शिर इत् सतेन जिह्वा
पवित्रम् आसन् आस्येति च । चप्यं च पायुः भिषगस्य
वालः वस्तिश्च शेषो हरसा तरस्वी । वालस्य त्रिधा परिणामः
वैद्यः वस्तिः शेषश्च । कीदृशः शेषः । हरसा वीर्येण तरस्वी
वेगवान् ॥ ८८ ॥

म० अत्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् । सत-
शब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः । सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् ।
पवित्रं जिह्वाभवत् । अध्विना अध्विनौ सरस्वती च आसन् आस्ये-
ऽभवन् । चप्यं च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनवस्त्रमस्ये-
न्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् । वालेन त्रयं जा-
तम् । कीदृशः शेषः । हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

अध्विभ्यां चक्षुरमृतं प्रहाभ्यां छागेन तेजो
हविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैर्बहुतानि
पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

उ० अध्विभ्यां चक्षुः । अध्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः संस्क्रि-
यते । तदेवामृतम् । प्रहाभ्यामधिदेवत्याभ्याम् छागेन
तेजः चक्षुषः क्रियते । कथंभूतेन छागेन । हविषा शृतेन
हविर्भूतेन पक्वेन अपरम् पक्ष्माणि चक्षुषः लोमानि गोधूमैः
संस्क्रियते । कुवलैर्बहुदरविशेषैः उतानि निविष्टानि पक्ष्मसु
रोमाणि संस्क्रियते । पेशो न शुक्रमसितं वसाते । पेशो न
रूपं च चक्षुषः शुक्रं शुक्रमसितं कृष्णं च वसाते आच्छा-
दयेते प्रकृतत्वादध्विनौ ॥ ८९ ॥

म० अध्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते प्रहाभ्यामधिदेव-
त्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं क्रियते । शृतेन पक्वेन हविषा
छागेन छागरूपेण पक्ष्महविषा तेजश्चक्षुःसंबन्धि क्रियते । गो-
धूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते । कुवलैर्बहुदैः उतानि
चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्रमसितं कृष्णं च
पेशः रूपं शुक्रकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयेते । कु-
र्वीत इत्यर्थः । प्रकृतत्वादध्विनौ कर्तारौ ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्थां अ-
मृतो प्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि
वर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

उ० अविर्न । अविश्च मेषः सारस्वतः नसि नासिका-
याम् वीर्याय अवस्थितः । प्राणस्य च पन्थां मार्गः अमृतः

प्रह्माभ्यां सारस्वताभ्यां क्रियते । सरस्वती च उपवाकैः व्यानं जजान जनयति । नस्यानि नासिकाप्रभवाणि च बहिः बदैरैः जनयति ॥ ९० ॥

म० अविः सारस्वतो मेघश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः प्रह्माभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते । सरस्वती उपवाकैर्यैः वाङ्मूरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । बहिर्बदैरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं प्रह्माभ्याम् । यवा न बहिर्भुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

उ० इन्द्रस्य रूपम् । इन्द्रस्य रूपं संस्करोति ऋषभः बलायावतिष्ठते । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अतीतानागतवर्तमानशब्दग्राहि । अमृतम् प्रह्माभ्यामैन्द्राभ्यां स्थापितम् । यवाश्च बहिर्भुवि । भुवि केसराणि भुवोः लोमानि अभवन् । कर्कन्धु च यज्ञे मधु सारघम् मुखात् कर्कन्धु वदरम् यज्ञे स्वयमेव यज्ञे इन्द्रस्य मुखात् । मधु लालाश्लेष्मादि मधुशब्देनोच्यते सादृश्यात् । सारघम् । सरघाः भ्रमराः । यथा सारघम् मधु इतश्चेतश्चाहृतं भवति । एवं लालादि सर्वस्वादङ्गाद्भवति ॥ ९१ ॥

म० ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे । प्रह्माभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे । कर्णशङ्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बहिर्भुवि भुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु वदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे । सरघा मधुमक्षिका तत्संबन्धि सारघम् । यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोमं मुखे इमश्रूणि न व्याघ्रलोमं । केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिंहास्य लोमं त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥

उ० आत्मन्नुपस्थे । आत्मनि उपस्थे च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि । लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे इमश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रस्य लोमानि । केशा न शीर्षन् ये च केशाः शिरसि यशसे निहिताः या च श्रियै शिखा निहिता या च त्विषिः दीप्तिः यानि चेन्द्रियाणि तदेतत्सिंहस्य लोमं ॥ ९२ ॥

म० आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे मुखे च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि । लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि इमश्रूणि तानि च व्याघ्रलोमं । शीर्षन् शीर्षि शिरसि च यशसे यशोर्यं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोमं ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

अङ्गान्यात्मन्मिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानं मायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

उ० अङ्गान्यात्मन् । अश्विनि यस्मिन्नात्मनि मिषजौ वैद्यौ अश्विनौ समधाताम् तद्वर्तमानम् । अङ्गैः समधात्सरस्वती । एवमिन्द्रस्य रूपं शतमानं बहुप्रतिमानम् । अश्विनौ सरस्वती च । चक्षुः चन्द्रेण हिरण्मयेन ज्योतिः अमृतं च दधानाः ॥ ९३ ॥

म० मिषजा मिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तन्त्रमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे । कीदृशा अङ्गादयः । इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाहादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः संपादयन्तः । कीदृशं रूपम् । शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्चिभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न साग्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ ९४ ॥

उ० सरस्वती योन्याम् । व्यवहितपदप्रायः । सरस्वतीयं योन्याम् इन्द्रलक्षणं गर्भम् अन्तर्मध्ये अश्विभ्यां पत्नीभूत्वा सुकृतं शोभनीकृतं विभर्ति धारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियै विभूत्यै वरुणश्च अप्सु राजा अपां रसेन साम्ना च विभर्ति ॥ ९४ ॥

म० सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं विभर्ति । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन्सन् विभर्तीत्यनुषङ्गः । नन्वायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

तेजः पशनां हविरिन्द्रियावत्परिस्तुता पर्यसां ।

सारधं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या
सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

उ० तेजः पशूनाम् । तेजः पशूनामुपादाय हविश्च
इन्द्रियवत् वीर्यवत् उपादाय । परिश्रुता हविर्भूतया ।
पयसा हविर्भूतेन सारधमिव मधु । अश्विभ्यां दुग्धम् ।
सरधाः भ्रमराः ते यथा अन्न ओषधीभ्यश्च रसमादाय दुहन्ति
एवमेतेभ्यो द्रव्येभ्यः अश्विभ्यां दुग्धं सौत्रामणीलक्षणम् ।
कथंभूताभ्याम् । भिषजा भिषग्भ्याम् सरस्वत्या च । किंच
सुता सुताभ्यां परिश्रुत्ययोभ्यां सकाशात् अमृतः सोमः इन्दुः
दुग्धे । एवं यैः सौत्रामणी दृष्टा तेभ्यः ऋषिभ्यो नमोऽश्विभ्यां
च सरस्वत्यै च । एवमियमृषिभ्युक्तिः ॥ ९५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

म० भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत्
इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां संवन्धि हविरादाय परिश्रुता
पयसा च सह सारधं मधु चादाय इन्द्राय तेजो दुग्धं स्रावि-
तम् । सुतासुताभ्यां परिश्रुत्ययोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृत-
रूपः इन्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः । एवं यैः सरस्वत्यश्विभि-
रिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः
सौत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ९५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सुगदीन्द्रभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा
हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

उ० क्षत्रस्य योनिरसि । गायत्री । आसन्दीवेद्योरुप-
धाति अर्धर्चन । क्षत्रस्य त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्त्या-
मभिषिक्तो हि गुणधर्मानर्हति राजेतदभिप्रायं योनित्वम् ।
क्षत्रस्य नाभिश्च नहनं त्वमसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति ।
मा त्वा हिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । मा त्वामियमासन्दी
हिंसीत् । मा च त्वं मां हिंसीः । यज्ञाध्यासोऽत्र कृष्णाजि-
नस्य । 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्च हिंसायाः'
इति श्रुतिः ॥ १ ॥

म० 'सोमासन्दीवदासन्दी जानुमात्रपदी वेद्योर्निदधाति
क्षत्रस्य योनिरिति' (का० १९।४।८) । जानुप्रमाणपादा-
मासन्दी वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जजुव्युताम् ।
आसन्त्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति

सूत्रार्थः । आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि,
त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्त्यामभिषिक्तो गुण-
धर्मानर्हति राजेति भावः । क्षत्रस्य नाभिर्नहनं बन्धनं चासि
'कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा लेति' (का० १९।४।८) ।
अस्यामासन्त्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः । यजुः कृष्णाजिन-
देवत्वम् । प्राजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं
प्रार्थ्यते । हे कृष्णाजिन, आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः । त्वं च
मा मां मां हिंसीः मा जहि । 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्म-
नश्च हिंसायै' (१९।८।३।९) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

निपसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्ना-
ज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

उ० आसन्त्यामुपविशति । निपसादेति व्याख्यातम् ।
पादयो रुक्ममुपन्यस्यति । मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युश-
ब्देनात्राशनिरुच्यते । विद्योत्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥

म० 'तस्मिन्नास्ते यजमानो निषादेति' (का० १९।
४।९) । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता
(अ० १०।क० २७) । 'पादयो रुक्ममुपन्यस्यति राजतं' (का० १९।
४।१०-११) । आसन्त्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ
मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति
मन्त्रेण सौवर्णं दधे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचु-
रिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ बृहत्सौ । हे रुक्म, मृत्योः
अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्यो-
तत इति विद्योत् । विचप्रत्यये गुणः । विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुष्णो
हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्च-
सायामिषिञ्चामि सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्ना-
द्यायामिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽ-
मिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

उ० अभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । अश्वि-
नोर्भैषज्येन । भिषजः कर्म भैषज्यम् । भिषग्वैद्यः । तेन
भैषज्येनाभिषिञ्चामीति संबन्धः । किमर्थमित्यत आह ।
तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्याय अन्ना-
धाय अभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै इति पृथगर्थे चतुर्थी ।
इन्द्रस्य इन्द्रियेण वीर्येण । बलाय श्रियै यशसे च सर्वा-
थायामिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

म० 'सर्वेसुरभ्युन्मृदित' शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवसाव-
यन् प्रतिदिश' सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति

प्रतिमन्त्रम्' (का० १९।४।१४) । वेतसमात्रस्थापितैव-
साम्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा सुखादवसावयन्नासन्दीर्यं
यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण । कीदृशम् । सर्वैः सुरभि-
मिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिर्द्रव्यैर्दत्तम् । सावित्रं यजुर्देवस्य
लेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे
स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा
कुर्यादिति सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । अध्विनोः ।
त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि । आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्मा-
यन्यौ । हे यजमान, अध्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभि-
षिञ्चामि । भिषजः कर्म भैषज्यम् । किमर्थं । तेजसे कान्त्यै ब्रह्म-
वर्चसाय । सर्वत्रास्वलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ।
सरस्वत्यै भैषज्येन । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सरस्वत्या भिषकर्मणा
च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि । किमर्थं । वीर्यायाजाद्याय । वीर्यं
सामर्थ्यं अजायमन्त्रभक्षणसामर्थ्यं तस्यै । इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रि-
यपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि । किमर्थं बलाय साम-
र्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्ध्यै यशसे कील्यै ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा कायं त्वा ।
सुश्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजन् ॥ ४ ॥

उ० यजमानमालभते । कोऽसि । गायत्री । कः प्रजाप-
तिरसि । कतमः प्रजापतितमः असि । अतिशयार्थं तम-
उपादानम् । बहवो हि प्रजापतयः । कस्मै । प्रजापतिपद-
प्राप्तये त्वामभिषिक्तवानहं । यतः कायं त्वा प्रजापतिभवाय
त्वामहमभिषिक्तवानस्मि यतः । 'सुश्लोकेत्यलब्धो ह्ययति' ।
हे कल्याणमङ्गल, हे सत्यराजन्, सत्यः अनन्तरः राजा यस्य ४

म० 'यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं
स्पृशति' (का० १९।४।१९) । प्राजापत्या गायत्री उष्णि-
गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिगर्भेति वचनात् । हे यजमान, त्वं
कः प्रजापतिः असि । अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि ।
प्रजापतयो बहवः तत्रोक्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये
त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः । कायं प्रजापतिभवाय चाभि-
षिक्तवान् । 'सुश्लोकेत्यलब्धो ह्ययति' (का० १९।४।
२०) । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञाचरानाह-
यति । हे सुश्लोक, एहीति शेषः । शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य ।
शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः । हे सुमङ्गल, त्वमेहि ।
हे सत्यराजन्, एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य
सः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च इम-
श्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतं सन्नादं चक्षुर्विराट्
श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

४९ य० उ०

उ० अङ्गानि चालभते यथालिङ्गम् । शिरो मे पञ्चभिः ।
तृतीया गायत्री अन्त्या महापङ्क्तिर्यवसाना अनुष्टुभोऽन्याः ।
इन्द्रोऽभिषक्त आत्मानं राष्ट्रीभूतं पश्यन्नाह । शिरो मे
श्रीर्वर्तते । यशो मुखं वर्तते । त्विषिर्दीप्तिः केशाश्च इमश्रूणि
च वर्तन्ते । राजा प्राणः मे अमृतं वर्तते । संगतं राज्यं
यत्र स सन्नादं चक्षुर्वर्तते । विराट् श्रोत्रं वर्तते । विराट्
प्रथमशरीरी ॥ ५ ॥

म० 'अङ्गानि चालभते यथालिङ्गम्' शिरो म इति प्रति-
मन्त्रम्' (का० १९।४।२१) । यजमानो यथालिङ्गमङ्गा-
न्यालभते । इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चम् । तत्र तृतीया
गायत्री अन्त्या व्यवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभि-
षिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह । हे मम
शिरः, श्रीः शोभास्तु वर्तते वा । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः
इमश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु । राजा वीर्यमानो
मे मम प्राणो मुखवायुरमृततमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सन्नादं अस्तु ।
सम्यक् राजते सन्नादं । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमा-
नमस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराट्
भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे
सहः ॥ ६ ॥

उ० जिह्वा मे । जिह्वा मे भद्रं वर्तते । वाक् महः वर्तते
पूजाकारिणी वर्तते । मनः मन्युर्वर्तते मनः क्रोधफलदायि
वर्तते । भामः क्रोधः स्वराज्यक्षमो वर्तते । उक्तं च 'शक्तिरहि-
तोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि । अर्थरहितोऽपि
कामी जानाति विधिं विदम्बयितुम्' इति । मोदाः प्रमोदा
अङ्गुलयः अङ्गानि च मम वर्तन्ते । मित्रं मे सहः मित्रबलं
मे सहः शत्रूणामभिभवितुं वर्तते ॥ ६ ॥

म० मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक्
वागिन्द्रियं महः मद्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु । महतेरसु-
प्रलयः । मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः
क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु ननु कुतश्चित्प्रतिहन्यता-
मित्यर्थः । तदुक्तम् 'शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति
सेवकजनोऽपि । अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विदम्ब-
यितुम्' इति । अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु । मोदन्ते
ते मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु । मे
मम मित्रं सहः अस्तु । सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः
रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् ।
आत्मा क्षत्रमुदो मम ॥ ७ ॥

उ० बाहू मे । बाहू मे बलमिन्द्रियं च वर्तते । हस्तौ मे कर्म च वीर्यं वर्तते । आत्मा अन्तरात्मा क्षत्रं वर्तते उरश्च मम ॥ ७ ॥

म० मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरु अरन्ती जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

उ० पृष्टीर्मे पृष्ठदेशो मे राष्ट्रं वर्तते । उदरं च असौ ग्रीवा च श्रोणी च ऊरु च अरन्ती च जानुनी च विशो मे वर्तते । अन्यान्यप्यङ्गानि यानि सर्वतः ॥ ८ ॥

म० मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरु सक्थिनी अरन्ती हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः । जङ्घाभ्यां पङ्क्त्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

उ० नाभिर्मे । नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं च वर्तते । चित्त-विज्ञानयोः को विशेष इति चेत् । विज्ञानं विज्ञप्तिः तज्जः संस्कारश्चित्तम् । पायुर्मे अपचितिर्भसच्च वर्तते । पायुर्गुद-प्रदेशः । अपचितिः पूजा । भसत्शब्देन स्त्रीप्रजननं गौडा आहुः । नच यजमानस्यैतद्भवति । अतः पत्नीविषयमेतत् । आनन्दनन्दौ आण्डौ मे वर्तते । भगः सौभाग्यं पसो मे वर्तते । भगः महदैश्वर्यम् । 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति शिश्रमुच्यते । जङ्घाभ्यां पङ्क्त्यां च धर्मोऽस्मि । धर्मेप्रति हि राजा भवति । विशि प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ ९ ॥

म० मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु । यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ । तत्सुखभोकारौ भवतामित्यर्थः । 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु । भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं संपत्तिः । सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पङ्क्त्यां चाहं धर्मोऽस्मि । उपलक्षणमेतत् सर्वोद्देश्यधर्मरूपोऽस्मि । धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि । धर्मेप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

दशमी ।

प्रतिक्षेत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्घ्रेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

उ० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षेत्रमिति यजुषा । प्रति-तिष्ठामि क्षेत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठामि च अश्वेषु प्रति-तिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठामि च । अङ्गेषु प्रतितिष्ठामि च आत्मनि प्रतितिष्ठामि च प्राणेषु प्रतितिष्ठामि च पुष्टे प्रतितिष्ठामि च द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि च यज्ञे ॥ १० ॥

म० 'कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षेत्र इति' (का० १९ । ४ । २३) । आसन्वीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति । विश्वदेवदेवत्वं यजुः अतिशक्ती । अहं क्षेत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गहलोकयोः यज्ञे ज्योति-ष्ठोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योत-नार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगलम् आत्मप्रतिष्ठा निराधिलम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् । वश्यविश्वः पशुमाञ्जिराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

एकादशी ।

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवै-रवन्तु मा ॥ ११ ॥

उ० त्रया देवा इति अस्त्रान्ते जुहोति । पङ्क्त्या त्रयव-सानया दैव्या । परेण यजुषा स्वाहाकारान्तेन च । व्यवहि-तपदप्रायः । ये एकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः येच एकी-कृताः त्रयस्त्रिंशः त्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते । सुरार्धसः शोभन-धनाः । राधइति धननाम । राधुवन्त्यनेन । येच बृहस्पतिपु-रोहिताः ते देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः । देवा देवैर्वक्ष्यमाणैः सह अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ ११ ॥

म० 'त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति' (का० १९ । ५ । ८) । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्म-केन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति । त्रयवसाना विश्वदेव-देवत्या पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा माम-वन्तु रक्षन्तु । कोटशाः । त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० ५ । २ । ४२) 'द्वित्रिभ्यां तय-सायज्वा' (पा० ५ । २ । ४३) इत्यज्यादेशः । एकादश

त्रिगुणा इत्यर्थः । ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशः तिस्र-
भिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते । त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः ।
सुरोधसः शोभनं राधो येषां ते । राध इति धननाम । 'राधुव-
न्यनेन' (नि० ४ । ४) इति यास्कोक्तः । तथा बृहस्पति-
पुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य
सवे आज्ञायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन
सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजुषि सामभिः सामा-
न्यग्भिर्ऋचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या
याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहु-
तयो मे कामान्समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

उ० कथमवन्तु । प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिता
भवन्तु । द्वितीयाः तृतीयैः तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन
यज्ञो यजुर्भिः यजुषि सामभिः सामानि ऋग्भिः ऋचः पुरो-
नुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिः याज्या वषट्कारैः
वषट्कारा आहुतिभिः । एवमेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवैरु-
त्तरोत्तरपालिता आहुतयः मे कामान्समर्धयन्तु संवर्धयन्तु ।
भूयः सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

म० कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्वमाशीर्लिङ्गं यजुः
प्रकृतिश्चन्द्रः । प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्विती-
यास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह
यज्ञो यजुर्भिः सह यजुषि सामभिः सह सामान्यग्भिः सह
ऋचः पुरोनुवाक्याभिः सह पुरोनुवाक्या याज्याभिः सह
याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्र-
कारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामा-
नभिलोषात् समर्धयन्तु पूरयन्तु । भूः भुवनं भूः हुतमिदं
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्मा आनतिरागतिः ।
मांश्च सं म उपनतिर्विस्वसि मज्जा म आनतिः ॥ १३ ॥

उ० यजमानो ग्रहात् भक्षयति । लोमानि प्रयतिः ।
अनुष्टुप् । मम यानि लोमानि तानि प्रयतिर्वर्तते । प्रयतिः
प्रयत्नः । त्वङ् मे आनतिर्वर्तते आनयनमानतिः । त्वगेव
सर्वाणि भूतानि मम आनतानीत्यभिप्रायः । आगतिश्च
द्रव्यादिर्मांसं मे उपनतिर्वर्तते । उपनमन्ते हि मम भूतानि ।
वसु धनानि अस्थि मम वर्तते । मज्जा मे आनतिः ॥ १३ ॥

म० 'प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति' (का०
१९ । ५ । १०) । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्ष-
यति । लोमलगादिदेवतातुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं
प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोयामी (?) यथा लोमस्वपि प्रयत्नः ।

मे मम लङ् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां
सा आनतिः । आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः ।
मदीयां लवचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे
मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु
धनं धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र
उपलक्षणमेतत् । मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यदेवा देवहेडनं देवासश्चक्रमा वयम् । अग्निर्मा
तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टहंसः ॥ १४ ॥

उ० इत उत्तरमवभृथः मासरकुम्भं स्थावयति । यदेवाः
तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवताः । देवाः देवासः द्वे आमन्त्रिते
त्रिस्थानानपि देवान् बोधयति । यत्किञ्चित् हे देवाः हे
देवासः, देवहेडनं चक्रम कृतवन्तो वयम् । अग्निर्मा माम्
तस्मात् एनसः पापात् विश्वात्सर्वस्मात् मुञ्चतु । अंहसश्च
पापात् ॥ १४ ॥

म० इत उत्तरमवभृथः । 'मासरकुम्भं स्थावयति यदेवा
इति' (१९ । ५ । १३) । अवभृथेष्टिं कृत्वा यदेवा इत्यादिना
वरुण नो मुञ्चेल्यन्तेन (१८) सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन
मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति । अभिवायुसूर्यदेवत्यास्ति-
स्रोऽनुष्टुभः कृष्माण्वीसंज्ञाः । दीव्यन्तीति देवाः दीप्यमाना हे
देवासो देवाः, वयं यदेवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चक्रम
कृतवन्तः । करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः । अग्निस्त्वं
स्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु । विश्वात्
विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । वसेः स्मादभाव
आर्षः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांश्चसि चक्रमा वयम् ।
वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टहंसः ॥ १५ ॥

उ० यदि दिवा । यदि दिवा अहनि च रात्रौ एनांसि
पापानि चक्रम कृतवन्तो वयम् । वायुः मां तस्मात् एनसः
विश्वात् मुञ्चतु अंहसः ॥ १५ ॥

म० यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि
पापानि चक्रम । वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादहंसश्च मां
मुञ्चतु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांश्चसि चक्रमा वयम् ।
सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वष्टहंसः ॥ १६ ॥

उ० यदि जाग्रत् । यदि जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्न-
वस्थायाम् एनांसीति समानव्याख्यानम् । सूर्य इति
विशेषः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याचष्टे । 'मनुष्या वै जागरितं

पितरः सुसं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतु' इति ॥ १६ ॥

म० यदि जाग्रत् । सप्तम्या लृक् । यदि जाग्रति जाग्रद-
वस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्त-
स्मादेनसः विश्वादेहसध्व मां मुञ्चतु । श्रुत्या लन्यथा व्याख्या-
तम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम्
तस्मान्मा मुञ्चतु । 'मनुष्या वै जागरितं पितरः सुसं मनुष्यकि-
ल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चन्ति' (१२।९।२।२)
इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे
यदर्ये यदेनश्चकृम वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्या-
व्यजनमसि ॥ १७ ॥

उ० यद्गामे यदरण्ये यत्सभायां यत् इन्द्रिये इन्द्रि-
यविषये । 'देवविषये' इति श्रुतिः । यत् शूद्रे यत् अर्ये ।
'अर्यः स्वामिवैद्ययोः' । यच्च तद्व्यतिरिक्तमेनः चकृम
वयम् । यच्च एकस्य आवयोः पत्नी तजमानयोः अधिधर्मणि
एनः तस्य एनसः अवयजनमसि । अवपूर्वो यजतिर्नाशने
वर्तते । नाशनमसि ॥ १७ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां
पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्श-
नादि यत् देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैद्ये । 'अर्यः स्वामिवैद्ययोः'
(पा० ३।१।१०३) इति निपातः । यत् पापं वयं
चकृम । आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधिधर्मणि कर्मणि
अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैनसः पापस्या-
वयजनं नाशनं लमसि । नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वच-
नम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

यदापो अङ्ग्या इति वरुणेति शपामहे ततो
वरुण नो मुञ्च । अर्वभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि
निचुम्पुणः । अर्व देवैर्देवकृतमेनोऽयक्षयव मर्त्यैर्म-
र्त्यैकृतं पुरुराणो देवरिषसाहि ॥ १८ ॥

उ० यदापः व्याख्यातः । अवभृथनिचुम्पुण व्याख्यातः ।
इयान्स्तु विशेषः । अयक्षीति यजतेरिह रूपम् । पूर्ववच्च
क्रतुयागे अयाजिपमिति ॥ १८ ॥

म० यदापः । व्याख्यातम् (अ० ६।क० २२) 'पूर्व-
वन्मज्जनम्' (का० १९।५।१४) । पूर्ववदिति अवभृथ-
त्वादि ओषधीस्ताप इत्यन्तेन (१९) सुराकुम्भस्य जले
मज्जनम् । अवभृथ । व्याख्यातम् (अ० ३।क० ४८ ।
अ० ८।क० २५) इयान्विशेषः । अयक्षि अवायक्षि नाशि-
तवानस्मि यजेर्लङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् । पूर्वत्र अया-

सिपमिति । सुमित्रिया न इत्यपोऽजलिदानाय दुर्मित्रिया इति
द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा' (का० १९।५।
१५) । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा
सुमित्रिया इति जलाजलिमादाय यस्यां दिशि रिपुतां प्रति
सिञ्चतीति सूत्रार्थः । सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् (अ० ६।
क० २२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकोनविंशी ।

समुद्रे ते हृदयमभ्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधी-
रुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु
दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मः ॥ १९ ॥

उ० समुद्रे ते । द्विपदा विराट् । सुमित्रिया न
इत्यपोऽजलिना आदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति
सिञ्चति ॥ १९ ॥

विंशी ।

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।
पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनेसः ॥ २० ॥

उ० द्रुपदादिव । अनुष्टुप् अन्वेदवत्या वा सोपप्लव-
नीया । द्रुममया पदः द्रुपदः पादुका उच्यन्ते । तथाच
यास्कः 'कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे' इति । मुमुक्षानः यथा
द्रुममयात्पादात् मुच्यमानः पुरुषः तज्जैर्दोषैः असंबध्यमानः
पृथग्भवेत् । यथाच स्विन्नः प्रस्विन्नः पुरुषः स्नातः मलात्पु-
थग्भवेत् । प्रस्विन्नस्य हि कृत्स्नो मल उपैति । यथाच पूतं
पवित्रेण कम्बलमयेन आज्यं घृतं पृथग्भवेत् कीटिकातः एव-
मापः शुन्धन्तु पृथक्शुन्धन्तु सामेनसः पापात्सकाशात् ॥ २० ॥

म० 'अवभृथवत्साला वा सोपासनं द्रुपदादिवेति' (का०
१९।५।१६) । जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत्
लाला कर्मकाले घृतं वासोऽप्यु क्षिपतः अन्वेदवत्यानुष्टुप् ।
आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्
पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति 'पलाशीद्व-
ड्मागमाः' इत्यभिधानोक्तेः (अम० २।४।५) । इत्सरः
तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुक्षानः पृथग्भवन् यथा
पादुकादोषैरसंबद्धो भवति । मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहो-
त्यादिलाद्विले मुमुक्षान इति रूपम् । यथाच स्विन्नः सेदयुक्तः
स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण
कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटिभ्यः पृथग्भवति ।
तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उद्वयं तमसस्पतिः सुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

उ० उत्तरति । उद्वयम् अनुष्टुप्सौरी । उदः अगन्म । आख्यातेन संबन्धः । उदगन्म उद्वताः स्व वयं तमस-
स्परि । तमसोधि तमोबहुलादस्माद्धोकात् । स्वः स्वर्गं लोकं
पश्यन्तः । उत्तरम् उद्वततरमस्माद्धोकात् । ततोऽपि देवं
सूर्यं देवत्रा देवेषु उदगन्म ज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्यो
ज्योतिर्भ्यः ॥ २१ ॥

म० 'सोमवदुक्तमणमागमनं च' (का० १९।५।१७) ।
सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् । 'अपाम
सोमममृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति
सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा । वयं तमसः परि
तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माद्धोकात् उदगन्म उद्वता
निर्गताः । गमेर्लेङि शपि छप्ते मस्य नः । कीदृशा वयम् ।
उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः । किंच देवत्रा
देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म
प्राप्ताः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

आपो अद्यान्वचारिष्व रसेन समसृक्षमहि ।
पयस्वानम् आगमं तं मा सृष्टुजं वर्चसा प्रजया
च धनेन च ॥ २२ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । आपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी ।
योऽहम् आपः अद्यास्मिन्नहनि अन्वचारिषम् । अनुचरितवान-
स्मि अनेनावभृथकर्मणा । यश्चाहम् अब्जेन रसेन समसृ-
क्षमहि संसृष्टवानस्मि । यश्चाहं पयस्वान् उदकवान्सन् । हे
अग्ने, आगमम् आगतवानस्मि । तं मामागतवन्तं सन्तम्
संसृज्य वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

म० 'आहवनीयमुपतिष्ठत आपो अद्येति' (का० १९।
५।१८) । यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते । अग्निदेवत्या
पङ्क्तिः । हे अग्ने, तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया
धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज्य संयोजय । योऽहमद्य अप
अन्वचारिषम् अवसृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि ।
चरतेर्लेङ् । यश्चाहं रसेन जलेन समसृक्षमहि संसृष्टोऽस्मि ।
सृजेर्लेङ् वचनव्यत्ययः । यश्चाहं पयस्वानुदकवान्सन् आगम-
मागतवानस्मि । गमेर्लेङि 'पुषादि-' (पा० ३।१।५५)
इति च्लेरङ् । तं मां वर्चसादिभिर्योजय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि । समाववर्ति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः ।
समु विश्वमिदं जगत् ॥ वैश्वानरज्योतिर्भूयास्तं
विभून्कामान्व्यश्रवै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० समिधमादत्ते । एधोऽसि एधः समिन्धनमस्यमे ।

एवं चेत् अतस्त्वां समिन्धनमुपादाय एधिषीमहि । आदधाति
समिदसि । यतश्च समिन्धनमस्यमेः तेजश्चासि अग्नेः ।
दाह्यसंयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदभिप्रायम् । अतस्त्वां ब्रवीमि ।
तेजो मयि धेहि । जुहोति । समाववर्ति गायत्री । यस्मा-
त्समावर्तते नश्वरत्वादियं पृथिवी । यस्माच्च समावर्तते उषाः ।
यस्माच्च समावर्तते एवं सूर्यः । यस्माच्च समावर्तते एवं
विश्वम् । इदं जगत् जङ्गमादि । अतो वैश्वानरस्य ज्योतिः
भूयास्तम् । 'वैश्वानरः परं ब्रह्म' इत्याहुरौपनिषदिकाः ।
विभून् कामान् व्यश्रवै प्राप्नुयाम् । भूः भुवनमात्राभि-
संबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

म० 'एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समि-
दसीति' (का० १९।५।१९) । यजमानः एधोऽसीति
मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणामौ दधाति । समि-
देवत्ये यजुषी । हे समित्वमेधः, एधयति दीपयतीति एधः
दीपिकासि । वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नु-
याम । एधतेराशीर्लिङ् । हे समित्, त्वं समिदसि समिन्धयति
दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् । अतो
मयि विषये तेजो धेहि धारय । 'जुहोति समाववर्तीति'
(का० १९।५।२०) । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डि-
काशेषेण जुहोति । समाववर्ति आग्नेयी गायत्री । वैश्वानर-
ज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्ति सम्यगावर्तते ।
विकरणव्यत्ययेन वृत्तेः शपः श्रुः । नश्यतीत्यर्थः । उषाः दिव-
सोऽपि समाववर्ति सूर्यः समाववर्ति । उ एवायं । विश्वमिदं
जगत् समाववर्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयास्तम् ।
विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्गुणं ज्योतिर्वैश्व-
भूयास्तम् । विभून्महतोऽपि कामान्मनोरथान् व्यश्रवै प्राप्नुयाम् ।
भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु
भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते त्वयि । व्रतं च
श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम् ॥ २४ ॥

उ० सौत्रामण्यारम्भे यजमान आहवनीये तिष्ठः समि-
धोऽभ्यादधाति तिसृभिरनुष्टुभिर्भ्राग्नेयीभिः । प्रथमा व्रतग्रह-
णीया । यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हे अग्ने व्रतपते,
त्वयि अनया व्रतं च श्रद्धां च उपगच्छामि । ततः
इन्धे त्वाम् अहं दीक्षितः सन् ॥ २४ ॥

म० 'अभ्यादधामीति प्रत्युचमाहवनीये तिष्ठः समिधो-
ऽभ्यादधाति' (का० १९।१।१२) । सौत्रामण्यादावादि-
त्येष्टिं समाप्य त्रिपश्वर्धमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहत्याभ्यन्वाधानं
ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिष्ठः समिधः प्रत्युचमा-
दधाति । अग्निदेवत्यास्तिष्ठोऽनुष्टुभः आधतराश्चिदृष्टाः । हे
अग्ने, व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक, अहं समिधं त्वयि अभ्या-

दधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म
श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि । त्वा त्वामिन्द्रे दीप-
यामि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाभिना ॥ २५ ॥

उ० यत्र ब्रह्म । यत्र ब्रह्म च मूर्तिमत् क्षत्रं च । सम्यञ्चौ
समीची इति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः । चरतः सह अवियोगेन ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं प्रज्ञानं वा प्राप्ता भवन्तीत्यतः तल्लोक-
गमनं प्रार्थ्यते । यत्र देवाः सहाभिना चरन्ति ॥ २५ ॥

म० पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं जानीयाम् । लोकमप्राप्तानां
तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् । यत्र
लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन
चरतः तिष्ठत इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे । सम्यञ्चौ लिङ्गव्य-
त्ययः । समीची सम्यक् अथतस्ते । तत्र चाभिना सह देवाः
संचरन्ति । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं
प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह । तं
लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥ २६ ॥

उ० यत्रेन्द्रः । यत्र इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ संगतौ
चरतः सह अवियुक्तौ । तं लोकं पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्र
सेदिर्न विद्यते । अन्नलभनिमित्तं सदनं कातर्यात्सेदिः ॥ २६ ॥

म० यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः । यत्र
च सेदिः सदनं सेदिः 'आहगम-' (पा० ३ । २ । १७१)
इति चात्किप्रत्ययः लिङ्गत्वादेलाभ्यासलोपौ । अन्नाप्राप्तिजनितं
दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेयं
प्रजानीयाम् । जानातेः 'सिञ्चहुलं लेटि' (पा० ३ । १ ।
३४) इति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अध्वशुना ते अध्वशुः पृथ्यतां परुषा परुः ।
गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २७ ॥

उ० अध्वशुना ते । द्वितीया सुरासन्धानेऽनुष्टुप् । सोम-
स्याशुना ते तव हे सुरे, अध्वः पृथ्यतां संपृथ्यतां संमृज्यताम् ।
परुषा च परुः पर्वणा च पर्वं संपृथ्यताम् । एवं च कृत्वा
गन्धस्त्वव सोममवतु संपृणक्तु समालिङ्गताम् । मदाय च रसः
अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम् ॥ २७ ॥

म० सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता । तत्सूत्रं
सौत्रामण्यारम्भे (का० १९ । १) लिखितम् । हे सुरे, ते तव
अध्वः भागः सोमस्याशुना भागेन सह पृथ्यतां संयुज्यताम् ।
तव परुः पर्वं सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृथ्यताम् । तव गन्धः

अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु । किमर्थं । मदाय
मत्ततायै । सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत
उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ।
सुरायै वध्वै मदे किंत्वो वदति किंत्वः ॥ २८ ॥

उ० पूतामादत्ते । सिञ्चन्ति परि । अनुष्टुप् सौमी
ऐन्द्री वा । सिञ्चन्ति याम् आचामभावमुपगताम् ।
आचामो भक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयःप्रभृतिभिः । उत्सि-
ञ्चन्ति च ग्रहैः । पुनन्ति च यां गोवालपवित्र-
हिरण्यादिभिः । तस्यै सुरायै वध्वै वध्रुवर्णायै ।
पृथ्ये चतुर्थ्या । मदेऽवस्थितः इन्द्रः । किंत्वो वदति
किंत्वः किंत्वः इति वदति किं त्वं कस्य त्वं ब्रूहीति
वदति ॥ २८ ॥

म० सुरादेवत्येन्द्रदेवत्यावानुष्टुप् । पूतसुरादाने विनियोग
उक्तः (का० १९ । २ । ६) । वध्वै वध्रुवर्णायै तस्यै सुरायै ।
पृथ्ये चतुर्थ्या । सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंत्वः
किंत्व इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं
वचो वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति
पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति । ग्रहैः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः
पुनन्ति च ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

धानावन्तं करम्भिणं मपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं
प्रातर्जुषस्व नः ॥ २९ ॥

उ० धानावन्तं करम्भिणम् । ऐन्द्री गायत्री प्रातः-
सवने पुरोडाशानां पुरोनुवाक्या । धानावन्तं धानाभिः
संयुक्तं । करम्भिणं करम्भेण संयुक्तम् । अपूपवन्तं अपूपेन
संयुक्तम् । उक्थिनं वचनवन्तं स्तुतिमन्तं भागम् हे इन्द्रः,
प्रातःसवने जुषस्व सेवस्व नः अस्माकम् ॥ २९ ॥

म० इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाक-
र्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोनुवा-
क्यापि । हे इन्द्र, त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व ।
कीदृशम् । धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् । करम्भिणं कर-
म्भोऽस्यास्ति । अपूपवन्तमपूपः सन्ति यत्र । उक्थिनमुक्थं
शत्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

बृहदिन्द्राय गायतु मरुतो वृत्रहन्तमम् । येन
ज्योतिरर्जनयन्नृतावृधो देवं देवाय जार्गुवि ॥ ३० ॥

उ० बृहदिन्द्राय । ऐन्द्रावृहत्या गायतीति । साझ-
ह्यं योनिः । बृहत्साम इन्द्राय गायत उपशब्दयत । हे
मरुतः । ऋत्विजो वा मरुतः । वृत्रहन्तमम् । वृत्रप्रति अति-

शयेन हन्ति गच्छतीति वृत्रहन्तमः । एवमेव व्याख्येयम् । येनैव पदकारः पदं चक्रे । वृत्रहन्तममिति मकारान्तावग्रहणम् । अथ कोर्थः । पाप्मानं प्रति अतिशयेन हन्तारं साम गायतीति । येन साम्ना ज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । इन्द्रस्य । यद्वा । ऋतावृधो देवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवं दातु । देवाय इन्द्राय दातुः । जागृवि जागरणशीलं स्वाधिकारावहितचित्तम् ॥ ३० ॥

म० 'ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति' (का० १९ । ५ । २) । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति । इन्द्रदेवत्या बृहती ऋमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः, इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत । कीदृशम् । बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा । 'नाद्वस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा । येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् । कीदृशं ज्योतिः । देवं दीप्यमानम् । जागृवि जागर्तति जागृवि जागरणशीलम् । अविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

उ० ब्रह्मानुमन्त्रणम् । अध्वर्यो अद्रिभिः । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो, अद्रिभिः प्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् पवित्रे आनय आसिञ्च । ततः पुनाहि पुनीहि । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानार्थम् ॥ ३१ ॥

म० 'ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति' (का० १९ । २ । ११) । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो, त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिञ्च । कीदृशम् । अद्रिभिः प्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय । इलाभाव आर्षः । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

यो भूतानामधिपतिर्यिष्णोर्लोका अधिश्चिताः । य ईशे महतो महास्तेन गृहामि त्वामहं मयि गृहामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

उ० त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति । यो भूतानां पङ्क्तिः । सोमप्रवादः । यो भूतानां चतुःप्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिंश्च लोका अधि उपरि श्रिताः स्थिताः । यश्च ईशे महतः विकारजातस्य । स्वयं च महान् । तेन गृहामि त्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥

म० 'त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति' (का० १९ । ४ । २४) । 'प्रागभिषेकात्सीसेन तन्त्रमिति' (१९ । ८०) षोडशभिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः । ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षमख्यरेण गृह्णाति । आत्मवादिनीग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जराय्वादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः । यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्चिताः आश्रिताः । लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते 'लोपस्त आत्मनेपदे' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपे लटि तद्धि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् । 'अधीगर्थदयेशाम्' (पा० २ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह, अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वां त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उपयाम गृहीतोऽस्यध्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राग्णे । एष ते योनिरध्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राग्णे ॥ ३३ ॥

उ० उपयाम गृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० उपयाम० यजुः सामत्रिष्टुप् । व्याख्यातम् (अ० १० । क० २३) एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती । सादने विति-योगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

उ० ऋत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । प्राणपा इति द्वाभ्यामनुष्टुबपरिष्टादृहतीभ्यां प्राणादिपरिचयाय । यस्त्वं प्राणपाः मम असि अपानपाश्चक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्च मे । वाचश्च मे विश्वभेषजः सर्वभेषजकारी । मनसश्चासि विलायकः । 'लीङ् श्लेषणे' सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥

म० 'शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति' (का० १९ । ५ । ९) । सहश(?)ग्रहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेष्वजिग्रन्ति कण्डिकाद्वयेन । ग्रहदेवते द्वे अनुष्टुबपरिष्टादृहत्वा । हे ग्रह, त्वं मे प्राणपा असि । प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः । अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि । चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः । मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषध-मुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयतीति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः । यद्वा 'ली श्लेषणे' विलाययति

चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः । सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य । उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

उ० किंन्र अश्विनकृतस्य ते । नकार उपजनः । करोतिर्दर्शनार्थः । अदृष्टस्य सरस्वतिदृष्टस्य ते इन्द्रेण सुत्राम्णा दृष्टस्य ते । उपहृतश्चाभ्यनुज्ञात एताभिर्देवताभिः उपहृतस्य च सोमस्य ऋत्विग्भिः भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० हे ग्रह उपहृत, आज्ञोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य ते । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् । वृद्धभावा अर्धः । आश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्तस्य 'व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा० ६।३।६३) इति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपहृतस्य ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

समिद्ध इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वा वृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

उ० समिद्ध इन्द्रः । इत उत्तरं होत्रमैत्रावरुणं च सौत्रामण्याः आश्वमेधात् । तत्रैन्द्रस्य पशोरेकादशयाजाः तत्रैता आयोजया ऐन्द्रस्त्रिष्टुभः । यास्तु आग्निदेवताः 'इध्मः तनूनपात् नराशंसः इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ-होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः' इति । ता यथायोगं विशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । द्विस्थान इन्द्रो-ऽत्र स्तूयते । यः समिद्धः संदीप्तः आदित्यानां त्वमिन्द्र, उषसामनीके मुखे । उषसां हि यत्र मुखं तत्र भगवानादित्यो-ऽवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतो गामिन्या दीप्त्या वावृधान इति संबन्धः । पूर्वकृच्च पूर्वा दिशं करोति । तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वा दिक् संभवति । स एव मध्यस्थानः सन् त्रिभिर्देवैः सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान वृत्रं मेघम् विदुरो ववार । हत्वा च वृत्रं विविधान् विवृतान् अकरोत् । विदुरः द्वाराणि स्रोतांसि तस्यैव मेघस्य । द्वारशब्दस्य दुर इति छान्दसं संप्रसारणम् ॥ ३६ ॥

म० आध्वर्यवं समाप्तम् । इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते । 'समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य' (का० १९।६।१२) । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः । आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपाजराशंसो वा इडः बर्हिः

द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्यायताः । अनुवाकानेनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान हतवान् । दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् । दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् । द्वारशब्दस्य संप्रसारणे दुर इति रूपम् । कीदृश इन्द्रः । समिद्धः संदीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्वकृतपूर्वा दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता । नात्रो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशदेवैः सह वावृधानः वर्धमानः । वृषेर्विकरणव्यत्ययेन शपः 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः संहितायाम् । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जहिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

उ० नराशंसः । एकस्यामेव ऋचि नराशंसः तनूनपाज्जाप्रीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रयोयं मन्त्रः । यः शूरः इन्द्रः सन् नराशंसः । यश्च यज्ञो भवति-नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति । प्रतिप्रति मिमानो भिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्य धाम स्थानम् गोप्रभृतिपशुसंबन्धिनीभिः वपाभिः वपावान् हिरण्यैर्वपापूर्वैः यश्चाधानभूतैः चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । यश्च शूर इन्द्रः तनूनपात् घृतं भवति मधुना । मधुस्वादेन घृतेन समञ्जन् हवींषि । गौरत्र तनूरुच्यते । ततोऽस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आभ्यं जायत इति । तं शूरमिन्द्रं यजमानो यजति प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ॥ ३७ ॥

म० एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टचेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति । तं कम । य ईदृशः नराशंसः नरैर्कृत्स्निभिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः । यद्वा 'नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति' (नि० ८।६) इति यास्को-केर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वात्वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः भिमीते मिमानः प्रतिगणयन् । यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः । एकः प्रतिमिमान इत्यनेन संबध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः । कश्यपात्मज इत्यर्थः । यद्वा तनू शरीरं न पातयति रक्षति जाठराभिरूपेणेति तनूनपात् अमिस्तद्रूपः । यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् । गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतरूपस्तद्वात्वा वा । गोभिर्वपावान् पशुसंब-

न्धिनीभिर्वैपावान् वपायुक्तः मधुना मधुखादोपेतेन घृतेन समञ्जस् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पश्वदानभूतैः । चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

ईडितो देवैर्हरिर्वो २॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वजबाहुरायानु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

उ० ईडितो देवैः । ईडितः पूजितो देवैः । हरिवान् हरी इन्द्रस्याश्वौ तदभिप्रायो मघ्नः वर्णाभिप्रायो वा । अभिष्टिः अभिगमनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानः आहूयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्धमानः अतिबलायमानः । शर्ध इति बलनाम । पुरन्दर इति पुरां दारयिता । गोत्रभिद्व मेघान्भिन्नति वृष्ट्यर्थम् । वज्रबाहुः यः स आयातु यज्ञमुप नो जुषाणः । यज्ञं नः संबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥

म० एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीदृशः । देवैः रीडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य । इलोपः छान्दसः । यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः । स्तौतेरौणादिको डिप्रत्ययः । आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विभिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः । शर्धमानः शर्ध इति बलनाम । अतिबलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रभिद्व गां भूमिं वृष्ट्या प्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभिद्व, गोत्रान् गिरिन् वा भिनत्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

जुषाणो बर्हिर्हरिर्वान्न इन्द्रः प्राचीनं सीद-
त्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथमानं स्योन-
मादित्यैरुक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥

उ० जुषाणो बर्हिः । जुषाणः सेवमानः बर्हिः । हरिवान् हरी अश्वौ ताभ्यां संयुक्तः नः अस्माकम् इन्द्रः प्राचीनं प्रागञ्चनम् सीदत् सीदतु आस्ताम् प्रदिशा उपदिशन् । पृथिव्याः देवयजनत्वेन । उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं प्रथनमस्येत्युप्रथाः । इन्द्रविशेषणमेतत् । बर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्योनं सुखरूपम् । आदित्यैः अक्तं वसुभिश्च । बर्हिषाञ्जनमग्ने आदित्या वसवश्च सन्ति तदभिप्रायमेतत् । 'संबर्हिरङ्गां हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः' रित्ययं मघ्नः । सजोषाः सह प्रीयमाणः । इन्द्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्रागभवं प्रदेशं सीदत् सीदतु आस्ताम् । 'इतश्च लोपः-' (पा० ३।४।९७) इति इलोपः । कीदृश इन्द्रः । हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा । द्वितीयाथं षष्ठी । पृथिवीं देवयजनभूमिं

५० य० उ-

प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशतीति प्रदिशन् 'सुपां सुलुक्-' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना विभक्त्यर्थादेशः । उरुप्रथाः । प्रथनं प्रथः कृयातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः असुप्रत्ययः । जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः । शानचि शपो लुक् । कीदृशं बर्हिः । प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम् । आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं म्रक्षितम् बर्हिरङ्गे मग्ने आदित्यादीनामुक्तत्वात्तरकम् । 'सं बर्हिरङ्कां' हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः' इत्युक्ते ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमाना वृषाणं यन्तु
जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरमितो विश्रयन्तां
सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

उ० इन्द्रं दुरः । संप्रसारणं छान्दसम् । यज्ञगृहद्वारः कवष्यः । 'कुप निष्कपे' कुपिताः ससुषिराः । धावमानाः आदरवत्यः । वृषाणं वर्षितारम् यन्तु । जनयः सुपत्नीः । लुप्तोपमानमेतत् । जाया इव शोभनपद्म्यः । अयेन्द्रसंगतिं प्राप्य यज्ञगृहद्वारः देवीः । अभितः इतश्चेतश्च । विश्रयन्तां विनियन्ताम् । सुवीरा ऋत्विभिः वीरमिन्द्रं प्रति प्रथमानाः पृथ्व्यो भवन्त्यः महोत्सवैः ॥ ४० ॥

म० उरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रम् । वृषाणं वर्षतीति वृषा तं वर्षितारम् । 'इन्द्रः पृथिव्यै वर्षायान्' इत्युक्ते । वीरं शूरम् । कीदृशो दुरः । कवष्यः 'कु शब्दे' कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रवरात् । कौतेरौणादिकोऽषड्प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः । आदरयुक्ता इत्यर्थः । तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पद्मयो यज्ञैः सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव । लुप्तोपमानम् । ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किंच इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां निवृत्ता भवन्तु । कीदृशो द्वारः । सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः । महोभिल्लोजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

उषासानक्ता बृहती बृहन्तं पर्यस्वती सुदुधे
शूरमिन्द्रम् । तन्तुं तत् पेशसा संवर्यन्ती देवानां
देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

उ० उषासानक्ता । उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च रात्रिश्च बृहती महत्यौ । बृहन्तं महान्तम् पर्यस्वती उदकवत्यौ अवइयायवत्यौ । सुदुधे साधुदोहने शूरमिन्द्रम् । तन्तुं ततम् । लुप्तोपमानमेतत् । तन्तुमेव तत् पेशसां सुं

प्रसारितमिव पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण संवयन्ती संग्रथ-
षन्त्यौ । देवानां देवमिन्द्रं यजतः संगतं कुरुतः । पुनर्वदयत
इत्यर्थः । सुक्वमे सुरोचने ॥ ४१ ॥

म० उपासान्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः । इन्द्रेण सङ्गमं
कुरुतः । यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । उषा आदित्यप्रभा नक्ता
रात्रिः उषाश्च नक्षत्रं च उपासान्ता । समासे उषःशब्दस्योपा-
सादेशः । किंभूतमिन्द्रम् । बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां
देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृशौ उपासान्ता । बृहती बृहत्सौ
पयस्वती उदकवत्सौ अवदयावत्सौ । सुदुधे शोभनं दुग्धः ते
'दुहः कवधश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् घादेशश्च ।
पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योज-
यन्त्यौ । तत्र दृष्टान्तः । तन्तुमिव यथा पटार्थं तत् विस्तीर्णं
तन्तुं सूत्ररूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुक्वमौ शोभनं
क्वमं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुक्वमौ ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारविन्द्रं
प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना
प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या मिमाना । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । दैव्यौ
होतारौ अयं चाग्निः असौ च वायुर्मध्यमः । दैव्यौ होतारौ
मिमनौ निर्मिमाणौ यज्ञे । मनुष इति तद्वितलोपः ।
वीप्सायाश्च मनुष्यस्य यजमानस्य पुरुत्रा बहुप्रकारम् ।
प्रथमौ मानुषाद्वोतुः । सुवाचा साधुवाचौ । मूर्धनि प्रधा-
नाङ्गे यज्ञस्य । इन्द्रं मधुना अन्नसहितं दधाना स्थाप-
यन्तौ । प्राचीनम् आहवनीयाख्यं ज्योतिः हविषा वृधातः
वर्धयतः ॥ ४२ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ
होतारौ वाय्वमी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहव-
नीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः । वृधेः
'छेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याद् । कीदृशौ ।
होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः
मानुषाद्वोतुः प्रथमा आद्यौ । मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि
प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ । सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्या-
कारः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रे जुषाणा
जनयो न पत्नीः । अर्च्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्व-
तीर्षा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

उ० तिस्रो देवीः । यास्तिस्रो देव्यो हविषा आज्येन
वर्धमानाः इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । जनयो न पत्नीः जाया

इव पत्न्यः आसते । ता अर्च्छिन्नं तन्तुम् अविस्वस्तयज्ञम्
पयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्रो देव्य इत्यत आह ।
सरस्वती च इडा च । देवी दानादिगुणयुक्ता । भारती
आदित्यप्रभा । विश्वतूर्तिः सर्वतः तूर्णं यायिनी । आख्यात-
मन्त्रे नास्त्यतोऽध्याहृतम् ॥ ४३ ॥

म० सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा
कृत्वा तन्तुं यज्ञमर्च्छिन्नं छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः ।
वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया
इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवीः वीक्ष्यमानाः विश्वस्मिन्
सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशे-
षे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽर्चिष्टुर्य-
शसे पुरुणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता मूर्धन्य-
ज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

उ० त्वष्टा दधत् त्वष्टा तक्षतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टा
दधत् धारयत् शुष्मं बलम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृष्णे सेक्त्रे ।
कथंभूतस्त्वष्टा । अपाकः । पाक इति प्रशस्यनाम । न
विद्यते यस्मात्त्वष्टुरन्यः पाकः प्रशस्यः स अपाकः । 'नजोऽस्त्य-
र्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः ।
अर्चिष्टुः अचित्तस्यानशरीरः अञ्जनशीलो वा । यशसे च
इन्द्राय । पुरुणि बहूनि भैषज्यानि अकरोदिति शेषः ।
वृषा सेक्ता यष्टा यजन् वृषणं सेक्तामिन्द्रम् भूरिरेताः
सर्वजनकः त्वष्टा । स मूर्धनि यज्ञस्य आहवनीये सम् अनक्तु
अक्षयतु हविःसहितेनाज्येन देवान् । अनक्तिर्भोजनार्थः ।
आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतु देवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

म० लष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये
देवान् समनक्तु भोजयतु । अन्तर्भूतप्यर्थोऽनक्तिरत्र भोज-
नार्थः । कीदृशस्त्वष्टा । यशसे यशस्विने वृष्णे सेक्ते इन्द्राय
पुरुणि । वचनव्यत्ययः । पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् ।
तथा अपाकः इति प्रशस्यनाम । न विद्यते पाकः प्रशस्यो
यस्मात्सोऽपाकः । 'नजोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपद-
लोपश्च' इति समासः । अर्चिष्टुः अञ्जनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा
वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो
वीर्य यस्य सः । सर्वजनक इत्यर्थः । 'लष्टा लक्षतेः करोत्यर्थस्य'
(निर० ८ । १३) इति यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोज-
यत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

वनस्पतित्यस्त्योऽपाशैस्मन्या समञ्चच्छ-
मिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जेठरं पुणानः
खदाति यज्ञं मधुना धृतेन ॥ ४५ ॥

उ० वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अवसृष्टो न अभ्यनु-
ज्ञात इव पार्श्वैर्बद्धमध्वर्युणा पशुम् तन्मया आत्मनि समञ्ज-
सङ्गमयत्वं संवधात् । कथमिव । शमिता न देवः । यथा
शमिता देवः अपापः पशुबद्धमात्मना संगमयेत् एवम् ।
किंच इन्द्रस्य जठरमुदरम् हव्यैः पृणानः पूरयन् । स्वदाति
यज्ञं समनक्तु यागम् मधुना च रसेन घृतेन च ॥ ४५ ॥

म० वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं
स्वदाति स्वदत्तु लेट् । आस्वादयत्तु समनक्तु वा । कीदृशो वन-
स्पतिः । अवसृष्टो न आज्ञात इव पार्श्वैः कृत्वा । तन्मया आत्मनि
समञ्जन् अर्थात् पशुं संयोजयन् । आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया
यादेशः । 'मन्त्रेष्वप्यादेशात्तमनः' (पा० ६।४।१४१) इति
आलोपः । तत्र दृष्टान्तः । शमिता न शमिता इव । यथा
शमिता पार्श्वैः पशुमात्मनि संयोजयति तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठ-
रमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो
वृषभस्तुराषाद् । घृतपुषा मनसा मोदमानाः
स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

उ० स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां संबन्धिनमिन्दुम् ।
प्रति सोमंप्रति पशोः सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनाय
शूरः विक्रान्तः । इन्द्रो वृषायमाणः वृष इव आचरत् । वृषभः
सर्वलोकत्रासकृत् । तुराषाद् तूर्णं सहते अभिभवतीति
तुराषाद् । स इन्द्रः स्वाहाकृतिभिर्मादयताम् तृप्यतु इत्य-
मुपक्रमः । घृतपुषा च घृतावयवेन च । मनसा मोदमानाः
हृष्यन्तः । स्वाहा अविभक्तिको निर्देशः । स्वाहाकृतिभिर्देवाः
अमृताः अमरणधर्माणः मादयन्ताम् तृप्यन्तु ॥ ४६ ॥

म० इन्द्रः स्वाहा देवाः । नामैकदेशे नामग्रहणम् ।
स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु । 'मद तृप्तौ' तुरादिः ।
किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासंबन्धिनो घृतवि-
न्दवः तत्संबन्धी य इन्दुः सोमः तंप्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु
सोमत्वमारोप्यते । वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृत-
यश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । शूरः शौर्यवान् वृषाय-
माणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः ।
शत्रून्प्रति गर्जन्मित्यर्थः । वृषभः वर्षिता । तुराषाद् तूर्णं सहते
शत्रून्भिभवतीति तुराषाद् । कीदृशः स्वाहाकृतयः । घृतपुषा
घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः ।
अमृताः अमरणधर्माणः । नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

आयात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधुमाद-
स्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न क्षत्रम्-
भिभूतिं पुण्यात् ॥ ४७ ॥

उ० आयातु पदं त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाश-
पशूनां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छतु इन्द्रः । अवसे
अवनाय तर्पणाय रक्षणाय वा । उप नः समीपेऽस्माकम्
आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहमदनः
सहभोजनः अस्तु । शूरो विक्रान्तः । वावृधानः वर्धमानः
स्वबलैः । तविषीर्यस्य पूर्वीः द्यौर्न । तविषीति बलनाम ।
तवतेर्बृद्धिकर्मणः । यत्सेन्द्रस्य बलानि पूर्वाणि वृत्रवधादीनि
बलानि द्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयं क्षत्रम् । अभि-
भूति अभिभवितु अभिभवनशीलमपि पुण्यात् पुण्याति
स आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'याज्यानुवाक्याश्च' (का० १९।६।१३।) वपापु-
रोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र (४७) इति
वपायाः पुरोनुवाक्याः, आ न इन्द्रो दूरात् (४८) इति याज्या,
आ न इन्द्रो हरिभिः (४९) इति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या,
त्रातारमिन्द्रं (५०) इति याज्या, इन्द्रः सुत्रामा (५१) इति
पशुयागे पुरोऽनुवाक्या, तस्य वयम् (५२) इति याज्येति
सूत्रार्थः । सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे
अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु । तुमर्थेऽवतरेसेन्द्र-
त्ययः । इहायातः सन् । सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं
मादयति तृप्यतीति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु । मादयतेः
किप् । कीदृश इन्द्रः । शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः ।
वावृधानः वर्धमानः । यत्सेन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वीः तविष्यः
पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग
इव कथ्यन्ते । स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यत्सेन्द्रस्य बलानि
स्तूयन्ते । तविषीति बलनाम 'तवतेर्बृद्धिकर्मणः' (नि० ९।
२५) इति यास्कः । यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुण्यात् पुण्यति
'ल्लेष्टोऽडाटी' । कीदृशं क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवनशीलं
क्षत्रम् । स इन्द्र आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृद्वसे
यासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः सङ्गे समस्तु
तुर्वणिः घृतन्यून् ॥ ४८ ॥

उ० आ न इन्द्रः आउपसर्गो यासदित्यत्र संबध्यते ।
आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् ध्रुलोकादेः ।
आ न आसात् । आयासच्च अस्माकम् । आसादित्यन्तिक-
नाम । आगच्छतु चास्माकं समीपात् । यद्यपि दूरे यद्यप्य-
न्तिक इत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी । अवसे
अवनाय भजाय वा । उग्रः अतिविपमः । एत्य च । ओजि-
ष्ठेभिः ओजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सङ्गे
संग्रामे । समस्तु । एतदपि संग्रामनाम । एकस्मिन्संग्रामे
बहुषु च युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसंभक्ता ।
घृतन्यून् संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं दूरादुरप्रदेशात् द्युलोकावरपि आयासत् आयातु । यातेः 'लेटोड्वाटी' (पा० ३।४।९४) इति अटि कृते 'सिन्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्रत्ययः । आसाभिकटप्रदेशादपि आयासत् । आसादित्यन्तिकनाम । दूरात्समीपाचागच्छत्यित्यर्थः । किं कर्तुम् । अवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः । अभिष्टि-कृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिक्त् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलेयुक् इति शेषः । ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः । विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा सन्ने समत्सु सन्नः समदिति द्वे संप्राम-नामनी । सन्ने एकस्मिन् संप्रामे समत्सु बहुष्वपि संप्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु घृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः 'तुर्वं हिंसायां' तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता । घृतनामिच्छन्ति घृतन्यन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) इति क्यचि परे 'क्य-चर-' (पा० ७।४।३९) इत्यलोपः । ततः 'क्याच्छ-न्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उपत्ययः । संप्रामेच्छन्तां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

आ न इन्द्रो हरिर्भिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठति वज्री मधवा विरप्शीमं यज्ञ-मनु नो वाजसातौ ॥ ४९ ॥

उ० आ न इन्द्रः । आयातु नः अस्मानभि इन्द्रः । हरिभिः हरितवर्णैः अच्छ । अच्छाभेरर्थः । सच्चास्मानेत्य । अवाचीनः अवागच्छनः अवसे अज्ञाय राधसे धनाय च दानार्थम् । एत्य च तिष्ठति तिष्ठतु वज्री मधवान् धनवान् । विरप्शी विरमणशीलः । इमं यज्ञम् अनु प्रति । नः अस्माकम् वाजसातौ अज्ञसंभजने निमित्तभूते ॥ ४९ ॥

म० अच्छाभेरर्थः । इन्द्रोऽवाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु । कैः हरिभिर्यैः । किमर्थम् । अवसे अवन-मवः असुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च । आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अज्ञसंभजने निमित्ते तिष्ठति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः । मधवा मधं धनमस्या-स्तीति धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपतीति विरप्शी महान् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवम् शूरमिन्द्रम् । हवामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मधवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

उ० त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारं रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवे

सुहवम् । आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथ-यन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतः हवामि शक्रं शक्तम् इन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । सचाहुतः सन् । स्वस्ति नः अविनाशमस्माकम् मधवा धनवान् धातु दधातु इन्द्रः ॥ ५० ॥

म० गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् । अवितारं प्रीण-यितारमिन्द्रम् । हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा । सुहवं सुखेन ह्वयते आहूयत इति सुहवम् शूरम् । शक्रम् शक्नोतीति शक्रत्वं समर्थम् । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्ह्वयते पुरुहूतत्वं बहुभि-राहूतम् । ईदृशमिन्द्रं हवामि आहूयामि । मधवा धनवानिन्द्र आहूतः सजोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दादुत्तिरादरार्था ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ २॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधुव्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिः अवैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किंच बाधताम् अपगमयतु द्वेषः दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

म० इन्द्रः अवोभिरवैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्सु सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः । सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा 'आतो मनिन्-' (पा० ३।२।७४) इति मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्यनुनासि-कत्वम् । 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।३।९) इति नस्य ङः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किंच इन्द्रप्रसादादयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

तस्य वयम् सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुत्रामा स्ववाँ २॥ इन्द्रो अस्मे आरा-चिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ५२ ॥

उ० तस्य वयम् । तस्येन्द्रस्य सुत्राभ्यः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्याम । यज्ञियस्य यज्ञसंपादनः । अपि किंच । भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम वयम् । ततोऽनुग्राह्यबुद्धौ वर्तमानानामस्माकम् । स सुत्रामा शोभ-नव्राणः । स्ववान् धनवान् इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराचिद्व

दूरादपि द्वेषः दौर्भाग्यम् तत्र वर्तमानम् । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम । अन्तर्हितं कृत्वा युयोतु । यद्वा दूरे वर्तमानं प्रकटं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु ॥ ५२ ॥

म० वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शौभनबुद्धौ स्याम भवेम । भन्द्रे कल्याणरूपे । सौमनसे सुमनसो भावे शौभनमनस्कले-
ऽपि स्याम । इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भन्द्रे करोलित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य । यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसंपा-
दिनः । सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मे
अस्मत्तः आराधित्वा दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्त-
र्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु । विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति
निर्णीतान्तर्हितनाम ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

आं मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूररोमभिः ।
मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनोऽतिधन्वेव तां
३॥ इहि ॥ ५३ ॥

उ० आ मन्द्रैः बृहत्सैन्द्री । आयाहि मन्द्रैः मन्दनीयैः हे
इन्द्र । हरिभिः हरिद्वर्णैः अश्वैः । मयूररोमभिः बभ्रवो ब्रह्माः ।
किंच मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनः । मा च त्वामा-
गच्छन्तं केचिन्नियमन्निबध्नन्तु । कथमिव । विरिति शकुनि-
नाम । शकुनिमिव पाशिनः पाशप्रतिबन्धका आखेटकिनः ।
अथ केचित्परिपन्थिनो भवेयुः । अतिधन्वेव तान् इहि ।
अतीत्य तान् इहि आगच्छ । कथमिव । धन्व इव । यथा धन्व
निरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ५३

म० विश्वामित्रदृष्टा बृहती । तृतीयो द्वादशाणोऽन्ये
त्रयोऽष्टाणाः । आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः ।
हे इन्द्र, त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीदृशैः । मन्द्रैः गम्भी-
रनादैः मयूररोमभिः मयूरस्यैव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः
मयूरसमवर्णैः । किंच केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा
नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पाशिनः
पाशहस्ता व्याधाः विं पक्षिणमिव । यथा पाशिनः पक्षिणं
बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु । अथ ये परिपन्थिनो भवेयु-
स्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ । किमिव । धन्व इव । धन्व निरु-
दकदेशः । यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथा
गच्छ ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्च-
न्त्यर्कैः । स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमय्युयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

उ० एवेत् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् यमेवमनेन प्रकारेण । इत्
पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वर्षितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासः वसि-
ष्ठस्यापत्यानि बभूवि । यद्वा वस्तुतमा ऋषयः । अभ्यर्चन्ति

अभिष्टुवन्ति अर्कैः मन्त्रैः । स नः सोऽस्मभ्यम् स्तुतः वीर-
वत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातु ददातु धनम् । गोमय्य गोसं-
युक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य अथेदानीं ये याज-
यन्ति तानाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा-
कालं नोऽस्मान् ॥ ५४ ॥

म० वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठाप-
त्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति
पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । वृषणं वर्षितारम् । वज्रबाहुं वज्रं
बाहौ यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा वियन्ते
यत्र तत् पुत्रयुक्तम् । गोमत् गावो वियन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं
धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु । विकरणव्यत्ययः । एवं पाद-
त्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, यूयं स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः ।
दुहे धेनुः सरस्वती सोमं शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

उ० इतउत्तरं त्रिपशुः आअध्यायात् तत्र द्वादशानुष्टुभो-
ऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । समिद्धः संदीप्तोऽग्निः हविःक्षप-
णसमर्थः । हे अश्विनौ । किंच तसो घर्मः प्रवर्ग्यः विराट् च
सोमोऽभिषुतः । किंच दुहे प्रपूरयति च धेनुः सरस्वती ।
सोमं शुक्रं शुक्रम् इह इन्द्रियं वीर्यम् ॥ ५५ ॥

म० 'आग्निश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति' (का० १९ ।
६ । १५) । समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात्रिपशोः
प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः । विदभिर्दृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति
तौ प्रति होता प्राह । हे अश्विना अश्विनौ, अग्निः समिद्धो
वीसोऽस्ति हविर्देहनक्षमोऽस्ति । घर्मः प्रवर्ग्यः तसोऽस्ति ।
विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किंच धिनोति
प्रीणाति धेनुः । औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः बलोपो गुणश्च ।
प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुग्धे 'दुह प्रपूरणे' लटि
तद्धि प्रथमैकवचने टेरेले 'लोपस्त आत्मनेपदेयु' (पा० ७ । १ ।
४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमम् । शुक्रं शुक्रं
शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसंपत्तिरस्ति
युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

तनुपा भिषजां सुतोऽश्विनोभा सरस्वती । मध्वा
रजांसीन्द्रियमिन्द्राय पृथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

उ० अश्विनावध्वर्यू तयोर्होता कथयति यज्ञसंपत्तिम् ।
तनुपा भिषजा तनुनां पातारौ भिषजौ च । सुते सौमे
अश्विनावुभौ सरस्वती च मध्वा रसेन रजांसि पूरयत्विन्द्रो-
पभोगाय । लोका रजांस्त्युच्यन्ते इतीह लोकवचनो रज-

इशब्दः । इन्द्रियं वीर्यम् इन्द्रायायनार्थम् पथिभिर्मागैर्व-
हान्वहन्तु ॥ ५६ ॥

म० उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना
रजांसि लोकां दुहन्ति पूरयन्ति । पूर्वचो दुहे इतस्य वचन-
व्यत्ययेनेहानुषङ्गः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४ । १९)
इति यास्कोक्तः रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ ।
तद्वृषा तनुः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ ।
भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क सति । सुते सोमेऽभिषुते सति
पूरयन्तीत्यर्थः । किंच अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं
पथिभिर्मागैः वहान् वहन्ति । 'इतश्च लोपः परस्मैप-
देषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपे वहानिति
रूपम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

इन्द्रायेन्दुश्च सरस्वती नराशङ्सेन नम्रहुम् ।
अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

उ० इन्द्रायेन्दुश्च । इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं सरस्वती अभि-
षुणोदिति वाक्यपरिपूर्तिः । नराशंसेन यज्ञेन सहिता
नम्रहुम् । किंच अधातां सुरायाम् अश्विनौ मधु रसरूपं
भेषजरूपं च । भिषजौ वैद्यौ सुते सोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गो
विभक्तिव्यत्ययेन ॥ ५७ ॥

म० सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं
सोमं नम्रहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किंच
भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु
मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ । अधातामित्येव क्रिया
वचनव्यत्ययेन पूर्वार्थे योज्या ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आजुहाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् ।
इडाभिरश्विनाविषुश्च समूर्जेष् सधु रयि दधुः ॥ ५८ ॥

उ० आजुहाना आह्वयन्ती सरस्वती इन्द्रायेन्द्रियाणि
चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यं च वीरकर्म । इडाभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभू-
ताभिः । अश्विनौ च सहायभूतावुपादाय संदधुः । इषं
चाक्षं च संदधुः । ऊर्जं तदुपसेचनं च दध्यादि संदधुः
संदधुश्च रयि धनम् ॥ ५८ ॥

म० आह्वयते आजुहाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती
अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः । वीर्यं सामर्थ्यं
च दधुः । इडाभिः पञ्चभिः सह इषमजं संदधुः । 'पशवो वा
इडा' (१ । ८ । १ । १२) इति श्रुतिः । ऊर्जं दध्यादि रयि
धनं च संदधुः । एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अश्विना नमुचेः सुतश्च सोमश्च शुक्रं परिस्रुता ।
सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

उ० अश्विना नमुचेः । यमश्विनौ नमुचेराहस्य सुतम-
भिषुतं सोमं शुक्रम् अमलितम् परिस्रुता सहितं स्थापि-
तवन्तौ । सरस्वती तमेवाहरत् बर्हिषास्तरणार्थेन सहिता ।
इन्द्राय पातवे इन्द्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥

म० अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं
शुक्रं शुद्धममलितं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् ।
सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आह-
रत् । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थं तवे-
प्रत्ययः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः ।
इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्सरस्वती ॥ ६० ॥

उ० कवष्यो न यज्ञगृहद्वार उच्यते । कवष्यो न 'कुष
निष्कर्षे' । समुच्चयार्थो नकारः । अस्यामृचि ससुषिराश्च
व्यञ्जनवत्यश्च अश्विभ्यां न अश्विभ्यां चाध्वर्युभ्यां सहिताः दुरः
द्वारदिशः । द्वाभिर्दिशो लक्ष्यन्त्य इत्यत एवमुक्तम् । इन्द्रो
न इन्द्रश्च यासु द्वास्तु व्यवस्थितः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ
उभे अपि दुहे दोषि । कामांश्च सरस्वती दुहे । इन्द्राया-
याताय यज्ञगृहद्वार इन्द्रं कुर्वन्निति शेषः ॥ ६० ॥

म० अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्विभ्यां
सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ
कामान् दुहे दुग्धे । द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्का-
मान् दोषि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि । 'अकथितं च'
(पा० १ । ४ । ५१) इति द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम् ।
कीदृशो द्वारः । कवष्यः 'कुष निष्कर्षे' । कुषिताः सच्छिद्राः ।
तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

उषासानक्तमश्विना दिवेन्द्रश्च सायमिन्द्रियैः ।
संजानाने सुपेशसा समजाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उ० उषासानक्तम् । उषा आदित्यप्रभा । नक्तं रात्रिः ।
हे अश्विनौ, उषाश्च रात्रिश्च दिवा अहनि च इन्द्रम् इन्द्रि-
यैर्वीर्यैः समजाते संश्लक्षयतः सायं च इन्द्रियैः समजाते ।
सातत्याभिप्रायम् । संजानाने एकमतीभूते उषाश्च रात्रिश्च
सुपेशसा सुरूपे शुक्लेन उषाः कृष्णेन रात्रिः । किमिन्द्रमु-
पाश्व रात्रिश्च केवले एव समजाते । नेत्याह । सरस्वत्या च
सह समजाते ॥ ६१ ॥

म० हे अश्विनौ, उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या
सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह सम-
जाते संयोजयतः । कीदृशौ ते । संजानाने संजानीतः ते संजा-
नाने एकमती । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । शुक्ला
उषाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

पातं नो अश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वती ।
दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ६२

उ० पातं नः पालयते नोऽस्मान् हे अश्विनौ दिवा
अहनि । पाहि पालय च नक्तं हे सरस्वती । युवां च हे
दैव्यौ, होतारौ भिषजौ, पातं पालयतम् । इन्द्रम् सचा
सहेत्यर्थः । सुते सोमे ॥ ६२ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां
पातं रक्षतम् । हे सरस्वती, नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे
दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ, भिषजा भिषजौ अश्विनौ
सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं
रक्षतम् । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

तिस्रो देवा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीव्रं
परिक्षुता सोममिन्द्राय सुषुवर्मदम् ॥ ६३ ॥

उ० तिस्रो देवाः । तिस्रो देव्यः सरस्वती च मध्यस्थाना ।
भारती आदित्यप्रभा द्युस्थाना । इडा पृथिवीस्थाना ।
एतास्त्रिषु स्थानेषु स्थिताः । अश्विनौ च । तीव्रं पदुतमं
परिक्षुता सहितं सोमम् । इन्द्राय सुषुवुः अभिषुतवन्तः ।
मदं तर्पणम् ॥ ६३ ॥

म० तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिक्षुता सुरया
सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः । काः तिस्रः । सरस्वती
भारती इडा च । कीदृश्यः । त्रेधा स्थिता इति शेषः । सर-
स्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना ।
कीदृशं सोमम् । तीव्रं पदुलकरम् । मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

चतुषष्टी ।

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे
त्वष्टा यशः श्रियं रूपं रूपमधुः सुते ॥ ६४ ॥

उ० अश्विना भेषजं मधु । अधुः एतदाख्यातं तस्यादधु-
रिति परिणामः । के अदधुः । अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा
च प्रयाजदेवताः । किमदधुः । अश्विनौ तावद्भेषजं मधुरूपं
भेषजम् । नः अस्मत्संबन्धिनी सरस्वती । त्वष्टा च यशः
श्रियं रूपं च । कस्मिन्नदधुः । इन्द्रे । कस्मिन्नवसरे ।
सुतेऽभिषुते सोमे ॥ ६४ ॥

म० अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते
सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः ।
दधातेर्लङ् । कानीत्यत आह । भेषजमौषधं मधु मधुरूपं
भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं
च । 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८।१।४) इति रूपशब्दस्य
द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिक्षुता ।
कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

उ० ऋतुयेन्द्रः । ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेति
विभक्तिव्यत्ययः । वनस्पतिः शशमानः संशममानः स्तुवन्
परिक्षुता साधनभूतया । कीलालमश्वरसम् दुहे इत्यनु-
पज्ञः । अश्विभ्यां च सहिता । दुहे दोग्धि धेनुभूत्वा
सरस्वती ॥ ६५ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुया
ऋतौ ऋतौ काले काले परिक्षुता सुरया सह कीलालमश्व-
रसमिन्द्रः इन्द्र इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । 'सुपां सुलुक्' (पा०
७।१।३९) इत्यादिना चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशो इन्द्र इति
'लोपस्त आत्मनेपदे' (पा० ७।१।४१) इति तलोपे
दुहे इति रूपम् । किंच सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुभूत्वा
इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

षट्षष्टी ।

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिक्षुता । सम-
धातुं सरस्वत्या स्वाहेन्द्रैः सुतं मधु ॥ ६६ ॥

उ० गोभिर्न । गोप्रभृतिश्च पशुभिः सोमं सहितं मास-
रेण परिक्षुता च । कथंभूतं । सुतं मधु अभिषुतं मधुस्वादं
च । हे अश्विनौ, युवां समधातम् । कस्मिन्समधातम् ।
इन्द्रे । किं केवलादेवाश्विनौ समधातं नेत्याह । सरस्वत्या
सह । स्वाहा स्वाहाकृतिभिः प्रयाजेन सार्धम् ॥ ६६ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, मासरेण परिक्षुता सह गोभिर्न
गोप्रभृतिपशुभिश्च सह । नथार्थे । सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे
युवां समधातमारोपयतम् । संपूर्वाद्धातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् ।
हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः, यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु
समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टी ।

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्षिया सरस्वती ।
आ शुक्रमासुरादसु मधमिन्द्राय आजभरे ॥ ६७ ॥

उ० अश्विना हविः । तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या
अनुष्ठुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । आजभरे इत्या-
ख्यातपदे सर्वाणि पदानि संबध्यन्ते । अश्विनौ सरस्वती च
आजभरे । हविरिन्द्रियं वीर्यं शुक्रममलिनम् । वसु धनं
मघं महनीयम् । कुत आजभरे । नमुचेः आसुराद् । कया
हेतुभूतया आजभरे । धिया बुद्ध्या । कस्मै आजभरे ।
इन्द्राय ॥ ६७ ॥

म० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः
प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या

तृतीयामनूय प्रथमा याज्या । अश्विनैत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां
वपानां क्रमाद्याज्यापुरोनुवाक्याः । तत्प्रकारमाह । आश्विनव-
पायागे अश्विना (६७) इति अनुवाक्या यमश्विना (६८)
इति-याज्या, सारस्वतवपायागे यमश्विना (६८) इति अनु-
वाक्या तमिन्द्रम् (६९) इति याज्या, ऐन्द्रवपायागे तमि-
न्द्रम् (६९) इति अनुवाक्या अश्विना (६७) इति याज्येति
सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना
अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिर्नशात्
आधुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजगिरे
आजहिरे । कानीत्यत आह । हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः
इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

अष्टवष्टी ।

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स
विभेद बलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

उ० यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ सरस्वती च हविषा
वर्धयन् । स विभेद । 'भिदिर् विदारणे' विदारितवान् ।
बलं मघम् । वृणोतिर्बले । मघं महनीयम् । नमुचौ आसुरे
सचा । सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच्च विभक्तिव्यत्ययः ।
नमुचिना असुरेण सह बलं विभेदेति ॥ ६८ ॥

म० अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् ।
स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं मह-
नीयं बलं मघं विभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहाय्यं ।
तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । 'वृणोतेर्बले'
(निर० ६ । २) इति यास्कः । नमुचि विदार्य वृष्टिं कारित-
वानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततिवमी ।

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती ।
दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

उ० तमिन्द्रं तमुक्तगुणमिन्द्रं पशवः कर्माङ्गभूताः गोमे-
षाजाः सचा सहभूताः । अश्विनौ उभौ सरस्वती च दधानाः
धारयन्तः । अभ्यनूषत । नूपतिर्वृण्यर्थः । अभिवर्धयन्ति ।
केन हविषा । कस्मिन् यज्ञे । इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥

म० पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ
अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा
इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत
अवर्धयन् अस्तुवन् वा 'णू स्तवने' ॥ ६९ ॥

सप्ततिवमी ।

य इन्द्र इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः । स
सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्रत ॥ ७० ॥

उ० य इन्द्र । तिस्रोऽनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानु-
वाक्या इन्द्रसवित्वरुणदेवत्याः । सर्वाः ये इन्द्रे इन्द्रियं

दधुः स्थापितवन्तः । सविता वरुणो भगः । भगशब्देना-
त्रेन्द्रो लक्ष्यते । ते यजमानेऽपि वीर्यं दधतीति वाक्यप-
रिपूतिः । स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः
हविषः स्वामी । यजमानमिति विभक्तिव्यत्ययः । सश्रत
सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः । एवमेते विषमा मन्त्रा
लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

म० 'य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्' (का० १९ ।
६ । १८) य इन्द्र इति तिस्रस्तयाणां पशुपुरोडाशानां याज्या-
नुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे (७०) सविता (७१) इत्यैन्द्र-
स्यानुवाक्यायाज्ये, सविता (७१) वरुणः क्षत्रम् (७२) इति
सावित्रस्य ते । वरुणः क्षत्रम् (७२) य इन्द्रे (७०) इति
वारुणस्येति सूत्रार्थः । प्रत्येकमिन्द्रसवित्वरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनु-
ष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं
वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा
शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय । कर्मणि चतुर्थी । यजमानं
सश्रत सेवताम् । इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः । 'पच
सेवने' लोट्ये लङ् । अङ्भाव आर्षः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

सविता वरुणो दधुयजमानाय दाशुषे । आदत्त
नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

उ० सविता वरुणः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः ।
आदत्त जग्राह नमुचेः सकाशात् वसु धनं बलं चेन्द्रियं
च । सुत्रामा इन्द्रः । तत् सवित्वरुणप्रभृतयः पशुपुरो-
डाशदेवताः दधत् दधातु । यजमानाय दाशुषे हवींषि
दत्तवते ॥ ७१ ॥

म० सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्रसु धनं बल-
मिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह । सविता वरुणो भगश्च पशुपु-
रोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं यजमानाय दधत्
दधातु । ददत्वित्यर्थः । कीदृशाय यजमानाय । दाशुषे दाशति
ददातीति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते 'दाश्वान्साहान्' (पा०
६ । १ । १२) इत्यादिना कसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।
सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

उ० वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च
दधाना इन्द्रे यजमाने वा यज्ञं सौत्रामणीम् । आसत व्यास-
वन्तः । किंकिं दधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च । सविता
भगेन धनेन सहितां श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलम् ॥ ७२ ॥

म० वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत
भक्षितवन्तः व्यासवन्तो वा । 'अश भोजने' 'अशङ् व्यस्तौ'
वा । उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते । क्षत्रं क्षतात् त्राण-

सामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्र-मिन्द्रियं च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वैर्भिर्यु बलम् । हवि-
षेन्द्र्यं सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

उ० अश्विना गोभिः । तिस्रोऽनुष्टुभः । हविषां याज्या-
नुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौ सरस्वती च
गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रियेणेति
विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसंबन्धात् । अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः ।
वीर्यं बलम् वीर्येण बलेन । हविषा पुरोडाशेन । इन्द्रं
यजमानं च अवर्धयन् ॥ ७३ ॥

म० 'अश्विना गोभिरिति च हविषाम्' (का० १९।६।
१९) । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात-
पूर्ववत् अश्विना (७३) ता नासत्या (७४) इत्याश्विनपशु-
यागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये, ता नासत्या (७४) ता मिषजा
(७५) इति सरस्वते, ता मिषजा (७५) अश्विना (७३)
इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
अश्विनौ सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन् ।
कैस्तत्राह । गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् । विभक्तिव्यत्ययः ।
इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं
वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदारब्धेन हविषा पशुपुरोडा-
शेन च । इन्द्रस्य वर्धनं वृत्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपञ्चा-
दिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

उ० ता नासत्या तौ नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव । सुपे-
शसा सुरुषौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्यदानोपलक्षितपन्थानौ ।
नरा नृगुणयुक्तौ नराकारौ वा । सरस्वती च हविष्मती
हविषा संयुक्ता । एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः । चतुर्थस्तु
पादः प्रत्यक्षकृतः । अतो वाक्यभेदः । तौ नासत्यायुक्त-
गुणौ सरस्वती च कर्मसु वर्तमानान् नोऽस्मान् अवत अव-
न्विति पुरुषव्यत्ययः । ततो द्वितीयं वाक्यम् । इन्द्र कर्मसु
नोऽवत । हे इन्द्र, त्वमपि कर्मसु वर्तमानान् नः अस्मान्
अवत । अवेति वचनव्यत्ययः ॥ ७४ ॥

म० ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु
सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु । पुरुषव्य-
त्ययः । हे इन्द्र, त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव । वचनव्य-
त्ययः । कीदृशौ नासत्यौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता
वर्तनिर्मागौ ययोस्तौ । यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णेमेव संप-
५१ य० उ०

यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ ।
नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती । हवि-
ष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

ता मिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती ।
स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

उ० तौ मिषजौ । सुकर्मणा कल्याणकर्माणौ । सा सुदु-
घा सुदोहना सरस्वती च । स च वृत्रहा शतक्रतुः बहुकर्मा
इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियं वीर्यम् । ननु स वृत्रहा शतक्र-
तुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्राय ददातीत्येतन्नोपप-
द्यते । कल्पान्तरीण इन्द्र एतत्कल्पप्रभवाय ददातीत्यदोषः ।
विभवो वा देवा अचिन्त्यशक्तयः एकधा द्विधा बहुधा
भवेयुः । एवमेवान्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥

म० ता तौ प्रसिद्धौ मिषजा मिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा
प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः
इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः । यद्वा इन्द्र एव
दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् ।
कीदृशौ मिषजौ । सुकर्मणा सुकर्मणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ ।
कीदृशी सरस्वती । सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना ।
कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य । बहुकर्म-
कर्ता ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमी ।

युवश्च सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

उ० ग्रहाणां याज्यानुवाक्यौ । युवं सुरामम् । पुत्रमिव
पितरौ । अनुष्टुप्त्रिष्टुभावश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवं यूय-
मिति विभक्तिव्यत्ययः । सरस्वती हि तृतीया । युवं यूयम्
हे अश्विसरस्वत्यः । सुरामं सुरामयम् । नमुचौ आसुरे वर्त-
मानम् । सचा सह विपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्त-
मानाः इन्द्रम् आ अवत पालयत ॥ ७६ ॥

म० 'ग्रहाणां युवश्च' सुरामं पुत्रमिवेति' (का० १९।६।
२०) । त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरो-
वाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः । द्वे अश्विसरस्वतीन्द्रदेव-
त्येऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । हे अश्विनौ, हे सरस्वति, युवं यूयं वचनव्य-
त्ययः । नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा
सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आस-
मन्ताद्रक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दधुस-
नाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती
त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

उ० पुत्रमित्र पितरौ । व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये । (अ० १० । क० ३४) ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेपा अव-
सृष्टास आहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे
हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

उ० पशुस्विष्टकृतौ । यस्मिन्नश्वासः अहाव्यमे इति ।
जगतीत्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । यस्मिन्नसौ अश्वासः ऋषभासः उक्षणः
वशाः मेपाः अवसृष्टासः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः ।
आदायादाय हुताः । तस्मै अग्नये । कीलालपे कीलालमन्त्र-
रसं पिबतीति कीलालपाः । सोमपृष्ठाय सोमाहुतयो यस्य
पृष्ठे ह्यन्ते । वेधसे मेधाविने । हृदा मतिं जनये । हृदयं
मतिपूर्वकं जनय । चारुम् अग्नये ॥ ७८ ॥

म० 'पशुस्विष्टकृतौ यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यम इति' (का०
१९ । ६ । २९) । पशोः संबन्धनि । स्विष्टकृयागे यस्मिन्-
श्वास इति पुरोनुवाक्या अहाव्यम इति याज्या द्वे अग्निदेवले
जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो, तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं
चारं समीचीनां जनय । अग्नयर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः ।
कीदृशाग्रमये । कीलालपे कीलालमन्त्ररसं पिबतीति कीलालपा-
स्तस्मै । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै । यस्य पृष्ठे सोमाहु-
तयो ह्यन्ते इत्यर्थः । वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः
तस्मै शुभमतिकर्त्रे । तस्मै कस्मै । यस्मिन्नसौ एते पशवः अव-
सृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः । तथा आहुताः
आदायादाय हुताः । के पशवः । अश्वासः अश्वाः ऋषभासः
ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः । 'वा षपूर्वस्य
निगमे' (पा० ६ । ४ । ९) इति उपधादीर्घाभावः । वशाः
वन्ध्याः । मेपाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनः-
शुद्धिं कुर्वन्ति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अहाव्यमे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव
सोमः । वाजसनिं रयिमस्से सुवीरं प्रशस्तं धेहि
यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

उ० अहाव्यमे । यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अग्ने,
अहावि हुतं मया हविः । कथमिव । सुचीव घृतम् । यथा
सुचि नित्यावस्थितं घृतम् । चम्बीव सोमः चम्बामिव ।
यथाच अधिपवणचर्मणि नित्यावस्थितः सोमः । एवम् ।
त त्वां ब्रवीमि । वाजसनिम् वाजमन्त्रं संसेवते वाजसनिं
रयिं धनम् । अस्मै अस्मासु । सुवीरं शोभनवीरं प्रशस्तं ।
धेहि स्थापय । यशसं च । 'यशो वै सोमो राजा' । बृहन्तं
महान्तम् ॥ ७९ ॥

म० हे अग्ने, ते तवास्ये हविरहावि हुतम् सर्वतः ।
जुहोतेः कर्मणि लुङ् । सन्ततहोमे दृष्टान्तः । सुचि घृतमिव ।
यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्बि चम्बामधिपवणचर्मणि
सोम इव । तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया
तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने, सः त्वमस्ये अस्मासु एतानि
वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि । वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं
भोगम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा
यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं
महान्तं यशसं यशश्च । पुंस्त्वमर्षम् । सर्वलोकप्रसिद्धं यशो
देहीत्यर्थः । 'यशो वै सोमो राजा' इति श्रुतेः । यशसं सोम-
मिति वा ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् ।
वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

उ० शतम् । अश्विना तेजसा । एकादशं च शस्त्रम् ।
आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या च । द्वितीयाद्यास्त्रय-
स्त्युचो गायत्र्योऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या यथासंख्यम् । अश्विना
अश्विनौ तेजसा सह । चक्षुः प्राणेन प्राणेन सह वीर्यम् ।
सरस्वती वाचा सह बलेन च सह । एवमेता देवताः प्रति-
नियतचक्षुरादिद्वारेण इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

म० 'प्रतिगारिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याह्याश्विना
तेजसेत्यनुवाकः शोऽसति' (का० १९ । ७ । ११) । त्रयस्त्रि-
शवसाग्रहसादनान्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगार्यमुप-
वेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगारिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो
शोऽसावो ३ मित्याह्याश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशार्चमनुवाकं
शस्त्रं शंसति । प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां
त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्व-
तीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो निवारणः तृतीयः
षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमि-
न्द्राय दधुः दधतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ
ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरिणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्क-
ल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय
तेजआदि दधुरित्यर्थः । सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

गोमदूषु नास्त्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा
नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

उ० गोमदूषु । हे नास्त्यौ, गोमद्वनं संगृह्य । उ सु पा-
दपूरणौ । अश्ववच्च धनं संगृह्य यातम् हे अश्विनौ, वर्तिः
वर्तिन्या प्रसिद्धेन मार्गेण । हे रुद्रा रुद्रौ, शत्रूणां रोदयि-
तारौ । नृपाय्यं प्रति सदेवा नरः यस्मिन्मज्ञे पिबन्ति स
नृपाय्यः ॥ ८१ ॥

म० युत्समददष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आया पादनिचूहायत्री 'त्रयः सप्तकाः पादनिचूत्' इति वचनात् । उ सु निपातो पादपूरणौ । 'इकः सुभि' (पा० ६।३।१३४) इति वाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः 'सुभिः' (पा० ८।३।१०७) इति सूत्रेण सु इत्यस्य पलम् 'पूर्वपदात्' (पा० ८।३।१०६) इति नासत्यशब्दनकारस्य पलम् । हे नासत्या नासत्यौ, हे अश्विनौ, हे रुद्रा रुद्रौ, शत्रूणां रोदयितारौ, वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः । वर्यां मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् । नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः 'क्रतौ कुण्ड-पाय्यसंचाय्यौ' (पा० ३।१।१३०) इत्यत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः । नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिवतेर्धातोर्धिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा । गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् । अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तद-श्ववत् । 'मन्त्रे सोमाश्व-' (पा० ६।३।१३१) इत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः । गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छ-तमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमी ।

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

उ० न यत्परः । यमेनं न परः अन्तरेण असंबद्धः नच अन्तरः संबद्धः आदधर्षत् आधृष्णुयात् अभिभूय गृह्णीयात् । हे वृषण्वसू । वर्षणं वृष्टिर्वसु धनं ययोस्तौ तथोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसद्वृत्तं शंसति यः स तथोक्तः । मर्त्यो मनुष्यः । रिपुः शत्रुः ॥ ८२ ॥

म० हे वृषण्वसू, वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ । यद्वा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ, दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवादिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असंबद्धः अन्तरः संबद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षत् न आधृष्णुयात् न पराभू-यात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभ-वितुं न शक्त इत्यर्थः । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' अस्माद्धातोर्बहु-गन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

ता न आवोढमश्विना रयिं पिशङ्गसंहशम् । धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

उ० ता नः । यौ युवामुक्तगुणौ तौ नः अस्माकम् । आवो-ढम् आवहतम् हे अश्विनौ, रयिं धनम् पिशङ्गसंहशं अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्यामिरूपौ दातारौ वा । वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति वरिवोविदः । वरिवो धन-नाम । यल्लब्धं सदन्यस्य धनलाभस्य हेतुभूतं भवति ॥ ८३ ॥

म० हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्यामिरूपौ दातारौ वा हे अश्विनौ, युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् । आन-

यतमित्यर्थः । वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिम् । पिशङ्गसंहशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत् पिशङ्गसं-दशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्त्वम् 'विदू लोभे' 'इयुपध-' (पा० ३।१।१३२) इति कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवती-त्यर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

उ० पावका नः । पावयित्री सरस्वती वाजेभिः अन्नेः वाजिनीवती अन्नवती । सा नः अस्माकम् यज्ञं वष्टु कामय-ताम् । यो हि यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति । धियावसुः धिया वसु धनं यस्याः सा धियावसुः ॥ ८४ ॥

म० मधुच्छन्दोदष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । 'वश कान्तौ' यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनं घृत् । पावं कायति कथयति पावका 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३।२।३) वाजेभिर्वाजैः अन्नेः । वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया । वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः । छन्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

उ० चोदयित्री सूनृतानाम् । चोदयित्री प्रेर-यित्री । सूनृतानां शोभनानामृतानां वचसाम् । त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्ती चेतयमाना सुम-तीनां शोभनमतीनाम् । यज्ञं दधे धारयति सरस्वती ॥ ८५ ॥

म० सरस्वती यज्ञं दधे धारयती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतम् । प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोद-यित्री प्रेरयित्री 'चुद प्रेरणे' णिजन्तात्तृत् ततो ङीप् । सुम-तीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती । सुम-तिदात्रीत्यर्थः । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शपोऽप्याधेधातुकत्वाणिचो लोपः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

उ० महो अर्णः । या महत् अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः । सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति । केन हेतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । मध्यस्थाना नदी वा । धियो बुद्धीः

विश्वाः सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति । राजति-
र्दीप्त्यर्थः अन्तर्भावितव्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विविधं दीपयति
प्रकाशयति । तां वयं स्तुम इति शेषः ॥ ८६ ॥

म० सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः
उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति । सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं
कारयतीत्यर्थः । किंच विश्वाः सर्वाः धियाः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः
विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ । हे
चित्रभानो चित्रदीप्ते । किं कारणम् । सुता अभिपुताः इमे
सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः 'सुपआत्मनः क्यच्' 'क्या-
च्छन्दसि' इति दीर्घः । त्वायव इति सिद्धम् । नचाभिपुता
एव केवलम् । किंतिहि । अण्वीभिस्तना पूतासः । अण्व्य
इत्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पवि-
त्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभि-
र्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा
नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः । हे चित्रभानो
इन्द्र, त्वमायाहि आगच्छ । किमिति । इमे सोमाः सुताः
अभिपुताः । कीदृशा इमे । त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः
'सुपः आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि'
(पा० ३।२।१७०) इत्युपप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वी-
त्यङ्गुलिनाम् । अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः
पूताः शोधिताः । तनाशब्दो दशापवित्रवाची । तृतीयैकवच-
नस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिव-
लिति कामयन्ते अतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप
ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ धिया स्वकी-
यया बुद्ध्या ईषितः प्रेषितः । अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः ।
विप्रजूतः जूतिर्ग्रन्थिः प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः सुतावतः
अभिपुतवतो यजमानस्य यज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति
चेत् । उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते । उपपुरोडाशान्-
विजो वर्तन्त इत्यर्थः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् ८८

म० हे इन्द्र, धिया स्वबुद्ध्या ईषितः प्रेरितः सप्तायाहि ।
अनन्यप्रेषित आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । विप्रजूतः 'जु गतौ'
विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत्

सुतावतः । छान्दसो दीर्घः । सुतवतः सोममभिपुतवतो यज-
मानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो
वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् ।
ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ।
सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ८९ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ तूतुजानः । तूतुजान
इति क्षिप्रनाम् । क्षिप्रं त्वरमाणः । कुत्रागच्छ इति । उपब्रह्माणि
हवींषि हे हरिवः । हरी अश्वौ तद्वन् इन्द्र । 'मतुवसोरु
संबुद्धौ' इति रुत्वम् । एव च सुते अभिपुते सोमे दधिष्व
उदरेण धारयस्व । नः अस्माकं स्वभूतं चनः अन्नलक्षणम् ८९

म० हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् 'मतुवसो रु
संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । हे हरिवः,
अश्ववन् हे इन्द्र, तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि
हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति क्षिप्रनाम् ।
आगत्य सुते सोमेऽभिपुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं
हविः दधिष्व उदरे धारय । 'धि धारणे' व्यत्ययेन शपो लुकि
द्विलं जुहोत्यादित्वादभ्यासस्यालं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम् ८९

नवतितमी ।

अश्विना पिवतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।
इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्तां सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

उ० अश्विना पिवतां अश्विनौ पिवतां मधु मधुरस्वादोपल-
क्षितम् । सोमं पिवतां । सरस्वत्या च सजोषसा समानसोम-
पानौ इन्द्रश्च सुत्रामा वृत्रहा पिवतु मधु । ततो भूयोभूयोऽश्वि-
सरस्वतीन्द्राः जुषन्तां पिवन्तां सोम्यं मधु सोममयं मधु ९०
इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यजैर्यटाख्यस्य सूतना ।

उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

म० अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु
मधुरस्वादं सोमं पिवतां भक्षयताम् । कीदृशौ अश्विनौ । सर-
स्वत्या सजोषसा संजोषसौ । जोषः प्रीतिः अमुन् । समानं जोषः
प्रीतिर्योस्तौ । सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किंच सुष्टु
त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ
सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ।
'मये च' (पा० ४।४।१३८) इति सोमशब्दान्मयडर्थे
यप्रत्ययः । सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सेकासन्त्यादिहोत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

उत्तरार्धप्रारम्भः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

इमं मे वरुण शुधी हवमाद्या च मृडय । त्वाम-
वस्युराचके ॥ १ ॥

उ० इमं मे इत्यनेनानुवाकेनैष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे
वारुण्यौ गायत्री त्रिष्टुभौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये ।
हे वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि शृणु च । अप-
रम् अद्य मृडय सुख्य कालविलम्बनं मा कृथाः । यतः
अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके ।
आचक इति कान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् ।

एकविंशेऽध्याय्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म० 'इमं मे तत्त्वैलेककपालस्य' (का० १९।७।१३) ।
अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्या-
याज्ये इत्यर्थः । वरुणदेवले गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेषदृष्टे । हे
वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि शृणु । 'शुशृणु-' (पा०
६।४।१०२) इति हेर्धिः । संहितायां वीर्यः । च पुनः अद्य-
दिने मृडयास्मान् सुख्य । यतोऽहं त्वामाचके कामये । आचक
इति कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् । अवस्युः अवनमवः पाल-
नम् । अवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्'
(पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०)
इत्युप्रत्ययः । आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशस्ते यज-
मानो हविर्भिः । अर्हदमानो वरुणेह बोध्युरुशंस
मा न आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

उ० तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

म० व्याख्याता (अ० १९।क० ४९) ॥ २ ॥

तृतीया ।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवया-
सिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा
द्वेषांस्ति प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

उ० त्वं नः । आग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवारुणयोः स्विष्ट-
कृतोर्याज्यानुवाक्ये । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य
देवस्य हेडः क्रोधम् । अवयासिसीष्टाः 'यसु उपक्षये' । अस्याव-
पूर्वस्य ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । अवगमय । यजिष्ठः यष्ट-
तमः । वह्नितमः बद्धतमो हविषाम् । शोशुचानः देवीप्य-

मानः । किंच अस्मत् अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि
द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

म० 'अग्निवारुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति' (का० १८।
७।१४) । अवभृथेष्टावेवाग्निवारुणयोः पुरोनुवाक्यायाज्ये
अग्निवारुणदेवले त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मा-
न्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्टाः निवर्तय ।
'यसु उपक्षये' अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीर्लिङि रूपम् । किंच
विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः
सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु । मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्रुः ।
कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन
यथा यजिष्ठः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति
तृचो लोपः । वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः
हविषां बोद्धा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते वीप्यते शोशुचानः ।
शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उपसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणश्च रराणो वीहि
मृडीकश्च सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

उ० स त्वं नः हे अग्ने, स त्वम् ऊती ऊत्या अवनेन ।
नः अस्माकम् । अवमः अविनृतमः पालयितुमः
भव । अस्या उपसः व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहः नीति
भावः । नेदिष्ठः अन्तिकतमश्च भव । रराणः रममाणः
'रा दाने' । हविर्ददद्वा । नोऽस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अव-
गय यज । अवपूर्वो यजतिर्नानार्थः । इहतु धात्वन्तरयो-
गात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं सुखकरं हविः वीहि
भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्-
हनि ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्ति-
कतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्र-
त्ययः । यद्वा अवतीत्यवः पचायच् अत्यन्तभवोऽवतमः
तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः 'अन्ति-
कवाडयोर्नेदसाधौ' (पा० ५।३।६३) इति इष्टे परे
नेदादेशः । किंच रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमव-
यक्ष्व अवयज । अवपूर्वायजतेर्लोपि शपो लुक् । ततो मृडीकं
सुखकरं हविः वीहि भक्षय । 'वी कान्तिव्याप्तिश्चेपप्रजनखाद-
नेपु' । किंच नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव । 'वसोरे-
दावभ्यासलोपश्च' (पा० ६।४।११९) इत्येकारः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

महीमुषु मातरंश्च सुव्रतानामृतस्य पन्नीमवसे

हुवेम । तुविक्षत्रामजरन्तीमुखी ५ सुशर्माणमदि-
ति ५ सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

उ० महीमूषु आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ । महीं
महतीम् । ऊसु निपातोपसर्गौ छन्दःपरिपूर्तिफलौ । मातरं
निर्मात्रीं साधुव्रतानाम् । ऋतय यज्ञस्य पत्नीं जायां पाल-
यित्रीं वा । अवसे अवनाय तर्पणाय वा । हुवेम आह्वयाम् ।
तुविक्षत्रां बहुक्षरणां वा बहुक्षतत्राणां वा । अजरन्तीं
जरारहिताम् । उरुचीं बहुव्यञ्जनाम् । सुशर्माणं कल्याणा-
श्रयां साधुसख्याम् । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणे-
त्रीम् ॥ ५ ॥

म० 'आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु मातरमिति' (का०
१९।७।१५) । आदित्यं चरं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्य-
मीजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुक्तस्य सुत्रामाणमिति (६)
पुरोऽनुवाक्या महीमूष्विति याज्या अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् ।
ऊ सु निपातौ पादपूरणौ । संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्यस्य
षलम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः ।
तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिम् । महीं महतीम् सुव्रतानां
शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् । व्रतमिति कर्मनाम् । ऋतस्य
यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्राम् । तुवीति बहुनाम् ।
बहुक्षतात् त्राणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यत्यजरन्ती तां
जरारहिताम् । उरु अक्षतीति उरुचीं बहुगमनशीलाम् । सुश-
र्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं
शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । 'अदितिरदीना
देवमाता' (निरु० ४।२२) इति ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणमदि-
ति ५ सुप्रणीतिम् । देवीं नावं ५ स्वरित्रामनागसमस्त्र-
वन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

उ० सुत्रामाणं साधुपालयित्रीम् । पृथिवीम् पृथि-
वीमिव । लुप्तोपमानमेतत् । द्यामनेहसम् द्यामिव
वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम् सुशर्माणं साधुशरणां शोभना-
श्रयां वा । आदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् । देवीं
यज्ञमयीं नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालां, अरित्रशब्दः केन्दु-
वालवचनः । अनागसमनपराधाम् । अस्त्रवन्तीम् अपूर्यमाणा-
मुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमित्यर्थः । आरुहेम ।
स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

म० अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयःछातदृष्टा । देवीं देवसं-
वन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारु-
हेम । यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमैत्यर्थः । कीदृशीं नावम् । सुत्रामाणं
सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । द्यां
स्वर्गरूपाम् । स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसम् । एह इति

कोधनाम् । नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुप्तोपमा-
नम् । पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसम-
क्रोधात् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां
वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री ।
स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् । अरित्रशब्दः केन्दुवालवचकः ।
'अरित्रं केनिपातकः' इत्यभिधानात् । प्रयाजानुयाजादयोऽरित्र-
स्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्त्रवन्तीमच्छिद्राम् ।
निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम । संहितायां
दीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

सुनावमारुहेयमस्त्रवन्तीमनागसम् । शतारित्रां
स्वस्तये ॥ ७ ॥

उ० सुनावम् । गायत्री । 'तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः
स्वर्ग्या' इति श्रुतेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् ।
अस्त्रवन्तीम् अच्छिद्राम् । निर्दोषामित्यर्थः । अनागसमपा-
पाम् । अभीष्टितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुके-
न्दुवालाम् । ऋग्यजुःसामाभिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय ।
संसारसागरोत्तरणाय वा ॥ ७ ॥

म० स्वर्गसंवन्धिनी यज्ञदेवत्या गायत्री । 'तद्वै सर्व एव
यज्ञो नौः स्वर्ग्या' इति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां
नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणयाहमारु-
हेयमारोहेयम् । यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीम् । अस्त्रवन्ती-
मच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वदृष्टामित्यर्थः । शतारित्रां
बहुकेन्दुवालाम् । ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्तं नावारोहणे
विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा
रजांश्चसि सुकतू ॥ ८ ॥

उ० आ नः । मैत्रावरुण्याः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गाय-
त्रीत्रिष्टुभौ आ उक्षन्तम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम्
हे मित्रावरुणौ । घृतैः अक्षरोदकैः । गव्यूतिम् गवि पृथि-
व्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं गोप्रचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि
मधुखादोदकेन रजांसि । लोका रजांस्युच्यन्ते । तान् आ
उक्षतम् । हे सुकतू सुकर्माणौ ॥ ८ ॥

म० 'आ नः प्र वाहवेति पयस्यायाः' (का० १९।७।
१६) । अवभृथादुदेल्य मैत्रावरुण्या पयस्याया यजतीति या
पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या प्र वाहवेति
याज्या मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रा-
वरुणा मित्रवरुणौ देवौ, नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा
उक्षतं सर्वतः सिञ्चतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं
क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् । किञ्च हे सुकतू शोभनः कतुः

कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ, मध्वा मधुना रजांसि लोकानां
उक्षतम् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

नवमी ।

प्र बाहवा सिस्सृतं जीवसे न आ नो गव्यूति-
मुक्षतं घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं
मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

उ० प्रबाहवा प्रसिस्सृतम् । अन्तर्भावितण्यर्थः । प्रसारय-
तम् । बाहवा बाहू । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः जीवनाया-
स्माकम् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः ।
तत आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यू-
तिम् । गवि पृथिव्यामूतिमवनम् । जीवनहेतुभूतानि क्षेत्रा-
ण्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थं हि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति ।
गोजातिविषयभूतां वा ऊतिम् अवनमार्गम् । भक्षण-
मार्गाभिप्रायतो गोप्रवादमिति यावत् । घृतेनाक्षारोदकेन ।
आ मा जने श्रवयतं युवाना । एवमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनि-
ष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम् जने जनपदे आ श्रवयतं
प्रकथयतम् । इत्यमदादित्यमयाक्षीदिति । हे युवानौ उच्छि-
न्नजरसौ । श्रुतम् आश्रयुतं मम । हे मित्रावरुणौ हवेमा
हवान् आह्वानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

म० मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठष्टा । हे मित्रावरुणौ,
हे युवाना युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ, नोऽस्माकं जीवसे चिरं
जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिस्सृतम् । अन्तर्भावितण्यर्थः प्रसारयतम् ।
जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किंच नोऽ-
स्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भव-
त्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवाम-
श्रवयतम् आश्रावयतम् । इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके
मां कथयतमित्यर्थः । वृद्धभाव आर्षः । किंच युवां मे मम
इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं श्रुतम् । श्रुत्वा
पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः । शृणोतेः शपो लुक् ॥ ९ ॥

दशमी ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मित-
द्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकध्वं रक्षाध्वंसि
सनेभ्यस्मद्युयवन्नर्मावाः ॥ १० ॥

उ० शं नः । व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'वाजिनस्य शं नो वाजेवाज इति' (का० १६ ।
७ । १७) पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरो-
नुवाक्या वाजेवाज इति याज्या । व्याख्याते (९ । १६ ।
१८) ॥ १० ॥ ११ ॥

एकादशी ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता

कृतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता
यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

उ० वाजेवाजेऽवत ॥ वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये
व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः ।
गायत्री छन्द इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

उ० समिद्धो अग्निः । एकादश आप्रियः । अनराशांसा
ऐन्द्राय वायोधसेऽनुष्टुभः । समिद्धः संदीप्तः अग्निः समिधा
प्रयाजदेवतया । सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः
संभजनीयः । गायत्रीछन्दः । त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनु-
चरत्वेन यस्य स तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमज्जं
वा आयुर्वा इन्द्रे दधुः निदधुः ॥ १२ ॥

म० 'वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति' (का०
१९ । ७ । १९) । वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एका-
दश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः । एकादश
आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो
गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमज्जमायुर्वा दधुः
दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः । समिधा प्रयाजदेवतया
समिद्धः वीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः ।
वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः । कीदृशो गौः । त्र्यविः त्रयोऽव-
योऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः । यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः
त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

तनूनपाच्छुचिर्ब्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा
छन्द इन्द्रियं दित्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

उ० तनूनपात् । तनूनामपां नपाजसा अग्निः । गौर्वा
तनूः तस्या नसा घृतम् । शुचिर्ब्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः
सरस्वती च । उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः । उष्णिक्छन्दः
दित्यवाद् गौः एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

म० तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात्
घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः । हलन्तत्वादाप
उष्णिक् छन्दः । गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः
दधतु । कीदृशस्तनूनपात् । शुचिर्ब्रतः शुचि शुद्धं ब्रतं कर्म
यस्य सः । कीदृशी सरस्वती । तनूपाः तनू शरीरं पाति रक्ष-
तीति । कीदृशो गौः । दित्यवाद् दिव्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

इडाभिरमिरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टुप्
छन्द इन्द्रियं पञ्चावि गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

उ० इडाभिरभिः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः

ईड्यः स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनु-
ष्टुप्छन्दः । पञ्चाविंश गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

म० इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाभिः सोमो देवः अनु-
ष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽभिः ।
ईड्यः स्तुत्यः । कीदृशः सोमः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । कीदृशो
गौः । पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्ध-
द्विवर्षः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सुबर्हिर्मिः पूषण्वान्स्तीर्णवर्हिर्मर्त्यः । बृहती
छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयौ दधुः ॥ १५ ॥

उ० सुबर्हिर्मिः शोभनबर्हिः प्रायाजदेवतयाभिः । पूष-
ण्वान् पूषणा संयुक्तः । स्तीर्णवर्हिः स्तीर्ण बर्हिर्यस्य स तथोक्तः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीछन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते
इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

म० शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अभिः बृहती छन्दः गौः
एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽभिः । पूषण्वान्
पूषास्यास्तीति पूषणा युक्तः । स्तीर्णवर्हिः स्तीर्ण बर्हिर्यस्य सः ।
अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः । त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनु-
चरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।
पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयौ दधुः ॥ १६ ॥

उ० दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः । छान्दसं
संप्रसारणम् । देवीः देव्यः दिशश्च । महीः महत्यः । ब्रह्मा
च देवः बृहस्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः ।
इह यज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद् गौश्च इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

म० दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसारणम् ।
महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं
चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

उषे यद्दी सुपेशसा विश्वेदेवा अमर्त्याः । त्रि-
ष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाद् गौर्वयौ दधुः ॥ १७ ॥

उ० उषे यद्दी । उषे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचरित-
त्वाच्च द्वितीयारात्रिर्गृह्यते । उपाश्च रात्रिश्च । कीदृशौ ।
यद्दी महत्यौ । सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः
अमरणधर्माणः । त्रिष्टुप् छन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । पष्ठवाद्
च गौः । पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाद् । इन्द्रियं वयश्च
दधुः ॥ १७ ॥

म० उषे द्विवचनादिनं रात्रिश्च । अमर्त्याः विश्वेदेवाः
त्रिष्टुप् छन्दः । पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाद् गौः । एते पञ्चेहे-
न्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ उषे । यद्दी यद्दी महत्यौ । यद्
इति महत्ताम् । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ
सुरूपे । विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजो युजा ।
जगतीछन्द इन्द्रियमनङ्गान् गौर्वयौ दधुः ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा अयं चाभिः । असौ च मध्यमः ।
भिषजौ इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परं
युक्तौ । जगती छन्दः । अनङ्गान् गौः एते इन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

म० दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाभिरसौ च मध्यमो
वायुः । जगती छन्दः । अनः शकटं वहतीत्यनङ्गान् गौः एते
चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ होतारौ । भिषजा
भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ
परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

तिष्ठ इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः ।
विराट्छन्द इहेन्द्रियं धेनुगौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

उ० तिष्ठ इडा । तिष्ठो देव्यः इडा सरस्वती भारती ।
मरुतश्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराट् छन्दः । धेनुदोग्ध्री
गौश्च । नकारश्चार्थे । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

म० इडा सरस्वती भारतीति तिष्ठः प्रयाजदेव्यः मरुतो
विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुदोग्ध्री गौश्च । नकारश्चार्थे ।
एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

विंशी ।

त्वष्टा तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विप-
दा छन्द इन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

उ० त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः । अद्भुत इव
महानित्यर्थः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः ।
उक्षा गौर्न । नकारश्चार्थे । उक्षा सेक्ता च गौः । एते इन्द्रे
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २० ॥

म० त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः । उक्षा सेक्ता
गौश्च पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः त्वष्टा । तुरीपः तूर्ण-
माप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् । कीदृशाविन्द्राग्नी ।
पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ ।
नश्चार्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवनभगम् ।
ककुपच्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

उ० शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते 'शमिता मन्त्रे'
इति छान्दसः प्रयोगः । शमिता नः अस्माकं वनस्पतिः
सविता च प्रसुवन भगं धनम् ककुप च छन्दः । इहेत्यभि-
नयः । इह इन्द्रे वशा वन्ध्या गौः वेहच विहति त्यजति
गर्भं या गौः सा तथोक्ता । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुपच्छन्दः वशा
वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नो गौः एते पञ्च इहेन्द्रं इन्द्रियं वयश्च
दधुः । कीदृशो वनस्पतिः । नोऽस्माकं शमिता शमयति सुख-
यति शमिता । 'शमिता मन्त्रे' (पा० ६।४।५४) इति
छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता । भगं प्रसुवन धनं
प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं कर्तु । अति-
च्छन्दा इन्द्रियं बृहद्वपभो गौर्वयौ दधुः ॥ २२ ॥

उ० स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं कर्तु
करोतु । कः करोतु । वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्च
छन्दः बृहद्वपभश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

म० शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षत-
त्राता वरुणः स्वाहा । नामैकदेशे नामग्रहणम् । स्वाहाकृतिभिः
प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय कर्तु
करोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः
समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च
इन्द्रे दधुः दधुः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः ।
रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

उ० वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानु-
वाक्या अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा
देवता । वसन्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृता
स्तोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे
तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना
स्तुताः त्रिवृता स्तोमेन च स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः
सन्तो वसवो देवाः स्वकीयेन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः ।
एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

म० 'याज्याः पुरोनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन
ऋतुनेति' (का० १९।७।२०) । चकाराद्वयोधसे पशा-
वेष षड्वचो यथाक्रमं वपावीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे
५२ य० उ०

वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति (२४) याज्या,
पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति (२५) पुरोनुवाक्या शारदे-
नेति (२६) याज्या, हृदयादियागे हेमन्तेनेति (२७)
पुरोनुवाक्या, शैशिरेणेति (२८) याज्येति सूत्रार्थः । अनु-
ष्टुभः पद लिङ्गोक्तदेवता । वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो
देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधुः
स्थापयन्तु । कीदृशा वसवः । वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन
रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः ।
बृहता यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

उ० ग्रीष्मेण ऋतुना सह देवा रुद्राः पञ्चदशे । पञ्च-
दशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः
बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च
दधुः ॥ २४ ॥

म० रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः ।
कीदृशा रुद्राः । ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन ।
विभक्तिव्यत्ययः । बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

वर्षाभिर्ऋतुनादित्याः स्तोमे सप्तदशे स्तुताः ।
वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

उ० वर्षाभिर्ऋतुना सह आदित्याः स्तोमे सप्तदशे स्तोमे ।
सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन
सह विशा च ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

म० आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह
हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः । वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन ।
तृतीयार्थे सप्तम्यौ । वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवः स्तुताः ।
वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

उ० शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविंशे ।
एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः
सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे
वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

म० ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः ।
कीदृशाः । शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन
श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतः स्तुताः ।
बलेन शर्कराः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

उ० हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेति विभक्त्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । बलेन शकरीः सह । शकरीरिति योनिनिर्देशः । शाकरस्य । शाकरेणेति विभक्त्यत्ययः । शाकरेण च पृष्ठेन सह । बलेन च सह । हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

म० मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह । सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा मरुतः । हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः । शकरीरिति शाकरस्य योनिनिर्देशः । शाकरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशोऽमृताः स्तुताः । सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

उ० शैशिरेण ऋतुना । सह देवाः अमृताः । त्रयस्त्रिंशो । त्रयस्त्रिंशेनेति विभक्त्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । सत्येन रेवतीः । रेवतीरिति रेवतस्य योनिनिर्देशः । रेवतेन च पृष्ठेन सह सत्येन च । क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

म० अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः च इन्द्रे दधुः दधुः । कीदृशा अमृताः । शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः । रेवतीरिति रेवतस्य योनिः । रेवतेन च पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

होता यक्षत्समिधाभिमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमजो धूम्रो नै गोधूमैः कुवलैर्भेषजं मधु शपैर्न तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २९ ॥

उ० होता यक्षत् । द्वादशाग्रियस्तनूनपात्राशंसयुक्ताः । प्रैषिकमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्वम् । दैव्यो होता यक्षत् यजतु । समिधा प्रयाजदेवताग्रिमवस्थितम् । इडस्पदे इडा गौरुच्यते तस्याः पदे आहवनीये स्थाप्यते तदभिप्रायमेतत् । गोः पदे अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न । नकारः प्रायः समुच्चयार्थः । अजो धूम्रो मेपश्च । गोधूमैः कुवलैश्च सहितः मेपजमत्र संपद्यते । मधुशपैः न । मधु च संपद्यते स शपैरङ्कुरितव्रीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियं च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च । सोममिति विभक्त्यत्ययः । परिक्षुता सह घृतं मधु च । व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

म० 'होता यक्षत्समिधाभिमिति प्रयाजप्रेषास्त्रिपशोः' (का० १९।६।१४) । होता यक्षत्समिधाभिमिडस्पद इत्या-

दयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रेषाः स्युः । द्वादशाग्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवत्या सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु । गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेपश्च गोधूमैः कुवलैः वदरैः शपैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो मेपजमौषधं भवति । नकारौ चार्थौ । इन्द्रायेति शेषः । कीदृशं मेपजम् । मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किंच ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिक्षुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु । सोम इति विभक्त्यत्ययः । सर्वत्र हे होत-मनुष्यहोतः, त्वमपि आज्यस्य यज । कर्मणि षष्ठी । यजतिर्दानार्थः । अश्वयादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेपो न भेषजं पथा मधुमता भरन् अश्विनेन्द्राय वीर्यं वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३० ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभक्त्यत्ययः । सरस्वतीं च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टाद्व्यवहितं यत्पठ्यते तदिह कृतविभक्त्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंबन्धात् । अश्विनौ इन्द्रं च । अविर्मेपो न भेषजम् । नकारः समुच्चयार्थो भिन्नक्रमः । अविश्च मेपश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति । पथा मधुमता भरन् । पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानं भरन् हरन् हवींषि देवान्प्रति । 'हग्रहोर्भेदश्चन्दसि' इति हकारस्य भकारः । वीर्यं वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः । तोक्मभिरङ्कुरितयवैः । वीर्यं भेषजं करोति मेप एव । इन्द्राय यजमानाय वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३० ॥

म० एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयाथै । इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयाथै । नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेपश्च । नश्चार्थैः । मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् वदरैर्वदरीफलैः । उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःआदीनि व्यन्तु । हे होतः, त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

होता यक्षन्नराशंसं न नमहुं पतिष् सुरया

भेषजं मेघः सरस्वती भिषग्धो न चन्द्राश्विनोर्वपा
इन्द्रस्य वीर्यं वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकमभिः
पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य
होतुर्यज ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षत्राशां न । दैव्यो होता यजतु
नराशंसं न नमहुं पतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नराशंसं च ।
पतिमधिपतिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणा-
मद्वारेण जगद्विभक्तिं । नमहुम् सुरया सहितं नमहुं किप्वं
च होता यजत्वित्यनुवर्तते । भेषजं मेघः वपा इन्द्रस्येत्युप-
रिष्टात्पैपस्य श्रूयते स इहानुपज्यते । भेषजं मेघः इन्द्रस्य
करोत्विति वाक्यशेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु ।
रथो न चन्द्राश्विनोः । रथश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । कथंभूतो
रथः । चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । तदस्यास्तीति
चन्द्री सुवर्णखचितः । अश्विनोः संवन्धी । नन्वाश्विनोः
संवन्धिनी रथस्य कथं भिषिक्त्वम् । शृणु । 'आयुधं वाहनं
वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तस्यात्मा
बहुधा हि सः' । वपा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । वपा
इति बहुवचनोपदेशस्त्रिपशुविषयः । वदरैः उपवाकाभिः
तोकमभिः भेषजमिन्द्रस्य भवत्वितिशेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च
दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमपि हे
मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३१ ॥

म० दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं
भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथं च यक्षतु यजतु । कीदृशो
रथः । चन्द्रो चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य
यागोऽश्विनोरेव । तदुक्तम् 'आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह
दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः' इति ।
सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयाथै । भिषजि । प्रथमा
पृथगर्थे । तत्र सुरया सह नमहुं नमहुः किप्वः मेघः वपाः
बहुलात्रिपशुसंवन्धिनी वपाः वदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोकम-
भिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्वया-
दयः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, आज्यस्य यज देहि ।
कीदृशं नराशंसम् । पतिं पालकम् । नमहुः सुराकन्दः ।
नकारौ चाथौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

होता यक्षदिडेडित आजुहानः सरस्वतीमिन्द्रं
बलेन वर्धयन्नृपभेण गवैन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं
यवैः कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षदिडेडितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदे-
वतया ईडितः स्तुतः सन् । किं कुर्वन् । आजुहानः सरस्वतीं

सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टात्पैपस्य पठ्यते तदेत-
त्पदद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संवध्यते । उक्तं च 'यस्य
येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमानाना-
(?) मानन्तर्यकारण' मिति । अश्विनो इन्द्रं च । किंच । इन्द्रं
बलेन वर्धयन् । ऋपभेण गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्धयन् ।
मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च
भेषजमिन्द्रस्य वर्धयन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रे-
ज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
आज्यस्य यज ॥ ३२ ॥

म० दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रम-
श्विना अश्विनौ च यक्षतु यजतु । किं कुर्वन् । ऋपभेण गवा च
धेन्वा च बलेन वर्धयन् । इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीदृशो
होता । ईडितः कृत्स्निभिः स्तुतः । आजुहानः इडादीनाह्व-
यन् । तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्त्रावं
च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, लं च
यज ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

होता यक्षद्विहिरुर्णम्रदा भिषज्जासत्या भिषजा-
श्विनाश्चा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग्
दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्विहिरुर्णम्रदाः होता यजतु प्रकृता
देवता । बर्हिश्च प्रयाजदेवता । उर्णम्रदाः उर्णम्रदा इति
प्राप्ते उर्णम्रदा इति छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । उर्णं व मृदुभिप-
गभवतु इन्द्राय । भिषग्धेन उक्तः । नासत्या भिषजाश्विना ।
नासत्या नासिकाप्रभवावश्विनौ भिषजौ भवतामिन्द्रस्य ।
अश्वा वडवा शिशुमती धेनुश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । इत्थं-
भूता हि सा दक्षिणा पठ्यते । कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत
आह । यतः सरस्वती भिषक् स्वयमेव दुहे दोगिष इन्द्राय
भेषजम् । अतो यूयमपि भिषजौ भवथेति । अश्विसरस्व-
तीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

म० दैव्यो होता उर्णम्रदाः उर्णमिव प्रदीयः बर्हिः प्रया-
जदेवम् । भिषजा भिषजौ वैधौ । नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ
अश्विना अश्विनौ । सरस्वती सरस्वतीं च यक्षतु यजतु । तत्र
शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक च
इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा
दीयन्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेयु' (पा० ७ । १ । ४१) इति
तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतुर्यज ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशी ।

होता यक्षहुरो दिशः कव्यो न व्यचस्वतीर-
श्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुधे दुहे
धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योति-
रिन्द्रियं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतुर्यज ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षहुरो दिशः होता यजतु । दुरः द्वार इति
प्राप्ते छान्दसं संप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः ।
कथंभूता यज्ञगृहद्वारः । दिशः कव्यो न व्यचस्वतीः ।
लुप्तोपमानमेतत् । दिश इव याः कव्यः ससुषिराः । व्यच-
स्वतीः व्यञ्जनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अश्विभ्यां न दुरो
दिशः । अश्विभ्यां च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश
इव बभूवुः । इन्द्रो न रोदसी दुधे इन्द्रश्च या अ-
धिष्ठाय रोदसी यावापृथिव्यौ दुहे । हकारस्य घकारः ।
दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठाय दुहे धेनुर्भूत्वा सरस्वती अश्विनौ च ।
कस्मै दुहे किं च दुह इत्यत आह । इन्द्राय भेषजं शुक्रं शुक्रं
ज्योतिश्च इन्द्रियं च दुहे । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च पयःप्रभृती-
नि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३४ ॥

म० दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सर-
स्वतीं सरस्वतीं अश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । नकारा-
श्चार्थाः । द्वारशब्दस्य संप्रसारणम् । कीदृशीः द्वारः । दिशः दिश
इव सावकाशाः कव्यः ससुषिराः । अतएव व्यचस्वतीः व्यचो
व्यञ्जनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्कुल्या
दुरो द्वारः अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी यावापृथिव्यौ इन्द्राय
भेषजमौषधं दुहे दुधे । कीदृशो रोदसी । दुधे 'दुहः कव्यश्च'
(पा० ३ । २ । ७०) इति हकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र
तलोपश्च वचनव्यत्ययः । दुहते । रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं
दुहते इत्यर्थः । 'अकथितं च' (पा० १ । ४ । ५१) इति
द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्रं शुद्धं
ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुधे । अन्यव्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशी ।

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना सम-
जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजं इत्येनो न
रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्नुता
घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३५ ॥

उ० होता यक्षत्सुपेशसोषे । होता यक्षत् यजतु
सुपेशसा सुरुपे । उपे इति द्विवचनोपदेशाद्वात्रिंश
उपाश्च गृह्यते । नक्तंदिवा रात्रौ च अहनि च । यौ चाश्विनौ
समजातः संश्लेषयतः सरस्वत्या सहितौ । त्विषिं दीक्षिम्

इन्द्रे । इन्द्रमेपजं च संश्लेषयतः । तौ च होता यजतु । यश्च
इयेनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः । ज्योतिषा हृदा
हृदयेन । श्रिया न । नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीया इहानुवाके
प्रायशः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनक्ति ।
तं च होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
आज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

म० होता सुपेशसा सुरुपे उपे द्विवचनाद्वात्रिंश नक्तोपे
प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत् । तौ चाश्विनौ
नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा । रजःशब्दो ज्योतिर्व-
चनः । हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूप-
मौषधं इयेनः इयेनपत्रं त्विषिं कान्तिं च इन्द्रे समजाते
संश्लेषयतः । नकाराश्चार्थाः । ते पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः,
त्वं यज ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न
जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शूषं सरस्वती भिषक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३६ ॥

उ० होता यक्षदैव्या होतारा होतारौ अयं चाभिरसौ च
मध्यमः । भिषजौ अश्विनौ इन्द्रं न इन्द्रं च होता यजतु ।
जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शूषं सरस्वती भिषक्सीसेनं
दुह इन्द्रियम् । या चैषा सरस्वती भिषक् जागृवि
स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता जागरणशीला । विभक्तिलोपः । दिवा-
नक्तं च भेषजरौषधैः शूषं बलम् सीसेन च दुहे दोग्धि ।
इन्द्रियं च इन्द्रार्थम् । तां च दैव्यो होता यजतु । अश्विस-
रस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हेमनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३६ ॥

म० दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अभि-
रसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ
इन्द्रं च यक्षत् यजतु । नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः
सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुधे । दुहेर्लट्
'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ५ । १ । ४१) । तलोपः ।
इन्द्रियार्थम् । कीदृशी सरस्वती । दिवानक्तमहोरात्रं जागृवि
जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ ।
१ । ३९) । सोलुक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्व्यादयः
पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

होता यक्षत्सो देवीनं भेषजं त्रयस्त्रिधातवो-
ऽपसौ रूपमिन्द्रे हिरण्यमश्विनेन्द्रा न भारती

वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः
परिस्तुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३७ ॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः
वक्ष्यमाणाः । नभेषजं त्रयस्त्रिधातवोपसः । नकारः समुच्च-
यार्थीयो भिन्नक्रमः । भेषजं च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता
यजतु । त्रयः पशवः त्रिधातवः । आश्विनो धूम्रः सारस्वतो
मेघः ऐन्द्र ऋषभः इति त्रयः पशवः । प्रधानाङ्गोपाङ्गभेदा-
स्त्रिधातवः पशवः । अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो
मतुल्लोपः । कर्मवन्तः । अग्नयो वा त्रयस्त्रिधातवः ।
रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती । ये च इन्द्रे रूपं
हिरण्यमयं कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । के ते इत्यत आह ।
अश्विनौ इडा च भारती च । वाचा सरस्वती मह इन्द्राय
दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सरस्वती
महः महस्वं पूजामिन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियं च । तां च
होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य
यज ॥ ३७ ॥

म० नौ चार्थौ । दैव्यो होता । इडा भारती सरस्वती चेति
तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत्
यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिर-
ण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं
दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा । त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः । तृती-
यार्थे प्रथमा । त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपाङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां
ते त्रिधातवः पशवः । ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेघः
ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः । अपसः । अप इति कर्मनाम
विनो लोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरू-
पेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्वयादयः पयआदीनि पिबन्तु ।
हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्र-
मश्विना भिषजं न सरस्वतीभोजो न जूतिरिन्द्रियं
वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजं श्रिया
न मासरं पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । होता यजतु सुरेतसं शोभनं
रेतः उदकलक्षणं यस्य । 'शोभनं द्येतस्य रेतो यदुदकम्' ।
यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं
वर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् तद्यस्य । अपः
कर्म । स नर्यापसः तं नर्यापसं त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु ।
किंच इन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ
भिषजं च सरस्वतीम् दैव्यो होता यजतु । केन यजतु ।

ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषक् । नकारः
समुच्चयार्थीयः । ओजश्च जूतिर्जवः इन्द्रियं च यो वृकः
सरभसः सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु । सुरयां वृक-
लोमानि क्षिप्यन्त इत्यत एवमुच्यते । पयः सुरया भेषजं
श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यजतु ।
यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्वती-
न्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

म० नकाराश्चार्थाः । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना
अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं च यक्षत् यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् ।
सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् ।
यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं वर्षि-
तारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः
तम् । केन यजतु तदाह । रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो
वृकः तेन । प्रथमा तृतीयार्थे । सुरयां वृकलोमानि क्षिप्यन्ते-
ऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु । भेषजं यन्मासरं तेन च
यजतु । एवं च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वैगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया
सह यशश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः । अश्वयादयः पयआदीनि
व्यन्तु । हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं भीमं
न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामं सर-
स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परि-
स्तुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३९ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् होता यजतु । वनस्पतिं शमि-
तारं शतक्रतुं बहुकर्मणम् भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् ।
भीमं भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमारण्यानां
पशूनां व्याघ्रं च होता यजतु । नमसाश्विना हविषा ।
अश्विनौ च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह
इन्द्रियम् । या च भामं क्रोधम् । सरस्वतीभिषक् इन्द्राय
दुहे दोग्धि इन्द्रियं च तां च दैव्यो होता यजतु । अश्वि-
सरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३९ ॥

म० दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजि-
घ्रतीति व्याघ्रः । व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना
अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च नमसा अज्जेन यक्षत् यजतु ।
कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण ।
भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या
सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते
वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु । हे होत-
र्यज ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकानां स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्विभ्यां स्वाहा मेपजं सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय सिंहाय सहस्र इन्द्रियं स्वाहाग्निं न भेषजं स्वाहा सोममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिपजां पतिं स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः परिश्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ४०

उ० होता यक्षदग्निं स्वाहा । दैव्यो होता यजतु । अग्निं प्रयाजदेवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानाम् सुष्ठु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानाम् । स्तोका विप्रुपः । स्वाहा मेदसां पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां वपासंवद्धानाम् पृथक् पृथक् । वपाः श्रय्यमाणा आज्येनाभिघार्यन्ते तदभिप्रायमेतत् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । छागमेपर्षभशब्दाः पशुवचनाः । शोभनमाह यजमानश्छागपशुमश्विभ्यां मेपं शोभनं सरस्वत्यै च । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभं इन्द्राय । कथंभूताय इन्द्राय । सिंहाय अभिभवित्रे । पुनः कथंभूताय । सहसे वलात्मकाय च । किंभूतमृषभम् । इन्द्रियं इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यासंबन्धः । स्वाहाग्निं मेपजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः । अग्निं च मेपजम् । स्वाहा सोममिन्द्रियं शोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् । स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिपजां पतिम् । पशुपुरोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितारं च । वरुणं वैद्यानां पतिं च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियं पाथोन भेषजम् । सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियं पाथश्चान्नं भेषजं च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् स्वाहादेवा आज्यपाः । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । शोभनमाह यजमानः देवा आज्यपाः इज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्मर्यन्ते इत्यतो विभक्तिव्यत्ययोत्र न कृतः । श्रुतिस्तु 'देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानुसर्वं यज्ञं संप्रस्थापय' इत्युपक्रम्य 'त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं संप्रस्थापयन्' इत्याह । अतः स्वाहाकारा समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्ययं प्रकारः । जुषाणो अग्निर्भेषजम् । जुषाणः सेवमानः अग्निः भेषजमौषधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ४० ॥

म० होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु । किंच आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुपां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति । 'द्व्यचोऽस्तस्विडः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । जुषो रूपम् । यजमान इति शेषः । यजमानो घृतविन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः । कर्मणि पठ्यते । मेदसां वपासंवन्धिनां पृथक् स्वाहा । वपासंवन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह । सरस्वत्यै मेपं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह । कीदृशयेन्द्राय । सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्यै शत्रूणामभिभवित्रे । तथा सहसे वलात्मकाय । मेपजं हितकारिणमग्निं च सु आह । नश्चार्थः । इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह । एतावन्नीपोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिपजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह । पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं मेपजं च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह । नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह । 'प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः' । स्वाहेतिक्रियाया यजमानः कर्ता । 'देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं संप्रस्थापय' इत्युपक्रम्य 'तत् उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञं संप्रस्थापयन्' इत्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । मेपजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुषेतां हविर्होतुर्यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतुर्यज । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतुर्यज ॥ ४१ ॥

उ० होता यक्षदग्निं छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः स्नेहप्रकृतिर्मेदः । तौ चेज्यमानौ जुषेतां हविः । त्वं च हे मनुष्यहोतः यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य । जुषतामित्येकवचनविशेषः । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

म० 'होता यक्षदग्निनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्' (का० १९ । ६ । २२) । होता यक्षदग्निं छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवताः । तत्राद्यान्नयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिरुत्तमः । द्वितीयस्य द्वाधिका प्रथमतृतीययोरैकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । इज्यमानौ तावदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः हविर्जुषेतां सेवेताम् । मेद-

लिङ्गभागः । हे होतर्यज । होता सरस्वतीं यक्षत् । सा मेपस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे होतः, त्वं यज । होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुपताम् । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

होता यक्षदधिनौ सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाण-
मिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्मेपैर्ऋषभैः सुताः
शष्पैर्न तोक्मभिर्लजैर्मेहस्वन्तो मदा मासरेण परि-
ष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-
श्रुतस्तानध्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुप-
न्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होत-
र्यज ॥ ४२ ॥

उ० होता यक्षदधिनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रैपः ।
देव्यो होता यजतु । अधिनौ च सरस्वतीं च इन्द्रं च सुत्रा-
माणम् । एवं होतारमुक्त्वाध्वेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः,
इमे सोमाः सुरामाणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा ।
सुरामया वा । छागैर्मेपैः ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वे सम-
च्चार्थीयाः । छागैश्च मेपैश्च ऋषभैश्च सुता अभिपुताः सम-
र्थीकृताः । शष्पैश्च तोक्मभिश्च लजैश्च महस्वन्तः महाभा-
ग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मासरेण परिष्कृताः । 'संपर्यु-
पेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुट् । मासरेण अलंकृताः ।
शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा संयुक्ताः । अमृताः
अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः । वः युष्म-
त्संवन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्रुतः मधुस्रवाः मधुक्ष-
रणाः तानेतान्सोमान् अधिनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सु-
त्रामा । साधुत्राणः वृत्रहा जुपताम् जुपित्वा च । सोम्यं
सोममयं मधु पिबन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । त्वमपि हे
मनुष्यहोतः, यज ॥ ४२ ॥

म० 'ग्रहाणां चतुर्थः' (का० १९।६।२३) । होता
यक्षदधिनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैपः । होता
यक्षदधिनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रं च यक्षत् यजतु । एवं
होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः वो युष्माकं
युष्माभिः सुता अभिपुताः । कीदृशाः सोमाः । छागैर्मेपैर्ऋष-
भैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः । रमते-
रनणप्रत्ययः । पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ । सुरावन्तः
सुरामया वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्वेवाङ्कुरैर्लजैश्च महस्वन्तः
तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण
पूर्वोक्तेन परिष्कृता अलंकृताः 'संपर्युपेभ्यः' (पा० ६।१।
१३७) इति सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा
युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः ।
मधुश्रुतः मधु श्रोतन्ते ते मधुस्त्राविणः । अधिनौ सरस्वती

सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुपन्तां
सेवन्ताम् । सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां
हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

होता यक्षदधिनौ छागस्य हविष आत्तामद्य
मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां
सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निव्वात्तानां पीवो-
पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतो-
ऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाध्विना जुपेतां हवि-
र्होतर्यज ॥ ४३ ॥

उ० होता यक्षदधिनौ छागस्य । प्रैपः । होता यजतु ।
अधिनौ छागस्य छागाङ्गस्य तावधिनौ छागसंबन्धिनः हविषः
अत्ताम् । 'अद भक्षणे' । अभक्षयतां भक्षितवन्तौ । अद्य
अस्मिन्धवि । मध्यतो मेद उद्धृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणं
मेदः उद्धृतम् । 'हप्रहोर्भश्छन्दसि' इति हस्य भकारः ।
पुराद्वेपोभ्यः पूर्वमसुरक्षोभ्यः यज्ञद्वेष्टभ्यो वा । पुरा च
पौरुषेय्यागृभः पुरुषार्थं गृह्यते इति पौरुषेयीगृप् तस्याः
पौरुषेय्यागृभः । इडाया इत्यर्थः । नहि वपायागे इडा वि-
द्यते । यावेवं वपाहविष आत्तां ताविदानीं घस्तां भक्षयताम् ।
अङ्गानां स्वमंशभूतमिति शेषः । विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ।
नूनं निश्चयेन । किंभूतानामङ्गानाम् । घासे घ्रासे अज्रा-
णाम् अवत्तानाम् । घासेयैरजितं स्वेच्छया घासे वा यान्य-
जराणि स्युः । यवसप्रथमानां यवसानामञ्जानां यानि प्रथमानि
मन्त्रैः संस्कृतत्वात् । 'एतद्वै परममन्त्राद्यं यन्मांसम्' इति
श्रुतेः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत् स्वयमित्यर्थः । स्वयमेव यानि
क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम् । रुद्र
इति हि स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोत्ररिमा रुद्रियाः
स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणां अग्निव्वात्तानां अग्निना साधु-
पार्थमासादितानाम् । अग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवो-
पवसनानाम् । पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपो-
पितं यैरवदानैः स्थूलानामुपवसनं समीपस्थितिर्येषामिति
वा । किंच । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गा-
दङ्गादवत्तानां पार्श्वतोवत्तानाम् पार्श्वं परशुमयमङ्गं भवति ।
श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यक्र-
द्वाशिताम् योनिर्वाशिताम् मेदोवाशिताम् इति व्याख्या-
भेदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एव-
मङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत एवाध्विना तृप्तिमिति शेषः ।
जुपेतां च । पुनर्वचनमादरार्थम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
यज ॥ ४५ ॥

म० 'हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्' (का० १९।६।२४) ।
चतुर्थप्रैषादग्रे पठ्यमाना 'होता यक्षदक्षिणौ छागस्य हविषः'
इत्याद्यान्वयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ।
दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य
हविषः छागसंबन्धि हविः आत्ताम् अभक्षयताम् । कर्मणि
षष्ठी । किंच अयं अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं
मेदो वपारूपं चात्ताम् । 'ह्रप्रहोर्भेदच्छन्दसि' । कथमुद्धृतं तत्राह ।
द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि । द्वेषेरसुन्प्रत्ययः । यज्ञद्वेषुणि
असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् । यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति
ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः । तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप्
तस्या गृभः इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् । वपायामिडाप्रयोजन-
नाभावात् । कीदृश्या गृभः । पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी
ऋत्विगर्था तस्याः । तावदश्विनौ नूनं निश्चितमज्ञानां घस्तामज्ञानि
भक्षयताम् । 'घस्तु अदने' विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ।
कीदृशानामज्ञानाम् । घासे अज्ज्ञाणाम् । एकपदं घासे प्राप्ते
अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् । अन्यानि प्राप्तेपूतरो-
त्तरमरुचि जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसाना-
मज्ञानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानां मांसत्वात् । 'एतद्वै परमम-
न्नाद्यं यन्माध्वसम्' इति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं
क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् । सुमदिति स्वयमित्यस्य
पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् । रुद्र इति स्तोत्रानामसु पठितम् । रुद्रस्य
स्तोत्ररिमा रुद्रियाः स्तुतयः । शतमसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् ।
बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्ता-
नामास्वादितानाम् । पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः ।
पीवोपवसनानाम् । पीवस्शब्दोऽसुच्यन्तः स्थूलवाची । पीवसां
स्थूलानामज्ञानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपव-
सनानि तेषाम् । स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः ।
'उपवसने पीवः' इति प्रातिशाख्यसूत्रेण उपवसने परे पीवसो
विसर्गलोपः । किंच पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् । श्रोणितः कटिप्रदे-
शात् । शितामतो बाहुप्रदेशात् । उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः,
छेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् 'नित्यवीप्सयोः'
(पा० ८।१।४) इति द्विलम् । प्रसङ्गात् भवत्तानामवदान-
धर्मेण गृहीतानामज्ञावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति
पूर्वेण संबन्धः । एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम्
भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः । तृप्तिमिति शेषः । विकरण-
व्यत्ययः । पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ।
शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

होता यक्षत्सरस्वती मेपस्य हविष आवयद्य मध्यतो मेदु उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्ज्ञाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-

पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवध्वं सरस्वती जुषतां हविर्होतृयज ॥ ४४ ॥

उ० होता यक्षत्सरस्वती मेपस्य । होता यजतु सरस्व-
तीम् । या हविष आवयत् । आङ्पूर्वस्य वनेः खादनार्थस्य
लिटि भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत् लोट्थं लेट् ।
जुषतामेकवचनम् । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

म० होता सरस्वती यक्षत् या सरस्वती मेपस्य हविषः
हविः आवयत् अभक्षयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेर्लेटि रूपम् । यद्वा
भक्षयतु । लेटि वाडागमे रूपम् । अयं मध्यतो मेद इत्यादि-
व्याख्या पूर्ववत् । सा अज्ञानि घसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां
तृप्तिं च करदित्येकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयद्य मध्यतो मेदु उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्ज्ञाणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषतां हविर्होतृयज ॥ ४५ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

म० होता इन्द्रं यक्षत् । स इन्द्र ऋषभस्य हविष आव-
यत् भक्षयतु । एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयार्धित । यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेपस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथांशुसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावसक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्होतृयज ॥ ४६ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् । वनस्पतिप्रैषः । होता यजतु वनस्पतिं यूपम् । अभि हि पिष्टतमया रभिष्टया रशनया-धित । कस्माद्वनस्पतिं यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् अभ्यधित । 'स्थाध्वोरिच' इति दधातेर्लुङ् । इत्यभिधारितवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टतमया रभिष्टया च आलब्धतमया । अतिशयेन नियमकारिण्या । रशनया जालभूतया । प्रार्थयामि वनस्पतिम् । यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हविषश्च प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रेन्द्रस्य । एताः पशु-देवताः अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सोमस्य । अथ पशुपुरो-डाशदेवताः । यत्रेन्द्रस्य सुत्राण्यः यत्र सवितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसि । पाथःशब्दोऽन्नवचनः । वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ प्रयाजानुयाजाः । यत्र देवानामाज्य-पानाम् । अथ खिष्टकृत् । यत्राग्नेर्होतुः प्रियाणि स्थानानि तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तुत्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपावन्नक्षत् उपा-वसृजतु । रभीयस इव कृत्वी 'रभ राभसे' रभसांश्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविः । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तमौ वनस्पतिखिष्टकृतोः' (का० १९।६।२५) । अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं खिष्ट-कृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे खिष्टकृत्यागे च प्रैषौ । यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु । हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्जा कृत्वा अधित धृतवान् । पशूनि शेषः । दधातेर्लुङ् 'स्थाध्वोरिच' (पा० १।२।१७) इतीकारः । कीदृश्या रज्जा । पिष्टतमया । पिष्टशब्दो रूपवाची । अत्यन्तं पिष्टा सुरुपा पिष्टतमा तया । रभिष्टया रभते पशून्जियच्छतीति रब्धी तृत् डीप् । अत्यन्तं रब्धी रभिष्टा तया । 'तुश्छन्दसि' (पा० ५।३।५९) इतीष्टनि तृचो लोपः । समर्थयेत्यर्थः । इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते । यत्र अश्विनोः संबन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः । एवमग्नेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेघस्य मेघरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र करणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवा यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुत्राण्य इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि । यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अज्ञानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः खिष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एताञ्छागादीन् पशून् रभीयस इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवश्चार्थः । प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुला च उप-

५३ य० उ०

स्तुत्येव उप समीपे स्तुला च । इवौ चार्थौ । तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावन्नक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु । सृजे-र्लुङ् रूपं । लेटि वा 'सिन्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् । वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु । हविषश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

होता यक्षदग्निं खिष्टकृतमयाडमिदग्निनोऽच्छा-गस्य हविषः प्रिया धामान्ययाड सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नेः प्रिया धामान्ययाड सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राण्यः प्रिया धामा-न्ययाड सवितुः प्रिया धामान्ययाड वरुणस्य प्रिया धामान्ययाड वनस्पतेः प्रिया पाथांस्ययाड देवाना-माज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्वं महिमान्मायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां हविर्हो-तयेज ॥ ४७ ॥

उ० होता यक्षदग्निं खिष्टकृतम् । खिष्टकृत्यैषः । दैव्यो होता यजतु । अग्निं खिष्टकृतम् । कस्मादेतोरित्यत आह । अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् । एवमग्नेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः अयाद् इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद् अग्नेः अयाद् सोमस्य । आज्यभागौ । अयाद् इन्द्रस्य सुत्राण्यः अयाद् सवितुः अयाद् वरुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि पाथांस्यन्तानि । वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता । अयाद् देवानाम् आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः यक्षत् इष्टवान् । अग्नेर्होतुः खिष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि यक्षत् अयाक्षीत् । स्वं महिमानं स्वकीयां विभूतिम् । किंच । आयजतामेज्या इषः । यजतामिति वचनव्यत्ययः । आइज्या अभियष्टव्या यागार्हा इषः प्रजाः । इषाग्नेन तासां स्थितिरूपत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः । यागशीला यागार्हाः प्रजा भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु । सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् जातवेदाः जुषतां च हविः । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४७ ॥

म० खिष्टकृतमिदेवता । होता खिष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु । योऽग्निः खिष्टकृतः अश्विनोः छागस्य हविषः संबन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् । अवदानानि यजति सेत्यर्थः । एवमग्नेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि

धामानि अयाद् एताः प्रधानदेवताः अग्नेः प्रिया धामान्य-
याद् सोमस्य प्रिया धामानि अयाद् एतावाज्यभागौ । सुष्ठु
त्रायते सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि सवितुः प्रियाणि वरुणस्य
प्रियाणि एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रियाणि एत-
त्प्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रियाणि एते प्रयाजाउ-
याजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यक्षत्
इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किंच आ इज्याः
समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः । इषः इच्छन्तीति इषः
सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजतु । वचनव्यत्ययः । प्रजा
यागशीला यागयोग्याश्च भवन्वित्यर्थः । स जातवेदाः स्विष्टकृ-
दग्निः अचरा अचरान्यज्ञानं कृणोत करोतु । हविश्च जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतः, त्वं यज । विभक्तकारः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विना ।
तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेर्यस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

उ० देवं बर्हिः एकादशानुयाजप्रेषाः अश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्या व्यवहितपदप्रायाः । यत् देवं बर्हिः सुदेवम् शोभना
देवा अस्तेति सुदेवम् । तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ
च इन्द्रे । तेजो न । नकारः समुच्चये । तेजश्च चक्षुश्च
इन्द्रियं च अक्षयोः अक्षणोः दधुः । वसुवननाय धनलाभाय ।
वसुधेर्यस्य धननिधानाय च । व्यन्तु पिबन्तु अश्विसरस्वती-
न्द्राः । त्वमपि यज । अथ समस्तार्थः । यदेवं बर्हिः सुदेवं
तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च तेजश्च अक्षणोः इन्द्रियं
च दधुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

म० 'अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च' (का० १९
। ७ । ८—९) देवं बर्हिः सरस्वतीत्याया एकादश कण्डिकात्रि-
पशोरनुयाजानां प्रेषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः । एकादशानु-
याजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्घ्यस्त्रिष्टुभः व्यव-
हितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्बर्हिः देवमनु-
याजदेवता तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे
तेजो दधुः दधतु । कक्षयोः इन्द्रेनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः ।
नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय
वसुधेर्यस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्वि-
सरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज । सप्तमीषष्ठौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

देवीर्द्वारौ अश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं
न वीर्यं नसि द्वारौ दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेर्यस्य
व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

उ० देवीर्द्वारः । या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ
भिषजौ च । सरस्वती च प्राणं च । नसि नासिकायाम् । वीर्यं
च इन्द्रियं च । द्वारः द्वाभिरिति विभक्तित्यत्ययः । इन्द्रे
दधुः । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

म० उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः
यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वारिभिः सह भिषजा
अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः । नसि
इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं च दधुः । वसु०
व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

देवी उषासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती । बलं
न वाचमास्य उषाभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
र्यस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

उ० देवी उषासौ । नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दसः
प्रातिपदिकलोपः । यौ देव्यौ नक्तोषासौ । ताभ्याम् अ-
श्विनौ सुत्रामा शोभनप्राणौ सरस्वती च । बलं च वाचं च
आस्ये मुखे । इन्द्रियं च इन्द्रे । उषाभ्यां नक्तोषोभ्यां दधुः
व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

म० नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उषासा
देवी नक्तोषसी अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां
सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च
इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं
च दधुः । नश्चार्थः । वक्षित्युक्तम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् । श्रोत्रं न
कर्णयोर्यशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
र्यस्य व्यन्तु यज ॥ ५१ ॥

उ० देवी जोष्ट्री । ये देव्यौ जोषयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ
इति वा । अहोरात्रे इति वा । 'शस्यं च समा चेति
कात्यक्यः' । ताभ्यां जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च
इन्द्रं अवर्धयन् । कथमवर्धयन् । श्रोत्रं च कर्णयोः यशश्च
इन्द्रियं च इन्द्रे दधुः । वसुवन इति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥

म० ये जोष्ट्री जोषयिष्यौ मुखस्य सेवयिष्यौ देवी देव्यौ
अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । 'शस्यं च समा
चेति कात्यक्यः' (निरु० ९ । ४१ । ६) ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां
सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् । कथमव-
र्धयन् तत्राह । इन्द्रे यशो दधुः । तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं
दधुः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

देवी ऊर्जाहृती दुषे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्यश्विना

भिषजावतः । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोराहुती धत्त
इन्द्रियं वसुवने वसुधेरस्य व्यन्तु यज ॥ ५२ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । जोष्टयास्तुल्यदेवताविकल्पः । ये
देव्यौ ऊर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम् । दुधे दुग्धे सुदुधे
सुदोहने । उपरितनेर्धर्मे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृतवि-
भक्तिव्यत्ययः समर्थक्रियते । ताभ्यामाहुतिभ्याम् सरस्वती
च अश्विनौ च भिषजौ अवतः । अवन्तीति वचनव्यत्ययः ।
इन्द्रमिति शेषः । कथं कृत्वा । शुक्रं च ज्योतिश्च पयोलक्षणं
स्तनयोः इन्द्रियं च इन्द्रे धत्त इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः ।
वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्टयोरेव देवता-
विकल्पः । ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं
होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती । दुधे दुग्धस्ते दुधे कामपूरके ।
सुदुधे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ
च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति । वचनव्यत्ययः । कथं
तदाह । ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति । स्तनयोः शुक्र-
मिन्द्रियं च धत्तः । वचनव्यत्ययः नश्वार्थः । व्याख्यातम-
न्यत् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

देवा देवानां भिषजा होतारविन्द्रमश्विनौ ।
वषट्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिं होत-
भ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेरस्य व्यन्तु
यज ॥ ५३ ॥

उ० देवा देवानाम् । यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ
ताभ्यां होतृभ्यां वषट्कारैश्च । अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रं ।
इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियं च त्विषिं दीप्तिं च
हृदये मतिं च दधुः । वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

म० देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां
होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सर-
स्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः । हृदये मतिमिन्द्रियं
बुद्धीन्द्रियं च दधुः । नश्वार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीरश्विनेडा सरस्वती । शूर्पं
न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-
रस्य व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

उ० देवीस्तिष्ठः । या देव्यस्तिष्ठः सरस्वतीडाभारत्यः
तिष्ठो देवीः । अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् ।
तिसृभिर्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौ च
इडा च सरस्वती च । शूर्पं बलं च मध्ये नाभ्याम् इन्द्र-

यं च इन्द्राय । इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने
इति समानम् ॥ ५४ ॥

म० यास्तिष्ठो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः ।
विभक्तिव्यत्ययः । ताभिस्तिष्ठभिः देवीभिः सह अश्विनौ सर-
स्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूर्पं बलमिन्द्रियं
च दधुः । नश्वार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्वि-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय
त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेरस्य व्यन्तु
यज ॥ ५५ ॥

उ० देव इन्द्रः । यो देव इन्द्रः । 'इदि परमैश्वर्ये' ।
परमैश्वर्ययुक्तः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति
नराशंसः । त्रिवरूथः त्रिगृहः सदोहविधानाग्नीध्रैः । त्रिलो-
क्या वा त्रिगृहः । यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते
उच्यते नीयते रथः । स यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतं च
रूपं च जनित्रं जन्म च । इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभ-
क्तिव्यत्ययः । कथम्भूतो यज्ञः । त्वष्टा त्वक्षतिः करोत्यर्थः ।
जगतः कर्ता । दधत् दधातु इन्द्रियाणि च । वसुवने
इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

म० 'नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति' (निरु० ८ । ६)
इति यास्कोकेः नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं
रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय
दधद्धातु । नश्वार्थः । कीदृशो नराशंसः । इन्द्रः इन्द्रतीन्द्र
ऐश्वर्यवान् । 'इदि परमैश्वर्ये' । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि
सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा । त्वक्षतिः
करोतिकर्मा । जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशं-
सस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते उच्यते । वसु०
व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याश्च सर-
स्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो न
जुतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि
वसुवने वसुधेरस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

उ० देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिर-
ण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्यमयानि पर्णानि । रूपकोऽज्जाल-
कारः । यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः । अश्विनौ
सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं
च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः
ऋषभः । ऋषभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जूतिः जूतिर्जवतेः ।

वेगवान् । ओजश्च भामं च । भामशब्दः क्रोधवचनः । इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् । दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु । यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति । नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः । देवैर्हिरण्यपणैः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य । देवा यस्य हिरण्यमयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिपलः शोभनं पिपलं फलं यस्य सः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः । ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्ण-
भ्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः । ईशायै
मन्युश्च राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५७ ॥

उ० देवं बर्हिः । यसाहेवं बर्हिः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिप्रभवाणां वा वरतराणां वा ओषधीनां संबन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णभ्रदाः ऊर्णं वृद्ध । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्थोनं सुखरूपं । हे इन्द्र, तव सदः स्थानम् । किंच तस्मिन्सदसि । ईशायै ईशिताय ऐश्वर्याय मन्युं क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियं च अश्विनौ च सरस्वती च बर्हिषा दधुः । यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियं च । अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, वारितीनां वारि जले इतिगतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां संबन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तुतम् । कीदृशं बर्हिः । देवं दीप्यमानम् । ऊर्णभ्रदाः ऊर्णमिव भ्रवीयः । छान्दस ईयोलोपः । अतएव स्थोनं सुखरूपम् । किंच अश्विसरस्वत्यः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र, लभि दधुः । किमर्थम् । ईशायै ऐश्वर्याय ईशानमीशा तस्यै 'गुरोश्च हलः' (पा० ३ । ३ । ३०३) इति व्यधिकारे ईशतेरप्रत्ययः स्त्रीलादाप् । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षयथायथं होता-
राविन्द्रमश्विना वाचा वाचश्च सरस्वतीमग्निश्च
सोमश्च स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो

भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः
स्विष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न
दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिश्च स्वधां वसुवने वसुधे-
यस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

उ० देवो अग्निः । यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः । देवान् यक्षत् इष्टवान् । यथायथम् यथास्वं यथायथम् । यो यथा यष्टव्यः स तथेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अथेदानीं विशेषत आह । होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमित्रावरुणौ वा । इन्द्रं च अश्विनौ च वाचं कृत्वा वाचं च सरस्वतीं च अग्निं च सोमं च यक्षदिति संबन्धः । स्विष्टकृच्च स्विष्टः शोभनमिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना । अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय । यशो न दधत् । ददात्यर्थं दधाति । ददातु । इन्द्रियं च ऊर्जं च अपचितिं पूजां च स्वधामन्त्रं च । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान् । कान् देवानत आह । होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमित्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किंच स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः । मनिन्प्रत्ययः । इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः । आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः । अग्निरग्निना अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्टु इष्टः । किंच होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यक्षाः इन्द्रियमूर्जमन्त्रमपचितिं पूजां स्वधां पित्र्यमन्त्रं दधत् ददतु । नकारश्चार्थः । वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु । मनुष्यहोतयज ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः
पचन्पुरोडाशान्वन्नश्विभ्यां छागश्च सरस्वत्यै मेघ-
मिन्द्राय ऋषभश्च सुन्वन्नश्विभ्याश्च सरस्वत्या
इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

उ० अग्निमद्य । सूक्तवाक्यैः । अग्निम् अद्य अस्मिन्विवि होतारम् अवृणीत वृतवानयं यजमानः । किं कुर्वन् । पचन्पक्तीः । पक्त्व्यानि वसूनि इति सामान्यवचनम् । अद्य विशेषः । पचन् पुरोडाशान् पशुपुरोडाशान् । वन्न पशुं यूपे इति शेषः । अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरथं छागम् सरस्वत्यै

मेघम् इन्द्राय च ऋषभम् । अन्यच्च सुन्वन् अधिभ्यां सर-
स्वत्यै च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तूनि
कुतोऽन्ययजमानः अग्निं होतारमवृणीतेति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० 'अग्निमेयेति सूक्तवाक्यप्रेषः' (का० १९।७।१०) ।
अग्निमय होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः
सूक्तवाक्ये प्रेषो भवति । लिङ्गोक्तदेवतः प्रेषः । प्रथमा अष्टिः
द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽयं अग्निं
होतारमवृणीत वृत्तवान् । वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् । पक्तीः
पक्त्व्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह । पुरो-
डाशान्यपचन् अधिभ्यामग्निनोर्ये छागं बध्नन् । यूपे इति शेषः ।
सरस्वत्यै मेघं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अधिभ्यां
सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन्
अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

षष्ठी ।

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदधिभ्यां
छागेन सरस्वत्यै मेघेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षस्तान्मेदस्तः
प्रति पचतागृभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुश्चिन्ता
सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

उ० सूपस्था अद्य । साधुयज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः
अद्यास्मिन्धवि देवः वनस्पतिः अभवत् । अधिभ्यां छागेन
सरस्वत्यै च मेघेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमवगम्यत
इत्यत आह । अक्षस्तान् भक्षितवन्तः अधिग्रभृतयः तान्
छागादीन् । कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य ।
प्रतिपचतागृभीषत । प्रत्यग्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता
पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीवृधन्त च पुरोडाशैः ।
किंच । अपुः पीतवन्तः अधिनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च
सुत्रामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च । यद्वा सुरामया-
न्सोमान् ॥ ६० ॥

म० अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अधिभ्यां सूपस्था अभ-
वत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः । छागेनाग्निनोः सेवां चकारे-
त्यर्थः । मेघेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् । ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था
अभवत् । वनस्पतिना छागमेघर्षभैरक्षयादीनामुपस्थानं कृतं
तत्कथं ज्ञायते तत्राह । अक्ष्यादयो मेदस्तः मेदो वपा-
मारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता
पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यग्र-
भीषत प्रत्यग्रहन् । पचतेः 'मृदन्मियजिपर्विपच्यमितमिनिमिह्ये-
भ्योऽस्तच्' (उणा० ३।१०९) इत्यतृप्रत्ययः । 'भूते-
ऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।३।२) इति वचनाद्भूतेऽपि
दृश्यन्ते । विभक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त ।
किंच अधिना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीत-
वन्तः । पातेर्लङ् पिबादेशाभावश्छान्दसः । ररक्षुर्वा । सुराश्च
सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

एकषष्ठी ।

त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं
यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु
वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देव दानान्यदुस्तान्यस्मा
आ च शास्त्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवा-
च्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहिताया-

मेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

उ० त्वामद्य । दैव्यो होताभिरुच्यते । त्वाम् अद्य हे
ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः, हे आर्षेय, यजमान आर्षेयैर्व्रियते
इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणामृत्विजां नपात् पुत्र, अवृणीत
वृत्तवान् अयं यजमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः
त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः । किमर्थम् । एषः मे मह्यम्
देवेषु वसु धनम् वारि वरणीयम् आयक्ष्यते आदास्यति
अयं दातुं समर्थ इति । एवं च । ता या देवदानान्यदुः ।
ता तानि । या यानि । हे देव, यानि देव, दानानि अदुः दत्त-
वन्तः इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति । तानि अस्मै
यजमानाय । आच शास्त्वाच गुरस्व । आकारौ भिन्नक्रमौ ।
आशास्त्व च इच्छ । आगुरस्व च 'गुरी उद्यमे' । उद्यच्छ
च । दानाय प्रेषितश्चासि । हे होतः, भद्रवाच्याय भन्दनी-
यवचनाय । भद्रं च वचनं त्वं ब्रूया इति । अयेदानीं प्रेषितो
मानुषो होता सूक्तवाकाय । कथं कृत्वा सूक्ता ब्रूहि । सूक्तानि
साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सौत्रामणी ।

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

म० दैव्यो होता अमिरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः, हे
आर्षेय, यजमानार्षेयैर्व्रियत इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणां
नपात् पुत्र, अयं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो
देवेभ्य इति होतरस्य त्वामेव आ अवृणीत सम्यग् वृत्तवान् ।
इति किम् । एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि
वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते । यजतेर्दानार्थाल्लृट् ।
मया देवेभ्यो दातुं प्रहीष्यते इत्यर्थः । किंच हे देव अग्ने, या
यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि
अस्मै यजमानाय आशास्त्व च इच्छ । तानि यजमानाय
दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यच्छ । 'गुरी उद्यमे'
तुदादिः । दानायोद्यमं कुरु । आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ ।
हे होतः, त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि । कथं तदाह ।
भद्रवाच्याय वसुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्र-
वाच्यं तस्मै । भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किंच सूक्ता
सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वसुं
मानुषः होता च प्रेषितोऽसि ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽध्यायः याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे ॥ १ ॥

उ० अथाश्वमेधश्चतुर्भिरेध्यायैः । तं प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि । सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति । यस्मात्तेजस्त्वमसि शुक्रं चाग्नेः 'अग्निर्हवा अपोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं च अग्निप्रभवत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुषश्च पाता गोपायिता । अतः त्वां प्रार्थये । आयुः मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते । रशनामादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

म० सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः । 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० २० । १ । ९) । चतुःखवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः । तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्ध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति । तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः । चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्कृषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क, तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रममेवार्थं चासि । 'अग्निर्ह वापोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमानद्रवलाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपायिता । अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष । यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते 'देवस्य लेति रशनामादाय ब्रह्मजश्वं भन्त्यामीत्याह' (का० २० । १ । २७) इति । देवस्यलेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारक्षिं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थं रशनां रजुमादाय ब्रह्मजश्वमित्यादि-तेनराध्यासमित्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याहेति सूत्रार्थः । देवस्य लेति व्याख्यातम् (अ० १ । क १०) ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेऽपु
कृष्या । सा नो अस्मिन्सुत आवभूव कृतस्य
सामन्सरमाऽऽरपन्ती ॥ २ ॥

उ० इमामगृभ्णन् । त्रिष्टुभ्रशनादेवत्या । यामिमाम् अगृभ्णन्नगृह्णन् गृहीतवन्तः रशनां दर्भमयीम् कृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि । यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रशनामगृह्णन्ति-त्यत आह । विदधेऽपु कृष्या यज्ञेषु कवयः । विश्वजष्टारो वा

आद्ये सर्गे प्रजापतिप्रभृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त । सा रशना नः अस्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आवभूव आवभूता उत्पन्ना । कृतस्य सामन् संमनने यज्ञप्रारम्भे । सरं यज्ञ-प्रसरम् । आरपन्ती शब्दायमाना ॥ २ ॥

म० यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः । नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आवभूव उत्पन्ना । कीदृशी । कृतस्य यज्ञस्य सामन् सान्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती 'रप उक्तौ' उच्चारयन्ती । यज्ञ-प्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का । वियते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदधा यज्ञाः । विदधेषु यज्ञेषु 'विदेरथक्' इत्यथक्-प्रत्ययः । कव्या कवयः विभक्तेर्द्व्यदेशः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना । यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः । अगृ-भ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्भूतेत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता । स
त्वमग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

उ० ब्रह्मात्यश्वम् अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि अभिधातव्योऽसि । भुवनं चासि । भुवनमाश्रयः यन्ता नियमनकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवंप्रभावः सन् । अग्निं वैश्वानरम् । कथंभूतम् । सप्रथसं सर्वतः पृथुम् । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव महतैश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधुहुतश्च सन् ॥ ३ ॥

म० 'तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति । ब्रह्मात्य-श्वम्' (का० २० । १ । २८) तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति मन्त्रेण ब्रह्माणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-त्-देवेभ्यः-प्रजापतये इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति । लिङ्गोक्तदेवतानि यजुषि अश्वो देवतायस्य । हे अश्व, यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयत इत्यभिधाः किप् । भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जग-द्धारयिता च । स एवंविधः लं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । कीदृशमग्निम् । वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् । सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः । प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् । यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् । सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मजश्वं भ-
न्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् । तं
बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥

उ० स्वगा त्वा । हे अश्व, स्वगाकरोमि त्वां देवेभ्यः प्रजा-पतये च । स्वगाशब्दो ङाजन्तः । स्वयंगामिनमित्यर्थः ।

ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मज्ञश्च भन्त्यामि । ब्रह्मातेरेतद्रूपम् ।
अश्वस्य बन्धनं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन
बद्धेनाहं राध्यासं राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः ।
ब्रह्मा प्रसौति । तं बधान यस्मिच्छसि तमश्वं बधान ।
तस्य बन्धनं कुरु । किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये च ।
तेन बन्धेन राधुहि यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० हे अश्व, त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं
प्रजापत्यर्थं च खगा करोमीति शेषः । खनैव गच्छतीति खगा ।
डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो वा । खयंगामिनमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञश्चम्
ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते । हे ब्रह्मन्, अश्वं भन्त्यामि
बन्धनं करिष्यामि । ब्रह्मातेर्लृटि स्यपि 'एकाचो वशः' (पा०
८।२।३७) इति भण्यम् । किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये
च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं 'राध संसिद्धौ' सिद्धिं कर्मसमाप्ति-
रूपां प्राप्नुयाम् । आशीर्लिङ् । ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अश्वयु-
दैवतं यजुः । हे अश्वर्यो, यं बन्धुमिच्छसि तमश्वं बधान ।
किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राधुहि
सिद्धिं यज्ञसमाप्तिरूपां प्राप्नुहि । राधेः स्वादित्वालोपि श्रुप्र-
त्ययः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामि । यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति
वरुणः परो मर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

उ० प्रोक्षत्यश्वम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ।
ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् ।
गायत्री अर्धेनाश्वस्तुतिः यः पुरुषोऽर्वन्तं अश्वचनोर्वशब्दः ।
अश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्यमीति । 'मी
हिंसायाम्' हिनस्ति वरुणः श्वानं चतुरक्षम् हत्वाऽधस्पदम-
श्वस्योपप्लावयति । 'यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्तः स चतु-
रक्ष उच्यते' परो मर्तः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः मर्तो
मनुष्यः यो अर्वन्तं जिघांसतीति । परः पराभूतश्च श्वा ॥ ५ ॥

म० 'स्थावरा अपो गला प्रजापतये लेति प्रोक्षत्यश्वं
प्रतिमन्त्रम्' (का० २०।१।३७) । ततोऽश्वयुः स्थावरास्त-
डागादिस्था अपो गला तामिरङ्गिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं
प्रोक्षति । लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजुषि । हे अश्व, प्रजापतये
जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिद्ध्यामि । अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरि-
वाश्वे वीर्यं दधाति । तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य-
वत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः'
(१३।१।२।५) इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि ।
अनेनेन्द्राग्नोरिवाश्वे ओजो दधाति । तथाच श्रुतिः 'इन्द्राग्नि-

वै देवानामोजस्वितमा ओज एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः
पशूनामोजस्वितमः' (१३।१।२।६) इति । वायवे जुष्टं
प्रीतं त्वां प्रोक्षामि । अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथाच
श्रुतिः 'वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः
पशूनामाशिष्ठः' (१३।१।२।७) इति । आशिष्ठः वेगव-
त्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो
दधाति 'विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति
तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः' (१३।१।२।८) इति
श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि । अनेन सर्वा देवता
अश्वे दधाति । 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा
एवास्मिन्देवता अश्वे अन्वायातयति' (१३।१।२।९)
इति श्रुतेः । 'यो अर्वन्तमिति वाचयति' (का० २०।२।
१) । श्रद्धाद्वैदयायां जातेन पुंसा अश्वयुप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि
खादिरसुसलेन हतैः सति यो अर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं
यजमानं वाचयति । गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्त-
देवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति 'अर्वणस्त्र-
सावननः' (पा० ६।४।१२७) इति व्रन्तादेशः । हन्तेः
सन्नन्ताल्लट् । वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति 'अम्
हिंसायाम्' एतस्य लटि 'तुरुस्तुशम्यमः' (पा० ७।३।९५)
इति ईप्रत्ययः । 'वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति'
(का० २०।२।४) । वेतसतरुक्तेन कटेन मृतं श्वानम-
श्वधो जले तारयति । अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः परा-
भूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः । श्वरूपेणाश्वहन्तेव
पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय
स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहे-
न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा
वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

उ० दशाश्वस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो
मन्त्राः ॥ ६ ॥

म० 'अग्निसमीपमानीयामये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन
प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्तम्' (का० २०।२।३।४) । ततः
स्थावराभ्योऽग्नयः सकाशादश्वमभिपार्श्वमानीयामये स्वाहेत्येक-
कण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्ब्रूहीत्वा जुह्वा स्तोकी-
यसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वा अनुवाकमावर्त्यैव सहस्र-
माज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि ।
अग्नतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मोदाय मोद-
यति हर्षयति मोदः । सूते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि
व्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीतीन्द्रः । बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः ।
मित्रयति मिषयति मित्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभि-

राहुतीभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथाच श्रुतिः
'एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति' (१३ । १ ।
३ । ३) ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा-
ऽवक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय
स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वलाते
स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा
जाग्रते स्वाहा कूर्जते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृ-
म्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सङ्गहानाय
स्वाहोपस्थिताय स्वाहार्यनाय स्वाहा प्रायणाय
स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्काराय स्वाहेति । एको-
नपञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

म० 'दक्षिणामौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान्'
(का० २० । ३ । ३) । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणामौ प्रतिमन्त्रं
प्रक्रमसंज्ञान्दोमानेकोनपञ्चाशत् जुहोतीत्यर्थः । अश्वस्यैकोनपञ्चा-
शचेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै ।
हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्मै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अव नीचैः
क्रन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् 'प्रोथृ पर्यापणे' । प्रकृष्टः
प्रोथो घोणा यस्य 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' । गन्धोऽस्यास्ति
गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः ।
उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स
संदितः । वलातीति वलान् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ
शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूर्जतीति
कूर्जन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः ।
'चृती वीक्षौ' विशेषेण चर्तते विचृतः । संहानाय सङ्गतशरी-
राय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते
प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्वावाय स्वाहोद्वा-
ताय स्वाहा शूक्राय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निष-
ण्णाय स्वाहोस्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा जलाय
स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा
विधून्वानाय स्वाहा विधृताय स्वाहा शुश्रू-
षमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षि-
ताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा

यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं
करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

म० एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो
गतिर्यस्य स उद्भावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्भुतः । शू-
इति करोतीति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निषीदति
निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलम-
स्यास्तीति बलः । विवर्तते स विवर्तमानः विवर्तते स्म विवृत्तः ।
विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतु-
मिच्छति शश्रूषमाणः 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' (पा० १ । ३ ।
५७) इति शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाणः ।
ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः । निमेषति
निमेषः । यत्किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिबति तस्मै
पानकर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् ।
कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत्
प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

नवमी ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

उ० अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः
पदं याज्यानुवाक्याः सावित्र्यो गायत्र्यः । आद्या व्या-
ख्याता ॥ ९ ॥

म० षड्वचः सवितुर्देवत्या गायत्र्याः सावित्रीणामि-
ष्टीनां याज्यानुवाक्याः । आद्या व्याख्याता (अ० ३ ।
क० ३५) ॥ ९ ॥

दशमी ।

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता
देवता पदम् ॥ १० ॥

उ० हिरण्यपाणिमृतये हिरण्ययौ पाणी यस्य स
हिरण्यपाणिः तम् । ऊतये अवनाय । सवितारम् उपह्वये
आह्वयामि । किमिति । यतः सः सविता चेत्ता सर्वायं दह-
महती च देवता पदं च स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारि-
णाम् ॥ १० ॥

म० मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि ।
किमर्थम् । ऊतये अवनाय । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यपाणिं
हिरण्ययौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता
सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

एकादशी ।

देवस्य चेततो महीं प्र सवितुर्हवामहे । सुमतिधु
सत्यरीधसम् ॥ ११ ॥

उ० देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः विराजमानस्य महीं महतीम् प्रहवामहे आह्वयामि । सवितुः संबन्धिनीं सुमतिं कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिम् । सत्यराधसम् अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

म० वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिम् । महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् । यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सुष्टुतिं सुमतीवृधो रातिं सवितुरीमहे ।
प्रदेवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

उ० सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयतीति सुमतीवृध तस्य सुमतीवृधः संबन्धिनीं रातिं दानं च सवितुः ईमहे याचेम । प्रदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविदे देवस्य मतीविदः इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

म० देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः । सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतीवृध तस्य । संहितायामिति दीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेति मतिवित् तस्य । पूर्ववद्दीर्घः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

रातिं सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

उ० रातिं सत्पतिम् । 'रा दाने' । रातिनिमित्तत्वाद्वाति-शब्देन सवितैवोक्तः । रातिं दानरूपम् । यद्वा राति ददातीति रातिम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् । महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये आह्वयामि च । आसवम् आभिमुख्येन प्रसौति कर्माणीत्यासवः तमासवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देववीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

म० अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । महे पूजयामि च । 'मह पूजयामि' । किमर्थम् । देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारम् । रातिं राति ददातीति रातिः तम् 'ऊतियूति-' (पा० ३।३।९०) इत्यादिना कर्तरि क्प्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतापतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् । पचायजन्तः ॥ १३ ॥

५४ य० उ०

चतुर्दशी ।

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

उ० देवस्य सवितुः मतिम् । आसवम् प्रसवरूपम् । विश्वदेव्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं भजनीयं धनं मनामहे याचामि । द्विकर्मा चायं धातुः । तेन मतिशब्दे भगशब्दे च द्वितीया ॥ १४ ॥

म० सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे । सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्माद् दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् । आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् । धनेन सर्वेषामाज्ञा दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् ।
हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १५ ॥

उ० अग्निं स्तोमेन । तिस्र आग्नेय्यो गायत्र्यः । हे अध्वर्यो, अग्निं स्तोमेन स्तुतिभिः बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः संदीपयन् । कथंभूतमग्निम् । अमर्त्यं अमरणधर्माणम् । किमर्थं पुरस्कृत्येति चेत् । हव्या हवींषि देवेषु नः अस्मत्संबन्धीनि दधत् दधातु । सद्यस्याधिकार इति ॥ १५ ॥

म० तिस्रः स्निष्टकृतिपुरोऽनुवाक्याः अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाकमं सुतंभरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो, त्वं स्तोमेन सुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः समिन्द्रे स समिधानः संदीपयन् । कीदृशमग्निम् । अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् । सोऽग्निर्बोधितः सजोऽस्माकं हव्या हवींषि देवेषु दधत् धारयतु । अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

षोडशी ।

स हव्यवाडमर्त्यं उशिक्षदुतश्चनोहितः । अग्नि-
र्धिया समृण्वति ॥ १६ ॥

उ० स हव्यवाद । यदोऽन्नाध्याहारः तच्छब्दश्चवणात् । यः हव्यवाद हविषो वोढा । अमर्त्यः अमरणधर्मा । उशिक्ष मेधावी । दूतः देवानाम् । चनोहितः । चन इत्यन्नाम । हविर्भूतस्यान्नस्य भक्षणार्थं हितः निहितः । सः अग्निः धिया प्रज्ञया समृण्वति संगच्छते देवैः सह हविषः तर्पणाय ॥ १६ ॥

म० सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगच्छते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः । हव्यवाद हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक्ष वष्टि उश्यते वा सर्वै-
रित्युशिक्ष कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता ।

चनोहितः चन इत्यन्नाम । चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपात्र-
सादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे ॥ देवाँ २ ॥
आसादयादिह ॥ १७ ॥

उ० अग्निं दूतम् । यम् अग्निम् दूतं देवानां दूतम् अहं
पुरोदधे अग्रतः स्थापयामि । हव्यवाहं हविषो वोढारम् ।
तम् उपगम्य ब्रुवे ब्रवीमि । किं ब्रवीमि तदाह । देवाना-
सादयादिह । हे अग्ने, देवान् आसादयात् आसादय इह
अस्मिन् यज्ञे गृहे यागाय ॥ १७ ॥

म० यममिमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उप-
ब्रुवे कथयामि । किं तदाह । हे अग्ने, इह यज्ञे त्वं देवाना-
सादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निम् । दूतं देवानां
हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना
पयः । गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

उ० अजीजनो हि । पावमानी सौमी विहतिः अनुष्टुप् ।
यस्मात् अजीजनः जनितवानसि जनयसि वा हे पवमान
सोम, सूर्यम् । यस्माच्च शक्मना चर्मणा पयः अपः विधारे
उपरिष्ठात् विधारयसि । केन हेतुना । गोजीरया जीवेरेत-
द्भूपम् । गोजीविकया हेतुभूतया । कथंनु नाम गावो जीवे-
युरिति । गोभिर्हि यज्ञस्त्रायते प्राणिनश्च जीवन्तीति । किं
कुर्वन् । रंहमाणः पुरन्ध्या रंहमाणः गच्छन् दशापवित्राद्गो-
णकलशं प्रति पुरन्ध्या बहुधारयित्र्या धारया । तस्मात्त्वां
स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

म० अरुणत्रयसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिक-
मध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या आयतृतीयौ पादौ द्वादशाणौ द्विती-
योऽष्टाणः सा पिपीलिकमध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च
कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमान-
स्तुतिः । हे पवमान, त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि । जने-
र्णिजन्ताल्लुङ् । शक्मना शक्नं शक्म 'शक्नु शक्नो' मनिन्प्र-
त्ययः । शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धार-
यामि वृष्टये । केन हेतुना । गोजीरया जीवनं जीरा । वस्य रेफः
छान्दसः । गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जलं
धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृ-
शस्त्वम् । पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धारा
तथा रंहमाणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् । दशापवित्राद्गो-
णकलशमभिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुष-
व्यत्ययः । धारयतेस्तद्धि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते
'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शितोऽप्यार्धधातु-

कले सति 'गेरनिटि' (पा० ६।४।११) इति शिलोपे
धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यस्योऽसि
मयोऽस्यस्योऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा
असि । ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वा-
न्विहि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय
प्रोक्षितं रक्षत । इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह
स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

उ० अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा ।
अश्व उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि
च पित्रा । 'इयं वै मातासौ ते पिता' इति श्रुतिः । अथाश्वं
नामक्रियाभिः स्तौति । अश्वो महाशनस्त्वमसि । हयोऽसि
'हि गतौ' अस्य ह्ययः । अस्योऽसि 'अत सातत्यगमने' ।
मयोऽसि मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि अर्वासि ऋग-
तावस्यावा । सप्तिरसि सरणोसि । वाज्यसि वेजनवानसि ।
वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि नृणां मनुष्याणां यत्र
मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एवं नामा त्वमसि ।
ययुर्यानशीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवंनामा त्वमसि
शंसनीयो भवसि । अपारमार्थिको वा नामशब्दः । यस्त्व-
मेवंप्रभावः तं त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्विहि ।
पत्वा पतनमार्गेण । येन यथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति
तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः ।
एतं देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाय यज्ञाय रक्षत ।
चतस्रो धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते । इह रन्तिः रमणम् ।
इह रमताम् । इह धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह
यज्ञे हे अश्व, तव क्रीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० 'अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति'
(का० २०।२।१८) । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाप्ता-
यामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतोऽभिभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ।
अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये
पञ्चम्यर्थे । हे अश्व, त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात्
विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि । पित्रा पितुः सकाशादिवः
प्रभूः समर्थोऽसि । 'इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिद-
दाति' (१३।१।६।१) इति श्रुतेः । अयं नामभिरश्वं
स्तौति । त्वमश्वोऽसि । अश्रुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः 'अश्रुमुषि-'
(उणा० १।१५०) इत्यादिना अश्वः कन्प्रत्ययः । अश्राति
वाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः 'हय गतौ' पचाद्यच् ।
अस्योऽसि 'अत सातत्यगमने' अततीत्यलः सततगामी ।
औणादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः 'यम
गतौ' पचाद्यच् । यद्वा मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि ।

अर्वांसि इयति गच्छतीति अर्वा 'लामदिपयतिपृशकिभ्यो वनिन्' (उणा० ४।११४) इति वनिन्प्रत्ययः । यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सैन्येन समवैति सुप्तिः 'सप संबन्धे' कनिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी । 'वज गतौ' अनेकगतिस्सूचनाय पुनः पुनर्गत्युक्तिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवजस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा 'कनिन्युवृषि-' (उणा० १।१५५) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृपु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि । अत्यर्थं याति ययुः 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यभिधानात् 'यो द्वे च' (उणा० १।२१) इत्युप्रत्ययः । किञ्च नाम्ना शिशुरसि । इयति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः 'शः कित्सन्वच' (उणा० १।२०) उप्रत्ययः सन्वद्वावाद् द्विलमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधानामा लमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्न्या मार्गमन्विहि । पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्न्या मार्गः 'लामदि-' (उणा० ४।११४) इत्यादिना वनिन्प्रत्ययः । आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ । देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशस्यनुचरीजा-तीयास्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् (का० २०।२।२०) । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्वशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकान्नरानादिशति । कीदृशान् । अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यानं तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् । सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तस्तुतानित्यर्थः । शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रान् । क्षात्रार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तस्तुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संताहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखज्जाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुभिर्मन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः । वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडबाभ्यो जललानाचाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावयजमानो वावातोर्वोः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानं पारिल्लवशस्त्रपाठं धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः । देवदेवत्वं यजुः ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवाः, यूयमेतमश्वं रक्षत । कीदृशम् । मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् । राजपुत्रादय एवाशापालाः । तदुक्तम् 'शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति' (१३।१।६।२) । 'आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति' (का० २०।३।४) । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्राद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चलारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति । तथाच श्रुतिः 'संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं तामिरेवैनं बध्नातीति' (१३।१।६।२) । चलारि यजुषि अभिदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते । हे अश्व,

इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिधारणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥

विंशी ।

काय स्वाहा कस्मैस्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरधिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरुपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

उ० औद्भगानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । कतमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्तिस्र आहुतयः प्राजापत्याः । अधिमाध्यानम् । चतुर्थी चात्र कर्तव्या । आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । चित्तं विज्ञाताय । चित्तायेति विभक्तियत्ययः । मनः मनसे इति विभक्तियत्ययः । प्राजापत्याय स्वाहा । अदित्यै मह्यै । 'मह पूजायाम्' पूजितायै अदित्यै सुमृडीकायै 'मृड सुखने' । सुखयित्र्यै सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै पावयित्र्यै । सरस्वत्यै बृहत्यै मह्यै । पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्रपथ्यः । पूष्णे नरन्धिपाय । नरान् दधाति धारयतीति नरन्धिपः । त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः । त्वष्ट्रे पुरुरुपाय बहुरुपाय विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूपाय । नीचैर्भूत्वा यः पाति स निभूयपः । विष्णवे शिपिविष्टाय । शिपिं पशुं यज्ञस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

म० 'काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि' (का० २०।४।३-५) त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चलारि त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चलयाध्वरिकाण्याद्भगानि हुला काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्भगानि जुहुयात् अत औद्भगहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । 'सप्ताहं प्रचरन्ति' (१३।१।७।२) इति श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह । अध्वरदीक्षणीयायाश्चलारि चलयाध्वरिकाण्याद्भगानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि (४।७) त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यानि पाठकमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डि-

कायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहा-
धिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः । औद्भग्नसंज्ञानि यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु । कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । अधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठायै पाव-
यति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सर-
स्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे । नरन्धिषाय 'धिष् शब्दे' ह्यादिर्वैदिकः । नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्णे 'इगु-
पध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । लष्ट्रे लक्षति तनू-
करोति लष्टा तस्मै । तुरीपाय 'तुर वेगे' तस्य रूपम् । तुरी
वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै । लष्ट्रे पुरुषाय पुरुषि
बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै लष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै
निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयप-
स्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्या-
मिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औद्भग्नमन्त्राः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मतो वुरीत सख्यम् । विश्वो
राय इषुध्यति युञ्जं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ २१ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'षडामिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति'
(का० २०।४।९।१०) । सप्तम्यां दीक्षणीयायामयं
विशेषः । प्रत्ययानि चत्वार्यौद्भग्नान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां
चतुर्णां स्थाने षडामिकानि आकृतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति
(११।६६) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्या-
दीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्भग्नं जुहोतीति सूत्रार्थः ।
व्याख्याता (अ० ४।क० ८) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे
राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां
दोग्ध्री धेनुर्वोढानङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रियोषा
जिष्णू रथेष्टाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फल-
वत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्प-
ताम् ॥ २२ ॥

उ० जपति । आब्रह्मन् आ जायतां हे ब्रह्मन्, ब्राह्मणः

ब्रह्मवर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः ।
राष्ट्रे । आजायतां च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः
विध्यति इषव्यः इषुषु वा साधुः इषव्यः । अतिव्याधी महा-
रथः । अतिविध्यति द्विपन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च
दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आजायतामिति सर्वत्र संबन्धः । वोढा
अनङ्गान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः । पुरन्ध्रियोषा । पुरं शरीरं
रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः । जिष्णू रथेष्टाः ।
जयनशीलः रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः युयुत्सुः सभेयो युवा ।
सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः सभेयः युवा आ अस्य
यजमानस्य आजायतां चास्य यजमानस्य धीरः पुत्रः । किंच
निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु प्रार्थनायामवश्यं भव-
तीति निकामः । अभ्यासो वीप्सार्थः । अस्माकं राष्ट्रे इत्यर्थः ।
फलवत्य अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओषधयः
पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । योगो द्रव्यादीनां
संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षेमश्चास्माकं
कृत्वा भवतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः । तत्र नपुंसकलिङ्गता
वा स्यात् द्विवचनं वा इति । तत्र छान्दसो विसर्जनीयो
द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

म० 'कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मज्ञिति जप-
त्युत्सर्गकाल एके' (का० २०।४।११) । कृष्णाजिनदी-
क्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेव
ब्रह्मज्ञिति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके
आ ब्रह्मज्ञिति जपमिच्छन्ति । यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति
जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन्,
राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायता-
मुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आजायताम् । कीदृशः ।
शूरः पराक्रमी । 'शूर विकान्तौ' शूरयति शूरः इषव्यः इषुभि-
र्विध्यतीति इषव्यः । यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः । अतिव्याधी
अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुमेदनशीलः । महारथः एकः
सहस्रं यजति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः
आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः । अनङ्गान् वृषभो वोढा
बहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम् ।
योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसंपन्नं दधाति पुरन्धिः ।
रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः किप् सप्तम्या अलुक् । रथे स्थितो युयु-
त्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति
पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां
योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् । सभायां साधुः सभेयः 'ढच्छ-
न्दसि' (पा० ४।४।१०६) इति सभाशब्दात्तत्र साधुरि-
त्यर्थे ढप्रत्ययः । तस्य ण्यदेशः । किंच नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो
निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु । अभ्यासो
वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः
पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां

योगेन युक्तः क्षेप्तो योगक्षेमः स कृप्तो भवतु । अलक्षलाभो
योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

प्राणाय स्वाहा पानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे
स्वाहा ॥ २३ ॥

उ० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय
स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम्' ॥ २३ ॥

म० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति
प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम्' (का० २०।४।३१) ।
आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्रौ
जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं
कृत्वा । आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं
मन्त्रगणमावर्त्यैव सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया
रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः । ततः प्रथमयामे घृतेन यागः
द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति
द्वादशेऽनुवाके (३४) एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र
त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा
अपठिता अपि ककैकोच्चेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः । 'एको-
त्तरा जुहोति' (१३।२।१।५) इति श्रुतेः । व्युष्टायां
समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये
स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि
यजुषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै
दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वा-
हार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे
स्वाहोर्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै
दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

उ० प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

म० प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अग्न्यः स्वाहा वाभ्यः स्वाहोर्वाकाय स्वाहा
तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमाना-
भ्यः स्वाहा कूर्पाभ्यः स्वाहा सूर्याभ्यः स्वाहा
धार्याभ्यः स्वाहोर्वाकाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा
सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

उ० अग्न्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

म० अग्न्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मे-
घाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहा-
वस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहा ववर्षते स्वाहोमं वर्षते
स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोर्वाच्यै स्वाहोर्वाच्यै स्वाहा
पुष्णते स्वाहा शीकायते स्वाहा पुष्वाभ्यः स्वाहा
हादुनीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

उ० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

म० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः
स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे
स्वाहा ॥ २७ ॥

उ० अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

म० अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहोर्वाच्यै
स्वाहोर्वाच्यै स्वाहा मार्सेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहोर्वाच्यै स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृ-
थिवीभ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा
रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहा-
दित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वन-
स्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहो-
र्वाच्यै स्वाहा ॥ २८ ॥

उ० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

म० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा-
ग्न्यः स्वाहोर्वाच्यै स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः
स्वाहा ॥ २९ ॥

उ० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

म० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विव-
स्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा विभुवे
स्वाहाधिपतये स्वाहा शुषाय स्वाहा सङ्कर्षाय
स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मल्लिख-
चाय स्वाहा दिवा पतर्यते स्वाहा ॥ ३० ॥

उ० असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

म० असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मधवे स्वाहा मधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा
शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहा
स्वाहाजीर्णाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्राय स्वाहा
तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहा हसस्पतये स्वाहा ३१

उ० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

म० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा
कतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्रुविने
स्वाहान्याय स्वाहान्याय भौवनाय स्वाहा भुव-
नस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा ॥ ३२ ॥

उ० वाजाय । वाजादयोऽज्ञाधीशाः ॥ ३२ ॥

म० वाजाय । वाजादयोऽज्ञाधीशाः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आयुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा प्राणो यज्ञेन
कल्पतां स्वाहापानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
व्यानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहादानो यज्ञेन कल्प-
तां स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा चक्षु-
र्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा मनो यज्ञेन
कल्पतां स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा
यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा
स्वर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां
स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

उ० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि
प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

म० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि
प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहा-
कशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

उ० व्युष्ट्या इति व्युष्ट्यम् स्वर्गायेत्युदिति । प्राणाय-
स्वाहेत्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितैरनुवाकैर्देवता उक्ताः
आज्यादिहविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य
लोककालादय्यादिवपुषोऽव्यविनोऽव्यवभूताः । यथा देव-
दत्तस्याव्यविनोऽव्यवभूताः शिरःपाण्यादयः एवं सोऽयम-
श्वमेधः प्रजापतेरव्यविनोऽव्यवभूतः । प्रजापतेश्चात्मनः
सोऽयमात्मा । शाखाप्रशाखागतः स्तूयते हूयते च ज्ञान-
कर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां
स्वाहेति प्रकारदर्शनम् । त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति
एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

म० एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् ।
'रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणाति' (१३ ।
२ । १ । ६) इति श्रुतेः । प्राणादयोऽश्वमेधस्याव्यविनोऽव्य-
वयाः स च प्रजापतेरव्यवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते
इज्यते इति भावः । 'सर्वमिदं यदयमात्मा' इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अश्वमेधोतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै
देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

उ० हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः पुरोरुक् । व्याख्या-
तम् ॥ १ ॥

म० द्वाविंशे होममन्त्रात्रयोविंशोऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ।
'प्रातरुक्थ्यो महिमनौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वेण हिरण्यगर्भ
इति' (का० । २० । ५ । १—२) । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्य-
संस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादा-
प्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति 'अन्तराप्रयणोक्थ्यावागन्तुत्वादा'

प्रहाणाम्' इति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनो-
ल्लखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (अ० १३ । क० ४) ॥ १ ॥

द्वितीया ।

उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन्संवत्सरे महिमा
संबभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबभूव यस्ते
दिवि सूर्ये महिमा संबभूव तस्मै ते महिन्ने प्रजा-
पतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उ० उपयामगृहीतोसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं
गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्तव
महिमा महाभाग्यं शक्तिः दीपस्थेव प्रभा । जुहोति ।
यस्तेऽहन् यस्तव अहनि संवत्सरे च महिमा संबभूव
संभूत उत्पन्नः । अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि
संपद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यश्चैताः । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति
दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्' इति यथा । यः ते वायौ अन्तरिक्षे
च महिमा संबभूव । यस्ते दिवि सूर्ये च महिमा संबभूव ।
तस्मै ते तव महिन्ने प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

म० उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रह, अहं
गृह्णामि । 'एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्' (का० ९ । ५ ।
२५) । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः
दीपस्थेव प्रभा । 'यस्तेऽहन्ति जुहोति' (का० २० । ७ ।
१६) । पूर्वमहिमानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् । देव-
देवत्वं यजुः ब्यधिका शक्करी । हे महिमन्, यः ते तव महिमा
अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते संबभूव उत्पन्नः, वायौ
अन्तरिक्षे च यः तव महिमा संबभूव, दिवि सूर्ये च यस्ते
महिमा संबभूव ते तव तस्मै महिन्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्थ्यः प्राणतः कायी
प्राजापत्या । यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूत-
ग्रामस्य निमिषतः निमेषणं कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम्
महित्वा स्वकीयेन महाभागेन । एकइत् । इच्छन्द एवार्थः ।
एकएव समस्तस्य जगतो राजा बभूव संवृत्तः । यश्च
ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे
प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम ।
विदधातिर्दानकर्मा । हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्विती-
यान्तः । हविर्दशः ॥ ३ ॥

म० 'द्वितीयं राजतेन यः प्राणत इति' (का० २० ।
५ । २) । द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोल्लखलेन गृह्णाति ।
हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय
वयं हविर्विधेम हविर्दशः । विष्टुतिर्दानार्थः । तृतीया द्वितीयार्थे ।
तस्मै कस्मै । यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो
निमिषतो निमेषणं कुर्वतः । उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्या-
पारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः । विश्वस्य एक एव राजा
बभूव । केन । महिला महेर्महिन्नो भावो महिलं तेन महित्वेन ।
विभक्तेः पूर्वसवर्णः । महाभागेनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ
पादौ यस्य स द्विपात् तस्य 'पादः पत्' (पा० ६ । ४ । १३०)
इति पदादेशः । द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिग-
वादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति । 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तकारलोपे ईशे इति
रूपम् । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) कर्मणि
षष्ठी ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा यस्ते रात्रौ संव-
त्सरे महिमा संबभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा
संबभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संबभूव
तस्मै ते महिन्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उ० उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वां जुष्टं गृह्णामि ।
सादयति । एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते
रात्रौ संवत्सरे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा
संबभूव तस्मै ते महिन्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

म० उपयामपात्रेण गृहीतोसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृ-
ह्णामि । सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ।
'वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति' (का० २० ।
७ । २६) । वपायागान्ते द्वितीयेन महिन्ना पूर्ववदिति सर्व-
हुतं महिमानं जुहोति । स्थितिः हे महिमन्, रात्रौ संवत्सरे
च यस्ते तव महिमा संबभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा
संबभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा संबभूव सर्वव्या-
पकत्वो यो महिमा तस्मै महिन्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा
सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

उ० अश्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अश्वोऽत्रावित्यव-
त्स्तूयते उत्तरोर्ध्वः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा रोचन्ते
देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ।

दिवि शुल्लोके । तं युजन्ति रथे बध्नन्ति । कथंभूतम् ।
ब्रध्नम् परिवृढं आदित्यम् अरुणमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं
वैदिककर्मसिध्यर्थम् । के युजन्ति परितस्थुषः सर्वतः स्थिता
ऋत्विग्यजमानाः ॥ ५ ॥

म० 'युनक्त्येनं युजन्ति ब्रध्नमिति' (का० २०।५।११) । अश्वं रथे युनक्ति । मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या
गायत्री । तस्थुषः । विभक्तैर्व्यत्ययः । तस्थिवांसः कर्मार्यं
स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युजन्ति रथे योजयन्ति । अश्व
आदित्यत्वेन स्तूयते । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुणोऽमुमे-
वास्या आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' (१३।२
६।१) इति श्रुतेः । किंभूतं ब्रध्नम् । अरुणं रोपति कुध्यति
रुपः 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । न रुपः
अरुपः तं कोधरहितम् । परिचरन्तं वैदिककर्मसिध्यर्थं सर्वत्र
गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना । विभक्तिलोपः । दीप्तयो
दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते । यद्वा रोचनानि दीप्तानि
चन्द्रप्रहृताकरादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः
सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

पष्ठी ।

युजन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणां
धृष्णू नृवाहसा ॥ ६ ॥

उ० इतराश्वं युनक्ति । युजन्त्यस्य । गायत्री । युजन्ति
रथे अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्या काम्यौ कामसंपादनौ ।
नद्येको रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा
वेगवन्तौ विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षा ययौस्तौ
विपक्षसौ विविधपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम
वेतेर्गतिकर्मणः । वेः शकुनेरिव पक्षौ ययौस्तौ शोणा शोणौ ।
शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तौ वर्णौ धृष्णभासः शोण
इत्युच्यते । धृष्णू प्रसहनौ । नृवाहसा नृणां मनुष्याणां
बोढारौ ॥ ६ ॥

म० 'इतराश्वं युजन्त्यस्येति' (का० २०।५।११) ।
इतराश्वीनश्चात्रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो
हरी अश्वौ रथे युजन्ति । कीदृशौ । अस्याश्वमेधिकाश्वस्य
काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसंपादनौ न त्वेको
वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ । विपक्षसा 'पक्ष परिग्रहे' अमु-
न्त्यत्ययः । पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः
पक्षसः पक्षाः ययौस्तौ विपक्षसौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम
'वेतेर्गतिकर्मणः' (निरु० २।६) इति यास्कः । वेः पक्षिण
इव पक्षसो ययौस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ 'विषृषा
प्रागल्भ्ये' कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् वहतस्तौ । वहेरमुन्त्य-
त्ययः सर्वत्र विभक्तौकारः । नृणां बोढारौ ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।
एतद्ध स्तोतरेनेन पथा पुनरश्वमार्वर्तयासि नः ॥ ७ ॥

उ० अपो यात्वावगाडेपु वाचयति । यद्वातः बृहती ।
अश्वदेवत्या । यत् यस्मात् वातः वातवेगोऽश्वः अपः प्रति
अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियांच इन्द्रस्य तन्वं शरीरम्
अगनीगन् । अतो ब्रवीमि । एतम् अश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो,
अनेन पथा येन गतः पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय
आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

म० 'अपो यालावगाडेपु वाचयति यद्वात इति' (का०
२०।५।१४) । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य
तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति ।
बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमा-
नवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य
प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः 'दाधर्तिर्दधर्ति-'
(पा० ७।४।६५) इत्यादिना यद्धुगन्तो निपातः । अतो
हे स्तोतः अध्वर्यो, एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण
येन गतस्तेन पुनरारवर्तयासि आवर्तय आनय । 'लेटोऽडाटौ'
पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्ज-
न्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन
छन्दसा भूर्भुवः स्वर्लाजीश्छन्दाचीश्चान्यव्ये गव्यं
एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

उ० 'आगतमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्य-
जयन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगद-
व्याख्यातम् । सौवर्णान्मणीनेकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति
पदयः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिहुतशेषं
प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योयं लाजानां समूहो लाजी-
नित्युक्तः । योयं सक्तूनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवो
हि अतितरां शच्या कर्मणा निष्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः ।
यश्चायं यज्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः । यश्चायं गोर्वि-
कारसमूह उक्तो गव्य इति । एतदन्नम् अन्नं भक्षयत हे
देवाः । एतदन्नमद्धि भक्षय हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितः
तद्देवतत्वादेतद्देवस्य इति ॥ ८ ॥

म० 'आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्ये-
नाभ्यजन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रति-
मन्त्रम्' (का० २।५।१५) । आयाय जलप्रदेशादेवय-
जनमागस्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्यायास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रम-
मश्वस्य पूर्वादिकानभ्यजन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव
इति वावाता देहमध्वं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या

इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे अश्व, वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा लामञ्जन्तु लिङ्गं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा लामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वा लामञ्जन्तु । 'अभ्रध्वय-मानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेषावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति' (का० २०।५।१६) । महि-ष्याद्यास्तिस्रः पश्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावधन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता श्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः । 'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रय-च्छति लाजीच्छाचीनिति' (का० २०।५।१८) । सक्तु-धानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नास्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेवस्य यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः । शाचीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः हे देवाः, एतदन्नमत्त भक्षयत । हे प्रजापते, एतदन्नमद्धि भक्षय । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः संबोध्यते ॥ ८ ॥

नवमी ।

कः खिदेकाकी चरति क उ खिजायते पुनः ।
किं खिद्रिमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ९ ॥

उ० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कः खित् । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । कउ खित् को नु विनष्टः सन् जायते । पुनः उकारः पादपूरणः । किंपुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किंच आवपनं महत् । उप्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावप-नम् ॥ ९ ॥

म० 'ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः खिदेकाकीति' (का० २०।५।२०) । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोऽयं कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । खिदिति वितर्कः । एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः । कः खित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किंखित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किंखित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिन्स्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

उ० होता प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निश्च हिमस्य शीतस्य भेषजम् । भूमिः अयं लोकः आवपनं महत् ॥ १० ॥

५५ य० उ०

म० 'सूर्य इत्याचष्टे होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति' (का० २०।५।२१) । सूर्योऽसहायो गच्छति । अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । 'असौ वा आदित्य एकाकी चर-लेष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिस्तद्धते' (१३।२।६।१०) इति श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायु-धत्तः । 'चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिस्तद्धते' (१३।२।६।११) इति श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । 'अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिस्तद्धते' (१३।२।६।१२) इति श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठो धत्तः । 'अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतिति-ष्ठति' (१३।२।६।१३) इति श्रुतेः ॥ १० ॥

एकादशी ।

का खिदासीत्पूर्वचित्तिः किं खिदासीद्बृहद्वयः ।

का खिदासीत्पिलिप्पिला का खिदासीत्पिशङ्गिला ११

उ० होता ब्रह्माणं पृच्छति । का खित् । का पुनः आसीत् पूर्वचित्तिः । किं पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पक्षी । का पुनरासीत् पिलिप्पिला । का पुनरासीत् पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

म० 'होता ब्रह्माणं का खिदासीदिति' (का० २०।५।२२) होता ब्रह्माणं पृच्छति । पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्व-चित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का खित् बृहत् महत् । वयः पक्षी किं खित् आसीत् । पिलिप्पिला का खित् पिश-ङ्गिला च का खिदासीत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरथ आसीद्बृहद्वयः । अवि-
रासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

उ० ब्रह्मा प्रश्नान् व्याकरोति । द्यौरासीत् । द्युग्रहणेनात्र वृष्टिलक्ष्यते । सा हि पूर्वं सर्वैः प्राणिभिश्चित्यते । अश्व आ-सीद्बृहद्वयः अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसा इव ह्यने-नाश्वमेधेन स्वर्गं लोकमारोहन्ति । अविरासीत् अविः पृथि-व्यभिधीयते सा आसीत् पिलिप्पिला । बृष्ट्या हि क्लिष्टमाना पृथिवी पिलिप्पिला भवति । श्रीरिति ध्रुवा पृथिव्युक्ता च । रात्रिरासीत्पिशङ्गिला । पिशमिति रूपनाम । रात्रिर्हि सर्वाणि रूपाणि गिळति अद्वयानि करोति ॥ १२ ॥

म० 'द्यौरिति प्रत्याह' (का० २०।५।२३) । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति । पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्द्यौरासीत् । योशब्देन वृष्टिलक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः 'द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवच्छन्दे' (१३।२।६।१४) इति । अश्वः बृहद्वयः आसीत् । अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यग्निः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् । वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला

चिकणा भवति । 'श्रीवै पिलिपिला' (१३।२।६।१६)
इति श्रुत्या श्रयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिश-
ङ्गिला आसीत् । पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिश-
ङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

वायुर्वा पचतैरवतत्त्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः
शल्लमलिर्वृद्धा । एष स्य राध्यो वृषा पदभिश्चतु-
र्भिरेदग्निराहोऽकृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

उ० प्रोक्ष्यत्वम् । वायुर्वा वायुः त्वा पचतैः पाकैः
अवतु । वाय्वग्निसंयोगाद्धि द्रव्याणि पच्यन्ते । असितग्रीवः
छागैः असितग्रीवोऽग्निः धूमसंयोगात् । छागैः अवतु कृष्ण-
ग्रीवादिभिः पर्यङ्कैः । अश्वङ्गिवालभ्यमाना अश्वयोपकुर्वन्ति
अदृष्टेनोपकारेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसन्दन्धेन ।
शल्लमलिः स्वकीयया वृद्धा त्वां अवतु पालयतु ।
एष स्यः एष सः राध्यः रथे साधू राध्यः । वृषा सेक्ता ।
पद्भिश्चतुर्भिः आ इत् आगन् आगतः । चतुर्ग्रहणं किम् ।
'तस्मादश्वभिस्तिष्ठति अथ युक्तः सर्वैः सममायुत' इति
श्रुतिः । ब्रह्माऽकृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः न विद्यते
कृष्णमख्येकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अश्वम्
अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्यविघ्नाय ॥ १३ ॥

म० 'अश्वप्रोक्षणमव्यस्त्वा वायुर्वा' (का० २०।६।७) ।
अव्यस्त्वोपधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६।९) वायुर्वात्यारभ्य
देवः सविता दधालित्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्व-
मेधिकेन वाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः । चत्वारि यजुष्यश्व-
देवत्वानि । हे अश्व, वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु ।
वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्य-
सितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । 'अग्निर्वा असितग्रीवः'
(१३।२।७।२) इति श्रुतेः । 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे'
(२४।१) इति वक्ष्यमाणत्वादश्वङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्च-
दश पर्यङ्क्याः पशवः सन्ति तैरभिरवलित्यर्थः । न्यग्रोधः
चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शल्लमलिः वृक्षविशेषो वृद्धा
त्वामवतु 'शल्लमलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धते' (१३।२।
७।४) इति श्रुतेः । किंच स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राध्यः
रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ
इदग्निति पदच्छेदः । अश्वभिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च
गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथाच श्रुतिः 'तस्मादश्वभिस्तिष्ठ-
त्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुत' (१३।२।७।५)
इति । पदशब्दस्य डान्तलं छान्दसम् । किंच अकृष्णः नास्ति
कृष्णं लान्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । 'चन्द्रमा
वै ब्रह्मा कृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददाति' (१३।२।७।७)
इति श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवलिति वा । अग्नये नमः नमस्का-
रोऽस्तु विघ्नाभावायामर्नेतिः क्रियते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

सध् शितो रश्मिना रथः सध् शितो रश्मिना
हयः । सध् शितो अप्सुजुजा ब्रह्मा सोमपुरो-
रोगवः ॥ १४ ॥

उ० सध् शितो रश्मिना । तिस्रोऽनुष्टुप्विरादन्निष्ठम् ।
प्रोक्षणे एव अश्वदेवत्याः । संपूर्वः इयतिः शोभने वर्तते ।
संदर्शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रथो भवति । यथाच
संशितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अप्सु ।
अग्निः । अप्सुजाः अप्सु जातोऽश्वः । 'अप्सुजाता अश्व'
इति श्रुतिः । किंभूतः ब्रह्मा । विभर्ता परिवृढो वा । सोमपुरो-
रोगवः सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरो-
रोगवः । सोमार्थो हि पशवः । 'स यत्पशुमालभते रसमेवास्मि-
न्दधाति' इति श्रुतिः ॥ १४ ॥

म० अश्वदेवत्यानुष्टुप् । संपूर्वः इयतिः शोभनार्थः । रथः
रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति 'तस्माद्रथः पर्युतो
दर्शनीयतमो भवति' (१३।२।७।८) इति श्रुतेः ।
हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा
अश्वः अप्सु अग्निः संशितः । विभक्तिव्यत्ययः । 'अप्सुयो-
निर्वा अश्वः' (१३।२।७।९) इति श्रुतेः । कीदृशः
ब्रह्मा । परिवृढः सोमपुरोरोगमः सोमः पुरोगमोऽप्रगामी यस्य
सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । 'सोमपुरोगममेवैनध्
स्वर्गं लोकं गमयति' (१३।२।७।१०) इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं
जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

उ० किंच । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन्, तन्वं
शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अतएव स्वयमेव
यजस्व । तेन्यो यथा नास्तीति भावः । स्वयं च जुषस्व ।
स्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभि-
रिति चेत् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनशे ।
नशिरदर्शनार्थः । वेदे तु व्याख्यर्थोऽपि भवति न संव्या-
प्यते ॥ १५ ॥

म० आश्वी विराट् । हे वाजिन्, स्वयं तन्वं शरीरं लं
कल्पयस्व 'स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसि' (१३।२।७।
११) इति श्रुतेः । स्वाराज्यं तवास्तीति भावः । अतः स्वयं
यजस्व न तवान्यो यथास्ति । स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व ।
यतस्ते तव महिमा अन्येन न संनश्यते महिम्ना न संनशे
न व्याप्यते । नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याख्यर्थः । यलोपे नशे
रूपम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

न वा उ एतन्निग्रयसे न रिण्यसि देवाँ २॥

इदेषि पृथिभिः सुगामेः । यत्रासते सुकृतो यत्र ते
ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

उ० नवै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् त्रियसे यत् संज्ञप्यसे ।
न च रिष्यसि विनश्यसि विशस्यमानः । किमिति । यत्
देवान् इत्प्रति एषि गच्छसि । पृथिभिः सुगोभिः साधुगमनै-
र्देवयानैरित्यर्थः । किंच । यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः ।
यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वां देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

म० आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व, अस्माभिर्यत्त्वं संज्ञप्यसे
एतत्त्वं न त्रियसे मरणं नाप्रोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि
विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगोभिः सुगैः
'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । १ । ४८) इति गमेर्दप्रत्ययः ।
साधुगमनैः पृथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति एषि
गच्छसि । किंच सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते
तिष्ठन्ति । यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः
त्वा त्वां दधातु स्थापयतु । 'सवितैवैतत्' स्वर्गे लोके दधाति'
(१३ । २ । ७ । १२) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्निः पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतं लोकमजय-
यस्मिन्नग्निः स तं लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिवैता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतं
लोकमजययस्मिन्वायुः स तं लोको भविष्यति तं
जेष्यसि पिवैता अपः सूर्यः पशुरासीत्तेनाजयन्त
स एतं लोकमजययस्मिन्सूर्यः स तं लोको भवि-
ष्यति तं जेष्यसि पिवैता अपः ॥ १७ ॥

उ० उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः सृष्टियज्ञे देवाना-
मासीत् । तेनाग्निना ते अजयन्त । स चाग्निस्तत्र साधन-
भावमुपगतः सन् । एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन्
लोके अग्निः । अतः स ते लोको भविष्यति तं च जेष्यसि ।
पिव एताः प्रोक्षणीः अपः । वायुः सूर्यः पशुः । व्याख्यात-
मन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'उपगृह्णात्यपं पेरुरग्निः पशुरिति' (का० २० । ६ ।
८) । अपां पेरुरिति (अ० ६ । क० १०) प्राकृतेन मन्त्रे-
णाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरक्षास्ये उपगृह्णातीति
सूत्रार्थः । अश्वदेवत्वानि त्रीणि यजुषि । सृष्टिदेवानामग्निः
पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अजयन्त ईजिरे । स
पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन्
लोकेऽग्निः हे अश्व, स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं
जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिव । तथाच श्रुतिः 'यवानभेर्वि-
जयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्ताव-
दैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह' (१३ । २ । ७ । १२) इति ।

वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः
स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

प्राणाय स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मां नयति
कश्चन । ससस्त्रश्चकः सुभद्रिकां काम्पीलवासि-
नीम् ॥ १८ ॥

उ० परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति । तिस्रोऽपराः
वाचयति पत्नीर्नयन् । अम्बे । अनुष्टुप् । अश्वस्तुतिः । पश्वः
परस्परमामन्त्रयन्ते । हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बाले, न
मां नयति अश्वं प्रति प्रापयति कश्चन कश्चिदपि मदगमनेन
च । ससस्त्रि 'सस्त्रे' । यः अन्यां परिगृह्य शेते । कुत्सि-
तोऽश्वः अश्वकः । अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते । सुभद्रिकाम्
कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका । इयमपीर्ष्यया कुत्स्यते ।
काम्पीलवासिनीम् । काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरूपा
विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवन्ति ॥ १८ ॥

म० 'परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः'
(का० २० । ६ । ११) । 'परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यः स्वाहेति'
(२० । ६ । ११) द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेल्यावास्तिस्र
आहुतीर्ब्रूहीति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ।
त्रीणि यजुषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं
प्राणवन्तं करोति । तथाच श्रुतिः 'प्राणानेवासिजेतद्वाति
तयो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति' (१३ । २ । ८ । २) ।
'वाचयति पत्नीर्नयन्मस्तेऽन्व इति' (का० २० । ६ । १२) ।
'सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पाजेजनीहस्ताः पशून् प्रति नयन्-
मस्ते आतानेति' (२० । ६ । १२) प्राकृतं मन्त्रमम्बे इत्या-
श्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्वानुष्टुप् । पश्वः
परस्परं वदन्ति हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके, नामा-
न्येतानि । कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति ।
तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह । अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकु-
त्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते । सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका
ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्त्रि शेते 'सस्त्रे'
ह्रादिः । मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते
न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किंभूतां सुभद्रिकाम् । काम्पील-
वासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनीं ताम् ।
तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति । 'आपो जुषाणो
वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे' (पा० ६ । १ । ११८)
इति प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

गुणानां त्वा गुणपतिश्च हवामहे प्रियाणां त्वा
प्रियपतिश्च हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिश्च-

हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वम-
जासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

उ० पठ्यः त्रिः परियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा स्त्रीगणानां
मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव ।
प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं
हवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव
निधिपतिं हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो अश्व, मम त्वं
पतिर्भूयाः इति । महिषी अश्वमुप संविशति । आहमजानि ।
अकृष्य अहम् अजानि 'अज गतिक्षेपणयोः' । क्षिपामि ।
गर्भं गर्भस्य धारयितुं रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् ।
आकृष्य च त्वं हे अश्व, अजासि क्षिपसि गर्भं रेतः ॥ १९ ॥

म० अश्वं त्रिभिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां
निधीनामिति' (का० २०।६।१३) । सर्वाः पठ्यः पान्ते-
जनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिभिः परियन्ति मध्ये
पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः । वसो ममेति
त्रिष्वप्यनुपज्ञः । ततश्चैवं प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं
परियन्ति । तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततः प्रियाणामित्य-
प्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति
सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । हे अश्व, वयं त्वां
हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । गणपतिं गणानां मध्ये
गणपतिं गणरूपेण पालकम् । प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रिय-
पतिं प्रियस्य पालकम् । निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं
सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व, मम पतिस्त्वं
भूया इति शेषः । 'प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजा-
नीति' (का० २०।६।१४) । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां
प्राणेषु पत्नीभिरर्चयुणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी
अश्वसमीपे शेते । अश्वदेवत्वम् । हे अश्व, गर्भधं गर्भं दधाति
गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि ।
'अज गतिक्षेपणयोः' लोद । तं च गर्भं रेतः आ अजासि
आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

विंशी ।

ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव स्वर्गे लोके
प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

उ० ता उभौ । यौ आवां कृतसंकेतौ तौ उभौ त्वं चाहं
च । चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव संबन्धिनौ द्वौ च मम
संबन्धिनौ । संप्रसारयाव । एवं हि संबन्धे संवेशप्रकार
इत्यभिप्रायः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । 'एष
वै स्वर्गो लोको यत्र पशुर्धुं संज्ञपयन्ति' । प्रोर्णुवाथाम् ।
ऊर्णोतिराच्छादने । प्रोर्णुवनं कुरुतमित्यध्वर्युराह । अश्वशि-
श्रमुपस्थे कुरुते । वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा
रेतसः धारयिता रेतो दधातु आसिञ्चतु ॥ २० ॥

म० पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादा-
नावां संप्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः
'अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोके इति' (का० २०।६।
१४) । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्ठाच्छा-
दनक्षमं वासोऽधीवासः । अश्वदेवत्वम् । अध्वर्युर्वेदति । हे
अश्वमहिष्यौ, युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास
आच्छादयतम् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' 'एष वै स्वर्गो लोको
यत्र पशुर्धुं संज्ञपयन्ति' (१३।२।८।५) इति श्रुतेः ।
'अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति' (का० २०।६।
१६) । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ।
अश्वदेवत्वम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु ।
कीदृशोऽश्वः । वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः
वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

एकविंशी ।

उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जि चारया
वृषन् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उ० उत्सक्थ्या । गायत्र्याऽश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ।
उद्धते सक्थिनी यस्याः सा उत्सक्थी तस्या उत्सक्थ्या
महिष्याः । अवगुदं धेहि अवाचीनं गुदम् रेतो धेहि सिञ्च ।
कथमिति चेत् । समञ्जि चारया वृषन् संचारय अञ्जिम् ।
अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन्
सेक्तः । कथंभूतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणां जीवभोजनः यस्मिन्सति
स्त्रियो जीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिंश्च सति भोजनादीन्
भोगान् लभ्यते । स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

म० 'उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते' (का०
२०।६।१७) । अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः
अश्व, महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय ।
कीदृश्याः । उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वं सक्थिनी ऊरु यस्याः सा
उत्सक्थी तस्याः । कथं तदाह । अञ्जि लिङ्गं संचारय । अनक्ति
व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिलिङ्गम् । लिङ्गं योनौ प्रवेशय । योऽञ्जिः
स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीव-
श्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः । यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे
स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

युकाऽसकौ शकुन्तिकाऽऽहलगिति वञ्चति । आ-
हन्ति गुभे पसो निर्गलगति धारका ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं दशातुष्टुभोऽभिमन्त्रयन्त्यः । पुंस्त्वजनन-
मुक्तम् । द्वितीयोपरिष्ठादहती । अत्र च यो यत्र भण्यते स
तत्र देवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिमन्त्रयति ।
यकासकौ । अकचप्रत्ययोऽस कृत्सायाम् । अङ्गुल्या प्रदर्श-
यन्नाह । यकाऽसकौ शकुन्तिका । अल्पे कन् प्रत्ययः ।

अलस्यसी पक्षिणीव । आहलक् इति प्रकारवचनम् । हलेहले इति वृन्ती । वञ्चति त्वरितं गच्छति । चपले-
यर्थः । तस्या अपि आहन्ति । हन्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति ।
अन्तर्भावितप्यर्थो वा । आगमयति प्रवेशयति । अत्यर्थं
वाहन्ति । गभे पसः गभ इति आद्यन्तवर्णविपर्ययः । पसः
पसतेः स्पृशतिकर्मणः । भगे शिक्षमाहन्तीत्यर्थः । अथ
तदा निगललीति अत्यर्थं शुकं मुञ्चति धारका योनिः । यद्वा
शब्दानुकरणम् निगललीति गिरते वा । निगिरति शिक्षं
योनिः ॥ २२ ॥

म० 'अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षतारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते
यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां ह्ये-ह्येऽसावित्या-
मन्त्रायाम्छय' (का० २०।१।१८) । अध्वर्यावयः पञ्च
ह्ये ह्येऽसाविति संवृद्धन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यका-
सकाविति दशर्चसंवन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृभ्यां कुमारीपत्नीभिः
सहसोपहासं संवदन्ते । तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति
कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेत्यर्थः ।
कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्ठाद्दृष्टी अन्या
नवानुष्ठुभः । 'अव्ययसर्वनामकचप्राकटेः' (पा० ५।३।
७१) इति अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका
'अल्प' (पा० ५।३।८५) इति कन् । अङ्गुल्या योनिं
प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षि-
णीव आहलक् शब्दानुकरणम् । हले हले इति शब्दयन्ती
वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भव-
तीत्यर्थः । गभे वर्णविपर्यय आर्षः । भगे योनौ शकुनिस-
दृशां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति । 'पस इति पसतेः
स्पृशतिकर्मणः' (निरु० ५।१६) इति यास्कः । पुंस्प्रजन-
नस्य नाम । हन्तिर्गत्यर्थः । यदा भगे शिक्षमागच्छति तदा-
धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगललीति नितरां
गलति वीर्यं क्षरति । यद्वा अनुकरणम् । गललेति शब्दं
करोति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति ।
विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभा-
षथाः ॥ २३ ॥

उ० अध्वर्युं प्रत्याह कुमारी । यकोऽसकौ । यकः असकौ
यः असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति । तस्याश्लीलं
आपिणः किमन्यत् ब्रवीमि । विवक्षत इव ते मुखम् ।
असाधु वक्तुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि अतो हे अध्वर्यो,
मा नः अस्मान् त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

म० कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिक्षं प्रदर्शय-
न्त्याह । हे अध्वर्यो, यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव

विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति
इतस्तत्त्वलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव
भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्य-
त्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य रोहतः ।
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमंतश्चसयत् ॥ २४ ॥

उ० ब्रह्मा महिषीमभिमेधति । माता च ते । हे महिषि,
यदा माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वाक्ष्य-
स्येति तद्धितलोपः । वाक्ष्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितनं भागं
रोहतः मैथुनार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं
वचनम् तदा प्रतिलामीति 'तिल स्नेहने' । स्नेहाभ्यहमनेन
कर्मणा इति एवमिति प्रकारवचनं वदन् । तव पिता
गभे भगे मुष्टिं मुष्ट्याकारं शिक्षम् अतंसयत् अक्षिपत् ।
एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

म० ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हे महिषि, ते तव
माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य
मन्त्रकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे
भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमंतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं
तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् । 'तसि अलंकृतौ' चुरादिः । लिङ्गमुत्थाने-
नालंकरोति वा । किं कुर्वन् । प्रतिलामीति वदन्निति शेषः ।
'तिल स्नेहने' तव भोगेन लिङ्गामीति वदन् । एवं तवो-
त्पत्तिः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः ।
विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

उ० महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ब्रह्मन्, यदा
माता च ते पिता च ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः । तदा
त्वमुत्पन्नः । तुल्योत्पत्तिरावयोः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चो-
दयितुमर्हति । एवं सति यदसाधु वदितुमिच्छत इव ते
मुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन्, मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

म० साधुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन्, ते
तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मन्त्रकस्याग्रे
क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम् । 'यत्रो-
भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्त-
व्यस्तादृगर्थविचारणे' इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः ।
एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत
इति शेषः । हे ब्रह्मन्, त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

ऊर्ध्वामेतामुच्छ्रापय गिरौ भारथुं हरन्निव
अथास्यै मध्यमेधतांश्चितीते वाते पुनर्निव ॥ २६ ॥

उ० उद्गाता वावातामभिमेथयति ऊर्ध्वमेनाम् कंचित्पु-
रुपमाह । ऊर्ध्वमेनां वावाताम् उच्छ्रितां कुरु । कथमिव ।
गिरौ भारं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य
ऊर्ध्वमुच्छ्रापय । अथ यथेत्येतस्य स्थाने । तथाच उच्छ्रापय
यथा अस्या वावाताया मध्यं योनिप्रदेशः एधताम् । 'एध
वृद्धौ' वृद्धिं यायात् अथैनां गृह्णीयाः । शीते वाते पुन-
न्निव । यथा कृषीवलोः धान्यं वाते शुद्धं कुर्वन् ग्रहणमोक्षौ
झटिति करोति ॥ २६ ॥

म० उद्गाता वावातामाह । कंचिन्नरं प्रत्याह । हे नर,
एनां वावातामूर्ध्वमुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरौ
भारं हरन्निव । यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि
भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रापयति तथैनामूर्ध्वं कुरु । कथ-
मूर्ध्वां कार्या तदाह । अथेति निपातो यथार्थः । यथा असौ
अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् ।
यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीलोच्छ्रापयेत्यर्थः ।
दृष्टान्तान्तरमाह । शीते वाते पुनन्निव । यथा शीतले वायौ
वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं
करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निव । अथास्य
मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव ॥ २७ ॥

उ० वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोऽप्येतदेवम् ।
ऊर्ध्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् उच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरु-
षायते । गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं
प्रजननम् एजतु चलतु । अथैनं निगृहीष्व शीते वाते पुन-
न्निव यवान् ॥ २७ ॥

म० वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे
नर, एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु । गिरौ भारमिति
पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् 'एज-
कम्पने' लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

यदस्या अङ्गुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् ।
मुष्काविर्दस्या एजतो गोशफे शकुलाविव ॥ २८ ॥

उ० होता परिवृक्तामभिमेथयति । यदस्याः । यत् यदा
अस्याः परिवृक्तायाः । अङ्गुभेद्याः अल्पयोनेः । अङ्गुः हन्तव्यः
भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति अङ्गुभेदी तस्याः अङ्गुभेद्याः ।
कृधु इति हस्वनाम । हस्वं शिश्रम् स्थूलं च उपातसत् उप-
सङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वात् हस्वत्वाच्च
दुःप्रजननस्य । मुष्कौ वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रजननस्यो-
परि एजतः । 'एज् कम्पने' कम्पनं कुरुतः । कथमिव
गोशफे गोष्पदे उदकपूर्णं । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥

म० होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः
कृधु हस्वं स्थूलं च शिश्रमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति
गच्छेत् 'तंस उपक्षये' तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः
योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वाद्योनेरल्पत्वा-
द्वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोशफे जलपूर्णं
गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णं गोः पदे मत्स्यौ
कम्पेते । कृध्विति हस्वनाम । कीदृश्या अस्याः । अङ्गुभेद्याः
अङ्गु भगं मेथं विदार्य यस्याः सा अङ्गुभेदी तस्याः, अङ्गुभिचये
यस्या वा ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिन्माविषुः । सक्क्षा
देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

उ० परिवृक्ता प्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वा-
नेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्रदेवाः
शिश्रकीडनाः । ललामगुम् । ललामेति सुखमभिधी-
यते । सुखं कर्तुं गच्छतीति ललामगुः शिश्रम् । यद्वा लला-
मेति पौण्ड्रमभिधीयते । शिश्रं हि योनिं प्रविशत् पौण्ड्रं
भवति । प्रविष्टीमिन्म् प्रवेश्य विष्टभ्य च । आविषुः
आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृह्णीयुर्नारीम् । अथ तदा सक्क्षा
देदिश्यते नारी सक्थिकृतेन कुटिलगमनेन निर्दिश्यते
लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिद्व्याप्तं पुरुषेण भवति
अन्यत्र सक्क्षा इत्यभिप्रायः । कथमिव सत्यस्याक्षिभुवो
यथा । द्विप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवं चेति ।
अक्षिग्राह्यमक्षिप्रभवम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अन-
क्षिप्रभवं श्रोत्रग्राह्यम् । तत्तु साकाङ्क्षं वक्रुरासतामपेक्षते ।
अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति । सत्यस्य अक्षिभुवो यथा
अवितथत्वं तथेति ॥ २९ ॥

म० परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः
दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादयः ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र
आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । 'अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ
प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ लब्धेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे
वधे ॥' इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः । लङ् 'छन्दसि लङ्ङिष्ठः'
(पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लङ् 'व्यवहिताश्च' (पा०
१।४।८२) इति प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुख-
नाम । ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्रः । यद्वा
ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं
पुङ्गवकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुम् । विष्टीमिन् 'ष्टीम
क्लेदे' विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः
क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।
११५) इत्यस्यर्थे इनिप्रत्ययः । शिश्रस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं
भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रकीडिनो भवन्तो ललामगुं
योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्क्षा ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते । दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः । भोगसमये सर्वस्य नार्थज्ञस्य नरेण व्याप्तत्वाद्व्याप्तं लक्ष्यते इयं नारी-
त्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सत्यस्याक्षिभुवो यथेति । सत्यं द्विवि-
धम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षं । एकं च श्रोत्रप्राप्तम् ।
षष्ठ्यौ तृतीयार्थः । भवति यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन
निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा उरुणा दृष्टेन नारीति
लक्ष्यत इत्यर्थः । श्रोत्रप्राप्त्ये तु सत्ये वक्तुराप्तमलमपेक्षि-
तम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा
यदर्थजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

उ० क्षत्ता पालागलीमभिमेथयति । यद्धरिणः । यदा
हरिणो मृगः यवं सस्यम् अत्ति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री ।
न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुम्
मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा । एवं
शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्थजारा अर्थः वैश्यः जारो
यस्याः सा अर्थजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री । न पोषाय
ममैतदिति मन्यते । न च तस्यां धनायति धनमिव च तां
न मन्यते परस्पोषभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

म० क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति
मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं
पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति
न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवती-
त्यर्थः । पशुशब्दात् 'सुपां सुलक्' इत्यमो लक् । एवं शूद्रा
शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्थजारा भवति 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः'
(पा० ३।१।१०३) इति निपातनादर्थो वैश्यो जार उप-
पत्तिर्यस्याः सा अर्थजारा । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (पा०
४।१।४) इति शूद्राजाल्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति
तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न गच्छति मद्धार्या वैश्येन
भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किंतु व्यभिचारिणी जातेति
दुःखितो भवतीत्यर्थः । 'अशनायोदन्य-' (पा० ५।४।
३४) इति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते । शूद्रो
यदर्थयै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

उ० पालागली प्रत्याह । यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु
मन्यते क्षेत्रीत । यदुक्तं भवतोप्येतदेवमिति सोल्लुण्ठमाह ।
इयांस्तु विशेषः । शूद्र यत् अर्थयै अर्थयाः वैश्यायाः जारः
जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते ।
नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उरुकृष्टा वैश्या इति ।
समाप्तमश्लीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

म० पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा
बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते । इदं भवतोऽपि तुल्यम् ।
इयान् विशेषः । यत् यदा शूद्रः अर्थयै अर्थया वैश्याया जारो
भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति
नानुमन्यते किंतु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्षिप्रतीत्यर्थः ।
अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

दधिक्रावणो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखां करत्प्रण आयूषि तारिषत् ॥ ३२ ॥

उ० ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिमतो मृचमन्तत आहुः
वाचमेवं पुनन्ति । दधिक्रावणः । अनुष्टुप् वैश्वदेवत्या । यत्
दधिक्रावणः अश्वस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणं अकारिषं अका-
र्षम् अकार्षम् कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः एकवचनस्य स्थाने
बहुवचनं बोध्यम् । उपरिष्टाद्वह्नि पदानि बहुवचनान्तानि
दृश्यन्ते । किंभूतस्य दधिक्रावणः । जिष्णोः जेतुः अश्वस्य अश-
नस्य व्यापिनः वाजिनः । 'ओविजी भयचलनयोः' वेजनवतः
तत्र सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्लीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि
मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि ।
निकारलोपश्छान्दसः । करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः ।
किंच । प्राणः आयूषि तारिषत् । प्रतारिषत् प्रवर्धयतु च
नः अस्माकम् । बहुवचनं बालयौवनवृद्धवयोपेक्षम् ॥ ३२ ॥

म० 'महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्रावण इत्याहुः' (का०
२०।६।२१) । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नी-
मश्वसमीपसुतामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युवक्रोद्गातृहोतृक्षत्रातो मन्त्रं
पठेयुरिति सूत्रार्थः । वामदेवात्मजदधिक्रावणवैश्वदेवत्यानुष्टुप् ।
वयमध्वर्योदयः अकारिषमकार्षम् कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः ।
अश्लीलभाषणमिति शेषः । किमर्थम् । अश्वस्य संस्कारायेति
शेषः । अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृश-
स्याश्वस्य । दधिक्रावणः दधाति धारयति नरमिति दधिः
'आहगमहन-' (पा० ३।२।१७१) इति किप्रत्ययः ।
दधिः सत् क्रामतीति दधिकावा । तस्य 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(पा० ३।२।७५) इति वनिष्प्रत्ययः 'विङ्वनोरनुनासि-
कस्यात्-' (पा० ६।४।४१) इति धातोराकारः । जिष्णोः
जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी वाजोऽस्यास्तीति
वा वाजी तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि
करत् करोतु यज्ञ इति शेषः । अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि
मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोलित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सुरभि-
मतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनन्तः' (१३।२।९।९)
इति । सुरभिश्चाद्विभक्तिलोपः । किंच नोऽस्माकमायूषि
जीवनानि बाल्ययौवनवार्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्ध-
यतु । लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

इति श्रुतेः । सूचीनां दिग्रूपलादशसंस्कारक्षमत्वम् । ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति । सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः । युजः युज्यन्ते ता युजः संयुताः । एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य लचि सिमाः सीमारेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु । सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः । शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

कुविदङ्गं यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैपां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

उ० कुविदङ्गेति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० इयं व्याख्याता (अ० १०।क० ३२) ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

कस्त्वाऽऽच्छयति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति । क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

उ० अश्वं विशास्ति अनुवाकेन षडृचने । तत्राद्या गायत्री परा अनुष्टुभः । कस्त्वा । कः प्रजापतिः त्वाम् आच्छयति । 'छो छेदने' । आच्छिनन्ति त्वचः । कश्च प्रजापतिः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । कश्च प्रजापतिः ते तव गात्राणि शरीराणि शम्यति शमनेन हविर्भावमापादयति । क उ ते प्रजापतिरेव ते शमिता कविः मेधावी क्रान्तदर्शनः । यद्वा प्रश्नरूपोऽयं मन्त्रः । कोऽयं मनुष्यः त्वाम् आच्छयति कश्च त्वां विशास्ति कश्च ते गात्राणि शम्यति । कश्च उ ते शमिता कविः । न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उः पादपूरणः ॥ ३९ ॥

म० 'अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाऽऽच्छयतीति' (का० २०।७।६) । षडृचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पादयति मेदस उद्धरणाय । वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्थानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्याः षडृचः । आद्या गायत्री । हे अश्व, कः प्रजापतिः त्वां लामाच्छयति छिन्मिति । 'छो छेदने' लट् 'ओतः इयति' (पा० ७।३।७१) इति ओकारलोपः । हे अश्व, कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता । प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

ऋतवस्त ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

उ० यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं

५६ य० उ०

तस्मिन्पक्षे प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले पर्वं पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां । हे अश्व, यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एव व्याख्यातं तदा ऋतवो देवाः ते शमितार इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

म० पद्यानुष्टुभः । हे अश्व, ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्वणि पर्वणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किंच ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अर्धमासाः परूंषि ते मासा आच्छयन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

उ० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च ते तव परूंषि पर्वणि आच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु । शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादयन्तः । किंच । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं दुःश्लिष्टं सूदयन्तु । 'पूद क्षरणे' पठितोऽपीह संधाने वर्तते वाक्ययोगात् । संदधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

म० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व, ते तव परूंषि पर्वणि आच्छयन्तु समस्ताच्छिन्दन्तु । 'प्रन्थिर्ना पर्वपरूंषी' इति कोशः । किंच अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं 'लिश अल्पीभावे' विशेषणाल्पमन्त्रम् तत् सूदयन्तु संदधतु 'सूद क्षरणे' अत्र सन्धानार्थः व्यर्थ मास्तु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

दैव्या अध्वर्यवस्त्वाच्छयन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या अध्वर्यवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अधिप्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् आच्छयन्तु विच शासतु चकारो भिन्नक्रमः । विशासतु च । किंच गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु । शम्यन्तीः मर्यादादर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

म० देवानामिमे दैव्याः अधिनौ देवानामध्वर्यु इत्युक्त्वात् अधिप्रभृतयो देवसंबन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व, त्वा त्वाम् आच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च । चकारो भिन्नक्रमः । हविः कुर्वन्तु । किंच ते तव गात्राणि । विभक्तिव्यत्ययः । गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः

कृण्वन्तु कुर्वन्तु । 'कृ करणे' खादिः । कीदृशीः सीमाः ।
शम्यन्तीः संस्तुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्चिद्द्रं पृणातु ते ।
सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

उ० द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षं च वायुश्च
चिद्द्रं पृणातु पूरयतु ते । किंच । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह
लोकं स्थानं कृणोतु । साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे या
छान्दसः ॥ ४३ ॥

म० द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो
देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे
अथ, ते तव चिद्द्रं पृणातु । वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु । यत्
न्यूनं तत् पूरयन्तु । किंच नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः
ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु । 'सुपां
सुखक्' इत्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः । सूर्यस्ते
उत्तमं लोकं ददालित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शम-
स्थभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

उ० शं ते सुखं ते तव अस्तु । हे अथ, परेभ्यः
गात्रेभ्यः । शं सुखम् अवरेभ्यः अस्तु । शम् अस्थभ्यः
अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु । शं चास्तु तन्वै शरीराय । षष्ठ्यर्थे
छन्दसि चतुर्थी वक्तव्येति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

म० हे अथ, ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिर-
आदिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो
गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु । 'अस्थि-
दधि-' (पा० ७।१।७५) इत्यस्यानुवृत्तौ 'छन्दस्यपि
दृश्यते' (पा० ७।१।७६) इति सूत्रेण हलादावप्यस्थि-
शब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु । किं-
हुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम सुखमेवास्तु ।
षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विजायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ४५ ॥

उ० इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशचर्मम् । वृत्रायाश्चतस्रोऽनु-
ष्टुभः कस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टु-
भोऽन्याः । होताध्वर्यु पृच्छति कः स्विदेकाकी इति ॥ ४५ ॥

म० 'प्रागवपाहोमाद्धोताध्वर्युश्च सदसि संवेदेते चतस्रभिः'
(का २०।७।१०) । कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपा-

होमात्प्राक् च चतुर्कृमिभः पूर्ववदुक्तिप्रत्युत्तया सदोमघ्ये
गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः । अष्टादश ऋचो ब्रह्मो-
द्यसंज्ञाः । ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः । आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का
स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । होताध्वर्यु पृच्छति ।
व्याख्याता ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

उ० तं प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । अग्ने व्या-
ख्यातौ ॥ ४६ ॥

म० व्याख्याता ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

किं स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं
सरः । किं स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न
विद्यते ॥ ४७ ॥

उ० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । किं स्वित्सूर्यसमं
ज्योतिः । किंच समुद्रसमं सरः । किं स्वित्पृथिव्यै पृथिव्याः
वर्षीयः महत्तरम् । कस्य च मात्रा परिमाणं न विद्यते
नास्ति ॥ ४७ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः, स्विदिति तर्के ।
सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्र-
समं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः
महत्तरं किं स्वित् । 'प्रियस्थिर-' (पा० ६।४।१५७)
इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
विद्यते ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न वि-
द्यते ॥ ४८ ॥

उ० तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा
सूर्यसमं ज्योतिः । द्यौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्
महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते । गवा हि यज्ञो धार्यते । स
जातः कारणं भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवी वा गोः ॥ ४८ ॥

म० होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं
च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै
पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः
धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

पृच्छामि त्वा चित्तये देवसख यदि त्वमत्र

१ उत्तरप्रत्युत्तरैः परस्परं संवादो ब्रह्मोद्यम्,

मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं
भुवनमाविवेश ॥ ४९ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि त्वा भवन्तं चितये ।
'चित्ती संज्ञाने' परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि त्वम्
अत्र पृष्टः सन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्ममनसा जगन्थ
अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाग्निषु आ इष्टः । यजेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं
भूतजातम् । आविवेश उत नेति प्रश्ने श्रुतः ॥ ४९ ॥

म० 'ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि' लेति' (का० २०।७।
११) । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराचतुर्कर्मिभः
सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते । ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति ।
पृच्छामि । देवानां सखा देवसखः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' हे
देवसख देवानां मित्र उद्गातः, ला लां चितये ज्ञानायाहं
पृच्छामि । अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जनासि
गमेर्लिट् । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह ।
विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु
एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः । यजेः कः । तेषु त्रिषु पदेषु
विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने श्रुतः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मिं येषु विश्वं भुवनमा-
विवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन
दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उ० प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वं चेल-
पिशब्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु त्रिषु पदेषु ।
अहमस्मि त्वं च । केषु येषु । विश्वं भूतजातम् । आविवेश
आविष्टम् । यत्पुनरेतदुक्तं भवता यदि त्वमत्र मनसा जग-
न्थेति । अत्र ब्रूमः । सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिग-
च्छामि पृथिवीम् । उत अर्पिच द्याम् एकेन अङ्गेन मनसा
अस्य दिवः पृष्ठं च किमुत भूतानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमा-
विवेशेति यत्त्वया पृष्ठम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अह-
मस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि । अपिशब्दात् त्वं च तत्रै-
वासि । किमेतावदेव जानामि किंतु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं
दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः तत्क्षणमेव एकेनाङ्गेन
मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किंपुनर्भूतानि प्रविष्टा-
नीति भावः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

केचन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतद्ब्रह्मनुपवल्हामसि त्वा किं स्वित्तः
प्रतिवोचास्वत्र ॥ ५१ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केचन्तः । केषु अन्त-
र्मध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः प्रविष्टः । कानि चान्तः
मध्ये पुरुषे अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि ।
'वल्ह प्राधान्ये' । इह तु आह्वानपूर्वं संहर्षे वर्तते । उप-
सङ्गम्याहूयोत्क्षिप्य बाहू पृच्छामि भवन्तम् किं स्वित्तः किं
पुनरस्माकं प्रति वोचासि मध्ये पुरुष आविवेश । किंच
तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अर्पितानि ।
एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजानानः अस्मि अव-
स्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवसि उत्तरः ब्रह्मानृतरः मत्
प्रति ब्रवीषि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, पुरुषः केषु
पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुष-
मध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां
वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्वर्धया पृच्छामः 'वल्ह प्राधा-
न्यपरिभाषणहिंसादानेषु' लट् 'इदन्तो मसि' अत्र प्रश्ने । किं
स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि । 'वच उम्' (पा० ७।
४।२०) इति लेटि छान्दस उम् । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।
४।९४) इत्याडागमः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे
अर्पितानि । एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया
भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

उ० प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते ।
पञ्चसु प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः
प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि
पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि । प्राणात्मनामन्योन्यापेक्षासिद्धि-
रित्यर्थः । नचात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते 'न प्राणा-
नन्तरेणात्मेति' बहुचश्रुतेः । यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु
आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि 'तानि सद्वा तदेवानु-
प्राविशत्' इति श्रुतेः । उद्गातः, अहमत्र प्रश्ने । त्वा त्वां प्रति
एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि । एवमुत्तरं ददामी-
त्यर्थः । किंच मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न
भवसि । मत्तो बुद्धिमात्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

का खिदासीत्पूर्वचित्तिः किं खिदासीद्ब्रह्मद्वयः ।
का खिदासीत्पिलिप्पिला का खिदासीत्पिश-
ङ्गिला ॥ ५३ ॥

उ० होताध्वर्युं पृच्छति । काखिदासीत् ॥ ५३ ॥

म० 'पुनः पूर्ववपरिणोत्तरवेदिं का खिदिति' (का०
२०।७।१२) । ततः सदसो निष्कम्य हविर्धानस्य पुर

उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यु चतुर्ऋग्भिः
संवदेते इति सूत्रार्थः । होताध्वर्यु पृच्छति । व्याख्याता
(११) ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

घौरासीत्पूर्वचित्तिरश्च आसीद्बृहद्वयः । अवि-
रासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ ५४ ॥

उ० प्रत्याह । घौरासीत् व्याख्यातौ ॥ ५४ ॥

म० व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

का ईमरे पिशंगिला काई कुरुपिशंगिला । क
ईमास्कन्दमर्षति कई पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

उ० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । का ईमरे । ईमिति चका-
रायें । अरे इत्यामन्त्रितविषयः । उभावपि निपातौ । का
च अरे होतः, पिशङ्गिला । का च कुरुपिशङ्गिला । कश्च
आस्कन्दम् अर्षति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातार्थः । अरे
होतः, का च पिशंगिला का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं
णमुलन्तः । आस्कय उल्लय अर्षति गच्छति 'ऋष गतौ' तुदादिः
व्यत्ययेन शप् । कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं
गच्छति ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

अजारे पिशंगिला श्वावित्कुरुपिशंगिला । शश
आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

उ० प्रत्याह अजारे अजा नित्यारात्रिः अरे अध्वर्यो,
पिशङ्गिला । सा हि पिशं रूपं गिलति भक्षयति । स हि
तस्याः प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते । कुरुपिशंगिला ।
कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा
कुरुपिशंगिला । सा हि शतं मूलानां शोभक्षणाय कुक्षौ
स्थापयति शतं च भक्षयति स हि तस्याः स्वभावः ।
शशश्च आस्कन्दं आस्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति गच्छति स हि
तस्य स्वभावः । अहिश्च स्वकीयं पन्थानम् विसर्पति विकु-
र्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

म० अरे अध्वर्यो, अजा पिशंगिला अजा नित्या माया
रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशंगिला
माया विश्वं प्रसते । रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा ।
श्वावत् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे 'पिश अवयवे'
इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः । कुरु इति शब्दमनुकुर्वाणा
पिशान् मूलावयवान् गिलति पिशंगिला । मूलानां शतं
कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः
वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति स तस्य

स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण
गच्छति ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमांसः
कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमन्त्र
कति होतारः ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य अस्य यज्ञस्य कति
विष्टाः विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अन्नानि ।
कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः
समिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना
पृच्छं पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः
ऋतुयाज्यान् यजन्ति ॥ ५७ ॥

म० 'उत्तरौ च कत्यस्येति' (का० २० । ७ । १३) ।
उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भिः संवदेते । ब्रह्मोद्गा-
तारं पृच्छति । अस्य कति विष्टाः कियन्ति अन्नानि । का संख्या
यासां ताः कति । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्टाः
अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमांसः
होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः । धकारस्य द्विल-
मार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा
यज्ञवेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छं
पृच्छामि । पृच्छतेर्लङ् । अडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ
कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

षडस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिहोमाः समिधो
ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार
ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

उ० प्रत्याह । षडस्य । रससंख्ययोपसंजिहीर्षुराह ।
अस्य यज्ञस्य षड्विष्टाः अन्नानि सर्वान्नानां षड्सात्मकत्वात्
शतमक्षराणि । छन्दसामुद्गारेणोपसंजिहीर्षुराह । चतुर्दश
छन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरत्त-
राणि अतिष्ठतिपर्यन्तानि । अतिष्ठतिस्तु षडसस्तथा भवति ।
एतैः प्रायशो यज्ञस्त्यायते । तत्र गायत्री अतिष्ठतिश्च शतम् ।
एवमुष्णिक् धृतिश्च शतम् । एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतद्-
भिप्रायम् । अशीतिहोमाः । एकविंशतिरश्वमेधे यूपाः ।
तत्राग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु षोडश-
षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तदभि-
प्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम् अत्र ब्रूमः ।
समिधो ह तिस्रः याभिः समिद्धिः संदीप्तो यज्ञः तास्त्रिः
अश्वस्तूपरो गोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते तव
विदथा वेदनेन । ब्रवीमि सप्तहोतारः षडकर्तारः ऋतुशः
ऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अक्षसंख्यामाह । अस्य यज्ञस्य षट् विष्टाः अक्षानि । सर्वेषामक्षानां षट्सात्मकत्वात्पदे-
वान्नानाल्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पा-
द्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिष्ठन्तानि चतुर्दश
चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोक्तमगत्या
द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशति-
वर्णा । अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि
उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् । अनुष्टुप् ३२ अल्पष्टिः ६८
एवं शतम् । अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् । अतिश-
क्करी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् । शक्करी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं
शतम् । अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि ।
अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्व-
मेध एकविंशतिर्यूपाः तत्रामिष्टे मध्यमयूपेऽश्वत्थपरगोमृगाजि-
युनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः
पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् । अशीतिर्होमाः ह स्फुटम् ।
तिस्रः समिधः अश्वत्थपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः
समिद्धिर्यज्ञो वीस इति तिस्रः समिध उक्ताः । यज्ञस्य विदया
वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रव्रीमि प्रवदामि । किंच सप्त होतारो
वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिः को यावा पृथिवी
अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को
वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य । कः अस्य
वेद जानाति । कश्च यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ।
कश्च सूर्यस्य वेद जानाति । बृहतः महतः जनित्रं जन्म ।
कश्च वेद चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः ।
यतोजाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, अस्य भुवनस्य
जातस्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्वन्धनस्थानं कारणमिति
यावत् । नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते 'नभ हिंसायाम्' अत्र
वन्धनार्थः । औणादिक इत्यत्ययः । भूतजातस्य कारणं को
वेद जानाति । यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को
वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद । सूर्यस्योत्पत्तिः
कस्मादित्यर्थः । जनेष्वलप्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति
यतोजाः यत इत्युपपदे 'जनसनखनकमगमो विट्' (पा० ३ ।
२ । ६७) इति विट्प्रत्ययः । 'विडुनोरनुनासिकस्य' (पा० ६ ।
४ । ४९) इति नकारस्यात्वम् । प्रथमा द्वितीयार्था । यतोजाः
यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्द्रं को वेद । यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिः को
वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद यावापृथिवी

अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद
चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

उ० प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् । अस्य
भुवनस्य नाभिं नहन् बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च यावापृथिवी
अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः
जनित्रं परमात्मलक्षणम् । अथो अपिच वेद जानामि
चन्द्रमसं यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः
यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद
जानामि 'विदो लटो वा' (पा० ३ । ४ । ८३) परब्रह्मैव जग-
त्कारणं जानामीत्यर्थः । यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो
विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं
ब्रह्मैव वेद । अथो अपिच यतोजाः चन्द्रमसमहं वेद परमा-
त्मनो जातं चन्द्रमहं वेदोऽस्यार्थः ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र
भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

उ० अश्वस्य यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि
त्वां भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च यत्र
भुवनस्य नाभिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेकुः
अश्वस्य रेतः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं
स्थानम् ॥ ६१ ॥

म० 'यजमानोऽश्वस्य पृच्छामि लेति' (का० २० । ७ ।
१४) । यजमानोऽश्वस्य पृच्छति । हे अश्वस्यो, पृथिव्याः
परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा लामहं पृच्छामि । द्विकर्मकः ।
यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि
त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेकुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि ।
वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां
पृच्छामि ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो
भुवनस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो
ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

उ० प्रत्याह इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः ।
वेदिर्हि सर्वा पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य
नाभिः नहनम् 'यज्ञाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । अयं
च सोमः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेकुः अश्वस्य
रेतः । अयं च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं
स्थानम् त्रिवेदयोगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

म० 'इयं वेदिरित्यध्वर्युः' (का० २०।७।१५) ।
अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः
परः अन्तोऽवधिः । वेदेः सर्वपृथ्वीरूपलादित्यर्थः । भुवनस्य
नाभिः कारणम् । अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः
कारणम् । 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य
रैतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याजातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा
ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् । ब्रह्मणस्त्रि-
वेदसंयोगादित्यर्थः । ब्रह्मोयं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

त्रिषष्टी ।

सुभूः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तर्महत्पुण्यवे । दधे हग-
र्भमृत्विगं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

उ० महिन्नः पुरोनुवाक्या । सुभूः स्वयंभूः । अनुष्टुप्
प्राजापत्या । साधुभवनः स्वयंभूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः ।
प्रथमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्म-
हत्पुण्यवे दधेह । अन्तर्महतोऽर्णवस्य । हेति निपातः पुराक-
ल्पद्योतनार्थः । किं दधे । गर्भं ऋत्विगं प्राप्तकालम् । कथंभूतं
गर्भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद्गर्भात् जातः प्रजा-
पतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

म० सुभूरिति पूर्वस्य महिन्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य
याज्या च । 'उदिते ब्रह्मोयं संप्रपद्याध्वर्युर्हिरण्यमेन पात्रेण
प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोऽग्निघरण्यगर्भः सम-
वर्तताम इत्यायास्य पुरोऽनुवाक्याः सुभूः स्वयंभूः' (१३।५।
२।२३) इति श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्वानुष्टुप् । ह इति प्रसि-
द्धम् । प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति
अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापित-
वान् । कीदृशः । सुष्ठु भूत्पत्तिर्यस्मात् सुभूः विश्वोत्पादकः ।
स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वेच्छागृहीतशरीरः । कीदृशं गर्भम् ।
ऋत्विग्यम् ऋतुः प्राप्तो यस्य । घसप्रत्ययः । प्राप्तकालम् ।
यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

होता यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिन्नः । जुषतां
पिबतु सोमं होतुर्यज ॥ ६४ ॥

उ० प्रैषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजा-
पतिम् सोमस्य महिन्नः संबन्धनम् । स चेज्यमानः सन्
जुषतां प्रीत्या परिगृह्णातु पिबतु च सोमम् । त्वमपि च हे
मनुष्यहोतः, यज ॥ ६४ ॥

म० महिन्नः प्रैषः । 'होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः'
(१३।५।२।२३) इति श्रुतेः । आर्षा गायत्री । महिन्नः
सोमस्य महिमंस्तस्य सोमग्रहस्य संबन्धनं प्रजापतिं होता
दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं
महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि-
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु व्यथ-
स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

उ० प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उवटकृतो मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

म० पूर्वस्य महिन्नो याज्या । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्य
इति होता यजतीति' (१३।५।२।२३) इति श्रुतेः ।
व्याख्याता (१०।२०) ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रयोविंशोऽध्यायः व्यंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव
आग्नेयो रुराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्पुधस्ताद्धन्वो-
राश्विनावधोराभौ बाहोः सौमापौष्णं इयामो नाभ्यां
सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमश-
सक्थौ सक्थयोर्वीयन्त्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वप-
स्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

उ० इत उत्तरं श्रुतिरूपा मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां
देवतासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरोगो-
मृगस्ते प्राजापत्या इति शतपथोपेतमध्यायं श्रुतिकृत्याह ।
अश्वस्तूपरोगो मृग इति । तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना
ग्रन्थेन दिव्यान्नं प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्री-
कृतः । येनैवमाह अग्निदे अश्वस्तूपरो गोमृगाभियुनक्ति ।
यथोक्तमश्वदौ देवता इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः
पर्यग्याः । अश्वः तूपरो निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्रजा-
पतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवश्छाग आग्नेयः पुरस्ताल्ललाटे अश्वस्य
बन्धनीय इति शेषः । एवं सारस्वती मेघी अधस्ताद्धन्वोः
आश्विनो अधोराभौ अधः शुक्रौ च्छागौ पूर्वपादयोः सोम-
पूपदेवत्यो नाभ्याम् बन्ध० । सूर्यदेवत्यः श्वेतयमदेवताः
कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सक्थनी ययोस्तौ त्वष्टदेवत्यौ
सक्थाः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय शोभनकर्मणे
इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः अश्वस्य पुच्छ
एव । एते पर्यग्याः । एवमग्नेऽपि देवतापशुबन्धो ज्ञेयः ।
ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते
मध्यमयूपे ॥ १ ॥

म० श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्ध-
विधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति
तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोज-
नीयाः । तान् देवतासंबन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तृपरः
गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तृपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि
शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवत्याः । ततः प्रजा-
पतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्नेऽपि यो
यदैवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्वन्ध-
नीयः । आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः
अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपनये बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सा-
रस्वती मेघो बन्धनीयः । आश्विनावधोरामौ अघोभागे शुक्रवर्णा-
वजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः
शुक्रकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ
श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे । यमदैवतः कृष्णो-
ऽश्ववामपार्श्वे । लाट्रौ लघृदेवतौ लोमशसकथौ बहुरोमपुच्छिकौ
पशू अश्वस्य सक्थ्योरुर्वोः पश्चात्पादयोरेकैकः । वायव्यः श्वेत-
वर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय
स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च
पुच्छ एव अज्ञान्तरानुक्तेः । एवमश्वदिभिः सह पञ्चदश
भवन्ति । एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय
तुंवीफलवद्रज्जं बद्धा गुम्फनीयम् । ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो
रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धायां रज्जां
बन्धनीयाः । ततो रोहितो धूम्रोरोहित इत्यादयो द्वादशसं-
ख्याकाः शितिबाहुरन्यतः । शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते
बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । 'सप्तदशैव
पशून्मध्यमे यूप आलभते' (१३।५।१।१५) इति
श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वत्परगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ
द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती
क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां (१९) शतत्रय-
संख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैकसिन्यूपे
युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैकथै-
कादशिनः । एवं मध्ययूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश
पशवो भवन्ति 'षोडशषोडशैतरेषु' (१२।५।१।१५)
इति श्रवणात् ॥ १ ॥

द्वितीया ।

रोहितो धूम्रोरोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या
वभ्रुररुणवभ्रुः शुक्रवभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽ-
न्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः
शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते
बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रा-
वरुण्यः ॥ २ ॥

उ० रोहितो धूम्र रोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः
श्वेताः सौर्या इत्येवमन्तः । इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये
गुणवचनाः शब्दास्ते गुणिनं पशू लक्षयन्ति ॥ २ ॥

म० रोहितः सर्वरक्तः धूम्रोरोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः
तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोम-
दैवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूप
एव नियोज्याः । ततो वभ्रुः कपिलवर्णः अरुणवभ्रुः अरुणवर्ण-
मिश्रः कपिलः शुक्रवभ्रुः शुक्रपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो
वारुणाः वरुणदैवत्याः मध्यमयूप एव । शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं
यस्य स शितिरन्ध्रः । अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः सभन्तं
सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव । शितिबाहुः
श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः
समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः 'शिति धवलमेचक्रौ' एते बार्ह-
स्पत्याः बृहस्पतिदैवत्याः मध्यमे एव । अथ द्वितीययूपे ।
पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सङ्गमविचित्र-
विन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते वीपशवो
मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

तृतीया ।

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः
इयेतः इयेताक्षोरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कूर्णा यामा
अवल्लिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

उ० महीधरोक्तमयं विलिखामि । शुद्धवालः शुभ्रवालः
सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्वि-
दैवत्याः द्वितीये । इयेतः श्वेतवर्णः इयेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः
रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये ।
कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' इति विश्वोक्तेः ।
कर्णाश्चन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः पशवः । बहुवचनस्य त्रित्वे
पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सङ्ग-
वांछयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश । अथ तृतीये यूपे ।
नभोरूपाः आकाशवल्लीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः
पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

म० शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः
मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । इयेतः श्वेतवर्णः
इयेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये
पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चन्द्रे
च वृक्षे च' इति विश्वोक्तेः । कर्णाश्चन्द्रसदृशश्चेतकर्णास्त्रयः
पशवः । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः
द्वितीये । अवलिप्ताः सङ्गवांछयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ।
अथ तृतीययूपे । नभोरूपाः आकाशवल्लीलवर्णाः पार्जन्याः
पर्जन्यदैवताः पशवः तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

पृश्निस्तिरश्नीतपृश्निर्धुर्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गु-

लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्याः प्रीहाकर्णः शुण्ठा-
कर्णोऽद्वयालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिक-
क्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्राः कृष्णाञ्जिरत्पाञ्जिर्महा-
ञ्जिस्त उपस्थाः ॥ ४ ॥

उ० पृश्निः विचित्रवर्णां तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्दवो
यस्य सः । एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः । ते त्रयो
मारुताः मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी
रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता । पलक्षशब्दो बलक्षार्थः श्वेत-
पर्यायः । तास्त्रिसोऽजाः सारस्वत्याः सरस्वतिदेवतास्तृतीये ।
प्रीहाकर्णः प्रीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्रीहाकर्णः
'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । शुण्ठकर्णः
ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्ट-
देवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः
अञ्जि पुण्ड्रं सक्थोरुर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्राः इन्द्राग्नि-
देवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य तथा
ते त्रय उपस्थाः उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

म० पृश्निः विचित्रवर्णां तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्दवो
यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरु-
देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती
पलक्षी श्वेता । पलक्षशब्दो बलक्षार्थः श्वेतपर्यायः । तास्त्रि-
सोऽजाः सारस्वत्याः सरस्वतिदेवतास्तृतीये । प्रीहाकर्णः प्रीहा
रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्रीहाकर्णः 'अन्येषामपि
दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः ।
शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः । ते त्रय-
स्त्वाष्ट्राः त्वष्टदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः
अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्रं सक्थोरुर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्राः
इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः
अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ।
ते त्रय उपस्था उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यक्षयव्यो याज्ञेऽवि-
ज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वसतुर्थे देवानां
पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

उ० विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेव-
देवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरा-
स्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवा-
दिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे ।
सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे ।
एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वसतस्यैः बालछाग्यो
देवताः पत्नीभ्यः तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

म० विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेव-
ताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा
वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञान-
शून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समा-
नरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे एवं पञ्चदश ।
अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वसतस्यैः बालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः
तदेवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाश्च रोहिता
रुद्राणाश्च श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः
पार्जन्याः ॥ ६ ॥

उ० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्नि-
देवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसु-
देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः
पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः । यद्वा अवाधस्ता-
द्रोकः छिद्रं येषां ते । 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकः' । ते त्रयः
आदित्यानां तदेवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः
पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

म० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्नि-
देवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसु-
देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्रदेवताः पञ्चमे ।
श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः । यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं
येषां ते 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकः' इति कोशः । ते त्रयः आदि-
त्यानां तदेवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्या-
स्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः
शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबाह्वस्पत्याः शुक्ररूपा
वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः
पौष्णाः ॥ ७ ॥

उ० उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि
गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः
षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वाद् शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते
त्रयः ऐन्द्राबाह्वस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुक्ररूपाः
शुक्रपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे ।
कल्माषाः कर्षुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं
पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः शुक्रकृष्णवर्णाः पौष्णाः
पृथदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

म० उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि
गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे ।

उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः
ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रवृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुकरूपाः शुक्रपक्षि-
समवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्तु-
रास्त्रयः पशव आभिमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ
सप्तमे यूपे । श्यामाः कृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः
सप्तमे ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

एता ऐन्द्राग्रामा द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना
अनङ्गाह आमावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यत
एन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

उ० एताः कर्तुवरुणास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे ।
द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवताः
सप्तमे । वामना अनङ्गाहः त्रय आमावैष्णवाः अग्निविष्णु-
देवताः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः
तदेवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे
कर्तुवरुणास्तिस्रोऽजा मैत्र्याः मित्रदेवताः अष्टमे ॥ ८ ॥

म० एताः कर्तुवरुणास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः
वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवताः सप्तमे ।
वामना अनङ्गाहः त्रय आमावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवताः सप्तमे ।
वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तदेवताः सप्तमे ।
अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्तुवरुणास्तिस्रोऽजा
मैत्र्यः मित्रदेवताः अष्टमे ॥ ८ ॥

नवमी ।

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता
वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतयौ
देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

उ० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिल-
वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवताः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः
वायुदेवताः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः
अदितिदेवता अष्टमे । अथ नवमे सरूपाः धातुदेवताः
नवमे । वत्सतयः देवपत्नीदेवतास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

म० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिल-
वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवताः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः
वायुदेवताः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदि-
तिदेवताः अष्टमे । अथ नवमे । सरूपाः धातुदेवताः नवमे ।
वत्सतयः देवपत्नीदेवतास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

दशमी ।

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः
शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

उ० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवतास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णा-

स्त्रयः अन्तरिक्षदेवताः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः
द्युदेवताः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्तुरास्त्रयः वैद्युताः
वैद्युदेवताः दशमे । सिध्माः सिध्मास्त्रयः रोगवन्तस्त्रयः
तारकाः नक्षत्रदेवताः दशमे ॥ १० ॥

म० कृष्णाः भौमा भूमिदेवतास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णा-
स्त्रयः अन्तरिक्षदेवताः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः
द्युदेवताः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्तुरास्त्रयः वैद्युताः
वैद्युदेवताः दशमे । सिध्माः सिध्मास्त्रयः रोगवन्तस्त्रयः नक्षत्र-
देवताः दशमे ॥ १० ॥

एकादशी ।

धूम्रान्वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णा-
न्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गा-
ञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

उ० धूम्रवर्णान् ग्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानाल-
भते नियुनक्ति दशमे । श्वेतांस्त्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्ण-
वर्णान् ग्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्षांस्त्रीन्
शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् ग्रीन् हेमन्ताय
एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णांस्त्रीन् शिशिराय
एकादशे ॥ ११ ॥

म० धूम्रवर्णान् ग्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते
नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् ग्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान्
ग्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्षान् ग्रीन् शरदे
एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् ग्रीन् हेमन्ताय एका-
दशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् ग्रीन् शिशिराय
एकादशे ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

उर्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो
जगलै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

उ० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंव-
त्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः ।
द्विसंवत्सरास्त्रयो जगलै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षास्त्रयोऽनुष्टुभे
द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

म० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्स-
रास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः
द्विसंवत्सरास्त्रयो जगलै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे
द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

पृष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः
कुक्रुभेऽनङ्गाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽर्तिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

उ० पृष्ठवाहः त्रयोऽनङ्गाहो विराजे द्वा० । उक्षाणः

सेचनसमर्था युवानस्रयः बृहत्सै द्वा० । अथ त्रयोदशे यूपे ।
ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे ।
अनङ्ग्राहः शकटवहनसमर्था अजास्रयः पक्ष्मै त्रयो० ।
धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

म० पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाणः
सेचनसमर्था युवानस्रयः बृहत्सै द्वा० । अथ त्रयोदशे यूपे
ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अन-
ङ्ग्राहः शकटवहनसमर्था अजास्रयः पक्ष्मै त्रयो० । धेनवः
नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सोम्या उपध्वस्ताः
सावित्रा वत्सतर्त्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः
पृथ्व्यो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृ-
थिवीयाः ॥ १४ ॥

उ० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः ।
तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः
आग्नेयाः त्रयः बभ्रवः कपिलास्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे
यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णा-
न्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्त्यः
तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः
पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृथ्व्यः तनुकाया विचित्रवर्णा
वा त्रयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ।
अथ पञ्चदशे । वशाः बन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावा-
पृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः ।
तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः
आग्नेयाः त्रयो० । बभ्रवः कपिलास्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे
यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तर-
मिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्त्यः तिस्रः
सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदे-
वत्याः चतु० । पृथ्व्यः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुदे-
वताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्च-
दशे । वशाः बन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः
पञ्च० ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राश्चाः कृष्णा वारुणाः
पृथ्व्यो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

उ० अथ वरुणप्रधासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन
कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव
उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् यथा चातु-
र्मासेषु चतुर्ध्वेपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि

एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संबन्धिनामाद्यानां पञ्चानां देवा-
नामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन
संचरा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः ।
आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्रयः
पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्स-
तर्त्यः तिस्रः पञ्च० । अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः
षोडशे । एते संचरा उक्ताः । एताः कर्बुरास्रय ऐन्द्राश्चाः
इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्रयो वारुणाः
वरुणदेवताः षो० । पृथ्व्यः तनुशरीरास्रयः मारुताः षो० ।
त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

म० अथ वरुणप्रधासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन
कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव
उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् । यथा चातु-
र्मासेषु चतुर्ध्वेपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि
एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संबन्धिनामाद्यानां पञ्चानां देवा-
नामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा
उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः
कृष्णग्रीवास्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्रयः पञ्च० । सावित्रा
उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्त्यः तिस्रः पञ्च० ।
अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचरा
उक्ताः । एताः कर्बुरास्रय ऐन्द्राश्चाः इन्द्राग्निदेवताः षो० ।
कृष्णाः कृष्णवर्णास्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृथ्व्यः
तनुशरीरास्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः
कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्नेयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्त-
पनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बर्षिकहान्म-
रुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सष्टसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽ-
नुसृष्टान् ॥ १६ ॥

उ० अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमगर्भे
जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायामग्ने ।
आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तथा सह
वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान्
सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । बर्षिकहान् चिरप्रसूताङ्गीनृह-
मेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन्
क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान्
त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

म० अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान्
मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकव-
द्गुणविशिष्टायामग्ने आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो
वात्या तथा सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्था-

हीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुच्यः सप्त० । वष्किहान् विरप्रसू-
तान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुच्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान्
त्रीन् क्रीडिभ्यः मरुच्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण
जातान् त्रीन् स्वतवज्यो मरुच्यः सप्त० ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

उक्ताः संचरा एतां ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा महेन्द्रा
बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

उ० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः
पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय
ऐन्द्राग्नाः एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्ट-
शृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवता एकोन० । बहुरूपास्त्रयो
वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

म० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः
पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः
एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः
महेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्म-
देवताः एकोन० ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

धूम्रा बभ्रुनीकाशा पितृणां सोमवतां बभ्रवो
धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनी-
काशाः पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रै-
यम्बकाः ॥ १८ ॥

उ० अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा
लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः
सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः
धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः
बर्हिषदां पितृणामेकोन० । अथ विंशे । यूपे कृष्णाः बभ्रु-
नीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः
बिन्दुयुक्ताः त्रयम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

म० अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा
लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोम-
वतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनी-
काशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां
पितृणामेकोन० । अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः
त्रयम्बकाः त्रयम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

उक्ताः संचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायु-
च्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

उ० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः

पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः
सौम्याः विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे
यूपे वत्सतर्षः सारस्वत्यः एकविंशे । इयामाः पौष्णाः
एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० ।
एवं श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः
सौर्याः सूर्यदेवताः एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः
सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे
उक्ताः ॥ १९ ॥

म० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः
पञ्चदशोक्ताः तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः
विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे यूपे । वत्स-
तर्षः सारस्वत्यः एकविंशे । इयामाः पौष्णाः एक० । एताः
कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो
वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः
एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंश-
त्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

विंशी ।

वसन्तार्य कपिञ्जलानालभते ग्रीष्मार्य कलवि-
ङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्तिका हेमन्ताय कक-
राञ्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

उ० वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यादयः विधेषां
देवानां पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशा-
रण्याः पशव आलभ्यन्ते ॥ २० ॥

म० अथारण्याः पशव उच्यन्ते । अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां
यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण
कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्बनीयाः । अत्र
यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे । नाडीषु
धुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु
मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु
चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्त-
रालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ।
अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगम-
निरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिदृष्ट्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्या-
वगन्तव्याः । आटविकेभ्यश्च लक्षणीयाः । तत्र प्रथमोत्पत्ते
यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियुनक्ति ।
त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः ।
वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये
एकं ककरं हेमन्ताय । अथ द्वितीयेऽवकाशे शिशौ द्वौ ककरौ
पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

एकविंशी ।

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्ड-

कांन्त्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्यरुणाय ना-
क्रान् ॥ २१ ॥

उ० त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते ।
त्रीन्मण्डूकान्मेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ
अद्भ्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन्
कुलीपयान् सोमाय । जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान्
नक्रा एव नाक्रास्ताञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

म० त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते ।
त्रीन्मण्डूकान्मेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ
अद्भ्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन्
कुलीपयान् जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रा-
स्ताञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

सोमाय हुङ्गसानालभते वायवे वलाका इन्द्रा-
ग्निभ्यां कुञ्चान्मित्राय मद्रून्वरुणाय चक्रवा-
क्रान् ॥ २२ ॥

उ० त्रीन् हंसान् तिस्रो वलाकाः वक्पत्नीः वायवे । अथ
चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् कुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन्
मद्रून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाक्रान् वरुणाय ॥ २२ ॥

म० त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो वलाकाः वक्पत्नीः
वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् कुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्नि-
भ्याम् । त्रीन् मद्रून्जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाक्रान्
वरुणाय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अमर्ये कुटूरुनालभते वनस्पतिभ्य उल्लूकानग्नी-
षोमाभ्यां चाषानग्निभ्यां मयूरान्मित्रावरुणाभ्यां
कपोतान् ॥ २३ ॥

उ० त्रीन् कुटूरुन् कुकुटानमये । ततस्त्रयाणामुल्लूकानां
मध्ये एकमुल्लूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ
उल्लूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्याम् त्रीन्मयू-
रानग्निभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

म० त्रीन् कुटूरुन् कुकुटानमये । ततस्त्रयाणामुल्लूकानां
मध्ये एकमुल्लूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उल्लूकौ
काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानग्निभ्यां
त्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोपादी-
देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्योऽमर्ये गृह-
पतये पारुष्णान् ॥ २४ ॥

उ० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय
अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः
त्वष्ट्रे । तिस्रो गोपादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां
पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देव-
वधूभ्यः । 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' । त्रीन्पारुष्णसंज्ञान्गृ-
हपतयोऽमर्ये ॥ २४ ॥

म० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय । अथ
षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे ।
तिस्रो गोपादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः ।
तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः । 'जामिः
स्वसृकुलस्त्रियोः' । त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपतयेऽमर्ये ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अह्ने पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरा-
त्रयोः सन्धिभ्यो जतूर्मासेभ्यो दात्यौहान्संवत्स-
राय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

उ० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवान्हे । तिस्रः
सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै । तिस्रो जतूः पात्राख्याः अहोरात्रयोः
सन्धिभ्यः । त्रीन्दात्यौहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः । त्रयाणां
महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवकाशे
द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

म० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवान्हे ।
तिस्रः सीचापूः पक्षिणी रात्र्यै । तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः
अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन् दात्यौहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः ।
त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमे-
वकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

भूम्या आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्कान्दिवे
कशान्दिग्भ्यो नकुलान्वभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६

उ० भूम्यै आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्कान् मूषकजाति-
विशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्देदानेव दिवे । त्रीन्कुला-
न्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् त्रीन्वभ्रुकान-
वान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

म० भूम्यै आखून् मूषकान् त्रीन् पाङ्कान् मूषकजाति-
विशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्देदानेव दिवे । त्रीन् नकुलान्
दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । त्रीन् वभ्रुकान-
वान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुहनादित्ये-
भ्यो न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः
कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

उ० त्रीनृष्यान्वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः रुद्रेभ्यः
रुहन् । त्रीन् न्यङ्गनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृष-
तान्विशेषभ्यो देवेभ्यः । त्रीन् कुलङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

म० त्रीनृष्यान् वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः
रुहन् । त्रीन् न्यङ्गनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्
पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः । त्रीन् कुलङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

ईशानाय परस्वतु आलभते मित्राय गौरान्व-
रुणाय महिषान्वृहस्पतये गव्याँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

उ० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीनगौरान्वृगा-
न्मित्राय । त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकाद-
शेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून्वृहस्पतये ।
त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

म० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान्वृगान्
मित्राय । त्रीन् महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकादशे-
ऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून् वृहस्पतये । त्रीनु-
ष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रजापतये पुरुषान्वहस्तिन् आलभते वाचे पुषी-
श्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

उ० प्रजापतये पुरुषान्वहस्तिनः त्रीन् । त्रीन् पुषीन्क-
तुण्डान्वाचे । तन्मध्ये द्वौ पुषी एकादशे । अथ द्वादशेऽवकाशे
एकं पुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय
नियोज्याः ॥ २९ ॥

म० प्रजापतये पुरुषान्व हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् पुषीन्
वक्रतुण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ पुषी एकादशे । अथ द्वादशे-
ऽवकाशे एकं पुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः
श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो
मेघो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय
रोहिद्विभ्याय गवयी क्षिप्रयेनाय वर्तिका नीलङ्गोः
कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

उ० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः ।
एक आरण्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय ।
एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्विभ्यः शार्दूलाय ।
एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे
एका वर्तिका क्षिप्रयेनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः
नीलङ्गो नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय ।
हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

म० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक
आरण्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय । एको
मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्विभ्यः शार्दूलाय । एका
गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका
वर्तिका क्षिप्रयेनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः
नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती
हिमवते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते
धात्रे दिशां कृद्धो धुङ्क्षामेयी कलविङ्को लोहिताहिः
पुष्करसादस्तौ त्वाष्ट्रा वाचे कुञ्चः ॥ ३१ ॥

उ० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापति-
देवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो
विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कृद्धः बकः दिशां दिग्भ्यः ।
एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः
लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदः पुष्करे सीदतीति कम-
लभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः । अथ
चतुर्दशेऽवकाशे एकः कुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

म० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः ।
उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते
त्रयो धात्रे । एकः कृद्धः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा
पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः
रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षि-
विशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्ट्रदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे
एकः कुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

सोमाय कुलङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः
ककटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

उ० कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो
वनजोऽजङ्गमाः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः
पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः
इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि ककटः स एव ते
त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

म० कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजो-
ऽजङ्गमाः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदे-
वत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य ।
पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि ककटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै ।
चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

सौरी बलाका शार्गः सृजयः श्याण्डकस्ते मैत्राः

सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्रौमी शार्दूलो
वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुषवक् ॥ ३३ ॥

सु० बलाका वक्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ।
अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि
ते मैत्राः मित्रदेवत्याः । पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः
शुकी सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः
वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे ।
पुरुषवाक् शुक्रः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सु० बलाका वक्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ।
अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि
ते मैत्राः मित्रदेवत्याः । पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः
शुकी सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः
वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः
सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे
बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः
प्लवो मधुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ॥ ३४ ॥

सु० सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय । आतिः आढी
वाहसः दर्विदा काष्ठकुटः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे ।
बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पति-
विशेषणम् । ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ
षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्ष-
देवतः । प्लवः जलपक्षी मधुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये ।
कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

सु० सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय । आतिः आढी
वाहसः दर्विदा काष्ठकुटः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये
वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ।
ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ षोडशेऽव-
काशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः
जलपक्षी मधुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः
द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो ह्यसौ वातस्य
नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै श-
ल्यकः ॥ ३५ ॥

सु० पुरुषमृगः पुंसृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि-

विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः
ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाक्रः मकरः
कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य ।
त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः
कुलीपयः अकूपारस्य । शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

सु० पुरुषमृगः पुंसृगः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि-
विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्र-
चूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाक्रः मकरः कुली-
पयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य । त्रयाणां
मध्ये द्वौ षोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकू-
पारस्य । शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

एण्यहो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां
लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषि-
लीका त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

सु० एणी मृगी अहः आलभ्या । मण्डूको मूषिका
तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः
आश्विनः अधिदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भल्लूकः
जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां
देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णु-
देवत्या ॥ ३६ ॥

सु० एणी मृगी अहः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः
ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः
अधिदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषि-
लीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् ।
जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणामपासुद्रो मासां कश्यपो रोहितपुण्डुणाची
गोलत्तिका तेऽप्सरसा मृत्यवैऽसितः ॥ ३७ ॥

सु० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां
पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही
सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः
कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् ।
रोहित ऋष्यः कुण्डणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते
त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्नृत्यवे ॥ ३७ ॥

सु० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां
पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही
सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः
अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित ऋष्यः

कुण्डणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् ।
असितः कृष्णः पशुमृत्यवे ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

वर्षाहूऋतूनामासुः कशो मान्थालस्ते पितृणां
बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उल्लूकः
शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेघः ॥ ३८ ॥

उ० वर्षाहूः वर्षाभूः मेकी ऋतूनाम् । आसुः मूपकः
कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् । अथैकोनविंशे ।
अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् ।
कपोतः उल्लूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेघो वरु-
णाय ॥ ३८ ॥

म० वर्षाहूः वर्षाभूः मेकी ऋतूनाम् । आसुः मूपकः कशः
मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् । अथैकोनविंशे ।
अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उल्लूकः
शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्नीनसस्ते
मृत्या अरण्याय समरो रुरुः रौद्रः क्रियः कुटरु-
दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

उ० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रीवः
घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः ।
वार्ध्नीनसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मृत्यै देव्यै ।
समरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः ।
क्रियः पक्षिविशेषः । अथ विंशेऽवकाशे । कुटरुः कुकुटः
दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः
कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

म० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रीवः
घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः ।
वार्ध्नीनसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मृत्यै देव्यै । समरः
गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्रियः पक्षि-
विशेषः । अथ विंशेऽवकाशे । कुटरुः कुकुटः दात्यौहः कालकण्ठः
ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते
रक्षसासिन्द्राय सूकरः सिंशहो मारुतः कृकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां
पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

उ० खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः एकः कृष्णः
श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः
मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो
मारुतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी
शकुनिः पक्षी एते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो
विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुन-
ज्मीति योज्यः । एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव
उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षडधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः
पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि
नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियु-
ज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभि-
श्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्सष्टव्या न तु
हिंसाः ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

म० खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा
सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगा-
दनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः
मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी
ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां
पशुर्भवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः । एवं
षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेका-
दशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः
षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः
सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति ।
श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे
उत्सष्टव्या न तु हिंसाः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

शादं दृद्धिरवकां दन्तमूलैर्दृष्टं वस्वैस्तेगां दध्
घ्राभ्यां सरस्वत्या अमजिह्वं जिह्वायां उत्सादमेव-
कन्देन तालु वाजं हनुभ्यामप आस्येन वृषण-
माण्डाभ्यामादित्यामश्रुभिः पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावा-
पृथिवी वतोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्यां शुक्लाय
स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पर्याणि पक्ष्माण्यवार्पा इक्ष-
वोऽवार्पाणि पक्ष्माणि पार्या इक्षवः ॥ १ ॥

उ० शार्दं दक्षिः । इयमपि श्रुतिर्देवताश्चाङ्गयोश्चेदनां विदधाति । शार्दो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शार्दं दक्षिः प्रीणाति देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्तयोः सामर्थ्यं भवति । युक्तं च होमकाले अङ्गाभिधानं देवतायै होमः । आह च श्रुतिः । 'आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति दक्षिः शार्दाय स्वाहा । दन्तमूलैरवकाय स्वाहा' इत्येवं प्रयोगाः । क्वचिच्च देवता केवला भवति यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिच्चान्यया विभक्त्या निर्देशो द्रव्यदेवतयोः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं द्रव्यदेवतमप्रसिद्धं यज्ञपार्थादिभ्योऽवगन्तव्यमिति पृथिवीं त्वचेति यावत् ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानार्थं गणेशं गिरिजां गिरम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः वेददीपो मयेर्यते ॥

म० 'खिष्टकृद्नसत्यन्तरे शल्य' हुला देवताश्चाङ्गभ्यो जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवत' शार्दप्रभृतिलगन्तेभ्योऽविमुखाच्च परेभ्य इति' (का० २०।८।५।६) । खिष्टकृद्नसत्योरन्तरे वनसतियागानन्तरं खिष्टकृद्यागात्पूर्वं शले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽथ इति वचनात्प्राजापतये हुला अमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतं शार्दादिलगन्तेभ्यो देवताश्चाङ्गभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गभ्यश्च घृतं जुहुयात् । अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शार्दं दक्षिरित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शार्दादयो देवाः दन्ताश्चाङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा शार्दाय स्वाहा दक्षिः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलैः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शार्दं दक्षिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । तथाच श्रुतिः 'शार्दं दक्षिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयति' (१३।३।५।१) इति । अस्यायमर्थः । शार्दं नाम देवमश्वस्य दक्षिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः । ततश्च शार्दं दक्षिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्वपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शार्दादिदेवता आख्यायाख्याया-आहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्चाङ्गभवा घृताहुतीः शार्दादिभ्यो षवाति । एवं कुर्वन्नपिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः । अथ संहितार्थः । दक्षिरवकां दन्तैः शार्दं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दन्तपी-

ठैर्मृदं देवतां प्रीणामि 'वस्वै' स्यादन्तपीठिका' । शार्दादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वाम् । अत्र चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् । अत्र षष्ठाश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः । तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम् । हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । इमश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वर्ताः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां धावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् । शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु । यद्वा चतुर्थ्याश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते । प्राजापत्योऽथ इति वचनाद्देवोऽध्याहृत्यः । शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्राजापतिं प्रीणामि । एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पक्ष्माणि । अत्र तद्वितेन देवतोद्देशः । पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

वातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यं निवेष्ट्य मूर्ध्ना स्तनयितुं निर्धाधेनाशनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदिति शृष्णां निर्जैति निर्जल्पेन शृष्णां संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

उ० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनेदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलम्' इति अनोर्द्धः । अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तेकेन निवेष्ट्य देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तेके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तेकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गतो'

मस्तकमजेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिष्केणाशानि देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापोदेवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्दीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि' इति क्यप् । ग्रीवापश्चाद्भागीभिश्चितं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसा दिति देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षज्ञादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्कृतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' । स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

म० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० ६ । ३ । १२२) इत्यनोर्द्धाधः । अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्ट्य देवं प्रीणामि । निश्चितं वध्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गतौ' मस्तकमजेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिष्केणाशानि देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णशङ्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्वासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् । कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्दीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि-' (पा० ३ । ३ । १९९) इति क्यप् । ग्रीवापश्चाद्भागीभिश्चितं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसा दिति देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षज्ञादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्कृतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

तृतीया ।

मशकान्केशैरिन्द्रश्च स्वर्पसा वहेन बृहस्पतिश्च
५८ य० उ०

शकुनिसादेन कूर्मान्छुफैराक्रमणश्च स्थूराभ्यामृक्ष-
लाभिः कपिञ्जलाञ्च जवं जङ्घाभ्यामध्वानं वाहुभ्यां
जाम्बीलिनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पुष्पं दोर्भ्यामश्वि-
नावश्चाभ्याश्च रुद्रश्च रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

उ० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वर्पसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षट् विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कूर्दं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं ह्रीवे खुरः पुमान्' इति कोशः । खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्य कक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानु-
नोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-
योर्जानूर्ध्वभागौ वाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि ।
जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं । रलयोरभेदः । तदाकारो जानु-
मध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्र-
पादयोर्जान्वधो दोषौ कशौ ताभ्यां पुष्पं देवं प्रीणामि ।
अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी
ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

म० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वर्पसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षट् विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कूर्दं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं ह्रीवे खुरः पुमान्' खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयो-
रैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फा-
धःस्था नाड्यः कक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि ।
गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि ।
अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ वाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि ।
जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
भागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ
अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-
योर्जान्वधो दोषौ कशौ ताभ्यां पुष्पं देवं प्रीणामि । अंसौ
स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां
रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निर्पक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सो-
मस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्रायै षष्ठी मरुताश्च सप्तमी

बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी
वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

उ० अत्र पञ्चा देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' इति मूलार्थेतिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वंकिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति । 'षड्विंशतिरश्वस्य वंक्रयः' इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्या अग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी षष्ठ्या । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

म० अत्र पञ्चा देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' (पा० ५ । २ । २५) इति मूलार्थेतिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वंकिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति 'षड्विंशतिरश्वस्य वंक्रयः' (कौषी० ब्रा० १० । ४) इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी षष्ठ्या । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्राभ्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य

तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

उ० अथ वामपार्श्वस्थान् देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राभ्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी । त्रयोदशी पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह । दक्षिणं पार्श्वं यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

म० अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राभ्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः । द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह । दक्षिणं पार्श्वं यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

मरुतांश्च स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां बलं कुष्ठभ्याम् ॥ ६ ॥

उ० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोतीति कीकसमस्थि । प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यस्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां । प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ

भासदौ नितम्बौ तावन्नीपोमयोः भासञ्चामन्नीपोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया । 'कटिः श्रोणिः ककुब्जती' इत्यमरः । श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् । लक्वि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छतः ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्गणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरो स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधो-भागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुप्येते तौ कुष्टौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवतौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

म० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अधपुच्छोपरि तिष्ठोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थायास्थिपङ्क्तिर्विषेयां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान्प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावन्नीपोमयोः भासञ्चामन्नीपोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया । 'कटिः श्रोणिः ककुब्जती' इत्यमरः । श्रोणीभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् 'लक्वि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्गणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरो स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुप्येते तौ कुष्टौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवतौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विहितुं आत्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिननुष्टं शेपेन प्रजां रेतसा चाषान्पित्तं प्रदुरान्पायुनां कूश्मान्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

उ० वनति संभजति वनिष्ठुः स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । 'गुदं त्वपानं पायुनां' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विहित आत्रैः 'अन्नं पुरीतत्' इत्यमरः । 'अम् गतौ

भजने शब्दे' अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्नम् । अत्रे भवा आत्राः अन्नसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहितो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना 'वस्तिर्नामेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नामेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि । 'शिश्रो मेढ्रो मेहनशेफली' इत्यमरः । 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । 'रीड स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजादेवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति स्तंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदुरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । 'शको देशे नृपे विशि' । विशि विद्यायां शकस्य विद्यायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

म० वनति संभजति वनिष्ठुः स्थूलान्नं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । 'गुदं त्वपानं पायुनां' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान्प्रीणामि । विहित आत्रैः 'अन्नं पुरीतत्' इत्यमरः । 'अम् गतौ भजने शब्दे' । अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्नम् । अत्रे भवा आत्राः अन्नसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहितो देवान्प्रीणामि । अपो वस्तिना 'वस्तिर्नामेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नामेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' इत्यमरः । अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि । 'शिश्रो मेढ्रो मेहनशेफली' इत्यमरः । 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । 'रीड स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति स्तंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदुरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । 'शको देशे नृपे विशि' । विशि विद्यायां शकस्य विद्यायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्रस्य क्रोडाऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै मसज्जीमूतान्हृदयोपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्येण चक्रवाकौ मत्तस्त्राभ्यां दिवं वृक्षाभ्यां गिरिन्ध्या-

शिभिरुपलान्प्रीहा वल्मीकान्क्रोमभिर्गुल्लैर्भिर्गुल्मान्-
राभिः स्रवन्तीर्हृदान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुदरेण वैश्वान-
नरं भस्मना ॥ ८ ॥

उ० पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । 'कुड घनत्वे' कुडतीति
क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु । क्रोडेन वा
इन्द्रं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं पाजस्यं
बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । अंसकक्षयोः सन्धिर्जनु ।
जायत इति पुंस्त्वमार्थम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'भस
भर्त्सनदीप्त्योः' वभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः
अस्तु । पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृद-
यौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत्
हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुद-
र्यमुदरस्थं मांसं तेन नभोदेवं प्रीणामि । शरीरावयवाद्यत् ।
ग्रीवाधस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ते
ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृक आदाने' वृक्यते
स्वादुतया गृह्यते वृका । नान्तः पुंस्यम् । स्त्रीत्येके इति
क्षीरस्वामी । वृका मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि ।
वृकौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाप्रफलाकृती इति याज्ञिकाः ।
प्रकर्षेणाश्रन्ति भुञ्जतेऽज्ञानीति ग्राशयः शिश्रमूलनाड्यः
तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरी-
न्देवान्प्रीणामि । हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्प-
संस्रः 'छिह गतौ' छेहते छीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्
प्रीणामि । क्रोमति क्रोमा उदर्यौ जलाधारः । 'हृदयस्य दक्षिणे
यकृत् क्रोमा वामे छीहा पुष्पस्येति वैद्य' इति क्षीरस्वामी ।
क्रोमा गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान् देवान्प्रीणामि ।
ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवा-
न्प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्यवाहिन्यो नाड्यः
ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षवामभागौ
कुक्षी ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं
प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

म० पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । 'नना क्रोडं भुजान्तरम्'
इत्यमरः । 'कुड घनत्वे' कुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः
स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे
बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । 'सन्धी
तस्यैव जनुषी' इत्यमरः । अंसकक्षयोः सन्धिर्जनु । जायत
इति पुंस्त्वमार्थम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'भस भर्त्सन-
दीप्त्योः' वभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ।
पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयौपशं
हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदया-
च्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुद-
रस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि । 'शरीरावयवाद्यत्' । ग्रीवा-
धस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ते ताभ्यां चक्र-

वाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृकाप्रमांसम्' इत्यमरः । 'वृक आदाने'
वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृका । नान्तः पुंस्यं स्त्रीत्येके इति
क्षीरस्वामी । वृका मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि ।
वृकौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाप्रफलाकृती इति याज्ञिकाः ।
प्रकर्षेणाश्रन्ति भुञ्जतेऽज्ञानीति ग्राशयः शिश्रमूलनाड्यः तन्नाडी-
द्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः । ताभिर्गिरीन्देवान्प्री-
णामि । 'गुल्मस्तु छीहा पुंसि' इत्यमरः । हृदयवामभागे शिथिलो
मांसभागः पुष्पसंस्रः 'छिह गतौ' छेहते छीहा नान्तः तेन
उपलान्देवान्प्रीणामि । 'तिलकं क्रोम' इत्यमरः । क्रोमति
क्रोमा उदर्यौ जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्रोमा
वामे छीहा पुष्पस्येति वैद्य इति क्षीरस्वामी । क्रोमा
गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति
श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि ।
हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः
देवताः प्रीणामि । 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इत्यमरः ।
जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि ।
उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं
प्रीणामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

विधृतिं नाभ्यां घृतं रसेनापो यूष्णा मरी-
चीर्विप्रुड्भिर्नहारमूष्मणा शीनं वसया मुष्वा
अश्रुभिर्हृदिनीं दूषीकाभिरस्ता रक्षांसि चित्राण्य-
ङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय
स्वाहा ॥ ९ ॥

उ० नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां
प्रीणामि । 'रसो गन्धरसे स्वादे तित्कादौ विपरागयोः ।
शृङ्गारादिरसे वीर्यं देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः । रसेन
वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः कथितो
रसः 'पद्म्' इत्यादिना यूपन्नादेशः । यूष्णा पक्वान्नरसेनापो
देवताः प्रीणामि । विमुद्भिर्वसाविन्दुभिर्मरीचीर्देवताः
प्रीणामि । 'ऊष्मणस्तु निदाघोष्णप्रीष्मा वाष्पसहा अपि'
इति विश्वः । ऊष्मणा शरीरगतनैर्गोष्णेन नीहारं देवं
प्रीणामि । वस्ते मांसमिति वसा 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा
वसा' इति वैद्य इति स्वामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं
देवं प्रीणामि । दूषीकाभिर्नक्षत्रमलैर्हृदिनीर्देवताः प्रीणामि ।
अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं 'पद्म्' इत्यसन्नादेशः ।
अस्त्रा रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि
देवतानि प्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्येण नाणके पशुश-
ब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि
प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै-
राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेनाशानि हृदयाग्रेणे-

त्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतीर्जुहुयात्
आश्वमेधिकत्वात् । अवभृथे अप्सु ममस्य पिङ्गलखलति-
विक्रिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकायस्वाहा इति ।
वरुणी द्विपदा शुण्डिभ औदन्यदृष्टा । 'वरुणो वै जुम्बकः'
इति श्रुतिः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी । तदुक्तं
हारीतेन 'जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्त-
र्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

म० नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादिरसे
वीर्यं देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः । रसेन वीर्येण धातुविशे-
षेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः कथितो रसः 'पद्म्' (पा० ६।
१।६३) इत्यादिना यूषज्ञादेशः । यूष्णा पक्वाज्जरसेनापो
देवताः प्रीणामि । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विपुषः
स्त्रियः' इत्यमरः । विपुड्भिर्वैसाविन्दुभिर्मरीचीर्वैवताः प्रीणामि ।
'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शष्पसहा अपि' इति विश्वः ।
ऊष्मणा शरीरगतैनौष्ण्येन नीहारं देवं प्रीणामि । 'मेदस्तु
वपा वसा' इत्यमरः । वस्ते मांसमिति वसा । 'शुद्धमांसस्य यः
स्नेहः सा वसेति वैद्याः' इति स्वामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं
देवं प्रीणामि । 'अश्रु नेत्राम्बु रोदनम्' इत्यमरः । अश्रुभिर्ने-
त्राम्बुभिः पुष्पाः देवताः प्रीणामि । 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्'
इत्यमरः । दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्हादुनीर्वैवताः प्रीणामि । 'रुधिर-
ऽसृग्लोहिताक्षरक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । असृते सृज्यते
इति वा असृक् रुधिरम् 'पद्म्' (पा० ६।१।६३) इत्य-
सज्ञादेशः । अन्ना रक्षांसि प्रीणामि । अन्नैः पूर्वानुक्तावयवैः
चित्राणि दैवतानि प्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके
पशुशब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि
प्रीणामि । लवचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै-
राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेनाशानि हृदयाग्रेणेत्यादि
द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि (३९।८-१३) आहु-
तीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् । 'अवभृथेष्ट्यन्तेऽप्सु ममस्या-
क्षिपिङ्गलस्य खलतिविक्रिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय
स्वाहेति' (का० २०।८।१८) । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य
पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् ।
कौटशस्य पुंसः । जले ममस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य ।
विक्रिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति स्मार्थः । वरुणदे-
वत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा । जुम्बकाय
वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'वरुणो वै जुम्बः' (१३।३ ।
७।५) इति श्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी ।
तदुक्तं हारीतेन 'जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

दशमी ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक

आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ १० ॥

एकादशी ।

यः प्राणतो निर्मेपतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ११ ॥

उ० चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यग-
र्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे
व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

म० चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः
प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते
(२३।१।३) ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रश्च रसया
सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १२ ॥

उ० वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हवि-
र्दक्षः । विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्पम् । इमे
हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः ।
प्रथमा द्वितीयार्थे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति वचनात् ।
इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्रीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहु-
र्बुधाः । महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी 'रसतेः शब्द-
कर्मणः' इति निरुक्ते यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य
महित्वमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य
महित्वमाहुः । यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः ।
सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः । कस्मै देवाय हविषा
विधेमेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दक्षः ।
विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्पम् । इमे हिमवन्तः
बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः । प्रथमा द्विती-
यार्थे । सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् । इमान् हिमवत्प्रभृत्य-
द्रीन् यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः । महित्वेति विभ-
क्तेराकारः । 'रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११ ।
२५) इति यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्व-
माहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्व-
माहुः । यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य
प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं

यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ १३ ॥

उ० आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्य-
प्रदः । बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद
इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमु-
पासते । देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य
ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् । कार्यावधि च
कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया
आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञा-
नमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'ये तद्विदु-
रमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इति श्वेताश्वतरो-
पनिषत् ॥ १३ ॥

म० कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं
ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । बलं सामर्थ्यं
ददाति बलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे
मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमु-
पासते । तदुक्तम् 'यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शास-
नम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति ।
किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः
यस्य । अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'य ए-
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' (श्वेता०
३ । १०) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो
अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सद्मिद्वधे
असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १४ ॥

उ० आ नो भद्राः । वैश्वदेवानां पशूनां याज्यानुवाक्या
दश । पञ्चाद्याः सप्तमी च जगल्यः त्रिष्टुभ्योऽन्याः । आयन्तु
आगच्छन्तु नः अस्माकम् । भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः ।
क्रतवः यज्ञाः संकल्पा वा । विश्वतः सर्वतः अदब्धासः
अनुपहिंसिताः अपरीतासः अपरिज्ञाताः केनचित् । उद्भिदः
उद्भेत्तारोऽन्येषां यज्ञकर्तृतां कल्पानां वा । किंच देवाः नः
अस्माकम् सदा सदा । इच्छन् एवायं । सदाकाल एव ।
वृधे वर्धनाय । असन् स्युः भूयासुः । कथंभूताः । अप्रायुवः
अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च । दिवेदिवे अहन्यहनि तथा भूया-
दिति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश
ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगल्यः ।
क्रतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आयन्तु आगच्छन्तु ।
यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः भन्द-
नीयाः 'अदि कल्याणे' कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः

अदब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिताः । निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः
न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः । केनचित्फलानुभेया
इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः ।
यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किंच यथा येन प्रकारेण
देवा नोऽस्माकं सद्मिद सदैव वृधे वृधे असन् भवन्ति ।
तथा क्रतवः आयन्त्वित्यर्थः । सद्मिदित्यव्ययं सदायं । कीदृशा
देवाः । अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः ।
यौतेः क्षिप् तुगभाव आर्षः । न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसा
अस्माकं वृधे भवन्त्वित्यर्थः । तथा दिवेदिवे अहन्यहनि
प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां राति-
रभि नो निर्वर्तताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा
वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

उ० देवानां भद्रा । देवानां भद्रा भन्दनीया सुमतिः
कल्याणी मतिः । अभिनो निर्वर्ततामित्यनुषङ्गः । अस्मा-
न्प्रत्यभिमुखीभवतु । कथंभूतानां देवानाम् । ऋजूयतां
ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकाभिनाम् । ऋजुं प्रगुणम्
यजमानं कर्तुं ये कामयन्ते ते तथोक्ताः । किंच । देवानां
रातिः दानम् अभि नः अस्मान्प्रति निर्वर्तताम् । ततो
लब्धदानाः सन्तः । देवानां सख्यं सखिभावम् । यजमानाः
सन्तः उपसेदिम प्रामुयाम वयम् । ततो देवाः नः अस्माकं
भक्तानामायुः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । किमर्थम् । जीवसे
चिरं जीवनाय ॥ १५ ॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः
नोऽस्मान् प्रति अभिनिर्वर्ततामस्मदभिमुखीभवतु । कीदृशानां
देवानाम् । ऋजूयताम् ऋजु अवकं यन्ति गच्छन्ति ऋजुय-
न्तस्तेषाम् । इणः शतृप्रत्ययः । अवकगामिनाम् । यद्वा ऋजु-
मवकं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति 'सुप आत्मनः
कथच्' ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् । कथजन्ताच्छतु ।
साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किंच देवानां रातिः
दानं नोऽस्मान्भिनिर्वर्तताम् । देवा असभ्यं ददत्वित्यर्थः ।
देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्रामु-
याम । सदेर्लिटि उत्तमबहुले रूपम् संहितायां दीर्घः । देवा
नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्ध-
यन्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

तान्पूर्वया निविदां हूमवे वयं भगं मित्रमर्दिति
दक्षमस्त्रिधम् । अयमणं वरुणं सोममश्विना सर-
स्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

उ० तान् पूर्वया । तान्देवान् पूर्वया अहन्निमया स्वयं-

भुवा । निविदा । निविच्छब्दो वाग्वचनः । हूमहे आह्वयामो वयम् । तान् कानित्यत आह । भगं मित्रम् अदितिम् दक्षम् अस्त्रिधम् अच्युतसद्भावम् । दक्षस्यैतद्विशेषणम् । अर्थमणम् वरुणम् सोमम् अश्विनौ च । यैः सहिता सरस्वती सुभगा नः अस्माकम् मयः सुखं कर्तुं करोत्विति ॥ १६ ॥

म० पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयंभुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान् हूमहे आह्वयामः । निविच्छब्दो वाग्वचकः । तान् कान् तत्राह । भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्थमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ । अस्त्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् । न लेषते च्योतते सोऽस्त्रित्वं तमच्युतसद्भावम् । किंच शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः कर्तुं सुखं करोतु ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

उ० तन्नः । तत् भेषजं मयोभु सुखस्य भावयितुं नः अस्माकम् वातः वातु अनुगृह्णातु । तच्च भेषजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्यौः अनुगृह्णातु । तच्च प्रावाणः सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ, धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि शृणुतम् । श्रुत्वा च अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥

म० वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु 'वा गतिगन्धनयोः' लोद् प्रवातु । अनुगृह्णालित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितम् । मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्मित्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुवन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो प्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु । कीदृशा प्रावाणः । मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् । पूषा नो यथा वेदसामसद्बुधे रक्षिता प्रायुरदब्धः स्वस्त्यये ॥ १८ ॥

उ० तमीशानम् । तम् ईशानं रुद्रम् । कथं भूतम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिमिव पतिम् । धियंजिन्वम् धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति

इति धियंजिन्वम् । यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वम् अवसे अचनाय तर्पणाय । हूमहे आह्वयामः वयम् । किंच पूषा नः अस्माकम् वेदसां धनानाम् असत् भूयात् वृधे वर्धनाय । रक्षिता च वायुः पाता च अदब्धः अनुपहंसितश्चान्ये केनचित् स्वस्त्यये अविनाशाय । तथा हूमहे वयमित्यनुपङ्गः ॥ १८ ॥

म० वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलङ्क् बुद्धिसन्तोषकारकम् । जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं हूमहे । अवसे अविनु तर्पयितुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धे स्वस्त्यये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा । वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पातुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहंसितः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

उ० स्वस्ति नः स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नः अस्माकम् इन्द्रः दधातु स्थापयतु । कथंभूतः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः । महाशब्दो महाकीर्तिर्वा स्वस्ति नोऽस्माकं पूषा ददातु । कथंभूतः । विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा । स्वस्ति नः तार्क्ष्यो दधातु । कथंभूतः । अरिष्टनेमिः अनुपहंसितासुः । स्वस्ति नः अस्माकं बृहस्पतिश्च दधातु ॥ १९ ॥

म० विरादस्थाना । आयौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यौ व्यूहेनैकादशकः 'नवकौ वैराजल्लैष्टुभश्च' इति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः । वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु । कीदृशः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु । कीदृशः । अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहंसिता नेमिश्च कधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुनोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

विंशी ।

पृषदश्वा मरुतः प्रश्निमातरः शुभंयावानो विद्वेषेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मर्नवः सूरबक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ २० ॥

उ० पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शबला अथा येषां ते पृषदश्वाः । प्रश्निमातरः । प्रश्निः द्यौर्मता येषां त एवमुच्यन्ते । शुभंयावानः शुभं कर्तुं जवानाम्प्रति ये यान्ति ते

शुभंयावानः । 'आतो मनिन्कनिप्वनिपश्च' इति वनिप् । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । 'आदगमहन-' इति किः । य इत्थंभूता मरुतस्ते अवसा अन्नेन हविलक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहेत्यनुपङ्गः । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाहुतादा इत्यर्थः । मनवः चतुर्दश ते च अवसा गमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्व-देवाः ते च नः अस्माकम् अवसागमन्निह यज्ञे ॥ २० ॥

म० जगती । मरुतो देवाः अवसाग्नेन हविलक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः । पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः । पुंवद्भावः 'पृषत्यो मरुताम्' इति निघण्टुवचनात् । यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते पृथिव्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृथिमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः 'आतो मनिन्' (पा० ३ । २ । ७४) इति वनिप्प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः 'आदगमहन-' (पा० ३ । २ । १७१) इति किः । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किंच न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाङ्मसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ २१ ॥

उ० भद्रं कर्णेभिः । भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णाभ्यां शृणु-
याम हे देवाः । भद्रं पश्येम अक्षभिः अक्षिभ्यां । हे यजत्राः
यजनीयाः । किंच । स्थिरैरङ्गैः अशियिलैः अङ्गैः । तुष्टुवांसः
देवान्स्तुतवन्तः । तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तनूभिः
संहिताः व्यशेमहि व्यशुवीमहि । देवहितं देवैर्यत्स्थापितं
मनुष्याणामायुः तद्व्यशुवीमहि ॥ २१ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः, कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्या-
णमनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः, यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति
यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम
'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । ७६) इति हलादौ अक्षिशब्द-
स्यानङादेशः । किंच देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं
देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यशुवीमहि
प्राप्नुयाम । कीदृशा वयम् । स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः करचरणा-
दिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः
सुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

शतमित्रु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो
मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

उ० शतमित्र । शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके समीपे
भवथ हे देवाः । आकल्पकालमित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुद्दि-
तमेतत् । यत्र यस्मिन् शरदांशते नः अस्माकं यूयं चक्र
कृतवन्तः । जरसं जरां तनूनां जरानिमित्तां शक्तिमित्यभि-
प्रायः । किंच । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति पुत्रा अग्नयः यत्र
शरदां शते । यजमानस्य पितरो जनितारो भवन्ति । तदुक्तम्
'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृज' इत्युपक्रम्य 'तस्माज्जनयित्वा
विभृही'ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतदप्युक्तमेव । 'स यत्र
त्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेपोऽग्नेरधिजायते स एष
पुत्रः सन्पिता भवति अथवा पुत्रा एव पितृणामौर्ध्वदेहिकं
कुर्वाणाः पितरो यत्र संपद्यन्ते तदपि शरदांशतमन्तिक एव
इति । यत एवमतो ब्रूमः । मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः
मारीरिपत् माहिंसिष्ट नोऽस्माकं मध्या मध्ये अकाल एव
आयुः गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् । उक्तं 'संचिन्त्य संचिन्त्य
तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव
चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

म० हे देवाः, शतमित्र शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्ष-
पर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः । यत्र शर-
च्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुर्वथ ।
करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । 'द्व्यचोऽस्तस्तिष्ठः' (पा० ६ ।
३ । १३५) इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः 'निपातस्य च'
(पा० ६ । ३ । १३६) इति यत्रेत्यत्र दीर्घः । वार्धकावधि
यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः
पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति । यावदस्माकं पौत्रा भवन्ती-
त्यर्थः । तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत् मा
हिंसिष्ट । रिषतोर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृश-
मायुः । गन्तोः गन्तुं गमनशीलम् । तदुक्तम् 'संचिन्त्य संचिन्त्य
तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव
चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता
स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदिति-
र्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

उ० सर्वोत्पत्त्यनादितिं मन्त्रद्वस्तौति । अदितिश्च द्यौः
अदितिश्च अन्तरिक्षम् अदितिश्च माता स च पिता स च
पुत्रः स इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे च देवाः पञ्चजनाः
मनुष्याश्च अदितिः । किं बहुनोक्तेन अदितिरेव जातं भूतम् ।

अदितिरे जनित्वं जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरे-
नोच्यते किंपुनः एतान्येव द्यौःप्रभृतीनि अदानानि महा-
भाग्ययुक्तानीति ॥ २३ ॥

म० मन्त्रदत्त्वं सर्वात्मकत्वेनादिति स्तौति । द्यौः स्वर्गो-
ऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षमदितिः माता
पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः ।
पञ्चजनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं
प्राणिजातं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वाऽदिति-
र्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनिष्यन्तानि अदितिः
अदितिनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा
मरुतः परिरुह्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः
प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि ॥ २४ ॥

उ० मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्यृग्भि-
ष्टुभिः । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्सौ । दीर्घतमा ऋषिः अश्वस्य
स्तुत्यमानत्वात् । या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो
देवता । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् ।
यत् वाजिनः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य 'सुरादंश्च'
वसवो निरतष्ट' इत्येतदभिप्रायम् । सप्तैः सरणस्य प्रवक्ष्यामः
उच्चारयामः । विदधे यज्ञे वीर्याणि चरित्राणि तत् मापरि-
रुह्यान् मा गर्हन्तु नः अस्माकं देवाः स्तुत्याः । नत्वश्वप्रभृ-
तयस्तिर्यश्च इति स्याद्गर्हणं । अतो ब्रवीमि मा परिरुह्यन्ति ।
यद्यपि गर्होचिता तथापि अश्वादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वा-
दित्याशयः । के ते देवाः । मित्रः वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः
वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरुतश्च ॥ २४ ॥

म० 'मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम्' (का०
२०।८।७) । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाक-
द्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्व-
स्याष्टकावित्युक्तेः 'षोडशश्वस्तोमीया जुहोति' इति श्रुतेश्च ।
द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वाद्दशदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदष्टाः
अत्र एष छाग (२६) इति तृतीया यूपवस्का (२९) इति
षष्ठी, एते द्वे जगत्सौ । ततः षोडशभिर्होमः षड्भिः स्तुतिः
सर्वाभिर्वा होमः 'अश्वस्तोमीयं' हुत्वा द्विपदा जुहोति' इति
श्रुतेः । अथ मन्त्रार्थः । विदधे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि
चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो
देवा नोऽस्मान्मा परिरुह्यन् मा निन्दन्तु । परिरुह्यान् निन्दा
'अस्यतिवक्त्रिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) च्छेरद् 'न
मावयोने' (पा० ६।४।७४) इत्यङ्भावः । अस्माभि-
र्देवाः स्तुता न त्वश्वाद्यस्तिर्यश्च इति यद्यपि निन्दोचिता
तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः ।

५९ य० उ०

देवजातस्य देवात्सूर्याजातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा 'सुरा-
दंश्च वसवो निरतष्ट' (२९।१३) इत्युक्तेः । सप्तैः 'सप्त
संवन्धे' सपति देवैः सह युज्यत इति सतिस्तस्य । के मा
निन्दन्तु तानाह । मित्रः अहरभिमानी देवः । वरुणः राज्य-
भिमानी देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति
आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः स्त्रियन्ति
निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः । यद्वा
इयतिं व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः 'पथि-
मथ्यभुक्षामात्' (पा० ७।१।८५) इति सावाकारः ।
इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां
मुखतो नयन्ति । सुप्राङ्जो मेम्यद्विध्वरूप इन्द्राप्सू-
ष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

उ० यन्निर्णिजा । यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोदकक्षानेन
संस्कृतस्य आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् ।
तथा रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । धनेन मणिकाल्येन
प्रावृतस्य केसरपुच्छेषूपचितस्य अश्वस्य । सुवर्णान्मणीन्केस-
रपुच्छेषु पथ्य आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् । रातिं दानम्
आज्यसकुधानालाजालक्षणं गृभीतां गृहीतां मुखतो नयन्ति ।
अश्वाय रातिं हुतशेषं प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम् । तत् तदा
अश्वस्य सुप्राङ् सुहु प्रागञ्जनः अजः मेम्यत् । मेम्यदिति
शब्दानुकरणम् । मेमे इति शब्दं कुर्वाणः । विश्वरूपः
नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्राय-
मेतत् । किंच इन्द्राप्सूष्णोः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अक्षं
पशुलक्षणम् । अप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पथ्यते
सौमापौष्णः इयामो नाभ्याम् तदेवान्यस्यां श्रुतौ पथ्यते
इन्द्रापौष्णः इयामो नाभ्यामिति । तदयं मन्त्रोऽभिवदति
इन्द्राप्सूष्णोः प्रियमप्येति पाथ इति ॥ २५ ॥

म० यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां
गृहीतां रातिं दानमाज्यसकुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति
'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति' इत्युक्तेः । तदा अजः छागः
अप्येति भक्षणयागच्छति । कीदृशोऽजः । सुप्राङ् सुहु
प्रावृति पूर्वं गच्छतीति सुप्राङ् । ललाटे बद्ध इत्यर्थः । 'कृष्णग्रीव
आग्नेयो ललाटे पुरस्तात्' (२४।१) इत्युक्तेः । तथा मेम्यत्
शब्दानुकरणम् । मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि
रूपाणि यस्य । नानावर्ण इत्यर्थः । किंच इन्द्राप्सूष्णोः इन्द्रश्च
पूषा च इन्द्रपूष्णौ तयोः 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।
२६) इतीन्द्रपदस्य धीयः । इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽजं
पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिवद्धोऽप्यागच्छति 'सौमा-
पौष्णः इयामो नाभ्याम्' (२४।१) इत्युक्तेः । हुतशेषमक्षं
यथाप्यक्षीयते तदा ललाटनाभिवद्धावजौ भक्षयागच्छत

इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य । निर्णिजा निर्णेजनेन ज्ञानेन प्रावृ-
तस्य संस्कृतस्य । आलम्भनकाले ज्ञापितस्य निर्णेजनं निर्णिक्
तया । निजतेः संपदादित्वाद्भावे किप् । तथा रेक्णसा प्रावृ-
तस्य आच्छादितस्य । रेक्ण इति धननाम । धनेन सौवर्ण-
मणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु
पठ्य आवपन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो
नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत्पुरोडाशमवर्तता
त्वष्टेदेनश्च सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

उ० एष छागः । एष आग्नेयश्छागः पुरः अग्रतोऽप्रेस्थितः
नीयते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषक-
स्याग्नेश्च भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह सोपि पर्यग्य
एव । विश्वदेव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्व-
देवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम् । कस्मात् अभिप्रियम् अभि-
प्रेतं यत् यच्च पुरोडाशं कर्तुम् अवर्तता अश्वेन सहितम् ।
अश्वस्तस्मिन्काले संज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् ।
त्वष्टा च एनमजम् तदा सौश्रवसाय शोभनान्तःकरणाय
जिन्वति प्रीणाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

म० यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः
पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटवद्धलात् । कीदृशः छागः ।
पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषामिस्तस्य भागः भजनीयः
'आग्नेयो रराटे' (२४।१) इत्युक्तात् । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो
देवेभ्यो हितः सर्वदेवाहः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा
त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अवर्तता अश्वेन सह एनं छागं
जिन्वति प्रीणाति । किमर्थम् । सौश्रवसाय शोभनं श्रवः
कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये
यज्ञे मृतानां स्वर्गातिरुक्तात् । किंभूतमेनम् । अभिप्रियं अभि-
प्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो-
डाशयन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तं पुरस्ताद्दातव्यम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

यद्विष्यमुतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यञ्चं
नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं
देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

उ० यद्विष्यम् यदा हविष्यम् ऋतुशः कृतावृतौ
स्वचारिणं देवयानम् देवानां प्रापणीयं देवयानमार्गगामिनं
वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् ज्ञापनव्यञ्ज-
नसुवर्णमणिक्रमवारैः । मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति
जज्ञम् । अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः
प्रथमो भागोऽजायः पृष्ठि यज्ञम् देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः

स्वकीयेन शब्देन । चरकश्रुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते
तदभिप्रायमेतत् ॥ २७ ॥

म० मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिण-
यन्ति वारत्रयं पर्यभिकुर्वन्ति । कीदृशमश्वम् । हविष्यं हविषे
हितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ कृतौ यज्ञकाले देवयानं
देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्गग-
मिनं वा । यद्वा देववदादित्यवयानं गतिर्यस्य । अनिवारित-
गतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन्समये पर्यभिकरणकाले पूष्णः पोष-
कस्य वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति
गच्छति । किं कुर्वन् । देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन्प्रख्यापयन्
स्वशब्देन ज्ञापयन् । 'पूष वृद्धौ' पूषति वर्धते पूषामिः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

होताध्वर्युरावया अभिमिन्धो ग्रावग्राभ उत
शश्वस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन
वक्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

उ० होताध्वर्युः । होता तत्र शंसिता सुविप्र इति
संबन्धः । यस्मिन्यज्ञे होता विशसिता । शस्त्राणामपि साधु-
मेधावी साधुप्राह्मणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः
आभिसुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः अभिमिन्धः अभि-
दीपकः ग्रावग्राभः ग्रावग्राहः सोमाभिषवाय ग्रावग्रहणशीलः
उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन साध्वलंकृतेन स्विष्टेन साधु
इष्टेन च । वक्षणाः नदीः देवानां तुष्टिकराः पयोदधिपय-
स्यापुरोडाशमांसैः । आपृणध्वं आपूरयध्वम् । अकृपणं दात-
व्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० हे होत्रादय ऋत्विजः, तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन
वक्षणाः नदीः घृतकुल्यायाः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्या-
पुरोडाशमांसैः पूरयत । वहन्तीति वक्षणाः । यज्ञं संपाद्य फलं
साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन । स्वरंकृतेन रलयोरैक्यम् ।
सुष्ठु अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्विष्टेन
सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह । होता आह्वाता देवानां
तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति 'सुप
आत्मनः क्यच्' 'क्यच्चरघृतनस्यार्चि लोपः' (पा० ७।४।३९)
इति टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्यु-
प्रत्ययः । आवयाः आभिसुख्येनावयजतीत्यावयाः श्वेतवाहो-
क्यशासेति उच् । आवयाः प्रतिप्रस्थाता 'अवे यजः' (पा०
३।२।७२) इति ष्विन् अवप्योरिति अवस्याल्लोपः । अभि-
मिन्धः अभिमिन्धे दीपयति अभिमिन्धः अग्नीत् 'भाष्ट्राभ्यो-
रिन्धे' (पा० ६।३।७०) इति सुम् । ग्रावग्राभः ग्राव्यो
यद्वाति सौति ग्रावग्राभः । कर्मण्यण् हस्य भः ग्रावस्तोता ।
उतापि शंस्ता शंसति सौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो
विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वेदितुमर्हति'

इत्युक्तेः । अयमनुकालिगुणलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृण-
ध्वमिति संबन्धः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति । ये चार्वाते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभि-
गूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

उ० यूपव्रस्का उत यूपं ये वृश्नन्ति त एवमुच्यन्ते । उत
अपिच ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति । चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपप्रभागे
तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् । साधुसंपा-
दयन्ते । ये च अर्वाते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं
काष्ठादि संभरन्ति । उतो अपिच तेषां जनानां संबन्धिनी
अभिगूर्तिः 'गुरी उच्यते' । आगूरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं
करणीयमिति बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

म० तेषामृत्तिजामभिगूर्तिः अभिगूरणमभिगूर्तिरुच्यते
नोऽस्मानिन्वतु ग्रीणातु व्याप्नोतु वा । अस्माकं यज्ञं सम्यक्
साधयित्वित्यर्थः । 'इवि व्याप्तिग्रीणयोर' लोट् शपि 'इदितो
नुम् धातोः' (पा० ७।१।५८) इति नुमागमः । तेषां
केषाम् । ये यूपव्रस्काः यूपाय वृश्नन्ति तं छिन्दन्ति ते यूप-
व्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः ।
कर्मण्यण् । छिजस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय
अश्वबन्धनयूपार्थं चपालं तक्षति यूपप्रभागे स्थाप्यं काष्ठं
तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । 'चपालो यूपकटकः' इत्यमरः ।
'तक्षू तनूकरणे' साधु संपादयन्तीत्यर्थः । उतो अपिच ये
भराः अर्वाते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं
काष्ठाभण्डादिकं संभरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुच्यमो-
ऽस्मान्ग्रीणात्तिल्यर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा
उप वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति
देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

उ० उप प्र । उपप्रागात् उपैतु सुमत् 'सुमत्स्वमित्यर्थे'
इति यास्कः । मे मम अधायि निहितम् यत् मन्म मननम् ।
किं तदिति चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधुसाध्वयं
पशुरागच्छेदित्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधु-
पोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वं
एवारोहं कामयन्ति । यत् एवमतो ब्रवीमि । अन्वेनं विप्रा
ऋषयो मदन्ति । अनुमदन्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा
ऋषयश्च । स्वयं च देवानां पुष्टे पोषणाय । चक्रम कृतवन्तः ।
सुबन्धुं शोभनबन्धनं शोभनार्थवादं वा ॥ ३० ॥

म० मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपप्रा-
च्छतु । सुमदित्ययं स्वयमित्यर्थः । 'सुमत् स्वयमित्यर्थे' (निरु०
६।२२) इति यास्कोक्तेः । तन्मन्म फलं मे मया अधायि
धृतमित्यर्थः । किंच अयं वीतं पृष्ठं पृष्ठं यस्य । यद्वा वीतं
कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वं कामयन्ते स वीतपृ-
ष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः । उप-
गच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किंच देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम्
भावे निष्ठा । निमित्ते सप्तमी । देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं
सुबन्धुं चक्रम कृतवन्तः । संहितायां वीथः । शोभनो बन्धु-
बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः । एनमश्वं विप्रा मेधाविनः
ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां
तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वातो या शीर्षण्या
रश्ना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं
सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

उ० यद्वाजिनः वेजनवतः दामं ग्रीवाबन्धनरज्जुः संदानं
सम्यगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्वातः अश्वस्य । याच शीर्षण्या
शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः
पादपूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतं प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे
तृणम् सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि
प्रजापतये अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

म० वाजिनो वेगवतोऽर्वातोऽश्वस्य यत् दामं ग्रीवाबद्धा
रज्जुः यच्च संदानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे
भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः । शिरःशब्दात् 'भवे
छन्दसि' (पा० ४।४।११०) इति यत् । 'ये च तद्धिते'
(पा० ६।१।६१) इति शीर्षेणादेशः । तित् स्वरितम् ।
कटिस्था रश्ना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वायवा अस्या-
श्वस्य च प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं
हे अश्व, ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु देवोपयो-
गीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्तुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां
देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ
रिप्तमस्ति । यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते
अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

उ० यदश्वस्य । यत् अश्वस्य ऋविषः अश्वाङ्गभूतस्य
क्रव्यस्य मांसस्य 'क्रव्यं विकृन्ताज्जायत' इति नैरुक्ताः
अङ्गम् । मक्षिका आश अशितवती । यद्वा । स्वरौ स्वधितौ
रिप्तमस्ति । यच्च स्वरौ पञ्चअङ्गकाळे स्वधितौ शास्ते छेदुनकाले

लिप्तं लम्पमस्ति । यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् । यच्च नखेषु रिप्तम् सर्वा ता त अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

मृ० मक्षिका अश्वस्य ऋविषः ऋविः यदाश भक्षितवती । अश्रातेर्लिप्तं ऋविषः इति कर्मणि षष्ठी । वायवा यत् मांसं स्वरो पश्वजनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति 'स्वरुणा पशुमनकि' इति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व, सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु । वचनव्यत्ययः । सर्वं लक्ष्यं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

यद्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

उ० यद्वध्यम् यत् ऊवध्यम् । अक्षितमपरिणतमाशयस्थम्वध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यश्च आमस्य अपकस्य ऋविषः मांसस्य गन्धः अस्ति विधत्ते । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं क्षमितारः विशसनकर्तारः सुकृतानि सुसंस्कृतानि दोषरहितानि कुर्वन्तु । उत अपिच मेधं मेध्यं यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु । अतिपक्वमीषत्पकं च मा कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मृ० उदरस्य ऊवध्यमीषजीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । अक्षितमपक्वमाशयस्थम्वध्यमुच्यते । आमस्यापकस्य ऋविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति क्षमितारः विशक्षितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु । अतिपक्वमीषत्पकं च मा कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

यत्ते मात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं निहतस्वावधवति । मा तद्व्यामाश्रिप्त्वा तृणेषु देवेभ्यस्तदुश्रक्ष्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

उ० यत्ते । शूले सत्रोषश्रपणम् तदभिवदत्यं मन्त्रः । यच्च ते तव गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात् ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । माश्रिषत् माश्रिषत् तदङ्गं भूयसां माच तृणेषु । किंतु देवेभ्यः तत् उश्रक्ष्यः 'वश कान्तौ' कामयमानेभ्यः रातं दानम् अस्तु ॥ ३४ ॥

मृ० हे अश्व, अग्निना पच्यमानात् तव गात्रात् शरीरात्,

यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यजिर्गच्छति तजिर्गतमूष्माङ्गादिकं भूयसां मा आश्रिषत् भूयसाश्रिष्टं मा भूत् । श्रिषेः पुषादिलात् च्छेरद् । तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलम्पं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलम्पं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु 'रा दाने' । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविःकामयमानेभ्यः । 'वश कान्तौ' लटः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ३५ ॥

उ० ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं सन्तम् । ये च पुनमश्वम् आहुः । किमाहुः । सुरभिरयमश्वः अतो निर्हरे किंचिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । ये च अर्वतोऽश्वस्य संबन्धिनीं मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसायाज्जां काङ्क्षते । उतो तेषाम् अपिच तेषां संबन्धिनी या अभिगूर्तिः सा नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा देवपरोयं मन्त्रो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं कदा होष्यतीति । विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरयमश्वतोनिर्हरे निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वन्तो मांसभिक्षामुपासते लिप्सते उतो तेषामभिगूर्तिं न इन्वतु । वयं तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

मृ० ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्वं इति जानन्ति । य ईम् ईमित्यव्ययं चायं । ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति । किम् । सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हरे अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसायचनां कुर्वते । उतो अपिच तेषां पाकद्रष्टृदिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्राप्नोतु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति । ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको ज्ञातोऽस्मभ्यं निर्हरे देहीत्याहुः । ये चार्वन्तो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः संकल्पोऽस्मात्प्राप्नोतु । सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

यन्नीक्षणं माश्रिष्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधानां चरूणामङ्गाः सुनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

उ० यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् नितरामीक्ष्यते श्रुताश्च तव संबन्धिनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । माश्रिष्यचन्या । 'मांसस्य पचि युद्धघ्नोः' इत्यकारलोपः ।

उखायाः यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः । यूषशब्दस्य यूषज्ञादेशः पष्ठ्येकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्वित्यासेचनानि । ऊष्मण्या । ऊष्मशब्दस्य धारणार्थं यत् प्रत्ययः । यानि च ऊष्मण्यानि पिधाना पिधानानि च चरूणां स्थालीनाम् । ये च अङ्काः अङ्को-पलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्कशब्दः । याश्च सूताः अश्व-विशसनाधिकरणभूताः वेतसमयः तानि सर्वाणि परि-भूषन्ति 'भूष अलंकारे' । अलंकुर्वन्ति परिरक्षन्ति वा अश्वम् ॥ ३६ ॥

म० एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति । स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । 'भूष अलंकारे' भौवादिकः । एते के तानाह । यत् उखायाः स्थाल्याः नक्षत्रं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः । मांसचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांसचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः । 'कर-णाधिकरणयोश्च' (पा० ३।३।११७) सुद । 'मांसस्य पचि युद्धयोः' इति मांसस्याकारलोपः 'टिड्ढाणञ्-' (पा० ४।१।१५) इति ङोप् । तथा यूष्णः पक्करस्य आसेच-नानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि । 'पद्' इति यूषशब्दस्य यूषज्ञादेशः । यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादन-पात्राणि । कीदृशानि तानि । ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि । ऊष्मणशब्दाद्वारणार्थं यप्रत्ययः । आच्छा-दने ऊष्मा वह्निर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि हृदयायवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूताः विशसनकरण-भूताः स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

मा त्वामिध्वनयीदूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि-विक्तं जग्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षट्कृतं तं देवासः प्रतिगृह्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

उ० मा त्वामिः हे अश्व, मा त्वा अग्निः ध्वनयीत् । ध्वनिः शब्दकर्मा । शब्दं कारयेत् । कथंभूतः । धूमगन्धिः अल्प-धूमावरणः । मांसं हि पचन्नभिर्देहज्ज्वल्यल्पधूमावरणो भवति । तच्च दह्यमानं सिमसिमोशब्दं करोत्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्राजन्ती संदीपिता अत्यन्ताग्निंयोगेन । अभिविक्तं 'ओविजी भयचलनयोः' अभिविनक्तु अभिनष्टा विदीर्येत वा । उद्धावा वृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते । जग्निः गन्धग्रह-णशीला उखा । नन्वचेतनोखा कथं गन्धं जिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योऽत्र देवताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितं तच्चात्र पुनः स्मार्यते । इष्टं योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् वषट्कृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाग्नीभिः पर्यमिकृतम् अभिगूर्तं वेयजामह

इत्यागूर्त्योक्तम् पदकृतं वषट्कारेण संस्कृतम् तं तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥

म० हे अश्व पच्यमानाश्वावयव, अग्निः त्वा त्वा मा ध्वन-यीत् ध्वनिं मा कारयतु । ध्वनौ सति भाण्डमज्ञः स्यात् । दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु 'नोनयति-ध्वनयति-' (पा० ३।१।५१) इत्यादिना ण्यन्ताच्चङ्प्रति-पेधः 'ह्यन्तक्षण-' (पा० ७।२।५) इति वृद्धभावः । कीदृशोऽग्निः । धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प-धूमवानित्यर्थः । 'अल्पाख्यायाम्-' (पा० ५।४।१३६) इति धूमादिकारः । किंच भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्तं मा चलतु 'ओविजी भयचलनयोः' लुङि तङि 'झलो झलि' (पा० ८।२।२६) इति सिलोपे रूपम् । 'न मावधोने' (पा० ६।४।७४) इत्यङभावः । कीदृशी उखा । जग्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जग्निः 'आह-गम-' (पा० ६।२।१७१) इति किन्प्रत्ययः । अधि-ष्ठात्र्या देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रति-गृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् । इष्टं प्रयाजैः । वीतमा-ग्नीभिः पर्यमिकृतम् । अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तम् । वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्वीशमर्चतः । यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

उ० निक्रमणं निषदनम् निक्रमणं गमनं वसति-स्थानात् । निषदनं तत्रैव स्थितिः । विवर्तनं भ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टितानि । यच्च पड्वीशम् । पादेषु विशतीति पड्विशं पादबन्धनमुच्यते अर्चतः अश्वस्य । यच्च पपौ पीत-वानुवृक्म् । यच्च घासिं यवसं जघास । 'घस्ल अदने' भक्षितवान् । सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व, अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु सन्तु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

म० यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्था-नम् । निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्था-नम् । विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्था-नम् । सर्वत्राधिकरणे ल्युट् । यच्चर्वतोऽश्वस्य पड्वीशम् पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः । आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टि-तानि । किंच यच्च पपौ यजलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं वृणादिकं जघास भक्षितवान् 'घस्ल अदने' लिट् । हे अश्व, ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्या-
न्यस्मै । संदानमर्वन्तं पट्वीशं प्रियादेवेष्वायाम-
यन्ति ॥ ३९ ॥

उ० यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञयमानाय वासः उप-
स्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्या-
च्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि
उपस्तृणन्ति अस्मै अश्वाय । यच्च संदानं संदीयतेऽनेनेति
संदानं शिरोबन्धनम् अर्वन्तम् अर्वन्ते इति विभक्तिव्यत्ययः ।
अश्वयेति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पट्वीशं पादवासः
एतानि प्रियाणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

म० प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति
आगमयन्ति । ऋत्विजोऽध्वर्युस्तानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः ।
कानीत्यत आह । अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो
वस्त्रमुपस्तृणन्ति 'स्तृञ् आच्छादने' त्रयादिकः । तथा या
यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति ।
तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अर्वन्तोऽध्वस्य संदानं शिरो-
बन्धनं पट्वीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति ।
कीदृशानि । प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पाण्यौ वा कशया
वा तुतोद । सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता
ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

उ० यत्ते सादे । हे अश्व, यत् ते तव सादे । सीदभ्य-
श्ववारा अस्मिञ्चित्ति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितो-
ऽश्ववारः महसा महत्वेनान्वितः सन् । कथंभूतस्य । शूकृतस्य
शब्दानुकरणमेतत् । शूकारं कुर्वतः । अनन्तरम् पाण्यौ
वा कशया वा तुतोद । 'तुद व्यथने' । तुदति व्यथयति
सुचा इव ता तानि यथा सुचा हविषः हविरिति विभक्ति-
व्यत्ययः । अध्वरेषु यज्ञेषु जुह्वति एवं सर्वाणि ते तव
ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन सूदयामि क्षारयामि । आहुतित्वेन
कल्पयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

म० हे अश्व, अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव तां पाण्यौ
पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् 'तुद व्यथने'
लिट् । सदन् सादः घञ् । कीदृशस्य तव । महसा बलेन शूक-
ृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य । शब्दानुकरणमेतत् ।
शूकारं कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव
पार्थिवकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि 'वृद्ध क्षरणे'
चुरादिः क्षारयामि । यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः । हविषः सुचेव हविराज्यादिकं यथा सुचा जुह्वा
सूदयामि सद्यत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः
समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुषपर-
नुषुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

उ० चतुस्त्रिंशत् । चतुस्त्रिंशत् वंक्रयः । वाजिनः वेज-
नतोऽश्वस्य देवबन्धोः देवानां प्रियस्य । देवा बन्धवोऽस्य
इति वा भावी देवबन्धुः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवंभूत-
स्याश्वस्य वंक्रीः वंक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वधितिः छेद-
नसाधनोऽसिः समेति एकमकृत्वा सङ्गच्छति यतः अतो
प्रवीमि । अच्छिद्रा गात्रा अच्छिद्राणि अनवखण्डितानि गात्रा
गात्राणि वयुना प्रज्ञानेन कृणोत कुरुत हे शमितारः । किञ्च
परुषपदः पर्वपर्व इदयाचक्षम् अनुषुष्य इदमिदमिति संशब्द
विशस्त विशसनं कुरुत । उत्तरार्धस्यैव मन्त्ररूपसंबन्धः ॥ ४१ ॥

म० स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्
वंक्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति सम्यगा-
गच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य । वाजिनः वजति गच्छ-
तीति वाजी तस्य । वेगवत् इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः
प्रियस्तस्य, देवा बन्धवो यस्मैति वा भावी निर्देशः ।
अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्रयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे
ऋत्विजः, वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा
अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत । स्वधितिना
छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत । किञ्च परः
परः 'प्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः । 'नित्यवीप्सयोः' इति
(पा० ८।१।४) द्वित्वम् । प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुषुष्य
इदमिति नाम्ना संशब्द यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत ।
'शशु हिंसायाम्' छान्दसः शपो लुक् । कृणोत 'कृ करणे'
खादिः 'तप्तनव्-' (पा० ७।१।४५) इति मध्यमबहुव-
चनस्य तवादेशः ततो गुणः । अनुषुष्य, 'धुषिद् विशब्दे' क्लो
त्प ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

एकस्त्वष्टरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवत-
स्तथ ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता
पिण्डानां प्रजुहोम्यमौ ॥ ४२ ॥

उ० एकस्त्वष्ट्रः । एकः अश्वस्य विशस्ता विशसिता संब-
त्सरः । तदुक्तम् 'संवत्सरस्य तेजसेति' । त्वष्ट्रः आदित्यादुत्प-
न्नस्याश्वस्य । तदुक्तम् 'सूरादश्वं वसवो निरतष्टत' इति । द्वा
यन्तारा द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ द्वावापृथिव्यौ वा भवतः ।
तथा ऋतुः द्वितीयो मासानां नियमेति शेषः । एवमश्वस्य
विशसिद्वन् उक्त्वा अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह । या
ते यानि तव हे अश्व गात्राणामज्ञानाम् ऋतुथा ऋतावृतौ
काले काले बन्धनानि कृणोमि करोमि ता ता तानि तानि

पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन
जुहोमि अमौ ॥ ४२ ॥

म० अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृ-
शस्याश्वस्य । लघुः वीरस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजा-
पतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः । शस्तेरुच् । तथा यन्तारा यन्तारौ
नियमनकर्तारौ द्वा द्वौ थावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः । तयो-
रेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथ ऋतुः अत्र 'ऋत्यकः'
(पा० ६ । १ । १२८) इति ह्रस्वप्रकृतिभावौ । एवमश्वस्य
विशसितुयन्तृनुक्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह । हे अश्व, ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसंबन्धनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं
कृणोमि हन्मि छिनमि । 'कृन् वन्धे' खादिः । ऋतुया ऋतौ
ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता ता तानि तान्यङ्गानि अमौ
प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

मा त्वा तपस्त्रिय आत्मा पियन्तं मा स्वधिति-
स्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्रविशस्तातिहाय
छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

उ० मा त्वा तपत् । मा त्वां तपत् । त्वाशब्देनात्र विज्ञा-
नात्मोच्यते । सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः ।
स हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम्
देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रं तन्वः
शरीरस्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते
तव । माच ते तव गृध्रः मांसग्रहणे गर्धालुर्लुब्धः । अविशस्ता
विशसने अकुशलः अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि
गात्राणि असिना मिथूकः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

म० हे अश्व, प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः
त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् । तव देहवियोग-
जनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किंभूतं
त्वाम् । अपियन्तम् । अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छ-
न्तम् । अपिपूर्वादेतेः शत्रुप्रत्ययः । किंच स्वधितिः शस्त्रं ते
तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु ।
सर्वाणि छित्त्वा देवैभ्यो ददत्तित्यर्थः । तिष्ठतेर्ष्यन्तस्य छुञ्चि
चछि 'तिष्ठतेरित्' (पा० ७ । ४ । ५) इतीकारे कृते
दित्वादि । किंच शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय
त्यक्त्वा शास्त्रोक्तकर्म त्यक्त्वा असिना शसनेन मिथु मिथ्या छिद्रा
छिद्राणि अयथाच्छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् । करोतेर्छुञ्चि
'मन्त्रे घसहृत्' (पा० २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्छेर्छुञ्चि गुणे
'हल्ङ्याव्' (पा० ६ । १ । ६८) इति तिपो लोपे विसर्गः ।
मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् । संहितायां वीर्यः । कीदृशः
शमिता । गृध्रः गृध्यतीति गृध्रः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः ।
अतएवाविशस्ता न विशेषेण शसति दिनस्ति अविशस्ता विश-

सने अकुशलः । अतएवान्यथा मा छिदत् । सम्यगवदानानि
करोत्तित्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

न वा उ एतन्त्रियसे न रिष्यसि देवाँर॥
इदेषि पृथिभिः सुगोभिः । हरी ते युञ्जा पृषती
अभूतामुपास्याद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

उ० न वै । न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च
हरीन्द्राश्चौ ते तव । युञ्जा योजनाहौ वोढारौ प्रतिधुरौ
अभूताम् । पृषती च मरुतां संवन्धिनावश्चौ प्रतिधुराव-
भूताम् । तदुक्तमश्वरथयाने 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी' इति ।
एभिर्दिव्यैस्त्वं समानं लोकं संज्ञस इत्यभिप्रायः । एनमुप-
श्रुत्य स्वयमेव उपास्यात् उपस्थितः वाजी । धुरि रासभस्य
अश्विसंबन्धिनः । रासभावधिनोरित्यादिष्टं प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

म० वै एवार्थे उ अवधारणे । हे अश्व, लमेतज्जैव त्रियसे
इतराश्ववत् मृतो न भवसि देवलप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत-
एव न रिष्यसि हिंससे व्यर्थं हिंसाया अभावात् । रिषतेर्यकिं
परस्मैपदमार्थम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि
कथमेवमुच्यते तत्राह सुप्तु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगोभिः
सुगैः साधुगमनैः पृथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि
देवानेव गच्छसि । अथो युञ्जा महुक्तिः । कथं देवान् प्रति
गमनं तत्राह । हे अश्व, ते तव हरी इन्द्राश्चौ युञ्जा युञ्जौ रथे
युञ्जौ अभूतां भविष्यतः । 'आशांसायां भूतवच्' (पा० ३ ।
३ । १३२) इति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थः । हरी इन्द्रस्येति
यास्कः । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् ।
पृषत्यो मरुतामिति च । युञ्जस्ते युञ्जौ 'ऋत्विग्दधृग्-' (पा०
३ । २ । ५९) इत्यादिना किञ् 'किञ्प्रत्ययस्य कुः' (पा०
८ । २ । ६२) इति कुलम् 'युजेरसमासे' (पा० ७ । १ ।
७१) इति उम् 'सुप्तां सुलृक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति
विभक्तैरालम् । किंच रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहन-
स्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्यात् उपस्थास्यति । देवलं
प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति
भावः । यद्वा तत्तदेवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि
वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वर्यं पुष्टसः पुत्राँर॥ उत
विश्वापुषं रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः
कृणोतु क्षत्रं नो अर्थो वनताश्च हविष्मान् ॥ ४५ ॥

उ० इदानीं याज्ञा । सुगव्यं नः । शोभनगव्यं नोऽस्माकं
वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्वर्यं शोभनाश्वं च करोतु पुंसः
पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रसन्धेनोच्यन्ते इत्यतो
विशेषणं पुंस इति । उत अपिच विश्वापुषं सर्वस्य पोषकं

रयिं धनं करोतु । किंच अनागाः अनपराधम् त्वं च ।
नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघंटुको वा अदि-
तिशब्दः । अनागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु ।
किंच । क्षत्रं नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु
हविष्मान् अश्वः सर्वे अश्ववयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

म० इदानीं याच्या क्रियते । वाजी देवलं प्राप्तोऽश्वः
नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु । गवां समूहो गव्यम् ।
'खलगोरथात्' (पा० ४ । २ । ५०) इति यत्प्रत्ययः । शोभनं
गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम्
'केशाश्व-' (पा० ४ । २ । ४८) इति विकल्पात्पक्षे यत् ।
शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् । तथा पुंसः पुत्रान्करोतु । पुत्रशब्दोऽपत्य-
वाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधका-
न्पुत्रान् करोतु । उतापि च रयिं धनं करोतु । कीदृशं रयिम् ।
विश्वपुषम् पुष्पातीति पुषः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५)
इति कप्रत्ययः । विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं
धनं करोत्वित्यर्थः । संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किंच
नोऽस्माकमनागास्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो
ग्रस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः । निष्पापत्वं
करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः । किंच अश्वो नोऽस्माकं
क्षत्रं क्षतत्राणं परबालभनाद्रक्षणं वा करोतु । कीदृशोऽश्वः ।
अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान्
हविरस्यास्तीति हविष्मान् 'तदस्यास्ति-' (पा० ५ । २ । ९४)
इति मनुप् । हविर्भूतावयवः । यद्वा देवलाप्या हविष्मान् ।
ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु । वनतिः करो-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च
देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा
करत् । यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह
सीषधाति ॥ ४६ ॥

उ० इमा नु । षड् द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यः ।
तिस्र आग्नेय्यः । 'द्विपदा उत्तमा जुहोति' इति श्रुतिः ।
नुकम् इति निपातावनर्थकौ । इमानि भुवनानि भूतजातानि
सीषधाम साधयाम वयम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान्
विश्वे च देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च
सहितः अस्मभ्यमस्माकं भेषजा भेषजानि करत्करोतु । किंच
यज्ञं च नोऽस्माकं तन्वं च शरीरं च आदित्यैः सह इन्द्रः
सीषधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

म० 'इमा नु कमिति च द्विपदाः' (का० २० । ८ ।
१२) । अयमयपात्रेणाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमि-
त्याद्याः षड् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति

तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेव-
देवत्या आस्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ
पादपूर्णौ । इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं
सीषधाम साधयामः । वशीकुर्म इत्यर्थः । साधयतेर्लुङि उक्त-
मबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः । किंच इन्द्रः 'इदि परमै-
श्वर्ये' ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो
देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चा-
शत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि
हितानि करत् कुर्वन्तु । सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भव-
न्वित्यर्थः । किंच इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं
तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु । वशी-
करोत्वित्यर्थः । नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति
भावः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा
वरूध्यः । वसुरग्निर्यसुश्रवा अच्छा नक्षि शुमत्तमधु
रयि दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुज्ञाय नून-
मीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उ० अग्ने त्वं न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

म० तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (अ० ३ । क० २५—२६) ।
समिद्धो अज्झन् (अ० २९ । क० १) आश्वमेधिकोऽध्याय
इति वचनात्तत्र होत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः । समाप्तोऽश्वमेधः
सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः षड्विंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदो
वायुश्चान्तरिक्षं च संनते ते मे संनमतामद आदि-
त्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामद आपश्च वरु-
णश्च संनते ते मे संनतामदः । सप्त सधुसदो
अष्टमी भूतसाधनी सकामाँर ॥ अध्वनस्कुरु संज्ञा-
नमस्तु मेऽमुना ॥ १ ॥

उ० इपेवेति प्रारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपञ्चातुर्मा-
स्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा मन्त्रा

व्याख्याताः । सामाख्यातोपसर्गनिपातजनिता वाक्यार्थाश्च ॥
अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोममित्रसौत्राम-
ण्यश्वमेधपुरषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा
व्याख्याताः त इहोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रास्तेषां
तदेवार्थम् । असंबद्धानां तु आदित्य एव 'आदित्यानीमानि
यजूंषीति वा आहुः' इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा 'याज्ञ-
वल्क्येनाख्यायन्ते' इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां
लैङ्गिको विनियोगः । तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त
सन्नतिमन्त्राः । लिङ्गं नाम प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि
यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च
पृथिवी च सन्नते । सन्नमनं सन्नतिः प्रह्वीभावः आनुकूलेन
प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं सन्नते कस्मादतो
ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो
लोपश्छान्दसः । सन्नमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद
इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् । द्वितीयान्तं चोपलक्ष-
यति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षं
च आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसंसदः परमात्मो-
च्यते । यस्य तव सप्तसंसदः सप्तसंसदानि प्रकृतानीत्येवम्
अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकांस्त्ववरुणान्तानि । यस्य
च तव अष्टमी बभूव भूतानां साधनी पृथिवी । नहि पृथि-
वीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति । तत्त्वं प्रार्थ्यसे । सकामान्
अध्वनः कुरु सकामान्मार्गान् अस्माकं कुरु । यदा हि
तैर्लभ्यते तदा सकामा मार्गाः स्युः । संज्ञानं च सन्नतं च
ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना । विशेषनामाभिप्रायमेतत् ।
विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तव सप्तसंसदः । मनश्च बुद्धिश्च
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूत-
प्रज्ञसिकरी । तं त्वां ब्रवीमि । सकामान् अध्वनः कुरु
अस्माकम् । संज्ञानं च अस्तु मे मम अमुना ॥ १ ॥

म० इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थान-
पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाभिसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा
मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिलान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगा-
नुक्तेः । तेषां विवस्त्रानुषिरन्यस्यानुक्तेः 'आदित्यानीमानि
यजूंषि व्याख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति श्रुतेः याज्ञ-
वल्क्यो वा 'याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्ते' इति श्रुतेः ।
अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । चतस्र ऋगायज्यः ।
सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् । यथे-
माम् ब्राह्मी गायत्री । अग्निश्च पृथिवी च संते संनमनं संतम्
आनुकूलेन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सन्नते । अतो
ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः असुकं संनमतां संनमय-
ताम् वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेर्नाम द्विती-
यान्तं प्रयोज्यम् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११०)
इति शपोऽप्यार्धधातुकत्वात् 'गेरतिटि' (पा० ६।४।५१)
इति णिचो लोपः संनमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु

योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च संते ते ममामुकं संनमयताम् ।
आदित्यः द्यौश्च संते ते म० । आपश्च वरुणश्च संते ते म० ।
परमात्मानं प्रत्युच्यते । हे खामिन्, यस्य तव सप्त संसदः
संसदनानि अधिष्ठानानि अभिवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकांस्त्ववरु-
णाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी । भूतानि साधयति
उत्पादयति भूतसाधनी । भूमिं विना भूतोत्पत्तिरभावात् ।
अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु । येषु
मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किंच
मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सन्नतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम
प्रीतिरस्तु । विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तव सप्त संसदः
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूत-
साधनी भूतानि साधयति वशीकरोतीति भूतसाधनी वाक् स
त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु । अमुना सह मे संज्ञानं
सन्नतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चार-
णाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुर्हि भूयास-
मयं मे कामः समृद्धयतामुप मादो नमस्तु ॥ २ ॥

उ० यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीं अनुद्वेजि-
नीम् दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् । आवदानि जने-
भ्योऽर्थाय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्यां
ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्याय च । अर्यो वैश्यः ।
स्वाय चात्मीयाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः ।
आवदानीति सर्वत्र संबध्यते । प्रियो देवानाम् । अवसानर-
हितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दोऽ-
त्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् ।
दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले प्रियो भूया-
सम् । अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामला-
भकामः अस्मै मे समृद्धयताम् । किंच उपसा अदः नमस्तु ।
अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमस्तु
मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

म० इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आव-
दानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि ।
केभ्यस्तदाह । ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय
च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय ।
अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह, वाक्-
संबन्धरहितः शत्रुरिति वा । प्रियो देवानां मध्येऽवसानरहिता-
नुष्टुप् लौगाक्षिहृष्टा । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः ।
यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं
देवानां प्रियः भूयासम् । इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः
दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं

जुर्वेत्त्वित्यर्थः । किंच मे ममायं कामः समृद्धतां सफलो भवतु । अयमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलाभकामो मे संप्रयतामित्यर्थः । किंच अदो मा मामुपनमतु । अद इति इष्ट-नामग्रहणम् । देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

तृतीया ।

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हद्ध्युमद्विभाति क्रतु-
मृज्जेनेषु । यद्दीदयच्छवसा क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं
धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वैष
ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

उ० बृहस्पते अति । बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा बृह-
स्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते । गृत्समदस्यार्पम् बृहस्पतेर्वा ।
हे बृहस्पते, अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्य ईश्वरः ।
अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । अर्हत् पूज-
येत् । यच्च धुमद्विभाति धुमत् युतिमत् विभाति भासते ।
क्रतुमृज्जेनेषु यच्च क्रतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्तते ।
यत् दीदयत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा बलेन । रक्षिता-
रोऽपि यस्य सन्तीत्यभिप्रायः । हे क्रतुप्रजात क्रतात्सत्या-
दविनाशिनः प्रजायत इति क्रतुप्रजातः तत्संबुद्धौ हे क्रतु-
प्रजात, तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय । चित्रं नाना-
रूपम् । उपयाम गृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनि-
र्बृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

म० ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । बृहस्पतिसवे बार्ह-
स्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । क्रतात् सत्यात् हे
क्रतुप्रजात, ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य
क्रतुप्रजातः । हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक, चित्रं
नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय
देहीत्यर्थः । तत्किम् । अर्यः स्वामी यद्धनमर्हति पूज-
यति । 'लेटोडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः ।
'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इत्यर्थशब्दः
स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । ईश्वरयोग्यं धनं देही-
त्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते ।
कीदृशं धनम् । धुमत् यौः कान्तिरस्यास्तीति धुमत् 'दिव उच्च'
(पा० ६ । १ । १३१) इत्युकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा
विद्यन्ते यन् तत् । येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः ।
यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् ह्यपयति प्रापयति वा धना-
न्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः । 'दये दानगतिर्हिंसादानेषु' अस्मा-
ण्जन्ताल्लुङि रूपम् । अडभाव आर्षः । उपयामेन पात्रेण
गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते
योनिः स्थानम् । बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिब सोमं शतक्रतो ।

विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा गोमन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमन्ते ॥ ४ ॥

उ० इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमन्ते
ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदित्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा ।
हे इन्द्र, गोमन् गोभिः स्तुतिभिर्वा संयुक्त, इह यज्ञे
आयाहि आगच्छ । एष च पिब सोमम् । हे शतक्रतो
बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् 'दो
अवखण्डने' अस्य शतरि । विद्यन्तः तै विद्यद्भिः विशेषेणा-
वखण्डयद्भिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा गोमन्ते गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा गोमन्ते सादयामि ॥ ४ ॥

म० द्वे इन्द्रदेवत्ये गायत्री, रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रह-
ग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स
शतक्रतोः हे शतक्रतो हे इन्द्र, हे गोमन् गावो धेनवः स्तुतयः
किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् । त्वमिह यज्ञे आयाहि
आगच्छ । सोमं च पिब । 'द्व्यचोऽस्तसिडः' (पा० ६ । ३ ।
१३५) इति दीर्घः । कीदृशं सोमम् । ग्रावभिः सुतमश्मभिर-
भिषुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः । विद्यद्भिः विशेषेण दान्ति खण्ड-
यन्ति ते विद्यन्तः तैः । 'दो अवखण्डने' दिवादित्वाच्छयन्
शतरि 'ओतः श्यनि' (पा० ७ । ३ । ७१) इत्योकार-
लोपः । उपयाम० गोमन्ते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति
एष ते० ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिवा सोमं शतक्रतो । गोमन्-
द्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
गोमन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमन्ते ॥ ५ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ । हे वृत्रहन् वृत्रस्य
हन्तः, एष च सोमं पिब । हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं
सोमम् । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यसंयुतेर्वा अंशुव-
चनो वा गोशब्दः । ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । उपयामेति
व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा । शतं क्रतवो मखा यस्य स
शतक्रतोः । हे वृत्रहन् हे शतक्रतो, हे इन्द्र, त्वमायाहि
आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमम् । ग्रावभिः सुतम् ।
कीदृशैर्ग्रावभिः । गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोम-
न्तस्तैः । उप० एष ते व्याख्याते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

क्रतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।
अजस्रं घर्ममीमहे । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय
त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

उ० ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्री-
त्रिष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तन एव ऋषिः । ऋतावानं सत्यव्रतं
यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् । ऋतस्य वा उदकस्य
यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्व-
गतस्य ज्योतिषः पतिमधिपतिम् । अजलं अनुपक्षीणं घर्मम्
अक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमाप्तिमिति
शेषः । सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोनुवाक्याः । आद्या गायत्री
प्रदुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः । यज्ञसमाप्तिमिति
शेषः । ईमहे याज्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् । ऋत-
वानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् 'छन्दसी-
वनिपौ वाच्यौ' (पा० ५।२।१०९।वा० २) इत्यस्यैव
वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशि-
नो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् । तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः ।
अजलं न जस्यति नश्यतीति अजसस्तमनुपक्षीणम् 'जघ्रु हिंसा-
याम्' 'नमिकम्पि-' (पा० ३।२।१६७) इति रप्रत्ययः ।
घर्मं 'घृ क्षरणदीप्त्योः' जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं
वा । उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० साद-
यामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवना-
नामभिः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वान-
नरो यतते सूर्येण । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय
त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्व व्याख्या-
यते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः । हिकमिति निपातसमा-
हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिः
अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः
इतोऽरणितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं
विचष्टे अभिविपश्यति । यथा द्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च
वैश्वानरः यतते स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य
वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना ।
उपयामेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ
वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतो-
वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे
कर्मानुरूपं पश्यति । सूर्येण सह यतते स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा
इत्यर्थः । कीदृशोऽसि । राजा राजते दीप्यते राजा । भुव-
नानां भूतजातानामभिः आश्रयणीयः । अभि समन्तात्
श्रीयते सेव्यतेऽभिः । कर्मणि क्तिप् । उप० एष ते
उक्ते ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्नि-
रुक्थेन वाहसा । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय
त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ८ ॥

उ० वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये अव-
नाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु । परावतः दूरात् ।
यो हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादित्यभिप्रायः ।
केन आ प्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन ।
अन्यत्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहनः स्तोम
इति । उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

म० गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशा-
द्वैश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु । केन । वाहसा वाहन-
भूतेन । उक्थेन स्तोमेन 'वाहिष्ठो वाहनानां त्वा दूतो हुतं
नरा' इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष०
उक्ते ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।
तमीमहे महागयम् । उपयामगृहीतोऽस्यम्रये त्वा
वर्चसे एष ते योनिर्म्रये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् । ऋषिरुक् ।
यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् । पवमानः इतश्चेतश्च गच्छन् ।
पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः
पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति । पुरोहितः पुर एतं
दधाति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचामहे । महागयं
महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उपयास-
गृहीतोऽस्यम्रये त्वा वर्चसे इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् ।
महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमभि
वयमीमहे याचामहे । तं कम् । योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा ।
पवमानः 'पव गतौ' पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः । यद्वा
'पूङ् शोधने' पवते शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चज-
नेभ्यो हितः । विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजना-
स्तेषां यज्ञाधिकारात् । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः
दधातेर्निष्ठा । उप० वर्चसे तेजोरूपायामये त्वां गृह्णामि ।
एष० ॥ ९ ॥

दशमी ।

मह्यं २॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्मै यच्छतु ।
हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि
महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

उ० महौ इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरूक् गायत्री । उक्तमा-
र्षम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्चबुद्धी-
न्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः षोडश एतद्विहङ्गं यस्य स
षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रश्रेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । शर्म
शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् ।
यश्चास्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । यं च वयं द्विष्मः तं च हन्तु ।
उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

म० महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता पुरोरूक् । इन्द्रः शर्म
मुखं यच्छतु ददातु । योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं
हन्तु नाशयतु । यद्वास्मिन्नेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं
हन्तु । 'अली पङ्क पुमान्पाप्मा' इत्यमरः । कीदृश इन्द्रः । महान्
श्रेष्ठः वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा
दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्थो लिङ्गशरीररूपा यस्य स
षोडशी । आत्मरूप इत्यर्थः । उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

एकादशी ।

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नैवा-
महे ॥ ११ ॥

उ० तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः ।
आदित्यस्वार्पणं वाश्वत्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे
ऋत्विग्यजमानाः, तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः ।
नवामहे 'णु स्तुतौ' अभिष्टुमः । किमर्थम् । वः युष्मभ्यं
दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् । दसं दर्शनीयम् । प्रियवा-
दिनं कार्यसाधकं च । ऋतीषहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण
शत्रुं सहत इत्यृतीषाद तस्यृतीषहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः ।
वसोर्वासयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम्
अन्धसः अध्यापनीयस्य चाक्षस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् ।
कथमिष नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार
अपमार्थीयः । वत्समिष । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु
तानि स्वसराण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्तु । धेनवः यथा
नवप्रसूता धेनवः दिनेषु अतिहादाव वत्सं शन्दैराश्वासयेयुः
एवं वयमप्यतिसौहार्देनेन्द्रं गीर्भिर्नैवामहे इति सम-
सार्थः ॥ ११ ॥

म० इन्द्रदेवत्या षड्या बृहती नोधागोतमहृष्टा स्वाध्या-
यादिषु नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे
यजमानाः, तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि-
नवामहे सम्यक् स्तुमहे 'उ स्तुतौ' व्यत्ययेन शप् । किंभूतम-
मिम् । वो युष्माकं दसं दर्शनीयम् 'दस दर्शने' मप्रत्ययः ।
ऋतीषहम् 'ऋ गतौ' किन्प्रत्ययः । ऋत्या गत्या सतेऽभिभ-
वति शत्रूनि ऋतिषद तम् 'पूर्वपदाच्च' (पा० ८।३।१०६)
इति षलम् । संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतु-
भूतस्यान्धसोऽन्धस्य । षष्ठी तृतीयार्थे । अजेन मन्दानं मोद-

मानम् 'मदिङ् स्वप्ने जाञ्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातोः
शानच्प्रत्ययेन शपो लृक् । दृष्टान्तमाह । वत्सं न । नकार इवार्थः ।
स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा
दिवसाः तेषु । यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति
स्तुवन्ति । शन्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यद्वाहिष्ठं तदमये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव
त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

उ० यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः, यत्
वाहिष्ठं वोढृतमं बृहत्साम तत् अमये अर्थाय अर्चं गाय ।
ततो इष्ट्वाग्निं ब्रूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने, महि-
षीव त्वद्रयिः महिषी प्रथमवित्ता । यथा प्रथमपत्नी धर्मा-
र्थकामात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति एवं
त्वद्रयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति । अथवा महिषी
यथा सर्वान्भोगान् उदीरते उत्तिष्ठति परोपकाराय । एवं
त्वत्तो रयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अन्नानि उदीरते उन्न-
च्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

म० अभिदेवत्यानुष्टुप् वसुशुष्टा । हे उद्गातः, अमये
अम्यर्थं तत् बृहत्साम अर्चं गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु ।
तत्किम् । यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितुः ।
वहेर्ण्यन्तात् तृच् । अत्यन्तं वाहयितुं वाहिष्ठम् 'अतिशयने
तमविष्टनौ' (पा० ५।३।५५) इत्यनुवृत्तौ 'तुश्छन्दसि'
(पा० ५।३।५५) इति इष्टनि परे 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा०
५।४।१५४) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् ।
किंच सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि । किम् । हे विभावसो,
विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने, रयिः
धनं वाजा अन्नानि च तत् तत्तः सकाशात् उदीरते उन्न-
च्छन्ति । 'इर गतौ कम्पे च' लट् शपो लृक् 'अदभ्यस्ताव'
(पा० ७।१।४) इत्यदादेशः । तत्र दृष्टान्तः । महिषीव
यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उन्नच्छति । एकं लत्पदं पादपूरणम् । रयिः लघुदीर्ते
इति वा ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

एषु पुत्रवाणि तेऽस्मि इत्येतरा गिरः । एभि-
र्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १३ ॥

उ० एहि । आग्नेयी गायत्री अधस्तनमन्नस्तुतोऽग्निरिह
संबोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः । को
हेतुरिति चेत् । पुत्रवाणि साधुपुत्राणि ते तव हे भगवन्नग्ने,
इत्येतरा इत्थं त्वदीयैर्नामवन्धकर्मरूपैर्प्रथिता इतराः स्तुति-
लक्षणाः गिरो वाचः । यद्वा इत्थमुक्तावृत्तोत्रजनिताः इतरा

अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः
अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैः त्वं वर्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा । हे अग्ने, लमेहि
आगच्छ । उः पादपूरणः । सुमि चेति संहितायामुकारस्य
दीर्घः । इत्या इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो
वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सुत्रवाणि सुतरां वदानि । ब्रूजो
लोद । किंच एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व 'लेटो-
डाटौ' ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते हविः ।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु
नः ॥ १४ ॥

उ० ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या ।
ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु ।
संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु । नः इति निपातोऽन-
र्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह ।
नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

म० अग्निदेवत्या बृहती वर्णपादा विषमपादा । नवकाष्ठ-
कैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने, ऋतवः ऋतू-
पलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु ।
मासाः चैत्रायधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं
रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं लवर्ध
नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्पातु । नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां
च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

उपह्वरे गिरीणाम् संगमे च नदीनाम् । धिया
विप्रो अजायत ॥ १५ ॥

उ० उपह्वरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः ।
उपह्वरे निकटे गिरीणां पर्वतानाम् । प्रसिद्धमेतत् । एकाहा-
हीनसत्राणि क्रियन्तामित्यनया धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी
सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामु-
पह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः
अजायत उत्पन्नः । जनेर्लङ् । कया । धिया बुद्ध्या । विप्रादयो
मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्यैत्यर्थः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

उच्चा ते जातमन्धसो दिविसङ्ख्याददे । उग्रम्
शर्म महि श्रवः ॥ १६ ॥

उ० उच्चा ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । हे सोम, ते
तव अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात् जातमुत्पन्नं यज्ञ-

परिणामभूतम् उच्चा उच्चैः । दिविसत् द्युलोके विद्यमानम् ।
पश्चात् भूमिः आददे गृहीतवती । किं तत् द्युलोकप्राप्तं
भूमिराददे । उग्रम् उग्रं महाचौरादिभिरनाष्ट्यम् शर्म
शरणं गृहम् । महिश्रवः महच्च श्रवणीयं धनम् । पञ्चाहुति-
परिणामोद्घाटनमात्रमेतत्कृतम् । यथाहुतिः प्रथमं दिवि
गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो
नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपेणेति पञ्चाहुतिपरि-
णामः ॥ १६ ॥

म० सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम,
ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् ।
उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे
गृह्णाति । भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः । किं तत्
द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपु-
त्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा । अनेन मन्त्रेण
पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति
ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतो-
रूपेण ततो योनौ नररूपेणागल्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं
करोतीति भावः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरि-
वोवित्परिस्व ॥ १७ ॥

उ० स नः । यस्व वरिवोवित् वरिवो धनम् तद्विन्दति
वेत्ति वा योसौ वरिवोवित् यस्त्वं धनस्य लब्धा वेदिता वा ।
सः नः सोऽस्माकं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे यष्टव्याय वरुणाय
च मरुद्भ्यश्चार्थाय । परिस्व रक्ष । अथवा स त्वं नः यज्ञम्
इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च वरिवोवित् इति एतेषां
विशेषणं कृतविभक्तिव्यत्ययं गृह्यते सामानाधिकरण्यात् ।
वरिवोवित् धनविद्भ्यः परिस्व । क्रियाविशेषणं वा ।
एतेभ्यो देवेभ्यः परिस्व । तथाच परिस्व यथा वरिवो-
विद्भवति ॥ १७ ॥

म० हे सोम, स त्वं नोऽस्माकं परिस्व क्षर । रसरूपो
भूलाहुतिलमेहीत्यर्थः । किमर्थम् । इन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च
इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्वैत्यर्थः । कीदृशयेन्द्राय । यज्यवे
यष्टु योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय । इदं त्रयाणां विशेषणम् ।
यज्युभ्य इति मरुताम् । कीदृशस्त्वम् । वरिवोवित् वरिवो धनं
वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता
प्रापकश्च ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

एना विश्वान्युर्य आ द्युन्नानि मानुषाणाम् ।
सिर्षासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

उ० एना विश्वानि । एना एनाति विश्वानि सर्वाणि

शुभ्रानि धनानि । अर्य ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं ददात्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः । 'षणु दाने' । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे संमुज्महे ॥ १८ ॥

म० अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां शुभ्रानि धनानि यशांसि वा आनयत्विति शेषः । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । तानि सोमदत्तानि शुभ्रानि वयं वनामहे 'वन संभक्षिष्वदयोः' लट् । संभजामहे । कीदृशा वयम् । सिपासन्तः 'षणु दाने' सन्ति दातुमिच्छन्ति सिपासन्ति ते सिपासन्तः । सनेर्धातोः सजन्ताच्छत्प्रत्ययः 'जनसनखनां सन्मलोः' (पा० ६।४।४२) इत्यात्वम् 'सन्त्यतः' (पा० ७।४।७९) इति अभ्यासेकारः । दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्चैरनु सर्वेण पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

उ० किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह । अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनु पुष्यास्म वीरैः वयम् । अनु पुष्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वश्चैः । अनु पुष्यास्म च वयमश्चैः । अनु सर्वेण पुष्टैः । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनु द्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं द्विपदा द्विपादेन अनु पुष्यास्म च चतुष्पादेन । किंच । देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले नयन्तु ॥ १९ ॥

म० आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्रलट्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम । पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् । गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः । अश्चैरनु पुष्यास्म । सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म । पुष्टैः सर्वपदार्थैर्हृदिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा० ४।१।१८) इत्यन्तलोपः 'पादः पत' (पा० ६।४।१३०) इति पदादेशः । किंच ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

विंशी ।

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारुधं सोमपीतये ॥ २० ॥

उ० अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्ट्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने, देवानां

पत्नीः इहास्मिन्यज्ञे उपावह आगमय । कथंभूताः । उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारं च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्ट्याज्याः । आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने, देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः । उशतीः हविःकामयमानाः । वशेः शत्रन्तात् 'उगितः-' (पा० ४।१।१६) इति ङीप् । किंच सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अभि यज्ञं गृणीहि नो भ्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वष्ट हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

उ० अभि यज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि यज्ञं नोऽस्मत्संबन्धिनम् । हे भ्रावः भ्रावः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स भ्रावान् तत्संबोधनं हे भ्रावः । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् । हे नेष्टः, पिब च ऋतुना कालेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे इति चेत्तत्राह । त्वं हि रत्नधा असि । यस्मात्त्वमेव रमणीयानां धनानां दातासि ॥ २१ ॥

म० द्वे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्ट्याज्ये । भ्रावः पत्न्योऽस्य सन्तीति भ्रावा । 'तदस्यास्ति-' (पा० ५।२।९४) इति मतुप् । 'मादुपधायाः-' (पा० ८।२।९) इति वत्वम् । तस्य संबोधनं हे भ्रावः पत्नीवन्, हे नेष्टः, नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि 'गृ शब्दे' कयादित्वात् भ्रा 'ई' हल्यघोः' (पा० ६।४।११३) इति तस्येकारः 'प्रादीनां ह्रस्वः' (पा० ७।३।८०) इति धातोर्ह्रस्वः । किंच ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्राहुतुमिरिष्यत ॥ २२ ॥

उ० द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्निः द्रविणोदाः धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीषति पातुमिच्छति । पिबतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवंचेदतो ब्रवीमि । हे ऋत्विजः, जुहोत प्र च तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु । किंच । नेष्ट्राह नेष्ट्रियात् घिष्यात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यत पुनःपुनः पिबत ॥ २२ ॥

म० द्रविणस्य शब्दः सान्तो धनवाची । द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताभिः । पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति

शेषः । 'पीड् पाने' अस्माद्देवादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः, यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च । 'तप्तनप्-' (पा० ७।१।४५) इति तवादेशः । कर्मस्युक्ता भवतेत्यर्थः । किंच नेष्टुरिदं नेष्टुम् । वृद्धभाव आर्षः । नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत । 'इष गतौ' दिवादित्वा-च्छयन् लोट् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

तवायथं सोमस्त्वमेहार्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि । अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधि-ष्वेमं जुठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

उ० तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया । हे इन्द्र यतः तवायं माध्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्यमानः त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्वाङ् अर्वा-गञ्जनः अवरेणाञ्चितः । एतत् च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं सोमभागं गृहाण । संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि पिब । पीत्वा च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि निषद्य अवस्थानं कृत्वा दधिष्वेव धारयस्व । इमं जुठरे इन्दुं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

म० इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टुचमसयागे याज्या । हे इन्द्र, तव अयं सोमोऽस्ति । अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ । शश्वत्तमं सर्वकाल-मस्य पाहि । कर्मणि षष्ठी । इमं सोम रक्ष 'पा रक्षणे' लोट् । कीदृशः त्वम् । सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किंच अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आस्तुतदमैषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जुठरे उदरे दधिष्वेव धारय । 'धि धारणे' तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् च । अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तं नि बर्हिषि सदतना रणिष्ठन । अथा मदस्व जुजुषाणो अन्ध-सस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥ २४ ॥

उ० अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते । जगती तार्तीयसवनीया याज्या । अमाशब्दो गृहवचनः । यथा गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः । आगत्य च निबर्हिषि सदतन निषीदत उपविशत बर्हिषि । निषद्य च रणिष्ठन रतिं कुरुत । अथ उपविष्टासु देवपत्नीषु । मन्दस्व तृप्यस्व । जुजुषाणः सेवमानः । अन्धसः सोमस्य । स्वमंशम् । हे त्वष्टः, देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमद्रणः सन् । शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणां च गणः यस्य स सुमद्रणः ॥ २४ ॥

म० त्वष्टदेवत्या जगती गृत्समदृष्टा । तृतीयसवने नेष्टुच-मसयागे याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवा-चकः । अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः, यूयमागन्तन आगच्छत । गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहु-वचने । हिः पादपूरणः । बर्हिषि दमे निसदतन निषीदत उपविशत । 'सदृ गतौ' रणिष्ठन 'रण शब्दे' अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः । परस्परं वार्तां कुरुतेत्यर्थः । 'तप्तनप्-' (पा० ७।१।४५) इति सर्वत्र तनवादेशः । कीदृशो यूयम् । सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नी-रक्त्वाथ त्वष्टारमाह । हे त्वष्टः, त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वाग-तासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । अन्धसः अन्धः हविलक्षणमन्त्रं । जुजुषाणः सेवमानः । 'जुषी प्रीतिसेव-नयोः' व्यत्ययेन शानचि शपः श्लुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः सुष्ठु मायन्ति दृष्यन्ति सुमदः । मदेः क्तिप् । सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्रणः । जनयन्तीति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

उ० स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपादिषु विनियोगः । उक्तं च । 'रसीभूतो यदा सोमः पवित्राक्ष-रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्ठयाद्याभिः पवमानः स उच्यते' । स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया मदयितुतमया पवस्व दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति गच्छ । हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिबतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुतः अभिषुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

म० सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु विनि-युक्ते । हे सोम, धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद्द्रोण-कलशं प्रति गच्छ । कीदृशया धारया । स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्टा तथा । 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इतीष्टनि मत्पो लुक् । स्वादुतमया । मदिष्ठया मदयतीति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्टा तथा । इष्टनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं लुं सुतो-ऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

रक्षोहा विश्वचर्षणिर्भि योनिमयोहते । द्रोणे सघस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

उ० रक्षोहा विश्वचर्षणिः ! अयमेव सोमः रक्षोहा रक्ष-
सामपहन्ता । विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथाहं
प्रति । अभि आसदत् अभिमुख्येन सन्तः सीदेति वा ।
किमभ्यासदत् । योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते
अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णं सोमभाजनीकृतम् ।
हतमिति विभक्तिव्यत्ययः योनि सामानाधिकरण्यात् ।
किं नामानं योनिम् । द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः ।
द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् । सधस्थं सहस्थानलक्षणं सोमा-
नाम् ॥ २६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सोमः द्रोणे । विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलश-
लक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् अभिमुख्येन सीदेति
तिष्ठति । कीदृशः सोमः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा
दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्व-
चर्षणिः । सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा । यद्वा चर्षणिरिति मनुष्य-
नामसु पठितम् । विश्वे सर्वे चर्षण्यो मनुष्या ऋत्विग्यजमान-
लक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् ।
अयः 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनलोपः । अयसा लोहेन
हतमुत्कीर्णम् । वास्या कृत्वा तद्वशा सोमभाजनीकृतम् हतमिति
विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा
यत्र स सहस्थः 'सुपि स्थः' (पा० ३ । २ । ४) इति कप्र-
त्ययः । 'आतो लोपः' (पा० ६ । ४ । ६४) इति आलोपः
'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सहस्य
सधादेशः । असदत् 'पुषादि-' (पा० ६ । १ । ५५) इति
लुङि च्लेरङ् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति
लङर्थे ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समास्त्वाग्र ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

उ० समास्त्वा । आग्निर्कोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
त्रिष्टुभः अग्नेर्योऽग्निना दृष्टा । प्राक्प्रीवोच्चाया ऋषिरग्निः
कर्माङ्गभूतमग्निं सौति । समाशब्दो मासवचनः संवत्सरा
इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने,
ऋतवश्च वर्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सप्त ऋषयो मन्त्र-
द्रष्टारो वा प्रणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षा मन्त्राः
त्वां वर्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्धमानः संदिव्येन

दीदिहि रोचनेन । संदीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन
रोचनेन दीहया । किंच विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः
प्रदिशश्च चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

म० अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः संवन्धी प्रजापतिदृष्टः ।
नव ऋचोऽग्निदेवत्यात्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्य-
मानसमिद्वयोरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्ग-
भूतमग्निं सौति । हे अग्ने, एते त्वा त्वां वर्धयन्तु । के समा
मासाः । संवत्सरास्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः ।
ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्र-
ष्टारः । यानि सत्या सत्यानि । सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः ।
त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्या संदी-
दिहि संदीप्यस्व । दिवेः श्वौ लुकि रूपम् । 'तुजादीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । १७) इत्यभ्यासदीर्घः । किंच
विश्वः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय ।
अन्तर्भूतो ण्यर्थः 'भा दीप्तौ' ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सं चेद्धयस्वाग्ने प्र च बोधयैनमुच्चं तिष्ठ महते
सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते
यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

उ० सं च समिध्यस्व च हे अग्ने, प्रबोधय च अवगतार्थं
च एनं यजमानं कुरु यथाग्निश्चेतव्य इति । उत्तिष्ठ च महते
सौभगाय ऐश्वर्याय । किंच मा च रिषत् मा च विनश्यतु ।
वपसत्ता उपसदनस्य कर्ता यजमानः । सद्यमिमुपसीदति ।
ते तव । हे अग्ने । किंच । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च ऋत्विग्य-
जमानाः तवसंबन्धिनः । यशसः सन्तु । मत्वर्थीयलोपः ।
यशस्विनः सन्तु । मा अन्ये यशस्विनः सन्तु अयजमाना
अलंकरिणवः ॥ २ ॥

म० 'व्यवहिताश्च' (१ । ४ । ८२) इति पाणिन्युक्तेः ।
उपसर्गकियोर्यवधानम् । हे अग्ने, समिध्यस्व दीप्यस्व च ।
व्यत्ययेन श्यत् । एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्नि-
श्चेतव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च । ऐश्वर्यं
दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किंच हे अग्ने, ते तव उपसीदतीत्यु-
पसत्ता तृत् सेवकः । मा रिषत् च मा नश्यतु च । यजमानो
द्यमिमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः
यशसः यशस्विनः सन्तु । मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये
अयज्जानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे
भवा नः । सपन्नहा नो अभिमातिजिञ्च स्वे गर्ये
जागृहप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वाम् इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः
वृणते वृण्वन्ति यागाय । यतएवमतः प्रार्थयामः । शिवः
शान्तः हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः सह एकस्मिन्वरणे भव ।
मा अस्माकम् । त्वं देवो वयं च मर्त्या इत्यभिप्रायः । सपत्न्या
अभिमातिजिच्च । सपत्न्यानां हन्ता च भवास्माकम् । अभि-
मातिशब्दोपि शत्रुवचनः । अत एव व्याख्यायते । सपत्न्यानां
हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भवेति । किंच । स्वे
गवे स्वकीये गृहे । जागृहि अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' ।
अप्रमाद्यन् उद्गतमना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० हे अग्ने, इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते 'वृद्धं
संभक्तौ' यागाय भजन्ति । अतो हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः
सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं
सपत्न्या अभिमातिजिच्च भव । अभिमातिरपि शत्रुः तत एव
व्याख्या । सपत्न्यानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च
भव । किंच स्वे गवे निजे गृहे जागृहि सावधानो भव । किं
कुर्वन् । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

इहैवाग्ने अर्धं धारया रयिं मा त्वा निष्कृन्पूर्व-
चितो निकाऱिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमु-
पसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

उ० इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे
अग्ने, अधिधारय रयिं उपरि निक्षिप धनम् । किंच । मा
त्वा त्वां निष्कृन्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्व
ये अग्निं चितवन्तः । निकाऱिणः ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन
येऽन्योन्यजन्मानि नीचैः कुर्वन्ति । किंच । क्षत्रम् हे अग्ने,
सुयमं साधुयन्तु अस्तु तुभ्यं तव । किंच उपसत्ता यजमानः ।
सद्युपसदनं करोत्यग्नेः । वर्धतां ते तव । अनिष्टृतः । 'सृ
हिंसायाम्' । अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं लभधि-
धारय अधिकं देहि । किंच पूर्व चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं
चितवन्तोऽतएव निकाऱिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां
मा निष्कृन् मा नीचैः कुर्वन्तु । मावजानन्वित्यर्थः । करोतेः
रापि लुप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किंच हे अग्ने, क्षत्रं
क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु । सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं
सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु । 'ईषदुःसुषु' (पा० ३ । ३ ।
१२६) इति सुपूर्वाद्यमेः खल् । किंच ते तव उपसत्ता
उपसदनकर्ता यथा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धन-
पुत्रादिभिरेधताम् । 'सृज् हिंसायां' निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सधरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये

यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने
विहव्यो दीदिहिह ॥ ५ ॥

उ० क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण संपाद्यात्मानम् हे अग्ने, स्वायुः
साध्वायुः सन् । संभरस्व यज्ञं वोढुम् । मित्रेण च संपाद्या-
त्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यत्नं
कुरु । किंच सजातानां समानजन्मनाम् । मध्यमस्था एधि
मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति
तथा स्वादित्यभिप्रायः । किंच राज्ञां हे अग्ने, विहव्यः
विविधमाह्लातव्यः । दीदिहि दीप्यस्व । इह यज्ञगृहे । यथा
राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

म० हे अग्ने, त्वं क्षत्रेण संभरस्व समारभस्व । प्यन्तो
बोध्यः । क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान्यज्ञं
कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य
सः । यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची । शोभन आयुर्मे-
नुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किंच हे अग्ने, मित्रेण सूर्येण
सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व । धातुं, धारयितुं योग्यं
धेयम् मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं
कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किंच सजातानां समानजन्मनां
मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किप् । मध्यमस्थ एधि भव ।
सजाता अपि यज्वानो भवन्तित्यर्थः । किंच हे अग्ने, इह
यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व । दीप्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्रुः 'श्रौ'
(पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घः'
(पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् । राज्ञां
विहव्यः । कर्तरि षष्ठी राजभिर्विधेयं इत्यते आहूयते विहव्यः
राजभिर्यज्ञे आह्लातव्यः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अति निहो अति सिधोऽत्यचिन्तिमत्यरातिमग्ने ।
विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथासभ्यं सहवीराश्च
रयिं दाः ॥ ६ ॥

उ० अति निहः अतिक्रम्य निहन्तुन् । निपूर्वस्य हन्तेः
उः प्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्य-
संबन्धात् । अतिसिधः । स्नेहतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य
च कुत्सिताचरणान् । अत्यचिन्तिम् । अचिन्तिरन्यमनस्कता ।
अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् । अत्यरातिम् अरातिरुपजीव्यो
जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने, विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्व
विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव । हिरनर्थकः । अथान-
न्तरम् । अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिं धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥
म० हे अग्ने, हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता
दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव । निवर्तयेत्यर्थः । किं
कृत्वा । निहः निहन्ति निहः । निपूर्वाद्दन्तेर्प्रत्ययः । सुपां
सुलुगिति शसः सु आदेशः । निहान् हन्तुन् अतिक्रम्य ।

उ० रक्षोहा विश्वचर्षणिः ! अयमेव सोमः रक्षोहा रक्ष-
सामपहन्ता । विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथाहं
प्रति । अभि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदेति वा ।
किमभ्यासदत् । योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते
अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णं सोमभाजनीकृतम् ।
हतमिति विभक्तिव्यत्ययः योनितामानाधिकरण्यात् ।
किंतामानं योनिम् । द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः ।
द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् । सधस्थं सहस्थानलक्षणं सोमा-
नाम् ॥ २६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सोमः द्रोणे । विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलश-
लक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति
तिष्ठति । कीदृशः सोमः । रक्षोहा रक्षां हि हन्तीति रक्षोहा
दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्व-
चर्षणिः । सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा । यद्वा चर्षणिरिति मनुष्य-
नामसु पठितम् । विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमान-
लक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् ।
अयः 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनलोपः । अयसा लोहेन
हतमुत्कीर्णम् । वास्या कृत्वा तक्षणा सोमभाजनीकृतम् हतमिति
विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा
यत्र स सहस्थः 'सुपि स्थः' (पा० ३ । २ । ४) इति कप्र-
त्ययः । 'आतो लोपः' (पा० ६ । ४ । ६४) इति आलोपः
'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । १६) इति सहस्य
सधादेशः । असदत् 'पुषादि-' (पा० ६ । १ । ५५) इति
लुङि च्लेरङ् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति
लङर्थे ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समास्त्वाम्न ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

उ० समास्त्वा । आम्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राक्पीवोन्नाया ऋषिरग्निः
कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । समाशब्दो मासवचनः संवत्सर
इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने,
ऋतवश्च वर्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सप्त ऋषयो मन्त्र-
द्रष्टारो वा प्रणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आषां मन्त्राः
त्वां वर्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्धमानः संदिव्येन

दीदिहि रोचनेन । संदीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन
रोचनेन दीहया । किंच विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः
प्रदिशश्च चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

म० अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः संबन्धी प्रजापतिदृष्टः ।
नव ऋचोऽग्निदेवत्यात्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्य-
मानसमिद्वत्योरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्ग-
भूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने, एते त्वा त्वां वर्धयन्तु । के समा
मासाः । संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः ।
ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्र-
ष्टारः । यानि सत्या सत्यानि । सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः ।
त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्या संदी-
दिहि संदीप्यस्व । दिवेः स्तौ लुकि रूपम् । 'तुजादीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । किंच
विश्वः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय ।
अन्तर्भूतो ष्यर्थः 'भा दीप्तौ' ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सं चेद्धयस्वाम्ने प्र च बोधयैनमुच्चं तिष्ठ महते
सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते
यशसः सन्तु मान्ये ॥ २ ॥

उ० सं च समिध्यस्व च हे अग्ने, प्रबोधय च अवगतार्थं
च एनं यजमानं कुरु यथाग्निश्चेतव्य इति । उत्तिष्ठ च महते
सौभगाय ऐश्वर्याय । किंच मा च रिषत् मा च विनश्यतु ।
उपसत्ता उपसदनस्य कर्ता यजमानः । सद्यमिमुपसीदति ।
ते तव । हे अग्ने । किंच । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च ऋत्विग्य-
जमानाः तवसंबन्धिनः । यशसः सन्तु । मत्वर्थीयलोपः ।
यशस्विनः सन्तु । मा अन्ये यशस्विनः सन्तु अयजमाना
अलंकरिणावः ॥ २ ॥

म० 'व्यवहिताश्च' (१ । ४ । ८२) इति पाणिन्युक्तेः ।
उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् । हे अग्ने, समिध्यस्व दीप्यस्व च ।
व्यत्ययेन श्यत् । एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्नि-
श्चेतव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च । ऐश्वर्यं
दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किंच हे अग्ने, ते तव उपसीदतीत्यु-
पसत्ता तुच्च सेवकः । मा रिषत् च मा नश्यतु च । यजमानो
द्यमिमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः
यशसः यशस्विनः सन्तु । मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये
अयजमानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे
भवा नः । सपन्नहा नो अभिमातिजिह्व स्वे गर्ये
जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वाम् इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः
वृणते वृण्वन्ति यागाय । यतएवमतः प्रार्थयामः । शिवः
शान्तः हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः सह एकस्मिन्वरणे भव ।
मा अस्माकम् । त्वं देवो वयं च मर्त्या इत्यभिप्रायः । सपत्न्या
अभिमातिजिच्च । सपत्न्यानां हन्ता च भवास्माकम् । अभि-
मातिशब्दोपि शत्रुवचनः । अत एव व्याख्यायते । सपत्न्यानां
हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भवेति । किंच । स्वे
गये स्वकीये गृहे । जागृहि अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' ।
अप्रमाद्यन् उद्गतमना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० हे अग्ने, इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते 'वृ-
संभक्तौ' यागाय भजन्ति । अतो हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः
सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं
सपत्न्या अभिमातिजिच्च भव । अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं
व्याख्या । सपत्न्यानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च
भव । किंच स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव । किं
कुर्वन् । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

इहैवाग्ने अग्निं धारया रयिं मा त्वा निक्लृप्तपूर्व-
चितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमु-
पसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

उ० इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे
अग्ने, अधिधारय रयिं उपरि निक्षिप धनम् । किंच । मा
त्वा त्वां निक्लृप्तीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्व
ये अग्निं चितवन्तः । निकारिणः ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन
येऽन्योन्यजन्मानि नीचैः कुर्वन्ति । किंच । क्षत्रम् हे अग्ने,
सुयमं साधुयन्तु अस्तु तुभ्यं तव । किंच उपसत्ता यजमानः ।
सद्युपसदनं करोत्यग्नेः । वर्धतां ते तव । अनिष्टृतः । 'स्तु
हिंसायाम्' । अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं लभधि-
धारय अधिकं देहि । किंच पूर्व चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं
चितवन्तोऽतएव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां
मा निक्लृप्ता नीचैः कुर्वन्तु । मावजानन्त्यर्थः । करोतेः
शपि लप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किंच हे अग्ने, क्षत्रं
क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु । सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं
सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु । 'ईषदुःसुषु-' (पा० ३ । ३ ।
१२६) इति सुपूर्वाद्यमेः खल् । किंच ते तव उपसत्ता
उपसदनकर्ता यथा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धन-
पुत्रादिभिरेधताम् । 'स्तुर्हिंसायां' निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सधरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेयं

६१ य० ३०

यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने
विहव्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

उ० क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण संपाद्यात्मानम् हे अग्ने, स्वायुः
साध्यायुः सन् । संभरस्व यज्ञं वोढुम् । मित्रेण च संपाद्या-
त्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धारयन्ते तथा यत्नं
कुरु । किंच सजातानां समानजन्मनाम् । मध्यमस्था एधि
मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति
तथा स्यादित्यभिप्रायः । किंच राज्ञां हे अग्ने, विहव्यः
विविधमाह्लातव्यः । दीदिहि दीप्यस्व । इह यज्ञगृहे । यथा
राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

म० हे अग्ने, त्वं क्षत्रेण संभरस्व समारभस्व । प्यन्तो
बोध्यः । क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान्यज्ञं
कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य
सः । यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची । शोभन आयुर्म-
नुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किंच हे अग्ने, मित्रेण सूर्येण
सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व । धातुं धारयितुं योग्यं
धेयम् मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं
कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किंच सजातानां समानजन्मनां
मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किप् । मध्यमस्थ एधि भव ।
सजाता अपि यज्वानो भवन्त्यित्यर्थः । किंच हे अग्ने, इह
यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व । दीव्यतेत्यल्येन शपः श्लुः 'श्लौ'
(पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घः'
(पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् । राज्ञां
विहव्यः । कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्यते आहूयते विहव्यः
राजभिर्नृजै आह्लातव्यः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अति निहो अति सिधोऽत्यर्चित्तिमत्यरातिमग्ने ।
विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सहवीराश्च
रयिं दाः ॥ ६ ॥

उ० अति निहः अतिक्रम्य निहन्तुन् । निपूर्वस्य हन्तेः
उः प्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्य-
संबन्धात् । अतिसिधः । सेधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य
च कुत्सिताचरणान् । अत्यर्चितम् । अचित्तिरन्यमनस्कता ।
अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् । अत्यरातिम् अरातिरनुपजीव्यो
जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने, विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्व
विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव । हिरनयंकः । अथान-
न्तरम् । अस्मभ्यं सहवीरां सदुत्रां रयिं धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

म० हे अग्ने, हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता
दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव । निवर्तयेत्यर्थः । किं
कृत्वा । निहः निहन्ति निहः । निपूर्वाद्दन्तेर्दप्रत्ययः । सुपां
सुखमिति शपः सु आदेशः । निहान् हन्तुन् अतिक्रम्य ।

क्षेधतिः कुत्सितकर्मा । क्षेधन्ति क्षिधः किप् । कुत्सिताचारान्
अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं
यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्सर्वानतिक्रम्य पापं
नाशयेत्यर्थः । किंच अयानन्तरं हे अग्ने, अस्मभ्यं सहवीरां
वीरैः पुत्रैः सहितं रयिं दाः देहि छुह ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्र-
भृदीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीभिः
शिवेभिरेव परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

उ० अनाधृष्यः । यस्त्वमनाधृष्यः अशक्यः खलीकर्तुम् ।
जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च । अनिष्टृतः अनुपहंसितश्च । स्तृणा-
तेरेतद्रूपम् । विराड् च 'राजृ दीही' । विराजनशीलः विराड्
क्षेत्रभृच्च । तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने, दीदिहि दीप्यस्व । इह
कर्मणि वर्तमानः । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । किंच प्रमु-
ञ्चन्मानुषीभिः विक्षिपन्मानुषाणि भयानि जन्मजरामृत्यु-
शोकदैत्यादीनि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः (अर्चिभिः)
अद्यास्मिन्धवि । परिपाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् ।
किमर्थम् । वृधे वर्धनाय ॥ ७ ॥

म० हे अग्ने, इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः
दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् । अनाधृष्यः परा-
भवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो घनं ज्ञानं वा यस्मात् ।
अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि 'स्तृ हिंसायां' कान्तः । विराड्
द्विविधं राजमानः क्षेत्रभृत् क्षत्रं विभर्ति पुष्पाति । किंच
मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीभिः जन्मजरामृतिदैत्यशोकादिकाः
प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरय वृधे वृद्धे
नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे संपदादित्वाद्भावे
किप् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

बृहस्पते सवितर्बोधयैन् सधृशितं चित्संतराधृ
सधृशिशधि । वर्धयैनं महते सौभगाय विश्व एन-
मनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

उ० बृहस्पते सवितः । हे बृहस्पते, हे सवितः, बोधय
कामेध्ववगतार्थं कुरु । एनं यजमानं । किंच । संशितं चित् ।
चिच्छब्दोऽप्यर्थः । संशितव्रतमपि यजमानम् संतरामतित-
राम् संशिशधि शिक्षय । वर्धय च एनं यजमानम् । महते
सौभगाय ऐश्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनु-
मदन्तु उत्साहयन्तु । बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्रा-
ग्निरेवोच्यते । अथवा वाक्यद्वयम् । एकेन बृहस्पतिरुक्तः
अपरेण सविता ॥ ८ ॥

म० हे बृहस्पते हे सवितः, एनं यजमानं बोधय कर्मा-
मित्रं कुरु । किंच चिदप्यर्थः । संशितं चित् संशितं विक्षित-

मपि संतरामतितरां संशिशधि शिक्षय । शासेः शपः श्लै
द्वित्वम् छान्दसमभ्यासस्येत्वम् । किंच महते सौभगाय ऐश्वर्याय
एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता
हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यभू-
तोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा । एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन
सविता ॥ ८ ॥

नवमी ।

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेर-
मुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने
भिषजा शर्चीभिः ॥ ९ ॥

उ० अमुत्र भूयात् । अमुत्रामुष्मिँलोके यत् शरीरं
भूयात् । अध अथ यत् यमस्य सद्ने च शरीरं भूयात् ।
तस्मात् च हे बृहस्पते, अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः ।
किंच प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् । अश्विनौ
मृत्युम् अस्माद्यजमानात् । कथंभूतावश्विनौ । देवानां
भिषजौ हे अग्ने, शर्चीभिः । अत्रापि बृहस्पतिशब्द आम-
न्त्रितोऽग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः । सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ।
ननु बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको न चाग्निशब्द इति 'ता
आग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्नेयो यत्प्राजापतिः'
समैधत तेन प्राजापत्या' इति श्रुतेः प्राजापतेः सर्वदेवात्मक-
त्वात् । 'तस्मादेनं प्राजापतिः' सन्तमग्निरित्याचक्षते' इति
श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

म० हे बृहस्पते, त्वममुत्रभूयादध अमुत्र परलोके
भवनममुत्रभूयम् । 'भुवो भावे' (पा० ३ । १ । १०७)
इति क्यप् । परलोकगमनान्मरणान्मुञ्च । मरणाद्रक्षेत्यर्थः ।
लकारव्यत्ययः । अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नर-
कपातादि तस्मादपि मुञ्च । किंच अभिशस्तेः अभिशान्तादपि
लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजौ अश्विना अश्विनौ
अस्माद्यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां । कैः । शर्चीभिः
कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरिव सामिधेनीप्रकरणस्या-
ग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

दशमी ।

उद्वयं तमसस्पति स्तुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उ० उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० व्याख्याता (अ० २० । क० २१) ॥ १० ॥

एकादशी ।

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीधृ-
ष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सुनोः ॥ ११ ॥

उ० ऊर्ध्वा अस्य । द्वादश आप्रियः प्रयाजदेवस्य

उष्णिहः । अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ । 'ता विषमा विषमाक्षर-
पादा' इत्यादि श्रुतेः । ता आग्नेयः प्राजापत्याः । 'यदग्निर-
पश्यतेनाग्नेयः यत्प्राजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति
च श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः । प्राजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ।
अस्याग्नेः प्राजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः देव-
मार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा ऊर्ध्वानि
च शुक्राणि शोचीष्यचीषि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमा
च दीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य यजमानस्य
सूनोः । स ह्येनं जनयति । य इत्थंभूतोऽग्निसं वयं स्तुम
इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

म० द्वादशाप्रीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निः
दृष्टः । अग्निः प्राजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि ।
ता आग्नेयः प्राजापत्याः 'यदग्निरपश्यतेनाग्नेय्यो यत्प्राजापति-
माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः
देवगामिन्यो भवन्ति । शोचीषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि
भवन्ति । कीदृशानि शोचीषि । शुक्रा शुक्राणि शुद्धानि ।
द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अत्यन्तं
द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः । सुप्र-
तीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य
'स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः' इति श्रुतेः । य ईदृशस्तं
स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः ।
पथो अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

उ० तनूनपात् । आज्यस्य अग्नेर्वा । यः तनूनां गवां
नपात् आज्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निः तनूनामपां
नपात् पौत्रः । असुरः असुमान् प्राणवान् । रो मत्वर्थीयः ।
यद्वा असुरः वसुरः धनवान् । अस्मिन्पक्षे आदिलोमः ।
विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः ।
देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् । य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान्
अनक्तु । मध्वा मधुखादुना घृतेन । इत्थं नाम प्रभूतं यज्ञे
घृतमस्तु येन मार्गा अभ्यक्ताः स्युरित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

म० देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञम-
र्गाननक्तु । मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः ।
पथो अनक्तु इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ ।
११५) इति सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु घृतमस्तु । येन मार्गा
घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो देवः । तनूनपात् तनू-
नामपां नपात् पौत्रः । असुरो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरि-
त्यपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् । रो
मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान्
श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो अग्ने ।
सुकृदेवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

उ० मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने, यस्त्वं मध्वा मधुखादुना
घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथं-
भूतः । प्रीणानः देवान् । नराशंसश्च नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते
स्तूयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता ।
विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवति । तं त्वां स्तुम इति
शेषः ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, त्वं मध्वा खादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे
व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् । प्रीणानः प्रीणीतेसौ
प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते
स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् ।
सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः
विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् । सर्वस्य वरणीयः
सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अच्छायमेति शवसा घृतेनैडानो वहिर्नमसा ।
अग्निश्च सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

उ० अच्छायम् । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । अच्छ
एति अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसा स्वकीयेन
प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन ईडानः स्तुवन् ।
वह्निर्वोडा । नमसा चानेन हविलक्षणेनाभ्युद्यतेन सुचः
बाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥ १४ ॥

म० अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्नि-
मच्छ एति अभ्येति । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' (निरु०
५ । २८) । कीदृशः । शवसा ज्ञानबलेन ईडानः 'ईड
स्तुतौ' शानच् । तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञ-
निर्वाहकः । किं कृत्वा । घृतेन नमसा अग्नेन हविलक्षणेनोप-
लक्षिताः सुचो जुहाया गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्द्रा सुप्र-
यसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

उ० स यक्षत् । स एवाध्वर्युः यक्षत् यजतु । अस्याग्नेः
संबन्धि महिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्द्रा
मन्दनीयान्यज्ञानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः । सुप्रयसः ।
प्रय इत्यज्ञानाम् । शोभनानि प्रयासज्ञानि हविलक्षणानि
यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अथ कस्मादन्यदेवताः
परित्यज्याग्नेर्महिमानं यक्षदित्युच्यत इति चेदत आह ।
वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च । यतोऽसौ वसुः वासयिता चेतिष्ठो-

ऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः । वसूनां धनानां धातमो दातुतमश्च अतः अग्निः स्तूयते ॥ १५ ॥

म० सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु 'सिन्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) 'लेटोऽडाटौ' इत्यत्र लोपः परस्मैपदेषु (पा० ३।१४—१७) इति सूत्रैर्यक्षदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदनजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः । सुप्रयसः प्रयस् इत्यत्र नाम । शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु । यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता । वसुधातमः वसूनां धनानां दातुतमः । किञ्चन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः ।
उरुव्यचसो धा पत्यमानाः ॥ १६ ॥

उ० द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः । देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोऽर्धर्चः । कथंभूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धात्रा स्थानेन । ऋत्विक्संबन्धिना । पत्यमानाः । 'पत ऐश्वर्ये' ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्थंभूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति 'दद दाने धृतौ च' । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृशो द्वारः । उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धात्रा स्थानेन पत्यमानाः 'पत ऐश्वर्ये' दिवादिरात्मनेपदी । पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः । ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः । ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

ते अस्य योषणे दिव्ये न योनौ उषासानक्ता ।
इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उ० ते अस्य । ते उषासानक्ता उषाश्चाहो नक्ता च रात्रिः । अस्याग्नेः । योना योनौ आहवनीयाख्ये स्थितस्य । योषणे भायें । दिव्ये दिवि भवे । नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं कुरुताम् । अध्वरं सोमं च नोऽस्माकं संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

म० उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता । उषस उषासादेशो द्वन्द्वे । ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृशौ ते । अस्याग्नेः योषणे भायें । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्य । अग्नेः योनौ गार्हपत्यस्था । स्थितयेति शेषः । नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरम् 'धृ कौटिल्ये' न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् । अकुटिलं शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दैव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ होतारौ, ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्यभिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । अग्निमुखं साधु वर्णयतमित्यर्थः । कृणुतं कुरुतं च नः अस्माकं स्विष्टिं साधुयजनम् ॥ १८ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्याहोतारौ अग्निवायू, युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किंच नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं वहिज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदङ्ग सन्दन्तिवडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

उ० तिस्रो देवीः तिस्रः देव्यः । बर्हिः आ इदं सदन्तु आसदन्तु आसीदन्तु इदं बर्हिः । कतमास्ताः । इडाः पृथिवीस्थाना । सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति प्रत्येकं तिसृभिरपि योज्यम् । यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो बर्हिरेदिमासदन्तु इडासरस्वतीभारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥ १९ ॥

म० तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु । छान्दसः सीदादेशाभावः 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इत्याद्या सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह । इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती युस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिष्ठणाम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् । रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

उ० तन्नः तत् रायस्पोषम् नः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । तुरीपं तूर्णमश्नुते तूर्णं चामोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुक्षु । त्वष्टा देवः सुवीर्यं साधुवीर्यम् । रायस्पोषविषयान्येतानि चत्वारि पदानि । विष्यतु । स्वरूपपृष्टो विमोचने । विसृज्यतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यं प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

म० त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विसृज्यतु । नाभौ मुक्तमुत्सन्ने पततीति भावः । 'षोऽन्तर्कर्मणि' 'ओतः श्यनि' (पा० ७।३।७१) इत्योकारलोपः । 'स्वरूपपृष्टो विमोचने' इति

यास्कः । कीदृशं रायस्पोषम् । नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन
आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुष
पुरुष बहुषु क्षियति निवसति पुरुष 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।
१।३९) इत्यमो लुक् । क्षियतेरौणादिको डुप्रत्ययः । सुवीर्यं
साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्मना देवेषु । अग्नि-
हव्यं शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

उ० वनस्पतेऽव । हे वनस्पते, अवसृज । स्रज्मुखयोर-
वाचीनं निक्षिप । हवींषि रराणः । यद्वा 'रा दाने' ददानः ।
त्मना 'मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । देवेषु विप-
यभूतेषु । कस्मात्त्वमेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः
अग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम्
सूदयाति । 'षूद क्षरणे' संस्करोति । अतो हे वनस्पते,
अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

म० अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति
यतः अतो हे वनस्पते, तत्संस्कृतं हव्यमवसृज सुख्युखतोऽवा-
चीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् । त्मना आत्मना देवेषु रराणः
हविर्ददानः 'रा दाने' कानच् । मन्त्रेष्वाढ्यादेरात्मनः' (पा०
६।४।१४१) इत्यालोपः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वेदेवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

उ० अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः, स्वाहा कृणुहि स्वाहा-
कृतिं यज । इन्द्राय हव्यं हविः । प्रयच्छेति शेषः । विश्वे-
देवाश्च इदं हविः जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

म० हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, हव्यमिन्द्राय स्वाहा
कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किंच विश्वेदेवा इदं हविर्जुषन्तां
सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

पीवोअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति
नियुतामभिन्नीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्वे-
न्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

उ० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्रं तूपरमालभते इत्यस्य
पशोः 'पीवो अन्ना रयिवृधः' इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्या-
विष्णुभो वायव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति
पठ्यते । तस्य आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः
अभ्यन् । पीवोअन्नान् पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् ।
रयिं त्मना ये वर्धयन्ति ते रयिवृधः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो
वायुः । श्वेतः वायोर्वर्णवचनम् 'शुक्रो हि वायुः' इति श्रुतिः ।

सिषक्ति सेचति । नियुतामभिन्नीः नियुतामभ्याश्रयणीयः ।
अथ यान्वायुः सिषक्ति ते नियुतोऽन्ना वायवेऽर्थाय ।
समनसः समनस्काः सन्तः वितस्थुः तान् विश्वा विश्वानि ।
इत् पादपूरणे । नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि
शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः कुर्वन्ति ।
एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि
प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

म० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्रं तूपरमालभते इति
हुतस्य पशोः पीवोअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानु-
वाक्याः । द्वे वायुदेवस्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । 'शुक्रो हि वायुः'
इति श्रुतेः । श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽन्ना सिषक्ति सेवते ते
नियुतः समनसः समनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्वि-
शेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुतः । पीवोअन्ना पीवः पुष्टमन्नं
येषां तान् । नकारलोपः 'प्रकृत्यान्तःपादम्' (पा० ६।१।
११५) इति पीवोअन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः
रयिं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः । सुमेधा शोभना
मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिन्नीः अश्वानामाश्रयणीयः । एव-
मश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत्
विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकाणि चक्रुः
कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

राये नु यं जज्ञतु रोदसीमे राये देवी धिषणा
धाति देवम् । अथ वायुं नियुतः सश्रतः स्वा उत
श्वेतं वसुधिती निरेके ॥ २४ ॥

उ० राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं
वायुं जज्ञतुः जनयामासतुः रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमे । अ-
नयोर्द्यावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं
नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । यं वायुं च राये
धनायोदकलक्षणाय । देवी धिषणा धियं बुद्धिं कर्म वा
सनोति संभजते इति धिषणा वाक् मध्यस्थाना धाति धार-
यति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अथ अथेत्यर्थः । समनन्तर-
मेव । तं वायुं नियुतः अन्नाः सश्रतः सरन्तः सैवन्तः स्वाः
स्वकीयाः । उत अपिच श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्थो-
दकलक्षणस्य धारयितारम् । निरेके जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितं
वायुम् । नियुतः सश्रतः स्वा इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

म० इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादया-
मासतुः नु क्षिप्रम् । किमर्थम् । राये धनायोदकरूपाय । धियं
सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति ।
शपो लुक् । राये धनाय । रोदस्योः सङ्कावेऽपि वायुं विना
जगद्धारणाशक्तेर्वायुत्पादितः । धिषणेति ह्रस्वमाधम् । अथ
अपत्यनन्तरमेव उत निश्चितं स्वा नियुतो विजाश्वा
वायुं सश्रतः सचन्ते सेवन्ते 'षक् सेवने' पुरुषव्यस्यः । क ।

निरैके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहु-
जनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुम् । श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसु-
धितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तं धनस्य धारयिता-
रम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनय-
न्तीरग्निम् । ततो देवानां समवर्ततासुरैकः कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

उ० आपो ह । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीत्'
इत्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः ।
पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । बृहतीः बृहत्यः
महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन् प्रापुः । गर्भं
हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ।
अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भवचनो वा अग्नि-
शब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानां मध्ये समवर्तत
समभवत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानां । स हि लिङ्गशरीरः
य इत्थंभूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा
विधेम हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

म० द्वे प्रजापतिदेवले त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भदृष्टे प्रथमा
द्व्यधिका । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' (११।१।
६।१) इति ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् ।
ह प्रसिद्धौ । यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः ।
कीदृश्य आपः । बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं
हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः । अतएवाग्निं जनयन्तीः
अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो
गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीर-
रूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय
देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दत्तः । विभक्तिव्यत्ययः
विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदृक्षं दधाना जनय-
न्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

उ० यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अपः इति
विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभागेन । पर्यपश्यत् परितो
दृष्टवान् । दक्षं प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञं ।
यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये
हविषा विधेम हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

म० चिदप्यर्थः । यो देवोऽन्तर्यामी महिना महिना आपः ।
विभक्तिव्यत्ययः । अपः पूर्वोक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श ।

कीदृशीः । दक्षं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः ।
यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते । सृष्टिकर्त्रीत्यर्थः । यश्च
देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय
हविर्दत्तः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्धिर्वाय-
विष्टये दुरोणे । नि नो रयिषु सुभोजसं युवस्व नि
वीरं गव्यमश्न्य च राधः ॥ २७ ॥

उ० प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्धिः । नियुच्छद् उभय-
लिङ्गः स्त्रियां पुंसि च । दाश्वांसं यजमानं 'अच्छाभेरासुमिति
शाकपूणिः' । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमग्निम् । हे वायो,
इष्टये यागाय एषणाय वा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यज-
मानम् । ताभिर्नियुद्धिरागल्य । नो रयिं सुभोजसं युवस्व ।
निपूर्वो यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिं
धनम् । किंभूतम् । सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः
तं सुभोजसम् । किंच । वीरं पुत्रम् गव्यं च राधः अश्व्यं
च राधो धनम् नियुवस्व इति ॥ २७ ॥

म० द्वे वायुदेवले त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो, त्वं याभि-
र्नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं
दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छा अभिमुखं प्रयासि गच्छसि ।
'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायामच्छा
इति दीर्घः । 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति प्रण-
यासीत्यस्य व्यवधानम् । ताभिर्नियुद्धिरागल्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुवस्व देहि । नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः ।
कीदृशं रयिम् । सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् ।
भुजेरसुन्प्रत्ययः । किंच वीरं पुत्रं गव्यं गोसंवन्धि अश्वमश्व-
संवन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणी-
भिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

उ० आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं
यज्ञम् । नियुद्धिः अश्वैः । शतिनीभिः शतानि विधन्ते यासु
ताः शतिन्यः ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तं
भवति । बहूनामपि बाहनानां वयं तर्पयितुं क्षमाः । एव
च हे वायो, अस्मिन्सर्वने तृतीयसर्वने मादयस्व तृप्यस्व ।
इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः
अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

म० हे वायो, नियुद्धिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुप-
याहि । कीदृशीभिः । शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं
च संख्या यासां ताभिः वयं बहुबाहनतर्पणे क्षप्ता इति भावः ।

एत्य चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन
ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, स्वस्तिभिः कल्याणैर्युं नोऽस्मान्
पत्न रक्षत ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

नियुत्वान्वायुवागह्ययश् शुक्रो अयामि ते ।
गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

उ० नियुत्वान्वायो । षट् वायव्या याज्यानुवाक्याः ।
तत्र वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गाय-
व्योऽन्याश्चतस्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो
गन्ता गमनशीलः । तृन्नन्तोयं गन्ता उदात्तः । तद्धर्मा
वा तत्साधुकारी वा एते हि त्वोऽर्थाः । असि । सुन्वतः
अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि ।
नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा हे वायो, आगहि आगच्छ ।
अयंच शुक्रो ग्रहः अयामि आगच्छत्विति लकारपुरुषव्य-
त्ययः । ते त्वांप्रति । त्वमेव हि शुक्रादीनां ग्रहाणां स्थान-
मित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

म० षड्चो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां
याज्यानुवाक्यत्वेन नियुक्ताः । आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा ।
हे वायो, यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमन-
शीलोऽसि । तृन्नन्त आयुदात्तत्वात् । अतो नियुत्वान्वावा-
न्सन् आगहि आगच्छ । शपो लृक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां
प्रति अयामि आगच्छतु प्राप्नोतु । लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रा-
दिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।
आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

उ० वायो शुक्रः । हे वायो, शुक्रो ग्रहः अयामि
स्वयमेवागच्छतु ते त्वांप्रति । कथंभूतः । मध्वो अग्रम्
रसस्य सारभूतः दिविष्टिषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि
सोमपीतये सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव ।
नियुत्वता नियुच्छब्दवता मन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

म० अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा । हे वायो, शुक्रो ग्रहः
लामयामि आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः । दिविष्टिषु मध्वः अग्रं
द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्वः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः । यज्ञ-
रसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किंच हे देव वायो,
नियुत्वता अश्वावता रथेन आयाहि आगच्छ । किमर्थम् ।
सोमपीतये सोमपानाय । कीदृशस्त्वम् । स्पार्हः स्पृहायोग्यः
यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गुन्मनसा यज्ञम् ।
शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

उ० वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रेगमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन
प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकं गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् ।
यो ह्यादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो
भवति । कथंभूतः । शिवः शान्तः नियुद्धिः अश्वाभिः
शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

म० द्वे गायत्र्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-
द्धिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन्
गच्छतु । कीदृशः । अग्रेगाः अग्रे गच्छतीत्यग्रेगाः 'विद्वन्नोरजु-
नासिकस्यात्' (पा० ६।४।४१) इत्याकारः । यज्ञप्रीः
यज्ञेन प्रीयते तुष्यतीति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि ।
नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

उ० वायो ये । हे वायो, ये ते तव । सहस्रिणः सहस्र-
संख्याभिर्युक्ताः । रथासः रथा एव रथासः । तेभिः तैः आगहि
आगच्छ । नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

म० हे वायो, ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः
रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ । किमर्थं । सोमपानाय ।
कीदृशस्त्वम् । नियुत्वान् अश्वायुक्तः । नियुतो वायोरिति निघ-
ण्टुके ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्ट्यै
विध्वंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिध्वंशता च
नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

उ० एकया च एकस्यां वायव्यामृचि पात्राणि विमु-
च्यन्ते । हे वायो, स्वभूते स्वकीया भूतिर्यस्य जगत्सर्वं स
स्वभूतिः । यानि पात्राणि वहसे इष्ट्यै देवयज्यायै । एकया
च नियुता दशभिश्च नियुद्धिः द्वाभ्यां च नियुज्याम् ।
विंशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः ।
विंशत्या च नियुद्धिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्धिरेव ।
ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

म० त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः
समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते, हे वायो, एकया
दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः । तिसृभिः त्रिंशता
च नियुद्धिः अश्वाभिः कृत्वा । इष्ट्यै यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि
वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः
समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशी ।

तव वायवृत्तस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाध्
स्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

उ० तव वायो । हे वायो, ऋतस्पते सत्यपालक ।
पञ्चवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः,
स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो विष्णुषो जायन्ते अतो
वायुर्जामाता त्वष्टुः । अद्भुत अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि
अवांसि अन्नानि । आवृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

म० गायत्री व्यष्टदृष्टा । हे वायो, हे ऋतस्पते सत्यस्य
पालक, ऋतस्य पतौपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः, आदि-
त्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादि-
त्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप, तवावांसि अन्नानि
वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

उ० अभि त्वा 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतिः ।
नान्योध्योर्गोर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते ।
तत्रेन्द्रप्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया
सतोबृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः आभिमुख्येन त्वां हे
शूर, नोनुमः नमामः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः ।
यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति
हविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येन नमामः । यद्वा 'णु स्तुतौ' ।
अयमत्र धातुः शब्दसारूप्यात् । अभिनोनुमः अभिष्टुमः
त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविष्काः ।
कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या
धेनवः वत्समभिष्टुतुः एवम् । कथंभूतं त्वामभिनोनुमः ।
ईशानमस्य जगतः जङ्गमस्य । स्वर्दशम् स्वः पश्यतीति
स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स
स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । ईशानं च हे इन्द्र, तस्थुषः स्थितवतः
स्थावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

म० बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवस्यम् ।
'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतेः । 'नान्योऽध्योर्गोर्गायेत्' इत्य-
ध्योर्गोर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते ।
तत्रेन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर इन्द्र, वयं त्वा
त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः 'णु स्तुतौ' यङ्-
ङ्गन्तम् । तत्र दृष्टान्तः । अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा
गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । जगतो जङ्गमस्येशानं
प्रभुम् । स्वर्दशं स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य
इव दृश्यते स्वर्दक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् । विश्वनियन्तार-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

न त्वावाँर॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो न
जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र
वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

उ० न त्वावान् । येन त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः दिव्यः
दिविभवः नच पार्थिवः अस्तीति शेषः । नच जातः नच
जनिष्यते उत्पत्स्यति । अतः अश्वायन्तः अश्वाङ्कामयमानाः
हे मघवन् धनवन् इन्द्र, वाजिनः वाजोऽङ्गम् तथेषामस्ति
ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः । गव्यन्तः गाः कामय-
मानाः । त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

म० हे मघवन् धनवन्, हे इन्द्र, दिवि भवो दिव्यः
पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः ।
नच जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति
त्वावान् । सादृश्यार्थं वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे ।
कीदृशं वयम् । अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः 'अश्वाघस्यात्'
(पा० ७।४।३७) इति क्यचि आत्मम् । ततः शतुप्र-
त्ययः । वाजिनोऽङ्गवन्तः हवियुक्ताः । गव्यन्तः गा इच्छन्तीति
गव्यन्तः गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां
वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

उ० त्वामिद् । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् । इच्छब्द
एवार्थे हिर्निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आह्वयामः । सातौ
वाजस्य सातिर्लाभः । लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपिच
कारवः कर्तारः स्तोमानां वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु
हन्तव्येषु हे इन्द्र, सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुतिस्मृति-
विहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः तत्पतिम् ।
नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु जेतव्यासु अवैतः
अश्ववतः रथिनो वा आह्वयन्ति । नहि त्वद्वर्ते पुरुषाणां
किञ्चित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

म० ऋगद्वयमेन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः
अध्योर्गोर्गानस्योक्तेः । आया बृहती द्वितीया सतोबृहती 'बृह-
दुत्तरे पक्षे' इति श्रुतेः । हे इन्द्र, कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः
ऋत्विजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः । इत् एवार्थे हि
निश्चये । किंनिमित्तम् । वाजस्याङ्गस्य सातौ लाभनिमित्तम् ।
वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम् । काष्ठासु दिक्षु दिविजयनिमि-
त्तम् । कीदृशं त्वाम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् । श्रुतिस्मृत्यु-
क्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः, कथ्यन्ते । तथा अवैतः
अश्वप्राप्तिनिमित्तं च । विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दाद्वतिराद-
रार्था ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो
अद्रिवः । गामश्वं रथ्युमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं
न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

उ० स त्वम् । सः त्वं नः अस्मभ्यम् हे चित्र चाय-
नीय, हे वज्रहस्त, धृष्णुया प्रसहनेन महः महत्वेन च
स्तवानः स्तूयमान इति विकरणव्यत्ययः । हे अद्रिवः
अद्रिवन्, अद्रिसारमयं वज्रं तद्यस्यास्तीति संबोध्यते अद्रिव
इति । गाम् अश्वं च रथ्यं रथे साधुम् हे इन्द्र, संकिर ।
संकिरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीर्णं देहि । कथमिव ।
सत्रा वाजं न जिग्युषे । नकार उपमार्थीयः । यथा जिग्युषे
विजितवते । अश्वाय हस्तिने वा । सत्रा त्राणसहितम्
वाजं यवसम् । सज्जेहमपरिमितं संकिरेयुर्दुधुः एवमस्मभ्यं
देहि ॥ ३८ ॥

म० हे चित्र आश्चर्यकारिन्, हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते
यस्य, हे अद्रिवः अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्संबुद्धिः
'मतुवसोः' (पा० ८ । ३ । १) इति रुत्वम् । हे इन्द्र, स
त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च संकिर देहि । संपूर्वः किरतिर्दानार्थः ।
कीदृशमश्वम् । रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् ।
धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूय-
मानः । धृषेः क्तुः ततो विभक्त्येतिदेशः । धृष्णुना धृष्णुत्वेन
भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र
विकरणव्यत्ययः । कथमिव । वाजं वाजमिव । न इवार्थे । यथा
जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्ष-
णम् तत्सहितं वाजमञ्चं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा ।
कया शचिष्ठयाऽवृता ॥ ३९ ॥

उ० कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्र्यो गायत्र्यः
अन्यपादो निचृत् । कया नश्चित्र आभुवदूती कया पुनः
ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकम् चित्रः
चायनीयः इन्द्रः । आभुवत् भूयात् । आकारो वृतासह
संबध्यते । सदावृधः सदाकालं वर्धयिता । सखा च कया
च नाम शचिष्ठया । शचीति कर्मनाम मतुल्लोपः । अतिश-
येन कर्मवत्या अवृता कर्मणा सदावृधः सखा भूयादिति
वर्तते ॥ ३९ ॥

म० तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्य-
साम्नो योनिः 'वामदेव्यमात्मन्' इति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत्
सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषजनीयम् । इन्द्रः कया
ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा
सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्तते इति
६२ य० उ०

वृत् तथा वृता वर्णमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा
तया अतिशयवत्या यागक्रियास्माकं सखा भवति । शचीति
कर्मनाम तत इष्टप्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः । चित्रः विचित्रः
पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः 'इगुपध-'
(पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । सदा वर्धमानः ।
ऊती तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९)
इति पूर्वसवर्णः । अभुवत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
(पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप् इलोपः शपश्छान्दसे ङित्वे
धातोर्वङ्गादेशः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।
दृढा चिदांरुजे वसु ॥ ४० ॥

उ० कस्त्वा को नाम त्वाम् मत्सत् सादयति । सत्यः
अवितथः । मदानां मध्ये मंहिष्ठ अतिशयेन मदजनकः ।
अन्धसः सोमस्य स्वभूतोऽशः । येन मत्तः सन् त्वम् । दृढा
चित् दृढान्यप्यसुरवृन्दानि । आरुजे आरुजसि चूर्णयसि
वसु च ददासीति शेषः । यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि
चिरकालस्थायीनि वसूनि आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

म० हे इन्द्र, अन्धसोऽजस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा
त्वां मत्सत् मायति मत्तं करोति 'मवी हर्षे' 'लेटोऽडाटौ'
(पा० ३ । ४ । ९४) इत्यङागमः 'सिञ्चहुलं लेटि' (पा०
३ । १ । ३४) सिप्प्रत्ययः तिप् इलोपः । कीदृशः । मदानां
मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचायच् मदजनकानि हवींषि
तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः 'मंहि कान्तौ'
चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । यद्वा
'महि वृद्धौ' भ्वादिः । मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः ।
येनांशेन मत्तः सन् दृढचित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि
कनकादीनि त्वमारुजे 'रुजो भङ्गे' पुरुषपदव्यत्ययः । आरुजसि
चूर्णयसि दातुं भनक्षि । भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

अभी शु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्त्युतये ॥ ४१ ॥

उ० अभी शु णः आभिमुख्येन सुषु च नः अस्माकं
सखीनाम् अविता पालयिता । जरितृणां स्तोतृणां च अस्माकं
पालयिता । किंच । शतं भवासि शतधा भवसि । हे इन्द्र,
ऊतये अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां
जरितृणां च ॥ ४१ ॥

म० हे इन्द्र, त्वमृतयेऽवनाय पालनाय शु सुषु सम्यक्
अभि आभिमुख्येन शतं भवासि भवसि । आङागमः । शतशब्दो
बहुवाची । बहुरूपो भवसि । पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वम् । सखीनां मित्राणां जरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माक-

शुलिजामविता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । 'सुजः' (पा० ८।३।१०७) सुशब्दस्य षत्वम् । 'नश्च धातु-स्थोरुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति सुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।
प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसि-
षम् ॥ ४२ ॥

उ० यज्ञा यज्ञा वः आग्नेयस्यचः । तत्र द्वे बृहल्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञस्य साग्नो योनिः । यज्ञेयज्ञे इति सप्तम्येकवचनस्य आ आदेशः वीप्सायाम् । वः इति यज-मानविषयं युष्मदर्थम् । अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धात् । गिरा गिरा च । तथा तथा च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणया दक्षसे । दक्षसमिति सन्नतिः । दक्षवन्त-मुत्साहवन्तम् । अग्निविशेषणं चैतत् । प्र प्रः 'प्रसमुपोदः पादपूरणम्' इत्यभ्यासः । शंसिषेत्याख्यातेन संबन्धः । प्रशंसिषं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रं न मित्रमेव । अथ वाक्यार्थवशा सदानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वः युष्मदर्थे अग्निं दक्षवन्तं तथातया च स्तुत्या प्रशंसिषम् अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

म० तृचः प्रगाथः आग्नेयः शंयुदष्टः यज्ञायज्ञियस्य साग्नो योनिः । 'यज्ञायज्ञियं पुच्छम्' इति श्रुतेः । द्वे बृहल्यौ । तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञ वीप्सायां द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थं यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थं । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे । चतुर्थी द्वितीयाथे । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इति द्वित्वम् । तस्य च शंसिषमिति क्रियया संबन्धः । वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थं । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरागिराऽन्यथान्यथा स्तुत्या वः त्वाम् । यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि । 'शंस स्तौतौ' लुङ् अङ्भाव आर्षः । कीदृशमग्निं । दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरनुप्रत्ययः । दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिन्तम् । यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नातमलर्थं द्रष्टव्यम् । दक्षसं बलवन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः । मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

पाहि नो अम् एकया पाह्युत द्वितीयया । पाहि
गीर्भस्तिस्मिर्गर्जा पते पाहि चतस्रर्भिवसो ॥ ४३ ॥

उ० पाहि नः गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने, एकया गिरा ऋग्लक्षणाया । पाह्युत गोपाय च । द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्यजुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे ऊर्जामन्नानां पते, पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगाद्यास्तिस्रः गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्था गीः । हे वसो वासयितः ॥ ४३ ॥

म० गर्गहृष्टा । हे अग्ने, हे ऊर्जा पते अन्नानां पालक, हे वसो वासयितः, यद्वा लुप्तमलर्थं द्रष्टव्यम् । हे वसो वसुमन् धनवन्, एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षणाया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्नितिवाक्यशेषः । नोऽस्मान् पाहि रक्ष । उत अपिच द्वितीयाया यजुर्लक्षणाया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्था गीः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

ऊर्जो नपातुं स हिनाऽयमस्मयुर्दाशेम हव्यदा-
तये । भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनू-
नाम् ॥ ४४ ॥

उ० ऊर्जो नपातम् । स त्वं हे अध्वर्यो, ऊर्जो नपातम् ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायते इत्यपां पौत्रोऽग्निः । तम् । हिन तर्पय । अयम् अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतो वयं च । दाशेम संकल्पं कुर्यांस । हव्यदातये हविषो दानाय । भुवद्वाजेष्वविता यतोऽयम् वाजेष्वन्नेषु विषय-भूतेषु अविता गोप्ता । भुवद्भवति । भुवद्बुधे वर्धनाय च भवति । उत अपिच । त्राता तनूनां शरीराणाम् । बहुवचनोपदेशान्नार्थादिशरीरग्रहणम् । यत एवम् अतः ऊर्जो नपातं हिन इति संबन्धः । एवमदूरविप्रकर्षेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

म० यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो, ऊर्जो नपात-मपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय 'हि गतौ वृद्धौ च' स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः । ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते । अद्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः । अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्प-यामः । 'दाश्च दाने' अत्र संकल्पार्थः । यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु अविता रक्षिता भुवद्भवति । बुधे वृद्धौ च भुवद्भवति । उतापिच तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति । बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्व-

सुरोऽसि वत्सुरोऽसि । उपसस्ते कल्पन्तामहोरा-
त्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते
कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां संवत्सरस्ते कल्पताम् ।
प्रेत्या एत्यै संचाञ्च प्र च सारय । सुपर्णचिदसि
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

उ० संवत्सरोऽसि । संचितोऽग्निरनेन वपुषा अभिमृ-
श्यते । 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति यदुक्तं
ज्योतिःशास्त्रे तदिहोच्यते । हे अग्ने, यस्त्वं संवत्सरोऽसि ।
सर्वस्य सारितासि । न च त्वामन्यः सारयति । यश्च त्वं
परिवत्सरोऽसि यश्च इदावत्सरोऽसि । इदा इदानीमिति
समानार्थौ । यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति निपातः । यश्च
वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः कल्पन्तां
कृता भवन्त्ववयवत्वेन । एवम् अहोरात्रा अर्धमासा मासा
ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै
आगमनाय संचाञ्च प्रसारय च । समं च प्रसारय च ।
स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः । सुवर्णचिदसी-
त्याकृतिवचनम् । तया देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत्
प्राण इव । ध्रुवः शाश्वतिकः । सीद अवस्थानं कुरु । अभि
त्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

म० अग्निदेवत्वं यजुः । अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको
व्यूहः । ततः शताक्षराभिकृतिश्छन्दः । चित्वाग्नेरभिमर्शने विनि-
योगः । 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति ज्योतिः-
शास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने, त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि
इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंव-
त्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः । 'युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेन' इति
ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकालादयः काल-
विशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः
पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन
कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् । संवत्सरादयः पञ्चापि
कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरादरार्था । किंच प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै
आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च । स्वेच्छया संकोचवि-
कासौ कुर्विति भावः । किंच सुपर्णाकारेण चित्वात्सुपर्णचि-
दिति । तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस
इव प्राणा इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आम्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभां पृथिव्या
अधि । दिवो वर्ष्मन्समिध्यत् ओजिष्ठश्चर्षणीसहं
वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

उ० होता यक्षत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोः
प्रयाजप्रेषाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्येत्येन्द्राः । आप्रीदेव-
तास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति । होता यक्षत् दैव्यो होता
यजतु । समिधा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन । समिधा वा
सहितम् इन्द्रम् । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते ।
प्रथमं तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय प्रदेशे समिध्यते
अग्न्यात्मना । द्वितीयं विद्युदात्मना समिध्यते । नाभौ
पृथिव्या अधि । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । नाभिभूते
अन्तरिक्षप्रदेशे अध उपरि ततः तृतीयमादित्यात्मना दिवः
द्युलोकस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थान
इन्द्रः स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां
मध्ये । चर्षणीसहाम् चर्षणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते
अभिभवन्ति ते चर्षणीसहः देवाः तेषां चर्षणीसहं देवानां
मध्ये । स चेज्यमानो वेतु पिबतु स्वमंशमाज्यस्या । त्वमपि
हे मनुष्यहोतः, यज ॥ १ ॥

म० इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः ।
अयमध्यायः सौत्रामणिसंवन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोध-
सयोरायन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रेषरूपः । ततश्च प्रजापत्यश्वि-
सरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आयेऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः
संवन्धिन अप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रया-
जानां प्रेषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्र-
मित्यन्ताः [११ क०] । अथ मन्त्रार्थः । आषां त्रिष्टुप् ।
दैव्यो होता । समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया
सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते
दीप्यते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्या-
त्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तर-
रिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि ।
तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना
समिध्यते । कीदृशः । चर्षणीसहामोजिष्ठः चर्षण्यो मनुष्यास्ता-
न्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणीसहो मनुष्याभिभावकास्तेषां मध्ये
ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्टनि परे 'विन्मतो-
र्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ
इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध इन्द्रः
आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ १ ॥

द्वितीया ।

होता यक्षत्तनूनपातमुतिभिर्जेतारमर्पराजितम् ।

इन्द्रं देवश्च स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशश्चैनं
तेजसा वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपातम् आप्रीदेवताभिप्रायमिन्द्रा-
भिप्रायं वा । स हि मरीचः पौत्रः । दैव्यो होता यजतु
तनूनपातमिन्द्रम् ऊतिभिरवनैः सहितम् जेतारम् अयज्व-
नाम् अपराजितम् इन्द्रं । देवं दानादिगुणयुक्तम् । स्वर्विदम्
स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्वि-
दम् । केन यजतु । पथिभिर्मधुमत्तमैः । पथिशब्देनात्र
हवींष्युच्यन्ते । तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रति पतन्ति यजमानाः ।
हविर्भिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभूतमिन्द्रम् ।
नराशंसेन यज्ञेन सहितम् । तत्र तनूनपात्तराशंसावेकस्मि-
न्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा च
सहितमिन्द्रं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिबतु आज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २ ॥

म० अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं
च देवं होता यजतु । कैः । पथिभिः । पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं
यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः । ऊतिभिः अवन्ति
तर्पयन्ति ते ऊतयस्तेः 'ऊतियूति-' (पा० ३ । ३ ९७)
इत्यादिना कर्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वा-
दोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः ।
कीदृशमिन्द्रम् । जेतारं शत्रूणाम् । अपराजितं केनापि न परा-
भूतम् । स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् । यद्वा
स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् 'विद सत्तायाम्' । कीदृशेन नराशं-
सेन । तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु ।
शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपात्तराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावि-
त्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

तृतीया ।

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् ।
देवो देवैः सर्वीर्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ ३ ॥

उ० होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु
इडाभिः प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् ।
आजुह्वानमाह्वयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्मा-
णम् । स चेज्यमानः देवः द्युस्थान इन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः
सवीर्यः समानवीर्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरां दारयिता ।
वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
यज ॥ ३ ॥

म० ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह
इन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् ।
आजुह्वानमाह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यम-
मरणधर्माणम् ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु । कीदृशो देवः ।

सवीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः । सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेक-
स्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं
शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम् ।
वसुभी रुद्रैरदित्यैः सयुग्भिर्वहिरासद्वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ ४ ॥

उ० होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु । बर्हि-
षीन्द्रं बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधन-
मेवात्र प्रयाजदेवताबर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् । निषद्वरमनिरा-
कुर्वतां वरमुत्कृष्टम् । वृषभं वर्षितारं च । नर्यापसम् नृभ्यो
मनुष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं
नर्यापसमिन्द्रम् । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः ।
सयुग्भिः समानयोजनैः बर्हिः आसदत् । आसीदत्त्विति
लकारव्यत्ययः । वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि
हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४ ॥

म० आषां त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं
होता यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवे-
ष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् । वृषभं वर्षितारम् । नर्यापसं नरेभ्यो
यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नराणां
हितकारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः
सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वा-
दिभिः । सयुग्भिः सह युजन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

होता यक्षदोजो न वीर्युश्च सहो द्वार इन्द्रमव-
र्धयन् । सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो
द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

उ० होता यक्षदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न
इति समुच्चयार्थो निपातः । ओजश्च वीर्यं च सहश्च द्वारश्च
इन्द्रियशरीरमनोबलान्यपि समुचितानि । कस्माद्धेतोरेतानि
यजतु । यत एतानि इन्द्रमवर्धयन् वर्धयन्ति । इदानीं
नव स्तुत्यद्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः ।
सुप्रायणाः सुप्रगमनाः । अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता
भवन्तु । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । इन्द्राय
इन्द्रार्थम् । कथंभूताय । मीढुषे सेक्रे व्यन्तु पिबन्तु
आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ५ ॥

म० अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवाः
इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन् । ओज इन्द्रियबलं, वीर्यं
शारीरबलं सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च
द्वार इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विष्टता भवन्तु । अस्मिन्

यत्ने आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च । कीदृशो द्वारः । सुप्रायणाः
सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासुः ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं
यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय
कीदृशाय । मीढुषे मेहतीति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे । कसन्तो
निपातः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुषे मातरा मही ।
सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामा-
ज्यस्य होतर्यज ॥ ६ ॥

उ० होता यक्षदुषे दैव्यो होता यजतु । उषे नक्तोषासा-
विति प्राप्ते पूर्वपदलोपश्छान्दसः । इन्द्रस्य धेनू सुदुषे
शोभनदोहने मातरा मातरौ । मही महत्यौ । ते चेज्यमाने
सवातरौ । वातृशब्दो वत्सवचनः समानो वाता वत्सः ययोस्ते
सवातरौ । नकार उपसर्गाद्यर्थः । एकशिशुके इव गावौ तेजसा
वत्समिव इन्द्रं अवर्धयताम् । वीतां पिबताम् आज्यस्य
स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६ ॥

म० आषीं त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः । होता उषे
नक्तोषे यजतु । ते च तेजसा इन्द्रमवर्धयताम् आज्यं वीतां
पिबतां च । तत्र दृष्टान्तः । सवातरौ न । न इवार्थे । समानो
वाता वत्सौ ययोस्ते सवत्सौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा
वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् । कीदृशौ उषे । इन्द्रस्य धेनू
धिनुतस्ते धेनू प्रीणयिष्यौ । सुदुषे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं
पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ । विभक्तेराकारः । मातृवत्पालिके ।
मही मह्यौ महत्यौ । विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

होता यक्षद्वैत्या होतारा भिषजा सखाया
हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय
धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

उ० होता यक्षद्वैत्याहोतारा । दैव्यो होता यजतु दैव्यौ
होतारौ । भिषजा भिषजौ देवानां वैद्यौ । सखाया सखायौ
समानख्यानौ । यौ च हविषा इन्द्रम् भिषज्यतः यौ च
कवी क्रान्तदर्शनौ यौ च देवौ द्युस्थानौ यौ च प्रचेतसौ
प्रकृष्टज्ञानौ यौ च इन्द्राय इन्द्र इति विभक्तिव्यत्ययः ।
धत्तः स्थापयतः इन्द्रियं वीर्यम् । तौ चेज्यमानौ वीतां
पिबताम् आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ७ ॥

म० अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाभिरसौ च मध्य-
मस्तौ होता यजतु । यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकि-
त्सतः 'भिषज् रुजये' कण्ठ्वादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं
वीर्यं धत्तः । तौ च आज्यं वीताम् । कीदृशौ । भिषजा भिषजौ
चिकित्साकुशलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं क्षेहवन्तौ ।

कवी क्रान्तदर्शनौ । देवौ दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो
ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

होता यक्षत्तिस्त्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधात-
वोऽपस इडा सरस्वती भारती मही । इन्द्रपत्नीर्ह-
विष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥

उ० होता यक्षत्तिस्त्रो देवीः न भेषजं त्रयस्त्रिधात-
वोऽपसः । नकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । भेषजं च ये च
त्रयो लोकाः त्रिधातवः अग्निवायुसूर्यास्तेषां धातवः अपसः ।
अप इति कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः । अपस्त्रिनः कर्मवन्तः ।
शीतोष्णवर्षादीनि हि तेषां कर्माणि । तांश्च होता यजतु ।
कतमास्तिस्त्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती च । महीः
महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्रीः हविष्मतीः हविषा
सयुक्ताः । ताश्चेज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ८ ॥

म० ब्राह्मी अनुष्टुप् । भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोका-
स्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ।
ताश्चाज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्त्रयः । त्रिधातवः त्रयो-
ऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्त्रिनः
कर्मवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्य-
स्तिस्त्रः । महीः महत्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्रीः ।
हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

नवमी ।

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयजं
घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा
दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

उ० होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु ।
त्वष्टारं प्रयाजदेवताम् । इन्द्रम् 'इदि परमैश्वर्ये' त्वष्टा
चेन्द्रः सामानाधिकरण्यात् । देवं दानादिगुणयुक्तम् भिष-
जमिन्द्रस्य । सुयजम् साधुयष्ट्यम् अक्षेययागं वा ।
घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् ।
सुरेतसं शोभनरेतस्कम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स
चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधत्
स्थापयत् । इन्द्रियाणि वीर्याणि वेतु च पिबतु च आज्यस्य
स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ९ ॥

म० अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु ।
कीदृशं त्वष्टारम् । इन्द्रम् 'इदि परमैश्वर्ये' ईश्वरं प्रभुम् । देवं
दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुय-
जस्तं साधु यष्ट्यम् । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् ।
आज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं पुरुषि बहूनि रूपाणि

यस्य तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स लघा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

दशमी ।

होता यक्षद्वनस्पतिः शमितारः शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन्पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ १० ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता वनस्पतिं यजतु शमितारं हविषा संस्कर्तारम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । धियो जोष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वा सवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् । स चेज्यमानः । मध्वा समञ्जन् मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संमृष्टीकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः मार्गैः शोभनगमनैः स्वदाति यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञं देवाननु । मधुना मधुस्वादुना घृतेन सहितम् । वेतु च पिबतु चाज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ १० ॥

म० शकरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारम् उल्लूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम् । शतक्रतुं शतं कतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्यरूपं वा । स लघा मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संम्रक्षयन् सन् । सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञम् । स्वदाति देवान् प्रापयति । स्वदातिः प्रापणार्थः । स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः 'सुदुरोधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति गमेर्द-प्रत्ययः ॥ १० ॥

एकादशी ।

होता यक्षदिन्द्रः स्वाहाज्यस्य स्वाहामेदसः स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतुर्यज ॥ ११ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाज्यस्य स्वाहाकरेणाज्यदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहामेदसः स्वाहाकरेण मेदोदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहा स्तोकानाम् स्तोका विन्दवः । स्वाहाकरेण च स्तोकेदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकरेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा-देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः स्वाहाकरेण वै देवा आज्यपाः जुषाणाः

सेवमानाः प्रीयमाणा वा इन्द्रं । आज्यस्य वेतु स्वमंशं पिबतु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ११-॥

म० शकरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकरेणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकरेण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकरेण स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान्यजतु । स्वाहाकरेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकरेण हव्यसूक्तीनां हव्यसंवन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकरेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

देवं वह्निरिन्द्रः सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतं राया वह्निष्मतोऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १२ ॥

उ० देवं वह्निः । एकादशानुयाजप्रेषा ऐन्द्राः मैत्रावरुणो ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं वह्निरिह देवता । यदेवं वह्निः । इन्द्रमवर्धयदिति संबन्धः । कथंभूतमिन्द्रम् । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् । देवैर्वीरवत् । वह्निषो विशेषणमेतत् । देवैः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुक्तम् । यच्च स्तीर्णं वेद्याम् यच्च वह्निः वस्तोर्वृतम् अहनि लूनम् यच्च अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारितम् । वस्तोरहर्वचनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्धयदिति सर्वत्र संबध्यते । यच्च राया धनेन हविलक्षणेन अन्यान्यजमानान् । वह्निष्मतः वह्निषा संयुक्तान् । अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तद्विः वसुवने वसुवननाय च धननिखननाय च वेतु पिबतु । त्वंच हे होतः, यज ॥ १२ ॥

म० एकादश ऐन्द्रपशोः संवन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवता वह्निरादयः । अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । वह्निः देवं वह्निःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत्पुष्पाति । किंभूतं वह्निः । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुक्तम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकाश्रितात् । अक्तो रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् । वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्नि-शावाचकम् । यत् वह्निः राया हविलक्षणेन धनेन वह्निष्मतः वह्निषा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् वह्निः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति तप्तमीषध्वौ चतुर्थर्थे । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवीर्द्धार इन्द्रं संधाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् ।
आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वणं
रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु
यज ॥ १३ ॥

उ० देवीर्द्धारः यज्ञगृहद्वार उच्यन्ते । या देव्यो यज्ञगृ-
हद्वारः इन्द्रं यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवर्धयन् ।
याश्च संधाते देहलीकपाटपुटार्गलादिसंधाते सति वीड्वीः
दृढाः । नहि संधातमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ता इदा-
नीम् आ आभिमुख्येन स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मक्षमेण
कुमारेण च मीवता 'मीड्व हिंसायाम्' शत्रूणां हिंसावता
अपार्वणम् रेणुककाटम् समासपदमेतत् । नुदन्ताम् ।
इतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्तु । वत्सैः पुत्रैश्च अर्चते
गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् रेणुककाटम् ।
काटः कूपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः रेणुपूर्णः कुत्सितः
कूपः रेणुककाटः तं रेणुककाटम् । उपलक्षणमेतत् यज्ञभ्रंश-
कराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवननाय
वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे होतः,
यज ॥ १३ ॥

म० एकाधिका शकरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः ।
यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म । यमेर-
निष्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् । यामनि कर्मणि या द्वारो
देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृशो द्वारः । संधाते देहलीकपाट-
द्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः । संधातं
विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् ।
काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः । रेणुभिः कृत्वा ककाटो
रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निर्वर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे ।
कीदृशं कूपम् । वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ
आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्चते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् 'ऋ गतौ'
इत्यतो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति
वनिष्प्रत्ययः । कीदृशेन । मीवता 'मीड्व हिंसायाम्' मयनं
मीः क्तिप् । मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशी-
लाश्चलला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमप-
नुदत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि
मार्गादपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

देवी उपासान्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युह्येताम् । दैवी-
र्विशः प्रायसिष्टां सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधे-
र्यस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

उ० देवी उपासानन्ता ये देव्यो उपाश्च नक्ता रात्रिश्च
इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अह्नेताम् आहूतवत्यौ

वर्धनाय । ये च देव्यो दैवीर्विशः वसवो रुद्रा आदित्या
विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति । अयासिष्टाम् गतवत्यौ
स्वेन संभोगेन । यद्वा 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः'
इति श्रुतिः । दैवीर्विशः यज्ञाङ्गभूतान्पञ्चप्रति अयासिष्टां
गतवत्यौ । अनुयाजेषु हि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः । ये च
सुप्रीते साधुप्रीते । ये च सुधिते साधुहिते । वसुवननाय
वसुनिधानाय च वीतां पिबतां । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १४ ॥

म० ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानन्ता ।
समासे उषःशब्दस्य उषासादेशः । अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी
देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्नेतामाहूतवत्यौ । प्रैति
प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च दैवीः देवसंवन्धिनीर्विशः
प्रजाः प्रायसिष्टां प्रगतवत्यौ । यातेर्लुङ् । वसवो रुद्रा आदित्या
विश्वेदेवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् ।
कीदृशौ । सुप्रीते अतितुष्टे । सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

देवी जोष्टी वसुधिते देवमिन्द्रमवर्धताम् । अर्या-
व्यन्याघाद्वेषां स्यान्वावर्क्षद्वसु वार्याणि यजमानाय
शिक्षिते वसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

उ० देवी जोष्टी देव्यो जोषयिष्यौ । इदानीं देवता-
विकल्पः । द्यावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा ।
सत्यं च समा चेति कात्थक्यः । ये देव्यो जोषयिष्यौ ।
वसुधिते वसुधानं याते वसुनो धारयिष्यौ वा ये च देव-
मिन्द्रम् अवर्धताम् अवर्धयताम् । अयाव्यन्याघाद्वेषांसि
ययोश्च मध्ये अयावि । 'यु पृथग्भावे' पृथक्करोति । लकार-
व्यत्ययः । अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि च
दौर्भाग्यानि आ अन्यावक्षन् वसुवार्याणि यजमानाय । अन्या
एका आवक्षत् आवहति वसूनि वरणीयाणि यजमानार्थम् ।
कथंभूते । शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते च वसुवननाय
वसुधानाय च वीतां पिबतां त्वमपि हे होतः, यज ॥ १५ ॥

म० एकाधिकातिजगती । जोष्टी जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते
देवी देव्यौ । वसुधिते वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते
द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । 'सत्यं च समा चेति कात्थक्यः'
(निरु० ९ । ४१) । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् । तयो-
र्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि
च अयावि । 'यु पृथग्भावे' दूरीकरोति । यौतेश्चिन् लकारव्य-
त्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु
वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति । कीदृशौ ते । शिक्षिते
विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

देवी ऊर्जाहुती दुर्घे सुदुर्घे पयसेन्द्रमवर्धताम् ।

इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन
पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधातामूर्जमूर्जाहुती ऊर्ज-
यमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने
वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १६ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । अधस्तनप्रेषोक्त एव देवताविकल्पः ।
ये देव्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाह्वान्यौ दुधे दोग्ध्यौ अन्योन्यम् ।
'अनयोरनुसंभोगमिमाः सर्वाः प्रजाः अनुसंभुजत' इति
श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने । ये च पयसा इन्द्रम् अवर्धताम-
वर्धयताम् । ययोश्च इषमन्नम् ऊर्जं च तदुपसेचनं
दध्यादि अन्या एका आवक्षत् आवहति यजमानाय । सग्धिं
सपीतिमन्या अन्या अपरा च सग्धिं समानां जग्धिं पुत्रपौ-
त्रादिभिः । सपीतिं समानां पीतिं पानं च आवक्षत्
आवहति यजमानाय नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधा-
ताम् । ये च देव्यौ नवेन ऊर्जा धान्येन पूर्वं पुरातनम् ऊर्जं
धान्यम् । दयमाने दयतिः रूपदयाकर्मा । रक्षितवत्यौ सत्यौ
अधाताम् । पुराणेन च ऊर्जा धान्येन नवमूर्जं धान्यम् अधा-
ताम् धारितवत्यौ । ये च ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने स्त्रीकुर्वाणे ।
वसुनि वरणीयानि यजमानाय । शिक्षिते विदितवेद्ये
च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबताम् । त्वमपि
हे होतः, यज ॥ १६ ॥

म० विवृतिः । अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः । देवी
देव्यौ पूर्वप्रेषोक्त पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् 'छन्द-
स्तुभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शप् आर्धधातुकत्वाणिचो
लोपः । कीदृश्यौ । ऊर्जाहुती ऊर्जा वलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं
ययोस्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे 'दुहः क्वघश्च' (पा० ३।२।
७०) इति कप् घादेशश्च । दोग्ध्यौ 'अनयोरनु संभोगमिमाः
सर्वाः प्रजा अनुसंभुजतः' इति श्रुतेः । सुदुधे साधुदोहने ।
तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति
यजमानाय । अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत्
समाना ग्धिभोजनं सग्धिः ताम् । समाना पीतिः सपीतिः
पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनाज्ञेन पूर्वं
पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनाज्ञेन नवमन्नमधाताम् । यजमानाय
वार्याणि वसु वसुनि चाधाताम् । अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावि-
त्यर्थः । कीदृश्यौ । दयमाने उक्षन्त्यौ कृपयन्त्यौ वा । ऊर्जा-
हुती ऊर्जायुता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्जं रसमूर्जयमाने
वर्धयन्त्या । शिक्षिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् । हता-
घशंसावार्ष्ट्या वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षितौ
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १७ ॥

उ० देवा दैव्या । यौ देवौ दैव्यौ होतारौ । एकः पार्थि-

वोऽग्निः एकश्च मध्यमः । देवमिन्द्रमवर्धताम् । यौ च हता-
घशंसावार्ष्ट्या वसुवार्याणि यजमानाय । शिक्षितौ अघं पापं
ये शंसन्ति ते अघशंसाः । हता अघशंसा याभ्यां तौ हताघ-
शंसौ । आभार्ष्ट्या आहार्ष्ट्याम् हतवन्तौ वसुनि वरणीयानि
यजमानाय । शिक्षितौ अवगतार्थौ तौ च वसुवननाय वसु-
धानाय च वीतां पिबतां । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १७ ॥

म० अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः ।
देवा देवौ दैव्या दैव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् । यजमानाय
वार्याणि वसु वसुनि च आभार्ष्ट्या आहार्ष्ट्यामाहतवन्तौ ।
आहृपूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः । कीदृशौ । हताघशंसौ अघं पापं
शंसतीच्छति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापि-
निवर्तकौ । तौ वीताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

देवीस्तिस्तिस्तिस्ती देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् ।
अस्पृक्षद्भारती दिव्यं रुद्रैर्यज्ञं सरस्वतीं वसुमतीं
गृहान्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

उ० देवीस्तिस्तिः । आदरार्थोऽभ्यासः । पतिं देवानां पाल-
यितारम् इन्द्रमवर्धयन् । तासां मध्ये भारती भरत आदित्यः
तस्य इयं भारती दिवम् अक्षत् स्पृशति । रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती ।
सरस्वती च रुद्रैः सहिता यज्ञम् अस्पृक्षत् । इडा च वसु-
मती वसुभिः तद्वती गृहान् अस्पृक्षत् । गृहशब्देनात्रायं
लोकोऽभिधीयते लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिद्वयाः । ताः
वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ १८ ॥

म० अतिजगती । तिस्ती देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्र-
मवर्धयन् । आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह । भारती दिवं
स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति । भरतो रविस्तत्कान्तिर्भारती । सरस्वती
रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत् ।
गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुथस्त्रिवन्धुरो देव-
मिन्द्रमवर्धयत् । शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण
प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमहंतो बृहस्पतिः स्तोत्र-
मश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

उ० देव इन्द्रः । यज्ञो देवता देवः दानादिगुणयुक्तः
यज्ञः इन्द्रः । 'इदि परमैश्वर्यं' परमेश्वरः । नराशंसः नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः । त्रिवरुथः वरुथ-
शब्दो गृहवचनः । त्रीणि वरुथानि गृहाणि सदोहविधाना-
मीध्राणि यस्य स त्रिवरुथः । त्रिवन्धुरः । वन्धुरशब्दः सारथि-
स्थानवचनः । त्रीणि वन्धुराणि सारथिस्थानानि ऋग्यजुःसा-
मलक्षणानि यस्य स त्रिवन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्धयत् । यश्च

शतेन शितिपृष्ठानामाहितः । शतगुणो हि अग्निराधेयस्तद-
भिप्रायमेतत् । सहस्रेण गवां प्रवर्तते । सहस्रेण गवां
यष्ट्यमित्युक्तेः । यस्य चास्य मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणा-
वेव होत्रमर्हतः । बृहस्पतिश्च स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति । अश्विनौ
च आध्वर्यवमर्हतः । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु
पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १९ ॥

म० कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो
देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशो नराशंसः । इन्द्रतीतीन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् । त्रिवरुथः वरुथं गृहम् । त्रीणि वरुथानि सदोहविर्धा-
नामीध्राणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुः-
सामलक्षणानि बन्धनानि यस्य सः । नराशंसः शितिपृष्ठानां
शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति इयामं
पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत् मित्रावरु-
णावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ भवतः ।
बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति । अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यव-
मर्हतः । स वेतु ॥ १९ ॥

विंशी ।

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपि-
प्लो देवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं
पृथिवीमदह्नीदसुवनं वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २० ॥

उ० देवो देवैः । यूप उच्यते । यो देवो वनस्पतिः देवै-
रेव हिरण्यपर्णः देवाः सौवर्णानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः ।
मधुशाखः मधुरसवती शाखा यस्य स मधुशाखः देवैरेव ।
सुपिप्लः साधुफलो देवैरेव देवमिन्द्रमवर्धयत् । यश्च
दिवम् अग्रेण अस्पृक्षत् स्पृशति । आ अन्तरिक्षमस्पृक्षदित्य-
नुषङ्गः । मध्येनेति शेषः साकाङ्क्षत्वात् । पृथिवीमदह्नीत्
पृथिवीम् उपरेणेति शेषः । अदह्नीत् दढामकरोत् । स वन-
स्पतिः वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ २० ॥

म० अतिशक्तरी । यूप उच्यते । वनस्पतिर्देवो देवैः सह
इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः । हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि
यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपिप्लः
शोभनानि पिप्लानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं
स्पर्शमस्पृक्षत् स्पृशति । स्पृशेर्लङि 'शल इगुपधादनिटः कसः'
(पा० ३ । १ । ४५) इति कसप्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति
शेषः । आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः । अदह्नीत् दढा-
मकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

एकविंशी ।

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वास-
स्थमिन्द्रेणासन्नमन्या बर्हीष्यभ्यभूदसुवनं वसुधे-
यस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

६३ य० उ०

उ० देवं बर्हिः । यदेवं बर्हिः । वारितीनाम् वाः उद-
कम् 'इण् गतौ' वारुदकमितिः स्थानं यासां ता वारितय
ओषधयः तासां मध्ये देवं वरिष्ठम् । यद्वा वार्य इति दर्भ-
रूपेणावस्थानं येषां ते वारितयः दर्भाः । अत्र श्रुतिः 'तदे-
ताभ्यामुत्पुनाति' इत्युपक्रम्य 'तस्मादुहैका आपो बीभत्सां-
चकिरे' इति अभिधीयते । त इमे दर्भा इत्याह । वारितीनां
दर्भाणां संघातभूतम् देवमिन्द्रमवर्धयत् । यच्च स्वासस्थम्
साधु आस्थेयं देवमनुष्यैः । यत्र च इन्द्रेण आसन्नम् आस्थि-
तम् । यच्च अन्या अन्यानि हवींषि अभ्यभूत् अभिभवतीति
कालव्यत्ययः । तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ २१ ॥

म० आर्षो त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्ध-
यत् । अन्या अन्यानि बर्हीष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु ।
कीदृशं बर्हिः । वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं
श्रेष्ठम् । वारि जले इतिर्गत्यितीयां ता वारितयो जलाश्रिता
ओषधयः । स्वासस्थं सुखेनासनेन स्वीयते यत्र तत्स्वासस्थम् ।
इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं
कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नो वसुवनं वसुधेयस्य
वेतु यज ॥ २२ ॥

उ० देवो अग्निः । स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति
यस्यायमधिकारः । देवं च इन्द्रमवर्धयत् । यश्च स्विष्टं कुर्वन्
स्विष्टकृतनामभूतः सः । स्विष्टं साध्विष्टम् अद्य अस्मिन्कर्मणि
करोतु नोऽस्माकम् । अपिच वसुवननाय वसुधानाय च वेतु
पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ २२ ॥

म० आर्षो त्रिष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत्
स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः । स्विष्टं
कुर्वन्सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधि-
कारः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

अग्निमद्य होतांसमवृणीतायं यजमानः पच-
न्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय छागम् । सुपस्था
अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय छागेन । अधत्तं
मेदस्तः प्रति पचतामग्नीदर्वीवृधत्पुरोडाशेन । त्वामद्य
ऋषे० ॥ २३ ॥

उ० अग्निमद्य । व्याख्यातः प्रैषः । ऐन्द्र एकः पशुरिति
विशेषः ॥ २३ ॥

म० त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसंबन्धी
सूक्तवाकप्रैषः । त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्राजु-

वाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तः आदिमात्रेणोक्तः सकलो
हेयः । अग्निमय एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूपस्थाः
ब्राह्मी उष्णिक् । त्रामय एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः
प्रेषः (२१ । ५९—६१) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरे-
ण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्री छन्द इन्द्रियं
त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २४ ॥

उ० होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे । पशुसंस्कारश्चैन्द्रः
तत्रैते प्रेषाः । अतः प्रयाजदेवताऽविरोधेन यथैन्द्राः संपद्यन्ते
तथा व्याख्यायन्ते । दैव्यो होता यजतु समिधानमग्निम् ।
महच्च यशः अग्निसंबन्धि । सुसमिद्धं चाग्निमेव । वरेण्यं
वरणीयं चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः आधातव्यम-
स्मिन्निति वयोधास्तं वयोधसम् । वयसः आयुषो वा धार-
यितारम् । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । गायत्री च छन्दः
इन्द्रियं वीर्यं च त्र्यविं च गां वयश्च आयुः दधत् धारयन् ।
इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रकरणात् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसंहिता
वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः,
यज ॥ २४ ॥

म० एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रेषाः समित्तनूनपादा-
द्याग्नीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च
यजतु । वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो धातारं
धारयितारं वा । कीदृशमग्निम् । समिधानं दीप्यमानम् । मह-
द्यशः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सुआदेशः । महता
यशसा समिद्धं वीर्यम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु ।
गायत्री छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत्
स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयो-
ऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाज-
देवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ।
एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे
शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्य-
वाहं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २५ ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपातम् । दैव्योहोता यजतु तनून-
पातम् । उद्भिदम् उद्भेतारं यज्ञफलानाम् । यं च गर्भम्
अदितिः दधे धारितवती । शुचिं पवित्रम् । इन्द्रं च यजतु
वयोधसम् । वय आयुर्धीयते यस्मिन् तं वा वयसो धार-
यितारं वा । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । उष्णिहं च छन्दः
इन्द्रियं वीर्यं च दित्यवाहं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत्

धारयन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसंहिता वेतु पिवतु आज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २५ ॥

म० एकाधिका जगती । होता तनूनपाते प्रयाजदेवं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । अदितिर्गर्भं दधे तं इन्द्रमित्यर्थः ।
कीदृशं तनूनपातम् । उद्भिदम् उद्भिन्नति प्रकटयति फलमित्यु-
द्भिदं तं । यज्ञफलानामुद्भेतारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् ।
उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् ।
द्विवर्षा गौर्दित्यवाह । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभि-
रीडयुषु सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुभं
छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य
होतुर्यज ॥ २६ ॥

उ० होता यक्षदीडेन्यम् । दैव्यो होता यजतु । ईडेन्यं
स्तुल्यम् । ईडतेरेन्यप्रत्ययः । ईडितम् ऋषिभिः स्तुतम् ।
वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभिः प्रयाज-
देवताभिः । ईड्यं स्तुल्यम् । इन्द्रविशेषणान्येतानि । सहः
सोमं च यजतु । सहः सोमशब्दौ नैघण्टुकौ इन्द्रसंबन्धा-
त्पठ्येते । इन्द्रं च वयोधसं वयस आयुषो धारयितारम् ।
किं कुर्वन् यजतु । अनुष्टुभं च छन्दः इन्द्रियम् वीर्यं च
पञ्चाविं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाज-
देवता च इन्द्रसंहिता वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २६ ॥

म० व्यूहेन शक्नोती । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह
वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईडेन्यम् ईडितुं योग्य
ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्त-
मम् 'नाद्वस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति नुडागमः । ईड्यं
सर्वैः स्तुल्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् ।
किं कुर्वन् । अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे
दधत् । पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स
वेतु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

होता यक्षत्सुबर्हिषं पूषण्वन्तममर्त्यं सीदन्तं
बर्हिषि प्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम् । बृहती छन्द
इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होत-
ुर्यज ॥ २७ ॥

उ० होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । सुबर्हिषं शोभ-
नबर्हिष्कम् । पूषण्वन्तं पूषणा संयुक्तम् अमर्त्यममरणधर्मा-
णम् । सीदन्तं बर्हिषि प्रिये अवस्थानं कुर्वन्तं बर्हिष्यभि-
रुचिरे । अमृते इन्द्रं वयोधसम् । किं कुर्वन् यजतु । बृहती

च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्रिवत्सं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता चेज्यमाना इन्द्रेण सह वेतु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज । ननु प्रयाजदेवताया अत्राधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते नतु देवतात्वमिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह । इत्थंभूतमेव बहिषो देवतात्वमित्यदोषः । तथा द्वारामपि देवतात्वम् ॥ २७ ॥

म० शकरी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् । सुबहिषं शोभनं बहिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषायास्ति पूषणांस्तं पूषा युक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बहिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्वन् । बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

होता यक्षद्व्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीहिरण्ययीर्ब्रह्माणमिन्द्रं वयोधसम् । पङ्क्तिं छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ २८ ॥

उ० होता यक्षद्व्यचस्वतीः । दैव्यो होता यजतु व्यचस्वतीर्व्यञ्जनवतीर्गमनवतीः । सुप्रायणाः साधु-
प्रगमनाः । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वारः यज्ञगृहद्वारः । द्वितीयावहुवचनान्तान्येतानि पदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्ययीः अविनाशिनीः । तथा । ब्रह्माणं परिवृढम् इन्द्रं । वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु पङ्क्तिं च छन्दः । इहेत्यभिनयदर्शनम् । इहासिन्निन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च तुर्यवाहं गां च आयुश्च दधत् धारयन् । सेन्द्रा द्वारश्चेज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २८ ॥

म० अतिशकरी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयो-
धसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीर्द्वारः । व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्जनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः । हिरण्ययीः हिरण्ययीः दृढाः । किं कुर्वन् । पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो गोस्तुर्यवाद तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

होता यक्षस्तुपेशसा सुशिल्पे बृहती उभे नक्तो-
पासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य
होतर्यज ॥ २९ ॥

उ० होता यक्षस्तुपेशसा । दैव्यो होता यजतु सुपेशसा सुपेशसौ । पेश इति रूपनाम । सुरुपे सुशिल्पे । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' अन्योन्यं प्रतिरूपे । बृहती महस्यो उभे नक्तोपासा न । ससुच्यार्थयो नकारः । उभे अपि नक्तोपसौ । नक्ता रात्रिः उषाश्च रात्रेरपरकालः । दर्शते दर्शनीये । विश्वं सर्वात्मकमिन्द्रं वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु । किं कुर्वन् यजतु । त्रिष्टुभं च छन्दः इह इन्द्रे इन्द्रियं च वीर्यं पष्ठवाहं गां च वय आयुश्च दधत् धार-
यन् । नक्तोपासौ सेन्द्रे चेज्यमाने वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २९ ॥

म० अतिशकरी । होता उभे नक्तोपासा नक्तोपसौ विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रे-
रपरभागः । नकारश्चार्थः । कीदृशौ नक्तोपसौ । सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम । शोभनं पेशो ययोस्ते सुरुपे । सुशिल्पे 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' इति श्रुतेः । त्रिष्टु शिल्पं ययोस्ते अन्योन्यं प्रतिरूपे । बृहती बृहस्यौ । दर्शते दर्शनीये । दशेरतत् प्रलयः । किं कुर्वन् । त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पष्ठ-
वाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

होता यक्षत्प्रचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारो
दैव्या कवी सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जगती छन्द
इन्द्रियमनुडुहं गां वयो दधद्वीतामाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३० ॥

उ० होता यक्षत्प्रचेतसा । दैव्यो होता यजतु । प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ । यौ च देवानामुत्तमं यशः । यशः पुञ्जीकृतये होतारौ दैव्यौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । कवी कान्त-
दर्शनौ । सयुजा सहयोगिनौ । इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । जगतीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च । अनडुहं च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । तौ च दैव्यौ होतारौ सेन्द्रावीज्यमानौ वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३० ॥

म० एकाधिका शकरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु । अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति । होतारौ कीदृशौ । प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवयशोरूपौ । कवी कान्तदर्शनौ । सयुजा सह युक्तास्तौ समानयोगौ । किं कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनडुहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वहतीत्यन-
ड्वान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

एकात्रिंशी ।

होता यक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रो देवीहिरण्ययीर्भार-

तीव्रहृतीर्महीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दं
इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षत्पेशस्वतीः । दैव्यो होता यजतु पेशस्वतीः
रूपसमृद्धाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतशरीराः ।
भारतीः भरत आदित्यः तस्य भारतीः । बहुवचनमिडास-
रस्वत्युपलक्षणार्थम् । वृहतीः प्रभावतः महत्यः आदित्येन्द्रा-
भिसंबन्धात् । पतिं पालयितारम् इन्द्रं च वयोधसम्
आयुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् यजतु । विराजं छन्दः
इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च । धेनुं गां न । नकारः समु-
च्चयार्थीयः । धेनुं च गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । तिस्रो
दैव्यश्च सेन्द्रा ईज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३१ ॥

म० एकाधिका शक्ती । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं
वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीस्तिष्ठः । पेशो रूपमस्ति
यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतदेहाः ।
वृहतीः प्रभावेण । महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राभिसंब-
न्धात् । कास्ताः भारतीः । बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् ।
इडासरस्वतीभारत्यस्तिष्ठ इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः
इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । नकारश्चार्थः ।
सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

होता यक्षत्सुरेतसं त्वष्टारं पृथिवर्धनं रूपाणि
विभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्दं
इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । दैव्यो होता यजतु सुरेतसं
त्वष्टारम् । शोभनं हि रेतस्ववर्जगदुत्पत्तिबीजत्वात् । पुष्टिं
वर्धयितारम् । रूपाणि विभ्रतं पृथक् पुष्टिम् । जातिषु
रूपाणि पुष्टिं च पृथक् धारयन्तम् । इन्द्रं च वयोधसं
आयुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् यजतु । द्विपदं च छन्दः
इन्द्रियं वीर्यम् उक्षाणं गां न । नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्न-
क्रमः । उक्षाणं च गाम् वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् ।
त्वष्टा च सेन्द्रः ईज्यमानः वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३२ ॥

म० एकाधिका शक्ती । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च
यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् । सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् । जग-
दुत्पादकत्वात्त्वष्टुः शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टिवर्धयि-
तारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विभ्रतम् । किं
कुर्वन् । द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसेकक्षमं गां वृषम्
वयश्चेन्द्रे दधत् । नश्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं
हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशनां विभ्रतं वशिं भगमि-
न्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्दं इहेन्द्रियं वशां वेहतं
गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता यजतु वनस्पतिं
शमितारं हविषः संस्कर्तारम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिर-
ण्यपर्णं सुवर्णमयपत्रम् । उक्थिनम् । 'वच परिभाषणे' अस्य
उक्थिनं वचनवन्तं यज्ञवन्तं वा । रशनां विभ्रतम् स्वरू-
पानुवादः । यूपे हि पशुवन्धनार्थं रज्जुर्वध्यते । वशिं कान्तं
भगं भजनीयम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारं
यजतु । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । ककुभं च छन्दः
इहेन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भघातिनीं च
गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । वनस्पतिश्च सेन्द्र ईज्य-
मानः वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्य-
होतः, यज ॥ ३३ ॥

म० अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु ।
कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं
बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्ययानि पर्णानि यस्य तम् ।
उक्थिनम् उक्थयानि शास्त्राणि सन्त्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां
रज्जुं विभ्रतम् । स्वभावानुवादः । यूपे हि पशुवन्धनार्थं रज्जु-
र्वध्यते । वशिं कान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ।
ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च
गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं
भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिच्छन्दसं
छन्दं इन्द्रियं वृहदृषभं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य
होतर्यज ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । दैव्यो होता यजतु स्वाहा-
कृतीः प्रयाजदेवताः । अग्निं च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणं
च भेषजम् । तथा कविं कान्तदर्शनं । क्षत्रं प्रहाराद्रक्षिता-
रम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारम् यजतु । किं कु-
र्वन् यजतु । अतिच्छन्दसं च छन्दः इन्द्रियं च वीर्यं वृहन्महत्
रूपभं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । सेन्द्रश्च
प्रयाजदेवता ईज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३४ ॥

म० अतिशक्ती । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं
च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । अग्निम् अज्ञातयमिः अग्रे
गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु । गृहपतिं गृहस्य पालकम् ।

वरुणम् त्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । मेघजं
रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षतात्प्रहारात्राता-
रम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् । अतिच्छन्दसं
छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे
दधत् । सेन्द्राः खाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः,
त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रं मवर्धयत् । गायत्र्या
छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य
वेतु यज ॥ ३५ ॥

उ० अथ वयोधसो नुयाजप्रेषाः । देवं बर्हिः यत् देवं
द्योतनं बर्हिः । वयोधसमायुषो धारयितारं देवं दानादिगु-
णयुक्तं इन्द्रं अवर्धयत् । किं कुर्वन् । गायत्र्या छन्दसा इन्द्रियं
वीर्यं चक्षुश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयत् । तत् वसुव-
ननाय वसुधानाय च वेतु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३५ ॥

म० वयोधसे पञ्चावेवैकादशानुयाजानां प्रेषाः बर्हिरादि-
देवताः । एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधस-
मेन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः । गायत्र्या छन्दसा कृत्वा
चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय
चाज्यं वेतु । षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि
यज । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

देवीर्द्वारो वयोधसं शुचिमिन्द्रं मवर्धयन् ।
उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने
वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ३६ ॥

उ० देवीर्द्वारः । या देव्यः द्वारः वयोधसमायुषो धार-
यितारम् । शुचिं पवित्रम् इन्द्रम् अवर्धयन् । किं कुर्वन् ।
उष्णिहा । छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं प्राणं च इन्द्रे वय आयुश्च
दधत् दधत्य इति लिङ्गवचनव्यत्ययः । धारयन्त्य इत्यर्था-
न्तरम् । ताः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३६ ॥

म० द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृश्यो द्वारः । उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं
प्राणेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता
व्यन्तु ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

देवी उपासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देव-
मवर्धयताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो
दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३७ ॥

उ० देवी उपासानक्ता । ये देव्यौ उपासानक्ता उपाश्च
रात्रेरपरकालः न क्तेति रात्रिनाम् । देवमिन्द्रं वयोधसमा-
युषो धारयितारम् । देवी देव्यौ देवम् । एको देवीशब्दो
दीप्तिवचनोऽपरो दानादिगुणयुक्तवचनः । देवशब्दोऽप्येव-
मेव । अवर्धयताम् । किं कुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं
बलं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुवननाय
वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे
होतः, यज ॥ ३७ ॥

म० द्वे ब्राह्म्यौ बृहत्तौ । उपासानक्तौ देवी देव्यौ वयोधस-
मिन्द्रं देवमवर्धयताम् । उपाश्च नक्तं च उपासानक्ता 'उपासो-
षसः' (पा० ६ । ३ । ३१) इत्युपःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उपा-
साआदेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते । देवी दीप्यमाने ।
कीदृशमिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । एको देवीदेवशब्दौ दीप्ति-
वाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं
वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो
वा । ते वीताम् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

देवी जोष्ट्री वसुधितिं देवमिन्द्रं वयोधसं देवी
देवमवर्धयताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे
वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३८ ॥

उ० देवी जोष्ट्री । ये देव्यौ जोष्ट्र्यौ जोषयित्र्यौ । वसु-
धितिं वसुधात्र्यौ देवं दीप्तं वयोधसमायुषो धारयितारमि-
न्द्रम् देव्यौ देवम् अवर्धयताम् । ते बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं
वीर्यं श्रोत्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ सत्यौ
वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३८ ॥

म० देवी देव्यौ दीप्यमाने अनुयाजदेवते देवं वीप्तं वया-
धसमिन्द्रं देवमवर्धयताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ ।
जोष्ट्र्यौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतिरुक्ते । जुषेस्तुच् । वसुधितिं
वसुनो धनस्य धारयित्र्यौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं
वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे पयसेन्द्रं वयोधसं
देवी देवमवर्धयताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं शुक्र-
मिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३९ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । ये देवी दात्र्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा-
ह्वान्यौ दुधे दोग्ध्यौ सुदुधे सुदोहने पयसा इन्द्रं वयोधसं
देवी देव्यौ द्युस्थाने देवं द्युस्थानम् अवर्धयताम् । ते पङ्क्त्या
छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं शुक्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धा-
रयन्त्यौ वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३९ ॥

म० शकरी । देवी दात्र्यौ ऊर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्यौ । दुधे दोग्ध्यौ । सुदुधे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्सौ ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

देवा दैव्या होतारो देवमिन्द्रं वयोधसं देवौ देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं त्विमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ४० ॥

उ० देवा दैव्या । यौ देवौ दातारौ दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । देवं दातारमिन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवौ द्युस्थानौ देवं द्युस्थानम् अवर्धताम् । तौ त्रिष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं त्विषिं दीप्तिं च इन्द्रे वयश्चायुः दधत् धारयन्तौ वसुवननाय च वसुधानाय वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । हे होतः, यज ॥ ४० ॥

म० अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ वीतौ देवसं-
न्धिनौ होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं वीसमिन्द्रं देवमव-
र्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं लग्निन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमव-
र्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं शूषमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४१ ॥

उ० देवीस्तिष्ठः । याः तिस्रोदेव्यः सरस्वतीडाभारत्यः । आदरार्थमभ्यासः । वयोधसमायुषो धारयितारम् पतिं पालयितव्यम् इन्द्रमवर्धयन् । ता जगत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यम् । शूषम् शूषशब्दो बलवचनः । बलम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधत्यः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४१ ॥

म० एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडा-
सरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् । अभ्यास
आदरार्थः । कीदृशः । जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

उ० देवो नराशंसः । यो देवो द्युस्थानो नराशंसो यज्ञः देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवो देवम् दानादिगुणयुक्तं इत्युभयत्र । अवर्धयत् । स इदानीं विराजा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं रूपं च इन्द्रे वय आयुश्च

दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४२ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं वीसं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः । विराजा छन्दसा रूपमि-
न्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमव-
र्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दध-
द्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

उ० देवो वनस्पतिः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्तं इत्युभयत्र । अवर्धयत् । स इदानीं द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं भगमैश्वर्यं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४३ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः । द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४४ ॥

उ० देवं बर्हिः । यदेवं श्रेष्ठं बर्हिः । वारितीनां वार्ष्ण्यः अश्वः इतीनामुद्रतानाम् । ओषधीनामित्यर्थः । देवं द्यु-
स्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवं देवम् दानादिगुणयुक्तमित्युभयत्र । अवर्धयत् । तत्ककुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं यशश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसु-
वननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४४ ॥

म० ब्राह्मी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृश-
मिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः । वारितीनां वार्ष्ण्यः सकाशात् इतिरूपव्यतिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं वीसं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

उ० देवो अग्निः । यो देवो द्युस्थानः अग्निः स्विष्टकृत्

साधु इष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं धुस्थानम्
इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्त इत्यु-
भयत्र । अवर्धयत् अतिच्छन्दसा छन्दसा स इदानीम्
इन्द्रियं वीर्यम् क्षत्रं क्षतात्राणम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत्
धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिवतु आज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४५ ॥

म० ब्राह्मी बृहती । देवो दाता खिष्टकृत् अग्निः देवो
वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः । अतिच्छ-
न्दसा छन्दसा क्षत्रं क्षतात्राणरूपमिन्द्रं वयश्चन्द्रे दधत् । स
वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः
पचन्पुरोडाशं बभ्रन्निन्द्राय वयोधसे छार्गम् । सूपस्था
अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय वयोधसे छार्गेन ।
अधत्तं मैदस्तः प्रति पचतामभीर्दवीवृधत्पुरोडाशेन ॥
त्वामद्य ऋषेः ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उ० अग्निमद्येति व्याख्यातम् । इन्द्राय वयोधसे इति
विशेषः ॥ ४६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

म० अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः
ब्राह्मणुष्टुप । एते व्याख्याते (क० २३) । त्वामद्य प्रतीकोक्तः
सर्वोऽपि पाठ्यः । एकाधिका विकृतिः । अयमपि व्याख्यातः
(क० २३) । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमस्तौत्रामणीभवः ॥

इति सौत्रामणीसंबन्धिप्रयाजानुयाजप्रेषतिरूपणं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पि-
न्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां
वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

उ० एकादश त्रिष्टुभः । आश्वो नराशंसः बृहदुक्थो
वामदेव्यः । अश्वो वा समुद्रिरपश्यत् । अश्वस्तुतिः ।
आश्वमेधिकं प्रागाग्नेयः कृष्णाग्नीव इत्येतस्मात् । हे भगवन्नग्ने,
समिद्धः संदीप्तः । अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् । आज्ये हि सर्वासां
देवतानां मनांस्तेतानि ममेदं स्यान्ममेदं स्यादिति घृतं

मधुमत् मधुस्वादु । पिन्वमानः आत्मानं प्रति सिञ्चन्
स्वेच्छया पिबन्नित्यर्थः । वाजी वेजनवान् चलनवान् वहन्वा-
जिनं हविः । हे जातवेदः देवानां वक्षि वह प्रापय । प्रियं
आ सधस्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥

म० आश्वमेधिकोऽध्यायः । ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः ।
आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अधस्तुतयो वामदेवपु-
त्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडा-
दिदेवताकाः । हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, त्वं देवानां
सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानक्षि
आवह देवान्प्रीणयेत्यर्थः । वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने
रूपम् । कीदृशस्त्वम् । समिद्धः दीप्तः मतीनां कृदरं बुद्धीना-
मुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् । बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः ।
मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वजतीति
वाजी 'वज गतौ' चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवान्प्रा-
पयन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

द्वितीया ।

घृतेनाञ्जन्सं पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्ययेतु
देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताश्च स्वधा-
मस्यै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

उ० घृतेनाञ्जन् । प्रथमोर्ध्वः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्य-
क्षकृतः । यतस्तयोरेकवाक्यता नोपपद्यते अतः पुरुषव्यत्ययः ।
घृतेन अञ्जन्समञ्जन् । पथः देवयानान् । हवींषि देवयानाः
पन्थान उच्यन्ते । तैर्हि ते जीवन्ति । प्रजानन् अहं देवानां
हविरिति जानन् वाजी अप्येतु अभ्यागच्छतु देवान् । किंच
अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे सप्ते सरण, प्रदिशः
दिगाश्रयाणि भूतानि । किंच स्वधामन्नम् अस्यै यजमानाय
धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

म० वाजी अश्वो देवानयेतु । कीदृशः । घृतेन देवया-
नान् पथः समञ्जन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो
हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं
परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व, प्रदिशो दिगाश्रयाणि
भूतानि त्वा त्वामनुसचन्ताम् । 'षप् संवन्धे' सपति कर्मणा
संबध्यते स सप्तिः । किंच अस्यै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि
प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाद्वाची ॥ २ ॥

तृतीया ।

ईड्यश्वासि वन्यश्च वाजिन्नाशुश्वासि मेध्यश्च
सप्ते । अग्निष्ठा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वहि
वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

उ० ईड्यश्वासि । यस्त्वं ईड्यश्वासि स्तुत्यश्वासि
वन्यश्च । हे वाजिन्, आशुश्च शीघ्रश्च मेध्यश्च यज्ञसंपादी च
असि । हे सप्ते, तं त्वाम् अग्निः देवैः वसुभिः सजोषाः समा-

नजोषणः प्रीतम् आप्रीभिः प्रीतम् वह्निं वोढारम् वहतु
प्रापयतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

म० हे वाजिन, हे सप्ते, ईज्यः स्तुत्योऽस्ति । वन्यः नम-
नीयोऽस्ति । आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाम्बुमेधाय योग्यः ।
चकाराः समुच्चयार्थाः । किंच जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु
देवान् प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः । वसुभिः देवैः सजोषाः जो-
षसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् । प्रीतं तुष्टम् वह्निं हविषो
वोढारम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्तीर्णं वह्निः सुष्टीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं
कृण्वाना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

उ० स्तीर्णं वह्निः । स्तीर्णमपि वह्निः सुष्टीमा साधुस्तृ-
णाम आजुषाणा विभक्तेर्दोषाः । सेवमानम् । ततस्तीर्य-
माणम् उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् प्रथमानम् । पृथिव्यां
वेद्याम् । देवेभिः देवैः युक्तम् । अदितिः सजोषाः समान-
जोषणा सह प्रीयमाना स्योनं सुखं कृण्वाना कुर्वाणा ।
सुविते सुगते स्वर्गे प्रजायां वा । दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

म० वयं वह्निः सुष्टीमा साधु स्त्रीमा स्तृणाम । अदिति-
देवी स्तीर्णं तत् वह्निः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके
दधातु स्थापयतु । कीदृशी अदितिः । सजोषाः जोषसा प्रीत्या
युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाना ।
कीदृशं वह्निः । उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं
विस्तार्यमाणम् । देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा विपक्षोभिः श्रय-
माणा उदातैः । ऋष्याः सतीः कवषः शुम्भमाना
द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

उ० एता उ वः एताश्च यज्ञगृहद्वारः हे ऋत्विज्यजमानाः,
वः युष्माकं सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपचित्रिताः । विप-
क्षोभिः श्रयमाणा उदातैः । पक्षोभिः पक्षैः । उदातैः
ऊर्ध्वमायातैः सततमायातैः सततगमनैः विश्रयमाणा
विस्तीर्यमाणाः । पक्षःशब्दः सान्तः कपाटवचनः । ऋष्याः
महर्षयः सतीः सत्यः कवषः कुषिताः ससुषिराः । शुम्भमानाः
आत्मानं शोभयन्त्यः । द्वारो देवीः दीप्तिमत्यः । सुप्रायणाः
सुप्रगमनाः भवन्तु ॥ ५ ॥

म० हे ऋत्विज्यजमानाः, वो युष्माकमेता द्वारो देवीः
यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु । उ पादपूरणः । कीदृश्यः ।
सुभगाः शोभनं भगं श्रीयोसां ताः । विश्वरूपाः नानारूप-
चित्राः । पक्षोभिः पक्षश्शब्दः सान्तः पक्षवाची । पक्षैः
पक्षप्रायैः कपाटैः विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कीदृशैः

पक्षोभिः । उर्ध्व ऊर्ध्वम् आतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः
'अत सातत्यगमने' ऊर्ध्वं प्रवृत्तैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः ।
ऋष्याः ऋषन्ति ऋष्याः 'ऋष गतौ' इतस्ततो गमनशीलाः
महर्षयः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवषः 'कु-शब्दे' कुवन्ति
शब्दं कुवन्तीति कवषः । कुवतेरसुनप्रत्ययः पलमार्षम् । कपाट-
पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः ससुषिरा वा । शुम्भमानाः शोभ-
मानाः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुग-
मनाः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानाम्-
भिसंविदाने । उषासा वाङ् सुहिरण्ये सुशिल्पे
ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

उ० अन्तरा मित्रावरुणा । ये अन्तरा मध्येन मित्रावरुणा
चरन्ती । 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण' इति श्रुतिः ।
द्यावापृथिव्योर्मध्येन संचरन्त्यौ । मुखं यज्ञानामभिसंविदाने
यज्ञानां मुखमग्निहोत्रं तस्य कालम् अभिसंविदाने प्रकथ-
यन्त्यौ । उत्तिष्ठतामयमग्निहोत्रहोमकालः आद्य इतीव
लक्ष्यते । ते उषासा । द्विवचनोपदेशात्सहचरितत्वाच्च
द्वितीया रात्रिः । नक्तोषासौ वां युवयोः हे दम्पतीयजमानौ,
सुहिरण्ये साधुहिरण्यालंकारभूषिते । सुशिल्पे साध्वन्योन्यं
प्रतिरूपे ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह सादयामि स्थापयामि ॥ ६ ॥

म० हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनौ
इह उषासा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि । द्विवच-
नात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उषसा । मित्रा-
वरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संच-
रन्त्यौ वर्तमाने 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुणः' इति श्रुतेर्मि-
त्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्र-
होमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतामयमग्निहोत्रहोमकाल
इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुपस्थुपचर्यते । सुहिरण्ये साधु
हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे । शिल्पं प्रति-
रूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रथमा वाङ् सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ
भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमाना
होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

उ० प्रथमा वाम् । यौ प्रथमौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च
मध्यमः । वां युवयोः हे दम्पती यजमानौ । सरथिना एक-
रथारूढौ । सुवर्णा शोभनवर्णौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ । पश्य-
न्तौ भुवनानि भूतजातानि । विश्वानि सर्वाणि मध्यस्थतया ।
अपिप्रयम् । प्रीणातेरेतद्रूपम् । प्रीणितवानहमस्मि तौ
चोदना सुप्रमाणकं कर्म । वां युवयोः हे दम्पती यज-

मानौ मिमाना निर्मिमाणौ होतारौ । ज्योतिः प्रदिशा दि-
शान्ता आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रष्टव्यमिति प्रदिशा प्रदेशेन
अभिनयेन दिशान्ता दर्शयन्तौ । आसते इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

म० हे यजमानौ, वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा
होतारौ अहमपि प्रयं प्रीणितवानस्मि । प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि
उत्तमैकत्वे रूपम् । अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति । होतारौ
कीदृशौ । सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथा-
रूढौ । सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णौ द्युतिर्ययोस्तौ । देवौ दीप्य-
मानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयो-
श्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मिमाणौ ।
प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं
ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञसंस्वती सह
रुद्रैर्न आवीत् । इडोपहृता वसुभिः सजोषा यज्ञं
नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

उ० आदित्यैर्नः । अत्र त्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थः
पादः प्रत्यक्षकृतः । नचैवं सामञ्जस्यम् । अतश्चतुर्थस्य पादस्य
सन्नतिः । आदित्यैः सहिता नो अस्माकं भारती वष्टु काम-
यतां यज्ञम् । सरस्वती च रुद्रैः सहिता नः अस्मान् आवीत्
अवतु । इडा च उपहृता कृतोपहृता वसुभिः सजोषा
समानप्रीतिः । नः आवीदित्यनुवर्तते । एवमनेन प्रकारेण
यज्ञं नोऽस्माकं तिष्ठो देव्यः अमृतेषु देवेषु धत्त दधत्विति
पुरुषव्यत्ययः । परोक्षीकृत्य स्तुताः ता इदानीं प्रत्यक्षकृताः
स्तौति । यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्तेति ॥ ८ ॥

म० आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् ।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु ।
कीदृशी । उपहृता कृतोपहृता । वसुभिः देवैः । सजोषाः
प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह । हे देवीः देव्यो
भारतीसरस्वतीडाः । नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं
स्थापयत ॥ ८ ॥

नवमी ।

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुर्वी जायत
आशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बृहोः कर्तार-
मिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

उ० त्वष्टा वीरं । यः त्वष्टा वीरं पुत्रम् देवकामम्
ऋणत्रयापाकरणसमर्थं जजान जनयति । यस्माच्च त्वष्टुः
अर्वा अरणः आशुः शीघ्रः अश्वः जायते । यश्च त्वष्टा इदं
विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान जनयति । तं त्वष्टारं
बृहोः भूतग्रामस्य कर्तारम् इह यज्ञे यक्षि यज हे होतः ॥ ९ ॥

म० त्वष्टा वीरं । पुत्रं जजान जनयति । कीदृशं वीरं देव-

६४ य० उ०

कामं देवान्कामयते देवकामस्तं यष्टारम् । ऋणत्रयापाकरणसमर्थ-
मित्यर्थः । त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते । कीदृशोऽश्वः ।
अर्वा इयति गच्छति अर्वा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ ।
२ । ७५) इति अर्तेर्वनिप् । आशुः अधुते दिशो व्याप्नोति
अभ्राति भक्षयति वा आशुः उणप्रत्ययः । किंच त्वष्टा इदं विश्वं
सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । हे होतः, एवं बृहोः
कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यक्षि यज । यजतेः शपि
क्षते रूपम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँः ॥
ऋतुशः पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्न-
मिना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

उ० अश्वो घृतेन । यः अश्वः पत्नीभिः घृतेन त्मन्या
आत्मना स्वयमेव समक्तः समुक्षितः सन् । उप एतु उप-
गच्छतु देवान् प्रति । ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले पाथः
अन्नं भूत्वा । कथं देवलोकमजानन्न देवान् प्रति यायादित्यत
आह । वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति
शेषः । अग्निना च तन्मित्रेण । हव्या हवींषि स्वदितानि मृ-
ष्टीकृतानि । वक्षत् वहतु देवान् प्रति ॥ १० ॥

म० पाथ इत्यजनाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुशः
ऋतौऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु
प्राप्नोतु । विभक्त्यैर्देशे 'मन्त्रेष्वान्नयादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ ।
१४१) इति आलोपः । कीदृशोऽश्वः । घृतेन समक्तः पत्नीभिः
समुक्षितः । किंच वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु
देवान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः । देवलोकं प्रजानन्विदन् अतएव
वहतु । कीदृशानि हव्यानि । अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि
आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

एकादशी ।

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे
यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या
हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

उ० प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः
वर्धमानः । सद्योजातः अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । दधिषे धार-
यसि यज्ञं । हे अग्ने, तं त्वां ब्रवीमि । स्वाहाकृतेन हविषा
स्वाहाकारोपलक्षितेन हविषा । पुरोगाः पुरोगामी सन् ।
याहि साध्या । साधुशब्दविभक्त्यर्थे ऋगदेशे टिलोपः ।
साधु हविः अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

म० हे अग्ने, त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि । लङर्थे लिट् ।
कीदृशस्त्वम् । प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्योजातः
अरण्या उत्पन्नः । किंच स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा हुतेन
हविषा सह । पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि

देवान् गच्छ । लयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु ।
कीदृशं हविः । साध्या साधु । श्रेष्ठम् । विभक्तेर्वादेशे
टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्राद्गत वा
पुरीषात् । इयेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं
महि जातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

उ० यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वभिष्टवो होतुः । यत्
यदा अक्रन्दः हेपाशब्दमकार्षीः प्रथमं जायमानः । यच्च
उद्यन् उद्गच्छन् समुद्रात् अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समु-
द्रात् । उत वा अपिच पुरीषात् अन्यस्माज्जलसङ्घात्पशोर्वा ।
उद्यन् अक्रन्दः तदा इयेनस्य पक्षौ शीघ्रतया अजैषीः । हरि-
णस्य बाहू शीघ्रतया अजैषीः इति शेषः । उपस्तुत्यम् उपस-
ङ्ग्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिः । महि महत् जातमुत्पन्नम् ते
तव । हे अर्वन् अरण अश्व ॥ १२ ॥

म० त्रयोदशाश्वस्तुतिरुपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां
दृष्टा अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व, यत् यदा लमक्रन्दः
क्रन्दितवान् हेपाश्वमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम्
उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यं तदाह । इयेनस्य
पक्षौ हरिणस्य बाहू । अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः ।
इयेनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् ।
समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः । उतवा अथवा
पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो
अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरा-
दर्थं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

उ० यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थः पादः प्रथमं व्या-
ख्यायते योग्यत्वात् । सूरादर्थं वसवो निरतष्ट । हे वसवः
यूयं सूरात् आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट । तक्षतिः करोति-
कर्मा । निष्कृष्य कृतवन्तः । तं यमेन दत्तम् त्रितः त्रिस्थानो
वायुः एनम् आयुनक् युक्तवान् । इन्द्रश्च एनं प्रथमः अध्य-
तिष्ठत् । गन्धर्वश्च विश्वावसुः अस्य रशनामगृभ्णात् अगृ-
ह्णात् । य इत्थंभूतोऽश्वः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

म० वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादर्थं निरतष्ट
निष्कृष्टवन्तः । तक्षतेर्लुङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः
त्रिस्थानो वायुः । यमेन दत्तमेनमश्वम् आयुनक् युक्तवान् ।
युजेल्लङ् संहितायामटि दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत्
आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशना-
मगृभ्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति णलं
छान्दसम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नासि त्रितो गुह्येन
व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टुक्त आहुस्ते त्रीणि
दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

उ० असि यमः भवसि च आदित्यः हे अर्वन् अरण अश्व,
भवसि च त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः गुह्येन गुप्तव्रतेन कर्मणा ।
भवसि च सोमेन समया मध्यतः विष्टुक्तः संपृक्तः एकीभूतः ।
एताभिर्देवताभिस्तव सायुज्यं जातमित्यभिप्रायः । किंच
आहुः बुधाः ते तव । त्रीणि दिवि द्युलोके आदित्यात्मनाव-
स्थितस्य । बन्धनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि मण्डलान्त-
रपुरुषार्चाणि ॥ १४ ॥

म० हे अर्वन्, त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि । गुह्येन गोप्येन
व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह
विष्टुक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं
प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-
नानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चाणि
त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । 'यदेतन्मण्डलं तपति तन्मह-
दुक्थम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्य-
न्तःसमुद्रे । उतेर्व मे वरुणश्छन्त्यस्वर्वन्यत्रा त आहुः
परमं जनित्रम् ॥ १५ ॥

उ० त्रीणि ते । त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि इति व्या-
ख्यातम् त्रीणि अप्सु बन्धनानि कृषिर्दृष्टिर्वाजमिति ।
त्रीण्यन्तःसमुद्रे । समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । अन्तरि-
क्षस्य मध्ये तव त्रीणि बन्धनानि । मेघो विद्युत् अशनिरिति
उतइव अपिच । मे मम वरुणः छत्सि । छन्दतिरर्चतिकर्मा ।
शंसति कथयति । हे अर्वन् अरण अश्व, यत्र ते तव आहुः
परमं जनित्रं जन्म वायुरूपेण ॥ १५ ॥

म० हे अर्वन्, यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः
आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः ।
अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्दृष्टिर्वाजमिति ।
अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत्
स्तनयिल्लुरिति । उतेर्व उतापिच वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां
छन्ति प्रशंससि । कर्मणि षष्ठी । छन्दतिरर्चतिकर्मा । अर्चनं
प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाश्च सन्नि-
तुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या
अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६ ॥

उ० इमा ते । इमानि ते तव हे वाजिन् अश्व, अवमार्जनानि यैस्तवावमार्जनं कृतं तान्येव मार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि अहमपश्यं पश्यामि । इमानि च शफानां खुराणां सनितुः संभक्तुः पादवाससः निधाना निधानानि यत्र पादवासः प्रभृतीनि धीयन्ते तानि अहमपश्यम् । अपिच अत्र ते तव भद्रा भन्दनीयाः स्तुत्याः रशनाः अहमपश्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य या रशना अभिरक्षन्ति गोपाः गोपायितव्यान्पशून् ॥ १६ ॥

म० हे वाजिन्, ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि । अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां खुराणां सनितुः संभक्तुरियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जुः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः । भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्तीति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । या रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इत्यत्र पदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् । शिरोऽपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

उ० एतैरधस्तनैरश्वचरित्रैरश्वमभिष्टुत्य अथेदानीं भविष्यत्कर्मभिरभिष्टौति । आत्मानं ते । पशुसंस्पर्शनोत्तरकालम् आत्मानं ते तव दिव्यमहं मनसा आराहृत् । अजानाम् जानामि । जानातेरेतदनुदात्तत्वाद्रूपं लुब्धेकवचने । अवः अधस्तात् प्रदेशात् । दिवा दिवंप्रति । पतयन्तम् उत्पतन्तम् । पतङ्गम् आदित्यरूपिणम् । शिरश्चाहं तव अपश्यम् पथिभिः मार्गैः सुगेभिः सुगमनैः अरेणुभिः उपद्रवरहितैः जेहमानं गच्छत् पतत्रि उत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥

म० एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व, ते तवात्मानं मनसा आराहृते अहमजानां जानामि । जानातेर्लङ्घुत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् । अवः अधस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् । 'पत ऐश्वर्यगलोः' चुरादिरदन्तः । किंच ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि । कीदृशं शिरः । पथिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छत् । कीदृशैः पथिभिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति गमेर्ङः । अरेणुभिः, नास्ति रेणुर्येषु ते अरेणवस्तैः । उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः । पतत्रि पतनशीलं गन्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ

पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमानुडादिद्रुसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

उ० अत्रा ते । अत्र ध्रुलोके ते तव रूपमुत्तमम् अहमपश्यं पश्यामि । कथंभूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् इषः अन्नानि आ आस्थितं पदे गोः गन्तुर्मण्डलस्य । एवं ध्रुलोकावस्थितस्य तवाहं रूपमपश्यम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य यदा ते तव मर्तो मनुष्यः भोगं वाहनादिकम् । अनुआनट् अनुव्याप्नोत् । आत् इत् इति पादपूर्णायाँ । तदा प्रसिष्ठः 'ग्रसु अदने' । प्रसितुतमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः अजीगः गृह्णसि गिरसि वा । अन्यो हि वाहितश्चलितुमपि न शक्नोति त्वं वीर्यवत्तरोऽस्तीति भावः ॥ १८ ॥

म० हे अश्व, अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि । 'गौर्नादित्ये बलीवदे' इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् । इषः अन्नानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् । जयतेः सन्नन्ताच्छानच् 'सन्निटोर्जे' (पा० ७ । ३ । ५७) इति गः । किंच मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः 'गृ निगरणे' गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् । प्रसिष्ठः प्रसते इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्रसिष्ठः । अत्यन्तं भक्षयिता । इष्टनि तृचो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् । अनु व्रातासुस्तव सख्यमीयुरन्तु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

उ० अनु त्वा । अनु इति परभावमाचष्टे । हे अर्वन्, यस्य सुकृतिनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे त्वामनु रथः त्वामनु मर्यो मनुष्यः त्वामनु भगः सौभाग्यं कनीनां कन्यकानाम् । तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः । किंच । व्रातासः पुरुषसङ्घा अपि तव सख्यं सखिभावमन्वीयुः । किमन्यद्बहुवदामः । अनु देवा ममिरे वीर्यं ते अनुममिरे अनुमितवन्तः देवा वीर्यं वीरकर्म ते तव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

म० हे अर्वन् अश्व, रथः त्वा त्वामनु वर्तत इति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वं तत्र रथादयः स्फुरित्यर्थः । किंच व्रातासः व्राताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रापुः । किं बहुना । देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

विंशी ।

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्व पादा मनोजवा अवर
इन्द्र आसीत् । देवा इदं हविरद्यमायन्यो अर्वन्तं
प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

उ० हिरण्यशृङ्गः हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्य-
शृङ्गः । अयो अस्व पादाः यस्य चास्य अयः । अय इति
सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम् । पादा इत्यवयवानाम् ।
रजतादिविशिष्टा अवयवाः । मनोजवाः मनोवेगयुक्ताः ।
यस्माच्च अवरः कनिष्ठः इन्द्रः आसीत् अभवत् । वायुरूपे-
णाश्वस्यावस्थानात् । देवा इत् देवा अपि यस्याश्वस्य हविरद्यं
हविलक्षणमदनीयमायन्नागच्छन् । यश्च अर्वन्तं प्रथमः अध्य-
तिष्ठत् स च इन्द्रः यस्य हविरद्यमागतम् तं वयं स्तुम इति
शेषः ॥ २० ॥

म० यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमप्यतिष्ठत् अधिष्ठित-
वान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् । कीदृश
इन्द्रः । हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य । शृङ्गमिति
ज्वलन्नामसु पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं
वा । अयोरूपाः पादा इत्यर्थः । कीदृशाः पादाः । मनोजवाः
मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किंच देवा अस्याश्वस्य हविरद्य-
मायन् अनुं योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं च हविरद्यम् हविल-
क्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् । इत् एवार्थे अप्यर्थं
वा ॥ २० ॥

एकविंशी ।

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सशृङ्गोऽयो
दिव्यासो अत्याः । हृषसा इव श्रेणिशो यतन्ते
यदाक्षिपुर्दिव्यमज्जमश्वः ॥ २१ ॥

उ० ईर्मान्तासः आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्तद्द्वारेणा-
यमश्वः स्तूयते । ईर्म ईरितः अन्तो येषां ते ईर्मान्ताः ईर्मान्ता
एव ईर्मान्तासः । तेषां हि सप्तानामश्वानां समीरितान्ताः
विक्षिप्ताः प्रान्ताः । विरला इत्यर्थः । दधान्ता वा । ते
हि पृथुरस्काः पृथुजघनाश्चेत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संलग्नम-
ध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः । सप्तानामपि संश्लिष्टा उदरप्रदेशा
निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यते एव ।
संश्रृणासः । संहिताः श्रृणुनेन भगवताऽदित्येन दिव्यासः
दिविजाः । अत्याः सततगमनाः । ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्वहन्ति । य इत्थंभूता अश्वाः ते हंसा इव
श्रेणिशो यतन्ते । यथा हंसाः श्रेणीभूता एकया रीत्या प्रथ-
मगमनाद्यान्कुर्वन्ति एवमश्व अपीत्युपमार्थः । कदा इत्याह ।
यदा यस्मिन्काले आक्षिपुः 'अशूह व्यासौ' इत्यस्यैतद्वपम् ।
व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिवि भवम् । अजम् अजनम् आजिम्
अश्वाः ॥ २१ ॥

म० सूर्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते । यत् यदा अश्वाः सप्त
रविरथस्याः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक्
प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्जं गमनं संग्रामं वा
आक्षिपुः व्याप्नुवन्ति । 'अशूह व्यासौ' लुङि रूपम् । हंसा यथा
गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वाः । ईर्मान्तासः
ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः 'ईर प्रेरणे' मप्रत्ययः । ईर्मः प्रेरितः
अन्तः शरीरान्तो येषां ते । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलि-
कमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां
ते सिलिकमध्यमाः । कृशोदरा इत्यर्थः । 'षिल संश्लेषे' इक-
प्रत्ययः । श्रृणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते
श्रृणाः । यद्वा श्रृणो रविस्तदीयाः श्रृणाः । दिव्यासः दिवि
भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृ-
द्युक्ता ब्रह्माहः पर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

तव शरीरं पतयिष्वर्वन् तव चित्तं वात इव
ध्रुमीमान् । तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु
जर्भुराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

उ० तव शरीरम् । हे अर्वन्, तव शरीरं पतयिष्य
उत्पतनशीलम् । तव चित्तं च वात इव ध्रुमीमान् गतिमत
वेगवत् सूक्ष्मानर्थान्प्रति गच्छेदित्यर्थः । तव शृङ्गाणि शृङ्गा-
णीति ज्वलन्नामसु पठितम् । तवाचींषि विष्टिता विविधं
स्थितानि पुरुत्रा बहुधा विद्युच्चन्द्रार्काभ्यादिषु । अरण्येषु
वनेषु । जर्भुराणा जर्भुराणानि देदीप्यमानानि दावाभिरूपेण
चरन्ति ॥ २२ ॥

म० हे अर्वन्, तव शरीरं पतयिष्य उत्पतनशीलम् । तव
चित्तं ध्रुमीमान् गतिमत । वात इव वेगवत्सूक्ष्मार्थान्छत्ती-
त्यर्थः । तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाभिरूपेण
चरन्ति प्रसरन्ति । कीदृशानि शृङ्गाणि । पुरुत्रा बहुधा
विष्टिता विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काभिषु स्थितानि । जर्भुराणा
जर्भुराणानि । 'जृम्भ विकसने' विकसितानि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

उप प्रागाच्छसनं वाज्यवा देवद्रीचा मनसा
दीध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चा-
त्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

उ० उपप्रागात् । उपप्र अगात् शसनं विशसनम् । वाजी
वेजनवान् अवा अरण्योऽश्वः । देवद्रीचा देवान्प्रत्यञ्चितेन ।
मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम् । किंच अजः
पुरो नीयते । तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आभेयो रराटे पुरस्तात्'
इति नाभिरस्य अश्वस्य । तदुक्तम् 'सौमापौष्णः इयामो
नाभ्याम्' इति । किंच अनुलभाः पश्चात् । कवयः क्रान्तद-
शनाः । यन्ति गच्छन्ति । रेभाः स्रोतारः ॥ २३ ॥

म० अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा । वाजी वजतीति वाजी गमनशीलः अजवान् वा । देवद्वीचा मनसा दीध्यानः । देवान्प्रत्यक्षति देवद्यक् तेन 'विष्णुदेवयोश्च टेरेद्यत्तावप्रत्यये' (पा० ६ । ३ । ९२) इति देवशब्दस्य टेरेद्यत्तौ परेऽद्यादेशः । दीधीते दीध्यानः 'दीधीद् दीसिदेवनयोः' शानच्प्रत्ययः । देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किंच अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते । तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आमेयो रराटे पुरस्तात्' इति । अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते । तदुक्तम् 'सौमा-पौष्णः श्यामो नाभ्याम्' इति । अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशः कवयः । रेभाः रेभन्ते इति रेभाः 'रेभृ शब्दे' स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा ॥ अच्छा पितरं मातरं च । अद्या देवान्जुष्टतमो हि गम्या अथा-शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

उ० उपप्रागात् । एवमश्वमभिष्टुत्य अथेदानीं यजमानं कृतकृत्यतया संबोधयन्नाह । उप प्रागात् प्राप्तवान् । परम-मुत्कृष्टम् । यत् यस्मात् सधस्थं सह स्थानं देवमनुष्याणाम् । अर्वान् अर्वा अश्वः । नकार उपजनः । अच्छा पितरं मातरं च 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' अभ्यगाच्च यस्मात् पितरं मातरं च द्यावापृथिव्यौ अश्वः । तस्माद्ब्रवीमि हे यजमान, अद्या अद्य कृतकृत्यः सन् देवान् गम्याः गच्छेः जुष्टतमः सन् हिर्निश्चये । अथैवंगताय भवते दाशुषे दत्तवते हवींषि यजमानाय । आशास्ते अश्व एव वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥

म० एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत् सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् । अर्वन्शब्दस्य नलोपा-भावश्छान्दसः । अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान, जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः । गमेरा-शीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् । अथैवं देवलं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्य-वस्तूनि हि नूनम् आशास्ते । देवगणोऽश्वो वा ददालि-त्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्तं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

उ० समिद्धो अद्य । द्वादशाह्यास्त्रेष्टुभः भार्गवो जमद-ग्निरपश्यत् । यस्त्वं समिद्धः अद्यास्मिन्यजनीयेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे देवो दाना-

दियुक्तः । देवान् दानादियुक्तान् यजसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञान, तं त्वां प्रार्थयामि । आच वह देवान्यज च । हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः, यस्त्वं चिकित्वान् चेतना-वान्परिदृष्टकारी । अपि चैतदेव चित्रं यत्त्वमस्माकमस्मि-न्कर्मणि वर्तथाः । किं कारणं यतो ब्रवीमि । त्वं दूतः देवानां कविः क्रान्तदर्शनश्चासि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताश्च ॥ २५ ॥

म० द्वादशाह्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समितनूनपादा-दयो देवताः । हे जातवेदः जातज्ञान, मनुषो मनुष्यस्य यजमा-नस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कीदृशस्त्वम् । समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्संबुद्धौ हे मित्रमहः, आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः लमीदृशोऽसि । कीदृशः । चिकित्वान् चेतनावान् । दूतः कविः क्रान्तदर्शी । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जस्व-दया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

उ० तनूनपात्पथः । तनूनपाच्छब्देनाज्यमभिधेयमग्निर्वा । हे तनूनपात् गवामपां वा पौत्र । पथः ऋतस्य यानान् ऋतस्य यज्ञस्य गमनान्पथः हवींषि । हविर्भिर्हि यज्ञो याति प्रवर्ततेऽतो यज्ञमार्गा हवींष्युच्यन्ते । मध्वा मधुरसेन सम-अन् भक्षयन् । स्वदय देवेभ्यः रोचय । हे सुजिह्व कल्याण-जिह्व । कल्या ह्यग्नेर्जिह्वा या नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यव-हरते न किंचनोच्छेपयति । किंच मन्मानि मननानि धीभिः बुद्धिभिः सहितानि । उत अपिच यज्ञम् ऋन्धन् समर्धयन् । देवत्रा च कृणुहि देवान्प्रति गमय । करोतिर्गमनार्थः । अध्वरं नः अस्माकम् ॥ २६ ॥

म० तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अश्वो वृक्षा जायन्ते तेभ्यो-ऽग्निरित्यपां पौत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने, हे सुजिह्व, शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः । नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वहेः शोभनजिह्वत्वम् । हे सुजिह्व, ऋतस्य यानान् पथः स्वदय रोचय । भक्षयेत्यर्थः । यायन्ते यैर्षु वा ते याबास्तान् 'करणाधिकरणयोः' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युप्रत्ययः । ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि तान्भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमन-पन्थानो हवींषि । किं कुर्वन् । मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संप्र-क्षयन् । किंच नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान् गमय । करोतिर्गमनार्थः । किं कुर्वन् । धीभिः बुद्धिभिः सह मन्मानि ज्ञानानि । उत अपिच यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य
यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा
उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

उ० नराशंसस्य नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नरा-
शंसो यज्ञः प्रजापतिर्वाग्निर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति
नराशंसः । तस्य महिमानं महाभाग्यम् । एषां देवगणानां
मध्ये उपस्तोषाम उपस्तुमः । कथंभूतस्य नराशंसस्य । यज-
तस्य यष्ट्यस्य यज्ञेराहुतिभिः । तस्य च महिमानमासाद्य
ये देवाः सुकृतवः सुकर्माणः । शुचयः निषिक्तपाप्मानः
अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः धियंधाः प्रज्ञायाः कर्मणो वा धारयि-
तारः । स्वदन्ति भक्षयन्ति उभयानि हव्या हवींषि । सोमं
च इतराणि च हवींषि ताम्राणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृ-
तीनि आवापिकानि प्रधानान्युभयानीति ॥ २७ ॥

म० नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा
नरैः प्रशस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महि-
मानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः ।
स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'सिन्वहुलं लेटि' (पा० ३ । १ ।
३४) इति सिप्प्रत्यये रूपम् । कीदृशस्य नराशंसस्य । यज्ञैः
यजतस्य । यजेरतचप्रत्ययः । एषां केषाम् । ये देवाः । उभयानि
हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति । कीदृशा
देवाः । सुकृतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते शुचयः शुद्धा
निष्पापाः । धियंधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति
अङ्गुर्गार्धः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चायाह्यग्रे वसुभिः सजो-
षाः । त्वं देवानामसि यद्वा होता स एतान्यक्षीषितो
यजीयान् ॥ २८ ॥

उ० आजुह्वानः । यस्त्वम् आजुह्वानः अहूयमानः सन्
ईड्यः स्तुत्यः वन्द्यः नम्यश्च भवसि स त्वं याह्यागच्छ हे
अग्ने, वसुभिः सजोषाः सहप्रीतिः । यश्च त्वं देवानां होतासि ।
हे यद्वा महन्, स एतान्देवानाहूय यक्षि यज । इषितः
प्रेषितः अधीष्टो वा । यजीयान् यष्टृतः सन् ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, लमायाहि आगच्छ । कीदृशस्त्वम् । आजु-
ह्वानः आहूयते आहूयति देवानित्याजुह्वानः । हूयतेः शपः श्रुः
'हः संप्रसारणम्' (पा० ६ । १ । ३२) इत्यभ्यासस्य संप्र-
सारणं शानचि । ईड्यः सुखः । वन्द्यः नमनीयः । वसुभिः
देवैः, सजोषाः समानप्रीतिः । किंच हे यद्वा महन्, यः त्वं
देवानां होता आह्वाता असि च त्वमेवान् यक्षि यज । कीदृश-
स्त्वम् । इषितः प्रेषितः अमीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यष्टा
अत्यन्तं यष्टा यजीयान् । ईयडुनि 'तुरिष्ठमेयःसु' (पा० ६ ।
४ । १५४) इति वृचो लोपः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या
वृज्यते अग्ने अहाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो
देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

उ० प्राचीनं बर्हिः प्राचीं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते । किं
स्वमनीषया नेत्याह । प्रदिशा प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम-
भिधीयते प्रागग्रं बर्हिस्तृणातीति । पृथिव्या वस्तोरस्याः ।
अस्याः पृथिव्याः वेदेः । वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अग्ने
अहाम् पूर्वाह्णदिवसानाम् । स हि यागकालः प्रशस्तः । तत्
वृज्यमानं बर्हिः विउप्रथति विप्रथति विविधमाच्छादयति ।
उकारः पादपूरणः । वितरमतितराम् वरीयः वरतरमुरुतरं
वा । किं कारणमपेक्ष्य व्युप्रथते इत्यत आह । देवेभ्यश्च
अदितये च स्योनं सुखं कर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥

म० अहां दिनानामग्ने पूर्वाह्णे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते
प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादहामग्ने इत्युक्तम् । किं
स्वबुद्ध्या नेत्याह । 'प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणाति' इति श्रुति-
वाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् । अस्याः पृथिव्या वेदेः
वस्तोः वसितुम् । आच्छादयितुमित्यर्थः । तद्बर्हिः वृज्यमानं
सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः ।
कीदृशं बर्हिः । वितरं वरीयः अत्यन्तं वि वितरमतितराम्
वरीयः अत्यन्तमुरु वरीयः 'प्रस्थस्फव-' (पा० ६ । ४ ।
१५७) इत्यादिना उरोर्वरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं
सुखकरम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः
शुभमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो
भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

उ० व्यचस्वतीः यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः । अत्र च
प्रथमोर्ध्वः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः । नच तयोरेक-
वाक्यता संपद्यते अतः प्रथमस्य सन्नतिः । व्यचस्वतीः व्यञ्ज-
नवत्यः गमनवत्यः । ऊर्विया उरुत्वेन विश्रयन्ताम् विवृता
भवत । कथमिव । पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः यथा
मैथुन्यधर्मे पतिभ्योऽर्थाय जनयः जाया आत्मानं शोभयन्त्यः
ऊरु विश्रयेयुः विवृतौ कुर्वन्ति । यथा हि विवृता जाया
उपसर्पन्ति पतिं न तथा इति इतीदमुक्तं पतिभ्यो न जनयः
एवं विवृताश्च भूत्वा हे देव्यः द्वारः, बृहत्याः महत्यः ।
विश्वमिन्वाः विश्वमेलेताभिः विश्वमिन्वाः । यूयं देवेभ्यः
ऋत्विग्यजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ॥ ३० ॥

म० द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृशो
द्वारः । ऊर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यो गमनवत्यः ।
कथमिव । पतिभ्यो जनयो न जनय इव । यथा जनयः

जायाः पत्यर्थं ऊरु विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्ष-
माह । हे द्वारो देव्यः, यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रग-
मनाः भवत । कीदृशः । बृहती बृहत्त्यः । विश्वमिन्वाः विश्व-
मेति गच्छति यासु ताः । एतेनैवकप्रत्ययः अलुक्समासः ।
शुम्भमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वाविंशेषणं वा । उरवो
विशालाः 'इयाडियाजियारश्च' इति विभक्तेरियाजादेशः चिला-
दन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता स-
दतां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि-
श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ३१ ॥

उ० आसुष्वयन्ती । स्मयतेर्वा निरुपसर्गात्स्वपतेर्वा सूप-
सर्गात् । सेखीयमाने परस्परं हसन्त्यौ साधुस्वपन्त्यौ वा ।
यजते यज्ञे उपाके उपक्रान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते ।
उपासानक्ता उपाश्च नक्ता रात्रिश्च । सदतां नियोनौ आसीद-
ताम् । निरनर्थक उपसर्गः । यद्वा निरिति सदतामित्याख्यातेन
युज्यते । निषीदताम् । योनौ यज्ञगृहे । कथंभूते । दिव्ये
दिविभवे । योषणे प्रीतिमत्यौ स्त्रीरूपिण्यौ वा । बृहती बृहत्त्यौ
महत्त्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने ।
शुक्रपिशं शुक्लरूपं श्रियम् अधिदधाने । स्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥

म० आ नि एतयोः सदतामिति संबन्धः । अधीत्यस्य
दधाने इत्यनेन संबन्धः । उपासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ
यज्ञगृहे आनि सदताम् सम्यक् उपविशताम् । कीदृशौ ते ।
सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् । पूर्वपक्षे मकारस्य
वकारश्छान्दसः । उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः । परस्परं हसन्त्यौ
साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमक-
तस्ते उपाके 'अक गतौ' परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिवि
भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । बृहती बृहत्त्यौ महत्त्यौ
सुरुक्मे शोभनं रूक्मं सुवर्णं ययोस्ते । साभरणे इत्यर्थः । शुक्र-
पिशं शुक्लं कपिशं च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धार-
यन्त्यौ । शुक्रमहः कपिशरात्रिः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं
मनुषो यजध्वै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं
ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२ ॥

उ० दैव्या होतारा । यौ दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ
च मध्यमः प्रथमा आद्यौ सुवाचा सुवाचौ । नहि तौ पाठं
विनाशयतः । मिमाना निर्मिमाणौ यज्ञम् मनुषो मनुष्यस्य
यजध्वै यजनाय प्रचोदयन्तौ च विदथेषु यज्ञेषु अन्यान्-
त्विजः । स्वयं च कारु कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि भवं
आहवनीयाख्यं ज्योतिः यष्ट्यमिति प्रदिशा अभिनयेन

श्रुतिवाक्येन वा दिशन्ता कथयन्तौ । आशास्तावत्सदीयं
प्रसाधयेतामिति शेषः ॥ ३२ ॥

म० दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः । कीदृशौ ।
प्रथमा आद्यौ । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्ते । मनुषो मनु-
ष्यस्य । यजध्वै यष्टुं यज्ञं । मिमाना निर्मिमाणौ । तुमर्थे शध्वै-
प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः
प्रेरयन्तौ । कारु कुरुतस्तौ कारु 'उणादयो बहुलम्' (पा० ३ ।
३ । १) इत्युण् । स्वयं कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः
आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता
यष्ट्यमिति कथयन्तौ । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडा मनुष्वदिह
चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्विहिरेदध्वं स्योनश्च सरस्वती
स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

उ० आ नो यज्ञम् । आह उपसर्गः सदन्वित्याख्यातेन
संबध्यते । आ एतु आगच्छतु नः अस्माकं यज्ञम् भारती भरत
आदित्यस्तस्य भारती तूयं क्षिप्रम् इडा च आगच्छतु । मनुष्वत्
मनुष्यवत् इह चेतयन्ती परिदृष्टकारिणी । सरस्वती च ।
या इत्थंभूतास्तिस्रो देव्यः ताः बहिः आह उपसर्गः सद-
न्वित्याख्यातेन संबध्यते । आसदन्तु आसीदन्तु इदं स्योनं
सुखरूपम् स्वपसः । अप इति कर्मनाम । साधुकर्मणः ॥ ३३ ॥

म० भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा
एतु आगच्छतु । कीदृशी । मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेत-
यन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती । इदं तिसृणां विशेषणम् ।
एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बहिः आसदन्तु
आसीदन्तु । कीदृशः । स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः
शुभकर्माणि । अप इति कर्मनाम ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपि शशद्भुव-
नानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं
त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

उ० य इमे । यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ जनित्री जन-
यित्र्यौ सर्वभूतानाम् । रूपैः अपिशत् सुचित्रिते अकरोत् ।
भुवनानि विश्वा भूतजातानि च सर्वाणि रूपैरपिशत् आबु-
तान्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहनि । हे होतः, इषितः प्रेषित
इति वा अधीष्ट इति वा । यजीयान् यष्टुतमः । देवं दाना-
दिगुणयुक्तम् त्वष्टारम् । इह यज्ञे यक्षि यज । विद्वान्
स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० हे होतः, अद्य इषितः प्रेषितः सत् तं त्वष्टारं देवमिह
यज्ञे यक्षि यज । कीदृशः त्वम् । यजीयान् अत्यन्तं यष्टा
'तुरिष्ठमेयः' (पा० ६ । ४ । १५४) इतीयसुनि तृचो

लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् । यः त्वष्टा इमे द्यावा-
पृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् 'पिश
अवयवे' तुदादिः । लङि 'शे मुचादीनाम्' (पा० ७।१।५९)
इति जुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः
अपिशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृशौ द्यावापृथिव्यौ ।
जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पार्थ ऋतुथा
हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु
हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

उ० उपावसृज । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते
सामर्थ्यात् । यजमान आह । वनस्पतिः यूषः शमिता देवः
अग्निः शमित्रः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यं हविः मधुना
मधुरसेन घृतेन । त्वमपि हे अध्वर्यो उपावसृज उत्पिष्टं पाशु-
कमवदानम् अवसृज निक्षिप । त्मन्या आत्मना । आदरार्थं
वचनम् । 'मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समञ्जन्
संमृक्षयन् देवानां पाथः अन्नम् । ऋतुथा ऋतावृतौ च
हवींषि अवसृज ॥ ३५ ॥

म० यजमानो वदति । हे होतः, त्मन्या आत्मना हवींषि
ऋतुथा ऋतौ ऋतौ भक्षकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् ।
देवानां पाथः हविः मधुना मधुरसेन घृतेन समञ्जन् संमृक्षयन् ।
देवानामित्युक्तं तानाह । वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः
एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्म-
न्यादस्य विभक्त्यादिशे 'मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मनः' (पा० ६।४।
१४१) इत्याकारलोपः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पु-
रोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्व वाचि स्वाहा-
कृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

उ० सद्योजातः । योऽग्निः सद्योजातः जायमानः सन्
व्यमिमीत निरमिमीत यज्ञम् । यश्च देवानाम् अभवत्
पुरोगाः अग्रतो गामी । तस्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि
ऋतुथा ऋतावृतौ आ च हवनीयात्मना व्यवस्थितस्य ।
वाचि आस्ये मुखे । वाग्रहणेन लक्षणया मुखमभिधीयते
तदुक्तं वार्तिककारेण 'अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेऽप्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्द्यौर्गाहृतेरिष्टा तु गौणतेति' । स्वाहाकृतम्
स्वाहाकृत्युपलक्षितं हविः अदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

म० देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः । अस्याग्नेः
वाजि वाग्निन्द्रयोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् ।
कीदृशस्यास्य । होतुः देवानामाह्वारुः । प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य
'ऋ गतौ' आहवनीयात्मना स्थितस्य अस्य कस्य । योऽग्निः

सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् ।
यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् । पुरो गच्छतीति
पुरोगाः । विटि प्रत्यये 'विट्पुनरोनुनासिकस्यात्' (पा० ६।
४।४१) इति मस्याकारः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समु-
पद्भिरजायथाः ॥ ३७ ॥

उ० इत उत्तरमश्वरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च
स्तूयन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः । केतुं कृण्वन् । आग्नेयी गायत्री
अनिरुक्ता । केतुं प्रज्ञानं कृण्वन्कुर्वन् । अकेतवे न विद्यते केतुः
प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे । पेशः सुवर्णं रूप्यं वा । मर्याः मर्या-
येति विभक्तिव्यत्ययः । मर्याय मनुष्याय अपेशसे न विद्यते
पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूप्याय वा
पेशः कुर्वन् । समुपद्भिरजायथाः हे अग्ने, उपद्भिः । 'उष
दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानः सन्
जन्मना जातेर्वा वसतेर्वा कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् ।
उपद्भिः अग्निं प्रति निवसद्भिः जायमानः सन् समजायथाः
उत्पद्यसे ॥ ३७ ॥

म० अग्निदेवस्या गायत्री मधुच्छन्दोदोष्टानिरुक्ता । हे अग्ने,
त्वमुपद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेर्लङि रूपम् ।
'उष दाहे' उपन्ति हविर्दहन्ति ते उपन्तोऽग्निहोमकर्तारो यज-
मानाः । कीदृशस्त्वम् । अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनु-
ष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन्कुर्वन् । विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः
सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं
कुर्वन् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदा-
मुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा
वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

उ० जीमूतस्येव । वर्मं स्तूयते । जीमूतो मेघः तस्येव
भवति प्रतीकम् अनीकम् सुखमिति पर्यायः । यथा मेघस्य
मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनयित्नुधारानिकरैरसाहं भवत्यन्तःसरणैः
एवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भीरवृत्त्यनिनादशरधारा-
भिरसहं भवति । एवं कस्मिन्काले कस्यवेत्यत आह । यद्वर्मा
यदा वर्मास्य विद्यते इति वर्मा । याति गच्छति समदाम् ।
समाद्यन्ति सह वा माद्यन्ते आसु योद्धार इति समदः
समदशब्दः संग्रामवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे
उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीम । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम्
हे वर्मिन्, अनाविद्धया अक्षतया अरिष्टया तन्वा त्वं जयेम ।
किंच सत्त्वावर्मणो महिमा पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

म० एवमग्निं सुलाश्वरक्षणे योधाः युद्धोपकरणानि च

स्तूयन्ते । भरद्वाजमुतःपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति । त्रिष्टु-
तिभः वर्म स्तूयते । यत् यदा वर्मा कवचवान् समदां संग्रा-
माणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघ-
स्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः ।
मदेः क्रिप् । मेघस्य मुखं विद्युस्तनयितुधाराभिर्यथासह्यम्
एवं हस्तधरथपादात्यस्रजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसह्यं
भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि । हे वर्मिन्, अनाविद्यया
अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं शत्रून् हत्वा जयं प्राप्नुहि । किंच
स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तुं पालयतु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः
समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना
सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ ३९ ॥

उ० धन्वना गाः । धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा । धन्वना धनुषा
गाः जयेम । धनुषा च आजि मार्गं जयेम । धनुषा च
तीव्राः पटवः उद्धर्णायुधाः समदः संग्रामाङ्गयेम । धनुश्च
शत्रोः अपकामं कृणोति अपनयति कामम् । कर्तृत्वविवक्षात्र
धनुषः । धनुषा च सर्वाः प्रदिशः जयेम ॥ ३९ ॥

म० धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनुः
जयेम । धन्वना आजि मार्गं जयेम । अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्सत्वाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान् धन्वना
जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति ।
कामस्याभावोऽपकामम् । 'अव्ययं विभक्तिः' (पा० २ । १ ।
६) इत्यादिना अर्थोभावेऽव्ययीभावः । किंच धन्वना सर्वाः
प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष-
खजाना । योषेव शिङ्गे वितताऽधि धन्वन्त्या इयं
समने पारयन्ती ॥ ४० ॥

उ० वक्ष्यन्तीवेत् । ज्या अभिधेया त्रिष्टुप् । या ज्या
वक्ष्यन्ती इव वचनोत्सुकेव योषित् । इच्छब्दः पादपूरणार्थः ।
आगनीगन्ति आगच्छन्ति अत्यर्थमागच्छति वा कर्णं धानुष्कं
कर्णमूलम् । या च प्रियमिव सखायमिषुम् परिषखजाना आ-
लिङ्गयन्ती । योषेव शिङ्गे । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' । यथा
मुरधा योषित्कामुकरजनार्थमव्यक्तं कृजितं करोति एवमिय-
मव्यक्तं शब्दं करोति । प्रसारिता च अधि उपरि धनुषि नि-
बद्धा । सेयं ज्या समने संग्रामे पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती
संग्रामात् तारयन्ती स्तूयतेऽस्माभिरिति शेषः ॥ ४० ॥

म० ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि
वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्गे अव्यक्तशब्दं कुरुते ।
'शिजि अव्यक्ते शब्दे' अदादिः 'इदितो नुम् धातोः' (पा०
६५ य० उ०

७ । १ । ५८) इति नुम् । का इव । योषेव यथा योषा
कामिनी कामुकरजनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी
ज्या । समने संग्रामे पारयन्ती । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ'
अदन्तः । संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का ।
या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योषुः कर्णं प्रत्यत्यर्थ-
मागच्छति । यद्वलुकि गमेः रूपम् । कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते ।
वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव । अन्योऽपि वक्तुमिच्छन्कर्णं प्रत्या-
गच्छति । प्रियं सखायमिष्टं मित्रं वागह्वयं परिषखजाना
आलिङ्गयन्ती । खजेः शानन्ति शपः श्लै सति द्वित्वम् । इत्
पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं विभृ-
तामुपस्थे । अपु शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता
इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४१ ॥

उ० ते आचरन्ती । धनुषः कोटी स्तूयते । त्रिष्टुप् । ये
इमे आर्त्ता आर्त्तयौ धनुषः कोटी । समना इव समने इति
वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव । यथा समान-
भर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा ते आचरन्ती आग-
च्छन्त्यौ धानुष्कम् । मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । यथा माता
उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं धारयति एवं विभृतां धारयतां शरम् ।
अपशत्रून् विध्यताम् 'व्यध ताडने' । अपविध्यतां च शत्रून्
संविदाने सुखमनुभवन्त्यौ । विष्फुरन्ती अमित्रान् । अमि-
त्रान् शत्रून् विष्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥

म० धनुःकोटी स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्ता आर्त्तयौ
धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे विभृतां धारयतां शरमिति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः । माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे
विभर्ति तथा शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदृशयौ
आर्त्तयौ । आचरन्ती आचरन्त्यौ आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति ।
तत्र दृष्टान्तः । समना योषा इव वचनव्यत्ययः । समना समा-
नमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ । विभक्तेर्डादेशः । सम-
चित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः । संविदाने
संविदाते ते संविदाने 'समो गमि-' (पा० १ । ३ । २९)
इत्यादिना शानच् । परस्परं संकेतं कुर्वणे । अमित्रान् शत्रून्
प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं कुर्वणे ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति सम-
नावगत्य । इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे
निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

उ० बह्वीनां पिता । इषुधिरभिधेयः त्रिष्टुप् । यः बह्वो-
नामिषूणां पिता पालयिता । तेन सहिताः पाल्यन्ते सहिताः

संनिदधाति । यस्य चास्य बहुः इषुकलापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः । स हि तेन इषुकलापेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति । चित्राकृणोति । शब्दानुकरणमेतत् । इषोर्विष्कम्भमाणः चित्रेलेवं शब्दं करोति । समनावगत्य समना संग्रामान् अगवत्य ज्ञात्वा । स इषुधिः संकाः संघते अस्मिन् योधा इति संकाः संकीर्यन्ते अस्मिन्नरय इति संकाः शत्रुसंकटं । पृतनाश्च सर्वाः पृतनाः स्पर्धनीयतमाः । संग्रामभक्तीः सर्वाः पृष्ठे निनद्धः धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः प्रसूतः धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति । अत्र इषुधेः कर्तृत्वम् । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाः ॥ ४२ ॥

म० इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूणो बहूनामिषूणां पिता पालकः । यतो वाणान्धरति । अलेषुधेर्वहुः । वाणसमूहः पुत्रः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरुन्वहन् त्रायत इति पुत्रः । स इषुधिः समना संग्रामान् अगवत्य ज्ञात्वा । चित्राकृणोति चित्रेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् । वाणे तूणान्निष्काम्यमाणे चित्रेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्धानुष्केण पृष्ठे निनद्धः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशः पृतनाः । संकाः 'संकाः सचतेः संपूर्वाद्वा किरतेः' (निर० ९ । १४) इति यास्कोकेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते संबध्यन्ते संकीर्यन्ते वा योधा यासु ताः संकाः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत् मनः पश्चादनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

उ० रथे तिष्ठन् । जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन रश्मयः । सुसारथिः रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः प्रापयत्यश्वान् पुरः पुरतोऽवस्थितान् । यत्र यत्र कामयते तं वयं स्तुम इति शेषः । अभीशूनां प्रग्रहाणां महिमानं महाभाग्यं पनायत पूजयत हे जनाः । ये मनः अश्वसंवन्धि चित्तम् पश्चात्सन्तः अनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः ॥ ४३ ॥

म० अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः । रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते । हे जनाः, अभीशूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशावर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'पन स्तुतौ' 'गृष्णू' (पा० ३ । १ । २८) इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोद ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

तीव्रान्धोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरस्मिन्निक्षिपन्ति शत्रुं १ ॥ रनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

उ० तीव्रान्धोषान् । अश्वाः स्तूयन्ते त्रिष्टुभा । तीव्रान् जयजयेत्युग्रान् धोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । वृषपाणयः वृषा अश्वाः पाणौ येषां संग्रहीतृप्रभृतीनां योक्तृणां ते तथोक्ताः । युक्ताः श्वसन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः । सह वाजयन्तः पूजयन्तः रथिनः तीव्रानेव धोषान् हेपितादीन्कृण्वते । अवक्रामन्तः प्रपदैः खुरैः अमित्रान् शत्रून् क्षिपन्ति क्षिपन्ति हिंसन्ति । अनपव्ययन्तः । 'व्यय क्षये' । अपपूर्वादस्माच्छत्रुप्रत्ययः । अपव्ययन्तः नश्यन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः न नश्यन्तः । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् ॥ ४४ ॥

म० अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान्धोषान् जयजयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान्धोषान्शब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिपन्ति नाशयन्ति च । कीदृशा अश्वाः । प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः । अनपव्ययन्तः 'व्यय क्षये' अदन्तश्रु-रादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः । वाजिनः 'वज गतौ' स्वार्थे णिच् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

रथवाहणं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्षम् । तत्रा रथमुप शग्मं संदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

उ० रथवाहणम् । रथस्तुतिः त्रिष्टुप् । यस्य स्वनसः रथवाहणं रथवोड इति नाम । हविरिति नाश्वोर्धलोपः । हविर्धानमिति च द्वितीयं नाम । विमुच्य सयन्तुकं रथवाहणं करोति अनस्तत्कमेति कात्यायनः । 'तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजूंषि' इति श्रुतिः । यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितम् । अस्य योद्धुः वर्म च संनहनम् । तथाऽनसि रथम् शग्मं सुखम् उपसदेम उपसादयाम । विश्वाहा सर्वदा वयम् । सुमनस्यमानाः अनुकूलचित्ताः ॥ ४५ ॥

म० शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्यानसो रथवाहणं नाम रथं वहतीति रथवाहनम् । वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् । तथास्य हविः हविर्धानं नाम । पृषोदरादिलादुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं । शग्मं सुखकरम् । कीदृशा वयम् । विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते

‘मृशादिभ्यो भुव्यच्चेः’ (पा० ३।१।१२) इति क्यङ्
ततः शानच् । अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां
‘निपातस्य च’ (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

स्वादुषुसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः
शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषुबला अमृध्राः
सतोवीरा उरवो ब्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

उ० स्वादुषुसदः । रथगोपान् सौति त्रिष्टुप् । स्वादु
सुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादुसंसदः रथगोप्ताः
पितरः पातारः । वयोधाः अन्नस्यायुषो वा धारयितारः ।
कृच्छ्रेऽश्रितः क्लेशाश्रयिणः । शक्तीवन्तः बलवन्त आयुध-
वन्तो वा । गभीराः गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा ।
चित्रसेनाः विचित्रसेनाः । इषुबलाः इषुषु विशेषतो बलं
येषां ते तथोक्ताः । अमृध्राः अमृदवः उग्रशासनाः । सतोवीराः
सतः विद्यमानस्य बलस्य विविधमीरयितारो वा पृथुजघनो-
रस्का वा उरुमनसो वा । ब्रातसाहाः ब्राताः गणास्तेषामभि-
भवितारः । य इत्थंभूताः पुरुषास्तेऽस्माकं रथगोप्तारो भव-
न्त्विति शेषः ॥ ४६ ॥

म० रथगोपान् सौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथगोप्तारो
भवन्त्विति शेषः । कीदृशाः । स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा
तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः
रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः ।
कृच्छ्रेऽश्रितः इत्येकं पदम् । कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते
कृच्छ्रेऽश्रितः । कर्मणि क्तिप् अलुक् सप्तम्याः । दुःखे सति
आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे ।
कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेऽश्रिताः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः ।
शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्व-
रश्मिमतीत्येत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः ।
गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नाना-
विधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते अमृध्राः
मृध्रा मृदवो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतो-
वीराः इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः । यद्वा
सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति
वीराः पक्ष्या अलुक् । उरवः विशालाः । पृथुजघनोरस्का
इत्यर्थः । ब्रातसाहाः ब्रातान् शूरसमूहान् सहन्तेऽभिभवन्ति ते
ब्रातसाहाः पचायच् ‘अभिमातिधृतना’ (प्राति० ३।६।
२७) इत्यादिना सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावा-
पृथिवी अनेहसा । पूषा नः पातु दुरिताद्वतावृधो
रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

उ० ब्राह्मणासः जगती लिङ्गोक्तदेवता । ऋतावृध
इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतः
अतएवं व्याख्यायते । हे ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो
वा । देवा इत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । रक्ष रक्षत इति वच-
नव्यत्ययः । मार्किः मा च कश्चन नः अस्माकम् । अघशंसः
अघानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघशंसः । ईशत
ईष्टे इति वचनव्यत्ययः । भवत्प्रसादाच्च । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः
पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पान्वित्यत्रान्वयः । शिवे
कल्याणकारिण्यौ द्यावापृथिवी च अनेहसा अनुपहिसिन्धौ
अनपराधिन्यौ वा पाताम् । पूषा च नः अस्मान् पातु
दुरितात् अशुभात् ॥ ४७ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्
पान्तु रक्षन्तु । पालित्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः
च पान्तु । कीदृशाः । सोम्यासः सोम्याः सोमसंपादिनः सोम-
पानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः
पाताम् । कीदृशौ । शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ
नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किंच पूषा
सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे
ऋतावृधः, ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः ।
संहितायामृतस्य दीर्घः । रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः ।
मार्किः मा कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा
करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अघं पापं शंसति
वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचन-
व्यत्ययः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्यादन्तो गोभिः संनद्धा
पतति प्रसूता । यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति
तत्रास्मभ्यमिष्वः शर्म यथुसन् ॥ ४८ ॥

उ० सुपर्णं वस्ते । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुभ्यामिषुं सौति ।
या सुपर्णं वस्ते सुपर्णः पक्षौ तद्विकारः सौपर्णमिति भवति ।
तत्र कृत्स्नवन्निगमः । राजानमभिप्रेत्य । मृगो अस्यादन्तः
यस्याश्वास्या इषोः मृगो दन्तः फलं मृगयतेमृगः । स हि वेध्यं
मृगयते । या च गोभिः संनद्धा गोविकारैः श्लेष्मन्नायुभिः
संनद्धा । पतति शत्रुबलंप्रति । प्रसूता प्रेरिता धनुष्मता
सा इषुः । यत्र नरः सं च वि च द्रवन्ति संगच्छन्ति वि-
गच्छन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः इषुरिति सन्नतिः । शर्म
शरणम् यंसत् यच्छविति सन्नतिः ॥ ४८ ॥

म० द्वाभ्यामिषुं सौति । आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप् । या
इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते । ‘वस परिधाने’ शोभनं
पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् तत्र
‘कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति’ (निरु० २।५) इति यास्कोकेः
सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाण-

लात् । किंच अस्या इषोः दन्तः फलं । मृगः मृगयतेऽन्विष्यति
रिपून् हन्तुमिति मृगः 'मृग मार्गणे' चुरादिरदन्तः पचायच्
'मृगो मृगयतेः' (निरु० ९ । १९) इति यास्कः । शल्यं हि
वेध्यं मृगयते । किंच या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः
संनद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं
प्रति गच्छति । किंच यत्र नरो योद्धारः संद्रवन्ति च सम्यक्
गच्छन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति । चौ समुच्चये । तत्र
रणे इषवः वाणाः अस्मभ्यं शर्मं सुखं यंसन् यच्छन्तु । 'यमु
उपरमे' लेटि तिप इलोपेऽडागमे 'सिब्वहुलं लेटि' (पा०
३ । १ । ३४) इति सिवागमे यंसगिति रूपम् । सुखं
ददतु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

ऋजीते परिवृङ्गिधो नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधिव्रवीतु नोऽदितिः शर्मं यच्छतु ॥ ४९ ॥

उ० ऋजीते परि । हे ऋजीते ऋजुगामिनि, परिवृङ्गिध
नः परिवर्जयास्मान् । अश्मा भवतु नस्तनूः अश्ममयी च
भवतु नः अस्माकं तनूः शरीरम् । सोमश्च अधिव्रवीतु आ-
धिक्येन वदतु नोऽस्माज्जीवनाय । अदितिश्च शर्मं शरणम्
यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

म० ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः ।
हे ऋजीते ऋजुगामिनि । हे इषो, नोऽस्मान् परिवृङ्गिध परि-
वर्जय । अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किंच नोऽस्माकं तनूः
शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मान-
धिव्रवीतु अधिकान् वदतु । अदितिः देवमाता शर्मं सुखं
यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आजङ्घन्ति सान्वेषां जघनान् ॥ उपजिघ्रते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वांसमस्तु चोदय ॥ ५० ॥

उ० आजङ्घन्ति । कशास्तुतिः अनुष्टुप् । येषामश्वानाम्
आजङ्घन्ति अश्वारोहाः सानु सानूनि मांसोपचितान्यङ्गानि ।
येषामेषां च जघनान् जघनानि । उपजिघ्रते उपनिघ्नन्ति ।
अश्वाजनि अश्वाज्जनयतीत्यश्वजनी तस्याः संबोधनं हे अ-
श्वाजनि । प्रचेतसः परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वा अश्वान् ।
समस्तु संग्रामेषु । चोदय प्रेरय ॥ ५० ॥

म० अनुष्टुप् । कशा स्तूयते । 'अज गतौ क्षेपणे च' ।
अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी । हे अश्वाजनि
कशे, समस्तु संग्रामेषु लमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय । कीदृ-
शानश्वान् । प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे,
यया त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसो-
पचितानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आप्नन्ति ताडयन्ति ।
जघनान् कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति । तुरङ्गारोहा यया-
श्वान् वशयन्ति सा लमश्वाप्नेर्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अहिरिव भोगैः पर्येति वाहुं ज्यायां हेति परि-
वारधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमा-
न्पुमांश्च परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

उ० अहिरिव । हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुप् । हस्ते एव
स्थितो हन्ति यः स हस्तघ्नः खेटकः प्रकोष्ठदित्राणं वा ।
यः हस्तघ्नः अहिरिव सर्प इव भोगैः शरीरावयवैः । पर्येति
परिवेष्टयति वाहुम् । ज्याया हेति परिवारधमानः ज्याया आयु-
धात्परित्रायमाणः । स हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयु-
नानि विद्वान् प्रजानन् परिदृष्टकारी वा । पुमान् शूरो
ह्रीवो वा । पुमांसमह्रीवं परिपातु विश्वतः सर्वतः ॥ ५१ ॥

म० हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त त्रिष्टुभः । हस्ते स्थितो हन्ति
हस्तघ्नः खेटकः । यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठ-
त्राणम् । पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किंभूतो
हस्तघ्नः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान्
जानन् । तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः । शूर इत्यर्थः । यो हस्तघ्नः
भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा वाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति । क
इव । अहिरिव । यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति ।
कीदृशः । ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितं परिवारधमानः निवर्त-
यन् । खेटकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवार-
यन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रत-
रणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो असि वीड्यस्वा-
स्थाता ते जयतु जेत्यानि ॥ ५२ ॥

उ० वनस्पते वीडुङ्गः । रथदुन्दुभिदेवत्यावृचौ त्रिष्टुभौ ।
ऐन्द्रो वान्त्योऽर्धचः । हे वनस्पते वानस्पत्य रथ । कृत्स्नवन्नि-
गमः । वीडुङ्गो हि भूयाः वीडुशब्दो दृढवचनः । दृढाङ्गो
भव । अस्मत्सखा सन् । प्रतरण प्रतरन्त्यनेन संग्रा-
मानिति प्रतरणः । सुवीरः साधुवीरः । यतश्च त्वम् गोभिः
श्लेष्मचर्मभिः संनद्धोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि । वीड्यस्व सं-
स्तम्भय स्वात्मानम् आस्थाता ते संस्थाता च ते तव जयतु
जेत्यानि जेतव्यानि ॥ ५२ ॥

म० तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पत वनस्पतविकार
काष्ठमय रथ, 'कृत्स्नवन्निगमः' (निरु० २ । ५) । त्वं वीडुङ्गः
दृढाङ्गो भूयाः भव । वीडुनि अङ्गानि यस्य । कीदृशः । अस्म-
त्सखा अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति
प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किंच हे रथ, यतः
त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः बद्धोऽसि अतो वीड्यस्व
आत्मानं स्तम्भय । किंच ते तवास्थाता आरोढा रथी जेत्यानि
जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु । हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

निपञ्चाशी ।

दिवः पृथिव्याः पर्याज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः
पर्याभृतं सहः । अपामोज्मानं परि गोभिरावृत-
मिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

उ० दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् यत् ओजः परि
सर्वतः उद्धृतं उद्धृतम् । यच्च पृथिव्याः पृथिवीलोकात् परि
उद्धृतम् । यच्च वनस्पतिभ्यः वनस्पतिसकाशात् परि सर्वतः
आभृतम् आहृतम् सहः बलम् । यच्च अपां संवन्धि ओज्मा-
नम् ओजःपरिमाणम् । तदेतच्चतुष्टयं रथभावमुपनीतम् ।
परिगोभिरावृतम् परि समन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायु-
श्लेष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्य वज्रम् । 'इन्द्रो ह
यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं चेत्यभि-
धाय 'रथेन च शरेण च राजन्यबन्धव' इति श्रुतिः । तद-
भिप्रायमेतत् । हविषा तमीदृशं रथं यज हे अध्वर्यो ॥ ५३ ॥

म० हे अध्वर्यो, त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं
रथम् । दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं
समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्या-
भृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलाना-
मोज्मानं तेजःसारभूतम् । 'ओज बलतेजसोः' इति धातोः
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति मनिन् ।
ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम् । यावाभूमीवृक्षजलानां
तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्याभृतं
वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् । यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा
इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राजातमित्यर्थः । इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं
प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् । यूपः
स्फ्यः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ
रथशरीरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंधेया । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय
वज्रं प्रजहारे' त्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय 'रथेन च
शरेण चेति राजन्यबन्धवः' (१ । २ । ४ । १—२) इति
श्रुतेः । ईदृशं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरु-
णस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव
रथं प्रतिहव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

उ० इन्द्रस्य वज्रः । यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि मरुतां
च अनीकं मुखमसि मित्रस्य च गर्भोऽसि वरुणस्य च नाभि-
रसि । सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम् । हव्यदातिं हविषो
दानम् जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ, प्रतिहव्या गृभाय
प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४ ॥

म० हे रथ हे देव, स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रति-
गृहाण । कीदृशः त्वम् । इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्वत्वात् ।

मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य
देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः । गृणातेर्भप्रत्ययः । सूर्येण
स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हृन्त्यतेऽनेनेति नाभिः
'नभ हिंसायाम्' इणप्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्मा-
कमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र
'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति
सन्धिः । गृभाय गृहातेः 'हलः श्रः शानज्ज्ञौ' (पा० ३ । १ ।
८३) इत्यनुवृत्तौ 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३ । १ । ८४)
इति हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भश्च ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां
विष्टितं जगत् । स दुन्दुभे सज्जूरिन्द्रेण देवैर्दूरा-
हवीयो अपसेध शत्रून् ॥ ५५ ॥

उ० उपश्वासय उपशब्दस्य पृथिवीम् । उत द्याम् अपिच
उपशब्दस्य द्याम् । पुरुत्रा ते बहुधा च ते तव एकस्य सतः
घोषं मनुतां मन्यताम् । विष्टितं विविधं स्थितं स्थावरम् ।
जगत् जङ्गमं च । यस्त्वमेवास्माभिः प्रार्थितः स त्वम् हे
दुन्दुभे, सज्जूरः समानप्रीतिः सन् इन्द्रेण सह देवैश्च ।
दूरादूरतरम् अपसेध अपगमय शत्रून् ॥ ५५ ॥

म० तिस्रः कृचो दुन्दुभिर्देवतयाः । हे दुन्दुभे, स त्वं पृथि-
वीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वासय उपशब्दस्य । श्वसिः शब्दार्थः ।
विष्टितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् । पुरुत्रा
बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं दूराद-
वीयः अतिदूरं शत्रून्पसेध अपगमय । अन्यन्तं दूरं दवीयः
'स्थूलदूर-' (पा० ६ । ४ । १५६) इति रेफलोपूर्वगुणौ ।
कीदृशः त्वम् । इन्द्रेण देवैश्च सज्जूरः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

आक्रन्दय बलमोजो न आधा निष्टनिहि दुरिता-
बाधमानः । अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य
मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

उ० आक्रन्दय । हे दुन्दुभे, आक्रन्दय दीनान् शब्दा-
न्कारय अहो पलायध्वं पिता मे हतो भ्राता मे हत इति
बलं शत्रुसेनाम् ओजो न आधाः ओजस्तेजः न अस्माकम्
आधाः आधेहि । किंच निष्टनिहि निश्चितं शब्दं जयाय
कुरु । दुरिताबाधमानः दुरितानि अपगमयन् । किंच ।
अपप्रोथ । प्रोथतिर्नाशनार्थः । अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय ।
दुच्छुनाः दुष्टशुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुना-
शब्दः । दुःसुखाः विसर्जनीयस्य दस्वम् । इतः सेनायाः ।
यतश्च त्वम् इन्द्रस्य मुष्टिरसि अतो प्रवीमि । वीडयस्व
हृदीकुरु आत्मानम् ॥ ५६ ॥

म० हे दुन्दुमे, त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय । पलायध्वं मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् । निष्ठनिहि शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिरदन्तः । किंच इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छुनः तान्दुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रून् पप्रोथ नाशय । प्रोतथिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि । अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

आमूर्जं प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

उ० आमूः । ऐन्द्री । आज अक्षिप । 'अज गतिकेपणयोः' । अमूः शत्रुसेनाः । प्रत्यावर्तय इमाः प्रत्यावर्तय जितं जितमिति इमाः अस्मदीयसेनाः । किंच केतुमत् प्रज्ञातवान् दुन्दुभिः वावदीति । लोडर्थे लट् अत्यर्थं वदतु । जयप्रकाशकम् । किंच समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरः । अत्रापि लोडर्थे लट् । संचरन्तु अश्वपर्णाः अश्वपतनाः । नो नरः अस्मदीया मनुष्याः संग्रामे । हे इन्द्र, नः अस्माकं रथिनः जयन्तु त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिक्षिप 'अज गतिकेपणयोः' । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञातवान् यथा वावदीति अत्यन्तं वदति अतः इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किंच नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति । कीदृशा नरः । अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णा पतनं येषां ते । किंच अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी वभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्रः सङ्ग्रहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥

उ० आग्नेयः कृष्णग्रीव इति श्रुतिः आ अध्यायपरिसमाप्तेः । द्वयोरेकादशिन्योः पशुदेवतासंबन्धविधानी परतो द्वादश हविषो वेष्टेदेवताः ॥ ५८ ॥

म० अश्वमेधे श्रुतिरस्ति 'द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालमेतेति' (पा० १३ । ५ । १ । ३) तयोरेकादशिन्योः पशवस्तदेवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते । तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि ननु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः

पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेघी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २, वभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३, श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४, शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुदेवत्यः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्रः इन्द्राग्निदेवत्यः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०, एकः शिति श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेट्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

अग्नेयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनुडानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेघी वारुणः पेट्वः ॥ ५९ ॥

उ० अग्नेये इति स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

म० द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽजिस्तिलको यस्य सोऽनुडान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नेये आलभ्यः । अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवत्यौ २, ३, रजतवर्णा नाभिर्योस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४, ५, पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८, कृष्णः । श्यामोऽजो मेघः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९, मेघी सारस्वती १०, पेट्वः वेगवान् वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

अग्नेये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशेभ्यो वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्त्यै त्रिणवायै शाकुराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रेवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नेये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहिताया-
मूनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

उ० अमयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः । कीदृशायाम्रये । गायत्राय त्रिवृता स्तुताय राथन्तराय साम्ना स्तुताय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय । बार्हताय बृहत्सामस्तुताय । विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः । सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः । वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् । एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय । पाङ्क्त्याय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तुताय । सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक् छन्दसा स्तुताय । त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय । रैवताय रैवतसामस्तुताय । एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः । विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव । वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाम्रये द्वादशकपालः पुरोडाशः । अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

म० 'अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामोऽवेष्टीर्निर्वपती'त्युपक्रम्य 'तदाहुर्दशहविषमन्यामिष्टिं निर्वपेत्' इति श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अमयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः । अष्टषु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः 'तद्धिताथोत्तरपदसमाहारे च' (पा० २ । १ । ५१) इति समासः । 'अष्टनः कपाले हविषि' (पा० ६ । ३ । ४६) इत्यष्टनशब्दस्य वीर्यः । कीदृशायाम्रये । गायत्राय गायत्र्या स्तुताय । त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय । राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १, इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः । समासः पूर्ववत् । कीदृशाय इन्द्राय । त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २, विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय पाङ्क्त्याय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापति-

देवत्यश्चरुः कार्यः ७, विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाम्रये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषाऽवेष्टे-
देवताहवींष्यपि अश्वमेधोपयोगिनित्वादुक्तानि समिद्धो अज्जनाश्व-
मेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अनुक्रमण्यम् ॥ ६० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कद्वयमितः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवं सवितुः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतुपूः केतु नः पुनातु वाचस्प-
तिर्वाचं नः स्वदतु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो
यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

उ० इत उत्तरं पुरुषमेधः द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽ-
पश्यत् । देवसवितः तिस्रः सावित्रीराहवनीये जुहोति ।
देवसवितः । तत्सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानि देवसवितरिति ।
तत्र द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

म० इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरु-
षोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजान्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको
यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदश-
म्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः
पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी
भवति एकादशामीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं
मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद्गृहीतेन
देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र
देव सवितः (११ । ७) तत्सवितुः (३ । ३५) द्वे
व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

तृतीया ।

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ ३ ॥

उ० विश्वानि देव सवितरिति द्वे गायत्र्यौ । विश्वानि
सर्वाणि हे देवसवितः, दुरितानि असत्यानि । परासुव
पराञ्चि गमय । यच्च भद्रं भन्दनीयं तत् नः अस्माकम् ।
आसुव आगमय ॥ ३ ॥

म० हे देव सवितः, विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि
परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्माकं प्रति आसुव
आगमय ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।
सवितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

उ० विभक्तारं कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे
आह्वयामः । वसोः वासयितुः । चित्रस्य चायनीयस्य । राधसः
धनस्य आयुषश्च । सवितारम् नृचक्षसम् नृणां द्रष्टारम् ।
ये नरो यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा पश्यति ॥ ४ ॥

म० वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः । किंभूतम् । वसोः
वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य
दातारम् । नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं
तपसे शुद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरुहणं पाप्मने
ह्रीवमाक्रयाया अयोगं कामाय पुंश्चलूमतिकुष्टाय
मागधम् ॥ ५ ॥

म० अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः ।
ततः प्रतियुपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंश-
त्संख्यानं पुरुषान् प्रकामोद्याय सदमित्यन्तान्निष्ठे यूप्ते नियु-
नक्ति इतरेषु यूप्तेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरधमित्या-
दीनियुनक्ति । ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति
अत्रिष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां यूप्ते एव
बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम् ।
क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २ मरुद्भ्यो वैश्यम् ६ तपसे शुद्रम् ४
तपसे तस्करं स्तेनम् ५ नारकाय वीरुहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६
पाप्मने ह्रीवं नपुंसकम् ७ आक्रयायै अयोग्यमयसो गन्तारम्
८ कामाय पुंश्चलं व्यभिचारिणीम् ९ अतिकुष्टाय मागधं
मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं
नरिष्टायै भीमलं नर्माय रेभश्च हसाय कारिमान्-
न्दाय स्त्रीपुखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं
धैर्याय तक्षाम् ॥ ६ ॥

म० नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजातः सूतः ११ गीताय
शैलूषं नटम् १२ धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति
तम् १३ नरिष्टायै भीमलं भयङ्करम् १४ नर्माय रेभं शब्द-
कर्तारं वाचाटम् १५ हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६ आन-
न्दाय स्त्रीपुखं स्त्रियाः सखायम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं

१ इत उत्तरमाध्यायान्तमौवटमार्थं नोपलब्धमिति महीधरीय-
भेकमेव संगृहीतम् ।

कानीयम् १८ मेधायै रथकारं माहिष्येण कारण्यां जातम् १९
धैर्याय तक्षामं सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तपसे कौलालं मायायै कर्मारं रूपाय मणि-
कारं शुभे वपश्च शरव्याया इपुकारं हेलै धनु-
ष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृग-
युमन्तकाय धनिनम् ॥ ७ ॥

म० तपसे कौलालं कुलालपत्यम् २१ मायायै कर्मारं
लोहकारम् २२ रूपाक्रमणिकारं रत्नकर्तारम् २३ शुभे शुभाय
वपं वीजवसारम् २४ शरव्यायै इपुकारं वाणकर्तारम् २५
हेलै धनुष्कारं चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन-
कर्तारम् २७ दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम् २८
मृत्यवे मृगयुं मृगग्राहम् २९ अन्तकाय धनिनं शुनो नेता-
रम् ३० ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादं पुरुष-
व्याघ्राय हुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्मं प्रयुग्भ्य
उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितव-
मीर्थताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं यातु-
धानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

म० नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्यजः पुलकस्तदपत्यम्
६१ कक्षीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय हुर्म-
दमुन्मत्तम् ३३ गन्धर्वाप्सरोभ्यो ब्राह्मं सावित्रीपतितम् ३४
प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५ सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते
जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६ अयेभ्यः
कितवं द्यूतकारम् ३७ ईर्यतायै अकितवमद्युतकृतम् ३८ पिशा-
चेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९
यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥

नवमी ।

सन्धये जारं गेहायोपपत्तिमात्यै परिवित्तं
निर्कल्यै परिविविदानमराध्या एदिधिपुःपत्तिं निष्कल्यै
पेशस्कारीं संज्ञानाय स्मरकारीं प्रक्रमोद्यायोपसदं
वर्णायानुरुधं बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

म० सन्धये जारमुपपत्तिम् ४१ गेहाय उपपत्तिं व्यभि-
चारिणम् ४२ आल्यै परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनूढम् ४३ निर्कल्यै
परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४ आराध्यै देव्यै
एदिधिपुःपत्तिम् ज्येष्ठ्यायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिपुः तत्प-
त्तिम् ४५ निष्कल्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६ संज्ञानाय स्मर-
कारीं कामदीप्तिकरीम् ४७ प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय

उपसीवतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८ एतानमिष्टे नियुनक्ति ।
अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनु-
रुत् तम् १ बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदा-
तारम् २ ॥ ९ ॥

दशमी ।

उत्सादेभ्यः कुञ्जं प्रमुदे वामनं द्वाभ्यः स्वामध्
स्वप्रायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय
नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्रिनमुपशिक्षाया अभिप्रश्रिनं
मर्यादायै प्रश्रविवाकम् ॥ १० ॥

म० उत्सादेभ्यः कुञ्जं वकाङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं हस्ता-
ङ्गम् ४ द्वाभ्यः स्वामं सर्वदा जलक्लिञ्जनेत्रम् ५ स्वप्राय अन्धं
नेत्रहीनम् ६ अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७ पवित्राय
भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तं
गणकम् ९ आशिक्षायै प्रश्रिनं प्रश्रवन्तम् । शकुनादिप्रष्टारमि-
त्यर्थः १० उपशिक्षायै अभिप्रश्रिनमभिप्रश्रवन्तम् ११ अथ
चुतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्रविवाकं कृतान्प्रश्रान्यो विविनक्ति
मृते स प्रश्रविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

एकादशी ।

अभैभ्यो हस्तिपं जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं वीर्या-
याविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं कीलालाय
सुराकारं भद्राय गृहपथं श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्या-
यानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

म० अभैभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २ जवाय अश्वपं तुर-
गपालकम् ३ पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपा-
लम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं कर्षुकम् । 'कीनाशः
कर्षुके यमे' ७ कीलालाय सुराकारं मयकृतम् ८ भद्राय गृहपं
गेहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तं
धनकर्तारम् १० आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारि-
णम् ११ ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

भायै दार्वह्वारं प्रभाया अश्वेधं ब्रध्नस्य विष्ट-
पायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलो-
काय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारं सर्वेभ्यो
लोकेभ्य उपसेक्तारमवक्रत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय
वासःपल्पुलीं प्रक्रामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

म० अथ चतुर्थे यूपे । भायै दार्वह्वारं काष्ठानामाहर्ता-
रम् १ प्रभायै अश्वेधम् अभिमेषयतीति तममेवर्धकम् २
ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३ वर्षिष्ठाय नाकाय
६६ य० उ०

उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम्
'पिश अवयवे' पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम्
५ मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् 'कृ विक्षेपे' विक्षेप्तारम् ६
सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७ अवक्रत्यै
वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८ मेधाय वासःपल्पु-
लीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् 'पल्पुल प्रक्षालनच्छेदनयोः' ९
प्रक्रामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारीणीं नारीम् १० ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विवित्त्यै
क्षत्तारमौपद्रव्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूत्रे
परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या अश्वसादध्
स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठायनकाय परिवे-
ष्टारम् ॥ १३ ॥

म० ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ अथ
पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १ विवित्त्यै
क्षत्तारं प्रतीहारम् २ औपद्रव्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३
बलाय अनुचरं सेवकम् ४ भूत्रे परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति
रेतः सिञ्चति तम् ५ प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६
अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७ स्वर्गाय लोकाय भागदुघम्
भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८ वर्षिष्ठायनकाय परिवे-
ष्टारम् ९ ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्ता-
रुधं शोकायाभिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनि-
कूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतं शीलायाञ्जनी-
कारी निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

म० मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १० क्रोधाय
निसरं नितरां सर्तारम् ११ । अथ षष्ठे यूपे । योगाय योकारं
योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तारं संमुखमागच्छन्तम् २
क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३ उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठा-
नम् त्रिषु तिष्ठतीति तिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमि-
त्यर्थः ४ वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् ।
सक् छान्दसः ५ शीलाय आज्ञनीकारीम् अज्ञनविद्याकर्त्रीम्
६ निर्ऋत्यै कोशकारीं खज्जायवरणं कोशस्तत्कारिणीं ज्ञियम् ७
यमाय असूम् न सूते सा असुः ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

यमाय यमसूमर्थवेभ्योऽवतोकाष्ठं संवत्सराय
पयाधिणीं परिवत्सरायाविजातामिदावत्सरायावी-

त्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं मत्सराय विजर्जराधु
संवत्सराय पलिक्लीमुभुभ्योऽजिनसन्धधु साध्येभ्य-
श्चर्मन्नम् ॥ १५ ॥

म० यमाय यमसं युग्मप्रसवित्रीम् ९ अथर्वभ्योऽवतोकां
निरपत्याम् १० संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वती-
मनुक्रमप्रज्ञाम् ११ । अथ सप्तमे यूपे । परिवत्सराय अविजा-
ताम् अप्रसूताम् १ इदावत्सराय अतीलरीमत्यन्तं कुलटाम्
'पुंश्चली कुलटेलरी' २ इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति
स्वति इत्यतिस्कद्वरी । स्कन्देर्वचन्तात् डीन्नेफौ ३ वत्सराय
विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४ संवत्सराय पलिक्लीं श्वेतकेशाम्
५ ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६ साध्येभ्यः चर्मन्नं
चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

षोडशी ।

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो
वैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारमवाराय
कैवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालधु खनेभ्यः
पर्णकं गुहाभ्यः किरातधु सानुभ्यो जम्भकं पर्व-
तेभ्यः किंपूरुषम् ॥ १६ ॥

म० सरोभ्यो धैवरं कैवर्तपत्यम् ८ उपस्थावराभ्यः दाशम्
'दाश दाने' दातारम् । दाशो धीवरो वा ९ वैशन्ताभ्यो वैन्दं
विन्दो निषादापत्यम् १० नड्वलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम्
शुष्कला मत्स्यास्तैर्जीवति तम् ११ । अथाष्टमे यूपे । पाराय
मार्गारम् मृगारेरपत्यं मार्गारस्तम् १ अवाराय कैवर्तम् २
तीर्थेभ्यः आन्दम् 'अदि बन्धने' अदति आन्दस्तं बन्धनकर्ता-
रम् ३ विषमेभ्यो मैनालम् 'अल् वारणे' मीनानलति वारयति
जलैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४ खनेभ्यः पर्णकं भिष्टम् ५
गुहाभ्यः किरातम् ६ सानुभ्यः जम्भकं 'जभि नाशने' जम्भ-
यतीति तत् हिंसकम् ७ पर्वतेभ्यः किंपूरुषं कुत्सितन-
रम् ८ ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

वीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै
वाणिजं पञ्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः
सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमात्यै जनवादिनं
व्यूह्या अपगल्भधु सधुशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

म० वीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९ वर्णाय हिर-
ण्यकारं खर्गनिष्पादकम् १० तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम्
११ । अथ नवमे यूपे । पञ्चादोषाय ग्लाविनं 'ग्लै हर्षक्षये'
अदृष्टम् १ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगवन्तम् २
भूत्यै जागरणं जागरूकम् ३ अभूत्यै स्वपनं शयाञ्छम् ४

आत्यै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५ व्यूह्यै अपगल्भम् ६
संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुं
मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृ-
न्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरका-
चार्य पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

म० अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८ कृताय आदिनवदर्शम्
आदीनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९ त्रेतायै कल्पिनं कल्प-
कम् १० द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११ ।
अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १
मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २ अन्तकाय
गोघातं गवां हन्तारम् ३ क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण
उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तम् । भिक्षमाणो
याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे देव्यै आलमेत ४
दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५ पाप्मने सैलगं
सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रतिश्रुत्काया अर्तनं घोषाय भूषमन्ताय बहु-
वादिनमनुन्ताय मूकधु शब्दायाडम्बराघातं महसे
वीणावादं क्रोशाय तूणवधमवरस्पराय शङ्खधमं
वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

म० प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७ घोषाय भूषं जल्प-
कम् ८ अन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय मूकं वाग्विकलम्
१० शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तं कोलाहल-
कर्तारम् ११ । अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादां वीणा-
वादनकर्तारम् १ क्रोशाय तूणवधं वाद्यविशेषं धमति तथाभू-
तम् २ अवरस्पराय शङ्खधमं शङ्खवादकम् ३ वनाय
वनपं वनपालकम् ४ अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवहि-
पम् ५ ॥ १९ ॥

विंशी ।

नर्माय पुंश्चलधु हसाय कारिं यादसे शाबल्यां
ग्रामपुं गणकमभिक्रोशकं तान्महसे वीणावादां
पाणिनं तूणवधं तानृत्तायानुन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

म० नर्माय पुंश्चलं दुष्टं नारीम् ६ हसाय कारिं करण-
शीलम् ७ यादसे शाबल्याम् शबलः कर्तुरवर्णः तदपत्यभूतां
त्रियम् ८ ग्रामपुं ग्रामनेतारम् ९ गणकं ज्योतिर्विदम् १०

अभिक्रोशकं निन्दकम् ११ तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुज्यमीति
एकादशे यूपे आलभते । एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियु-
क्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्तान् द्वितीयो-
च्छ्रिते यूपे नियुज्यति । तांश्च वीणावादं पाणिग्रमित्यादीन् राज्यै-
कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश । ततोऽथैतान्ष्टौ विरूपानित्यष्टौ
च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये । यूपे पूर्वोक्ता एका-
दश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिग्रं हस्त-
तालवादकम् तूणवधम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३
आनन्दाय तलवम् 'वा गतिगन्धनयोः' गन्धनं हिंसा तलं
हस्तादितलं वाति वायमुखं हन्ति स तलवस्तम् वायवाद-
कम् ४ ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डा-
लमन्तरिक्षाय वंशानर्तिनं दिवे खलतिष्ठ सूर्याय
हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किमिरं चन्द्रमसे किलासमहे शुङ्खं
पिङ्गाक्षं राज्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

म० अग्नये पीवानं इथूलम् ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठे-
नासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पिं तं पङ्कम् ६ वायवे चाण्डालं
चण्डालकर्मणम् ७ अन्तरिक्षाय वंशानर्तिनम् वंशेन नर्तन-
शीलम् ८ दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९ सूर्याय
हर्यक्षं हरितनेत्रम् १० नक्षत्रेभ्यः किमिरं कर्तुर्वर्णम् ११
चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तम् १२ अहे शङ्खवर्णं पिङ्गाक्षम्
१३ राज्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अथैतान्ष्टौ विरूपानलभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं
चातिस्थूलं चातिशुभ्रं चातिशुङ्खं चातिकृष्णं चाति-
कुल्वं चातिलोमशं च । अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजा-
पत्याः । मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्रा-
ह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

म० तत एतान् वक्ष्यमाणान्ष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्ध-
रूपान् पशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अति-
स्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्रम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमर-
हितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गयापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्राः
अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति । तेऽष्टावपि
प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः 'अष्टावुत्तमानालभत' इत्युपक्रम्य
'ते वै प्राजापत्या भवन्ति' (१३ । ६ । २ । ७—८) इति
श्रुतेः । अत्र जातिमित्यमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादाद-

यश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा
मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यति-
रिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्विती-
ययूपे नियोज्याः । सर्वेषां नियोगानन्तरं तानियुक्तान् पुरुषान्
'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (३१ । १—१६) इति षोडशर्चनानुवाकेन
दक्षिणत उपविष्टो होतृवदभिष्टौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयो-
स्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा सहस्रशीर्षा
पुरुषः—०ङ्गलो३म् पुरुष एवेदऽ१०—०रोहतो३म् । एवम-
भिष्टौति । तत आलम्भनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्म-
णादीनां पर्याग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां
यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन्
यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः
संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् खिष्टकृतः
अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुष-
देवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा
१ क्षत्राय स्वाहा २ मरुद्भ्यः ३ तपसे ४ तमसे ५ इत्याद्यध्या-
यान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः तावतीर्षु-
ताहुतीर्हुत्वा खिष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यज-
मानः 'अयं ते योनिः' इति मन्त्रेणात्मन्यमीन् समारोप्य
'अश्वः संभृत' (३१ । १७) इति षडृचेनानुवाकेन सूर्यमु-
पस्थाप्य पश्चादनवलोकयन्नरूपं गत्वा संन्यसेत् । 'गार्हपत्ये-
ऽध्वरारणिमनुग्रहत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्यमी समारोप्या-
रण्यं व्रजेत्' इति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्राम-
वासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारण्योरमी समा-
रोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाप्य देवजयनमादीप्य गृहं व्रजेत् ।
गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् ययेच्छं यज्ञानपि
कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं संन्यास
एव ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रिशोऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स
भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

उ० परमात्मविज्ञानानन्दादिगुणाध्यात्मनि प्रभूतः पुरुष-
मेधो यज्ञः प्रजापतिः लोककालाभ्यादिवपुः पुरुषोत्पत्तिस्थि-
तिसंहतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गैर्धर्मभोक्षदो ज्ञानकर्मसमुच्चय-
कारणं शरीरं 'यज्ञो वा अस्यात्मा भवती'ति श्रुतिः ।
सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन षोडशर्चनानुष्ठेन त्रिष्टुव-
न्येन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूतपुरुषद्वारेणावयवी

स्त्यते । इदानीं स्तुत्यर्थं निर्वचनद्वारेण द्रवयितुमाह । 'अथ यस्मात्पुरुषमेधो नानेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः । तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नं मेघस्तदस्यैतदन्नं मेघस्तस्मात्पुरुषमेधः' । पुरुषसूक्तस्य नारायणऋषिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः अन्त्या त्रिष्टुप् मोक्षे विनियोगः । अस्य भाष्यं शौनको नाम ऋषिरकरोत् । प्रथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमेयार्थव्याख्येति सर्वमेतज्जनकाय मोक्षार्थं कथयामासेति । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सः भूमिम् सर्वतः स्पृत्वा अति अतिष्ठत् दशाङ्गुलम् । सः पुरुषः नारायणाख्यः सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत् । दश च तानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि । केचिदन्यथा रोचयन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयस्थानम् । अपरे तु नासिकाग्रं दशाङ्गुलमिति । किंभूतोऽसौ सहस्रशीर्षा । अनेकपर्यायः सहस्रशब्दः । अनेकानि शिरांसि यस्य स सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि यस्यासौ सहस्राक्षः । सहस्रपात् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य स सहस्रपात् । एतद्वृणः पुरुषः तद्याप्य अतिक्रम्य स्थित इति ॥ १ ॥

रमाकान्तं गिरं नला हेरम्बं शिवमम्बिकाम् ।

एकत्रिंशोऽध्यायः वेददीपो वितन्यते ॥

म० 'नियुक्तान्ब्रह्माभिधैति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति' (काला० २१।१।११) । अस्यार्थः । नियुक्तान्ब्राह्मणमित्यादिपश्चत् सहस्रशीर्षेयनुवाकेन षोडशर्चनं ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । 'त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मजमी सूर्यमुपस्थायाज्यः संभृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद् ग्रामे वावि-
वत्सन्नरज्योः' (का० २१।१।१७-१८) । त्रैधातवी उदवसानायेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यमी आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमासे प्रवेश्याज्यः संभृत इति षट्चेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागच्छेत् । वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरमी समारोप्याकौ-
पस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वोऽध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तुयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषाच्च परं किञ्चि'दित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । क्रीदशः । सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुलवाची । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रसहस्रद्वयेन च भाव्यम् । ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः 'शीर्षश्छन्दसि' (पा० ६।१।६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षज्ञादेशः । शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि

सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवम-
ग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः । अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० ५।४।१४०) इति पादस्यान्य-
लोपः । पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य । स्पृणोतिर्व्याप्तिकर्मा । यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः । पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्या-
वस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो-
व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । यद्वा नामेः सकाशाद्दशाङ्गु-
लमतिक्रम्य हृदि स्थितः । नाभित इति कुतो लभ्यते 'कतम आत्मे' त्युपक्रम्य 'सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्यन्तर्ज्योति'-
रिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृदयस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्त-
र्यामिणो नियन्तृत्वेन । तदुक्तम् 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्न-
न्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति । स पुरुषोऽत्र देवता । तथाच श्रुतिः 'इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः' (१३।६।२।१) इति ॥ १ ॥

द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उता-
मृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

उ० पुरुष एव । पुरुषः एव इदम् सर्वम् यत् भूतम् यत् च भाव्यम् । उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अन्नेन अति-
रोहति । स एव पुरुषः पूर्वपर्यायविशेषित एवशब्दो नाप्यः । इदं वर्तमानकं सर्वम् यच्च भूतमतीतम् यच्च भाव्यं भविष्यत् तस्य कालत्रयस्य ईशानः । न केवलं कालत्रयस्य ईशानः । उत अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि । उतशब्दोऽपि-
शब्दार्थः । कस्मात्कारणात् । यत् अन्नेन अमृतेन अतिरोहति अतिरोधं करोति । सर्वस्येश्वर इति ॥ २ ॥

म० यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव । यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुष-
स्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतत्वस्य देवस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोगेनाज्जेन फलेन निमित्तभूतेनाति-
रोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्था-
स्वीकाराज्जेदं तस्य वस्तुलमित्यर्थः । यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परि-
णामीत्याशङ्क्याह । अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः । यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः । किञ्च यत् जीव-
जातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादि

स्तम्बपर्यन्तो भूतप्राप्त उक्तः तस्याच्चेनैव स्थितेः 'इतःप्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तृतीया ।

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

उ० एतावानस्य । एतवान् अस्य महिमा अतः ज्यायान् च पूरुषः । पादः अस्य विश्वा भूतानि त्रिपात् अस्य अमृतं दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान् महिमा एतदेव महत्त्वमस्य । अतः कारणात् ज्यायांश्च पूरुषः महानित्यर्थः । कस्मान्महत्त्वमायातम् । यस्मात्पादः एकोऽंशः अस्य पुरुषस्य । विश्वा भूतानि विश्वानि चतुर्दशभुवनसमूहे यानि चतुर्धा भूतानि तान्येकोऽंशः । त्रिपात्पुनः त्रयोऽंशाः अस्य पुरुषस्य अमृतम् ऋग्यजुःसामलक्षणम् आदित्यलक्षणं वा दिवि द्योतते इति ॥ ३ ॥

म० अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धं जगद्यावदस्ति एतावान्तर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः नतु वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मात् महिम्ना जगज्जालात् ज्यायांश्च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं तत् दिवि द्योतनात्मके स्वरूपेऽवतिष्ठति इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरुपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादलोपन्यासः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पूरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

उ० त्रिपादूर्ध्वः । त्रिपात् ऊर्ध्वः उच्च एतत् पुरुषः पादः अस्य इह अभवत् पुनः । ततः विष्वङ् वि अक्रामत् साशनानशने अभि । यस्मादयं पुरुषः त्रिपात् त्र्यंशभूतः ऊर्ध्वः उपरिष्ठात् उदैत् देदीप्यमानस्तिष्ठति । अस्य च पुरुषस्य पादः एकोऽंशः इह त्रैलोक्ये बीजभूतं चतुर्षु भूतेषु अभूत् भूतम् । ततः तस्मात्कारणात् विष्वङ् भुवनकोशं व्यक्रामत् उत्पन्नमित्यर्थः । तस्मादेव पुरुषात् । साशनानशने अभि साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्वं जगत्स्वर्गं प्रति मोक्षं प्रति च तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनराग-

च्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशलं भगवताप्युक्तम् 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १०।४२) इति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्राश्रयतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किंकृला साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्वहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः । स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

उ० ततो विराट् । ततः विराट् अजायत विराजः अधिपूरुषः । सः जातः अति अरिच्यत पश्चात् भूमिम् अथो पुरः । तस्मादेव पुरुषात् विश्वोत्पत्तिः । तत्र पूर्वं विराट् अजायत । विराजः अधिपूरुषः प्रधानं तेजः । स क्षेत्रज्ञः ब्रह्मा सृष्टिकृत् जातः सन् अतिरिच्यते । सोऽमितः पश्चात् अस्मात् क्षेत्रज्ञात् ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादौ जाता उत्पन्ना इति । अथोऽनन्तरम् पुरः शरीराणि पुराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायन्त । पुत्रादीनि तेनैवोत्पादितानि एवमेकोऽंशः तेनैव सर्वं विश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥

म० विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपश्यते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः । विविधं राजन्ते वस्तून्त्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराट्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पुमानजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चाथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इव विहरति' (नृसिंहता० २।९) इति । किंच स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यग्यनुप्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्वन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् । पशून्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

उ० तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् । पशून् तान् चक्रे वायव्यान् आरण्याः ग्राम्याः च ये । यथा अग्निष्टोमाख्यातस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् तेन वायव्यान् पशून् आरण्या ग्राम्याश्च ये तान् कृतवन्तः । एवमात्मयज्ञात् सर्वहुतात्परितात् उत्पन्नेन योगिनः सर्वान्

पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत्पश्यन्ति । पश्यन्ति
किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

म० सर्वं ह्रियते यस्मिन् स सर्वहुत तस्मात्पुरुषमेधाख्यात
यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संमृतं संपादितम् । दध्याज्या-
दिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स
पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पशून् चके उत्पा-
दितवान् । 'अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः ।
अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात्पशूनां वायुदेवलम् । तान्कान् ।
ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा
गवाश्वादयस्तान्पशून् चके ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

उ० तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुः तस्मात् अजायत ।
तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितान् यथा ऋचः सामानि य-
जुषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवमात्मयज्ञे प्रणवेन
दीपिते स्वयमेव ज्ञानादधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमा-
त्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धाः (?) सर्वे वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ॥ ७ ॥

म० सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्प-
न्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत ।
ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

तस्मादश्वां अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो
ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

उ० तस्मात् । तस्मात् अश्वाः अजायन्त ये के
च उभयादतः । गावः ह जज्ञिरे तस्मात् तस्मात् जाताः
अजावयः । तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये
के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भाग-
योर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्ध्वाधो-
भागयोर्दन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं
तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञात् अजावयः
अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

म० तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के
चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भाग-
योर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्ध्वाधो-
भागयोर्दन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं
तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञात् अजा-
वयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः
सिध्येत् ॥ ८ ॥

नवमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । तेन
देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

उ० तं यज्ञम् । तम् यज्ञम् बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषम्
जातम् अग्रतः । ते देवाः अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये ।
यथेन्द्रेण तत्र यज्ञे अग्निष्टोमाख्ये बर्हिषा प्रोक्षितः पुरुषो
जातः । तद्वदात्मयज्ञे बर्हिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मि-
न्पुरुषो जातः । ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यम् । अग्रतः प्रथमतः । तेन
देवा इन्द्रादयः साध्याश्च ऋषयश्च यथा अयजन्त । तथा
देवा योगिनः कपिलादयश्च साध्याश्चापरे ऋषयः । ऋषय-
श्चाप्येतेनैव प्रणवाधिष्ठितेन पुरुषेणात्मयज्ञं कृतवन्त इति ॥ ९ ॥

म० यज्ञसाधने यज्ञशब्दः । यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं
पशुलमाभाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः
प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् । अग्रतः
सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्वि-
राडजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण
पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते
देवा इत्यत्राह । ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृ-
तयः । ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्यय-
जन्त ॥ ९ ॥

दशमी ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं
किमस्यासीत्किं बाहू किमूरु पादौ उच्येते ॥ १० ॥

उ० यत्पुरुषम् । यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखम् किम् अस्य आसीत् किं बाहू किम् ऊरु पादौ
उच्येते । यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तस्मिन् यज्ञे व्यदधुः
कृतवन्तो यथा । तद्वत् योगिनः आत्मयज्ञे पुरुषं ज्ञानम्
यत् ज्ञानान्तं तत्कृतवन्तः कतिप्रकारं विकल्पितवन्तः ।
तस्यैवंविधस्य किं मुखम् कौ बाहू कौ ऊरु पादौ उच्येते
उच्यन्तामित्यर्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्थिता
इत्यर्थः ॥ १० ॥

म० प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना
उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः
कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं
कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू
ऊरु चास्ताम् । किंच पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरु
तदस्य यद्वैश्यः पशूनाश्च शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

उ० ब्राह्मणोऽस्य । ब्राह्मणः अस्य मुखम् आसीत् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तत् अस्य यत् वैश्यः पञ्चाम् शूद्रः अजायत । अस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य ये केचिद्ब्राह्मणाः ते मुखम् आसीत् । ये क्षत्रियाः ते बाहूकृताः । ये वैश्याः ते अस्य ऊरू कृताः । ये शूद्रा ते पञ्चाम् अजायन्त इति कल्प्यन्ते तदस्योत्पन्नत्वादिति । एवमेतेऽवयवाः शिरःप्रभृतयः पुरुषस्य विद्यन्ते नान्ये इति ॥ ११ ॥

म० पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मलजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुलेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पञ्चां शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादभिरजायत ॥ १२ ॥

उ० चन्द्रमा मनसः । चन्द्रमाः मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत । श्रोत्रात् वायुः च प्राणः च मुखात् अग्निः अजायत । तस्यैवंविधस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य । चन्द्रमाः मनसः चेतसः जातः अजायतेति कल्पना । मन एव चन्द्रमाः । चक्षोः नेत्राभ्यां सूर्यः । नेत्रे एव सूर्यः । यः प्राणो जीवः स एव वायुः श्रोत्रात् अजायतेति कल्प्यते श्रोत्रमेव वायुः । योऽयमग्निः स मुखात् अजायतेति कल्प्यते मुखमेवाग्निः अंशोत्पन्नत्वादिति ॥ १२ ॥

म० यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशाच्चन्द्रमाः जातः । चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत । वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत । मुखादभिरजायत ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पृथ्वां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २ ॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

उ० नाभ्या आसीत् । नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम् शीर्ष्णः द्यौः सम् अवर्तत । पञ्चाम् भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन् । तस्यैवंविधस्य पुरुषस्य या नाभिः तदेवान्तरिक्षं नभः । या द्यौः तत् शीर्षं शिरः । समवर्ततेति कल्पितम् । पादौ भूमिरेव । श्रोत्रे श्रवणौ दिशः । श्रोत्रावयवाः यस्मादिशः ब्रह्मणो जाताः तथैव सर्वान् लोकान् पुरुषस्यावयवभूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥

म० यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति । प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य पञ्चां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः । तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः । फलादानोत्सुकाः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमर्तन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

उ० यत्पुरुषेण । यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अर्तन्वत । वसन्तः अस्य आसीत् आज्यम् ग्रीष्मः इध्मः शरद्धविः कथमन्नेनाधिरौहति । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञम् अर्तन्वत विस्तारितवन्तः । तथा योगिनोऽपि पुरुषेणैवाभूतभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञं समधिकृतवन्तः । अत्र यज्ञे वसन्तः आज्यमासीत् ग्रीष्मः इध्मः शरद्धविरिति । इतरयागे वसन्तशब्देन सात्विको गुण उच्यते । ग्रीष्मशब्देन राजसः । शरच्छब्देन तामसः । त्रयो हि गुणास्तत्रात्मयज्ञे योगिनो जुह्वतीति ॥ १४ ॥

म० यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्येन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमर्तन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् । आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् । ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः । तथा शरद्धविः आसीत् । शरद्धमेव पुरोडाशादिहविष्येन संकल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् । अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् (९) ततः तस्माद्यज्ञादिति (६) तिस्रः क्रमेणैव । ततः सप्तास्यासन्निति (१५) क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

उ० सप्तास्यासन् सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिःसप्त समिधः कृताः । देवाः यत् यज्ञम् तन्वानाः अबध्नन् पुरुषम् पशुम् । देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञं पुरुषमेवाख्यं विस्तारयन्तः पुरुषं पशुम् अबध्नन् हतवन्तः अस्य पुरुषमेधयज्ञस्य सप्त समुद्राः परिधयः आसन् । भारते हि वर्षे यागः प्रवर्तते । त्रिःसप्त छन्दांसि गायत्र्यादीनि समिधः

कृताः आत्मयागे परिधिः शब्देन पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं मनोबुद्धिरित्येते परिधयः कल्पयन्ते । त्रिःसप्त समिधः । पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि । पञ्चतन्मात्राणि रूप-
दीनि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पाण्यादीनि मनश्च एताः त्रिःसप्त समिधः कल्पयन्ति । तथा देवा दीप्यमाना ज्ञानेन योगिनः समा-
ध्याख्यं यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तः । पुरुषं ज्ञानं पुरुषमेध-
पशुरूपेणावस्थितम् अबध्नन् अगृह्णन् ॥ १५ ॥

म० यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशु-
त्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं (१४) पुरुषेण हविषेत्युक्तम् । तदा संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः 'गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुर-
स्ताद्गोसारं करोति' इति । तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परिध-
योत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिःसप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिरसंख्या-
काः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चतवन्नय इमे लोका असा-
वादित्यः' एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तेष्मत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् । भारतखण्डे यागा भवन्तीति समुद्राणां परिधिलम् । त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

षोडशी ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

उ० यज्ञेन यज्ञम् । यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । यथा इन्द्रादयो देवाः यज्ञेन ज्योतिष्टोमाख्येन यज्ञपुरुषं वासुदेवम् विधिना अयजन्त । यतः तानि यजनरूपाणि धर्माणि प्रथमानि आसन् ते ह महाभाग्ययुक्ताः नाकं सचन्त स्वर्गं सेवन्ते । यत्र पूर्वं साध्याः प्रथमे सुराः सन्ति विद्यन्ते देवाः तेजसा देदीप्य-
मानाः । एवं योगिनोऽपि दीपनाद्देवा यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञानरूपम् अयजन्त । यतः तानि समाधिरू-
पाणि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति । ये तु योगिनो महिमानः जन्मान्तरे निर्धूतगुणाः शुद्धाः ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति । मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राण-

रूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थं उक्तः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्पासनात्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । अडभाव आर्षः । सृष्टेः प्रवाहिनित्यां दर्शयति । तदुक्तम् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति ॥ १६ ॥
इति पुरुषसूक्तानुवाकः ।

सप्तदशी ।

अज्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताम्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमम्रे ॥ १७ ॥

उ० अज्यः संभृतः । अज्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः सम् अवर्तत अग्रे । तस्य त्वष्टा विदधत् रूपम् एति तत् मर्त्यस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे । त्वष्टा प्रजापतिर्ब्रह्मा यद्रूपमेकांशभूतं विदधत्कृतवान् तदेव मर्त्यस्य मर्त्यं भूलोके देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमाप्तमित्यर्थः । किंभूतोसौ । अज्यः सकाशात् संभृतः पिण्डीभूतः पृथिव्या रसात् च । विश्वकर्मणः अग्रे प्रथमतः समवर्तत संयोगरूपेण कृतः । तस्यैव नान्यस्य तदेव कारणान्मर्त्यं प्राप्तवान् स तु पालनीयदानवादिविनाशनायेति ॥ १७ ॥

म० 'अज्यः संभृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति' (१।३।६।२।२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपान्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अज्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् । भूतपञ्चकात् यो रसः संभृतः पुष्टः । तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात्प्रीतेः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् । भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात्पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च । ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवत्वं मुख्यं देवलम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च । कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः । ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः 'ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः' (बृह० मा० ४।१।३५) इति श्रुतेः सूर्यादय आजानदेवाः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

उ० वेदाहम् वेद अहम् एतं पुरुषम् महान्तम् आदि-
त्यवर्णम् तमसः परस्तात् । तस् एव विदित्वा अतिमृत्युम्
एति न अन्यः पन्था विद्यते अयनाय । ऋषेः प्रतिवचनम् ।
अहमेतं पुरुषं वेद । महान्तं देशकालाद्यवच्छेदरहितम् ।
आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अविद्यायाः
भेददर्शनम् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युम् एति अतिक्रम्य
मृत्युं तं पुरुषमनुप्रविशति । न अन्यः पन्था मार्गः तस्याय-
नाय गमनाय विद्यते ॥ १८ ॥

म० एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद
जानामि इति ऋषेर्वचनम् । कीदृशम् । आदित्यवर्णमादित्यस्येव
वर्णो यस्य तम् । उपमान्तराभावात्स्वोपमम् । तथा तमसः
परस्तादूरतरम् । तमोरहितमित्यर्थः । तमःशब्देनाविद्योच्यते ।
तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परंब्रह्म
गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते । सूर्य-
मण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा
विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह
तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

उ० किंभूतं तं विशिष्यते । प्रजापतिश्चरति । प्रजापतिः
चरति गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते । तस्य
योनिम् परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुः भुवनानि
विश्वा । स एव पुरुष एकांशभूतः प्रजापतिः अस्य गर्भ-
स्थान्तः अजायमानः चरति चतुर्विधेषु भूतेषु । स एव
जायमानः बहुधाऽनेकप्रकारं विजायते । ये धीराः योगिनः
ते तस्य योनिं परिपश्यन्ति सर्वत्यागेन परिहरन्ति । विश्वे
त्रैलोक्ये भुवनानि तस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥

म० यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे
चरति गर्भमध्ये प्रविशति । यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः
सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणो-
त्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं
परिपश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि
तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वा यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥
६७ म० उ०

उ० यो देवेभ्यः । यः देवेभ्यः आतपति यः देवानां
पुरः हितः । पूर्वः यः देवेभ्यः जातः नमः रुचाय ब्राह्मणे ।
अग्रे यो देवेभ्यः । योगिनस्तं नमन्ति ध्यायन्ति । यो
देवेभ्यः सर्वेभ्यः आतपति अतिशयेन तेजसा तपति
आदित्यरूपेणेत्यर्थः । यश्च देवानां पुरोऽग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः ।
यश्च पूर्वः अग्रे ब्रह्मरूपेण देवेभ्यो जातः । तस्मै रुचाय
तेजसे ब्राह्मणे ब्रह्मपुरुषापत्याय नमः ॥ २० ॥

म० यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति योतते ।
यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः । यश्च देवेभ्यः
सकाशात्पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः ।
कीदृशाय । रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय 'इगुपध-' (पा०
३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं
ब्राह्मिः । इति टिलोपः । ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

एकविंशी ।

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

उ० रुचं ब्राह्मम् । रुचं ब्राह्मम् जनयन्तः देवाः अग्रे
तत् अब्रुवन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः
असन् वशे । रुचं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं जनयन्तः
सृष्ट्यर्थम् देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यत् अब्रुवन्
यद्भूयः अग्रे प्रथमतः । किमुचुः । अपरोपि यो ब्राह्मणः स
ब्रह्म विद्याजानीयात् तस्य देवा असन्वशे । सोऽपि सनका-
दीनां स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणो-
ऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचो-
ऽब्रुवन् ऊचुः । 'ब्राह्मो जातौ' (पा० ६ । ४ । १७१) इति
निपातः । तत्किमत आह । यो ब्राह्मणः हे आदित्य, त्वा
त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्याजानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य
देवा वशे असन् वश्या भवन्ति । आदित्योपासिता जगत्पूज्यो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्ष-
त्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं मे
इषाण सर्वलोकं मे इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

उ० श्रीश्च ते । श्रीः च ते लक्ष्मीः च पत्न्यौ अहोरात्रे
पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन् इषाण
अमुम् मे इषाण सर्वलोकम् मे इषाण । अस्य पुरुषस्ये-

तेऽवयवाः । श्रीश्च लक्ष्मीश्च पदयौ भार्ये । अहश्च रात्रिश्च ते पार्श्वे । नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यातं मुखम् । इष्णुर् इषाण स्वर्गस्य लोकस्य ईशानः । एतद्गुणविशिष्टः नाम मोक्षस्य ईशानः सर्वलोकस्य च स एव देवानामीशान इति ॥२२॥

इति शौनकप्रणीतं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

म० ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य, श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पदयौ । जायास्थानीये तद्वश्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाध्ययणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः संपदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः । सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् । तवैव तेजसा भासमानत्वात् 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनौ यावापृथिव्यौ तव व्यातं विकसितमुखस्थानीये अशु-वाते व्यामुतस्तौ अश्विनौ 'अश्विनौ यावापृथिव्यौ इमे हीदधुं सर्वमशुवातां' इति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे । इणन्कर्म-फलमिच्छन्सन् इषाण इच्छ 'इषु इच्छायाम्' विकरणव्यत्ययः । यद्वा 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः अत्रेच्छार्थः । किमेषणीयं तत्राह । असुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्येच्छा । अमोषेच्छत्वादित्थं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः । मुक्तो भवेयमित्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

नरमेधाध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

तदेवामिस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

उ० इदानीं सर्वे मन्त्राः प्राक्प्रवायुमित्यस्मादनुवाका-त्सर्वमेधसंबद्धाः । ब्रह्मण आर्षम् । तदेवामिः द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टाभ्यादिषु ओतप्रोतत्वेनोपा-स्योऽभिधीयते । तदेव कारणमभिः तदादित्यः तद्वायुः तत् उ चन्द्रमाः । उकार एवार्थे । तदेव शुक्रं त्रयीलक्ष-णम् । तद्ब्रह्म परम् । ता आपः । सः प्रजापतिः ॥ १ ॥

म० पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवा-युमच्छेत्यस्मात्प्राक् (३३ । ५५) । स्वयंभुव्रह्मदृष्टा आत्म-देवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य 'सर्वं जुहोति सर्व-स्यास्यै सर्वस्यावरुच्यै' (१३ । ७ । १ । ९) इति श्रुतेः । द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽभ्यादिष्वोतप्रोत-त्वेनोपास्योऽभिधीयते । अभिः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्य-

स्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव । उ एवार्थे । शुक्रं शुक्रं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैन-मूर्ध्वं न तिर्यध्वं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

उ० सर्वे निमेषाः । सर्वे निमेषत्रुटिकाद्यादयः कालवि-शेषाः जज्ञिरे जाताः विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तनयित्तवः । पुरुषादधि सकाशात् । नच एनं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं सन्तं ऊर्ध्वं नच तिर्यध्वं नच मध्ये परिजग्रभत् न परिगृ-ह्णाति कश्चिदपि । नह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः । आगमो हि तत्र प्रवर्तते । तदुक्तम् 'एष नेतिनेत्यात्मना अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्यादि ॥ २ ॥

म० सर्वे निमेषाः त्रुटिकाद्याद्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाजज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंच कश्चि-दपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत्परिगृह्णाति । एनं तिर्यध्वं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । 'स एष नेति नेत्यात्मा-ऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जग्रभत् । ग्रहेः शतरि जुहो-त्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः । हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

उ० न तस्य गायत्री द्विपदा । न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किंचिद्विद्यते । यतो यस्य नाम महद्यश इत्येष वेदान्तविदः पठन्ति हिरण्यगर्भ इत्येष चतुर्ध्वोऽनुवाको-दूरविप्रकर्षेण हिरण्यगर्भ प्रतिमाभूतमाह । मामाहिंसी-दित्येषा च ऋक् यस्मान्न जात इत्येषा च द्विकण्डिकोऽनुवाकः षोडशिदैवत्योऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसां च कण्डि-कानां ब्रह्मयज्ञेऽध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकग्रहणत्वात् ॥ ३ ॥

म० द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुप-मानं किंचिद्वस्तु नास्ति । अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यस्य यस्यास्ति । सर्वातिरिक्तयश इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनु-वाकश्चतुर्ध्वः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्मे य आत्मदा इति (२५ । १०—१३) । मा मा हिंसीजनितेत्येका एषा (१२ । १०२) । यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति (८ । ३६—३७) द्विपदोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वा ह जातः
स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ् जनस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

उ० एषो ह । त्रिष्टुभः सर्वाः सदस्वरूपतिमद्भुतमित्यस्या
गायत्र्याः प्राक् । इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः
प्रदिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्तते तिर्यगूर्ध्वमध-
श्चेति । पूर्वा ह जात अनादिनिधनः संभूतः । स उ गर्भे
अन्तः स एव च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव
च जातः स एव च जनिष्यमाणः । तदुक्तम् 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति प्रतिपदार्थमञ्जनः ।
हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोग्रीवपाणि-
पादः तिष्ठति । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । जना इत्याद्युदात्तस्व-
रमपि स्वरामञ्जितार्थस्यादावेव वर्तते ॥ ४ ॥

म० चतस्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् । एषो ह देवः सर्वाः
प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः, ह प्रसिद्धमेष
पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स
एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उत्पत्त्यमानो-
ऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्जति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः
सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य आबभूव भुव-
नानि विधा । प्रजापतिः प्रजया सधरराणस्त्रीणि
ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

उ० यस्माज्जातः । यस्मात्पुरुषात् जातं न पुरा किंच
एव । यश्च आबभूव संभावयति भुवनानि भूतजातानि
विश्वा विश्वानि सर्वाणि । प्रजापतिरिति व्याख्यातम् । अयं
षोडशकलिङ्गयुक्तः ॥ ५ ॥

म० यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च
विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव सम-
न्ताद्भावयामास । अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावय-
वलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि
रवीन्द्रभिरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

येन द्यौरुमा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं
येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

उ० येन पुरुषेण द्यौः उमा उद्गूर्णा वृष्टिदायिनी कृता ।
पृथिवी च दृढा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिग्रहणाय च अन्न-
निष्पादनाय च कृता । येन च स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं

स्तम्भितम् । येन च नाकः स्वर्गो लोकः स्तम्भितः । यश्चा-
न्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानो निर्माता ।
तं परित्यज्य कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दन्न
इति समंजसम् ॥ ६ ॥

म० येन पुरुषेण द्यौरुमा उद्गूर्णा । वृष्टिदा कृतेति शेषः ।
पृथिवी च येन दृढा कृता । सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणं अन्न-
निष्पादनं चेति भूमेर्दाढ्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं
स्तम्भितम् । येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे
नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विभिमीते निर्माता ।
तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दन्नः । न कस्मै-
चिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा
रेजमाने । यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह यद्बृहतीर्य-
श्चिदापः ॥ ७ ॥

उ० यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ अवसा
अन्नेन हविलक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तभाने
संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम् । अभि ऐक्षेतां मनसा
साध्वेतकृतमनेनेति । रेजमाने कल्पमाने । यत्र च अधि
उपरि स्थितः यदाधार इत्यभिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः
सन् विभाति । तं देवम् परित्यज्य कस्मै देवाय हविषा
विधेम इति समंजसम् । आपो ह यद्बृहतीर्यश्चिदाप इति
द्वे प्रतीकगृहीते । अत्रापि स्वाध्यायाध्ययनं प्राप्तं प्रतीकस्यो-
पलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥

म० क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां
साधु कृतमित्यपश्यताम् । कीदृशी क्रन्दसी । अवसा हविल-
क्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ ।
व्यत्ययेन स्तम्भेर्हादित्वम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः
यत्र द्यावापृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते
वित्रासयति वा । तं विहाय कस्मै हविर्दन्नः । आपो ह यद्बृ-
हतीः (२७ । २५) यश्चिदापः (२७ । २६) द्वे प्रतीकोक्तौ
जपादावध्येये ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येक-
नीडम् । तस्मिन्निदधुसं च वि चैति सर्वं स
ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

उ० वेनस्तत्पश्यत् । वेनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्यः
सद्भावनाया तद्रूपं ब्रह्म पश्यत् पश्यति । निहितं स्थापितम् ।
गुहा गुहायामिव । सजितम् । यत्र विश्वं सर्वमिदं विका-

रजातं भवति एकनीडं एकनिलयमविभक्तम् । कारणमेवो-
पसंहतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं स च विचैति सर्वम् ।
तस्मिन्नेव परमात्मनि इदं विकारजातं सर्वं समेति च उपसं-
हृतिकाले । समेत्य च व्येति सृष्टिकाले सर्वमेव । स च
परमेश्वरः ओतश्च शरीरभावेन प्रोतश्च जीवभावेन इतरथा
वा विभूः विभवति च कार्यकारणभावेन प्रजासु ॥ ८ ॥

म० वेनः पाण्डतो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत्
पश्यति । जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् । गुहा गुहायां रह-
स्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र
ब्रह्मणि विश्वं कार्यजातमेकनीडं भवति । एकमेव नीडमाश्रयो
यस्य तत् । अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मि-
न्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति व सङ्गच्छते संहारकाले ।
व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च
ऊर्ध्वतन्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्यक्तन्तुषु पट इव
शरीरभावेन प्रोतश्च । कीदृशः । विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं
भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

प्र तद्वैचेदमृतं नु विद्वान्गन्धर्वो धाम विभृतं
गुहा सत् । त्रीणि पदानि निहितानि गुहास्य यस्तानि
वेद स पितुः पितासत् ॥ ९ ॥

उ० प्र तत् प्रवोचेत् प्रब्रूयात् तत् अमृतं शाश्वतम् । नु
क्षिप्रम् । विद्वान् पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोके हि ब्रह्मविद्या
सुतरां ज्ञायते । धर्मस्थानम् । विभृतं विभृतं नानाभूतं
सर्गस्थितिप्रलयैः । गुहासत् गुहायामिव निगूढम् अविवृत-
वेदान्तरहस्यसंज्ञावानाम् । किंच । त्रीणि पदानि निहितानि
गुहा गुहायामिव अथ अमृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा
वेदाः त्रयो वा कालाः । भूयस्त्वोपलक्षणार्थं वा । भूयांसो
हि तत्र गुणाः श्रूयन्ते विज्ञानघनानन्दसत्यसंकल्पादयः ।
परब्रह्मान्तर्याम्यव्याकृतानि वा त्रयः पादाः । यश्च तानि
वेद जानाति स पितुरपि पिता भवति । परं ब्रह्म भव-
तीत्यर्थः । तद्धि ब्रह्मरूपं श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥

म० गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदा-
न्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत्
ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् । गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम
स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् किंच
अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहाया निहितानि
निहितानि । पदानि सर्गस्थितेप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मा-
न्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किंच यः तानि पदानि वेद
जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति ।
परंब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

दशमी ।

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद
भुवनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृ-
तीये धामन्धैरयन्त ॥ १० ॥

उ० स नो बन्धुः । स नोऽस्माकं बन्धुः । स चास्माकं
जनिता । जनयितेति प्राप्ते 'जनिता मन्त्रे' इति णिचोलोपः ।
स च नो विधाता धारयिता । यः धामानि ब्रह्मणः स्थानानि
वेद । भुवनानि भूतजातानि विश्वा सर्वाणि वेद नाना-
त्मनो भिन्नानि वेद । किंच । यत्र देवा अमृतादयः अमृतं
परब्रह्मलक्षणम् । आनशानाः व्यामुवन्तः तृतीये धामन्
धामनि स्थाने अधि उपरि स्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छया प्रव-
र्तन्ते तच्च यो वेद स नो बन्धुरित्याद्यनुवर्तते ॥ १० ॥

म० स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः । जनिता
जनयिता । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५३) इति णिचो
लोपः । स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुव-
नानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अमृतादयः
तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अधैरयन्त स्वेच्छया
वर्तन्ते । कीदृशा देवाः । अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि
आनशानाः व्यामुवानाः अश्रुवते आनशानाः 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७६) इत्यश्रोहोर्द्विलेन द्विले ज्ञानचि अमृता-
स्य नुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा
मोदन्त इति भावः ॥ १० ॥

एकादशी ।

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः
प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मा-
नमभि संविवेश ॥ ११ ॥

उ० इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि सर्वाणि च भूतानि
मयि सन्तीत्येतद्दर्शनावगुण्ठितस्य सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरु-
च्यते द्वाभ्यां कण्डिकाभ्याम् । नचात्र सर्वमेधो ग्रहः कर्तव्यो
दर्शनस्य प्राधान्यात् । एवं हि पश्यतो यजमानस्याग्निहोत्रा-
दयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेधा एव । आलम्बनमात्रं हि तत्र
यज्ञाः । परीत्य भूतानि अनेन दर्शनेन परिज्ञाय सर्वाणि
भूतानि एवमेतदित्यवधार्य । एवं परिज्ञाय च सर्वान् लोकान् ।
परिज्ञाय च सर्वाः दिशः । परिज्ञाय च सर्वाः प्रदिशः ।
उपस्थाय च प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणाम् । 'अपिहि तस्मा-
त्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यते' तिष्ठतेः प्रथमजा वाक् । ऋतस्य
यज्ञस्य आत्मना आत्मानम् । परेण ब्रह्मणा विशिष्टं ब्रह्म
अभिसंविशति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

म० इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति
ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किंच सर्वमेधग्रहोऽपि

न ज्ञानं प्रधानम् । ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् । एवंज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञ-स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठितारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा । भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन्परीत्य ब्रह्मरूपाञ्जाला । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा जाला । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य । यज्ञादि कृते-त्यर्थः । 'अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत' इति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

परि द्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान्परि दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

उ० परि द्यावा । परीत्यमुपसर्ग इत्येतेन संबध्यते । परीत्य द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन परीत्य च लोकान् परीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुं विततं विचृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य । सद्य एव तत् तथाभूतमात्मानम् अपश्यत् पश्यति । तदभवत् तथाभूतं ब्रह्म भवति । तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् 'तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः' । 'यथा ह्येकस्याग्नेः प्रदीपसहस्राणि तुल्यशक्तीनि निर्गच्छन्ति एवं परमात्मन इमे जीवा अप्यु-च्चरन्ति' । आभ्यां कण्डिकाभ्यां ग्रहस्थानामेव मुक्तिर्दर्शिता भवति । तेषां हि भूयांस उपायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥

म० परीत्युपसर्ग इत्येतेन संबध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तु-गत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः । किं कृत्वा । द्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण जाला । लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनःपुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमिति कर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृतेत्यर्थः । 'तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः' इति श्रुतेः 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्मायेति' इति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीव-स्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मासिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सन्नि मेधामयासिषु स्वाहा ॥ १३ ॥

उ० इत उत्तरम् तिसृभिः कण्डिकाभिर्मैधा याच्यते श्रीश्च चतुर्थ्या । सदसस्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदो यज्ञगृहं तस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं अचिन्त्यशक्तिम् । प्रिय-मिन्द्रस्य । काम्यं कामसंपत्करम् कसनीयं वा धनमेधा-

र्थिभिः । सन्नि धनं मेधाम् अयासिषम् याचे । द्विकर्मा चायं धातुः ॥ १३ ॥

म० इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते । चतुर्थ्या श्रीयाच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सन्नि द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे । द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् ; सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

यां मेधां देवगुणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

उ० याम् मेधाम् । तिस्रोऽष्टुभ आग्नेयः । यां मेधां देवगुणाः पितरश्च उपासते पूजयन्ति । तया माम् अद्य मेधया हे अग्ने, मेधाविनं कुरु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

म० अनुष्टुप् । हे अग्ने, तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अस्मायामेधासजो विनिः' (पा० ५ । २ । १२१) इति विनिप्रत्ययः । मेधास्यास्तीति मेधावी तम् । तया कया । देवगुणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्ति-त्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

उ० मेधां मे । लिङ्गोक्तदेवता । मेधाम् मे मयं वरुणो ददातु । मेधां चाग्निः प्रजापतिश्च । मेधां इन्द्रश्च वायुश्च । मेधां च धाता ददातु मे मयम् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मयं मेधां ददातु । अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु । इन्द्रः वायुश्च मे मेधां ददातु । धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी ।

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्रुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

उ० इदं मे । श्रीः ऋक् । इदं ब्रह्म च क्षत्रं च उभे ब्रह्मक्षत्रे श्रियम् अश्रुताम् मदीयां श्रियमुपजीवताम् । मयि च देवाः दधतु स्थापयन्तु श्रियम् उत्तमाम् । यथाहं सर्वजनभोग्यो भवामि । तस्यै ते स्वाहा । या त्वमेवं सर्वजनैर-भिलष्यसे तस्यै श्रियै ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । अप्राप्य मेधां श्रियं च न यज्ञाः सिध्यन्तीत्येव संबन्धः ॥ १६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

म० मन्त्रोक्तदेवतातुष्टुप । श्रीकामोऽजया श्रियं याचते । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उमे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्रुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुत-मस्तु । चो समुच्चयार्थो । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरिता ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्भूमासो अग्नयः पावकाः । श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

उ० इत् उत्तरं सप्तदशकाः पुरोरुगाना अस्मिन्नध्याये पठ्यन्ते । तत्र सार्वमेधिकानां चतुर्णामह्नां चत्वार आद्याः पुरोरुच इत्येवमेते विदुः । यथास्यामिष्टुद्रमिष्टोमः प्रथममहर्भ-वति तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति आग्नेयः पुरोरुच । एवमिन्द्र-स्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्य एःग्रहाग्रहा भवन्ति ऐन्द्रः पुरोरुचः । सूर्यस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्व-देवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । य एतैस्त्रयोलुवाका अनारभ्याधीताः । एताश्च पुरोरुचोयच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टास्त-च्छन्दस्का इहापि प्रायो दध्यन्ते अन्यमनुवाकं वर्जयित्वा । अस्या जरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वे पुरोरुचौ । अस्य यजमानस्य अजरासः जरारहिताः । दमां ग्रहाणाम् अरित्राः अरणाः । नावा-मिव केनिपाताः । यद्वा दमां दमनीयानां रक्षसाम् अ-णास्तारकाः । अर्चद्भूमासः अर्चन्पूजनीयो धूमो येषां ते अर्चद्भू-मासः पूज्यधूमाः । पावकाः पावयितारश्च अग्नयो भवन्तु । अस्य च श्वितीचयः श्वेतत्वप्रचयकारिणः । श्वात्रासः । श्वात्रशब्दः क्षिप्रवचनः । क्षिप्रकर्माणः । भुरण्यवः भर्तारः वनसदः रेफ उपजनः । वनमुदकं तत्र सन्ना उदकाभिपुता इत्यर्थः । वायवो न वायव इवोदीपयितारः गृहे रक्ष्यमाणाः सोमाः सन्तु । यद्वा सर्वाण्यरण्यमिविशोषणानि । श्वितीचयः श्वे-तत्वमञ्जनाः । वायव इव श्वात्रासः क्षिप्रगमनाः । वनर्षदो वनसदः । 'वनसदो वेदो रेफेण' इति प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफा-गमः । सोमा इव यजमानेष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥

म० सर्वमेधेऽमिष्टोमसंस्थेऽमिष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्या-जरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचा भवन्ति । पुरोरुचशब्देन ऋचूपा ग्रहणमत्रा उच्यन्ते न यजूरूपाः 'ऋषि पुरोरुक्' इति श्रुतेः । उक्थ्यमहावैश्व-

देवपानीवतहारियोजनेषु यजूरूपे ग्रहणमत्रे सत्यपि 'तं वा अपुरोरुक् गृह्णाती'ति श्रुतेस्तत्र न दोषः । अतएवाग्नेयीभि-र्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः (७ । ७) स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः । अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्य-हीनाः । दमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः । अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः । यद्वा दमानां दमनीयानां रक्ष-सामरित्राः तारकाः । विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णदीर्घः । अर्चद्भूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्भूमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितीचयः श्वितिं श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचयः । चिनोतेः क्तिप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः । श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः भुरण्यवः भरणकर्तारः । वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः 'वनसदोऽवेदो रेफेण' (३ । ३ । ११) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमाने-ष्टदाः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि । यतन्ते वृथगग्नयः ॥ २ ॥

उ० हरयो धूमकेतवः । ये अग्नयः हरयो हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूमप्रज्ञानाः । वातजूता वातगमनाः । उपद्यवि शुलोक्रं प्रति । यतन्ते यत्नमाचरन्ति । वृथक् । पृथ-गिति प्राप्ते वर्णव्यापत्तिः । पृथक् नाना ताम् स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

म० गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः (७ । ८) स्थाने । अग्नयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपय-तन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः । हरयो हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते । यत्र धूमस्तत्राग्नि-रिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते । 'आ वायो इन्द्रवायू इमे' (७ । ७-८) अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

तृतीया ।

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँः ॥ ३ ॥

उ० यजा नः मैत्रावरुणी गायत्री । यज नः अस्माकम् मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । यज च देवान् यज च ऋतं यजम् ब्रह्मन्महान्तम् । हे अग्ने, यक्षि यज च स्वं दमं स्वकीयं गृहम् ॥ ३ ॥

म० गायत्री गीतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वाम्
(७।९) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, नोऽस्माकं मित्रावरुणा
यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् कृतं यज्ञम् स्वं दमं
गृहं यक्षि यज ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ२॥ अग्ने अग्ने रथीरिव ।
नि होता पुत्र्यः संदः ॥ ४ ॥

उ० अथाश्विनस्य । युक्ष्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेलस्याः स्थाने
(७।११) व्याख्यातेयम् (१३।३७) ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपधा-
पयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां
ददशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

उ० द्वे विरूपे । त्रिष्टुप् शुक्रस्य । द्वे राज्यहनी विरूपे
नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः । चरतः आदित्येन सहाह-
श्चरति इतरत्र अग्निनातु रात्रिः । स्वर्थे शोभनार्थे । अन्यान्या
वत्समुपधापयेते । अन्या एकाराग्निः एकमग्निरूपं वत्सम्
अन्या एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उपधापयेते । रात्रि-
रग्निदेवत्वमग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेवत्वमग्निहोत्रं वत्समित्या-
शयः । किंच हरिर्हरितवर्णोऽग्निः अन्यस्यां रात्रौ स्वधावान्
अन्नवानुपभोग्यः तापपाकप्रकाशैर्भवति । शुक्रः शुक्रवर्ण
आदित्यः अन्यस्यामहनि ददशे दृश्यते सुवर्चाः सुतेजाः ।
यद्वा द्वे थावापृथिव्यौ विरूपे नानारूपे परस्परपेक्षया चरतः
स्वर्थे कल्याणप्रयोजने । अन्या पृथिवी अग्निवत्सम् अन्या
पौरादित्यं वत्सम् उपधापयेते पोषयतः । किंच हरिरग्निः
अन्यस्यां पृथिव्यां स्वधावान् भवति । शुक्र आदित्यश्च
अन्यस्यां दिवि ददशे सुवर्चाः दृश्यते सुतेजाः ॥ ५ ॥

म० शुक्रग्रहपुरोरुक् कुतः दृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्येत्यस्याः
(७।१२) स्थाने । द्वे राज्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते ।
कीदृशे । विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते । कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः ।
स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या
च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः । अन्या एका
रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्वमग्निहोत्रम् । अन्या
दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अदि सूर्यदेवत्वमग्निहो-
त्रम् । किंच तदेवाह । अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः
स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्रः
आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददशे दृश्यते । यद्वा द्वे
थावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः
दृश्यते ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमंप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वेनेषु
चित्रं विभ्रवं विशेविशे ॥ ६ ॥

उ० मन्यिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० मन्यिग्रहपुरोरुक् अयं वेन (७।१६) इत्यस्याः
स्थाने । व्याख्याता (३।१५) ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा
नवं चाऽसपर्यन् । औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्स्मा आदि-
द्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । त्रीणि शता शतानि त्री त्रीणि
सहस्राणि त्रिंशत् नव च । देवाः असपर्यन् । सपर्यतिः
परिचरणकर्मा । परिचरितवन्तः । कथमिति चेत् । औक्षन्
असिञ्चन् अग्निम् घृतैः । अस्तृणन् बर्हिश्च अस्मै अग्नये ।
आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव । होतारं वृत्वा न्यसादयन्त
नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य
पुरोरुक् । ये देवास (७।१९) इति स्थाने । त्रीणि शता
त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा
३३३९ । एते वस्त्रादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति ।
सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः 'नवैवाङ्गास्त्रि-
वृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः । ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्ण-
भेदतः' इति । ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति ।
कथं परिचरन्ति तदाह । ते घृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् । 'उक्ष
सेचने' लुङ् । अस्मै अग्नये बर्हिर्स्तृणन् आच्छादयन् । आत्
इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्त-
वन्तः । घृतसेचनबर्हिः स्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ७

अष्टमी ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ
जातमग्निम् । कविश्सम्राजमार्तिर्धि जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

उ० अथ ध्रुवस्य । मूर्धानं दिव इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् व्याख्याता (७।
२४) ॥ ८ ॥

नवमी ।

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः
शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

उ० ऐन्द्राग्रस्य । अग्निर्वृत्राणि गायत्री । अग्निः वृत्राणि

यजमानस्य वृजिनानि । जघनत् अत्यर्थं हन्ति । किंभूतः
द्रविणस्युः धनं हविलक्ष्णमिच्छन् । केन हेतुना जघनत् ।
विपन्यया । विपनिरर्चतिकर्मा । यजमानपूजया निमित्त-
भूतया । पुनः किंभूतोऽग्निः । समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः
आहुतः अभिहुतः सन् ॥ ९ ॥

म० गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्रामग्रहपुरोक्त् इन्द्राग्नी आग-
तमित्यस्याः (७।३१) स्थाने । अग्निवृत्राणि पापानि
जघनत् अत्यर्थं हन्ति । यद्भुगन्तम् । कया । विपन्यया
पनतिरर्चतिकर्मा । विविधया पूजया पापं हन्ति । कीदृशो-
ऽग्निः । द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति 'सुप
आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०)
इति क्यजन्तादुप्रत्ययः । हविलक्ष्णं धनमिच्छन् । समिद्धः
दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः निमन्त्रितः ॥ ९ ॥

दशमी ।

विश्वेभिः सोम्यं मध्वम् इन्द्रेण वायुना । पिब
मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

उ० वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यम् गायत्री । विश्वेभिः
देवैः सह । सोमसंबन्धि मधु हे अग्ने, इन्द्रेण च सह
वायुना च सह पिब । मित्रस्य धामभिर्नामभिः स्तुतः
सन् । तदुक्तम् 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि
दस् इज्यः' इति ॥ १० ॥

म० गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोक्त् ओमास-
वर्षणी (७।३३) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, विश्वेभिः विश्वै-
र्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब ।
कीदृशस्त्वम् । मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः ।
'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवति दस् इज्यः' इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

एकादशी ।

आ यदिषे नृपतिं तेज आनद शुचि रेतो निषिक्तं
घौरभीके । अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं
जनयत्सुदयच्च ॥ ११ ॥

उ० आ यत् । द्वाभ्यां मरुत्वतीयाभ्याम् द्वे त्रिष्टुभौ ।
व्यवहितपदप्रायः आहुतिपरिणामवादिन्यौ । आ उपसर्गः
आनद इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते । यत् यदा इषे अन्नाय
निषिक्तं नितरां सिक्तं देवतोद्देशेन क्षिप्तम् शुचि मन्त्रैः
संस्कृतम् तेजः जगदुत्पत्तिबीजम् । नृपतिम् अग्निम् आ
आनद अश्रोतेरेतद्रूपम् । व्याप्नोति । ततोऽपि रेतो मध्य-
स्थानं व्याप्नोति विधुलक्षणं तेजः । घौरभीके घौरपि तस्या-
हुतिपरिणामभूतस्य रसस्य अभीके निकट एव वर्तते । तत्
अग्निः शर्धम् शर्धं बलं तस्य हेतुभूतम् । अनवद्यं प्रशस्यम्
युवानम् परिपक्वं रसम् स्वाध्यं सुष्ठु ध्यानीयम् । सर्वोऽपि

वृष्टिमभिलषति । जनयत् जनयति अष्टभिर्मासैः । सुदयच्च ।
'पूद क्षरणे' । निष्पन्नमुदकं चतुर्भिर्मासैः क्षरति च वृष्टि-
द्वारेण ॥ ११ ॥

म० त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोक्त् इन्द्र मरुत्व-
(७।३५) इत्यस्याः स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन
संबध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नृयज-
मानस्य पालकमग्निमानद्र अश्रुते व्याप्नोति । यदाग्नौ हविर्हृत्यत
इत्यर्थः । तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् घौरभीके ।
प्रथमा षष्ठ्यर्थे । दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति ।
मेघरूपेण च पुरः सुदयत् सुदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण 'पूद
क्षरणे' । कीदृशं तेजः । इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ
सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः । शर्धं बल-
हेतुभूतम् । अनवद्यं निर्दोषम् 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या-
निरोधेषु' (पा० ३।१।१०१) इति गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति
निपातः । न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यं प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं
परिपक्वसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते
चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् । सर्वो वृष्टिमिच्छति ।
हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः ।
व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव युष्मान्युत्तमानि
सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयताम्-
भितिष्ठा महांसि ॥ १२ ॥

उ० अग्ने शर्धं । हे भगवन्नाम्ने, शर्धं उत्सहस्व बलमावि-
ष्कुरु । महते सौभगाय । महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । एवं
कुर्वतस्त्व व युष्मानि उत्तमानि सन्तु । युष्मं द्योततेर्यशो वाञ्छं
वा । हविलक्ष्णानि धनानि सन्तु यशांसि वा । किञ्च एतच्च
त्वं प्रार्थ्यसे । संजास्पत्यम् । जायापतिमिति प्राप्ते आकार-
यकारयोर्लोपः सुक् च । सुयमं सुनियमं अन्योन्यबद्धरागम्
समाकृणुष्व कुरुष्व । शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छताम् । अभि-
तिष्ठ पन्थामभिभव महांसि महत्त्वानि ॥ १२ ॥

म० त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोक्त् मरु-
त्वन्तं वृषभं (७।३६) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, त्वं शर्धं
उत्सहस्व बलमाविष्कुरु । किमर्थम् । महते सौभगाय महत्सौ-
भाग्यं लोकस्थितिः । उद्यच्छतस्त्व व युष्मानि उत्तमानि उत्कृ-
ष्टानि सन्तु 'युष्मं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा' (निरु० ५।५)
इति यास्कः । हविलक्ष्णान्यन्त्रानि यशांसि वा सन्तु । किञ्च
जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः । जायापत्यं
पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं
समाकृणुष्व कुरु । सुष्ठु यम्यते सुयमम् 'ईषदुःसुष्ठु' (पा०
३।३।१२७) इति खलप्रत्ययः । किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्व-
मिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभि-

त्रयोदशी ।

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे महि नुः श्रोष्यमे । इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

उ० त्वां हि । माहेन्द्रस्य त्रिष्टुप् । त्वां हि त्वामेव मन्द्रतमं मन्दनीयतमं मृदुहृदयं वा । अर्कशोकैः मन्त्रैर्दत्तैः । यथोक्तस्थानकर्णानुप्रदानवद्भिः । देवताद्यात्मवित्तसन्तानगर्भगुरुश्रूषाधिगताविप्लावितब्रह्मचर्यैः । एवं हि मन्त्रा दीप्ताः स्युः । ववृमहे वृतवन्तो वयम् । त्वं च वृतः सन् महि महत् स्तोत्रम् नोऽस्माकम् श्रोषि शृणोषि । श्रुत्वा च प्रभावयसि कर्म हे अग्ने । किंच इत्थं नाम त्वं महती देवता । येन इन्द्रं न । उपमार्थीयो नकारः । इन्द्रमिव त्वा शर्वसा बलेन पृणन्ति पूरयन्ति । वायुमिव च पूरयन्ति राधसा हविल्लक्षणैः धनेन । नृतमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥

इ० त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः (७ । ३९) स्थाने । हे अग्ने, वयं त्वां ववृमहे वृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । मन्द्रतममतिगम्भीरम् । कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविष्टतब्रह्मचर्यैः । यथोक्तमधीता मन्त्रा अर्कवदीप्ताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि । विकरणव्यत्ययः । किंच नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा हवीरूपेणाग्नेन पृणन्ति पूरयन्ति । देवताशब्दात्सुपो लुक् । कीदृशं त्वाम् । शर्वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् । न इवार्थे उभयोः संबध्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः । यन्तारो ये मधवानो जनानामूर्वान्द्यन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

उ० त्वे अग्ने आदित्यग्रहस्य धृत्यौ । त्वे तव हे अग्ने, स्वाहुत साधुना प्रकरेणाभिहुत । प्रियासः प्रियाः सन्तु सूरयः पण्डिताः । ये च यन्तारः निगूहितसर्वविषयाः । ये च मधवानः धनवन्तः । जनानां मध्ये । न केवलं धनवन्त एव किंतु हि । ऊर्वाञ् अन्नप्रकारान् दयन्त । दयतिर्दानार्थः । ददति । गोनाम् गवामिति प्राप्ते 'गोः पादान्ते' इति लृट् । गवां संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान् ॥ १४ ॥

म० द्वे बृहत्सौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ । आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्त्या प्रस्कण्वदृष्टा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसीत्यनयोः (८ । २ । ३) स्थाने । सुष्ठु ह्रूयते स्वाहुतः हे स्वाहुत हे अग्ने, जनानां मध्ये जनाः गोनां गवां संबन्धिभिर्दुग्धदधिकृतैः सह ऊर्वाञ् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति 'दय' ६८ य० उ०

दानगतिर्हि सादानेषु' लङ् अडभाव आर्षः । ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु । कीदृशास्ते । यन्तारः निगूहीतेन्द्रियाः । मधवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र 'गोः पादान्ते' (पा० ७ । १ । ५७) इति नुडागमः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरेमे सयावभिः । आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १५ ॥

उ० श्रुधि श्रुत्कर्णं । हे अग्ने, श्रुधि शृणु । 'श्रुशृणु' इत्यादिना धिभावः । सत्वरं यज्ञमाग्नेयम् । हे श्रुत्कर्ण, शृणुतः कर्णावर्थिनां वचांसि यस्य स तथोक्तः । त्वयि श्रुतवति वह्निभिः बौद्धभिर्देवैः । सयावभिः । 'या प्रापणे' वनिप् । समानमासिभिः सहिताः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रः अर्यमा च । अन्ये च । प्रातर्यावाणः प्रातरेव हविःप्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥

म० शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण, देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः । वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते वहयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किंच मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्रमुवन्ति प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

षोडशी ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मातृषाणाम् । अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

उ० विश्वेषामदितिः । आदित्यग्रहे दधिश्रयणमन्त्रः । अयमपि पुरोरुचौ मध्ये गण्यते । तथाहि । कदाचन स्तरीरसि । कदाचन प्रयुच्छसि । यज्ञो देवानामिति तिसृणामादित्येभ्यस्त्वेत्यनुषङ्गः । त्रिष्टुप् । योऽग्निः विश्वेषाम् अदितिः अदीनः । यज्ञियानां यज्ञसंपादकानाम् । विश्वेषां च अतिथिः मातृषाणाम् अग्निहोत्रिणाम् । सोऽग्निः देवानाम् अवः अन्नं हविल्लक्षणम् आवृणानः समर्पयन् । सुमृडीको भवतु । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

म० त्रिष्टुप्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः (८ । ४) स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः । कीदृशानां देवानाम् । यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मातृषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविल्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे
वरुणे स्वस्तये । श्रेष्ठे स्याम सवितुः सर्वामनि तद्दे-
वानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

उ० महो अग्नेः । सावित्रस्य त्रिष्टुप् । महः महतः
अग्नेः समिधानस्य संदीप्यमानस्य । शर्मणि शरणे आश्रये
धर्तमानाः अनागाः अनपराधाः स्याम । येन च मित्रे वरुणे
अनपराधा एव स्याम । स्वस्तये अविनाशाय । येन च श्रेष्ठे
स्याम सवितुः सवीमनि प्रसवे । तत् देवानां संबन्धि अवः
हविलक्षणमक्षम् । अद्य आवृणीमहे अधिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

म० लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममये-
त्यस्याः (८ । ६) स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं हविल-
क्षणमव वयं वृणीमहे संस्कुर्मः । क सति । सवितुः सूर्यस्य
सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे'
इत्युक्ते । 'सवीमा प्रसवोऽनुज्ञा' इति कोशः । कीदृशे सवी-
मनि । श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोक्तृष्टा । तत्किम् । येना-
ग्नेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कीदृशा वयम् । अग्नेः
शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः
'सुपां सुप' (पा० ७ । १ । ३९) इति जसः सुः । अग्नि-
मित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः । महः पूज्यस्य
प्रणते पूज्यते मद् तस्य 'मह पूजायां' किप् । समिधानस्य
दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

आपश्चिद्विष्टुस्त्यो न गावो नक्षत्रतं जरिता-
रस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वष्ट-
हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

उ० इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उक्थसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरो-
रुच ऐन्द्रो द्वादश । आपश्चिद्विष्टुप् । आपोपि । पिप्युः
प्यायः पी आदेशः । पाययेयुः निग्राह्यसोमे स्तर्यो न गावः
सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं तास्तर्यः । सो-
माभिषवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याभियन्ते । तदेतदुक्तम् ।
तर्यो न गावः तर्य इव गावः । नक्षत्रतं जरितारस्त इन्द्र ।
नक्षन् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । एवमनेन प्रकारेण नक्षन्व्यामु-
बन्ति ऋतं यज्ञम् । जरितारः स्तोतारः ते तव हे इन्द्र ।
एतच्च ज्ञात्वा । वाहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ । अच्छ अभि-
याहि । आयाहि नः अस्मान् वायुर्न वायुर्यथा नियुतः अध्वान्
याति । त्वं हि यस्मात् । पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यस्त्वं धीभिः
स्वकीयामिर्बुद्धिभिः दयसे ददासि । विविधं वाजान्
प्रज्ञानि ॥ १८ ॥

म० 'इन्द्रस्तदुक्थो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भव-
न्त्येन्द्राः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसत्' (पा० १३ । ७ । १ । ४)

इति सर्वमेधे श्रुतिः । ततः इन्द्रस्तुतं उक्थसंस्थे सर्वमेधस्य
द्वितीयेऽहनि आपश्चिद्विष्टादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः ।
तं प्रज्जथा अयं वेनः महो इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन
प्रयुच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवाय-
वादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः वसिष्ठदृष्टाः त्रिष्टुप्
ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः (७ । ७) स्थाने ।
हे इन्द्र, जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन्
नक्षन्ति व्यामुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । लडि अडभाव आर्षः ।
आपः चित् आपोऽपि निग्राह्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति
सोमं वर्धयन्ति 'ओप्यायी वृद्धौ' लिटि प्यायः पी-आदेशः ।
तत्र दृष्टान्तः । स्तर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिस्ताः
स्तर्यः याभिः सोमः स्यते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता
यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि । अतएव त्वं नोऽस्मानच्छ
अभिमुखं याहि आगच्छ । वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः
स्वान्धानभियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा
वाजान्नानि विदयसे विविधं ददासि 'दय दानादौ' अत
एवागच्छ ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा
कर्णौ हिरण्यया ॥ १९ ॥

उ० गाव उप । तिष्ठो गायत्र्यः । दक्षिणालक्षणा गाव
उच्यन्ते । हे गावः, उपावत उपगच्छत दक्षिणमार्गेण अवतः
प्रति । अवतमिति कूपनाम । सचात्र चाल्वालं तदन्तरेण हि
गवां संचारः । को हेतुरागमन इति चेत् । मही यज्ञस्य
रप्सुदा । मही महत्यः यज्ञस्य रप्सुदा दानं वर्तते । यतश्च
भवतीनाम् उभाकर्णौ हिरण्यया उभौ कर्णौ हिरण्ययौ
कृतौ । दानार्थमेव अत उपावतेति संबन्धः ॥ १९ ॥

म० तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीडाजमीदृष्टा ऐन्द्रवा-
यवस्य, द्वितीया पुरोरुक् ऐन्द्रवायू इत्यस्याः (७ । ८) स्थाने ।
गाव उच्यन्ते । हे गावः, अवतं कूपं चाल्वालरूपं प्रति उपा-
वत उपगच्छत दानार्थम् । चाल्वालान्तरेण गवां संचारोऽस्ति ।
अवत इति कूपनाम । को हेतुरागमने तत्राह । मही महत्यौ
यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्सुति रूपनाम तद्वत्स्ते
रप्सुदे वर्तते । यावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपा-
गच्छत । किंच उभा कर्णौ भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ
हिरण्ययौ अतएव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा सुवाति
सविता भर्गः ॥ २० ॥

उ० यदद्य । यत्कर्म अद्य अस्मिन्नावि सूर उदिते उन्नते
अनागाः अनपराधो मित्रः सुवाति प्रसौति तत्कर्म प्रया-

उ० बृहज्जित् द्वे गायत्र्यौ । अन्त्यः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसु दक्षः सखा । तेषामेपां यजमानानास् बृहज्जित् महानेव इध्मः भवति । महत्त्वं च साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वतां

भवति । भूरिशस्त्रं भवति । पृथुश्च स्वरुः भवति । यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमेवाभिप्रेतं स्यात् ॥ २४ ॥

म० त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्रामपुरोक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः (३।७१) स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति । शस्त्रं शस्त्रं भूरि बहु । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
मह्यं २ ॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

उ० इन्द्रेहि । हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । एत्य च मत्सि तृप्तिं कुरु अन्धसः अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वेनांशेन । ततोऽपि विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैः । आइहि । यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । यतो महानसि अभिष्टिश्च अभ्येषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्यो वा । ओजसा स्वकीयेन बलेन ॥ २५ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोक् ओमास इत्यस्याः (७।३३) स्थाने । इन्द्र आ इहि 'ओमाणेश्व' (पा० ६।१।९५) इति पररूपम् । हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । आगत्य अन्धसः अन्धसाज्ञेन हविलक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च लं मत्सि तृप्यस्व । 'मद तृप्तौ' शपो लुक् । कीदृशः लम् । ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्षणीतिः । अहन्व्यधुसमुशधग्वनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

उ० इन्द्रो वृत्रम् त्रिष्टुभौ । य इन्द्रः वृत्रं युद्धाय अवृणोत् शर्धनीतिः । शर्ध इति बलनाम । शर्धे चतुरङ्गबले नीतिर्यस्य स तथोक्तः । प्रमायिनाममिनात् यश्च मायिनां मायाविनां प्र ममिनात् । 'मीङ् हिंसायाम्' हिनस्ति । यश्च वर्षणीतिः । वर्ष इति रूपनाम । रूपसन्नद्धः स्वेच्छारूपविजृम्भकः । यश्च अहन् हन्ति व्यंसं निरसं संधिसंवन्धनं मायिनम् । उशधक् 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतेरुत्तरं कृतभङ्गावस्य । अथ कोर्थः शत्रुत्वं कामयमानान् दहति वनेष्वपि वर्तमानान् आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् । स इन्द्रः आविः प्रकटम् धेना स्तुतिः इत्थं शत्रून् हन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददातीति । अवदयं च रमयितव्यानां यायजूकानाम् ॥ २६ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (७।३५) स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति 'मीङ् हिंसायाम्' त्रयादिः प्वादिवाङ्मसः कर्मणि षष्ठी । व्यंस-महन् हन्ति । 'अंस विभागे' चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति खान्परानिति व्यंसो दुष्टः तम् । क । वनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः । रमयन्ति देवान् कृते राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति । यजमानाः सुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । शर्धनीतिः । शर्ध इति बलनाम । शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्षणीतिः । वर्ष इति रूपनाम । वर्षं नानारूपं नयति प्राप्नोतीति वर्षणीतिः नानारूपधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान् दहति उशधक् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था । संपृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचे-स्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे । मह्यं २ ॥ इन्द्रो य ओजसा कदा च न स्तरीरसि कदा च न प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

उ० कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र, त्वम् कुतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रून् एकः असहायः यासि । हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः । किं त इत्था किंच ते तव इत्थंभूतम् प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि । संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः शुभानैः शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति । हे हरिवः हरिवन् । तत्करणं नः अस्माकं वोचः ब्रूयाः । यत्ते अस्मे यत् व्यावृत्तिकारणं ते तव अस्मे अस्मासु वर्तत इति । मह्यं २ इन्द्रो य ओजसा । कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि इति तिस्रः प्रकृताः प्रतीकोक्ताः ॥ २७ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोक् मरुत्वन्तमित्यस्याः (७।३६) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् । हे इन्द्र, हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्युक्ताजाररताः सन्तः तेषां पते पालक, लमेकः सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि । ते तव किमित्या गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् । 'था हेतौ च छन्दसि' (पा० ५।३।२६) इतीदमः थाप्रत्ययः । 'एतेतौ रथोः' (पा० ५।३।४) इतीदम इदादेशः । कीदृशस्त्वम् । माहिनः महितः पूज्यः । निष्ठातस्य नलम् धातोर्द्विष्व छान्दसी । यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही एव माहिनः स्वार्थेऽण् 'इनप्यनपत्ये' (पा० ६।४।१६४) इति टिलोपाभावः । किंच समराणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः

शोभनैः वचनैः त्वं संपृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान्
पृच्छसि एकाकित्वात् । शोभन्ते तानि शुभानानि । शानन्वि
शपि छप्ते रूपम् । संपूर्वस्वर्तेः शानन्वि शपि छप्ते समराण
इति । हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् 'मतुवसो रुः संबुद्धौ
छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुः । हे हरिवः इन्द्र,
नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः ब्रूहि । यत् यतो हेतोः
अस्मे वयं ते तव त्वदीया वयमिति हेतोर्वैकव्यमित्यर्थः ।
तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महौन्द्र इत्यस्याः (७ । ४०) महै-
न्द्रग्रहणे विनियोगः चवदित्यस्याः (७ । ३९) स्थाने कदाच-
नेति (८ । २—३) द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं
तिर्तृत्सान् । सकृत्स्वुं ये पुरुपुत्रां महीधुं सहस्र-
धारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

ब्र० आ तत् त्रिष्टुप् । आङुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन सं-
वध्यते । आपनन्त । पनतिः पूजाकर्मा । पूजयन्ति वृत्रवधा-
दिकम् ते तव संबन्धि कर्म हे इन्द्र, आयवः मनुष्याः यज-
मानाः । कथंभूता आयवः । अभितितृत्सान् । तृत्स-
तिर्हिंसाकर्मा । ये अभितार्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति । किमित्यत
आह । ऊर्वम् अन्नं सोमलक्षणम् । गोमन्तं उदकवन्तम् ।
निग्राभ्याभिः सोमोऽभिषूयते । येऽपि उदकवन्तं सोममभि-
षुण्वन्ति तेपि पूजयन्तीत्यर्थः । किंच । सकृत्स्वम् । एकवा-
रमेव प्रसूयते यागो हिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सूक्तां सकृ-
त्स्वम् । ये यजमानाः । पुरुपुत्रां बहुपुत्रां । सर्वे एव
पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । महीं भूमिम् । सहस्रधारां अन-
न्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधा प्राणिजातं धारयन्तीं वा ।
बृहतीं महतीम् । दुदुक्षन् दोगधुमिच्छन्ति । भूमिदानं सर्व-
मेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत् । ये च सोमाभिषवं
कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददति ते त्वां पूजयन्ति नान्ये दुर्मे-
धस इति ॥ २८ ॥

म० गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिध्रयणे विनि-
योगः । यज्ञो देवानामित्यस्याः (८ । ४) स्थाने । हे इन्द्र,
आयवो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति ।
पनतिः पूजाकर्मा । लङ् अङ्भाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्नं
सोमरूपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति
तितृत्सन्ति 'उत्तृदिर् हिंसानादरयोः' सन्नतः 'इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इत्यतेरिकारलोपः । सोमं
सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वम् । गोमन्तं गौरुदकमस्ति
यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणोदकयुतम् । ताभिरेव
सोमः स्यते । किंच ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति
दोगधुमिच्छन्ति । दुहेः सनन्ताल्लङ् पूर्ववदिकारलोपः । तेऽपि
तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीम् । सकृत्स्वं सकृदेक-

वारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् । पुरुपुत्रां
बहुपुत्राम् । सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां
सहस्रं धारा हिरण्ययो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् । यद्वा
सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं
महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं
दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति
नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा
यत्त आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्र
देवासुः शर्वसामदन्नर्तु ॥ २९ ॥

ब्र० इमां ते हे इन्द्र, इमां ते तव धियं स्तुतिं प्रभरे
प्रहरामि शपयामि । कथंभूतस्य ते । महः महतः । कथं-
भूतां धियम् । महीं महतीम् । अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा
वाक् । यत्ते यस्मात्ते तव स्वभूतान् गुणान् आनजे अभि-
व्यनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति । किंच । तमे-
वेन्द्रम् । उत्सवे च अभ्युदये प्रसवे च अभ्यनुज्ञानाय
विषयभूतायाम् । सासहिं शत्रूणामभिभवितारम् । देवासुः
देवा अपि शवसा मदन्नतु । शवसा बलेन अन्व-
मदन् अभिष्टुवन्ति । पूर्वोर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्ष-
कृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥

म० कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोक्त् वाममवेत्यस्याः
(८ । ६) स्थाने । हे इन्द्र, इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं
वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते ।
महः महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियम् । महीं महतीम् । यत्
यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे
ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति । कर्मणि षष्ठी । अजेल्लिं नलोप-
श्छान्दसः । किंच देवासुः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुम-
दन्ति स्तुवन्ति 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१)
इत्यनोः परः प्रयोगः । क स्तुवन्ति । उत्सवे अभ्युदये । प्रसवे
गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् । यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे
इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । शवसा बलेन सासहिम् सहते
सासहिः शत्रूणामभिभवितारम् । चो समुच्चये ॥ २९ ॥

इन्द्रस्तुत्संज्ञं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥

त्रिंशी ।

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताव-
विहुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः
पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ ३० ॥

ब्र० विभ्राड् बृहत् । जगती सूर्यस्तुतिः । द्वितीयेऽहाने
ग्रहाणां पुरोरुचः । द्वितीयोऽर्ध्वः प्रथमं व्याख्यायते यच्छ-
न्दयोगात् । यः वातजूतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोदेऽभि-

प्रायः । अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत् । 'मन्त्रेष्वब्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति शीतोष्णवर्षैः । यश्च पुरुषा विराजति बहुधा च दीपयति अग्निविद्युजक्षत्रादिरूपैः । स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः । बृहत् महत् पिबतु सोम्यं सोममयं मधु । किं कुर्वन् । आयुः जीवनम् दधत् स्थापयन् यज्ञपतौ यजमाने । अविहुतम् अनवखण्डितम् । 'हु कौटिल्ये' । 'हुहरेदछन्दसि' इति हुआदेशः ॥ ३० ॥

म० अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वेष्वसौर्यमसदिति' (१३ । ७ । १ । ५) । चतुर्दश पुरोरुचस्तिष्ठः प्रतीकोक्ताः । एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंज्ञे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि । ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः । विभ्राद्बृहद्वा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु । कीदृशं सोम्यम् । बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्पाति च । पुरुषा बहुधा विराजति च शोभते । कीदृशः । यज्ञपतौ यजमाने अविहुतमखण्डितमायुः दधत् स्थापयन् । वातजुतः वातेन प्रेरितः । वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः । त्मना 'मन्त्रेष्वब्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इत्याकारलोपः । 'हु कौटिल्ये' 'हुहरेदछन्दसि' (पा० ७ । १२ । १३१) इति हु आदेशः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वायु सूर्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

उ० उदुत्यमिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता (७ । ४१) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां २ ॥ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

उ० येना पावक । द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधामिश्रियते तेन रूपेण । आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते । येन हे पावक पावयितः, येन चक्षसा दर्शनेन । भुरण्यन्तम् जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रप्राप्ती भुरण्युरित्यभिधीयते । सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तम् पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण सूर्य, पश्यसि । तदोध्याहारेण वाक्यपरिपूर्तिः । येन जनान् अनु भुरण्यतः पश्येति ॥ ३२ ॥

म० प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे

पक्षाकारेणामिश्रियते तद्रूपमात्मानं संपाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक, येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि । क्षिप्रप्राप्ती पक्षी भुरण्युः । भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन्तम् । क्विबन्तात् शतुः प्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनान्स्मानपि भुरण्यतः हे वरुण, त्वं पश्य । वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

दैव्यावध्वर्यु आगतं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे । तं प्रत्नथायं वेनश्चित्रं देवानाम् ॥ ३३ ॥

उ० दैव्यावध्वर्यु । हे दैव्यावध्वर्यु अध्वरस्य नेतारौ इह आगतम् आगच्छतम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् यस्य स सूर्यत्वक् तेन सूर्यत्वचा । मध्वा मधुस्वादुना हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना । यज्ञं समञ्जाथे समाप्तमिति साधुरूपं समंजयतम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रत्नथायं वेनश्चित्रं देवानामिति तिस्रः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥

म० आश्विनपुरोरुक् गायत्रौ । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यावध्वर्यु अश्विनौ, युवां रथेन आगतमागच्छतम् । शपो लुक् । कीदृशेन रथेन । सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तित्यस्य तेन । एवमध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे युवां संप्रक्षयतम् । बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रत्नथा (७ । १२) अयं वेनः (७ । १६) चित्रं देवानाम् (७ । ४२) तिस्रः प्रतीकोक्ताः । आये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ तृतीयाप्रयणस्य ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

आ न इडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु । अपि यथा युवानो मत्संथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

उ० आ नः त्रिष्टुप् । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । अपि यथा येन प्रकारेण । हे देवाः, युवानः सर्वकर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा मत्संथा माद्यथ तृप्यथ नः अस्माकं गृहे । विश्वं जगदुद्धराम इति कृत्वा अभिपित्वे अभिपतनकाले प्राप्ते । मनीषा मनीषयेति विभक्तियत्ययः । मनस इच्छया । अपि तथा तेन प्रकारेण माद्यत यथेष्टम् । नः अस्माकं विदथे यज्ञे इडाभिः करणभूतैः । सुशस्ति अविभक्तिको निर्देशः । सुशस्तिभिश्च शोभनैः शंसनैश्च करणभूतैः । विश्वानरः आ एतु सविता च देवः आ एतु ॥ ३४ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वानर-

हितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदधे यज्ञगृहे आ एतु
आगच्छतु । कथम् । इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडा-
भक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा ।
यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एतिल्यर्थः । यद्वा सुशस्ति
विभक्तिलोपः । कीदृशे यज्ञगृहे । सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः
शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह । हे युवानः,
जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपिले अभिपतने
आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ 'मद तृप्तौ'
तृप्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तुं जङ्गमं पुत्रगवा-
दिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ । अन्तर्भूतण्यर्थः ।
तर्पयत । यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीया
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

यद्य कच्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य । सर्वं तद्वि-
न्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥

उ० यद्य । द्वे गायत्र्यौ । यत् अद्य कच्च कुत्रचित् यत् ।
हे वृत्रहन् वृत्रस्य पाप्मनः शर्वरस्य तमसो हन्तः, त्वम्
उदगा अभि अभ्युदगाः अभ्युदेधि । हे सूर्य, तत्सर्व-
मेतत् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते तव वशे वर्तते । त्वमेवैक
ईश्वरो न द्वितीय इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० श्रुतकक्षमुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्रामपुरोक् । 'वृत्रो
मेधे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ' इति कोशाद्वृत्रमन्धकारं
शर्वरं हन्तीति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन्, हे सूर्य, हे इन्द्र
ऐश्वर्ययुक्त, अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः
अभ्युदेधि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः । यद्वा उदगाः अत्र
पुरुषव्यलयः । यत्किंचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्व-
स्येक्षिता लभेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा-
भासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

उ० तरणिर्विश्वदर्शतः । यस्त्वं तरणिरसि तूर्णं वर्तसे
विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च
कर्तासि हे सूर्य, तं त्वां प्रति तथा ब्रूमः त्वमेव विश्वं सर्वम्
आभासि दीपयसि । रोचनं दीप्तम् अभिविद्युद्गहतारकारूपं
त्वदीयमेवैक उयोतिः सर्वत्राभातीयर्थः ॥ ३६ ॥

म० प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोक् । हे सूर्य, त्वं
ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि । विश्वमाभासि प्रकाशयसि च ।
अभिविद्युजक्षत्रचन्द्रप्रहृतराकादिषु लवीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं
विश्वम् । रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् ।
तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मसि तरणिः 'अद्यवितृभ्यो-
ऽनिः' (उणा० २ । ९८) इति तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः
विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः । दशेरतच् ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं
संजभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वास-
स्तनुते सिमस्यै ॥ ३७ ॥

उ० तत्सूर्यस्य । द्वे त्रिष्टुभौ । तदेव सूर्यस्य देवत्वम् ।
तच्च महित्वं महाभाग्यम् । तत्किमित्यत आह । मध्या कर्तो-
र्विततं संजभार मध्या मध्ये इत्यर्थः । कर्तोः कर्मण इत्यर्थः ।
मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसंबन्धिनां विततं
रश्मिजालं अहर्लक्षणं संजभार । अयमेव संहरते नान्य एत-
त्तनुतुं शक्नोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किंच यदा
इत् अयुक्त यदा प्रयुक्ते आत्मनि आत्मसंस्थान्करोति हरितः
हरितवर्णान्द्रमीन् । ह्यस्तमनकाले लोहिततां यन्ति सध-
स्थात् सहस्थानादाहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्था-
नम् तत्रहि ते निपतन्ति । आद्रात्रीवासस्तनुते । आत्
अथानन्तरम् रात्री तमोमयं वासः तनुते विस्तारयति ।
सिमस्यै सर्वस्यै जगति एकत्रादित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तमः
आदित्यप्रभावात्प्रभ्रमतीत्ययमभिप्रायः ॥ ३७ ॥

म० कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्तीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य
तत् देवत्वं देवतानुभावः । तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् ।
तत् किम् । कर्तोः 'ईश्वरे तोषुक्तसुनौ' (पा० ३ । ४ । १३)
करोतेस्तोषुत्प्रत्ययः । कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये
विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते । न ह्यन्य
एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किंच
यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णान्द्रमीनयुक्त युक्ते आत्मनि
आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्थं व्योम-
मण्डलम् । 'सध मादस्थयोरुत्तन्दसि' (पा० ६ । ३ । १६)
इति सहस्य सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णान्द्रम् यदा
व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री
निशा सिमस्यै वासः तनुते । सर्वं वस्तु तमसाच्छादयती-
त्यर्थः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसङ्घावात् । सिमशब्दः सर्वप-
र्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते
द्यौरुपस्यै । अनन्तमन्यद्वुशदस्य पार्जः कृष्णमन्य-
द्वुरितः संभरन्ति ॥ ३८ ॥

उ० तन्मित्रस्य । सूर्यः तद्रूपं ज्योतिः कृणुते कुरुते
द्यौर्लोकस्य उपस्थे उत्सङ्गे । मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे अदर्श-
नाय । मित्रो हि सुकृतितो गृह्णाति वरुणः दुष्कृतितो गृह्णाति
एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किंच अनन्तम्
अपर्यन्तं कालतः देशतश्च । अन्यत् एकम् । रशत् शुक्लं
जरामरणादिभिर्वियुक्तम् । विज्ञानघनमानन्दः अस्य सूर्यस्य

पाजः । पाज इति बलनाम इह तु रूपमुच्यते । रूपम् अस्तीति शेषः । तच्च द्वैतलक्षणम् कृष्णं द्वैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरिणा इन्द्रियवृत्तयः संभरन्ति निदानभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥

म० सूर्यो योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् । रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा संभरन्ति धारयन्ति । इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् । एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति बलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुशत् । औणादिकेऽतिप्रत्यये चकारो रस्य शकारी गुणाभावश्च निपात्यते । यद्वा 'रुश हिंसायाम्' रुच्यर्थे वर्तमानादस्माद्धः शतरि रुशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

बण्महाँ२॥ असि सूर्य बडादित्य महाँ२॥ असि । महत्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ २॥ असि ॥ ३९ ॥

उ० बण्महान् । प्रगाथः द्वाभ्याम् । पूर्वा बृहती उत्तरा सतोबृहती । बद्र सत्यम् महान्परब्रह्म असि । हे सूर्य, बद्र हे आदित्य, तेजसामादानादादित्यः । महानसि । किंच महः महतः ते तव सतः महिमा महाभायं सर्वेषु देवेष्ववस्थितम् पनस्यते पूज्यते सर्वैः प्राणिभिः । अद्धा सत्यं हे देव दानादिगणयुक्त, महान् असि । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया इति ॥ ३९ ॥

म० जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ । आया माहेन्द्रपुरोरुक् । बडित्यव्ययं सत्यार्थम् । हे सूर्य, सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः 'राजसूर्यसूर्यः' (पा० ३।१।११४) इत्यादिना क्यबन्तो निपातः । बद्र सत्यं लं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आदत्तेऽश्विनिलादित्यः हे आदित्य, बद्र लं महानसि । किंच महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव, दीप्यमान, अद्धा सत्यं लं महानसि । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति पुनश्चिरादरार्था ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

बद्रसूर्य श्रवसा महाँ२॥ असि सत्रा देव महाँ२॥ असि । महा देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

उ० बद्र सूर्य बद्र सत्यम् हे सूर्य, श्रवसा श्रवणीयेन

धनेन महानसि । सत्रा सत्यम् हे देव, महानसि । किंच महा स्वकीयेन महत्त्वेन स्वमेव देवानां मध्ये असूर्यः । असवः प्राणाः सन्ति येषां ते असुराः रो मत्वर्थीयः तेभ्यो हितः असूर्यः । उगवादित्वाद्यत् । प्राणिभ्यो हित इत्यर्थः । पुरोहितश्च पुर एनं धाति सर्वेषु कार्येष्विति पुरोहितः । किंच विभु व्यापि । ज्योतिः विज्ञानघनानन्दम् । अदाभ्यम् अनुपहिंसितम् ॥ ४० ॥

म० आदित्यप्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य, बद्र सत्यश्रवसा धनेन यशसा वा लं महानसि । हे देवा, सत्यं लं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन । महा महत्त्वेन । कीदृशः लम् । असूर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसूर्यः प्राणिहितः पुरोऽप्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः । सर्वदेवानां सूर्यार्धदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्य ज्योतिः तेजः । लमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी ।

श्रायन्त इव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जनमानो ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ४१ ॥

उ० श्रायन्त इव । बृहती । यथा श्रायन्त आश्रिताः सूर्यरश्मयः विश्वानि धनानि । इदिति निपातः पादपूरणार्थः । इन्द्रस्य संबन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि । भक्षत आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् । विभजन्ते विभजन्ते एवं वयमपि समाश्रिताः सूर्य विश्वानीन्द्रस्य धनानि विभक्षामः । किंच वसूनि धनानि जाते पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्कालविषये । ओजसा बलेन ज्ञानकर्मसमुच्चयकारितया । प्रति-पुरुषम् भागं न भागमिव । दीधिम निधीमहि स्थापयाम । दधातेरेतद्रूपं नतु ध्यायतेरर्थपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥

म० छमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । श्रायन्त इति श्रायन्तः 'श्रिन् सेवयाम्' अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । इव एवार्थः । सूर्य श्रायन्तः आश्रयन्तः एव अर्थादरश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृद्धिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते, विभजन्ते । प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । 'भज भागसेवयोः' अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् । अडभाव आर्धः 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा० ७।१।५) इति झस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किंच वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम । स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव । यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । 'धि धृतौ' लङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्विलम् । तुजादि-लादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी ।

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरहंसः पिपृता
निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ४२ ॥

उ० अद्या देवाः । द्वे त्रिष्टुभौ । अद्यास्मिन्नहनि हे देवाः,
रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरहंसः पिपृत निष्पिपृत
निर्मुञ्चत अहंसः पापात्काशात् अंहतिश्चांहंश्चाहुश्च हितनि-
गूढोपधाद्विपरीतात् निरवद्यात् निष्पिपृत च निर्मुञ्चत च
अवद्यात् अवदनीयात् । येन दुर्यशो भवति तदवद्यम् । तदेत-
दुच्यमानम् नः अस्माकम् मित्रावरुणः मामहन्तां पूजयतु ।
अदितिः सिन्धुः नदी । पृथिवी उत अपि च द्यौः ॥ ४२ ॥

म० कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दध्रादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः ।
दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः, नोऽस्मानंहंसः
पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत । अवद्यात् दुर्यशोऽपि निःपिपृत
पृथक् कुरुत । अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः ।
क्व । अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदये-
ऽस्मांश्चुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र 'द्व्यचोऽस्तित्तिष्ठः' । 'निपा-
तस्य च' (पा० ६ । ३ । १३५, ३६) इति दीर्घः ।
'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घः
पिपृतेत्यत्र । किंच मित्रादयः तत् नः अस्मद्वचनं मामहन्तां
पूजयन्तु । अङ्गीकुर्वन्तित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देव-
माता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः
स्वर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

उ० आ कृष्णेन । आवर्तमानः पुनःपुनर्भ्रमणं कुर्वन् ।
कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह निवेशयन् स्वेषु स्वेषु
प्रदेशेषु स्थापयन् अमृतं देवादिकम् मर्त्यं च मनुष्यादिकं
च । हिरण्ययेन हिरण्ययेन सविता रथेन । आदेवो याति
आयाति देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनानि भूतजातानि पश्यन्
कानि कानि साधु कुर्वन्ति कानि कानि वा असाध्विति
स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

म० हिरण्यस्तुपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः
हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति । किं कुर्वन् ।
कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन्
अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु
स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसा-
ध्विति विचारयन् ॥ ४३ ॥

तृतीयं सूर्यस्तुबुक्ध्यमहः समाप्तम् ।

६९ य० उ०

चतुश्चत्वारिंशी ।

प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीव वीरिट
इयाते । विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्त्ये
नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

उ० प्रवावृजे । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः । चतुर्थेऽहनि
सर्वमेधे वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते
सुप्रयाः सुप्रयाणं सुगमनम् बर्हिः एषाम् । येषामिति
सर्वनामव्यत्ययः । येषां यजमानानाम् । आह्रयाते आगच्छ-
तम् अश्विनौ । कथमिव । विस्पती इव सर्वस्य पती इव ।
वीरिटशब्दो गणवचनः । यथा विशां मनुष्याणां पती
राजानौ विशां मनुष्याणां गणे अवस्थितौ । कस्मिन्नकाले ।
अक्तोः रात्र्याः अवसाने । उपसः आगमनकाले ।
पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन् आह्वानकाले । किंच वायुः नियुत्वान्
अश्ववान् । पूषा च स्वस्त्ये स्वस्त्ययनाय अविनाशाय
आह्रयाते ॥ ४४ ॥

म० अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् । तथाच श्रुतिः 'वैश्व-
देववचचतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः'
(१३ । ७ । १ । ६) इति । वैश्वदेवस्तु चतुर्थेऽहनि एकादश
पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रा-
न्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः । वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवा-
यवपुरोरुक् । एषां यजमानानां स्वस्त्ये कल्याणाय वीरिट-
ऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः ।
'इं कान्त्यसनगतिव्यास्यादौ' व्यत्ययेन तद् । कीदृशो वायुः ।
नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वः सन्त्यस्य सः । 'नियुतो
वायोः' इत्युक्तः । कस्मिन् काले । अक्तोः रात्रेः उपसः दिनस्य ।
पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वान-
काले । अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः । उपसः पूर्वाह्वाने पूषा रवि-
रायाति रात्रौ वायुः । वायुना वायुसखत्वादभिलक्ष्यते रात्रिहो-
मस्याग्निदेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । कायिव । विस्पतीव यथा
विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छ-
तस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्त्ये इयाते । एषां केषाम् । येषां
बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते 'वृजी वृत्तित्यागयोः' लिट्
अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः । सुप्रयाः शोभनं
प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः दीर्घश्छान्दसः ।
सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरिटशब्दो गणवाचकः ।
तथाच यास्कः 'प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते सर्वस्य
पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो
वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतनग्नो भास-
स्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम्
गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो वी-आदेशो तनोतेः
रिटः' (निरु० ५ । २८) इति ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् ।
आदित्यान्मरुतं गणम् ॥ ४५ ॥

उ० इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । तिस्रो गायत्र्यः । इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । मित्रा मित्रमितिप्राप्ते आकारः । मित्रम् अग्निम् पूषणम् भगम् । आदित्यान् मरुतं च गणम् आह्वयामीति शेषः ॥ ४५ ॥

म० मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ । आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुन-
ग्रहणे द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा ।
विभक्तेराकारः । अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मरुतं मरुत्सं-
न्धिनं गणं एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।
करतां नः सुरार्धसः ॥ ४६ ॥

उ० वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता
रक्षकः भुवन् भवतु मित्रश्च । विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः
अवनैः पालनैः । किंच करतां कुरुतां च नः अस्मान्
सुरार्धसः शोभनधनान् ॥ ४६ ॥

म० वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः
रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवन् भवतु । भवतेर्व्य-
त्ययेन तुदादित्यान् शप्रत्ययः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ ।
९७) इति तिप् इलोपः धातोर्वद् । किंच मित्रावरुणौ
नोऽस्मान् सुरार्धसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं
राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता
मरुतो अधिना । तं प्रन्थाय वेनो ये देवास
आ न इडाभिर्विश्वेभिः सोम्यं मध्वोमासश्च-
र्वणीधृतः ॥ ४७ ॥

उ० अधि नः । अधि इत् अध्यागच्छति नोऽस्माकम् एषां
च सजात्यानामृत्विजाम् । हे इन्द्र, हे विष्णो, हे मरुतः,
हे अधिनौ । अथ प्रतीकोक्ताः तं प्रन्था । अयं वेनः । ये
देवासः । आ न इडाभिः विश्वेभिः सोम्यं मधु ।
ओमासश्चर्वणीधृतः ॥ ४७ ॥

म० कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र, हे विष्णो,
हे मरुतः, हे अधिना अधिनौ, नोऽस्माकमेषां सजात्यानां
समानजातीयानामपि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत । अत्र
प्रतीकोक्ताः तं प्रन्था (७ । १२) शुक्रग्रहे अयं वेनः
(७ । १६) मन्थिग्रहे ये देवासः (७ । १९) आप्रयणस्य
आ न इडाभिः (३३ । ३४) ध्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु

(३३ । १०) ऐन्द्रामस्य ओमासश्चर्वणीधृतः (७ । ३३)
वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मरु-
तो विष्णो । उभा नासत्या रुद्रो अध भ्राः पूषा
भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

उ० अग्न इन्द्र त्रिष्टुप् । हे अग्ने, हे इन्द्र, हे मित्र,
हे देवाः । शर्धः बलं संगृह्य । प्रयन्त प्रगच्छत । सोमिनो
गृहं सोमं पातुम् । हे मरुतगण उत अपि हे विष्णो ।
प्रत्यक्षकृतोऽयमर्धर्चः । द्वितीयस्तु परोक्षकृतः वाक्यभेदात् ।
उभा नासत्या उभौ नासत्यौ रुद्रः अध अथ भ्राः देवपत्न्यः पूषा
भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्त यज्ञं सोमपानाय ॥ ४८ ॥

म० प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्तीयपुरोरुक् । हे अग्ने,
हे इन्द्र, हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, हे मरुत मरुद्गण,
उतापि हे विष्णो, यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त ।
यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह । उभा
नासत्या उभौ नासत्यावश्विनौ रुद्रः अध अथ भ्राः देवपत्न्यः
पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिष्ठ स्वः पृथिवीं यां
मरुतः पर्वतां २॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मण-
स्पतिं भगं नु शर्धंसं सवितारं मृतये ॥ ४९ ॥

उ० इन्द्राग्नी मित्रावरुणा । जगती । इन्द्राग्नी च
मित्रावरुणौ च अदितिं च स्वः आदित्यं च पृथिवीं च यां
च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च हुवे आह्वयामि । विष्णुं च पूषणं
च ब्रह्मणस्पतिं च नु क्षिप्रम् शंसं शंसितव्यं सवितारं च हुवे ।
ऊतये अवनाय ॥ ४९ ॥

म० वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्तीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी
मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् यां तुलोकम्
मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणं ब्रह्मणस्पतिम् भगम्
शंसं तुल्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं हुवे
आह्वयामि ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ
सजोषाः । यः शर्धंसते स्तुवते धार्मि पञ्च इन्द्र-
ज्येष्ठा अस्मां २॥ अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

उ० अस्मे रुद्राः । त्रिष्टुभः पञ्च । अस्मे अस्माकं रुद्राः
मेहनाः सेचनाः यद्वा महनीयाः पूजनीयाः पर्वतासः पर्व-
ताश्च वृत्रहत्ये वृत्रवधे भरहूतौ संग्रामाह्वाने च । सजोषाः
समानजोषणाः समानमीतयः । एकाभिप्राया भवन्त्विति

शेषः । यश्च शंसते शंखाणि स्तुवते स्तौति च स्तोत्राणि ।
धायि दधति हवींषि । पञ्चः प्रार्जितधनः सन् । तस्मै च
रुद्राः सजोषाः भवन्तु । किंच इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां
ते तथोक्ताः । अस्मान् अवन्तु पालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥

म० पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोक्तम् । यो
नरः शंसते शंखाणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण
जपति पञ्चः प्रार्जितधनः सन् धायि दधाति हवींषि । तान्
अस्मांश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु । पञ्चः पृषोदरादिः ।
कीदृशा देवाः । अस्मे अस्मासु मेहना । शस आकारः । मेहन्ति
सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेचारः । रोदयन्ति शत्रूनि ति रुद्राः ।
पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः
'तत्पर्वमरुद्भ्यां' (पा० ५।२।१२२) इति तत्प्रत्ययः । वृत्रहृते
वृत्रासुरवधाय । भरहूतो भरे संप्रामे हूतिराह्वानं तत्र सजोषाः
समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः
इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि
भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य
त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

उ० अर्वाञ्चो अद्य । अर्वांगञ्चनाः अद्य भवत हे यजत्राः
हे यजनीयाः । किंच आवो हार्दि भयमानो व्ययेयम्
आव्ययेयम् । व्ययतिर्गत्यर्थः । आगमयेयं अभिमुखमापादयेयं
यः युष्माकं हार्दि हृदयम् भयमानः बिभ्यत् । बिभेतेर्विकर-
णव्यत्ययेन शानचि शप् । यत एवमतो ब्रवीमि त्राध्वं
पालयत नः अस्मान् हे देवाः, निजुरः नितरां यो भक्षितं
जरयति स निजूरः बुभुक्षितादित्यः वृकस्य वृकादिति
विभक्तिव्यत्ययः । त्राध्वं च कर्ताव कृपात् । अवपदः अवा-
चीनानि यत्र पदानि स तथोक्तः तस्मात् सोपानैर्यत्रोत्तरितुं
न शक्यत इत्यर्थः । हे यजत्रा यष्टव्याः ॥ ५१ ॥

म० कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोक्तम् । यजन्तं त्रायन्ते
यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः, अद्य यूयमर्वाञ्चः
अस्मदभिमुखाः भवत । दीर्घौ संहितायाम् । यतो भयमानः
बिभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयं
आगमयेयम् । अभिमुखं संपादयेयमित्यर्थः । 'व्यय गतौ'
णिजन्तः । भिजो व्यत्ययेन शप् भयमानः । किंच हे यजत्राः
देवाः, नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत । कर्ताव
कृपाच त्राध्वम् । कीदृशाद् वृकात् । निजुरः 'जुरी वधे' नितरां
जूर्यते हिनस्ति निजूरः । किप् तस्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृ-
शात् कर्ताव । अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः अव-
पात् तस्मादवपदः सोपानैर्यत्रोत्तरीतुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊतो विश्वे भवन्त्व-

मयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्व-
मस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ५२ ॥

उ० विश्वे अद्य इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० विश्वे अद्य लुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता (१८।
३१) ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

विश्वेदेवाः शृणुतेमध्वं हव मे ये अन्तरिक्षे य
उप दधिष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आस-
द्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

उ० विश्वेदेवाः हे विश्वेदेवाः, शृणुत इमं हवं आह्वानं
मे मम । ये अन्तरिक्षे स्थ भवथ । ये च उपदधिष्ठुलोके स्थ
भवथ ये च अग्निजिह्वा अभिमुखाः । उत वा अपिच यजत्रा
यष्टव्याः । श्रुत्वा च आह्वानम् आसद्य स्थित्वा अस्मिन्बर्हिषि
मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

म० सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना श्रयणे विनियुक्ता । हे विश्वे-
देवाः, ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ । ये च दधि उप स्वर्गसमीपे
स्थ । ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः । उत वा अपिच यजत्राः
यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत ।
श्रुत्वा चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वध्वं सुवसि
भागमुत्तमम् । आदिह्वामानध्वं सवितृव्यूणेषुऽनू-
चीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० देवेभ्यो हि । यस्माद्देवेभ्यः प्रथमं यज्ञियेभ्यः
यज्ञार्हेभ्यः अमृतत्वं सुवसि अभ्यनुजानासि भागं चोत्तमं
सुवसि आत् इत् अथानन्तरमेव दामानम् दातारमुत्पत्ति-
स्थितिलयानाम् स्वकीयं रश्मिजालम् हे सवितः, व्यूणुषे
विद्वणोषि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्गमे हि विप्रोऽकम्पित-
मनसाग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वीत । किंच अनूचीना अष्ट-
द्वितानि तदनुगतानि जीविता जीवितानि जीवनहेतूनि
कर्माणि मानुषेभ्यः ददासि तस्मात् स्वामेव स्तुम इति
वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

समाप्तं सर्वमेधिकं कर्म ।

म० वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोक्तम् । हे
सवितः, हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो
देवेभ्यः लमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि 'वू प्रेरणे'
तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागम् । अमृतत्वम-
मृतप्रदमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत्
अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति वामा
रश्मिसमूहः तं । व्यूणुषे विद्वणोषि विस्तारयसि । ततो मानु-

षेभ्यः जीवितानि जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे । सूर्यो-
दयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदृशानि जीवितानि ।
अनूचीना अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमू-
हानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त-
यिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति वैश्वदेवस्तुचतुर्थमहः समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्व-
वारथ रथप्राप्ता । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः
कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

उ० इदानीं त्रयोनुवाकाः पुरोरुचामनारभ्याधीता व्या-
ख्याया आदित्यस्य वा याज्ञवल्क्यस्य वा आर्षमापितुमेधात् ।
प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थः पूर्वं व्याख्यायते वाक्यवशात् । हे
प्रयज्यो प्रकर्षेण यजनशील अध्वर्यो, योग्यस्त्वं कविः क्रान्त-
दर्शनः वायुम् अच्छ आभिममुख्येन प्रहयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमि-
च्छसि । यजतेरेतद्रूपम् । बृहती मनीषा बृहत्या मनीषया ।
किंभूतं वायुम् । बृहद्रथिम् महाधनम् । विश्ववारं सर्वस्य
वरणीयम् । रथप्रां रथपूरणम् । शत्रुधनैरसौ रथं पूरयति ।
द्युतद्यामा द्योतनं यमनं यस्य स तथोक्तः । द्युतद्यामानमिति
विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् । नियुतः पत्यमानः
अत्रापि पत्यमानमिति पदयोर्विकारो वाक्यवशात् । नियु-
द्धिरथैरुपतन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् ॥ ५५ ॥

म० अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशार्चोन्नयोऽनुवाकाः पुरो-
रुचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदि-
त्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् । ऋजिश्चष्टा त्रिष्टुप् वायु-
देवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो, बृहती
मनीषा सहत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिममुख्येन त्वं वायुं प्र-
हयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कीदृशः त्वम् । कविः ज्ञानी ।
कीदृशं वायुम् । बृहद्रथिम् बृहत् रथिर्यस्य तं महाधनम् ।
विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं शृणोतीति
वा सर्वव्यापकम् । रथप्रां रथं प्राति पूरयति रथप्राः
तम् । यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः
द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य
तम् । नियुतः पत्यमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । नियु-
द्धिरथैः पत्यमानं गच्छन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं
वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।
इन्द्रवो वामुशन्ति हि । उपयामर्गहीतोऽसि वायव
इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः सजोषोभ्यां
त्वा ॥ ५६ ॥

उ० इन्द्रवायू इमे व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इन्द्रवायू व्याख्याता (७ । ८) ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं
घृताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥

उ० मित्रं हुवे । द्वे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि । पूतदक्षम्
पूतस्य शुद्धस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम् । वरुणं च
रिशादसम् हिंसकादिविनाशाने शक्तिं कुर्वाणम् हुवे ।
कीदृशः । धियं कर्म । घृताचीम् येन कर्मणा घृतमच्यते
हूयते तत्कर्म । साधन्ता साधयन्तौ । नहि देवतामन्तरेण
कर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥

म० द्वे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या ।
मित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । पूतदक्षं पूतं पवित्रं
सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वैधयति पूतदक्षस्तम् 'दक्ष
कर्मयुज्योः' इत्यस्माणिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति
हिंसन्ति रिशा बुद्ध्याः तान् समन्तादसति नाशयति रिशादसः
तम् । 'रिशा हिंसायाम्' 'दस उपक्षये' । द्वयोर्विशेषणे । कीदृ-
शातुभौ । धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशीं धियम् ।
घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र ताम् ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः ।
आयातश्च रुद्रवर्तनी । तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ५८ ॥

उ० दत्ता युवाकवः । द्वयोरश्विनोरेकस्य दत्त इति नाम
अंपरस्य नासत्य इति । तत्रायं विभक्त्यर्थे आकारो विरूपै-
कशेषे वर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इति च पाणिनिर्दर्शयति ।
हे दत्तौ दर्शनीयौ, हे नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव । 'अन्ना-
णपात्-' इति प्रकृतिभावः । युवाकवः युवां कामयमानाः
अहमहमिकया मां पिबतं मां पिबतमिति सुता अभिषुताः ।
वृक्तवर्हिषः प्रस्तीर्णवर्हिषः । यतः अतो ब्रवीमि आयातम्
आगच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ
रुद्रपन्थानौ । तं प्रत्नथायं वेन इति प्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥

म० आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दत्त इति नामापरस्य
नासत्य इति । हे दत्तौ दर्शनीयौ, हे नासत्या नासत्यौ न
असत्यौ । सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् । यतः
सुता अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः । युवा-
कवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः ।
यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकुषिभ्यां
काङ्कः' (उणा० ३ । ७६) इति बहुलप्रहणात्काङ्कप्रत्ययः ।
वृक्तवर्हिषः वृक्तं वर्हियन्ते ते । कीदृशौ युवाम् । रुद्रवर्तनी रुद्र-
स्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवर्तनशीलौ । तं प्रत्नथा
(७ । १२) अयं वेनः (७ । १६) एते द्वे प्रती-
कोक्ते ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी ।

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पुर्व्यं
सध्यक्कः । अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा
जानती गात् ॥ ५९ ॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति । विदद्यदि त्रिष्टुप् । इह वाक्-
प्रकटीभवेति सोच्यते । विदत् जानीयात् यदि । सरमा वाक्
त्रयीलक्षणा । सा हि अभिषवे समानं रमते । रुग्णं चूर्णी-
कृतम् अद्रेः सोमाभिषवस्य कर्तुः अद्रिभिश्च सोमोऽभिषूयते ।
महि महत् पाथः सोमलक्षणमन्नम् पूर्वं उपांश्वन्तर्यामैन्द्र-
वायवादिषु गृहीतम् । सध्यक् समानाञ्जनम् । सहस्य सध्रिः
अञ्जतेरुत्तरम् । कः कुर्यात् । किंच अग्रंनयत् यज्ञायं नयति
सा पाथः । सुपदी शोभनानि पदानि यस्या वाचः सा
तथोक्ता । नहि पदानि प्रत्याख्याय वाक्यं स्यात् । अक्षरा-
णामकारादीनां रवं शब्दं जानती प्रथमा अच्छ आभिमुख्येन
अगात् गच्छति । एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यायते बहुचांतु
संवादसूक्तम् । तत्र सरमा देवशुनी इन्द्रेण प्रेषितान्वेषणार्थं
गोधने पणिभिरसुरैर्हते तदभिप्रायेण व्याख्यायते ।
तत्रासुराणां पर्यालोचनवाक्यम् । विदद्यदि विदत् अलभत्
यदा सरमा देवशुनी । रुग्णं भग्नं गवां संबन्धिभिः खुरैः ।
अद्रेः पर्वतस्य द्वारम् । अथानन्तरं महि महत् गोलक्षणं
पाथः अन्नम् । पूर्व्यम् पूर्वेषु कालेषु अपहतम् । सध्यक्
देवान्प्रति सहाञ्जनम् कः । करोते रूपं । करिष्यति । अग्रम्
गवामग्रमवस्थाय नयत् नेष्यति । सुपदी शोभनपादयुक्ता
पदेन याम्ब्वेषयति नष्टं सैवमुच्यते । अक्षराणामसदीय-
वाक्यसंबन्धिनाम् अच्छ अभि रवमुच्चारणम् प्रथमा जानती
अगात् आगमिष्यति ॥ ५९ ॥

म० कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा
विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयी-
लक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति । यज्ञं प्रति-
पादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा । सुपदी शोभनानि पदानि
सुप्तिङन्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं
जानती ज्ञापयन्ती । अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत्
विदज्जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात्
वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः । अद्रेः
रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः । अद्रिणा सोमाभिषवग्राण्या रुग्णम-
भिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवा-
यवादिपात्रेषु । सध्यक् सहाञ्जति सहस्य सध्रिः । सहैव हवनाय
गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन
यजमानो मुख्यो भवति । एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः ।
बहुचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधने-
ऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी तद्गीले प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्या-
यते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण वान्वेषणाय प्रहिता सती

यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अल-
भत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अकार्षात् तस्यै दत्तवान् ।
ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन
नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अन-
यत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती
अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः ।
महि महत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्या-
मीति प्रतिज्ञातम् । सध्यक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् ।
विदत् 'विदु लामे' 'पुषादि' (पा० ३ । १ । ५५) इत्या-
दिना च्छेरब्जदेशः अलभाव आर्षः । सरमा 'सु गतौ' औणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । 'सरमा सरणिः' इति यास्कः । रुग्णम्
'रुजो भङ्गे' निष्ठायां 'ओदितश्च' (पा० ८ । २ । ४५) इति
नलम् । पाथः पातीति 'पा रक्षणे' अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य
थुडागमः । कः करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसहृर-' (पा० २ । ४ ।
८०) इत्यादिना च्छेलोपे रूपम् । सुपदी 'पादोऽन्यतरस्याम्'
(पा० ४ । १ । ८) इति ङीप् । गात् 'इणो गा
लुङि' ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरएतारं-
मग्नेः । एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानुरं क्षेत्रजि-
त्याय देवाः ॥ ६० ॥

उ० नहि स्पशम् । त्रिष्टुप् । नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः ।
स्पशम् स्पशः प्रणिधिरुच्यते । अविदन् अन्यम् अस्मात् वैश्वा-
नरादग्नेः । पुरएतारं सर्वेषु कार्येषु अग्रगन्तारं च नहि
अविदन् । आ ईम् द्वौ निपातौ अथशब्दस्यार्थे वर्तते । अथ
एनं वैश्वानरम् अवृधन् वर्धितवन्तः । अमृता अमरणधर्माणो
देवाः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणं वैश्वानरम् । क्षेत्रजित्याय
यजमानस्य देवयजनक्षेत्रजयनिमित्तम् ॥ ६० ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात्
विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु
पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त । नहिशब्दो निषेधवाची ।
स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ
ईम् निपातौ अथार्थौ । अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन्
अवर्धयन् । कीदृशमग्निम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । किमर्थमवृ-
धन् । क्षेत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षेत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्यै यज-
मानस्य क्षेत्रार्थे ॥ ६० ॥

एकषष्टी ।

उमा विचनिता मृध इन्द्राग्नी हवामहे । ता
नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

उ० उमा विचनिता । द्वे गायत्र्यौ । उमा उमौ उन्नौ ।
विचनिता हन्तेर्ध्वम् विहन्तारौ मृधः संग्रामस्य संग्रामका-

रिणां वा । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः । तौ च आहूतौ नः अस्मान् मृडातः मृडयतः सुखयतः ईदृशे कर्मणि ॥ ६१ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः । कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूणवलौ । मृधो हिंसकान् विघनिनौ विशेषेण हृतो नाशयतस्तौ विघनिनौ हन्तेर्धः । ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् । ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा । मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी ।

उपास्मै गायता नरः पर्वमानायेन्दवे । अग्निदेवाँर ॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

उ० उपास्मै । उपगायत हे नरः ऋत्विजः, अस्मै पवमानाय दशापवित्राद्गोणकलशं प्रति गच्छते । इन्दवे सोमाय अग्निह्वयक्षते यष्टुमिच्छते । सनि यकारलोपः । देवान् ॥ ६२ ॥

म० देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः, अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत । स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे । पवमानाय 'पव गतौ' पवते दशापवित्राद्गोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै देवान् यष्टव्यानाभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते । यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

ये त्वाहिहले मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ । ये त्वा नूनमनु मदन्ति विप्राः पिबेन्द्रसोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

उ० ये त्वा द्वे त्रिष्टुभौ । ये मरुतः त्वाम् अहिहले अहिरसुरः । अहिवधे कर्तव्ये हे मघवन्, अवर्धनवर्धितवन्तः । ये च शाम्बरे वधे कर्तव्ये हे हरिवन् । ये च गविष्टौ गवामपामेषणायोपस्थितं सन्तं त्वामवर्धन् । ये च त्वा त्वाम् नूनं निश्चयेन अनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । विप्राः मेधाविनः पिब हे इन्द्र, सोमम् सगणः समानगणः तैः मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टाया द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मघवन् धनवन्, ये मरुतो गणदेवाः अहिहले वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयत्नेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः, हरिनामकाध्वयुक्त, शाम्बरे शम्बरसंघनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पण्यसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र, तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्पतीयादिग्रहं पिबानृतेः । अहिहले हन्तेर्भावे 'हनस्त च' (पा० ३ । १ । १०८) इति क्यप्

कुट्तरपदसमासः । अवर्धन् । द्वेः सार्वधातुकत्वेऽपि 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यार्धधातुकत्वे णिलोपः । यदुत्तयोगान्निधाताभावः (पा० ८ । १ । ६६) । गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६ । २ । १) इति पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । द्वेर्लसार्वधातुका-नुदात्तत्वे धातुस्वरः 'तिङि चोदात्तवति-' (पा० ८ । १ । ७१) इति गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धेन्निरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

उ० जनिष्ठा उग्रः । जातः उग्रः उद्गूणः । सहसे बलाय तुराय त्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रः मन्दनीयः ओजिष्ठः अतिशयेन ओजसा युक्तः । बहुलाभिमानः अचिन्त्याभिमानः बहुप्रकाराभिमानो वा । अभिमानः ज्ञानम् यत् तस्मात् । अवर्धन् अवर्धयन् इन्द्रं । मरुतश्चित् मरुतोऽपि अत्र परमपदे स्थितम् । माता अदितिः यत् यस्मात् वीरं च दधनत् दधातेरेतद्रूपम् नकार उपजनः । धारितवती । धनिष्ठा अतिशयेन धन्या धनवती । तस्माच्च मरुतः अवर्धयितुं संबन्धः ॥ ६४ ॥

म० गौरिवीतिदृष्टा । हे इन्द्र, त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुब्ध अडभावः । कीदृशाय । सहसे तुराय त्वरमाणाय वेगवते । कीदृशः लम् । उग्रः उत्कृष्टः । मन्द्रः सुलभः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वजगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रमरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् । स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह । यत् यस्मात् माता-दितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती । नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्त्साकमर्धमार्गहि । महा-
न्महीभिर्रुतिभिः ॥ ६५ ॥

उ० आ तू नः । आ तू नः इति त्रयो निपाताः छन्दः-परिपूर्तिकराः । हे इन्द्र, हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, अस्माकमर्धम् अस्मदीयं पक्षम् आगहि आगच्छ । एतत् च अस्मान् पालयेति शेषः । महान् सन् महीभिर्महतीभिः ऊतिभिरवनैः पालनैः ॥ ६५ ॥

म० वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः । 'ऋचि तुनुष-' (पा० ६ । ३ । १३३) इत्यादिना तस्य संहितायां कीर्षः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा । हे

वृत्रहन् हे इन्द्र, त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छे-
त्यर्थः । आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवासदेशमागहि । देवयजन-
देशं प्रामुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । महीभिः महतीभिः ऊतिभिः
अवनैः रक्षाभिः महान् । योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

षट्षष्टी ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरु-
ष्यतः ॥ ६६ ॥

उ० त्वमिन्द्र बृहती । त्वमेव हे इन्द्र, प्रतूर्तिषु
प्रतरणेषु शत्रुषु निमित्तभूतेषु । अभिविश्वा असि अभ्यसि
अभिभवसि विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामान् । किंच अश-
स्तिहा अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा । जनयिता च सुखा-
नाम् । विश्वतूरः सर्वतूरणश्चासि । अतो ब्रवीमि । त्वमेव तूर्य
जहि मारय । तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥

म० नृमेघदष्टे द्वे ऐन्द्रौ पथ्याबृहतीसतोबृहत्सौ । प्रकृष्टा
तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्यः शत्रवः संग्रामा वा तेषु
प्रतूर्तिषु हे इन्द्र, त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः संघर्षमानाः शत्रुसेनाः
अभि असि अभिभवसि । किंच यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान्
सर्वान् रिपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूरः । ततः तरुष्यतः हनि-
ष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय । कीदृशस्त्वम् । अशस्तिहा
नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा ।
जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टी ।

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न
मातरा । विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं
यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

उ० अनु ते । सतोबृहती । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्या-
यते यच्छब्दयोगात् । हे इन्द्र, यत् यस्मात्कारणात् वृत्रम-
सुरं तूर्वसि । तूर्वतिर्हिसाकर्मा हिंसि । अतः कारणात् ।
अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः । अन्वीयतुः अनुजग्मतुः
अनुगतवत्यौ त्वामेव । ते तव शुष्मं बलं किंकुर्वाणं । तुरयन्तं
तूर्णं गच्छन्तम् । क्षोणी क्षोण्यौ यावापृथिव्यौ । शिशुं न
शिशुमिव पुत्रमिव । मातरा मातृपितरौ विरूपैकशेषः ।
किंच विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामाः ते तव मन्यवे मन्योः
अयात् श्रथयन्ति विशीर्यन्ति । यो हि वृत्रं हन्ति यस्य च
यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥

म० हे इन्द्र, क्षोणी यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वी-
यतुः अनुगच्छतः । यावापृथिवीस्थां लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्त
इति भावः । कीदृशं शुष्मम् । तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्व-
न्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः । मातरौ मातापितरौ शिशुं शिशु-
मिव । यथा पितरौ बालमनुगच्छतः 'यस्य बलाद् यावापृथि-

व्याप्यविमीताम्' (निरु० १० । १०) इति यास्कः । तदेव
प्रपञ्चयति विश्वा इति । विश्वाः सर्वाः स्पृधः संघर्षमानाः शत्रु-
सेनाः ते तव मन्यवे । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तव क्रोधात्
श्रथयन्त अश्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति । तव क्रोधदर्श-
नादुद्विजन्त इत्यर्थः । युक्तमेतत् । यत् यस्मात् युद्धे हे इन्द्र, त्वं
वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि । तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टी ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्रमादित्यासो भवता
मृडयन्तः । आवोऽर्वाची सुमतिर्वृत्त्यादुहोश्चिद्या
वरिवोवित्तरासन् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

उ० यज्ञो देवानामिति व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

म० कुत्सदष्टा त्रिष्टुप् व्याख्याता (८ । ४) ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुष्टं शिवेभिर्द्य
परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे
रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ६९ ॥

उ० अदब्धेभिः सवितः । जगती । हे सवितः, अद-
ब्धेभिः अनुपहिंसितैः पायुभिः पालनैः त्वम् शिवेभिः
शान्तैः अद्य परिपाहि परिपालय नोऽस्माकम् गयं गृहम् ।
हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा । सुविताय सुप्रसूताय कर्मणे
नव्यसे नवतराय । भवेति वाक्यशेषः । रक्ष च सर्वथा ।
माकिः मा कश्चन नोऽस्माकं अघशंसः अघं पापं यः शंसति
स अघशंसः । ईशत ईष्टा ईशिता भवतु ॥ ६९ ॥

म० भरद्वाजदष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः
सर्वस्य प्रसवितः, पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा
त्वमद्य परिपाहि रक्ष । 'गयः कृदरः' इति गृहनामसु, 'मीढुं
गयः' इति धननामस्त्रिपाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः
पायुभिः । अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः
सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम् । हिरण्यजिह्वः हिरण्यवद्विचला
जिह्वा यस्य सत्यवाक् । यद्वा 'हिरण्यं हितरमणीया जिह्वा
ज्वाला यस्येति वा 'हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भव-
तीति वा' (निरु० २ । १३ । १२) इति यास्कोक्तेः । किंच
नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मात्
रक्ष पालय । किंच माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः
शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् । त्वत्प्रसादात्पाप्मास्मा-
कमीक्षिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् 'बहुलं छन्दसि' (पा०
२ । ४ । ७३) इति शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी ।

प्र वीर्या शुच्यो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः

सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिब ।
सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

उ० प्रवीरया । अन्याः पुरोरुगणः त्रिष्टुप् । प्रवीरया ।
बहुवचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्टवीराः सोमाः शुचयः
स्वभावादेव शुद्धाः । दद्विरे 'दृ विदारणे' । विदीर्णाः कणी-
भूताः । वां युवयोः संबन्धिनः । हे यजमानौ जायापती ।
कथं दद्विरे इति चेत् । वाम् अध्वर्युभिः मधुमन्तः उद-
कवन्तः सुतासः अभिपुताः प्रावभिः । एवमनेनार्धचैनं
यजमानौ संबोध्य अथेदानीं संबोधयति वायुम् । वह वायो
नियुतः । वह प्रापय । हे वायो, नियुद्गणकानश्चान् याहि
च अच्छ सोममभि । सोमं वा प्राप्नुम् । पिब च सुतस्या-
भिपुतस्य । अन्वसः सोमस्य । मदाय तृप्तये मदजन-
नार्थं वा ॥ ७० ॥

म० वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे
प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विव-
चनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोः
स्वभूताः सोमाः दद्विरे विदीर्णाः चूर्णाभूताः 'दृ विदारणे' कर्म-
कर्तरि लिट् । कीदृशाः । प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा
ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ ।
१ । ३९) इति जसो याजादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्व-
र्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण 'प्रावभिः द्रवीभावमापा-
दिताः अभिषुण्वन्ति चलारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात्' (का०
९ । ५ । ११) इति कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् ।
अध्वरनेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु-
निग्राभ्यारूपमुदकं तद्वन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ संबोध्य
वायुमाह । वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो, नियुतोऽश्चान्
त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छ याहि । अच्छाभेरर्थे आपु-
मिति वा । सोमाभिमुखं सोममामुं वा याहीत्यर्थः । याला च
मदाय तृप्तये मत्ततायै वा सुतस्याभिपुतस्यान्धसः सोमस्य
स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी ।

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रमुदा । उभा
कर्णा हिरण्यया ॥ ७१ ॥

उ० गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

म० गाव उपेति व्याख्याता (३३ । १९) ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी ।

काव्ययोरानेपु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशा-
दसा सुधस्थ आ ॥ ७२ ॥

उ० काव्ययोरानेपु । गायत्री । काव्ययोः कवीनां
हितयोः । आजानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु । कृत्वा
कर्मणा अग्निष्टोमादिकया क्रियया । दक्षस्य उत्साहवतः ।

यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे । रिशादसा । रेशितव्यस्योपल-
क्षयितारौ । सधस्थ आ सहस्थाने आगच्छतम् । हे मित्रा-
वरुणाविति शेषः ॥ ७२ ॥

म० दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां
ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति
रिशाः तानासमन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ । द्विवचनं
मित्रावरुणविषयम् । हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ,
यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम्
आ आगच्छतम् । कीदृशस्य यजमानस्य । काव्ययोः कवि-
हितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताजन्मसु सोमपानार्थमा-
विर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कृत्वा कतुना
यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः ।
दक्षस्येति विशेषणाद्यजमानपदमध्याहर्तव्यम् । आ इत्युपसर्गेण
गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

दैव्यावध्वर्यु आगतुं रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा
यज्ञं समं जाये ॥ तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ७३ ॥

उ० दैव्यावध्वर्यु व्याख्यातम् । तं प्रत्नथा अयं वेन इति
द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

म० दैवेति व्याख्याता (३३ । ३३) तं प्रत्नथा (७ ।
१२) अयं वेनः (७ । १६) इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधःस्विदासी३दुप-
रिस्विदासी३त् । रेतोधा आसन्महिमानं आसन्स्वधा
अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ७४ ॥

उ० तिरश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणेनया गृह्यते
तदभिप्रायेण प्रधार्थते आधवनीयादुजेता निग्राभ्यास्वासि-
ञ्चति ताः पवित्रे यजमानः । ततो ग्रहग्रहणम् । तिरश्चीनो
विततो रश्मिरेषाम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्रलक्ष-
णात् रश्मिः तिरश्चीनः विततः प्रसारितः उद्गातृभिः तस्मिन्द-
शापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः दशापवित्रात् अधःस्विद्वि अधश्च आ-
सीत् उपरिस्विद्वि उपरि च आसीत् । आसीदित्युभयत्र विचारे
भुतिः । किंच रेतोधा आसन् । रेतः सोमः स हि जगदु-
त्पत्तिबीजम् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाधवनीय-
द्रोणकलशादयः । महिमानश्च आसन् । सोमैकादशाः सो-
मस्य महिमानः । किंच स्वधा अवस्तात् स्वधा अन्नम् अव-
स्तात् शुक्रो द्रोणकलश इत्येतदुक्तं भवति । प्रयतिः परस्तात्
प्रयतनं प्रयतिः परस्तादुपरिष्ठात् । आधवनीयादुजेता नि-
ग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानोऽवनयति इत्येतदुक्तं
भवति ॥ ७४ ॥

म० प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या । मावेषु पदार्थेषु

वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आप्रयण-
ग्रहे विनियोगः क्रमपाठाच्छ्रूयते ततोऽधियज्ञं तावद्याख्यायते ।
'आधवनीयादुजेता निग्राभ्यास्वास्विति ताः पवित्रे यजमान-
स्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति' (का० ९।५।१७) कात्या-
यनेनोक्तं तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः
यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः
तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्रातृभिरिति शेषः । तस्मिन्
दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत्
उपरि च आसीत् । खिच्छब्दौ चार्थौ । उपरि खिदासीदिति-
कारः ह्युतः । किंच तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकल-
शादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् । 'यज्ञाद्वै प्रजाः
प्रजायन्ते' इति श्रुतेर्जगद्बीजलं सोमस्य । तथाऽपरे पदार्थाः
सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा
आसन् । आधारधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति
भावः । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति स्मृतेः । किंच स्वधानं
तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीच आसीत् । प्रयतिः
प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन्
परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् । अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां
प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः
विततः विस्तृतः सन् किम् ब्रुलोकादधःखित् आसीत् उतो-
परिखिदासीत् । खिदिति वितर्कः । 'विचार्यमाणानाम्' (पा०
८।३।९७) इति ह्युतः । किंच स रश्मिः रेतोधाः रेतसो
विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् । व्यत्ययेनैकवचनम् ।
तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्दृष्टिर्विनिर्नाम येनेमाः
सर्वाः प्रजा विभर्ति' इति । अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्या-
धायका आसन् विश्वप्रकाशलेन । किंच स्वधाननिष्पादकः
स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्ना-
त्सोर्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां
तृप्तिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ 'असौ वा आदित्यो देवम-
श्वित्युपक्रम्य 'न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति' (छां० ५।१।६) इति । अथाध्यात्मपक्षे
व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्षेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते (ऋ०
८।७।१७) बह्वच इमामृतं पठन्ति तत्र । नासदासीदिति
निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूय विश्वबीजमविवोक्ता ।
कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः
प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवम-
विद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतुन्युक्त्वा तेषां स्वकार्यजनने शैथ-
माह तिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः
कार्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगव-
स्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् । सूर्यरश्मिवद्युग-
पत्सर्वं व्यापेयर्थः । तदेव विभजते रेतोधा इति । सृष्टे
कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः

७० य० उ०

कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् । अन्ये महिमानः महान्तो
विपुला वियदादयो भोग्या आसन् । महिमान इति स्वार्थे
इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य
भोक्तृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्य-
योर्मध्ये स्वधानं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् । प्रयतिः
प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं
भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा०
५।३।२९) इति प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः । 'अस्ताति च'
(पा० ५।३।४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः । 'एतद्वा इदं-
सर्वमजं चैवाजादश्च' इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी ।

आ रोदसी अपृणदा स्वर्मेहज्जातं यदेनमपसो
अधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न
वाजसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

उ० आरोदसी जगती । वैश्वानर उच्यते । आ अपृणत्
आपूरयति रोदसी यावापृथिव्यौ । आ स्वः आपूरयति च स्वः
आदित्यम् महत् महान्तम् । कदा अपृणत् । यत् यदा जातं
जातमात्रम् पुनं वैश्वानरम् अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः अधार-
यन् कर्मणि स्थापितवन्तः । सो अध्वराय स एवायमग्निः
अध्वरा यज्ञार्थं परिणीयते । कविः क्रान्तदर्शनः । कथमिव
अत्यो न अश्वइव । वाजसातये अज्ञसंभजनाय । चनोहितः
चनसि अज्ञे स्थापितः । अश्वो हि घृतादिभिरभिधारितेनाज्ञेन
पोष्यते अतस्तेनोपमीयते ॥ ७५ ॥

म० तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति ।
विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत
उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना
अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी यावाभूमी
आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म । स्थावराणां प्रस्तरादौ तदु-
पलब्धेः । न केवलं रोदसी किंतु महत्प्रभूतं स्वः अन्तरिक्ष-
मापृणत्सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः ।
गार्हपत्यादीनां लोकलं श्रुत्योक्तम् 'अयं वै लोको गार्हपत्यो
यौराहवनीय' इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति । सोऽग्नि-
रध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीतामीध्रीयादिधि-
ण्यादिषु प्रकर्षेण प्राप्यते । नयने दृष्टान्तः । अत्यो न
यथाश्वो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्ववा-
न्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्त-
भोगानिति भावः । कीदृशोऽग्निः । कविः सर्वज्ञः चनोहितः चन
इत्यन्ननामेति यास्कः । चनसेऽज्ञाय भोग्याय हितः सर्वभोग-
संपादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

षड्सप्ततितमी ।

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा ।
आङ्घ्रैराविवांसतः ॥ ७६ ॥

उ० उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा । द्वे गायत्र्यौ । यौ इन्द्राग्नी ।
उक्थेभिः उक्थैः स्तुतौ सन्तौ । वृत्रहन्तमा वृत्रहत्यातिशयेन
हन्तारौ स्तः । या चित् यौ च गिरा वाचा स्तुतौ आमन्दाना
मोदमानौ स्तः । यौ च आङ्गूषैः स्तोमैः स्तुतौ आविवासतः
परिचरतः स्तोतुः । तौ उक्थैः गिरा आङ्गूषैश्च स्तुभः सर्व-
कामाश्चर्यम् ॥ ७६ ॥

म० वसिष्ठदृष्टेन्द्रामिदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी
आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ आग-
च्छतः 'आङ्गूषः स्तोम आघोषः' (निर० ५।११) इति
यास्कः । तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या
आविवासतः आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः ।
व्यत्ययेन कर्तरि लट् । 'विवासतिः परिचर्यायाम्' (निर०
११।२३) इति यास्कः । कीदृशौ तौ । वृत्रहन्तमा वृत्राणा-
भावकराणां पाप्मनां हन्तृत्वमौ 'नाद्वय' (पा० ८।२।
१७) इति नुम् । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः ।
सर्वत्र विभक्तोर्द्वादेशः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी ।

उप नः सुनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।
सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

उ० उप नः । उपशृण्वन्तु नोऽस्माकम् गिरः वाचः
सूनवः पुत्राः अमृतस्य प्रजापतेः ये विश्वेदेवाः । श्रुत्वा च
सुमृडीकाः अतिशयेन सुखयितारः भवन्तु नः अस्माकम् ७७

म० सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणही-
नस्य प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वेदेवाः ते नोऽस्माकं गिरः
उपशृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु । श्रुत्वा च नोऽस्माकं
सुमृडीकाः सुखकराः भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं
वेभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

ब्रह्माणि मे मतयः शङ्ख सुतासः शुष्म इयति
प्रभृतो मे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा
हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ७८ ॥

उ० ब्रह्माणि मे तिस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रस्य
द्वैतवाक्यम् । ब्रह्माणि स्तुतयः हवींषि वा । मे मतयः मम
मतीः इयति उद्गमयन्ति । शं सुखम् सुतासः अभिषुताः
सोमाः मम उद्गमयन्ति । शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।
शुष्मः बलम् इयति । 'ऋ गतौ' णिचो लोपश्छान्दसः ।
अर्पयति उद्गमयति । प्रभृतः 'ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि हस्य' इति
हकारस्य भकारः । प्रहृतः सोमाभिषवनिमित्तम् । मे मम
अद्रिः प्रावा । यत्र च आशासते यजमानाः मदीयमागम-
नमिच्छन्ति । यत्र च प्रतिहर्यन्ति प्रतिकामयन्ते । हर्यतिः
प्रेप्साकर्मा । उक्था उक्थानि । इमानि इन्द्रः शृणोत्विति ।

इमा इमौ हरी अश्वौ वहतः प्रापयतः । ता तानि स्थानानि
नः अस्मान् अच्छ अभिमुख्येन ॥ ७८ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुदेवत्ये । आये-
ऽगस्यदृष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह । हे मरुतः, ब्रह्माणि
मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे
मम स्वभूतानि । चोदनावाक्येऽप्यादिदेवतान्तरसंबन्धेन प्रतीय-
मानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः ।
मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो
यज्ञे गन्तव्यमिति भावः । किंच मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः
अद्रिः वज्रः इयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति । न प्रतिहन्त्यत
इत्यर्थः । कीदृशः । शुष्मः शोषयति शत्रूनिति शुष्मः । अतएव
गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां
मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपितु आशासति प्रार्थयन्ते यजमाना
यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिह-
र्यन्ति कामयन्ते । हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किंच
नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मां
प्रापयतः । अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्दार्थान्तरम् ।
ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवप्रावा
शुष्मः सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं सुखमियति अर्पयति उद्गम-
यति । णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् । शुष्मः 'अविसिबिशुषिभ्यः
कित्' (उणा० १।१४२) इति मन्प्रत्ययः कित्त्वाहुणाभावः
निच्वादाद्युदात्तः । अत्ति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः 'अदिशदिभृशु-
भिभ्यः किन्' (उणा० ४।६६) इति किन्प्रत्ययः आद्यु-
दात्तः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्तु न त्वावां २॥ अस्ति
देवता विदानः । न जायमानो नशते न जातो
यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

उ० अनुत्तमा ते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः ।
अनुत्तम् 'णुद प्रेरणे' अस्य निष्ठाप्रत्यये 'अनुत्तप्रवृत्तं' इत्या-
दिना सिद्धिः । अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम् ।
आ आस्ते । ते तव । हे मघवन् धनवन् । नकिर्तु नवा
कश्चित् प्रच्यावको महाभागस्य । किंच न त्वावान् । मनुष्य
सादृश्याय । न त्वत्सदृशः अस्ति देवता देवः विदानः सर्वज्ञ
इत्यर्थः । किंच न जायमानः नशते । न शिर्व्याहयर्थश्छन्दसि ।
व्याप्नोति । नच जातः तानि करिष्यति । तानि कानि । यानि
त्वं कृणुहि करोषीति लकारव्यत्ययः । हे प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

म० एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । 'णुद प्रेरणे' अस्य
निष्ठायां 'नसत्तनिषत्त' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना
अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् । हे
मघवन् धनवन् इन्द्र, ते तव अनुत्तं न केनापि नुतं
नाशितं महाभाग्यमिति शेषः । नु निश्चये । नकिः न कोऽपि

लन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न लेति । वतुरत्र सादृश्ये । लावान् लक्स-
द्वयो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति । स्वार्थे तत् विदेः
शानन् निष्वादाद्युदात्तः । किंच हे प्रबुद्ध प्रकर्षेण बृद्ध पुराण-
पुरुष, यानि कर्माणि वृत्रवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि ।
व्यत्ययेन लोद । तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो
भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति । न करो-
तीत्यर्थः । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति ।
उत्पत्त्यमान इति शेषः । तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । काल-
त्रये लादशो नास्तीत्यर्थः । अतो यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी ।

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेध-
नृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रुननु यं विश्वे
मदन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

उ० तदित् । तत् इत् भास । इच्छन्द एवार्थे । आसी-
दिति लकारव्यत्ययः । तदेवासीत् भुवनेषु भूतजातेषु
ज्येष्ठं वृद्धतमम् । यतो यज्ञे जातः उग्रः उद्गूर्णः वज्रहस्त
इन्द्रः । त्वेषनृम्णः तेजोधनो वा महाधनो वा । कार्यं
दृष्ट्वा कारणानुमानं कुरुते । नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत
इति । किंच । यश्च सद्योज्ञानः जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य ।
निरिणाति निहन्ति शत्रून् । पुनरपि विशिनष्टि । अनु यं
विश्वे मदन्ति अनुमदन्ति अनुवृत्त्यन्ति यं विश्वे सर्वे
देवाः । ऊमाः अघितारः अवनीया वा । नास्ति यतः
कुतश्चिज्जायत इति विशेषः ॥ ८० ॥

म० बृहद्विवद्वद्वा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत्
इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ ।
४ । ११७) इति लिटः सर्वधातुत्वादस्तेर्भूभावः । न सर्वोत्कृष्टं
ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः ।
कीदृशः । त्वेषनृम्णः त्वेषः कान्तिः नृम्णं धनं यस्य तेजोधनः
कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्प्यते । किंच य इन्द्रो जज्ञानः जाय-
मान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून् निरिणाति नितरां हन्ति । 'री वधे'
त्रयादिः प्वादित्वाद्भस्वः । किंच विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुम-
दन्ति अनुवृत्त्यन्ति । 'अनुर्लक्षणे' (पा० १ । ४ । ८४) इति
द्वितीया 'यहुत्ताभिलम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति मदन्ती-
त्यत्र निघातो न । कीदृशः । विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति
ऊमाः रक्षकाः । अवतेर्मन्प्रत्ययः 'द्वोः शङ्' (पा० ६ ।
४ । १९) इति ऊट् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी ।

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनू-
षत ॥ ८१ ॥

उ० इमा उ त्वा द्वे बृहल्यौ । तृतीयः पादः पूर्व व्याख्या-
यते सामर्थ्यात् । यं त्वां पावकवर्णा अभिवर्णा ऋषयः ।
शुचयः यमनियमपराः । विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः । अभ्य-
नूषत अभिष्टुवन्तः । स्तोमैः स्तोत्रैः । तं त्वा इमा उः पाद-
पूरणः । याः मम गिरः हे पुरुवसो प्रभूतधन, ता वर्धन्तु
वर्धयन्तु ॥ ८१ ॥

म० मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवस्य द्वे बृहल्यौ । पुरु बहु
वसु धनं यस्य स पुरुवसुः । संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुश-
ब्दस्य । हे पुरुवसो बहुधनादित्य, या मम गिरः शस्त्ररूपा
वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किंच विपश्चितो
विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पव-
मानादिभिः लामभ्यनूषत अस्तुवत । 'नू स्तुतौ' छुद् कुटादि-
लाङ्गुणाभावः । कीदृशा विपश्चितः । पावकवर्णाः अभितुल्यते-
जसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा
गिरस्तां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

अशीतितमी ।

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
तिरश्चिदये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥

उ० यस्यायम् । यस्येन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वः आर्यः
दासः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता दास इव । शेवधिपा अरिः ।
शेवधिर्निधिः । निधिमिव यो धनं रक्षति न वर्णाश्रमविहि-
तकर्मानुष्ठानं करोति सः यस्य शत्रुभूतः । किंच । तिरश्चित्
प्राप्तेऽपि अयं ईश्वरे रुशमे । रुशतिर्हिसाकर्मा । हिंसे । पवी-
रवि पवीरमायुधं तद्वति । आयुधवति युद्धकर्मणि । य इन्द्रः
अरिः शत्रुः । हे यजमान, तुभ्य इत् तुभ्यमेव । स इन्द्रः
अज्यते । धातूनामनेकार्थत्वादजिर्दानार्थः विकरणव्यत्ययश्च ।
अनक्ति ददाति रयिः धनम् । अत्रापि रयिमिति विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ ८२ ॥

म० हे आदित्य, यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः
वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः
शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः । निधिः
शेवधिरिति यास्कः । किंच एवंविधे कृपणे अयं धनस्वामिनि
वैद्ये वा तिरश्चित् । तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थः । अन्तर्भूतो
भूमिगर्तादी निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मलो-
पछान्दसः । तुभ्यमेव लदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति ।
कर्मकर्तरि यक् । कृपणस्य धनं लदर्थमेवोपयुज्यते पक्षहरणा-
दिना ननु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं । रुशमे
रुशतिर्हिसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः । रुशति हिनस्तीति
रुशमः तस्मिन् धनापहर्तृणां हिंसके । आतिथ्यादितिरस्कारे-
णात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्तीति पवीर-
मायुधम् रो मत्वर्थीयः । पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन्

धनरक्षार्थमायुधधारके । तथाच यास्कः 'पविः शल्यो भवति यद्धि पुनाति कार्यं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान्' (नि० १२।३१) इति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमी ।

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्रकृतः समुद्र इव पप्रथे । सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

उ० अयं सहस्रकृतः । सतोबृहती । योयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रकृतः । ऋषिभिः सहस्रकृतः । सह इति बलनाम । बलं कृत्वा स्तुतः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते । तस्यास्य सत्यः सः महिमा शवः बललक्षणः गृणे । गीयते अस्माभिर्यज्ञेषु विप्रराज्ये । यज्ञे हि ब्राह्मणाः स्वतन्त्रा राजान इव भवन्ति ॥ ८३ ॥

म० मेधातिथिदृष्ट्यादित्यदेवत्या सतोबृहती । अयमादित्य-रूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् । कीदृशोऽयम् । ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्रकृतः सहस्रं बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताबलं वर्धते । किंच अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्यं स्तोत्रशस्त्र-संदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति । राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी ।

अदब्धेभिः सवितः प्रायुभिष्टुष्टु शिवेभिर्द्यु परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत् ॥ ८४ ॥

उ० अदब्धेभिः सवितरिति व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

म० व्याख्याता (३३।६९) । षष्ठः पुरोरुगणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी ।

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः । अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणान्नोऽयं शुक्रो अयामि ते ॥ ८५ ॥

उ० आ नः आयाहि नः अस्माकं यज्ञम् । दिविस्पृशं शुलोकयायिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वज्जिरारब्धः दक्षिणा-दिभिः संपन्नः यज्ञः दिवं स्पृशत्येव । हे वायो, सुमन्मभिः सुमनसैः संकल्पैः । आगतस्य किं फलमिति चेत् । अन्तः-पवित्रे दशापवित्रस्य उपरि श्रीणानः होतृचमसे निषिच्य-

मानः सोमो वर्तते तत्र तव ग्रहो गुह्यते । अयं च यः शुक्रः सोमः तम् अयामि प्रापयामि ते तव ॥ ८५ ॥

म० इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्च-तस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् । जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या बृहत्या आया नव द्वादशी च । दशम्येकादशीत्रयोदशयः सतोबृहत्याः । हे वायो, नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ । कीदृशं यज्ञम् । दिविस्पृशं शुलोकव्या-पिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुष्यादक्षिणासंपन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि श्रूय-माणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति । अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः होतृचमसेन निषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्परहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं लवर्धमयामि नियतः लवीयभागत्वेन मया संस्कृतः । 'यसु उपरमे' कर्मणि चिप् ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी ।

इन्द्रवायू सुसंदशा सुहवेह हवामहे । यथा नः सर्वे इज्जनोऽनमीवः सङ्गमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रवायू सुसंदशा । सुसंदशा सुतरां सम्य-दर्शनीयौ । सुहवा स्वाह्वानौ च । इह हवामहे आह्व-यामः । तथाचाह्वयामः यथा येन प्रकारेण नः अस्माकम् सर्वे इत् सर्वे एव जनः । अनमीवः अमीवा व्याधिस्तद्वहितः । सङ्गमे इन्द्रवायू संगतौ । सुमना शोभनमनस्कः । असत् भूयात् ॥ ८६ ॥

म० तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति आनङ्कभावः । कीदृशी सुसंदशा सुसंदशी सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्वे इत् सर्वे एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् । अस्तेलैव्यडागमः । कीदृशः । अनमीवः व्याधिरहितः । सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समा-गमे वा सुमनाः शोभनचित्तः । उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी ।

ऋधगित्था स मर्त्यैः शशमे देवतातये । यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ ८७ ॥

उ० ऋधगित्था । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छ-ब्दयागात् । यः मर्त्यैः नूनं निश्चयेन मित्रावरुणौ अभिष्टये स्वाभीष्टप्राप्तये । आचक्रे सेवते । हव्यदातये हविषो दानाय । स मर्त्यैः ऋधक् समृद्धियुक्तः । इत्या इत्यमित्यभिनयेन दर्शयति । शशमे शशयति यमनियमज्ञो भवति । देव-तातये देवानां कर्म देवतातिः तस्यै । यज्ञायेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते 'गन्धनावक्षेपण-' (पा० १।३।३२) इत्यादिना करोतेः सेवनार्थे आत्मने-

पदम् । किमर्थम् । अभिष्टये अभिमतलाभाय । पृषोदरादि-
लोपः । हव्यदातये हविषो दानाय च । स नरः इत्या अनेन
हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति । यमनियमशमदमादियुक्तो
भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः । देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः
तस्मै यज्ञाय । ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसंप-
त्तिक्षमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । वद श्रुत् सत्रा अद्धा
इत्येति निपातः । सत्यवचनो वा । सत्यं शाम्यति । एवाभ्यास-
लोपाभाव आर्षः शशमेत्यत्र ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

आयातमुपभूषतं मध्वः पिवतमश्विना । दुग्धं
पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

उ० आयातं आगच्छतम् । उपभूषतम् अलंकृतं च
यज्ञम् । मध्वः मधुरूपस्य स्वमंशं पिवतं च । हे अश्विनौ ।
किंच । दुग्धं पयः महावीरसेचनार्थम् । हे वृषणौ सेकारौ
हे जेन्यावसू जेन्यं जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ जेन्या-
वसू । किंच मा नो मर्धिष्टं माच मर्धिष्टं संप्रहारं कुरुत नः
अस्मान्प्रति । आगतम् अवश्यं च आगच्छतम् ॥ ८८ ॥

म० वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ, युवामा-
यातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । आगत्य च उपभूषतमलंकृतं
यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिवतम् । कर्मणि षष्ठी नुमभाव-
इच्छान्दसः । किंच हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य
सेकारौ, हे जेन्यावसू, जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात्
वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ । युवां
पयः वृष्ट्युदकं दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् । दुहेलौण्मध्यमद्वि-
वचनं दुग्धमिति । किंच नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्रम् ।
मृधिर्हिंसार्थः छुद् । किं बहुना युवामागच्छतम् । आदरार्थं
पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमी ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं
नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

उ० प्रेतु अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः
वृहस्पतिः । प्रेतु च देवी वाक् । सूनृता शोभना सत्य-
वती त्रयीलक्षणा । कं प्रत्यागच्छत्वित्यत आह । अच्छ अभि ।
वीरं पुत्रं महावीरं वा । नर्यम् नृभ्यो हितम् अनुग्राहकम् ।
पङ्क्तिराधसं ब्रह्मपङ्क्तिसाधकम् । पङ्क्तिपावनमित्यर्थः । किंच
देवाः यज्ञं नयन्तु नः अस्माकम् ॥ ८९ ॥

म० कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः
नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागच्छतु । ब्रह्म-
णस्पतिः । 'ब्रह्मणः पाता पालयिता वा' (निर० १०।१२) इति
यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव
वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रेतु । किंच देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं

नयन्तु प्रापयन्तु । यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् । वीरं
विशेषेणेरयति वीरस्तं शत्रूणां विशेषेणमूलयितारम् । 'वीरो
वीरयत्यभिन्नान्' (निर० १।७) इति यास्कः । नर्यं नृभ्यो
मनुष्येभ्यो हितम् 'उगवादिभ्यः' (पा० ५।१।२) इति
यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हयोर्धानाः पूष्णः करम्भः
सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः,
द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्ना-
राशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः, त्रीणि सवनानि
पशुरुपवसथ्यः पशुरनुवन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः, एताभिः पङ्क्तिभिः
राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्त्यो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्ति-
राधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति
सर्वायः ॥ ८९ ॥

नवतितमी ।

चन्द्रमा अस्त्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि । रयिं
पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिकदत् ॥ ९० ॥

उ० चन्द्रमा अप्सु । आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योसौ
चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिषुतः अस्त्वन्तः
मध्ये रसरूपेण आस्थितः । अम्रौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः
धावते दिवि । तस्मात् पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण
रयिं धनम् पिशङ्गं पीतवर्णम् । बहुलमसंख्यातम् । पुरुस्पृहं
बहवो यत्र स्पृहयन्ति । हरिः सोम एति । कनिकदत् पर्ज-
न्यरूपेणात्यर्थं स्तनितं कुर्वन् ॥ ९० ॥

म० त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेर्होमद्रव्यस्य
परिणामो व्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोष्मात्मकपञ्चामिक्रमेण परिपाकः'
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः
तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं,
मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु
वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थितामौ
हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधा-
वते शीघ्रं गच्छति । 'स्र गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः
'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो
हरितवर्णः' (निर० ४।१९) इति यास्कोकेर्हरिः पूर्वोक्तः
सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयि-
मेति 'रयिरिति धननाम' (निर० ४।१७) इति यास्कः ।
धान्यभावं प्राप्नोति ब्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं
रयिम् । पिशङ्गम् परिपाकेन ब्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं
भवति । बहुलमसंख्यातम् । चतुर्विधभूतप्राग्जीवनपर्याप्त-
मित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरुणां बहूनामपि स्पृहा लिप्ता यत्र
तम् । बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः ।
कीदृशो हरिः । कनिकदत् पर्जन्यरूपात्यर्थस्तनितं कुर्वन् ।
'दाधर्ति-' (पा० ७।४।६३) इत्यादि निपातः ॥ ९० ॥

एकनवतितमी ।

देवं देवं वोऽवसे देवं देवमभिष्टये । देवं देवं हुवेम वाजसातये गुणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

उ० देवं देवं वः । देवं देवमिति वीप्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवास्तावतो देवान् वः युष्माकमवसे पालनाय । हुवेमेत्यनेन संबन्धः । आह्वयामः । देवं देवमभिष्टये अभीष्टकामावाप्तये आह्वयामः । देवं देवं हुवेम । वाजसातये अन्नसंभजनाय । कथं हुवेमेति चेत् । गुणन्तः स्तुतिभिः देव्या धिया । देवतायाथात्म्यचिन्तनपरया बुद्ध्या ॥ ९१ ॥

म० मनुष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवास्तान् वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽज्ञलाभाय देवं देवं हुवेम । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कः । कीदृशा वयम् । देव्या देवतायाथात्म्यानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या गुणन्तः स्तुवन्तः । यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन वीप्समानया धिया स्तुत्या गुणन्तः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी ।

दिवि पृष्ठो अरोचतामिर्वैश्वानरो बृहन् । क्षमया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

उ० दिवि पृष्ठः । योऽग्निर्वैश्वानरः दिवि पृष्ठः शुलोके स्थितः आदित्यात्मना अरोचत देदीप्यते बृहन् महान् । सोऽयम् क्षमया पृथिव्या कारणभूतया । वृधानः वर्धमानः ओजसा बलेन च । चनोहितः चनसि अन्ने हविलक्षणे हितः स्थापितः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

म० मेघदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि शुलोके पृष्ठः स्थितः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते 'पृष्ठु सेके' निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किंच सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः । क्षमया वृधानः क्षमा पृथिवी तया तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मन्वाः क्रोशन्तीति वत् । भूत्यैर्वर्णाश्रमभिः नरैर्दत्तेन हविषा वर्धमानः । अतएव ओजसा च चनोहितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽज्ञाय हितः 'चन इत्यज्ञनाम' (निरु० ६ । १८) अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः । हित्वी शिरो जिह्वया वावदत् चरन् त्रिशत्पदान्यक्रमीत् ॥ ९३ ॥

उ० इन्द्राग्नी अपात् । प्रवहिकेयमृक् । यथाग्रंशं तु

व्याख्यायते । मानुषी वागनयोच्यते । उक्तं च 'अथ यन्मा-
नुष्या वाचाह इतीदं कुर्वतेतीदं कुर्वतेति तदुह तथा चीयत'
इति । हे इन्द्राग्नी, अपात् पादरहिता गद्या इयं वाक् । पूर्वा
आभगात् आगता । पद्वतीभ्यः पादवतीभ्यः सकाशात् ।
हित्वी हित्वा परित्यज्य शिरः प्रथमं पदम् अन्यत्करोति ।
नहि लौकिक्या वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति । जिह्वया
विदुषः वावदत् वदन्ती । चरत् चरति । कियन्ति तत्र
पदानि । त्रिशत्पदानि त्रिशत्संख्याकानि पदानि अक्रमीत्
अतिक्रामति । नहि परतः त्राणविषयः ॥ ९३ ॥

म० सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवहिका । हे इन्द्राग्नी,
अपात्स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात्
आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हिली निद्रात्याजनेन
प्रेरयित्री । यद्वा शिरो हिली हिला ल्यक्त्वा स्वयमशिरस्कृता
सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् । यद्वृत्तं । मृशं
शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति । अडभाषः । एवं
चरन्ती उषा एकदिनेन त्रिशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसा-
धनभूतान् मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते । अहोरात्रेण
त्रिशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः । यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः
अग्निः पुरुषः । हे इन्द्राग्नी, युवगोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-
रहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी
सती आ अगात् । पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारता-
दिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् वेदवाचः
प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथम-
जाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णाय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह
हिली शिर इति । शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते ।
अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या
वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरस्थानीयमाख्यात-
पदं हिला ल्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत्
अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा
त्रिशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति । अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः ।
मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिशदङ्गुलानि क्रामति । एवं
वाग्विषयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी ।

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकध्
सरातयः । ते नो अद्य ते अपरं तुचेतु नो भवन्तु
वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

उ० देवासो हि ष्मा । हि स्व निपातौ । ये देवासः
मनवे समन्यवः मनुना समानदीप्तयः समानक्रोधा वा ।
विश्वे सर्वे साकं सह उपास्याः । सरातयः समानदानाश्च ।
ते विश्वेदेवाः नः अस्माकम् अद्य । ते च अपरम् आगा-
मिकाले । तुचेतु नः । तुगित्यपत्यनाम । अपत्याय च

अस्मदीयाय भवन्तु । वरिवोविदः वरिवो धनं ये अस्म-
दर्थं विन्दन्ति ते वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

म० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिध्यतिश-
याथौ । छान्दसौ षवदीर्घौ । ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य
वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु
वरिवो धनं वेदयन्ति लभयन्ति वरिवोविदः एकीभूय
धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं
तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु । तुनि-
त्यपत्यनाम । कीदृशास्ते । मनवे समन्यवः मनुनामकाय मुनये
मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युर्दासिर्गेषां ते । 'मन्युर्मनतेर्दासि-
कर्मणः' (निरु० १० । २९) इति यास्कः । मदर्थकमैकमयं
प्राप्ताः । यद्वा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः । अस्मच्छत्रुह-
ननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं तत्सहिताः
दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

अपाधमद्भिशास्तीरशस्तिहाथेन्द्रो युष्मयाभवत् ।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ९५

तु० अपाधमत् । प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतः द्वितीयः
प्रत्यक्षकृतः अतो वाक्यभेदः पदसंनतिवैकसिन्नार्धर्चैः । अपाध-
मत् धमतिर्गतिकर्मा । यदा अपगमयति । अभिशस्तीः
अभिशापान् अशस्तिहा । अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा
स्वतएव । अथानन्तरम् इन्द्रः युष्मि अन्नवान् यशस्वी वा
आभवत् भवति । एवं स्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः । इत
उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । देवाः ते तव हे इन्द्र, सख्याय
सखिभावाय येमिरे आत्मानं संयतं कृतवन्तः । हे बृहद्भानो
महादीप्ते हे मरुद्गण, एकवाक्ये तु बहूनां पदानां संनतिः
कार्या ॥ ९५ ॥

म० नृमेघदृष्टे द्वे मरुत्तुणविशिष्टेन्द्रदेवले । बृहन्तो
महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य
स मरुद्गणः हे बृहद्भानो, हे मरुद्गण हे इन्द्र, देवाः वसुरु-
द्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मा-
न्सखिभावाय वृणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त
इत्यर्थः । स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तान-
पवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति । धमतिर्गतिकर्मा
(निरु० ६ । २) इति यास्कः । अथ पश्चात् युष्मि अन्नवान्
यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान् भवति । कीदृशो
भवान् । अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते
अशस्तयः निन्द्या अशुरास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्य-
वान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी
तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति
भावः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमी ।

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत । वृत्रं
हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

तु० प्र वः प्रथमाबहुवचनस्य वभादेशः । प्रार्चत प्रो-
चारयत वः यूयम् स्तुतीः । इन्द्राय बृहते महते हे मरुतः,
ब्रह्म त्रयीलक्षणाः किमितिचेत् । वृत्रं हनति । हन्तीति प्राप्ते
शपः श्रवणम् । वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतक्रतुः बहुकर्मा ।
वज्रेण शतपर्वणा शतग्रन्थिना ॥ ९६ ॥

म० हे मरुतः, वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं
सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोचारयत । कीदृशायेन्द्राय । बृहते
महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं
हनति हन्तु । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति
शपो लुगभावः । केन । वज्रेण स्वायुधेन । कीदृशेन वज्रेण ।
शतपर्वणा शतसंख्यानि पर्वणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स
शतपर्वो तेन । कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य
बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमी ।

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य
विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्ठुवन्ति
पूर्वथा । इमा उ त्वा यस्यायमयं सहस्रमूर्ध्व
ऊ शुर्णः ॥ ९७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

तु० अस्येत् । अस्य इत् इदिति निपातः पादपूरणः । मदे
सुतस्य विष्णवि विष्णुर्यज्ञः । यज्ञे अभिषुतस्य मदे संजाते
य इन्द्रो वावृधे वृद्धश्च वृष्ण्यं सेकृत्वम् शवो बलं च आवि-
ष्करोति । तस्यास्य इन्द्रस्य अद्य अद्यापि तं महिमानं आयवः
मनुष्याः अनुष्ठुवन्ति । पूर्वथा पूर्ववत् यथा पूर्वमृषिभिः
स्तुतः । इमा उत्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् ऊर्ध्व ऊषुणः
इति चतस्रः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः ॥ ९७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

म० मेधातिथिदृष्टा माहेन्दी सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत्
अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति । गिजन्तलं
बोधम् । वर्षति सिञ्चतीति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यम् । यप्रत्यये
उपधालोपः । शवः बलम् । क सति । सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्य मदे सति । कीदृशो मदे । विष्णवि वेवेष्टे व्याप्नोति
विष्णुस्तस्मिन् सर्वेशरीरव्यापके । सप्तम्येकवचने 'घेर्ङिति'
(पा० ७ । ३ । १११) इति गुणोऽवादेशः । यद्वा विष्णवि
विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति संबन्धः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः ।
सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयती-
त्यर्थः । किंच अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्ज्वनो वीर्याविवर्धनरूपं

महिमानमद्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुब्रुवन्ति
आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वथा पूर्वमिव यथा
पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । 'प्रत्नपूर्व-
विश्वेमात्थालच्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । १११) इति पूर्वशब्दा-
दिवाच्यं थालप्रत्ययः । इमा उ ला यस्यायम् अयं सहस्रम्
(३३ । ८१—८३) ऊर्ध्वं ऊ षुणः (११ । ४२) एताः
प्रतीकोक्ताः ॥ १७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वभेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैव तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंक-
ल्पमस्तु ॥ १ ॥

उ० यज्जाग्रतः पदकण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः । अस्मि-
न्नाध्याये लैङ्गिको विनियोगः । लिङ्गच सामर्थ्यमुच्यते अभि-
धानशक्तिः । यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरं उदैति उद्गच्छति
चक्षुःप्रभृतीन्यपेक्ष्य । यच्च दैवम् देवो विज्ञानात्मा सोनेन
गृह्यत इति दैवम् । उक्तं च 'मनसैवानुद्गच्छत्यमेतदप्रमयं
ध्रुवमि'ति । तदु सुप्तस्य । तदःस्थाने यदोवृत्तिः । उकारः
समुच्चयार्थायः । यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति ।
यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् अतीतानागतवर्त-
मानव्यवहितविप्रकृष्टग्रहीतृ । ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञा-
ननेवृणां मध्य एकमेव ज्योतिः । तत् मे मनः शिवसंक-
ल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य रूपदेः सुरुपताज्ञानवतः
कामप्रभृति शान्तसंकल्पम् अस्तु भवतु ॥ १ ॥

म० अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्यया-
श्वत्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः । षडृचस्त्रिष्टुभो मनो-
देवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वेदति । तन्मे मनः शिव-
संकल्पमस्तु शिव कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत्
तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचि-
त्प्रापमित्यर्थः । तत्किम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उद्गच्छति । चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं
दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहक-
मित्यर्थः । 'मनसैवानुद्गच्छत्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' इति श्रुतेः । तत्
उ । यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चायः । यच्च मनः सुप्तस्य
पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले
सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरात् गच्छतीति
दूरंगमम् स्वप्नप्रत्ययः । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितप-
दार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां

श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः ।
प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा
मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः-
संबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्प-
मस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया ।

येन कर्माण्युपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विद-
थेषु धीराः । यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे
मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

उ० येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपसः
अप इति कर्मनाम तद्धितलोपः । अपस्विनः कर्मवतः ।
मनीषिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्ति कुर्वन्ति । विदथेषु
वेदनेषु यज्ञविधिविधानेषु धीराः धीमन्तः । यच्च अपूर्वम्
न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् । यद्वा अपूर्वमनपरम् ।
यच्च यक्षं पूज्यम् । यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे
मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता, कर्माणि
कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कृ करणे' खादिः । मनःस्वास्थ्यंविना
कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु । विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते
तानि विदथानि तेषु । वेत्तैरौणादिकोऽयप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन
मध्योदात्तं पदम् 'प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्च' (पा० ३ । १ ।
१—३) इति पाणिन्युक्तेः यज्ञसंबन्धिनां हविरादिपदार्थानां
ज्ञानेषु सतिस्त्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः । अपसः अप इति
कर्मनाम (निघ० २ । १ । १) अपो विद्यते येषां ते अप-
स्विनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० ५ । २ ।
१२१) इति विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्लुक्' इतीष्टाभावेऽपि
छान्दसो विनो लुक् (पा० ५ । ३ । ६५) सदा कर्मनिष्ठा
इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः
कर्मण्यण (पा० ३ । २ । १) यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते
पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः । यद्वा
अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं
यष्टुं शक्तं यज्ञम् । यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः 'मित्यादिर्नित्यम्'
(पा० ६ । १ । ११७) इत्याद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते
इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरामध्ये आस्ते इतरे-
न्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनस्त्वन्तिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे
मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ञयोतिरन्तरमृते
प्रजासु । यस्मान्न ऋते किंच न कर्म क्रियते तन्मे
मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

उ० यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्ति-

प्रज्ञाम् । उत अपिच । चेतः सामान्यप्रतिपत्तिचेतः । धृतिश्च प्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरमृतं च प्रज्ञासु । यस्मान्न ऋते येन च विना न किञ्चन कर्म क्रियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः । 'चित्ती संज्ञाने' अस्मात् प्यन्तादसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरमेदात् । यच्च मनः प्रज्ञासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् । उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १ । ४२) इति यास्कोकेः । यच्चाभ्युत्पत्तिमरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्नमनसः ऋते यन्मनोविना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः । सर्वकर्मसु प्राणिनां मनःपूर्वं प्रवृत्तेर्मनः-स्वास्थ्यविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यारादितरते' (पा० २ । ३ । २९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिव-संकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

उ० येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालम्, भुवनं वर्तमानकालं, भविष्यत् भविष्यत्कालं च । परिगृहीतम् अमृतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते । सप्त-होता । सप्त होतारो ह्यभिष्टोमे भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किंभूतम् । भूतकालसंबन्धि वस्तु । भुवनं भव-तीति भुवनम् । भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि । भविष्यत् 'लट् सद्वा' (पा० ३ । ३ । १४) इति शतृप्रत्ययः 'तौ सत्' (पा० ३ । २ । १२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्ध-वस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन । मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽभिष्टोमादिः तायते विस्तार्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा० ६ । ४ । ४४) इत्याकारः । कीदृशो यज्ञः । सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाहोतारो होतृमैत्रावरुणादये यत्र स सप्तहोता । अभि-ष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

७१ य० उ०

पञ्चमी ।

यस्मिन्नृचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाः । यस्मिन्श्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

उ० यस्मिन्नृचः यस्मिन्नमनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । कथ-मिव । रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तं संज्ञानम् सर्वम् तस्य तस्यार्थस्य । ओतं निक्षिप्तम् तन्तुसंततमिव कृतं प्रजानाम् । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ आराः इव । यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठा-तास्तद्वच्छब्दजालं मनसि । किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तं तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयर्थ्ये च ज्ञानाभावः । तन्मे मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभि-र्वाजिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

उ० सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । नेनीयते अत्यर्थं नयति । कथमिव । सुषारथिः कल्याणसारथिः अश्वान् इव यन्मनुष्यान् । यच्च मनः सुषारथिरिव । अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिन इव वेजनवतोऽश्वानिव यमयतीति शेषः । द्वे उपमे एकत्र नयनमन्यत्र नियमनमर्थः । यच्च हृत्प्रतिष्ठम् । तत्रोपलब्धेः । यच्च अजिरं जरारहितम् । यच्च जविष्ठं अतिशयेन गन्तुं । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

म० यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति । नयतेः क्रियासमभिहारे यद् । मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः । सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीशुभिर्वा-जिन इव यथा सुषारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनी-यत इत्यनुषङ्गः । रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथ-मायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं

जरारहितम् वात्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववद्वेगवत् जविष्ठम् 'न वै वाताकिचनाशी-योऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो व्योर्जसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उ० पितुं नु । अन्नस्तुतिः उष्णिगनुष्टुभर्मा । द्वितीयोऽर्धचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यस्य पितोः अन्यस्य त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः ओजसा बलेन वृत्रम् । विपर्वं विपर्वाणं विगतसन्धिबन्धनं कृत्वा । अर्दयत् विविधं अर्दितवान् तम् पितुम् अन्नम् । नुरनर्थकः । स्तोषम् स्तौमि । महः महतः धर्माणं धारयितारम् । तविषीम् तविष्याः इति विभक्तिव्यत्ययः । तविषीति बलनाम । तवतेवृद्धिकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

म० उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि । किंभूतम् । महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् । तविषीति बलनाम । विभक्तिव्यत्ययः । अजेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् । यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं गतसंधिवन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् । इन्द्रेण वृत्रोऽन्न बलेनैव हत इत्यर्थः । स्तोषं स्तौतेर्मिषि 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमे 'सिच्चहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्रत्यये गुणे च रूपम् । महः । महच्छब्दस्य ङसि छान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् । ङप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् 'बहुलं छन्दसमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङभावः । 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति वैरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूषि तारिषः ॥ ८ ॥

उ० अन्वि । चतस्रोऽनुष्टुभः । अनुमन्यासै अनुमन्यस्व । इदिति निपातः पादपूरणः । हे अनुमते, त्वम् । शं च सुखं च नः अस्माकम् कृधि कुरु । हे अनुमते, क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय । दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च । नः अस्मान् हिनु गमय । प्रण आयूषि तारिषः प्रतारिषः प्रवर्धय च नः अस्माकमायूषि ॥ ८ ॥

म० चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोऽनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः । हे अनुमते, त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्वदुक्तं बुध्यस्व । नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं

क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय । नोऽस्माकमायूषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याड् 'वैतोऽन्यत्र' (पा० ३।४।९६) इत्येकारः । कृधि 'श्रुभ्यणुपृक्-वृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः । तारिषः 'सिच्चहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः' (पा० ३।२।३४) इति वृद्धिः । अन्यत्पूर्ववत् । प्रपूर्वस्त-रतिवृद्ध्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

उ० अनु नः । अनुमन्यतां नः अस्माकम् अथ अनुमतिः । यज्ञम् देवेषु यज्ञियेषु । अग्निश्च अनुमन्यताम् । हव्यवाहनः हविषो वोढा भवतं । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । मयः सुखरूपौ ॥ ९ ॥

म० अनुमतिः अथ नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् । अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किंभूतोऽग्निः । हव्यवाहनः हविषां वोढा । किंच दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमन्यमी भवतम् । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा० ३।२।६६) इति वहेर्ण्युद् । दाशुषे 'दाश्वान्साहान्-' (पा० ६।१।१२) इति साधुः ॥ ९ ॥

दशमी ।

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमहुतं प्रजां देवि दिदिद्वि नः ॥ १० ॥

उ० सिनीवाली । सिनीवाली देवपुत्री । हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके पृथुसंयमितकेशभारे । महास्तुतिर्वा पृथुष्टुका । या त्वं देवनाम् असि भवसि स्वसा भगिनी । तां त्वां ब्रवीमि । जुषस्व प्रीत्या परिगृहीष्व हव्यं हविः । आहुतमभिहुतमग्नौ । प्रजां च हे देवि, दिदिद्वि दिश अतिसृज देहि नः अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

म० सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि, हे पृथुष्टुके, स्तुक्तं केशभारः स्तुतिः कामो वा । हे पृथुकेशभारे, महास्तुते वा पृथुकामे वा । या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि । सा लमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृहीष्व । हे देवि, नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिद्वि दिश देहि । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति दिशतेः शपः श्रुः ततो द्वित्वादि ॥ १० ॥

एकादशी ।

पथ्वं नद्युः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः । सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

तु० पञ्च नद्यः सरस्वतीम् । नदीदेवतायाः पञ्च नद्यः दृषद्वतीशतदृश्वन्दभागविपाशेरावतीत्यादिकाः । सरस्वतीम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति । सन्नोतसः समानानि स्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः । सरस्वती तु । तुशब्दोऽवधारणार्थः । सरस्वत्येव पञ्चधा । सो सा च स्वदेशे भवत् भवति । सरित् नदी । तस्यां हि सारस्वतानि सत्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

म० सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषद्वत्यायाः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति । किंभूताः सन्नोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे । सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे स्मरिन्नदी अभवत् पञ्चापि खनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा । तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायन्त मरुतो आजहृष्टयः ॥ १२ ॥

तु० त्वमग्ने चतस्र आग्नेयः । द्वे जगत्सौ अन्ये त्रिष्टुब-तुष्टुभौ । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः । त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः । शिवः कल्याणः सखा समानख्यानः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः कवयः क्रान्तदर्शनाः विद्वाना अपसः । अप इति कर्मनाम । विदित-कर्माणः । अजायन्त संवृत्ताः मरुतः । आजन्त्यः ऋष्टयः खङ्गा येषां ते आजहृष्टयः । यो हि शत्रून् जयति आजन्ते तस्यायुधानि ॥ १२ ॥

म० चतस्र आग्नेयः द्वे जगत्सौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने, त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि । आद्यो मित्रभूतो देवानां लमेवेत्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । अङ्गिराः अङ्गानां रसः । यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः । ऋषिर्देष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः । कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वानापसः अप इति कर्मनाम । विद्वाना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विदितकर्माणः । आजहृष्टयः आजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा । शत्रुघातकलात् । विद्वानेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् । विद्वानापसः अजायन्त । जनेरङ् जादेशश्च स्यन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य । त्राता तोकस्य तनये गवांस्य-निमेषश्च रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

तु० त्वं नः । विषमोऽयं मन्त्रः साध्याहारः । त्वं नः अस्माकम् हे अग्ने, आश्रय इति शेषः । अथैवं सति तव हे देव, पायुभिः पालनैः धैर्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आस्महे । किञ्च मघोनो रक्ष धनानि रक्ष । तन्वः शरीराणि च रक्ष । हे वन्द्य वन्दितव्य । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यते । यतः स्वभावत एव त्राता तोकस्य पुत्रस्य । तनये तनयस्य पौत्रस्य च गवां च असि । कथम् । अनिमेषं रक्षमाणः प्रमादमकुर्वन् रक्षमाणः । एवं चेत् मृदुहृदयतमोसि । तव व्रते तव कर्मणि वयं स्याम । अन्या देवताः परित्यज्य त्वामेव परिचराम इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

म० रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने, हे देव द्योतमान, हे वन्द्य स्तुत्य, तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानान् रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । कैः । तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः । यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये । विभक्तिव्यत्ययः । तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

उत्तानायामवभराम चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान । अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

तु० उत्तानायामव द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते योग्यत्वात् । योऽयम् अरुषस्तूपः ज्वालासंघातमूर्तिः । यस्य चास्य रुशत्पाजः दीप्तं बलम् । यश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः । यश्च वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः तमग्निम् । उत्तानायां अवभराम अवाचीनं हर । चिकित्वान् जानानः अरण्या वीर्यमिति शेषः । किंतद्वीर्यमिति चेत् सद्यः प्रवीता वृषणं जजान । सद्य एव प्रवीता कामिता सती वृषणं वर्षितारं सेक्तारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयतीति ॥ १४ ॥

म० यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः । किंभूतः । अरुषस्तूपः 'रुष वधे' रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा । 'पु उच्छ्राये' । अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभराम अवाचीनं हर । 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः । चिकित्वान् अरणिबलं जानन् । किं बलमिति चेत् । याऽरणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान जनयति 'छन्दसि लुङ्लिट्' (पा० ३।४।६) इति लिट् । सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इडायास्त्वा पदे वयं नाभां पृथिव्या अर्धि । जातवेदो निर्धामहमे हुव्याय वोढवे ॥ १५ ॥
तु० इडायास्त्वा । इडायाः पृथिव्याः त्वाम् । पदे देव-

यजनाख्ये । वयम् नामा नामौ पृथिव्या अधि । उत्तरवेद्यां
नामिका भवति तद्विषयमेतत् । हे जातवेदः जातप्रज्ञान,
निधीमहि स्थापयामः । हे अग्ने, हव्याय वोढवे हविषो
वहनाय ॥ १५ ॥

म० हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने, इडायाः पृथिव्याः
स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नामा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं
त्वा त्वां निधीमहि स्थापयामः । किमर्थम् । हव्याय वोढवे
हव्यं वोढुम् । विभक्तिव्यत्ययः । वहतेः 'तुमर्थे सेसेन्-'
(पा० ३।४।९) इति तवेप्रत्ययः 'सहिवहोः-' (पा०
६।३।११२) इत्योकारः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गुषं गिर्वेणसे अङ्गि-
रस्वत् । सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं
नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

उ० प्रमन्महे । चतस्र ऐन्द्रास्त्रिष्टुभः । प्रमन्महे प्रजा-
नीमः शवसानाय बलमाविष्कुर्वते । शूषं बलम् । आङ्गुषम्
आघोषं स्तोमम् । गिर्वेणसे देवाय । कथमिव । अङ्गिरस्वत्
अङ्गिरसा तुल्यप्रज्ञानाय च । सुवृक्तिभिः सुवृक्ताभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्य-
त्ययः सामर्थ्यात् । ऋग्मियाय ऋग्व्याय स्तुतिमयाय ।
अर्चनीयाय च । वयम् अर्चामः अर्कम् उच्चारयामः मन्त्रम् ।
नरे मरुपाय । विश्रुताय शौर्यबलदानादिलब्धख्यातये ॥ १६ ॥

म० चतस्र ऐन्द्रास्त्रिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गुषं
स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किंभूतं स्तोमम् । शूषं
बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम् उच्चारयाम । धातूनामने-
कार्यत्वादचरितिरुच्चारणार्थः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव । तैर्यथा
स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किंभूतायेन्द्राय ।
शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति
शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय । 'सुप आत्मनः क्यच्'
(पा० ३।१।८) इति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् 'बहुलं
छन्दसि' (पा० २।४।२७) इति तस्य छक् 'छन्दस्यु-
भयथा' (पा० ३।४।११७) इति तस्य शानचोऽप्यार्ध-
धातुक्त्वात् 'क्यस्य विभाषा' (पा० ६।४।५०) इति
क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय ।
गिर्वेणसे गिरा सुत्या वनयति संभाजयति आत्मानमभिल-
षितदानास्तोतृभ्य इति गिर्वेणाः । गीःशब्दोपपदाद्ब्रनोतेर्ष्यन्ता-
दद्युनि वनेर्घटादिलेन मित्संज्ञत्वात् ह्रस्वल्गु णिचो लोपः ।
गीर्वेणा इति प्रामे दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा स्वार्थे णिच्
गीर्भिरेन देवा भजन्ति इति गिर्वेणाः तस्मै । गीर्वेणशब्देन
समानार्थो गिर्वेणःशब्दः । पुनः किंभूताय । सुवृक्तिभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तोतीति स्तुवन् तस्मै । यज-
मानानिति शेषः । तदुक्तम् 'लमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ

मर्त्यम्' (६।३७) इति । पुनः कीदृशाय । ऋग्मियाय
ऋग्मयाय वेदमयाय । मयडर्थे छान्दसो मियद् । यद्वा 'ऋच
स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुक्षं जश्लं । ऋग्मः
स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः
कीदृशाय । नरे नररूपाय । नृशब्दस्य डे परे छान्दसो गुणः ।
पुनः कीदृशाय । विश्रुताय शौर्यदानबलादिभिर्लब्धख्या-
तये ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

प्रवो महे महि नमो भरध्वमाङ्गुष्यं शवसा-
नाय साम । येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो
अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७ ॥

उ० प्र वः । सामर्थ्याद्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्या-
यते । येन साम्ना नः अस्माकम् । पूर्वे पितरः पदज्ञाः
आत्मसत्त्ववेदिनः । अर्चन्तः स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः ।
गाः अविन्दन् आदित्यरश्मीन् लब्धवन्तः स हि
साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् आहरध्वम् । वः । प्रथ-
माबहुवचनस्य स्थाने व आदेशः । यूयम् हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः,
महे महते इन्द्राय । महि महत्वम् । नमः अन्नम् आङ्गु-
ष्यम् स्तोमस्य च हितम् साम । प्रभरध्वम् । शवसानाय
बलमभिलषमाणाय ॥ १७ ॥

म० महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि
महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत । यूय-
मित्यर्थे व इत्यव्ययम् । सुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः । आङ्गुष्य-
माङ्गुषाय हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः
अङ्गिरसः येनाग्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः
सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे । स हि साम्नां लोकः तत्साम
प्रभरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः । पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जान-
न्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति
सोमं दधति प्रयांसि । तितिक्षन्ते अभिशस्ति
जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

उ० इच्छन्ति त्वा । इच्छन्ति त्वाम् । सोम्यासः सो-
मसंपादिनः । सखायः समानख्यानाः । कथं समानख्यानाः ।
श्रुतौ 'द्वया वै देवाः अहैवं देवाः अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवा-
सोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इति । केन प्रकारेण इच्छन्ति ।
सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति सोमम् । दधति प्रयांसि ।
प्रय इत्यन्ननाम । धारयन्ति च हविर्लक्षणान्यन्नानि । किंच ।
तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानाम् । मनोवाक्कायसंयताः क्षा-
न्तिपराः । अभिशस्ति दुर्वचनं जनानां सहन्ते । अथैवं त्वा-
मिच्छताम् हे इन्द्र, त्वत् त्वत्तः सकाशाद् आसमन्ताम्ना-

वेन । कः चन । चनो निपातोऽप्यर्थे । हिरनर्थकः । कोऽपि प्रकेतः प्रज्ञानविशेषः अत्यर्थं भवति । यजमानानामिति शेषः ॥ १८ ॥

म० हे इन्द्र, त्वत् तत्तः सकाशात् कश्चन । चनशब्दोऽप्यर्थे । कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृतो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति । 'अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवा^{१८}सोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इत्यु-
क्तेर्देवानां विप्राणां च सखिलम् । किंभूताः सखायः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह । यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च । प्रय इत्यज-
नाम । हवींषि धारयन्ति । किं । जनानामभिषक्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाकायसंयताः क्षान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

न ते दूरे परमा चिद्रजा^{१९}स्या तु प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता प्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

बु० न ते । नहि ते तव दूरेऽपि परमा परमाणि विप्र-
कृष्टदेशानि । रजांसि स्थानानि । एवंचेत् । आ प्रयाहि आयाहि तु तूर्णम् । हे हरिवः हरिभ्यां अश्वाभ्याम् । किमर्थम् । स्थिराय दृढसौहृदाय । वृष्णे सेक्रे । सवना कृतेमा सवनानि कृतानि इमानि । किंच । युक्ताः अभिषवकर्मणि प्रावाणः । समिधाने समिध्यमाने च अग्नौ आहवनीयाख्ये आहुतयः होष्यन्ते । अतश्च आयाहि ॥ १९ ॥

म० हे हरिवः, हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य संबोधनम् 'मनुवसोः' (पा० ८ । ३ । १) इति स्तम्भम् । हे हरिवः, स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्रे तुभ्यम् इमा सवना-
कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क सति । अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति । छान्दसो यको लुक् । प्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थः । अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह । परमा परमाणि दूरदेशस्थानानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रि^{२०} स्वर्षाम्सां वृज-
नस्य गोपाम् । भरेषुजा^{२१} सुक्षिति^{२२} सुश्रवसं
जयन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २० ॥

बु० अषाढं युत्सु । अषाढं असोढम् । युत्सु युद्धेषु । पृतनासु सैन्येषु । पप्रिम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्यै-
तद्रूपं 'ननु प्रा पूरण' इत्यस्य । पप्रि पालनशीलम् । स्वर्षां

स्वर्दिवं सनोति स तथा तम् । अप्साम् अपः सनोति संभजते स तथा तम् । वृजनस्य गोपां बलस्य गोप्ताम् । भरेषुजाम् जयतेरेतद्रूपं ननु जानातेः । संग्रामेषु जेताम् । सुक्षितिं सुनिवासम् श्रवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम् । जयन्तं त्वाम् अनुमदेम । मदेर्मोदनार्थस्य ग्रहणम् । परसैन्यानि जयन्तं त्वां दृष्ट्वा उत्साद्यन्ते तत् दृष्ट्वा प्रहृष्टाः स्याम हे सोम ॥ २० ॥

म० चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम, त्वां जयन्त-
मुत्कर्षेण वर्तमानमनु वयं मदेम दृष्ट्वा स्याम । किंभूतं त्वाम् । युत्सु युद्धेषु अषाढमसहनमनभिभूतम् । पुनः कीदृशम् । पृतनासु सेनासु पप्रि पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति संभजते स स्वर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्ताः तम् । वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेताम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्ति-
र्यस्य स सुश्रवाः तम् । अषाढम् सहातेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् । सहेः कः ढलं (पा० ८ । २ । ३११) ढलं (पा० ९ । २ । ४०) ढुलम् (पा० ८ । ४ । ४११) 'ढो ढे लोपः' (पा० ८ । ३ । १२) 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा० ६ । ३ । १११) बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६ । ३ । ११२) इत्यस्याप्रवृत्तिः षलं छान्दसम् । पप्रिम् 'पृ पालनपूरणयोः' 'आहगमहन-' (पा० ३ । २ । १७१) इति किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६ । ३ । ४१) एवमप्साम् । गोपायतीति गोपाः किप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनि भरेषुजाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः' (पा० ६ । ३ । ९) इति अलुक् । जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः । मदेम 'मदी हर्षे' लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

एकविंशी ।

सोमो धेनु^{२३} सोमो अर्वन्तमाशु^{२४} सोमो वीरं
कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विदथ्यं^{२५} सभेयं पितृश्र-
वणं यो ददाशदस्यै ॥ २१ ॥

बु० सोमो धेनुम् । सोमः धेनुं ददाति । सोम एव अर्व-
न्तमश्वं आशुम् शीघ्रगतिं ददाति । सोम एव च वीरं पुत्रम् कर्मण्यं कर्मणि साधुं ददाति । तमेव विशिनष्टि । सादन्यं सद्ने साधुम् । विदथ्यं विदथे यज्ञे साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरनुशासने च स्थितम् । विनीतमित्यर्थः । यः यजमानः ददाशद अस्यै सोमाय हविः तस्यै सोमो धेन्वादीन्ददातीति संबन्धः ॥ २१ ॥

म० यो यजमानोऽस्यै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्यै सोमो धेनुं ददाति । आशु शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति । सोमश्च तस्यै वीरं पुत्रं ददाति । कीदृशं वीरम् । कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सद्ने गृहे साधुम् । विदथ्यं

विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् । समेयं सभामर्हति समेयस्तम् । पितृ-
श्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ।
कर्मण्यमित्यादौ 'तत्र साधुः' (पा० ४ । ४ । ९८) इति
यत् । समेयं 'दृच्छन्दसि' (पा० ४ । ४ । १०६) इति सभायाः
साध्वर्थे ढप्रत्ययः । तस्येयादेशः (पा० ७ । १ । २) । ददा-
शत् 'दाश्च दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति
शपः श्लुः द्वित्वम् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० १ । ३ । ४ ।
९७) इति तिप इलोपः । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४)
इत्यडागमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजन-
यस्त्वं गाः । त्वमाततन्थोर्वुन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा
वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

उ० त्वमिमाः । हे सोम, त्वम् इमाः ओषधीः विश्वाः
सर्वाः अजनयः जनितवानसि । त्वम् अपः अजनयः । त्वं च
गाः अजनयः । त्वम् आततन्थ आततवानसि । उरु विस्तीर्णम-
न्तरिक्षम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ विवृणोषि तमः ।
त्वमेवादित्यात्मना तमोऽपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ २२ ॥

म० हे सोम, त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि
गाः धेनुः अजनयः जनितवानसि । त्वमुर विस्तीर्णमन्त-
रिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि । त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमो-
ऽन्धकारं विववर्थ विवृणोषि । आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनय-
सीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः । 'वभूयाततन्थजगृम्भववर्थेति-
निगमे' (पा० १ । ७ । २ । ६४) इति निपातः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागश्च सह-
सावन्नभियुध्य । मा त्वातनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः
प्रचिकित्सा गविष्ठौ ॥ २३ ॥

उ० देवेन नः । दैवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः ।
दैवेन मनसा सह नः अस्मभ्यम् । रायो भागं धनस्य भागम् ।
सहःशब्दो बलवचनः सान्तः तत्र अकारागमश्छान्दसः ।
हे सहस्वन्, अभियुध्य । युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये पठ्यते
अन्तर्भावितव्यर्थश्च गृह्यते । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं
दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबध्नीयादित्यत आह । मा च त्वाम्
आतनत् । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । प्रतिबध्नातु । कुतस्त्वमेव-
मुच्यस इति चेत् । ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीर-
कर्मणः ईशिषे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः । किंच उभयेभ्यः
प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः ।
गविष्ठौ गोशब्देनात्र ध्रुवलोकोऽभिप्रेतः । स्वर्गैषणायां च विषय-
भूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना
अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

म० हे देव, सोम, हे सहसावन् बलवन्, देवेन मनसा
देवसंबन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभि-
युध्य । युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितव्यर्थः । अभिगमय देही-
त्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा मां आतनोतु
मा प्रतिबध्नातु । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस
इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि 'अधी-
गर्थदयेशाम्' (पा० १ । २ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । किंच
गविष्ठौ गोः स्वर्गस्य द्वौ इच्छायां स्वर्गैषणायां विषयभूतायां
सामामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु
व्याध्यपगमं कुरु । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः ।
दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा
स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः । देवेन देवानामिदं देवम्
तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया । सहसा सहो
बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्य
लेटोऽडागम इलोपश्च । चिकित्स 'गुप्तिज्चिकित्सः सन्' (पा०
३ । १ । ५) 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७)
इति दीर्घः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

अष्टौ व्यख्यत्कुभः पृथिव्यास्त्रीधन्व योजना
सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आगाहध-
द्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

उ० अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती
त्रिष्टुभोऽन्याः । यः अष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान् ककुभः
दिशः । चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः । पृथिव्याः संब-
न्धिनीः । त्रीधन्व त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व
इत्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ गृह्येते छत्रिणो
यान्तीति यथा । यश्च त्रीन् लोकान् व्यख्यत् । यश्च योज-
नान् योजनगन्धूतिक्रोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत् । यश्च
सप्तसिन्धून् सप्तसमुद्रान् व्यख्यत् । सोऽयं हिरण्याक्षः
हिरण्यसदृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देवः आगात् आग-
च्छतु किं कुर्वन्नित्यत आह । दधत् स्थापयन् रत्ना रत्नमयानि
धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि
वरणीयानि ॥ २४ ॥

म० चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिर-
ण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देव आगात् आगच्छतु 'इणो गा लुङि'
(पा० २ । ४ । ४५) इतीणो गादेशः । किं कुर्वन् । दाशुषे
हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि
दधद्दत् स्थापयन्वा । कीदृशः । हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्ति-
युक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः । यः
सविता पृथिव्याः संबन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् ।
प्रकाशितवान् । यश्च त्रीन् त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् ।
धन्वेत्यन्तरिक्षनाम । तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते

छविणो गच्छन्तीतिवत् । यश्च योजना योजनानि योजन-
गव्यतिक्रोशादीनध्वपरिमाणविशेषान्वय्यत् । यश्च सप्त सिन्धू-
न्समुद्रान्क्षीरोदायान्वय्यत् । उपलक्षणमेतत् । सर्वजगत्प्रका-
शकः सविता रत्नानि ददान आयालित्यर्थः । अख्यत् 'रत्ना
प्रकथने' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२)
इति च्लेरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वाद्दत्त प्रकाशनार्थो
प्राह्यः । त्री योजना 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्या-
दिना पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप
आकारः । दाशुषो 'दाश्वान्साहान्' (पा० १६।१।१२)
इति निपातः । वार्याणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० १३।१।
१२४) इति षृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिर्भूमे द्यावापृ-
थिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते वेति सूर्य-
मभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

उ० हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता ।
विचर्षणिः विविधं यथा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावा-
पृथिवी अन्तः । अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियाया अध्याहारः ।
मध्ये स्थितः ईयते एति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते
अमीवां व्याधिम् । वेति विगतिकर्मा । गच्छति सूर्यं सूर्य-
रूपमवस्थाय । ततोऽस्तमनकाले । अभिकृष्णेन रजसा
द्यामृणोति । अभिक्रणोति अभिव्याप्नोति । कृष्णेन रजसा
तमोलक्षणेन । द्यां द्युलोकम् ॥ २५ ॥

म० सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः । उभे
उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आग-
च्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं
निवर्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा
कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमभि कृणोति
अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः । हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः ।
विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावा-
पृथिवी । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते 'ईङ् गतौ'
दिवादिः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृडीकः खवां
यात्वर्वाङ् । अपसेधनरक्षसो यातुधानान्स्थान्देवः
प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यहस्तः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते साम-
र्थ्यात् । यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसः यातुधानांश्च असु-
खकारकान् । अस्थात् उदस्थात् । देवः प्रतिदोषं गृणानः
श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराश्रुखानां यावन्तो दोषास्तावतः
स्तुवन् उच्चारयन् राणयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । सोऽयं

सविता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तयोक्तः ।
रूपेण वा स्तुतिः । असुरः 'रा दाने' असूनप्राणान्ददाती-
त्यसुरः । सुनीथः । नीथा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । सुमृ-
डीकः साधु सुखयिता । खवान् । आत्मीयज्ञातिधनवचनः
स्वशब्दः । यातु आयातु । अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मान-
भिमुखः ॥ २६ ॥

म० यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असु-
खकरांश्च अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थादुदस्थात् तदेति स
देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः यातु आयालित्यर्थः ।
कीदृशो देवः । हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स
तयोक्तः । रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असून प्राणान् राति ददा-
तीत्यसुरः । सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः
साधु सुखयिता खवान्धवान् । प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो
दोषः प्रतिदोषः तम् । श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराश्रुखानां यावन्तो
दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः ।
खवान् यातु इत्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।३।९)
इति नस्य स्वे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽङि' (पा० ८।
३।१७) तस्य रोर्वादेशे 'हलि सर्वेषां' (पा० ८।३।२२)
तस्य लोपः । सक्षसशब्दस्य व्यत्ययेनाङ्गीकृतम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

ये ते पन्थाः सवितः पुन्यासोऽरेणवः सुकृता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च
नो अधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

उ० ये ते पन्थाः । ये ते तव पन्थाः पन्थान इति वच-
नव्यत्ययः । हे सवितः, पुन्यासः पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः ।
अरेणवः अपांसुलाः । सुकृताः साधुकृताः धात्रा अन्तरिक्षे ।
तेभिः तैः नः अस्मान् अद्य नयेति शेषः । पथिभिः सुगेभिः
साधुगमनैः अन्नपानप्रभृतैर्गच्छतः रक्षा च रक्ष च नः
अस्मान् । अधि च ब्रूहि अङ्गीकृत्य च ब्रूहि । यथा एते
अस्मदीया इति । यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदधिब्रूहि
उपदिश । हे देव, दानादिगुणयुक्त ॥ २७ ॥

म० हे सवितः हे देव, पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे
सुकृताः साधुकृताः धात्रा वर्तन्ते । कीदृशास्ते । पुन्यासः पूर्वेषु
कालेषु भवाः पुन्याः । अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः ।
तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः
गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य
ब्रूहि एते मदीया इति । यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं
पथ्यं तत् । यद्वा अधि अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार
इत्यादि । किंभूतैः पथिभिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते
येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः । अधिकरणे गच्छतेर्ङ-
प्रत्ययः । पूर्वैः पुन्यासः कृताः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा०
४।४।१३३) इति यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी ।

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अवि-
द्रियाभिरुतिभिः ॥ २८ ॥

उ० उभा पिबतम् । आश्विन्यस्तिष्ठः एका गायत्री द्वे
त्रिष्टुभौ । उभौ सोमं पिबतम् हे अश्विनौ, पीत्वा च सोमम्
उभावपि नः अस्मभ्यम् शर्म शरणं प्रयच्छतं दत्तम् । किंच
अविद्रियाभिः 'दृ विदारणे' अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिः
ऊतिभिरवनैः रक्षतमिति शेषः ॥ २८ ॥

म० आश्विन्यस्तिष्ठः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे
अश्विना अश्विनौ, उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् । सोम-
मिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा
यच्छतम् । कामिः सह । अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अख-
ण्डिताभिः ऊतिभिः अनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं
चेत्यर्थः । उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति
विद्रियाः 'दृ विदारे' औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

एकोनविंशी ।

अग्रस्वतीमश्विना वाचमसे कृतं नो दत्ता वृषणा
मनीषाम् । अद्युत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो
भवतं वाजसातौ ॥ २९ ॥

उ० अग्रस्वतीम् । अग्र इति कर्मनाम । कर्मवतीम् हे
अश्विनौ, वाचम् असे अस्माकम् कृतं कुरुतम् । किंच नः
अस्माकम् हे दत्तौ दर्शनीयौ हे वृषणौ वर्धितारौ, युवाना-
वित्यर्थः । मनीषां मनसः संबन्धनीमिच्छां च । अग्रस्व-
तीमेव कृतम् । कस्यात्पुनरहमेवं ब्रवीमि । यतः अद्युत्ये
अवसे । द्यूते भवमवसमञ्जं द्यूत्यम् द्यूतादागतं कर्मण्यं
न भवति अत एवमुच्यते । अद्युत्ये अन्ने निमित्तभूते ।
निह्वये वाम् आह्वयामि युवाम् । आगत्य च । वृधे वर्धनाय
च नः अस्माकं भवतम् । वाजसातौ वाजसंभजननिमित्त-
भूते संग्रामे च यज्ञे वा वर्धनायैव भवतम् ॥ २९ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, हे दत्ता दर्शनीयौ हे वृषणा
वर्धितारौ सेकारौ युवानौ, असे अस्माकं वाचम् अग्रस्वतीं
कर्मवती युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनसः
इच्छामग्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा
कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि । किंनि-
मित्तम् । अद्युत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम्
तद्द्वानार्थमित्यर्थः । द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्य-
मद्युत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते
द्यूतमन्येषामन्यन्याप्यधनागमानामुपलक्षकम् । किंच वाज-
सातौ वाजानामजानां सातिः संभजनं यस्मिन् स वाजसातिः
तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् । असे विभक्तेः
शेआदेशः । कृतम् करोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ।

७३) इति शपि छप्ते लोष्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ
'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६ । ४ । ९) इत्युपधादीर्घा-
भावः । वृधे वर्धनं दृत् संपदादित्वाद्भावे पिप् ॥ २९ ॥

त्रिंशी ।

द्युभिरकुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभ-
गेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः
सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

उ० द्युभिरकुभिः द्युभिरहोभिः कारणभूतैः अकुभिः
अकू रात्रिः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा
वा । काले हि द्युषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातं परिपा-
लयतम् युवाम् अस्मान् । न केवलं द्युभिरकुभिः परि-
पातम् । किं तर्हि । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः हे अश्विनौ,
सौभगेभिः । भग इति धननाम । शोभनैश्च धनैः । योज-
यतमित्यध्याहारः । तत् नः अस्माकम् मित्रः वरुणश्च माम-
हन्तां पूजयन्ताम् । अदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत
अपिच द्यौः ॥ ३० ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, द्युभिः दिवसैः अकुभिः
रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया । दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम्
अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः । सौभगेभिः सौभगैः ।
भग इति धननाम । शोभनैः धनैः । किंभूतैः । अरिष्टेभिः
अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किंच मित्रः
वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं
तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्ता-
मित्यर्थः । द्युरित्यहो नाम अकुरिति रात्रेः । मामहन्ताम्
'मह पूजायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६)
इति शपः श्रुः । 'श्रौ' (पा० ६ । १ । १०) द्विलम् 'तुजा-
दीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यास-
दीर्घः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी ।

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्नमृतं
मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति
भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

उ० आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० व्याख्याता (अ० ३३ क० ४३) ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।
दिवः सदाश्रुसि बृहती विर्तिष्ठस आ त्वेवं वर्तते
तमः ॥ ३२ ॥

उ० आरात्रि रात्रिदेवत्या बृहती । हे रात्रि, या त्वम् आ
अप्रायि आभूपुरः आपूरयसि । पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धि-

लोकम् पितुः मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह । या च त्वम् दिवः द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि । बृहती महती वितिष्ठसे आक्रामसि । यस्याश्च ते । तथापि आवर्तते । त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

म० रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि, यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धिलोकः पितुः मध्यलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रापि समन्तात्पूर्यते । या च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते । किंभूतं तमः । त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकावचनः । अप्रापि 'प्रा पूरणे' कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशी ।

उषस्तच्चित्रमाभरासभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

उ० उषस्तत् । उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः, तव चित्रं चायनीयं महनीयं धनम् आभर आहर अस्मभ्यम् । हे वाजिनीवति अन्नवति । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धामहे दधमहे ॥ ३३ ॥

म० उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः, हे वाजिनीवति हे अन्नवति, अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि । येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दधमहे पुष्णीमः । धामहे दधातेः शपो लुङि रूपम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी ।

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ ३४ ॥

उ० प्रातरग्निम् बहुदेवत्या जगती । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । प्रातःप्रातः पुनःपुनः । अग्निं च इन्द्रं च मित्रावरुणौ च अश्विनौ च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातः भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रातः सोमम् उत अपिच रुद्रम् हुवेम आह्वयामः ॥ ३४ ॥

म० जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातःप्रातः पुनःपुनः एतान्देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं संबध्यते । कान् । अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् । सोमम् उत अपिच रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम । ह्वयतेः संप्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी ।

प्रातर्जितं भर्गमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमर्दितेयो ०२ य० उ०

विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भर्गं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

उ० प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विधर्ता तैत्यादिमन्त्रो व्याख्यायते उद्दिश्यमानत्वात् । यः भगः विधर्ता विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिद्यम् । प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं छान्दसम् । आध्रः 'ध्रै तृप्तौ' अतुप्तः बुभुक्षितः । अथवा ध्रियतेः आध्रः दरिद्रः । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । दरिद्रोऽपि यं भगं मन्यमानः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन्स्वार्थसिद्धये भगं भक्षि इत्याह । उदयं भक्षयस्व भजस्व इत्याह । तुरश्चित् आलोऽध्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व इत्याह । यद्वा तुरशब्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुदये हि राजां वार्तासिद्धिः तं प्रातर्जितं प्रातर्जयिन् भगम् उग्रमुद्रुर्णदानम् हुवेम आह्वयामः । वयम् ऋषिरात्मानमाह । पुत्रम् अर्दितेः ॥ ३५ ॥

म० पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम । किंभूतम् । प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुद्रुर्णदानं वा । अर्दितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् । यो विधर्ता जगतो धारयिता । यश्च आध्रश्चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थः । न ध्रायति 'ध्रै तृप्तौ' न तृप्यति स अध्रः ननो दीर्घच्छान्दसः । यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः । यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रः अतुप्तः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह । किं कुर्वन् । मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये । मन्यतिरर्चतिकर्मा । स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चित्भते तत उदयं वाञ्छति तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह । दिवसे तस्य सुखोदयात् रोणिणो रात्रिः कष्टेन याति । यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह । तदुदये हि राजां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः । भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी ।

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः । भग प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

उ० भग प्रणेतः । हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयस्व कर्तः । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्तः । हे भग, इमां धियं प्रज्ञाम् उव अव उद्गमय । यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः ।

ददत् नः देहि अस्मभ्यं धनम् । भग प्र नो जनय गोभि-
रश्वैः । हे भग, प्रजनय नः अस्मान् गोभिः अश्वैश्च । हे
भग, नृभिः मनुष्यैः नृवन्तः स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

म० हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धन-
मिति प्रणेत तस्य संबोधने हे प्रणेतः, आदरार्थः पुनः संबो-
धनम् । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्य
स सत्यराधाः तत्संबुद्धौ हे सत्यराधः हे भग, त्वं ददत् धनं
प्रयच्छन्तस् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदत् उद्ग-
मय । यथा सूक्ष्मार्थान्प्रश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किंच हे
भग, नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । गाः अश्वान्श्च
बहून् देहीत्यर्थः । हे भग, वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः
मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये
अह्नाम् । उतोदिता मघवन्सूर्यस्य वयं देवानां
सुमतौ स्याम ॥ ३७ ॥

उ० उतेदानीम् । उत अपिच इदानीं भगवन्तः स्याम
आदित्यप्रसादात् । उत अपिच प्रपित्वे प्राप्ते अस्तमनकाले
भगवन्तः स्याम । उत अपिच मध्ये मध्यदिने अह्नां भग-
वन्तः स्याम । उतोदिता उत अपिच उदिता उदयकाले हे
मघवन् धनवन्, सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयम् देवानां
सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्याम भवेम ॥ ३७ ॥

म० हे मघवन् धनवन् रवे, उत अपिच वयमिदानीं
भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापिच सूर्यस्य
प्रपित्वे प्रपत्ने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये
मध्यदिने भगवन्तः स्याम । उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उद-
यसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्ता-
स्त्वित्यर्थः । किंच देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम ।
देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी ।

भग एव भगवाँः । अस्तु देवास्तेन वयं
भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्वं इज्जोहवीति स
नो भग पुरेता भवेह ॥ ३८ ॥

उ० भग एव । हे देवाः, भगएव भगवान् धनवान्
अस्तु किमन्यैर्देवताविशेषैर्धनयुक्तैरदातृभिरित्यभिप्रायः ।
तेन भगप्रदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम
भवेम । एकं वाक्यम् । द्वितीयेनार्धेन द्वितीयम् । एकवा-
क्यताया असंभवात् । तं त्वा । उपरि तद् श्रवणात् यदोऽत्र
बुद्धिः । तं त्वाम् । हे भग, सर्वेह सर्वेव जोहवीति
आह्वयति कामसिद्धये । स नः अस्माकम् हे भग, पुरेता
अग्रयावी सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८ ॥

म० हे देवाः, भग एव भगवान् । धनवानस्तु किमन्यैर-
दातृभिर्धनभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं
भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्त्वाथ भगमाह । हे भग, सर्वेह
सर्वे एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्ट-
सिद्धये । हे भग, स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरेता पुरो-
ऽग्रे एतीति पुरेता अग्रयावी भव । अग्रेसरो भूत्वा सर्व-
कार्याणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी ।

समध्वरायोषसोऽनमन्त दधिक्रावेव शुचये
पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भग नो रथमिवाश्वा
वाजिन आवहन्तु ॥ ३९ ॥

उ० समध्वराय । समनमन्त प्रह्वीभवन्ति या उपसः ।
अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणे । कथमिव । दधि-
क्रावेव । यथा दधिकावा अश्वः शुचये पदाय शुचिपदं
अश्याधानार्थं कर्तव्यमिति संनसते । एवं ता उपसः ।
अर्वाचीनं अनन्यगतमनस्कम् । वसुविदं च वसु धनं
विन्दतीति वसुवित् तं वसुविदम् । भगम् आदित्यम् । नः
अस्मान् प्रति । रथमिव अश्वाः वाजिनः वेजनवन्तः अज-
वन्तो वा । आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

म० उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त
संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति । कथमिव । दधिकावा अश्वः इव । तथा
अश्वः शुचये पदाय । अश्याधानार्थं शुचि पदम् । ता उपसः
भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु ।
किंभूतं भगम् । वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः
'इगुपध' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । यथा वाजिनोऽज-
वन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी ।

अश्ववतीर्गोमतीर्न उषसो वीरवतीः सदमुच्छ-
न्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

उ० अश्ववतीः । उपोदेवत्या त्रिष्टुप् । अश्ववत्यः
गोमत्यः नः अस्माकम् । उषासः वीरवत्यः सदं सदाकालम्
उच्छन्तु । 'उच्छी विवासे' । विवासयन्तु तमः । भद्राः
भन्दनीयाः । घृतमवश्यायजलं दुहानाः । विश्वतः प्रपीताः ।
प्यायः पीआदेशः । सर्वतः आप्यायिताः धर्मार्थकामैः ।
इदानीमृत्विग्विषयः प्रश्नः यूयं पात पालयत स्वस्तिमिरवि-
नाशैः सदा नः अस्मान् ॥ ४० ॥

म० उपोदेवत्या त्रिष्टुप् । उपसः सदं सदाकालं नोऽस्मा-
नुच्छन्तु विवासयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उच्छी
विवासे' । किंभूता उपसः । अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः
वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमव

श्यायजलं दुहानाः क्षरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थ-
कामैराप्यायिताः । प्यायः पी आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य
प्रत्यक्षमाह । हे उपसः, यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽ-
स्मान् पात पालयत ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

उ० पूषन् तव । द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन्,
तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयम् न रिष्येम न विनश्येम कदा-
चन कदाचिदपि । अन्यच्च स्तोतारोऽपि । ते तव इह स्मसि
स्म । 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः ॥ ४१ ॥

म० द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन्, तव व्रते
कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विन-
श्येम । किंच इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि
भवामः । इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्या-
नङ्कर्म । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं
धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

उ० पथस्पथः । यः पथस्पथः मार्गस्य परिपतिम्
अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः । वचस्या वचनेन वेदोक्तेन अभि-
मुखीकृतः । कामेन इच्छया च अभिमुखीकृतः । अभ्या-
नङ् । आनशिर्व्याप्तिकर्मा । अभिव्याप्नोति । अर्कम् । सः नः
अस्मभ्यम् रासत् ददातु । शुरुधः । पूर्वपदान्तलोपः । शुचं
संतापं साधनाभावकृतं यानि रुधन्ति साधनानि भवन्ति
तानि तथोक्तानि विव्यच्य व्यत्ययेन । चन्द्राग्राः । तान्येव
विशिष्यन्ते । चायनीयाग्राणि । धियं धियं प्रसीषधाति ।
साधतिः कर्मवचनः प्रसाधयतु । पूषा ॥ ४२ ॥

म० यः पूषा अर्कं देवमभ्यानद् अभिव्याप्नोति । किंभूतः
क्रामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा
वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किंभूतमर्कम् । पथस्पथः
मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् ।
सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुधन्ति वर्णनाशात् पृषोद-
रादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु । लिङ्गव्य-
त्ययः । किंभूताः शुरुधः । चन्द्राग्राः चन्द्रमाहादकमग्रं यासां
ताः । साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं धियं
कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु । पथस्पथः
धियं धियमिति 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति
द्विलम् । वचस्या विभक्त्यर्थादेशः । आनद् व्याप्तिकर्मसु दश-
स्वयं पठितः । सीषधाति 'साध संसिद्धौ' शपः श्रुच्छान्दसः
द्विलम् । 'लेटोऽडाटौ' 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' उपधा-
हस्वच्छान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

उ० त्रीणि पदा । वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । द्वाभ्यामेकवा-
क्यम् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि । विचक्रमे क्रान्तवान्
अग्निवाय्वादित्याख्यानि । गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः ।
अदाभ्यः अनुपहिंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि ।
धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्धर्चादौ गणे पठितः । धर्मान्
धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः पृथ्यः पदेभ्यः कर्माणि
धारयन् ॥ ४३ ॥

म० वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वयोर्कचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः
यज्ञः त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वा-
दित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किंभूतो विष्णुः । गोपाः
जगतो रक्षकः । अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् । अतः
अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्म-
मन्नियाम् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ४४ ॥

उ० तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्म-
लक्षणम् । तत् । विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः ।
जागृवांसः असुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ।
समिन्धते संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

म० तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्वि-
प्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते । णिचो लोपः । समिन्धयन्ति
दीपयन्ति । उपासते इत्यर्थः । किंभूताः विप्राः । विपन्यवः
विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः
जागरणशीलाः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

घृतवती भुवनानामभिधियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे
सुपेशसा । द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कम्भिते
अजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

उ० घृतवती । द्यावापृथिवीया जगती । ये द्यावापृथि-
व्यौ घृतवत्यौ उदकवत्यौ । भुवनानामभिधिया भूतजाता-
नामभ्याश्रयणीये । उर्वी विस्तीर्णं । पृथ्वी पृथुले । मधु-
दुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यौ । सुपेशसा सुरूपे । ते वरुण-
स्यादित्यस्य धर्मेणा धारणेन । विष्कम्भिते । स्कन्धोर्तिङ्दी-
करणार्थः । द्दीकृते अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा बहुरे-
तस्के । सर्वभूतानां हि रेतांसि ताम्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

म० जगती यावापृथिवीदेवत्या । यावापृथिवी यावापृथिवी वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धारणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते । स्कन्धोतिर्दृढीकरणार्थः । वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किंभूते ते । घृतवती उदकबलौ । घृतमित्युदकनाम । भुवनानां भूतजातानामभिधिया अभिधियौ आश्रयणीये । कर्मणि क्तिप् विभक्तकारः । उर्वी उर्वी विस्तीर्ण । पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले । आयामविस्तारार्थां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यौ । उपेक्षसा सुरुपे । अजरे जराहिते । भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के । सर्वभूतानां हि रेतसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशी ।

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राभिभ्यामवबाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोमं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ४६ ॥

उ० ये नः । जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नः अस्माकम् । सपत्नाः शत्रवः । अप ते भवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमास्ते भवन्तु । ततः इन्द्राभिभ्याम् अवबाधामहे अवनाशयामः तान्शत्रून् । किंच वसवः रुद्रा आदित्याश्च । उपरिस्पृशम् उपरिस्थितः स्पृशतीति उपरिस्पृक् अधिपत्येऽवस्थितः पादेन स्पृशतीति उपरिस्पृक् तं उपरिस्पृशम् मां उमं च । चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य । अधिराजं अधिपतिमीश्वरं च । अक्रन् कृतवन्तः कुर्वन्तु वा ॥ ४६ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु । पराभवं यान्नित्यर्थः । यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राभिभ्यां कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् कुर्वन्तु । कीदृशम् । उपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । उग्रमुकृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य । अधिराजम् अधिकश्वासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्तित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी ।

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना । प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतुष्टं सेधतं द्वेषो भवतु सचाभुवा ॥ ४७ ॥

उ० आ नासत्या । अश्विनी जगती । आयातम् आगच्छतम् हे नासत्यावश्विनौ, त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशद्विदेवैः सहितौ भूत्वा । तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि । इह मधुपेयम् मधुः सोमः सोमपानं प्रति । एष च प्रायुस्तारिष्टं प्रतारिष्टं प्रवर्धयतम् आयुः । नी रपांसि मृक्षतम् । 'मृजृष् शुद्धौ' । रपः पापस-

च्यते । निर्मृक्षतं निःशोधयतं नाशयतम् । रपांसि पापानि । सेधतं द्वेषः । 'विधु गत्याम्' । गमयतं दौर्भाग्यम् । भवतं च सचाभुवा सहभुवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ ॥ ४७ ॥

म० जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ, हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् । मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किंच आयुः प्रतारिष्टम् । तरतिर्द्व्यर्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् । नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं । 'विधु गत्याम्' गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् । सचा इत्यव्ययं सहाय्यं । सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ भवतम् । सचा इत्यव्ययं सहाय्यं । सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ भवतम् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्वा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् 'बहुलं छन्दस्यमाव्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यङभावः । मृक्षतम् 'मृजृष् शुद्धौ' 'लेटोऽडाटौ' 'सिच्वहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप् 'तस्थमिपाप्म' (पा० ३ । ४ । १०१) इति व्यत्ययेन यसः तमादेशः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी ।

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीमोन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः । एषायासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेधं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

उ० एष वः मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, एष स्तोमः वः युष्माकम् इयं च गौः सत्या च । मम मान्दार्यस्य ऋषेः समेति स्वस्वामिसंबन्धं दृणातीति मान्दार्यः । यद्वा मां दारयति मां दतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः तस्य मम च मान्यस्य मानार्हस्य । कारोः कर्तुः तं स्तोमं तां च गिरम् उपश्रुत्य । एषायासीष्ट आ इषा यासीष्ट अयासीष्ट अयासीरन् इति वचनव्यत्ययः । आगच्छत । इषा अग्नेन निमित्तभूतेनाहूयमाना । तन्वे वयां सशरीरस्थित्यर्थं वयो-दृढकर्तुम् आयासीष्ट । किंच विद्यां लभेमहि । इषमन्नम् वृजनं बलं च जीरदानुं जीवितदारुर्कर्म च ॥ ४८ ॥

म० मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयं च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं । युष्मदर्थं वर्तत इति शेषः । किंभूतस्य कारोः । मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसंबन्धं दारयतीति मान्दार्यः तस्य । वीतरागत्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अयं कामपूरयेत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किंच हे मरुतः, यूयमिषा अग्नेन निमित्तेन अयासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । वयां वयसाम् । आसि टिलोप आर्षः । बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां संबन्धिन्यै तन्वे शरीराय । सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः । अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किंच इषमन्नं

वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किंभूतमिषं वृजनं च ।
जीरदातुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् । जीवैरौणादिको रदानु-
प्रत्ययः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति वलोपः ।
जीवितदातु बलमजं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी ।

सहस्रोमाः सहस्रच्छन्दस आवृतः सहस्रमा
ऋषयः सप्त दैव्याः । पूर्वेषां पन्थांमनुदृश्य धीरा
अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

उ० सहस्रोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । सह-
स्रोमाः स्तोमसहिताः । सहस्रच्छन्दसः छन्दःसहिताः आवृतः ।
आवृच्छन्देन कर्माभिधीयते । अद्वासत्यप्रधानानां कर्म-
णामनुष्ठातारः । सहस्रमाः प्रमाणं प्रमा । शब्दप्रमाणपरी-
क्षणतत्पराः ऋषयः सप्त । सप्तऋषय इति प्राप्ते व्यत्ययः ।
भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः । दैव्याः
प्रजापतेः प्राणाभिमानिनः एते अभिव्यज्यमानाः । पूर्वेषां
अधस्तनकलोत्पन्नानां अवसिताधिकाराणाम् । पन्थां पन्था-
नम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वाल-
भन्तः सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञम् । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन्
रथे साधुः रथ्यः सारथिः । नकार उपसर्गीयः । यथा
सारथिरिष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथममश्वरश्मीनालभते स्पृशति एवं
तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः ॥ ४९ ॥

म० ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः
देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त
ऋषयः भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः ।
अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः । सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा ।
पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकलोत्पन्नानामवसिता-
धिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकलोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टं
तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प-
यत्' इत्युक्तेः । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन् । नकार उपसर्गीयः ।
रथे साधुः रथ्यः रथी यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्
प्रप्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्ट-
वन्तः । किंभूता ऋषयः । सहस्रोमाः स्तोमसहिताः । सह-
स्रच्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि
सहस्रान्धाध्याहारः । आवृच्छन्देन कर्मोच्यते । सहावृतः कर्म-
सहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहस्रमाः
प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः
धीमन्तः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी ।

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौद्भिदम् । इदं
हिरण्यं वर्चस्व जैत्रायविशतादु माम् ॥ ५० ॥

उ० आयुष्यम् । तिस्रः हिरण्यस्तुतिः उष्णिक्शकरी-

त्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यं आयुषे हितम् । वर्चसं
वर्चसे हितम् । रायस्पोषं धनस्य वर्धयितुं । औद्भिदं उद्भेद्य
धनस्य स्वर्गस्य वा । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् । तत् जैत्राय
विजयाय । आविशतात् आविशतु । उः पादपूरणार्थः । मा-
मप्यवस्थानं करोतु ॥ ५० ॥

म० तिस्रः उष्णिक्शकरीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्य-
स्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय माम् मामेवावि-
शतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशम् । आयुष्यमायुषे
हितम् । वर्चसं वर्चसे तेजसे हितम् । रायो धनस्य पोषं
पोषयितुं वर्धकम् । औद्भिदम् उद्भिन्नतीति उद्भिद् उद्भि-
देवौद्भिदमुद्भेद्य धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् । वर्चस्वत्
अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

न तद्रक्षांश्च न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः
प्रथमजं होतत् । यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं
स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घ-
मायुः ॥ ५१ ॥

उ० न तत् हिरण्यं रक्षांसि न च पिशाचाः तरन्ति
हिसन्ति । देवानां प्रथमजं ओज हि एतत् । यतश्च देवा-
नामोजः प्रथमजम् अतः यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम् ।
दाक्षायणमित्यलंकारविशेषः । स देवेषु देवलकेषु कुरुते
दीर्घमायुः । चिरं देवलके वसतीत्यर्थः । स मनुष्येषु कुरुते
दीर्घमायुः । स च मानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

म० रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति ।
हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः । प्रथमोत्पन्नं
देवानां तेज एवेदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभर्ति
अलंकारत्वेन धारयति । दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः । स
वेदेषु देवलकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते । देवलके चिरं
वसतीत्यर्थः । स च मनुष्येषु मानुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं
कृणुते मानुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुम-
नस्यमानाः । तन्म आबध्नामि शतशारदायुष्मा-
न्जरदृष्टिर्थासम् ॥ ५२ ॥

उ० यदाबध्नन् यत् हिरण्यम् आबध्नन् आबद्धवन्तः ।
दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि बहूनि । नडादिपाठारुक् ।
शतानीकाय शते शतं बहूनि अनीकानि सेना यस्य स त-
थोक्तस्तस्यै शतानीकाय । सुमनस्यमानाः शोभनेन मनसा
ध्यायन्तः । तत् हिरण्यम् । मे । मयि आत्मनीति सम्य-
गुक्तिः । अहं आबध्नामि । शतशारदायुः शतं शरदां जीव-
नाय । आयुष्मान् च जरदृष्टिः जरामश्नुते व्याप्नोतीति जर-

दृष्टिः । यथा येन प्रकारेण आसं भूयासम् तथा बध्नामीति शेषः ॥ ५२ ॥

म० दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि । नडादित्वात् फक् । दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राक्षे अवध्नू वबन्धुः । शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानी-कस्तस्यै । किंभूताः दाक्षायणाः । सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आवध्नमि । किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्य-बन्धनाख्येन अहमायुष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आवध्नमि । जरदष्टिः जरामध्नुते व्याप्नोति जर-दष्टिः । यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

उत नोऽहिर्वृद्धयः शृणोत्वज एकपातृष्टिर्वी समुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

उ० उत नः । बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपिच नः अस्माकम् । वचांसि अहिर्वृद्धयः शृणोतु । अजएकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु । पृथिवी च समुद्रश्च शृणोतु । श्रुत्वा च अवन्तु । विश्वे च देवाः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा हुवाना आहूयमानाः स्तुताश्च मन्त्राः । मन्त्रैरिति विभक्ति-व्यत्ययः । कविशस्ता मेधाविशस्ताः । अवन्तु पालयन्तु ॥ ५३ ॥

म० बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपिच अहिर्वृद्धयः रुद्रवि-शेषः शृणोतु । नः अस्माकं वचांसीति शेषः । अजएकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु । पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्वृद्ध्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किंभूतास्ते । ऋतावृधः सत्यवृधो वा । हुवाना आहूयमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु-विजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ ५४ ॥

उ० इमा गिरः आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । या इमा गिरः वाचः आदित्येभ्यः घृतसूः घृतप्रसाविणीः घृतप्रसा-रिणीर्वा घृतहोमसहचरिताः । सनात् चिरम् चिरकालम् राजभ्यः चिरराजभ्यो वा । जुह्वा सुचा जुहोमि । ताश्च शृणोतु मित्रः अर्यमा च भगश्च नः अस्माकम् । तुविजातश्च धाता च । स हि बहुशः प्रजायते । वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

म० आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि । सुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया सुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किंभूता गिरः । घृतसूः घृतं लुवन्ति स्रवन्ति ताः घृतस्रवः ता घृतसूः । तुगभाव आर्षः । घृतप्रसारिणीर्घृतहोमसहचरिता वा । किंभूतेभ्य आदित्येभ्यः । सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः सुचा हूयमानाः नोऽस्माकं गिरः शृणोतु । कः । मित्रः अर्यमा भगश्च । तुविजातो बहुजातः लथा वातो वा । स हि बहुशः प्रजायते । वरुणः दक्षः अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी ।

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

उ० सप्त ऋषयः । अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त प्राणाः पण्डिन्द्रियाणि मनःसप्तमानि । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः शरीरे व्यवस्थिताः ये त एव । सप्त रक्षन्ति सदं सदाकालं शरीरम् । अप्रमादं प्रमादमकुर्वाणाः । ते एव सप्त आपः आपना व्यापनाः । स्वपतः पुरुषस्य लोकं ईयुः । लोक-शब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । तत्र च संवित्स्थाने । तस्यामेवावस्थायां जागृतः जागरणं कुर्वते । अस्वप्रजौ । ययोर्न जायते स्वप्नः तौ तथोक्तौ । सत्रसदौ सत्रे सतां प्राणे कृतावस्थानौ । देवौ जीवितदातारौ प्राणा-पानौ ॥ ५५ ॥

म० अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः लक्-चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यव-स्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति । लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । किंभूताः सप्त । आपः आमुवन्ति व्यामुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वते । कीदृशौ । अस्वप्रजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्रजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां प्राणं रक्षणं सत्रं तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ । जीवितदातारौवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

उ० उत्तिष्ठ । तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः द्वे बृहत्पौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणस्पते, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आरब्धकार्यो भव । यस्मात् देवयन्तः देवान्कामयमानाः यजमानाः त्वां भवन्तम् ईमहे याचामहे आगच्छेति । भव-

न्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उपसंगम्य आगच्छन्तु । मरुतः सुदानवः कल्याणदानाः । त्वं च हे इन्द्र, प्राशः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । सचा सहगमनाय ॥ ५६ ॥

म० तृचो ब्रह्मणस्पतिदेवतः । द्वे बृहल्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु । किंभूताः मरुतः । सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र, त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शत्रुप्रत्ययः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इति निषेधात् 'क्यचि च' इतीलाभावः (पा० ७।४।३३) 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्यश्वाघयोरेवाकारविधानात् 'अकृत्सावधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इति दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः 'ई गतौ' दिवादिस्त्रादागतस्य इयन-छान्दसो लोपः । सुदानवः 'दाभाभ्यां नुः' (उणा० ३।३२) प्राशः आशुशब्दे दीर्घछान्दसः । भवा संहितायां 'ह्यचोऽतस्तिष्ठः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी ।

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

उ० प्र नूनम् नूनमिति पादपूरणः । प्रवदति प्रोच्चारयति ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रं उक्थ्यम् । उक्थ्यमिति शस्त्रमुच्यते तत्र सप्तमन्मन्त्र उक्थ्यः । कथंभूतोसौ मन्त्रः । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि चक्रिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

म० ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्भदेम विदथे सुवीराः । य इमा विश्वा विश्वकर्मा यो नः पिता अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

उ० ब्रह्मणस्पते । हे ब्रह्मणस्पते, त्वम् अस्य जगतः

यन्ता । एवंचेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधि बुध्यस्व अवगतार्थो भव । तनयं च अपत्यानि च जिन्व । जिन्वति प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि विश्वं च तत् भद्रं भन्दनीयम् अस्माकम् अस्तु । यत् अवन्ति पालयन्ति देवाः त्वत्प्रसादात् । बृहत् महत् ऊर्जितम् । वदेम दीयतां भुज्यतामिति । विदथे यज्ञे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः । इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् । विश्वकर्मा विमना । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

म० हे ब्रह्मणस्पते, त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते । सूक्तस्यासदुक्तस्य साधुवचनस्य । कर्मणि षष्ठी । सूक्तम् बोधि बुध्यस्व । असदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च असदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः । किंच सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम । अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (१७।१७) विश्वकर्मा विमनाः (१७।२६) यो नः पिता (१७।२७) अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि (११।८३) इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

चतुर्विंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवं । अस्य लोकः सुतावतः । धुमिरहोभिरकुभिर्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

उ० अपेतो यन्तु । पित्र्योऽध्यायः । आदित्यस्यार्थं देवानां वा । गायत्रीव पलाशशाखया व्यूहति । अपेतो यन्तु पणयः । अययन्तु इतः स्थानात् पणयः असुराः असुम्नाश्च असुखकराः । देवपीयवश्च । पीयति हिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारः देवद्विषः । किमिति अस्य यजमानस्य लोकः स्थानमत्र सुतावतः सोमाभिषवं कृतवतः । परं यजुः । धुमिरहोभिरकुभिः । धुशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः । ऋतुभिः अहोभिः अकुभिः रात्रिभिः च्यक्तं स्पष्टीकृतम् । यमः ददातु अवसानम् अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानम् । अस्मै यजमानाय ॥ १ ॥

म० त्रयविंशोऽध्याये सर्वमेघसंबन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्रबालमुच्छेत्सारभ्य (३३।५५) अनारभ्याधीतान्म-

प्राप्तुवत्वा चतुर्विंशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशोऽध्याये पितृमेघसंबन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेघो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति । वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारक-
नक्षत्रे चित्रादौ दर्शो वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति । पितृमेघं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तो-
ऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्यो-
ऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं
ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवज्रैकदेशेन
संवेष्ट्य मोहमयवादित्रेषु वायमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां
मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनेश्वास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिभिः
प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्याप-
रभागेषु तद्दिने बह्वक्षदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च
कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्मुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकु-
म्भसंहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भाच्छत्राणि चादाय ग्रामादक्षिणस्यां
बहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामास्याः । श्मशानान्तं कर्म कुर्वतो
यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारब्धव्यम् । तत्र बने गत्वा ग्रामा-
न्मार्गदक्ष्यतित्वकहरिद्वस्फूर्जकविभीतकश्लेष्मातककोविदारदि-
भ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे बोदकप्रवणे दक्षिणप्र-
वणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे
वा वर्तमाने गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिकोणं
पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मीमते । पेतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा
करणीमध्येषु शङ्कुवः स समाधिरिति (यजुःपरिशिष्ट० ७।२)
शुल्बोक्तविधिना तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र
साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्गु-
लचतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चि-
मोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि । तथाहि पुरुष-
मात्रक्षेत्रस्याक्षया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कुं निखाय सार्धा-
ष्टावशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणमुभयतः पाशां रज्जुं मध्यम-
धेनो सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्कोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य
मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ।
ततः सार्धाष्टादशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां
मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-
रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पाला-
शशमीवारणाश्ममयाश्चत्वारः शङ्कुवो निखेयाः । एतत्कुर्वतां
निकटे कथियजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य धारयेत् । कर्म-
समाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूच्छ्रयेत् प्रजावृष्ट्यै इत्यादि बोध्यम् ।
काल्यायनः 'अपसलवि सृष्ट्या रज्ज्वा परितत्याऽपेतो यन्त्विति
पलाशशाखया व्युद्धति' (२१।३।३२) इति । अपसलवि
अप्रादक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं
संवेष्ट्यापेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पला-
शशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्निष्कासयतीति सूत्रार्थः ॥ अस्या-
ध्यायस्य पितरो देवताः आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या
गायत्री । पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽप-

यन्तु अपगच्छन्तु 'व्यवहितान्' (पा० १।४।८२) इत्यु-
पसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किंभूताः पणयः ।
असुत्राः सुत्रमिति सुखनाम । नास्ति सुत्रं येभ्यस्ते असुखकराः ।
तथा देवपीयवः । पीयति हिंसाकर्मा । देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते
देवपीयवः देवद्विषः । किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह ।
अस्य लोकः अस्य यजमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम् ।
किंभूतस्यास्य । सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषावेति सुत-
वान् तस्य 'षुञ् अभिषवे' क्वतुप्रत्ययान्तः 'अध्वरिभगतिषु-
मती' (३।६।२) इत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण संहितायां
सुतशब्दस्याकारे दीर्घः । द्युभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै
यजमानायावसानं ददातु । अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् ।
किंभूतं । द्युभिर्कृतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्षुभिः रात्रिभिश्च
व्यक्तं स्पष्टीकृतम् । द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः 'तदेनमृतु-
मिश्वाहोरात्रैश्च सलोकं करोति' (१३।८।२।३) इति
श्रुतेः । कृत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददा-
लित्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु ।
तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

उ० जपति । सविता ते गायत्री । सविता ते तव शरी-
रेभ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं
स्थानं इच्छतु । नहि सवित्राऽननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते ।
द्वितीयं वाक्यम् । तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थं युज्य-
न्तां शरीरे उस्त्रियाः अनङ्गाहः ॥ २ ॥

म० 'औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्वेदे युज्यमाने युक्तेति
संप्रेष्य सविता त इति जपति' (का० २१।३।३४) इति ।
ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्धिवेष्ट-
यित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनङ्गुलिः सीरं
युनक्ति । तस्मिन् युज्यमाने युक्तेति संप्रेष्य सवितेति मन्त्रं
जपति । गायत्री । हे यजमान, सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः
शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवि-
त्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह
तस्मै इति । तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः
अनङ्गाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

तृतीया ।

वायुः पुनातु सविता पुनात्वग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य
वर्चसा । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

उ० वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कर्षन्ति चतुर्भिर्भ्य-
जुभिः । वायुः पुनातु विदारयतु । सविता पुनातु विदारयतु ।
अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या विदारयतु । सूर्यस्य वर्चसा भ्राजिष्णु-
तया विदारयतु । विमुच्यन्तुः । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः
विमुच्यन्तां शरीरात् उस्त्रियाः अनङ्गाहः ॥ ३ ॥

म० 'अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनालिति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति' (का० २१।४।१-२)। अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः पुनालिति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति । तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति । दक्षिणतः सीर-योजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । 'तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनालिति सविता पुनालिति जघनाधेन दक्षिणा-मभेर्भ्राजसेति दक्षिणाधेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीं' (१३।८।२।६) इति श्रुतेः । चत्वारि यजंषि लिङ्गोक्त-देवतानि । हे पृथिवि, वायुः त्वां पुनातु विदारयतु । सूर्यः त्वां पुनातु अभेर्भ्राजसा वीर्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदा-रयतु । 'अनड्डहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति' (का० २१।४।४) एवं पूर्वोक्तचतुर्मेन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभा-न्सीराद्विमुञ्चति । यजुः वृषदैवतम् । उक्ता धेनुः तदपत्यानि उक्षियाः अनड्डाहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अश्वत्थे वो निषदनं पुणं वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सुनवथ पूरुषम् ॥ ४ ॥

उ० अश्वत्थे व इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति सर्वौषधं वपतीति' (का० २१।४।४) हलं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति । अनुष्टुप् व्याख्याता (अ० १२।क० ७९) ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु ।
तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

उ० शरीराणि निवपति । सविता ते । गायत्री । सविता ते तव शरीराणि अस्थीनि । मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सवित्रा उसाय हे पृथिवि, शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

म० 'सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति' (का० २१।४।५) । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति । एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् 'यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्' (१३।८।३।२) इति श्रुतेः । गायत्री सवितृदेव्या । हे यजमान, सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे, तस्मै सवित्रोक्तायास्थिरूपाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

७३ य० उ०

षष्ठी ।

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ । अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

उ० प्रजापतौ त्वा । यजुः कण्डिकाः । प्रजापतौ स्वाम् देवताया उपोदके उप समीपे उदकं यस्य स तथोक्तः । लोके स्थाने निदधामि । असाविति नामग्रहणम् । अनुदात्तत्वादामञ्चितम् । तथा हे देवदत्त, अप नः शोशुचदधम् । अपेत्य नः अस्मान् अत्यर्थं दहतु पापम् द्वेष्टुम् । यद्वा प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु । नोऽस्माकमघं पापम् ॥ ६ ॥

म० उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव निवि-युक्ता । असाविति नामग्रहणमनुदात्तत्वादामञ्चितम् । हे देव-दत्त, उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माक-मघं पापं शोशुचत् अत्यर्थं दहतु । 'शुच शोके' यद्वलुगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाधं रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७ ॥

उ० प्रत्यागते जपति । परं मृत्यो त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या । हे मृत्यो, परं पन्थानमाश्रित्य । अनु परा इहि पराङ्मुखो भूत्वा आगच्छ । तं शब्देन दर्शयति । योऽसौ ते तव स्व-भूतः अन्यः इतरः देवयानात् पितृयानाख्यः । अपिच चक्षु-ष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । चक्षुष्मतः शृ-ण्वतः तव ब्रवीमि । अतिशयार्थं वचनम् । नहि तस्यादृष्टम-श्रुतं चास्ति । मा च नः अस्माकं प्रजां रीरिषः हिंसीयाः । मोत वीरान् पुत्रान् ॥ ७ ॥

म० 'प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति' (का० २१।४।७) । दक्षिणां गत्वानुच्छ्वसन् कुम्भं प्रक्षिप्येहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति यज-मानोऽध्वर्युर्वा जपति । मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकलुकदृष्टा । मृत्यो, परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्त्यं पन्थां पन्थानं मार्गम-न्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति । यस्ते तव त्वरीयः पन्था देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः । किंच चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो, किंचिद् ब्रवीमि वदामि । आदरार्थं वचनम् । नहि तस्यादृष्टमश्रुतं चास्ति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि । किम् । हे मृत्यो, नोऽस्माकं प्रजां सन्ततिं वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः । 'रिष वधे' स्वार्थे णिजन्तस्य लुङि रूपम् । उत अपिच वीरान्पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

शं वातः शङ् हि ते घृणिः शं ते भवन्ति-
ष्टकाः । शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभि-
शुशुचन् ॥ ८ ॥

उ० यथार्थं कल्पयति अनुष्टुबृहतीभ्याम् । शं वातः
सुखरूपो वातः ते भवतु । शं हि ते घृणिः सुखरूपश्च ते
घृणिर्भवतु । घृणिरित्यहर्नाम । हीति स्वाध्यायार्थः । सुख-
रूपाश्च ते भवन्तु इष्टकाः । सुखरूपाश्च ते भवन्तु अग्नयः ।
पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः पार्थिवासः । मा च त्वाम् अभि-
शुशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

म० 'शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वा निदधाति
मध्ये तूष्णीमिति' (का० २१।४।८) । शं वात इति मन्त्र-
द्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्यस्थानि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि
यस्याङ्गस्य तेनास्त्रा तदङ्गकल्पनया प्राक्क्षिरसं पुरुषाकृतिं
कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रमिष्टकां तूष्णीं निदधाति । द्वे ऋचाव-
नुष्टुबृहत्या विश्वदेवदेवते । हे यजमान, वातो वायुस्ते तव शं
सुखरूपो भवतु । हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुख-
रूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते
तव शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः
पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा त्वां माभिः शुशुचन् मा शोचयन्तु
अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं
भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां
ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

उ० किंच । कल्पन्तां ते दिशः कृतास्ते दिशो भवन्तु ।
तुभ्यम् आपः शिवतमाः भवन्तु । तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः
समुद्राः शिवतमाः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं भवतु । कल्पन्तां
ते दिशः सर्वाः । आदरार्थं पुनर्वचनं कात्सर्यार्थं वा ॥ ९ ॥

म० दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु । आपो
जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु । सिन्धवः
समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं
शिवं कल्याणकारि भवतु । सर्वा दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् ।
आदरार्थं कात्सर्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

दशमी ।

अश्मन्वती रीयते सध्वरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता
सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवाञ्चय-
मुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

उ० अश्मन्वती रीयते । अश्मन्वती निविकिरन्ति ता अभ्यु-
त्तरन्ति । त्रिष्टुब्धैश्च देवी । अश्मन्वती पाषाणवती इयं नदी

रीयते गम्यते अस्माभिः विषमम् । अतो ब्रवीमि । संर-
भध्वम् । संरम्भश्चोत्तरणाय प्रयत्नकरणम् । उत्तिष्ठत अभि-
मुखा भवत प्रतरत हे सखायः । किमित्यादरः । अत्रा-
जहीमः परित्यजामः । अशिवाः अशान्ताः । ये असन्
स्युः । शिवान् वाजान् अन्नविशेषान् वयम् अभ्युत्तरेम ॥ १० ॥

म० 'अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति' (का० २१।४।२१) ।
गतीन्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः कृष्टा वा मृदमानीय तत्
श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरमितं क्षिया
भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा
कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तदक्षिणतो गतीं खात्वा क्षीरो-
दकाभ्यां संपूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गतीन्खात्वा दक्षिणोत्तरान्
जलेन संपूर्योत्तरगतेषु अध्ययुजमानामालांस्त्रीन्पाषाणान्प्रक्षि-
प्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गतोपरि गच्छन्ति । विश्वदेवदेवत्या
त्रिष्टुप् सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि, एषा अश्मन्वती
पाषाणवती नदी रीयते गच्छति । 'री गती' दिवादिः आत्मने-
पदी । अतो यूयं संरम्भमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्तिष्ठत
अभिमुखा भवत । प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति ।
यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन्
स्युः तान् वयं जहीमः परित्यजामः । तेषु ल्यक्तेषु शिवान्मु-
खकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

एकादशी ।

अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः । अपा-
मार्गे त्वमस्मदप दुःस्वप्नं सुव ॥ ११ ॥

उ० अपामार्गेणापमृजति । अपाघम् अनुष्टुप् । हे
अपामार्ग, त्वम् अस्मत् अस्मत्तः । अपसुव अपगमय
अघं पापं मानसम् । अपगमय च किल्विषं कीर्ति-
भेदकं पापमेव कायिकम् । अपगमय च कृत्याम् अभि-
चारम् । अपगमय च रपः । रपो रिप्रमिति पापनामनी
भवतः । वाचिकं पापम् । अपगमय च दुःस्वप्नं दुःस्वप्ने
भवं फलं दुःस्वप्नम् ॥ ११ ॥

म० 'अपाघमित्यपामार्गेरपमृजत इति' (का० २१।४।
२२) । ते अमाल्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपसृष्ट्य हस्तगृ-
हीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैश्चर्तयन्तीति
केचित् । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेषदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे
अपामार्ग, त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव
'धू प्रेरणे' अपगमयेत्यर्थः । किल्विषं कीर्तिभेदकं कायिकं च
पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमपसुव । अप उ रपः
'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४।२१) इति
यास्कः । रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थः । दुःस्वप्नम्
दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखरूपं फलं चास्म-
तोऽपसुव ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
स्तस्यै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १२ ॥

उ० सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० 'सुमित्रिया न इति स्नात्वाहृतवाससोऽनङ्गत् पुच्छमन्वा-
रभ्यानङ्गाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति' (का० २१।४।२३)
सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽन-
ङ्गाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उद्वयं तमिति मन्त्रेण यज-
मानामात्मा ग्राममागच्छन्ति । यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति
मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मि-
त्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति' (का० १८।५।१५) द्वयं
विधेयम् । 'दुर्मित्रिया द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्या स्यातां
दिशं परासिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयति' (१३।८।४।५)
इति श्रुतेः । व्याख्याता (अ० ६।क० २२।अ० २०।
क० १९) ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अनङ्गाहमन्वारभामहे सौरभेयं स्वस्तये । स न
इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः संतारणो भव ॥ १३ ॥

उ० अनङ्गपुच्छमन्वारब्धा आगच्छन्ति । अनङ्गाहम् ।
यानङ्गही अनुष्टुप् । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः अतो यच्छब्दा-
भ्याहारेण सामर्थ्यम् । या त्वाम् अनङ्गाहं अन्वारभामहे आ-
लभामहे । सौरभेयं सुरभ्या अपत्यम् 'स्त्रीभ्यो ढक्' । स्वस्तये
अविनाशाय । स त्वम् नः अस्माकम् इन्द्र इव देवेभ्यः
देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । वह्निर्वोढा संतारणश्च
भव ॥ १३ ॥

म० अनुष्टुप् अनङ्गदेवत्या । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः
सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् । वयं यमनङ्गाहमन्वारभामहे
आलभामहे स्पृशामः । किंभूतम् । सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम्
'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४।१।१२०) इति ढक् । किमर्थम् ।
स्वस्तये अविनाशाय । हे अनङ्गन्, स त्वं नोऽस्माकं संतारणः
तारको दुःखनाशको भव । किंच त्वं वह्निः देवानां वोढा । तत्र
दृष्टान्तः । देवेभ्यः इन्द्र इव । इन्द्रो यथा देवार्थं तारको
भवति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

उद्वयं तमसस्पतिं स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमर्गन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

उ० उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

म० उद्वयं तमिति ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता (अ०
२०।क० २१) ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गावपरो
अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं
दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

उ० मर्यादाया एव लोष्टमाहत्यान्तेन तोरणे निद-
धाति । इमं जीवेभ्यः । त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या । इमं लोष्टं
जीवेभ्यः अर्थाय । परिधिं परिधीयत इति परिधिः तं परि-
धिम् । दधामि स्थापयामि । किमर्थमिति चेत् । मा गाव
मा गच्छतु एषां जीवानां मध्ये अपरः नु क्षिप्रं वेदोक्ता-
दायुषोऽर्वाक् पितृलोकम् । एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वया शतं
जीवन्तु शरदः पुरुचीः बह्वचनाः दानाध्ययनयागानुकूलाः
अन्तर्मृत्युं दधताम् अन्तर्दधातु मृत्युम् पर्वतेन इव
लोष्टेन ॥ १५ ॥

म० 'ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य
इति' (का० २१।४।२४) । खनिवासग्रामस्य श्मशानस्य
च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निदधाति ।
मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्तु-
सिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि । कथमिति चेत् ।
एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषो-
ऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गाव मा
गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु ।
किंभूताः शरदः । पुरुचीः पुरु बहु अश्वन्तीति पुरुच्यः
दानाध्ययनयागानुकूलाः । किंच पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्द-
धतां मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अम् आयूष्पि पवस आसुवोर्जमिषं च नः ।
आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

उ० जुहोति द्वाभ्याम् । अम् आयूष्पि । व्याख्या-
तम् ॥ १६ ॥

म० 'अजनाभ्यजने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान् परि-
धीन्परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यम् आयूष्प्या-
युष्मानम् इति' (का० २१।४।२५) । कजलादिना नेत्रा-
जनमजनम् तैलेन पादाजनमभ्यजनम् तद्वयं कृत्वा औपा-
सनं कर्तुरावसथ्यामि दमैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः
परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं
जुहोति ऋग्वयेन । औपासनः प्रेतस्यैव । तस्यैवाहारेण निरस-
नीयत्वादिति हरिस्वामिनः । कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिर-
सनमिति कर्कादयः । व्याख्याता (अ० १९।क० ३८) ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

आयुष्मानमे हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयो-

निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितृव पुत्र-
मभिरक्षतादिमान्स्वाहा ॥ १७ ॥

उ० आयुष्मानग्ने । वसुरन्ता त्रिष्टुप् । इमा स्वाहेति
यजुः । हे अग्ने, यः त्वम् आयुष्मान् तं त्वां ब्रवीमि । हविषा
वृधानः वर्धमानः । घृतप्रतीकः । प्रतीकं मुखम् । घृतयोनिः
घृतसंस्थानः एधि भव । उत्तरवेद्यां धारणाभिप्रायमेतत् ।
घृतं च पीत्वा । मधु मधुरसम् । चारु सुगन्धि । गव्यं
गोविकारसंभूतम् । पिता हव पुत्रम् अभिरक्षतात् । 'तुह्यो-
स्तातडाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तातडादेशः । अभिरक्ष
इमान् जीवान् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

म० अभिदेवत्या त्रिष्टुप् वैखानसदृष्टा । हे अग्ने, त्वमेवं-
भूत एधि भव । किंभूतः । आयुष्यमान् चिरंजीवी । तथा
हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४
७३) इति शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं
मुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्या
धारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसंबन्धि घृतं पीत्वा
इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष 'तुह्योस्तातडाशिष्यन्य-
तरस्याम्' (पा० ७ । १ । ३५) इति हेस्तातडादेशः । तत्र
दृष्टान्तः । पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किंभूतं
घृतम् । मधु मधुरं । चारु सुगन्धि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

परीमे गामनेषत् पर्यग्निमहृषत् । देवेवर्कत
श्रवः क इमां २॥ आदर्धर्षति ॥ १८ ॥

उ० अथैषां परिदां दधाति अनुष्टुप् । परीमे गामनेषत् ।
इमे जीवाः परि सर्वतः गाम् अनेषत् । नयतेर्लुङि सिच
एतद्रूपम् । परिणीतवन्तः गाम् । अनङुत्पुच्छालभनाभिप्राय-
मेतत् । पर्यग्निमहृषत् पर्यहृष्यत् । हरतेरेतद्रूपम् । परिहृत-
वन्तः अग्निम् । यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म क्रियते तमग्निं परि-
हृतवन्तः । अद्वारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमेतत् ।
देवेषु ऋत्विक्षु । अक्रत । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लो-
पश्छान्दसः । श्रवः धनं दक्षिणालक्षणम् । अथेदानीं
कृतकृत्यान् इमान् कः को नाम । आदर्धर्षति आदर्ध-
यितुं आकृषयितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया ह्येते वर्तन्त
इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

म० 'अथैषां परिदां वदन्ति । परीमे गामनेषतेति ।' (का०
२१ । ४ । २६) अथैषां यजमानामात्यानां परिदाम् परिदा
रक्षणम् सत्संज्ञं मन्त्रं वदति 'दाङ् पालने' परिदीयते समन्ता-
द्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वा-
जात्मजशिरिम्बिष्ठदृष्टा । इमे जीवाः गामनङ्गहं पर्यनेषत् परि-
णीतवन्तः अनङुत्पुच्छालभनाभिप्रायम् । नयतेर्लुङि तङि सिचि
प्रथमबहुवचने रूपम् 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२)
इति परेर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यहृषत्

परिहृतवन्तः । यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजहुः । अद्वारे-
णोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः वीर्यन्ति कर्मसु
वीर्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमक्रत
कृतवन्तः । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अकृतेति रूपम् । अत
एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमाजीवान् कोनाम आदर्धर्षति
आकृषयितुं पराभवितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता
इति भावः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु
रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं
वहतु प्रजानन् ॥ १९ ॥

उ० अद्वारेणोपासनं निरस्यति । क्रव्यादमग्निम् ।
त्रिष्टुप् । अथ येन पुरुषं दहति स क्रव्यात् । क्रव्यादमग्निम् ।
प्रहिणोमि प्रेषयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यं गच्छन्तु
रिप्रवाहः । रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं मृतं वहति प्रापयति
भस्मीभावमिति रिप्रवाहः । जपति । इह ग्रहे एव अयम्
इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । देवेभ्यः हव्यं
हविः वहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥

म० 'अद्वारेणोपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति' (का० २१
४ । २७) । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्योपासनस्यैकशेषं
निरस्यति । प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति ।
अभिदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं
क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि । स
प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु ।
किंभूतः । रिप्रवाहः 'रिप्रमिति पापनाम' (नि० ४ । २१)
रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः । 'इहैवायमिति जपति'
(का० २१ । ४ । २८) । यजमानो जपति । अयमितरः
क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवासिन्नेव गृहे
सदने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयतु । किं कुर्वन् ।
प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः । इति पितृमेधः समाप्तः । उप-
धानासन्दीवृषभयवानजीर्णान् तदक्षिणालेन दद्यात् । इच्छन्
हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १९ ॥

विंशी ।

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वेत्थ निहि-
तान्पराके । मेदसः कुल्या उप तान्स्ववन्तु सत्या
एषामाशिषः सन्नमन्ताश्च स्वाहा ॥ २० ॥

उ० वपां जुहोति । वह वपाम् त्रिष्टुप् । वह प्रापय
वपाम् । हे जातवेदः पितृभ्यः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे एतान्
पितृन् वेत्थ जानासि । निहितान् स्थापितान् । पराके परा-
क्रान्ते सुदूरेऽपि । तस्याश्च वपायाः सकाशात् मेदसः कुल्या
नद्यः निःसृत्य उपस्रवन्तु । तान् पितृन्प्रति । एषां च दा-

वृणाम् सत्या अवितथा आशिषः संनमन्तां प्रह्वीभवन्तु ।
स्वाहेति यजुः ॥ २० ॥

म० जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । किंतु गृह्यसूत्रेऽस्ति । तथाहि 'मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्यः' (पार० ३ । ३) इति । अस्यार्थः । मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः । हे जातवेदः, जातं वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्संबोधने हे जातवेदः, पितृभ्योर्थाय त्वं वपां धेनुसंबन्धि चर्मविशेषं त्वं वह प्रापय । पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देसे निहितान्स्थापितानेनान्पितृन् त्वं वेत्थ जानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितृन् प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किंच एषां दातृणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । स्वाहेति ऋग्भिजं यजुः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः । अप नः शोशुचदधम् २१

तु० स्योना पृथिवि । पार्थिवी गायत्री । स्योना सुखरूपा हे पृथिवि, नः अस्माकम् भव अनृक्षरा च । ऋक्षरः कण्टकः । अनृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना । किंच । यच्छा नः प्रयच्छ च नः अस्माकम् शर्म शरणम् । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । अप नः शोशुचदधमिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते स्रस्तरारोहणे शयने विनियोगः । तथाहि 'स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशन्तीति' (पार० ३ । २) । हे पृथिवि, त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किंभूता लम् । अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः । 'ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृन्ततेर्वा स्याद्भूतिकर्मणः' (निरु० ९ । ३२) इति यास्कः । तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथमं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किंच नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे संबन्धिधरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने । तथाहि 'सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदधमिति' (पार० ३ । १०) । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

तु० अस्मात्त्वम् । गायत्री यजुरन्ता एकात्राहुतिः । अनिरुक्ताग्नेयी । अस्माद्यजमानात् । हे अग्ने, त्वम् अधिजातोसि यतः अतो ब्रवीमि । अयं पुनर्जायमानः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामग्रहणम् । तद्यथा देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थम् । त्वत्तो ह्ययं जायमानः त्वद्भय एव स्यादित्यभिप्रायः । स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

म० 'आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति' (का० २५ । ७ । ३७) । सात्रिकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिर्जुहोति । अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने, लमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि । अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः । तथाहि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वतो जायताम् । त्वद्भय एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं
प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि
प्राणापानौ ॥ १ ॥

तु० इदानीं प्रवर्ग्यामिकाश्वमेधोपनिषत्संबद्धा मन्त्रास्तान्याख्यास्यामः । तन्नामिका उग्रश्रैलेवमादयः । तान्पुनः परमेष्ठ्यपश्यत् । प्राजापत्यो विमुख इति तस्य मन्त्रगणस्य संज्ञा । अग्निर्हृदयेनेत्याश्वमेधिकाः आ अध्यायात् प्रजापतेरार्षम् । परिशिष्टं दध्यङ्गाथर्वणोऽपश्यत् । 'दध्यङ्ग इ वा आथर्वणः' इत्येवमादिकया श्रुत्या तज्ज्ञातं प्रतिपद्यते । ऋचं वाचम् । प्रवर्ग्यस्यादावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः । विश्वेदेवा अग्निकानामाश्वमेधिकानां च मन्त्राणाम् इह समाज्ञानं दिवाकीर्तिसामान्यात् । प्रथमकण्डिका यजुः । ऋचं वाचं प्रपद्ये प्रविशामि यामि वा । एवं मनो यजुः साम प्राणं चक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्येयम् । नहि त्रयीवि-

प्राणपञ्चस्य प्रवर्ग्य आयुषो विनाशं कुर्यात् । तथा वाङ्म-
नःप्राणश्चक्षुःश्रोत्राणि प्रपञ्चस्य सप्तदशं ह्येतत्प्रजापतेर्लिङ्गसु-
पलक्षितम् । अथैवंसति वाक् ओजो बलं मानसं धृष्टतानाम् ।
पुनरोजोमहणमादरार्थं च । एतदुक्तं भवति-वाक् अतिश-
यिकमोजः प्राणापानौ च सह एकीभूताः मयि वर्तन्तेऽतः
प्रवर्ग्योऽस्मात् हिनस्ति ॥ १ ॥

म० पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा 'दध्यङ् ह वा
आथर्वण एतत् शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार' (१४।१।१।
२०) इति श्रुतेः । 'उग्रध्व' (३९।७।१७।८६) इत्याभिको
मन्त्रः । अग्निं हृदयेनेत्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम्
(३९।८-१३) तद्व्यं वर्जयित्वा । (का० अनुक्रमण्यम्)
शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वाचमित्याध्यायेन शान्तिकरणं
कार्यम् । स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्श-
नात् । अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यजुषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋच-
मृग्यां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं ब्रजामि । यजुः यजु-
रूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं
श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम् ।
सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः । त्रयीविद्यां लिङ्गश-
रीरं च प्रपञ्चं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः । तथा वागिन्द्रिय-
मोजो मानसं बलं धार्ढ्यम् । पुनरोजोमहणाच्छरीरं च बलम् ।
प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो
मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मात् हन्तीति भावः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृणं
बृहस्पतिर्मे तदधातु । शं नो भवतु भुवनस्य
यस्पतिः ॥ २ ॥

उ० यन्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः । यन्मे मम । छिद्रं अव-
खण्डितम् चक्षुषः हृदयस्य वा । हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता ।
मनसो वा अतितृणं अतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन । बृह-
स्पतिः मम तत् दधातु । अथैवं बृहस्पत्यनुगृहीतानाम् । शं
नः सुखरूपोऽस्माकं भवतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः
पतिः योऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः ॥ २ ॥

स० बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रि-
यस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातं प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य
बुद्धिर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृणमतिहिंसितम्
प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्प-
तिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतिवृणं च दधातु संदधातु छिद्रं
निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो
यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना छिद्रापा-
करणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्तित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया ।

भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

उ० भूर्भुवः स्वः यजुषि । तत्सवितुरिति कयानस्तिस्रश्च
व्याख्याताः । ऋषिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

म० भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजुषि । तत्सवितुः, कया नः,
कस्त्वा, अभी पु णः, एताश्चतस्र ऋचो व्याख्याताः [३, ३५ ।
२७, ३९-४१] अभी पु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्त्युति-
भिरिति बहुवचनम् । पूर्वमूतय इत्येव पाठः । ऊतिभिः अव-
नैहेतुभिः शतमसंख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

चतुर्थी ।

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृष्टः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मधुहिष्ठो मत्सदन्धसः ।
हृदा चिद्वारुणे वसु ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्त्युतिभिः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया
स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

उ० कया त्वम् । गायत्री । ऐन्द्री अनिरुक्ता । हे इन्द्र,
कया ऊत्या केन वा गमनेन त्वम् नः अस्मान् अभिप्रमन्दसे
अभिमोदयसि हर्षयसि । हे वृषन् सेक्तः, कया च ऊत्या
केन वा गमनेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि ।
लब्धये लोद । तत्कथय । येन तथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥

म० इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे
व्यूहद्वयम् । हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र, 'वासवो
वृत्रहा वृषा' इत्यभिधानम् । कया ऊत्या केन तर्पणेन हवि-
र्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि । 'मदिस्तु स्वपने
जाज्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' लद । कया च ऊत्या तृष्या
स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि ।
धनं दातुमिति शेषः । तद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः ।
आभरेति लब्धये लोद ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु द्विपदे
शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

उ० इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराट् । योयं महावीर इन्द्र आदित्यो वा । कस्याधिष्ठात्री देवता । विश्वस्य जगतः राजति देदीप्यते ईष्टे वा । तस्य प्रसादात् । अस्माकम् अस्तु द्विपदे वा चतुष्पदे । द्विपदां चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥

म० द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विशालक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः 'इदि परमेश्वर्ये' इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे । विभक्तिव्यत्ययः । द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु । चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

नवमी ।

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

उ० शं नो मित्रः । द्वे अनुष्टुभौ । महावीरप्रसादात् आदौ च । शं सुखरूपः नोऽस्माकं भवतु मित्रः । शं च नः वरुणः भवतु । शं च नः भवतु अर्थमा शं च नः इन्द्रः बृहस्पतिः शं च नः विष्णुः उरुक्रमः उरु विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुक्रमः । शेषं दर्शितया व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ मितवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेयति भक्तेशु लिख्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु । इयति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्थमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुविस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

दशमी ।

शं नो वातः पवताश्च शं नस्तपतु सूर्यः । शं नः कनिष्कदहेवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

उ० शं नः शं सुखरूपः नोऽस्माकम् वातः अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वातु । शं सुखरूपः अदहनः भेषज-रूपश्च नोऽस्माकं तपतु सूर्यः । शं नः सुखरूपश्चास्माकम् । पर्जन्यो देवः काशनिक्षाररहितं पवित्रमुदकम् भेषजकर्तुं अभिवर्षतु । कनिष्कदत् । स्तनयितु शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

म० वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारः अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् । 'पव गतौ' लोट् । सुवति जनान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपतिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः, परोऽम्भःपूरो जन्यतेऽनेन वा । 'पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ' इत्यभिधानम् । पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु ।

कीदृशः । कनिष्कदत् अत्यन्तं कन्दतीति शब्दं कुर्वन् 'दाधर्ति-दधर्ति-' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

एकादशी ।

अहानि शं भवन्तु नः शङ् रात्रीः प्रतिधीय-ताम् । शं न इन्द्रामी भवतामवोभिः शं न इन्द्रा-वरुणा रातहव्या । शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

उ० अहानि शम् द्विपदा गायत्री । अहानि दिवसाः शं सुखरूपाः भवन्तु नोऽस्माकम् । शं सुखरूपाः रात्रीः प्रतिधीयतां प्रतिदधात्वस्मासु महावीरः । शं सुखरूपौ च इन्द्रामी भवताम् अवोभिः पालनैः सह । शं नः सुखरूपौ चास्माकम् । इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । रातहव्या दत्तह-विष्कौ भवताम् । शं नः सुखरूपौ चास्माकं इन्द्रापूषणौ भवताम् । वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते । शं सुख-रूपौ च इन्द्रासोमौ भवताम् सुविताय साधुगमनाय साधु-प्रसवाय वा । शं योः शमनाय रोगाणां यावनाय पृथक्कर-णाय च भयानाम् ॥ ११ ॥

म० द्विपदा गायत्री । अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु । महावीर इति शेषः । कर्तरि यक् छान्दसः । शं न इन्द्रामी त्रिष्टुप् । इन्द्रामी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्रामी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषंसौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् । रोगं भयं च निर्वर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । ३ । २६) इति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिसंवन्तु नः ॥ १२ ॥

उ० शं नो देवीः । अब्देवत्या गायत्री । सुखरूपा अस्माकम् देवीः देव्यः अभिष्टये अभिषेकाय अभीष्टाय वा । आपः भवन्तु पीतये पानाय च । शं योः शमनाय रोगाणां पृथक्करणाय भयानां वा । अभिसंवन्तु नः अस्मा-कम् ॥ १२ ॥

म० अन्वेत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना अपो
नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायासीष्टाय वा पीतये पानाय च
शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं ज्ञाने पाने चापः सुखयित्र्यो
भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां हाननं भयानां यवनं पृथक्-
रणं च अभिष्ववन्तु । नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः १२

त्रयोदशी ।

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥ १३ ॥

उ० स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म० स्योना पृथिवि । व्याख्याता [अ० ३५ । क० २१]
॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

उ० आपो हिष्टेति तिस्रश्च व्याख्याताः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥

म० आपो हि ष्ठा तृचो व्याख्यातः [अ० ११ । क० ५०-
५२] ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पञ्चदशी ।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्ति-
राप्ः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्ति-
र्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७ ॥

उ० द्यौः शान्तिः । या द्युलोकरूपा शान्तिः या चान्त-
रिक्षरूपा शान्तिः । या च पृथिवी । आपः ओषधयः
वनस्पतयः विश्वेदेवाः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सर्वशान्तिः
या च शान्तिरेव शान्तिः स्वरूपत एव शान्तिः । सा ।
मा मां शान्तिः एधि । अस्त्विति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसा-
दादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥

म० यजुषि संदशि जीव्यासमित्यन्तानि (क० १९) ।
एकाधिका शक्ती । द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्ष-
रूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो
जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वन-

स्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः
ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या
शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः
मा मां प्रति एधि अस्तु । पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्व
शान्तिरूपं मां प्रत्यस्तित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्ति-
व्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्सोषधिषु
वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिन् वा शान्तिः सा मां
प्रत्यस्तित्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दृते दृह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि
भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे १८

उ० दृते दृह मा । दृते यजुः । 'दृ विदारणे' विदी-
र्णंऽपि शरीरे जरया । दृह दृढीकुरु माम् । कथमिति चेत् ।
मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि सं ईक्षन्तां पश्यन्तु ।
अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि ।
शान्तं हि मित्रस्य चक्षुः । न वै मित्रं कंचन हिनस्ति ।
न मित्रः कंचन हिनस्तीति । एवमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च
परस्परमद्रोहेण सर्वथा मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

म० दृते 'दृ विदार' विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे
महावीर, मा मां लं दृह दृढीकुरु । यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि
मां दृह अच्छिद्रं कर्म कुरु । यद्वा ससुषिरत्वात् सेकृत्वाच्च दृति-
शब्देन महावीरः । हे दृते महावीर, मां दृह दृढीकुरु । कथं
दार्ढ्यं तदाह । सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा
समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नाहि-
दृष्ट्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किंच अहमपि सर्वाणि
भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु ।
मित्रचक्षुः शान्तं भवति । मित्रः कंचन न हन्ति मित्रं च कश्चन
न हन्ति एवं परस्परमद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा
वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

दृते दृह मा० । ज्योक्ते संदशि जीव्यासं ज्योक्ते
संदशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

उ० दृते दृह मा । यजुः । दृते दृह मा । अतिशयार्थं
पुनर्वचनम् । ज्योक् चिरम् ते तव संदशि संदर्शने ।
जीव्यासं जीवेयम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥

म० हे दृते वीर, मां दृह । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे
महावीर, ते तव संदशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं
जीवेयम् । जीवेराशीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः ।
पुनरुक्तिरादरार्था । ते संदशि ज्योगीव्यासम् ॥ १९ ॥

विंशी ।

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
शिवो भव ॥ २० ॥

उ० नमस्ते हरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

म० नमस्ते व्याख्याता [अ० १७।क० ११] ॥ २० ॥

एकविंशी ।

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयितृवे । नमस्ते
भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

उ० नमस्ते द्वे अनुष्टुभौ । नमः ते तुभ्यं अस्तु । वि-
द्युते विद्युद्रूपाय । नमस्ते स्तनयितृवे स्तनयितृरूपाय । नमः
ते हे भगवन्, अस्तु । यतः यस्मात् स्वः स्वर्गं लोकं ग-
न्तुम् समीहसे चेष्टसे । अमर्त्यस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयितृरूपभगवद्देवते । हे भग-
वन् महावीर, विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । स्तन-
यितृवे स्तनयितृर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात्
स्वः स्वर्गं गन्तुं लं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु । शं
नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

उ० यतो यतः यस्माद्यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समी-
हसे चेष्टसे ततस्ततः नः अस्माकम् अभयं भयरहितं कुरु ।
किंच । शं नः सुखमस्माकम् कुरु प्रजाभ्यः । अभयं नः
पशुभ्यः कुरु ॥ २२ ॥

म० हे महावीर, यतो यतः यस्माद्यस्माद् दुश्चरितात्वं
समीहसे अस्माकपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु ।
किंच नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु । नोऽस्माकं पशुभ्यः
चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
स्तस्मै सन्तु शोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥

उ० इत उत्तरं यजुषि व्याख्यायन्ते आभ्यायात् । तत्र
सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० यजुः । व्याख्यातम् [अ० ६।क० २२] ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम
शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः

७४ य० उ०

शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः
शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

उ० तच्चक्षुः । योयं महावीरोऽस्माभिः स्तुतः । तत्
आदित्यरूपं चक्षुः । देवहितं देवैर्निहितं स्थापितम् देवानां
वा हितम् । पुरस्तात् प्राच्यां दिशि । शुक्रं शुक्रम् असंसृष्टं
पाप्मभिः । शोचिष्मद्वा । उच्चरत् उदितम् । तत्प्रसादाच्च ।
पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । शृणुयाम शरदः
शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतम् । अस्वलितवागिन्द्रिया
भवामः । अदीनाः स्याम शरदः शतम् । भूयश्च बहुतरं कालं
च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

म० सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतेर्मन्त्रेयो महावीरो-
ऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नैत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात्
पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
(पा० ३।४।९७) इतीकारलोपः । कीदृशं तत् । देवहितं
देवैर्हितं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्रं पापा-
संसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं
पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहृतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थ-
नायां लिङ् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम
अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रे-
न्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अस्वलितवागिन्द्रिया
भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं
कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालं पश्येमे-
त्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्ड्रो
हस्ताभ्याम् । आर्ददे नारिरसि ॥ १ ॥

उ० महावीरसंभरणं अभ्यादानम् । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

म० 'देवस्य लेल्यभ्रिमादायौदुम्बरी वैकङ्कती वारिमा-
त्रीष्ट सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युजते इति' (का०
२६।१।३) । उदुम्बरतरुत्वा विकङ्कतरुत्वा वा हस्तप्र-
माणामभ्रि देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां
कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युजते मन इति मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । अभ्रिदेवत्वं यजुः । हे अभ्रे, सविनुर्दे-

वस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां तामाददे
गृह्णामि । त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि । युञ्जते मनः ।
व्याख्याता [अ० ५ । क० १४] ॥ १ ॥ २ ॥

द्वितीया ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य
बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक
इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतः ॥ २ ॥

उ० आलभ्य जपति । युञ्जते मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीया ।

देवीं द्यावापृथिवीं मुखस्य वामद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मुखाय त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ ३ ॥

उ० मृत्पिण्डान्परिगृह्णाति । देवी द्यावापृथिवी । हे
देव्यौ द्यावापृथिव्यौ, मुखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय ।
मृदं चोदकं चादायेत्यर्थः । अद्य शिरः राध्यासम् । 'राध
साध संसिद्धौ' संसाधयेयम् । देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते
इति देवयजनम् । पृथिव्याः मखाय यज्ञाय त्वा परिगृह्णामि ।
ततोऽपि विशेषापेक्षायामाह । मुखस्य शीर्ष्णे त्वां परिगृह्णा-
मीति ॥ ३ ॥

म० द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री । 'मृदमादत्ते
पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी इति' (का० २६ । १ । ४) अञ्च-
र्युर्देवीति मन्त्रेण विषणं मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां
गृह्णाति दक्षिणः सान्निधिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु
हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ, अद्यास्मिन्दिने
पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मुखस्य
यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् 'राध साध संसिद्धौ' । महा-
वीरो यज्ञशिराः । किं कृत्वा । वां युवा द्यावापृथिव्यौ आदा-
येति शेषः । दिवोऽंशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः । एवं
द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह । मखाय हे मृत्, यज्ञाय त्वां
गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह । मुखस्य यज्ञस्य
शीर्ष्णे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्ड-
मुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

देव्यो वक्र्यो भूतस्य प्रथमजा मुखस्य वोऽद्य
शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मुखाय त्वा
मुखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ४ ॥

उ० अथ वल्मीकवपां गृह्णाति । देव्यो वक्र्यः । हे
देव्यः वक्र्यः । उपजिह्विकाः सीमका इति पर्यायाः । या
यूयं भूतस्य प्रथमजाः । पृथिवी भूतानां प्रथमजा तत्सं-
न्वाद्बन्धोऽपि प्रथमजा उच्यन्ते । मुखस्य शिरः राध्यासम् ।

अद्य वः ताः युष्मान् उपादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उत्तरतो देव्यो वक्र्य इति वल्मीकवपाम्' (का०
२६ । १ । ५—६) । उपदीकृतो मृत्संचयो वल्मीकस्तस्य
वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे
तूर्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः । वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः ।
हे देव्यो दीप्यमाना वक्र्यः उपजिह्विकाः, वो युष्मानादाय
पृथिव्याः देवयजने मुखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं संपा-
दायेयम् । मखाय तामाददे मुखस्य शीर्ष्णे तामाददे इति
व्याख्यातम् । किंभूता वक्र्यः । भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः
प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्संबन्धात् वक्र्योऽपि
प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

इत्यग्रे आसीन्मुखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मुखाय त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे ॥ ५ ॥

उ० वराहविहृतमादत्ते । इत्यग्रे युष्मदः संबन्धान्म-
ध्यमोऽत्र पुरुषः । या त्वम् इयती प्रादेशमात्रा अभिनयेन
निर्दिश्यते । अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् आसीः अभूः ।
'इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' इत्युपक्रम्य
'वराह उज्जघान' इत्याह । तां त्वां ब्रवीमि । मुखस्य ते
त्वामुपादाय अद्य शिरः राध्यासं देवयजने पृथिव्याः ।
मखाय त्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'इत्यग्रे इति वराहविहृतम्' (का० २६ । १ । ७)
वराहोत्खातमृदमादाय तूर्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निद-
ध्यादिति सूत्रार्थः । वराहविहृतमृदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री ।
हे पृथिवि, भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती । प्रादे-
शमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते । एतत्प्रमाणा आसीत् 'इयती ह वा
इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' (१४ । १ । २ । १२) इत्यादि
'वराह उज्जघाने' ति श्रुतेः । ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी । तां तामा-
दाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मुखस्य शिरो राध्यासम् । मखा-
येति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

इन्द्रस्यौजः स्थ मुखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मुखाय त्वा मुखस्य त्वा
शीर्ष्णे । मुखाय त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे । मुखाय
त्वा मुखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

उ० आदारानादत्ते । इन्द्रस्यौजःस्थ ये यूयं इन्द्रस्य ओजो
भवथ । तान्युष्मान् अद्य उपादाय शिरः राध्यासमित्यादि
व्याख्यातम् । अजाक्षीरमादत्ते । मखाय त्वेत्युक्तम् । संभृ-
ताहविहृतम् । मुखस्य शिरः राध्यासम् ।

म० 'इन्द्रस्यौजः स्थिति पूतीकान्' (का० २६।१।८) । पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः । आदारदेवत्यमृक्त्रिष्टुप् । हे पूतीकाः, यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ । वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् । मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् । 'मखायेति पयः' (का० २६।१।९) । पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः । पयोदेवत्यम् । हे पयः, मखाय मखशीर्ष्णे त्वां गृह्णामि । तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः । 'संभृतानमिमृशति मखायेति' (का० २६।१।११) । संभृतान्संभारान्करेण स्पृशेदित्यर्थः । संभारदेवत्यम् । हे संभाराः, मखाय तच्छीर्ष्णे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये तु सुवृता । अच्छा वीरं नयं पङ्क्तिराधसं देवा युजं नयन्तु नः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

उ० परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति । प्रैत्विति व्याख्यातम् । खरे सादयति । मखाय शिरोसीत्युक्तार्थम् । मृत्पिण्डमादाय महावीरं करोति । मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

म० 'कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति' (का० २६।१।१२) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैलिति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृतं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारत्निसितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूस्कारसंस्कृतश्छादितप्रदेशः परिवृत उच्यत इति सूत्रार्थः । बृहती व्याख्याता [अ० ३३।क० ८९] । 'परिवृते निदधाति संभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति' (का० २६।१।१३-१४) । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव संभारान्परिवृते निदधाति । कीदृशे । उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिके । एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकं सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः । हे संभाराः, मखाय युष्मान् निदधामि । 'संभारैः संपृच्छजति मखायेति' (का० २६।१।१५) । गवेधुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसंभारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः । हे संभाराः, युष्मान् मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि । 'मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वमेखलायारुयङ्गुलम्' (का० २६।१।१६) । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति । कीदृशम् । प्रादेशोच्चं गर्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलोपरि व्यङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः । हे महावीर, मखाय तच्छीर्ष्णे त्वां करोमि ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ८ ॥

उ० निष्ठितमभिमृशति । मखस्य शिरोसीत्युक्तार्थम् । एवं द्वितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति । मखाय त्वेति त्रिभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मन्महावीरान् ॥ ८ ॥

म० 'निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति' (का० २६।१।१७) । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः । हे महावीर, त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि । 'एवमितरौ प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।१९) । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः । मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि । मखस्य निष्पन्नं स्पृशामि । मखाय तृतीयं महावीरं करोमि । मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति । मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वामभिमृशामि । 'गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।२२) । गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदूनः करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् । मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयामि । एवमग्निमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

नवमी ।

अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ता धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ता धूपयामि देवयजने पृथिव्याः ॥ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

उ० अश्वशक्तावधूपयति । अश्वस्य त्वा त्वां हे महावीर, वृष्णः सेक्तुः । शक्ता शक्नुच्छब्दस्य शक्तादेशः । धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । एवं द्वितीयतृतीयौ । श्रपयति ब्रह्मन्महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैः मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

म० 'अश्वशक्ता धूपयत्यश्वयेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।२३) । दक्षिणामिदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मन्महावीरान्धूपयेत् । एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशक्नुन्ति गृह्णाति । हे महावीर, पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च वृष्णः सेकुरश्वस्य शक्ता शक्ता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि । 'पद्म-

(पा० ६११।६३) इति सूत्रेण शक्रच्छन्दस्य शक्रनादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् । 'प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।२४) । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मन्महावीरानुखावच्छूपयेत् पिन्वनरोहिणैः सहेत्यर्थः । मखाय मखस्य शीर्ष्णे ला लां निर्दहामि । एवमितरौ ॥ ९ ॥

दशमी ।

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

उ० पकानुद्धरति । ऋजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवे त्वा । असौ वै लोक ऋजुः । सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितम् । सत्यं वा आदित्यः । ऋजवे त्वा आदित्याय त्वाम् उद्धरामीति शेषः । एष उ प्रथमः प्रवर्ग्यः । साधवे त्वा । अयं वै साधुर्वायुः । एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽप्रतिहतः पवते । एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । सुक्षित्यै त्वा । अयं वै लोकः सुक्षितः । अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अस्मिहि वा सुक्षितः । अस्मिहि अस्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि परिगृह्य वसति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । अजापयसा परिसिञ्चति महावीरान् मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १० ॥

महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

म० 'पकानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।२५) । पकान्महावीरानुपाकादिवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव ननु कौटिल्यम् । सत्यमादित्यः । हे महावीर, ऋजवे सत्यायादित्याय ला त्वामुद्धरामीति शेषः । तथाच श्रुतिः 'स उद्वपत्यृजवे लेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यं वायुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वा' (१४।१।२।२२) इति । अथ द्वितीयम् । साधवे त्वा साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै त्वामुद्धरामीति । तथाच श्रुतिः 'साधवे लेत्ययं साधुर्योऽयं पवत एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वा' (१४।१।२।२३) इति । अथ तृतीयम् । सुक्षित्यै त्वा सुतरां क्षियन्ति निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः । तथाच श्रुतिः 'सुक्षित्यै लेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽस्मिन् सुक्षितिरस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वा' (१४।१।२।२४) इति । 'अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।१।२६) । अजादुधेन ब्रह्मन्महावीरान्निभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः । मखाय मखशीर्ष्णे चाजापयसा लां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

एकादशी ।

यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । पृथिव्याः संपृष्टशोः स्पाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

उ० महावीरं प्रोक्षति । यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे । प्रोक्षामीति शेषः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु इति व्याख्यातम् । रजतशतमानं खरे उपगृहति । पृथिव्याः संपृष्टशः । संपृष्टशतीति संपृष्टश्चिबन्तस्यैतद्रूपम् । हे रजत, पृथिव्याः संपृष्टशो राक्षसात् महावीरं पाहि गोपाय । महावीरमाज्यवन्तं निदधाति । अर्चिरसि शोचिरसि तपोसि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

म० 'ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति' । (का० २६।२।१३) प्रचरेति ब्रह्मानुज्ञातोऽर्च्युर्युपविश्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः । त्रीणि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै ला लां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'स प्रोक्षति यमाय लेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीदं सर्वं यमयत्येतेनेदं सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय ला' (१४।१।३।४) इति । मखाय ला । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्यै लां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वा' (१४।१।३।५) इति । सूर्यस्य त्वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः । सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय लां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसा' (१४।१।३।६) इति । 'अजन्तित्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य' (का० २६।२।२०) । होत्रा अजन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽर्च्युर्याराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति । सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर, त्वामनक्तु लिम्पतु । मध्वेति नुमभाव आगमस्यानित्यत्वात् । तथाच श्रुतिः 'सर्वं वा इदं मधु यदिदं किंच तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति' (१४।१।३।१३) इति । 'रजतशतमानं खर उपगृहति पृथिव्याः संपृष्टशः' (का० २६।२।२१) इति । रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरूपगृहतीत्यर्थः । प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संपृष्टशति उपव्रार्थं सर्वं करोतीति संपृष्टश्च राक्षसः किबन्तम् । पृथिव्याः संवन्धिनः संपृष्टशः राक्षसात् महावीरं हे रजत, लां पाहि रक्ष । देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरं निदधुः । अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा । तथाच श्रुतिः 'देवा अबिभ्युद्यै न इममघस्ताद्रक्षां सि नाष्ट्र

न हन्युरित्येवार्वा एतद्वेतो यद्विरण्यं नाष्ट्रणा^{१०} रक्षसामपहत्या इति' (१४।१।३।१४) तथा 'अथो पृथिव्यु ह वा एत-
स्माद्विभयांचकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न हि^{११} स्यादिति
तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतम्' (१४।१।३।१४)
इति । 'स^{१२} सीदस्वैत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रति-
दिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्विरसीति' (का०
२६।३।३।४) । होत्रा संसीदस्वैति (११।३७)
पठ्यमानेऽध्वर्युर्द्विगुणितान्मुञ्जखण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतु-
र्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निद-
धातीति सूत्रार्थः । यजुर्विष्टुप घर्मदेवत्या । हे महावीर, लम-
र्चिश्चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरभितेजोरूपोऽसि तपः सूर्यताप-
रूपोऽसि 'एष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेष तदेतमे-
वैतत् प्रीणाति' (१४।१।३।१७) इति श्रुतेः 'यदादि-
त्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चासौ तत्तेजो
विद्धि मामकम्' (गीता १५।१२) इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अनाष्ट्रेण पुरस्ताद्भेराधिपत्य आयुर्मे दाः । पुत्र-
वती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः । सुषदा
पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः । आश्रु-
तिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः । विष्टुति-
रुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्य ओजो मे दा विश्वाभ्यो
मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि मनोरश्वासि ॥ १२ ॥

उ० अनाष्ट्रेति वाचयति प्रादेशमध्ये विधारयन् । हे
पृथिवि, या त्वम् अनाष्ट्रेण अधर्षिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां
त्वां ब्रवीमि । अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मेदाः देहि । या
त्वं पुत्रवती दक्षिणतो भवसि तां त्वां ब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्ये
सति प्रजां मे दाः महां देहि । या त्वं सुषदा स्वास्थेया साध्व-
स्मिन्सीदतीति सुषदा । पश्चाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि । देवस्य
सवितुः आधिपत्ये सति चक्षुर्मे दाः देहि । या त्वं आश्रुतिः
आश्रयन्त्यस्मिन्यजमाना इत्याश्रुतिः । यज्ञियो ह्यसौ देशः ।
उत्तरतो भवसि । तां त्वां ब्रवीमि । धातुराधिपत्ये सति
रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं मे दाः देहि । या त्वं विष्टुतिः
विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि । तां त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेः आ-
धिपत्ये सति ओजो मे दाः । दक्षिणत उत्तानेन पाणिना
निन्दुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । सर्वाभ्यः माम्
आर्तिभ्यः गोपायेति । इमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वासि ।
'अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह' इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

म० 'अनाष्ट्रेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम्'
(का० २६।३।५) महावीरोपर्यङ्गुष्ठान्द्विदेशं धरन्तं यज-
मानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः । सप्त यजुषि पृथिवीदे-
वत्यानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि, या त्वं पुरस्तात्पूर्वस्यां

दिशि अनाष्ट्रेण रक्षोभिरनाधर्षिता अभेराधिपत्ये स्वामिले
सति मे मह्यमायुर्दाः देहि । ददातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभाव
आर्षः । 'अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४।१।३।१९)
इति श्रुतेः । या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्र-
वती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि 'इन्द्रमे-
वास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्रणा^{१०} रक्षसामपहत्यै' (१४।
१।३।२०) इति श्रुतेः । या त्वं पश्चात्पश्चिमायां दिशि
सुषदा भवसि । सुष्टु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा 'ईषदुः-
सुष्टु'-(पा० ३।३।१२६) इति खलप्रत्ययः । सवितुर्देव-
स्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि । 'देवमे-
वास्या सवितारमधिपतिं करोति' (१४।१।३।२१) इति
श्रुतेः । हे पृथिवि, या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण
आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्विजो यस्यां
सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः । सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं
पुष्टिं दाः देहि । 'धातारमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४।
१।३।२२) इति श्रुतेः । या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्प-
तेराधिपत्ये सति विष्टुतिरसि । विशेषेण धारयतीति विष्टुतिः
उपरिष्टाद्ब्रह्मादिकं ध्रियते । सा त्वं मे मह्यमोजो बलं दाः
देहि । 'बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४।१।३।
२३) इति श्रुतेः । विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं
निदधाति' (का० २६।३।७) । महावीराद्विष्णुभूमौ
यजमानो मन्त्रं पठन्त्वरं निदधात्युत्तानम् । यजुर्वेदती । हे
महावीरदक्षिणभूमे, विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशक-
त्राभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान्पाहि रक्ष 'सर्वाभ्यो
मार्तिभ्यो गोपाय' (१४।१।३।२४) इति श्रुतेः ।
'छन्दसि वा प्राप्तेऽडितयोः' (पा० ८।३।४९) इति विसर्गस्य
सखम् । 'मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः' (का० १६।३।८) ।
महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ।
दैवीपङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे, त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवांसि
वहनाय 'अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह' (१४।१।३।
२५) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व दिवः सृष्टृश-
स्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

उ० विकङ्कतशकलैः परिश्रपयति । स्वाहा मरुद्भिः परिश्री-
यस्व । हे प्रवर्ग्य, यस्त्वं स्वाहाकारः तं त्वां ब्रवीमि । मरुद्भिः
रश्मिभिः । यद्वा 'विशो वै मरुतः' इति श्रुतिः ताभिः परि-
श्रीयस्व । कर्मणि यक् आश्रीयस्व । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्व-
त्यर्थः । सुवर्णशतमानेनापिदधाति । दिवः शुलोकस्य सं-
स्पर्शनो रक्षसो महावीरे पाहि गोपाय । अथवा शुलोकस्य
संस्पर्शनकर्तृन्देवान् त्वं हे महावीर, पाहि । पवित्रैराधु-
नोति । मधु मधु मधु । मधु प्राणो मधु समान्यादुच्यते स
ह्यज्ञानां रसः तं महावीरे स्थापयति ॥ १३ ॥

म० 'धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण' (का० २६।३।९।१०) । अथर्वधृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रैरुदगग्रैर्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति । अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः । तन्मध्याङ्गौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषां तूष्णीम् । एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः । मासानां त्रयोदशलान्नत्रयोदशशकलैराच्छादनम् 'त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येव उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।३।२८) इति श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म, त्वं स्वाहाकारोऽसि हविषाधारत्वात्सूर्यरूपोऽसि । 'एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येव उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।३।२६) इति श्रुतेः । अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्ग्राभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व । कर्मणि यक् । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः । 'विशो वै मरुतो विशैवेतत्क्षत्रं परिवृष्टं हति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृष्टम्' (१४।१।३।२७) इति श्रुतेः । 'सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सधृष्टपृश इति' (का० २६।३।१०) । शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः । दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान, दिवः द्युलोकसंबन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्तृन्देवान्प्राहि । 'देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्तः' (१४।१।३।२९) इति श्रुतौ कथा देवा अबिभ्युरित्यादिकार्था । 'कृष्णाजिनावकृतैर्ध्वित्रैरुपवीजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मध्विति' (का० २६।४।२) कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैर्भिर्व्यजनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः । त्रीणि यजुषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक् । मधुररससाम्यात्प्राणो मधु उच्यते । मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथ ध्वित्रैराधुनोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४।१।३।३०) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् । सं देवो देवेन सवित्रा गत सधृष्टसूर्येण रोचते १४

उ० महावीरमुपतिष्ठते । गर्भो देवानामित्यवकाशैः तेन त्वष्टृमन्त इत्यतः प्राक् । यो गर्भो देवानां गृह्णातीति गर्भः आदित्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता बुद्धीनाम् । यश्च पतिरधिपतिः प्रजानाम् । यश्च सं देवो देवेन सवित्रा गत संगत संगच्छते । देवः प्रवर्ग्यः देवेन सवित्रा सह । यश्च संरोचते धर्मः सूर्येण सह एकीभूतः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० 'परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद् गर्भो देवानामिति'

(का० २६।४।११) । ध्वित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथाद्यति संकृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः । धर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः । आया ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः । देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते । गमेर्लुङि 'वा गमः' (पा० १।२।१३) इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६।४।३७) इति मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा० ८।२।२७) इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यङ्भावः । 'समो गम्' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तद् । यश्च धर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः । देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः प्रहीता । एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येव हीदधृष्टं सर्वधृष्टं संगृह्णात्येतेनेदधृष्टं सर्वं गृहीतमेष उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।४।२) इति श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

समग्निरग्निना गत सं दैवेन सवित्रा सधृष्टसूर्येणारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तपसा गत सं दैव्येन सवित्रा सधृष्टसूर्येणारुरुचत ॥ १५ ॥

उ० समग्निः अनुष्टुप् ब्राह्मी । यश्च संगत संगच्छते अग्निः धर्मः अग्निना सूर्याख्येन सह । यश्च संगत संगच्छते दैवेन सवित्रा सह । यश्च समरोचिष्ट संरोचते दीप्यते सूर्येण सह स्पर्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । स्वाहाकारः आदित्यप्रीणनार्थः । यश्च स्वाहा अग्निः संगत संगच्छते । तपसा आदित्यसंबन्धिना सह । यश्च संगत संगच्छते दैव्येन सवित्रा सह । यश्च समरुरुचत समरोचत संरोचते सूर्येण सह स्पर्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

म० ब्राह्मयनुष्टुप् । यः अग्निः धर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति । देव एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह सङ्गच्छते । यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते । 'अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः' (१४।१।४।६) इति श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्धर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते । दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते । सूर्येण सह समरुरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति । रोचतेर्णिजन्ताद्बुद्धिः । वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

धूर्ता दिवो विभाति तपसस्पृष्टिभ्यां धूर्ता देवो

देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मे नियच्छ देवा-
युवम् ॥ १६ ॥

ब्र० धर्ता दिवः । ऊर्ध्ववृहती धर्मस्तुतिः । योऽयं
धर्ता धारयिता दिवः द्युलोकस्य । यश्च तपसः रश्मिजालस्य
धर्ता । विभाति च पृथिव्यां अवस्थितः । धर्ता धारयिता
च देवानाम् । स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः ।
तपोजाः तपः आदित्यः तस्माज्जायते । सोयम् वाचं अस्मे
अस्मासु । नियच्छ नियच्छत्विति पुरुषव्यत्ययः । निगृह्णातु
स्थापयतु । देवायुवम् या देवान् यौति मिश्रयति आगमयति
सा तथोक्ता तां देवायुवम् ॥ १६ ॥

झ० ऊर्ध्ववृहती । त्रिजागतोर्ध्ववृहती अत्रायौ त्रयोदश-
वर्णौ तृतीय एकादशवर्णस्तैर्नैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे
अस्मासु । विभक्तेः शे-आदेशः । वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः ।
यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु । किंभूतां वाचम् । देवयुवं देवान्
यौति मिश्रयति देवयुः ताम् । किपि तुगभाव आर्षः । अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनात् । देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समा-
पयत्विथः । 'यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्री-
णामेत्येवैतदाह' (१४ । १ । ४ । ८) इति श्रुतेः देवयुवमि-
त्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः । यो देवः पृथिव्यां
विभाति शोभते । कीदृशः । दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता ।
तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनु-
ष्यधर्मरहितः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत
इति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अर्षश्च गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथि-
मिश्रन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आव-
रीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

ब्र० अपश्यम् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मना धर्मस्तुतिः ।
यमहमपश्यम् । गोपां गोसारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बने
अन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति । आच पराच पथिमिश्रन्तम्
आचरन्तं च आगच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं
च । पथिभिः देवैः सह । स सध्रीचीः स एव सध्रीचीः ।
सहस्य सध्रिरादेशः । सहाञ्जनाः दिशो रश्मीन्वासहस्रम् ।
सविषूचीः । विषु इति निपातो नानावचनः । अञ्जतेः परं
किप् । नानाञ्जनाः दिशः नानाञ्जनान्वा रश्मीन् । वसानः
आच्छादयन् । आवरीवर्ति पुनः पुनरावर्तते । भुवनेषु त्रिषु
लोकेषु । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

झ० त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स धर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु
अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्ति पुनः पुनरावर्तते । वृतेर्य-
ङ्लुकि रूपम् । कीदृशः । सध्रीचीः सह अञ्जन्तीति सध्रीच्यः
सहस्य सध्रिरादेशः । सहाञ्जना दिशो रश्मीन् वा वसानः

आच्छादयन् । 'वस आच्छादने' शानच्प्रत्ययः । विषूचीः विषुनि-
पातो नानार्थः । विषु अञ्जन्तीति विषूच्यः ताः नानाञ्जना
दिशो रश्मीन् वा वसानः । किञ्चन्तात् 'उगितश्च' (पा० ४ ।
१ । ६) इति ङीप् 'अचश्च' (पा० ६ । ४ । १३८) इत्य-
लोपे 'चौ' (पा० ६ । ३ । १३८) इति पूर्वपददीर्घः 'सध्री-
चीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीन्' (१४ । १ । ४ ।
१०) इति श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः । यम-
हमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशम् । गोपां गोपायतीति
गोपास्तम् । किपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति
निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छ-
न्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचर-
न्तमागच्छन्तम् । पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने
कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य
वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुत्वं देव धर्म
देवो देवान्प्राह्यत्र प्रावीरन्तु वां देववीतये । मधु
माध्वीभ्यां मधु माध्वीभ्याम् ॥ १८ ॥

ब्र० विश्वासां भुवाम् । सर्वासां पृथिवीनां पते हे
प्रवर्त्य, विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राण्याश्रयस्य मनसः पते ।
विश्वस्य वचसः सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते । सर्वस्य
वचसः सर्वस्य लौकिकस्य वचसः पते । त्वां स्तुम इति
शेषः । यतश्च त्वं देवश्रुत् देवैः श्रुतः अतः त्वां याचे । हे
देव धर्म, त्वं देवः सन् देवान्प्राहि गोपाय । अत्र प्रावीरन्तु
वां देव वीतये । अत्र सत्रे अस्मिन्नवसरे वा । प्रावीरिति
पुरुषव्यत्ययः । प्रावतु तर्पयतु धर्मः । वां युवाम् हे अध्विनौ,
अनु देववीतये । ततोऽनन्तरम् देवतर्पणाय नमस्करोत्विति
वाक्यशेषः । मधुमाध्वीभ्याम् मधुनाम ब्राह्मणं तदध्विभ्यां
ददौ दध्यङ्गाथर्वणः । तदेतदुक्तम् । मधुमाध्वीभ्यां मधु
ब्राह्मणं प्रति अञ्जतो गच्छतः तौ ताभ्यां मध्वञ्जनाभ्याम् ।
शेषं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ १८ ॥

झ० अल्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां
स्वामिन्, विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिपते, विश्वस्य
वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक, सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य
वचसः पते प्रवर्तक, हे देवश्रुत् देवैः श्रूयत इति देवश्रुत्
देहप्रसिद्ध, हे देव दीप्यमान हे धर्म देव, त्वं देवान् प्राहि रक्ष ।
एवं धर्मं संप्रार्थ्याश्चिनावह । हे अध्विनौ, अत्र यज्ञे देववीतये
देवतर्पणाय अनु अनन्तरं धर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु ।
लोडये लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च । युवयोस्तृत्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति
भावः । याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्गाथर्वणो मधुसंज्ञं ब्राह्मणमु-
वाच 'दध्यङ्ग् वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाच'

(१४।१।४।१३) इति श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् । माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्वौ ताभ्याम् 'इं गतौ' क्तिप् । तथा माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमन्त्रतः पूजयतस्तौ मध्वद्वौ ताभ्याम् । मध्वगभ्यामिति प्राप्ते ङीप् अलोपे मध्वीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
ऊर्ध्वो अश्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

उ० हृदे त्वा । परोष्णिक् । हृदे त्वा हृदयार्थं त्वां स्तुम इति शेषः । एवं मनसे त्वां स्तुमः । दिवे अर्थाय त्वां स्तुम इति शेषः । सूर्याय त्वा सूर्यतर्पणाय त्वां स्तुमः । यस्माच्च सर्वकार्येषु त्वामेव स्तुमः । अतो ब्रूमः ऊर्ध्वः अवहितचित्तः सन् अश्वरं दिवि देवेषु धेहि निधेहि स्थापय ॥ १९ ॥

म० परोष्णिक् । आयावष्टाणौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोष्णिक् । 'परोष्णिक् परतः' इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यहः । हे धर्म, हृदे त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः । दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः । सूर्याय सूर्यतर्पणाय त्वा त्वां स्तुमः । हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्माजीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किंच ऊर्ध्वः सावधानः सन् अश्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय । यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

विंशी ।

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेहारिष्टाहं सह पत्या भूयासम् ॥ २० ॥

उ० पिता नोऽसि । गायत्री । यतश्च त्वम् पिता नः अस्माकमसि भवसि । अतो ब्रवीमि । पितेव भूत्वा नः अस्मान् बोधि बोधय सर्वथा । नमः ते अस्तु मा मां हिंसीः हिंसीथाः । पत्नीं वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् । त्वष्टृमन्तस्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्ट्रसंयुक्ताः । त्वष्टा हि चेतसां विकर्ता । त्वामेव सपेम । सपतिः सृष्टशक्तिकर्मा । मैथुनार्थमुपस्पृशामः । अतः पुत्रान् पशून् मयि धेहि स्थापय । प्रजां च भूयोभूयः अस्मासु धेहि स्थापय । किंच अरिष्टा अनुपहिंसिता अहम् । सह पत्या सह भर्त्रा भूयासम् । आशीः ॥ २० ॥

म० ऋगायत्री । हे महावीर, त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि । पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय । सर्वथा

नमस्ते अस्तु मा मां मां हिंसीः मा जहि । महावीरोपस्थानं समाप्तम् । 'त्वष्टृमन्त इत्येनां वादयति' (का० २६।४।१३) । महावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवत्त्वां धर्मं पश्यन्तीं पत्नीमश्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः । ऋचां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे धर्म । वयं त्वा त्वां सपेम । सपतिः सृष्टशक्तिकर्मा । मैथुनाय त्वासुपस्पृशामः । किदृशा वयम् । त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः । त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्संहिताः मैथुनार्थोपसर्गो वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय । प्रणामुत्तरोत्तरवशाद्विद्विमस्मासु धेहि स्थापय । किंच पत्या भर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् । भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । 'वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते' (१४।१।४।१६) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।
रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा २१

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

उ० रौहिणं जुहोति । अहः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितम् जुषतां परिगृह्णातु । कथंभूतम् । यदहः सुज्योतिः शोभनज्योतिष्कम् । केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव । स्वाहा सुहुतं चैतद्विर्भवतु । रात्रिः केतुना । अधस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

म० 'अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति' (का० २६।४।१४) । उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्या जुवा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः । धर्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा । केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमहः । ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् । स्वाहा एतद्विः सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याम्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा 'इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चक्षुषी तत्र दधाति' (१४।२।१।१—५) इत्यादिरोहिणप्रशंसा श्रुतौ ज्ञेया । 'रात्रिरिति सायम्' (का० २६।४।१४) । सायंकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकारं जुहोतीत्यर्थः । केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् । ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अग्न्यादिरोहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सवित्रुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आददेऽदित्यै राक्षसांसि ॥ १ ॥

उ० अथ घर्मधुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते । देवस्यत्वेति व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि । यतस्त्वम् अदित्यै राक्षसांसि ॥ १ ॥

म० 'देवस्य' लेति रज्जुसंदानमादायेड एहीति गामाहयति नाम्ना च त्रिरुचैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् (का० २६ । ५ । १) । अध्वर्युर्देवस्य लेति रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घर्मधुगां गामाहयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाहयतीति सूत्रार्थः । रज्जु-देवस्य यजुः प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो, सवित्रुर्देवस्याशयां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि । यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः राक्षसा रसना मेखलसि भवसि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

द्वितीया ।

इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि । असावेह्यसावे-
ह्यसावेहि ॥ २ ॥

उ० गामाहयति । इड एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तदति-
देशार्थः । हे इडे मानवि, आ इहि आगच्छ दोहाय । हे
अदिते देवमातः, एहि । हे सरस्वति वाक्, एहि । असा-
विति नामग्रहणं त्रिरुचैः । असौ धवले एहि । त्रिः । आम-
न्त्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

म० हे इडे मानवि, एहि आगच्छ । हे अदिते देवमातः,
एहि । हे सरस्वति वाक्, एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तत्सा-
द्वयार्थः । 'इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौः' (१४ ।
२ । १ । ७) इति श्रुतेः । नाम्ना त्रिरुचैराहयति असौ धवलि,
एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

तृतीया ।

अदित्यै राक्षसीन्द्राण्या उष्णीषः पूषासि घर्माय
दीप्व ॥ ३ ॥

उ० अदित्यै राक्षसीति गां पाशेन प्रतिमुञ्चति । अदित्यै
राक्षसांसि । इन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः
शिरोवेष्टनं त्वमसि । वत्समुत्सृजति । पूषासि । यथा पूषा
वायुः पुष्टिमाप्याययति एवं त्वमपि प्रजावनेन जगदुत्पत्ति-
बीजं पय आप्याययसि । वत्समुत्सृजति । घर्माय दीप्व देहि ।
दयां कुरु 'दो दाने दयायां च', सर्वं पासीः ॥ ३ ॥

म० 'अदित्यै राक्षसीति गां पाशेन प्रतिमुञ्च्य स्थूणायां बद्धा
पूषासीति वत्समुत्सृजति' (का० २६ । ५ । ३) । आगतां
७५ य० उ०

गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे बद्धा पूषा-
सीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः । हे रज्जुपाश, त्वमदित्यै राक्षसा
रसनासि । इन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि । एतेन
पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतीत्यर्थः । 'तमेवैनमेतत्करोति' (१४ ।
२ । १ । ८) इति श्रुतेः । वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप्
वत्सो देवता । हे वत्स, त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमा-
प्याययति तथा त्वं प्रसवेण पय आप्याययस्वेति भावः । 'अयं
वै पूषा योऽयं पवत एष हीदथ' सर्वं पुण्यलेष उ प्रवर्यः'
(१४ । २ । १ । ९) इति श्रुतेः । 'संदाय घर्माय दीप्वेति
वत्समुत्सृजति' (का० २६ । ५ । ४) धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपाद-
योर्वेद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः । दैवी पत्निः । वत्सो देवता । हे
वत्स, घर्माय घर्माय दीप्व देहि पयः । पयः शेषाय मा सर्वं
पासीरित्यर्थः । 'दो दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० १ । ४ ।
७३) इति शपो लुक् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्राय
पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

उ० पिन्वने दोषिध । अश्विभ्यां पिन्वस्व अश्विभ्यामर्वाच
पिन्वस्व प्लावयस्व । एवमेव सरस्वत्यै इन्द्राय च । विमुषा-
भिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यदुद्यमानं स्कन्धं तत्सुहुतमस्तु
इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तम् इति त्रिः ॥ ४ ॥

म० 'अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोषिध' (का० २६ ।
५ । ५) । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः । अश्विभ्यां
पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गोयभ्यौ । सरस्वत्यै पिन्वस्व
यजुरनुष्टुप् । लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः, अश्विभ्यामर्वाय त्वं
पिन्वस्व संप्लवस्व । सरस्वत्यै च पिन्वस्व । 'अश्विनौ वा एत-
द्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति' (१४ । २ । १ । १२)
इति श्रुतिः । सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां
संहितमिति तयोरर्थे क्षरस्वेति भावः । 'स्वाहेन्द्रवदिति विमुषो-
ऽभिमन्त्रयते' (का० २६ । ५ । ६) । पिन्वन्पतितान्पयःक-
णानभिमन्त्रयत इत्यर्थः । यजुर्जगती विमुषो देवता । यदुद्य-
माने स्कन्धं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु । इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं
चास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसु-
विद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सर-
स्वति तमिह धातवेऽकः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

उ० स्तनमालभते । यस्ते स्तनः । त्रिष्टुब्बादेवत्या ।
'वाग्देवीसरस्वती'ति श्रुतिः । यः ते तव स्तनः । कथंभूतः ।
ज्ञातव्यः । 'मीह स्वमे' । सुप्त इवास्ते अनुपयुक्तोऽन्यैः । यश्च
मयोभूः मयः सुखं भावयति सर्वभूतानाम् । यश्च रत्नधाः

रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु विन्दति । यश्च सुदन्नः कल्याणदानः । धनवानपि सन् कश्चिज्जोत्सहते दातुम् अतएवं भिक्षयते । येन विश्वा येन च विश्वा विश्वानि पुष्यसि पुष्पासि वार्याणि वरणीयानि । हे सरस्वति, तं स्तनं इह । धातवे । 'धेद् पाने' पानाय । अकः कुरु । गच्छति । उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'यस्ते स्तन इति स्तनमालभते' (का० २६।५। ७) । गोस्तनानालभते । जातावेकवचनमित्यर्थः । वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति, तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे 'धेद् पाने' तुमर्थे तवेप्रत्ययः । पानार्थमकः कुरु । मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः । लोडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् । यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः । शशयः शेते इति शशयः । अचक्षत्ये द्वित्वं पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सुप्त इवास्ते अन्यै-
वपुभ्युज्जलात् 'यस्ते स्तनो निहितो गृह्यायाम्' (१४।२। १।१५) इति श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भाव-
वति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेति वा वसुवित् । यश्च सुदन्नः सुष्ठु ददा-
तीति सुदन्नः दाता । धनवानन्यो दातुं न शक्नोति लत्समस्तु धनवान् दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किंच येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि लं पुष्यसि पुष्पासि । तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः । 'उपद्रव पय-
सेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति' (का० २६।५।११) उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्वेति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्वा-
हपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः । प्राजापत्या गायत्री । विशालम-
न्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि । इन्द्रा-
धिना मधुनः सारघस्यं घर्मं पातु वसवो यजत वाद् । स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

उ० परीशासावादत्ते । गायत्रं छन्दोसि त्रैष्टुभं छन्दोसि । ऋक्षु महावीरं गृह्णाति । द्यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामि । परीक्षतसयोः शौचं पृथिवी च अध्यास्तः महावीरे चादित्यः । उपयमन्या उपगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । अन्तरि-
क्षेण उपगृह्णामि । उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः । पयसा सिञ्चति । इन्द्राधिना । हे इन्द्र हे अधिनौ । मधुनः सारघस्य । सरघा मधुकृतः भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतस्य सारघस्य मधुनः घर्मं पात रसं पिबत । हे वसवः वासयि-
तारः, यजत च वाद् वषट्कारेण । स्वाहा सुहुतमस्तु । सूर्यस्य रश्मये । वृष्टिवनये वृष्टेः संभक्ते दात्रे वा । 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम' इति श्रुतिः ॥ ६ ॥

म० 'परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।५।१२) गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः । यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे परीशास, त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वार्थेऽण् । गायत्रीच्छ-
न्दोरूपोऽसि । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुपछन्दोरूपोऽसीति द्वितीयम् । 'ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णा-
मीति' (का० २६।५।१४) ताभ्यां परीशासाभ्यां महा-
वीरमादत्त इत्यर्थः । यजुर्गती महावीरो देवता । हे महावीर-
द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि । परीशासयोर्द्यावाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः । तथाच श्रुतिः 'इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्यो-
ऽसुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति' (१४। २।१।१६) इति । 'उद्यम्य मुञ्चवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृ-
ह्णान्तरिक्षेणोपयच्छामि' इति । परीशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्चकृतवेदेन संमाज्योपयमन्या क्षुचा तं गृह्णातीत्यर्थः । यजुर्वृहती घर्मो देवता । हे घर्म, अन्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि । उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण हीद' सर्वमुपयतमयो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीद' सर्वम-
जायमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामि' (१४।२।१।१७) इति । 'अजापयसावासिच्य शान्ते गोः पयोऽनयतीन्द्राधि-
नेति' (का० २६।५।१६) । अजादुग्धेन महावीरं तूष्णीं सिक्ता शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः । ब्राह्मी गायत्री विश्वेदेवा देवताः । हे इन्द्र, हे अधिना अधिनौ, हे वसवः वासयितारः, यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो घर्मं रसं पात पिबत । पिबादेशाभावश्छान्दसः । कीदृशस्य मधुनः, सार-
घस्य सरघा मधुमक्षिका । अत्र सरघा मधुकृतो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य । 'घर्मं पातेन्नि रसं पातेत्यैवैत-
दाह' (१४।२।१।२०) इति श्रुतिः । किंच हे इन्द्रादयः, वाद् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त । यजतिर्दानार्थः । 'वषट्कृत' हत-
मेवमस्यैतद्भवति' (१४।२।१।२०) इति श्रुतेः । किभू-
ताय रश्मये । वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्यै यो रश्मिर्बृष्टिं दत्ते तस्यै मधु दत्तेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति' (१४।२।१।२१) इति ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा-
शिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० इतउत्तरं द्वादश वातनामानि यजत्यध्वर्युः । समु-

द्राय त्वेति । 'एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति'
इति समुद्रो वातः । समुद्राय त्वां हे प्रवर्य, वाताय स्वाहा
जुहोमि । इयमेवोत्तरत्रापि योजना । सरिराय । एतस्मात्स-
रिरात्सर्वाणि भूतानि लब्धकार्याणि सन्ति । सह ईरते
गच्छति । अनाष्ट्याय अशक्याय आर्धर्षितुम् । अप्रतिष-
थ्याय अशक्याय प्रतिधर्षितुम् । अवस्यवे अवनशीलाय ।
अशिमिदाय । शिमीति कर्मनाम । क्लेशात्मकं चैतत् ।
अक्लेशदाय ॥ ७ ॥

म० 'पैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वात-
नामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्' (का० २६।६।१) ।
पैलिति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्ध्वर्युः समुद्राये-
त्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः । द्वादश
यजूंषि वातनामदेवत्यानि । हे धर्म, वाताय त्वा त्वां स्वाहा
जुहोमि । कीदृशाय वाताय । समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति
सर्वाणि भूतानि यस्मात् स समुद्रस्तस्मै 'अयं वै समुद्रो योऽयं
पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति
तस्मा एवैनं जुहोति' (१४।२।२।२) इति श्रुतेः ।
सरिराय । सह ईरते यच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात्
सरिरस्तस्मै वाताय धर्म, त्वां जुहोमि । 'अयं वै सरिरो योऽयं
पवत एतस्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते'
(१४।२।२।३) इति श्रुतेः । अनाष्ट्याय न आध-
र्षितुं पराभविषुं शक्योऽनाष्ट्यः तस्मै । अप्रतिषथ्याय न
प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिषथ्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् 'अयं
वा अनाष्ट्योऽप्रतिषथ्यो योऽयं पवते' (१४।२।२।४)
इति श्रुतेः । अवस्यवे । अतो रक्षणमिच्छति अवस्यति अव-
स्यतीत्यवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।
२।१७०) इत्युप्रत्ययः । अवनशीलाय । अशिमिदाय ।
क्लेशात्मकं कर्म शिमि तज ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय
वाताय 'अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवते' (१४।२।
२।५) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेन्द्राय त्वादि-
त्यवते स्वाहेन्द्राय त्वाभिमातिने स्वाहा । सवित्रे त्वं
ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा बृहस्पतये त्वा
विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

उ० इन्द्राय त्वा । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा ।
इन्द्राय त्वा आदित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वा अभिमातिने ।
सपन्नो वा अभिमातिः सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाज-
वते स्वाहा । ऋभुर्विभुर्वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः
पुत्रा बभूवुस्तेषामयं संस्तवः । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते
स्वाहा ॥ ८ ॥

म० वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य

रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म, त्वां
स्वाहा जुहोमि 'अयं वा इन्द्रो योऽयं पवते' (१४।२।२।६)
इति श्रुतेः । आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै
आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा । अभिमातीन्सपन्नान्
हन्तीत्यभिमातिहा । 'सपन्नो वा अभिमातिः' (१४।२।
२।८) इति श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ।
सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि । 'अयं वै
सविता योऽयं पवते' (१४।२।२।९) इति श्रुतेः ।
कीदृशाय । ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभु-
मान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् । आङ्गिरसस्य सुधन्वनत्रयः पुत्रा
ऋभुर्विभुर्वाजास्तद्युक्ताय वाताय । बृहस्पतये बृहतां महतां
पतिर्वातस्तस्मै 'अयं वै बृहस्पतियोऽयं पवते' (१४।२।
२।१०) इति श्रुतेः । कीदृशाय । विश्वदेव्यावते विश्वेषां
देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै ।
'मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो' (पा० ६।३।१३१)
इति वीर्यः । सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

नवमी ।

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा
धर्माय स्वाहा धर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

उ० यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपय-
मन्या आसिञ्चति । स्वाहा धर्माय सुहुतो धर्माय चैतत्स्वाहा ।
स्वाहा धर्मः सुहुतो धर्मः पित्रे स्यादिति शेषः ॥ ९ ॥

म० यमाय वायवे हे धर्म, त्वां जुहोमि 'अयं वै यमो
योऽयं पवते' (१४।२।२।११) इति श्रुतेः । कीदृशाय
यमाय । अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान्
'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १।४।२०) इति भस्मश्रायां
सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान्
अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः । वातनामानि समाप्तानि ।
'स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति धर्मे' (का० २६।६।
२) । उपयमन्या सुचा सुकस्यं घृतं धर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ।
धर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु । 'स्वाहा धर्मः पित्रे' इति
'जपिलातिक्रम्याश्राव्याह धर्मस्य यजेति' (का० २६।६।३) ।
अपसव्यवान् दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपिला सव्येन
जलं स्पृष्ट्वा धर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य धर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ।
स्वाहा धर्मः पित्रे पित्रथीयास्तु ॥ ९ ॥

दशमी ।

विश्व आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह ।
स्वाहाऽकृतस्य धर्मस्य मघोः पिवतमधिना ॥ १० ॥

उ० वषट्कृते जुहोति । विश्व आशाः । अनुष्टुपाभिनी ।
विश्वः सर्वाः आशाः काष्ठाः । दक्षिणसत् दक्षिणसत् इति
वचनव्यत्ययः । दक्षिणस्यां सीदन्ति । कृत्वा । यतः

विश्वान् सर्वान्देवान् अयाद् । यजतेरेतद्रूपम् । अयाक्षीत्
इष्टवान् इह स्थितः । दक्षिणतो हि स्थित आहुतीर्जुहोति ।
आहुतिश्च यज्ञः । यत एवमतो ब्रवीमि । दक्षिणतोऽग्नेर-
स्माभिः स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य धर्मस्य
मघोः पिबतं मध्वास्वादस्य पिबतम् अश्विनौ ॥ १० ॥

म० 'वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति' (का० २६ ।
६ । ४) । वषट्कृते सति धर्मं जुहोतीत्यर्थः । अश्विदेवत्या-
नुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति
दक्षिणसत् । सर्वानात्रो वृत्रिमात्रे पुंवद्भावः । दक्षिणतः स्थितो-
ऽश्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च
अयाद् अयाक्षीत् । यजेर्लुङि च्लेळोपे रूपम् । इष्टवान् दक्षिणतः
स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ,
स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मघोर्मधुरास्वादस्य धर्मं
युवां पिबतम् । कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

एकादशी ।

दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहा-
मये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

उ० त्रिरुक्कम्पयति । दिवि धाः शुलोके स्थापय इमं
यज्ञं । इमं यज्ञं दिविधाः । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते'
अनुवषट्कृते जुहोति । स्वाहामये सुहुतमस्तु अमये । यज्ञि-
याय यज्ञहिताय । शं सुखं च यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माक-
मस्त्विति शेषः । यद्वा शं यजुर्भ्यो देहि ॥ ११ ॥

म० 'दिवि धा इति त्रिरुक्कम्पयति' (का० २६ । ६ ।
५) । महावीरं त्रिरुक्कं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति
सूत्रार्थः । यजुर्धर्मदेवत्यं सामोष्णिक् । हे महावीर, इमं
मरीयं यज्ञं त्वं दिवि शुलोके धाः वेदिं स्थापय । इमं यज्ञं
दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते'
(निरु० १० । ४२) इति वचनात् । 'स्वाहामय इत्यनुवषट्-
कृते' (का० २६ । ६ । ६) । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण धर्मं
जुहोतीत्यर्थः । यज्ञियाय यज्ञहितायामये स्वाहा सुहुतमस्तु ।
यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अश्विना धर्मं पातं ह्यर्हानमहर्दिवाभिरुतिभिः ।
तन्नायिणे नमो यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

उ० ब्रह्मानुमन्त्रयते । अश्विना धर्मम् । उष्णिगाश्विनी ।
हे अश्विनौ, धर्मं पातं पिबतम् । ह्यर्हानं हृदयस्य प्रियम् ।
हृदयं वा योजुवर्तते अहर्दिवाभिः । अहःशब्दः पूर्वाह्न-
वचनः दिवाशब्दस्तु सायाह्नवचनः । स हि प्रवर्ग्योय
कालः । एतत्कालोपलक्षिताभिः ऊतिभिः अवनैर्निमित्त
भूतैः । तन्नायिणे नमो यावापृथिवीभ्याम् । तन्नायिणे लोके
वे प्रसारिताः तन्तवः तुरीशकाकाप्रोताः ते तन्नमित्युच्यन्ते ।

तन्तुनालिरिव सूत्रपूरणाय एति त्रींल्लोकान् स तन्नायी
आदित्यः तस्मै नमः । उत्तरत्राप्यनुषङ्गः । यावापृथिवीभ्यां
नमः अस्तु ॥ १२ ॥

म० 'अश्विना धर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते' (का० २६ ।
६ । ७) । ब्रह्मा धर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । स्वराडुष्णिक् ।
अश्विनावादित्यो यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ,
युवां धर्मं पातं पिबतम् । काभिः । ऊतिभिरवनैर्निमित्तैः । अवनं
कृत्वा पिबतमित्यर्थः । कीदृशीभिरुतिभिः । अहर्दिवाभिः ।
अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः । प्रातःसायंका-
लोपलक्षिताभिः । प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशं धर्मम् ।
ह्यर्हानम् 'वा गतिगन्धनयोः' ल्युट् । हृदि वानं गमनं यस्य स
हृद्दानः हृद्दान एव ह्यर्हानस्तम् । स्वार्थेऽण् । हृदयप्रियमित्यर्थः ।
एवं धर्मपानाय अश्विनौ संप्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्मति ।
तन्नायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशकाकाप्रोता-
स्तन्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा
चाभिधानम् 'तन्त्रे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः । अगदे कुटुम्ब-
कृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे व्यर्थ-
साधके । इतिकर्तव्यतातन्त्रोः' इति । तन्त्रे कालचक्रे एति
निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु 'एष वै
तन्त्रायी य एष तपलेष हीमाल्लोकांस्तन्त्रमिवावसंचरति' (१४ ।
२ । २ । २२) इति श्रुतेः । यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां
लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अपातामश्विना धर्ममनु यावापृथिवी अमं-
साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

उ० यजमानोऽनुमन्त्रयते । अपाताम् । आश्विनी ककुप् ।
अपातां पीतवन्तौ अश्विनौ धर्मम् । अनु यावापृथिवी अमं-
साताम् । तच्च धर्मपानमश्विनोः यावापृथिवी अपि अमं-
साताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति । यतएवमतो ब्रवीमि ।
इह एव अवस्थितानामस्माकं रातयः धनानि सन्तु ॥ १३ ॥

म० 'अपातामिति यजमानः' (का० २६ । ६ । ८) ।
यजमानः धर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुपुष्णिक् अश्विदेवत्या
मध्यमः पादो द्वादशार्णः आयन्तावष्टार्णौ सा ककुप् । मध्यम-
श्वेत्ककुबिल्युक्तेः । अश्विना धर्ममपातामपिबतां लुङ् । यावा-
पृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ । साधु कृतमिति अनुमेनाते
इत्यर्थः । अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानाम-
स्माकं रातयो धनानि सन्तु 'इहैव रातयः सन्तितीहैव नो
धनानि सन्तिवत्येवैतदाह' (१४ । २ । २ । २६) इति
श्रुतेः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

इषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय
पिन्वस्व यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मोसि

सुधर्माऽमेन्यस्मे नृष्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

तु० पिन्वमानमनुमन्यते । इषे पिन्वस्व । वृष्टिर्पण्याय विष्णुषो मुञ्च । एवं ऊर्जे अज्ञाय । ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः । क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । धर्मासि सुधर्म । धर्मासि धारणं समस्तस्य जगतोऽस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हे सुधर्म साधुधारणशील, खरे सादयति । अमेनि । 'मीङ् हिंसायाम्' । अहिंसन् अकुप्यन् । अस्मे अस्मासु । नृष्णानि । नृक्षमयन्तीति नृष्णानि धनानि । धारय स्थापय । ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय त्रैवर्णिकानस्मासु स्थापय ॥ १४ ॥

म० 'इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्यते' (का० २६ । ६ । ९) । पिन्वमानमतिसं धर्ममभिमन्यते इत्यर्थः । ऋचां पङ्क्तिः धर्मदेवत्या । हे पिन्वमान धर्म, इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् । ऊर्जेऽज्ञाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय । ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । ब्राह्मणक्षत्रिययावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः । 'धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्' (का० २६ । ६ । १०) । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः । यजुर्गायत्री धर्मदेवत्या । हे धर्म, हे सुधर्म, सुधु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधारणशील, त्वं धर्मः अस्मि सर्वजगतो धारणमस्मि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्व धरसीत्यर्थः । 'अमेन्यस्मे इति खरे करोति' (का० २६ । ६ । ११) । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः । ऋग्वृहती धर्मदेवत्या । हे धर्म, अमेनि 'मिन् हिंसायां' मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) सुलोपः । अमेनिः अहिंसन् अकुप्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृष्णानि धनानि धारय स्थापय । नृक्षमयतीति नृष्णम् 'अकुप्यन्तो धनानि धारय' (१४ । २ । २ । ३०) इति श्रुतिः । ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय । विप्रावीनसद्वशान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा प्रावभ्यः स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्बर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः स्वाहा यावापृथिवीभ्यां स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

तु० शकलैर्जुहोति । स्वाहा पूष्णे । 'अयं वै पूषा योयं पवत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्धाति' इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्मि शरःशब्दः काण्डवचनः अस्मि च सान्तः । वृक्ष उपरि जेहः शर इति वज्रमानाः प्राहुस्तदभिप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहा प्रावभ्यः प्राणेभ्यः विषयग्रहणशीलेभ्यः । स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । प्राणाः प्रतिरवाः सात्त्विक्य सर्वं जगद्रमते । स्वाहा पितृभ्यः

ऊर्ध्वर्बर्हिभ्यः । ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिषेषां त एवमुच्यन्ते । सोमपा होतृ इत्यर्थः । धर्मपावभ्यः धर्मपातृभ्यः । स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् । प्राणोदानौ वै यावापृथिवी । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । प्राणो वै विश्वेदेवाः ॥ १५ ॥

म० 'विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । ६ । १२) । धर्मे नितरामक्त्वा विकङ्कतशकलैर्धर्मार्ज्यं जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजुषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थलेहवाचकः अत्र तु जेहमात्रवाची । शरसे जेहकत्रे पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम्' (१४ । २ । २ । ३२) इति श्रुतेरादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । 'अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३२) इति श्रुतिः । गृह्णन्ति ते प्रावाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३३) इति श्रुतिः । प्रतिरवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा यान् प्राप्येति प्रतिरवाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदं सर्वं प्रतिरतम्' (१४ । २ । २ । ३४) इति श्रुतिः । 'चतुर्थमहुतमुदङ्गीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगृहति' (का० २६ । ६ । १४) । चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीचीं पश्यन् वेदेः दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः । पितृभ्यः स्वाहा । कीदृशेभ्यः । ऊर्ध्वर्बर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिषेषां ते ऊर्ध्वर्बर्हिषः तेभ्यः । सोमपाभ्य इत्यर्थः । तथा धर्मपावभ्यः धर्मपिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा । यावापृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु । 'प्राणोदानौ वै यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३६) इति श्रुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । 'प्राणा वै विश्वेदेवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३७) इति श्रुतिः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतः । अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । मधु हुतमिन्द्रतमे अग्नावश्याम ते देव धर्ममस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ १६ ॥

तु० स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोत्रभिराहूयते स रुद्रहृतिः महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा संगच्छतां ज्योतिषा ज्योतिः । 'ज्योतिर्वा इतरस्मिन्वायौ भवति ज्योतिरितरस्याम्' इति श्रुतिः । अहः केतुना रात्रिः केतुना इति च व्याख्यातम् । भक्षयति मधु हुतम् यस्याग्मसु

उत्कटरसं हुतम् । क । इन्द्रतमे इन्द्रियवत्तमे वीर्यवत्तमे ।
अग्नौ तवास्माभिः अतएव शिष्टम् अयाम व्यामुयाम भक्ष-
यामः । ते तवांसम् । हे देव धर्म, सर्वथा नमस्ते अस्तु ।
मामाहिंसिरीत्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १६ ॥

म० 'सप्तमं च सर्वलेपाकं दक्षिणेशमाणः प्रतिप्रस्थात्रे
प्रयच्छति' (का० २६।६।१५) । मूलाप्रावधि धर्मघृता-
भ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ।
रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोत्रभिर्हूयते आहूयत
इति रुद्रहूतिः तस्यै स्तोत्रस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु । एवं सप्त-
यजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलै-
राज्यहोमः (का० २६।६।१७) । स्वाहा संज्योतिषेत्युप-
यमन्यामासिञ्चति धर्म्यं धर्मसंबन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति ।
पूर्वं सुकृत्यं धर्मं नीतमधुना धर्मस्थं सुचि नयतीत्यर्थः ।
पयोदेवत्वं यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनी-
स्थेन घृतेन सङ्गच्छतां स्वाहा सुहुतमस्तु । ज्योतिर्वा इतरस्मिन्
पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते हेतदुमे ज्योतिषी सङ्गच्छेते,
(१४।२।२।४०) इति श्रुतेः पयो देवता । 'मन्त्रक्रमे-
णोत्तरं रौहिणं जुहोति' (का० २६।६।१८) । उत्तरं
रौहिणं मन्त्रक्रमेण संज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रक्रमेणोऽनन्तरं
जुहोतीत्यर्थः । अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी (अ० ३।७।क०
२१) । 'अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्वक्षयन्ति मधु हुत-
मिति' (का० २६।६।२०) । उपयमन्यामानीतं धर्मा-
ज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपह्ववार्थ-
नपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युमग्नप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रभीयजमानाः ।
धर्मदेवत्वम् ऋग्वृहती । अग्नौ मधु मधुरं धर्माज्यं हुतम-
स्माभिः । कीदृशेऽग्नौ । इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान्
अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः । वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः ।
'मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नाविलेखैतदाह' (१४।२।२।४२)
इति श्रुतेः । हे धर्म हे देव, ते तव हुतशेषमंशं वयमस्याम
भक्षयाम । अश्रोतेर्विकरणव्यत्ययेन 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।
४।७३) इति शपो लुक् । लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं
नमोऽस्तु मा मां हिंसिः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

अग्नीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः ।
उत श्रवसा पृथिवीं सधृसादस्व मह्यं २॥ अंसि
रोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य
सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

उ० महावीरमासंघां करोति । अभीमम् गायत्रीवृहत्सौ ।
नच गावभ्या अवसानमस्ति अतिशकरी वा आग्नेयी अभि-
बभूव अभिभवति इमं दिवं महिमा यस्य तव । कथंभूतः ।
विप्रः मेधावी । सप्रथाः सधृतः पृथुः । महिज्ञो विशेषणद्वयम् ।

तं त्वां ब्रवीमि उत श्रवसा अपिच धनेन श्रवणीयेन वा
यशसा । पृथिवीम् अभिवभूवेत्यनुपङ्गः । संसीदस्वेति
व्याख्यातम् । रोचस्व दीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥

म० 'अग्नीममिति महावीरम्' (का० २६।६।२५) ।
प्रचरणीयं धर्ममासंघां करोति मन्त्रेणैतराणि तूष्णीम् ततः
शान्तिपाठ इत्यर्थः । गायत्रीवृहत्सौ मध्येऽवसानहीने अभीमं
गायत्री संसीदस्व वृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशकरी षष्ठ्यक्ष-
राग्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्वयं वेत्यर्थः । हे अग्ने, तव महिमा
इमं दिवमभिवभूव अभिभवति 'छन्दसि लुङ्लिङ्गि' (पा० ३।
४।६) दिवशब्दः पुंलिङ्गः अर्धर्चादित्यात् । कीदृशो महिमा ।
विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः
प्रथमं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा
धनेन यशसा वा पृथिवीमभिववतीत्यनुपङ्गः । संसीदस्वेति
व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तत्रिंशी कण्डिका । तत्र शोचस्वेति
पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

या ते धर्म दिव्या शुग्या गायत्र्या हविर्धाने ।
सा त आप्यायतां निष्ठयायतां तस्यै ते स्वाहा । या
ते धर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा त आप्या-
यतां निष्ठयायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते धर्म पृथि-
व्या शुग्या जगत्या सदस्या । सा त आप्यायतां
निष्ठयायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

उ० इत उत्तरे उत्सादनमन्त्राः । शालाकेषु जुहोति ।
या ते तव हे धर्म, दिव्या दिविभवा शुलोकं प्रविष्टा ।
शुक् दीप्तिः । या च गायत्र्यां प्रविष्टा । या च हविर्धाने
प्रविष्टा । सा ते तव आप्यायतां वर्धताम् । निष्ठयायताम्
'स्त्यै छ्यै शब्दसंघातयोः' । निष्ठयाना संहता भवतु ।
तस्यै शुचे तुभ्यं च हे धर्म, स्वाहा । या ते अन्तरिक्षे
त्रिष्टुभिः आग्नीध्रे । समानमन्यद् । या ते पृथिव्याम् जग-
त्याम् । सदस्या सदसि भवा सदस्या । सदसि प्रविष्टा ।
समानमन्यत् ॥ १८ ॥

म० 'चतुर्थहीतेनाभिजुहोति या ते धर्म दिव्या शुगिति
प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।७।४) । अच्युराज्यं संस्कृत्य
चतुर्थहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा प्रियमाणेषु त्रिषु शाला-
कात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयोपविश्येत्यर्थः । त्रीणि यजुषि
धर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्क्तयः । हे धर्म, या ते तव दिव्या दिवि
भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने
यज्ञरुहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् । निष्ठया-
यतां संहता दृढा भवतु । 'छ्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' लोट् । तस्यै
शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा । हे धर्म, यावे तवान्तरिक्षे शुक्
त्रिष्टुभिः छन्दसि अग्नीध्रसदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत् ।

या ते हे धर्म, पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा । कीदृशी ।
सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि । विशस्त्वा-
धर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

उ० निष्कामति । क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते
बृहत्या । क्षत्रस्य संबन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय ।
हे महावीर, अनुक्रामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह
संबन्धः । अनुक्रामाम । किंच ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि
गोपाय । किंच विशः । यज्ञो वै विशः । यज्ञस्य धर्मणा
धारणेन निमित्तभूतेन त्वा त्वाम् हे महावीर, वयम् अनु-
क्रामाम अनुगच्छेम । सुविताय सुगताय सुप्रसूताय वा ।
नव्यसे नवतराय च कर्मणे अनुक्रामाम ॥ १९ ॥

म० 'क्षत्राय त्वेति निष्कमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय'
(का० २६ । ७ । ६) । होमानन्तरमर्च्युः पत्नीमग्रे कृत्वा
शालाया निष्कामतीत्यर्थः । उपरिष्ठाद्बृहती धर्मदेवत्या । हे
धर्म, वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम । त्वं ब्रह्मणः तन्वं
शरीरं पाहि पालय । किमर्थमनुगमनम् । क्षत्रस्य क्षत्रियस्य
दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय । परःशब्दोऽव्ययम् ।
पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यत इति परस्यं तस्मै । 'एतद् वै दैवं क्षत्रं
य एष तपति' (१४ । ३ । १ । ९) इति श्रुतेः । किंच विशः
यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम 'यज्ञो वै
विद्वजस्य त्वारिष्यै' (१४ । ३ । १ । ९) इति श्रुतेः । किम-
र्थम् । नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय
कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः । सुष्ठु इतं सुवितम्
'इण् गतौ' क्तः उपसर्गस्योवहादेशः । यद्वा 'बृ प्रेरणे' स्यूते
प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ् ॥ १९ ॥

विंशी ।

चतुःसक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः
सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । अप द्वेषो अप
हरोऽन्यत्रतस्य सक्षिम ॥ २० ॥

उ० महावीरं निदधाति । चतुःसक्तिः । विशो महावी-
रस्य सक्तयः कोणः । यः चतुःसक्तिः । यश्च नाभिः नहनम्
ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा । एवं सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
सः नः अस्माकम् विश्वायुः सर्वस्यायुषः दाता । सप्रथाः
सर्वतश्च प्रथयिता अस्तु । स नः सर्वायुः सप्रथाः । अभ्यासे
भूयांसमर्थं मन्यन्ते । त्वत्प्रसादाच्च अपद्वेषः अपगच्छतु द्वेषः
अस्सत्तः । वीतरागाः स्यामेत्यभिप्रायः । अपहृरः । 'हृर
हृल चलने' । अपगच्छतु हृरः चलनस्य अस्सत्तः । जनित्वा
त्रियते मृत्वा जायते इत्येतच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यत्रतस्य
सक्षिम अन्यत् व्रतं कर्म यस्य मनुष्यकर्मणः सकाशाज्जग-

दनुग्रहात्मकं यस्य स तथोक्तः । तस्य कर्म वयं सेवामहे
सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः ॥ २० ॥

म० 'नाभिस्पृशं प्रवृजनीयं निदधाति चतुःसक्तिरिति' ।
(का० २६ । ४ । १४) प्रवृजनीयं महावीरमुत्तरवेदो नाभि-
लभं स्थापयतीत्यर्थः । महाबृहती धर्मदेवत्या । स धर्मो नोऽ-
स्माकं सर्वायुस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः । पूर्णायुःप्रदो-
ऽस्त्वित्यर्थः । पुनरुक्तिरादरार्थः । कीदृशः सः । चतुःसक्तिः
चतस्रः सक्तयः कोणा दिग्गूपा यस्य सः । 'एष वै चतुःसक्तिर्य
एष तपति दिशो ह्येतस्य सक्तयः' (१४ । ३ । १ । १०)
इति श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं
बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः
आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च ।
हे धर्म, त्वत्प्रसादात् द्वेषः अपगच्छत्विति शेषः । अस्सत्तो
द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । 'हृरं चलने' हृरः
चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्सत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यत्रतस्य
सक्षिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्धिन्नं व्रतं कर्म जगदनु-
ग्रह रूपं यस्य सोऽन्यत्रतः परमात्मा तस्य । कर्मणि षष्ठी । 'सश्च
सेवने' धातुः । अन्यत्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम
इति भावः । 'अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणाम्' (१४ ।
३ । १ । १९) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी ।

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च व्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा च व्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

उ० पयसा पूरयति । धर्मैतत् । अनुष्टुप् । धर्म उच्यते ।
हे धर्म, एतत् पयः ते तव पुरीषं पूरयितु । तेन वर्धस्वे-
त्यादिव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'आसेचनवन्ति पयसः पूरयति धर्मैतत् इति' (का०
२६ । ७ । ३२) । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन
पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनो सुवशे-
त्यर्थः । अनुष्टुप् धर्मदेवत्या । हे धर्म, एतत्पयः ते तव पुरी-
षम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितु अजम् 'अजं वै पुरीषमज-
मेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । ३ । १ । २३) इति श्रुतेः । तेन
पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च । भवत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि आप्या-
सिषीमहि चेति व्याख्यातम् (अ० २ । क० १४) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी ।

अचिक्रद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सध-
सूर्येण दिद्युतदुधिरिन्धिः ॥ २२ ॥

उ० परिषिञ्चति । अचिक्रद्वत् परोणिङ् । धर्मात्मना-
दित्यः स्तूयते । योऽयं महावीरः प्रवृज्यमानः अचिक्रद्वत् ।
क्रन्दतिः शब्दार्थः । पुनःपुनः शब्दमकरोत् । वृषा वर्धिता
आहुतिपरिणामद्वारेण । हरिः हरितवर्णः इतो वा रसानाम्

महान् प्रभावतः । मित्रो न दर्शतः मित्रहव दर्शनीयः । मित्रो हि सर्वस्यैव मित्रम् । संसूर्येण दिद्युतत् संगस्य सूर्येण सह द्योतते समानहव । उदधिः उदकधारणः । निधिश्च सुखानाम् ॥ २२ ॥

म० 'त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति' (का० २६।७।१२) । सामगानान्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः । परोष्णिक् धर्मदेवत्या । धर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता धर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् 'क्रदि शब्दे' पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः । हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा 'एष वै वृषा हरिर्य एष तपलेष उ प्रवर्यः' (१४।३।१।२६) इति श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः । न उपमार्थः । मित्र इव दर्शनीयः । अतएव सूर्येण सह स दिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते । द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः । सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः । उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् । जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः । सुखनिधिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रिया-
स्तस्यै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥

उ० सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसीति व्याख्याताख्यो
मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति'
(का० २६।७।३७) । सपत्नीका ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः व्याख्याता (अ० ६ ।
क० २२) ॥ २३ ॥

चतुर्विंशी ।

उद्वयं तमसस्पति स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

म० 'उद्वयमित्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धम्' (का० २६।७।
३८) । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ।
व्याख्याता (अ० २०।क० २१) ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि ॥ २५ ॥

म० 'अनपेक्षमेतैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्या-
दधाति समिदसीति' (का० २६।७।३५) । यजमानः
पश्चादनवलोकायजीशानदेशादेतैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं
गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः । मन्त्रद्वयं
व्याख्यातम् (अ० २०।क० २३) ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यावती यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वित-

स्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि
गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

उ० दधिधर्मग्रहणम् । यावती यावापृथिवी । महावृ-
हती ऐन्द्री । यावती यावत्परिमाणे यावापृथिव्यौ । यावच्च
क्षेत्रं सप्तसिन्धवः सप्तसमुद्राः वितस्थिरे व्यामुवन्ति । ताव-
न्तम् हे इन्द्र, ते तव ग्रहम् ऊर्जा अन्नेन सह गृह्णामि ।
अक्षितमनुपक्षीणं मयि गृह्णामि । मयीत्यधिकरणनिर्देशः ।
विज्ञानायेति शेषः । गृह्णामीत्यादिव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

म० 'यावती यावापृथिवी इति दधिधर्मग्रहणम्' (का०
२।६।७।५४) । सपवित्रायाममिहोत्रहवण्यां दधिधर्मं
गृह्णातीत्यर्थः । ब्राह्मी उष्णिक् दधिधर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च ।
हे इन्द्र, ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं
तत्परिमाणमहं गृह्णामि । मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि ।
तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं किय-
न्तम् । यावापृथिवी यावती यावाभूमी यत्परिमाणे । च पुनः सप्त
सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदायाः यावत् यत्परिमाणे देशे
वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिधर्मं
गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः ।
धर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा
तेजसा सह ॥ २७ ॥

उ० भक्षयति । मयि त्यत् पङ्क्तिः यजमानाशीः । मयि
त्यत् तत् इन्द्रियं वीर्यम् बृहत् महत् अस्तु । मयि च
दक्षः संकल्पसंपत्तिः अस्तु । मयि च क्रतुः संकल्पः विशि-
ष्टोऽस्तु । मयि च धर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचोऽस्येति त्रिशुक् ।
ताश्च व्याख्याताः शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजत्विति
लकारव्यत्ययः । विराजा आदित्याख्येन ज्योतिषा सह
ब्रह्मणा त्रय्याख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

म० 'मयि त्यदिति भक्षणम्' (का० २६।७।५५) ।
हुतशेषं दधिधर्मं यजमानत्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः । पङ्क्तिः
अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिधर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित् ।
बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति
विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु ।
क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजते विराद तेन
जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा
त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह धर्मो मयि विराजतु । कीदृशो
धर्मः । त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्त्रिः शुचो
या ते धर्मं दिव्या शुगित्यादृश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे
व्याख्याताः ॥ २७ ॥

अष्टविंशी ।

पयसो रेत आरुतं तस्य दोहमशीमपुत्तरासु-

चराधुं समाम् । त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषु-
म्णस्पते सुषुम्णामिहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभ-
क्षितस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥२८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्र० किंच । पयसो रेतः पयसः यत् रेतः जगदुत्पत्ति-
धीजम् । आभृतमाहृतम् तस्य दोहं प्रपूरणम् । अशीमहि
व्यामुयाम् । उत्तरामुत्तरां समाम् । उत्तरामुत्तरामिति वी-
प्सावचनम् । समाशब्दः संवत्सरवचनः । प्रतिसंवत्सरं च
अशीमहि । सदाकालं यायजूकाः स्यामेत्यर्थः । त्विषः संवृक्
महाव्रतीये भक्षणं दधिघर्मस्य । यस्त्वं त्विषः दीप्तेः
संवृक् । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणे वर्तते । दीप्तेः स्वीकरणः ।
तस्य तव । क्रत्वे क्रत्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधु-
कृतस्य । दक्षस्य संकल्पसिद्धिभूतस्य च । सुषुम्णस्य साधु-
सुखभूतस्य । हे सुषुम्ण सुसुखस्वभाव, ते सुषुम्णामिहुतः ।
षष्ठ्यन्तमेतत् । अमौ हूयत इत्यमिहुत् तस्यामिहुतः । अपिच
इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । मधुमतः रसवतः उपहूतः
उपहूतस्य ग्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

म० गायत्र्यवसानहीना दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता ।
पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिधीजं यत् आभृतमाहृतम्
दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्त-
रोत्तरस्मिन् वर्षे अशीमहि व्यामुयाम् 'कालाध्वनोः' (पा०
२ । ३ । ५) इति द्वितीया । वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामेत्यर्थः ।
'त्विषः संवृणिति महाव्रतीये' (का० २६ । ७ । ५६) महा-
व्रतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमि-
त्यर्थः । अतिजगती दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति
संवृक् स्वीकर्ता । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः । हे त्विषः संवृक्
कान्तेः स्वीकर्तः, हे सुषुम्ण, शोभनं सुमं सुखं यस्मात्
सुषुम्णः तत्संबोधनम् हे सुखदातः, हे दधिघर्म, अहमुप-
हूतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी वा ।
त्वां भक्षयामि । एकस्तेऽशब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते । कले
दक्षस्य । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । क्रतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता
तस्य संकल्पसिद्धिदातुः । क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव
व्यापः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अमिहुतः अमौ
हूयत इत्यमिहुत् तस्य अमौ हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्ध्रेण पीतो
भक्षितस्तस्य । प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य ।
मधुमतः मधुरखादोपेतस्य । उपहूतस्य कृतोपहवस्य । एवंवि-
धस्य तवांशं हे दधिघर्म, अहं भक्षयामीत्यर्थः । समाप्ता घर्मे-
तिकर्तव्यता ॥ २८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदरीपे निरूपितः ।

अष्टत्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै
स्वाहाग्नये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा ।
दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

ब्र० इतउत्तरं प्रवर्ग्यभेदं प्रायश्चित्तं स्वाहाप्राणेभ्यः
साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिं यावत् जुहोति । स्वाहा प्रा-
णेभ्यः मनो वै प्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु प्राणेभ्यः
मनसा सहितेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिस्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० प्रवर्ग्ये घर्मेभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र 'स्वाहा प्राणेभ्यः
साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकू-
तिमिति' (का० २६ । ७ । ४९) । तदर्थोऽयम् अचर्युः
भूमिभूमिम् य ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भमं घर्ममभिमृश्य पर-
मेष्ठ्यादिचतुर्विंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं
हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिर्विंशतिं सङ्कृद्गृहीतेन हुत्वा मनस
इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करोतीति । मन्त्रार्थो यथा । साधिपति-
केभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः
स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा
मन्त्राः । पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय
वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

द्वितीया ।

दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः
स्वाहाऽग्नये स्वाहा वरुणाय स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा
पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

म० दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अग्नये वरुणाय नाभ्यै
देवतायै पूताय शोधकाय । पुनातीति पूतः देवस्तस्यै ॥ २ ॥

तृतीया ।

वाचे स्वाहा प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा ।
चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय
स्वाहा ॥ ३ ॥

म० वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रिया-
धिष्ठात्रे । प्राणादीनां द्वित्वान्मन्त्रादिति । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे ।
श्रोत्राय ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय । पशु-
नाधुं रूपमज्ञस्य रसो यशः श्रीः श्रेयतां मयि
स्वाहा ॥ ४ ॥

उ० मनसः कामम् । पूर्णाहुतिहोमः अनुष्टुप् श्रीदेवत्या यजमानाग्नीः । मनसः कामं कामप्राप्तिः । आकृतिं आक-
वनम् । आत्मनो धर्मो मनसः संयोगे सति जायते । वाचः
सत्यम् । यष्ट्यं मयेत्यादि । अशीय प्राप्नुयाम् । अनया
पूर्णाहुत्या । किंच । पशूनां रूपं पशूपकारः । अन्नस्य रसः ।
यश्च श्रीश्च श्रयतां आश्रयन्तु । मयि मामिति विभ-
क्तिव्यत्ययो वा । यन्महावीरभेदनेनापचितं तत्सर्वमुपचीय-
तामित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिला-
षम् । आकुञ्चनमाकृतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् । वाचः
सत्यं चाशीय मद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु ।
पशूनां रूपं पशुसंबन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुलम् यशः
कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

प्रजापतिः संश्रियमाणः सम्राट् संभृतो वैश्वदेवः
संश्रुसन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज उद्यत आश्विनः पयः-
स्थानीयमाने पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः कथन् ।
मैत्रः शरसि संताप्यमाने वायव्यो ध्रियमाण आग्नेयो
हूयमानो वाग्धुतः ॥ ५ ॥

उ० प्रजापतिः संश्रियमाण इति महावीरावस्थानप्रति-
पादिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

म० 'प्रजापतिः संश्रियमाण इति यथाकालमिति' (का०
२६ । ७ । ५०) । संश्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजा-
पतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ।
तद्यथा मन्त्रो दर्शयति । संश्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते
तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । प्रजापतये स्वाहेति प्राय-
श्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः । प्रजापतिः संश्रियमाणो यथाकालं
प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु० ४ । ८) । निष्ठिताभि-
मर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं संश्रियमाणः । सम्राट् संभृतः
पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् संभृत इत्युच्यते । तत्र
भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति । वैश्वदेवः संसन्नः ।
आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेष्वधिश्रयणात् प्राक् संसन्नः । तत्र
भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । धर्मः प्रवृत्तः ।
अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृज्यत
इति । तत्र भेदे धर्माय स्वाहेति । तेज उद्यतः । उद्यम्यत
इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः । तत्र भेदे
तेजसे स्वाहेति । आश्विनः पयस्थानीयमाने । अजापयस्या-
सिच्यमाने धर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो धर्मः अश्विभ्यां
स्वाहेति जुहोति । पौष्णी विष्यन्दमाने 'स्यन्दू प्रसवणे' विशेषे-
ण स्यन्दमाने धृते बहिर्निःसरति सति भेदे धर्मः पौष्णः पृष-
देवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति । मारुतः कथन् । कथनं मध्ये

धृतस्यावर्तनम् तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति
जुहोति । मैत्रः शरसि संताप्यमाने पयोऽवसेके योपरि तरिका
जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् संताप्यमाने मध्य-
माने मैत्रो मित्रदेवत्यः 'तायु पालनसंतत्योः' कर्मणि यकि
शानचि रूपम् । तत्र शरआदिहरणात् प्राक् भेदे मित्राय
स्वाहेति जुहोति । वायव्यो हियमाणः । आहवनीयं हियमाणो
होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जुहोति ।
आग्नेयो हूयमानः । हूयमानो धर्मोऽभिदेवतः तत्र तद्भेदे
अग्नये स्वाहेति जुहोति । वाग्धुतः हुतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्त-
रधर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ।
एता आहुतयः सकृद्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

षष्ठी ।

सविता प्रथमेऽहन्नभिर्द्वितीये वायुस्तृतीये आदि-
त्यश्रुतये चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे
बृहस्पतिरष्टमे मित्रो नवमे वरुणो दशमे इन्द्र एका-
दशे विश्वेदेवा द्वादशे ॥ ६ ॥

उ० सविता प्रथमेऽहन्नित्याह । देवतासंबन्धविधाना
श्रुतिः ॥ ६ ॥ महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

म० 'सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यहमिति' (का० २६ ।
७ । ५१) । प्रथमे अहन् दिने धर्मभेदे सविता देवता सवित्रे
स्वाहेति जुहोति । एवमग्रेऽपि । अभिर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि
धर्मभेदेऽभिर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता ।
चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽहनि । ऋतुः षष्ठेऽहनि ।
मरुतः सप्तमेऽहनि । बृहस्पतिरष्टमेऽहनि । मित्रो नवमेऽहनि ।
वरुणो दशमेऽहनि । इन्द्र एकादशेऽहनि । विश्वेदेवाः द्वादशेऽहनि
देवता । तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । उपस-
त्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

सप्तमी ।

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्नांश्चा-
भियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० उग्रश्च । अभिकण्डिका । अरण्याध्ययनसामान्यादिह
पाठः । मारुती गायत्री विमुखाख्या । भीमश्च । ध्वान्तश्च । धु-
निश्च । सासह्नांश्च । अभियुग्वा च । विक्षिपश्च । अत्रापि
चकारः समुच्चयार्थीयः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

म० 'विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति' (का० १८ । ४ । २४) ।
चयने मारुतान् षट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिष्येत्वादिषण्मारुत-
मन्त्रैः (१७ । ८०—८५) हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरो-
डाशं विमुखसंज्ञेनोपश्रुति मन्त्रेण जुहुयात् । तथाचातुकमणी
'उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मा-
दामिक एवास्पर्धिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति' (४ । ८१)
आमिकः प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये

योग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः
तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विमेल्यस्मादसौ
भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । ध्वनयति कम्पयति
शत्रूनि धुनिः । सहते शत्रून्भिभवति ससहान् 'सहतेः
कमुश्च' (पा० ३ । २ । १०७) इति कमुप्रत्ययः । संहिताया-
मभ्यासदीर्घछान्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नो-
तीत्यभियुगवा । 'अन्येभ्योऽपि हृदयन्ते' (पा० ३ । २ । ७५)
इति युजेः कनिष्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनि
विक्षिपः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्न-
हृदयेन भवं यक्ता । शर्वं मत्स्नाभ्यामीशानं मन्युना
महादेवमन्तः पशुव्येनोमं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः
शिङ्गीनि कोदयाभ्याम् ॥ ८ ॥

बु० अग्निं हृदयेन । आश्वमेधिकं आ अध्यायसमासेः ।
अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । द्वे कण्डिके श्रुतिर्देवताश्चावयव-
संबन्धविधानात् ॥ ८ ॥

म० 'विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्युचमनुवा-
काभ्यामन्यां यावापृथिवीयामिति' (का० २० । ८ । ६—८) ।
अस्यार्थः—उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताभ्यां-
भ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ।
तत्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अश-
नये स्वाहा हृदयाग्राय स्वाहा इत्यादि काल्यायनादीनामभि-
प्रायः । अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमतो
प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहे-
त्यन्तान्होमान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां (२५ । २४—३९)
षोडशाहुतीर्हुत्वा यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहो-
तीति सूत्रार्थः । 'अरण्येऽनूचान्हुत्वा यावापृथिव्यामुत्तमामा-
हुतिं जुहोतीति' श्रुतेः अरण्येऽनूचानरण्ये पठितानग्निं हृदये-
नेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा यावा-
पृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुकमणी
'अग्निं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति
प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत्' (४ । ८) । तत्राग्निं हृदयेन
उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्चावयवसंबन्धवि-
धानात् । अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । लोमादीन्यज्ञान्येव पठि-
तानि । आयासादयो देवता एव । अथ मन्त्रार्थः । हृदयेनाग्ने-
नाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि ।
समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ता यक्ता कालखण्डेन
भवं प्रीणामि । 'पद्मं-' (पा० ६ । १ । ६३) इत्यादिना
यकृच्छब्दस्य यकृद्देशः । मत्स्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां
शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसंबन्धिक्रोधेन ईशानं देवं
प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पशुव्येन पार्श्वस्थिसंबन्धिना मांसेन

महादेवं देवं प्रीणामि । पशवः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठुः स्थूलान्नं
तेनोमं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपो
लैकदेशो ज्ञातव्यः । यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः
'तत्परा हनुः' इत्यमरः । तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहार-
मिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः । वसिष्ठहन्वा कोशभ्यां कोशो हृदय-
कोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि
देवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

उग्रं लोहितेन मित्रं सौत्रत्येन रुद्रं दौर्बल्येनेन्द्रं
प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा । भवस्य
कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तःपार्श्वं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य
वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

बु० उग्रेति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

म० लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म
यस्य स सुव्रतस्त्वस्य भावः सौत्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वं
तेन मित्रं देवं प्रीणामि । रुद्रं स्वलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स
दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्बल्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं
क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो
देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तथा साध्या-
न्देवान्प्रीणामि । भवस्य कण्ठ्यम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अन्नं प्रथमा-
न्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा ।
कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये
भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्वद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादे-
वस्यास्तु । वनिष्ठुः स्थूलान्नं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छा-
दकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

दशमी ।

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा
त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा
मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मांसेभ्यः
स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा
स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः
स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे
स्वाहा ॥ १० ॥

बु० तथाचानुकमणी 'अग्निं हृदयेनाश्वमेधिका तत्रत्य
एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् १०

म० लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ।
लोमादीन्यज्ञानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोनीत्यर्थः ।
२, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८,
मांसेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसा १३, अस्थभ्यः

‘छन्दस्यपि दृश्यते’ (पा० ७।१।७६) इत्यस्थिराब्दस्य
हलादिविभक्तावप्यनङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा षष्ठी घातुः
१९, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

एकादशी ।

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहायासाय स्वाहा । शुचे
स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय
स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० आयासायेत्यादयः स्पष्टार्थाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९, प्रायासाय
२०, संयासाय २१, विवासाय २२, उयासाय २३, शुचे २४,
शोचते २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७ ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा
तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्राय-
श्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

म० तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय ३०, तप्ताय
३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्चित्त्यै ३४, भेषजाय
३५ ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे
स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याश्च स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रमाष्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

म० यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९,
ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः
शुहुतमस्तु । एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यः स्वाहेत्यन्या-
माहुतिं जुहुयात् ४२ । एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽध्याय उपान्योऽयं प्रोक्तधर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

उ० समाहं कर्मकाण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते ।

ईशावास्यम् । तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्गाथर्वणऋषिः स्वशिष्यं
पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमु-
त्पादितपुत्रं यथाशक्ति अनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनि-
यमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षय-
न्नाह । ईशा वास्यम् । इदं सर्वम् ईशा ‘ईश ऐश्वर्यं’ वृत्ती-
यान्तस्यैतद्गुणम् । यदीशनेन । वास्यं वसनीयम् ममेदमि-
त्यनया भावनया आच्छादनीयम् । इदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो
निर्दिश्यत इति । यत्किञ्च यत्किञ्चशब्दो भिन्नक्रमः । किञ्च । यत्
जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धाभिल-
क्षितं स्यात् । तेनानेन सर्वेण । त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंब-
न्धेन । भोगान्भुञ्जीथाः अनुभावयस्व । मा गृधः । ‘गृधु
अभिकाङ्क्षायाम्’ । माभिकाङ्क्षीः ममेदमिति धियं त्यज ।
कस्यस्विद्धनम् । स्वस्तिपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं
न कस्यचिदपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्यु-
त्पद्यन्ते । तद्यथा । स्त्रियमिति अन्यथा भुञ्जे अन्यथा पुत्र
अन्यथा प्राघूर्णकः । तथा कटककेयूरादीन्यलंकरणानि अन्यं
चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्थस्य
यस्य स्वस्वामिसंबन्धः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य योगोऽधि-
कार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

गणेशनरहरिलक्ष्मीनेत्वा तत्कृपया मया ।

संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म० एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् ।

इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन
निरूप्यते । ईशावास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति
तेषां शुद्धत्वैकलापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्य-
प्रतिपादनात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते । नहीदृगात्मोत्पाद्यो
विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता
स्यात् । तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्व-
पापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि ।
यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थी
सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानेत्यात्मानं मन्यते तस्य कर्मा-
धिकारः । तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमो-
हादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यतमज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसंबन्ध-
प्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् ।
आत्मदेवस्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः ।
गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृत-
यहं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं
वा ऋषिरुपदिशन्नाह । ‘ईश ऐश्वर्यं’ किप् ईष्ट इतीदं ईक्षिता
परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे । तेन खेना-
त्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् ‘वस आच्छा-
दने’ ‘ऋहलोर्ध्वत्’ (पा० ३।१।१२४) इति ज्योतिषप्रत्ययः ।
आच्छादनीयं परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणा-
त्मना सर्वमिदमन्तमाच्छादनीयम् । परमात्माहमेवास्मि नान्य-

दस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः । यत् किंचेति भिन्नक्रमः । किंच यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसंबन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भुञ्जीथाः भोग-भनुभवेः । मा गृधः 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' आकाङ्क्षां मा कृथाः । ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति । खिदिति निपातौ वितर्के । धनं कस्य खित् । न कस्यापीत्यर्थः । सर्वाणि द्रव्याण्यन्योन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धि-रविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

बु० निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्यतमर्थमाह । कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि । इह लोके जिजीविषेत् । जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितभक्षणेन । शतं समाः इत्युपलक्षणार्थम् । यावदायुःपर्यवसान-मित्यर्थः । एवम् त्वयि तवेति विभक्तिव्यत्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्ति । एतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यमथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याह । न कर्म लिप्यते नरे । नहि मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते । मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथाच बृहदारण्यकम् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अनेनैतदर्थं यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति ॥ २ ॥

म० आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्नि-होत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः । लं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः । पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतग्रहणम् । लयीति विभक्तिव्यत्ययः । तवेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति । अयमर्थः । स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भाव्यम्, कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति । मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न संबध्यते । मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्ति-त्वात् यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्ध-स्यार्थान्तरं वा । एवंप्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्रा-भिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते । अतः शास्त्रविहितं कर्म

कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः । तदुक्तम् 'द्राविभावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः' इति ॥ २ ॥

तृतीया ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्महन्तो जनाः ॥३॥

बु० इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निम्न्यन्ते । असुर्या नामेति । असुर्याः । पर-मात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवा अप्यसुराः । असुराणां स्व-भूता असुर्याः एवंसंज्ञकास्ते लोकाः अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा आवृताः सर्वतोवृताः । तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपिगच्छन्ति । ये केचात्महन्तो जनाः आत्मानं घ्नन्ति ये जनाः ते आत्महन्तः । आत्मानं च ते घ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतूनि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जनित्वा त्रियन्ते मृत्वा च जायन्ते । एवमहर्निशं नाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

म० अथ काम्यकर्मपराभिन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महन्तः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महन्तः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिर-स्करणादात्महन्तारः । ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धम् । ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः । ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि । असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः, असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोष-णपराः । द्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशा लोकाः । अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते त्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा आप्रवन्पू-
र्वमर्शत् । तद्वावतोऽन्यानलेति तिष्ठत्तस्मिन्नपो
मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

बु० इदानीमधस्तनयमनियमवतां मुमुक्षूणां यथाभूतं परब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह । उक्तं च 'अहं ब्रह्मास्मि संरुध्य इदं सर्वं च मन्मयम् । इयं विद्या समुद्दिष्टा विमु-क्तिर्यन्निबन्धनी' इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुप् । यत् अनेजत् अचलत् तत्त्वमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण । मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदा-नेन कारणभूतत्वात् । नैनहेवा आप्रवन् नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्नुं शक्ताः । सूक्ष्मत्वात् पूर्वम् अर्शत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा अविनश्यदास्ते । अनादिनिधनमित्यर्थः । तद्वावतः तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतः अन्यान्यपुरुषादीनलेति

अतिक्रम्य गच्छति । तथाच तिष्ठत् सर्वत्र स्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगतत्वं चानेन व्यख्यायते । तस्मिन्नापः । अत्रापि यदो वृत्तिः आस्मिन्नापः कर्माणि मातरिश्वा वायुः दधाति स्थापयति । सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजुषि वायौ स्थाप्यन्ते । स्वाहा वातेष्वा इति वायोः प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहोमादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥४॥

३० मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यं यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् 'एज् कम्पने' न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनं तद्रहितम् । सदैकरूपमित्यर्थः । एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाजवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः । ईयसुनि कृते 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति मनुषो लुक् । नन्वेनेजद्वेगवतोर्विरोधः । मैवम् निरुपाधिलेनानेजत् संकल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्तनाजविष्टम् । देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूरं गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यते अतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नामुवन् न प्राप्तवन्तः । चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयः । अतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः । यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् । 'ऋश गतौ' व्योमवद्यापिलात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीत्येव विवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः । यद्वा पूर्वपूर्वमपि विद्यमानम् । अर्शत् 'रिश हिंसायां' रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किंच तत् । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । यदात्मतत्त्वं धावतो वृत्तं गच्छतोऽन्यान् मनोवाग्निन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव । कीदृशम् । तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्रच्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्रयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्जित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणमृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अभिरविमेधादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन् ब्रह्मणि सत्येव दधाति विभजति धारयति वा । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषो देति सूर्यः' (तै० आ० ८ । ८) इत्यादिश्रुतेः । सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्यदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि 'आप्नोतेर्हस्वश्च' (उणा० २ । ५९) इति किप् धातोर्हस्वश्च । तानि कर्माणि

यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति 'स्वाहा वाते धाः' (८ । २१) इति समिष्टयजुषि वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके । तदुन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

उ० एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य अथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति । तदेजति अनुष्टुप्छन्दः । तदेव सर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत् एजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति । तन्नैजति तदेव च न चलति स्थावररूपावस्थितं सत् । तदूरे तदेव च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थितम् । तत् उ अन्तिके । उः समुचये । तदेव च अन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्येतद्दर्शनार्थो ग्रन्थः । तदुन्तरस्य सर्वस्य । तदेव च अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणावस्थितं सत् अन्तर्मध्यत आस्ते । तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जनरूपेणावस्थितमास्ते । चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्चिराद्यनुचिन्तनं नास्तीत्येवं केचिदाहुः इहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

३० रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति । तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीत्येत्यर्थः । किंच तत् दूरे अविदुषामन्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव आन्तिके समीपे । विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात् केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्यापकत्वात् । अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति—तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति । तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् । तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः । एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्मव्येति' इति श्रुतेः ५

षष्ठी ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

बु० यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मज्ञेयं अनुपश्यति । मध्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मध्यतिरिक्तानि । अहमेव परं ब्रह्मेति । सर्वभूतेषु चात्मानं अवस्थितं तद्व्यतिरिक्तं पश्यति । ततो न विचिकित्सति न संशेते । एवं पश्यतो योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति अतो विचाराच्च विनिवर्तते ॥ ६ ॥

झ० अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः सुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् । सप्तम्या ब्रह्म । आत्मनि एवानुपश्यति मध्येव सर्वभूतानि स्थितानि न मध्यतिरिक्तानीति पश्यति । आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतव्येतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवास्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्मादर्शनाच्च विचिकित्सति न संशेते 'कित रोगापनयने संशये च' इति धातोः 'गुप्तिज्किञ्च सन्' (पा० ३ । १ । ५) इति स्वार्ये सन्प्रत्ययः । आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः । अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

सप्तमी ।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

बु० किंच । यस्मिन् अवस्थाविशेषे । सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विज्ञानतः 'आत्मैवेदं सर्वं' । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यविचारेण विधृतविज्ञानस्य । तत्र अवस्थाविशेषे कृतचेतसो योगिनः कः मोहः कश्च शोकः न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ ह्यपरिज्ञाततत्त्वस्य भवतः । हेतुगर्भं विशेषणमाह । एकत्वमनुपश्यतः सर्वाणि भूतानि ध्यायतः ॥ ७ ॥

झ० इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः 'आत्मैवेदम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः । तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगनोपममात्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च । अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसंभवात्संस्कारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमी ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमन्नमन्त्राविरभ्य शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

बु० स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः । अन्नं कायरहितत्वादेव । अन्नाविरं जायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् । अकायमन्नमन्त्राविरमिति पुनरुक्तान्वयस्यास्ते भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यदोषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्सोपासनायुक्तस्य फलमाह । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता सः याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः निवहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्यालोकः कर्मवान्भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात्सोपि गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म इति ॥ ८ ॥

झ० एवंभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्रं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायं न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवान्नमन्नमत्तम् । अन्नाविरं न विद्यन्ते जावाः क्षिरा यत्र तदन्नाविरं जायुरहितम् । अकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम् । अकायमन्नमन्त्राविरमिति पुनरुक्तिर्योतिषायद्योतनाय । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कोकेः । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह । य ईदृश उपसक्त स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधाद्विहितवान् । त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः । कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्स्वरूपः । स्वयं भवतीति स्वयंभूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । एतस्या ऋचोऽर्थान्तरं यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति । व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्वन्व्यपदार्थान् व्यदधात् । यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः । शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुल्लिङ्गे नेतव्यानि । शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् । अकायोऽशरीरः । लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अन्नोऽक्षतः । अन्नाविरः क्षिरारहितः । अन्नोऽक्षत इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धो निर्मलः । अपापविद्धोऽधर्मोदिवर्जितः । कविः सर्वदृक् 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु' इति श्रुतेः ।

मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः । परिभूः परि सर्वेषामुपरि
भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति
यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्य
ईश्वरः सर्व कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो
भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ ९ ॥

उ० इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते । अन्धं तमः
षडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्-
ज्ञानम् । जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धं
तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । मृतस्य सतः पुनः संभवो
नास्ति । अतः शरीरग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव । नहि विज्ञा-
नात्मा कश्चिदनुच्छिद्यिष्यतीति यो यमनियमैः संवध्यते ।
एवं ये उपासते ते अन्धं अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ततो
भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः
प्रविशन्ति ये उ । उकारः कर्मोपसंग्रहाधीनः । ये संभूत्या-
मेव रताः । आत्मैवास्ति नान्यत्किंचिदस्तीत्ययमभिप्रायः ।
कर्मपराश्रयस्य तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्ययम-
भिप्रेत्य स्वबुद्धिमद्भुतां विभावयन्तः आत्मज्ञान एव
रताः ॥ ९ ॥

म० अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते षडनुष्टुभः । यमनि-
यमसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः मदश-
क्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये
नराः असंभूतिमसंभवमुपासते मृतस्य पुनः संभवो नास्ति अतः
शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं
प्रविशन्ति । ये उ ये च संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति
संभूतिरात्मा तत्रैवास्माकं कर्मपराश्रयस्य स्वबुद्धिलाघवमजा-
नाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्म-
काण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते
नराः ततोऽन्धात्मसो भूय इव । इवशब्दोऽनर्थकः । बहुतरं
तमोऽज्ञानं विशन्ति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । अधुना
व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचिषया प्रत्येकं निन्दोच्यते ।
संभवं संभूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः
कारणमव्याकृताख्यं तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारण-
मविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनु-
रूपमेवान्धं तमोऽदृशोऽन्धत्वं संसारं प्रविशन्ति । ये संभूत्यां
कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहु-
तरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

दशमी ।

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् । इति
शुक्ल धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलं आहुः संभवात् संभव-
परिज्ञानात् । अन्यच्च आहुः फलम् संभवपरिज्ञानात् । इति
एवं शुक्लमश्रुतवन्तो वयम् धीराणां वचांसि । ये धीराः नः
अस्माकम् । तत् ब्रह्म विचक्षिरे आख्यातवन्तः ॥ १० ॥

म० अथोभयोपासनयोः समुच्चयकारणमवयवबलमेद-
माह । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवा-
णिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असंभ-
वात् असंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव बलमुक्तम् ।
अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फल-
माहुः इत्येवंविधं धीराणां विवृषां वचः शुक्लमवयं श्रुतवन्तः ।
ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं संभूत्यसंभूत्युपासनाफलं
विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एकादशी ।

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

उ० संभूतिं च समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं
ब्रह्म । विनाशं च विनाशि शरीरं च । यः योगी तदुभयं
वेद जानाति । सह एकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्ति-
हेतुनि कर्माणि करोति । सः विनाशेन । विनाशिना शरी-
रेण । मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृ-
तमश्नुते । अमृतत्वमश्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० संभूतिं सर्वजगत्संभवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विना-
शोऽस्यास्तीति विनाशः अर्शआदिवादचप्रत्ययः । विनाशधर्मकं
शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं
वेद जानाति । देहभिन्नोऽहं देहीवासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा
शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स
विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वाः करणद्वि संपाद्य
संभूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति । अस्या ऋचोऽर्था-
न्तरम् । यथा । संभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव
युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषो-
दरादित्वात् । अन्यदाहुरसंभवादित्युक्तेः । संभूतिमविनाशं च
व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद । उभयमुपास्त इत्यर्थः ।
स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मका-
मादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेना-
मृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

द्वादशी ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १२ ॥

उ० अन्धं तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये
अविद्यां स्वर्गादर्थानि कर्माणि उपासतेऽनुतिष्ठन्ति । ततो
भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते

तमः प्रविशन्ति । ये उ ये पुनः । विद्यायामेव रताः आत्म-
ज्ञान एवाकृतकर्माणो रता नराः ॥ १२ ॥

म० ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति
तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दो-
च्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामभि-
होत्रादिलक्षणां केवलासुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनु-
तिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति । संसार-
परम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव
बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति । ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने
देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हिला कर्मोकरणे प्रत्यवायोत्प-
त्यान्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

अन्यदेवाहुर्विद्यायां अन्यदेवाहुर्विद्यायाः । इति
शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः । आरम-
ज्ञानादन्यच्च आहुः अविद्यायाः । कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि-
व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म० तयोः फलमेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलम-
न्यदेवाहुरमृतरूपम् । अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूप-
मन्यदेवाहुः । धीराः । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक'
इति श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं
कर्म च विचचक्षिरे व्याचख्युः । तदुक्तमित्येवं धीराणां वचः
शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अवि-
द्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतरमश्नुते ॥ १४ ॥

उ० विद्यां च आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदु-
भयं वेद जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य
गुणभूतम् अथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्याया
कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वातीर्थं कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया
ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

म० समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानं अविद्यां कर्म च तदु-
भयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन
पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति । कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः ।
सोऽविद्यायाभिहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युश-
ब्दवाच्यं तीर्त्वातीर्थान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया देवता-
ज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति 'तद्वि अमृतमुच्यते
यदेवतात्मगमनम्' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ओ३म् क्रतो सरं ह्रिवे सरं कृतं सरं ॥ १५ ॥

७७ य० उ०

उ० इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपा-
तोत्तरकाले यद्भवति तदाह । वायुरनिलम् । वायुग्रहणमि-
न्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मैकः एवं सप्तदश-
कलिज्ञोपलक्षणार्थं । वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमा-
पद्यते अमृतं परं ब्रह्म तद्वि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं
स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति । भस्मान्तं भस्मैव भवति
कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं
कथ्यते । ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीम-
न्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो सर । योऽग्निब्रह्म-
चर्यादारभ्य परिचरितः सः मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबो-
ध्यते । हे क्रतो, मां सर इदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य
काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते । क्रतो सर
ह्रिवे सर ह्रसाय लोकाय सर । कृतं सर मया यत्कृतं
तत्सर ॥ १५ ॥

म० अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । हे
यजुषी । अथेदानीं परोष्यतो मम वायुः प्राणः । वायुग्रहणं
सप्तदशकलिज्ञोपलक्षणार्थम् । सप्तदशात्मककलिरूपः प्राणो-
ऽध्यात्मपरिच्छेदं हिलाधिदेवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानम-
निलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः । 'वायुर्वाव गौतम
सूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणेदं सर्वं संहन्धम्' (बृह० माध्य०
३ । ५ । ६) इति श्रुतेः ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुक्तामखित्यर्थः ।
अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात् ।
भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत्कृतप्रयोजनत्वात् । अथ योगिनोऽव-
लम्बभूतमक्षरमुच्यते । ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा ।
अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे
होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काव्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनि-
योगः । ओं प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमभ्याख्यं ब्रह्मामेदेनोच्यते ।
हे ओम्, हे क्रतो संकल्पात्मक, सर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं
कालः प्रत्युपस्थितोऽतः सर । यस्तं ब्रह्मचर्यं गार्हपत्ये च मया
परिचरितस्तत् सर । ह्रिवे सर कल्प्यते भोगायेति ह्रूप् लोकः
तस्मै सर । जशादेश आर्षः 'छन्दस्युभयथा' इति पदान्त-
त्वात् । मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै ह्रसाय लोकाय सर ।
कृतं सर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च सर । सरेत्य-
स्यावृत्तिरादरार्था । 'क्रतो इत्यादि त्रिभिर्वजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी
स्मारयति' (अनु० ४ । ९) इति कात्यायनः ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विधां देव
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेतो भूर्यिष्टां
ते नर्मज्जि विधेम ॥ १६ ॥

उ० अग्ने नय । हे अग्ने, नय सुपथा देवयानेन मार्गेण
राये मुक्तिलक्षणाय धनायासान् विधानि सर्वाणि । देव
दानादिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान्ज्ञानानः युयोधि

पृथक्कुर च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं प्रतिबन्धकमेनः पापम् । यतो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम बहुतरां तव नमस्करोक्तिं कुर्मः । व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

म० पुनरन्येन मन्त्रेणाभ्याख्यं ब्रह्मप्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यहृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् (अ० ५ । क० ३६) । व्याख्यातापि विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त हे अग्ने, अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गे निवृत्त्यर्थम् । गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विघ्नोऽहम् अतोऽग्ने, त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम् । राये धनाय मुक्तिर्लक्षणाया । कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् । विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् । किंच जुहुराणं । 'हुच्छां कौटिल्ये' शानचि जुहोत्यादित्वेन रूपम् । कुटिलं प्रतिबन्धकं वधनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुर वियोजय । नाशयेत्यर्थः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' ह्यादिवाङ्मूलोपदित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् । ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम । इदानीं सपापत्वात्तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्तत्स्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । योऽसा-
वादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ १७ ॥

ओ३म् खं ब्रह्म ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उ० इदानीमादित्योपासनमाह । हिरण्मयेन । यद्यपि हिरण्मयरूपेण पात्रेण येन रौप्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यसि-
ञ्चिवस्थितान् रसान् रश्मय इति पात्रं मण्डलं तेन पात्रेण मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितमन्तर्हितम् । मुखं शरीरम् । तथापि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभिरुपलक्ष्यते । सः असौ अहम् अस्मि । एतां चोपासनां कुर्यात् ॥ १७ ॥ ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । आकाशस्वरूपं ब्रह्म ध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन आकाशः चेतन आत्मा । तद्यथा 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति तत्रानन्दप्रतिपादकं वाक्यम् । 'स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवति'

१ दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशानु-
वाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ सप्तषष्टिश्चितौ श्रेयाः सौत्रे
द्वार्विंशतिस्तथा । अथ एकोनपञ्चाशत्पञ्चत्रिंशत्त्रिले स्मृताः ॥
शुक्रियेषु तु विशेषा एकादश मनीषिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं
त्रिशतं त्र्यधिकं मतम् ॥

इत्युपक्रम्य 'अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्म-
लोक आनन्दः' इति । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति 'एतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी' त्युपक्रम्य 'धावापृथिवी विधृते
तिष्ठतः' इत्यादि । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति । 'यद्वा एतम-
क्षरं गार्गी अदृष्टं द्रष्टुं' इत्यादि । तथा सत्यसंकल्पादयोऽस्य
गुणाः श्रूयन्ते 'सत्यसंकल्पः सत्यधृष्टि' रित्यादि । यद्येवं
तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गी अस्मिन्वा आकाश ओतश्च प्रोत-
श्चेति ओतप्रोतसामान्यात् आकाशेनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं
स्यादिति । अयमेव च ब्रह्माभिहितं स्यादिति अयमेव च
ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ।

उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुवटोऽवसन् ।

मन्त्राणां कृतवान्भाष्यं महीं भोजे प्रशासति ॥ २ ॥

म० पुनरादित्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्द्वयान्ता 'उष्णिक्
त्रिपादान्त्यो द्वादशक' इति वचनात् । हिरण्मयमिव हिर-
ण्मयं ज्योतिर्मयं यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो
रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्य-
मण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं
वर्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः
पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा
पुरुषः पुरिश्यनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्य-
कारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ।
ओम् खं ब्रह्मेति यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं
ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् (अनु० ४ । ९) । यद्यपि
ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशो सादृश्यम् । नभोव-
द्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः पुरु-
षोऽहमेवेत्येवमेदेन चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र विद्याशब्देन
किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा । अमृतमश्नुत
इत्यत्र अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा ।
नायः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयं सहेति समुच्चयानुपपत्तेस्त-
योर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः । वहिरुष्णः प्रका-
शश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न संभ-
वति नापि संशयोऽज्ञानं वा 'यसिन्सर्वाणि भूतान्यात्मेवाभूद्वि-
जानतः । तत्र को मोहः कः शोकः' इत्युक्त्वात् । किंच विद्या-
शब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नयेति सुपथयाचनमनुपप-
न्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षितमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीपे मनोहरे ।

व्यरमचरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि ।

वेदपारायणविधिः ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ स्थण्डिलं कल्पयित्वाभिमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यः ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै मेधायै धारणायै श्रियै हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डक्रषये सोमाय काण्डक्रषये अग्नये काण्डक्रषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्य ऋगणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । एवमृग्वेदस्य काण्डर्ष्यादिवर्ज्यमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायाऽग्नये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यो देवताभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो महानाक्षीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीतेत्याह भगवान्ब्रौधायनः । इति वेदपारायणोपक्रमविधिः ॥ ॥ अथ वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥ तीर्थे देवालये गोहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिकं विभूषितम् । पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुङ्कुमादिभिः । मृत्तिकाभिश्च संमिश्रवेदिमध्ये न्यसेत्ततः । पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखस्थितः । स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः । वत्सजान्वाकृतिं दण्डमुत्तराग्नैः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने दत्त्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् । प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीतनैवेद्यवस्त्रचन्दकुङ्कुमैः । स्रग्धूपदीपताम्बूलैरक्षतैश्च पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् । उपध्यायश्च संपूज्यो यथापाठं पठेत्ततः । इति वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥

अनश्रत्पारायणविधिः ।

श्रीः ॥ अथातोऽनश्रत्पारायणविधिं व्याख्यास्याम आसमासेनांशीयात् यथाशक्ति वापः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमल्पं भुक्त्वा तदा शेषमधीयीत । आमात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपगम्याभिमुपसमाधाय परिस्तीर्यैभं प्रदायाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः

श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतये अनुमतये श्रियै हियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डक्रषये सोमाय काण्डक्रषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्य ऋगणेभ्य अनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । एवमृग्वेदिनां काण्डर्ष्यादिवर्ज्यमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायाऽग्नये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाक्षीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्यान्तरानध्यायो नास्यान्तरा जननमरणे अशुची नान्तरा व्याहरेन्नान्तरा विरमेद्यावन्तमधीयीत । यद्यन्तरा विरमेद्भीन्प्राणायामानायम्य प्रणवं वा प्रणिधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वं निशो निशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं प्रलोप्य परिदध्यात् । आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादानं च दद्यात् । परातेन विधिना वेदमधीयीत स ततः पूतो वेदो भवति मनःशुद्धश्च भवति द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋषिभ्यो भोजन इहाधीते अनुतेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्बहुभ्यः पातकोपपातकेभ्यः शूद्रायां रेतःसिक्त्वा गङ्गासु निमज्जंश्च भवति । चतुर्भ्यः शूद्रान्नभोजनात्तत्सेवनात्तत्सीसेवनाच्च पञ्चभिरयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अग्राह्यग्रहणाद्ग्राह्याग्रहणादभ्यासोपासनाच्च पङ्क्तिर्ब्राह्मणस्य लोहितकरणात्स्त्रीलोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेयात्पतिसंप्रयोगाच्च सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचरणात् । यज्ञोपवेधनाच्च अष्टभिश्चान्द्रायणस्यान्तरानाचरणाद्भुक्तल्पगमनाद्ब्रजस्वलागमनाच्च नवभिः सुरापानाच्च दशभिरश्रोत्रिययाजनात् असोमपानात् अन्यायतश्च एकादशभिर्ब्राह्मणहननाद्बर्हणनाद्द्वादशभिः पूर्वजन्महेजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गलोकं गच्छति पितृन्स्वर्गलोकं गमयति अग्निष्टोमादीन्क्रतून्यजति तैः क्रतुभिरिष्टं भवति । वेदाध्यायी सदैव स्याद्यथा हि सत्यवाक्शुचिः । यं यं कामयते कामं तं तं वेदेन साधयेत् । असाध्यं नास्ति यत्किञ्चिद्ब्रह्मणो हि फलं महत् ब्रह्मणो हि फलं महदिति । समाप्तौ यजुषा तर्पयतीति । वेदपारायणे समाप्ते एता देवताः पूर्वोक्ता अग्निसोमाद्यायजुषा तर्पयति यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य प्राधान्यमुच्यते । अथवा भूरादिव्याहृतिचतुष्टयात्मकं यजुःशब्देन गृह्यते तेनैतदुक्तं भवति । भूर्देवांस्तर्पयामीत्यनेन प्रकारेण तर्पयित्वा अग्निसोमादींस्तर्पयेदिति । नास्यान्तरा

जननमरणे अशुची इति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा व्याहरेदिति । उपक्रान्तवेदपारायणमध्ये न व्याहरेन्नाध्यापयेत् तथा लौकिकवचनमपि न ब्रूयात् । विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्मानुपयुक्त्वा वक्तिं न कुर्यादित्यर्थः । निशोनिशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिध्यादिति लोप्य छित्वा परिहार्यं वर्जयित्वेत्यर्थः इति यावत् । परिध्यात् समापयेत् । निशान्तरं निशीथः संध्या वा । सलिलं वृष्टिरुदकसमीपभूमिका वा । निशादिकालान्देशांश्च वर्जयित्वा समापयेदित्यर्थः ।

सततः पूतो वेदो भवतीति । वेदो भवति वेदात्मको भवति उत्कृष्टज्ञानवान्भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चेति । ऋग्भिः पावमानीभिः पारायणद्वयं पावमान्यश्च मिलित्वोक्तफलाय कल्प्येते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र पारायणत्रयं गङ्गाज्ञानं च मिलित्वा साधनम् । निमज्जंश्च भवति पूतो भवतीत्यर्थः । प्राजापत्यानाचरणं प्रक्रान्तप्राजापत्यानामननुष्ठानं एवं चान्द्रायणस्यानाचरणं । यज्ञोपवेधनं यज्ञविनाशः । इत्यनभ्यपारायणविधिः ॥

याज्ञवल्क्यशिक्षा ।

श्रीः ॥ अथातस्त्रैस्वर्यलक्षण व्याख्यास्यामः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च । लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव च ॥ १ ॥ शुक्लमुच्चं विजानीयात्क्षीचं लोहितमुच्यते । इयामं तु स्वरितं विन्ध्यादभिमुच्यते दैवतम् ॥ २ ॥ नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्तं ब्राह्मणं विन्ध्याक्षीचं क्षत्रियमुच्यते ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं विन्ध्याद्भारद्वाजमुदात्तकम् । नीचं गौतममित्याहुर्गार्ग्यं च स्वरितं विदुः ॥ ४ ॥ विन्ध्यादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रैष्टुभमुच्यते । जागतं स्वरितं विन्ध्यादुदात्तं एवं नियोगतः ॥ ५ ॥ गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः । त एव वेदे विज्ञेयास्तत्र उच्चादयः स्वराः ॥ ६ ॥ उच्चौ निषादगान्धारौ नीचौ ऋषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥ षड्जो वेदे शिखण्डिः स्यादृषभः स्यादजामुखे । गवा रम्भन्ति गान्धारं कौञ्चाश्चैव तु मध्यमम् ॥ ८ ॥ कौकिलः पञ्चमो ज्ञेयो निषादं तु वदद्भजः । आश्वश्च धैवतो ज्ञेयः स्वराः सप्त विधीयते ॥ ९ ॥ निमेषमात्रः कालः स्याद्विद्युत्कालस्तथापरे । अक्षरात्तुल्ययोगाच्च मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ १० ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशात्कणिका यत्र दृश्यते । अणवस्य तु सा मात्रा मात्रा च चतुराणवा ॥ ११ ॥ मानसे चाणवं विन्ध्यात्कण्ठे विन्ध्याद्धिरावणम् । त्रिराणवं तु जिह्वाभे निःसृतं मात्रिकं विदुः ॥ १२ ॥ अवग्रहे तु कालः स्यादर्धमात्रा विधीयते । पदयोरन्तरे काल एकमात्रा विधीयते ॥ १३ ॥ ऋचोर्धे तु द्विमात्रः स्यान्निमात्रः स्याद्वगन्तके । रिक्तं तु पाणिमुत्क्षिप्य द्वे मात्रे धारयेद्बुधः ॥ १४ ॥ एकमात्रो भवेद्भस्त्रो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु भुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ १५ ॥ विद्वतौ चावसाने च ऋचोर्धे च तथापरे । पदे च पादसंस्थाने शून्यहस्तं विधीयते । प्रणवं तु भुतं कुर्याद्वाहतीर्मातृका विदुः ॥ १६ ॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् । शिखी वदति त्रिमात्रां मात्राणामिति संस्थितिः ॥ १७ ॥ वर्णो जातिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च दैवतम् । एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ हस्तौ

तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ । गुरोरनुमतं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ १९ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करं विन्यस्य दक्षिणम् । प्रसन्नमानसो भूत्वा किञ्चिन्नमधोमुखम् ॥ २० ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुज्जीत व्याहतीस्तदन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्समारभेत् ॥ २१ ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहत्य चेष्टां दृष्टिं दृढं मनः । स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीको वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ २२ ॥ नाभ्याहन्यान्न निर्हन्त्यान्न गायेत्रैव कम्पयेत् । यथैवोच्चारयेद्गर्णास्तथैवान्समापयेत् ॥ २३ ॥ निवेद्य दृष्टिं हस्ताभे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् । सममुच्चारयेद्गर्णान्दन्तेन च मुखेन च ॥ २४ ॥ स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत् । हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदः फलमश्नुते ॥ २५ ॥ न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २६ ॥ प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तैश्च यस्य शोभनौ । प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ शङ्कितं भीतमुद्वृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं मूर्खिणं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ २८ ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् । व्याकुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥ संहितासारबहुलः पदसंज्ञासमाकुलः । क्रमसंधिसमाकीर्णो दुस्तरौ मग्नसागरः ॥ ३० ॥ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥ संहिता नयते सौर्यं पदं च शशिनः पदम् । क्रमश्च नयते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम् ॥ ३२ ॥ कालिन्दी संहिता ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती । क्रमेणावर्तयेद्भङ्गा शंभोर्वाणी तु नान्यथा ॥ ३३ ॥ यथा महाहदं प्राप्य क्षितौ लोष्टो विनश्यति । एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ ३४ ॥ आम्नपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेदन्तधावनम् ॥ ३५ ॥ खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु यशस्विनः ॥ ३६ ॥ तेनास्यकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफला लवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥ ३७ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते मग्नं वेद-

विदो विदुः । न साधयति यजूंषि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥३८॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ३९ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत् । अनृचो ब्राह्मणस्तावधावत्स्वारं न विन्दति ॥ ४० ॥ ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये । पठन्मात्रापपाठात्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ४१ ॥ स्वरवर्णप्रयुञ्जानो हस्तेनाधीतमाचरन् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ न कुर्वीत पदं दीर्घं न कुर्वीत विलम्बितम् । पदस्य ग्रहमोक्षौ च यथा शीघ्रगति-हयः ॥ ४३ ॥ आगमं कुरु यत्नेन कारणं हि तदात्मकम् । आस्येन च शयं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥ न चास्य मुष्टिवन्धी स्यान्न चात्युत्तममाचरेत् । चुलुनौका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिराकृतिः । एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुश्चैव सप्तमः ॥ ४५ ॥ यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत् । यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥ यथा धनुष्यावितते शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः । स्वस्थानं प्रतिपद्येत तद्बद्धस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उत्तानं सोन्नतं किञ्चित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् । स्वरविद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥ ४८ ॥ अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्जन्योपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य तु सोद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ ४९ ॥ मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पितृतीर्थोदकं ब्रजेत् । नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५० ॥ स्वरिते ज्यङ्गुलं विन्धान्निपाते तु षडङ्गुलम् । उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वरस्य लक्षणम् ॥ ५१ ॥ अभ्यासायै दुर्ता वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणा-मुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् ॥ ५२ ॥ ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता । अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशा-स्त्रेषु निन्दिता ॥ ५३ ॥ मुष्ट्याकृतिर्मकारे तु नकारे तु नखा-ग्रतः । अनुस्वारेऽङ्गुष्ठक्षेप ऊष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥ उदात्तं भुवि पातेन प्रचयं नोम एव च । शेषं षडङ्गुलं विन्धान्निचितं तु विधीयते ॥ ५५ ॥ षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च । तच्चतुर्भागमात्रं तु हस्तस्तेनैव वर्तयेत् ॥ ५६ ॥ ककारान्ते टकारान्ते ङणे चाङ्गुलि नामयेत् । पञ्चाङ्गुल्यमकारे च तकारे कुण्डलाकृतिः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्मा च अधःक्षेपाच्च यो भवेत् । एकैकमुत्प्रेजेद्धीरः स्वरिते तृभयं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघौ अनुस्वारे त्वपा-रसम् । दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोः स्पर्शेऽप्युदात्तं प्रतिविद्यते । नीचं तु मध्यमं कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ६० ॥ स्वरितं यद्भवेत्किञ्चिद्-कारसहस्युतम् । ऊष्माणं तद्विज्ञानीयान्निक्षिपेदुभयोरपि ॥ ६१ ॥ स्वरिते च विनिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते । द्विमा-त्रिके भवेदेकमात्रिके तृभयं क्षिपेत् ॥ ६२ ॥ जाले च स्वरिते चैव वकारो यत्र दृश्यते । कर्तव्यस्तूभयोः क्षेपो वायव्य इति दर्शनम् ॥ ६३ ॥ शृङ्गवद्वायव्य वत्सस्य कुमारीकुचयुग्मवत् ।

उभक्षेपस्वरो यत्र स विसर्ग उदाहृतः ॥ ६४ ॥ विसर्गान्तस्वरो यत्र स्वरितो यत्र दृश्यते । दीर्घश्चैव तुकारश्च तत्रोभक्षेप उच्यते ॥ ६५ ॥ त्रिविधस्तु भवेदूष्मा प्रचिता बलकान्तरा । स्वरिते प्रचित्तां विद्यान्निपाते बलकां विदुः ॥ ६६ ॥ उत्थाने तु तथा तारा एताभिस्त्रिभिर्रूपभिः । मात्रामात्रां विदित्वा तु ततः क्षेपं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥ अक्षरं भजते काचित्का-चिद्विधेति प्रतिष्ठिता । समाने जातिका काचित्काचिदूष्माप्रदा-यिका ॥ ६८ ॥ यथा बालस्य सर्पस्य उच्छ्वासो लघुचेतसः । एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारः परिवर्जितः ॥ ६९ ॥ विवृतिं प्रत्यया ऊष्मां प्रवदन्ति मनीषिणः । तामेव प्रतिषेधन्ति आईऊए इति निदर्शनम् ॥ ७० ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम् । जात्योऽभिनिहितः क्षेपः प्रश्लिष्टश्च तथापरः ॥ ७१ ॥ पादवृत्तस्तथा भाव्य इतिस्वराः । एकपदे नीचपूर्वः सयवो जाल्यः एकपद इत्याह ॥ ७२ ॥ नीचपूर्वः सयकारवकारौ वा जाल्यः स्वरितो भवति । यथाजाल्यं मनु-ष्यानि सुयेति चम्वीव धान्यम् कन्या इव स्वः वीर्यं एव ॥ ७३ ॥ यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । एषो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः । अकारो यत्र लुप्येत तं चाभिनिहितं विदुः ॥ ७४ ॥ यथा कुक्कुटः-असि कुक्कुटोसि । वेदः-असि वेदोसि । भागः-असि भागोसि । मारुतः-असि मारुतोसि । श्वात्रः-असि श्वात्रोसि । ते-अप्सरसाम् तेप्सर-साम् । ते-अवन्तु तेवन्तु । कः-असि कोसि । सः-अहं सोहं । एव ॥ ७५ ॥ यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित् । अनुदात्ते पदे नित्यं विन्धात्क्षेपस्य लक्षणम् ॥ ७६ ॥ यथा त्रि-अम्बकम् त्र्यम्बकम् । दु-अन्नः दृन्नः । वीडु-अङ्गः वीडुङ्गः । वाजी-अर्वन् वाज्यर्वन् । एव ॥ ७७ ॥ यानि । इकारो यत्र दृश्येत इकारेणैव संयुतः । उदात्तश्चानुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः ॥ ७८ ॥ अभि-इन्धताम् अभीन्धताम् । अभि-इमं अभी-मम् । वि-इहि वीहि । स्तुचि-इव स्तुचीव । चम्वी-इव चम्वीवेति । एव ॥ ७९ ॥ यानि चान्यानि । उदात्तपूर्वं यकिञ्चिच्छन्दसि स्वरितं पदम् । एष सर्व बहुस्वारस्वरो व्यञ्जन उच्यते ॥ ८० ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते अदिति सरस्वति महि विश्वतीति भवन्ति । एव ॥ ८१ ॥ यानि । अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरम् । तैरो विरामं तं विन्धादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥ ८२ ॥ यथा गोम-दिति गो-मत् । गोपताविति गो-पतौ । प्रप्रेति प्र-प्र । विततेति वि-तता । समिद्ध इति सम्-इद्धः । एव ॥ ८३ ॥ यानि । स्वरिते स्वरिते चैव विवृतिर्यत्र दृश्यते । पादवृत्तो भवेत्स्वारः श्वित्र आदित्येति निदर्शनम् । श्वित्रः-आदित्यानाम् श्वित्र आदित्यानां । पुत्रः-ईधे-पुत्रईधे । दात्रे-एधि दात्रएधि । कः-ईम् कईम् । ताः-अस्य ताभ्यम् । एव ॥ ८४ ॥ यानि । उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेत्तृचस्त्वग्रहः ।

तथा भाव्यं भवेत्कम्पस्तनूनप्रेति निदर्शनम् ॥ ७८ ॥ यथा तनूनप्त्र इति तनू-नप्त्रे । तनूनपादिति तनू-नपात् । तनूनपातमिति तनू-नपातम् । एवञ्छाह यानि पदानि लक्षणानि भवन्ति । इत्यष्टपदसमाज्ञाये वैशेषिके याज्ञ-वल्क्यवचनानां पदानां पाठः समाप्तः ॥

भाष्यदिनविरोधि स्यात्तथा भाव्यस्तु यः स्मृतः । स्वरो नैवात्र दृश्येत भिन्नोदात्तानुदात्तकौ ॥ १ ॥ स्वराः स्पर्शान्तः-स्थोष्माणः । कण्ठ्यजिह्वामूलीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्योष्ठ्ययमा विसर्जनीयनिपाताद्याश्च किंवर्णदैवत्यलिङ्गाः स्वराः शुक्लाः नानादैवत्याः । स्पर्शाः कृष्णाः । कपिला अन्तस्थाः । ऊष्मा-णोऽरुणाः । नीला चमाः । हरिता नासिक्याः । पीतोऽनु-स्वारः । रक्तो जिह्वामूलीयः । पीत उपध्मानीयः । श्वेतो विसर्जनीयः । शबलो रङ्गः । नीलोऽनुनासिक्यः । इत्य-न्तर्मध्यमयोर्नासिक्यं विधात् । द्विरुदात्ताख्या इति स्मृतः । उदमनुदनिपाते आद्ये चोपसर्गे नामाख्याते चोपसर्गनिपा-ताश्चेति किदैवत्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः काः स्त्रियः कानि नपुंसकानीत्यत्र ब्रूमः । कण्ठ्या आग्नेया अकारादयः । जिह्वामूलीया नैर्ऋत्याः ककारादयः । तालव्याः सौम्याश्चका-रादयः । वायव्या मूर्धन्याष्टकारादयः । रौद्रा दन्त्यास्तकारा-दयः । औष्वा आश्विन्याः पकारादयः । शेषा वैश्वदेवाः अं इत्येवमादयः । स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये । द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ २ ॥ वर्गाणां पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तथैव च । ऊष्माणश्च हकारश्च शूद्रा एव प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥ शुक्लवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता मताः । कपिलजलास्तूपसर्गाः कृष्णाश्चैव निपातकाः ॥ ४ ॥ भार्गवगोत्राणि नामानि भारद्वाजा आख्याताः । वासिष्ठा उपसर्गास्तु निपाताः काश्यपाः स्मृताः । पीतवर्ण-श्चोपसर्गो निपातः कृष्णवर्णकः । सर्वं तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यं दृश्यते । आग्नेयस्तूपसर्गः स्याज्जिपातो वारुणः स्मृतः ॥ ५ ॥ प्रथमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्तिताः । शेषाक्षराणि षण्ढानि प्राहुर्लिङ्गविवेचकाः ॥ ६ ॥ नाम्ना-मिन्द्रो देवता वरुणः उपसर्गाणामादित्यः सर्वस्याक्षरगणस्य स्वरा विसर्जनीयो यमाश्च पुंलिङ्गाः । ऊष्मणनमा यरुलवाः स्त्रीलिङ्गाः । शेषाण्यक्षराणि नपुंसकलिङ्गानीति । संधिश्च-तुर्विधो भवति लोपागमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति । तद्यथा-तत्र लोपो भवति अयक्षमाः-मा अयक्षमा । शत-तेजाः-वायुः शततेजावायुः । तिग्मतेजाः-द्विषतः तिग्म-तेजाद्विषतः ॥ इति लोपः ॥ आगमो भवति-यथा प्रत्यक् सोमः प्रत्यङ् सोमः प्राक्सोमः प्राक्सोमः अस्मान् सीते अस्मान्सीते ॥ व्रीन् समुद्रान् व्रीन्समुद्रान् । इति आगमः । विकारो भवति आ-इदम् एदम् । आ-इमे एमे । आ-इष्टयः एष्टयः । प्र-इषितः प्रेषितः इति विकारः प्रकृति-भावः यथा-आशुः शिशानः । युञ्जानः प्रथमम् । अदितिः

पोडशाक्षरेण । देवो वः सविता । इति प्रकृतिभावः ॥ आकाशस्था यथा विद्युस्फुटितं मणिसूत्रवत् । एष च्छेदो विवृतीनां यथा बालेषु कर्तरी ॥ ७ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये संधिर्यत्र न दृश्यते । विवृतिसूत्रं विज्ञेया यद्विशेति निदर्श-नम् ॥ ८ ॥ पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी । वत्सानुसंसृता चैव चतसस्तु विवृतयः ॥ ९ ॥ पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्रिणः । अहरप्रहरो ज्ञेय अहउक्तओ-इति निदर्शनम् ॥ १० ॥ पिपीलिका आद्यन्तदीर्घा नाभ्या आसीदिति निदर्शनम् । पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा विन इन्द्रेति निदर्शनम् ॥ ११ ॥ अन्ते च वत्सानुसृजतातेत्यसौ आवो-डमश्विनेति नि० । वत्सानुसारिणी चादौ दीर्घा ताभ्येति नि० ॥ १२ ॥ करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हरिणीति च । तथाहंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ १३ ॥ करिणी रहयोर्योगे कुर्विणी लहकारयोः । हरिणी रषयोर्योगे हारितं ऋषकारयोः ॥ १४ ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफष-कारयोः । हरिणी हरयोर्विद्याकुर्विणी लहकारयोः ॥ १५ ॥ देवं बहिरिति करिणी उपह्वरेति कुर्विणी । हरिणी अरेपस इत्याहुर्हरिणी शतवल्हेति च ॥ १६ ॥ वर्षोवर्षीयतेसीति तथा हंसपदेति च । स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दोषान्परिव-र्जयेत् ॥ १७ ॥ इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च । एतल्लक्षणमाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ सम्यक् पाठस्य सिद्ध्यर्थं शिष्याणां हितकाम्यया । अर्धमात्रास्वरं किंचित्पृथङ्न्यूनमिवोच्चरन् । ऋकारे च हकारे च हल्कण्ठ-मनसानि च ॥ १९ ॥ नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथंचन । न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते ॥ २० ॥ पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम् । उभयार्धाधसंयोगे स्वारं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २१ ॥ संयोगे तु परं स्वार्थं परं संयोगनाम-कम् । संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ २२ ॥ उदात्तेप्यनुदात्ते तु वामाया भ्रुव आरभेत् । उदात्तात्स्वरितो-दात्तौ क्रमादक्षिणतो न्यसेत् ॥ २३ ॥ स्वरितादनुदात्ता ये प्रचर्यास्तान्प्रचक्षते । एकस्वरंरापिचाता(?)नाहुस्तत्त्वार्थ-चिन्तिकाः ॥ २४ ॥ प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात्स्वरं बुधः । स्वरितः केवलो यत्र मृदुस्तत्र निपातयेत् ॥ २५ ॥ दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवानृपः । एवं व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् ॥ २६ ॥ उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचा-ञ्चिचतरं तथा । अक्षरास्तुल्ययोगाच्च नीचे नीचगतानि च ॥ २७ ॥ स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च । स्वरप्रधानैस्त्रैः स्वार्यं व्यञ्जने तेन सस्वरम् ॥ २८ ॥ व्यञ्ज-नान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः । स्वरप्रधानं त्रैस्वर्य-माचार्याः प्रवदन्ति हि ॥ २९ ॥ मणिवद्यञ्जने विद्यासूत्रवच्च स्वरं विदुः । आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ॥ ३० ॥ स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जनाः । उदात्तं नानुवर्तन्ते नीचं न स्वरितं तथा ॥ ३१ ॥ विस्वरं तं विजा-

याज्ञवल्क्यशिक्षा ।

५

नीयादीर्घह्रस्वविवर्जितम् । हरिवरुणवरेण्येषु धारापुरुषेषु
च । स्वरिते रेफवैश्वानरो नकारः शेषाकारः स्वरिता नकाराः
॥ ३२ ॥ द्वौ वरुणौ च स्वरितौ । उदुत्तमं वरुणधारयवरो-
रुधारा उरुधारा च होहते (?) । मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वि-
पदिहाक्षरम् । तस्यादितोऽर्धमात्रा वै शेषं च परतो भवेत्
॥ ३३ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वं इमंश्रुभिः परतः स्थिते । छकारं
न प्रयुज्जीत अशसंधिं समुच्चरेत् ॥ ३४ ॥ ओकारं हुतविज्ञेयं
हुतमग्ना द्वितीयकम् । लार्जी छाचीं तृतीयं च विवेक्षेति चतु-
र्थकम् ॥ ३५ ॥ अधःस्विदासीत्पञ्चमं चोपरिस्विदासीच्च
षष्ठकम् । सप्तमं तु भ्रुवोः स्मार अष्टमं नैव विद्यते ॥ ३६ ॥
उच्चस्थानगते हस्ते स्वरितं नोपपद्यते । अधस्था तु यदा
गच्छेत्स्वरितं न तदा भवेत् । कचटतपा इत्यन्ते संधिस्था-
नेषु नित्यशः । स्ववर्गेणैव संयुक्ता मोक्षं तत्र न कारयेत् ।
तकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । प्रत्यारम्भं न कुर्वीत
पापाविति निदर्शनम् । ककारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः
स्थिते । खसवर्णं विजानीयात् भिखक्सेति निदर्शनम् । तका-
रान्ते पदे पूर्वं चवर्गे परतः स्थिते । मोक्षं तत्र च कुर्वीत
यच्च पापौ निदर्शनम् । ङकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते ।
कसवर्णं विजानीयात्प्राङ्मुमेति निदर्शनम् । टकारान्ते पदे
पूर्वं सकारे परतः स्थिते । टसवर्णं विजानीयात्संभ्राट् संभृ-
तेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते ।
छसवर्णं विजानीयात् तत्सवितुरिति निदर्शनम् । नकारान्ते
पदे पूर्वं सकारे परतः स्थिते । तसवर्णं विजानीयाच्चोन्समुद्रे-
ति निदर्शनम् । पकारान्ते पदे पूर्वं शकारे परतः स्थिते ।
छासवर्णं विजानीयादनुष्टुप्छारदीति निदर्शनम् । मकारान्ते
पदे पूर्वं सवर्णे परतः स्थिते । मसवर्णं विजानीयादिममेति
निदर्शनम् । वर्णे तु मात्रिके पूर्वं अनुस्वारो द्विमात्रकः ।
द्विमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संयोगाद्यस्य यो भवेत् । अनुस्वारो
द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनादिगः । ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घादे-
वानां ह्रदयेभ्य इति । अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संवृतं यत्र इत्यते ।
दीर्घं तं तु विजानीयाच्छ्रुताप्रावाणेति निदर्शनम् । अनु-
स्वारस्योपरिष्ठात्संयोगो यत्र इत्यते । ह्रस्वं तं तु विजानीया-
त्संस्थेति निदर्शनम् । अनुस्वारश्च यो दीर्घादक्षराच्च भवे-
त्परः । स तु ह्रस्व इति ज्ञेयो मन्त्रेष्वेव विभाषया । ओभावश्च
विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिर-
ष्टविधोष्मणः । यथा भावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । स्व-
रान्तं तादृशं विद्याद्यन्यथ्यकमूष्मणः । उभावादुत्थितश्चोष्मा
तां तु केलिं विनिर्दिशेत् । विवृतं प्रति या ऊष्मा विज्ञेया
विकटानना । लीढातिलीढविद्युच्च शपसेषु प्रकीर्तिताः ।
जिह्वामूले च रेफे च विज्ञेया विठकाशठा । उपध्मानीयस-
हिता पुष्पिणीं तां विनिर्दिशेत् । अन्यत्र यो भवेदूष्मा सुल-
भां तां विनिर्दिशेत् । पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावग्रहकालि-
कम् । ईषत्स्पृष्टं विजानीयात्तस्मिन्काले तु कारयेत् । पादादौ

च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च । यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः
स य इति स्मृतः । उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि इत्यते ।
ईषत्स्पृष्टं यथा विद्युत्पदच्छन्दात्परं भवेत् । त्वदर्थवाचिनौ
चोवां वाचै यदि निपातजौ । आदेराजविकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा
इति स्मृताः । विभाषायामेकारः स्यात्तथा नेतेः पदात्परः ।
भवन्तेत्यपि पूर्वैव तथा च य पदादपि । यदेव लक्षणं
यस्य वकारस्यापि तज्जवेत् । यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स
स कथ्यते । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुलघुर्लघुत्तरः । आदौ
गुरुलघुर्मध्ये पदान्ते तु लघुत्तरः । उपांशु त्वरितं चैव
योऽधीते हृदि संज्ञकः । अपि रूपसहस्रेषु सदेहेषु प्रवर्तते ।
पञ्चविधां न गृह्णन्ति जघाः स्वधाम्न ये नराः । आलस्याश्चैव
रोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः । अहिरिव गुणाङ्गीतः संमा-
नान्नरकाद्व । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छ-
ति । न भोजनविलम्बी स्यान्न च नारीनिबन्धनः । सुदूर-
मपि विद्यार्थी ब्रजेद्वरुहसंवत् । यथा खनन्खनित्रेण नरो
वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ।
सुखार्थी चेत्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्यजेत्सुखम् । सुखिनस्तु
कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः । गुणिता शतशो विद्या
सहस्रावर्तिता पुनः । आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलनिम्नमिवो-
दकम् । शतेन गुणिता विद्या सहस्रेण च तिष्ठति । शतानां
च सहस्रेण प्रत्यञ्चद्वतिष्ठति । जलमभ्यासयोगेन शिलायाः
कुरुते क्षयम् । कर्काणांमृदुतस्तस्य किमभ्यासाच्च साध्यते ।
गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया
विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते । शुश्रूषारहिता विद्या ह्यल्पमेधा-
गुणैः सह । बन्ध्या च यौवनी तस्या न विद्या फलिनी भवेत् ।
हयानामिव जात्यानामर्धमात्रार्धशायिनाम् । न हि विद्या-
र्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति । यथा पिपीलिकाभिः
पांसुभिर्वल्मीकं क्रियते महत् । न तत्र बलसामर्थ्यमुद्यम-
स्तत्र कारणम् । अजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु संचयम् ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्द्वानाध्ययनकर्मसु । अन्नव्यञ्जनयोर्भा-
गस्तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमुपकल्प-
येत् । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैश्चापि संयुतम् । औरस्यं तं
विजानीत्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । हकारो यत्र पूर्वस्थो ह्यन्त-
स्थाद्यो भवेत्परः । पदकाले विद्युज्येत संहितायां स औरसः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो ज्ञायते पयसो हृदात् । एवं नादं प्रयो-
क्तव्यं सिंहस्य रुदितं यथा । मासे भाद्रपदे मेघाः शब्दं कुर्वन्ति
यादृशम् । एवं गह्वरमासाद्य शुक्रं दुदुहेति दर्शनम् । शेषाणां
वानरा युद्धमुत्पतन्ति पतन्ति च । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या
इहेहैषां निदर्शनम् । यथा पुत्रवती केहाद्युम्बते निजमौरसम् ।
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या युजानेति निदर्शनम् । बुद्धरो जयदेशे
च प्रफतेषुर्नयाप्यया (?) । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपां फेनेति
निदर्शनम् । यथा भारभराक्रान्ता निश्चसन्ति नरा भुवि ।
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्वः संभृत इत्यपि । कुकुटः कामल-

वधश्च ककारद्वयमुचरेत् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोसीति दर्शनम् । वडवा च हयं दृष्ट्वा योनिं विकुस्ते यथा । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सदुन्दुभेति दर्शनम् । रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो अस्तेपूर्वमक्षरम् । स्वरं दीर्घं प्रयुज्जीत पश्चान्नासिक्वयमाचरेत् । यथा सौराष्ट्रिका नारी अरौ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गः प्रवक्तव्यो ङकारः परिवर्जितः । द्विमात्रिको मात्रिको वा नासामूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सानुनासिकः । यथा सौराष्ट्रिका नारी अरौ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गं विजानीयात् ङकारपरिवर्जितम् । अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र रक्ष्यते । सर्वानुनासिकं विन्द्वादेशो मध्योपधानिका । यरलवशपसहरज्यन्ते चोपधानिका । गर्वान्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिका । नासादुत्पद्यते रङ्गः कांस्थेन समनिःस्वनः । मृदुश्चैव द्विमात्रः स्याद्दृष्टिमान्स्यान्निदर्शनम् । यथा व्याघ्री हरेरपुत्रानन्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् । मधुरं च न चाव्यक्तं व्यक्तं चापि न पीडितम् । सनाथस्यैकदेशस्य न वर्णाः शंकरं गताः । यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पदं निधापयेत् । एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक् पृथक् । गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पडेते पाठकाधमाः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमत्वं च पडेते पाठका गुणाः । चतुरक्षरषट्कं च निवर्तेत पुनःपुनः । आवर्तेते पदं यच्च द्विखिराम्रेडितं हि तत् । यथा धात्रे धात्रेति यजुषे यजुषेति निदर्शनम् । हीयते वर्धते चापि पदं यत्र कृशोदरम् । उपचारः स विज्ञेय उभे सुश्रन्देति निदर्शनम् ॥

अथ सप्तविधाः संयोगपिण्डाः । अयःपिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्ड-
श्चेति । यमान्विद्यादयःपिण्डान् सान्त्वयन् दारुपिण्डवत् ।
अन्तस्थं यमवर्जं तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् । अन्तस्थं यम-
संयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अक्षरीरं यमं विन्यादन्तस्थः
पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान्सनासिक्यान्सानुस्वारांस्तु
मृन्मयान् । सोपध्मा वायुपिण्डाश्च जिह्वामूले तु वज्रिणः ।
अयःपिण्डो नाम यथा । अग्नीः पक्तीः नातनन्मि । दारुपिण्डो
नाम यथा । अश्वः सूर्यः विश्वाजतीति भवति । तत्र ऊर्णा-
पिण्डो नाम यथा । यस्मिन् अत्यस्मिन् अमुष्मिन् इति

भवति । तत्र ज्वालापिण्डो नाम यथा । ब्रह्मा वह्निः
गुह्यासीति भवति । तत्र मृत्पिण्डो नाम यथा । सा^५स्था
स^५स्कर्तारः स^५स्वर्त इति । तत्र वायुपिण्डो नाम यथा ।
देव सवितः । युञ्जानः प्रथमम् । प्रादिवः ककुत्सुसमिति
भवति । तत्र वज्रपिण्डो नाम यथा । इष्कृतिः निष्कृतिः
ऋक्साम इति भवति । प्रथममेव पकारेण सकारेणैव
संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वात्ता निदर्शनम् ।
प्रथमेन ठकारेण थकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य
अधिष्ठाननिदर्शनम् । प्रथममेव णकारेण नकारेणैव संयुतम् ।
एतत्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्रयस्त्रिं^५शाविति निदर्शनम् ।
प्रथममेव रङ्गेण नकारेणैव संयुतम् । एतद्रजितमासाद्य
वृष्टिमानिति, निदर्शनम् । एते ककारादयो मकारपर्यव-
सानाः कृष्णा व्याख्याताः शनैश्चरदैवत्याः । चत्वार्यन्तस्था
यरलवाः कृष्णवर्णा अग्निदैवत्याः । चत्वार्युष्माणः शपसहा
अरुणवर्णा आदित्यदैवत्याः । त्रयस्त्रिं^५शब्जजनानि स्पर्शा
अन्तस्था ऊष्माणश्चेति । चतुर्विधं करणं स्पृष्टमस्पृष्टं संवृतं
विवृतं चेति । संवृतो घोषा विवृता अघोषाः । वि^५शति-
घोषास्ते गजडदबा घञदधभा ङ्गणनमाः यरलवाश्चेति ।
त्रयोदश अघोषास्ते कचटतपाः खल्लथपाः शपसाश्चेति । अष्टौ
वर्णस्थानानि भवन्ति । उरः कण्ठ्यमूर्धन्यतालुदन्त्यजिह्वामूल-
यमानुनासिक्याश्चेति । द्वौ औरस्यौ हहा इति । अआआ ३
त्रयः कण्ठ्याः । पदमूर्धन्याः ऋटठडढणप इति । दश
तालव्याः चञ्जज्ञजयशइईइ ३ इति । अष्ट दन्त्याः तथदध-
नल्लसाः । एकादश ओष्ठ्याः पफबभममाउऊऊ ३ छउप-
ध्माचेत्यादयः । एको दन्तमूलीयो रेफः । जिह्वामूलीयाः पञ्च
कुंखुंगुंहुंङ् इति । कमल्मगमधमकुंखुंगुंहुंङ् इति यमाश्चत्वारः ।
रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक् इत्यपरो भवेत् । तृतीयः सञ्ज इत्या-
रुहपध्मेति चतुर्थकः । प्रथमौ चौष्ठनासिक्यावोष्ठनासे उपा-
श्रितौ । द्वितीयः कण्ठ्यदन्त्यश्च नासामूलमुपाश्रितः । तृतीयः
कण्ठ्यजिह्वग्रे नासायामेव निर्दिशेत् । चतुर्थो हृदि नासिक्यः
कण्ठे चाभिहिता यमाः । आपञ्चमैश्रैकपादः संयुक्तं पञ्चमा-
क्षरम् । यस्मात्तत्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः । यत्किं-
चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितं सर्वमत्र प्रतिष्ठितमिति ।
ऋवर्णे तित्परे साद्वावनुसारो द्विमात्रकः । संयोगे परभूतेषु
ह्रस्व एवोच्यते बुधैः ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यशिक्षा समाप्ता ॥

प्रतिज्ञासूत्रम् ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः । अथ प्रतिज्ञा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-
धेयं तस्मिन्मुक्ते याजुषाज्ञाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया
ह्यनुदात्तो मूर्ध्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरितः एवं जात्यादयोऽ-
भिहिता ब्राह्मणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ तानस्व-
राणि द्वादशोवसूत्राणि ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदा-

दिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्याभ्याम्-
कारेण चाविशोपेणादिमध्यावसानेष्वच्चारणे जकारोच्चारणं
द्विर्भावेऽप्येवमथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलसंयुक्तस्योष्मऽक-
कारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयान्तस्थस्य कचिद्वकारस्य तु
संयुक्तासंयुक्तस्याविशोपेण सर्वत्रैवमथान्यस्यान्तस्थानां पदा-

सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

७

दिग्मध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो
मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दृष्टते संयुक्तस्य च खकारोच्चारण-
मध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य
इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । ह्रस्वदीर्घ-

गुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः पर-
सवर्णेष्पलकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयु-
क्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥

इति कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रं समाप्तम् ॥

सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐ मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं
चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूंषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः
प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिधाय माध्यन्दि-
नीये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रियऋषि-
दैवतच्छन्दांस्सुनुक्रमिष्यामो यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां
छन्दो न विद्यते द्रष्टारो ऋषयः स्तारः परमेष्ठ्यादयो देवता
मन्त्रान्तर्भूताध्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वाऽनःशाखो-
खाशम्योपवेषकपालेध्मोल्लखलादयश्च प्रतिमाभूताश्छन्दां
सि गायत्र्यादीन्वेतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुवृते जपति
जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वार्यं यातयामं भवत्य-
थान्तराश्वगतं वा पद्यते स्थाणुं वच्छति प्रमीयते वा पापी-
यान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदय योऽर्थ-
वित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं युज्यते
॥ १ ॥ इषेत्वादि खं ब्रह्मान्तं विवस्वानपश्यत्ततः प्रतिकर्मवि-
भागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजा-
पत्यो दर्शपूर्णमासब्राह्मणमृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषेत्वा
शाखानुष्टुप्विन्यागः कल्पकारोक्त एवमूर्जेत्वा वायवे वायव्यं
देवोव ऐन्द्रं यजमानस्य शाखा वसोर्वायव्यं द्यौर्मातरिश्वन
उखा वसोर्वायव्यं देवस्त्वापयः कामधुक्षः प्रश्नः सा विश्वायु-
स्त्रीणि गव्यानीन्द्रस्यैन्द्रं विष्णोः पयः ॥ २ ॥ यो अग्न इद-
माग्नेये कस्त्वा प्राजापत्यं कर्मणे सुक्षुर्षं प्रत्युष्टं द्वे राक्षसे
उरुब्रह्म रक्षोभूँसर्वत्र धूरसि धूर्देवानां विष्णुस्त्वान्पुँउरु
हविष्या अपहतं पुँरक्षो यच्छन्तां हविष्या देवस्य त्वा सावि-
त्रं पुँसर्वत्राग्नेये लिङ्गोक्ते भूताय त्वा हविः स्वः सूर्यो हृँ-
हन्तां गृहाः पृथिव्यास्त्वा हव्यं पवित्रे लिङ्गोक्तं पुँसवितुर्देवीः
प्रोक्षिता आपान्यग्नेये लिङ्गोक्ते दैव्याय पात्राणि ॥ ३ ॥ शर्मास्य-
दित्याः कृष्णाजिनमवधूतं पुँराक्षसमद्रिर्ग्रीवोल्लखले अग्नेर्हवि-
र्हृत्स इमं मौसले हविष्कृदधिदैवतं वागधियज्ञं पत्नी कुक्कुटो
वाग्वर्षवृद्धं पुँशूर्षं प्रतिस्वाहविः परापूतमपहतं पुँराक्षसे वायु-
र्वो देवो वस्तुण्डलाष्टिरुपवेषोऽपाम्ना आदेवयजमाग्नेये ध्रुवम-
सिषण्णां कपालान्यग्ने ब्रह्माग्नेयं धिषणासि दार्षदं दिवः शम्या-
ऽधिषवणौपलं धान्यमसि षण्णां पुँहविर्महीनामाज्यम् ॥ ४ ॥
संवपामि हविः समाप आपं जनयस्यै त्वेदं पुँहविरिषेत्वाज्यं
घर्मोसि षण्णां पुरोडाशस्त्रिताय त्रयाणां त्रितो द्वितः क्रमेणा-
दद इन्द्रस्य स्म्यः पृथिवी वेदिर्वज्रं पुरीषं वर्षतु वेदिर्बधान-

७८ य० उ०

सावित्रमपाररुमररो आसुरे द्रप्सस्ते वेदिगायत्रेण त्रीणि
वैष्णवानि सूक्ष्मा त्रयाणां वेदिः पुराघशं सोऽपश्यच्चान्द्रमसी
त्रिष्टुभं प्रोक्षणीः प्रैपो द्विषतः आभिचारिकमनिशितः सुवो
निशिता सुगदित्यै विष्णोर्योऽक्रमूर्जे त्रयाणामाज्यं पुँसवितुरापं
तेजोसि धामाज्यम् ॥ ५ ॥ इति० संहितायां प्रथमोऽध्यायः ।

कृष्णोसीध्मो वेदिर्बर्हिर्लिङ्गोक्ते अदित्या आपं विष्णोः
प्रास्तरमूर्णन्नदसं वेदिर्भुवपतये त्रीण्याग्नेयानि गन्धर्वस्त्रयाणां
परिधयो वीतिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीं पुँसमिदाग्नेयं पुँ
सूर्यस्त्वालिङ्गोक्तं पुँसवितुर्विष्टती ऊर्णन्नदसमात्वाप्रास्तरे घृ-
ताच्यसि त्रयाणां जुहूपशुद्रुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्भुवा अस-
दन्पाहि मां वैष्णवे अग्नेवाजजिदाग्नेयं नमोदैव पुँ स्वधापि-
त्र्यं पुँसुयमे सुचावङ्किणा वैष्णवं वसुमतीमाग्नेयमित ऐन्द्रं पुँ
संज्योतिषाज्यं मयीदमाशीः प्रतिग्रहणमुपहृता द्यावापृथिव्यम्
॥ ६ ॥ ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यदग्नेष्ट्वा प्राशि-
त्रमेतं ते वैश्वदेवमेपा तेनुष्टुबाग्नेय्यग्ने वाजजिदाग्नेयमग्नीषो-
मयोश्चत्वारि लिङ्गोक्तानि वसुभ्यस्त्रयाणां परिधयः संजानाथा
व्यन्तु प्रास्तरे मरुतां कपिर्बृहतीं प्रास्तीरमन्यः पाद आग्नेयो
यं परिधिं देवल आग्नेयीं त्रिष्टुभं विराडूपा यजुन्तामग्नेः प्रियं
यजुः स पुँसवभागाः सोमसूक्ष्मौ वैश्वदेवीं त्रिष्टुभं यजुन्तां पुँ
स्वाहा वाङ्यजुर्धृताची सुचौ यज्ञनमः शूर्षं यवमान्कृषिरुद्रा-
लवान्धानान्तर्वा निति पञ्चर्षेयो यज्ञो देवताग्नेदग्ने
योगार्हपत्योऽग्नेये दक्षिणाग्निः सरस्वत्यै लिङ्गोक्ते वेदोसि वेदो
देवा मनसस्पतिर्वीतदेवत्या विराज पुँसर्बर्हिर्लिङ्गोक्ता त्रिष्टु-
विविराडूपा कस्त्वा प्राजापत्यं पुँ रक्षसां पुँराक्षसम् ॥ ७ ॥ अथ
याजमानं पुँसंवर्चसा त्वाष्ट्री त्रिष्टुब्दिविविष्णुस्त्रीणि वैष्णवा-
न्यस्माद्भागोऽस्यै भूमिरगन्म देव पुँ संज्योतिषाहवनीयः
स्वयंभूः सूर्यस्य सौरि अग्ने गृहपतेगार्हपत्यः सूर्यस्य सौरमग्न
इदमाग्नेये ॥ ८ ॥ पितृयज्ञः प्रजापतेरार्धमग्नेये सोमाय द्वे दैवे
स्वाहाकारयश्चुतेरपहता असुरं ये रूपाणि कव्यवाहनोऽग्नि-
स्त्रिष्टुबत्रामीमदन्त पित्र्यै नमो वः षडलिङ्गोक्तानि परे
पित्र्ये आर्धं पित्र्या गायत्र्यूर्जमापि विराड् ॥ ९ ॥ इति०
संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्न्याधेयं प्रजापतेरार्धं देवानामग्नेर्गन्धर्वाणां वा समिधा-
ग्नेयश्चतस्रो गायत्र्यः समिधाविरूप आङ्गिरसः सुसमिद्धाय
वसुश्चतस्रं त्वा भरद्वाजो भूर्भुवःस्वस्तिस्त्रो महाव्याहृतयोऽग्नि-

वायुसूर्यदेवत्याः क्रमेण द्यौरिव यजमानाशीलिङ्गोक्तदेवतायं
गौः सार्वराज्यस्तृचो गायत्रीऽग्निः परावररूपेण देवता ॥ १० ॥
अग्निहोत्रं प्रजापतेरार्षमग्निर्ज्योतिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्य
आद्याः पञ्चैकपदा अग्निर्वचो द्वे तक्षापश्यत्परा जीवलश्चैलकिः
॥ ११ ॥ यजमानाद्युपस्थानं बृहदेवानामार्ष उपप्रयन्त इत्य-
नुवाक आद्ये द्वे आग्नेयौ गायत्र्यानुपवत्या गोतमो राहुगणो
मूर्धन्वत्या विरूप उभा वां भरद्वाज ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुभमयं ते
देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभमयमिह वामदेवो
जगतीमस्य प्रत्नामवत्सारो गव्या वाग्नेयी वा पयोदेवत्या वा
गायत्रीं तनूपा आग्नेयानीन्धाना आग्नेयीं महापङ्क्तिरुवसाना
॥ १२ ॥ चित्रावसोरात्रिदेवत्यमृषयोऽपश्यन्त्स्त्वमाग्नेयम-
न्धस्थ रेवतीः सप्तहितेति त्रीणि गव्यानुपत्वाग्नेयं तृचं
गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रोऽग्ने त्वं चतस्रो द्विपदा आग्ने-
यीर्वन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विबन्धुरेकैकश इडे काम्या गव्ये
सोमानं ब्राह्मणस्पत्यं तृचं गायत्रं ब्रह्मणस्पतिर्मेधातिथिर्वा
महित्रीणां सत्यधृतिर्वाणिरादित्यदैवतं तृचं गायत्रं पथि
स्वस्त्ययनं कदाचनैन्द्रं पथ्याबृहतीं मधुच्छन्दास्तत्सवितुर्वि-
श्वामित्रः सावित्रीं गायत्रीं परिते वामदेव आग्नेयीमनिरुक्तां
गायत्रीम् ॥ १३ ॥ क्षुलकोपस्थानमासुरैरार्ष भूभुवः स्वः
प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यस्यार्ष नर्यगार्हपत्यः
शर्षाहवनीयोऽथर्वदक्षिणाग्निरागन्माहवनीयोऽनुष्टुबयम-
ग्निर्न्यङ्कुसारिणीबृहती गार्हपत्योऽयमग्निर्नवाहार्यपचनोऽनुष्टु-
बृगृहामा त्रिष्टुबिराडूपा येषामानुष्टुबपट्टता महापङ्क्तिरुव-
सानास्तिस्रोपि वास्तवीः शंयुर्बाहस्पत्यः ॥ १४ ॥ चातुर्मास्यानि
प्रजापतेरार्ष प्रधासिनो मारुती गायत्री यद्गाममारुत्यनुष्टुब-
निरुक्ता मोषूणोऽगस्त्य ऐन्द्रामारुतीं विराजमक्रं न निरुक्ता-
ग्नेय्यनुष्टुबभृथ यज्ञदैवतं पूर्णादवि द्वे और्वाभ ऐन्द्रावनु-
ष्टुभावक्षं द्वे गोतम ऐन्द्रौ पङ्क्तिं मनोनुमानसं तृचं बन्धुर्गा-
यत्रं वयं सौमी गायत्रीं बन्धुरेष ते द्वे रौद्रे अवरुद्रं रौ-
द्राव्येकापङ्क्तिरपरा ककुप ज्यम्बकं द्वे अनुष्टुभौ पूर्वस्या वसिष्ठ
आस्तारपङ्क्तिरुयायुषं नारायण उष्णिहं यजमानाशीः शिवो-
नाम क्षौरं निवर्तयामि लिङ्गोक्तदैवतमाशीः प्रायम् ॥ १५ ॥
इति० संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेरार्षमेदं द्वे अत्यष्टी ज्यवसाने आद्याव-
र्धचौ देवयजनदेवत्याविमा आप ओषधे कुशतरुणं स्वधिते
क्षौरमापो अस्मानापं दीक्षातपसोर्वासो महीनां नवनीतं
वृत्रस्याजनं चित्पतिर्द्वे प्राजापत्ये देवो मा सावित्रमावोदैव्य-
नुष्टुवाशीः स्वाहायज्ञं चतुर्णां यज्ञ आकूत्यै चतुर्णामौद्भगना-
नामग्निरापोदेवीलिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥ १६ ॥ विश्वो देवस्य
स्वस्त्यात्रेयः सावित्रीमनुष्टुभमृक्सामयोः कृष्णाजिने शर्मासि
कृष्णाजिनमूर्गास्याङ्गिरोभिर्दष्टं मैखलं सोमस्य नीविर्विष्णो-
र्वास इन्द्रस्य सुसत्याः कृष्णविषाणोच्छ्रयस्व दण्डो व्रतं
यज्ञो देवीं धीर्यं देवा वाक्प्राणोदानौ चक्षुःश्रोत्रमप्यात्मम-

ग्निर्मित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा अधिदैवतं श्वात्रा आपो
जगतीयं ते लोष्टमपो मूत्रं पृथिव्या लोष्टमग्ने त्वमाग्नेय्यनु-
ष्टुपुनर्मन आग्नेयं त्वमग्ने वत्स आग्नेयीं गायत्रीं राखेय-
त्सौम्यमेषा ते हिरण्याज्यदैवतं जूरसि वाग्दैवतं शुक्रमसि
हिरण्यं चिदसि गौः सोमक्रयणी वाग्मूपाध्यारोपकल्पनया
॥ १७ ॥ वस्यस्यनुष्टुबृहती सोमक्रयण्याः स्तुतिरदित्या
आज्यमस्ये षण्णां लिङ्गोक्ता देवताः समस्ये पत्न्याशीरास्ता-
रपङ्क्तिरेष ते लिङ्गोक्तदेवतमास्माकोऽसि सौम्यमभित्य
सावित्र्यष्टिः प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रं त्वा सौम्यानि
सग्नेऽस्ये लिङ्गोक्ते तपसोर्धेजार्थं सोमो मित्रो न इन्द्रस्य
सौम्ये स्थानादीनि धिण्यानामानि परिमाग्नेयी पुरस्ताद्बृहती
प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्यादित्याः कृष्णाजिनमदित्यै सौम्य-
मस्तन्नात्रिष्टुभौ वारुण्यौ सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजिनमुक्तावूर्ध्व-
बृहत्यानडुही भद्रो मे सौम्यं नमो मित्रस्याभितपनः सूर्यः
सौरिं जगतीं वरुणस्य पञ्च वारुणानि या ते सौमीं त्रिष्टुभं
गौतमः ॥ १८ ॥ इति० संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसि पञ्च वैष्णवान्यग्नेः शकलं वृषणा दभंत-
रुणैक उर्वश्यसि त्रयाणां लिङ्गोक्ता देवता गायत्रेण त्रीण्या-
ग्नेयानि भवतं नः पङ्क्तिरग्नावग्निर्विराडेत्योर्निर्मथ्याहवनीया-
वशी देवते आपतये वायव्यमनाष्टमाज्यमग्नेव्रतपा आग्ने-
यमनुष्टुबृगुः प्रकृतिश्चतुरवसाना सौम्यन्तोर्धचौ लिङ्गो-
क्तदैवतो याते त्रीण्याग्नेयानि तसायनी चत्वारि पार्थिवानि
विदेदाग्नेयमग्ने अङ्गिरोऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि सिष्टसि
त्रयाणां वेदिरिन्द्रघोषश्चतुर्णां मुत्तरवेदिरिदमहमापं सिष्टं
सिष्टं पञ्चानां वाग्भूतेभ्यः सुग्धुवोऽसि परिधयस्त्रयाणा-
मग्नेः संभारा गुल्गुल्वादयः ॥ १९ ॥ युजते श्यावाश्वः
सावित्रीं जगतीमिदं विष्णुर्मेधातिथिर्वैष्णवीं गायत्रीमिरा-
वती वसिष्ठस्त्रिष्टुभं देवश्रुतावक्षुरौ प्राचीस्वं गोष्ठमत्र
हविर्धाने विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये द्वे यजुरन्ते
विष्णोर्नु प्रदीर्घतमा ओतथ्यो विष्णोरराटं पञ्च वैष्णवान्या-
ददेऽग्निरिदमहं रक्षोघ्नं बृहन्नौ पर्वाणीदमहं पञ्च लिङ्गो-
क्तानि स्वराडस्यौपर्वाणि चत्वारि रक्षोहणो वः सप्त वैष्ण-
वानि यवोऽसि यवो दिवेवौदुम्बरी शुन्धन्तां पित्र्ये
उद्विं पञ्चानामौदुम्बरी घृतेन यावापृथिव्यमिन्द्रस्यैन्द्रं
परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रीमनुष्टुभमिन्द्रस्यैन्द्राणि
त्रीणि चतुर्थं वैश्वदेवम् ॥ २० ॥ विभूरस्यष्टानां धिण्या
अमयः सन्नाडाहवनीयः परिषद्यो बहिष्पवमानदेशो नभो-
ऽसि चात्वालो मृष्टोऽसि शामित्र क्रतुधामौदुम्बरी ससु-
द्रोऽसि ब्रह्मासनमजोऽसि शालाद्वायोऽहिरसि प्राजहितो
वागसि सद क्रतस्य द्वार्ये अध्वनां सूर्यो मित्रस्यत्वि-
जोऽग्रयो धिण्याः ॥ २१ ॥ ज्योतिरसि वैश्वदेवं त्वं
सोमक्रतुर्भागवः सौमीं गायत्रीमनवसानां जुषाणो अमुदे-
वत्यैकपदा विराट् यजुरन्ताग्नेनयाऽगस्त्य आग्नेयीं त्रिष्टुभमयं

सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

९

नखिष्ट्यजुरन्ताग्नेयुरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुभ्यजुरन्ता देवस-
वितः सावित्रमेतत्त्वत् सौम्यत् स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतामग्ने
व्रतपा आग्नेयमत्यन्यान्वनस्पतिरोषधे कुशतरुणत् स्वधिते
परशुर्धौ मातरुत्वं वनस्पतिः ॥ २२ ॥ इति० संहितायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्नेणीः शकलं देवस्त्वा यूषः सुपिप्पलाभ्यश्च बालंघा-
मग्नेण यूषो याते दीर्घतमा यूषदेवत्या त्रिष्टुभं ब्रह्म दृष्टुह
यूषदेवत्ये विष्णोः कर्माणि द्वे मेधातिथिवैष्णव्यौ गायत्र्यौ
परिवीर्युपो दिवस्वरुरेष ते यूष उपावीस्तृणमुपदेवा लिङ्गो-
क्तमृतस्य त्वा पशुरभीषोमाभ्यां लिङ्गोक्तमन्योऽपां पशुरापो-
देवीरापत्वं ते पशुर्धृतेन स्वरुशासौ रेवती वाग्वर्षो तृणत्
स्वाहा दैवे ॥ २३ ॥ माहिर्भूरर्जुर्नमस्ते यज्ञो देवीरापोर्ध-
मापमर्धमाशीर्वाचं ते मनस्ते पशुशं लिङ्गोक्तमोषधे तृणत्
स्वधितेऽसी रक्षसां लिङ्गोक्तं निरस्तमिदमहत् रक्षोहणी
धृतेन द्यावापृथिव्यं वायो वायव्यमग्निराज्यस्याग्नेयत् स्वाहा-
कृते वपाश्रपण्याविदमाप आपी महापङ्क्तिरुयवसाना पाव-
मानश्चान्त्यः पादः सं ते हृदयत् रेडसि वसाप्रयुतं लिङ्गोक्तं
धृतं वैश्वदेवं दिशः पञ्चदिश्यान्यैन्द्रः प्राणः पश्वङ्गः प्राण-
दानं लिङ्गोक्तं देवत्वाद्भी त्रिष्टु ॥ २४ ॥ समुद्रं लिङ्गो-
क्तानि द्वादश दिवं ते स्वरुमापो हृदयशूलं धासो वारुणं
यदाहुर्वारुणी गायत्र्यनवसाना सुमित्रिया न आपत् हवि-
ष्मतीलिङ्गोक्तदेवतानुष्टुभ्यग्नेर्वैश्वदेवार्थपां न्यमूरार्पी गायत्रीं
मेधातिथिर्हृदे त्वा सौम्यनुष्टुप् सोमराजन्सौम्ये शृणोतु
लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुदेवीराप आपी पङ्क्तिः कार्ष्णिराज्यमनुष्टु-
प्समुद्रस्य समाप आपो यमग्ने मधुच्छन्दा आग्नेयीं गायत्री-
माददे प्रावा निग्राभ्या आपमिन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि
यत्ते सौमी विपरीता बृहती श्वात्राः पथ्याबृहती माभेः
सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यमर्धं प्रागपाक्सौम्युष्णिक् त्वमङ्ग
गोतम ऐन्द्रीं पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥ इति० संहितायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराड् मधुमतीलिङ्गोक्तं यत्ते
सौम्यत् स्वाहोरुयजुषी लिङ्गोक्ते स्वाङ्कतोस्युपात्तुदेवे-
भ्यस्त्वा दैवं देवात् शो लिङ्गोक्तमाभिचारिकं प्राणायग्रहो
व्यानाय उपात्तुशुसवन उपयामगृहीतोत्यन्तरैन्द्रमन्तस्ते
मघवदेवत्या त्रिष्टुबुदानाय ग्रह आवायो वसिष्ठो वायव्यां
त्रिष्टुभमिन्द्रवायू मधुच्छन्दा ऐन्द्रवायवीं गायत्रीमयं वा
गृत्समदो मैत्रावरुणीत् रायावयं त्रसदस्युष्ट्रिष्टुभं यावां मेधा-
तिथिराश्विनीं गायत्रीं तं प्रतथावत्सारः काश्यपो वैश्वदेवीं
जगतीमच्छिन्नस्य सौम्यत् सा प्रथमैन्द्री त्रिष्टुत्वं त्वयाडभी
लिङ्गोक्ते ॥ २६ ॥ अयं वेनो वेनस्य त्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधिदै-
वतमधियज्ञं च मनो न त्रिष्टुप्सोमस्तुतिरधियज्ञानुवादिन्यप-
मृष्टः शण्डोऽपमृष्टो मर्क आभिचारिके देवास्त्वा शुक्रामन्थि-
नावनाष्टासि दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यौ सुवीरः सुप्रजाः शुक्रा-

मन्थिनौ निरस्तो द्वे आभिचारिके शुक्रस्य मन्थिनः शकलं
ये देवासः परुच्छेपो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभमाग्रयणोसि लिङ्गोक्तदे-
वतम् ॥ २७ ॥ सोमः पवते वैश्वदेवमिन्द्राय त्वा पञ्च लिङ्गो-
क्तानि मूर्धानं भरद्वाजो वैश्वानरीं त्रिष्टुभं ध्रुवोसि ध्रुवो ध्रुवं
ध्रुवेण बृहती पूर्वोऽर्धेचो ध्रौव उत्तर ऐन्द्रो यस्ते देवश्रवाः
सौमीं त्रिष्टुभं यजुरन्ता देवानां चात्वालदेवतं प्राणाय मे
लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश कोऽसि प्राजापत्योष्णिग्वर्धमाना
मघवे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि त्रयोदश ॥ २८ ॥ इन्द्राग्नीं
विश्वामित्र ऐन्द्राग्नीं गायत्रीमाघात्रिशोक आग्नेन्द्रीमोमासो
मधुच्छन्दा वैश्वदेवीं विश्वेदेवासो गृत्समद इन्द्रमरुवश्चतस्रो
विश्वामित्र ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभो मरुतात्वा यजुर्मरुवतीयं
महोऽइन्द्रो भरद्वाजो माहेन्द्री त्रिष्टुभमोजसा वत्सो गायत्री-
मुदुयं प्रस्कण्वः सौरीं गायत्रीं चित्रं कुत्स आङ्गिरसस्त्रिष्टु-
भत् रूपेण वो दक्षिणाश्रतुर्णां ब्राह्मणमघ लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ
॥ २९ ॥ इति० संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णो वैष्णवं कदाचनादित्यदेवत्ये बृहत्यौ यज्ञो देवानां
कुत्सस्त्रिष्टुभं विवस्वन्यजुः श्रदस्मै जगत्वाशीर्वाममघ भर-
द्वाजो बार्हस्पत्यः सावित्रीं त्रिष्टुभत् सावित्रोऽसि सावित्रत्
सुशर्मासि वैश्वदेवं बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तमहं प्रजापतिरु-
पेणात्मादेवतात्रिष्टुभम् ३ इ पत्नीवज्राग्नेयं प्रजापतिः प्राजा-
पत्यत् हरिरस्युक्तामे हर्योर्यस्ते लिङ्गोक्ते देवकृतस्याग्नेयानि
षट् ॥ ३० ॥ समिन्द्रात्रिवैश्वदेवीं त्रिष्टुभं धाता लिङ्गोक्तब-
हुदेवत्या सुगावो देवीयां २ आवहो वयमाग्नेयौ यज्ञायज्ञ-
मेघ ते लिङ्गोक्ते यजुषी उरुत् हि शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभं
नमो वारुणमग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् समुद्रे ते सौमी विराड्-
देवीरापः पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वोऽर्धेच आप उत्तरः सौम्यो
देवानामाग्नेयमेजतु ज्यवसाना महापङ्क्तिर्यस्ते ते वशा पुरुद-
स्त्रोगर्भो मरुतो यस्य गोतमो मारुतीं गायत्रीं महीद्यौर्मेधा-
तिथिर्द्यावापृथिव्यामित्यग्निष्टोमः ॥ ३१ ॥ अथ षोडश्यातिष्ठ
गोतम ऐन्द्रीमनुष्टुभं युद्धवाहि मधुच्छन्दा इन्द्रमिद्रोतमो
यस्माच्चैन्द्री त्रिष्टुप्परब्रह्मरूपेण षोडशिनस्तुरिन्द्रश्चैन्द्रावारुणी
षोडशिदेवत्या वा यजुरन्ताग्नेपवस्व वैखानस आग्नेयीं गाय-
त्रीमुत्तिष्ठन्कुरुस्तुतिरैन्द्रीमदश्रं प्रस्कण्वः सौरीं तिस्रोऽपि
यजुरन्ता उदुत्यं देवानामार्धमाजिग्नेदे कुसुरविन्दुर्गव्ये महा-
पङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्तिं विनः शासो भारद्वाज ऐन्द्रीमनुष्टुभं वाच-
स्पतिं वैश्वकर्मेणीं त्रिष्टुभं विश्वकर्मेच्चैन्द्री वैश्वकर्मेण्यग्नेयं त्वा
देवार्धायदाभ्यदेवत्यानि त्रेशीनां त्वा सौम्यानि ॥ ३२ ॥ सत्रो-
त्थानं देवानामार्धमिह रतिः पशुदेवतमुपसृजन्नुष्णिगाग्नेयी
सत्रस्य बृहती यजमानानामात्मस्तुतिर्युवन्तं परुच्छेप ऐन्द्री-
मत्यष्टिं ज्यवसानामाद्योऽर्धेच ऐन्द्रापार्वतः परमेष्ठी नैमित्ति-
कान्याध्यायाद्वसिष्ठस्यार्धं लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिष्टुभशब्दो-
वैष्णववारुणीं त्रिष्टुदेवा दिवसाशीर्लिङ्गोक्तदेवताश्रतुष्टि-
शद्र्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्वा यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्टुबापवस्व

सौमी गायत्री नैधुविः कश्यपः ॥ ३३ ॥ इति० संहिताया-
मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ वाजपेयो बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च देवसवितः सावित्री
त्रिष्टुप् ध्रुवसदमैन्द्राणि त्रीण्यपाधूरसदेवत्यानुष्टुप् ग्रहा
लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्संपृचौ यजुषीन्द्रस्य रथो वाजस्य पार्थि-
व्यतिजगत्स्यः पादः सावित्रोऽस्वन्तरश्चदेवत्यानवसाना
पुरउष्णिग्वातो वा तिस्रोऽश्वस्तुतय उष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यो
वाजिनोऽश्वा देवस्याहं लिङ्गोक्तानि वाजिनोऽश्वा एषस्य द्वे
दक्षिकावावामदेव्योक्तदेवत्ये जगत्स्यो शनो वसिष्ठो विराजं
तेनो नाभानेदिष्ठो जगतीं वाजेवाजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभमामा
प्राजापत्यं वाजिनोक्ताः ॥ ३४ ॥ आपय आयुर्यज्ञेन प्राजाप-
त्यानि प्रजापतेः स्वरमृता यजमानोस्मे दिशो नमः पृथिवी-
यमासंदीयं तामुन्वन्वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभं सोमं
तृचं तापस आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्तानुष्टुब्जद्वितीया लिङ्गोक्तदे-
वता तृतीयाग्नेयी प्रनो लिङ्गोक्ता गायत्री सरस्वत्यै सुन्वन्नग्निः
सप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ ३५ ॥ अथ राजसूयो वरुणस्या-
र्षमेष ते पार्थिवमग्निनेत्रेभ्यो देवार्षाण्याध्यायाद्दशाद्यानि
दैवान्यग्ने सहस्व देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभ-
मुपाधूशोस्त्रीणि रक्षोघ्नानि सविता द्वे यजमानः ॥ ३६ ॥
इति० संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अपोदेवा आपस्त्रिष्टुप् वृष्णं जमिर्लिङ्गोक्तानि मधुमतीर-
नाष्टा आपः सोमस्य चर्माग्नेये लिङ्गोक्तान्यनिष्टुभमापस-
धमादो वारुणी त्रिष्टुप् क्षरस्य चतुर्णां तार्प्यपाण्ड्वाधीवा-
सोष्णीपाणीन्द्रस्य धनुर्मित्रस्य बाहू त्वयायं धनुर्देवातिसृणा-
मिषव आविः प्राजापत्यं पराणि लिङ्गोक्तानि ॥ ३७ ॥ अवेष्टा
मृत्युनाशनं प्रार्चीं पञ्चानां यजमानः प्रत्यस्तमासुरं मृत्यो-
रोजोऽसि रुक्मो हिरण्यरूपौ मैत्रावारुणी त्रिष्टुव्यजुरन्ता
सोमस्य सुन्वन्नप्रवर्तस्यापी त्रिष्टुप् विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि
सुन्वन्नप्रापतेन प्राजापत्या त्रिष्टुव्यजुर्मध्योयंममुष्यजू रुद्रय-
द्रौद्रम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि मा ते संवरणः प्राजापत्य
पेन्द्रां त्रिष्टुभमग्नेये लिङ्गोक्तानि पृथिवि मातर्भूमिर्हृष्टो
वामदेवः सौरीष्टु सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीमि-
यच्छतमानावूर्गसि शाखेन्द्रस्य बाहू स्योनास्यासंदी क्षत्र-
स्याधीवासष्टु स्योनाष्टु सुन्वन्नपसाद शुनःशेषो वारुणीं
गायत्रीमभिभूरस्यक्षा यजमानो वा ब्रह्मष्टुस्त्वमामन्नानि
पञ्च लिङ्गोक्तानीन्द्रस्य स्फ्योऽग्निः पृथुराग्नेयष्टुस्वाहाकृता
अक्षाः सावित्रा लिङ्गोक्तदेवत्वम् ॥ ३९ ॥ अथ चरकसौत्रा-
मण्यश्विनोराषमश्विन्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि वायुः सौमी
गायत्री कुविचचष्टु सुकीर्तिः काक्षीवत आद्या सौम्यनि-
रुक्ता त्रिष्टुव्युवमनुष्टुप् पुत्रमिव त्रिष्टुबश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये
अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ४० ॥ इति० संहितायां दश-
मोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपश्यत्साध्या वापश्यन्सोऽग्निः पञ्चचि-
तिकः प्रथमा चितिः प्रजापतेर्द्वितीया देवानां तृतीयेन्द्राभ्यो-
र्विश्वकर्माणश्चतुर्थ्यपीणां पञ्चमी परमेष्ठिनोऽथ प्रतिकर्मदर्शिनो
युजानोष्टौ सावित्राणि सवितपश्यदाद्या तृतीया चानुष्टुप्
चतुर्थ्यपष्टौ जगत्स्यौ द्वितीया गायत्री पञ्चमी त्रिष्टुबिमं नो
यजुरन्ता गायत्र्यनवसानाददेऽग्निर्हस्तेऽनुष्टुव्यजुरन्ता ॥ १ ॥
प्रतूर्तं नाभानेदिष्ठ आश्वीमास्तारपङ्क्तिर्युजायां कुश्रिर्गादंभीं
गायत्रीं योगेयोगे शुनःशेष आर्जीं प्रतूर्वस्त्रिष्टुबिवाङ्गुपा
यजुर्गर्भेरुयजुः पृथिव्यास्त्रीण्याग्नेयान्यन्वमिराग्नेयीं त्रिष्टुभं
पुरोधस आगत्य मयोभुव आश्वीनमनुष्टुभमाक्रम्यानुष्टुप् द्यौस्ते
बृहत्युक्ताम विराडुदक्रमीत्रिष्टुवात्वा द्वे गृत्समद आग्नेय्यौ
परिसोमको गायत्रीं परित्वा पायुरानुष्टुभं त्वमग्ने गृत्समदो
जगतीम् ॥ २ ॥ पृथिव्या आग्नेयमपां पुष्करपर्णंष्टु स्त्रादङ्क्तिः
शर्म द्वे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्करपर्णे पुरीष्योऽग्निस्त्वा-
मग्ने तृचं भारद्वाज आग्नेयं गायत्रंष्टु सीद होतर्देवश्रवा
देववातश्च त्रिष्टुभं निहोता गृत्समदः सष्टुसीदस्व प्रस्कण्वो
बृहतीम् ॥ ३ ॥ अपोदेवीः सिन्धुद्वीप आपीं न्यङ्कुसारि-
णीष्टुसंते त्रिष्टुप्पार्थिवोऽर्धं वायव्योऽर्धः सुजातोऽनुष्टुबाग्ने-
य्युदुतिष्ठ विश्वमनाः पथ्याबृहतीमूर्ध्वः कण्व उपरिष्टादृ-
हतीष्टु सजातस्त्रितस्त्रिष्टुभंष्टु स्थिरो रासभेय्यनुष्टुबुष्णिग्वा
शिवोभवाजी पथ्याबृहती प्रेतु लिङ्गोक्तमहापङ्क्तिर्यवसा-
नाग्नेगायत्र्येकपदाग्नेय्यं तमग्निमाग्नेये ओषधयस्त्रिष्टुवनुष्टुभा-
वोषधिदेवत्ये व्यसन्नाग्नेयोऽर्धर्चो विपाजसोत्कीलः काल्य
आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ ४ ॥ आपो ह्यापष्टु सिन्धुद्वीपस्तृचं
गायत्रं मित्र उपरिष्टादृहती मैत्री रुद्रा अनुष्टुप् रौद्री सष्टु-
सृष्टां द्वे सिनीवालीदेवत्ये उक्तामादित्या मत्स्य मृत्पिण्डो
वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्रादित्यै राक्षादितिरौषं कृत्वा-
यादित्योष्णिगदितिरावतं देवानां पञ्चोत्खानि मित्रस्य विश्वा-
मित्रो मैत्री देवस्त्वा सावित्री बृहत्युत्थाय पूर्वोर्ध्वं ओष
उत्तरो मैत्रः ॥ ५ ॥ आकृतिं लिङ्गोक्तान्यौद्भग्नानि मास्त्रौख्यौ
गायत्रीत्रिष्टुभावग्निश्च पाद आग्नेयो द्वनः सोमाहुतिराग्नेयीं
गायत्रीं परस्या विरूप आङ्गिरसः परमस्या आरुणिरनुष्टुभं
यदग्ने द्वे जमदग्निहरहरनाभानेदिष्ठस्त्रिष्टुभौ याः सेना अनु-
ष्टुभः सर्वा आग्नेय्योऽन्योपरिष्टादृहती ॥ इति० संहितायां
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दशानो वत्सप्री त्रिष्टुभंष्टु रौक्मीं नकोषासा कुत्स
आग्नेयीं विश्वा इयावाश्वः सावित्रीं जगतीष्टु सुपर्णः कृतिश्च-
नुरवसाना गारुत्मती विषम्री विष्णोर्लिङ्गोक्ता न्यक्रन्दद्वत्स-
प्रीराग्नेयीं त्रिष्टुभमग्ने ऊर्ध्वबृहती पुनर्गायत्र्यावात्वाध्रुवोऽनु-
ष्टुभमुदुत्तमंष्टु शुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभमग्ने त्रित आग्नेयीष्टु
हृष्टुस उक्ता जगतीह यजुरन्तान्ते बृहद्यजुः सीदत्वमाग्नेयी
त्रिष्टुभमन्तरमेऽनुष्टुभौ ॥ ७ ॥ दिवस्पयाग्नेयं त्रैष्टुभं द्वादशर्चं
वत्सप्रीर्भालन्दनः समिधाग्निं विरूपाक्ष आङ्गिरस आग्नेयं

गायत्रमुदुत्वा तापसोऽनुष्टुभं प्रेदनुष्टुप्रप्रायमाग्नेयीं वसिष्ठस्य त्रिष्टुभमापोदेवीराप्यस्त्वमे विरूप आग्नेयीं गायत्री गर्भो अस्ति तिस्रोऽनुष्टुभो बोधा मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभं संबोधि सोमाहु-
तिराग्नेयीं यजुरन्ता गायत्री यजुर्वैश्वकर्मेणं पुनस्त्वा त्रिष्टु-
घाग्नेयी ॥ ८ ॥ अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या संज्ञानमूपदेव-
त्यमग्नेः सिकताश्रितः परिश्रितोऽयं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभं विश्वामित्रश्रुतार्थनुष्टुबयं तेऽनुष्टुपचिदैष्टके लोकं लिङ्गो-
क्तानुष्टुप् ता अस्यापीन्द्रियमेध ऐन्द्र इन्द्रं जेतामाधुच्छ-
न्दस ऐन्द्रीं समितंचतस्रो ब्रह्मिदेवत्या उष्णिगुपरि-
ष्टादृह्युष्णिगपङ्क्तयो मातेवोखास्तुतिस्त्रिष्टुप् ॥ ९ ॥ असु-
न्वन्तं नैर्ऋतं तृचं त्रैष्टुभं यं ते यजमानदेवत्या नमोविराङ्गति-
देवत्येकपदा निवेशन आग्नेयीं त्रिष्टुभं विश्वावसुदेवगन्धर्वः
सीरा द्वे सीरदेवत्ये बुधः सौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनं चतस्रः
सीतादेवत्याः कुमारहरितो द्वे त्रिष्टुभौ तृतीयापङ्क्तिश्रुतार्थनुष्टु-
ब्विमुच्यध्वमानडुही गायत्री सज्जलिङ्गोक्तदेवतम् ॥ १० ॥ या
ओषधीः सप्तविंशतिरनुष्टुभ ओषधस्तुतिमाथर्वणो भिष-
क्षुञ्चन्तु बन्धुर्द्वादशानारभ्याधीतामामाहिरण्यगर्भः कार्यी
त्रिष्टुभमभ्यावर्तस्त्रोणिगाग्नेय्यग्नेयद्वायत्रीयं त्रिष्टुबमेतव पाव-
कोऽग्निराग्नेयं पट्टचं प्रथमे विष्टारपङ्क्ती तिस्रः सतोवृहत्य
उपरिष्टाज्योतिः पञ्चाप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री त्रिष्टु-
बुष्णिह आतेऽवत्सारस्तुभ्यंता द्वे विरूपस्त्रिष्टु गायत्र्य
आग्नेय्यः ॥ ११ ॥ इति० संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मथिककुवाग्नेयी ब्रह्मादित्यदेवत्या त्रिष्टुभिभरण्यगर्भः कार्यी
त्रिष्टुभं द्रप्सो देवश्रवा आदित्यो नमोस्तु सार्पं तृचमानु-
ष्टुभं कृणुष्वपञ्चप्रतिसरा राक्षोघ्ना देवानामार्षं सर्वास्त्रिष्टुभ
आग्नेयीर्वामदेवश्रवापश्यदग्नेष्टा यजुराग्नेयमिन्द्रस्यैन्द्रं भुवस्त्रि-
शिरा आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ १२ ॥ ध्रुवास्त्यूर्ध्ववृहती प्रजाप-
तिरनुष्टुप् भूरसि प्रस्तारपङ्क्तिरसां स्वयमातृणादेवता
विश्वसा इत्येतस्य च यजुषः काण्डात्काण्डादानुष्टुभं बृचम-
ग्निना दष्टं दूर्वेष्टुकादैवतं यास्त आग्नेयं बृचमानुष्टुभमिन्द्रा-
ग्निभ्यां दष्टं विराडयं लोकः स्वराडसौ लोकः प्रजापतिष्ठा विश्व-
ज्योतिषं मधुश्रुतदैवतमषाढासि सवितापश्यदेवावापश्यन्निष्ट-
कादैवतम् ॥ १३ ॥ मधुवाता वैश्वदेवं तृचं गायत्रं गोतमोपां
गम्भन्पङ्क्तिस्त्रिन्तसमुद्रांस्त्रिष्टुफौर्म्यं बृचं ध्रुवासि त्रिष्टुबिषे-
वृहत्यौर्वं बृचमग्ने युक्षवाग्नेयं बृचं गायत्रमाद्यायां भरद्वाजो
द्वितीयस्यां विरूपः सम्यक्त्रिष्टुग्लिङ्गोक्तदेवतर्चत्वावृहत्यग्नि-
ज्योतिषोष्णिगादित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमिमंसा पञ्चर्च-
माग्नेयं त्रैष्टुभमेव द्वेद्वेचाते यजुषी त्वयविष्टोशनाः काव्य
आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीमपात्वा विंशतिरैष्टकान्ययं पुरः
पञ्चाशत्प्राणभृदेवत्यानि लोकं ता इन्द्रं तिस्रः प्रतीकोक्ता
एव सर्वत्र ॥ १४ ॥ इति० संहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयाचितिः । ध्रुवक्षितिः पञ्चाश्विन्यस्तासां प्रथ-
मा विराट्पञ्चस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः शुक्रश्चर्तव्यं सजः पञ्च

विश्वेषां देवानामार्षं ता एव देवताः प्राणं मे पञ्च वायव्या-
न्यपः पञ्चापानि मूर्धावय एकोनविंशतिलिङ्गोक्तदेवतानि
॥ १५ ॥ अथ तृतीयेन्द्राग्नी अनुष्टुप् पूर्वार्धं ऐन्द्राग्र उत्तरः
स्वयमातृणादेवतो विश्वकर्मा वायव्यं राज्यसि पञ्च दिग्दे-
वत्यानि विश्वकर्मा वायव्यं नभश्चैषश्चर्तव्ये आयुर्मे दश लिङ्गो-
क्तदेवतानि माच्छन्दश्च षडत्रिंशन्मूर्धानुष्टुब्यत्री परोष्णि-
गचतुर्दश यजूंषि प्राणदेवत्यानि ॥ १६ ॥ अथ चतुर्थ्यांशुर-
ष्टादशान्देवशैकया सप्तदश सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि सहश्चर्त-
व्यम् ॥ १७ ॥ इति० संहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चम्यग्नेजातानाग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ षोडशीचतुश्चत्वारिंश-
शल्लिङ्गोक्ते अग्नेस्त्रिष्टुप् एवश्चत्वारिंशदग्निनैकात्रिंश-
द्राज्यसि पञ्चायंपुरः पञ्चैतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि
॥ १८ ॥ अग्निर्मूर्धाग्नेयोऽनुवाकः प्रथमस्तृचो गायत्रो द्विती-
यस्त्रैष्टुभो भुवस्तृतीयो जागतोऽयमिह चतुर्थ आनुष्टुभः
सखायः संपञ्चमः प्रगाथ एनावस्तत्र पूर्वा वृहती सतोवृहत्यु-
त्तरा तांभ्यां तिस्रो वृहत्यः संपादिताः षष्ठ औष्णिहोऽग्नेवा-
जस्य गोतमः सप्तमः पुनः ककुभः प्रगाथो भद्रो नस्तत्र
पूर्वा ककुप्सतोवृहत्युत्तराभ्यां तिस्रः ककुभः संपादिता अष्टमः
पाङ्गोऽग्निं तं पदपाङ्गो नवमोऽग्ने तमस्त्रिंशं होतारतिच्छन्दा-
र्यवसानाग्नेत्वं द्वैपदस्तृचः ॥ १९ ॥ अयमग्निर्विरूपोऽबोधि-
बुधगविष्टिरो जनस्य सुतंभरः सखाय इषः सप्तमस्त्वंन-
नस्त्वां प्रस्कण्व एनावो वसिष्ठोऽग्नेवाजस्य गोतमो भद्रो नः
सौभरिरग्निं तं कुमारवृषौ येनाष्टावाग्नेय्यः षडत्रिष्टुभो द्वे अनु-
ष्टुभौ तदश्चर्तव्यं परमेष्ठी सौरं प्रोथदक्षी वसिष्ठस्त्रिष्टुभमाग्ने-
यीमायोर्द्वे स्वयमातृणादेवत्ये सहस्रस्य पञ्चाग्नेयानि ॥ २० ॥
इति० संहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

रौद्रोऽध्यायः । परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वाद्योऽनु-
वाकः षोडशर्चं एकैरुद्रदेवत्यः प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभ-
स्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्सौ मानो द्वे कुत्सः ॥ २१ ॥
अन्त्यानुवाके सप्तैकरुद्रस्तुतिराद्योपरिष्टादृहती द्वितीया
जगती कुत्सस्य तृतीयानुष्टुबे त्रिष्टुभौ द्वे अनुष्टुभावसंख्याता
बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभो मन्त्रा अवतानसंज्ञकास्ततोऽन्त्यानि
त्रीणि यजूंषि बहुरुद्रदेवत्यानि प्रत्यवरोहसंज्ञका मन्त्राः
॥ २२ ॥ मध्ये सर्वाणि यजूंषि हिरण्यवाहव इति तिस्रो-
ऽशीतयो रुद्राणां तेषामुभयतो नमस्कारा अन्येऽन्यतरतो नम-
स्कारा अपरे जातानामरुद्राः सभाभ्य इत्यादयो नमो वः
किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पञ्च व्याहृतयो बहुरु-
द्रदेवत्याः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अश्मन्मारुतमश्मं स्तोऽश्मा मय्याशीर्यं द्विष्म आभिचारि-
कमिमाम आग्नेयस्मृतवो वृहती पङ्क्तिर्वा समुद्रस्य द्वे गायत्र्या-
नुपज्मं जगती त्रिष्टुवापामिदं वृहत्यग्ने पावक वसूयवः स नो
मेधातिथिराग्नेय्यौ गायत्र्यौ पावकया जगती भरद्वाजो
नमस्ते वृहतीमाग्नेयीमृषिसुता लोपासुद्रा ॥ २४ ॥ वृषदे

पञ्चाग्नेयानि ये देवा जगत्सौ प्राणदेवत्ये प्राणदा बृहती पङ्क्ति-
र्वाग्नेय्याग्निस्तिग्मेनाग्नेयीं गायत्रीं भरद्वाजो य इमा वैश्वक-
र्मणीस्त्रिष्टुभो विश्वकर्मा भौवनः ॥ २५ ॥ आशुरेन्द्रीर्द्वादश
त्रिष्टुभोऽप्रतिरथोऽवसृष्टानुष्टुबिपुदेवत्या प्रेतायोद्धन्तस्त्रौत्यनुष्टु-
वसौ या मारुती त्रिष्टुभ्यत्र लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिर्मर्माणि
लिङ्गोक्तैव त्रिष्टुभेन तिष्ठोऽनुष्टुभ आद्याग्नेयी द्वितीयैन्द्री
तृतीया लिङ्गोक्तदेवता पञ्चदशः पञ्चयज्ञाग्निसाधनवादिन्य
आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिर्बृहती वा चतुर्थी बृहत्येवान्त्या-
त्रिष्टुभ्विमानो द्वे आदित्यदेवत्ये आद्या विश्वावसोर्द्वितीयाऽप्र-
तिरथस्य देवहृर्विष्टतिरनुष्टुभ्यज्ञदेवत्या वाजस्यैन्त्यनुष्टुब्बाभ-
मेन्द्राग्न्यनुष्टुबेव ॥ २६ ॥ क्रमध्वं पञ्चाग्नेय्य आद्यानुष्टुप्
ततस्त्रिष्टुप् ततो बृहतीपिपिलिकमध्या ततोऽनुष्टुप्त्रिष्टुबन्त्या-
ग्नेसहस्राक्ष विराडाग्नेयी सुपर्णो द्वे पङ्क्तिर्त्रिष्टुभौ ताभ्यं सवितुः
सावित्रीं त्रिष्टुभं पुरस्ताज्योतिषं कण्वो ददर्श विधेमाग्नेयीं
गृत्समदस्त्रिष्टुभमस्यास्त्रिस्थानोऽग्निर्देवता प्रेद्धो विराडाग्नेयी
वसिष्ठस्य चित्तिं वैश्वकर्मण्यतिजगती सप्तत आग्नेयीत्रिष्टुप्स-
प्तकृषीणाम् ॥ २७ ॥ शुक्रज्योतिः षण्मारुत्य आद्या चतुर्थी
चोष्णिगद्वितीया तृतीया च गायत्री पञ्चमी जगती षष्ठी
गायत्र्युष्णिग्वेन्द्रं दैवीमार्तुतमिमं त्रयोदशचं आग्नेयस्त्रिष्टुभो-
ऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्धृतस्तुतिर्वा वसोर्धाराभिवादिनी वा घृतं
मिमिक्षे गृत्समदः समुद्राद्गमदेवश्चत्वारिःशृङ्गा यज्ञपुरुष-
देवत्य ऋषभो मन्त्रः ॥ २८ ॥ इति० संहितायां सप्तदशो-
ऽध्यायः ॥ १७ ॥

वाजश्चमे देवानामार्पमेतैर्यजुर्मिर्भयजमानोऽग्नेः कामान्या-
चते वाजप्रसवीयभ्यं सप्तचं विश्वे त्रिष्टुभं वैश्वदेवं लुशोधानाको
वाजोनस्त्रिष्ठोऽज्ञदेवत्या आद्यानुष्टुब्दे त्रिष्टुभौ समा विराजा-
वाग्नेय्यो सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतम् ॥ २९ ॥ ऋतापाङ्गन्धर्वा-
प्सरसः सनः प्राजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः समुद्रोऽसि वायव्यानि
त्रीणि रुचमाग्नेय्यनुष्टुत्त्वा वारुणीं त्रिष्टुभं शुनःशेषः स्वर्णा-
ग्नेयानि पञ्चाग्निं युनज्याग्नेय्यस्त्रिष्ठ आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ पङ्क्ति-
स्तृतीया दिवो द्वे आग्नेय्यौ परोष्णिगद्वाहपदपङ्क्ति इष्टो यज्ञो
वृचं यजमानाग्निदेवत्यं गालव आद्योष्णिगद्वितीया गायत्री
॥ ३० ॥ यदाकृतादष्टर्चमाग्नेयं विश्वकर्मणस्तृतीया दैवी
वाद्या जगती तिष्ठस्त्रिष्टुभश्चतस्रोऽनुष्टुभोऽग्निरस्म्यद्वैतवादिनीं
त्रिष्टुभं देवश्रवा देववातश्च भारतावृचो यजुर्भ्यं अग्नयोऽनु-
ष्टुवाग्नेयी ॥ ३१ ॥ वार्त्रहत्याय सप्तर्चमिन्द्रोऽपश्यदाद्ये द्वे
वार्त्रह्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च विनोऽनुष्टुम्भगो न
त्रिष्टुप्प्रथमाभ्यंशासो भारद्वाजो द्वितीयां जय ऐन्द्रो द्वे
वैश्वानर्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ पृष्ठोदिवि कुत्सस्य चाश्याम द्वे
त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ कामवत्यावश्याम भरद्वाजस्य च वंय ते
कात्यस्योत्कीलस्य च धामच्छदनुष्टुप् वैश्वदेवी ॥ ३२ ॥ इति०
संहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ सौत्रामणी प्रजापतेरार्पमश्विनोः सरस्वत्याश्च स्वाद्वी-
न्वानुष्टुप्पुरासोमदेवत्या सोमोऽसि चत्वारि सौराणि परितो
भारद्वाजः सौमीं बृहतीं वायोस्तृचो गायत्रः सौम्य आभू-
तेर्ब्रह्म क्षत्रं त्रिष्टुप्पुरासोमदेवत्या नाना हि जगती सुरा-
सोमदेवत्या तेजोसि पयोदेवत्यान्योजोसि सुरादेवत्यानि
याव्याभ्यंभैमवर्चैरनुष्टुब्विष्टुचिकास्तुतिर्यदा पिपेपाग्नेयी बृ-
हती संपृचस्थ पयोग्रहा विप्रचस्थ सुराग्रहा देवा यज्ञं
ब्राह्मणानुवाको विष्टुशतिरनुष्टुभः सोमसंपत् ॥ ३३ ॥ सुरा-
वन्तं चतुर्कचं त्रिष्टुभमश्विनसरस्वतीन्द्रदेवत्यं पितृभ्यः सप्त
पित्र्याणि पुनन्तुमा नवर्चं पवमानमाद्ये द्वे पित्र्ये अनु-
ष्टुभौ प्रजापतिस्तृतीया वैश्वानस आग्नेयीं गायत्रीं चतुर्थीं
लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्पञ्चम्याग्नेयी गायत्री षष्ठाग्नेयी ब्राह्मी च
गायत्री ब्राह्मस्तृतीयः पादः सौमी सावित्र्यष्टमी नवमी
त्रिष्टुब्वैश्वदेवी ये समाना अनुष्टुभौ पित्र्याद्या द्वितीया यज-
मानाशीर्द्वे सृती त्रिष्टुदेवत्यानपितृयाणौ पन्थानौ ब्रवीती-
दभ्यंविष्टुवसानाष्टिर्यजमानाशीः ॥ ३४ ॥ उदीरतां त्रयो-
दशचं पैत्र्यं त्रिष्टुभं शङ्ख एकादशी तु जगत्याच्याजानु
दशर्चोऽनुवाको नव पित्र्यो दशस्यैन्द्री गायत्री तृतीयाचतु-
र्थानवम्योऽनुष्टुभस्त्रिष्टुभ इतराः सोमो राजादष्टमश्विनसरस्-
वतीन्द्रा अपश्यन्नाद्यास्त्रिष्ठो महाबृहत्या उपान्त्या च चतुर्थ्यन्ते
अतिजगत्सौ शेषे अतिशक्र्यौ त्र्यवसाने सीसेन तन्नमश्विन-
रस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः ॥ ३५ ॥ इति० संहिताया-
मेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

क्षत्रस्य योनिर्द्विपदा गायत्री आसन्दीदेवतका मात्वा
कृष्णाजिनं मृत्योरुक्त्वावश्विनोर्भैषज्येन लिङ्गोक्तदेवतानि
त्रीणि कोऽसि प्राजापत्या गायत्री शिरो मे पञ्चर्चमिन्द्रश-
रीरावयवदेवताकं तृतीया गायत्र्यन्त्या महापङ्क्तिवसाना-
नुष्टुभोन्त्याः प्रतिक्षत्रं वैश्वदेवं त्रया देवा दैवीपङ्क्तिवसाना
प्रथमा द्वितीयैवैश्वदेवमाशीर्लिङ्गं लोमान्यनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता
॥ ३६ ॥ यद्देवास्त्रिष्ठोऽग्निवायुसूर्यदेवत्या अनुष्टुभः कृष्मा-
ण्डीर्यद्वामे लिङ्गोक्तदेवतभ्यं समुद्रेते द्विपदा विराडापी
द्वुपदादिवानुष्टुबाप्युद्वयभ्यं सौर्यनुष्टुप्प्रस्कण्वस्याप आद्याग्नेयी
पङ्क्तिरेधोसि समिहेवत्ये यज्ञपी समाववत्यनिरुक्ता गायत्री
वैश्वानरज्योतिर्यजुर्भ्यादध्याग्नेयं तृचमानुष्टुभमाश्वतराश्वि-
रभ्यंशुना सौर्यनुष्टुप् सिञ्चन्ति परि सौर्यैन्द्री चानुष्टुब्धाना-
वन्तमेन्द्री गायत्री विश्वामित्रस्य च बृहदिन्द्राय बृहती
नृमेधपुरुमेधयोरध्वर्यो गायत्री ॥ ३७ ॥ यो भूतानामात्म-
प्रवादा पङ्क्तिर्नारायणीया कौण्डिन्यस्य प्राणपा मे द्वे अनु-
ष्टुबुपरिष्टाद्वृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते समिद्ध इन्द्र एकादशाग्नी-
त्रिष्टुभ आङ्गिरस इभस्तनूनपात्रराशभ्यं इडो बर्हिर्द्वार
उपासानक्ता दैव्या होतारा तिष्ठो देवीस्त्वष्टा वनस्पतिः
स्वाहाकृतय इत्येता आप्रीदेवता आयातु सप्त त्रिष्टुभ ऐन्ध्य
आमन्दैर्वृहत्यायातु वामदेवस्वातारं गर्ग आमन्दैर्विश्वामित्र

एवेद्वसिष्ठः ॥ ३८ ॥ अथ होत्रं त्रिपशोः समिद्धो अग्निराग्नी-
द्वादश विदभिर्गन्धर्वसस्वतीन्द्रदेवत्या अनुष्टुभोऽश्विना हवि-
स्तिष्ठोऽनुष्टुभ एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या य इन्द्र सवितृव-
रुणदेवत्यास्तिष्ठोऽनुष्टुभोऽश्विना गोभिस्तिष्ठोऽनुष्टुभो युवं
पुत्रमिवानुष्टुपत्रिष्टुभौ यस्मिन्नश्वास आग्नेयौ जगतीत्रिष्टु-
भावश्विनातेजसैकादशर्चः शस्त्रं गोमदृत्समदस्तृचमाश्विनं
गायत्रं पावका नो मधुच्छन्दाः सारस्वतमिन्द्रायाह्येन्द्रं मधु-
च्छन्दा एवानुक्तमानुष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥ ३९ ॥
इति० संहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमंसे गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेषस्त्वंनस्त्रिष्टुभावा-
मिवारुण्यौ वामदेवो महीमूषु त्रिष्टुवादित्या सुत्रामाणं गय-
त्रातः सुनावत्रैस्वर्यां गायत्र्यानो मैत्रावरुणीं गायत्रीं विश्वा-
मित्रः प्रबाहवा वसिष्ठस्त्रिष्टुभः समिद्धो अग्निरैकादशाग्र-
मानुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयस्याषं वयोधा इन्द्रो देवता वसन्तेन
ऋतुना षडृचमानुष्टुभं लिङ्गोक्तदेवतः होता यक्षद्वादशाग्नीः
प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अश्विनौ छागस्य सप्त लिङ्गोक्त-
देवताः प्रैषा वनस्पतिमभियूपोऽग्निः स्वष्टकृदग्निदेवं बहि-
रैकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अग्निमद्य सूक्त-
षाकप्रैषो लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदेवतः ॥ ४० ॥ इति०
संहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ अथाश्वमेधश्चतुरोऽध्यायान्प्रजापतिरपश्यत्तेजोसि सौ-
वर्णं निष्कमिमामगृह्णन्संवत्सरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमभिधा-
लिङ्गोक्तानि यो अर्वन्तं गायत्र्यर्धेनाश्वस्तुतिः परोर्धे लिङ्गोक्तो-
ऽग्नये लिङ्गोक्तान्येव हिंकारायेत्यश्वस्यैकान्नपञ्चाशचेष्टितानि
हिरण्यपाणिं पञ्चर्चः सावित्रं गायत्रमाद्या मेधातिथिरग्निः
सोमेनाग्नेयं तृचं गायत्रं सुतंभरो विश्वामित्रो विरूपो यथा-
संख्यमजीजनो हि पावमानीं कृतिं पिपीलिकमध्यामनुष्टुभं
व्यरुणन्नसदस्यु विभूरश्वदेवतं देवा दैवमिहरन्तिराग्नेयानि
चत्वारि कायौद्भगणानि लिङ्गोक्तान्याब्रह्म लिङ्गोक्तान्येवा-
ध्यायात् ॥ १ ॥ इति० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्रजापतये प्राजापत्यं यस्ते देवं यः प्राणतस्त्रिष्टुप् कायी
हिरण्यगर्भस्य युजन्ति मधुच्छन्दा आदित्यदेवत्यां गायत्रीं
युजन्त्यस्याश्वस्तुतिर्धृतातो बृहतीमौ वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि
लाजी २ नश्वदेवत्यं कःस्विच्चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतब्र-
ह्मोद्ये होतुर्ब्रह्मणश्च वायुष्ट्वा लिङ्गोक्तानि सः शितस्तिष्ठोऽश्वदे-
वत्या अनुष्टुब्जिरादत्रिष्टुभोऽग्निः पशुराश्वानि त्रीण्यम्बेनुष्टुबश्व-
स्तुतिर्गणानां त्वा चत्वारि लिङ्गोक्तानि ॥ ३ ॥ उत्सक्थ्या गाय-
त्र्याश्वी एकादशर्चमानुष्टुभं द्वितीया तूपरिष्टादृहत्यध्वर्या-
दीनां कुमार्यादिभिरश्वीलभाषणं ता एव देवता दधिक्राव्णो
दधिक्रावा वामदेव्यः सुरभिमतीमनुष्टुभमार्शीं गायत्रीं ष-
डृचमाश्वमुष्णिगाद्याश्वतस्रोऽनुष्टुभोन्त्यात्रिष्टुप् कस्त्वा षडृच-
माश्वमाद्या गायत्री पञ्चानुष्टुभः कःस्विदष्टादशर्चं ब्रह्मोद्यः

होत्रादीनां प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतमाद्याश्वतस्रोऽनुष्टुभः कास्ति-
दाद्याश्वतस्रश्चान्त्या दश त्रिष्टुभः सुभूरनुष्टुब्जोक्तदेवता
होतायक्षत्प्राजापत्यः प्रैषः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भः प्राजापत्या
त्रैष्टुभम् ॥ ४ ॥ इति० संहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अश्वस्तूपर इत्यादयः पशवोऽध्याये नोक्ता देवता वा
पर्यङ्ग्यास्तथा रोहितादयो गुणयुक्ता आरण्याश्च कपिञ्जला-
दय आध्यायाच्छादं दक्षिरित्यादिवगित्येतदन्तं द्रव्यदैवत-
मुक्तमश्वस्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ ४ ॥ इति० संहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शादं दक्षिस्त्वचान्तश्च जुम्बकाय वारुणीं द्विपदां मुण्डिभ
ओदन्य एषा चाघनाशन्यन्तर्जले यस्येमे काव्यौ त्रिष्टुभौ
हिरण्यगर्भः प्राजापत्य आनो दशर्चं जागतं वैश्वदेवं गोतमः
स्वस्तिनो विराट्स्थाना भद्रं कर्णेभिस्तृचं त्रैष्टुभं मानोऽश्वस्तो-
मीयं दीर्घतमास्त्रैष्टुभं द्वाविष्टृशत्यृचमश्वस्तुतिस्तृतीयापञ्चौ
जगत्याविमानु द्वैपदं वैश्वदेवं तृचं भौवन आस्यो वा साधन-
भौवनो वा ॥ ५ ॥ इति० संहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्निश्च सप्त लिङ्गोक्तानि प्रियो देवानां लौगाक्षिरनुष्टुभ-
मनवसानां बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मीं त्रिष्टुभमिन्द्रगोम-
न्नेन्द्रो गायत्र्यौ रम्याक्षिर्कृतावानं प्रादुराक्षिवैश्वानरीयां
वैश्वानरस्य त्रिष्टुभं कुत्सोऽग्निर्कृषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्ठभ-
रद्वाजौ महान् इन्द्रो माहेन्द्रौ वसिष्ठस्तं एन्द्रीं पथ्या-
बृहतीं नोधा गोतमो यद्वाहिष्ठं वसूयव आग्नेयीमनुष्टुभमेहि
भरद्वाजो गायत्रीमृतवस्ते बृहत्युपह्वरे वत्सो गायत्रीम् ॥ ६ ॥
उच्चा ते गायत्रं तृचः सौम्यमामहीयवोऽनुवीर्युर्द्वलो
यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमग्नेपत्नीमैधातिथिराग्नेयीं गायत्रीमभियज्ञं
बृचमृतुदैवतं मेधातिथिस्तवायमैन्द्री त्रिष्टुभं विश्वामित्रो-
ऽमेवनो जगतीं गृत्समदः स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः सौम्या-
वनुकानां गायत्रम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां षड्विंशो-
ऽध्यायः ॥ २६ ॥

समास्त्वाम्निकोऽध्यायः प्रजापतेरार्धः सामिधेन्यो नवा-
ग्नेयस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टा अग्निर्कृषिः कर्माङ्गभूतमग्निं
सौत्युर्ध्वा द्वादशर्चमाग्निमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमा-
ग्नेयमग्निरपश्यदग्निर्हि प्रजापतित्वेन संस्तूयते तेन प्राजाप-
त्यम् ॥ ८ ॥ पीवो अन्नां द्वे वायव्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ आपोह द्वे
प्राजापत्ये हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः प्रयाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठो
नियुत्वान्वायव्याः षड्वायोशुक्रोऽनुष्टुबेकया च त्रिष्टुबन्त्या
गायत्र्यो नियुत्वान्वायो गृत्समदो वायो शुक्रः पुरुमीढाज-
मीढौ तववायो व्यश्व आङ्गिरसोऽभित्वा वसिष्ठ ऐन्द्रं प्रगाथं
प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती त्वामिदेवः शंयुर्वाह-
स्पत्यः कयान ऐन्द्रं तृचं गायत्रं वामदेवोऽन्या तु पादनिच-
यज्ञा ऊर्जो नपातः शंयुः पाहि नो गर्भः प्रागाथ एतं तृचं
प्रागाथमाग्नेयं द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती संवत्सरोऽस्या-
ग्नेयम् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय एकादश प्रयाजप्रेषा
ऐन्द्रा आप्रीदेवत्या आयेऽनुवाके देवंवहिरनुयाजप्रेषा ऐन्द्रा
एकादशैवाग्निमघैन्द्रः सूक्तवाकप्रेषस्त्वामघ प्रतीक उभय-
त्रापि समिधानं महद्वायोधस आप्रिय एकादश प्रयाजप्रेषा-
स्तथैव देवंवहिरनुयाजप्रेषा अग्निमघ वायोधसः सूक्तवाक-
प्रेषः ॥ १० ॥ इति० संहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समिद्धो अज्जनाश्वमेधिकोऽध्याय आद्या आप्रीस्त्रिष्टुभ
एकादशश्वस्तुतिर्बृहदुक्थो वामदेव्यो ददर्शाश्वो वा सासुद्रि-
र्यदक्रन्दद्योदशश्वस्तुतिस्त्रिष्टुभो भार्गवो जमदग्निर्ददर्श
दीर्घतमाश्व समिद्धो अद्य द्वादशाप्रीस्त्रिष्टुभो जमदग्निः ॥ ११ ॥
केतुं कृण्वन्नाग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दा जीमूतस्येव
पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्यृक्षोस्तोषीत्सन्नाहं कार्मुकं गुणमा-
ल्लितं जगत्पथेन सारथिमर्धेन रश्मीन्हरीन्रथगोपायिदृन्ज-
गत्या लिङ्गोक्तदेवता द्वाभ्यां त्रिष्टुवनुष्टुभ्यामिष्टुमनुष्टुभः कशां
ततो हस्तघ्नं ततस्तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावेन्द्रोऽर्धचोन्त्याः
सर्वास्त्रिष्टुभोऽनुक्ता आग्नेय्यः कृष्णग्रीव इत्याद्या एकादशि-
न्योर्द्वयोः पशुदेवता अग्नये गायत्रायेति दश हविषोवेष्टेर्दे-
वता ॥ १२ ॥ इति० संहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितर्द्वावध्यायौ पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो ददर्श
विश्वानि देवगन्धर्वाणीं सावित्रीं इयावाश्वो विभक्तारं
मेधातिथिर्ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति द्वे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च
ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ इति० संहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सहस्रशीर्षा षोडशर्चमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं पुरुषो जगद्बीज-
मन्नदेवताऽन्यः षड्च उत्तरनारायणो मन्न आद्यास्त्रिष्टुभो
द्वे अनुष्टुभावन्त्या त्रिष्टु ॥ १४ ॥ इति० संहितायामेकत्रिं-
शोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्याय आत्मदैवतः सप्तमेहनि सर्वहोमे
विनियुक्तः सर्वमेधं ब्रह्म स्वयंभैक्षत तदीयं मन्नगणं प्रवा-
युमच्छेत्वेतस्मादाद्ये द्वे अनुष्टुभौ नतस्य द्विपदागायत्री हिर-
ण्यगर्भश्चतस्रो मामाहिंसीद्यस्माद्द्वे एताः प्रतीकचोदिता
ब्रह्मयज्ञे ध्येयाः सर्वत्रैवमेधो ह चतस्रस्त्रिष्टुभ आपोह यश्चि-
त्प्रतीकचोदिते ॥ १५ ॥ वेनस्तपञ्च त्रिष्टुभः सदसस्पतिं तृचेन
मेधाकामो मेधां याचते प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता द्विती-
याग्नेयनुष्टुप तृतीया लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबिदं मे मन्त्रवर्णि-
क्यनुष्टुबेतया देवेभ्यः श्रीकामो याचते त्रियम् ॥ १६ ॥
इति० संहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अस्याजरासः सप्तदशान्निष्टुत्याग्निष्टोमिके प्रथमेहनि पुरो-
रुच आग्नेय्य आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवस्याजरासो वत्सप्रीर्हरयो
धूमकेतवो विरूपो यजमानो द्वे मैत्रावरुणस्य यजमानो
गोतमो द्वे विरूपे शुक्रस्य कुत्सोऽयमिह मन्थिनो वैश्वदेव-
ग्रहग्रहणे त्रीणि शता विश्वामित्र ऐन्द्राग्निस्त्रिष्टुत्राणि भर-
द्वाजो वैश्वदेवस्य विश्वेभिः सोम्यं मेधातिथिरायन्मरुत्वती-
ययोर्द्वे आयत्पराशरः शाक्तयोऽग्नेशर्धाऽत्रिदुहिता विश्ववारा

त्वाहि भरद्वाजस्त्वे अग्ने द्वे बृहत्यावादित्यस्य त्वे अग्ने
वसिष्ठः शुधि प्रस्कण्व आदित्यग्रहग्रहणे विश्वेपामदितिर्वा-
मदेवो गोतमो महो अग्नेः सावित्रस्य लुशो धानाकोऽनुक्तं
गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १७ ॥ इन्द्रस्तुत्युक्थ्ये द्वितीयेहनि ऐन्द्रः
पुरोरुचो द्वादश प्रतीकचोदिते च द्वे तिस्रश्चापश्चिद्वसिष्ठो
गाव उप पुरुमीढाजमीढौ यदद्य वसिष्ठ आसुते सुनीतिरा-
तिष्ठतं विश्वामित्रः प्रवः सुचीको बृहज्जिनिशोक इन्द्रेहि मधु-
च्छन्दा इन्द्रो वृत्रविश्वामित्रः कुतस्त्वमगस्त्य आतद्गौरिषीतिः
शाक्त्य इमांते कुत्सो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १८ ॥
सूर्यस्तुत्युक्थ्ये तृतीयेहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्त्रिष्टुभ प्रती-
कोक्ता विश्राद्बृहज्जगतीं विश्राद्सौर्य उदुत्तं तिस्रः प्रस्कण्व
आनोऽगस्त्यो यदद्य श्रुतकक्षः सुतकक्षौ तरणिः प्रस्कण्वस्त-
त्सूर्यस्य द्वे कुत्सो बण्महोर्द्वे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्या
श्रायन्त इव नृमेधो बृहती मत्याद्या (१) देवाः कुत्स
आकृष्णेन हिरण्यस्तुप आङ्गिरसोऽनाख्यातं सौर्यं गायत्रं
त्रैष्टुभम् ॥ १९ ॥ वैश्वदेवस्तुतिश्चतुर्थेहनि वैश्वदेव्यः पुरोरुच
एकादश पदं च प्रतीकोक्ताः प्रवावृजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभमिन्द्रवायू
बृहस्पतिं द्वे मेधातिथिरधिनः कुसीदीकाण्वोऽग्रहन्द्रप्रतिक्षत्र
इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगतीं काश्यपोऽवत्सरोऽस्मरुद्राः
प्रगाथोऽर्वाचो अद्य कूर्मो गार्त्समदो विश्वे अद्य लुशो
धानाको विश्वेदेवाः सुहोत्रो देवेभ्यो हि वामदेवो जगती-
मनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ २० ॥ अथानारभ्याधीतं मन्नगणम-
र्वाविपतुमेधादादित्ययाज्वल्क्यौ दृदशतुः प्रवायुं पञ्चदशर्चः
पुरोरुगणो द्वे च प्रतीकोक्ते प्रवायुमृजिश्चो मित्रं हुवे द्वे
मधुच्छन्दा मित्रं लिङ्गोक्ता दस्त्रायुवाकव आश्विनीं विदद्य-
चैन्दीं कुशिको नहिस्पशं विश्वामित्रो वैश्वानरीमुग्राविघनि
ऐन्द्राग्नी भरद्वाज उपास्ते सौमीं देवलोसितो वा ये त्वा
विश्वामित्रो जनिष्ठा उग्रो गौरिवीतिरातु वामदेवस्तृचमैन्द्रं
त्वमिन्द्रैन्ध्रौ नृमेधः पथ्याबृहतीसतोबृहत्या यज्ञो देवानां
कुत्सोऽद्वेभ्यः सावित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥ २१ ॥ प्रवीरया
पञ्चदशर्चः पुरोरुगणो द्वे च प्रतीकोक्ते प्रवीरया वसिष्ठो
वायव्याकाव्ययोरानेषु दक्षस्त्रिश्चीनः परमेष्ठीं प्रजापति-
र्भाववृत्तं तृचमारोदसीं जगतीं विश्वामित्र उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा
वसिष्ठ उपनः सुहोत्रो वैश्वदेवीं ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो द्वे इन्द्र-
मरुत्संवादे तदिदाथर्वणो बृहद्वि इमाउत्वा द्वे बृहत्या
मेधातिथिरयं सहस्रं मेधातिथिः सतोबृहतीम् ॥ २२ ॥
आनख्योदशर्चः पुरोरुगणश्चतुर्कचं प्रतीकचोदितं चानो
वायव्यां जमदग्निरिन्द्रवायू सुसंहशैन्द्रवायव्या तापस ऋध-
गित्या मैत्रावरुणीं जमदग्निरायातमाश्विनीं वसिष्ठः प्रेतु वैश्व-
देवीं कण्वश्चन्द्रमा अप्स्वैन्दीमारुती पारणामवादिनीं त्रित
आस्यो देवंदेवं वो मनुवैवस्वतो वैश्वदेवीं दिविष्टो मृध
ऐन्द्र इन्द्राग्नी अपात्सुहोत्रो देवासो हि मनुरपाधम द्वे नृमे-
धोऽस्तेमेधातिथिर्दशम्येकादश्यन्त्या च सतोबृहत्याः शेषा

बृहत्तः शेषा बृहत्तः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ इति० सर्वानुक्रमणिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

यज्ञाग्रतः पटुचं मानसं त्रैष्टुभं शिवसंकल्पः पितुं नृणि-
हमगस्त्योऽन्नस्तुतिमन्विचतुर्केचमानुष्टुभं द्वयोरनुमितिर्द्वयोः
सिनीवालीसरस्वत्यौ सिनीवालिपृथुष्टुके द्वे गुत्समदस्त्वमग्रे द्वे
आग्नेय्यौ जगत्यौ हिरण्यस्तूप आङ्गिरस उत्तानायां द्वे देव-
श्रवा देववातश्च भारतावाद्या त्रिष्टुब्धितृतीयानुष्टुभप्रमन्महे नो-
धा ब्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमिच्छन्तिवा ब्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमेव देवश्रवा
देववातश्च भारती ॥ १ ॥ अपाढं युत्सु गोतमश्चतुर्केचं त्रैष्टु-
भं सौम्यमद्यैख्यच्चतुर्केचं त्रैष्टुभं सावित्रमाङ्गिरसो
हिरण्यस्तूपो द्वितीया जगत्युभापिवतमाश्विनं तृचमुभापिवतं
प्रस्कण्वो गायत्रीममस्वतीमश्विनात्रिष्टुभौ कुत्स आरात्रि प-
थ्याबृहतीं रात्रिदेवत्या कशिपा भरद्वाजदुहितोपस्तदुपस्या
परोष्णिहं गोतमः प्रातरग्निं वसिष्ठः ससर्चमाद्या जगती बहु-
देवत्या पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽन्त्योषस्याः ॥ २ ॥ पूषन्तव
सुहोत्रः पथस्पथः परिपतिमृजिष्वैते पौण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ
त्रीणिपदा वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिर्धृतवती भुवनानां
भरद्वाजो द्यावापृथिव्यां जगतीं येनो लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुभं
विहव्य आनासत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीमेष वो मारुतीं त्रिष्टु-
भमगस्त्यः सहस्तोमा ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुभं यज्ञः
प्राजापत्य आयुष्यं वर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्शकरीत्रिष्टुभौ
हिरण्यस्तुतिरुतन ऋत्विजो बहुदेवत्या त्रिष्टुभमिमागिरः
कूर्मो गार्त्समद आदित्यदेवत्यां त्रिष्टुभं ससर्चयोऽध्यात्म-
वादिनी जगत्युत्तिष्ठं तृचो ब्राह्मणस्पत्या आद्ये बृहत्तौ कण्वो
घौरोऽन्त्यां त्रिष्टुभं गुत्समदो यहमा चतुर्केचं प्रतीकोक्तम्
॥ ३ ॥ इति० संहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अपेतोऽध्यायः पित्र्य आदित्यस्य देवानां वाद्यागायत्री परं
यज्ञः सविताते गायत्री वायुः पुनातु चत्वारि लिङ्गोक्तानि
सविताते गायत्री परंमृत्यो संकसुकस्त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्यां
शंवातोऽनुष्टुब्धहृत्यौ वैश्वदेव्यावश्मन्वतीं सुचीकस्त्रिष्टुभं वैश्व-
देवीमपाछं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्टुभं शुनःशेषो दुःस्वप्नना-
शनीमनङ्गाहमानडुहानुष्टुबिमं जीवेभ्यः संकसुको मृत्युदेवत्यां
त्रिष्टुभमायुष्मानम आग्नेयीं त्रिष्टुभं वैखानसः परीमेऽनुष्टुभ-
मैन्द्रां भारद्वाजः शिरिर्बिठः ऋष्यादमग्निं त्रिष्टुभमाग्नेयीं
दमनो वहवपांजातवेदसी त्रिष्टुप् स्योनापृथिवी मेधातिथिः
पार्थिवी गायत्रीमस्सास्वमाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्ता ॥ ४ ॥
इति० संहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ऋचंवाचं पञ्चाध्यायीं दध्यङ्गाधर्वणो ददर्शामिकाश्वमेधि-
कवर्जमाद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव आद्यानि यजूंषि
यन्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः कयात्वमैन्द्रनिरुक्ता गायत्रीन्द्रोवि-
श्वस्य विराड् द्विपदा शनो द्वे अनुष्टुभावनानि द्विपदागा-
यत्री शनइन्द्राग्नी त्रिष्टुब्गायत्र्यावनत्याशीर्षोः शान्तिर्यजूंषि

७९ य० उ०

पि नमस्ते अस्त्वनुष्टुभौ तच्चक्षुः पुरउष्णिक्सोरी ॥ ५ ॥
इति० पार्तिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आददे नारिरस्यभिदेवतं देवी द्यावापृथिव्यं देव्यो वश्यो
वल्मीकवपेयत्यग्नेवराहविहतमिन्द्रस्यौज आदाराः प्रेतु मख-
स्याश्वस्यजंवे यमाय देवस्त्वाचिरसि घर्मदेवत्यानि यो घर्मः स
आदित्यो य एष तपत्यनाष्टा पुरस्तात्सस पार्थिवानि यजमा-
नाशीर्मधुप्राणदेवत्यानि गर्भो देवानामवकाशा मामाहिंष्टीसी-
रित्येतदन्ता घर्मदेवत्या धर्तादिव ऊर्ध्ववृहत्पश्यंगोपां त्रिष्टुभं
दीर्घतमा हृदेत्वा परोष्णिक्त्वष्टमन्तः पठ्याशीरहःकेतुना यजु-
षी घर्मदेवत्ये ॥ ६ ॥ इति० संहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आददेऽदित्ये रज्जुरिदं एहि गौर्यस्ते त्रिष्टुभं दीर्घतमा इन्द्रा-
श्विना वैश्वदेवानि समुद्रायत्वा वातनामानि स्वाहाघर्माय
घर्मदेवत्ये विश्वाआशा आश्विन्यनुष्टुब् दिविधा घर्मदेवत्यमश्वि-
ना घर्ममुष्णिगपातां ककुब्रमेन्यस्मे खरः स्वाहापूणे सप्त
लिङ्गोक्तदेवतानि स्वाहासं पयोदेवत्यं मधुहुतं घर्मो भीमं गाय-
त्रीबृहत्यावनवसाने अतिशकरी वाग्नेयी समस्ता ज्यवसाना
या ते घर्म क्षत्रस्य बृहती चतुःश्रक्तिर्महाबृहती घर्मैतदनुष्टु-
बचिक्रदत्परोष्णिग्यावती द्यावापृथिवी दधिघर्मो मयित्यत्व-
ङ्गिर्यजमानाशीः पयसोरेतो गायत्र्यनवसाना त्विषः संवृद-
धिघर्मोऽनुक्तं घर्मदेवतम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां अष्टत्रिं-
शोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यो माघ्रवर्णिक्त्यो देवता मनसः काममनुष्टु-
ब्यजमानाशीः श्रीदेवता प्रजापतिः संत्रियमाणो यथाकालं
प्रायश्चित्तदेवताः सविता प्रथमेऽहन्त्यहं क्रमेणोग्रश्च मारुती
गायत्री विमुखाख्यो मघ्नोऽमौ विनियुक्तस्मादात्मिक एवास्
ऋषिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वाग्निर्हृदयेनाश्वमेधिकानि त्रीणि
तत्रोक्त एव ऋषिलोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विच-
त्वारिंशत् ॥ ८ ॥ इति० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ईशावास्यमात्मदेवत्य आनुष्टुभोऽध्याय अनेजदेकं त्रिष्टुप्
सपरि जगती वायुरनिलं यजुषी ॐ३मिति परमाक्षरस्य
योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्यास्थूलदि-
गुणयुक्तस्य ब्रह्मऋषिश्छन्दोगायत्रं परमात्मा देवता ब्रह्मा-
रम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि
काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्य क्रतो त्रिमिर्यजु-
भिर्नन्ते यज्ञान्योगी स्मारयत्यग्नेनयान्तनमस्कारोक्तिर्हिरण्य-
येनादित्योपासनमो ३ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः संब्रह्मे-
त्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ९ ॥ इति० चत्वारिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ४० ॥

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः
सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्केर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे-
देवा विराजो मित्रः स्वराजोऽरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छ-
न्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा सर्वा ऋच आग्ने-
य्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि
सर्वाणि ब्राह्मणानि च स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वेदेवाः

कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्तमनसि देवतां ततो हविर्हूयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोमुष्मिन्लोकं देवैरपीड्यते तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति मन्त्रार्थज्ञानाच्च विधूतपाप्मानाकमभ्येति नहि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्रुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सर्वान्तकर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्र-मौष्णिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्कमालम्बाय-नीयं सर्वमेन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां शृगुरभाविष्णु गायत्री प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुणिवज्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुपातिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्वृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यपङ्क्तिरुपसत्स्वात्रेय उपसदेवता त्रिष्टुवमीपोमीयेऽग-स्त्योऽमीपोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्रय-भिष्टवे पडहे सापर्णोर्धमासा मासाश्चातिशकरी पृष्ठ्ये पडहे सांयकायन ऋतवोष्टिरभिजितिभियधृतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसा-मसु सरस्वत्यापोष्टतिर्विषुवति रौहिणायन आदित्योऽति-ष्टतिर्विंशजिति सौभर इन्द्रः कृतिर्गो आयुषो बाष्कलिभि-त्रावरुणौ प्रकृतिर्दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिर्द्वादश-रात्रिके पृष्ठ्ये पडहे भाल्लवेयो दिशो विकृतिश्छन्दोमेषु शौल्वायन इमे लोकाः संकृतिर्दशमेऽहनि पराशरः संवत्स-रोऽभिकृतिर्महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुक्कृतिरुदयनीयेऽति-रात्रे भौवायनो वायुश्छन्दासि सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषि-भिरुपलक्षितं वाक्यं ऋषयश्छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्र-वर्णादयजुषोर्विनियोगतश्च विज्ञेया सर्वमेतच्छन्दोदेवतमार्प च विज्ञाय यत्किञ्चिजपहोमादि करोति तस्य फलमश्रुते ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनं शरीरं न्यसेत्तिर्यग्विलश्रमस ऊर्ध्वबुधस्तस्याक्षिणी गोतमभर-द्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वाग-त्रिगायत्री छन्दोऽग्निर्देवतासि शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके वृहतीं वृहस्पतिं बाह्वोर्वृहद्रथन्तरे छावापृथिवीमध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं श्रोण्योजगतीमादित्यं मेदेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिं पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरमूर्वोरनु-ष्टुभं विश्वान्देवानधीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदाविष्णुं प्राणेषु विच्छन्दसं वायुं न्यूनातिरिक्तैष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं छन्द आपोदेवतेत्येव सर्वङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः संपद्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्वयं विन्दते ऋद्धयो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय ब्रह्मैवाभ्येति तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातप-

स्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुष्टुपाद्वेदनेनाधीतेन चा-न्द्रायणाब्दफलमवाप्नोत्यनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥ इति० सर्वा-नुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ छन्दासि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जग-त्यतिजगतीशक्रयैतिशक्रयैत्यष्टी धृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्या-कृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युकृतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतु-रुत्तराण्यूनाधिकेनैकेननिचतुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ पादपूरणार्थं तु क्षेत्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेदाद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो वि-राट्स्वरूपा विराट्स्थानाश्च बहूनामपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशस्तत्र दशैकावशाद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशोऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चैः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्द-स्त्रिपदागायत्री पञ्चकाश्चत्वारः पङ्क्त्यैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः षट्सप्तैकादशा उष्णिगर्भास्त्रयः सप्तकाः पादनि-चृन्मध्यमः पङ्क्त्यैकद्विचतुर्दशकश्चैवमध्या यस्यास्तु षट्सप्तकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्त-कश्चेति हसीयसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदान्त्यो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरउष्णिग्मध्यमश्चेत्कुपत्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककु-ड्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्सप्तुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिक-मध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुग्भार्वा चतुःसप्तकोष्णि-गेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप्चतुष्पदाथ पञ्चपञ्चकाः पङ्क्त्यैको महापदपङ्क्तिर्जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिक-मध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविराणनववैराजत्रयोदशैर्नष्ट-रूपादेकास्त्रयोविराडेकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चैव्यङ्कुसारि-ण्युरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वान्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहत्यधिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती त्रिजागतोर्ध्वबृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽ-ष्टकः पिपीलिकमध्या नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदाथ चतुष्पदा विराट्दशका अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्विपरीताद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यान्त्यौ चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रिष्टुभे-त्रिष्टुब्वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकश्चैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्ट-कश्च विराड्पूपा द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्ट-कस्ततो ज्योतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती मध्ये जागतश्चैवमध्याद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्-पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती जागतपदाष्टिनस्त्रयः स्यौ च द्वौ महासतोबृहत्यष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिर्मध्यंदिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रम-णिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्या-यनस्य ॥ ८ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥ समाप्ता सर्वानुक्रमणी ॥

अथानुवाकसूत्राध्यायः ।

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐ अथानुवाकान्वक्ष्यामि ब्रह्मणा
निर्मितान्पुरा । शिष्याणामुपदेशाय यज्ञसंस्कार एव च ।
विप्राणां यज्ञकालेषु जपहोमार्चनादिषु ॥ १ ॥ इषेत्वैका
वसोः पवित्र्यं तिस्रोऽग्नेवतपते सप्त पवित्रेस्थो द्वे शर्मांसि
तिस्रो षष्टिरसि शर्मांसि द्विकौ देवस्यत्वा तिस्रो देवस्यत्वा
पञ्च प्रत्युष्टं रक्षस्तिस्त्रो दशैकत्रिंशत् ॥ १० ॥ ३१ ॥ १ ॥
कृष्णोसि षडग्नेवाजजित्तिस्त्रो मयीदमग्नीषोमयोः पञ्चकाव-
ग्नेऽदब्धायो चतस्रः संवर्चसा पञ्चाग्नये कव्यवाहनाय षडस-
चतुस्त्रिंशत् ॥ ७ ॥ ३४ ॥ २ ॥ समिधाग्निं भूर्भुवः
स्वश्चतुष्कावग्निर्ज्योतिर्द्वे उपप्रयन्तः षड्विंशतिर्भूर्भुवः-
स्वश्चतस्रो गृहामा तिस्रः प्रधासिनः पञ्च पूर्णादर्वि द्वेऽक्षत्र-
मीमदन्त पडेप ते सप्तदशत्रिषष्टिः ॥ १० ॥ ६३ ॥ ३ ॥ एवं
द्वे महीनां पयश्चतस्र आकृत्या ऋक्सामयोर्द्विकौ व्रतं कृणुत
पडेपाते चतस्रो वस्यसि तिस्र एष ते द्वे शुक्रत्वा चत-
स्रोऽदित्यास्त्वगष्टौ दशसप्तत्रिंशत् ॥ १० ॥ ३७ ॥ ४ ॥
अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ तसायनी द्वे इन्द्रघोषस्तिस्त्रो युज-
तेऽष्टौ देवस्यत्वा चतस्रो देवस्यत्वा पञ्च विभूरसि चतस्रो
ज्योतिरसि षड्रुविण्णो तिस्रो दशत्रिचत्वारिंशत् ॥ १० ॥
॥ ४३ ॥ ५ ॥ देवस्यत्वा षडुपावीरसि पञ्च माहिः षट्-
सन्ते तिस्रः समुद्रंगच्छ हविष्मतीर्द्विकौ हदेत्वा पञ्च देवस्य
त्वाष्टावष्टौ सप्तत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३७ ॥ ६ ॥ वाचस्पतय उप-
यामगृहीतोसि त्रिकावावायोयं वा द्विकौ यावामेका तंप्र-
तथा चतस्रोऽयंवेनो येदेवासस्त्रिकाविन्द्राय मूर्धानं द्विकौ
यस्त एका प्राणाय तिस्रो मधव इन्द्राग्नी आगतमाघौमास-
श्रवणीधृतो विश्वेदेवास आगतेन्द्रमरुत्वो मरुत्वन्तं वृषभं
मरुता त्वौजसे सजोषा इन्द्रमरुत्वां २ इन्द्रमहौ २ इन्द्रो
महौ २ इन्द्रमेकैकौदुत्यमष्टौ पञ्चविंशतिरष्टाचत्वारिंशत्
॥ २५ ॥ ४८ ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः पञ्च
वाममघ द्वे सुशर्मास्येका वृहस्पतिसुतस्य द्वे हरिरसि चतस्रः
समिन्द्रणेऽष्टौ माहिरैजतु दशमास्यः पञ्चकावातिष्ठयुक्ष्वा-
हीन्द्रमिदेकैका यस्माद् द्वेऽग्नेपवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमुदुत्यमेकैका-
जिघ्र द्वे विनइन्द्रवाचस्पतिं विश्वकर्मैकैकाग्नयेत्वा चतस्र
इहरतिस्तिस्त्रः परमेष्ठी दशत्रयोविंशतिस्त्रिषष्टिः ॥ २३ ॥
॥ ६३ ॥ ८ ॥ देवसवितश्चतस्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च देवस्याहं
दशापये तिस्रो वाजस्येममष्टावग्निरैकाक्षरेणैषते चतुष्कौ
सविता द्वे अष्टौ चत्वारिंशत् ॥ ८ ॥ ४० ॥ ९ ॥ अपो
देवाश्चतस्रः सोमस्य त्विषिः पञ्चावेष्टाः सप्त सोमस्य त्वा
चतस्र इन्द्रस्यवज्रः पञ्च स्योनासि चतस्रः सवित्रेकाश्विभ्यां
चतुस्त्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३४ ॥ १० ॥ युज्जान एकादश
प्रतूर्तं षोडश देवस्यत्वा दशापोदेवीर्द्वादशापोष्टेकादशादि-
तिष्ट्वा पञ्चाकृतिमष्टादश सप्तम्यशीतिः ॥ ७ ॥ ८३ ॥ ११ ॥

दशानः सप्तदश दिवस्परि द्वादश समिधाग्निं पञ्चदशापेत
सप्तदशासुन्वन्तं त्रयोदश या ओषधीः सप्तविंशतिर्मासा
षोडश सप्तसप्तदशं शतम् ॥ ७ ॥ ११७ ॥ १२ ॥ मयि-
गृह्णामि पञ्चदश दश ध्रुवासि मधुवाता एकादशकौ सम्यक्-
सवन्ति नवमंसा षड्पात्वैकाऽयं पुरः पञ्च सप्ताष्टापञ्चाशत्
॥ ७ ॥ ५८ ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिः षट् सजूर्कतुभिर्मूर्धावयो
द्विकाविन्द्राग्नी आयुर्मे षड्वावाशुस्त्रिदशैर्भागोऽयं लेकया
चतुष्कावष्टावेकत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ १४ ॥ अग्नेजाता-
नपञ्च रश्मिनासत्याय चतस्रो रात्र्यस्यं पुरः पञ्चकावग्निर्भू-
धैकोनत्रिंशद्येनरूपयोऽष्टौ तपश्च नवसप्तपञ्चषष्टिः ॥ ७ ॥
॥ ६५ ॥ १५ ॥ नमस्ते षोडश हिरण्यबाहव उष्णीषिणे तक्षभ्यो
ज्येष्ठाय पञ्चकाः सुत्याय चतस्रः शंभवायैका पार्यायपञ्च
द्रापे अन्धसो विंशतिर्नवषष्टिः ॥ ९ ॥ ६६ ॥ १६ ॥
अश्मजूर्जं दश नमस्ते पञ्चाग्निस्तिग्मेन नव चक्षुषः पिताष्टा-
वाशुः शिशानः सप्तदशोदेनं क्रमध्वमग्निना पञ्चदशकौ
शुक्रज्योतिः सप्तमेऽंस्तनं त्रयोदश नवैकोनशतम् ॥ ९ ॥
९९ ॥ १७ ॥ वाजः सप्तमूर्धचतुष्का अश्माग्निस्त्रिकावष्टुः
पञ्चैका चतस्रो वाजाय द्वे वाजस्य त्वाष्टावृतापाद् त्रयोद-
शाग्निं युनजिम सप्त यदाकृताद्वात्रैहत्याय दशकौ त्रयोदश-
सप्तसप्ततिः ॥ १३ ॥ ७७ ॥ १८ ॥ स्वाह्वैकादश देवा-
यज्ञं विंशतिः सुरावन्तं षट् सप्तदशोदीरतां त्रयोदशाच्या-
जानुर्दश सोमोराजाष्टौ सीसेन तत्र षोडश सप्तपञ्चनवतिः
॥ ७ ॥ ९५ ॥ १९ ॥ क्षत्रस्य योनिस्त्रयोदश यदेवा दशा-
भ्यादधाम्यष्टौ योसमिद्धो अग्निर्द्वादशाश्विनाहविस्त्रयोदशा-
श्विनातेजसैकादश नवनवतिः ॥ ९ ॥ ९० ॥ २० ॥ इमंमे
समिद्धो अग्निरैकादशकौ वसन्तेन ऋतुना पृथोतायक्षत्स-
मिधाग्निं द्वादशाऽश्विनौ छागस्य सप्त देववर्हिश्चतुर्दश षडे-
काष्टिः ॥ ६ ॥ ६१ ॥ २१ ॥ तेजोसि पञ्चाग्नय एका
हिकाराय द्वे तत्सवितुर्दश विभूर्मात्रैका काय द्वे आश्विंस्त्र-
योदश शेषादेकैकान्नविंशतिश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १९ ॥ ३४ ॥
२२ ॥ हिरण्यगर्भो यः प्राणतो द्विकौ युजन्त्यष्टौ वायुष्टा
पञ्च प्राणाय तिस्र उत्सक्त्या द्वादश गायत्री कस्ता षड्कौ
कःस्विदष्टौ कास्विदश सुभूः स्वयंभूस्तिस्त्र एकादशपञ्च-
षष्टिः ॥ ११ ॥ ६५ ॥ २३ ॥ अश्वस्तूपरो धून्वान्वसन्ताय
समुद्राय शिशुमारान्मयुः प्राजापत्यो दशकाश्चत्वारश्चत्वा-
रिंशत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ २४ ॥ शाददंद्भिर्नवैकैका हिरण्य-
गर्भश्चतस्र आनो दश मानोमित्रो यदशस्याष्टकौ यते
षडिमानुकं द्वे पञ्चदश सप्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥ ४७ ॥ २५ ॥
अग्निश्च पञ्चदशोच्चात एकादश द्वौ षड्विंशतिः ॥ २ ॥
२६ ॥ २६ ॥ समास्त्वा दशोर्धा अस्य पीवोअश्ना द्वादशका-
वभित्वैकादश चत्वारः पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥ ४५ ॥ २७ ॥

होतायक्षदेकादश देवंबर्हिर्द्वादश पुनरप्येवं चत्वारः षट्च-
त्वारिंशत् ॥ ४ ॥ ४६ ॥ २८ ॥ समिद्धोअञ्जेकादश यदक्रन्द-
न्नयोदश समिद्धो अद्य द्वादश केतुं कृण्वंश्चतुर्विंशतिश्चत्वारः
षष्टिः ॥ ४ ॥ ६० ॥ २९ ॥ देवसवितः षट् तपसे कौला-
लं षोडश द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३० ॥ सहस्र-
शीर्षा षोडशाह्यः संभृतः षट् द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥
॥ ३१ ॥ तदेव सप्त वेनस्तत्र द्वौ षोडश ॥ २ ॥ १६ ॥ ३२ ॥
अस्याजरासः सप्तदशापश्चिद्द्वादश विभ्राद् चतुर्दश प्रवावृज
एकादश प्रवायुप्रवीरया पञ्चदशकावानस्त्रयोदश सप्तसप्तन-
वतिः ॥ ७ ॥ ९७ ॥ ३३ ॥ यज्जामतः पञ्च नद्यः सोमो धेनु-
माकृष्णेन पूषन्तव दशका नतदष्टौ षष्टापञ्चाशत् ॥ ६ ॥
५८ ॥ ३४ ॥ अपेतो दद्याद्यं द्वादश द्वौद्वाविंशतिः ॥

२ ॥ २२ ॥ ३५ ॥ ऋचं वाचं षोडश द्यौः शान्तिरष्टौ द्वौचतु-
र्विंशतिः ॥ २ ॥ २४ ॥ ३६ ॥ देवस्यत्वा दश यमायत्वेकादश-
द्वावेकविंशतिः ॥ २ ॥ २१ ॥ ३७ ॥ देवस्यत्वाष्टौ यमा-
यत्वा क्षत्रस्यत्वा दशकौ त्रयोऽष्टाविंशतिः ॥ ३ ॥ २८ ॥ ३८ ॥
स्वाहाप्राणेभ्यः षड्ग्रश्च सप्त द्वौ त्रयोदश ॥ २ ॥ १३ ॥ ३९ ॥
ईशावास्यमष्टावन्धं तमो नव द्वौ सप्तदश ॥ २ ॥ १७ ॥ ४० ॥
दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशा-
नुवाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ सप्तषष्टिश्चित्तो
ज्ञेया सौत्रैर्द्वाविंशतिस्तथा । अथ एकोनपञ्चाशत्पञ्चत्रिंश-
त्त्रिले स्मृताः ॥ २ ॥ शुक्रियेषु तु विज्ञेया एकादश मनी-
षिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्र्यधिकं मतम् ॥ ३ ॥
इत्यनुवाकसूत्राध्यायः संपूर्णः ॥

शुक्रयजुर्वेदसंहितागतमन्त्रकोशः ।

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अ.								
अक्रन्कर्म कर्मकृतः	३	४७	अग्निर्वृत्राणि जहन्त	३३	९	अग्नेरनीकमुप आ विवेश	८	२४
अक्रन्ददग्निः स्तनयन्	१२	६	अग्निश्च पृथिवी च संनते	२६	१	अग्नेर्जनित्रमसि वृषणौस्थ	५	२
अक्रन्ददग्निः स्तनयन्	१२	२१	अग्निश्च म आपश्च मे	१८	१४	अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया	१४	२४
अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव	१२	३३	अग्निश्च म इन्द्रश्च मे	१८	१६	अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदैसि	६	२४
अक्षन्मीमदन्त हव	३	५१	अग्निश्च मे घर्मश्च मे	१८	२२	अग्ने वाजजिद्राजं त्वा	२	७
अक्षराजाय कितवं कृता	३०	१८	अग्निष्वात्तानृतुमतो हवा	१९	६१	अग्ने वाजस्य गोर्मतः	१५	३५
अम्न आयूष्पि पवस	१९	३८	अग्निष्वात्ताः पितर एह	१९	५९	अग्ने वेहोत्रं वेदत्यु	२	९
अम्न आयूष्पि पवस	३५	१६	अग्निस्तिमेन शोचिषा	१७	१६	अग्ने व्रतपते व्रतं चरि	१	५
अम्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः	३३	४८	अग्निष् स्रोमै न बोधय	२२	१५	अग्ने व्रतपते व्रतमचारिपं	२	२८
अमये कव्यवाहनाय	२	२९	अग्निष् हृदयेनाशनिष्	३९	८	अग्ने व्रतपास्वे व्रतपा	५	६
अमये कुरुनालभते	२४	२३	अग्निष् होतारं मन्ये	१५	४७	अग्ने व्रतपास्वे व्रतपा	५	४०
अमये गायत्राय त्रिवृते	२९	६०	अग्नीषोमयोऽजितिमनु	२	१५	अग्ने शर्धं महते सौमगाय	३३	१२
अमये गृहपतये स्वाहा	१०	२३	अग्ने अङ्गिरः शतं ते	१२	८	अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धन	१७	७१
अमये त्वा मह्यं वसवो	७	४७	अग्ने अच्छा वदेह नः	९	२८	अग्ने सहस्र पृतना	९	३७
अमयेऽनीकवते प्रथमजान्	२४	१६	अग्ने गृहपते सुगृहपति	२	२७	अग्नेस्तनूरसि वाचो	१	१५
अमयेऽनीकवते रोहितान्	२९	५९	अग्ने जातान्प्रणुदानः	१५	१	अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा	५	१
अमये पीवन् पृथिव्यै पीठ	३०	२१	अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः	१५	४४	अग्ने स्वाहा कृणुहि जात	२७	२२
अमये स्वाहा सोमाय	२२	६	अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः	१७	७७	अग्नेणीरसि स्वावेश	६	२
अमये स्वाहा सोमाय	२२	२७	अग्ने तव श्रवो वयो	१२	१०६	अग्ने बृहन्नृपसामूर्ध्वो अस्था	१२	१२
अमावमिश्ररति प्रविष्ट	५	४	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	३	२५	अङ्गान्यात्मन्भिषजा	१९	९३
अग्निं तं मन्ये यो वसु	१५	४१	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	१५	४८	अङ्गिरसो नः पितरो नव	१९	५०
अग्निं दूतं पुरो दधे	२२	१७	अग्ने त्वं नो अन्तम उत	२५	४७	अचिक्रददृपा हरिर्महान्	३८	२२
अग्निः पशुरासीत्तेनाज	२३	१७	अग्ने त्वं पुरीष्यो रयि	१२	५९	अच्छ्रयमेति शवसा घृत	२७	१३
अग्निः पृथुर्मणस्पतिः	१०	२९	अग्ने त्वष् सुजागृहि	४	१४	अच्छिन्नस्य ते देवसोम	७	१४
अग्निः प्रियेषु धामसु	१२	११७	अग्नेऽदब्धायोऽशीतम	२	२०	अजस्रमिन्दुमरुषं भुर	१३	४३
अग्निमद्य होतारमवृणीता	२१	५९	अग्ने दिवो अर्णमच्छा	१२	४९	अजारे पिशंगिला श्वा	२३	५६
अग्निमद्य होतारमवृ	२८	४६	अग्ने नयं सुपथा राये	५	३६	अजीजनो हि पर्वमान	२२	१८
अग्निमद्य होतारमवृ	२८	२३	अग्ने नयं सुपथा राये	७	४३	अजो ह्यग्नेर्जनिष्ट शोकात्	१३	५१
अग्निं युनज्मि शवसा	१८	५१	अग्ने नयं सुपथा राये	४०	१६	अति निहो अतिस्त्रिधो	२७	६
अग्निरस्मि जन्मना जात	१८	६६	अग्नेः पक्षतिर्वायोनिर्पक्ष	२५	४	अति विश्वाः परिष्ठाः	१२	८४
अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुद	९	३१	अग्ने पत्नीरिहा वह	२६	२०	अत्यन्योऽभगां नान्या	५	४२
अग्निर्कषिः पर्वमानः पाञ्च	२६	९	अग्ने पर्वस्व स्वपा असे	८	३८	अत्र पितरो मादयध्वं	२	३१
अग्निज्योतिपा ज्योतिष्मान्	१३	४०	अग्ने पावक रोचिषा	१७	८	अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं	२९	१८
अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः	३	९	अग्ने प्रेहि प्रथमो देव	१७	६९	अथैतानष्टो विरूपानाल	३०	२२
अग्निर्देवता वातो देवता	१४	२०	अग्ने ब्रह्म गृणीष्व	१	१८	अदब्धेभिः सवितः पायु	३३	६९
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः	३	१२	अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा	१२	७	अदब्धेभिः सवितः पायु	३३	८४
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्	१३	१४	अग्ने यत्ते दिवि वर्चः	१२	४८	अदिंतिद्यौरदितिरन्तरिक्ष	२५	२३
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्	१५	२०	अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं	१२	१०४	अदिंतिष्टा देवी विश्व	११	६१
			अग्ने युक्वा हि ये तवा	१३	३६	अदित्यास्वगस्यदित्य	४	३०

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अदित्यास्त्वा पृष्ठे साद	१४	५	अन्विदनुमते त्वं मन्या	३४	८	अयं ते योनिर्ऋत्वियो	१५	५६
अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि	४	२२	अपश्यं गोपामनिपंचमान	३७	१७	अयं दक्षिणा विश्वकर्मा	१३	५५
अदित्यै राक्षसि विष्णो	१	३०	अपां गम्भन्सीद मा त्वा	१३	३०	अयं दक्षिणा विश्वकर्मा	१५	१६
अदित्यै राक्षसीन्द्राण्या	३८	३	अपाधमपकिल्बिषम	३५	११	अयं नो अग्निर्वरिव	५	३७
अदित्यै राक्षस्यदिति	११	५९	अपातामग्निना घर्म	३८	१३	अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोतु	७	४४
अदित्यै व्युदैनमसि	२	२	अपां त्वेमं साधयाम्यपां	१३	२	अयं पश्चाद्विश्वव्यचा	१३	५६
अदश्रमस्य केतवो विर	८	४०	अपाधमदुभिश्चस्तीर	३३	९५	अयं पश्चाद्विश्वव्यचा	१५	१७
अन्यः क्षीरं व्यपिबत्	१९	७३	अपां पृष्ठमसि योनिर्भ्रेः	११	२९	अयं पुरो भुवस्तस्य	१३	५४
अन्यः संभृतः पृथिव्यै	३१	१७	अपां पृष्ठमसि योनि	१३	५३	अयं पुरो हरिकेशः सूर्य	१५	१५
अन्यः स्वाहा वाभ्यः	२२	२५	अपां पेरुस्यापो देवीः	६	१०	अयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह	३	३९
अथा देवा उदिता सूर्यस्य	३३	४२	अपां केनेन नमुचः	१९	७१	अयमग्निः पुरीष्यो	३	४०
अथा यथा नः पितरः परा	१९	६९	अपासिदं न्ययनं समुद्रस्य	१७	७	अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः	१५	५२
अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य	१५	४५	अपारहं पृथिव्यै देव	१	२६	अयमग्निः संहस्तिणो	१५	२१
अधि न इन्द्रं विष्णो सजा	३३	४७	अपां रसमुद्रस्य सूर्य	९	३	अयमिह प्रथमोऽधायि	३	१५
अधिपयसि बृहती	१५	१४	अपि तेषु त्रिषु पदेषु	२३	५०	अयमिह प्रथमोऽधायि	१५	२६
अध्यवोचदधिवक्ता	१६	५	अपेतं वीत वि च संपतातो	१२	४५	अयमिह प्रथमोऽधायि	३३	६
अध्यवो अग्निभिः सुतं	२०	३१	अपेतो यन्तु पुण्योसुप्त	३५	१	अयमुत्तरात्संयद्रसुस्तस्य	१५	१८
अनुङ्गान्वयः पृच्छिच्छन्दो	१४	१०	अपो देवी मधुमती	१०	१	अयमुपर्यवर्गवसुस्तस्य	१५	१९
अनुङ्गाहमन्वारभामहे	३५	१३	अपो देवीरूपं सज्ज मधु	११	३८	अयं वा मित्रावरुणा	७	९
अनाष्टा पुरस्तात्	३७	१३	अमस्वतीमग्निना वाचं	३४	२९	अयं वेनश्चोदयः पृश्निगर्भा	७	१६
अनाध्वप्यो जातवेदा	२७	७	अप्स्वमे सधिष्टव सौषधी	१२	३६	अयं सुहस्तमृषिभिः	३३	८३
अनु ते शुष्मं तुरयन्तमी	३३	७	अप्स्वन्तरमृतमपु भेषजं	९	६	अयं सुतो अग्निर्यस्मिन्	१२	४७
अनुत्तमा ते मधवन्नकिर्नु	३३	७९	अबोध्यग्निः समिधा	१५	२४	अयं ते स्थ राष्ट्रदा राष्ट्र	१०	३
अनु त्वा माता मन्यतां	४	२०	अभि गोत्राणि सहसा गार्ह	१७	३९	अर्धः क्रचैरुक्थानां	१९	२५
अनु त्वा रथो अनु मयी	२९	१५	अभि त्वं देव संहितारं	४	२५	अर्धमासाः परं पृषि	२३	४१
अनुनोद्यानुमतिर्युजं	३४	९	अभि त्वा शरानोनुमो	२७	३५	अर्धमभ्यो हस्तिपं जवाया	३०	११
अनु वीरैरनु पुण्यास्म	२६	१९	अभिधा असि भुवनम	२२	३	अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं	९	२७
अनेजदेकं मनसो जवीयः	४०	४	अभि प्रवन्तं समनेव यो	१७	९६	अवाञ्चो अथा भवता यज	३६	५१
अन्तरमे रुचा त्वमुखा	१२	१६	अभिभूरस्तेतास्ते पञ्च	१०	२८	अवतत्य धनुर्दृष्टसह	१६	१३
अन्तरा मित्रावरुणा	२९	६	अभि युजं गृणीहि नः	२६	२१	अवपतन्तीरवदन्दित्र	१२	९१
अन्तश्चरति रोचनास्य	३	७	अमीमं महिमा दिवं	३८	१७	अवभृथ निचुम्पुण	८	२७
अन्तस्ते द्यावापृथिवी	७	५	अमी पु णः सखीनां	२७	४१	अवभृथ निचुम्पुण	३	४८
अन्धं तमः प्रविशन्ति	४०	९	अमी पु णः सखीनां	३६	६	अव रुद्रमदीमहाव	३	५८
अन्धं तमः प्रविशन्ति	४०	१२	अभ्यर्पत सुष्टुतिं गव्यमाजि	१७	९८	अवसृष्टा परापत शरं ग्ये	१७	४५
अन्धु स्थान्धो वोर्भक्षीय	३	२०	अभ्यादधासि समिधमग्ने	२०	२४	अविर्न मेघोनसि	१९	९०
अन्नपुतेऽन्नस्य नो देह	११	८३	अभ्यावर्तस्व पृथिवी	१२	१०३	अवेष्टा दन्दशकाः प्राची	१०	१०
अन्नात्परिस्तुतो रसं	१९	७५	अग्निरसि नार्यसि त्वया	११	१०	अवोचाम कवये मेध्याय	१५	२५
अन्यदेवाहुर्विद्याया	४०	१३	अमीषां चित्तं प्रतिष्ठोभ	१७	४४	अंशुनां ते अंशुः	२०	२७
अन्यदेवाहुः संभवाव	४०	१०	अमुत्र भूयादध यद्य	२७	९	अंशुरंशुष्टे देव	५	७
अन्यवापोऽधमासाना	२४	३७	अमेवं नः सुहवा आ	२६	२४	अंशुश्च मे रुद्रिश्च मे	१८	१९
अन्या वो अन्यामवक्त्र्या	१२	८८	अयं ते योनिर्ऋत्वियो	३	१४	अस्मन्नूर्जं पर्वते शिथि	१७	१
अन्वमिहृषामग्रमख्यत्	११	१७	अयं ते योनिर्ऋत्वियो	१२	५२	अस्मन्वतीरीयते सधु	३५	१०

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

३

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अइमा च मे मृत्तिका च मे	१८	१३	अहः केतुना जुपताः सु	३७	२१	आ न इन्द्रो दूरादा न	२०	४८
अश्याम तं काममग्ने	१८	७४	अहरहरप्रयावं भरन्तो	११	७५	आ न इन्द्रो हरिर्मिया	२०	४९
अश्वत्थेवो निषदनं	१२	७०	अहानि शं भवन्तु नः	३६	११	आ न एतु मनः पुनः	३	५४
अश्वत्थेवो निषदनं	३५	४	अहाव्यमे हविरास्ये ते	२०	७९	आ नासत्या त्रिभिरेका	३४	४७
अश्वस्तूपुरोगोमुगस्ते	२४	१	अहिरिव भोगैः पर्यति बाहुं	२९	५१	आ नो नियुद्धिः शक्तिनी	२७	२८
अश्वस्य त्वा वृष्णः शु	३७	९	अहुतमसि हविर्धाने	१	९	आ नो मित्रावरुणा धृतै	२१	८
अश्ववतीर्गोमतीर्न उपासो	३४	४०	अहं पारावतानालभते	२४	२५	आनो यज्ञं दिविस्पृश	३३	८५
अश्ववतीः सोमावर्ती	१२	८१	आ.			आनो यज्ञं भारती तूर्य	२९	३३
अश्विनकृतस्य ते सरं	२०	३५	आकृतिमग्निं प्रयुजः	११	६६	आत्राणि स्थलीर्मधु	१९	८६
अश्विना गोभिरेन्द्रिय	२०	७३	आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये	४	७	आपतये त्वा परिपतये	५	५
अश्विना घर्म पातः	३८	१२	आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो	३३	४३	आपये स्वाहा स्वापये	९	२०
अश्विना तेजसा चक्षुः	२०	८०	आ कृष्णेन रजसा वर्त	३४	३१	आपवस्व हिरण्यव	८	६३
अश्विना नमुचेः सुतः	२०	५९	आक्रम्य वाजिनपृथिवी	११	१९	आपश्चित्पिप्युस्तुर्यो न	३३	१८
अश्विना पिबतां मधु	२०	९०	आक्रम्य बलमोजो न आ	२९	५६	आपो अद्यान्वचारियः	२०	२२
अश्विना भेषजं मधु	२०	६४	आगत्य वाज्यध्वानः	११	१८	आपो अस्मान्मातरः शुन्ध	४	२
अश्विना हविरिन्द्रियं	२०	६७	आगन्म विश्वेदेसं	३	३८	आपो देवीः प्रतिगृणीत	१२	३५
अश्विभ्यां चक्षुरमृतं	१९	८९	आप्ताः॥ इ पतीवन्सज्	८	१०	आपो ह्यदृहतीर्विश्व	२७	२५
अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै	१०	३१	आग्नेयः कृष्णर्षीवः सार	२९	५८	आपो हि द्या मयोभुवस्ता	११	५०
अश्विभ्यां पिबस्व सरस्वत्यै	३८	४	आग्नेयं कृष्णर्षीवः सार	१८	२०	आपो हि द्या मयोभुव ३	३६	१४
अश्विभ्यां प्रातःसवन	१९	२६	आ घ्रा ये अग्निमिन्द्रते	७	३२	आप्यायस्व समेतु ते	१२	११२
अश्वो धृतेन धमन्या सम	२९	१०	आच्या जातु दक्षिणतो	१९	६२	आप्यायस्व मदन्तम	१२	११४
अपांठं युस्तु पृतनासु परि	३४	२०	आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः	१५	५	आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्म	२२	२२
अषाढासि सहमाना	१३	२६	आजङ्गन्ति सान्वेषां जघनां	२९	५०	आ मन्द्रैरिन्द्र हरिर्मियाहि	२०	५३
अष्टौ व्यत्यक्तुकुम्भः पृथि	३४	२४	आजिघ्न कलशं मद्या	८	४२	आ मा वाजस्य प्रसवो	९	१९
असंख्याता सहस्राणि	१६	५४	आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्वा	२९	२८	आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः	२९	५७
असवे स्वाहा वसवे स्वाहा	२२	३०	आजुह्वाना सरस्वती	२०	५८	आयं गौः पृश्निरकम्पी	३	६
असिं युमो अस्यादित्यो	२९	१४	आजुह्वानः सुप्रतीकः	१७	७३	आ यदिषे नृपतिं तेज	३३	११
असुन्वन्तमयजमानमिच्छ	१२	६२	आ तं भज सौश्रवसे	१२	२७	आयन्तु नः पितरः सोम्या	१९	५८
असुर्या नाम ते लोका	४०	३	आ तत्त इन्द्रायवः पनन्त	३३	२८	आयातमुपं भूषत	३३	८८
असौ यस्ताम्रो अरुण	१६	६	आतिथ्यरूपं मासरं	१९	१४	आयात्विन्द्रोऽवस उप नः	२०	४७
असौ या सेना मरुतः	१७	४७	आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभू	३३	२२	आयासाय स्वाहा प्राया	३९	११
असौ योऽवसर्पति	१६	७	आतिष्ठ वृत्रहृत्रथं	८	३३	आयुमे पाहि प्राणं मे	१४	१७
अस्कन्नमद्य देवेभ्य	२	८	आ तू न इन्द्र वृत्रहन्ता	३३	६५	आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो	९	२१
अस्ताव्यः शुनैराः सुशेवो	१२	२९	आतं वत्सो मनोयमत्	१२	११५	आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो	१८	२९
अस्माकुमिन्द्रः समृतेषु	१७	४३	आत्मनं मे वर्चोदा वर्चसे	७	२८	आयुर्यज्ञेन कल्पताः	२२	३३
अस्मात्त्वमधिजातोसि	३५	२२	आत्मबुपस्ये न वृकस्य	१९	९२	आयुष्मानमे हविषा वृ	३५	१७
अस्मिन्महर्ष्यर्णवेऽन्तरि	१६	५५	आत्मानं ते मनसारादजाना	२९	१७	आयुष्यं वर्चस्पृथराय	३४	५०
अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो	३३	५०	आ त्वाहर्षमन्तरभूत्	१२	११	आयोष्टा सदेने सादया	१५	६३
अस्मे वो अस्विन्द्रियं	९	२२	आदित्यं गर्भं पर्यसा	१३	४१	आरात्रि पार्थिवः रजः	३४	३२
अस्य प्रतामनुद्युतः	३	१६	आदित्यैर्नो भारती वष्टु	२९	८	आरोदसी अपृणदास्वमह	३३	७५
अस्याजरासो दुमामरित्रा	३३	१	आधत्त पितरो गर्भं	२	३३	आ वाचो मध्यमस्तहस्र	१५	५१
अस्येन्द्रो वावृषे वृष्ण्यं	३३	९७	आ न इडाभिर्विदथे सुशस्ति	३३	३४			

सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेषु-

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
आवायो भूप शुचिपा	७	७	इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायो	८	५५	इमा उ कुं भुवना सीष	२५	४६
आविर्मयी आवित्तो	१०	९	इन्द्रश्च सुम्राद्धवरुणश्च	८	३७	इमा रुद्राय तवसे कपदिने	१६	४८
आ विश्वतः प्रत्यञ्च	११	२४	इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं	२५	८	इमामगृभणत्रशानामृतस्य	२२	२
आवो देवास ईमहे	४	५	इन्द्रस्य रूपमृषभो	१९	९१	इमा ते वाजिन्नवमार्ज	२९	१६
आशुः शिशानो वृषभो	१७	३३	इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रा	१०	२१	इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ	३३	८१
आशुखिष्टुद्धान्तः पञ्च	१४	२३	इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसा	९	५	इमौ ते पक्षावजरौ	१८	५२
आश्रावयेति स्तोत्रियाः	१९	२४	इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं	२९	५४	इत्यग्र आसीन्मुखस्य	३७	५
आसन्दी रूपधराजा	१९	१६	इन्द्रस्य वृणो वरुणस्य	१७	४१	इयदस्यायुरस्यायुर्मथि	१०	२५
आसीनासो अरुणीना	१९	६३	इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन	१९	८५	इयमुपरि मतिस्तस्यै	१३	५८
आ सुते सिञ्चत श्रियं	३३	२१	इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ २॥ अ-२०	५१		इयं वेदिः परो अन्तः पृथि	२३	६२
आ सुवयन्ती यजत	२९	३१	इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य	५	३०	इरज्यन्ते प्रथयस्व	१२	१०९
आहं पितृन्सुविद्वान् २॥ उ	१९	५६	इन्द्रस्योजस्य मुखस्य वो	३७	६	इरावती धेनुमती हि भूत	५	१६
इ.			इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वा	३३	९३	इहरतिरिह रमध्व	८	५१
इच्छन्ति त्वा सोम्यासुः	३४	१८	इन्द्राग्नी अव्ययमाना	१४	११	इहैवाग्ने अधिधारया	२७	४
इह एवदित एहि काम्या	३	२७	इन्द्राग्नी आगतं सुतं	७	३१	इयं ते युजियां तनूः	४	१३
इह एवदित एहि सर	३८	२	इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति	३३	४९	इपमूर्जमहमित आद	१२	१०५
इडाभिर्मिरीढ्यः सोमो	२१	१४	इन्द्राग्नयोः पक्षतिः सरस्वत्यै	२५	५	इपश्चोर्जश्च शारदावतू	१४	१६
इडाभिर्भक्षानामोति	१९	२९	इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतू	६	३२	इपश्चोर्जश्च शारदावतू	१४	१६
इडाभमे पुरुदधुसं सुनि	१२	५१	इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रव	३८	८	इपिरो विश्वव्यचा वातो	१८	४१
इडायास्त्वा पुदे व्यं	३४	१५	इन्द्रायाहि चित्रभानो	२०	८७	इपे राये रमस्व सहसे	१३	३५
इडे रन्ते हव्ये काम्ये	८	४३	इन्द्रायाहि तनुजान	२०	८९	इपे पिन्वस्त्रोर्जे पिन्वस्व	३८	१४
इदमापः प्रवहतावद्यं च	६	१७	इन्द्रायाहि धियेपितो	२०	८८	इपे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ	१	१
इदमुत्तरास्त्वस्तस्य श्रोत्रं	१३	५७	इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबासो	२६	५	इष्टा अग्निराहुतः पिपतुं	१८	५७
इदं पितृभ्यो नमोऽस्त्व	१९	६८	इन्द्रायेन्दुधुसरस्वती	२०	५७	इष्टेतिनीमं वो मातायो	१२	८३
इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे	३२	१६	इन्द्रेमं प्रतरां नय राजा	१७	५१	इष्टोतीरमध्वरस्य प्रचे	१२	११०
इदं विष्णुर्विचक्रमे	५	१५	इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वे	३३	२५	इष्टो यज्ञो भृगुभिराशी	१८	५६
इदं हविः प्रजननं मे अस्तु	१९	४८	इन्द्रो विश्वस्य राजति	३६	८	ई		
इन्दुर्दक्षः श्येन क्रतावा	१८	५३	इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीति	३३	२६	ईदितो देवैर्हरिवाँ २॥ अ	२०	३८
इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिः	१७	४०	इन्द्राणास्त्वा शतधुहिमा	३	१८	ईदक्षास एतादक्षास	१७	८४
इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबा	२६	४	इमं जीवेभ्यः परिधिं द	३५	१५	ईदक्षान्यादक्ष च सृदक्ष	१७	८१
इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः	५	११	इमं नो देव सवितर्यज्ञं	११	८	ईद्व्यश्वासि वन्द्यश्च	२९	३
इन्द्रं दुरः कव्यो धाव	२०	४०	इमं देवा असपत्नधु	९	४०	ईमन्तासुः सिलिकमेध्य	२९	२१
इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनु	१७	८६	इमं देवा असपत्नधु	१०	१८	ईशानाय परस्वत आल	२४	२८
इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं	७	३५	इमं मा हिधुसीर्दिपाद	१३	४३	ईशावास्यमिदधुसर्व	४०	१
इन्द्रमिदरीं वहतोऽप्रति	८	३५	इमं मा हिधुसीरिक्कशफं	१३	४८	उ.		
इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं	३३	४५	इममूर्णायुं वरुणस्य नाभि	१३	५०	उक्ताः संचरा एता ऐन्द्रा	२४	१५
इन्द्रवायू इमे सुता	७	८	इमधुस्तनमूर्जस्वन्तं धया	१७	८७	उक्ताः संचरा एता ऐन्द्रा	२४	१७
इन्द्रवायू इमे सुता उप	३३	५६	इमं मे वरुण शुधीहव	२१	१	उक्ताः संचरा एता शुना	२४	१९
इन्द्रवायू सुसंदिशा	३३	८६	इमधुसहसधुशतधार	१३	४९	उक्तेभिर्वृत्रहन्तमा याम	३३	७६
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्	१२	५६	इमा गिर आदिलेभ्यो	३४	५४	उक्षा संसुदो अरुणः	१७	६०
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्	१५	६१	इमा मे अग्न इष्टका	१७	२	उखां कृणोतु शक्त्या	११	५७
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्	१७	६१	इमां ते धियं प्रभरे महे	३३	२९			

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

५

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
उग्रं लोहितेन मित्रं	३९	९	उपप्रयन्तो अध्वरं मघं	३	११	ऊ.		
उग्रं श्रीमश्च ध्वान्तश्च	१७	८६	उप प्रागात्परमं यत्सुध	२९	२४	ऊर्ध्वं च मे सूनृतां च मे	१८	९
उग्रं श्रीमश्च ध्वान्तश्च	३९	७	उप प्रागात्सुमन्मेधायि	२५	३०	ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णमदा	४	१०
उग्रा विष्मनिना मृध इन्द्रा	३३	६१	उपयाम गृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ	७	४	ऊर्जं बहन्तीरमृतं घृतं	२	३४
उच्चा ते ज्ञातमन्धसो	२६	१६	उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणो	७	२०	ऊर्जो नपाजातवेदः	१२	१०८
उच्छुष्मा ओषधीनां	१२	८२	उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा	७	२२	ऊर्जो नपातः स हिनाय	२७	४४
उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु	३४	५३	उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि	७	२५	ऊर्ध्वं ऊ घु णं ऊतये	११	४२
उत स्नास्य द्रवतस्तुर	९	१५	उपयामगृहीतोऽसि मधवे	७	३०	ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्विरौ	२३	२७
उतेदानीं भगवन्तः स्याम	३४	३७	उपयामगृहीतोऽस्यादित्ये	८	२	ऊर्ध्वा अंस्य समिधो	२७	११
उत्क्राम महते सौभगाय	११	२१	उपयामगृहीतोऽसि सावि	८	७	ऊर्ध्वामारोह पृक्षिस्त्वा	१०	१४
उत्तानायामवभरा चि	३४	१४	उपयामगृहीतोऽसि सुप्र	८	८	ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय	२३	२६
उत्तिष्ठो जेसा सह	८	३९	उपयामगृहीतोऽसि बृह	८	९	ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्या	१३	१३
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव	३४	५६	उपयामगृहीतोऽसि हरि	८	११	ऊ.		
उत्थाय बृहती भवोदु	११	६४	उपयामगृहीतोऽस्यमये	८	४७	ऊक्सामयोः शिल्पे स्थ	४	९
उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि	२३	२१	उपयामगृहीतोऽस्याश्वि	१९	८	ऊचं वाचं प्रपद्ये मनो	३६	१
उत्सादेभ्यः कुञ्जं प्रमुदै	३०	१०	उपयामगृहीतोऽस्यश्वि	२०	३३	ऊचे त्वा रुचे त्वां भोसे	१३	३९
उदक्रमीद्विणोदा वाज्यवा	११	२२	उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	२३	२	ऊचो नामास्मि यजूंषि	१८	६७
उदमे तिष्ठ प्रत्यातनुष्व	१३	१२	उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	२३	४	ऊजवे त्वा साधवे त्वा	३७	१०
उदीचीमारोहानुष्टुवा	१०	१३	उप प्रागाच्छसनं वाज्यवा	२९	२३	ऊर्जीते परिवृद्धिं नोऽर्मा	२९	४९
उदीरतामवर उत्परास	१५	४९	उपश्वासय पृथिवीमुत धां	२९	५५	ऊतं च मेमृतं च मे	१८	६९
उदु तिष्ठ स्वध्वरावानो	११	४१	उपहृता इह गाव उप	३	४७	ऊतजिच्च सत्यजिच्च सेन	१७	८३
उदुत्तमं वरुणपाशमस्मात्	१२	१२	उपहृताः पितरः सोम्यासो	१९	५७	ऊतये स्तेनहृदयं वैरह	३०	१३
उदु त्वं ज्ञातवेदसं देवं	७	४१	उपहृतो द्यौष्पितोप मां	२	११	ऊतवेक्ष ऊतया पर्व	२३	४०
उदु त्वं ज्ञातवेदसं देवं	८	४१	उपहृरे गीरीणां सुसंगमे	२६	१५	ऊतवेक्षे यज्ञं वितन्वन्तु	२६	१४
उदु त्वं ज्ञातवेदसं देवं	३३	३१	उपावस्यन् तमन्या समञ्ज	२९	३५	ऊतवः स्थ ऊतावृषः	१७	३
उदु त्वा विश्वेदेवा	१२	३१	उपावीरस्युप देवान्देवी	६	७	ऊतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च	१७	८२
उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने	१७	५३	उपास्ये गायता नरः पर्व	३३	६२	ऊतश्च सत्यमृतश्च सत्यं	११	४७
उदेनमुत्तरां नयामे	१७	५०	उभा पिबतमश्विनोभा	३४	२८	ऊतावानं महिषं विश्व	१२	१११
उदेपां ब्राह्म अतिरमुद	११	८२	उभाभ्यां देव सवितः	१९	४३	ऊतावानं वैश्वानरमुतस्य	२६	६
उद्गमं च निगमं च	१७	६४	उभा वाभिन्द्रासी आहु	३	१३	ऊताषाडूतधामाभिर्गन्धर्वः	१८	३८
उद्विष्यस्तभान्तरिक्षं	५	२७	उभे सुश्रन्द्र सर्पिषो	१५	४३	ऊतुथेन्द्रो वनस्पतिः	२०	६५
उद्विष्य मघवन्नायुधान्यु	१७	४२	उरु विष्णो विक्रमस्त्रोरु	५	३८	ऊधगित्था स मर्यः	३३	८७
उज्जत ऋषभो वामनः	२४	७	उरु विष्णो विक्रमस्त्रोरु	५	४१	ए.		
उहुध्यस्वामे प्रतिजागृहि	१५	५४	उशन्तस्त्वा निधीमबुश	१९	७०	एकया च इशभिश्च	२७	३३
उहुध्यस्वामे प्रतिजागृहि	१८	६१	उशिक्षं देव सोमामे	८	५०	एकया स्तुवत प्रजा	१४	२८
उहुयं तमसस्पति स्तुः	२०	२१	उशिक्षावको अरतिः	१२	२४	एकस्त्वधुरश्वा विशस्ता	२५	४२
उहुयं तमसस्पति स्तुः	२७	१०	उशिर्गसि कविरह्वारिसि	५	३२	एकस्मे स्वाहा द्वाभ्यां	२२	३४
उहुयं तमसस्पति स्तुः	३५	१४	उषस्तच्चित्रमाभरास्त्रभ्यं	३४	३४	एका च मे तिस्रश्च मे	१८	२४
उहुयं तमसस्पति ज्योति	३८	२४	उषासानक्तमश्विना	२०	६१	एजेतु दशमास्यो गर्भो	८	२८
उप ज्मभुप वेतसेव	१७	६	उषासानक्ता बृहती बृह	२०	४१	एण्यहो मण्डूको मूर्धिका	२४	३६
उप त्वामे हविर्भन्तीर्धृता	३	४	उपे यद्दी सुपेशसा	२१	१७	एतं जानीथ परमे	१८	६०
उप नः सूनवो गिरः शुण्व	३३	७७	उस्त्रावेतं धर्षाहो युज्येथा	४	३३			

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
एतं ते देव सवितर्यंजं	२	१२	कृदाचन स्त्रीरसि नेन्द्र	८	२	कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि	७	२९
एतत्ते रुद्रावसं तेन	३	६१	कन्या इव बहुमेतुवा उ	१७	१७	कोऽसि कतमोऽसि कस्यै	२०	४
एतच्छंसधस्यं परि ते	१८	५९	कया नश्चित्र आशुवदूती	२७	३९	कः स्विदेकाकी चरति	२३	४५
एता अर्षन्ति ह्यधात्समुद्रात्	१७	९३	कया नश्चित्र आशुव	३६	४	कः स्विदेकाकी चरति	२३	९
एता उ वः सुभगा विश्व	२९	५	कया त्वं न ऊत्याभिप्र	३६	७	कर्मध्वमभिना नाक	१७	६५
एता ऐन्द्राभा द्विरूपा	२४	८	कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्य	३५	९	क्रुच्यादमभिं प्रहिणोमि	३५	१९
एतावद्रूपं यज्ञस्य	१९	३१	कृण्व्यो न व्यचस्वतीर	२०	६०	क्षत्रस्य त्वा परस्पाय	३८	१९
एतावानस्य महिमातो	३१	३	कस्त्वा युनक्ति स त्वा	१	६	क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्र	२०	१
एदमगन्म देवयजनं	४	१	कस्त्वाऽऽच्छयति कस्त्वा	२३	३९	क्षत्रस्योत्तमसि क्षत्रस्य	१०	८
एधोऽस्येधिमीमहि समिदसि	२०	२३	कस्त्वा सत्यो मदनां	२७	४०	क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सध	२७	५
एधोऽस्येधिमीमहि समि	३८	२५	कस्त्वा सत्यो मदनां	३६	५	क्षपो राजञ्जुत त्मनाग्ने	१५	३७
एना विश्वान्युर्य आ	२६	१८	कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा	२	२३	ख.		
एना वो अग्निं नमसो	१५	३२	का ईमरे पिशंगिला का	२३	५५	खड्गो वैश्वदेवः श्वां कुण्णः	२४	४०
एभिर्नो अर्कैर्भवानो	१५	४६	काण्डात्काण्डात्परोहन्ती	१३	२०	ग.		
एवश्चन्दो वरिवश्चन्दः	१५	४	का त्वा जिघमिं मनसा	११	२३	गणानां त्वा गणपतिध	२३	१९
एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं	२०	५४	कान्ययोराराजनेषु कत्वा	३३	७२	गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः	२	३
एष छागः पुरो अश्वेन	२५	२६	कामं कामदुधे धुक्व	१२	७२	गर्भो अत्योषधीनां गर्भो	१२	३७
एष ते गायत्रो भाग इति	४	२४	काय स्वाहा कस्यै स्वाहा	२२	२०	गर्भो देवानां पिता मं	३७	१४
एष ते निर्रक्ते भागस्तं	९	३५	कार्षीरसि समुद्रस्य त्वा	६	२८	गायत्रं छन्दसि त्रैष्टुभ	३८	६
एष ते रुद्र भागः	३	५७	का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः	२३	११	गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनु	२३	३३
एष वः स्तोमो मरुत	३४	४८	का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः	२३	५३	गायत्रेण त्वा छन्दसा	१	२७
एषस्य वाजी क्षिपणिं	९	१४	किध्वस्विदासीदधिष्ठानं	१७	१८	गाव उपावतावतं मही	३३	१९
एषा ते अग्ने समित्तया	२	१४	किध्वस्विद्वनं क उ स	१७	२०	गाव उपावतावतं मही	३३	७१
एषा ते शुक्र तनुः	४	१७	किध्वस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः	२३	४७	गृहा मा बिभीत मा	३	४१
एषा वः सा सत्या संवा	९	१२	कुक्कुटोसि मधुजिह्व	१	१६	गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं	१७	३८
एषो ह देवः प्रदिशो नु	३२	४	कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः	३३	२७	गोभिर्न सोममश्विना	२०	६६
एषुषु ब्रवाणि तेऽग्रं	२६	१३	कुम्भो वनिष्टुर्जनिता	१९	८७	गोमदूषणासत्याश्वा	२०	८१
ऐ.			कुर्वन्नेवेह कर्माणि जि	४०	२	ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो	९	४
ऐन्द्र प्राणो अङ्गे अङ्गे	६	२०	कुलायिनीं घृतवती	१४	२	ग्रीष्मेण क्रतुना देवा	२१	२४
ओ.			कुविदङ्ग यवमन्तो यव	१९	६	घ.		
ओजश्च मे सहश्च म	१८	३	कुविदङ्ग यवमन्तो यव	१०	३२	घमैतच्चे पुरीषं तेन	३८	२१
ओमासश्वर्षणीधृतो	७	३३	कुविदङ्ग यवमन्तो यव	२३	३८	घृतं घृतपावनः पिबत्	६	१९
ओषधयः प्रतिगृष्णीत्	११	४८	कृणुष्व पाजः प्रसितिं न	१३	९	घृतं मिमिक्षे घृतमस्य	१७	८८
ओषधयः समवदन्त	१२	९६	कृष्णग्रीवा आग्नेयाः	२४	६	घृतवती भुवनानामभि	३४	४५
ओषधीः प्रनिमोदध्वं	१२	७७	कृष्णग्रीवा आग्नेया ब्रध्न	२४	१४	घृताचीं स्थो धुर्यो पातध	२	१९
ओषधीरिति मातरः	१२	७८	कृष्णग्रीवा आग्नेया	२४	९	घृताच्यसि जुह्वाना	२	६
क.			कृष्णा औमा धूम्रा आ	२४	१०	घृतेन सीता मधुना सम	१२	७०
ककुभ्ररूपं वृषभस्य	८	४९	कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्र्ये	२	१	घृतेनाकौ पशध्वस्त्रायेथां	६	११
कर्त्तव्य विष्टाः कत्यक्षरा	२३	५७	केतुं कृण्वन् केतवे पेशो	२९	३७	घृतेनाजन्तं पयो देव	२९	२
कृदाचन प्रयच्छस्युमे	८	३	केवन्तः पुरुष आविवेश	२३	५१			
कृदाचन स्त्रीरसि	३	३४	को अस्य वेद भुवनस्य	२३	५९			
			कोऽद्रात्कसा अद्राकामो	७	४८			

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

७

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
च.								
चक्षुषः पिता मनसा हि	१७	२५	तद्विप्रासो विपुन्यवो जा	३४	४४	तिष्ठेधा सरस्वत्य	२०	६३
चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे	१८	२५	तद्विष्णोः परमं पदं	६	५	तिष्ठो देवीर्हविषा वर्ष	२०	४३
चतुस्त्रिंशत्तन्तवो ये	८	६१	तनूनपाच्छुचिब्रतस्तनूपा	२१	१३	तिष्ठो देवीर्हविरेदं	२७	१९
चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देव	२५	४१	तनूनपादसुरो विश्ववेदा	२७	१२	तीवान्घोषान्कृण्वन् वृष	२९	४४
चतुःस्रिर्नाभिर्कृत	३८	२०	तनूनपात्पथ कृतस्य याना	२९	२६	तुभ्यं ता अङ्गिरस्सम	१२	११६
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य	१७	९१	तनूपा भिषजा सुतेऽ	२०	५६	तुवृदसि तुवृते त्वा	१५	९
चन्द्रमा अप्सुन्तरासु	३३	९०	तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे	३	१७	ते अस्य योषणे दिव्ये	२७	१७
चन्द्रमा मनसो जातश्च	३१	१२	तन्तुना रायस्पोषेण	१५	७	ते आचरन्ती समनेव	२९	४१
चित्सि जहोमि मनसा	१७	७८	तन्नेस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु	२७	२०	तेजोऽसि तेजो मर्य धेहि	१९	९
चित्रं देवानासुदंशादनीकं	७	४२	तन्नो वातो मयोभु वातु	२५	१७	तेजोऽसि शुक्रममृतमा	२२	१
चित्रं देवानासुदंशादनीकं	१३	४६	तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे	३३	३८	तेजः पशूनां हविरिन्द्र	१९	९५
चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पति	४	४	तपश्च तपस्यश्च शैशि	१५	५७	ते नो अवन्तो हवन	९	१७
चिदसि तया देवतया	१२	५३	तपसे कौलालं मायायै कुमारं	३०	७	ते हि पुत्रासो अदितेः	३	३३
चिदसि मनोसि धीरेसि	४	१९	तपसे स्वाहा तप्यते	३९	१२	तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः	३	२६
चोदयित्री सूनुतानां	२०	८५	तसार्यनी मेऽसि वित्तार्यनी	५	९	तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो	३	३
ज.			तमिद्रभं प्रथमं दध्ना	१७	३०	तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवा	१५	५०
जनयस्यै त्वा संयौमीद	१	२२	तमिन्द्रं पशवः सचा	२०	६९	तं प्रवर्था पूर्वथा विश्वये	७	१२
जनस्य गोपा अजनिष्ट	१५	२७	तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं	२५	१८	तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्	३१	९
जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय	३३	६४	तमु त्वा दध्यङ्घ्रिः	११	३३	तं वो दुस्मर्तृपहं वसो	२६	११
जवो यस्ते वाजिन्निहितो	९	९	तमु त्वा पाथ्यो वृषा	११	३४	त्रया देवा एकादश	२०	११
जिह्वा मे भद्रं वाङ्माहो	२०	१२	तुरणिर्विश्वदर्शतो ज्योति	३३	३६	त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं	२०	५०
जीमूर्तस्येव भवति प्रतीकं	२९	३८	तव अमास आशुया	१३	१०	त्रिधा हितं पुणिर्भिर्गुह्य	१७	९२
जुषाणो बर्हिर्हविर्वाच इन्द्रः	२०	३९	तव वायवृतस्पते त्वष्टु	२७	३४	त्रिंशद्वासा विराजति	३	८
ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं	१८	४	तव शरीरं पतयिष्यन्वेन	२९	२२	त्रीणि त आहुर्दिवि बन्ध	२९	१५
ज्योतिरसि विश्वरूपं	५	३५	तवायं सोमस्त्वेमेष्ट	२६	२३	त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णु	३४	४३
त.			तस्मा अरं गमाम वो	३६	१६	त्रीणि शता त्री सहस्राण्यु	३३	७
त आर्यजन्त द्रविणं	१७	२८	तस्मा अरं गमाम वो	११	५२	त्रिपादूर्ध्व उदैत्युरुषः पादौ	३१	४
तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात्	३६	२४	तस्मादश्वा अजायन्त	३१	८	त्रीन्समुद्रान्समस्यत्	१३	३१
ततो विराडजायत विराजो	३१	५	तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृ	३१	६	त्र्यम्बकं यजामहे	३	६०
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द	१८	४९	तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत	३१	७	त्र्यवयो गायत्र्यै पञ्चा	२४	१२
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द	२१	२	तस्य व्यंशुसुमतौ यज्ञिय	२०	५२	त्र्यविश्व मे त्र्यवी च मे	१८	२६
तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो	३०	२	तस्यास्ते सुत्यसंवसः	४	१८	त्र्यायुषं जमदग्नेः	३	६२
तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो	३	३५	ता अस्य सुददोहसः	१२	५५	त्वं नो अग्ने तव देव	३४	१३
तत्संवितुर्वरेण्यं भर्गो देव	२२	९	ता अस्य सुददोहसः	१५	६०	त्वं नो अग्ने वरुणस्य	२१	३
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं	३३	३७	ता उभौ चतुरः पदः संप्र	२३	२०	त्वमग्ने इदितः कव्यवाहन	१९	६६
तद्विना भिषजा रुद्रवर्त	१९	८२	ता न आवोदमश्विना	२०	८३	त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा	१४	१२
तदस्य रूपममृतं शुची	१९	८१	ता नासत्या सुपेशसा	२०	७४	त्वमग्ने व्रतपा असि	४	१६
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठ	३३	८०	तान्पूर्वया निविदा हूमहे	२५	१६	त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशु	११	२७
तदेवाग्निस्तदादित्यस्त	३२	१	ता भिषजा सुकर्माणा	२०	७५	त्वमग्ने प्रशंसिषो देवः	६	३७
तदेजति तजैजति त	४०	५	तां संवितुर्वरेण्यस्य	१७	७४	त्वमिन्द्र प्रवृत्तिर्विभिषा	३३	६६
			तिरश्चीनो विततो रुद्रिरेषां	३३	७४	त्वमिमा ओषधीः सोम	३४	२२
			तिष्ठ इडा सरस्वती भार	२१	१९	त्वमुत्तमास्योषधे तव	१२	१०१

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः	१३	५२	देवं देवं चोर्वसे देवं	३३	९१	देवी उपासावधिना	२१	५०
त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः	१८	७७	देवं बर्हिर्नन्दं सुदेवं	२८	१२	देवी उपासानक्ता देव	२८	३७
त्वया हि नः पितरः सोम	१९	५३	देवं बर्हिवयोधसं देव	२८	३५	देवी उपासानकेन्द्रं यज्ञे	२८	१४
त्वष्टा तुरीपे अद्भुत इन्द्रा	२१	२०	देवं बर्हिर्वारितीनां	२८	४४	देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदु	२८	१६
त्वष्टा दधुन्धुममिन्द्राय	२०	४४	देवं बर्हिर्वारितीनां देव	२८	२१	देवी ऊर्जाहुती दुधे	२१	५२
त्वष्टा वीरं देवकामं जजान	२९	९	देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे	२१	५७	देवी ऊर्जाहुती दुधे	२८	३९
त्वष्टा सोमं प्रचिकितो मनीषा	१९	५२	देवं बर्हिः सरस्वती	२१	४८	देवी छावापृथिवी मुख	३७	३
त्वष्टा सोमं पितृभिः स	१९	५४	देवश्चतौ देवेष्वाधोपतं	५	१७	देवी जोष्टी वसुधिते	२८	३८
त्वां गन्धर्वा अखनन्	१२	९८	देवं सवितरेष ते सोम	५	३९	देवी जोष्टी वसुधिते	२८	१५
त्वां चित्रश्रवस्तम	१	३१	देवं सवितः प्रसुव यज्ञं	९	१	देवी जोष्टी सरस्वत्य	२१	५१
त्वामग्ने पुर्करादधि	१५	२२	देवं सवितः प्रसुव यज्ञं	११	७	देवीद्वार इन्द्रं संघाते	२८	१३
त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा	२७	३	देवं सवितः प्रसुव यज्ञं	३०	१	देवीद्वारो वयोधसुष्टु	२८	३६
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा	१५	२८	देवस्य चेततो महीं प्र	२२	११	देवीद्वारो अग्निना भिष	२१	४९
त्वामग्ने यजमाना अनु	१२	२८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	१०	देवीरापः शुद्धा वोढुष्टु	६	१३
त्वामद्य ऋष आर्षेय	२१	६१	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	२१	देवीराप एष वो गर्भः	८	२६
त्वाष्टुहि मन्दतममर्कशोकैः	३३	१३	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१	२४	देवीरापो अपानपाद्यो व	६	२७
त्वामिद्धि हवामहे सातौ	२७	३७	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	५	२२	देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः	२८	१८
स्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः	३३	१४	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	५	२६	देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः	२८	४१
द.			देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	१	देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः	२१	५४
दक्षिणामारोह त्रिष्टुवा	१०	११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	९	देवेन नो मनसा देवसोम	३४	२३
दक्षिणाण्यो अकारिषं	२३	३२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	६	३०	देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञिये	३३	५४
दष्ट्राभ्यां मुल्लिखन्	११	७८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	९	३०	देवो अग्निः स्विष्टकृहेवा	२८	२२
दक्षा युवाकवः सुता ना	३३	५८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	९	३८	देवो अग्निः स्विष्टकृहेवा	२१	५८
दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्राय	३९	२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	११	९	देवो अग्निः स्विष्टकृहेवा	२८	४५
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे	१२	१८	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	११	२८	देवो देवैर्वनस्पतिर्हि	२१	५६
दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्ध	२९	५३	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	१८	३७	देवो देवैर्वनस्पतिर्हि	२८	२०
दिविधा इमं यज्ञमिमं	३८	११	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	२०	३	देवो नराशष्टुसो देव	२८	४२
दिवि पृष्टो अरोचता	३३	९२	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	३७	१	देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं	२८	४३
दिवि विष्णुर्व्यक्रुष्ट	२	२५	देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे	३८	१	देव्यो वक्र्यो भूतस्य प्रथ	३७	४
दिवो मृधासि पृथिव्या	१८	५४	देवस्य सवितुर्मतिमासवं	२२	१४	देहि मे ददामि ते	३	५०
दिवो वा विष्ण उत वा	५	१९	देवस्याहष्टसवितुः सुवे	९	१०	देव्या अध्वर्यवस्त्वा	२३	४२
दीक्षार्थं रूपष्टशष्पाणि	१९	१३	देवस्याहष्टसवितुः सुवे	९	१३	देव्या मिमाना मनुषः	२०	४२
दुरो देवीर्विशो महीर्ब्रह्मा	२१	१६	देवस्त्वा सवितोर्द्वपतु	११	६३	देव्याय धुत्रे जोष्टे	१७	५६
इते इष्टुर्हमा ज्योक्ते	३६	१९	देवहृयश् आ च वक्षत्	१७	६२	देव्यावध्वर्यु आगतष्टु	३३	७३
इते इष्टुर्हमा मित्रस्य	३६	१८	देवा गातुविदो गातुं नित्वा	८	२१	देव्यावध्वर्यु आगतष्टुरथेन	३३	३३
इशानो रुक्म उर्व्या व्य	१२	१	देवा देवानां भिषजा	२१	५३	देव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं	२७	१८
इशानो रुक्म उर्व्या व्य	१२	२५	देवा दैव्या होतारा	२८	४०	देव्या होतारा भिषजेन्द्रेण	२१	१८
इष्टा परिश्रुतो रसष्टु	१९	७९	देवा दैव्या होतारा देव	२८	१७	देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा	२९	३२
इष्टा रूपे व्याकरोत्	१९	७७	देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजू	२५	१५	थां मालेखीरन्तरिक्षं	५	४३
देव इन्द्रो नराशष्टुसः	२१	५५	देवा यज्ञमन्तन्वत भेषजं	१९	१२	द्युभिरकुभिः परिपात	३४	३०
देव इन्द्रो नराशष्टुसंखि	२८	१९	देवान्दिवमग्न्युशस्तौ	८	६०	द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः	२३	१२
देवकृतस्यैनसोऽव्यजन्	८	१३	देवासो हि ष्या मनवे	३३	९४	द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरक्ष	२३	५४

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

९

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं	३६	१७	नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो	३०	८	नमोस्तु सपेभ्यो ये केच	१३	६
द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं	२३	४३	नमश्च नभस्यश्च वार्षि	१४	१५	नमो हिरण्यबाहवे	१६	१७
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सुध	११	२०	नम आशवे चाजिराय	१६	३१	नमो ह्रस्वाय च वामना	१६	३०
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु	१३	५	नम उष्णीषिणे गिरिच	१६	२२	न यत्परो नान्तर आद	२०	८२
द्वजः सर्पिरासुतिः प्रलो	११	७०	नमः कपर्दिने च व्युस	१६	२९	नराशशंसः प्रतिशरो	२०	३७
द्वविणोदाः पिपीषति	२६	२२	नमः कृष्याय चावध्याय	१६	३८	नराशशंसस्य महिमानं	२९	२७
द्रापे अन्धसस्पते दरि	१६	४७	नमः कृत्वायतया	१६	२०	नमीय पुंश्चलश्च हसाय	३०	२०
द्रुपदादिव सुसुचानः	२०	२०	नमः पूर्णाय च पर्णशदाय	१६	४६	नवदशभिस्तुवत	१४	३०
द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे	२७	१६	नमः पायाय चावायय	१६	४२	नवभिस्तुवत पितरो	१४	२९
द्विपदायाश्चतुष्पदा	२३	३४	नमः शंगवे च पशुपतये	१६	४०	नवविश्वशाला स्तुवत	१४	३१
द्वे विरूपे चरतः स्वथे	३३	५	नमः शंभवाय च मयो	१६	४१	न वा उ एतन्मित्रयसे	२३	१६
द्वे सुती अंशुणं पितृणां	१९	४४	नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यः	१६	२८	न वा उ एतन्मित्रयसे न	२५	४४
ध.			नमः शुष्क्याय हरित्या	१६	४५	नहि तेषाममा चन	३	३२
धन्वना गा धन्वनाजि जये	२९	३९	नमः सुभाभ्यः सुभा	१६	२४	नहि स्पशमविदन्नन्यम	३३	६०
धृता दिवो विभाति त	३७	१६	नमः सिकत्याय च प्रवा	१६	४३	नाना हि वा देवहितश्च	१९	७
धाता रातिः संवितेदं	८	१७	नमः सु ते निरुक्ते तिम	१२	६३	नाभा पृथिव्याः संमिधाने	११	७६
धानाः कर्मभः सक्तवः	१९	२१	नमः सेनाभ्यः सेनानि	१६	२६	नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं	२०	९
धानानां रूपं कुर्वलं	१९	२२	नमः सोभ्याय च प्रति	१६	३३	नाभ्या आसीदन्तरिक्षश्च	३१	१३
धानान्वन्तं कर्मिर्भा	२९	२९	नमस्त आयुधायानां	१६	१४	नार्यस्ते पत्न्यो लोम	२३	३६
धान्यमसि धिनुहि	१	२०	नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारे	१६	२७	नाशयित्री बलासस्या	१२	९७
धामच्छदमिरिन्द्रो ब्रह्मा	१८	७६	नमस्ते अस्तु विद्युते	३६	२१	निष्कर्मणं निषदंनं विव	२५	३८
धामं ते विश्वं भुवनमधि	१७	९९	नमस्ते रुद्र मन्यवं उतो	१६	१	नियुत्वांन्वायुवाग्द्वयश्च	२७	२९
धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पि	२४	१८	नमस्ते हरसे शोचिषे	१७	११	निवेशनः संगमनो वसूनां	१२	६६
धूम्रान्वसन्तायालभते	२४	११	नमस्ते हरसे शोचिषे	३६	२०	निषसाद धृतव्रतो वरुणः	१०	२७
धूरसि धूर्व धूर्वन्तं	१	८	नमः सुत्याय च पथ्याय	१६	३७	निषसाद धृतव्रतो	२०	२
धृष्टिरस्यपद्मे अग्निमा	१	१७	नमो गुणेभ्यो गुणपति	१७	२५	निहोता होतृषदने	११	३६
ध्रुवक्षितिध्रुवयौनिः	१४	१	नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय	१६	३२	नीलम्रीवाः शितिकण्ठा	१६	५६
ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनः	९	३	नमो धृष्णवे च प्रमृशाय	१६	३६	नीलम्रीवाः शितिकण्ठाः	१६	५७
ध्रुवासि ध्रुणास्तृता	१३	१६	नमो बभ्रुशाय व्याधि	१६	१८	नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं	३०	६
ध्रुवासि ध्रुणेतो जज्ञे	१३	३४	नमो बिल्मिने च कवचिने	१६	३५	नृषदे वेडेः सुषदे वेडे	१७	१२
ध्रुवासि ध्रुवोयं यजमानो	५	२८	नमो मित्रस्य वरुणस्य	४	३५	प.		
ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्टुह	५	१३	नमो रोहिताय रूपतये	१६	१९	पञ्च दिशो देवैर्यज्ञ	१७	५१
न.			नमो वज्रते परिवज्रते	१६	२१	पञ्च नद्यः सरस्वती	३४	११
नक्तोषासा समनसा	१२	२	नमो वन्याय च कक्षाय	१६	३४	पञ्चस्वन्तः पुरुष आवि	२३	५२
नक्तोषासा समनसा	१७	७०	नमो वः पितरो रसाय	२	३२	पथस्पथः परिपति पथ	३४	४२
नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्ष	२२	२८	नमो वालाय च रेष्म्या	१६	३९	पर्यः पृथिव्यां पय ओषधी	१८	३६
न तद्रक्षाश्चि न पिशाचा	३४	५१	नमो विसृज्यो विध्यं	१६	२३	पर्यसा शुक्रमसृतं जनिन्न	१९	८४
न तस्य प्रतिमा अस्ति	३२	३	नमो व्रज्याय च गोष्ठा	१६	४४	पर्यसो रूपं यद्यवा	१९	२३
न तं विदाथ य इमा	१०	३१	नमोऽस्तु नीलम्रीवाय	१६	८	पर्यसो रेत आभृतं	३८	२८
न तं दूरे परमा चिद्र	३४	१९	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि	१६	६४	परमस्याः परावतो	११	७२
न त्वार्धो अग्न्यो दिव्यो	२७३	६	नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथि	१६	६६	परं सत्यो अनु परेहि	३५	७
			नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येन्तरि	१६	६५	परमेष्ठी त्वा सादयतु	१५	५८

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
परमेष्ठी त्वा सादयतु	१७	६४	पुनाति ते परितुतः	१९	४	प्रति स्पशो विसृज	१३	११
परमेष्ठुभिधीतः प्रजा	८	५४	पुरा क्रूरस्य विसृपों	१	२८	प्रतीचीमारोह जगती	१०	१२
परस्या अधि संवतोऽवरा	११	७१	पुरीष्यासो अमयः पाव	१२	५०	प्रदूर्त वाजिन्नादव	११	१२
परि ते दूढभो रथो	३	३६	पुरीष्योसि विश्वमरा	११	३२	प्रतूर्ववेदवक्रामजशी	११	१५
परि ते धन्वनो हेति	१६	१२	पुरुदस्यो विषरूपः	८	३०	प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा	१	२९
परि त्वा गिर्वणो गिर इमा	५	२९	पुरुमसृगश्चन्द्रमसो गोधा	२४	३५	प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा	१	७
परि त्वाग्ने पुरं वयं	११	२६	पुरुष एवेदः सर्वं यद्भुतं	३१	२	प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीया	२०	१२
परि धावापृथिवी सृष्ट	३२	१२	पूर्णां दिवि परापत	३	४९	प्रथमा वाः सरथिना	२९	७
परि नो रुद्रस्य हेति	१६	५०	पूषणं वनिष्टुना न्याहीन्स्थू	२५	७	प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं	३४	५७
परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधुस्व	४	२८	पूषन्तव व्रते वयं न रिष्ये	३४	४१	प्रनो यच्छत्वयमा प्र पूषा	९	२९
परि वाजपतिः कविः	११	२५	पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च	९	३२	प्रपर्वतस्य वृषभस्य	१०	१९
परिवीरसि परि त्वा दैवी	६	६	पृच्छामि त्वा चितये देव	२३	४९	प्र प्रायमग्निर्भरतस्य	१२	३४
प्ररीतो पिबता सुतः	१९	२	पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथि	२३	६१	प्रवाहवा सिद्यतं जीवसे	२१	९
परीत्य भूतानि परीत्य	३२	११	पृथिवि देवयजन्योषध्या	१	२५	प्रमन्महे शवसानाय	३४	१६
परीमे गामनेषत पर्य	३५	१८	पृथिवी च म इन्द्रश्च मे	१८	१८	प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभ	१६	९
पुरो दिवा पुर एना पृ	१७	२९	पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं	१४	१९	प्र याभिर्यासि द्वाश्वाश्च	२७	२७
पर्वमानः सो अद्य नः	१९	४२	पृथिव्या अहमुदन्त	१७	६७	प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो	३३	९६
पवित्रेण पुनीहि मा	१९	४०	पृथिव्याः पुरीषमस्य	२४	४	प्रवायुमच्छा बृहती मनीषा	३३	५५
पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ	१	१२	पृथिव्याः सधस्यादग्नि	११	१६	प्रवावृजे सुप्रया बहिरेषा	३३	४४
पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ	१०	६	पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय	२२	२९	प्रवीरया शुचयो दद्विरे	३३	७०
पशुभिः पशुनामोति	१९	२०	पृथिस्तिरश्चीनं पृथि	२३	४	प्रवो महे मन्दमानाया	३३	२३
पष्टवाद च मे पष्टौही च मे	१८	२७	पृषदश्वा मरुतः पृथिमातरः	२५	२०	प्रवो महे महि नमो	३४	१७
पष्टवाहो विराज उक्षाणो	२४	१३	पृष्टीमै राष्ट्रमदरमश्चसौ	२०	८	प्रसद्य भस्मना योनिमप	१२	३८
पातं नो अश्विना दिवा	२०	६२	पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः	१८	७३	प्रस्तरेण परिधिना	१८	६३
पावकया यश्चितयन्त्या	१७	१०	प्रघासिनो हवामहे	३	४४	प्रागपागुदगधरावसर्वतस्त्वा	६	३६
पावकवर्चाः शुक्रवर्चा	१२	१०७	प्रजापतये च वायवे च गोमू	२४	३०	प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृ	२९	२९
पावका नः सरस्वती	२०	८४	प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षा	२२	५	प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि	१७	६६
पाहि नो अमृ एकया	३७	४३	प्रजापतये पुरुषान्हस्तिन	२४	२९	प्राच्यै दिशे स्वाहावाच्यै	२२	२४
पिता नोसि पिता नो बोधि	३७	२०	प्रजापतिः संश्रियमाणः	३९	५	प्राणदा अपानदा व्यान	१७	१५
पितुं न स्तोत्रं महो ध्रु	३४	७	प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो	१८	४३	प्राणपा मे अपानपाः	२०	३४
पितृभ्यः स्वधायिभ्यः	१९	३६	प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः	३१	१९	प्राणश्च मेऽपानश्च मे	१८	२
पीवोअद्या रथिवृधः	२७	२३	प्रजापतिष्ठा सादयत्वपां	१३	१७	प्राणं मे पादापानं मे	१४	८
पुत्रमिव पितरावश्विनो	१०	३४	प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	१०	२०	प्राणाय मे वचोदा वचैसे	७	२७
पुत्रमिव पितरावश्विनो	२०	७७	प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	२३	६५	प्राणाय स्वाहा अपानाय	२३	१८
पुनन्तु मा देवजनाः	१९	३९	प्रजापतेस्त्वपसा वावृधानः	२९	११	प्राणाय स्वाहापानाय	२२	२३
पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः	१९	३७	प्रजापतौ त्वा देवता	३५	६	प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रः	३४	३४
पुनर्नः पितरो मनो	३	५५	प्र तद्विष्णुः स्वतै वीर्येण	५	२०	प्रातर्जितं अगममश्च	३४	३५
पुनरासद्य सदनमपश्च	१२	३९	प्रतद्वोचेदसृतं नु विद्वा	३२	९	प्रेता जयता नर इन्द्रो	१७	४६
पुनरुज्जा निर्वर्तस्व	१२	९	प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठाभि	२०	१०	प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि	१२	३२
पुनरुज्जा निर्वर्तस्व पुन	१२	४०	प्रतिपदसि प्रतिपदे	१५	८	प्रेद्वो अग्ने दीदिहि पुरो	१७	७६
पुनर्मेनः पुनरायुर्न आगन्	४	१५	प्रति पन्थामपश्चाहि	४	२९	प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये	३३	८९
पुनस्त्वा रुद्रा वसवः समि	१२	४४	प्रतिश्रुत्वा वा अतनं घोषा	३०	१९	प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्रदेव्ये	३७	७

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

११

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
प्रेतु वाजी कर्निकद्व	११	४६	भूरसि भूमिर्त्यदिति	१३	१८	महो अर्णः सरस्वती	२०	८६
प्रेषेभिः प्रेषानामोति	१९	१९	भूर्भुवःस्वः तत्संविदुः	३६	३	मा छन्दः प्रमा छन्दः	१४	१८
प्रोथदक्षो न यवसे	१५	६२	भूर्भुवःस्वधौरिव भूना	३	५	मा तं इन्द्र ते वयं सुरा	१०	२२
प्रोद्यमाणः सोम आगतो	८	५६	भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३	३७	माता च ते पिता च ते	२३	२४
व.			भेषजमसि भेषजं	३	५९	माता च ते पिता च ते	२३	२५
बदसूर्य श्रवसा महो२॥ अ	३३	४०	म.			मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी	१२	६१
वष्महो२॥ असि सूर्य बडा	३३	३९	मखस्य शिरोसि मखाय	३७	८	मा त्वामिध्वैनयीदुम	२५	३७
बर्हिषदः पितर ऊत्युवा	१९	५५	मधवे स्वाहा माधवाय	२२	३१	मा त्वा तपस्त्रिय आत्मा	२५	४३
बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः	१७	३७	मधु नक्तमुतोषसो	१३	२८	मा नः शशुसो अरुषो	३	३०
बद्धीनां पिता बहुरस्य पुत्रः	२९	४२	मधुमतीर्न इषस्कृधि	७	२	मा नस्तोके तनये मा	१६	१६
बाहू मे बलमिन्द्रियं	२०	७	मधु वाता ऋतायुते	१३	२७	मा नो महान्तमुत मा नो	१६	१५
वीभत्सायै पौलकसं वर्णाय	३०	१७	मधुश्च माधवश्च वासं	१३	२६	मा नो मित्रो वरुणो अर्यमा	२५	२४
बृहज्जिदिधम एषां भूरि	३४	२४	मधुमात्रो वनस्पति	१३	२९	मापो मौषधीर्हिंसीर्धात्रो	६	२२
ब्रह्मस्पते अति यदयो अही	२६	३	मध्वा युजं नक्षसे प्रीणानो	२७	१३	मा भेर्मा संविक्या ऊर्ज	१	२३
बृहस्पते परिदीया रथेन	१७	३६	मनस्त आप्यायतां वाक्	६	१५	मा भेर्मा संविक्या ऊर्ज	६	३५
बृहस्पते वाजं जय बृह	९	११	मनो जतिष्ठेतामाज्यस्य	२	१३	मा मा हिंसीज्जनिता	२१	१०२
बृहस्पते सवितर्वोध	२७	८	मनसः काममाकृति	३९	४	मा वो रिषत्वनिता	१२	९५
बोधामे अस्य वचंसो	१२	४२	मनो न येषु हवनेषु	७	१७	मा सु भित्था मा सु रिषो	११	६८
ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज	१९	५	मनो न्वाहामहे नारा	३	५३	माहि भूर्मा पृदाकुर्नमस्त	६	१२
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुर	१३	३	मनो मे तर्पयत वाचं मे	६	३१	मा हिं भूर्मा पृदाकुः	८	२३
ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता	३४	५८	मन्यवैज्यस्तापं क्रोधाय	३०	१४	मित्रश्च म इन्द्रश्च मे	१८	१७
ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय	३०	५	मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं	१३	१	मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्व	५	३४
ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिः	२३	४८	मयि त्यदिन्द्रियं बृहत्	३८	२७	मित्रस्य चर्षणीष्टतोर्वी	११	६२
ब्रह्माणि मे मतयः शशु	३३	७८	मयीदमिन्द्र इन्द्रियं	२	१०	मित्रश्चुहेवे पूतदक्षं वरुणं	३३	५७
ब्राह्मणमद्य विदेयं	७	४६	मयुः प्राजापत्य उलो हलि	२४	३१	मित्रः सुशुसृज्य पृथिवी	११	५३
ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्	३१	११	मरुतांश्चस्कन्धा विश्वेषां	२५	६	मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवा	७	२३
भ.			मरुतो यस्य हि क्षये	८	३१	मित्रो न एहि सुमित्रध	४	२७
भग एव भगवाँ२॥ अस्तु	३४	३८	मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानं	७	३६	मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत	९	३३
भग प्रणेतर्भग सत्यराधो	३४	३६	मरुत्वां २॥ इन्द्र वृषभो रणाय	३८	३८	मीढुष्टम शिवतम शिवो	१६	५१
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा	२५	२१	मर्माणि ते मर्माणा छाद	१७	४९	मुखश्चसदस्य शिर	१९	८८
भद्रां उत प्रदास्तयो	१५	३९	मशकान्केशैरिन्द्रश्चस्वपसा	२५	३	सुबन्तु मा शपथ्या	१२	९०
भद्रो नो अमिराहुतो	१५	३८	महा२॥ इन्द्रो नुवदाचर्षणिप्रा	७	३९	सुधोर्न दिवो अरति पृथि	७	२४
भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व	४	३४	महा२॥ इन्द्रो य ओजसा	७	४०	सुधोर्न दिवो अरति	३३	८
भवतं नः समनसौ	५	३	महा२॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडश	१०	३५	सुधा वयः प्रजापतिः	१४	९
भवतं नः समनसौ	१२	६०	महानाड्यो रेवत्यो	२३	३५	सुधोसि राइ ध्रुवासि	१४	२१
भायै दारवाहारं प्रभायां	३०	१२	महि त्रीणामवोऽस्तु धुक्षं	३	३१	सुगो न भीमः कुचरो	१८	७१
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्ध	१८	४२	मही द्यौः पृथिवी चन	८	३२	मेधां मे वरुणो ददात मेधां	३२	१५
भुवो यज्ञस्य रजसश्च	१३	१५	मही द्यौः पृथिवी चन	१३	३२	मो वृ ण इन्द्रात्र पृथु	३	४६
भुवो यज्ञस्य रजसश्च	१५	२३	महीनां पयोऽसि वर्चोदा	४	३	य.		
भूतार्य त्वा नारातये	१	११	महीमूषु मातरंश्चुम	२१	५	य आत्मदा बलदा यस्य	२५	१३
भूम्या आत्मानलभते	२४	२६	महो अग्नेः समिधानस्य	३३	१७	य इन्द्र इन्द्रियं दुधः	२०	७०
						य इमा विश्वा भुवनानि	१७	१७

मन्त्रम०	अ०	कं०	मन्त्रम०	अ०	कं०	मन्त्रम०	अ०	कं०
य इमे द्यावापृथिवी	२९	३४	यदापो अध्या इति	२०	१८	यस्मिन्सर्वाणि भूता	४०	५
य एतावन्तश्च भूयाश्च	१६	६३	यदि जाम्रघदि स्वप्न	२०	१६	यस्मिन्बृचः साम यजुश्च	३४	५
यकाऽसकौ शकुन्तिका	२३	२२	यदि दिवा यदि नक्तं	२०	१५	यस्य कुर्मो गृहे हविः	१७	५२
यकोऽसकौ शकुन्तकः	२३	२३	यदिमा वाजयज्ञहं	१२	८५	यस्य प्रयाणमन्वन्त्य	११	६
यं क्रन्दसी अवसा तस्त	३२	७	यद्वध्यमुदरस्यापवाति	२५	३३	यस्यायं विश्व आयुः	३३	८२
यजा नो मित्रावरुणा यजा	३३	३	यद्वामे यदरण्ये	३	४५	यस्यास्ते घोर आसन्	१२	६४
यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः	१९	२८	यद्वामे यदरण्ये यस्तु	२०	१७	यस्येमे हिमवन्तो महित्वा	२५	१२
यजाग्रतो दूरमुदैति दैवं	३४	१	यदुत्तं यत्परादानं	१८	६४	यस्ये ते युज्यो गभो	८	२९
यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपति	८	२२	यदेवा देवदेवनं	२०	१४	यस्यौषधीः प्रसर्पथा	१२	८६
यज्ञस्य दोहो विततः	८	६२	यदेवासो ललामगुं	२३	२९	यश्चिदापो महिना पृथ	२७	२६
यज्ञार्यज्ञावो अग्रये	२७	४२	यद्धरिणो यवमसि	२३	३०	यवानां भागोस्यवानां	१४	२६
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः	३१	१६	यद्धरिणो यवमसि	२३	३१	या इषवो यातुधानानां	१३	७
यज्ञो देवानां प्रयेति सुभ्रं	८	४	यद्धविष्यमृतुशो देवयानं	२५	२७	या ओषधीः पूर्वा जाता	१२	७५
यज्ञो देवानां प्रयेति सुभ्रं	३३	६८	यद्वाजिनो दामं संदान	२५	३१	या ओषधीः सोमराज्ञीः	१२	९२
यं ते देवी निरैतिराव	१२	६५	यद्वातो अपो अगनीगन्	२३	७	या ओषधीः सोमराज्ञीः	१२	९३
यते स्वाहा धावते स्वाहो	२२	८	यद्वाहिष्ठं तदग्रये बृह	२६	१२	या तै अग्नेज्यःश्या तनूः	५	८
यतो यतः समीहसे ततो	३६	२२	यन्ता च मे धर्ता च मे	१८	७	या तै धर्म दिव्या शुग्या	३८	१८
यत्र धारा अनपेता	१८	६५	यन्निर्णिजा रेक्णस्ता प्रावृ	२५	२५	या ते धामानि परमाणि या	१७	२१
यत्र वाणाः संपर्तन्ति	१७	४८	यन्नीक्षणं मांस्पचन्या	२५	३६	या ते धामानि हविषा	४	३७
यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सु	२०	२५	यन्नी राड्युच्यसि यम	१४	२२	या ते धामान्युश्मसि	६	३
यत्ते सादे महसा शकृत	२५	४०	यन्मे छिद्रं चक्षुषो	३६	२	या तै रुद्र शिवा तनूः	१६	२
यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्	६	३३	यं परिधिं पृथपृथ	२	१७	या तै रुद्र शिवा तनूः	१६	४९
यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा	३१	१०	यः प्राणतो निर्मिषतो	२३	३	या तै हेतिमीदृष्टम्	१६	११
यत्पुरुषेण हविषा देवा	३१	१४	यः प्राणतो निर्मिषतो महि	२५	११	याँऽऽवाह उशतो देव	८	१९
यत्प्रज्ञानमुत चेतो	३४	३	यमग्ने कव्यवाहनं त्वं	१९	६४	याः फलिनीयां अफला	१२	८९
यत्ते गात्रादग्निना पच्य	२५	३४	यमग्ने पुस्तु मय्यमवा	६	२९	यामिषु गिरिशन्त हस्ते	१६	३
यत्ते पवित्रमर्चिष्यमे	१९	४१	यमश्विना नमुचेरासुरा	१९	३४	यां मेधां देवगणाः पितर	३२	१४
यत्नेन्द्रश्च वायुश्च सम्य	२०	२६	यमश्विना सरस्वती हवि	२०	६८	यावती द्यावापृथिवी	३८	२६
यत्त्रौषधीः सुमरमत	१२	८०	यमाय यमसूमथर्वभ्यो	३०	१५	यावां कशा मधुमत्य	७	११
यथेमां वाचं कल्याणीं	२६	२	यमाय स्वाहान्तकाय	३९	१३	या वो देवाः सूर्ये रुचो	१३	२३
यदक्रन्दः प्रथमं जायमान	२९	१२	यमाय त्वा मखाय त्वा	३७	११	या वो देवाः सूर्ये रुचो	१८	४७
यदग्ने कानि कानि चिदा	११	७३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते पि	३८	९	या व्याघ्रं विष्वचिकोभौ	१९	१०
यदस्युपजिह्विका यद्	११	७४	यमेन दत्तं त्रित एनमायु	२९	१३	या शतेन प्रतनोषि	१३	२१
यदत्र रिसधूरसिनः	१९	३५	यस्तु सर्वाणि भूतान्या	४०	६	याश्चेदमुपद्रुण्वन्ति	१२	९४
यदद्य कचं वृत्रहनुदरा	३३	३५	यस्ते अथ कृण्वन्नद्र	१२	२६	याः सेना अभीवरीरा	११	७७
यदद्य सूर उदितेऽनागा	३३	२०	यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो	८	१२	यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो	१३	२२
यदश्वस्य क्रविषो नक्षि	२५	३२	यस्ते ऋषयः स्कन्दति यस्ते	७	२६	यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो	१८	४६
यदश्वाय वास उपस्तृण	२५	३९	यस्ते रसः संभृत ओष	१९	३३	युक्तेन मनसा वयं	११	२
यदस्या अश्वहमेधाः	२३	२८	यस्ते स्तनः शशयो यो मं	३८	५	युक्तेन मनसा वयं	११	३१
यदाबध्नन्दाक्षायणा हि	३४	५२	यस्माज्जातं न पुरा किंच	३२	५	युक्त्वायं सविता देवान्	११	३
यदाकृतास्तमसुञ्चोद	१८	५८	यस्माज्जातः परो मन्यो	८	३६	युक्त्वा हि केशिना हरी	८	३४
यदा पिपेध मातरं पुत्रः	१९	११	यस्मिन्वासा ऋषभास	२०	७८	युक्त्वा हि देव हूतमा	१३	३७

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

१३

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
युक्त्वा हि देव हृतम०॥२॥अ	३३	४	ये वृक्षेषु शृष्पिजरा	१६	५८	व.		
युजे वां ब्रह्म पूर्य नमो	११	५	येषामध्येति प्रवसन्	३	४२	वृक्षयन्ती वेदागनीगन्ति	२९	४०
युजते मन उत युजते	५	१४	ये समानाः समनसः पि	१९	४५	वनस्पतिरवसृष्टो न पादौः	२९	४५
युजते मन उत युजते	११	४	ये समानाः समनसो जी	१९	४६	वनस्पतेऽवसृष्टा रराण	२७	२१
युजते मन उत युजते	३७	२	यो अग्निः कन्यवाहनः	१९	६५	वनस्पते वीद्वहो हि भूया	२०	५२
युजन्ति ब्रह्मरुपं	२३	५	यो अग्निरध्वजायत	१३	४५	वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान	४	३१
युजन्त्यस्य काम्या हरी	२३	६	यो अस्वभ्यमरातीयात्	११	८०	वयं तं अथ ररिमा हि	१८	७५
युजाथाः रासंभं युव	११	१३	योगे योगे तवस्तरं	११	१४	वयं नाम प्रववामा धृत	१७	९०
युजानः प्रथमं मनः	११	१	यो नः पिता जनिता यो	१७	२७	वयं सोमं व्रते तव	३	५६
युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं	१२	६८	यो भूतानामधिपति	२०	३२	वयं हि त्वां प्रयति युजे	८	२०
यूपन्नस्का उत ये यूपवाहा	२५	२९	यो रवान्यो अमीवहा	३	२९	वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं	२०	७२
युवं तमिन्द्रापर्वता पुरो	८	५३	यो वः शिवर्तमो रसस्त	११	५१	वरुण प्रावितामुवन्मित्रो	३३	४६
युवश्चसुरार्ममश्विना	२०	७६	यो वः शिवर्तमो रसः	३६	१५	वरुणस्योत्तमर्भनमसि	४	३६
युवश्चसुरार्ममश्विना	१०	३३	र.			वरुणो त्वष्टुर्वरुणस्य	१३	४४
युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्र	१	१३	रक्षसां भागोसि निरस्तश्च	६	१६	वर्षाभिर्ऋतुनादित्याः स्तोमो	२१	२५
ये अग्निष्वात्ता ये अनं	१९	६०	रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवी	५	२३	वर्षाह्वैऋतूनामासुः कशो	२४	३८
ये चेह पितरो ये च नेह	१९	६७	रक्षोहणो वो वलगहनः	५	२५	वसन्तार्य कपिजलाना	२४	२०
ये जनेषु मल्लिलवः	११	७९	रक्षोहा विश्वचर्षणि	२६	२६	वसन्तेन ऋतुना देवा	२१	२३
ये तीर्थानि प्रचरन्ति	१६	६१	रजता हरिणीः सीसा	२३	३७	वसवस्त्रयोदशक्षरेण	९	३४
ये ते पन्थाः सवितः पूर्या	३४	२७	रथवाहणश्चहविरस्य नाम	२९	४५	वसवस्त्वा कृण्वन्तु	११	५८
ये त्वाहिहयै मघवन्नव	३३	६३	रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः	२९	४३	वसवस्त्वा हृन्दन्तु गाय	११	६५
ये देवा अग्निनेत्राः पुरः	६	३६	रथिश्च मे रायश्च मे	१८	१०	वसवस्त्वाजन्तु गायत्रेण	२३	८
ये देवा देवानां युजिया	१७	१३	रश्मिनासुत्याय सत्यं	१५	६	वसवस्त्वा धूपयन्तु	११	६०
ये देवा देवेष्वधि देवत्व	१७	१४	राजन्तमध्वराणां गोपामृत	३	२३	वसुं च मे वसतिश्च मे	१८	१५
ये देवासो दिव्येकादशस्थ	७	१९	राज्यसि प्राची द्विगवसं	१५	१०	वसुभ्य ऋष्यानालभते	२४	२७
यो देवेभ्य आतपति यो दे	३१	२०	राज्यसि प्राची दिग्विरा	१४	१३	वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वा	२	१६
येन ऋषयस्तपसा सुत्र	१५	४९	रातिश्च सत्यं मे महे सवि	२२	१३	वसूनां भागोसि रुद्राणा	१४	२५
येन कर्माण्यपसो मनी	३४	२	राये नु यं जज्ञतू रोदसी	२७	२४	वसोः पवित्रमसि द्यौर	१	२
येन द्यौरुद्रा पृथिवी च	३२	६	राया वयश्चसंस्वाश्चसो	७	१०	वसोः पवित्रमसि शतं	१	३
ये नः पूर्व पितरः सोम्यासो	१९	५१	रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा	३१	२१	वस्यस्यदितिरस्यादित्या	४	२१
येन वहसि सहस्रं	१८	६२	रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु	१८	४८	वहं वपां जातवेदः	३५	२०
येन वहसि सहस्रं येना	१५	५५	रुद्राः सुश्चस्यं पृथिवीं	११	५४	वाचं ते शुन्धामि प्राणं	६	१४
ये नः सुपत्ना अप ते	३४	४६	रूपेण वो रूपमभ्यागां	७	४५	वाचस्पतये पवस्व वृष्णो	८	४५
येनां पावक चक्षसा भुर	३३	३२	रेतो मूत्रं विजहति	१९	७६	वाचस्पतिं विश्वकर्माण	१७	२३
येनां समस्तु सासहो	१५	४०	रेवती रमध्वमस्मिन्योना	३	२१	वाचस्पतिं विश्वकर्माणं	१७	२३
येनेदं भूतं भुवनं भवि	३४	४	रेवती रमध्वं बृहस्पते	६	८	वाचे स्वाहा प्राणाय	३९	३
येऽज्ञेषु विविध्यन्ति	१६	६२	रोहिता भूधरोहितः	२४	२	वाजः पुरस्तादुत मध्यतो	१८	३४
ये पथां पथिरक्षय	१६	६०	ल.			वाजश्च मे प्रसुवश्च मे प्रय	१८	१
ये भूतानामधिपतयो	१६	५९	लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं	१२	७१	वाजस्य नु प्रसुव आब	९	२५
ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना	२	३०	लोकं पृण छिद्रं पूणायो	१२	५४	वाजस्य नु प्रसुवे मातरं	१८	३०
ये वाजिनं परिपश्यन्ति	२५	३५	लोकं पृण छिद्रं पूणायो	१५	५९	वाजस्य मा प्रसुव उद्वा	१७	६३
ये बामी रोचने दिवो	१३	८	लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः	३९	१०	वाजस्येमां प्रसुवः	९	२४
			लोमानि प्रयतिर्मम	२०	१३	वाजस्येमां प्रसुवः सुपुवे	९	२३

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
वाजाय स्वाहा प्रसवाय	१८	२८	विश्वकर्मन्हुविषा वावृधानः	१७	२२	व्यचस्वतीरुविषा विश्वं	२९	३०
वाजाय स्वाहा प्रसवाय	२२	३२	विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव	१७	३२	व्रतं कृणुतामिर्भ्रामि	४	११
वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो	२१	११	विश्वकर्मा विमना आद्वि	१७	२६	व्रतं च म क्रतवश्च मे	१८	२३
वाजे वाजेऽवत वाजिनो	९	१८	विश्वकर्मा त्वा सादय	१४	१२	व्रतेन दीक्षामाप्नोति	१९	३०
वाजो नः सप्त प्रदिश	१८	३२	विश्वकर्मा त्वा सादय	१४	१४	व्रीहयश्च मे यवाश्च मे	१८	१२
वाजो नो अद्य प्रसुवाति	१८	३३	विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो	१७	१९	वैशानां त्वा पत्सन्नाधूनोमि	८	४८
वातं प्राणेनापानेन नासिके	२५	२	विश्वस्यै प्राणायानाय	१३	१९	श.		
वातरश्छहा भव वाजिन्	९	८	विश्वस्य केतुर्मुर्वनस्य	१२	२३	शं च मे मयश्च मे प्रियं	१८	८
वातस्य जूतिं वरुणस्य	१३	४२	विश्वस्य दूतममृतं	१५	३३	शतमिच्छु शरदो भन्ति देवा	२५	२२
वाताय स्वाहा धृमाय	२२	२६	विश्वस्य सूर्यत्राधिष्ठि	१८	५५	शतं वो अम्ब धामानि	१२	७६
वातो वा मनो वा गन्धर्वाः	९	७	विश्वा आशा दक्षिणस	३८	१०	शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः	२३	४४
वाममूष संवितवाममु	८	६	विश्वानि देव सवितर्दु	३०	३	शं नो देवीरभिष्टु	३६	१२
वायव्यवायव्यान्याप्नोति	१९	२७	विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते	१२	३	शं नो भवन्तु वाजिनो	९	१६
वायुः पुनातु सविता पुना	३५	३	विश्वासां भुवां पते	३७	१८	शं नो भवन्तु वाजिनो	२१	१०
वायुरग्नेगा यज्ञभीः साकं	२७	३१	विश्वे अद्य मरुतो विश्वं	१८	३१	शं नो वातः पवताश्च	३६	१०
वायुरनिलममृतम	४०	१५	विश्वे अद्य मरुतो	३३	५२	शं नो मित्रः शं वरुणः	३६	९
वायुश्चा पचतैरवत्वसि	२३	१३	विश्वेदेवास आगत शृणुता	७	३४	शमिता नो वनस्पतिः	२१	२१
वायोः पूतः पवित्रेण	१९	३	विश्वेदेवा अशुशुपु	८	५७	शं वातः शश्चि ते	३५	८
वायो ये ते सहस्रिणो	२७	३२	विश्वेदेवाश्चमसेपूनीतो	८	५८	शर्म च स्थो वर्म च स्थो	११	३०
वायो शुक्रो अयामि ते	२७	३०	विश्वेदेवाः शृणुतेमश्वहव	३३	५३	शर्मास्यवधूतश्चक्षो	१	१४
वात्रैह्याय शर्वसे	१८	६८	विश्वेभिः सोम्यं मध्वन्	३३	१०	शर्मास्यवधूतश्चक्षोर्व	१	१९
विकिरिद्र विलोहित	१६	५२	विश्वेपामदितिर्युज्यानां	३३	१६	शादं दन्द्रिवकां दन्तमूलै	२५	१
विद्यां चाविद्यां च	४०	१४	विश्वो देवस्य नेतुर्मतो	४	८	शारदेन क्रतुना देवा	२१	२६
विज्यं धनुः कपर्दिनो	१६	१०	विश्वो देवस्य नेतुः	११	६७	शिरो मे श्रीर्यशो मुखं	२०	५
वित्तं च मे वेद्यं च मे	१८	११	विश्वो देवस्य नेतुः	२२	२१	शिल्पा वैश्वदेव्योराहि	२४	५
विदधदीं सरमा रुण	३३	५९	विष्णोः कर्माणि पश्यत	६	४	शिवेन वचसा त्वा	१६	४
विद्या ते अग्ने त्रेधा	१२	१९	विष्णोः कर्माणि पश्यत	१३	३३	शिवो नामासि स्वधितिस्ते	३	६३
विर्यति नाभ्यां घृतश्चरसे	२५	९	विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा	१२	५	शिवो भव प्रजाभ्यो	११	४५
विधेम ते परमे जन्म	१७	७५	विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं	५	१८	शिवो भूत्वा महामग्ने	१२	१७
विनं इन्द्र सृष्टो जहि	८	४४	विष्णो रराटमसि विष्णो	५	२१	शुक्रज्योतिश्च चित्रज्यो	१७	८०
विनं इन्द्र सृष्टो जहि	१८	७०	वीतश्च हविः शमितश्च	१७	५७	शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि	४	२६
वि पाजसा पृथुना शोशु	११	४९	वीतिहोत्रं त्वा कवे	२	४	शुक्रश्च शुचिश्च प्रैधमा	१४	६
विभक्तारश्च हवामहे वसो	३०	४	वृष्णं ऊर्मिरसि राष्ट्रा	१०	२	शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो	२४	३
विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा	२२	१९	वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं	२३	६०	शुनश्च सुफाला विकृषन्तु	१२	६९
विभूरसि प्रवाहणो	५	३१	वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं	३१	१८	शैशिरेण क्रतुना देवा	२१	२८
विभ्राद्वृहत्पिबतु सोम्यं	३३	३०	वेदेन रूपे व्यपिबत	१९	७८	श्रायन्त इव सूर्य विश्वं	३३	४१
विमानं एष दिवो मध्यं	१७	५९	वेदोसि येन त्वं देव	२	२१	श्रीणामुदारो धरुणो रयी	१२	२२
विमुच्यध्वमद्या देवयाना	१२	७३	वेद्या वेदिः समाप्यते	१९	१७	श्रीश्रुते लक्ष्मीश्च पत्न्या	३१	२२
विराडसि दक्षिणा दिमु	१५	११	वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा	३२	८	श्रधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवै	३३	१५
विरादज्योतिरधारयत्	१३	२४	वैश्वदेवी पुनती देव्या	१९	४४	श्वान्नाः स्थं वृत्रतुरो राधो	६	३४
विबस्वन्नादित्यैष ते सोम	८	५	वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	२६	७	श्वान्नाः पिता भवत यूय	४	१२
विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन	८	४६	वैश्वानरो न ऊतय आप्र	२६	८	श्वित्र आदित्यानामुष्टो	२४	३९
विश्वकर्मन्हुविषा वर्धनेन	१७	२४	वैश्वानरो न ऊतय	१८	७२			

मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशः ।

१५

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
ष.								
पडस्य विष्ठाः शतमक्षरा	२३	५८	समिद्धो अथ मनुषो दुरो	२९	२५	सहस्रशीर्षा पुरुषः सह	३१	१
घोडशी स्तोम ओजो	१५	३	समिधामि दुवस्यत	३	१	सहस्राणि सहस्रशो	१६	५३
स.			समिधामि दुवस्यत	१२	३०	संश्रुतितासि विश्वरूप्युर्जा	३	२२
स इधानो वसुष्कुवि	१५	३६	समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं	६	२१	संश्रुतितो विश्वसामा	१८	३९
स इषुहस्तैः स निषङ्गि	१७	३५	समुद्रस्य त्वावक्रयाग्ने	१७	४	संक्रन्दनेनाऽनिमिषेण	१७	३४
सखायः संवः सम्यञ्चं	१५	२९	समुद्रादुर्मिमधुमां २॥ उ	१७	८९	सं चैव्यस्वामि प्र च	२७	२
स जातो गर्भो अस्ति	११	४३	समुद्राय त्वा वाताय	३८	७	संज्ञानमसि कामधरणं	१२	४६
सज्जब्दो अयवोभिः	१२	७४	समुद्राय शिशुमारानालं	२४	२१	सं ते पर्याश्रुति समु	१२	११३
सज्जुर्कुतुभिः सज्जुर्विधा	१४	७	समुद्रं ते हृदयमप्स्वन्तः	२०	१९	सं ते मनो मनसा सं प्राणः	६	१८
सज्जुदेवेन सवित्रा सज्जु	३	१०	समुद्रं ते हृदयमप्स्वन्तः	८	२५	सं ते वायुर्मातरिश्वा	११	३९
सजोषा इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः	७	३७	समुद्रं त्वा नृमणा अप्सु	१२	२०	सं त्वमग्ने सूर्यस्य वचसा	३	१९
सत्यं च मे श्रद्धा च मे	१८	५	समुद्रोऽसि नभस्वानाद्रं	१८	४५	सुधयै जारं गृहायोपपति	३०	९
सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्तु	८	५२	समुद्रोऽसि विश्वव्यचा	५	३३	संप्रच्यवध्वमुप संप्रयाता	१५	५३
स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त	२७	३८	सम्यक्स्ववन्ति सुरितो न	१३	३८	संवर्हिरङ्गाश्रुविषा	२	२२
स त्वं नो अग्ने वृमोभं	२१	४	सम्यक्स्ववन्ति सुरितो न	१७	९४	संभूतिं च विनाशं च	४०	११
सदसुस्पतिमद्भुतं प्रिय	३२	१३	सम्राडसि प्रतीची दि	१५	१२	सं मां सज्जामि पर्यसा	१८	३५
स दुद्रवत्स्नाहुतः	१५	३४	स यक्षदस्य महिमानम्	२७	१५	सं वचसा पर्यसा सं तनू	२	२४
सद्यो जातो व्यमिमीत युज्ञ	२९	३६	सरस्वती योन्या गर्भं	१९	९४	सं वचसा पर्यसा सं तनू	८	१४
सधमादौ बुद्धिनीरापं	१०	७	सरस्वती मनसा पेशलं	१९	८३	सं वचसा पर्यसा सं तनू	८	१६
स न इन्द्राय यज्यवे	२६	१७	सरोभ्यो धैवरमुपस्थाव	३०	१६	संवत्सरोऽसि परिवत्सरो	२७	४५
स नः पावक दीदिवो	१७	९	सर्वं निमेषा जज्ञिरे विद्युतः	३२	२	संवसाथाश्रुस्वविदा	११	३१
स नः पितेव सूनवेऽग्ने	३	२४	सविता ते शरीराणि	३५	५	सं वां मनोऽश्रुति संव्रता	१२	५८
स नो बन्धुर्जनिता स	३२	१०	सविता ते शरीरिभ्यः	३५	२	साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण	१२	८७
स नो भुवनस्य पते	१८	४४	सविता त्वां सुवानाश्रु	९	३९	सा विश्वायुः सा विश्व	१	४
सन्नः सिन्धुरवभृथायो	८	५९	सविता प्रथमेहज्जग्नि	३९	६	सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्यु	२०	२८
सपर्यगाच्छुक्रमकाय	४०	८	सविता वरुणो दधद्य	२०	७१	सिनीवाली सुकपर्दा	११	५६
सुस ऋषयः प्रतिहिता	३४	५५	सवितुस्त्वा प्रसव उत्पु	१	३१	सिनीवालि पृथुष्टुके	३४	१०
सुस ते अग्ने समिधः	१७	७९	सवित्रा प्रसवित्रा सरं	१०	३०	सिन्धोरिव प्राध्वन शू	१७	९५
सुसास्यासन्परिधयः	३१	१५	सश्रुशितं मे ब्रह्म सश्रुशितं	११	८१	सिंश्रुहसि स्वाहा सिंश्रुह	५	१२
स प्रथमो बृहस्पतिः	७	१५	सश्रुशितो रश्मिना रथः	२३	१४	सिंश्रुहसि सपत्नसाही	५	१०
स बोधि सूरिमेघवा	१२	४३	सश्रुसमिधुवसे वृषन्	१५	३०	सीद त्वं मातुरस्या उप	१२	१५
समख्ये देव्या धिया संद	४	२४	सश्रुसीदस्व महाऽअसि	११	३७	सीदं होतुः स्व उ लोके	११	३५
समुक्षिरभिनागतं सं	३७	१५	सश्रुसंष्टां वसुभी रुद्रै	११	५५	सीरा युञ्जन्ति कुवयो युगा	१२	६७
समध्वरायोषसो नमन्त	३४	३९	सश्रुस्रवभागा श्रेषा	२	१८	सीलेन तद्धं मनसा	१९	८०
समास्त्वाम्न क्रतवो व	२७	१	सह दातुं पुरुहूत क्षियं	१८	६९	सुगार्थं नो वाजी स्वथ्यं	२५	४५
समितश्रु संकल्पेथाश्रु	१२	५७	सह रय्या निर्वर्तस्वाम्ने	१२	१०	सुगावो देवाः सदना	८	१८
समिदसि सूर्यस्त्वा पुर	२	५	सह रय्या निर्वर्तस्वाम्ने	१२	४१	सुचंश्च मे चमसाश्च मे	१८	२१
समिद्ध इन्द्र उपसामनीके	२०	३६	सह स्तोमाः सह छन्दस	३४	४९	सुजातो ज्योतिषा सह	११	४०
समिद्धे अग्नावधि माम	१७	५५	सहस्व मे अरातीः	१२	९९	सुत्रामाणं पृथिवीं धाम	२१	६
समिद्धे अग्निः समिधा	२१	१२	स हव्यवाडमर्त्य उशिग	२२	१६	सुनाव्मासह्यमस्ववन्ती	२१	७
समिद्धो अग्निरश्विना	२०	५५	सहश्च सहस्यश्च हेम	१४	२७	सुपुणं वस्ते मृगो अस्यादन्तो	२९	४८
समिद्धो अजन्कदरं	२९	१	सहसा जातान्प्रणुदा नः	१५	२	सुपुणं पाज्यन् आतिवाहसो	२४	३४
			सहस्व प्रमासि सहस्व	१५	६५	सुपुणोऽसि गृह्णामा	१७	७२

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०
सुपुणोऽसि गुरुमांशि	१२	४	स्वर्णवर्मः स्वाहा स्वर्णा	१८	५०	होता यक्षत्तनूनपातमूति	२८	२
सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्	७	१८	स्वतवांश्च प्रघासी च	१७	८५	होता यक्षत्तिस्रो देवीः	२८	८
सुबहिरग्निः पृषण्वान्स्त्री	२१	१५	स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ	१७	६८	होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न	२१	३७
सुभूः स्वयंभूः प्रथमो	२३	६३	स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिः	२	२६	होता यक्षत्पेशस्वती	२८	३१
सुमित्रिया न आपओष	३५	१२	स्वयं वाजिस्तुनं कल्पय	२३	१५	होता यक्षत्प्रचैतसा	२८	३०
सुमित्रिया न आपओष	३६	२३	स्वराडसि सपत्नहा	५	२४	होता यक्षत्प्रजापतिं	२३	६४
सुमित्रिया न आपओष	३८	२३	स्वराडस्युदीची दिव्या	१५	१३	होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्र	२८	९
सुसमिद्वय शोचिषे	३	२	स्वांकृतोसि विश्वेभ्य	७	३	होता यक्षत्समिधानं	२८	२४
सुरावन्तं बहिषदं	१९	३२	स्वांकृतोसि विश्वेभ्य इन्द्र	७	६	होता यक्षत्समिधामिमिड	२१	२९
सुवीरो वीरान्प्रजनयन्	७	१३	स्वादिष्ठया मदिष्ठया	२६	२५	होता यक्षत्समिधेन्द्रमिड	२८	१
सुपारथिरश्मनिवय	३४	६	स्वादुषुसदः पितरो वयो	२९	४६	होता यक्षत्सरस्वती मेघ	२१	४४
सुष्टुतिं सुमतीवृधो रातिं	२२	१२	स्वादी त्वा स्वादुना तीवां	१९	१	होता यक्षत्सुपेशसा	२८	२८
सुपुष्पाः सूर्यैरश्मिश्चन्द्र	१८	४०	स्वाहा पूणे शरसे स्वाहा	३८	१५	होता यक्षत्सुपेशसोषे	२१	३५
सुसंद्वा त्वा वयं	३	५२	स्वाहा प्राणेभ्यः साधि	३९	१	होता यक्षत्सुबहिषे	२८	२७
सुपस्था अद्य देवो वन	२१	६०	स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीय	३७	१३	होता यक्षत्सुरेतसमृषभं	२१	३८
सूर्यै एकाकी चरति	२३	१०	स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहो	४	६	होता यक्षत्सुरेतसं	२८	३२
सूर्यै एकाकी चरति	२३	४६	स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्ष	२१	२२	होता यक्षत्स्वाहाकृती	२८	३४
सूर्यैवचसः स्थ राष्ट्रदा	१०	४	स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये	३८	१६	होता यक्षदमिं स्वाहा	२१	४०
सूर्यैरश्मिर्हकिंशः पुर	१७	५८	स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद	१४	३	होता यक्षदमिं स्विष्टकृ	२१	४७
सूर्यस्य चक्षुरारोहाम्भः	४	३२	ह.			होता यक्षदमिंनौ छागस्य	२१	४१
सो अग्नियो वसुगृणे	१५	४२	हृषः शुचिषदसुरन्त	१०	२४	होता यक्षदमिंनौ छागस्य	२१	४३
सोमः पवते सोमः पवते	७	२१	हृषः शुचिषदसुरन्त	१२	१४	होता यक्षदमिंनौ सरस्वती	२१	४२
सोमं राजानमवसेमि	९	२६	हरयो धूमकेतवो वारं	३३	२	होता यक्षदिडाभिरिन्द्र	२८	३
सोमं राजन्विश्वास्वं प्रज्म	६	२६	हविर्धानं यदधिनो	१९	१८	होता यक्षदिडेडित आ	२१	३२
सोममन्त्रो व्यपिबत्	१९	७४	हविर्धमतीरिमा आपो हवि	६	२३	होता यक्षदिडेन्यमीडि	२८	२६
सोमस्य त्विषिरसि तवेव	१०	५	हस्तं आधाय सविता	११	११	होता यक्षदिन्द्रं स्वाहा	२८	११
सोमस्य त्वा युग्मेना	१०	१७	हिक्काराय स्वाहा हिक्कृताय	२२	७	होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य	२१	४५
सोमस्य रूपं क्रीतस्य	१९	१५	हिमस्य त्वा जरायुणा	१७	५	होता यक्षदुषे इन्द्रस्य	२८	६
सोमस्य त्विषिरसि	१०	१५	हिरण्यमयै न पात्रेण	४०	१७	होता यक्षदोजो न वीर्यं	२८	५
सोमानं स्वरं कृणुहि	३	२८	हिरण्यगर्भः समवर्तता	१३	४	होता यक्षदुरो दिशः कव	२१	३४
सोमाय कुलङ्ग आरण्यो	२४	३२	हिरण्यगर्भः समवर्तत	२३	१	होता यक्षद्व्या होतारा	२८	१७
सोमाय लुबानालभते	२४	२४	हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे	२५	१०	होता यक्षद्व्या होतारा	२१	३६
सोमाय हृषसानालभते	२५	२२	हिरण्यपाणिमृतये सवि	२२	१०	होता यक्षद्विर्हिरुणं नदा	२१	३३
सोमो धेनुसोमो अवन्त	३४	२१	हिरण्यपाणिः सवितावि	३४	२५	होता यक्षद्विर्हिषीन्द्रमी	२८	४
सोमो राजासुतं सुत	१९	७२	हिरण्यरूपा उपसो	१०	१६	होता यक्षद्वनस्पतिं	२८	१०
सौरी बलाका शार्ङ्गः सज्जयः	२४	३३	हिरण्यशृङ्गोऽथो अस्य	२८	२०	होता यक्षद्वनस्पतिं	२८	३३
सोकानामिन्दुं प्रतिशूर	२०	४	हिरण्यहस्तो असुरः सु	३४	२६	होता यक्षद्वनस्पतिमभि	२१	४६
स्त्रीणं बहिः सुष्टीमा	२९	४	हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे	६	२५	होता यक्षद्वनस्पतिं श	२१	३९
स्थिरो भव वीरुङ्ग	११	४४	हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे	३७	१९	होता यक्षद्व्यचस्वतीः	२८	२८
स्योना पृथिवि नो भवा	३६	१३	हेमन्तेन क्रतुना देवा	२१	२७	होता यक्षद्वराशं सुं	२१	३१
स्योना पृथिवि नो भवा	३६	१३	होता ध्वयुरावया अग्निमि	२५	२८	इष्टं हस्व देवि पृथिवि	११	६९
स्योनासि सुषदासि	१०	२६	होता यक्षत्तनूनपातं	२१	२५	बृहदिन्द्राय गायत	२०	३०
स्योना त्वा देवेभ्यः प्रजापत	२२	४	होता यक्षत्तनूनपात्सर	२१	३०			

१५

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

०४/२/१९
०२/०९/१९

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

8
/

8
/